สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐

พระพรหมมุนี

๗๕

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐

พระพรหมมุนี
๗๕
๒๘ ก.พ. ๓๗

ในการพระราชทานเพลิงศพ

พระพรหมมุนี

(ปุณฺณารามเถร วิชมัย บุญมาก)

ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๓๗

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐
ประมวลระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์
ในมณฑลต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐

ISBN 974-580-637-4

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
พิมพ์ถวายเป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ
พระพรหมมุนี (ปุญฺญารามเถร วิชมัย บุญมาก)
ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๓๗

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๗
จำนวน ๑๑,๐๐๐ เล่ม
สุเชาวน์ พลอยชุม บรรณาธิการ
พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
พลอากาศเอกหะริน หงสกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๗

พระพรหมมุนี

(ปุญญวาสนเถร โอ่ง บุญมาก)

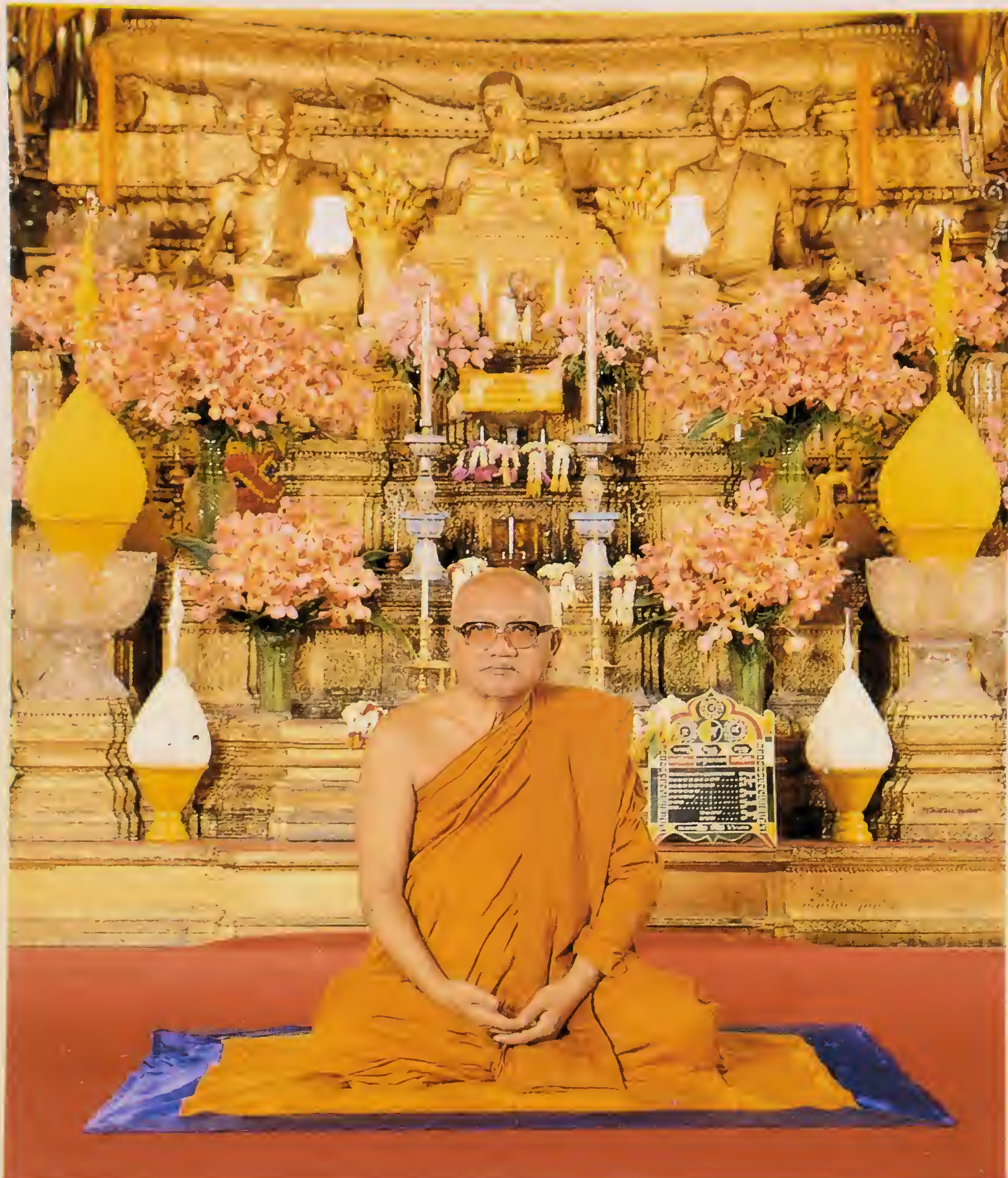
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

พระพรหมมุนี

(ปุณฺณารามเถร วิชมัย บุญมาก)

คำนำ

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺณารามเถร วิชมัย บุญมาก) ผู้อำนวยการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้เกี่ยวข้องกับกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัยมาเป็นเวลายาวนานมากสำหรับการทำงาน จึงทำให้ท่านเป็นผู้ที่รู้ความเป็นมาและกิจการต่าง ๆ ของมหามกุฏราชวิทยาลัยอย่างลึกซึ้ง ทั้งเป็นเหตุให้ท่านมีความผูกพัน และมีบทบาทสำคัญต่อกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย มาโดยตลอด

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺณารามเถร) ได้เริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในระยะที่มหามกุฏราชวิทยาลัย กำลังมีการปรับปรุงแก้ไขและพัฒนากิจการด้านต่าง ๆ อันเป็นสมัยที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นนายกกรรมการ กิจการบางอย่างที่หยุดชะงักไป ก็ได้รับการฟื้นฟูใหม่ กิจการที่มีอยู่แล้ว ก็ได้รับการปรับปรุงแก้ไขให้ดียิ่งขึ้น และกิจการบางอย่างก็ดำริริเริ่มขึ้นมาใหม่ เพื่อให้การดำเนินงานของมหามกุฏราชวิทยาลัยสัมฤทธิ์ประโยชน์แก่พระศาสนา คณะสงฆ์ และชาติยิ่งขึ้น

ฉะนั้น ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺณารามเถร) จึงเป็นผู้หนึ่งที่รู้เห็นและมีส่วนร่วมในการปรับปรุงแก้ไขและดำริริเริ่มกิจการต่าง ๆ มานี้โดยตลอด เมื่อท่านได้มีหน้าที่รับผิดชอบในมหามกุฏราชวิทยาลัย มากขึ้นและสูงขึ้นโดยลำดับ จนถึงดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการในที่สุด ซึ่งต้องดูแลรับผิดชอบกิจการทั้งปวง ท่านจึงสามารถบริหารสั่งการได้อย่างคล่องแคล่วฉับไว นับว่าท่านได้เป็นกำลังสำคัญในการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นอย่างมากท่านหนึ่ง การจากไปของท่านจึงก่อให้เกิดความอาลัยแก่ทุกท่านเป็นอย่างยิ่ง

เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นปฏิการแห่งคุณูปการที่ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺณารามเถร) มีต่อมหามกุฏราชวิทยาลัยตลอดมาเป็นเวลายาวนาน ในการ

ระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ครั้งนี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์หนังสือ "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์" โดยเสด็จพระราชกุศลถวายเป็นที่ระลึก และเป็นธรรมบรรณาการในการนี้

เรื่อง "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์" นี้ เป็นการประมวลเรื่องราวเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้น ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐ ซึ่งทยอยพิมพ์ในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์เป็นตอน ๆ ตั้งแต่เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๕๖ ถึงเล่ม ๗ พ.ศ. ๒๔๖๒ โดยเรียกว่า "ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ใน........... พ.ศ..........." ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้ตั้งชื่อใหม่เพื่อความเหมาะสมว่า "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์" ส่วนเนื้อเรื่องภายในนั้น คงไว้ตามฉบับเดิมที่พิมพ์ในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ และเพื่อให้ผู้อ่านได้รับประโยชน์จากหนังสือนี้มากขึ้น ในการพิมพ์คราวนี้ได้ทำเชิงอรรถ หรือคำอธิบายประกอบเกี่ยวกับชื่อบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์บางอย่าง เท่าที่สามารถค้นได้เพิ่มเติมไว้ท้ายของแต่ละตอนด้วย

เรื่องราวการเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เป็นเรื่องที่มีสาระน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ความเป็นไปของท้องที่นั้น ๆ และการพระศาสนาในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปกครองคณะสงฆ์ที่ได้ทรงตรวจตราอย่างถี่ถ้วน พร้อมทั้งได้ทรงแสดงแนะนำวิธีการปกครองและสั่งสอนพระศาสนาไว้อย่างน่าศึกษายิ่ง ฉะนั้น การจัดพิมพ์หนังสือขึ้น นอกจากจะเป็นการรักษาต้นฉบับไม่ให้สูญแล้ว น่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจทั่วไป โดยเฉพาะผู้ที่เกี่ยวข้องกับกิจการพระศาสนาและผู้บริหารปกครองคณะสงฆ์เป็นอย่างดี

ขออำนาจกุศลบุญราศีที่ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺญารามเถร)

ได้ปฏิบัติบำเพ็ญมาแล้วทั้งปวง ตลอดถึงกุศลทักษิณานุประทานที่บรรดาศิษยานุ-ศิษย์ได้บำเพ็ญอุทิศถวาย รวมถึงการที่มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์หนังสือเป็นธรรมบรรณาการอุทิศถวาย จงสัมฤทธิ์อิฏฐวิบากวิบุลมนุญผลเป็นคุณูปการบูชาแด่ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณาราเถร วิชมัย บุญมาก) ทุกประการเทอญ.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๐๙๙๕ **สำนักพระราชวัง**

31 พฤษภาคม 2537

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ไปพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญญาราโม) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันศุกร์ ที่ 10 มิถุนายน 2537 เวลา 17.00 น.

แต่งกายเครื่องแบบปกติขาว ไว้ทุกข์.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔๕ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญญาราโม) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ค.)

หมายรับสั่งที่ ๖๑๙๙๖

สำนักพระราชวัง

31 พฤษภาคม 2537

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะภาค 4-5-6-7 (ธรรมยุต) เจ้าคณะกรุงเทพมหานคร - สมุทรปราการ (ธรรมยุต) และผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

รายละเอียดมีแจ้งในต้นหมายรับสั่งที่แนบมาพร้อมนี้.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔๕ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

หมายรับสั่งที่..........   สำนักพระราชวัง

พฤษภาคม 2537

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ ในการพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะภาค 4-5-6-7 (ธรรมยุต) เจ้าคณะกรุงเทพมหานคร - สมุทรปราการ และผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

<u>วันพฤหัสบดี ที่ 9 มิถุนายน 2537</u> เวลา 15.00 น. เจ้าพนักงานจัดการเปลื้องเครื่องสุกำศพ ณ ศาลา 150 ปี วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ แล้วเชิญบุพโพไปเผา ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม

<u>วันศุกร์ ที่ 10 มิถุนายน 2537</u> เวลา 10.00 น. บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานในการออกเมรุ พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน

เวลา 14.30 น. พระสงฆ์ 10 รูปบังสุกุล เชิญโกศศพขึ้นรถวอประเทียบจากศาลา 150 ปี วัดบวรนิเวศวิหาร ไปยังเมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส หยุดรถเชิญโกศศพแห่เวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน

เวลา 17.00 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ไปพระราชทานเพลิง

<u>วันเสาร์ ที่ 11 มิถุนายน 2537</u> เวลา 07.00 น. พระราชทานผ้าไตร และภัตตาหารสามหาบ ในการเก็บอัฐิ

แต่งกายเครื่องแบบปกติขาว ไว้ทุกข์.

ประณมรัตน์ พิมพ์

๗๕ ทาน.

ด่วนที่สุด

ที่ รล 0003/

สำนักราชเลขาธิการ

พระบรมมหาราชวัง กทม.10200

พฤษภาคม 2537

เรื่อง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จ ฯ แทนพระองค์ไปพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม)

กราบทูล สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

อ้างถึง ลายพระหัตถ์ที่ 205/2537 ลงวันที่ 4 พฤษภาคม 2537

ตามลายพระหัตถ์ที่อ้างถึง ขอพระราชทานอัญเชิญเสด็จ ฯ ไปพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปญฺญาราโม) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะภาค 4-5-6-7 (ธรรมยุต) เจ้าคณะกรุงเทพมหานคร-สมุทรปราการ (ธรรมยุต) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ในวันหนึ่งวันใดระหว่างวันที่ 6 - 15 มิถุนายน 2537 หรือวันอื่นใดสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

ได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จ ฯ แทนพระองค์ไปในการนี้ ซึ่งทรงกำหนดจะเสด็จ ฯ ไปในวันศุกร์ ที่ 10 มิถุนายน 2537 เวลา 17.00 น.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

เกล้า ฯ

(หม่อมหลวงทวีสันต์ ลดาวัลย์)

ราชเลขาธิการ

กองการในพระองค์

โทร.2255833 - 43 ต่อ 302 และ 305

โทรสาร 2243259

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๐๒๑๓ **สำนักพระราชวัง**

12 พฤษภาคม 2537

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศล 100 วันพระราชทานศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญญาราโม) ณ ศาลา 150 ปี วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

วันจันทร์ ที่ 6 มิถุนายน 2537 เวลา 10.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน และบังสุกุล

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔๑๘ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญญาราโม)
	เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๒๖๓๑ **สำนักพระราชวัง**

22 มีนาคม 2537

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศล 50 วันพระราชทานศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) ณ ศาลา 150 ปี วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

วันพุธ ที่ 20 เมษายน 2537 เวลา 10.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน และบังสุกุล

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔๕ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๕๖๔๗

สำนักพระราชวัง

3 มีนาคม 2537

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดฯบำเพ็ญพระราชกุศล 7 วันพระราชทานศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) ณ ศาลา 150 ปี วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

วันจันทร์ ที่ 7 มีนาคม 2537 เวลา 10.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน และบังสุกุล

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม.

ประถมรัตน์/พิมพ์/ ๕๕๔ /ทาน.

วัน	หน้าที่
	พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๔๐๘๐ **สำนักพระราชวัง**

1 มีนาคม 2537

พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) อายุ 75 พรรษา 55 กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะภาค 4-5-6-7 (ธรรมยุต) เจ้าคณะกรุงเทพมหานคร - สมุทรปราการ (ธรรมยุต) และผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ถึงมรณภาพด้วยโรคหัวใจล้มเหลว ณ โรงพยาบาลศิริราช กรุงเทพมหานคร เมื่อวันจันทร์ ที่ 28 กุมภาพันธ์ 2537 เวลา 07.45 น.

วันอังคาร ที่ 1 มีนาคม 2537 เวลา 17.00 น. ขอรับพระราชทานน้ำหลวงสรงศพ พร้อมด้วยเครื่องเกียรติยศประกอบศพ ณ ศาลา 150 ปี วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงสรงศพ และรับศพอยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์โดยตลอด มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม เวลากลางคืน กำหนด 7 คืน.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔๔ /ทาน.

วัน	หน้าที่ หนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระพรหมมุนี (วิชมัย ปุญฺญาราโม) เพื่อทราบ
	เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าหนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

ประวัติ

พระพรหมมุนี (ปุณฺณาราามเถร วิชมัย บุญมาก)
วัดบวรนิเวศวิหาร

ชาติภูมิและการศึกษาเบื้องต้น

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี มีนามเดิมว่า *สังวาลย์ บุญมาก* กำเนิด ณ บ้าน หมู่ที่ ๘ ตำบลบ้านแก่ง อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๔๖๒ ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะแม โยมบิดาชื่อ *กริ่ม บุญมาก* โยมมารดาชื่อ *พริ้ง บุญมาก* มีพี่น้องรวมด้วยกัน ๖ คน คือ

๑. นางขาว เหมพิจิตร (ถึงแก่กรรม)
๒. นางสาวละออง บุญมาก (ถึงแก่กรรม)
๓. นางน้ำค้าง บุญมาก (ถึงแก่กรรม)
๔. นางน้ำผึ้ง บุญมาก (ถึงแก่กรรม)
๕. พระพรหมมุนี (ปุณฺณาราามเถร) วัดบวรนิเวศวิหาร (มรณภาพ)
๖. พระวิมลธรรมภาณ (จิตปุญฺโญ วิเวียร บุญมาก) วัดดวงแข (มรณภาพ)

เมื่อเยาว์วัย ได้รับการศึกษาเบื้องต้น ณ โรงเรียนประชาบาลวัดบ้านแก่ง อันเป็นวัดใกล้บ้าน จบชั้นประถมปีที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ขณะมีอายุเพียง ๙ ขวบเท่านั้น ซึ่งนับว่าเรียนได้เร็วมากสำหรับเด็กในสมัยนั้น อันแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีแววทางการศึกษา และมีความเฉลียวฉลาดในการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ มาแต่เยาว์วัย

เมื่อเยาว์วัย ท่านเป็นน้องที่เป็นที่รักของพี่สาว (คือนางขาว เหมพิจิตร) มาก เพราะเป็นเด็กที่เฉลียวฉลาด ขยันหมั่นเพียร เอาการเอางาน ไม่ว่า

พี่สาวจะทำไร่หรือทำนา ก็เอาใจใส่ช่วยเหลือ เมื่อเรียนจบชั้นประถมปีที่ ๔ แล้ว นึกอยากจะเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ กับพระตำบลเดียวกันที่อยู่กรุงเทพ ฯ ขณะนั้น คือพระปลัด รัตน ตุฏฺฐจิตฺโต (โตติยะ) วัดดวงแข (สุดท้ายได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระญาณวิสุทธิเถร เจ้าอาวาสวัดดวงแข ใกล้สถานีหัวลำโพง กรุงเทพ ฯ) ปีนั้นพี่สาวขายข้าวไปหลายเกวียน ได้เงินมาจำนวนหนึ่ง กะว่าจะเก็บไว้ซื้อเข็มขัดนาก แต่เห็นว่าน้องชายสุดที่รักอยากจะมาอยู่กรุงเทพ ฯ จึงได้ตัดใจมอบเงิน ๘ บาทให้น้องชาย (คือท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี) เพื่อเป็นค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายสำหรับมาอยู่กรุงเทพ ฯ

พ.ศ. ๒๔๗๒ เมื่ออายุเพียง ๑๐ ขวบ ท่านก็ได้เดินทางเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ โดยชั้นแรกมาอยู่กับพระปลัด รัตน ที่วัดดวงแข ต่อมาจึงได้ย้ายไปอยู่กับพระครูธรรมาภิวัฒน์ (ทองสุก) ที่วัดเครือวัลย์ เขตบางกอกน้อย (ซึ่งขณะนั้นยังเป็นจังหวัดธนบุรี) และได้อยู่เป็นศิษย์วัด ณ วัดเครือวัลย์นั้น ๔ ปี และคงในคราวที่มาอยู่กรุงเทพ ฯ นี่เองที่ได้เปลี่ยนชื่อจาก *สังวาลย์* เป็น *ลมัย* แต่พี่สาวคนโตของท่านก็ยังคงเรียกท่านว่า *ท่านสังวาลย์* ตลอดมา

สำหรับพระปลัด รัตน (คือท่านเจ้าคุณพระญาณวิสุทธิเถร) วัดดวงแขนั้น แม้ว่าท่านจะไม่ได้อยู่ด้วยจนตลอด แต่ก็ยังคงเป็นที่เคารพนับถือของท่าน ตลอดจนญาติพี่น้องตลอดมา และในเวลาต่อมา น้องชายคนเล็กของท่าน คือเด็กชายสังเวียน (ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น วิเวียร) ก็ได้มาบวชศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่กับพระปลัด รัตน จนเจริญรุ่งเรืองในพระศาสนา สุดท้ายได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระวิมลธรรมภาณ เจ้าอาวาสวัดดวงแขในลำดับต่อจากท่านเจ้าคุณพระญาณวิสุทธิเถร ผู้เป็นอาจารย์สืบมา จนถึงมรณภาพเมื่อวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗

ครั้น พ.ศ. ๒๔๗๕ อายุ ๑๔ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดเครือวัลย์นั้น โดยพระเมธาธรรมรส (เสาร์ โสรโย ป.ธ. ๖) วัดพิชย-

ญาติการาม* ธนบุรี เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๔๗๖ ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ (ได้รับฉายาเมื่อเป็นสามเณรว่า เกสโว) เมื่อบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้อยู่ศึกษาพระปริยัติธรรม ณ วัดเครือวัลย์นั้นต่อมา และสอบไล่ได้นักธรรม และเปรียญประโยคต่าง ๆ ณ สำนักวัดเครือวัลย์ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๗๘ สอบได้นักธรรมชั้นตรี และเปรียญธรรม ๓ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๗๙ สอบได้นักธรรรมชั้นโท และเปรียญธรรม ๔ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๘๐ สอบได้นักธรรมชั้นเอก และเปรียญธรรม ๕ ประโยค

และในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ นั้น พระครูธรรมาภิวัฒน์ (ทองสุก) ก็ได้พามาฝากกับท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร ผิน ธรรมประทีป) วัดบวร-นิเวศวิหาร ขณะเมื่อยังดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสุพจนมุนี เพื่อให้อยู่ศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไปในสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร

ท่านเจ้าคุณพระสุพจนมุนี (สุวจเถร) พระอาจารย์ปกครองของท่านขณะนั้น นับว่าเป็นพระเถระที่มีบทบาทสำคัญ ทั้งในด้านกิจการของวัดบวร-นิเวศวิหาร กิจการคณะธรรมยุต และกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัย อยู่ในขณะนั้น โดยเฉพาะในด้านมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งกำลังอยู่ในระยะที่มีการพัฒนาปรับปรุงอย่างสำคัญในทุก ๆ ด้าน โดยมีท่านเจ้าคุณพระสุพจนมุนีเป็นกำลังสำคัญ ฉะนั้น การที่ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณารามเถร) ย้ายจากวัดเครือวัลย์เข้ามาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารในความปกครองของท่านเจ้าคุณพระสุพจนมุนี จึงเป็นโอกาสให้ท่านได้เรียนรู้กิจการของวัดของคณะสงฆ์ และของมหามกุฏราชวิทยาลัย ไปพร้อม ๆ กันด้วย ซึ่งความรู้เหล่านี้เท่ากับเป็นการวางรากฐานสำหรับการปฏิบัติหน้าที่การงานของท่านในเวลาต่อมาอย่างสำคัญทีเดียว นอกจากนี้ ท่านเจ้าคุณพระสุพจนมุนี

* วัดพิชยญาติการาม เดิมเป็นวัดธรรมยุต ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้โอนไปสังกัดคณะมหานิกาย หลังจากนั้น พระเมธาธรรมรส (เสาร์) ได้ขอถวายพระพรลาสิกขา

(พระพรหมมุนี สุวจเถร) ยังเป็นนักปกครอง นักเผยแผ่ และนักโหราศาสตร์ที่สำคัญรูปหนึ่งแห่งยุคอีกด้วย และเรื่องต่างๆ เหล่านี้ ท่านเจ้าคุณพระ-พรหมมุนี (ปุณฺณาราเมเถร) ก็ได้สังเกตศึกษาและซึมซับเอาไว้ จนกลายเป็นความรู้ความสามารถเฉพาะตัวของท่านในเวลาต่อมาด้วยเช่นกัน

คงเนื่องมาจากเป็นผู้มีแววในทางการเรียนรู้และการทำงานมาตั้งแต่ยังเป็นสามเณรนั่นเอง ท่านจึงได้รับความไว้วางใจและได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่เกี่ยวกับการคณะสงฆ์ และมหามกุฏราชวิทยาลัยมาตั้งแต่ยังเป็นสามเณร นับแต่ปีแรกที่ย้ายเข้ามาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร กล่าวคือ ปี พ.ศ. ๒๔๘๐ ขณะเป็นสามเณรลมัย ป.ธ. ๕ ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยสารบรรณสำนักงานคณะธรรมยุต ซึ่งขณะนั้น พระมหาทิม อุฑาฒิโม (คือ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดราชประดิษฐ์ ฯ ในบัดนี้) เป็นหัวหน้า และในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ขณะยังเป็นสามเณรเช่นกัน ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นเลขานุการผู้อำนวย-การมหามกุฏราชวิทยาลัย (คือท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี สุวจเถร) ซึ่งขณะนั้นตำแหน่งผู้อำนวยการ ฯ ยังเรียกว่า *หัวหน้ากองบัญชาการมหามกุฏ-ราชวิทยาลัย* เป็นตำแหน่งที่ควบคุมดูแลกิจการทั่วไปของมหามกุฏ-ราชวิทยาลัย จึงกล่าวได้ว่า ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณาราเมเถร) ได้เกี่ยวข้องและเรียนรู้กิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาตั้งแต่ยังเป็นสามเณร และได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่รับผิดชอบเพิ่มขึ้นเป็นลำดับจนตลอดชนม์ชีพของท่าน

อุปสมบทและหน้าที่การงาน

พ.ศ. ๒๔๘๒ อายุครบอุปสมบท ได้อุปสมบท ณ วัดบวรนิเวศวิหาร โดยเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นภวงศ์) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่

พระสุพจนมุนี เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี (อิสฺสรญาณเถร จู) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเทพเมธี เป็นพระ-อนุสาวนาจารย์ เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๘๒ ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘ เวลา ๑๖.๔๖ น. และคงในคราวอุปสมบทนี้เอง ที่ได้เปลี่ยนชื่อจาก *ลมัย* เป็น *วิชมัย* สืบมา

เมื่อย้ายมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ดูเหมือนการศึกษาพระปริยัติ-ธรรมจะหยุดชะงักไป ทั้งนี้คงเนื่องมาจากการที่ต้องรับภาระหน้าที่ด้านอื่นมากขึ้น ตั้งแต่ปีแรกที่ย้ายเข้ามาดังกล่าวแล้ว จึงปรากฏว่า อีก ๖ ปีต่อมาจึงสอบเปรียญธรรม ๖ ประโยคได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺญารามเถร) เป็นผู้มีอุปนิสัยรักการทำงาน ผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกับท่านคงจะได้พบเห็นอยู่เสมอว่า ท่านมักจะไม่อยู่เฉย จะพบท่านทำโน่นทำนี่อยู่เสมอ ไม่ทำเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานก็ทำงานพิเศษ ที่เรียกกันว่างานอดิเรก ฉะนั้น การที่ท่านได้มาอยู่ในความปกครองของท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร) ตั้งแต่เป็นสามเณร จึงนับว่าเป็นโอกาสดีและถูกอัธยาศัย หรือที่เรียกว่า ถูกโฉลก เพราะท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร) ก็เป็นนักทำงาน ดังเป็นที่รู้จักกันในบรรดาศิษยานุศิษย์และผู้ใกล้ชิดทั่วไป เป็นกำลังสำคัญของวัดมาแต่ครั้งเป็นพระเปรียญ เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนากิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยเฉพาะในด้านการศึกษา เป็นผู้มีส่วนอย่างสำคัญในการผลักดันให้เกิดสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย ขึ้นเป็นแห่งแรก ทั้งเป็นที่เคารพยำเกรงในวงการปกครองของคณะสงฆ์ ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺญารามเถร) ได้อยู่ปฏิบัติใกล้ชิดท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร) มาแต่ครั้งเป็นสามเณรและตลอดมา จนกระทั่งท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร) ถึงมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงเป็นผู้ที่ได้เรียนรู้งานด้านต่าง ๆ จากการทำงานของท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี

(สุวจเถร) อย่างใกล้ชิดตลอดมา ปฏิปทาและการทำงานของท่านเจ้าคุณ ฯ อาจารย์ดังกล่าวเหล่านี้ ได้หล่อหลอมอุปนิสัยของท่าน ให้เป็นผู้รักงาน รู้งาน และทำงานได้อย่างคล่องแคล่วฉับไว ดังเป็นที่ปรากฏในเวลาต่อมา

ภารกิจทางวัด

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณารามเถร) ได้เริ่มมีบทบาทช่วยเหลือกิจการของวัดมาตั้งแต่เป็นสามเณรเปรียญ เริ่มแต่เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมของสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นกรรมการวัด เป็นประธานกรรมการวัด และเป็นพระอุปัชฌาย์

ในด้านการศึกษาของวัดนั้น ท่านได้ทำหน้าที่เป็นครูมาโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือการเป็นครูสอนพระนวกะ (พระใหม่) ทั้งในพรรษกาลและนอกพรรษกาล ท่านได้ทำหน้าที่นี้มาจนกระทั่งถึงปูนชรา เมื่อโรคาพาธเบียดเบียนมากขึ้น ไม่อำนวยให้ปฏิบัติหน้าที่ครูได้สะดวก จึงได้หยุดสอน

ในฐานะกรรมการวัด ซึ่งมีหน้าที่ดูแลกิจการและความเป็นไปของวัด ท่านก็ได้เป็นกำลังสำคัญมาโดยตลอด ประกอบกับเป็นผู้มีอุปนิสัยทางการช่างด้วย ท่านจึงเป็นผู้ช่วยให้คำชี้แนะและดูแลการบูรณะปฏิสังขรณ์เสนาสนะถาวรวัตถุต่าง ๆ ภายในวัดได้เป็นอย่างดี ในขณะเมื่อท่านมีสุขภาพแข็งแรงเป็นปกติ มักจะพบเห็นท่านเดินตรวจดูสถานที่ต่าง ๆ ภายในวัดในเวลากลางคืนที่ปลอดผู้คนเสมอ หากได้พบเห็นบางสิ่งบางอย่างที่บุบสลายเล็กน้อยพอแก้ไขได้ไม่ลำบาก เช่น ไฟฟ้า ประปา บางครั้งท่านก็ลงมือแก้ไขซ่อมแซมด้วยตนเอง อันแสดงถึงความเป็นผู้เอาใจใส่ดูแลไม่ดูดายแม้จะเป็นเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ

ในฐานะพระอุปัชฌาย์ ท่านก็ได้ปฏิบัติหน้าที่พระอุปัชฌาย์ให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตร แทนเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จ

พระสังฆราช เป็นครั้งคราวอยู่เสมอ เป็นการช่วยแบ่งเบาพระภารกิจของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชได้เป็นอันมาก

ภารกิจทางคณะสงฆ์

ในด้านการคณะสงฆ์ ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณารามเถร) ก็ได้เริ่มมีส่วนเกี่ยวข้องช่วยเหลือมาตั้งแต่ยังเป็นสามเณรเปรียญ เริ่มแต่เป็นผู้ช่วยหัวหน้าแผนกสารบรรณ สำนักงานคณะธรรมยุต (พ.ศ. ๒๔๘๐) ขณะเป็นสามเณร อายุเพียง ๑๘ ปีเท่านั้น

ในขณะเมื่อท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (สุวจเถร) ผู้เป็นอาจารย์ยังมีชนม์ชีพอยู่ และดำรงตำแหน่งสำคัญทางการคณะสงฆ์หลายตำแหน่ง เช่น สังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การเผยแผ่ สั่งการองค์การเผยแผ่ฝ่ายธรรมยุต (ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๓) เจ้าคณะธรรมยุตภาค ๑-๒-๓ รองประธานคณะกรรมการธรรมยุต เป็นต้น ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณารามเถร) ในฐานะเลขานุการของท่านเจ้าคุณ ฯ อาจารย์ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่สนองงานท่านเจ้าคุณ ฯ อาจารย์เกี่ยวกับการคณะสงฆ์อย่างใกล้ชิดตลอดมาเป็นเวลาเกือบ ๒๐ ปี

เมื่อเจริญขึ้นด้วยวัยวุฒิและคุณวุฒิ ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณารามเถร) ก็ได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ทางการคณะสงฆ์สูงขึ้นเป็นลำดับ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๘๔ - เป็นเลขานุการสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การเผยแผ่

พ.ศ.๒๔๙๔ - เป็นเลขานุการเจ้าคณะธรรมยุตภาค ๑-๒-๓

พ.ศ. - เป็นกรรมการเถรสมาคณะธรรมยุตประเภทชั่วคราว

พ.ศ. - เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรมยุตประเภทถาวร

พ.ศ. - เป็นกรรมการคณะธรรมยุต

พ.ศ. ๒๔๙๘ - เป็นเลขาธิการคณะธรรมยุต (จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๓ รวม ๑๙ ปี)

พ.ศ. ๒๕๑๖ - เป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. ๒๕๑๘ - เป็นรองเจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

พ.ศ. ๒๕๒๐ - เป็นเจ้าคณะภาค ๔-๕-๖-๗ (ธรรมยุต) (จนถึงมรณภาพ)

พ.ศ. ๒๕๒๑ - เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม (จนถึงมรณภาพ)

พ.ศ. ๒๕๓๒ - เป็นกรรมการยกร่างกฎ ฯ การปกครองคณะสงฆ์ของมหาเถรสมาคม

พ.ศ. ๒๕๓๒ - เป็นเจ้าคณะกรุงเทพมหานคร-สมุทรปราการ (ธรรมยุต) (จนถึงมรณภาพ)

พ.ศ. ๒๕๓๔ - เป็นกรรมการจัดการชำระและจัดพิมพ์อรรถกถาพระไตรปิฎก เพื่อเฉลิมพระเกียรติ เนื่องในวันมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๕ รอบ สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๓๕

ภารกิจทางมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งขึ้นตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือ เพื่อส่งเสริมการศึกษาของภิกษุสามเณร เพื่อเผยแผ่และสั่งสอนพระพุทธ-

ศาสนา มหามกุฏราชวิทยาลัยได้รับการพัฒนาและขยายขอบเขตของภารกิจให้กว้างขวางยิ่งขึ้นโดยลำดับ ทั้งในด้านการศึกษา การเผยแผ่ และการสั่งสอนพระพุทธศาสนา

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุณฺณารามเถร) ได้เริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องกับภารกิจของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในระยะที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ขณะเมื่อทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นนายกกรรมการ อันเป็นระยะที่มหามกุฏราชวิทยาลัย กำลังดำเนินการปรับปรุงกิจการด้านต่าง ๆ ครั้งสำคัญ ท่านได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงมรณภาพ เมื่อวันจันทร์ที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๗ รวมเวลาถึง ๕๗ ปี โดยได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ มาเป็นลำดับ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๘๐ - เป็นผู้ช่วยหัวหน้าแผนกเอกสาร (เมื่อยังเป็นสามเณรลมัย ป.ธ. ๕)

พ.ศ. ๒๔๘๑ - เป็นเลขานุการผู้อำนวยการมหามกุฏราชวิทยาลัย (ซึ่งขณะนั้น ยังเรียกว่า "หัวหน้ากองบัญชาการมหามกุฏราชวิทยาลัย") คือ ท่านเจ้าคุณพระสุพจนมุนี (สุวจเถร) ขณะเมื่อยังเป็นสามเณรเช่นกัน

พ.ศ. ๒๔๘๕ - เป็นเจ้าหน้าที่ประจำแผนกกลาง

พ.ศ. ๒๔๘๘ - มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้จัดตั้ง "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย" ขึ้น ท่านเจ้าคุณ ฯ เมื่อยังเป็นพระมหาวิชมัย ปุณฺณาราโม ป.ธ. ๖ ก็ได้เป็นกรรมการฝ่ายบรรพชิตคณะแรก ของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๐๑ - เป็นกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๐๔ - เป็นกรรมการอำนวยการ

พ.ศ. ๒๕๐๕ - เป็นหัวหน้าแผนกควบคุมมูลนิธิ

พ.ศ. ๒๕๑๕ - เป็นกรรมการที่ปรึกษาแผนกตำรา

พ.ศ. ๒๕๓๑ - เป็นผู้อำนวยการ และประธานกรรมการ

พ.ศ. ๒๕๓๒ - เป็นประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ฯ (รูปที่ ๓ สุดท้าย)

พ.ศ. ๒๕๓๕ - เป็นอุปนายก รูปที่ ๑ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

งานด้านสาธารณูปการ

นับแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมา ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺญารามเถร) ได้ดำเนินการจัดสร้างและให้ความอุปถัมภ์การก่อสร้างวัดและสาธารณสถานต่าง ๆ ไว้จำนวนมาก ที่สำคัญควรกล่าวถึง เพื่อเป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงท่าน ก็คือ

พ.ศ. ๒๔๙๙ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดบ้านแก่ง อันเป็นภูมิลำเนาเดิมมาโดยตลอด

พ.ศ. ๒๕๐๐ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดมงคลรัตนาราม อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์

พ.ศ. ๒๕๐๔ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดพุทธมงคลนิมิต อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์

- อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดเขาชายธงวราราม อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์

พ.ศ. ๒๕๐๗ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดพุทธนิมิต อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์

พ.ศ. ๒๕๐๗ - อุปถัมภ์การก่อสร้างถนนรังสิโยทัย จากอำเภอเมืองนครสวรรค์ ผ่านบ้านแก่ง ถึงอำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งเดิมเป็นเพียงคันดินที่ชาวบ้านอาศัยสัญจรไปมา โดยทำเป็นถนนลูกรังแล้วมอบให้ทางราชการดำเนินการต่อไป จนสำเร็จเรียบร้อย

พ.ศ. ๒๕๑๑ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดกุมภีร์บรรพต อำเภอควนกาหลง จังหวัดสตูล

- อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดเขาฆ้องชัย อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี

พ.ศ. ๒๕๑๒ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดป่าบ้านใหม่ อำเภอเมืองจังหวัดแม่ฮ่องสอน

พ.ศ. ๒๕๑๘ - จัดสร้างโรงเรียนมัธยม (ชัชวลิต) ประจำตำบลบ้านแก่ง อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ โดยการบริจาคที่ดินของนางขาว เหมพิจิตร, นางน้ำผึ้ง บุญมาก พี่สาวของท่าน และจัดซื้อเพิ่มเติมให้ครบ ๓๕ ไร่ ตามทางราชการต้องการ

- จัดสร้างโรงเรียนประถมศึกษาประจำอำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี

พ.ศ. ๒๕๒๖ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดสวรรค์วิถี อำเภอเมืองจังหวัดนครสวรรค์

พ.ศ. ๒๕๒๗ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดดอนตูมกมลาวาส อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท

- อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดเกาะแก้ว อำเภอเมืองจังหวัดนครสวรรค์

- อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดมะเกลือ อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์
- อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดวิชมัยปุญญาราม เขาค้อ อำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์

พ.ศ. ๒๕๓๑ - อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดแคโรไลนาพุทธจักรวนาราม รัฐแคโรไลนาเหนือ สหรัฐอเมริกา

การพระศาสนาต่างประเทศ

ในด้านการพระศาสนาในต่างประเทศ ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺณารามเถร) ก็ได้เดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจและสังเกตการณ์พระศาสนาทั้งที่เป็นทางการและมิใช่ทางการ ยังประเทศต่าง ๆ ทั้งในเอเซีย ยุโรป และอเมริกา หลายครั้ง ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๙๓ - เดินทางไปสังเกตการณ์พระศาสนา ณ นครเวียงจันทน์ ประเทศลาว

พ.ศ. ๒๔๙๗ - เดินทางไปร่วมฉัฏฐสังคายนา การสังคายนาพระไตรปิฎก ณ กาบาเอ้ ประเทศพม่า

พ.ศ. ๒๕๐๕ - เดินทางไปเปิดสอบธรรมสนามหลวง ณ ประเทศมาเลเซีย และเลยไปดูการพระศาสนา ณ ประเทศสิงคโปร์

พ.ศ. ๒๕๑๘ - เดินทางไปร่วมพิธีเปิดวัดพุทธรังษี ณ นครซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย โดยมีเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระญาณสังวร เป็นประธานสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๒๓ - เดินทางไปดูการพระศาสนา ณ ประเทศสหรัฐ-อเมริกา คานาดา อังกฤษ ฝรั่งเศส และสวิตเซอร์แลนด์ ร่วมกับเจ้าพระคุณสมเด็จพระ-ญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระญาณสังวร

พ.ศ. ๒๕๒๔ - เดินทางไปดูการพระศาสนา ณ ประเทศอินเดีย

พ.ศ. ๒๕๒๖ - เดินทางไปดูการพระศาสนา ณ ประเทศสาธารณรัฐ-ประชาชนจีน

พ.ศ. ๒๕๒๙ - เดินทางไปดูการพระศาสนา ณ ประเทศญี่ปุ่น

พ.ศ. ๒๕๓๑ - เดินทางไปร่วมพิธีผูกพัทธสีมาวัดป่าพุทธรังษี ณ เมืองลูเมย นครซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย และไปร่วมประชุมนานาชาติ ครั้งที่ ๒ ที่กรุงโรม ณ ประเทศอิตาลี

พ.ศ. ๒๕๓๒ - เดินทางไปร่วมประชุมนานาชาติเรื่องศาสนากับสันติภาพโลก ณ กรุงวอร์ซอ ประเทศโปแลนด์

พ.ศ. ๒๕๓๓ - เดินทางไปร่วมประชุมนานาชาติเรื่องมนุษยชนกับศาสนา ครั้งที่ ๔ ณ เมืองบารี ประเทศอิตาลี

งานหนังสือ

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺญารามเถร) ดูจะมีอุปนิสัยทางการรจนามากกว่าการเทศนา ท่านได้เริ่มงานขีดเขียนมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นพระเปรียญ โดยเรียบเรียงเรื่องต่าง ๆ ลงพิมพ์ในนิตยสารธรรมจักษุของมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง ตีพิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในโอกาสต่าง ๆ บ้าง เรื่อยมา และมีทั้งข้อเขียนที่เป็นบทกวี เทศนา และความเรียง เท่าที่รวบรวมได้ในขณะนี้ เช่น

เมื่อครั้งเป็นพระมหาวิชมัย

๑. มาฆบูชา

๒. วิสาขบูชา

๓. เข้าฤดูฝน

๔. เข้าพรรรษา

๕. ขนมกระยาสารท

๖. ออกพรรษา

๗. วันมหาปวารณา

๘. สิ่งแวดล้อม

๙. ผู้บริสุทธิ์

๑๐. มากับสายลม

๑๑. น้ำนี้มีกำไร

๑๒. ฝน

๑๓. ยาวิเสส

เมื่อครั้งเป็นที่พระปัญญาภิมณฑ์มุนี

๑๔. หลักประกันการขนส่ง

เมื่อครั้งเป็นที่พระราชกวี

๑๕. เครื่องประดับ

เมื่อครั้งเป็นที่พระเทพวราภรณ์

๑๖. ค่านิยมของสังคม

๑๗. สันติภาพเทศนา

๑๘. เดือนหนึ่งศูนย์

๑๙. ดอกสร้อยร้อยดอกบัว

เมื่อครั้งเป็นที่พระธรรมดิลก

๒๐. ต้นไม้สำคัญไฉน ?

๒๑. ๒๖ ศตวรรษ

๒๒. โครงสร้างสังคม

๒๓. เงินคือเงิน

๒๔. กระบี่ไร้สนิม

๒๕. ธรรมกถาเรื่อง พระพุทธศาสนากับสันติภาพโลก

๒๖. อินโดนีเซียวันนี้

๒๗. คำบูชาวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

เมื่อครั้งเป็นที่พระพรหมมุนี

๒๘. ธรรมกถาเรื่อง สันติภาพโลกจากทรรศนะทางพระพุทธศาสนา

๒๙. ธรรมกถาเรื่อง พุทธศาสน์กับสันติภาพของโลก

๓๐. นี่แหละพระพุทธศาสนา

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นพระราชคณะชั้นสามัญที่ พระปัญญาภิมณฑ์มุนี

พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นพระราชคณะชั้นราชที่ พระราชกวี

พ.ศ. ๒๕๐๘ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ พระเทพวราภรณ์

พ.ศ. ๒๕๑๖ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมดิลก

พ.ศ. ๒๕๓๒ โปรดสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองที่ พระพรหมมุนี

อาพาธและมรณภาพ

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ปุญฺณาราฺมเถร) โดยปกติแล้ว เป็นผู้มีร่างกายแข็งแรง ไม่ค่อยป่วยไข้ คงเนื่องมาจากเป็นผู้ไม่ชอบอยู่เฉย ชอบทำโน่นทำนี่ ซึ่งเท่ากับเป็นการออกกำลังกายไปในตัว แต่ได้เริ่มมีอาการของโรคเบาหวานมานานปี กระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ได้เข้ารับการผ่าตัดโรคหัวใจ หลังจากนั้นร่างกายก็เริ่มอ่อนเพลียลง เป็นเหตุให้มีโรคแทรกซ้อนอื่น ๆ เข้ามาเบียดเบียน พ.ศ. ๒๕๒๖ ต้องเข้ารับการผ่าตัดกระเพาะอีกครั้ง

หนึ่ง แล้วอาการต่าง ๆ ก็ค่อยดีขึ้น ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๘ ได้เข้ารับการผ่าตัดโรคกระเพาะอีกครั้งหนึ่ง

โรคภัยไข้เจ็บค่อยทุเลาขึ้น ส่วนร่างกายไม่ได้กลับแข็งแรงดังเดิม ต้องเข้ารับการตรวจรักษาในโรงพยาบาลบ่อยครั้ง แต่ท่านก็ยังพยายามปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอตามปกติวิสัย

ครั้นวันที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๓๖ เกิดอาการระบบขับถ่ายไม่ออกขึ้นอย่างฉับพลัน คณะศิษย์จึงได้นำเข้ารับการรักษา ณ โรงพยาบาลศิริราช แต่อาการก็อยู่ในลักษณะทรง ๆ ทรุด ๆ มาโดยตลอด ถึงวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗ ก็ถึงมรณภาพด้วยอาการอันสงบ ด้วยอาการหัวใจล้มเหลว เมื่อเวลา ๐๗.๕๐ น. สิริอายุได้ ๗๕ โดยปี

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานน้ำสรงศพ เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ๒๕๓๗ เวลา ๑๗.๐๐ น. ณ ศาลา ๑๕๐ ปี วัดบวรนิเวศวิหาร และทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศลให้มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมพระราชทานศพ เป็นเวลา ๗ คืน พร้อมทั้งทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วัน ๕๐ วัน และ ๑๐๐ วันพระราชทานศพด้วย เป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้.

สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช
รับที่..................
วันที่..................
เวลา..........น.

ลับมาก

บันทึกขอราชการ ขอรับพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

ที่ ศธ ๐๔๐๗/๒๙๔ วันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๕๒๑

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

ข้อราชการ

เรื่อง แต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม

กราบทูล สมเด็จพระสังฆราช

ตามที่ได้โปรดมีพระบัญชาแต่งตั้งพระราชาคณะ รวม ๘ รูป ให้ดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคมแทนชุดเก่า ซึ่งดำรงตำแหน่งมาครบกำหนดวาระและต้องพ้นจากตำแหน่งในวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๒๒ นี้แล้วนั้น

สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม ได้จัดทำพระบัญชากราบทูลมาเพื่อฝ่าพระบาททรงลงพระนาม แล้วจะได้นำเรียนท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการรับสนองพระบัญชา ตามมาตรา ๑๙ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ต่อไป.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(นายพินิจ สมบัติศิริ)
อธิบดีกรมการศาสนา

พระบัญชา

ลงชื่อแล้ว
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ.
๒๐ ธ.ค. ๒๕๒๑

[illegible]
[illegible]
2' ก.ค. [illegible]

ดื่ม สก.
โปรดดำเนินการเสนอกระทรวงต่อไป

แต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม

(ลายพระหัตถ์)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ตามที่ได้มีพระบัญชาแต่งตั้งให้พระราชาคณะดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม ตามพระบัญชาลงวันที่ ๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๐ นั้น

บัดนี้ กรรมการมหาเถรสมาคมดังกล่าว ได้ดำรงตำแหน่งมาครบกำหนดและต้องพ้นจากตำแหน่งตามวาระ

อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๒ และมาตรา ๑๔ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ จึงแต่งตั้งให้พระราชาคณะผู้มีนามต่อไปนี้ ดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม คือ

๑.	พระธรรมวโรดม (สนิธ เขมจารี)	วัดปทุมคงคา
๒.	พระวิสุทธาธิบดี (ไสว ฐิตวีโร)	วัดไตรมิตรวิทยาราม
๓.	พระพุทธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินฺตากโร)	วัดราชบพิธ
๔.	พระพุทธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต)	วัดเบญจมบพิตร
๕.	พระพรหมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ)	วัดสระเกศ
๖.	พระพรหมมุนี (สนั่น จนฺทปชฺโชโต)	วัดนรนาถสุนทริการาม
๗.	พระธรรมดิลก (วิชมัย ปุญฺญาราโม)	วัดบวรนิเวศวิหาร
๘.	พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร)	วัดสัมพันธวงศ์

ทั้งนี้ ตั้งแต่วันที่ ๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๒ เป็นต้นไป

แต่งตั้ง ณ วันที่ ๒๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๑

ผู้รับสนองพระบัญชา

(ลายมือชื่อ)

(นายแพทย์บุญสม มาร์ติน)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

กองนิติการ สป.
รับที่ 4550
วันที่ 26 ธ.ค. 21
เวลา 11.10

แบบ ๒๒

4,337

ด่วนมาก

บันทึกข้อความ

ส่วนราชการ กรมการศาสนา

ที่ ศธ 0407/ 1132 วันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๒๑

เรื่อง แต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม

ขอประทานเสนอ ท่านปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

ด้วยกรรมการมหาเถรสมาคม โดยสมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้ง รวม ๘ รูป คือ -

๑. พระธรรมปัญญาจารย์ (จับ ฐิตธมฺโม) วัดโสมนัสวิหาร
๒. พระธรรมวโรดม (สนิท เขมจาโร) วัดปทุมคงคา
๓. พระวิสุทธาธิบดี (ไสว ฐิตวีโร) วัดไตรมิตรวิทยาราม
๔. พระพุทธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินฺตากโร) วัดราชบพิธ
๕. พระพุทธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) วัดเบญจมบพิตร
๖. พระพรหมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศ
๗. พระพรหมมุนี (สนั่น จนฺทปชฺโชโต) วัดนรนาถสุนทริการาม
๘. พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร) วัดสัมพันธวงศ์

กรรมการมหาเถรสมาคมโดยแต่งตั้งทั้ง ๘ รูปนี้ ได้มีพระบัญชาแต่งตั้ง เมื่อวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๒๐ สำหรับรูปที่ ๑ คือ พระธรรมปัญญาจารย์ (จับ ฐิตธมฺโม) วัดโสมนัสวิหาร ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ จึงพ้นจากตำแหน่งเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๒๐ และมิได้ทรงแต่งตั้งกรรมการขึ้นแทน ส่วนรูปที่ ๒ - ๘ จะครบกำหนดตามวาระ ๒ ปี ในวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๒๒ นี้

กรมการศาสนาได้นำความกราบทูลสมเด็จพระสังฆราช เพื่อโปรดพิจารณาแต่งตั้งพระราชาคณะที่เห็นสมควรเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมชุดใหม่ และบัดนี้สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระบัญชาแต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคมชุดเดิมทั้งหมด ที่ขาดไป ๑ รูป เลือก พระธรรมดิลก วัดบวรนิเวศวิหาร

/จึงขอประทานเสนอ ....

จึงขอประทานเสนอเพื่อโปรดนำเรียนท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการพิจารณาลงนามรับสนองพระบัญชาตามมาตรา ๑๙ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ต่อไป.

ฯน. สป. ตรวจสอบแล้ว

[illegible]

26 ธ.ค. 2521

[illegible]

๒๗ ธ.ค. ๒๕๒๑

[illegible]

(นายชำเลือง วุฒิจันทร์)
รองอธิบดี ปฏิบัติราชการแทน
อธิบดีกรมการศาสนา

[illegible]
28 ธค 21

(นายสมาน แสงมลิ)

ขอประทานเสนอ ท่านรัฐมนตรี
เพื่อโปรดพิจารณาลงนาม
รับสนองพระบัญชาดังเสนอ

[illegible]

๒๙ ธ.ค. ๒๑
(นายรังสฤษฎ์ เชาว์นศิริ)

ลงนามรับสนองพระบัญชาแล้ว.

[illegible]
29 ธค 21

ขอประทานเสนอ
เพื่อโปรดทราบ [illegible] ต่อไป.

[illegible]
3 มค 22

[illegible]

กองงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม
รับที่ ๔๒๕๕
วันที่ ๑๕ / ม.ค. / ๒๒
เวลา

แบบ ๒๒

บันทึกข้อความ

ด่วนมาก

ส่วนราชการ สำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม

ที่ **วันที่** ๒๗ ธันวาคม ๒๕๒๑

เรื่อง กรรมการมหาเถรสมาคมโดยสมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้ง

ขอประทานเสนอ

ตามที่ได้กราบทูลสมเด็จพระสังฆราช เพื่อทรงพิจารณาแต่งตั้งพระราชาคณะขึ้นเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมแทนชุดเดิมซึ่งจะพ้นจากตำแหน่ง ในวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๒๒ นั้น ได้ทรงมีพระบัญชาแต่งตั้งมาแล้ว จึงเห็นสมควรรายงานกระทรวงเพื่อนำเสนอท่านรัฐมนตรีว่าการ - กระทรวงศึกษาธิการ ลงนามขอรับพระบัญชาตามมาตรา ๑๙ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ต่อไป

ได้ร่างเสนอกระทรวงเพื่อโปรดพิจารณาลงนามพร้อมนี้ด้วยแล้ว

(นายสุทธิพงศ์ ตันตยาพิศาลสุทธิ์)
ผู้อำนวยการสำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม
๒๕ ธันวาคม ๒๕๒๑

สำนักงานเลขานุการกรม
ที่........
วันที่........
ผ่าน........
มอบแล้ว........
....

กองงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม
รับที่ 171
วันที่ ๒๒/๗๑/๒๒
เวลา..........

มติมหาเถรสมาคม

ครั้งที่ 1/๒๕๒2

สำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม

มติที่ ..มติ ๕/๒๕๒๒..

เรื่อง พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคม

ขอประทานเสนอ

ในการประชุมมหาเถรสมาคม ครั้งที่ 1/2522 วันที่ 10 มกราคม 2522 เลขาธิการมหาเถรสมาคม เสนอว่า เนื่องด้วยกรรมการมหาเถรสมาคมโดยแต่งตั้ง ซึ่งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ทรงแต่งตั้งตามพระบัญชา ลงวันที่ 6 มกราคม 2520 รวม 8 รูปนั้น ได้มีอายุครบกำหนด 2 ปีแล้วเมื่อวันที่ 5 มกราคม 2522 ต้องพ้นจากตำแหน่งไปตามวาระ กรมการศาสนาได้นำความกราบทูลสมเด็จพระสังฆราชเพื่อทรงพิจารณาแต่งตั้งพระราชาคณะตามที่ทรงเห็นสมควรให้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมชุดใหม่ ตามที่กำหนดไว้ในมาตรา 12 และมาตรา 14 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505

บัดนี้ ได้มีพระบัญชาแต่งตั้งพระราชาคณะรวม 8 รูป ให้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยแต่งตั้ง และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการได้ลงนามรับสนองพระบัญชาแล้ว คือ

1. พระธรรมวโรดม (สนิธ เขมจารี)	วัดปทุมคงคา
2. พระวิสุทธาธิบดี (ไสว ฐิตวีโร)	วัดไตรมิตรวิทยาราม
3. พระพุทธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินฺตากโร)	วัดราชบพิธ ฯ
4. พระพุทธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต)	วัดเบญจมบพิตร ฯ
5. พระพรหมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ)	วัดสระเกศ
6. พระพรหมมุนี (สนั่น จนฺทปชฺโชโต)	วัดบรมนิวาสนหริการาม
7. พระธรรมดิลก (วิชมัย ปุญฺญาราโม)	วัดบวรนิเวศวิหาร
8. พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร)	วัดสัมพันธวงศ์

ทั้งนี้ ตั้งแต่วันที่ 6 มกราคม พุทธศักราช 2522 เป็นต้นไป

จึงขอเสนอที่ประชุมเพื่อโปรดทราบ

ที่ประชุมลงมติรับทราบ

ขอประทานเสนอเพื่อโปรดทราบ และเห็นสมควรส่งเรื่องให้ สถ. ดำเนินการต่อไป

(นายสุทธิพงศ์ ตันตยาพิศาลสุทธิ์)

ผล. สถ.

ตรวจสอบแล้ว

665

คำสั่งมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

ที่ ๘ /๒๕๓๑

เรื่อง ตั้งผู้อำนวยการและกรรมการอำนวยการมูลนิธิ

มติที่ประชุมกรรมการบริหารมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ฝ่ายบรรพชิต เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๓๑ เลือกตั้งคณะกรรมการอำนวยการชุดใหม่ เพื่อบริหารงานของมูลนิธิสืบต่อไป

อาศัยอำนาจตามความในระเบียบบริหาร ๒๕๑๖ ข้อ ๖.๑ จึงแต่งตั้งผู้อำนวยการ และกรรมการอำนวยการ ดังต่อไปนี้.-

๑. พระธรรมดิลก	วัดบวรนิเวศวิหาร	เป็นผู้อำนวยการและประธานกรรมการ
๒. พระญาณวโรดม	วัดเทพศิรินทราวาส	เป็นกรรมการ
๓. พระธรรมบัณฑิต	วัดสัมพันธวงศ์	"
๔. พระธรรมปาโมกข์	วัดธาตุทอง	"
๕. พระธรรมธัชมุนี	วัดมกุฏกษัตริยาราม	"
๖. พระราชวราจารย์	วัดบวรนิเวศวิหาร	เป็นเลขานุการ

ให้ผู้อำนวยการเป็นประธานกรรมการและกรรมการอำนวยการ มีอำนาจหน้าที่บริหารมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามตราสาร, ระเบียบบริหาร และคำสั่งทุกประการ

ให้ผู้อำนวยการรักษาการตามคำสั่งนี้.

สั่ง ณ วันที่ ๑๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๓๑

สด. พระญาณสังวร

(สมเด็จพระญาณสังวร)

นายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

ทราบ
พระธรรมดิลก
14 กย. 31

เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต
รับที่ 49
วันที่ 30 ส.ค. 2532
เวลา ....

ที่ ศธ 0406/ 9102

สำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม
กรมการศาสนา กทม.10300

24 สิงหาคม 2532

เรื่อง แต่งตั้งเจ้าคณะจังหวัด

นมัสการ เลขานุการเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต

อ้างถึง ลิขิตเลขานุการเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตที่ จญ.12/2532 ลงวันที่ 22 มิถุนายน 2532

สิ่งที่ส่งมาด้วย พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช 1 ฉบับ

ตามลิขิตที่อ้างถึง เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต ได้ทรงพิจารณาเห็นชอบตามรายงานของเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธ) รายงานเสนอขอแต่งตั้งพระธรรมดิลก อายุ 70 พรรษา 50 ป.ธ.6 น.ธ.เอก วัดบวรนิเวศวิหาร เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะกรุงเทพมหานคร - สมุทรปราการ (ธ) นั้น

สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม ได้นำเสนอ มหาเถรสมาคมพิจารณาอนุมัติในการประชุมครั้งที่ 18/2532 เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2532 พร้อมกับได้นำกราบทูลสมเด็จพระสังฆราชทรงลงพระนามแต่งตั้งแล้ว ปรากฏตามพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช ที่ถวายมาพร้อมนี้.

จึงนมัสการมาเพื่อนำกราบทูลเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต ทรงทราบต่อไป.

ขอนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

(นายสุทธิพงศ์ ตันตยาพิศาลสุทธิ์)
ผู้อำนวยการสำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม

ฝ่ายการคณะสงฆ์
โทร.2822460

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์

****

มณฑลปักษ์ใต้	พ.ศ. ๒๔๕๕
มณฑลฝ่ายเหนือ	พ.ศ. ๒๔๕๖
มณฑลฝ่ายเหนือ	พ.ศ. ๒๔๕๗
มณฑลกรุงเก่า	พ.ศ. ๒๔๕๗
มณฑลราชบุรี	พ.ศ. ๒๔๕๘
มณฑลปราจีนบุรี	พ.ศ. ๒๔๕๙
จังหวัดสุพรรณบุรี	พ.ศ. ๒๔๕๙
มณฑลพิษณุโลก	พ.ศ. ๒๔๖๒

พระประวัติและพระกรณียกิจ
ของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
โดยสังเขป

เมื่อทรงพระเยาว์และการศึกษา

- ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ (ร.ศ. ๗๙)
- เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาแพ
- ทรงศึกษาอักขรสมัยเบื้องต้น ในสำนักของท่านนก ธิดาพระศรีวิโรจน์
- พระชนมายุ ๘ พรรษา ทรงศึกษาภาษาขอมและภาษาบาลี แปลธัมมปทัฏฐกถาบั้นปลายกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม)
- ทรงศึกษาวิชาเลขในสำนักกรมหลวงวรเสรฐสุดา
- พระชนมายุ ๑๒ พรรษา ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ โดยมีนายฟรานซิส ยอช แปตเตอสัน เป็นพระอาจารย์
- พ.ศ. ๒๔๑๖ พระชนมายุ ๑๔ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลา ๗๘ วันจึงทรงลาผนวช
- พ.ศ. ๒๔๒๐ (พระชนมายุ ๑๘ พรรษา) ทรงรับราชการประจำในกรมราชเลขา ตำแหน่งเจ้าพนักงานสารบบฎีกาหรือราชเลขานุการ ในทางอรรถคดี มีหน้าที่รวบรวมยอดอรรถคดีต่าง ๆ ทรงรับราชการอยู่ ๒ ปีเต็มโดยมิได้รับพระราชทานเงินเดือน แต่เพิ่มเงินปีขึ้นอีก ๕ ชั่ง เป็นปีละ ๓๕ ชั่ง
- พ.ศ. ๒๔๒๒ พระชนมายุ ๒๐ พรรษาบริบูรณ์ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ พระจันทรโคจรคุณ (จันทรังสี ยิ้ม) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
- พ.ศ. ๒๔๒๔ (ทรงผนวชได้ ๓ พรรษา) ทรงเข้าแปลพระปริยัติ-ธรรมสนามหลวงได้ ๕ ประโยค

พระอิสริยยศและพระสมณศักดิ์

- พ.ศ. ๒๔๒๔ (ทรงผนวชได้ ๓ พรรษา) ทรงรับสถาปนาเฉลิมพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
- พ.ศ. ๒๔๔๙ (พระชนมายุ ๔๗ พรรษา) ทรงรับสถาปนาเฉลิมพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส
- พ.ศ. ๒๔๕๓ (พระชนมายุ ๕๑ พรรษา) ทรงได้รับมหาสม-ณุตมาภิเษก คือทรงได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกล-มหาสังฆปริณายกนั่นเอง (นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) แต่โดยที่พระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงจึงเปลี่ยนเรียกเป็นพิเศษว่า "สมเด็จพระมหาสมณะ" และทรงได้รับเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- พ.ศ. ๒๔๖๔ (พระชนมายุ ๖๒ พรรษา) ทรงรับสถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

พระกรณียะด้านการศึกษา

- พ.ศ. ๒๔๒๕ (พระชนมายุ ๒๓ พรรษา) ทรงเข้าร่วมในคณะพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นกรรมการสอบไล่พระปริยัติธรรมสนามหลวง ณ พระที่นั่งสุทธัยสวริยปราสาท ในพระบรมมหา-ราชวัง (ต่อมาย้ายมาที่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม)
- ทรงเป็นแม่กองสอบไล่พระปริยัติธรรมสนามหลวง ณ วัดพระศรี-รัตนศาสดาราม
- พ.ศ. ๒๔๓๖ (พระชนมายุ ๓๔ พรรษา) ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถานศึกษาวิชาการแบบใหม่สำหรับคณะสงฆ์

และกุลบุตรทั่วไปตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงจัดการให้ออกหนังสือธรรมจักษุ เป็นหนังสือวารสารเผยแพร่ธรรม เพื่อเป็นของสมนาคุณแก่ผู้บำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย
- พ.ศ. ๒๔๔๑ (พระชนมายุ ๓๙ พรรษา) ทรงรับภาระอำนวยการการศึกษาของกุลบุตรในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ถึง พ.ศ. ๒๔๔๕
- พ.ศ. ๒๔๕๔ (พระชนมายุ ๕๒ พรรษา) ทรงจัดให้มีการสอบความรู้นักธรรมขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อเดือนตุลาคม ๒๔๕๔ เรียกว่า "องค์ของสามเณรรู้ธรรม" เพื่อเป็นหลักเกณฑ์ สำหรับสามเณรผู้ควรได้รับยกเว้นการถูกเรียกเป็นทหาร ตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ซึ่งต่อมาเรียกว่า "นักธรรม" มี ๓ ชั้นคือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก อันเป็นการศึกษาขั้นมูลฐานของพระภิกษุสามเณรในประเทศไทยอยู่ปัจจุบันนี้
- พ.ศ. ๒๔๕๖ (พระชนมายุ ๕๔ พรรษา) รวมความรู้องค์นักธรรมประโยค ๑-๒ เข้าเป็น "นักธรรมชั้นตรี" เป็นครั้งแรก
- พ.ศ. ๒๔๕๖ แก้ไขการสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวง จากการแปลปากเป็นแปลด้วยวิธีเขียน
- พ.ศ. ๒๔๕๖ (พระชนมายุ ๕๔ พรรษา) ทรงเปลี่ยนแปลงหลักสูตรบาลีประโยค ๕-๖
- พ.ศ. ๒๔๕๗ (พระชนมายุ ๕๕ พรรษา) ทรงขยายการสอบความรู้องค์นักธรรมไปหัวเมือง
- พ.ศ. ๒๔๕๙ (พระชนมายุ ๕๗ พรรษา) ทรงประกาศตั้งหลักสูตร "นักธรรมชั้นโท" และมีการสอบเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
- พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงปรับปรุงหลักสูตรบาลีประโยค ๗-๘-๙

หมายเหตุ สำหรับการศึกษาด้านภาษาบาลี ได้ทรงปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงมาเรื่อย ๆ เป็นระยะ ๆ เป็นการทดลอง เมื่อทรงเห็นว่าได้ผลเป็นอย่างดีแล้ว จึงทรงประกาศใช้เป็นทางราชการ

พระกรณียะด้านการคณะสงฆ์

- พ.ศ. ๒๔๒๔ (พระชนมายุ ๒๒ พรรษา) ทรงเป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกนิกาย
- พ.ศ. ๒๔๓๖ (พระชนมายุ ๓๔ พรรษา) ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย และเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร สืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
- พ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงรับศาสนภาระในฐานสมเด็จพระสังฆราช สืบต่อสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ซึ่งสิ้นพระชนม์ในศกนั้น (ในรัชกาลที่ ๕ มิได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชขึ้นอีกตลอดรัชกาล) ได้ทรงปฏิบัติศาสนกิจเพื่อประโยชน์แก่สังฆมณฑลทั้งสิ้น
- พ.ศ. ๒๔๔๕ (พระชนมายุ ๔๓ พรรษา) ทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ซึ่งเป็นงานสืบเนื่องมาจากทรงจัดการศึกษาในหัวเมือง โดยจัดให้มีเถรสมาคมและเจ้าคณะบังคับบัญชากันตามลำดับชั้น เนื่องในการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติ ร.ศ. ๑๒๑ นี้ พระองค์ทรงบำเพ็ญพระกรณียะ คือ
    - ทรงประทับเป็นองค์ประธานในที่ประชุมเถรสมาคมทั้งสองนิกาย
    - ทรงปรึกษาและแนะนำ ในวิธีการปกครองคณะสงฆ์
    - ทรงวางแบบแผน ในการบริหารคณะสงฆ์
    - ทรงออกพระมหาสมณาณัติบังคับบัญชาเลือกและแต่งตั้งตำแหน่งทางการคณะสงฆ์
    - ทรงประทาน พระมหาสมณวินิจฉัยในอธิกรณ์และการต่าง ๆ เกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์และการพระศาสนาทั่วไป
    - พ.ศ. ๒๔๕๓ (พระชนมายุ ๕๑ พรรษา) ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก แห่ง

คณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร โดยเรียกคำนำพระนามว่า "สมเด็จพระมหาสมณะ" แทน "สมเด็จพระสังฆราช"

- พ.ศ. ๒๔๕๕ (พระชนมายุ ๕๓ พรรษา) เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลปักษ์ใต้ ๗ จังหวัดคือ ประจวบคีรีขันธ์, ชุมพร, สุราษฎร์ธานี, นครศรีธรรมราช, สงขลา, พัทลุง และตรัง
- พ.ศ. ๒๔๕๖ (พระชนมายุ ๕๔ พรรษา) เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ ๙ จังหวัดคือ นครสวรรค์, กำแพงเพชร, ตาก, อุทัยธานี, ชัยนาท, สิงห์บุรี, อ่างทอง, อยุธยา และปทุมธานี
- ทรงจัดการให้ออกหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์สำหรับแถลงข่าวและประกาศต่าง ๆ ของทางการคณะสงฆ์ลักษณะคล้ายกับหนังสือราชกิจจานุเบกษาของทางราชการและยังคงเป็นหนังสือสำคัญของคณะสงฆ์มาจนปัจจุบันนี้
- พ.ศ. ๒๔๕๗ (พระชนมายุ ๕๕ พรรษา) เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนืออีก ๖ จังหวัด คือ พิษณุโลก, อุตรดิตถ์, แพร่, สุโขทัย, พิจิตร และนครสวรรค์
- พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลกรุงเก่า ๖ จังหวัดคือ ลพบุรี, สระบุรี, อ่างทอง, ปทุมธานี และนนทบุรี
- พ.ศ. ๒๔๕๘ (พระชนมายุ ๕๖ พรรษา) เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลราชบุรี ๕ จังหวัดคือ สมุทรสงคราม, ราชบุรี, กาญจนบุรี, เพชรบุรีและประจวบคีรีขันธ์
- พ.ศ. ๒๔๕๙ (พระชนมายุ ๕๗ พรรษา) เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลปราจีนบุรี ๖ จังหวัดคือปทุมธานี, นครนายก, ปราจีนบุรี, ฉะเชิงเทรา, ชลบุรี และสมุทรปราการ

- พ.ศ. ๒๔๕๙ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ จังหวัดสุพรรณบุรี โดยผ่านจังหวัดต่าง ๆ คือ นครปฐม, สุพรรณบุรี, ชัยนาท, สิงห์บุรี, ลพบุรี
- พ.ศ. ๒๔๖๐ (พระชนมายุ ๕๘ พรรษา) เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก ๔ จังหวัดคือ พิจิตร, สุโขทัย, อุตรดิตถ์ และพิษณุโลก

งานพระนิพนธ์

ประเภทหลักสูตร

– หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี	๘ เล่ม
– หลักสูตรนักธรรมชั้นโท	๖ เล่ม
– หลักสูตรนักธรรมชั้นเอก	๗ เล่ม
– หลักสูตรบาลีไวยากรณ์	๖ เล่ม

ประเภททั่วไป

– พระธรรมเทศนา	๘๐ เรื่อง
– วรรณนา (อธิบาย) พระสูตร	๒๕ เรื่อง
– ทรงแปลพระสูตรต่าง ๆ	๔๗ สูตร
– พระโอวาทและธรรมคดี	๗๐ เรื่อง
– พระนิพนธ์ภาษาบาลี	๑๕ เรื่อง

งานด้านทรงพระชำระพระคัมภีร์และปกรณ์ต่าง ๆ

– ทรงชำระพระไตรปิฎก	เล่ม ๑๐
– หลักสูตรบาลีประโยค ๓ ธัมมปทัฏฐกถา	๘ เล่ม
– หลักสูตรบาลีประโยค ๔ มังคลัตถทีปนี ภาค ๑	๑ เล่ม
– หลักสูตรบาลีประโยค ๕ มังคลัตถทีปนี ภาค ๒	๑ เล่ม
– หลักสูตรบาลีประโยค ๖ สมันตปาสาทิกา ภาค ๓	๑ เล่ม
– หลักสูตรบาลีประโยค ๗ สมันตปาสาทิกา ภาค๑,๒	๒ เล่ม

รวมงานพระนิพนธ์ และทรงชำระมากกว่า ๓๐๐ เรื่อง

พระกรณียพิเศษ

- ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระมหากษัตริย์ ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
- ทรงเป็นพระอุปัธยาจารย์ ของเจ้าฟ้า และพระเจ้าลูกยาเธอ ในรัชกาลที่ ๕ อีกหลายพระองค์

พระอวสานกาล

- สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ณ พระตำหนักเดิม วัดบวรนิเวศวิหาร สิริพระชนมายุได้ ๖๒ พรรษา
- ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า องค์สกลมหาสังฆปริณายก ๑๒ ปี
- ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ๒๘ ปี

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลปักษ์ใต้

พ.ศ. ๒๔๕๕

ตอนที่ ๑ เสด็จขึ้นเมืองปราณบุรี

๑. วันที่ ๙ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ* เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหารโดยรถยนต์ ประทับท่าที่ว่าการกรมตำรวจภูธร มีภิกษุและคฤหัสถ์หลายรูปหลายนาย มี *พระราชกวี*[๑] และ *พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์*[๒] เสนาบดีกระทรวงธรรมการ และ *พระยามหาอำมาตยาธิบดี*[๓] ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยเป็นต้น มาส่งเสด็จ ประทานปฏิสันถารพอควรแล้ว เสด็จลงเรือยนต์ไปขึ้นเรือศรีธรรมราช มีพระภิกษุ พระราชาคณะ ๒ พระครู ๑ เปรียญ ๒ ฐานานุกรม ๑ เข้ากันเป็น ๖ รูป และคฤหัสถ์ข้าราชการ ๒ ข้าหลวงน้อยในกรม ๓ มหาดเล็ก ๔ คนเครื่อง ๑ ศิษย์วัด ๓ เข้ากันเป็น ๑๓ นาย ตามเสด็จ ในฝ่าย*เรือศรีธรรมราช* กัปตัน *วอสเบียน* เป็นนายเรือ ๑ ต้นกล ๑ สรั่ง ๑ คนถือท้าย ๒ ช่างไฟ ๖ กลาสี ๖ เข้ากันเป็น ๑๗ คน เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๓ นาที ถอนสมอกลับเรือล่องลงไป ๑ ทุ่ม ๗ นาที ถึงเมืองสมุทรปราการ ยุงชุมมาก คนในเรือถูกกัดเป็นผื่นไปทั้งนั้น เรือผ่านสันดอน มีคลื่นจัด คนเมากันมาก ฯ

๒. วันที่ ๑๐ มิ.ย. เวลาเช้าโมงครึ่ง ผ่านสามร้อยยอดคลื่น ยังจัดคฤหัสถ์เมาคลื่นกันมากคน เกือบไม่มีผู้ทำครัวและปฏิบัติพระ ฝ่ายพระบางรูปก็เมาคลื่นเหมือนกัน ไม่เป็นอันฉัน กัปตันเอื้อเฟื้อ เกรงพระจะอด จึงทูลฟังพระกระแส เพื่อจะแวะที่เกาะหลักหลบคลื่น พระจะได้มีโอกาสฉันอาหาร ทรงอนุมัติ เวลาเช้า ๔ โมงเศษเกือบ ๕ โมง เข้าอ่าวเกาะหลัก เรือทอดสมอคลื่นสงบ เสวยเพลในเรือ พร้อมด้วยพระทั้งหลาย ฯ *เมืองปราณบุรีใหม่*ได้ยกมาตั้งที่ *ตำบลเกาะหลักนี้* อยู่ริมชายทะเล ฯ เวลาเที่ยงเศษ เสด็จโดย

เรือโบตขึ้นฝั่ง เพื่อทอดพระเนตรภูมิสถาน ฯ เมืองปราณบุรีนี้มีกำหนดว่าจะเสด็จแวะเมื่อคราวกลับ ครั้งนี้เจ้าหน้าที่จึงไม่ทันรู้ *หม่อมเจ้าปราณีเนาวบุตร* ผู้ว่าราชการเมือง ทราบข่าวเข้าแล้วรีบมารับเสด็จ ประทับ ณ เรือนผู้ว่าราชการ ฝนตกพรำ ต้องรออยู่นาน กว่าจะได้เสด็จทอดพระเนตรที่อื่น เสด็จทอดพระเนตรทางรถไฟและวัดเกาะหลัก แล้วเสด็จกลับมาสรงน้ำทะเลที่หาดทรายตรงที่ตั้งเมือง แล้วเสด็จกลับ *เรือศรีธรรมราช* เรือออกจากเกาะหลักเวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที เดินเรือตลอดคืน คลื่นสงบ ฯ

ตำบลเกาะหลักนี้ มีอ่าวเป็นวง มีหาดทรายเป็นขอบ มีช่องเข้าทางทิศตะวันออก สองข้างช่องมีเขาโอบขึ้นไป ทางด้านตะวันตกเป็นที่ตั้งเมืองและตั้งบ้านคน เป็นที่ราบ พื้นเป็นทรายขาว ปลูกอะไรยาก แต่ก็มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นอยู่บ้าง ทั้งอัตคัดน้ำ ชาวเมืองใช้น้ำบ่อ แต่จืดไม่สนิท พวกข้าราชการรองน้ำฝนไว้ใช้ ฯ เมืองนี้ขึ้นใน *มณฑลราชบุรี* แต่การไปมาถึงกันโดยทางบกลำบาก ลงเรือเมล์เข้ามากรุงเทพฯ แล้ว จึงขึ้นรถไฟไปถึงราชบุรีสะดวกกว่าต่อทางรถไฟ แล้วการไปมาโดยทางบกจึงจะสะดวก ในเวลานี้ยังไม่แล้ว เป็นแต่ถมทรายไว้ ยังไม่เต็มที่ ฯ ตำบลนี้มีอากาศดี คน *มิชชันนารี* มาเช่าที่ต่อรัฐบาลปลูกเรือนไว้ใช้เช่าเป็นที่พัก ณ เชิง *เขาช่องกระจก* มีพวกฝรั่งออกมาพักหาความสำราญ โรคป่วงแต่เดิมไม่มี เมื่อทำทางรถไฟ พวกกุลีเกิดเป็นโรคนี้ขึ้นแล้วเลยติดกันต่อไป ในเวลานี้สงบแล้ว ฯ อาหารไม่อัตคัด มีตลาดตั้งขาย หาได้ทั้งเนื้อทั้งปลา มีแตงโมชุม ฯ ตั้งแต่ยกเมืองมาตั้งที่นี่ มีคนมาอยู่มากขึ้น ในเวลานี้มีราว ๓๐๐ เศษ ความหากินของคนพื้นเมืองทำปลาก็มี ทำไร่แตงโมก็มี ทำนาก็มี ได้ยินว่าคนมีอันจะกินก็มีอยู่บ้าง แต่เป็นคนออม ฯ

วัดเกาะหลัก นั้น เขาตั้งชื่อว่า *วัดราษฎร์ปฏิสังขรณ์*(๔) ตั้งอยู่ห่างชายทะเลขึ้นไปหน่อยหนึ่ง มีหมู่บ้านและถนนคั่น ที่ทางกว้างขวาง มีโบสถ์ฝากระดาน พระประธานไม่งามเหมือนในวัดทั้งหลาย กุฎีและหอสวดมนต์ก็เป็นฝากระดานเหมือนกัน เขาเรี่ยรายกันสร้าง ฯ มีพระนั่งรับเสด็จอยู่ ๙ รูป *พระอธิการชื่ออิน* พรรษา ๑๘ บวชที่นั่นเอง ฯ ปีหนึ่งบวชราว ๔-๕ รูป ก่อนนี้มีอุปัชฌายะที่วัดนี้เอง แต่เดี๋ยวนี้ล่วงไปเสียแล้ว พระครูแขวงผู้ว่าที่เจ้าคณะเมือง

มาบวช ฯ พระในวัดนี้ เป็นบุตรชาวบ้านในตำบลนี้เอง ฯ บิณฑบาตได้ไม่พอฉัน ชาวบ้านหาของแห้งมาไว้ให้ทำฉันที่วัด ฯ จีวรหาได้ในเมืองนี้เอง ราคาไตรละ ๑๒ บาท พอห่มได้ มีผู้ทอดกฐินทุกปี ฯ สวดมนต์เล่าในหนังสือขอมบ้าง ในหนังสือไทยบ้าง ตรัสสั่งให้สวดพาหุงถวาย สวดทำนองบ้านนอก เสียงแปร่ง ๆ ว่าพยัญชนะเพี้ยน ๆ เทศนาใช้หนังสือขอม สวดมนต์และเทศนานี้ มีแต่เฉพาะในพรรษา มีพระสวดปาติโมกข์ได้ ได้ทำอุโบสถอยู่ ฯ พระวัดนี้ไม่ได้สมาคมกับพระที่เจริญกว่า ยังเซอะอยู่มาก ฯ

การศึกษา หนังสือไทยของเมืองนี้ พึ่งได้เริ่มจัดขึ้น ผู้ว่าราชการเมืองตั้งโรงเรียนขึ้นโรงหนึ่ง เรี่ยรายเงินข้าราชการ จ้างครูมาสอน เมื่อเสด็จผ่านไปได้ยินเสียงเด็กอ่านหนังสืออยู่ แต่ที่ *วัดเกาะหลัก* พระอ่านหนังสือขอมหนังสือไทยได้ ดีอยู่ ฯ

ตอนที่ ๒ ถึงมณฑลชุมพร
เสด็จขึ้นเมืองหลังสวน

๓. วันที่ ๑๑ มิ.ย. เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ถึงปากน้ำเมืองหลังสวน เรือทอดสมอ *พระครูธรรมวิจิตรอุดมปัญญาปรีชามุนี* เจ้าคณะเมือง ๑ *พระยา-วรฤทธิฤาชัย* ปลัดมณฑล ๑ *พระวิชิตวิทยากร* ปลัดเมือง ๑ ออกมารับเสด็จ *พระยามหิบาลบริรักษ์* ข้าหลวงเทศาภิบาลไปรับเสด็จ *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ*[๖] เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ปากน้ำเมืองชุมพร มาไม่ทัน ทรงปฏิสันถารแก่เจ้าคณะเมืองและข้าราชการผู้มารับเสด็จแล้ว เสด็จลงจาก *เรือศรีธรรมราช* ทรงเรือเป็ดเก๋งของพระครูธรรมวิจิตร เจ้าคณะเมือง ขึ้นที่ท่าโรงภาษี ที่ปากน้ำ ทรงพระดำเนินไปทอดพระเนตร *วัดปากน้ำ* ที่เขาตั้งชื่อว่า *วัดอรุณ* วัดนี้ตกแต่งรับเสด็จ มีพระสงฆ์สามเณรสวดชัยมงคล-คาถารับเสด็จ ประทับอยู่ครู่หนึ่งแล้วเสด็จกลับ ทรงเรือเป็ดเก๋งแจวขึ้นลำน้ำหลังสวนไปราว ๒ ชั่วโมง ถึงท่าบางยิโร เสด็จขึ้นที่นั่น มีข้าราชการและราษฎรมารับเสด็จเป็นอันมาก พลตำรวจภูธรยืนเข้าแถว ทรงพระวอ เสด็จ

โดยถนน ตามทางมีราษฎรตั้งที่บูชาและจุดประทัด ผ่านหน้า *วัดดอนโตนด* ที่อยู่ของ *พระครูธรรมวิจิตร* เจ้าคณะเมือง ที่นั่นมีพระสงฆ์ต่างวัดประชุมสวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ แต่หาได้เสด็จแวะไม่ ประทับบ้าน *พระยาพิชัยชลธี* ผู้ว่าราชการเมือง ในเวลานี้ป่วย ไปรักษาตัวอยู่ที่เมืองเพชรบุรี ที่จัดไว้เป็นที่ประทับ เสด็จถึงเวลาเช้า ราม ๔ โมงครึ่ง เสวยเพลที่นั่น ตั้งแต่เที่ยงแล้วมีฝนตกพร่ำเพรื่อ

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งล่วงแล้ว เสด็จจากที่ประทับ ทรงพระดำเนินไปตามถนนที่ตัดใหม่ ตั้งแต่ท่า *บางยิโร* จนถึงศาลากลาง เสด็จวันดอน-*โตนด* มีพระสงฆ์รับเสด็จเป็นอันมาก มาจาก *อำเภอสวี อำเภอพะโต๊ะ*และ*เมืองไชยา* (ใหม่) ก็มี ทรงปฏิสันถาร ตรัสถามถึงสุขทุกข์ ความเป็นไปของวัดและภิกษุสงฆ์ และเหตุการณ์อันเป็นไปในคณะสงฆ์แล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่เจ้าคณะทั้งหลาย และประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาแก่ภิกษุสามเณรทั่วกัน ตรัสสั่งให้พระหัวเมืองสวดมนต์ถวายขัดตำนานพอเข้ารูป แต่ทำนองยังไม่ดี ทำนองสวดฟังได้ แต่ยังไม่เรียบ เสด็จกลับถึงที่ประทับค่ำแล้ว ทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระที่ตามเสด็จ และพระครูธรรม-วิจิตร *พระครูใบฎีกานวล* ผู้ทูลลาออกมาอยู่วัดดอนโตนด เพื่อเป็นมงคลแก่บ้านเมือง ฯ

หมายเหตุในวันนี้ ฯ ที่ปากน้ำ *เมืองหลังสวน* มีคนมาตั้งทำปลาหนาแน่นกว่าเมื่อเสด็จครั้งก่อน ๒๔ ปีล่วงแล้ว เป็นคนจีนโดยมาก มีตลาดตั้งด้วย ฯ ที่ *วัดปากน้ำ* อันชื่อว่า *วัดอรุณนั้น* ภิกษุสามเณรผู้คอยรับเสด็จ ไม่มีประคดอกคาดใช้อังสะคาดอกแทนประคด ภิกษุครองดองอย่าง *พระธรรมยุต* พาดสังฆาฏิเอาอังสะรัดอก รัดก็ไม่เป็น ดูปุกปุย สามเณรห่มจีบไม่เป็น ทั้งไม่มีสังฆาฏิจะใช้ ห่มดองแล้ว เอาอังสะคาดอก ขันน่าหัวเราะ เป็นอย่างนี้ เพราะ *พระมหา-นิกาย* ในเมืองหลังสวนห่มผ้าเอาอย่างพระธรรมยุตมานานแล้วทั่วทั้งเมืองจนลืมห่มวิธีอย่างมหานิกายเสียแล้ว รับเสด็จคราวนี้ ชะรอยจะเกรงพระบารมี ปรารถนาจะห่มอย่างพระมหานิกาย แต่ห่มไม่เป็นเสียแล้ว ทั้งไม่มีประคดจะใช้ด้วย จึงทำเช่นนั้น ทอดพระเนตรเห็นทรงพระสรวล ตรัสว่า

ทรงทราบแล้วว่าพระมหานิกายเมืองนี้ครองผ้าเอาอย่างพระธรรมยุตเป็นแต่ไม่ได้ทรงนึกว่าเธอจะห่มอย่างไรรับเสด็จ ทำอย่างนี้รุงรัง ไม่เป็นสมณสารูป ห่มอย่างเก่าไม่เป็น ก็จงห่มตามธรรมเนียมที่เคยใช้ พอปลดอังสะรัดอกออกแล้ว ดูเรียบร้อยดี ทั้งห่มแหวกก็เรียบร้อย ฯ

ที่ตั้ง *เมืองหลังสวน* อยู่ลึกขึ้นไปจากปากน้ำมาก ลำน้ำแคบ เป็นอย่างชนิดที่เรียกว่าคลอง ทางฝั่งขวา (ขาลง) ใกล้ปากน้ำมีเขาตกน้ำแห่งหนึ่งเรียกว่า *เขาลิงต่าง* สองฝั่งน้ำ มีต้นมะพร้าวและต้นหมากดาษดื่นไปสมชื่อเมือง ฯ อันชื่อว่าหลังสวนนี้ น่าจะเนื่องมาจากรังสวนที่แปลว่ามีสวนมาก ฯ ท่า *บางยิโร* อยู่ฝั่งขวามือ เป็นที่ขึ้นลงสำหรับของเมืองนั้น ฯ บ้าน *พระยาพิชัยชลธี* ซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับนั้น เป็นบ้านสวน มีหมาก มีมะพร้าวในลานทั่วไป เรือนทำด้วยไม้ยางตามแบบฝรั่ง ดูเป็นรมณียสถาน ถ้าเป็นวัดก็เข้าที ฯ

วัดดอนโตนด นั้น มีลานกว้างขวางดี ด้านหนึ่งลงน้ำ ด้านหนึ่งออกถนน แต่ของปลูกสร้าง ตั้งแต่โรงอุโบสถตลอดถึงกุฎี ไม่เป็นชิ้นเป็นอันมีดีแต่เพียงโรงหลังหนึ่ง เครื่องไม้จริงมุงจาก เป็นโรงโถง ทำเป็น ๓ ห้องกว้าง ๆ ขนาด ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบตัว ยกพื้นเป็นอาสน์สงฆ์ ๒ ด้าน ใช้เป็นโรงธรรมสภาด้วย ใช้เป็นโรงเรียนด้วย ในเวลานี้ *พระครูธรรมวิจิตร* เตรียมจะสร้างอุโบสถใหม่ เผาอิฐเผาปูนและเลื่อยไม้ไว้แล้ว ฯ ในการรับเสด็จคราวนี้ พระครูธรรมวิจิตรจัดการแข็งแรง ปลูกที่ประทับไว้ที่วัดดอนโตนด แต่ไม่ดีไปกว่าบ้านพระยาพิชัยชลธี จึงแปลงเป็นที่เสด็จออกแขกเสีย ตั้งโรงครัวเลี้ยงอาคันตุกะ ทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ ทั้งพวกพระในพื้นเมืองผู้มาแต่ไกล ฯ นักเรียนวัดนี้ ได้ยินว่ามีจำนวนถึงร้อย มีครูใหญ่ ๑ ครูรอง ๔ หรือ ๕ สอนทั้งชั้นมูลทั้งชั้นประถม รับเสด็จควรจะสอนถวายตัว แต่มัวสาละวนเข้าแถวเสียจะทอดพระเนตรการสอนก็ไม่สำเร็จ ดูเหมือนการสอนจะยังบกพร่อง จึงไม่ได้ถวายตัว ฯ

๔. วันที่ ๑๒ มิ.ย. เสวยเช้าแล้ว เวลาราว ๒ โมง เสด็จออกจากที่ประทับทรงพระดำเนินไป *เขาเงิน* ตามทางที่ตัดใหม่ แยกจากถนนสาย *บางยิโร* ถมยังไม่เสร็จ ทางก็ไม่ไกลกี่มากน้อย ราว ๒๐๐ เส้น แต่เป็นเวลาฝนตก ทางลื่น

ต้องค่อย ๆ เสด็จ ทั้งเสด็จหยุดทรงปฏิสันถารพระบ้าง คฤหัสถ์บ้าง ไปตามทาง กว่าจะถึงราว ๔ โมงครึ่ง ฯ เขาเงินนี้อยู่ริมน้ำ ครั้งก่อนได้เสด็จโดยทางเรือ มีถ้ำอยู่แห่งหนึ่ง สัณฐานถ้ำเป็นเหมือนประทุนเรือ ด้านในตัน แต่ข้างบนตั้งเป็นกระโจมขึ้นไป ไม่โค้งเป็นประทุน มีช่องเป็นหลืบ ไม่เป็นปล่อง โปร่งพอพักอยู่ได้สบาย มีพระพุทธรูปนั่งสัก ๓ องค์ ที่ขาดไม่ได้ ตามธรรมเนียมของถ้ำ ที่แง่เขามีพระเจดีย์ย่อมอยู่องค์หนึ่ง ซึ่ง *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* โปรดเกล้า ฯ ให้ *พระยาจรูญราชโภคากร*(๗) ผู้ว่าราชการเมือง สถาปนาขึ้นไว้เมื่อพุทธศก ๒๔๓๒ เดิมเขานี้ชื่อ *เขาเอน* พระราชทานชื่อเปลี่ยนใหม่ว่า *เขาเงิน* เสด็จคราวนี้ฝนตก ไม่ได้เสด็จทอดพระเนตรตามบริเวณ ฯ อันที่จริงเขานี้ก็ไม่สนุก แต่เมืองนี้ไม่มีอะไรจะให้แขกดู เขานี้จึงได้ออกหน้า เป็นที่ไปแห่งหนึ่งของแขกมาเมืองนี้ ฯ ในที่นี้มีพวกชาวบ้านนำโภชนาหารมาถวายและเลี้ยงพระ ทั้งพระตามเสด็จและพระเมืองนี้ไม่น้อยกว่า ๓๐ รูป เสวยเพลในถ้ำพร้อมด้วยพระสงฆ์ และประทานพระโอวาทแก่พวกชาวบ้าน ทั้งชายทั้งหญิงนั่งล้อมฟังแน่น เกือบเต็มถ้ำ มีอาการสนิทสนมและยินดี จบแล้วพระสวดอนุโมทนา ฯ

เสด็จกลับจากเขาเงิน เวลาราวบ่ายโมงเศษ ฝนตกไม่รู้จักหาย ทางคนเดินมากเข้าเมื่อคราวไป ยิ่งลื่นหนักเข้า ต้องค่อย ๆ เสด็จแวะทอดพระเนตร *วัดพะเนียด* และ *วัดปากสระ* ตามทาง วัดแรกพระเป็น *ธรรมยุต* มี ๒ รูป วัดหลังเป็น *มหานิกาย* มี ๙ รูป ฯ ที่ริมวัดพะเนียด มีพระเนียดดินใหญ่แห่งหนึ่ง คนในเมืองนี้ไม่รู้จักว่าอะไร *พระครูธรรมวิจิตร* ฯ นำเสด็จไปทอดพระเนตร ตรัสว่าเป็น *พะเนียดดิน*สำหรับจับช้าง เหมือนพะเนียดที่เมือง *ลพบุรี* แต่ลพบุรีเป็นที่ราบ คงพูนดินเป็นเทิน ส่วนที่นี่อยู่ใกล้เขา จะทำบรรจบหรือทำทั้งนั้น ไม่ทรงทราบ ฯ พะเนียดที่นี้พูนดินเป็นเทิน ทำทางลาดไว้ด้านนอก ด้านในเป็นโกรก มีช่องสำหรับช้างเข้า จะเท่าไรไม่ได้ค้น ลานในเป็นวงกว้างใหญ่ ประมาณไม่ถูก แต่คนอยู่บนเนินแลเห็นโดยรอบ ในนั้นกลางเป็นป่าไม้ขึ้นสูง คงเป็นของจัดให้มีมาเดิมแล้ว ริมดงเป็นทาง เพราะต้นไม้ขึ้นไม่ใหญ่น่าจะมีหนองน้ำด้วย แต่ไม่ได้ค้น ดูน่าจะต้อนช้างเข้าขังไว้ได้นานวัน จับก็

น่าจะจับในนั้นเอง ฯ ชื่อว่าวัดพะเนียดนั้น คงหมายความว่า อยู่ชิดกับพะเนียดนี้เอง ฯ เสด็จกลับถึงที่ประทับบ่าย ๓ โมงเศษ

บ่าย ๕ โมงล่วงแล้ว เสด็จ *วัดดอนโตนด*อีก ทรงสวดมนต์ทำนองสังโยคพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เพื่อพระเมืองนี้จะได้ฟังและจำไว้เป็นแบบ โปรดให้พระผู้ใหญ่เข้าสวดด้วย เพื่อจะได้รู้จักท่วงที เสด็จกลับค่ำแล้ว ฯ

๕. วันที่ ๑๓ มิ.ย. เวลาในเพล พวกหญิงชาวบ้านผู้มาช่วยทำครัวเลี้ยงมาเฝ้า ฯ ประทานเหรียญและหนังสือเป็นของแจก บ่าย ๑ โมง เสด็จศาลากลาง ที่ว่าการเมือง ผ่านตลาด ราษฎรตั้งที่บูชาและจุดประทัดรับเสด็จ ฯ ที่นี้เดิมเป็นบ้าน *พระยาจรูญราชโภคากร* ผู้ว่าราชการเมืองเก่า ได้เป็นที่ประทับเมื่อเสด็จครั้งก่อน เป็นเรือนตึก บัดนี้ชำรุดมากแล้ว ฯ ในที่นี้ *พระวิชิตวิทยากร* นำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว ประทานเหรียญและหนังสือแจก เสด็จกลับจากศาลากลาง ผ่านที่ประทับ แวะเรือนจำ ประทานโอวาทแก่พวกนักโทษแล้ว เสด็จ *วัดดอนโตนด* ประชุมสงฆ์ ประทับเป็นอุปัชฌายะ ให้อุปสมบทภิกษุ ๓ รูป ให้บรรพชาสามเณร ๓ รูป แล้วเสด็จกลับ ฯ วันนี้ฝนก็ตกยังค่ำ ต้องเสด็จทั้งฝน ฯ

๖. วันที่ ๑๔ มิ.ย. เป็นวันเสด็จกลับ เสด็จออกจากที่ประทับแต่เช้า เสวยเช้าที่วัดดอนโตนด ทรงทำอุโบสถที่นั่น *พระมหาทวี* เปรียญ ๙ ประโยค สวดพระปาติโมกข์ แล้วเสด็จโรงธรรมสภา ทรงเทศนาแก่ประชาชน ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ คนฟังแน่นโรง จบแล้วเสด็จกลับมาประทับที่เสด็จออกแขก ชาวบ้านชายหญิงถวายสักการะ มีธูปบ้าง ดอกไม้บ้าง เป็นพื้น ประทานหนังสือแจก เสวยเพลแล้ว ทรงพระวอเสด็จออกจากวัดดอนโตนด ไปท่า *บางยิโร* พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาส่งเสด็จ ที่วัดดอนโตนดบ้าง ตามเสด็จไปถึงเรือบ้าง มีข้าราชการและราษฎรส่งเสด็จมากแน่นท่า ที่มีพาหนะ ตามส่งเสด็จถึงปากน้ำบ้างก็มี ทรงเรือเป็ดเก๋ง ออกจากท่าบางยิโร ล่องน้ำลงมาออกปากน้ำ ออกทะเลขึ้น *เรือศรีธรรมราช* ถึงราวบ่าย ๒ โมงเศษ เวลาจวนเรือออก พระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามมาส่งเสด็จ ทูลลากลับ ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *วัดในเมืองนี้* ที่ได้เสด็จและผ่านไป แลเห็นอยู่เป็นวัดโกโรโกเตทั้งนั้น มีกุฎีพระอยู่อย่างกระท่อม เครื่องผูกฝาไม้ไผ่ทุบหรือ

ขัดแตะ มุงจากเป็นพื้น โรงอุโบสถและศาลามีบ้าง ไม่มีบ้าง ถ้ามีก็เช่นเดียวกัน ที่เป็นฝากระดานมีบ้าง แต่น้อย ที่ก่ออิฐไม่มีเลย เรือนราษฎรก็เช่นกัน นี่ส่อว่าราษฎรในเมืองนี้ยากจน แต่ทำวัดพอสมกำลังของราษฎรดีอยู่ หากจะชำรุดลงปฏิสังขรณ์ได้ง่าย ของเครื่องทำก็มีในเมืองนี้เอง รู้จักจัดก็พอจะดูได้ ควรทำลานวัดให้เป็นอย่างวนะ คือเป็นสวนป่า หรือที่เรียกว่าอารามในบาลีนั้นเอง ทำโรงอุโบสถและศาลากุฎีด้วยเครื่องไม้ไผ่มุงจาก แต่ให้โปร่ง ถ้าเป็นที่ประชุมให้กว้างขวางพอ ดังนี้ ก็น่าจะรื่นรมย์ ฯ

พระสงฆ์ในเมืองนี้ เดิมเป็น *พระมหานิกาย* ทั้งนั้น แต่ห่มผ้าตามแบบ *ธรรมยุต* แต่ยังสะพายบาตรเที่ยวรับภิกษา *พระครูธรรมวิจิตร* เจ้าคณะเมือง เดิมเป็นมหานิกาย เป็นผู้ชักโยง ภายหลังพระครูธรรมวิจิตรแปลงเป็นธรรมยุต ได้ ๙ ปีเข้านี่ จึงมีวัดธรรมยุตขึ้น ในบัดนี้มี ๓ วัด คือ *วัดดอนโตนด* ที่อยู่ของพระครูธรรมวิจิตร ๑ วัดหน้าสัก ที่อยู่ไกลไม่ได้เสด็จ ๑ *วัดพะเนียด* ๑ แต่ไม่เจริญด้วยเหตุ ๒ ประการ พึ่งตั้งใหม่ พระครูยังเป็นอุปัชฌายะเองไม่ได้ การบวชยังไม่เป็นไปสะดวก บางคราวก็ต้องรับอุปัชฌายะมาจากอื่น บางคราวก็ต้องพากุลบุตรไปบวชในเมืองอื่นนี้อย่างหนึ่ง ตั้งขึ้นในสมัยที่คนจับจืดจางในการบวชอย่างหนึ่ง ที่วัดดอนโตนดเอง เสด็จครั้งก่อนยังเป็นมหานิกาย มีพระราว ๓๐ รูปได้อยู่ คราวนี้มีเพียง ๗ รูป เป็น ๑๐ ทั้งอุปสมบทใหม่ รวมทั้งเมืองมีเพียง ๒๐ รูป ฯ แม้พระมหานิกายที่เป็นพื้นเมือง ก็ร่วงโรยลงเหมือนกัน เพราะมีคนบวชน้อยลง แต่เดิมวัดมีพระมาก ถึง ๓๐ รูป ๔๐ รูปก็มี บัดนี้วัดหนึ่งอย่างมากมีไม่ถึง ๒๐ รูป คิดถัวเพียง ๘ รูป แต่ในอำเภอนอก ๆ มีไม่ครบคณะสงฆ์โดยมาก ฯ พระสงฆ์ในเมืองนี้น้อยลงโดยรวดเร็ว *พระครูธรรมวิจิตร* กราบทูลเหตุว่า คนหนุ่ม ๆ เข้าทำราชการ แต่อายุยังไม่ครบอุปสมบท เมื่อถึงกำหนด ลาบวชก็เพียงพรรษาเดียว พวกที่ถูกเรียกเป็นตำรวจภูธร พ้นกำหนดรับราชการแล้ว สมัครเป็นต่อไปก็มี ที่ออกแล้ว มีครอบครัวไปก็มี คนจึงบวชพรรษาเดียวเป็นพื้น ฯ

พระมหานิกาย เมืองนี้ เพราะห่มผ้าเอาอย่างธรรมยุต ใช้ผ้าสบงจีวรตัดสังฆาฏิ ๒ ชั้นเป็นพื้น มีผู้เอามาจากกรุงเทพ ฯ และขายตามตลาด ราคาราวไตรละ ๒๒ บาท เป็นผ้าเนื้อหนา ทำเองที่นี่ก็ได้เหมือนกัน ฯ ในการอุปสมบท

ใช้สวดกรรมวาจาออกชื่อผู้อุปสมบท ได้รับแนะนำมาจากเจ้าคณะมณฑล ฯ

ครั้งเริ่มจัด *การศึกษาในหัวเมือง* เมื่อศก ๒๔๔๑ ตามรายงานของพระราชาคณะ *ผู้อำนวยการศึกษา* พระสงฆ์เมืองหลังสวนอ่านหนังสือไม่ออกมีจำนวนราวครึ่งหนึ่ง บัดนี้อ่านได้เขียนได้ทุกรูป เพราะได้รับเล่าเรียนมาแต่ครั้งยังเป็นเด็ก ฯ หนังสือสวดมนต์มีมาถึงน้อยเต็มที พระต้องใช้ลอกลงในกระดานท่องอย่างเด็กเรียนหนังสือในกระดานดำ คราวนี้เผอิญมีหนังสือสวดมนต์มาน้อยด้วย ได้ประทานไว้บ้างเล็กน้อย ฯ

พระที่นี่ ขลาดอยู่มาก พูดจาไม่คล่องแคล่ว ชะรอยเพราะไม่เคยเข้าสมาคมชั้นสูง *พระครูบุญ* เจ้าคณะแขวงในเมือง และ *พระครูชื่น* เจ้าคณะ *แขวงสวี* ค่อยยังชั่วหน่อย ส่วน *พระครูธรรมวิจิตร* เจ้าคณะเมือง แข็งแรงมาก ทั้งในการงาน ทั้งในการชักจูงในสามัคคี ถ้าเจ้าคณะเมืองล่วงไปเสีย ยากที่จะหาตัวเหมือน ฯ ความปฏิบัติของพระในเมืองนี้ เจ้าคณะเมืองทูลว่าพอเป็นปานกลาง ฯ อธิกรณ์ไม่มีเลย จัดว่าเรียบร้อยอยู่ ฯ

ราษฎรชาวเมือง แม้ยากจน แต่เป็นคนมีอัธยาศัยดี เสด็จคราวนี้ได้ทรงพบว่ามากกว่าคราวก่อน มีเครื่องนุ่งห่มและเครื่องแต่งกายบริบูรณ์ขึ้นกว่า ฯ

นักโทษในเรือนจำของเมืองนี้ มีชาย ๓๐ หญิง ๔ รวม ๓๔ คน ส่อว่าราษฎรเรียบร้อย ฯ

เสด็จขึ้นเมืองไชยา

บ่าย ๒ โมง ๑๖ นาที (แห่งวันที่ ๑๔ มิ.ย.) *เรือศรีธรรมราช* ออกจากปากน้ำ *เมืองหลังสวน* คลื่นสงบ จวนถึง *หาดกระเสด* มีเรือไฟของ *มณฑลชุมพร* มานำร่อง จอดที่หาดกระเสดเวลาย่ำค่ำแล้ว แต่ยังไม่มืด *พระยามหิบาลบริรักษ์* ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพรกับ*อุ๊น* ภรรยา มาเฝ้ารับเสด็จ คืนนี้ประทับแรมในเรือศรีธรรมราช ฯ

หาดกระเสด นี้ ทอดพระเนตรเห็นดอกขึ้นมากกว่าเมื่อเสด็จครั้งก่อนครั้งนั้นเป็นแต่ที่น้ำตื้น เสด็จโดยเรือโบต จากปากน้ำ *กาญจนดิฐ* ผ่านหาดกระเสดนี้ไปเข้า *ตำบลพุมเรียง* ที่ตั้งเมืองไชยาในบัดนั้นได้ ฯ

๗. วันที่ ๑๕ มิ.ย. เสวยเช้าในเรือ *พระยามหิบาลบริรักษ์* มารับเสด็จ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที ทรงเรือยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ พอกันในลำเดียว ส่วนของบรรทุกเรือโบตพ่วงตามไป มีเรือพายของราษฎร ออกมารับเสด็จหลายลำ เสด็จขึ้นที่สะพานยาวตรงโรงภาษี พระสงฆ์เมืองนี้ มี *พระครูรัตนมุนีศรีสังฆราชาลังกาแก้ว* เป็นหัวหน้า สวดชัยมงคลคาถา พวก *พราหมณ์* เป่าสังข์ พวกข้าราชการยืนแถว รับเสด็จ ประทานปฏิสันถาร แก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์แล้ว ทรงพระเก้าอี้หาม ทำหลังคาเป็นวอ เสด็จเลียบ ทางหาดทรายมาที่ประทับอันอยู่ไม่ไกล มีพวกหญิงชาวบ้านมาคอยเฝ้าอยู่ ทางนั้น เสวยเพลแล้ว เสด็จออกให้พระสงฆ์เฝ้า และประทานของแจก ฯ เวลา บ่าย ๔ โมง เสด็จทรงพระดำเนินทอดพระเนตร *วัดโพธาราม วัดสมุหนิมิตร วัดหัวคู* ซึ่งเขาตั้งชื่อว่า *วัดวินัยนิวาสประดิษฐ์* และ *วัดใหม่* เวลาเสด็จกลับ ทรงแวะเข้าเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษ เสด็จกลับถึงที่ประทับค่ำ ฯ ทุ่มเศษชาวบ้านทั้งชายทั้งหญิงพากันมาฟังเทศนา นั่งเต็มชานเฉลียงและ มุขยังไม่พอกัน หลามลงไปถึงข้างล่าง ทรงแสดงธรรมสั่งสอนแล้ว ประทาน หนังสือธรรมแจก คนต้องการและเข้ามารับมากมาย จนส่วนที่กะไว้สำหรับ เมืองนี้ประมาณ ๒๐๐ หมด ไม่มีสำหรับแจกทั่วไปในวันหน้า ฯ

๘. วันที่ ๑๖ มิ.ย. *พระครูธรรมวิจิตร* เจ้าคณะเมืองหลังสวนมาถึง เมื่อคืนนี้ แต่ได้เฝ้าในเช้า ตรัสถามเหตุที่ตามมา พระครูร้องไห้พลางกราบทูลว่า เมื่อทูลลากลับจาก *เรือศรีธรรมราช* แล้ว รออยู่ที่ปากน้ำเมืองหลังสวน เมื่อเรือ ที่นั่งแล่นลับไปแล้ว รู้สึกเปลี่ยวเปล่า ครั้นกลับไปถึงวัด พบพวกชีบ้าง ชาวบ้านบ้าง ร้องไห้อาลัยถึงฝ่าพระบาท ยิ่งทำให้พระครูเศร้าโศกมากขึ้น ถึงร้องไห้กลั้น ไม่อยู่ จึงออกจากวัดในคืนนั้นเอง รีบรัดเดินมาโดยทางบกจนเท้าพอง กราบทูลอ้อนวอนจะขอตามเสด็จด้วย ที่เมืองหลังสวน พระครูก็ได้กราบทูลขอ จะตามเสด็จครั้งหนึ่งแล้ว ทรงพระดำริเห็นว่า พระเจ้าหน้าที่ในเมืองข้างหน้า ก็ยังจะตามเสด็จ เพิ่มจำนวนผู้ตามเสด็จขึ้น ย่อมเพิ่มภาระของบ้านเมือง ที่จัดการรับเสด็จด้วยเหมือนกัน จึงตรัสห้ามเสีย ครั้งนี้ทรงสงสาร จึงประทาน อนุญาตให้ตามเสด็จด้วย

เสวยเช้าแล้ว เวลา ๒ โมง ๑๕ นาที เสด็จจากที่ประทับเพื่อจะไปนมัสการ *พระธาตุไชยา* ทรงพระดำเนินตามทางตัดใหม่ที่พระยามหิบาลทูลขอชื่อ และทรงขนานว่า *ถนนสายพระธาตุ* ฯ เสด็จคราวก่อนโดยทางอื่นเป็นทางเกวียน ผ่านท้องนาราว ๓๐๐ เส้นเศษ ทางนี้ตัดใหม่ตรงถึงพระธาตุราว ๒๕๐ เส้น ฯ ตามทางมีพระสงฆ์และราษฎรตั้งเครื่องบูชาที่หน้าวัดหน้าบ้าน และจัดของกินไว้ถวาย เพื่อจะได้เป็นของเลี้ยงคนตามเสด็จ ที่ วัด*พระธาตุ* ถ้าเป็นของน้ำ เช่น ลอดช่องและขนมปลากริม นับด้วยกระถางเคลือบข้าวหลามก็เป็นมัดโต ๆ ทรงแวะ ประทานปฏิสันถารตลอดทาง พอขบวนเสด็จผ่านไปแล้ว เจ้าของก็ขนของเลี้ยงที่ถวายนั้นตามไป เพิ่มจำนวนคนตามเสด็จจนล้มหลาม เมื่อจวนจะถึงฝนตก เปียกกันงอมแงม เสด็จถึงที่ประทับเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง มีราษฎรชาวบ้านแถบนี้นำสำรับคาวหวานมาถวายเป็นอันมาก เสวยเพล ณ ที่นี้ โปรดให้เอาของราษฎรมาถวายเป็นตั้งเครื่องและเลี้ยงพระสงฆ์ เลี้ยงคฤหัสถ์บรรดาไปทั่วถึง ฯ เพลแล้วเสด็จเข้าบริเวณพระธาตุ ตามทางเข้า ปลูกปะรำ พระสงฆ์คอยรับเสด็จอยู่ที่ประตู สองข้างปะรำ ชีบ้าง ชาวบ้านบ้าง นั่งเป็นแถว มีเครื่องสักการะ โปรยข้าวตอกดอกไม้ตามทางเสด็จ ตลอดถึงลานในแห่งพระธาตุ ทรงถวายเครื่องสักการะพระธาตุแล้ว เสด็จออกมาที่วิหาร ทรงเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านวิหาร ๓ ห้องใหญ่ ๆ เท่า ๕ ห้อง คนฟังแน่นล้นออกมาข้างนอก จบแล้วทรงพระดำเนินทอดพระเนตรตามจังหวัดนั้น แล้วเสด็จกลับที่ประทับ ทรงพักครู่หนึ่ง ฯ เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จวิหาร ทรงนมัสการพระ และสวดมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์เมืองนี้ เพื่อเป็นมงคลแก่เมือง สวดทำนองสังโยค จบแล้วทรงพระดำเนินประทักษิณพระธาตุ ๓ รอบ แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม ทรงแวะทอดพระเนตร *วัดพระประสพ* อันอยู่ข้างทาง วัดนี้รักษาดี เสด็จถึงที่ประทับทุ่มเศษ ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *ตำบลพุมเรียง* นี้ เมื่อเสด็จคราวก่อนเป็นที่ตั้งเมือง *พระยาวจีสัตยารักษ์ (ขำ)* เป็นผู้ว่าราชการเมือง เสด็จประทับที่บ้านพระยาวจีสัตยารักษ์ ฯ คราวนั้น ที่ชายทะเลยังไม่มีอะไรนอกจากต้นไม้ เสด็จเข้าทาง

คลองพุมเรียง ครั้งนี้มีสะพานท่าขึ้น มีโรงภาษีและเรือนที่พัก ซึ่งจัดเป็นที่ประทับ แต่เรือนราษฎรตั้งอยู่ข้างบนตามเดิม ฯ เดี๋ยวนี้ยก *เมืองไชยา* ไปตั้งที่*ตำบลบ้านดอน* ซึ่งแต่ก่อนเรียก *เมืองกาญจนดิฐ* ที่พุมเรียงนี้จัดเป็นอำเภอ แต่มีศาลเมือง *หลวงรักษ์นรกิจ* เป็นนายอำเภอชื่อธน เป็นบุตรชั้นเล็กของ*เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา* ฯ *สิ่งที่แปลกพระเนตรในคราวนี้ มีถนนหลายสาย ถมดินปนทรายเป็นคัน และมีถนนซอยในระหว่าง ได้ทราบว่าทำขึ้นในครั้งหลวงรักษ์นรกิจเป็นนายอำเภอทั้งนั้น ทั้งแลเห็นว่าเป็นทางที่รักษาดีโดยปกติ* ฯ *พระยามหิบาลบริรักษ์* กราบทูลว่า *หลวงรักษ์นรกิจ* เป็นคนเอางานเอาการ และฉลาดรู้จักผ่อนผันให้ได้การ ฝ่ายพระก็กราบทูลว่า *หลวงรักษ์นรกิจ* ช่วยเอาธุระในการวัดการสงฆ์อยู่ด้วย ฯ

เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๔ ได้เกิดมีพายุใหญ่พัดน้ำทะเลขึ้นท่วมตำบลพุมเรียงนี้ พายุพัดเอาหลังคาวัดเปิดไป บ้านช่องพังเสียหายเป็นอันมาก ที่อยู่ใกล้ทะเลถูกมาก ที่อยู่ดอนขึ้นไปถูกน้อย ในบัดนี้วัดที่อยู่ทางไปพระธาตุกู้ขึ้นได้แล้วทั้งนั้น วัดที่อยู่ใกล้ทะเล กู้ขึ้นได้บ้าง ยังบ้าง *วัดโพธาราม* อันเป็นวัดเก่าแก่ ที่อยู่ของเจ้าคณะเมือง และ *วัดสมุหนิมิตร* ที่ *สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์*[๘] สร้าง เมื่อออกมาราชการ ณ เมืองไชยาครั้งรัชกาลที่ ๓ อันจัดว่าเป็นวัดสำคัญของตำบลนี้ ยังกู้ไม่ขึ้น วัดโพธารามเอาจากมุงเข้าไว้ วัดสมุหนิมิตรหลังคายังอยู่ แต่ชำรุด เขาเยียวยาพอไปได้ชั่วคราว สถานที่อื่นในวัดนั้นก็ชำรุดเหมือนกัน เสด็จคราวก่อนยังงดงาม น่าเสียดาย ฯ

กล่าวถึง *วัดทั่วไปในเมืองนี้* เป็นวัดมีอุโบสถก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้อง ศาลาธรรมสภาเป็นเครื่องไม้ มุงกระเบื้อง กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องก็มี ฝาขัดแตะมุงจากก็มี รักษาดี มีวัดทรุดโทรมที่ได้เห็นน้อย นี้ส่อว่าราษฎรบริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์และเอาใจใส่ในการวัดอยู่ ลานวัดวางท่วงทีงามและกวาดเตียนมีหลายวัด สังเกตเห็นพื้นว่ารักษาเป็นปกติด้วย ไม่เฉพาะเตรียมรับเสด็จ ฯ วัดหนึ่ง ๆ ยังมีพระสงฆ์ตั้ง ๙ รูปขึ้นไป แต่ไม่ถึง ๒๐ รูป ไม่ร่วงโรยเหมือนในเมืองหลังสวน ฯ

เฉพาะ *พระธาตุ* เสด็จคราวก่อน กำลังชำรุดทรุดโทรม *พระครู*

รัตนมุนี ปฏิสังขรณ์ขึ้นเมื่อภายหลัง พระธาตุองค์นี้เป็นพระเจดีย์ย่อมฐานเป็นสี่เหลี่ยม บนฐานมีซุ้มปั้นลาย ข้างบนเป็นพระเจดีย์กลม เดิมปลีหุ้มเงิน ฉัตรมีหรือไม่มี หาได้จำไว้ไม่ เดี๋ยวนี้หุ้มทองมีฉัตร สัณฐานก็ดี ลวดลายก็ดี ของพระธาตุเป็นอย่าง *อินเดียน* แต่ลายภาพปั้นใหม่ เมื่อคราวปฏิสังขรณ์นี้เป็นรูปสุดแต่จะนึก ไม่ได้อาศัยหลัก ฐานของเดิมต่ำกว่าพื้นดิน ในบัดนี้เขาแหวกดินออกก่อเป็นเขื่อนกันไว้ และดูเป็นพระธาตุก่อขึ้นจากภายในบ่อดินท่วมขึ้นไม่ต่ำกว่า ๒ ศอก มีน้ำขังอยู่ในนั้น ได้ยินว่าเท่าระดับน้ำในคลองจึงไขออกไม่ได้ แต่หน้าแล้งแห้ง พระวิหารข้างหน้าและพระระเบียงรอบ เป็นของทำขึ้นใหม่ ของเดิมมีแต่กำแพงล้อม ฯ ในบริเวณนั้นปฏิสังขรณ์แล้วแทบทั้งนั้นขึ้นใหญ่เหลือแต่โรงอุโบสถ เป็นโรงมุงจากโกโรโกเต ฯ สำนักสงฆ์อยู่ข้างบริเวณพระธาตุ ด้านตะวันออกเป็นกุฎีไม้น้อย ๆ เรือนที่พักแห่งผู้มานมัสการ ซึ่งจัดเป็นที่ประทับ อยู่ด้านตะวันตก ฯ ควรสรรเสริญพระครูรัตนมุนีว่า มีความตั้งใจอุตสาหะ อดทนและกว้างขวาง จึงทำการปฏิสังขรณ์ได้ถึงเพียงนี้ เพียงจะขนสัมภาระเท่านั้น ก็ลำบากพอดู เพราะตั้งอยู่ดอน ฯ

พระพุทธรูป ที่เมืองนี้ มีองค์ใหญ่ ๆ ทำด้วยศิลาแดงลงรักปิดทองแต่ไม่มีงาม พระพักตร์กลม แผกจากแบบพระศิลาที่ราชบุรี ซึ่งพระพักตร์ยาวอย่างเม็ดบัวหรือผลแตงโมผ่าซีก ทำต่างยุคหรือต่างฝีมือกัน เป็นพระแบบช่างใต้ทั้งนั้น ไม่พบพระหล่อฝีมือชาวเมืองนั้น มีแต่พระยืน ทำในกรุงเทพ ฯ ตั้งแทรก ๆ อยู่มากแห่ง ฯ พระประธาน *วัดสมุหนิมิตร* ทำอย่าง *พระเมืองเหนือ* ขนาดเท่า *พระสิทธารถ* ที่ *วัดพิชยญาติ* ได้ยินว่าเป็นพระปั้น ฯ

พระสงฆ์ในเมืองนี้ ครองผ้าเอาอย่าง *พระธรรมยุต* เหมือนในเมืองหลังสวนแต่ยังไม่ทั่วทีเดียว ทางเมืองที่ตั้งใหม่ *(บ้านดอน)* ยังคงห่มตามแบบเดิม ที่ *ไชยาเก่า (พุมเรียง)* ห่มแหวกทั่วกันแล้ว ในวันรับเสด็จ คาดประคดอก ยังคาดเป็นและมีประคกใช้ แต่ห่มม้วนดุจพระธรรมยุตใช้ในเวลาเข้าสมาคมกับ *พระมหานิกาย* ในอาราม ไม่น่าเกลียดปุกปุย เช่น พระที่เมืองหลังสวน ได้โปรดให้ห่มตามเคยใช้ ฯ ความปฏิบัติของพระที่ไชยาเก่า คล้ายพระเมืองหลังสวนมีพระรอง ๆ ลงไปจาก *พระครูรัตนมุนี* ผู้คล่องแคล่วว่องไว เข้าใจการงาน

หลายรูป พระชาวเมืองนี้ที่เข้าไปอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็มี ในเวลานี้ *พระครูปลัดโสม*[๙] เปรียญ วัดราชบูรณะ *พระมหาสุย* วัดบพิตรพิมุข *พระมหายุต* วัดพระเชตุพน ก็ออกมาเยี่ยมบ้าน ห่มผ้าตามพระเมืองนี้ทั้งนั้น การคณะยังจะมั่นคงกว่าในเมืองหลังสวน แต่ความกลมเกลียวได้ยินว่าสู้เมืองหลังสวนไม่ได้ ฯ พระในเมืองนี้อ่านหนังสือออกทุกรูป ฯ

ราษฎรชาวบ้านในตำบลนี้ ที่อยู่ดอน มีรูปพรรณสัณฐาน กิริยาอัธยาศัยและโภคะสมชื่อว่าเป็นไทย เป็นคฤหบดี ถ้าใครจะเห็น *คนไทยเก่า* คนจำพวกนี้ ควรจะเห็นด้วยจำพวกหนึ่ง พอพระหฤทัยที่ได้ทรงพบ ฯ

๙. วันที่ ๑๗ มิ.ย. เวลาเช้าเสด็จไปรับบิณฑบาตแถบบ้านคนอยู่โดยไม่ให้เขารู้ตัว และมีพระตามเสด็จเป็นปัจฉาสมณะเพียงรูปเดียว แต่เพราะในคืนแรก คนมาฟังเทศนาจำได้แล้ว เสด็จไปถึงไหนก็เต็ม แวะทอดพระเนตร *วัดสมุหนิมิตร*อีก เสด็จกลับที่ประทับแล้ว คนยังตามมาตักบาตรอีก ต้องถ่ายบาตรรับใหม่ ฯ เมื่อเสด็จอยู่เมืองหลังสวนไม่ได้เสด็จรับบาตร เพราะนิ้วพระหัตถ์ถูกยุงเมืองสมุทรปราการกัดเมื่อวันออกมา บวม ๒ องค์ ทรงอุ้มบาตรไม่ถนัด ทั้งฝนตกทางลื่น ทรงเกรงจะไปล้มลง ฯ เสวยเช้าแล้ว ประทานของแจกแก่ข้าราชการแล้ว ทรงพระเก้าอี้วอออกจากที่ประทับเสด็จมาลงที่สะพาน ลงเรือยนต์มาขึ้น *เรือศรีธรรมราช* มีเรือราษฎรตามส่งเสด็จเหมือนเมื่อคราวขึ้น *พระครูรัตนมุนี* ตามเสด็จด้วย เสวยเพลในเรือ ฯ เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที *เรือศรีธรรมราช* ออกจาก *กระเสด* เพื่อจะไป *เกาะสมุย* ด้านที่จะเสด็จขึ้นอยู่ปลายลม เกรงจะมีคลื่น กัปตันจึงจอดพักใน *ช่องอ่างทอง* ข้างเหนือเป็น*เกาะอ่างทอง* ข้างใต้เป็น *เกาะพลวย* แลเห็นเกาะสมุยกับ *เกาะพงัน* อยู่ทิศตะวันออก เรือจอดบ่าย ๓ โมง ๑๗ นาที ฯ

เสด็จขึ้นเกาะสมุย

๑๐. วันที่ ๑๘ มิ.ย. เวลาย่ำรุ่ง ๓๐ นาที ออกเรือจากช่องอ่างทองถึงเกาะสมุยเช้า ๒ โมงเศษ เรือจอดทางด้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่า *หน้าทอน* *พระยามหิบาลบริรักษ์* ผู้มาใน *เรือไชยา* มารับเสด็จที่เรือศรีธรรมราช ทรงเรือโบตเสด็จขึ้นเกาะสมุย มีคลื่นพัดบ้าง เสด็จขึ้นที่หาดทราย *หลวงเจริญราชภักดี*

ชื่อสินนายอำเภอเกาะนี้คอยรับเสด็จ ทรงพระเก้าอี้หาม มีหลังคาเป็นวอ มีพลตำรวจภูธรนำ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ ที่ปะรำต้นทาง ไปที่ว่าการทางอำเภอซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับในลานที่ว่าการอำเภอนั้น มีราษฎรชายหญิงมาคอยเฝ้าเป็นอันมาก นั่งราย ๒ แถว มีเครื่องสักการะบ้าง ผลไม้บ้างมาตั้งถวาย ทรงพระดำเนินผ่านแถวให้ราษฎรได้เฝ้าและรับพระปฏิสันถาร แล้วเสด็จขึ้นที่ประทับออกพระสงฆ์ ทรงปรารภถึงคนมาเฝ้ามาก มีพระประสงค์จะให้ได้รับประโยชน์แต่การเสด็จมา จึงตรัสเทศนาสั่งสอน แล้วเสด็จจากที่ประทับทรงพระดำเนินไปทอดพระเนตร *วัดแจ้ง* ทางด้านใต้ของหน้านี้ ตามทางที่ผ่านสวนมะพร้าวและหมู่บ้าน ไม่ได้ยกเป็นถนน ฯ วัดอยู่ในเข้าไปจากทะเล มีพระยืนแถวราว ๗ หรือ ๘ รูป เด็กนักเรียน พวกชี และพวกชาวบ้านนั่งเรียงแถวรับเสด็จ พวกชีและพวกชาวบ้านมีสักการะบ้าง ผลไม้บ้าง ตั้งถวาย ฯ อุโบสถวัดนี้เป็นฝากระดาน แต่ทำอย่างใหม่ คือใช้กระดานตีเป็นหลีบ ไม่ได้เข้าเป็นแม่ฝา ทำกว้างขวาง สะอาดสะอ้าน พระประธานเป็นของปั้น องค์ใหญ่ แต่ไม่งาม มี *โคมวอชิงตัน* ใช้ในนั้น ศาลาเป็นเครื่องไม้เหมือนกัน แต่กุฎิเป็นเครื่องผูก มุงจาก ฝาขัดแตะ วัดนี้ดีเกินคาดว่ามีที่เกาะนี้ ฯ

เสด็จออกจากวัดแจ้งไม่ซ้ำทางเดิม ผ่านบ้านพวกจีนกลับมาที่ประทับ ทอดพระเนตรเห็นเด็กเล็ก ๆ มารดาพามามาก ประทาน *เหรียญอริยสัจ* ให้เป็นเสมา แต่ไม่พอกัน เลือกประทานแต่ชั้นเล็กขึ้นมา ดูเป็นที่พอใจของมารดามาก ประทานโอกาสแก่ชาวบ้านเพื่อถวายของด้วยมือเอง มีผู้หญิงเป็นพื้น เป็นเครื่องสักการะบ้าง ผลไม้บ้าง เป็นอาหารสดน้อย *พระยามหิบาลบริรักษ์* กราบทูลว่า ธรรมเนียมที่นี่ พระมักฉันเช้าหนเดียว ชาวบ้านทราบว่าจะเสด็จขึ้นต่อเสวยเช้าแล้ว จึงไม่ได้เตรียมแต่งอาหารสดถวาย เปลี่ยนเป็นถวายผลไม้ ฯ เสวยเพลแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทาน *ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระครูเพชร* เจ้าคณะแขวงเกาะนี้ และประทานหนังสือแก่พระสงฆ์ทั่วกัน และประทานเหรียญกับหนังสือแก่ข้าราชการผู้มีหน้าที่ในการรับรอง และทรงแจกหนังสือแก่ราษฎรที่เป็นผู้ใหญ่ด้วย ฯ

เสด็จออกจากที่ประทับ ทรงพระดำเนินไปตามชายทะเลด้านเหนือของหน้านี้ ทอดพระเนตร *วัดใหม่* มีพระสงฆ์ยืนแถวราว ๖ รูป เด็กนักเรียนและพวกชีพวกชาวบ้านนั่งเรียงแถวรับเสด็จเหมือนที่อื่น ๆ วัดนี้มีโรงอุโบสถก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกา หน้าจั่วชำรุดต้องเอาจากบังกันฝนสาด หน้าต่างลูกกรงไม้ด้านละ ๒ ช่องอย่างของโบราณ พระประธานใหญ่เป็นพระปั้น สัณฐานน่าเกลียดน่าชัง ไม่น่านมัสการ มีศาลาไม้และกุฎีเหมือนวัดก่อน ฯ เสด็จกลับจากวัดนี้ ทรงพระเก้าอี้วอมาลงเรือโบต มีชาวบ้านชายหญิงมาคอยส่งเสด็จ ถึงเรือเวลาบ่าย ๑ โมงเศษ ฯ *พระครูรัตนมุนี* ตามเสด็จมาด้วย เพื่อจะขึ้นเกาะสมุย แต่ไข้ที่เป็นมาจากเมืองไชยาเก่า เมื่อวันเสด็จไปวัดพระธาตุ กลับจับอีก เมื่อคืนนี้ทรงเกรงว่าจะอาพาธหนักไป จึงตรัสให้พักอยู่ที่เรือ ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๕ นาที ออก *เรือศรีธรรมราช* ไปจอดด้านเหนือของเกาะ ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า *หน้าแม่น้ำ* แต่ *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* พระราชทานชื่อว่า *ด้านพระลาน* เรือจอดเวลาบ่าย ๒ โมง ๕๐ นาที เสด็จลงเรือกรรเชียงไปขึ้นที่หาดทราย ฯ ที่นี่มีสำนักสงฆ์เรียก *วัดหน้าพระลาน* มีแต่ศาลาไม้ขนาดย่อมหลังหนึ่ง หลังคามุงกระเบื้อง แต่ไม่ตลอด พาไลมุงจากด้านหลังริมชายไม้ มีกระท่อมพระอยู่ ที่เป็นแต่ประทุนก็มี มีพระสงฆ์ ๘ รูปไปอาศัยทำอุโบสถบนวัดเขา ที่มุมวัดชายหาดข้างหนึ่งมีพระเจดีย์องค์หนึ่ง *หลวงเจริญราชภักดี* นายอำเภอกราบทูลว่า มีคำกล่าวว่า เป็นที่บรรจุอัฐิ *ขรัวพุทธสร* ซึ่งเป็นพระมีวาจาศักดิ์สิทธิ์ ฯ เสด็จขึ้นเขาต่อไป โปรดให้*พระอธิการอิน* เจ้าสำนักสงฆ์หน้าพระลานกับนายอำเภอนำทาง ระยะทางที่เสด็จแรกมีทราย ผ่านสวนมะพร้าวบ้าง ป่าละเมาะบ้าง ท้องนาบ้าง มีราษฎรตั้งกระท่อมเรี่ยราย ตามสวนมะพร้าว ข้ามลูกเขาไป ทางขึ้นบ้าง ลงบ้าง ถูกฝนกลางทาง เปียกตามกัน เสด็จถึง *วัดเขา* ฯ วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาลูกหนึ่ง น่าสบาย โรงอุโบสถด้านหน้าโถง ด้านหลังก่ออิฐบัง หลังคามุงกระเบื้องซิเมนต์ มีศาลาย่อม ๑ หลัง เครื่องไม้มุงกระเบื้อง หลังอุโบสถมีโรงเล็ก หลังคามุงกระเบื้องครอบที่บรรจุอัฐิสมภารก่อน มีโกศบ้าง สิ่งอื่นบ้าง ที่เก็บกระดูกชาวบ้าน

ตั้งไว้หลายที่ สันนิษฐานว่า ชาวบ้านนี้คงไม่ได้เก็บกระดูกไว้ที่เรือน กระท่อมอยู่ตั้งรายตามขอบวัด ในเวลานี้มีพระ ๔ รูป สมภารไปรับเสด็จที่หน้าทอนเมื่อเช้านี้ยังไม่กลับ ตรัสสั่งไวยาวัจกรให้ถวายค่าปัจจัยทั้ง ๒ วัด ฯ เสด็จกลับทาง *บ้านจีน* เป็นทางใกล้ทะเล รับสั่งให้เรือมารับที่นี่ เสด็จถึงชายทะเลก่อนเรือมาถึง ต้องประทับรออยู่นาน สรงน้ำทะเลที่ชายหาด ต่อบ่าย ๕ โมงครึ่งเรือจึงมาถึง ทรงเรือกรรเชียงมาขึ้นเรือใหญ่ ฯ *พระยามหิบาลบริรักษ์* ตามเสด็จมาแล้ว ทูลลากลับที่ *เรือศรีธรรมราช* และกราบทูลว่า จักออกมารับเสด็จที่เกาะพงันอีก *พระครูรัตนมุนี* ก็ทูลลาขึ้นพักที่เกาะสมุยด้วย ฯ ออกเรือจากเกาะสมุยย่ำค่ำ ๒๐ นาที ฯ

หมายเหตุ ฯ *เกาะสมุย* นี้พึ่งเคยเสด็จขึ้นครั้งนี้ ครั้งก่อนเป็นแต่เสด็จผ่านไป ได้ขึ้นเพียง ๒ ด้าน พอสันนิษฐานได้ว่าเป็นสี่เหลี่ยม *หลวงเจริญราชภักดี* กราบทูลว่า มีชื่อทั้ง ๔ ด้าน ด้านตะวันตกที่เสด็จขึ้นเมื่อเช้า ชื่อว่า *หน้าทอน* หมายความว่าเป็นท่อนน้ำ แต่ก็ยังไม่ได้ความแจ่ม ด้านเหนือที่เสด็จขึ้นเมื่อบ่าย เรียกว่า *หน้าแม่น้ำ* หมายความว่ามีคลองน้ำตกทะเลทางนี้ ด้านตะวันออกเรียกว่า *หน้าค่าย* หมายความว่าเป็นที่ตั้งค่ายรบกับแขก ด้านใต้เรียกว่า *หน้าเมือง* หมายความว่าเป็นที่ตั้งเมืองมาแต่เดิม ฯ ที่นี้เป็นเกาะใหญ่หาดทรายแห่งหนึ่ง ๆ แลสุดสายตา ข้างหน้าทอนเป็นหาดน้ำตื้น เรือต้องจอดแต่ไกล ข้างหน้าแม่น้ำเป็นหาดน้ำลึก เรือจอดใกล้ได้ ฯ พื้นที่บนเกาะตามที่ได้เห็น ริมชายทะเลเป็นหาดทรายต่อขึ้นมาเป็นพื้นทราย ลึกขึ้นไปเป็นพื้นดินปนทราย เป็นที่ราบก่อน แล้วค่อยสูงขึ้นไปโดยลำดับ เป็นดินปนทรายทั้งนั้นตลอดถึงบนลูกเขา ปลูกต้นไม้สวนได้ทั่วไป มีมะพร้าวเป็นมากกว่าอย่างอื่น ที่ราบในระหว่างลูกเขาเป็นที่ทำนา ลำธารที่เสด็จผ่านมานั้นพื้นเป็นทรายตื้น ได้เห็นดอกบัวขาวที่เรียกว่าบุณฑริก และดอกบัวหลวงเขาแต่งไว้ในที่ประทับ ชาวบ้านเอามาถวายก็มี ถามได้ความว่ามีหนอง เห็นจะอย่างเดียวกับที่เกาะเสม็ดทางฝั่งตะวันออก นายอำเภอกราบทูลว่า ข้างหน้าทอนมีน้ำตก ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า *น้ำโตน* ทางราว ๑๐๐ เส้น ไม่มีเวลาพอจะเสด็จ ฯ ผลไม้ที่เกาะนี้ซึ่งได้เห็นแตงโม สับปะรด ซึ่งเรียกว่ายานัด ทุเรียนผลเล็ก มะม่วง

ละมุด ฝรั่ง ส้มมะแป้น นอกจากนี้ก็มีมะพร้าวและหมาก เวลานี้มะพร้าวเป็นสินค้าจำหน่ายได้มาก ผลหนึ่งตัดเป็น ๒ ท่อน แคะเอาแต่เนื้อในตากแห้งส่งไปขายที่ *เมืองสิงคโปร์* ได้ยินว่าฝรั่งเอาไปใช้ทำเนยอย่างเลวบ้าง ทำสบู่บ้าง ขายหาบละ ๑๒ บาท ๕๐ สตางค์ ฯ คนที่นี่มีถึง ๘,๐๐๐ พิจารณาดูโดยอาการ เป็นคนพอมีพอกินเป็นสุขสบาย เป็นคนอย่างชาวเมือง พ้นจากความเป็นชาวบ้านป่า มีข้าวของใช้อย่างชาวบ้านชาวสวน เครื่องแต่งตัวเห็นแต่ของเด็กเล็ก ๆ ใช้เงินเป็นพื้น ทำไม่งาม ยังจัดว่าเป็นของชาวบ้านป่า แปลกว่าพบเด็กมาก *พระยามหิบาลบริรักษ์* กราบทูลว่า เด็กตายน้อย คนตายเพราะไข้เป็นพื้น โรคอื่นมีน้อย ไข้ทรพิษและโรคป่วงติดมาจากที่อื่นเป็นคราว มีคนสูบฝิ่น กินเหล้า มีโจรลักเล็กน้อยเหมือนที่อื่น คนต้องโทษในทางอาชญาปีหนึ่งราว ๔๐ คน มีโทษเพราะลักของเป็นพื้น ที่นี้ไม่มีศาลและเรือนจำ ต้องส่งไปที่เมืองไชยาใหม่ ฯ

วัดเมืองนี้ *พระครูเพชร* เจ้าคณะแขวงกราบทูลว่า มี ๑๒ วัด ตั้งรายกันอยู่ทั้ง ๔ หน้า วัดของพระครูเพชรอยู่หน้าเมือง ทางราว ๓๐๐ เส้น พระรวมกันราว ๘๐ รูป ฯ ได้เห็นน้อยวัดนัก ยังสันนิษฐานไม่ถนัด เป็นแต่สังเกตว่า วัดที่อยู่ในหมู่คนมากค่อยดีหน่อย ฯ แผนวัดวางทำนองเดียวกัน มีศาลา ๑ หลัง อยู่ด้านหน้า โรงอุโบสถอยู่ด้านหลัง เปิดเป็นลานไว้กลาง กระท่อมพระอยู่ริมขอบวัดรายไป แผนเช่นนี้ทำให้วัดมีลานโปร่งเป็นรมณียสถานขึ้นมาก ฯ ส่วนพระมีอาการยังเร่อร่า ครองผ้าเอาอย่าง *พระธรรมยุต* แต่รุงรัง สีผ้าก็ไม่น่าดู เมื่อวันรับเสด็จที่วัด ใช้ผ้ากราบคาดแทนประคดอก ตรัสให้เลิกเสียเหมือนกัน นอกจากพระครูเพชร รูปร่างขะมุกขะมอม เห็นแต่พระหนุ่ม ๆ ที่สุดจนพระอธิการ มีผู้ใหญ่แต่พระครูเพชร ยังด้อยกว่าความเจริญของชาวเกาะ ยังไม่พบว่ารูปไหนหลักแหลม แต่ได้ยินว่าอ่านหนังสือออกทุกรูป ฯ

พระยามมหิบาลบริรักษ์ กับ *อุ๊น* ภรรยาเป็นธุระแข็งแรง เอาใจใส่ในเรื่องเครื่องเป็นมาก เสด็จข้างไหนที่จะต้องเสวยกลางทาง อุ๊นคงไปทำเครื่องตั้งทั้งเครื่องไทยเครื่องฝรั่ง ฯ ฝ่ายพระยามหิบาลบริรักษ์เสด็จไหนเป็นตามเสด็จด้วย แม้ระยะทางไกลหลายร้อยเส้น ดูเป็นผู้เห็นแก่การบ้านเมือง ฯ แม้ข้าราชการอื่นในมณฑลชุมพร ผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ ก็ได้แสดงความเอื้อเฟื้อทุกคน ฯ

ตอนที่ ๓ ถึงมณฑลนครศรีธรรมราช
เสด็จขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

๑๑. วันที่ ๑๙ มิ.ย. เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ถึงปากน้ำเมืองนครศรี-ธรรมราช *พระเทพกวี*[๑๐] เจ้าคณะมณฑล กับ *หม่อมเจ้าประสบประสงค์* ปลัดเมืองออกมาเฝ้ารับเสด็จที่ *เรือศรีธรรมราช* มีพระดำรัสปฏิสันถารด้วยแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาที เสด็จจากเรือศรีธรรมราช ทรงเรือเก๋งเป็ดทะเลแจวเข้าปากพูน มีเรือราษฎรรับเสด็จหลายลำ มีเครื่องประโคมไปในเรือด้วย ขึ้นน้ำไปประมาณ ๒ ชั่วโมงถึง *ท่าแพ* *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน-ลพบุรีราเมศร์*[๑๑] ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ทรงรับเสด็จที่สะพานท่าน้ำ *พระราชเมธี*[๑๒] ผู้ออกมาอยู่เมืองนครศรีธรรมราช กับพระสงฆ์เมืองนี้ และพระครูเจ้าคณะใน *มณฑลปัตตานี* และ *เมืองกลันตัน* ผู้มาเพื่อจะเฝ้า ยืนเข้าแถวรับเสด็จ ทรงพระดำเนินผ่านแถวพระสงฆ์ ประทานปฏิสันถารแล้ว *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* เชิญเสด็จไปเสวยเพลที่พลับพลาที่ประทับ แต่ที่ท่าแพนี้ *อุบาสิกาบุญรอด* อุปัฏฐายิกาของ *พระเทพกวี* มาตั้งโรงครัวเลี้ยงพระสงฆ์ในที่นี้ บางทีตั้งใจจะถวายเครื่องด้วย แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอไม่ทรงทราบ จึงได้ทรงเตรียมเลี้ยงไว้ที่พลับพลา จึงโปรดให้ *พระธรรมปาโมกข์*[๑๓] และพระอื่นที่ตามเสด็จแบ่งอยู่ฉันฉลองศัทธาของอุบาสิกาบุญรอดที่ท่าแพบ้าง ทรงรถยนต์พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เสด็จโดยทางที่ตันจากเมืองมา *ท่าแพ* ระยะทางประมาณ ๒๕๐ เส้น รถยนต์แล่นราว ๑๗ นาที เสด็จถึงพลับพลา มีพระสงฆ์ข้าราชการ และนักเรียน คอยเฝ้า ตำรวจภูธรยืนแถวรับเสด็จ สมเด็จพระเจ้า-น้องยาเธอทูลถวายพลับพลากับทั้งบริเวณเป็นสำนักสงฆ์ชั่วคราว เสวยเพลที่พลับพลาพร้อมด้วยพระตามเสด็จบางรูป ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ข้าราชการและพ่อค้าเฝ้าเรียงที่พลับพลา แล้วทรงพระดำเนินประพาส เสด็จ *วัดวิหารสูง* เสด็จเยี่ยม *พระยาศิริธรรมบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง ผู้ป่วยอยู่ในเวลานี้ โดยฐานทรงคุ้นเคย* แล้วเสด็จ *วัดพระ-มหาธาตุ* ทรงนมัสการเป็นการเงียบก่อน และเสด็จทอดพระเนตรในบริเวณนั้น ฯ

เวลาค่ำ *หมอวอลเกอร์* แพทย์ของมิชชั่นนารีมาเฝ้า แล้วเสด็จออก พระสงฆ์ พระครูเจ้าคณะเมืองแขก และเจ้าคณะเมืองนครศรีธรรมราชเฝ้า ทรงปฏิสันถารและตรัสถามความเป็นไปแห่งการพระศาสนา และพระภิกษุสงฆ์ในเมืองทั้งหลายนั้น และประทานของแจก คือ*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* จีวรแพรบ้าง ผ้าบ้าง หนังสือพระศาสนาต่างเรื่อง โดยสมควรแก่ผู้มาแต่ไกลหรืออยู่ใกล้ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *เมืองนครศรีธรรมราช* มีปากน้ำออกทะเลหลายตำบล มีชื่อต่างกันว่า *ปากพูน ปากพระยา ปากนคร ปากพนัง* เมื่อเสด็จคราวก่อน เสด็จเข้าทางปากพระยา ขึ้นที่ *ท่าโพ* ในครั้งนั้นยังใช้ท่าโพและปากพระยาเป็นทางเข้าออกโดยราชการ แต่ลำน้ำทางปากพระยานั้นบางแห่งก็ตื้นเขินถึงต้องลงเข็น ทั้งคดเคี้ยวทั้งไกล ไปมาไม่สะดวก ดีแต่เพียงท่าที่ขึ้นอยู่ใกล้เมือง ในสมัยที่ *เจ้าพระยายมราช*[๑๔] ครั้งยังเป็น *พระยาสุขุมนัยวินิจ* เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ดำริเห็นเหตุเช่นนั้น จึงใช้ทางเข้าออกทางปากพูนและตัดถนนจากเมืองไปหาท่าแพ ใช้ที่นั่นเป็นท่าขึ้น คราวนี้จึงเสด็จเข้าและขึ้นทางนี้ ฯ พลับพลาที่ประทับนั้น ตั้งที่ *ตำบลคลัง* นอกกำแพงเมืองด้านเหนือ เป็นของมีมาเดิม ฝากระดาน เครื่องไม้จริง หลังคามุงกระเบื้อง พื้นชั้นเดียว สำหรับเป็นที่ประทับแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ เสด็จครั้งก่อนยังไม่มีพลับพลา เขาปลูกที่ประทับชั่วคราว ณ *ตำบลสวนดอกไม้* ในกำแพงเมืองใกล้*พระมหาธาตุ* ฯ

แต่เดิมมา การคณะสงฆ์ใน *เมืองแขก* สมทบอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช แม้ในบัดนี้ ในฝ่ายราชการแยกออกเป็น *มณฑลปัตตานี* ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ แล้ว แต่คณะสงฆ์ยังมอบให้เจ้าคณะ *มณฑลนครศรีธรรมราช* ดูแลอยู่ตามเดิม ฯ พวกเจ้าคณะในมณฑลปัตตานีได้ทราบว่าจะเสด็จมาตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลนครศรีธรรมราช มีน้ำใจภักดี จึงมาเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อจะได้เฝ้า ฯ ฝ่ายเจ้าคณะ *เมืองกลันตัน* ซึ่งในบัดนี้อยู่ในปกครองของ *อังกฤษ* ยังมีน้ำใจจงรักภักดีอยู่ดุจเดียวกัน ได้มาเฝ้าด้วย ฯ จำนวนเจ้าคณะที่มานั้น *พระครูโอภาษพุทธคุณ* เจ้าคณะเมืองกลันตัน ๑ *พระครูพิพัฒสมณกิจ* เจ้าคณะ

เมืองปัตตานี ๑ *พระครูวิบูลยสมณวัตร* เจ้าคณะ *เมืองหนองจิก* ๑ *พระมหาทอง*(๑๕) ๔ ประโยค *เมืองยิหริ่ง* ผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลปัตตานี ๑ *พระครูราด* ว่าที่ *พระครูญาณวิมล* เจ้าคณะ *เมืองสายบุรี* ๑ *พระครูเสาร์* ว่าที่เจ้าคณะรองเมืองสายบุรี ๑ *พระครูขวันทอง* เจ้าคณะปันหริเมืองยิหริ่ง ๑ รวม ๗ รูป ฯ

๑๒. วันที่ ๒๐ มิ.ย. เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จโดยรถยนต์ *พระเทพกวี* เจ้าคณะมณฑลตามเสด็จ เข้าประตูชัยเหนือ ทอดพระเนตรศาลากลางและหอ *พระสิหิงค์* แล้ว ออกประตูชัยใต้ ประทับ *ตำหนักโพยายรส* ที่ประทับของ *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* เสวยเพลพร้อมพระตามเสด็จ ทรงอนุโมทนาแล้ว เสด็จกลับทรงแวะเยือน *วัดเพชรจริก* วัดนี้ *พระวินัยธรชุ่ม* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์และชาวบ้านมาคอยเฝ้า ทรงสั่งสอนแล้ว เสด็จกับพลับพลา ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จ *พระมหาธาตุ* ประทับที่ *วิหารพระม้า* ที่ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะมีภาพปั้นติดผนัง เรื่องพระมหาบุรุษทรงม้าออกมหาภิเนษกรมณ์ ทรงถวายเครื่องสักการะและนมัสการ เป็นส่วนพระธุระแล้ว เสด็จขึ้นประทักษิณพระมหาธาตุแล้ว ทรงดำเนินทอดพระเนตรสถานที่นั้น ๆ ในบริเวณพระมหาธาตุ ฯ วันนี้ทรงสมโภชพระมหาธาตุ โปรดให้เจ้าคณะมณฑลนัดพระสงฆ์ในแขวงเมืองนี้ และพระสงฆ์มาจาก *เมืองแขก* มาประชุมนมัสการพระและสวดมนต์ที่นี่ พระต่างวัดจัดที่บูชาและโคมไฟมาตามถวายเมืองตกแต่งพระมหาธาตุด้วยประทีปธงราว และจัดดอกไม้เพลิงและมหรสพถวาย เพื่อทรงอุทิศเป็นพุทธบูชา เจ้าคณะมณฑลตั้งโรงเลี้ยงน้ำร้อน มีชาวบ้านมาออกร้านขายของบ้าง มาดูงานบ้าง เกลื่อนกลาดบริเวณพระมหาธาตุ ฯ

เวลาค่ำ เสด็จเข้า *วิหารหลวง* พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง ทรงทำพุทธบูชาแล้วทรงนำ และพระสงฆ์ทำวัตรสวดมนต์ ทำนองดี แต่ไม่พรักพร้อม สวดมนต์จบแล้วเสด็จออกจากวิหารหลวง ประทับที่ลานข้างหน้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ ต่างจุดเทียนธูปแล้ว ทรงนำให้ว่าคำนมัสการ จบแล้วทรงพระดำเนินประทักษิณพระมหาธาตุ โดยทางรอบนอก พร้อมด้วยพระสงฆ์

ข้าราชการ และราษฎรชายหญิงเข้าสมทบด้วย กระบวนประทักษิณ ข้างต้นเกือบบรรจบข้างท้าย มีประโคม ปี่พาทย์ กระบวนเดินประทักษิณ ๓ รอบ แล้วยกเครื่องสักการบูชา เสด็จขึ้นพลับพลา ตรัสสั่งให้จุดดอกไม้เพลิง ประทับทอดพระเนตรอยู่ที่นั่น เวลา ๔ ทุ่ม เสด็จกลับ ฯ

๑๓. วันที่ ๒๑ มิ.ย. เช้าวันนี้ *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน-ลพบุรีราเมศร์* เสด็จจากเมืองนครศรีธรรมราชไป *เมืองสงขลา* โดยทางบก เพื่อคอยรับเสด็จที่นั่น ฯ เสวยเช้าที่พลับพลาแล้ว เวลา ๒ โมงเศษ เสด็จพระมหาธาตุ มีการเลี้ยงพระสงฆ์ แบ่งฉันในวิหารหลวงบ้าง ที่พระระเบียงบ้าง ข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรชายหญิง จัดสำรับบ้าง เข้ากระทงบ้าง มาเลี้ยงพระสงฆ์ เข้ากระทงมีจำนวน ๗๐๐ ขึ้นไปหา ๘๐๐ ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรในพระระเบียงที่จัดเป็นที่พระสงฆ์ฉัน เพื่อทรงอนุโมทนาโภชนทานของทายกทายิกาทั้งหลาย พอได้เวลาเสด็จเข้าวิหารหลวง ทรงบูชาพระแล้ว พระสงฆ์สวดถวายพรพระ จบแล้วข้าราชการอังคาสพระสงฆ์ เสด็จประทับพลับพลาในลานพระมหาธาตุ เสวยเพลพร้อมด้วยพระตามเสด็จ แล้วเสด็จเข้าวิหารหลวง ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนา-โภชนทาน มีคนฟังเต็มวิหาร จบแล้วพระสงฆ์สวดอนุโมทนา ประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ ฯ เสด็จออกจากวิหารหลวงประทับวิหารพระม้า ทรงบูชาพระมหาธาตุแล้ว *พราหมณ์* ตั้งบายศรีเบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระมหาธาตุแล้ว ทรงรถเสด็จทางถนนหลังพระ ประทับ *วัดพระนคร* วัดนี้ *พระครูปลัดแก้ว* เป็นเจ้าอาวาส แล้วเสด็จ *วัดสวนป่าน* วัดนี้ *พระครูวินัยธรช่วย* เป็นเจ้าวัด ทั้ง ๒ วัดมีพระสงฆ์และชาวบ้านคอยเฝ้า ได้ประทานธรรมทั้ง ๒ แห่ง เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลาบ่ายราว ๕ โมง ฯ

อนึ่ง ทรงรำพึงด้วยพระเมตตาถึงเด็กเล็ก ๆ ที่มารดาพามาเฝ้าที่เกาะสมุยนั้น ไม่ได้ทรงเตรียมอะไรมาสำหรับประทานเด็ก พอมาสมโภชพระมหาธาตุที่นี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นสายสิญจน์ที่โยงมาจากพระมหาธาตุ ทรงพระดำริเห็นเป็นของสมควรจะใช้ผูกมือประทานเด็ก จึงตรัสขอต่อเจ้าคณะมณฑลให้แก้เอามาด้วย ฯ

หมายเหตุเฉพาะ ๒ วันหลัง ฯ *พระสิหิงค์* มีตำนานเล่าว่า เชิญมา

จากลังกา *สมเด็จพระร่วงเจ้า* เสด็จออกไปรับถึงเมือง *นครศรีธรรมราช* เชิญมา *กรุงสุโขทัย* ในที่สุดตกไปอยู่ที่ *นครเชียงใหม่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท* เสด็จเมืองเชียงใหม่ด้วยงานพระราชสงคราม ทรงเชิญมาไว้ที่ *กรุงเทพ ฯ* ฝ่ายเมือง *นครศรีธรรมราช* ก็เถียงว่าพระสิหิงค์อยู่ที่นั่น แต่ยังไม่พบตำนานปรากฏว่าอย่างไร ต่างฝ่ายต่างอ้างว่าพระสิหิงค์ของตนเป็นของแท้ ของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นของจำลอง ฯ หอพระสิหิงค์นี้อยู่ในวังของเจ้านครเดิม ที่ตกมาเป็นจวนของผู้ว่าราชการเมือง ในบัดนี้ เป็นที่ตั้งศาลารัฐบาล ฯ

พระมหาธาตุ องค์นี้ มีคำเล่าว่า *พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช* ทรงสถาปนาขึ้นไว้ในจำนวน ๘๔,๐๐๐ แต่สัณฐานของพระมหาธาตุบอกว่าเป็นแบบ *ลังกา* ข้อว่าพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชทรงสถาปนานั้น มีทางจะพึงเห็นโดยบรรยาย แต่เดิมเมืองนครศรีธรรมราชตั้งเป็นอิสระนครหนึ่งในสยามประเทศนี้ ครั้งที่ยังไม่ได้รวมเป็นเอกราช พระเจ้าผู้ครองนครใช้นามว่าศรีธรรมาโศกราช ก็อาจเป็นได้ บางทีพระเจ้านครผู้ใดผู้หนึ่งจะถ่ายแบบ *พระเจดีย์ลังกา* มาสร้างก็ได้ เห็นคล้ายพระเจดีย์ที่ *ถูปาราม* ในลังกามาก ฯ

สัณฐานพระเจดีย์นั้น ฐานเป็นสี่เหลี่ยม ทำเป็นระเบียงหันหน้าออกทั้ง ๔ ด้าน เรียกว่าทัพเกษตร ที่ผนังของทัพเกษตรปั้นเป็นเรือนแก้ว มีพระพุทธรูปปั้นยืนในนั้น มีพระพักตร์และทรวดทรงสัณฐานงาม ๆ ข้างหน้าออกมายกขึ้นเป็นแท่นโดยรอบ ตั้งพระพุทธรูปเป็นแถว นั่งเป็นพื้น มียืนบ้าง ที่เป็นพระยืนมักจะงาม แต่องค์เล็ก ที่เป็นพระนั่งพระพักตร์และสัณฐานแบบเดียวกับพระศิลาที่ *เมืองไชยา* เห็นได้ชัดว่า ฝีมือทำต่างพวกต่างยุค คงค่อยทำเพิ่มเติมกันมา บนฐานที่เป็นทัพเกษตรนั้น ตั้งองค์พระเจดีย์มีฐานเตี้ย ไม่ใหญ่เพียงไร ได้ยินว่าวัดอ้อมรอบฐานล่างบนทัพเกษตร ๓๓ วา สูง ๓๗ วา ปลียอดหุ้มทองคำ ยอดเป็นอย่างลูกแก้ว ชาวเมืองนั้นเรียกว่ากรงหรือสาแหรกแก้วเดิมชะรอยจะมีลูกแก้วจริง ๆ เอาโลหะรัดกันแตก แต่โลหะนั้นเองเป็นเครื่องล่อฟ้าทำให้ลูกแก้วดีอยู่ไม่ได้ จึงเหลืออยู่แต่กรง ได้ยินว่าที่พื้นบนแห่งบัลลังก์เหนือคอระฆัง ที่ตั้งเสาปล้องไฉน ทำหลุมไว้โดยรอบสำหรับบรรจุพระพุทธรูป

เล็ก ๆ คนเอาพระทองพระเงินไปบรรจุก็มี เคยมีคนลักเอาไปบ้าง บนหลังทัพเกษตร ก่อเป็นกำแพงแก้วล้อมรอบ มีบันไดขึ้นทางวิหารพระม้า ด้านเหนือแห่งพระมหาธาตุ ฯ

วิหารพระม้า นั้น ถ้าจะกล่าวโดยถูกต้องแล้ว เป็นซุ้มประตูของพระมหาธาตุนั้นเอง แคบเล็ก ใช้เป็นวิหารไม่ได้ รูปพระมหาบุรุษทรงม้าออกมหาภิเนษกรมณ์ ปั้นไว้ที่สองข้างผนังด้านนอกแห่งบันไดขึ้นพระมหาธาตุด้านในปั้นรูปเทวดา ที่เชิงบันไดและต้นบันไดมีรูปท้าวจตุโลกบาล ปั้นเป็นตัวหน้ารูปภาพในวิหารนี้งาม ๆ

ต่อวิหารพระม้าออกไปทางด้านเหนือ มีวิหารอีกหลังหนึ่ง เรียก *วิหารเซียน* มีพระพุทธรูปใหญ่ตั้ง ในบัดนี้จัดเป็น *พิพิธภัณฑสถาน* ที่เก็บพระพุทธรูปและสิ่งของต่าง ๆ ไว้ให้คนชม ต่อนั้นออกไปเป็นฐาน *พระศรีมหาโพธิ* ทำเป็นทัพเกษตร มีพระพุทธรูปตั้งเหมือนกัน มีพระไสยาองค์หนึ่งไม่ใหญ่เท่าไร

ด้านตะวันออกมีวิหารอีกหลังหนึ่ง เรียก *พระธรรมศาลา* ข้างหน้าวิหารนั้น มีรูปพระยืนทรงเครื่องสูงใหญ่ ในวิหารมีพระพุทธรูปนั่ง ด้านหลังมีผนังกั้น หลังผนังเป็นซุ้มจรณำ มีพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องเหมือนกันตรงข้างซุ้มจรณำนั้น มีพระระเบียงออกไปทั้ง ๒ ข้าง วงล้อมพระมหาธาตุสัณฐานเป็นสี่เหลี่ยม ในลานระหว่างพระมหาธาตุกับพระระเบียงนั้น มีพระเจดีย์ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง ก่อเต็มไปทั้งนั้น เว้นเฉพาะทางเดิน แน่นจนไม่งาม

ทางด้านใต้แห่งพระมหาธาตุนอกพระระเบียง มีวิหารหลวงทั้งใหญ่ทั้งยาว ราว ๑๓ หรือ ๑๕ ห้อง มีพระพุทธรูปปั้นองค์ใหญ่ตั้งกลาง ล้ำเข้าไปข้างในหน่อยหนึ่ง ท่วงทีปันเป็นสำหรับฝ่ายชายฝ่ายหญิง ได้ยินว่า *เจ้าพระยานคร (พัด)* เป็นผู้สร้าง ด้านนอกมีกำแพงล้อมบริเวณพระมหาธาตุมีทางเข้าอยู่ทางด้านหน้าด้านหลัง ฯ

พระมหาธาตุองค์นี้ เป็น *พระเจดีย์ใหญ่* ในมณฑลปักษ์ใต้ จึงเป็นที่นิยมนับถือของคนทั้งหลาย ตลอดจนเมืองแขก เพราะเป็นเจดีย์สำคัญของบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ดี พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ก็ดี เสด็จมา

ถึงเมืองนี้ จึงทรงมีการสมโภชเป็นพุทธบูชา ฯ

ตั้งแต่เสด็จครั้งก่อนแล้ว *นายปาน เทพมุนี* ครั้งยังบวชเป็นภิกษุได้ชักโยงราษฎรในมณฑลปักษ์ใต้ช่วยกันปฏิสังขรณ์ ฟังดูเป็นการใหญ่โต ต่อมา *พระร่ม* และ *พระนิ่ม* ผู้เป็น *พระครูสุรัติวิหารการ* ได้ปฏิสังขารณ์อีก ได้ทรงพบในครั้งนี้ว่า ไม่แปลกตากี่มากน้อย หาสมแก่ข่าวที่ลือกระฉ่อนไม่ ฯ

๑๔. วันที่ ๒๒ มิ.ย. วันนี้เป็นวันธรรมสวนะ เสวยเช้า ณ ที่ประทับแล้ว เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จโดยรถยนต์สู่ *วัดท่าโพ* ที่อยู่แห่งเจ้าคณะมณฑล เวลา ๓ โมงเช้าเสด็จเข้ากับสงฆ์วัดนั้น ทำธรรมสวนะในอุโบสถ สวดทำวัตรเช้าแล้ว ประทานอุโบสถศีลแก่พวกอุบาสกอุบาสิกาแล้ว ทรงแสดงพระธรรมเทศนาจบแล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานนั้น ๆ และเสด็จเยือน *พระเทพกวี* และพระครูเจ้าคณะเมืองแขกผู้มาพักอยู่ ณ วัดนี้ เสวยเพลที่วัดนี้แล้ว เสด็จ *วัดจันทาราม* วัดนี้ *พระปลัดทอง* เป็นเจ้าอาวาส แล้วเสด็จ *วัดท่ามอญ* วัดนี้ *พระครูศรีสุธรรมรัต (กิ๊ม)* เป็นเจ้าอาวาส ทั้ง ๒ วัดนี้จัดรับเสด็จ มีพระสงฆ์และชาวบ้านเฝ้า สองวัดนี้อยู่ใกล้กัน จึงทรงนัดให้พวกวัดจันทารามไปฟังธรรมที่วัดท่ามอญ และทรงแสดงที่นี้

ออกจากวัดท่ามอญ เสด็จกลับแวะทอดพระเนตรโรงพยาบาลของพวก *มิชชันนารี* ตามทาง *หมอวอลเกอร์* นำเสด็จทอดพระเนตร ประทานมูลค่าช่วยอุปถัมภ์บ้าง ในที่นี้ *มิสซิสคูเปอร์* ครูโรงเรียนนำเด็กชายหญิงมาเฝ้า ทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้วกลับ ผ่านพลับพลาที่ประทับเข้าเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษแล้ว เสด็จพระมหาธาตุ ทรงทำสักการะบูชาเป็นการนมัสการลา และทอดพระเนตรสถานที่อีกแล้ว เสด็จกลับพลับพลาที่ประทับ ฯ เวลาเย็นวันนี้ *พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเขตมงคล* พระชายา *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* ทรงนำภรรยาข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราชเฝ้าที่พลับพลา ทรงปฏิสันถารและประทานเหรียญกับหนังสือแจก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดท่าโพ* เสด็จคราวก่อนยังเป็น *วัดมหานิกาย พระเทพกวี* ครองมาแล้ว แต่ยังเป็นพระอธิการ ทรุดโทรมมาก อุโบสถมีแต่ผนัง

ทำหลังคาจาก ข้างในพอทำอุโบสถได้ กุฏิก็รุงรัง ครั้งนี้เป็น *วัดธรรมยุต* มีพระสงฆ์ ๒๐ เศษ เป็นอย่างวัดมีพระมากของเมืองนี้ อุโบสถปฏิสังขรณ์แล้ว กุฏิก็ทำใหม่ เป็นฝากระดานทาสี มีโรงเรียนขึ้นด้วย จุนักเรียนได้มาก เป็นโรงเรียนเมือง แต่เป็นวันหยุด ไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นกำลังสอน แปลกพระเนตรไปหมด ฯ

วัดจันทาราม ไม่แปลกพระเนตร ต้นจันทน์ใหญ่อันเป็นนิมิตกนาม ของวัดนั้นตายเสีย ตรัสว่าทรงเสียดาย ฯ

โรงพยาบาลของพวก *มิชชันนารี* ทำเป็นตึกชั้นเดียว ปันเป็น ๓ ห้อง ห้องกลางเป็นทางเข้า ห้องสองข้างเป็นที่เก็บเครื่องยาห้อง ๑ จะจัดไว้เป็นที่ ตัดผ่าห้อง ๑ ด้านหลังเป็นเรือนแถวยื่นออกไป ๒ แถว มีเฉลียงด้านเดียว ข้างใน เป็นที่คนเจ็บอยู่ ชายแถว ๑ หญิงแถว ๑ จุคนทั้งหมดราว ๔๐ คน ได้ทอดพระเนตรแต่ทางผู้ชายอยู่ มีราว ๘ คน ไม่เต็มที่ เป็นห้องโถง ตั้งเตียง ๒ แถว เปิดทางเดินกลาง หันเท้าหากัน คนเจ็บที่อยู่นั้น ไม่ใช่ผู้มีโรคหนัก ฯ ถ้าไม่เดียดฉันท์กันในทางศาสนาแล้ว จัดว่าเป็นประโยชน์แก่เมืองอยู่ ฯ

ส่วนโรงเรียนของพวก *มิชชันนารี* นั้นไม่ได้เสด็จทอดพระเนตร เป็นแต่ *มิสซิสคูเปอร์* พาเด็กนักเรียนมาเฝ้า แต่ผลแห่งการฝึกหัดปรากฏในหญิง บางคนว่ายังไม่ดีพอ จะทำศิษย์ให้เป็นคนมีอาชาเหมือนครูเอง ฯ โรงเรียน ที่มีการสอนศาสนาไปด้วย น่าจะหัดศิษย์ให้มี *อาชา* และมรรยาทได้ดี แต่การนับถือลัทธิใหม่ที่เรียกว่า *เข้ารีต* ย่อมทำใจของบางคนผู้ตื่นลัทธิใหม่นั้น ให้กระด้างกระเดื่องต่อคนเมืองเดียวกันผู้คงถือศาสนาเดิม บางทีนี้ด้วยสัก อย่างหนึ่ง ทำ *ศาสนาคริสต์* ไม่ให้เป็นที่เลื่อมใสของคนชั้นสูงในเมืองเรา ฯ อัน *การสอนศาสนา* ถ้าทำให้เป็นคนดีได้แล้ว ไม่น่ารังเกียจ แต่ถ้าทำให้เป็น อย่างอื่นไป น่าเดียดฉันท์ยิ่งนัก ครูสอนศาสนาคริสต์ควรใส่ใจมาก ๆ ในข้อนี้ ฯ

ในเวลาเสด็จอยู่ที่นี้ ในเช้าทุกวัน เสด็จเที่ยวรับบิณฑบาตอย่างเงียบ มีพระตามเสด็จเป็นปัจฉาสมณะเพียงรูปเดียว โดยทางผลัดกันไป เพื่อทอด พระเนตร *ธรรมเนียมรับบิณฑบาต* ของพระเมืองนี้ และชาวเมืองจะได้ช่องถวาย ภัตตทาน ในวันแรก ๆ มีน้อยคนที่รู้ว่าเสด็จ สำคัญว่าพระอื่นผู้ตามเสด็จมา ภายหลังรู้กันมากเข้า ถึงมาคอยดักถวายหน้าพลับพลา เวลาเสด็จกลับแวะ

ทอดพระเนตรวัดนั้น ๆ ตามทาง ฯ ในเวลาเสด็จวัดมีในหมาย มีคนมาเฝ้า ก็ทรงแสดงธรรมสั่งสอน และประทานด้ายผูกมือเด็ก ถ้าเป็นชายก็ทรงผูกประทานเอง ถ้าเป็นหญิงก็ประทานแต่ด้ายให้เขาผูกกันเอง ฯ

๑๕. วันที่ ๒๓ มิ.ย. เสวยเช้าแล้ว เสด็จเยี่ยม *พระยาศิริธรรมบริรักษ์* อีกครั้งหนึ่ง เสด็จกลับพลับพลา ประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่ข้าราชการเมืองนี้ ผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาที เสด็จจากพลับพลา มีพระสงฆ์และข้าราชการส่งเสด็จไปลง *ท่าแพ* เสด็จพักกลางทางที่ศาลา *บ้านชะเอียน* ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรหมู่บ้านแถบนั้น เสวยเพลที่ท่าแพ *อุบาสิกาบุญรอด* มาจัดเลี้ยงอีก เที่ยง ๑๐ นาที ทรงเรือเก๋งเป็ดทะเลแจวออก *ปากพูน* มาสู่ *เรือศรีธรรมราช* ระยะทาง ๑ นาฬิกาเศษ เสด็จถึงบ่าย ๒ โมง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองนครศรีธรรมราช* นี้ จัดว่าเป็นเมืองใหญ่ มีกำแพงก่ออิฐ ข้างในถมดินเป็นเทิน เสด็จครั้งก่อนทางประตูชัยด้านเหนือยังมีซุ้มประตู ข้างบนเป็นหอรบ แต่ครั้งนี้รื้อเสียแล้ว มีคูรอบ เดิมไม่มีสะพานตัดทางเดินลงคูในตอนที่เขิน บัดนี้มีสะพานข้ามคู มีถนนสายใหญ่ด้านเหนือ เดิมตั้งแต่ท่าวังผ่านในเมืองออกด้านใต้ถึง *ตำบลศาลามีชัย* มีทางแยกไป *เมืองตรัง* และมีถนนรอบกำแพงภายในเมือง ในบัดนี้ในด้านเหนือ มีถนนตัดแต่ท่าวังไปลงท่าแพ มีสะพานก่ออิฐ ของ *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน-ลพบุรีราเมศร์* ชื่อ *สะพานราเมศร์* เป็นที่ข้ามลำน้ำ มีถนนหลัง *วัดท่าโพ*อีกสายหนึ่ง ของเดิมหรือตัดใหม่หาทราบไม่ ส่วนถนนริมกำแพง บางตอนเสียจนใช้ไม่ได้แล้ว บ้านช่องของเดิมตั้งแต่วังของเจ้านคร ที่ตกมาเป็นจวนของผู้ว่าราชการเมือง ไม่มีเป็นตึกเลย อย่างดีก็เพียงฝากระดาน มีก่ออิฐแต่วัด ในบัดนี้มีขึ้นบ้าง เป็นต้นว่าศาลากลาง แต่ก็ยังไม่แปลกตากี่มากน้อย ฯ

วัดในเมืองนี้ มีมากกว่ามาก เป็นวัดใหญ่โตกว้างขวางก็มีหลายวัด แต่เป็นวัดร้างและชำรุดทรุดโทรมโดยมาก ตั้งติด ๆ กันทั้ง ๒ ฟากถนน ทั้งในกำแพง ทั้งนอกกำแพง จนเป็นเครื่องรกเมือง ไม่แพ้กรุงเก่ากระมัง ที่กู้ขึ้นได้น้อยเต็มที ซึ่งได้ทอดพระเนตรเห็นในคราวนี้ มีเพียง *วัดท่าโพ* และ *วัดมเหยงคณ์*

หากจะใช้เป็นที่สำหรับทำประโยชน์อย่างอื่นของเมือง ก็ดูเหมือนยังจะเหลืออีกมาก ฯ วัดเหล่านี้คงไม่ได้เจริญอยู่พร้อมกัน มีพระสงฆ์อยู่พร้อมกัน ผู้สร้างวัดในกาลเป็นลำดับมา คงไม่ได้บูรณะของเก่า ปล่อยให้ชำรุดเสีย สถาปนาใหม่ขึ้นต่อกันมา ธรรมเนียมนี้ยังเห็นในกรุงเทพ ฯ ในไม่ช้า ผลจึงเป็นเช่นนี้ ฯ

พระสงฆ์ในเมืองนี้ เมื่อเสด็จครั้งก่อน มีเป็น ๒ คณะ เป็น *มหานิกาย* คณะ ๑ เป็น *ธรรมยุต* คณะ ๑ แต่คณะที่เรียกว่าเป็นธรรมยุตนั้น ไม่ใช่ธรรมยุต เดิม *พระครูเทพมุนี* ชื่อตัวว่าอะไรหาทราบไม่ ได้อุปสมบทเป็นธรรมยุต ออกไปจาก *วัดบวรนิเวศวิหาร* ครั้งนั้นการไปมาในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองนครศรีธรรมราชยังลำบาก พระครูเทพมุนีไปอยู่วัดมหานิกาย แต่ชักนำให้ปฏิบัติเอาอย่าง *พระธรรมยุต* และให้อุปสมบทต่อมา พระสำนักพระครูเทพมุนีจึงห่มแหวกและสวดมนต์อย่างธรรมยุต ครั้นพระครูเทพมุนีถึงมรณภาพล่วงมานานลัทธิก็ค่อยเสื่อมลง เมื่อเสด็จครั้งก่อน ได้ทอดพระเนตรเห็นคงห่มแหวก และสวดมนต์ยังมีทำนองธรรมยุต แต่เลือนมากแล้ว ฯ ฝ่ายมหานิกายเป็น ๒ สำนัก ที่ห่มแหวกเอาอย่างพระธรรมยุตก็มี มี *พระเทพกวี* เป็นหัวหน้า ที่ห่มคลุมก็มี มี *พระครูเหมเจติยาภิบาล วัดจันทาราม* เป็นหัวหน้า ฯ ครั้งนั้นได้ทรงหมายพระหฤทัยว่า ใน *พระมหานิกาย* มีพระปฏิบัติเคร่งครัดและฉลาดเฉลียวมีสามารถหลายรูป เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ *พระเทพกวี* กับ *พระครูเหมเจติยาภิบาล (เนียม) วัดพระนคร* ธรรมยุตที่นั่น ตามเสด็จเข้ามากรุงเทพ ฯ และทูลขอแปลงเป็นธรรมยุต ภายหลังกลับออกไปตั้งคณะธรรมยุตที่เมืองนี้ คราวนี้ก็เกิดมี *คณะธรรมยุตเก่า* ๑ *คณะธรรมยุตใหม่* ๑ คณะธรรมยุตใหม่มีหัวหน้าสามารถประกอบด้วยอุตสาหะ และรักษาแบบแผนมั่นคง จึงตั้งติดและเจริญแพร่หลายขึ้นโดยลำดับกาล ฝ่ายธรรมยุตเก่าขาดหัวหน้าเช่นนั้นไม่มีที่โยงเข้ากับแห่งใดแห่งหนึ่ง จำตั้งอยู่ไม่ได้เอง ต้องเข้ามหานิกายหรือธรรมยุตใหม่หมด ในบัดนี้ไม่มีแล้ว คงมีแต่มหานิกายกับธรรมยุตใหม่ ฯ เสด็จมาในคราวนี้ ทอดพระเนตรเห็นพระมหานิกายร่วงโรยไป ชะรอยจะเป็นหัวหน้าที่แข็งแรง แปลงเป็นธรรมยุตเสียบ้าง ถึงมรณภาพเสียบ้าง ฯ

เจ้าคณะมณฑลกะวัดที่เสด็จในหมาย มีแต่ *วัดธรรมยุต* โดยมาก มี

วัดมหานิกาย เฉพาะวัดจันทารามวัดเดียว ไม่ถูกพระอัธยาศัย แต่อันที่จริง วัดมหานิกายในทางเสด็จมีแต่ทรุดโทรม วัดที่ฟื้นมีแต่วัดธรรมยุต เจ้าคณะมณฑลเลือกถวายแต่วัดที่ออกหน้าได้ จึงเป็นวัดธรรมยุตเสียแทบทั้งนั้น ฯ

เด็กในเมืองนี้ที่มารับด้ายผูกมือ ปรากฏว่าเป็นคุดทะราดโดยมาก น่าจะพิจารณาหาสมุฏฐานและคิดเยียวยา ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ (แห่งวันที่ ๒๓ มิ.ย.) *เรือศรีธรรมราช* ออกจากปากน้ำเมืองนครชื่อนั้น มีพระประสงค์จะเสด็จขึ้นประพาสในตำบลที่ไม่ได้กำหนดไว้ในหมายบ้าง และ *แหลมตะลุมพุก* เมื่อเสด็จคราวก่อน เป็นแต่ผ่านไป หาได้เคยเสด็จขึ้นไม่ คราวนี้จึงจักเสด็จขึ้นแหลมตะลุมพุก เรือถึงบ่ายเกือบ ๔ โมง ทรงเรือกรรเชียงเสด็จขึ้นฝั่ง ในเวลานี้กำลังชาวบ้านนี้ทำ *พิธีมงคลบ้าน* คนประชุมกันอยู่มาก พากันมารับเสด็จ ทรงทราบความแล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงพิธี สวดมนต์ได้ ๒ วันแล้ว วันนี้เป็นวันที่ ๓ ยังไม่ได้สวด รับสั่งว่าจะช่วยสวด แล้วทรงพระดำเนินทอดพระเนตรในจังหวัด ถึงวัดแห่งหนึ่งเป็นอย่างสำนักสงฆ์ ศาลาและกุฎีเป็นเครื่องผูกมุงจาก มีพระอยู่ ๔ รูป หรือ ๕ รูป เจ้าวัดชื่อแก้ว จักษุบอดทั้ง ๒ ข้าง เป็นเมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว แต่เป็นผู้สามารถเทศนาปากเปล่าได้ เอาชาวบ้านไว้อยู่ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิกษุ* แก่ *พระอธิการแก้ว* และบิณฑบาตปัจจัยแก่พระวัดนั้น สรงน้ำทะเลแล้วเสด็จกลับมาสู่โรงพิธี ประทานเบญจศีลแล้ว ทรงสวดสัตตปริตรย่อ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ พระสงฆ์และชาวบ้านในที่นั้นฟังด้วยความปีติยินดี สวดมนต์จบแล้ว ประทานเทศนาพรรณนามงคลบางประการโดยสมควรแก่งานที่ปรารภ จบแล้วเสด็จออกภายนอก ประทับใต้ต้นมะพร้าว ทรงผูกด้ายประทานเด็กชายและแจกด้ายประทานเด็กหญิง ชาวบ้านยินดีพาบุตรหลานมามาก กว่าจะเสด็จจนค่ำ เสด็จลงเรือ พวกชาวบ้านเตรียมเสบียงอาหารไว้ถวายเป็นอันมาก บรรทุกเรือตามมาส่งถึงเรือที่นั่ง มีความเสียดายว่าเสด็จกลับเร็วนัก ฯ เวลาเกือบ ๒ ทุ่ม เรือออกจากแหลมตะลุมพุก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เป็น *ธรรมเนียมของชาวบ้าน* ตำบลนี้ ทำพิธีมงคลบ้านทุกปี เคยทำในเวลานี้ เขาตั้งโรงพิธีขึ้นกลางบ้าน เอาสายสิญจน์

ถักด้วยหญ้าคากับด้าย หรือด้ายล้วนก็มี โยงจากเรือนทั้งหลายมารวมที่โรงพิธี ครัวหนึ่ง ๆ ต่างเอาขวดแก้วหรือหม้อดินกรองน้ำ มีด้ายผูกปาก มาตั้งน้ำมนต์ ในโรงพิธี ในนั้นยกพื้นเป็นที่ตั้งที่บูชาและน้ำมนต์ หน้าที่บูชามีกระถางเคลือบ มีน้ำในนั้น มีเทียนมงคลเล่มหนึ่งตั้งไว้ในนั้น ขนาด *เทียนวิสาขบูชา* เป็นเทียน ไส้เล็ก จุดมา ๒ วันแล้วยังไม่หมด ยังเหลือพอได้ ๓ วัน ริมฝาด้านข้างแห่งหนึ่ง ปูอาสนะเป็นที่พระสงฆ์นั่งสวดมนต์ อีกข้างหนึ่งและด้านหน้าเป็นที่คนนั่ง ตั้งโรงครัวเลี้ยงดูกันเองแข็งแรง ถ้าพระที่วัดนั้นไม่พอ นิมนต์มาจาก *วัดปากพนัง* ก็มี คราวนี้ก็นิมนต์มา ฯ โปรดในความสามัคคีของเขา ฯ

เสด็จขึ้นเมืองสงขลา

๑๖. วันที่ ๒๔ มิ.ย. เวลาเช้าเกือบโมง *เรือศรีธรรมราช*ถึงปากน้ำ เมืองสงขลา *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* เสด็จลง *เรือยนต์พัทลุง* กับ *พระอโนมคุณมุนี*(๑๗) *เจ้าวัดมัชฌิมาวาส* เสด็จมารับเสด็จที่ เรือศรีธรรมราช สมเด็จพระมหาสมณะเสด็จลงเรือยนต์พัทลุงพร้อมด้วย พระตามเสด็จ เข้าปากน้ำเมืองสงขลา ทอดที่สะพานเสด็จ หน้า *วังสัณฐาคาร* เสด็จขึ้นสะพาน พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ ประทับรถยนต์พร้อมด้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและพระอโนมคุณมุนี เสด็จถึงพลับพลาป่าสน ณ *ตำบลแหลมทราย* ตำรวจภูธรกองเกียรติยศ พร้อมด้วยแตรเดี่ยวเข้าแถว ข้าราชการและพ่อค้าคอยรับเสด็จ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทูลถวายพลับพลา กับทั้งบริเวณเป็นสำนักสงฆ์ชั่วคราว ในตอนเช้านี้ ทรงพระดำเนินขึ้น *เขาตังกวย* โดยอาการเงียบ ทรงนมัสการพระเจดีย์ที่ *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ตรัสสั่งให้สถาปนาขึ้นไว้เมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองนี้ และทอด พระเนตรประภาคารบนนั้นด้วย เสวยเพลที่พลับพลา เวลาบ่ายข้าราชการ เฝ้ารายตัว แล้วทรง *เรือพัทลุง* พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เสด็จขึ้น ที่ *ตำบลแหลมสน* ฝั่งเหนือ ทรงแวะทอดพระเนตรวัดตามทางและ *ฮวงซุ้ยที่บรรจุอัฐิผู้ว่าราชการเมือง* ฯ วัดที่เสด็จในเย็นวันนี้ *สุวรณคีรี พระครูญาณโมลี* เป็นเจ้าอาวาส ๑ *วัดบ่อทรัพย์ พระอธิการติ้น* เป็นเจ้าอาวาส ๑ *วัดคีรีวนาวาส* อีกชื่อหนึ่งว่า *วัดตก พระปลัดมี* เป็นเจ้าอาวาส ๑ *วัดภูผาเบิก*

พระช่วย เป็นเจ้าอาวาส ๑ เสด็จกลับถึงพลับพลาค่ำ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เสด็จคราวก่อน ประทับแรมที่ *วัดมัชฌิมาวาส* คราวนี้ประทับที่ *แหลมทราย* ได้อากาศโปร่งดีกว่า แต่การไปมาถึงเมืองอยู่ข้างไกล ฯ ในวัดตำบลแหลมสนที่เสด็จทอดพระเนตรนั้น *วัดสุวรรณคีรี* ตั้งอยู่บนเนินเขา มีลานขึ้นไปเป็นชั้น ๆ กว้างขวาง มีต้นไม้ใหญ่ร่มรื่น ของก่อสร้างก็เป็นชิ้นเป็นอัน อุโบสถใหญ่และกุฏีก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องทั้งนั้น เสียแต่ปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรมและปล่อยให้รกเรี้ยว มีพระ ๖ รูป ไม่พอจะรักษา ได้ทราบว่าเป็นอย่างนี้ เพราะชาวบ้านไม่นับถือ *พระครูญาณโมลี* รังเกียจในความประพฤติของพระครู ไม่มีใครไปทำบุญและช่วยธุระ บางบ้านถึงไม่ใส่บาตร ฯ อีกฝ่ายหนึ่ง *วัดคีรีวนาวาส* เป็นวัดเล็กกว่าวัดสุวรรณคีรี รักษาสะอาดดี ไม่ชำรุดทรุดโทรม ในอุโบสถกวาดเตียน โคมหวดที่แขวนไม่มีละอองจับ ส่วนลานวัดยังไม่เตียนแท้ แต่ไม่ถึงรก ถ้ารู้จักจัด ทางเดินก็ดี สถานที่จะใช้ก็ดี ทำให้เตียน สถานนอกนี้ปล่อยให้หญ้าขึ้น แต่อย่าให้ถึงรก ก็จะพอดูได้ ฯ การเสด็จแหลมสนไม่มีในหมายรับเสด็จ ถ้า *พระปลัดมี* เตรียมไว้ท่าก็เรียกว่าดักถูก แต่ลานวัดไม่ได้เตรียมรับเสด็จ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระปลัดมีเป็นประสาทการ ฯ ส่วนวัดนอกจากนี้รักษาพอเป็นวัดเป็นวา ฯ

๑๗. วันที่ ๒๕ มิ.ย. เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เสด็จเยือน *ศาลารัฐบาล* ทอดพระเนตรที่ทำการตามแผนก ทรงเซ็นพระนามในสมุดเยือน แล้วเสด็จ *วัดมัชฌิมาวาส* พระสงฆ์และอุบาสกอุบาสิการับเสด็จ เสด็จเข้าอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ เสวยเพลที่วิหารพร้อมด้วยพระสงฆ์ ข้าราชการและราษฎรจัดภัตตาหารมาเลี้ยงพระ พระฉันแล้วทรงอนุโมทนา เสด็จขึ้นพักบนกุฏีเก๋งที่ได้เคยประทับแรมเมื่อครั้งก่อน ฯ เวลาบ่ายเสด็จลงพระวิหารอีก พระสงฆ์และคฤหัสถ์ประชุมกันเบียดเสียด ทรงแสดงพระธรรมเทศนา จบแล้ว พระสงฆ์เมืองนั้นถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานย่ามและหนังสือแจกแก่พระสงฆ์ ประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่คฤหัสถ์ ประทานด้ายผูกมือเด็ก ชาวบ้านแตกตื่นพาบุตรหลานมารับเป็นอันมาก เบียดเสียดกันเข้ารับ จนถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเสด็จไปจัดให้

เข้ารับเป็นแถวด้วยพระองค์เอง เสด็จกลับเวลาเย็น ทรงแวะเยือนโรงตำรวจภูธร ประทานโอวาทแก่นายและพลตำรวจแล้ว ทรงแวะสำนักงานกองโทรเลข ทรงมีโทรเลขถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วเสด็จกลับพลับพลา ฯ เวลาค่ำเสด็จบ้าน *พระยาวิเชียรคิรี* (ชม) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาเพื่อเยี่ยมศพพระยาวิเชียรคิรี *สมบุญภรรยา* รับเสด็จ ทรงบำเพ็ญมตกทาน มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระครูจูเคียด วัดมัชฌิมาวาสแสดง และมีบังสุกุลด้วย แล้วเสด็จกลับพลับพลา ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *พระครูจูเคียด* เทศนาปากเปล่าได้ แต่ความคิดความอ่านยังเป็นตามวิธีของ *วัดโสมนัสวิหาร* ที่นิยมกันเมื่อ ๓๐ ปีล่วงมาแล้ว เช่น จะแก้ธรรม ๔ ข้อ บางข้อจะแก้สูง บางข้อจะแก้ต่ำ ลักลั่นกันก็ได้ แก้ ๔ ข้อไม่อิงอาศัยกันก็ได้ ฟังในบัดนี้เป็นเก่าไป เพราะธรรมกถึกในบัดนี้จะแก้ความสูงหรือต่ำ แก้เสมอกันทั้ง ๔ ข้อ และแก้อิงอาศัยกันทั้ง ๔ ข้อ ไม่แตกกระจาย ฯ ตรัสปลอบอย่าให้ประหม่าตกใจ บกพร่องตรงไหนจะทรงแนะนำ และได้ประทานแนะนำดังกล่าวแล้ว ฯ ทำนองสวดมาติกาและอนุโมทนาของพระเมืองนี้ ไม่เข้ารูปและไม่พรักพร้อม ไม่แปลกกว่าเมื่อ ๒๔ ปีล่วงมาแล้ว ฯ

๑๘. วันที่ ๒๖ มิ.ย. เวลาบ่าย ๓ โมง ทรงรถยนต์เสด็จ *สวนตูน* ของ *พระยาวิเชียรคิรี (ชม)* ได้ชื่ออย่างนี้เพราะมีน้ำตก แต่ในเวลาเสด็จน้ำขาดแล้ว ลำธารแห้ง ตรงน้ำตกเป็นตลิ่งชันขึ้นหน่อยหนึ่ง ไม่ประหลาด สวนนี้ทำในพื้นราบขึ้นไปบนเนินเขาดิน เป็นที่ปลูกมะพร้าว ระยะทางราว ๒๐๐ เส้นเศษ แวะทอดพระเนตร *วัดเกาะถ้ำ* ตามทาง วัดนี้ *พระอธิการคง* เป็นเจ้าอาวาส พระสงฆ์เป็น *ธรรมยุต* มี ๕ รูปหรือ ๖ รูป ตั้งอยู่บนเขา แลเห็นที่ทางในจังหวัดนั้นเป็นรมณียสถาน เสด็จกลับจากสวนตูน สวนรถที่นั่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอซึ่งเสด็จไปตาม ทรงแวะเยือนคนโทษในเรือนจำ ประทานพระโอวาทแล้ว เสด็จกลับพลับพลา ฯ เวลาค่ำ เสด็จ *วัดมัชฌิมาวาส* เข้าอุโบสถ ทรงทำวัตรสวดมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์วัดนั้น เพื่อเป็นมงคลแก่เมืองแล้ว เสด็จตำหนักสัณฐาคาร ทรงเยือนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอถวายพระรูปไว้เป็นเครื่องขอบพระหฤทัยว่าได้ทรงเอื้อเฟื้อรับเสด็จ และประทานไว้เป็นที่ระลึกที่ศาลารัฐบาลด้วย ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองสงขลา* นี้ มีลำน้ำงาม กว้างใหญ่ มีเกาะอยู่กลางน้ำ ทำให้มีหลายทาง หน้าปากน้ำ มี *เกาะหนู เกาะแมว* เป็นเกาะเล็ก ๆ เป็นเครื่องบังคลื่นบังลม แต่ทางเข้าปากน้ำตื้น พื้นเป็นทราย มีเฉพาะร่อง เมืองตั้งอยู่ที่ราบริมลำน้ำฝั่งใต้ต่อ *แหลมทราย* เข้าไป ที่แหลมทรายมี *เขาตังกวย* และ *เขาน้อย* เป็นเขาไม่ใหญ่ แต่สูงพอแลเห็นทัศนะได้รอบข้าง ชายฝั่งด้านเหนือมีเขาใหญ่ เรียก *แหลมสน* ฯ เมืองมีกำแพงศิลาล้อม ประตูก็ดี กำแพงก็ดี ทำตามแบบจีน ในกำแพงมีวัดและบ้านเรือนก่ออิฐถือปูน หลังคากระเบื้องหนาแน่น มีตลาด นอกกำแพงริมน้ำก็มีบ้านช่องใหญ่ ๆ บ้าน *พระยาวิเชียรคีรี (ชม)* ก็อยู่นอกกำแพง ดูราษฎรบริบูรณ์กว่าชาว *เมืองนครศรีธรรมราช* เมืองพื้นเป็นทราย และผู้คนอยู่เบียดเสียด ไม่เป็นผาสุก ทั้งอากาศไม่สม่ำเสมอ บัดนี้กำแพงได้รื้อเสียบ้างแล้ว ได้ยินว่าลมทะเลโกรกเข้ามาได้สะดวก ฯ เมืองนี้มีน้ำเค็ม ต้องใช้น้ำบ่อ ฯ

วัดในเมืองนี้ ออกจะมีดื่น เอาอย่างเมืองนครศรีธรรมราช แต่ไม่มากมายเหมือน ทั้งยังพอรักษาอยู่ได้ ไม่ทรุดโทรมถึง แต่การปฏิสังขรณ์ไม่แปลกตา นอกจาก *วัดแจ้ง* ที่ *พระสมุห์เอียด* ผู้ว่าที่ *พระครูธรรมโมลี* เจ้าอาวาสปฏิสังขรณ์อุโบสถขึ้น ฯ พระสงฆ์ในเมืองนี้เดิมมีแต่ *พระมหานิกาย* เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๓ *พระครูธรรมโมลี (มั่ง) วัดมัชฌิมาวาส* กับ *พระครูวิสุทธิโมลี (ทอง) พระครูธรรมโมลี (กิมเสง)* และพระอื่นอีก ร่วมใจกันเข้าไปขอแปลงเป็นธรรมยุตในสำนัก *สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร* กลับออกมาตั้งธรรมยุตที่วัดมัชฌิมาวาส เพราะความมั่นคงอุตสาหะสามารถของพระหัวหน้าเหล่านั้น *พระสงฆ์ธรรมยุต* จึงค่อยเจริญแพร่หลายออกไป มีหลายวัด และแผ่ออกไปถึง *เมืองพัทลุง* และ *เมืองแขก* เสด็จครั้งก่อน *พระครูธรรมโมลี (มั่ง)* ถึงมรณภาพแล้ว พระภัทรธรรมธาดา (แจ้ง) ออกมาอยู่ครอง *วัดมัชฌิมาวาส* ดูแลคณะธรรมยุตในคราวนั้น ฯ พระมหานิกายที่นี้ขาดหัวหน้าที่แข็งแรง จึงไม่เจริญ กิริยายังไม่เรียบร้อย รักษาวัดยังไม่ดี สวดมนต์ก็ยังไม่เป็นทำนองไม่พรักพร้อม ๒๔ ปีล่วงมาแล้วไม่ดีแปลกขึ้นเลย มีอยู่ข้อเดียวแต่เพียงเสด็จคราวนี้ไม่ต้องทรงชำระอธิกรณ์เท่านั้น ฯ ตรัสสั่ง *พระอโนมคุณมุนี* ให้เป็น

ผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑล จัดการคณะเมืองนี้ให้ดีขึ้น ฯ การครองผ้าของพระมหา-นิกายยืนตามแบบมหานิกายทั้งเมือง ไม่เอาอย่างธรรมยุต แปลกแต่สามเณรห่มคลุมหนีบลูกบวบ สะพายบาตรเที่ยวรับภิกษา ฯ

ในเวลาเสด็จอยู่เมืองสงขลานี้ เวลาเช้า เสด็จเข้าเมืองรับบิณบาต และแวะทอดพระเนตรวัดที่ไม่ได้กะเสด็จไว้ในหมายรับเสด็จ ฯ

เสด็จเมืองพัทลุง

๑๙. วันที่ ๒๗ มิ.ย. เวลาเช้า *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* เสด็จล่วงหน้าโดยรถไฟ เพื่อคอยรับเสด็จที่เมืองพัทลุง ฯ เสวยเช้าที่พลับพลาแล้ว เสด็จลง *เรือยนต์พัทลุง* ที่สะพานเสด็จ เวลาเช้าจวน ๓ โมง เรือออกแล่นขึ้นลำน้ำผ่าน *เกาะยอ* แยกไปทางสายเหนือ ออก *ปากพยูน* ตกทะเลสาบเมืองพัทลุง ผ่าน *เกาะสี่เกาะห้า* ที่มีรังนก ถึงเมืองพัทลุง บ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที เวลาเดินเรือไม่ได้หยุดเลย ๗ นาฬิกา ๒๐ นาที สมเด็จพระเจ้า-น้องยาเธอเสด็จมารับเสด็จที่เรือยนต์ *พระเทพกวี* เจ้าคณะมณฑลผู้ล่วงหน้ามาคอยรับเสด็จที่นี้ กับ *พระยาอุดรกิจพิจารณ์* ผู้ว่าราชการเมือง ก็มารับเสด็จด้วย ทรงเรือเก๋งพาย มีเรือราษฎรตามเข้าคลองเมืองพัทลุง ประทับที่สะพานน้ำ หน้าพลับพลา ชื่อ *พัทธาคาร* พระสงฆ์ข้าราชการรับเสด็จ มี *พราหมณ์*มาเฝ้า กล่าวมนต์ถวายพระพรด้วย ประทานแจกพอสม ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เสด็จคราวก่อนทรงเรือเก๋งพาย ประทับแรมที่ *ปากพยูน* คืนหนึ่ง บ่ายวันรุ่งขึ้นจึงถึงเมืองพัทลุง *ทะเลสาบ* ที่ผ่านมานั้นก็ทะเลเดิมนั้นเอง ภายหลังมีหาดทรายเกิดกั้นสันดอนขึ้นโดยลำดับจนเป็นฝั่งเช่น *แหลมตะลุมพุก* ทะเลที่ถูกกั้นอยู่ข้างใน จึงเป็นทะเลสาบน้ำเค็ม ที่ปากพยูนนั้นเป็นกิ่วที่ฝั่งนอกและฝั่งในบรรจบถึงกัน มีทางน้ำเป็นคลองเรือเดินได้ เช่น *ปากเตร็ดเมืองนนทบุรี* จะเป็นเองหรือคนขุด ยังไม่ลงสันนิษฐาน ใต้ปากพยูนเป็นลำน้ำเมืองสงขลา ถ้าจะเรียกให้ถูกก็เป็น ทะเลสาบเหมือนกัน เหนือปากพยูนเป็น *ทะเลสาบเมืองพัทลุง* กว้างใหญ่เวิ้งว้างกว่าฝ่ายสงขลา มี *เกาะสี่เกาะห้า* และเกาะใหญ่อยู่ในนั้นงามดี เกาะสี่เกาะห้านั้น มีเขาเป็นหย่อม ๆ มีประมาณเท่านั้นจึงเรียกอย่างนั้น มีนกนางแอ่นมาทำรัง มีเจ้าภาษีผูกต่อรัฐบาลขอเก็บ

รังนก เป็นเงินมาก คราวก่อนได้เสด็จแวะขึ้นทอดพระเนตร เมืองพัทลุงตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกแห่งทะเลสาบ มีคลองเข้า แต่ตื้น เข้าไปไม่ได้ถึงไหน เสด็จคราวก่อนก็ประทับ ณ ตำบลนี้ ฯ

๒๐. วันที่ ๒๘ มิ.ย. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตทางบก และทอด *พระเนตรวัดวัง* และ *วัดคงคาสวัสดิ์*อย่างเงียบ เวลาบ่าย เสด็จ *วัดคูหาสวรรค์* พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ทอดพระเนตรถ้ำที่มีพระนอนและพระนั่งและ *บ้านพราหมณ์* เมื่อกลับแวะทอดพระเนตร *วัดควนพร้าว* ในกลางทางแล้ว เสด็จวัดวังตามนัดในหมาย เข้าในอุโบสถ ทรงบูชาพระแล้ว พระสงฆ์เฝ้า ตรัสปฏิสันถารแล้ว เสด็จไปประทับ ณ ศาลาวัดคงคาสวัสดิ์ อันอยู่ชิดกัน ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวเมือง และทรงแจกหนังสือธรรมด้วย แล้วเสด็จกลับที่ประทับ ฯ

วันนี้ *พระยารัษฎานุประดิษฐ์*(๑๘) ข้าหลวงเทศาภิบาล *มณฑลภูเก็ต* ให้ *พระสถลสถานพิทักษ์*(๑๙) ผู้ว่าราชการ *เมืองตรัง* นำรถยนต์มาสมทบกระบวนเสด็จอีก ๒ หลัง พระสถลสถานพิทักษ์ได้เฝ้าในเย็นวันนี้ ฯ ค่ำวันนี้พระสงฆ์เฝ้า รับสั่งให้สวดมนต์ถวาย ทำนองไม่ดี แต่ไม่เลวกว่าใน *เมืองสงขลา* ฯ

หมายเหตุเฉพาะวันและทั่วไป ฯ ในแขวงเมืองนี้ พอมีที่ดีอยู่บ้าง เช่น *เกาะสี่เกาะห้า* และ *นาวงก์* แต่อยู่ไกล ในที่ใกล้ไม่มีอะไรจะดูเลย เขาคูหาสวรรค์จึงได้ช่องออกหน้า ไม่น่าสนุกสมชื่อเลย ดูเหมือน *เขาเงิน* เมืองหลังสวนยังดีกว่า ฯ

ตำบล ที่เมืองตั้งอยู่ มีผู้คนเบาบาง มีคนอยู่ดอนขึ้นไปมาก เมื่อเสด็จวัดคูหาสวรรค์ ได้พบนำของลงมาขายเดินเป็นสายไป ท่วงทีเหมือนที่ *ตำบลพุมเรียง เมืองไชยา* ตั้งแต่เสด็จคราวก่อนจนบัดนี้ ผู้คนไม่แปลกตา ฯ

วัดไม่รกเหมือนในเมืองนครและเมืองสงขลา แต่มีวัดที่เป็นชิ้นเป็นอันแต่ *วัดวัง* แห่งเดียว การรักษาพอดูได้ แต่ไม่เสด็จกี่วัดนัก ฯ

พระสงฆ์ในเมืองนี้ เมื่อเสด็จครั้งก่อน มีแต่ *พระมหานิกาย* คราวนี้มี *วัดธรรมยุต* ๓ วัด *พระครูการาม* เป็นหัวหน้า *มีพระหมดด้วยกันไม่กี่รูป ยังไม่เจริญ*

แต่เคยได้ชื่อ ด้วยส่งพระเซ้งเข้าไปเรียนปริยัติธรรมในกรุงเทพ ฯ ในสำนักสมเด็จพระมหาสมณะเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค และได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระครูพุทธมนต์ปรีชา พระครูพระปริต ภายหลังทูลลากลับมาอยู่เมืองนี้ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรเป็น *พระอริยกวี* ที่พระราชาคณะ ต่อมาโปรดให้เป็น *เจ้าคณะมลฑลภูเก็ต* ภายหลังทูลลาออกและขออยู่ในกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลปัจจุบัน โปรดให้เป็น *เจ้าวัด-ราชาธิวาส* นอกจากนี้ไม่ปรากฏว่ามีผู้หลักแหลม ฯ ฝ่ายพระมหานิกายมีกิริยาเซื่อง ๆ เรียบ ๆ ไม่ปรากฏว่ามีผู้หลักแหลมเหมือนกัน ท่วงทีดูเหมือนจะค่อยดีกว่าเมื่อเสด็จครั้งก่อนสักหน่อย แต่ไม่สมเวลายาว ฯ

พราหมณ์ ที่นี่แปลกกว่าในเมืองอื่น ไม่เกล้าผมมวย ไว้เมาลีและมุ่นกลางกระหม่อม โกนผมล่างดุจเด็กไว้จุก ประพฤติในธรรมเนียมเคร่งครัด นุ่งห่มเครื่องขาวเป็นนิตย์ นุ่งโจงอย่างคนสามัญ สวมเสื้อมีชายยาวลงไป สวมหมวกผ้าขาวเย็บเป็นสี่เหลี่ยม อยู่บ้านโพกผ้า ปิดจุกไม่ค่อยมีใครได้เห็น *พระยาอภัยบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองคนก่อน อยู่ที่นี่เองตั้งแต่เกิดมา พึ่งได้เคยเห็นคราวนี้เอง สวมประคำเม็ดใหญ่ที่คอ หากินในการทำนา ไม่เสพสุรา แต่กำเนิดดูเหมือนปนกันเสียแล้ว ไว้ผม นุ่งห่มและประพฤติถูกแบบ *พราหมณ์อินเดีย* มาก ควรพิศวงในทางตำนานว่า *พราหมณ์อินเดีย* ได้มาเป็นครูของพวกไทย เพศของพวก *พราหมณ์เมืองพัทลุง* ยังเหลือเป็นซากอยู่ด้วยอย่างหนึ่ง ฯ *พราหมณ์สังข์* ว่าที่ *ขุนศรีสบสมัย* ผู้เป็นหัวหน้าทูลว่า ผู้จะบวชเป็นพราหมณ์ประเภทนี้ได้ต่อมีอายุได้ ๔๐ แล้ว อายุยังไม่ถึงกำหนดนั้นไว้เมาลีไม่ได้ ต้องเกล้ามวยที่ท้ายทอยเหมือนพราหมณ์ในเมืองอื่น ตรัสถามพราหมณ์ผู้เกล้ามวยว่า เห็นการไว้เมาลีกับเกล้ามวยอย่างไหนสูงกว่าหรือเหมือนกัน เขาทูลว่า การไว้เมาลีสูงกว่า และเขาพอใจจะไว้เช่นนั้นด้วย ในเวลานี้พราหมณ์ไว้เมาลีมี ๓ คนเท่านั้น ดูทีน่าจะสูญ จะสืบกันไม่ทัน ฯ

ตอนที่ ๔ เข้ามณฑลภูเก็ต
เสด็จเมืองตรัง

๒๑. วันที่ ๒๙ มิ.ย. เป็นวันกำหนดเสด็จเมืองตรัง โปรดให้พระตามเสด็จมา ตามเสด็จไปบ้าง พักอยู่ที่เมืองพัทลุงนี้บ้าง ฯ เวลาเช้าเสด็จรับบิณฑบาตทางเรือไปตามคลอง เสวยเช้าที่พลับพลา เวลาเช้า ๓ โมงทรงรถยนต์พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ โปรดให้ *พระอโนมคุณมุนี* ตามเสด็จในรถที่นั่ง มีรถยนต์พระนั่ง และรถยนต์บรรทุกของตามเสด็จของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอบ้าง ของ *พระยารัษฎานุประดิษฐ์* บ้าง รถแล่นไปโดยทางตัดไปเมืองตรัง ผ่านทุ่ง มีทางรถไฟผ่านมา ขึ้นเขาพืดที่ปันลุ่มน้ำด้านตะวันออกและด้านตะวันตกแห่งคาบสมุทรมาลายูนี้ เสด็จลงที่ *ตำบลนาวงก์* แขวงเมืองพัทลุง เพื่อเปลี่ยนน้ำในรถ ระยะทางแต่เมืองถึงที่นี้ ๘๕๐ เส้น ฯ ในที่นี้มีภูเขาหลายลูก มีลำธารเป็นรมณียสถาน สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอตรัสให้ถากถางตกแต่งเป็น *วนะ* กำลังทำค้าง และปลูกตำหนักไว้ ฯ เสด็จทอดพระเนตรในบริเวณนั้นแล้ว ทรงรถเสด็จต่อไปข้ามสันเขา เข้าแดนเมืองตรัง รถเดินตามทางไหล่เขาถึงตำบลเรียกว่าช่อง ระยะทางจากเมืองพัทลุงราว ๑,๓๐๐ เส้น เสด็จลงที่นั้น *พระธรรมปาลาจารย์* เจ้าคณะมณฑลภูเก็ต และพระครูเจ้าคณะเมืองตรังและต่างเมืองในมณฑลนี้ และ *พระยารัษฎานุประดิษฐ์* ข้าหลวงเทศาภิบาล กับข้าราชการรับเสด็จ พลตำรวจภูธรยืนแถว พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา พอเสด็จถึงฝนตก ทรงทักทายปราศรัยพอเป็นกิริยาแล้ว เสด็จขึ้นตำหนักโปร่งหฤทัย เสวยเพลที่นั้น ฯ วันนี้เป็นวันอุโบสถ เพลแล้วทรงทำอุโบสถในแพที่ *พระเทพกวี* จัดไว้ที่ชาตสระในตำบลนั้น พร้อมด้วย *พระสงฆ์ธรรมยุติกา พระมหาทวี* สวดพระปาติโมกข์ แล้วเสด็จทอดพระเนตรธารน้ำตก ๒ แห่ง สรงที่ธารใหญ่ แล้วเสด็จกลับที่ประทับ ฯ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทูลลากลับไปประทับอยู่นาวงก์ คอยรับเสด็จกลับที่นั้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ตำบลนี้ได้ชื่อตามสันเขาที่ข้ามมาวันนี้ ในที่นั้นเทือกเขาไม่ติดกันเป็นพืด เป็นช่องพอเดินไปมาถึงกันได้ในระหว่าง

ฝ่ายตะวันออกกับฝ่ายตะวันตก ที่นี้เป็นสถานที่ปันน้ำฝนอันตกบนเขา ทางหนึ่งบ่าลง *เมืองพัทลุง* ทางหนึ่งบ่าลง *เมืองตรัง* ที่เช่นนี้ เขามักกำหนดเอาเป็นพรมแดน ที่นี้ก็กำหนดเป็นพรมแดนแห่งเมืองพัทลุงกับเมืองตรัง ฯ น้ำตกในที่นี้ไม่สูง เป็นอย่างแก่งในลำธารนั้นเอง ถ้าได้เห็นในที่อื่นมาแล้วก็ไม่ประหลาด ฯ

๒๒. วันที่ ๓๐ มิ.ย. เสวยเช้าแล้ว ๓ โมง ๒๖ นาที ทรงรถยนต์ โปรดให้ *พระธรรมปาลาจารย์* และ *พระยารัษฎานุประดิษฐ์* ตามเสด็จในรถที่นั่งด้วย หยุดทอดพระเนตรสวนยางปารารับเบอร์ของ *พระสถลสถานพิทักษ์* ในระหว่างทางครู่หนึ่ง ถึงตำหนักผ่อนกาย *ตำบลทับเที่ยง อำเภอบางรัก* ระยะทางจากช่องประมาณ ๔๕๐ เส้นเศษ รถเดิน ๔๖ นาที มีพระสงฆ์ในอำเภอนั้นสวดชัยมงคลคาถา ตำรวจภูธรและนักเรียนยืนแถว ราษฎรชายหญิงนั่งรายทางรับเสด็จ ขณะนั้นได้ทอดพระเนตรเห็นพระรูปหนึ่งนั่งสั่น ตรัสถามและทรงทราบว่าเป็นไข้ ทรงตรวจอาการแล้วประทานยาแก้ไข้ในย่ามทรงพระดำเนินผ่านแถวตำรวจภูธร นักเรียน และราษฎร เพื่อได้เฝ้าแล้วประทับ ณ ตำหนัก ทอดพระเนตรเห็นราษฎรมาเฝ้ามาก จึงตรัสเรียกให้ประชุมกันแล้วประทานพระโอวาท เสวยเพลที่นี้แล้ว

บ่าย ๑ โมง ๕ นาทีเสด็จต่อไป ถึง *ตำหนักจันทร์ ตำบลกันตัง* ที่ตั้งเมืองตรัง บ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ระยะทางอีก ๗๐๐ เส้น รวมเดินทางวันนี้เกือบ ๑,๒๐๐ เส้น การรับเสด็จเหมือนที่ *อำเภอบางรัก* แต่มีข้าราชการมาจากมณฑลสมทบ และจำนวนคนมากกว่า ประทับ *ตำหนักจันทร์* เวลาเย็นทรงพระดำเนินทอดพระเนตรในจังหวัดนั้น ประทับ *สโมสรเสือป่า* นักเรียนเมืองตรังเดินกระบวน มีธงและหีบเพลงแทนแตรนำถวายทอดพระเนตรมาประชุมอยู่ที่สนามหน้าสโมสรที่ *อำเภอเมือง* จำนวนคน ครู ๑๓ นักเรียน ๓๓๐ มาจาก ๑๑ โรงเรียน เสด็จที่สนาม ทรงยืนบนเก้าอี้ในท่ามกลาง นักเรียนยืนล้อมรอบใน ข้าราชการและราษฎรยืนล้อมรอบนอก ประทานพระโอวาทแก่นักเรียนและครู ทั้งแก่ผู้ใหญ่ ผู้เป็นบิดาปกครองนักเรียน จบแล้ว ประทานด้ายผูกมือแจกแก่นักเรียนมากด้วย ทรงผูกไม่ตลอด โปรดให้พระราชาคณะทั้งหลายช่วยกันผูกให้ และตรัสสั่งไวยาวัจกรในพระองค์ให้จ่ายมูลค่าแก่

พระสถลสถานพิทักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง จัดหาเสื้อผ้าขาวแจกแก่นักเรียนคนละตัว ส่วนครูนั้นได้รับประทานหนังสือ เวลาค่ำพระครูเจ้าคณะในหัวเมืองมณฑลนี้เฝ้า ตรัสถามถึงการคณะในเมืองนั้น ๆ และประทานแนะนำในการปกครองและในทางพระศาสนาตามสมควร ประทานจีวร ย่ามตรา และหนังสือแจก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ การรับเสด็จของราษฎรชาวเมืองนี้แปลกจากของชาวเมืองอื่น นอกจากมีเครื่องสักการะ มีขวดน้ำมาตั้ง มีด้ายพันคอขวด มีเทียนขี้ผึ้งติดปากขวด ขณะเสด็จทรงพระดำเนินผ่านมา จุดเทียนขึ้น ตั้งน้ำมนต์ เวลากราบ กราบ ๓ หน เอามือลูบพื้นเสยผม ชาวเมืองนครศรีธรรมราชก็กราบเช่นนี้เหมือนกัน ที่เป็นชายบางคนเอามือลูบพระบาทจริง ๆ และเอาเสยผม แปลว่าเหมือนได้เอาฝ่าพระบาททูนศีรษะ เป็นการกราบอย่างสูง ฯ

รูปร่างของเด็กนักเรียนล่ำสันแข็งแรง เห็นได้ว่าเป็นผลแห่งการหัดกายบริหาร ทั้งอาการก็ร่าเริงดี แต่เครื่องนุ่งห่มมอซอ บางคนสวมเสื้อขาดก็มี บางคนสวมกางเกงขาดก็มี ส่อว่าราษฎรเมืองนี้จนมาก ไม่อาจหาเสื้อผ้าให้บุตรของตน ฯ

พระครูเจ้าคณะต่างเมืองผู้มาคอยเฝ้าที่เมืองตรังนี้ ถ้ามาด้วยความพอใจก็แล้วไป ถ้าถูกนัดให้มาเฝ้า เกรงว่าจะได้ความลำบาก เพราะเป็นหน้ามรสุมของทะเลทางนี้ แต่การมามีประโยชน์อยู่ ได้ทรงรู้จักเฉพาะตน ทรงหยั่งทราบภาวะของพระทั่วไป อันจะพึงสันนิษฐานได้จากหัวหน้า และได้ทรงทราบข่าวแห่งการคณะในเมืองนั้น ๆ พอพระหฤทัยอยู่ ฝ่ายพระครูเจ้าคณะทั้งหลายเล่า ก็จะได้เฝ้าและทราบพระอัธยาศัย ได้รับประทานพระโอวาท ทั้งจะได้รู้จักและเข้าสมาคมกับพระราชาคณะผู้ตามเสด็จ อันจะชักนำให้เจริญด้วยอัธยาศัยและมรรยาท คงไม่ถึงกับมาขาดทุน กล่าวคือได้รับประโยชน์ไม่คุ้มกัน ฯ ตรัสชม *พระธรรมปาลาจารย์* เจ้าคณะมณฑลว่า เข้าใจการในหน้าที่ มีพระดำรัสถาม กราบทูลตอบได้แทบทุกประการ ฯ

๒๓. วันที่ ๑ กรกฎาคม เวลาเช้า ๓ โมง ทรงรถยนต์ เสด็จไปลงที่*ท่าโรงภาษี* ทางเรือ *กลไฟเทพกษัตรี* เสด็จไปทอดพระเนตรปากน้ำ

เมืองตรัง โปรดให้เจ้าคณะทั้งหลายในมณฑลนี้ตามเสด็จด้วย เสวยเพลในเรือพร้อมด้วยพระตามเสด็จ เรือออกปากน้ำไปในทะเล ถึง *เกาะลิบง* แล้วเสด็จกลับ ฯ เวลาบ่ายเสด็จเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษ และเสด็จ *วัดตรังคภูมิพุทธาวาส* ทรงแสดงธรรมแก่ราษฎร และประทานด้ายผูกมือเด็ก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *ลำน้ำเมืองตรัง* กว้างเป็นแม่น้ำ แปลกจากลำน้ำแห่งเมืองในหน้าตะวันออก ยกลำน้ำ *กาญจนดิฐ* ที่ตั้ง *เมืองไชยาใหม่* เรือกลไฟขนาดใหญ่เดินได้ ลงไปไม่ไกลก็ถึงปากน้ำ แต่น้ำตอนบนจืด จวนถึงปากน้ำ มีทางแยกออกทะเลเป็นหลายสาย ทำที่ดินในระหว่างนั้นให้เป็นเกาะแลดูงาม แต่ได้ยินว่าเรือเดินเข้าออกได้เฉพาะในบางทาง พ้นปากน้ำออกไปแลเห็นเกาะดาษดื่น แปลกรูปจากหน้าตะวันออก ฯ

*ธรรมเนียมของเรือน*จำ เมื่อเข้าไป คนโทษต้องขานโทษของตนว่าถูกจำเพราะทำผิดอย่างนั้น มีกำหนดเท่านั้น ยังอีกเท่านั้นจึงจะพ้นโทษชอบกลอยู่ เหมือนภิกษุผู้อยู่ปริวาสและประพฤติมานัต เพราะต้องอาบัติสังฆาทิเสส ต้องบอกข่าวแก่ภิกษุอาคันตุกะผู้มาฉะนั้น ในเมืองอื่นก็มีเหมือนกันแต่ลืมกล่าวถึง จึงกล่าวไว้ในที่นี้ ฯ

วัดตรังคภูมิพุทธาวาส เป็นวัดสร้างใหม่ เป็นที่อยู่แห่งพระครูเจ้าคณะเมืองเดิมอยู่วัดอื่น เมืองนิมนต์มา เป็นวัดกว้างขวาง วางแผนดุจวัดที่เกาะสมุยแต่กุฎีอยู่แถบเดียว อีกแถบหนึ่งเป็นโรงเรียน อุโบสถก็ดี โรงเรียนก็ดี ทำหลังใหญ่เป็นฝากระดาน โปร่งดี พระพุทธรูปไม่มีแบบของเมือง ตั้ง *พระศิลาขาว* นำมาจาก *เมืองพม่า* โรงธรรมสภา เป็นโรงโถงมุงจาก แต่ทำโปร่งเหมือนกันกุฎี ฝากระดานก็มี อัดแอไม่น่าอยู่ พื้นวัดยังโล่ง ยังไม่ได้ปลูกต้นไม้ ฯ

๒๔. วันที่ ๒ ก.ค. เสวยเช้าแล้ว ทรงรถยนต์ เสด็จจาก *ตำหนักจันทร์* เมืองตรังไป *อำเภอเขาขาว* ประทับ *ตำหนักรื่นรมย์* ระยะทางประมาณ ๑,๕๐๐ เส้น เวลาเสด็จ ๒ นาฬิกาเศษ เสวยเพลที่ตำหนักรื่นรมย์แล้ว เวลาบ่ายเสด็จไป *วัดวิหาร* ที่เขาเรียกตัดอักษร วิ เสียว่า *วัดหาร* ระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้น พระสงฆ์วัดนั้นกับชาวบ้านตำบลนั้นรับเสด็จ ทอดพระเนตรถ้ำวัดวิหารแล้ว ทรงแสดงธรรมสั่งสอนพระสงฆ์และชาวบ้านแล้ว เสด็จกลับ

ประทับแรม ณ ตำหนักรื่นรมย์ เวลาเย็นมีชาวบ้านมาเฝ้าที่ลานตำหนัก ได้ประทานปฏิสันถารและประทานพระโอวาทตามสมควรแก่เวลา ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ใน *ถ้ำวัดวิหาร* ที่เสด็จวันนี้ มี *พระพิมพ์ดิน* ข้างหลังมีอักษรเป็นคาถา **เย ธมฺมา** ตัวอักษรต่างอย่างและเก่ากว่าอักษรจารึกหลังพระพิมพ์ดินที่ตำบล *พระปฐมเจดีย์* และเป็น *ภาษาสันสกฤต* ฯ เมื่อก่อนมีพระเอามาถวาย *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์* ครั้งนั้นเข้าใจกันว่าเป็นพระพิมพ์ที่ *เมืองนครศรีธรรมราช* เมื่อเสด็จครั้งก่อนได้ทรงสืบสวน แต่ไม่ได้ข่าวว่ามี ภายหลัง *มิสเตอร์เบิค* ผู้รับราชการอยู่ในเมืองภูเก็ต นำพระพิมพ์เช่นนั้นมาถวาย เป็นแบบเดียวกัน ทูลว่าได้มาจาก *เมืองตรัง* มีอยู่ในถ้ำเป็นอันมาก เสด็จคราวนี้ทรงสืบสวนได้ความว่า มีอยู่ที่วัดวิหารนี้ จึงได้เสด็จมาทอดพระเนตร ถ้ำนี้ไม่ใหญ่โต และไม่แปลกอะไร พระนั่งบ้าง นอนบ้าง ที่ก่อไว้ก็ไม่งามอะไร แต่ในซอกแห่งถ้ำ มีพระพิมพ์แตกหักอยู่เกลื่อนกลาด ยังที่จมดินอีกก็มี ตัวพระพิมพ์เองก็ไม่งามอะไร แปลกแต่อักษรจารึก แสดงให้รู้ความในทางตำนานว่า พวก *พุทธศาสนิกฝ่ายอุตรนิกาย* หรือที่เรียกว่า *มหายาน* ได้เคยมาตั้งในตำบลนี้ ในที่อื่นก็ยังมีอีก *พระสถลสถานพิทักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองได้นำมาถวาย เป็นพิมพ์ดิน เป็น *พระพุทธรูป*ก็มี เป็น *เทวรูป*ก็มี ได้มาจากที่ไหนจำชื่อไม่ได้ เทวรูปนั้นแสดงความอีกว่า ก่อนพระพุทธศาสนาได้มาถึง พวก *พราหมณ์* ได้มาตั้งเหมือนกัน ฯ พระพิมพ์เหล่านี้ จะว่าทำในที่อื่น และมีใครขนเอามา ก็ไม่น่าจะเห็น เพราะมีมากกว่ามาก น่าจะเห็นว่าทำขึ้นในที่นี้เอง แต่ทำเพื่อประโยชน์อะไร ก็ยังไม่เล็งเห็น เพราะเจดีย์สถานที่สำคัญในเมืองนี้ก็ไม่มี หากจะเป็นได้ก็ทำขึ้นเพื่อส่งไปบรรจุใน *พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช* เท่านั้น นี้เป็นเรื่องที่นักตำนานจะพึงลงความเห็น ฯ ถ้าเป็นเช่นนี้ พระมหาธาตุนั้นต้องเป็นของเก่ามาก เป็นองค์เล็กก่อหุ้มเสริมให้เป็นองค์ใหญ่เมื่อภายหลัง ดุจ *พระปฐมเจดีย์* ฯ

๒๕. วันที่ ๓ ก.ค. เสวยเช้าที่ *ตำหนักรื่นรมย์* แล้ว ทรงรถยนต์ เสด็จกลับประทับตำหนักผ่อนกาย *ตำบลทับเที่ยง อำเภอบางรัก* ระยะทางจาก *ตำบลเขาขาว* ราว ๗๐๐ เส้น เวลารถเดิน ๑ นาฬิกาเศษ เสวยเพลที่นี้ เวลาบ่ายโปรดให้หมอดันล็อบในพวก *มิชชันนารี* ผู้มาตั้งโรงพยาบาลที่ตำบลทับเที่ยงนี้เฝ้า

แล้วเสด็จไปแสดงธรรมที่ *วัดโพ* เวลาเย็นนักเรียนเดินกระบวนถวายทอดพระเนตรเหมือนที่เมืองตรัง จำนวนคนที่อำเภอนี้ ครู ๑๓ นักเรียน ๒๗๘ มาจาก ๑๒ โรงเรียน ที่ *อำเภอเขาขาว* สมทบ ครู ๕ นักเรียน ๑๕๖ มาจาก ๗ โรงเรียน รวมทั้งสิ้น ครู ๑๘ นักเรียน ๔๓๔ มาจาก ๑๙ โรงเรียน ได้ทรงสั่งประทานมูลค่าแก่ *พระสถลสถานพิทักษ์* เพื่อจัดหาผ้าขาวม้าแจกนักเรียนคนละผืน ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *พื้นที่ในแขวงเมืองตรังนี้* ไม่ราบเหมือนหน้าตะวันออก ขึ้น ๆ ลง ๆ เพราะพื้นเมืองเป็นเขาดินที่เรียกว่าควน มีดินปนทราย ปลูกต้นไม้งาม เดี๋ยวนี้กำลังปลูกต้นยางปารารับเบอร์กันมาก ฯ ถนนในเมืองนี้มีมากกว่าในเมืองอื่น ที่ได้เห็นมา สายหนึ่ง ๆ ยาวมาก ไปเมืองนครศรีธรรมราชก็มี ไปเมืองพัทลุงก็มี ลงมาเมืองตรังเองก็มี ทั้งการรักษาก็ดี รักษาเป็นปกติ ไม่ได้ทำเฉพาะออกแขกชั่วคราว เสด็จผ่านไปเห็นคนทำเพียงคนหนึ่งสองคน ไม่ได้ทำเป็นกลุ่มเหมือนในเมืองพัทลุง ที่เห็นว่าทำรับเสด็จ เวลาอื่นปล่อยให้รก ฯ

วัดในเมืองนี้ มีห่าง ไม่รกเหมือนในเมืองอื่น แต่ออกจะห่างเกินไป ชาวบ้านต้องไปทำบุญไกล เดินทางราว ๑๐๐ เส้นเศษก็มี หาวัดเป็นหลักฐานไม่มี นอกจาก *วัดตรังคภูมิพุทธาวาส* ที่สร้างใหม่ นอกนั้นเป็นอย่างวัดบ้านนอก มีพระในระหว่าง ๕ รูปไปหา ๑๐ รูป สำหรับเป็นที่ทำบุญของชาวบ้านเป็นพอดี ฯ *พระยารัษฎานุประดิษฐ์* กราบทูลว่า *พระในเมืองนี้* ไม่ค่อยรู้อะไร ชะรอยก็จะจริง เพราะห่างจากพบเห็นพระเมืองอื่น ฯ

ราษฎรชาวเมืองนี้ มีจีนก็มาก ที่เป็นไทยถือ *พระพุทธศาสนา* ก็มี ถือ *ศาสนาอิสลาม* ก็มี เมื่อเสด็จไป พวกอิสลามก็ได้มาประชุมฟังธรรมเทศนาด้วยเหมือนกัน เด็กก็พลอยดีใจ รับด้ายผูกข้อมือเหมือนกัน ในเมืองอื่นก็เช่นกัน ราษฎรในเมืองนี้ เป็นคนจนมาก จนไม่อาจใส่บาตร พระสงฆ์ต้องรู้จักประหยัด ไม่ไปบิณฑบาต ทำฉันเองที่วัด สังเกตดูก็เป็นความจริง มีผู้นำอาหารสดมาถวายน้อยนัก ไม่เหมือนในเมืองอื่น แต่แสดงความเคารพนับถือไม่หย่อนกว่าชาวเมืองอื่น ที่สุดจนตาบอด ๒ ข้างก็ยังมีอุตสาหะ ให้คนจูงมาเฝ้าและฟังธรรม ฯ ในเวลาเสด็จอยู่แขวงเมืองนี้ ไม่ได้เสด็จรับบิณฑบาต เพราะเหตุอันกล่าวแล้วข้างต้น ได้ทรงรับความเอื้อเฟื้อของข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการในมณฑลนี้ ต่างแสดงน้ำใจด้วยกันทุกคน ฯ

ตอนที่ ๕ เสด็จกลับคืน เมืองพัทลุง และเมืองสงขลา

๒๖. วันที่ ๔ ก.ค. เสวยเช้าแล้ว เสด็จจาก *ตำหนักผ่อนกาย ตำบลทับเที่ยง อำเภอบางรัก* โดยรถยนต์ ประทับร้อนที่ *ตำบลช่อง* เสวยเพลที่ *ตำหนักโปร่งหฤทัย* แล้วเสด็จประทับที่ลาน ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร แล้วเสด็จต่อไป หยุดรถที่นั่ง เสด็จลงทอดพระเนตรสันเขาที่ตรงช่อง อันเป็นแดนปันน้ำไปทาง *เมืองพัทลุง* และ *เมืองตรัง* ธารที่น้ำบ่าไปเมืองตรังอยู่ข้างเหนือ ธารที่น้ำบ่าไปเมืองพัทลุงอยู่ข้างใต้ ทรงรถต่อมาถึง *ตำบลนาวงก์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* ประทับแรมคอยรับเสด็จอยู่ที่นี้ *พระธรรมปาลาจารย์* เจ้าคณะมณฑลภูเก็ต และ *พระยารัษฎานุประดิษฐ์* ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนั้น ผู้ตามส่งเสด็จมาในรถที่นั่งถึงตำบลนี้ ทูลลากลับ ทรงรถพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และ *พระอโนมคุณมุนี* เสด็จต่อมาถึงเมืองพัทลุง ประทับพลับพลา *พัทธาคาร* เวลาค่ำโปรดให้พระที่ไม่ได้ตามเสด็จเมืองตรัง และคอยอยู่ที่นี้ สวดมนต์ที่พลับพลาเพื่อเป็นมงคลแก่เมือง ฯ

๒๗. วันที่ ๕ ก.ค. เสวยเช้าแล้ว เสด็จเรือนจำ ประทานธรรมสอนคนโทษแล้ว เสด็จกลับพลับพลา ประทานพระรูปบ้าง เหรียญบ้าง หนังสือบ้าง แก่ผู้ว่าราชการเมือง และข้าราชการในเมืองนี้ แล้วทรงเรือเก๋งพายออกจากคลอง ไปขึ้น *เรือยนต์พัทลุง* สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอตามส่งเสด็จเพียงนี้ เพื่อจะรีบเสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช จัดการรับเสด็จ *สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระเทพกวี* เจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช ผู้ตามเสด็จไปเมืองตรังด้วยนั้น ก็ส่งเสด็จที่นี้ เพื่อจะรีบกลับไปเหมือนกัน ฯ

เรือออกเวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที แล่นมาในทะเลสาบ ถึง *ปากพยูน* เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๐ นาที ตรัสสั่งให้เรือจอด เสด็จขึ้นเยือนตำบลนี้ ที่ได้ประทับแรมเมื่อครั้งก่อน ที่ว่าการอำเภอปากพยูน ตั้งอยู่ ณ ตำบลนี้ *นายเต่า* มหาดเล็กหลวง ผู้ได้อุปสมบทที่วัดบวรนิเวศวิหาร มาเป็นนายอำเภออยู่ที่นี่ ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรในจังหวัด เสด็จวัดบ่อมะแป๊ะ แล้วกลับมา

ทางตลาด ราษฎรทราบตามมาเฝ้า ประทับหน้าที่ว่าการอำเภอ ประทานพระโอวาท และประทานด้ายผูกมือเด็กแล้ว เสด็จลงเรือแล่นต่อมา ถึง *เกาะ-ยอ* พอเป็นเวลาค่ำ จอดเรือทางด้านตะวันตกตรงหน้า *วัดโคกเบี้ยว* ที่เขาตั้งชื่อว่า *วัดมัชฌิมประดิษฐ์* การเสด็จวัดนี้ มีในหมาย พระสงฆ์และราษฎรคอยอยู่จนค่ำ ทรงพระดำริว่า เสด็จขึ้นแล้วจะกลับในวันนี้ ก็จะหาได้เห็นอะไรไม่ ทั้งทางเดินเรือด้านนี้ก็ไม่สะดวก น้ำตื้น จักประทับแรมที่วัดนี้ ตรัสสั่งให้เรือแจวไปบอกที่เมือง และเตรียมขนของลง *เรือศรีธรรมราช* ไว้ให้เสร็จเมื่อเสด็จถึงให้ได้ลงเรือทีเดียว ทรงเรือเล็กขึ้น *วัดโคกเบี้ยว* พระสงฆ์วัดนี้และต่างวัด และราษฎร มี *กำนันหนู*เป็นหัวหน้า รับเสด็จ พระสงฆ์ยืน ราษฎรนั่งรายแถว ๒ ฟากทางจุดธูปเทียน เสด็จผ่านแถวให้เฝ้า ประทับที่ศาลา พระสงฆ์เฝ้าบนศาลา ราษฎรเฝ้าที่ปะรำหน้าศาลา ตรัสปฏิสันถารแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ราษฎรทราบว่าจักประทับแรมที่วัดนี้ มีความยินดีว่าจะได้ถวายบิณฑบาตทาน ทรงส่งราษฎรกลับไปแล้ว เสด็จเข้าอุโบสถนมัสการพระแล้วเสด็จขึ้นกุฎี เขาจัดไว้หลังหนึ่ง ถวายเป็นที่ประทับ เป็นกุฎีเล็กฝากระดาน วัดนี้กำนันหนูเป็นผู้สร้าง หรือปฏิสังขรณ์ พระสงฆ์เป็น *ธรรมยุต* มีราว ๗ รูปหรือ ๘ รูป *พระอธิการชื่อขวด* เป็นเจ้าวัด ฯ

๒๘. วันที่ ๖ ก.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตที่บ้านราษฎร มีทางทำจากวัดอันอยู่ริมฝั่ง ผ่านนาไปถึงหมู่บ้านอันอยู่เชิงเขา ไม่ไกลกี่มากน้อย ครั้นทรงรับบิณฑบาตแล้วประทานบาตรให้มหาดเล็กนำมาก่อน ทรงพระดำเนินขึ้นเขาต่อไป แต่ไม่ทันตกด้านตะวันออก เวลาสายอยู่แล้ว เสด็จกลับมาวัด ราษฎรจัดภัตตาหารมาอังคาสพระสงฆ์ พระสงฆ์ฉันบนกุฎี พอพวกทายกบริโภคอาหารแล้ว เสด็จลงศาลาพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอีก จบแล้วพระสงฆ์สวดอนุโมทนาภัตตทาน ประทานพระรูปไว้ที่พระอารามนี้แผ่นหนึ่ง เพื่อเป็นที่ระลึกว่าได้เสด็จมาประทับ ทรงแจกหนังสือแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์

เช้า ๔ โมงครึ่ง เสด็จจาก *วัดโคกเบี้ยว* เรือเดินต่อมา เสวยเพลกลางทางพอเสร็จก็ถึงหน้าเมือง เสด็จขึ้นสะพาน เสด็จประทับให้พระสงฆ์และข้า-

ราชการเฝ้าส่งเสด็จครู่หนึ่งแล้ว ทรง *เรือยนต์พัทลุง* ออกปากน้ำเมืองสงขลาไปขึ้น *เรือศรีธรรมราช* เรือออกบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที เดินทางตลอดคืน ฯ พรุ่งนี้เป็นวันกำหนดเสด็จขึ้น *เกาะพงัน* เข้าพระหฤทัยว่า ที่เกาะพงันจักไม่มีใคร นอกจากเจ้าหน้าที่ผู้ไปรับเสด็จ เพราะด้านตะวันออกไม่ใช่ตำบลที่คนอยู่ มีพระประสงค์จะใคร่เสด็จขึ้น *เกาะสมุย* อีก ทางหน้าอื่นที่ยังไม่เคยเสด็จขึ้น จึงตรัสสั่งให้เดินเรือไปเกาะสมุย ฯ

หมายเหตุ ฯ ในคราวเสด็จ *มณฑลนครศรีธรรมราช* ทั้งเที่ยวเสด็จไปทั้งเที่ยวเสด็จกลับ ได้ทรงรับความเอาพระหฤทัยใส่ของ *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศร์* และความต้อนรับของข้าราชการ ณ มณฑลนั้นเป็นอย่างดี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทรงวางพระองค์เหมือนเป็นข้าราชการผู้หนึ่ง ไม่ถือพระอิสริยยศ และต้องเสด็จไปมาในระหว่างเมืองสงขลากับเมืองนครศรีธรรมราช ดูน่าเหน็ดเหนื่อยมาก เมื่อคราวเสด็จเมืองตรังต้องประทับแรมคอยอยู่ที่ *นาวงก์* ถึง ๕ คืน ฯ

เสด็จขึ้นเกาะสมุยอีก

๒๙. วันที่ ๗ ก.ค. เวลาย่ำรุ่ง เรือถึงเกาะสมุย ทอดสมอด้านตะวันออกที่เรียกว่า*หน้าค่าย หมื่นพิทักษ์ กำนัน* ลงเรือเล็กมาฟังราชการ ทรงทราบว่าข้าหลวงเทศาภิบาล เจ้าคณะแขวง นายอำเภอ พากันไปคอยรับเสด็จที่ *เกาะ-พงัน* รับสั่งให้หมื่นพิทักษ์คอยนำเสด็จขึ้นทีเดียว เสวยเช้าแล้ว คนบริโภคอาหารแล้ว ทรงเรือกรรเชียง เสด็จขึ้นเกาะสมุย ประพาสเงียบ มีพระประสงค์จะไม่ให้เอิกเกริก พระที่ตามเสด็จก็โปรดให้แยกกัน โปรดให้ *พระมหานายก*(๒๓) คุมเครื่องและของเลี้ยงพระตามไปข้างหลัง ทำอย่างนั้นข่าวเสด็จก็ทราบกัน มีคนตามมากขึ้นทุกที เสด็จถึง *วัดสำเร็จ* ที่ตัดเรียกสั้นว่า *วัดเสร็จ* อีกชื่อหนึ่งว่า *คงคาคิรี* วัดนี้เป็น *วัดมหานิกาย* มีพระสงฆ์ ๙ รูป *พระอธิการชื่อมี* เป็นเจ้าวัด เป็นครูสอนหนังสือเด็ก มีนักเรียน ๕๕ คน ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ โปรดว่ารักษาดี *หมื่นพิทักษ์* นำเสด็จอ้อมไปทางหน้าเมืองอันอยู่ด้านใต้ ผ่านท้องนาและป่าละเมาะ ถึง *วัดประเดิม* ที่อยู่ของ *พระครู-*

เพชร เจ้าคณะแขวง แต่ตัวไปรับเสด็จอยู่ *เกาะพงัน* เป็นวัดมหานิกายเหมือนกัน มีพระสงฆ์ ๖ รูป เสด็จทอดพระเนตรสถานที่แล้ว ประทานลายพระหัตถ์ฝากไว้ให้พระครูเพชร เสด็จขึ้นเขาต่อไป เขานี้เรียกว่า *เขาชีเกด* ประทับสรงที่น้ำตก และเสวยเพลที่ลำธาร น้ำตกตำบลนี้สูงราว ๑๕ วา กว้างราว ๗ วา หรือ ๘ วา เสด็จกลับจากตำบลน้ำตก มาอีกทางหนึ่ง ถึงวัดสำเร็จ มีราษฎรชายหญิงเป็นอันมากมาคอยเฝ้า จัดสำรับคาวหวานมาคอยเลี้ยงก็มี จัดขนมและผลไม้มาถวายก็มี ตรัสว่า ไม่ทราบว่าราษฎรจะมีใจเอื้อเฟื้อถึงอย่างนี้ จึงได้จัดเครื่องมาจากเรือ และเสวยเสียที่ตำบลน้ำตก ได้ประทับบนร้านใต้ต้นไม้ใหญ่ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร และประทานด้ายผูกข้อมือเด็ก ของที่ราษฎรนำมาถวายนั้น เป็นของสด ได้เลี้ยงพวกตามเสด็จ เป็นผลไม้โปรดให้แบ่งไว้ถวายพระวัดนั้นบ้าง เหลือจากนั้นตรัสให้กองไว้บนร้าน ทรงอนุญาตประทาน ตามแต่ใครจะถือเอาเป็นของประทาน ทั้งคนตามเสด็จ ทั้งคนชาวเกาะ ต่างถือเอาคนละเล็กน้อย สนุกสนานดี พอพระ-หฤทัย ประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้เป็นที่ระลึกถึงการเสด็จแผ่นหนึ่ง และประทานย่ามแก่ *พระอธิการมี* ด้วย เสด็จกลับผ่านหนองบัว อันอยู่ ณ พื้นราบ ดอกบัวที่นี้เองเขาเอาไปตกแต่งรับเสด็จที่ *หน้าทอน* เมื่อเสด็จขึ้นคราวแรก เสด็จถึงหาดทรายแล้ว ทรงเรือของชาวเกาะ พายเรือไปขึ้น *เรือศรีธรรมราช* ฯ ระยะทางบกที่เสด็จวันนี้ ทั้งไปทั้งกลับราว ๔๐๐ เส้น ฯ เรือออกจาก *เกาะสมุย* ถึง *เกาะพงัน* ๑ ทุ่ม ๑๕ นาที จอดเรือหน้าตะวันออก *พระยามหิบาลบริรักษ์* ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพรกับ *อุ๊น* ภรรยามาเฝ้า กราบทูลว่า มีพระสงฆ์และราษฎรเป็นอันมาก ทราบข่าวเสด็จ พากันเดินข้ามเขามาคอยเฝ้าอยู่ด้านนี้ แล้วทูลลากลับไป ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เสด็จ *วัดสำเร็จ* วันนี้ โปรดว่ารู้จักรักษา กวาดเตียนในที่ควรจะเตียน ปล่อยให้รกในที่ควรจะปล่อยได้ ในอุโบสถ ศาลา และกุฎี ปัดกวาดเรียบร้อย ไม่รกสกปรก ฯ *พระอธิการมี* เป็นผู้มีมรรยาทเรียบร้อยท่าทางคล่องแคล่ว ฉลาดเฉลียว เหมือนพระที่หลักแหลมใน *เมืองไชยา* ไม่ขะมุกขะมอมเร่อร่า เหมือนพระในเกาะนี้ที่กล่าวแล้วในหนหลัง ทั้งได้ทราบว่า

เป็นคนโรค แต่หมั่นเอาใจใส่สั่งสอนเด็ก ยิ่งพอพระฤทัย ฯ *พระอธิการมี* ไม่ได้เคยไปอยู่ศึกษาในกรุงเทพ ฯ เป็นแต่ได้มาเป็นบางคราว สอนเด็กตามแบบของกรมศึกษา สำเหนียกจากหนังสือนั้นเอง สอนได้ทั้งหนังสือทั้งเลข ฯ เป็นพระมีพรรษา ๑๓ อายุ ๓๐ ปีเศษ มีวัยพอดี *หมื่นพิทักษ์* กราบทูลว่า เป็นที่นับถือของชาวบ้าน ฯ วัดที่ได้เห็นในคราวหลังนี้วางแผนไม่เหมือนวัดใน ๒ หน้าโน้น ฯ

เสด็จขึ้นเกาะพงัน

๓๐. วันที่ ๘ ก.ค. เสวยเช้าแล้ว ทรงเรือกรรเชียง เสด็จขึ้นเกาะพงัน พระสงฆ์ทั้งในเกาะนี้และเกาะสมุย มี *พระครูเพชร* เจ้าคณะแขวงเกาะสมุยเป็นหัวหน้า ข้าหลวงเทศาภิบาล นายอำเภอเกาะสมุยและราษฎรในเกาะนี้รับเสด็จรายสองข้างทาง ประทับศาลาบนเนิน ทรงปฏิสันถารแล้ว ทรงแสดงธรรม และประทานด้ายผูกมือเด็ก หญิงผู้ใหญ่ชาวบ้านเกาะนี้ ก็พลอยต้องการและขอประทานบ้าง เสด็จมาถึงตอนนี้ของแจกหมด จึงไม่ค่อยมีอะไรแจก เสด็จทอดพระเนตรลำธารที่น้ำตก เสวยเพลที่ศาลาล่างแล้ว ชาวบ้านต่างคนต่างกลับเพราะจะต้องเดินทางข้ามเขาไปด้านตะวันตกให้ถึงก่อนค่ำ เสด็จขึ้นเขา ระยะทางชันมาก จนถึงยอดเขาลูกหนึ่งเป็นระยะทางถึงร้อยเส้นพื้นราบ ที่ปันน้ำฝนลงทั้ง ๒ หน้าเกาะ คนไปตั้งทำข้าวไร่บนนั้น ต่อไปเป็นทางลงหน้าตะวันตก เสด็จกลับมาสรงน้ำที่ *ธารเสด็จ* น้ำตกที่นี้ อยู่ใกล้ทะเลอย่างเดียวกับที่ *คลองมะยม ตำบลเกาะช้างเมืองตราด* ไม่สูงดุจที่เกาะสมุยตกเตี้ยเป็น ๒ ชั้น ชั้นบนนั่งอาบได้ ชั้นล่างพอขึ้นได้ ลำธารเหนือน้ำตกขึ้นไปไม่น่าดู มีศิลาก้อนใหญ่ ๆ กลาดเกลื่อนไป เกือบไม่เห็นกระแสน้ำอันไหล ฯ ทรงปรารภถึงพวกราษฎรผู้เดินข้ามเขาชัน ระยะทางตั้งวัน มาคอยค้างคืนต้องเอาเสบียงมาด้วย ตรัสว่าถ้ารู้อย่างนี้ จักเสด็จขึ้นด้านตะวันตก ราษฎรจะได้เฝ้าด้วยไม่พักลำบาก ถ้ามีช่องเสด็จอีก จะเสด็จขึ้นทางด้านนั้น เมื่อเสด็จคราวก่อน ก็ได้เสด็จขึ้นด้านนั้น แต่เป็นเวลาเย็น ไม่ได้เสด็จประพาสและพบใคร ฯ สรงแล้ว เสด็จประทับศาลาล่าง โปรดให้ *พระสงฆ์เกาะสมุย* และ

เกาะนี้สวดมนต์ถวาย ทำนองแปร่งอย่างพระบ้านนอก และโปรดให้พระผู้ตามเสด็จสวดให้ฟังบ้าง เพื่อจะได้จำไว้เป็นอย่าง ทรงแจกหนังสือสวดมนต์ทั่วทุกรูป เสด็จกลับลงเรือเกือบค่ำ *พระครูธรรมวิจิตร* ทูลลากลับไปกับข้าหลวงเทศาภิบาล ณ ที่นี้ เรือออกเวลาย่ำค่ำ ๔๕ นาที ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *เกาะพงัน* ขึ้นอยู่ใน *อำเภอเกาะสมุย* หน้าตะวันออกเป็นศิลาและเขาก็ชัน จึงไม่เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของคน เขาตั้งอยู่หน้าตะวันตกด้านเดียว ฯ ได้ยินว่ามีวัด ๓ วัด มีพระสงฆ์ไม่เกิน ๒๐ รูป ที่มาเฝ้า ๑๒ รูป *เจ้าอธิการชื่อเพชร* เหมือนกัน เป็นรองเจ้าคณะแขวง อาพาธเป็นไข้ มาเฝ้าไม่ได้เสียใจมาก เสด็จถึง ๒ คราวไม่ได้เฝ้าเลย ฝากเครื่องสักการะมาถวาย ทรงส่งย่ามฝากไปประทาน ฯ *พระในเกาะนี้* อ่านหนังสือไม่ออกยังมีบ้างแต่ไม่มาก จำนวนคน นายอำเภอทูลว่าเท่าไรจำไม่ได้ แต่พอเลี้ยงพระได้สะดวก ไม่ข้นแค้นเหมือนราษฎรชาว *เมืองตรัง* ฯ ราษฎรในเกาะนี้เป็นชาวบ้านชาวเมืองเหมือนพวกเกาะสมุย ฯ

เสด็จคืนเมืองปราณบุรี

๓๑. วันที่ ๙ ก.ค. เช้า ๒ โมง ๔๕ นาที ถึง *เกาะหลัก* เรือเข้าทอดสมอในอ่าว ฯ ตำบลนี้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรเมื่อเที่ยวแรกแล้ว หากจะเสด็จขึ้น *ถ้ำเขาสามร้อยยอด* ในวันนี้ก็ทัน แต่รับสั่งว่าทรงเหน็ดเหนื่อยนัก ทรงปรารถนาจะพักสักวันหนึ่ง จึงประทับอยู่ในอ่าวนี้ เวลาเย็นทรงเรือกรรเชียงประพาสตามทางน้ำ แวะทอดพระเนตรที่วัดระดับน้ำทะเลของ *กรมแผนที่กระทรวงกลาโหม* และสรงน้ำที่หาดทราย ฯ *หม่อมเจ้าปราณีเนาวบุตร* ผู้ว่าราชการ ไปคอยรับเสด็จที่ *สามร้อยยอด* ปลัดเมืองรับเสด็จที่นี่แทน เวลา ๑๐ ทุ่ม เรือออกไปสามร้อยยอด ฯ

๓๒. วันที่ ๑๐ ก.ค. เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาทีถึง *สามร้อยยอด* จอดเรือตรงท่าขึ้นถ้ำ เสวยเช้าแล้ว เสด็จขึ้นฝั่ง มีพระครูเจ้าคณะแขวงผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง และพระสงฆ์ชาว *เมืองปราณบุรีเก่า* มารับเสด็จที่นี่ กับ *หม่อมเจ้าปราณีเนาวบุตร* ผู้ว่าราชการเมือง เสด็จประทับที่ปะรำครู่หนึ่งแล้วเสด็จขึ้นถ้ำ

สามร้อยยอด ทางขึ้นชันมาก ฯ ถ้ำนี้มีทางลงไปเป็น ๒ ชั้น ชั้นล่างกว้างพอมีเขามอได้ในถ้ำ ข้างบนเป็นปล่องอากาศเข้าได้ไม่มืดอับ เป็นที่ดูได้แห่งหนึ่งในฝั่งตะวันตกแห่งอ่าวสยาม เมื่อเสด็จคราวก่อน ตรัสว่าดูน่าสนุกกว่าคราวนี้ จะเป็นเพราะแรกได้ทอดพระเนตรเห็น หรือถ้ำพังทรุดโทรมไป หาทราบไม่ ฯ *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ได้เสด็จประพาสหลายคราว โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งพลับพลาไม้จริงลงรักปิดทองประดับกระจกไว้บนเนินชั้นล่าง พระราชทานชื่อว่า *พระที่นั่งคูหาคฤหาสน์* ฯ เสวยเพลบนแคร่ที่ทำไว้ในถ้ำ แล้วเสด็จกลับประทับที่ปะรำอีก ตรัสถามถึงการคณะในเมืองนี้ต่อพระครู ทรงทราบว่าพระเมืองนี้มี ๓๐๓ รูป อ่านหนังสือไม่ออกประมาณครึ่งหนึ่ง เข้าใจว่าเป็นเพราะไม่ได้ติดต่อกับเมืองอื่น ขึ้น *มณฑลราชบุรี* ก็ไม่ติดต่อถึงกันกับมณฑลนั้น ทาง *มณฑลชุมพร* ก็ไม่เนื่องถึงกัน ตั้งเป็นปลีกอยู่แท้ ทรงเรือกรรเชียงเข้า *คลองปู* ไปชั่วพักแล้วเสด็จกลับ *เรือศรีธรรมราช* เรือออกบ่าย ๔ โมง *หม่อมเจ้าปราณีเนาวบุตร* ทูลขอตามเสด็จเข้ามากรุงเทพ ฯ ด้วย เพื่อออกไปประชุมผู้ว่าราชการเมืองที่มณฑลราชบุรี เรือข้ามพ้นสันดอนเข้ามาหน่อยหนึ่ง จอดพักเวลา ๗ ทุ่มครึ่ง เพื่อหลบยุง *เมืองสมุทรปราการ* ฯ

เสด็จถึงกรุงเทพ ฯ

๓๓. วันที่ ๑๑ ก.ค. เช้า เรือแล่นเข้าปากน้ำเจ้าพระยา ถึง *เมืองสมุทรปราการ* เช้า ๒ โมง จอดเรือเพื่อบอกโทรเลข ไม่ได้เสด็จขึ้น เป็นแต่โปรดให้พระขึ้น *พระสมุทรเจดีย์ พระสมุทรบุรานุรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองและ *พระราชายสาธก* เจ้าพนักงานกรมศุลกากรที่นี่มาเฝ้า เช้า ๔ โมงครึ่ง เรือออกขึ้นน้ำมาถึง *ท่ากรมตำรวจภูธร* บ่าย ๑ โมง ๑๕ นาที ประทานแจกคนเรือ แล้วทรงเรือกลไฟเสด็จขึ้นท่า พระสงฆ์มี *พระธรรมโกศาจารย์*(๒๔)เป็นต้น และคฤหัสถ์มี *เจ้าพระยายมราช พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ พระยามหาอำมาตยาธิบดี* เป็นต้น คอยรับเสด็จอยู่ ทรงปฏิสันถาร ตรัสเล่าถึงการเสด็จแล้ว ทรงรถยนต์เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

สิริวันทั้งวันเสด็จไปและเสด็จกลับ เป็น ๓๓ วันแล ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๕๕

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. พระราชกวี (จันทร์ สิริจนฺโท ป. ๔) วัดบรมนิวาส สุดท้ายโปรดเกล้า ฯ สถาปนาเป็นที่ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

๒. พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

๓. พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง วิริยศิริ) ถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙

๔. วัดราษฎร์ปฏิสังขรณ์ ปัจจุบันกลับไปใช้ชื่อ วัดเกาะหลัก อย่างเดิม

๕. พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๘-๒๔๕๕

๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ พระนามเดิม พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร สุดท้ายทรงได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นต้นสกุล “ดิศกุล ณ อยุธยา” สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๗. พระยาจรูญราชโภคากร (คอซิมเต๊ก ณ ระนอง) พี่ชายของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๋ ณ ระนอง)

๘. สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) คนทั่วไปเรียกกันว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ถึงพิลาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔

๙. พระครูปลัดโสม คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนฺโน ป. ๕) วัดสุทัศนเทพวราราม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕

๑๐. พระเทพกวี (ม่วง รตนธโช ป. ๔) วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็น พระรัตนธัชมุนี พระราชาคณะชั้นธรรม

มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗

๑๑. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พระนามเดิม เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร สุดท้ายทรงได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ทรงเป็นต้นสกุล "ยุคล ณ อยุธยา" สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

๑๒. พระราชเมธี (จาบ เขมโก ป. ๗) วัดบวรนิเวศวิหาร สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็น พระศิริธรรมมุนี พระราชาคณะชั้นราช มรณภาพเมื่อ พ.ศ.

๑๓. พระธรรมปาโมกข์ (ถม วราสโย ป. ๗) วัดมกุฏกษัตริยาราม สุดท้ายได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาสิกขา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๑๔. เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ต้นสกุล "สุขุม" ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

๑๕. พระมหาทอง ป. วัดสำเภาเชย ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระครูสภารพิทักษ์

๑๖. สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระนามเดิม บุญมา สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ ในรัชกาลที่ ๑

๑๗. พระอโนมคุณมุนี (จู อิสฺสรญาโณ ป. ๗) วัดบวรนิเวศวิหาร สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็น พระรัตนธัชมุนี พระราชาคณะชั้นธรรม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕

๑๘. พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๔๕๖ ถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

๑๙. พระสถลสถานพิทักษ์ (คอยูเกียด ณ ระนอง) ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

๒๐. พระอริยกวี (เซ่ง อุตฺตโม ป. ๔) วัดราชาธิวาส สุดท้ายโปรดเกล้า ฯ สถาปนาเป็นพระธรรมวโรดม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๒๑. พระธรรมปาลาจารย์ (เอี่ยม ฐานจาโร) วัดโฆสิตวิหาร

๒๒. สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๕ พระบรมราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๒๓. พระมหานายก (มณี ฉนฺโน ป. ๔) วัดบวรนิเวศวิหาร สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็น พระเทพกวี ต่อมาได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาสิกขา

๒๔. พระธรรมโกศาจารย์ (แพ ติสฺสเทโว ป. ๕) วัดสุทัศนเทพวราราม สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ. ศ. ๒๔๕๖

ตอนที่ ๑ เสด็จเมืองนครสวรรค์

๑. วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ* เสด็จออกจากวัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ โดยรถยนต์ ประทับสถานีรถไฟสายเหนือ มีพระสงฆ์เป็นอันมากและพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการ บางพระองค์ บางท่าน มาส่งเสด็จที่สถานี พระสงฆ์ทั้งสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญ อันดับ ประมาณ ๗๐-๘๐ รูป มีพระวรวงศ์เธอ *กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์*(๑) *สมเด็จพระวันรัต*(๒) *พระธรรมวโรดม*(๓) *พระพรหมมุนี*(๔) *พระธรรมไตรโลกาจารย์*(๕) เป็นต้น ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการประมาณ ๒๐ มี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์*(๖) และ *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ* เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย *เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*(๗) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ *พระยาไพศาลศิลปศาสตร์*(๘) *พระยาศึกษาสมบูรณ์ พระยาเมธาธิบดี พระยาวุฒิการบดี* เป็นต้น มีพระดำรัสปฏิสันถารแก่ท่านนั้น ๆ อยู่จนถึงเวลาจวนรถจะออก เสด็จขึ้นประทับรถไฟสาลูนพ่วงพิเศษ ผู้ตามเสด็จคราวนี้มีพระราชาคณะ ๒ *พระอริยกวี*(๙) ๑ *พระมหานายก*(๑๐) ๑ ฐานานุกรม *พระครูวินัยธรรม (เทศ)*(๑๑) *พระครูสมุห์ (ล้วน)* วัดบวรนิเวศวิหาร ๒ *พระครูวิมลสรสิทธิ์ (เป้า)* วัดโสมนัสวิหาร ๑ รวมเป็น ๕ ฝ่ายฆราวาส ข้าราชการ ๒ คือ *หม่อมเจ้าทัศโนภาส*(๑๒) อำมาตย์ตรีกระทรวงมหาดไทย *หลวงศรีเทพบาล* รองเสวกเอกกระทรวงวัง ข้าหลวงในกรม ๒ *หลวงผดุงพยุหพล* สมุห์บัญชี ๑ *นายจางวางนาค* ๑ มหาดเล็กในกรม ๓ คนเครื่อง ๒ เข้ากันเป็น ๑๔ ในจำนวน

ผู้ตามเสด็จนี้ *พระมหานายก* มีหน้าที่ดูการทั่วไป ในการเสด็จคราวนี้ *พระอริยกวี* มีหน้าที่สวดพระปาติโมกข์ เทศนาแทนพระองค์บางคราว ในเวลาที่ทรงเหน็ดเหนื่อย *พระครูวิมลสรสิทธิ์* มีหน้าที่คิลานุปัฏฐาก *พระครูวินัยธรรม* มีหน้าที่เป็นเลขานุการ และเรียงระยะทางเสด็จ *พระครูสมุห์ (ล้วน)* มีหน้าที่อุปัฏฐากส่วนพระองค์ ฝ่ายคฤหัสถ์ *หม่อมเจ้าทัศโนภาส* มีหน้าที่กะระยะทางที่เสด็จ *หลวงผดุงพยุหพล* มีหน้าที่เป็นไวยาวัจกร *จางวางนาค* หัวหน้าทำเครื่อง นอกนั้นเป็นผู้ตามเสด็จ และช่วยขนข้าวของเก็บงำรับใช้ในกิจธุระทั่วไป ฯ

เวลาเช้า ๔ โมง ๒ นาที รถเคลื่อนจากที่ตามทางรถไฟ ตอนใกล้กรุงเทพ ฯ และต่อไปถึงนครสวรรค์ ที่จริงไม่น่าจะพรรณนาอะไร เพราะเป็นทางที่ไปมาได้ง่าย แต่เห็นว่าเป็นจดหมายเหตุระยะทาง จึงกล่าวไว้ด้วยพอไม่ขาด ฯ ในตอนกรุงเทพ ฯ มีบ้านเรือนอารามตามระยะทาง แลเห็นในที่ไกลบ้าง มีสวนไม้ใหญ่และไม้ล้มลุกปนคละกันไปเป็นตอน ๆ บางแห่งก็ติดกับทุ่งนา เมื่อพ้นจากกรุงเทพ ฯ ไปแล้ว เห็นทุ่งนาใหญ่กว้างเข้าทุกที มีบ้านน้อยสวนน้อย ต่อนั้นมามีทุ่งนา ป่ากกเขียวไปทั้ง ๒ ข้างทาง มีกระท่อมและละเมาะไม้อยู่บ้างห่าง ๆ ทุ่งใหญ่กว้างเห็นได้สุดสายตา มีป่าและบ้านหมู่ใหญ่แห่งหนึ่ง แต่ที่ *บางปะอิน* ต่อมาข้างขวามือทุ่งกว้างมาก ข้างซ้ายใกล้ *แม่น้ำเจ้าพระยา* มีบ้านประปราย จวนถึง *กรุงเก่า* มีละเมาะป่าเตี้ย ๆ มาก เห็นพระเจดีย์หักพังบ้าง ถึงกรุงเก่าเวลาเที่ยง มีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จประมาณ ๓๐ รูป มี *พระสุวรรณวิมลศีล* เจ้าคณะมณฑลเป็นหัวหน้า ฝ่ายคฤหัสถ์ มีพวกข้าราชการมารับเสด็จประมาณ ๑๐ คนเศษ *พระยาโบราณราชธานินทร์*[๑๔] สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าเป็นหัวหน้า ตรัสทักทายปราศรัยแก่ผู้ที่มาเหล่านั้นอยู่ราว ๓ นาที รถไฟออก ต่างคนทูลลากลับ แต่ *พระสุวรรณวิมลศีล* รองเจ้าคณะมณฑล *พระครูจันทรรัศมี วัดพนัญเชิง* *พระครูสุทธธรรมสมาจาร*[๑๕] *วัดประดู่โรงธรรม* พระครูสังฆวิชิต *วัดฆณฑป* ตามเสด็จมาในรถ เพื่อจะไปส่งเสด็จถึงเมืองลพบุรี ฯ ทางจากกรุงเก่ามา ก็มีแต่ทุ่งนา ไม่มีอะไร นอกจากละเมาะไม้ค่อยหนาตาเข้า

เวลาเที่ยง ๓๗ นาที ถึง *บ้านพาชี* ที่นี่สถานีใหญ่ ใหญ่กว่า สถานี

บางปะอิน และ *สถานีกรุงเก่า* ประมาณยาวไม่ต่ำกว่า ๒ เส้น มีโรงพักรถและที่กลับรถ มีโรงไว้ฟืนกองโต ๆ ๒-๓ โรง รถไฟสายนครราชสีมาและสายพิษณุโลกแยกกันที่นี่ รถสายพิษณุโลกมาถึงนี่ แบ่งรถพ่วงออกเสียครึ่งหนึ่ง รอคอยกลับรถและหลีก ถอยหน้าถอยหลังอยู่ ๑๖ นาที จึงออกเดินต่อไป แถวบ้านพาชีนี้ ละเมาะ พุ่มไม้ในนามาก ดูเหมือนจะมีแทบทุกอันนา ต่อมาเห็นป่าละเมาะมากเข้าทุกที เห็นเขาบ้างห่าง ๆ ทางขวามือ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๓ นาที ถึงสถานีท่าเรือ รถหยุดราว ๕ นาที ข้างทางรถทางขวา มีรถไฟเล็กไปพระพุทธบาท ต่อไปอีก ๑๘ นาที ถึง *สถานีบ้านหมอ* มีคนขึ้นลงราว ๓๐ คน ที่นี่นับว่ามีบ้านหมู่ใหญ่ ต่อไปถึง *สถานีหนองโดน อำเภอพระพุทธบาท* ทางขวาเห็นเขาพระพุทธบาทและเขาอื่นหนาตาขึ้น แต่ข้างซ้ายไม่มี

เวลาบ่าย ๒ โมง ๒ นาที ถึง *สถานีเมืองลพบุรี* แลเห็น *วัดมหาธาตุ* อันชำรุดและร้างอยู่ข้างทาง เป็นวัดใหญ่ และปรางค์เทวสถาน ที่ว่าเป็นของเก่าแก่กว่ากรุงเก่า ยังดีอยู่ ทั้ง ๒ แห่งนี้อยู่ข้างซ้าย มีโรงทหารตั้งอยู่ริมทางรถไฟข้างขวา รถหยุดราว ๕ นาที *พระสุวรรณวิมลศีล* และพระครู ๓ รูปทูลลากลับที่นี่ ตั้งแต่ผ่านเมืองลพบุรีมา เห็นป่ามากกว่านา บางแห่งมีป่าติดกันไปไกล ๆ จึงเห็นนา แต่ป่าเหล่านี้ไม่มีไม้โตเลย ดูเหมือนเป็นป่าที่คนเคยถางแล้ว มีป่าไม้เบญจพรรณเป็นหมู่ ๆ ไม้สะแกเป็นหมู่ ๆ ได้ยินว่าที่เหล่านี้แต่ก่อนเป็นป่ายิ่งกว่านี้ เดี๋ยวนี้อีกกลับเป็นนาขึ้นมาก ต่อลพบุรีไปมีเขามาก แลเห็นติดกันเป็นแถวทางขวามือ เขาแถวนี้อยู่ใกล้รถ ไม่มีไม้ใหญ่เลย เป็นป่าแห้ง แลเห็นหินบนเขาได้ถนัด

เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๑ นาที ถึงแดนเมืองลพบุรี กับเมืองนครสวรรค์ต่อกัน ต่อไป ๑๔ นาที ถึงสถานีช่องแค มีเขาใกล้ทางรถไฟมาก ที่พาดรางต้องระเบิดเขาให้ต่ำลง ฯ ที่เขานี้ระเบิดหินบรรทุกรถไฟลงไปถมถนนที่กรุงเทพ ฯ และขึ้นไปจากรถไฟ เห็นคนขึ้นไปทำหิน ขุดหินบนเขาประมาณ ๒๐ คน เห็นคนตัวเล็ก ๆ ขนาดเด็กอายุ ๑๐ ขวบ ต่อไปก็สถานีเล็ก ๆ ไม่มีอะไรแปลกตา ป่าเขาก็เหมือนอย่างที่เคยเห็นแล้วทั้งนั้น จวนจะถึงนครสวรรค์

ฝนตกปรอย ๆ หนาวเย็น

ถึง *สถานีเมืองนครสวรรค์* เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๖ นาที มีพระสงฆ์และข้าราชการเข้าแถวเป็น ๓ แถว คอยรับเสด็จอยู่หน้าสถานี แถวพระสงฆ์ประมาณ ๓๐ รูป มี *พระพิมลธรรม*(๑๖) ผู้บัญชาการคณะมณฑลนครสวรรค์ *พระวรญาณมุนี* เจ้าคณะเมืองพิษณุโลก *พระครูธรรมทัสสี*(๑๘) เจ้าคณะเมืองพิจิตร *พระครูสวรรค์นคราจารย์*(๑๘) เจ้าคณะแขวงโกรกพระ เมืองนครสวรรค์เป็นต้น เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์อาพาธหนักจึงไม่ได้มารับเสด็จ ข้าราชการ มีทหารแถวหนึ่ง เฉพาะนายพันนายร้อยประมาณ ๒๕ คน นายพันโท พระสุรรณชิต ผู้บังคับการกองทหารราบที่ ๑๖ เป็นหัวหน้า ฝ่ายพลเรือนแต่ง *ยุนิฟอม* เสือป่าแถวหนึ่ง ประมาณ ๓๐ คน *มีพระยารณชัยชาญยุทธ*(๑๙) สมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้า เวลาเสด็จลง ต่างถวายคำนับพร้อมกัน ทรงพระดำเนินตรัสปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการ ผ่านตลอดแถวทั้ง ๓ แล้วเสด็จเข้าสถานี สถานีนี้ลงที่แม่น้ำน่าน เหนือที่ว่าการเมืองนครสวรรค์ มีพวกราษฎรมาคอยเฝ้าประมาณ ๑๐๐ คน ผู้ที่มาเฝ้าเหล่านั้นเป็นผู้หญิงมาก นั่งจุดธูปเทียนบูชา ตรัสปราศรัยด้วยพอเป็นกิริยา และประทานพรแล้วเสด็จประทับเรือ *กลไฟเล็กชื่ออบเชย* แล่นล่องจากท่าสถานีลงไปตามลำแม่น้ำน่าน ผ่านแคว *แม่น้ำปิง* ลงไป ถึง *ลำแม่น้ำเจ้าพระยา* ฯ ที่ปากแควทั้ง ๒ รวมกัน เรียกว่า *ปากน้ำโพ* ตั้งแต่ท่าสถานีลงมาถึงปากน้ำโพ มีแพจอดอยู่เป็นอันมาก แม่น้ำที่นี่กว้างและลึก ได้ยินว่าหน้าน้ำเรือไฟโต ๆ เดินได้ เวลานี้ตลิ่งสูงราว ๖ ศอก เขาว่าหน้าน้ำมากท่วมถึงริมตลิ่ง แลไปทางฝั่งขวาเห็นซุ้มไฟ ๒ แห่ง ทราบว่าที่หน้าตลาดและที่โรงตำรวจภูธรแต่งรับเสด็จ ฯ ต่อมาถึงเกาะใหญ่ ยาวหลายเส้น มี *บาทหลวง* มาตั้งสอน *ศาสนาคริสเตียน* เรียกกันว่า *เกาะญวน* เรือเทียบท่าเมืองเวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาที เสด็จขึ้นประทับที่จวนสมุหเทศาภิบาลที่จัดไว้สำหรับเป็นที่ประทับแรม ฯ จวนนี้ทำด้วยไม้เป็น ๒ ชั้น ทาสีขาว มีห้องหลายห้อง กว้างขวางพออยู่ได้สบาย มีต้นไม้อยู่ข้าง ๆ และมีสนามหญ้าอยู่หน้าจวน ฯ เสด็จประทับที่หน้ามุข *พระยารณชัยชาญยุทธ* ทูลถวายจวนกับทั้งบริเวณ เป็นที่สำนักสงฆ์ชั่วคราว และ

ถวายหมายเสด็จที่เมืองนี้ ฯ เมื่อสมุหเทศาภิบาลกลับแล้ว *พระยาสุรบดินทร์-สุรินทรฦๅชัย*[๒๐] สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก และนายพันเอก *พระ-เพชรอินทรา* ผู้บังคับการตำรวจภูธรมณฑลพิษณุโลก มาเฝ้า ตรัสถึงการคณะสงฆ์ในมณฑลพิษณุโลก ที่สมุหเทศาภิบาลและข้าราชการเจ้าหน้าที่จะควรเอาเป็นธุระอย่างไร เวลาประมาณ ๒ ทุ่มเศษ ผู้ที่มาเฝ้าทูลลากลับ ฯ

หมายเหตุสำหรับวันนี้ ฯ พระสงฆ์กรุงเทพ ฯ ส่งเสด็จวันนี้ มาจากต่างวัดเป็นอันมาก พระสงฆ์หัวเมืองที่มาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็มี ตั้งใจมาส่งเสด็จจาก *เมืองนครเขื่อนขันธ์*[๒๑] ก็มี เข้าใจธรรมเนียมนี้ดีขึ้น ดูเป็นการพรักพร้อมดี พระสงฆ์ *กรุงเก่า* และ *นครสวรรค์* มารับเสด็จที่สถานีก็เหมือนกัน เป็นอันแสดงน้ำใจ แต่ที่ *ลพบุรี* หามีพระสงฆ์รับเสด็จไม่ ชะรอยจะยังไม่เข้าใจธรรมเนียม ในฝ่ายคฤหัสถ์ มีเฉพาะผู้มีหน้าที่เป็นเจ้าของท้องถิ่นบ้าง อยู่ในกระทรวงธรรมการบ้าง เป็นศิษย์ในพระองค์บ้าง แต่ที่นครสวรรค์ มีราษฎรด้วย ช่วยทำให้มีเกียรติแก่พระศาสนาอยู่ เขาทำสักการบูชา และ *สมเด็จพระมหาสมณะ* ทรงประสาทพระพร เป็นการงามสมควรกัน ฯ

๒. วันที่ ๑๕ พ.ย. เช้า เสวยแล้ว เวลา ๒ โมง ๓๐ นาที เสด็จประทับ *เรือกลไฟอบเชย* ขึ้นไปทางแควในเกาะเพื่อทรงเยี่ยมไข้ *พระครูสวรรค์วิถีวิสุทธิ์-อุตมคณาจารย์ (ครุฑ)*[๒๒] เจ้าคณะเมือง ณ *วัดนครสวรรค์* ฯ เรือนถึงหน้าวัดนครสวรรค์ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที มีพระมารับเสด็จประมาณ ๑๐ รูป *พระพิมลธรรม* เป็นหัวหน้า เสด็จขึ้นประทับบนวัด ตรัสปราศรัยถามถึงอาการอาพาธและเตือนสติ ประทาน *พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก* แก่พระครู-สวรรค์วิถีผู้นอนอาพาธอยู่ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรโบสถ์ ที่พระครูสวรรค์-วิถีจัดสร้างซึ่งยังค้างอยู่นั้น ฝาผนังตึกก่อเสร็จแล้ว แต่เครื่องบนยังไม่ได้ยกขนาดพอเหมาะแก่วัดในหัวเมือง มีกุฎีน้อยราว ๖ หลัง เป็นวัดเก่า เมืองคิดจะปฏิสังขรณ์ขึ้น จึงนิมนต์พระครูสวรรค์วิถีมาอยู่ เดิมถือน้ำที่ *วัดบนเขา-บวชนาค* ฟากซ้าย ที่เขาตั้งชื่อว่า *วัดจอมสุดานาคพรต* หน้าแล้งต้องเดินผ่านหาดทรายแล้ว ยังจะขึ้นเขา ลำบากแก่คนไป จึงคิดปฏิสังขรณ์วัดนี้ขึ้น และได้ย้ายการถือน้ำมาทำที่วัดนี้แล้ว ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จกลับจากวัดนครสวรรค์ เดิมไม่ได้หมายจะเสด็จ *วัดโพธาราม* เพราะได้เคยเสด็จแล้วเมื่อคราวก่อน แต่เวลายังเหลือมาก จึงตรัสแก่พระยารณชัยว่า ให้เรือเดินต่อขึ้นไปถึงท่าตลาด เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินผ่านตลาดไปสัก ๑๕ วา ถึงวัดโพธาราม เสด็จขึ้นทอดพระเนตรการสอนใน *โรงเรียนตัวอย่าง* ของมณฑล สอนตั้งแต่ชั้นประถม ๑ ถึงชั้นมัธยม ๔ มีครูประจำชั้น ๓ มีครูใหญ่ ๑ ครูพิเศษ ๑ รวมเป็น ๕ คน มีนักเรียน ๑๕๐ คน โรงเรียนนี้ใหญ่ มีห้องเรียน ๔ ห้องประชุม ๑ ห้องครู ๑ สร้างใหม่ พึ่งเปิดเมื่อเดือนพฤษภาคมศกนี้ ทอดพระเนตรการสอนอยู่ครู่หนึ่งแล้ว ประทานพระโอวาทแก่นักเรียนเหล่านั้น และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือทั่วกันแล้ว ทรงลงพระนามในสมุดเยือนโรงเรียน และโปรดให้พระผู้ตามเสด็จลงนามด้วย ฯ วัดที่ตั้งโรงเรียนนี้มีโบสถ์ตึก แต่เล็กชำรุด มีกุฏีน้อยหลัง เดิมว่าตั้งอยู่ติดตลาด พึ่งย้ายมาปลูกใหม่ ยังไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน นอกจากโรงเรียน วัดนี้มีที่ธรณีสงฆ์เป็นที่ทำเลดี ให้เขาเช่าได้ผลประโยชน์ปีหนึ่งราว ๒,๐๐๐ บาทเศษ มีทุนน่าจะทำให้ดี เวลานี้พื้นที่วัดยังต่ำอยู่มาก แต่เหตุอันจะดีไม่ได้นั้น มี *พระครูด่วน* เจ้าวัดเป็นเจ้าคณะแขวงเมือง กับ *พระครูธรรมบาล* ฐานาของท่านผู้บัญชาการคณะมณฑล ผู้เป็นการกของวัด แต่ไม่ได้เป็นเจ้าวัดคานกันอยู่ ฯ เมื่อเสด็จกลับมีพวกราษฎรคอยเฝ้าตามทางราว ๒๐ คน มีดอกไม้ธูปเทียนใส่พานและจุดบูชา ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กที่ผู้ใหญ่พามา ถ้าเป็นเด็กผู้ชายทรงผูกเอง ส่วนเด็กผู้หญิงโปรดให้พระยารณชัยผูก คนอื่นรู้เข้า ก็ยิ่งพากันมามากเข้าทุกที ถ้าคนไหนกล้าดี ก็ประทาน *เหรียญอริยสัจ* สำหรับผูกคอด้วยยังไม่ทั่วกัน เวลาจวนเพล จึงรับสั่งว่า ใครยังไม่ได้ ต้องการ ให้ตามไปทูลขอที่จวนเทศาภิบาล แล้วเสด็จลงเรือกลไฟกลับทางเดิม

เวลา ๔ โมง ๕๗ นาที ถึงที่ประทับ เที่ยวกลับเรือตามน้ำเร็วกว่าเที่ยวขึ้นพอเท่าตัว เมื่อถึงแล้วประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระผู้ตามเสด็จมาจากวัดนั้น ๆ คือ *พระพิมลธรรม พระวรญาณมุนี* เจ้าคณะเมืองพิษณุโลก และ *พระครูธรรมทัสสี* เจ้าคณะเมืองพิจิตร *พระครูด่วน* เจ้าคณะแขวงเมือง

นครสวรรค์ *พระครูสด* เจ้าคณะแขวง *อำเภอเกยชัย*[๒๓] เมืองนครสวรรค์ *พระครูธรรมบาล* วัดโพธาราม รวม ๗ รูป แล้วเสด็จออกรับพวกภรรยาข้าราชการและราษฎร ที่จัดสำรับมาถวาย มีประมาณสัก ๒๐ ราย เสวยแล้ว ประทานธรรมและทรงแจกหนังสือและเหรียญ

เวลาเที่ยงครึ่งเสด็จ *อำเภอโกรกพระ* โดยเรือกลไฟชื่ออบเชย ล่องลงไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา พระสงฆ์ที่ออกชื่อมาแล้วรวม ๑๔ องค์ ข้าราชการทหารพลเรือนตามเสด็จประมาณ ๒๕ คน มี *พระยารณชัยชาญยุทธ หลวงอภัยพิพิธ* ผู้ว่าราชการเมือง *หลวงอนุบาล* ปลัดมณฑล นายพันโท *พระสุรรณชิต* นายพันตรี *หลวงเริงรณอาสา* ผู้บังคับการทหารราบที่ ๖ นายพันตรี *หลวงนราเรืองเดช* ปลัดกองพลเป็นต้น ตามเสด็จมาในเรือที่นั่งบ้าง ใน *เรือนครสวรรค์* และ *เรือกลำพัก* บ้าง เสด็จแวะ *วัดจันทร์ป่าฝ้าย* อีกชื่อหนึ่งว่า *วัดมะฝ่อ* ในระหว่างทาง

เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๓ นาที ที่ท่าเสด็จขึ้น มีพระมารับเสด็จ ๑๐ รูป *พระสมุห์อ่อน* เป็นเจ้าอาวาส แต่ไม่อยู่ ไปคอยรับเสด็จที่ *วัดโพธิลังการาม* โกรกพระ เหลือแต่รองเจ้าอาวาส *ชื่อต่วน* และพระอันดับ ตรัสถามถึงความเป็นไปของวัดนั้น รองเจ้าอาวาสทูลได้คล่องแคล่ว ทั้งมีอายุพรรษา นับว่าเป็นผู้ใหญ่ได้ เสด็จขึ้นศาลาการเปรียญ มีราษฎรมาเฝ้าราว ๑๒๐ คน ต่างมีดอกไม้ธูปเทียนมาจุดบูชา บางคนมีผลไม้ กล้วย อ้อย ส้มโอ มาคอยถวายคนละถาดบ้าง คนละพานบ้าง ประทานธรรมแก่ราษฎรเหล่านั้น และประทานหนังสือฆราวาสธรรม ผ้าเช็ดหน้าตรา*มหาสมณุตมาภิเษก*แก่ผู้ใหญ่ ประทานด้ายสาญสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานธรรมสำหรับพระ และประทานหนังสือไตรสิกขาแก่พระทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในโบสถ์ พระประธานไม่งาม เสด็จเข้าวิหาร ในวิหารมีพระบาทจำลอง โบสถ์ และวิหาร ฝาผนังตึก โบสถ์ทำพอใช้ได้ กุฏีมีหลายหลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น ลานวัดรักษาสะอาดเรียบร้อย ได้ยินว่ารักษาสะอาดอยู่อย่างนี้เป็นนิจ ไม่ใช่ทำเฉพาะรับเสด็จเท่านั้น มีต้นไม้โต ๆ ร่มน่ารื่นรมย์ ฯ การแต่งรับ มีแพหน้าท่า ประดับผ้าแดง และประดับธงช้าง บันไดบากดิน

เป็นชั้น ๆ แล้วหุ้มด้วยไม้ไผ่สับ ฯ

เสด็จกลับเวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที เรือกลไฟล่องต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๓ นาที ถึง *วัดโพธิลังการาม ตำบลโกรกพระ* มีพระมาคอยรับเสด็จประมาณ ๓๐ รูป *พระครูสวรรค์นคราจารย์ (หงส์)* เจ้าคณะ *แขวงโกรกพระ* เป็นหัวหน้า กำนันผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนเข้าแถว ชาวบ้านมีดอกไม้ธูปเทียนมาบูชาอย่างที่ได้พบมาแล้ว รวมคนที่มาคอยรับเสด็จราว ๖๐๐ คน เสด็จขึ้นตรัสปฏิสันถารแก่ผู้ที่มาเฝ้านั้น ฯ มาตามทางเสด็จขึ้นประทับพลับพลา พลับพลานี้เป็นของทำขึ้นในการรับเสด็จคราวนี้ ทำด้วยไม้จริง ปูพื้นกระดาน ทำลูกกรงรอบ มุงแฝก ใต้ขื่อลงมาที่ฝาประจันห้อง หลังที่ประทับ มีตัวหนังสือด้วยไม้ว่า "พลับพลารับเสด็จสมเด็จพระมหาสมณะ พ.ศ. ๒๔๕๖" พระสงฆ์มีเจ้าคณะแขวง และเจ้าคณะหมวดในอำเภอโกรกพระถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระครูสวรรค์นคราจารย์ และตรัสถามถึง *สมุห์อ่อน* เจ้าอาวาสวัดจันทร์ป่าฝ้าย แล้วประทานย่ามตราเป็นประสาทการ ในการที่รักษาวัดดี ทรงผูกข้อมือเด็กอย่างที่วัดจันทร์ป่าฝ้าย แล้วเสด็จประทานธรรมแก่พระบนศาลาการเปรียญ ประทานหนังสือไตรสิกขาและผ้าเช็ดหน้าตรานั้นแล้ว เสด็จโบสถ์ นมัสการพระ และกลับมาทอดพระเนตรวัด วัดนี้อยู่ริมน้ำ ฝั่งขวามือ มีลานกว้าง มีกุฏิหลายหลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องราว ๑๕ หลัง โบสถ์ฝาผนังตึก เสียแต่ตลาดกับวัดติดกันเกินไป ตลาดอยู่ห่างโบสถ์เห็นจะไม่เกิน ๘ วา ทั้งไม่มีอะไรคั่นเป็นแดน *พระครู-สวรรค์นคราจารย์* เจ้าอาวาส กำลังคิดกั้นเป็นเขต ได้ทราบว่าที่ตั้งตลาดเหล่านั้นเป็นที่วัด ทั้งวัดได้ผลประโยชน์ด้วย เจ้าอาวาสเป็นธรรมกถึกด้วย นับว่าเป็นวัดที่บริบูรณ์ มีพระคงอยู่ในเวลานี้ ๒๘ รูป ในแขวงโกรกพระนี้มีวัด ๒๔ วัด มีพระ ๒๕๐ สามเณร ๒๗ ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๓ นาที เสด็จกลับ ผ่าน *วัดเขื่อนแดง* เห็นตกแต่งไฟสว่าง มีพระมายืนคอยอยู่บนสะพานท่าน้ำเต็ม เมื่อเที่ยวไปก็เห็นจัดการรับแข็งแรง รู้สึกว่าอยากให้เสด็จแวะมาก แต่วันนี้หนาวจัด ตั้งแต่บ่าย ๕ โมงก็หนาวมากแล้ว ยิ่งมาในเรือลมโกรกจัด ยิ่งหนาวใหญ่ จนไม่สบาย ทั้งจะเสด็จ

ไปประน้ำมนต์ที่ *สโมสรเสือป่า* อีก จะดึกเกินไป ในหมายเสด็จก็ไม่ได้กะไว้ จึงไม่ได้เสด็จแวะ เมื่อถึงจวนที่ประทับแล้ว ประชุมพระผู้ตามเสด็จ พร้อมทั้งผู้บัญชาการคณะมณฑล และเจ้าคณะแขวง ทรงสั่งสอนถึงการปฏิบัติพระ-ศาสนาตลอดถึงการปกครอง และประโยชน์จะพึงได้แก่วัดและบุคคลจากความปฏิบัติและความประพฤตินั้น และประทาน *ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* และหนังสือ ผ้าเช็ดหน้าตาแก่พระทัยที่ยังไม่ได้ แล้วทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระที่ตามเสด็จ และโปรดให้พระที่มาจากเมืองอื่น เช่นพระผู้มาจากพิษณุโลกสวดด้วย สวดเจ็ดตำนานย่อทำนองสังโยค เพื่อเป็นมงคลแก่บ้านเมือง และเพื่อให้พระผู้อยู่ที่นครสวรรค์จำเป็นตัวอย่าง ทั้งเป็นวันทำน้ำมนต์สำหรับไปประทหารและเสือป่าที่ *สโมสรเสือป่า* ด้วย พอสวดมนต์จบแล้ว พระ-ผู้ตามเสด็จที่นครสวรรค์ทูลลากลับ

เวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ นาที เสด็จ *สโมสรเสือป่า* ซึ่งตั้งอยู่ห่างจวนที่ประทับเห็นจะไม่เกิน ๑๐ เส้น เมื่อถึงสโมสร มีทหาร และเสือป่า ข้าราชการพลเรือนตำรวจภูธร และลูกเสือรับเสด็จพร้อมกัน เสด็จขึ้นสโมสร *พระยารณชัย* กราบทูลถวายเครื่องสักการะในนามของข้าราชการเมืองนครสวรรค์ มีธูปเทียนดอกไม้พานใหญ่ ๑ คู่ แล้วนำข้าราชการผู้เป็นหัวหน้าทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเฝ้า ฝ่ายหัวหน้าเหล่านั้น ก็นำผู้รอง ๆ ลงไปเฝ้าขานชื่อเรียงตัวตลอด แล้วประทานพระโอวาท ยก **ธมฺมญฺจเร สุจริตํ น ตํ ทุจฺจริตํ จเร** ขึ้นอธิบาย ตั้งแต่การรู้จักใช้ธรรมให้เหมาะภูมิและหน้าที่ของตนเป็นต้นไป จบแล้วทรงประน้ำมนต์ นอกจากหัวหน้าเข้ามารับน้ำมนต์คราวละ ๔ คน จนทั่วแล้วประทานของแจก คือ *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก* และ *เหรียญอริยสัจ* หนังสือฆราวาสธรรม หนังสืออรรถศาสตร์ ผ้าเช็ดหน้าแก่ผู้เป็นเจ้าหน้าที่จัดการรับเสด็จทั้งฝ่ายทหารพลเรือน แล้วเสด็จมาประทานพระโอวาทแก่ลูกเสือผู้ตั้งแถวอยู่ข้างล่างแผนกหนึ่ง เสด็จกลับมาถึงจวนที่ประทับเวลา ๑ ยาม ๑๘ นาที คราวนี้ต่างคนต่างทำอะไรอีกไม่ค่อยไหว เพราะวุ่นมาวันยังค่ำ แต่งานมี ก็จำต้องทำไปจนเสร็จ เพราะพรุ่งนี้เป็นวันจะเสด็จขึ้นแควน้อยต่อไป ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ชาวบ้านที่ได้เฝ้า ต่างแสดงความยินดี บางคนถึงกับออกปากว่าได้เฝ้า นึกว่าเหมือนได้พบพระพุทธองค์ ปีติเหลือเกิน ฯ

วัดที่ได้เสด็จและที่ได้ผ่านไป ตามฝั่งขวา มีวัดที่แข็งแรงหลายวัด ฝั่งซ้ายสู้ไม่ได้ ฯ

การรับเสด็จ ฯ ได้ยินว่าพระที่ *วัดจันทร์ป่าฝ้าย* ลงมารับเสด็จไม่ถึงครึ่ง พระ ๒๗ ลงมาแต่ ๑๐ รูป นอกนั้นกลัวจะซักไซ้ไล่เลียงสิกขาวินัยและการบวชการเรียน ซ่อนตัวอยู่บนกุฏี เพราะก่อนเสด็จถึงมีเสียงเล่าลือกันไปต่าง ๆ ว่าจะเสด็จมาไล่สิกขาพระ ถ้าใครไม่รู้หรือบวชไม่บริสุทธิ์ เช่น ไม่มีใบอนุญาตหรือเหลวไหลอย่างไร จะต้องถูกจับสึก แต่ครั้นภายหลังได้ทราบว่าพระองค์ประกอบไปด้วยพระเมตตา ตรัสเทศนาสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดีและประทานของแจก กลับเสียใจที่ไม่ได้เฝ้า ทั้งเจ้าตัวและหัวหน้า ฯ *วัดโพธิ-ลังการาม พระครูสวรรค์นคราจารย์* จัดการรับเสด็จแข็งแรง ถึงกับสร้างพลับพลาไม้จริง ดังกล่าวแล้วว่าเป็นพระกว้าง มีผู้นับถือมาก ทั้งเข้าใจในการงาน เมื่อตรัสถามถึงการปกครองคณะสงฆ์ ทูลได้คล่องแคล่ว ฯ

๓. วันที่ ๑๖ พ.ย. เวลา ๑ โมงเช้า เสด็จออกรับผู้นำสำรับมาถวาย วันนี้มีคนมามากกว่าวันก่อน เพราะคนแถวปากน้ำโพขึ้นมาด้วย ทรงรับอยู่จนเวลาโมงครึ่ง *พระยาวาสุเทพ* มาเฝ้า กลับแล้ว เสด็จลงถวายพรพระ เสวยและอนุโมทนาแล้ว ประทานธรรมแก่พวกที่นำสำรับมาถวาย ว่าด้วยเรื่องการเป็นไปของมนุษย์ที่จะต้องเนื่องกันอย่างไร แล้วทรงยกฆราวาสธรรมขึ้นแสดงต่อ เมื่อจบแล้ว ประทานเหรียญ และหนังสือ ผ้าเช็ดหน้า และทรงผูกข้อมือเด็ก เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จออกจากจวนที่ประทับมาทรงเรือที่นั่งแม่ปะ มีข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนและราษฎรประมาณ ๒๐๐ เศษ ตามส่งเสด็จ ฝ่ายข้าราชการผู้มีหน้าที่และที่ทรงรู้จักประมาณ ๒๐ คน มี *พระยา-รณชัยชาญยุทธ* และ *หลวงอภัยพิพิธ หลวงอนุบาลพายัพกิจ หลวงเวทวุฒิกรรม หลวงครุภัณฑ์พิทักษ์* และนายพันโท *พระสุรรณชิต* และ *หลวงเริงรณอาสา* เป็นต้น ตามเสด็จ มาในเรือที่นั่งบ้าง มาในเรือกลไฟที่ตามส่งและเรือโยงบ้าง กระบวนเรือออกจากท่าหน้าจวนสมุหเทศาภิบาล มี *เรือแม่ปะ* ที่นั่งทรง ๑ ลำ

เรือตามเสด็จ ๒ ลำ เรือเครื่อง ๑ ลำ เรือข้าราชการ ๒ ลำ เรือตำรวจภูธร ๑ ลำ เรือเก๋งเล็กสำหรับเสด็จประพาสในที่น้ำตื้น ๑ ลำ รวม ๘ ลำ คนถ่อ ๓๙ คน มีเรือกลไฟ ๓ ลำลาก เมื่อเรือออกจากท่า มีเรือพายตามส่งเสด็จ ๒ ลำ น้ำเชี่ยวมาก กลับต้องพลอยพ่วงมา เมื่อมาพ้นหัวเกาะ มีเรือพาย ๙ ลำ คนลงเต็มพายไปรับและส่ง แห่แข่งเป็นการสนุกอย่างนักขัตฤกษ์ แต่น้ำเชี่ยวมาก ไปไม่ได้ถึงไหน หมดกำลังเข้าต้องกลับ ๆ ตามทางที่มา มีคนเดินดูตามชายตลิ่งเป็นแถว บ้างนั่งและยืนกันเป็นหมู่ ๆ ที่ตั้งที่บูชาก็มี มีเรือพายลงไปรับจาก *วัดหาดทรายงาม* ๓ ลำ เป็นเรือยาว ๒ ลำ เป็นเรือพายเล็ก ๑ ลำ ฯ

เรือเดินแยกเข้าแควแม่น้ำปิงมา เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๕ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนวัดหาดทรายงาม เสด็จขึ้น มีพระมารับเสด็จ ๖ รูป วัดนี้มีพระ ๑๐ รูป แต่เจ้าอาวาสอ้างว่า อาพาธเสียบ้าง ชราบ้าง ลงมาไม่ค่อยไหว จึงไม่ได้มาเฝ้าหมด ราษฎรราว ๒๐๐ คนนำสำรับและมีลูกไม้ของถวายมาตั้งเรียงกันเป็นแถว เพราะหมายกะว่าจะมาเสวยเพลที่นั่น นอกจากของกินก็มีดอกไม้ธูปเทียนจุดบูชาแบบเดียวกันกับที่เคยพบมาแล้ว ตรัสปราศรัยแก่พระและเสด็จผ่านให้ราษฎรเฝ้า ตรัสทักทายมาตามทาง ในระหว่างที่เสด็จตรวจวัด ตรัสถามความเป็นไปของวัด ตลอดถึงอาหารการบริโภค และการสวดมนต์ไหว้พระ การเทศนาและการทอดกฐิน ได้ความว่า การเทศนาสวดมนต์มีแต่หน้าพรรษา กฐินมีคนทอดทุกปี ฯ เจ้าวัดแก่มาก ทำอะไรไม่ไหว อายุ ๗๐ กว่าแล้ว *พระยี* เป็นเจ้าคณะหมวด ทำการหน้าที่เจ้าอาวาสด้วยขวนขวายดี ทำโบสถ์ฝาผนังตึกสำเร็จด้วยทุนราว ๓,๐๐๐ บาท ไม่งาม แต่ไม่เล็ก พอควรแก่วัดเช่นนั้น ปลูกกุฏิมุงกระเบื้องอีก ๒ หลังยังไม่สำเร็จ เสด็จขึ้นบนหอสวดมนต์ พบวุฒิบรรพชิตอีก ๒ รูปที่ไม่ได้มารับเสด็จ ตรัสถามอายุพรรษา ได้ความว่าเป็นพระอายุตั้ง ๖๐-๗๐ บวชพรรษา ๑ บ้าง ๒-๓ บ้าง ตรัสปราศรัยเป็นที่สัพยอกว่า หลบแล้วยังไม่พ้น ยังพระ ๒ รูปนั้นให้หายกลัวแล้ว ประทานผ้าเช็ดหน้ารูปที่ไม่ชรานัก มีภักดีตามเสด็จมาด้วย เมื่อเสร็จจากการทอดพระเนตรวัดแล้ว ประทานธรรมแก่พวกราษฎรผู้ที่มาคอยเฝ้า ประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็ก ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์และประทาน

หนังสือไตรสิกขา ผ้าเช็ดหน้าแจก

เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที ออกเรือจากท่า *วัดหาดทรายงาม* ข้าราชการทูลลากลับที่นี่หลายคน กับเรือยนต์ที่ตามส่งลำหนึ่งกลับเพียงนั้น เรือออกเดินต่อไป

เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที ถึงพลับพลาประทับแรม *วัดบ้านแก่ง* ตำบลบ้านชื่อนั้น พลับพลาที่นี่ทำเป็นปะรำ ๖ ห้องเตี้ย ๆ มีฉนวนกั้น ๓ ด้าน อีกด้านหนึ่งติดแม่น้ำ เสด็จขึ้น มีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จ ๑๔ รูป *พระสมุห์คำ วัดพิชัยญาติ* ผู้ขึ้นมาเยี่ยมญาติเป็นหัวหน้า เจ้าอาวาสอาพาธเป็นโรคอันจะติดกันได้ จึงเฝ้าอยู่แต่ห่าง ๆ มีข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวราว ๓๐ คน ราษฎรราว ๒๐๐ คนคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ตรัสไต่ถามถึงความเป็นไปของวัดเล็กน้อย แล้วเสด็จผ่านไปให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน ราษฎรที่มาคอยเฝ้ามีเครื่องสักการะดอกไม้ธูปเทียนมาจุด บางคนมีน้ำใส่ขวดแก้วใส่ขันมาตั้งดังจะทำน้ำมนต์ด้วย บางคนเอาผลไม้มาถวาย รับสั่งว่า เอาไว้สอนพรุ่งนี้เถิด เพราะวันนี้ต้องสอนและแจกมา ๒ รายแล้ว เสด็จเข้าพลับพลาประชุมพระที่ตามเสด็จ ๕ รูป สวดมนต์เจ็ดตำนานอย่างมคธ จบแล้ว ตรัสถึงการเล็กน้อยแล้วเลิก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ก่อนนี้เตรียมไว้ว่า ออกจากนครสวรรค์ขึ้นไปเข้าแคว *แม่น้ำปิง* จะต้องถ่อขึ้นไป เพราะแม่น้ำตื้นหน้าแล้ง ว่าถึงต้องขุดทรายเข็นกันขึ้นไป วันหนึ่งไปไม่ได้ถึงไหน คนในเมืองนั้นเรียกกันว่า *แควน้อย* ทั้งหน้านี้น้ำก็ลดมากแล้ว แต่ถึงวันมาเข้าจริง ๆ ถ่อไม่ได้ ต้องใช้พ่วงเรือไฟลาก เพราะน้ำมากขึ้นโดยรวดเร็วจนถ่อไม่ถึง เมื่อ ๒-๓ วันที่แล้วมา *หลวงอภัยพิพิธ* ผู้ว่าราชการเมือง ได้รับโทรเลขจากอำเภอในเมืองนครสวรรค์และจากกำแพงเพชรว่าน้ำเหนือหลากลงมามาก วันหนึ่งท่วมขึ้นศอกเศษบ้าง ๒ ศอกบ้าง ทั้งเมื่อคืนนี้ก็ได้รับโทรเลขบอกมาจากที่นั้นอีกว่า วันนี้น้ำท่วม ๒ ศอกกว่า พลับพลาน้ำท่วมหมด ต้องรื้อหนีน้ำ ทำกันแห่งละหลาย ๆ หน ที่ *หาดทรายงาม* ว่าต้องรื้อถึง ๔ หน นายอำเภอว่า เมื่อกลับไปจากรับเสด็จเมื่อคืน ได้วัดดูที่พลับพลาเพดานยังห่างน้ำไม่ถึง ๓ ศอก ได้ฟันทิ้งน้ำหมด ทำใหม่ในคืนวันนั้นทั้งคืน

ใช้มุงและกั้นผ้าขาว พื้นปูกระดานไม่สู้โตนัก ฯ ตำบลบ้านแก่ง ทำนาได้ปีละ ๒ ครั้ง คือทำนาข้าวเบาหน้าน้ำฝน ในเดือน ๖-๗ ครั้งหนึ่ง พอถึงเดือน ๑๑-๑๒ น้ำเหนือมาก อาศัยน้ำเหนือทำได้อีกครั้งหนึ่ง ทั้งโภคะและผู้คนนับว่าเป็นตำบลที่ค่อนข้างบริบูรณ์ตำบลหนึ่ง คนตำบลนี้เป็นจีนมาก มรรยาทเรียบร้อย ดีกว่าบางตำบลที่ได้เห็นมา ออกพระโอฐว่าชาวบ้านนี้มีกิริยาดี ผู้ชายผู้หญิงนั่งไม่ปนกัน ฯ ที่ตำบลนี้มีตลาดขายของต่าง ๆ ตลอดถึงผ้าไตร วัดตำบลนี้มีวัดเดียว *อธิการชื่อเล็ก* มีพระในวัด ๑๕ รูปทั้งเจ้าวัด การสวดมนต์และเทศนามีแต่ในพรรษา อุโบสถหน้าแล้งทำด้วย มีโบสถ์และวิหารก่อด้วยอิฐปูน โบสถ์หันหน้าไปทางตะวันตก วิหารหันหน้าไปตะวันออก ในวิหารมีพระพุทธรูปโต ๆ แต่เป็นพระปั้น รูปไม่งามสักองค์ ทำอย่างไม่มีส่วนเลย มีกุฎีมุงกระเบื้อง ฝากระดาน ๕-๖ หลัง ว่าด้วยภูมิฐานก็ดี มีลานกว้าง มีต้นไม้โต ๆ มากครึ้ม รักษาสะอาด นับว่าเป็นรมณียะ ชาวบ้านทำบุญทุกวันพระทั้งหน้าแล้งหน้าพรรษา กฐินมีคนทอดทุกปี ในวัดอื่นที่เสด็จแล้ว ก็ได้ความว่าทำการสวดมนต์และมีกฐินทอดเหมือนกัน แต่การทำบุญไม่มีเสมอ ทั้งหน้าแล้งหน้าพรรษา ฯ ข้าราชการทูลลากลับเพียงนี้มาก *หลวงอภัยพิพิธ* ผู้ว่าราชการเมือง *หลวงนรกิจวิจาร* นายอำเภอบรรพต และ *ขุนวิภัชวิทยาสาสน์* ธรรมการ-มณฑล และ *ขุนพินิจจำนงการ นายร้อยเอกขาว* ตำรวจภูธรตามเสด็จต่อไป ฯ

๔. วันที่ ๑๗ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาต กลับมาประทับพลับพลา ตรัสถามถึงความเป็นไปของตำบลนี้เล็กน้อย แล้วไปเสวยที่อาสน์สงฆ์ของวัดพร้อมด้วยภิกษุที่ตามเสด็จและภิกษุที่วัดนั้น เสร็จอนุโมทนาแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงสักการะพระในวิหารและโบสถ์ ในโบสถ์มีพระนั่งคู่ตรงหน้าพระประธาน ตรัสว่า เหมือนที่ *วัดราชาธิวาส* ทอดพระเนตรวัดมาแล้วสักครู่หนึ่ง นายอำเภอมากราบทูลว่า ทายกพร้อมแล้ว เสด็จประทานธรรมและของแจกที่โรงน้ำร้อนกลางลานวัด ฯ เด็กในตำบลนี้กล้ามาก มารดาพาตัวมาให้ผูกข้อมือไม่ค่อยร้อง ได้ประทาน *เหรียญอริยสัจ* เป็นเสมาผูกคอหลายคน

เวลาเช้า ๔ โมง ๓๕ นาที ออกเรือจากพลับพลาบ้านแก่งต่อไป มีคนมาส่งเสด็จที่ท่าราว ๒๕๐ คน เรือกระบวนพ่วงเป็นสายเดียวกัน รวมทั้งเรือ

เจ้าคณะมณฑลด้วยอีกลำหนึ่ง เป็น ๙ ลำด้วยกัน เรือกลไฟราชการส่งเพียงตำบลนี้ สมุหเทศาภิบาลว่าจ้างเรือกลไฟ พ่อค้าที่ปากน้ำโพลากต่อไป

เวลาเที่ยงเรือถึงพลับพลา *เขาดิน* คนออกมานำร่องผิด เรือไฟติดหาดทราย คราวนี้ถอยหลังถอยหน้าก็ไม่ออก น้ำก็เชี่ยว เพียรกันอยู่ประมาณ ๑๕ นาที จึงหลุดถอยออกจากหาดได้ ออกเดินต่อไป ไม่แวะเขาดิน เพราะน้ำกำลังมาก ใช้เรือไฟลากขึ้นสะดวก ที่เขาดินนี้ มี *พระครูพิสิฐสมณคุณ วัดเขาดิน* ลงเรือพายออกมาเฝ้ากลางแม่น้ำ ทูลว่า มีความยินดี เตรียมของถวายไว้เป็นอันมาก อยากจะให้เสด็จประทับ รับสั่งว่าเที่ยวกลับมาจึงจะแวะ อยากจะเฝ้าประทานอนุญาตให้ตามไปเฝ้าที่ *อำเภอบรรพต*

เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาที ถึง *ตำบลเก้าเลี้ยว* มีสวนกล้วยหนาตามาก ต้นไม้ก็มีโต ๆ มากเข้า ยิ่งมาสูงเข้า บ้านช่องที่ตั้งอยู่ ๒ ฟากฝั่งมีห่าง ๆ คุ้งน้ำหนึ่งแลเห็นราว ๔-๕ บ้านก็มี ๒-๓ บ้านก็มี ตั้งแต่ตำบลเก้าเลี้ยวขึ้นไปเขาว่ามีไทยปนจีนมาก เพราะพวก *จีนไหหลำ* ขึ้นมาตั้งทำสวนกล้วยอ้อยมาก

เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๔ นาที ถึงหน้าพลับพลา ตำบลหัวดง ซึ่งแต่เดิมกะเป็นที่ประทับแรม แต่เปลี่ยนเป็นประทับเที่ยวกลับ เรือกระบวนผ่านขึ้นไปเวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงหน้าพลับพลาประทับร้อน ตำบลบึงหูกวางที่สมเด็จพระเจ้าเสือมีพระราชดำรัสสั่งให้พระราชโอรสถมถนนให้แล้วในคืนเดียว ที่นี่กะไว้สำหรับทอดพระเนตร แต่จะรีบเสด็จขึ้นไปให้ทันน้ำมากจึงไม่ประทับ กะเสด็จเที่ยวล่อง เรือเดินต่อไปเวลาย่ำค่ำ ๔๕ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรม *อำเภอบรรพตพิสัย* ตั้งอยู่หน้า *วัดจีนอุดม* พลับพลาที่นี่ว่าต้องรื้อหนีน้ำและน้ำพัดไปเสีย ๒ ครั้งแล้ว ว่ามีเวลาทำน้อยจึงไม่ค่อยดี แต่อย่างนั้นก็ยังพอดู ทำเป็นปะรำ ๖ ห้องใหญ่ มุงและกั้นด้วยใบตาล ทำพื้นลดกันเป็น ๓ ชั้น คือชั้นที่ประทับ ๑ ชั้น พระเฝ้า ๑ ชั้น ล่างกว้างประจบเสมอกับพื้นดิน เป็นที่คฤหัสถ์เฝ้า มีฉนวนกั้นด้วยแฝกทึบ ลงจดแม่น้ำ ๒ ข้างพลับพลา บริเวณในยาวราว ๑ เส้น กว้างนับแต่พื้นดินราว ๑๐ ศอก มีประตู ๓ ด้าน มีลับแล ตำรวจภูธรรักษาทั้ง ๓ ประตู และเขาทำหลังคาสูงโปร่งและยื่นออกไปในแม่น้ำ นับจากพื้นราว ๘ ศอก เรือที่นั่งเทียบเข้าในชายคาได้

ที่เสาพลับพลาและหน้าพลับพลา พันพวงมาลัยและห้อยเฟื่องประดับดอกพุทธรักษาและดอกบัวหลวง มีพวงดอกบานไม่รู้โรยและดอกดาวเรือง ร้อยเป็นกลีบคว่ำกลีบตะแคง ห้อยในระหว่างเฟื่องหน้าพลับพลา และระหว่างห้องที่ประทับ และมีสะพานริมฝั่งต่อจากพลับพลาไปสำหรับเรือกระบวนเทียบยาวราว ๓๐ วา

เมื่อเรือถึง มีพระสงฆ์ราว ๒๐ รูป มี *พระครูน้อย* เจ้าคณะแขวงบรรพตเป็นหัวหน้า สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ เสด็จขึ้น ตรัสปราศรัยแล้ว ทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วถึงกัน แม้ว่ามืดแล้ว ก็ยังมีคนมาคอยเฝ้าราว ๑๐๐ คน ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่มาเฝ้า และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว มีสวดมนต์ที่พลับพลาทำนองสังโยค สวดพระธรรมจักรต่อกับเจ็ดตำนานย่อ เพื่อให้พระที่นั่นฟังเอาเป็นตัวอย่าง เมื่อสวดมนต์จบแล้ว ตรัสถามถึงความเป็นไปของวัดตั้งอาหารการกิน ไปจนสวดมนต์ไหว้พระ การบวชการอยู่และการทอดกฐินแล้วประทานพระโอวาทแก่ภิกษุที่มาเฝ้านั้น ในทางสมณปฏิบัติ และประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจก แล้ว *พระครูพิสิฐสมณคุณ* ตามมาเฝ้า กราบทูลแสดงความเสียใจ ว่าไม่ได้เสด็จขึ้นวัดเขาดิน และมีธุระจะลงมากรุงเทพ ฯ เที่ยวกลับก็เกรงจะกลับมารับเสด็จไม่ทัน ตรัสปราศรัยพอควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองนครสวรรค์* ตั้งศาลารัฐบาล และโรงทหารอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงข้ามกับ *เขาบวชนาค* ใต้ปากน้ำโพลงไปทางเรือไฟเที่ยวขึ้น ๔๐ นาที ก่อนว่าตั้งอยู่ฝั่งซ้าย ใต้จากที่ว่าการเมืองเดี๋ยวนี้ลงไป พึ่งย้ายขึ้นมาตั้งที่นี่เมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว เพราะทางฝั่งซ้ายไม่ค่อยมีอะไรพื้นที่ทางฝั่งขวาดีกว่า มีบ้านและสวนหนาแน่นเป็นหมู่ ๆ เวลานี้มีถนนเดินตลอดถึงตลาดปากน้ำโพได้ ที่ทางเมืองมีเขาเล็กอยู่ฝั่งซ้าย ที่เรียกว่าเขาบวชนาค มีวัดตั้งอยู่บนนั้น เขาตั้งชื่อว่า *วัดจอมสุดานาคพรต* เที่ยวนี้ไม่ได้เสด็จได้เสด็จแล้วเมื่อคราวก่อน บ้านในตำบลต่าง ๆ มีมุงแฝกมากกว่าอื่น ที่ *ปากน้ำโพ* เป็นที่ทำเลดีสำหรับการค้าขาย เพราะสินค้ามาได้หลายทาง แม่น้ำเหนือก็มารวมที่นั่นถึง ๒ แคว ทางใต้ก็ทั้งรถไฟและทางแม่น้ำ จากเมืองข้างล่าง

มาที่นั้นได้สะดวก ฯ ตั้งแต่เข้าแควปากน้ำปิงไป ตอนใต้มีวัดและบ้านตั้งอยู่เรียงราย เหนือขึ้นไปห่างเข้าทั้งวัดและบ้าน เรือนฝาแฝกบ้าง ฝาขัดแตะและฝากระดานบ้าง มุงแฝกทั้งนั้น ริมฝั่งมีสวนกล้วยอ้อยมาก แต่ไม่ใช่มากกว่าป่า ยังแลเห็นป่าไม้อยู่มาก ตอนล่างไม่ค่อยมีไม้โต ตอนเหนือพ้นวัดหาดทรายงามไปแล้ว มีไม้โตเป็นหย่อม ๆ แลไม่เห็นทุ่งนาเลย แต่เขาว่าห่างฝั่งเข้าไปเป็นทุ่งนาชาวบ้านทำนาเป็นพื้น ฯ

พื้นที่ในเมือง นี้ เป็นที่ดินปนทรายซุย ๆ ตอนใต้มีสีเหลือง ตลอดพื้นชั้นบน ตอนเหนือขึ้นไปเป็นทรายน้อย บนพื้นชั้นบนสีค่อนข้างดำ เป็นที่ดีสังเกตดูต้นไม้ริมแม่น้ำงาม ไม่ว่าต้นอะไร เช่น มะม่วง ขนุน ส้ม กล้วย อ้อย เป็นต้น แต่อย่างไรไม่มีคนปลูกมาก ยังตอบไม่ได้ เว้นแต่หมากว่าปลูกไม่มีผล ชาวบ้านที่เป็นเศรษฐีไม่มี คนในเมืองนี้ที่มีเงินในบ้านเพียงพันสองพันก็นับเป็นอย่างมั่งมี และหาไม่ค่อยง่าย เป็นคนพอทำพอกินโดยมาก ฯ

วัดในเมืองนี้ นับว่ามีวัดที่มั่นคงอยู่มาก ทั้งที่ได้เสด็จขึ้นและที่ผ่านไปเป็นวัดที่มีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๔-๕ หลังขึ้นไป มีศาลาการเปรียญหลังโต ๆ มุงกระเบื้อง และโบสถ์ฝาผนังตึกแทบทั้งนั้น บางวัดมีของก่อสร้างอื่น ๆ อีก เช่น ศาลา หอระฆังเป็นต้น ฯ

พระในเมืองนี้ ตอนใต้ยังมีมาก เช่น ในแขวงโกรกพระมีมากกว่าในแขวงอื่น คนในแขวงโกรกพระบวชอย่างน้อยก็มักอยู่ไปถึง ๓ พรรษา ผู้บวช ๔-๕ ปีนี้ ว่าบวชน้อยกว่าแต่ก่อน และผู้ที่อยู่ทนก็น้อยกว่าแต่ก่อน แต่ยังนับว่าดีกว่าอำเภอทางเหนือ ๆ มีวัด ๒๗ วัด ในเวลานี้มีพระ ๒๕๐ รูป ถ้าเฉลี่ยคงได้วัดหนึ่งไม่ถึง ๙ รูป ในอำเภอเมือง คนบวชมักอยู่เพียงพรรษาเดียวโดยมาก หาพระที่มีพรรษาตั้ง ๑๐ ขึ้นไปออกจะได้ยาก มีวัด ๓๓ วัด พระเก่ามีน้อยเพียง ๒๑๖ รูป แต่คนบวชยังมาก ปีนี้บวชใหม่ถึง ๒๓๘ แต่เหนือขึ้นมาในอำเภอบรรพตคนน้อยลง พระก็น้อยลงตามกัน แต่ยังมีคนบวชมากกว่าพระเก่า หน้าพรรษามีพระรวม ๒๗๓ รูป แต่ว่าโดยมากมักไม่ค่อยอยู่ค้างพรรษาหน้าแล้งบางวัดถึงต้องร้าง หาพระพรรษามากได้ยากเหมือนกัน เหนือขึ้นไปได้พบพระบวช ๒ หน และพระบวชต่อแก่มาก มีเพียง ๒-๓ พรรษาเท่านั้น ฯ

การศึกษา นอกจากการเล่าสวดมนต์ ในอำเภอเมือง อำเภอโกรกพระ พระท่องนวโกวาทกันบ้าง อำเภอบรรพตว่ามียังน้อยตัว ฯ พระศาสนาและการคณะในมณฑลนี้ ตอนข้างเหนือยังไม่เจริญ พระยังตื่นต่อเหตุต่าง ๆ อยู่ก็มี ในตอนใต้ค่อยเจริญพอสมแก่ภูมิประเทศ แต่พระที่เป็นเจ้าคณะเป็นผู้หลักแหลมในธรรมวินัยก็มี เช่น *พระครูสวรรค์นคราจารย์* และ *พระครูสด* ฯ

ท่านผู้บัญชาการคณะมณฑลนครสวรรค์ ยังไม่กว้างในมณฑลนั้น ไม่ค่อยมีใครรู้จัก เจ้าอาวาสวัดใกล้ ๆ เมืองที่ยังไม่รู้จักก็มี ผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์ก็ว่าพึ่งรู้จักคราวที่ตามเสด็จเที่ยวนี้ พวกเจ้าอาวาส เจ้าคณะหมวดพึ่งได้รู้จักเจ้าคณะมณฑลคราวนี้มาก

การปกครอง การสนิทสนมกับพระและชาวบ้านของเจ้าคณะมณฑลสังเกตอาการในคราวนี้ว่ายังขาดการที่ใครไม่ค่อยรู้จักก็ดี การที่ท่านไม่รู้จักใครและไม่ค่อยสนิทสนมกับใครก็ดี คงจะเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งท่านไม่ค่อยได้ไปตรวจที่ไหนหรือไม่ค่อยแวะดูตามวัดนั้น ๆ เป็นแต่มาคราวหนึ่งเพียง ๒–๓ วัน พอประชุมแล้วก็กลับทั้งไม่ได้ขึ้นมาทุกปี อีกอย่างหนึ่งกิจที่จะทำเพื่อความกว้างขวาง เห็นเป็นการไม่สำคัญ แล้วละเลยเสีย ต้องการอยู่เงียบ ๆ เฉย ๆ ฯ ด้วยเหตุนี้เจ้าคณะแขวงบางรูปที่มีอัธยาศัยแม้นกันจึงได้อย่าง ไม่เอาใจใส่ตรวจแขวงของตนให้ทั่วถึง ฯ

การตักบาตร เมืองนครสวรรค์ ในตำบลต่าง ๆ ตักข้าวเปล่าเป็นพื้น อย่างดีก็มีข้าวกับกล้วย ชาวบ้านเอากับข้าวมาถวายที่วัดบ้าง ต้องมีครัวทำที่วัดบ้าง บางวัดมีชาวบ้านส่งสำรับแก่พระบางรูป นอกนั้นก็ต้องหุงหาที่วัด อาหารที่ทำที่วัด เด็กไปบิณฑบาตบ้าง ชาวบ้านเอามาให้ที่วัดบ้าง ฯ

พระบวชไม่ทน และคนบวชน้อยไป เจ้าคณะแขวงนั้น ๆ ทูลอ้างว่าตั้งแต่การเกณฑ์ทหารเกิดขึ้น คนไม่ได้อบรมอยู่ในวัด จนถึงอายุครบ เมื่อกลับมาจากเป็นทหารแล้ว มีภรรยาเสีย ไม่ได้บวชบ้าง ที่บวชก็อยู่แต่พรรษาเดียวเป็นพื้น ฯ

มีพระพุทธรูปองค์โต ๆ แต่ไม่มีงามสักองค์ ช่างที่เอามาใช้ปั้นนั้นไทยบ้าง พม่าบ้าง ไม่เป็นกำหนด ล้วนแต่ทำหาส่วนไม่ค่อยได้ ไม่สมเป็นพระพุทธรูป *อันพระพุทธรูป ควรจะทำให้งาม ที่อาจทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใส*

ถ้าไม่อาจทำเช่นนั้นไม่ทำเสียเลย ดูเหมือนยังจะดีกว่า ไม่เป็นเครื่องรำคาญตา ฯ

การรับเสด็จ ที่เมืองนครสวรรค์ ปันหน้าที่กันทำเป็น ๖ กอง คือกองบัญชาการ ๑ กองรักษาความสะอาด น้ำ การเลี้ยง รับใช้ ๑ กองรับแขก ๑ กองของสด ๑ กองจ่ายเงิน ๑ กองตามเสด็จ ๑ มีข้าราชการผู้ใหญ่ในหน้าที่นั้น ๆ เป็นหัวหน้า ฯ ในฝ่ายข้าราชการแข็งแรง แต่ในฝ่ายพระสงฆ์ที่เมืองเกือบจะว่าได้ว่าไม่ได้ทำอะไร นอกจากมาเฝ้า แต่ก็เป็นที่พอพระหฤทัยในทางหนึ่งว่า ได้ทอดพระเนตรเห็นปกติของวัดทั้งหลาย ที่อำเภอโกรกพระและตอนบน ได้จัดรับเสด็จแข็งแรงตามกำลัง ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จเข้าเขตเมืองกำแพงเพชร

๕. วันที่ ๑๘ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาตพร้อมด้วยพระตามเสด็จกลับมาทอดพระเนตร *วัดจีนอุดมศรัทธาราม* วัดนี้ลานไม่สู้กว้าง มีต้นไม้โตอยู่บ้างพอร่ม มีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หลัง นอกนั้นมุงแฝก โบสถ์ยาว ๖ ห้อง มุงกระเบื้อง หน้าจั่วสลักลวดลายและประดับกระจก นับว่างาม แต่ไม่มีฝา พระประธานหล่อหน้าตักกว้างราว ๒ ศอก พระพักตร์ดูได้ เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญ โปรดให้พระที่วัดนั้นและพระที่ตามเสด็จมาฉันที่นั้นด้วย เสร็จอนุโมทนาแล้ว เสด็จกลับพลับพลา ทอดพระเนตรนักเรียนที่มาเฝ้าแต่งยูนิฟอม กางเกงดำอย่างลูกเสือ เสื้อขาว รับสั่งว่า เสื้ออยู่ข้างจะดีไปสักหน่อย โปรดกางเกงไทยผ้าดำที่ทำได้ระเบียบกัน นักเรียน ๒๓ คนด้วยกัน ตรัสสั่งให้หลวงผดุงแจกกัปปิยภัณฑ์คนละ ๒๕ สตางค์ ประทานหนังสือแก่ครูการสอนเพียงชั้นมูล พอคนกินข้าวแล้ว เสด็จประทานธรรมและแจกของแก่ผู้ที่มาทำการรับเสด็จและผู้ที่มาทำบุญ ผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

เวลาเช้า ๔ โมง ๓๑ นาที ออกเรือจากอำเภอบรรพตต่อไป พระสวดชัยมงคลคาถาส่ง และชาวบ้านมาส่งเสด็จราว ๒๐๐ คนเศษ ที่ตำบลนี้มีผู้พูดว่า ถ้าเสด็จมาถึงตามกำหนดคราวก่อน คนจะมากกว่านี้อีกมาก นี่เสด็จเร็วไปกว่าหมายเดิม ๒ วัน คนที่ไปอยู่ไร่นาไกล ๆ ไม่รู้ มาไม่ทันเสียมาก

บ่าย ๑ โมง ๒๖ นาที ถึงพลับพลาบ้านแดนที่ประทับแรม แต่ผ่านไปเพื่อจะให้ทันน้ำ จะประทับต่อเมื่อกลับจากเมืองตาก เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๔ นาที เรือถึงหน้าพลับพลาประทับร้อนบ้านบางแก้ว ผ่านต่อไป

เวลา ๕ โมง ๒๙ นาที ถึงแดน *เมืองนครสวรรค์* กับ *กำแพงเพชร* ต่อกัน (*ตำบลบางแก้ว* กับ *หาดชะอม* ต่อกัน) เข้าเขตกำแพงเพชร ที่หาดชะอมนี้มีวัดวัดหนึ่งชื่อ *วัดหาดชะอม* อีกนัยหนึ่ง เรียก *วัดอุดมศรัทธาราม* แต่งรับเสด็จ ยกปะรำประดับด้วยผ้าขาวแดง ตั้งที่บูชาจุดไฟและสวดชัยมงคล-คาถา แลดูอยู่ในเรือ นึกว่าน่าจะเป็นวัดที่งามและสะอาดดี มีศาลาหน้าวัดลงน้ำ ๓ หลัง ต้นไม้ครึ้มน่าดู รับสั่งว่า เที่ยวกลับจะต้องแวะทอดพระเนตร เรือเดินผ่านไป เวลามืดต้องระวังซุงจะทุ่มเรือ เพราะน้ำมากและเชี่ยว มีซุงลอยมาเสมอ

๑ ทุ่ม ๒ นาที ถึงพลับพลาหน้า *วัดน้อยวรลักษ์ตำบลแสนตอ*[๒๔] *กิ่งอำเภอขาณุ*[๒๕] มีพระสวดชัยมงคลคาถาถวาย เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านที่มาคอยรับเสด็จ มี *นายมณี* นายอำเภอขาณุและ *นายตั้ว นายอำเภอแม่กลอง*[๒๖] เป็นหัวหน้า แล้วเสด็จเข้าพลับพลา ประชุมพระที่ตามเสด็จสวดมนต์ สวดมัคควิภังค์และต้นสวดมนต์บ้าง เจ็ดตำนานบ้าง จบแล้วรับสั่งให้หาพระที่มารับเสด็จนั้นมาเฝ้า ตรัสถามถึงเหตุการณ์ของพระสงฆ์และวัดที่ใกล้เคียง ได้ความว่า พระในตำบลนี้มีน้อย วัดหนึ่งมี ๓ รูป ๔ รูป และหาพระผู้ใหญ่ไม่ค่อยได้ ทั้งวัดตั้งอยู่ห่างกันมาก พระที่มารับเสด็จที่นี่จึงมีแต่ ๔ รูป รวมทั้ง *พระมาด เจ้าวัดสว่างอารมณ์* พระที่มาเหล่านี้ เป็นพระมีอายุตั้ง ๔๐-๕๐ แล้ว แต่มีพระพรรษาน้อย ๆ พระมาด อายุ ๕๐ เศษ พรรษา ๑๐ พรรษา ๑๐ นับว่าเป็นผู้มีพรรษามาก พระอันดับ *วัดน้อยวรลักษ์* ๓ รูป ก็อายุ ๔๐ กว่าบ้าง ๕๐ กว่าบ้าง มีพรรษาเพียง ๒ เท่านั้น อีกรูปหนึ่งหนุ่มก็พรรษาเดียว ได้ทราบว่าเจ้าอาวาสมีพรรษา ๗ เวลานี้อาพาธจึงไม่ได้มารับเสด็จ ฯ อาหารการบริโภคบางวัดว่าพอเป็นไป บางวัดอัตคัดมาก เช่น ที่วัดน้อยนี้ ว่าหน้าฝนบางคราวถึงต้องอดพัสดุในวัดก็ไม่มีอะไร ที่บูชาที่แต่งรับเสด็จมีเทียนหุ้มกระดาษเงินทองปัก

บนโต๊ะ และธูปปักในกระป๋องลิ้นจี่ ซึ่งใช้แทนกระถางธูปเท่านั้น ฯ ต่อนี้ ข้าราชการเมืองกำแพงเพชรผู้ล่องลงมารับเสด็จ มาถึง เข้าเฝ้า มี *พระกำแหงพลล้าน (ชื้น)* ผู้ว่าราชการเมือง และ *นายมุ่ย* สรรพากรเมือง *นายพลอย* ธรรมการเมืองเป็นต้น รวม ๘ คนด้วยกัน ตรัสปฏิสันถารด้วยพอควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๖. วันที่ ๑๙ พ.ย. เช้าเสด็จภิกษาจารในแถวบ้านตำบลนั้น เสด็จไปทางใต้เพื่อทอดพระเนตร *วัดสว่างอารมณ์* ด้วย แต่เสด็จไม่ได้ถึงไหน เพราะน้ำท่วมตามหนทาง จึงเสด็จไปทางเหนือ ทางนี้มีตลาดขายของ แต่ไม่ค่อยมีกี่ร้าน มีคนใส่เกือบเต็มบาตร เสด็จกลับมาทอดพระเนตรวัด *พระครูเคลือบ* เจ้าคณะแขวงขาณุมาเฝ้า ตามมาตั้งแต่เมื่อคืน แต่ไม่ทันเฝ้า จึงได้เฝ้าต่อในเวลาเช้า ตรัสถามถึงพระและการตรวจคณะสงฆ์ในแขวงนี้ ทูลได้คล่องแคล่ว ดูเป็นคนเข้าใจการงานดี การตรวจวัดว่าได้ตรวจทั่วทุกวัด ในแขวงนี้มีวัดขึ้น ๑๙ วัด แต่อยู่ห่าง ๆ กัน มีพระน้อย ในพรรษามีเพียง ๙๐ เท่านั้น และเป็นพระบวชใหม่เสียราว ๓๐ เมื่อออกพรรษาแล้วก็สึกไปเสียมาก หาพระที่มีพรรษามากยากกว่าตำบลอื่น ที่เห็นมาพระอธิการหมวด พรรษาเพียง ๒ ก็มี เช่น *พระลี* วัดสว่างอารมณ์ รู้สึกว่าพระร่วงโรยมากจนน่าจะตั้งอยู่ไม่ได้ยืดยาว ทั้งชาวบ้านค่อนข้างขัดสน วัดในแขวงนี้มีวัดดีอยู่เพียง ๒ วัด คือ *วัดสว่างอารมณ์* และ *วัดจันทาราม* เท่านั้น สองวัดนี้เป็นวัดเก่าตั้งมานาน *วัดหาดชะอม* ที่อยู่ของเจ้าคณะแขวงเอง สู้ไม่ได้ เพราะเป็นวัดสร้างใหม่ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระครูเคลือบ* แล้วตรัสแนะนำในการปกครองและการชักโยงชาวบ้านกับชาววัดให้เข้ากันได้สนิทสนม พอได้เวลาเสด็จเสวยที่ศาลาการเปรียญพร้อมตรัยพระที่ตามเสด็จ และพระเจ้าอาวาสที่มาเฝ้า ศาลาการเปรียญที่สร้างใหม่ *สมเด็จพระพันปีหลวง* พระราชทานเข้าด้วย ๑,๐๐๐ บาท วัดนี้ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน นอกจากศาลาใหม่ ๓ ห้อง มีระเบียงรอบตัวหลังนี้ วัดนี้พึ่งสร้างไม่สู้นาน *พระขาณุวรลักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองขาณุ และ *น้อย* ภรรยาเป็นผู้สร้าง จึงให้ชื่อว่า *วัดน้อยวรลักษ์* ผูกพัทธสีมาแล้ว น้อยได้มาเฝ้า เมื่อจะเสด็จกลับ รับสั่งว่า ถ้ามีคนไปกรุงเทพ ฯ จะประทาน

ที่บูชามาไว้ที่วัดนี้บ้าง เขารับจะไปเฝ้าในกรุงเทพ ฯ เมื่อทรงเทศนาและประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ผู้มาทำการรับเสด็จ ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว

เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที ออกเรือที่นั่งจากท่า *กิ่งอำเภอขาณุ* ไป พระสวดชัยมงคลคาถา **โส อตฺถลทฺโธ** ส่งเสด็จ มีคนมานั่งส่งเสด็จราว ๑๐๐ เศษ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงหน้าพลับพลาประทับร้อน *ตำบลแม่ลาด* ผ่านต่อไปถึงพลับพลาหน้าวัดจันทาราม *ตำบลวังแขม* เวลาย่ำค่ำตรงเสด็จขึ้นบกวัด ตรัสปราศรัยแก่ราษฎรผู้มาคอยเฝ้าแล้ว เสด็จไปที่ปะรำ พระสวดชัยมงคลคาถา ตรัสถามความเป็นอยู่ของพระในวัดนั้นและในหมวดนั้น *เจ้าอาวาสชื่อสุข* พึ่งบวชได้ ๖ พรรษา เป็นเจ้าคณะหมวด ทูลได้คล่องแคล่วดี รู้จักใช้ราชาศัพท์ ตรัสถามต่อไป ได้ความว่า เมื่อเป็นคฤหัสถ์เคยเป็นมหาดเล็ก *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร*(๒๗) อยู่ในกรุงเทพ ฯ พระรูปนี้ถ้าอยู่ยืดยาวไปคงจะได้การได้งาน ท่าทางคล่องแคล่วอยู่ ที่วัดนี้มีพระอยู่เพียง ๕ รูป แต่ไม่อยู่เสียรูปหนึ่ง คงได้รับเสด็จแต่ ๔ รูป พระเหล่านั้นพรรษา ๑ และพรรษา ๒ ทั้งนั้น เมื่อเสด็จกลับทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จมาพลับพลา สวดมนต์ตามเคย แต่เปลี่ยนสูตรย้ายไปทุกวัน คงไว้แต่มงคลคาถาและเมตตสูตร และขันธปริตรเท่านั้น วันนี้สวดสาราณียธรรมกับเสขพลสูตรทำนองมคธ แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ทางในระหวางขาณุมา *วังแขม* บ้านห่างกันมาก และไม่ตั้งอยู่เรียงรายเหมือนข้างตอนใต้ เช่น แถว *ปากน้ำโพ* หรือ *บ้านแก่ง* ตั้งอยู่เป็นหมู่ ๆ หมู่ ๑ ราว ๔๐-๕๐ บ้านหรือ ๑๐๐ บ้านก็มี คุ้งหนึ่งจะมีสักแห่งหนึ่งบ้าง ๒ คุ้ง ๓ คุ้งจะมีสักแห่งหนึ่งบ้าง สองข้างฝั่งยังเป็นป่าอยู่มาก วัดในอำเภอขาณุตั้งอยู่ห่างกันมาก มีชาวบ้านทำบุญพอเลี้ยงกันเป็นไปได้ ฯ

ความไข้ได้ยินว่ามีชุกชุม ตั้งแต่เข้าเขต *กำแพงเพชร* มาที่กิ่งอำเภอขาณุ แต่ก่อนเป็นเมือง ภายหลังยุบลงเป็นอำเภอ เพื่อความสะดวกแก่การปกครอง ว่าความไข้ชุกชุมนัก คนอยู่ไม่ค่อยติด จนต้องย้ายที่ว่าการไปตั้งที่ *คลองขลุง* เหนือขึ้นไป ที่นี่คงมีแต่กิ่งอำเภอ มีผู้ทำการ ๒-๓ คน เวลานี้ว่าความไข้ค่อยเบาลงแล้ว ส่วนที่ *บ้านวังแขม* ว่ากำลังเป็นกันมาก นักเรียน

๔๐ คนเศษต้องปล่อยหมด เหตุที่ความไข้ชุม *พระกำแหงพลล้าน* ทูลว่าเป็นเพราะชาวบ้านไม่รู้จักทำที่อาศัยให้โปร่ง ต้นไม้ทึบ ที่ดินชื้นอย่างหนึ่ง และได้แนะนำให้ชาวบ้านทำที่อยู่ให้โปร่ง ให้แดดส่องถึงไม่ให้ชื้น ว่าค่อยทุเลาขึ้น แต่ในที่บางแห่ง เช่น ที่ *วัดวังแขม* ทำที่โปร่ง ก็ยังมีความไข้ชุมเหมือนกัน บางคนว่าเป็นเพราะฝนตกมาก ล้างต้นไม้ใบไม้ที่เป็นพิษที่เน่าเกรอะกรังลงมา คนใช้น้ำในแม่น้ำจึงเป็นไข้ ก็เป็นฐานะอยู่ทั้ง ๒ อย่าง เพราะไข้ชุมหน้าน้ำหน้าฝนเสมอ ๆ วันนี้ตอนกลางวันร้อนจัดมาก พอเย็นค่อยสบาย ตอนดึกหนาว ๆ

๗. วันที่ ๒๐ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาต กลับมาทอดพระเนตร *วัดวังแขม* และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *วัดจันทร์* โบสถ์วัดนี้มุงกระเบื้อง ก่อฝาผนังตึกหุ้มเสา ทรวดทรงค่อนข้างเตี้ย ไม่เล็กนัก พระประธานหน้าตักกว้างเกือบ ๔ ศอก ไม่งาม เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีชาวบ้านมาทำบุญราว ๑๐๐ เศษ อนุโมทนาแล้ว เสด็จกลับพลับพลา รับสั่งให้หาเจ้าคณะแขวงเจ้าคณะหมวดมาเฝ้า ตรัสถามและทรงสั่งสอนแล้ว ประทานจีวรตัดแก่ *พระสุข* ผู้เจ้าอาวาส แล้วเสด็จไปสั่งสอนพวกที่มาทำบุญ และประทานของแจก ทรงผูกข้อมือเด็ก

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที ออกเรือจาก *วังแขม* ต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อน *บ้านคลองขลุง* ที่ว่าการ *อำเภอขาณุ* เสด็จผ่านต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ถึงพลับพลาประทับแรมหน้า *วัดคฤหบดี ตำบลท่าพุทรา* เสด็จขึ้นไปที่พระสวดชัยมงคลคาถา ตรัสปราศรัยแก่เจ้าอาวาสและชาวบ้านตามเคย พวกราษฎรมีสำรับมาเลี้ยงพวกที่ตามเสด็จด้วย ประมาณพวกชาวบ้านที่มาทั้งชายหญิง เด็กราว ๗๐ เศษ ตรัสปราศรัยเล็กน้อยแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และเสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงสักการะพระในวิหารแล้ว เสด็จกลับพลับพลา สวดมนต์ทำนองสังโยค โปรดให้เจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะแขวงที่ตามเสด็จเข้าสวดด้วย จบแล้ว รับสั่งให้หาพระที่วัดนั้นมาเฝ้า ประทานธรรมและหนังสือแจก แล้วประทานจีวรแพรแก่ *พระครู-ธรรมบาล* และพระครูเจ้าคณะแขวง ๒ รูป คือ *พระครูน้อย* และ *พระครูเคลือบ* ผู้ตามเสด็จ และประทานหนังสือเทศนาไว้สำหรับวัดที่ได้เสด็จผ่านมา ๆ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ โบสถ์และวิหารวัดนี้ไม่มีฝา เป็นโรงโถง และแลเห็นพระพุทธรูปแต่ไกล โบสถ์เล็ก ยาว ๓ ห้อง มุงกระเบื้อง และผูกพัทธสีมาแล้ว มีศาลาการเปรียญ ๓ ห้อง หลังหนึ่งมุงกระเบื้อง มีระเบียงรอบตัว กุฎีโกโรโกเต เช่นเดียวกับ *วัดน้อยวรลักษ์* มีพระพุทธรูปก่อในวิหารองค์หนึ่งโต หน้าตักกว้าง ๔ ศอก ยังไม่ได้ปิดทอง ฝีมือไม่ไกลกว่าที่เห็นแล้ว เจ้าวัดนี้*ชื่อกั๊ก* พรรษา ๕ เป็นเจ้าคณะหมวดด้วย ยังไม่เข้าใจคำเพ็ดทูล พระในอำเภอขาณุนี้อ่านหนังสือออกทุกรูป ฯ การเทศน์มีแต่ในพรรษา ใช้หนังสือลานตัวขอมเทศน์ ฯ

พระที่วัดใกล้เคียง เจ้าคณะหมวดให้มารับเสด็จ ไม่มา กลัวว่ารับสั่งถามอะไรจะตอบไม่ได้ จะถูกจับสึกเสีย หนีเปิดไปก็มี พระเช่นนี้เห็นจะมีอยู่มาก ต่อไปได้ทราบพระอัธยาศัยและพระเมตตา คงจะรู้สึกเสียใจ เหมือนพระ*วัดจันทร์ป่าฝ้าย* อีก ฯ

อากาศวันนี้ กลางวันร้อนจัดมาก ต่อสิ้นแสงแดดจึงเย็น ตอนดึกหนาวแต่ไม่ถึงวันก่อน ฯ

๘. วันที่ ๒๑ พ.ย. เช้าเตรียมจะเสด็จไปโปรดชาวบ้านอย่างวันก่อน ก็พอฝนตกปรอยลงมาเปียก กว่าฝนจะหายสายหน่อย พอออกมาจากพลับพลา คนเข้าแถวกันตักบาตรจนเต็ม เป็นอันไม่ได้เสด็จที่อื่น คนมาทำบุญกันเช้ากว่าที่ตำบลอื่น ๆ เสวยบนศาลาการเปรียญ พร้อมด้วยพระทั้งหลายอย่างวันที่แล้วมา เมื่ออนุโมทนา และประทานธรรมและของแจกแล้ว

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที ออกเรือจาก *ท่าพุทรา* ต่อไป *เจ้าอธิการกั๊ก* ลงเรือชะล่าถ่อตามเสด็จมาด้วย เรือไฟที่จูงมากลับเพียงนี้ เพราะน้ำลดมาก กลัวเรือไฟจะติด ติดแล้วต้องค้างไปปีหนึ่งจึงจะออกได้ เสียเวลามาก น้ำทางเหนือถึงคราวมาก คราวลดเร็วมากไม่ทันรู้ตัว จากขาณุมาถึงท่าพุทรา เวลา ๒ วัน ๒ คืน น้ำลดเกือบ ๓ ศอกหรือ ๓ ศอกเศษ แลเห็นตลิ่งสูงเกือบ ๔ ศอก แม่น้ำยิ่งเหนือขึ้นมายิ่งกว้าง แต่ยิ่งตื้น วานนี้เรือไฟต้องเสียเวลาเพราะล่องน้ำแคบ และเดินต้องระวังไปตามร่องที่คดไปฝั่งโน้นบ้าง ฝั่งนี้บ้าง แต่ *นครสวรรค์* มาน้ำในแม่น้ำขุ่นตลอดทาง เว้นแต่หน้าแล้งน้ำใสสะอาดดี ตั้งแต่ออกเรือจากท่าพุทราขึ้นไปต้องใช้ถ่อ เรือลำหนึ่งใช้คนถ่อ ๔ คน ถือท้าย ๑ เข้ากัน

เป็น ๕ ถ้ารีบเดินใช้คน ๒ สำรับผลัดกัน แต่เป็นเรือราชการ เช่น กระบวนเสด็จ เรือค้าขายใช้สำรับเดียว เดินถ่อวนกันในตอนหัวเรือ ตั้งแต่หัวเรือถึงหน้าประทุนใช้ไม้ถ่อยาวปลายเหล็กน่าจะเกะกะกีดกัน แต่เพราะความชำนาญของเขา ทำได้คล่องแคล่ว ในที่ถ่อได้ถนัด เรือเดินเร็วพอใช้ แต่เที่ยวขึ้น น้ำยังมาก ถ่อไม่ถนัด ต้องถ่อยันเลียบไปตามตลิ่ง ในที่น้ำเชี่ยว ยันฝั่งไม่อยู่ เรือถอยหลังลงมาก็มี เป็นวิธีใช้เรือแปลกจากของข้างใต้ ฯ

ริมฝั่งตั้งแต่ท่าพุทรามา ดาดาษไปด้วยไม้ไผ่และไม้เบญจพรรณ มีบวบขมขึ้นพันปนไปกับไก่เตี้ยเป็นเชิง ๆ เวลาบ่าย ๑ โมง ถึงพลับพลาที่ประทับร้อน *บ้านคลองแขยง* หรือ *ท่าพุทรา* หมู่ที่ ๑ มีคนมาคอยรับเสด็จราว ๔๐ คน เสด็จขึ้นประทานธรรมและแจกของแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก เด็กบ้านนี้เขาเลี้ยงสะอาดดี ไม่เป็นโรคคุดทะราดเหมือนทางล่าง บ่ายออกเรือต่อมา เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๗ นาที ถึงพลับพลาประทับแรม หน้า *วัดปราสาท ตำบลบ้านโคน* มีพระและชาวบ้านรับเสด็จอย่างที่อื่น เสด็จขึ้นประพาสที่ตำบลหนึ่ง ที่กล่าวกันว่า *เมืองเทพนคร* ของ *พระเจ้าสิริชัยเชียงแสน* เดินจากที่ประทับไป ๑๕ นาที ถึงที่ที่ถางไว้เพื่อทอดพระเนตร เห็นพระพุทธรูปหน้าตักราว ๓ ศอกเศษ ประดิษฐานอยู่กลางแจ้งองค์หนึ่ง ข้าง ๆ ที่พระพุทธรูปอยู่นั้นมีอิฐพังอยู่เกลื่อนกล่น ที่ยังติดซ้อนกันอยู่เป็นลำดับก็มี เห็นได้ว่าเป็นฝาผนังวิหารพังลงมา วิหารก็ไม่โตนัก ยาว ๑๐ วา กว้าง ๖ วา และอิฐที่กองอยู่ใกล้วิหารนั้น ก็คงเป็นพระเจดีย์เล็ก ๆ ที่อยู่ข้างวิหารนั้นพังลง อิฐที่ก่อเป็นอิฐขนาดกลาง บางกว่าอิฐกรุงเก่าราวครึ่งหนึ่ง ไม่มีรู แต่โตกว่าอิฐเดี๋ยวนี้ และใช้ก่อด้วยสอดิน ไม่ใช่สอปูน ตรัสว่าเหมือนที่ *พระปฐมเจดีย์* เยื้องหน้าวิหารทางขวา ห่างออกมาราว ๑๐ วา มีสระแห่งหนึ่ง กว้างยาวราว ๗–๘ วา สัณฐานรี มีเสาปักอยู่ในนั้น ๑๒ ต้น เข้าใจกันว่าเป็น *หอไตร* และมีต้นไม้ใหญ่มีต้นตาลสูงอยู่ ๓–๔ ต้น ปรากฏเป็นวัดร้าง สิ่งที่ว่าเป็นเทินดินและคูนั้นอยู่ขวางทางที่เดินข้ามไป เตี้ยมากไม่ได้สังเกต ไม่พาให้นึกว่าเป็นเทินดินที่ติดต่อกันไปยืดยาว เขาบอกว่า เมื่อ *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรง-ราชานุภาพ* ตรัสสั่งให้ไปตรวจ มีต่อไปทางขวามือ เมื่อไปราว ๓๐ วา ต่อไปก็

เห็นดินเป็นกอง ๆไม่เนื่องกัน ไม่ทราบว่าจะมีไปถึงไหน ไม่ได้ตรวจต่อไป ทางซ้ายมือไม่ได้ตรวจ จะทอดพระเนตรก็รก เพราะไม่ได้ถางไว้ เทินนี้ประมาณ สูงขึ้นมาจากคูราว ๑ ศอก เชิงกว้างไม่ถึง ๔ ศอก นอกจากนี้ยังมีดินเป็นคัน และมีร่องคั่นอย่างร่องมันเทศอีก ๕ คัน แต่ราบเกือบเสมอพื้น เชิงกว้าง ขนาดกัน อยู่ติด ๆ กันไปกับเทิน ที่ว่าได้ตรวจนั้นอยู่ต้นทางที่ไป ห่างจาก วิหารและสระที่ทอดพระเนตรแล้วประมาณเส้นเศษ ในใบบันทึกของ *กรม-พระดำรงราชานุภาพ* ที่กะมาเพื่อทอดพระเนตร กล่าวว่า พระองค์ท่านทรง คะเนว่าจะเป็น *ค่ายเก่า* อาจเป็นได้ตามนั้น เช่นนั้นวัดก็สร้างขึ้นภายหลัง เมื่อท่านผู้ตั้งอยู่ยกเลิกไปจากที่นั้นแล้ว ฯ

เวลาจวนค่ำ เสด็จกลับจากที่นั้น มีพระประสงค์จะทอดพระเนตร ที่ตำบลนั้นให้ตลอด ตรัสสั่งให้ *พระมหานายก* ส่งไวยาวัจกรให้จ้างคนถาง จะเสด็จ ทอดพระเนตรอีก ในคราวเสด็จกลับจาก *เมืองตาก* ในตอนค่ำรับสั่งให้หา พระอธิการวัดนี้มาเฝ้า และตรัสซักถามถึงที่ตำบลนี้ก็ไม่ได้ความ *พระครูเคลือบ* ทูลว่า วัดที่เสด็จทอดพระเนตรนั้น เรียกว่า *วัดกาทิ้ง* ร้างมานาน ได้เคยมาหา พระพุทธรูปกับอาจารย์เมื่อยังเป็นเด็กอยู่ แล้วทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระที่ ตามเสด็จ ฯ

๙. วันที่ ๒๒ พ.ย. เสด็จทอดพระเนตร *วัดปราสาท* และทรงนมัสการ พระในโบสถ์และในวิหาร โบสถ์และวิหารของวัดนี้ไม่มีฝา เป็นศาลาโถง แลเห็น พระประธานแต่ไกล พระประธานในวิหารใหญ่ ในโบสถ์เล็ก นอกจากพระประธาน มีพระหล่อเก่า ๆ ทั้งนั่งและยืนมาก องค์โตสูง ๓ ศอก ๔ ศอกก็มี พระนั่ง หน้าตักศอกเศษลงมามีหลายองค์ องค์หนึ่งงาม และชำรุดไม่มากนัก ตรัสสั่ง ผู้ว่าราชการให้จัดตั้งไว้ในวิหาร และซ่อมให้ดี จ่ายค่าของค่าแรงเป็นส่วน ในพระองค์ พระองค์เล็กหน้าตักขนาด ๔-๕ นิ้ว มีอยู่ในวิหารเป็นอันมาก แต่ไม่มีงาม องค์เขื่องหน้าตักราวคืบ ๑ บ้าง กว่าบ้าง มีงาม ๆ หลายองค์ ก็ ชำรุดหักพังทุกองค์ นอกจากในโบสถ์และวิหาร ตามพระเจดีย์และกองอิฐปูน ยังเห็นพระกองอยู่เกลื่อนกล่น เหลือแต่พระเศียรก็มี มีแต่ตอนพระองค์ก็มี ฯ กุฎี ๔-๕ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องก็มี พระวัด เป็นเจ้าอาวาส มีพระอยู่

๘ รูป ลานวัดและทำเลไม่เลว มีหมู่บ้านที่ใกล้เคียงแน่นหนา อาหารหาได้พอเลี้ยงกัน ฯ แล้วเสด็จกลับเสวยในเรือที่นั่ง โปรดให้พระทั้งหลายที่ตามเสด็จฉันบนศาลาการเปรียญ และให้ *พระอริยกวี* เทศนาแก่ชาวบ้าน เสร็จแล้วทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ

เช้าเวลา ๓ โมง ๓๗ นาที ออกเรือจากพลับพลา *บ้านโคน* ต่อไป เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๐ นาทีถึงพลับพลาหน้า *วัดวังพระธาตุ* ตั้งอยู่ฝั่งขวาของ *แม่น้ำปิง* ในแม่น้ำที่ตรงหน้าวัดนี้ ว่ามีวังลึก และที่วัดนี้มีพระเจดีย์เก่าองค์หนึ่งเรียกว่า *พระธาตุ* ที่ตำบลนี้จึงเรียกว่า *วังพระธาตุ* เมื่อเสด็จขึ้น มีราษฎรมาคอยรับเสด็จราว ๕๐ คน ต่างถวายดอกไม้ธูปเทียน และอาหารมีข้าวสารและผลไม้ ทรงปราศรัยแก่ชาวบ้าน และผูกข้อมือเด็กที่มาเหล่านั้นแล้ว เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เสด็จทอดพระเนตร *พระธาตุโบราณ*

พระธาตุองค์นี้กล่าวกันว่า *ท้าวแสนปม* เป็นผู้สร้าง ตั้งอยู่ห่างแม่น้ำราว ๓ เส้นเศษ เรือเดินในแม่น้ำแลเห็นได้ถนัด ทำฐานเป็นสี่เหลี่ยม เป็นทักษิณ ๓ ชั้น ท่อนพระองค์ย่อเหลี่ยมเป็นไม้ ๑๒ หรือไม้ ๑๖ พ้นนั้นขึ้นไปกลมสัณฐานคล้ายก่อหุ้มตุ่มไว้ ต่อขึ้นไปเป็นบัวปล้องไฉน ทำเป็นบัวคว่ำบัวหงายและหุ้มดีบุก ตลอดถึงยอดเกลี้ยง แต่ยอดมีไม่ตลอด หักพลัดตกลงมาเสียข้างล่างท่อนหนึ่ง ถ้ายังอยู่เต็มที่ไม่แตกหักคงสูงราว ๘ ศอก องค์พระเจดีย์ประมาณส่วนสูงที่ยังเหลืออยู่ แต่พื้นขึ้นไปราว ๑๕ วา ถ้ายอดไม่หักจะสูงราว ๑๗ วา ไม่ใช่หักแต่ยอด ข้าง ๆ ก็พังเสียมาก มีต้นไม้ต้นโต ๆ ขึ้นทำให้อิฐแตก มิหนำซ้ำยังมีคนขุดทะลวงเข้าไปข้างใน เห็นเป็นช่องโตถนัด แลเห็นพระพุทธรูปเล็ก ๆ ตั้งอยู่ที่ปากช่องหลายองค์ อิฐที่ก่อมีเป็น ๓ ชนิด ชนิดใหญ่ยาวกว้าง แต่ไม่สู้หนา ชนิดกลางรูปอย่างเดียวกัน แต่เล็กกว่า ชนิดเล็กรูปสั้นส่วนกว้างเกือบเท่ากัน ชนิดโตไม่เท่าอิฐกรุงเก่า ไม่มีเจาะรู ชนิดเล็กโตกว่าอิฐเดี๋ยวนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๖) อิฐขนาดเดียวกันกับที่ใช้ก่อที่ *วัดกาทิ้งบ้านโคน* น่าจะเห็นว่าสร้างขึ้นปูนเดียวกัน ที่หน้าพระธาตุมีวิหารและศาลาจตุรมุขทำหลังคาหลายชั้น มียอดเป็นมณฑป ทั้งวิหารและมณฑปยังไม่มีฝาและไม่มีจั่ว ต่อมามีโบสถ์เป็นโรงโถง ก่อพื้นด้วยแลง สูงสัก ๒ ศอก ไม่สู้โต ผูกสีมา

แล้ว ดูใบเสมาเป็นของเก่า ที่วัดนี้ ว่าบางปีหน้าแล้งไม่มีพระอยู่ มีกุฎีเล็กยังดี ๒ หลัง ชำรุดอยู่ไม่ได้ ๒ หลัง มีชานมีพระอยู่ ๒ รูป เหลืออยู่ที่วัดแต่รูปเดียว ชื่อมูล อีกรูปหนึ่ง *พระมูล* บอกว่าไปเทศน์ ฯ

ในลำดับนี้ เสด็จทอดพระเนตร *เมืองเก่า* ที่กล่าวกันอีกเสียงหนึ่งว่า *เมืองไตรตรึงส์* หรือ *เมืองเทพนคร* ที่ *พระเจ้าสิริชัยเชียงแสน* ลงมาสร้าง แย้งตำบล ที่ *บ้านโคน* ทางเดินจากพระธาตุไปถึงเทินดินและคู ๒๐ เส้น เมืองนี้มีเทินดินและคูเป็นเครื่องล้อมสลับกัน เทิน ๓ ชั้น คู ๒ ชั้นในระหว่าง แต่ด้านแม่น้ำทิศตะวันออกมีเทินแต่ ๒ ชั้น คู ๑ ชั้น สัณฐานเป็นสี่เหลี่ยมรีหน่อย ๆ ด้านสกัดเหนือมาหาใต้ ๑๘ เส้น ยืนทางทิศตะวันออกไปหาทิศตะวันตก ๒๐ เส้น แลเห็นในบัดนี้ เทินด้านนอก เชิงกว้าง ๑๒ ศอก สูงแต่พื้นคู ๘ ศอก คูชั้นนอกชั้นในกว้างเท่ากัน ประมาณ ๑๒ ศอก ลึกคะเนตั้งแต่พื้นดินตรงช่องเข้าประมาณ ๓ ศอกไปหา ๔ ศอก ในที่อื่นเทินลงไปจดคู กำหนดไม่ได้ มีน้ำขังเป็นตอน ๆ ทั้ง ๒ คู เทินชั้นกลาง เชิงกว้างราว ๑๐ ศอก สูง ๕ ศอก เทินชั้นในขนาดชั้นนอก ของเดิม เทินคงสูง คูคงลึกกว่านี้ ฯ มีทางเกวียนผ่านเมืองทางช่องที่เทินไม่เนื่องกัน ที่สันนิษฐานว่าประตู ในระหว่างเหนือกับใต้ ฯ ในเมืองมีของก่อสร้างที่เป็นชิ้นเป็นอัน มีซากเหลืออยู่ ก็แต่พระเจดีย์หมู่หนึ่ง องค์ใหญ่อยู่กลางฐาน กว้างราว ๖ วา ส่วนสูงที่ยังเหลืออยู่ราว ๙ วา ฐานสี่เหลี่ยมมีทักษิณ ๓ ชั้น องค์ย่อเหลี่ยมเป็นไม้ ๑๒ มีพระเจดีย์เล็ก ๆ ล้อม ในเวลานี้ชำรุดไม่เป็นรูปแล้ว เห็นแต่ ๓ ด้าน ๆ ละ ๕ กับมีซ้อนที่มุมอีก ๑ รวมเป็น ๑๗ ทั้งองค์ใหญ่ ก่อใช้อิฐขนาดเดียว แผ่นใหญ่กว่า หนากว่า เผาแก่ไฟกว่าที่ *พระธาตุแสนปม* ใช้สอดินเหมือนที่นั่น นอกจากนี้มีอิฐเป็นกอง ๆ รายอยู่ตามทาง ที่สันนิษฐานว่าซากพระเจดีย์พัง มีเทินเป็นหย่อม ๆ ใกล้กองอิฐเหล่านั้น แต่เล็กไม่พอเป็นที่ตั้งวัด แต่พอเป็นที่ปลูกโบสถ์วิหารอันทำด้วยไม้ได้อยู่ ได้พบสระและบ่อตามทาง สระนั้นตื้นไม่มีน้ำ ยาวขนาด ๗ วา กว้าง ๕ วา บ่อนั้นเล็กกลม ระดับอิฐลึกมาก มีเศษดินเผาเศษกระเบื้องเคลือบเรี่ยรายอยู่ตามทาง รู้ได้ว่าเป็นเศษแห่งถ้วยโถกระถางอ่างไห และภาชนะอย่างอื่น ๆ ทำเป็นลวดลายต่าง ๆ อย่าง *หม้อกรัน* ก็มี เป็นลายครามเคลือบก็มี เป็น

ลายร้าวอย่างที่เรียกกันว่า *สังคโลก* ก็มี เป็นของเก่า ไม่มีงาม บางท่านผู้สนใจในโบราณคดี เห็นว่ามิใช่เมือง เป็นแต่ *ค่ายใหญ่* เป็นที่ตั้งมั่นชั่วคราว อย่างไรก็ตาม ยังน่าเป็นเมืองมากกว่า *ตำบลวัดกาทิ้ง บ้านโคน* ฯ เสด็จเข้าทางช่องด้านใต้ หยุดทรงนมัสการที่พระเจดีย์ใหญ่ แล้วเสด็จต่อไปจนออกช่องด้านเหนือ เสด็จกลับตามทางเดิม ฯ

๑๐. วันที่ ๒๓ พ.ย. เช้าเสวยที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ตามเสด็จ และประทานพระโอวาท ประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญที่ยังไม่ได้ ผู้ที่มาทำบุญแลส่งเสด็จราว ๑๐๐ คน มาจากตำบลไกล ๆ มาก

เวลาเช้า ๒ โมง ๒๓ นาที ออกเรือจากพลับพลา *วังพระธาตุ* ต่อไป เมื่อเรือออกจากท่า ดูไปข้างหน้าเห็นทิวเขาเป็นคันสูง ๆ ต่ำ ๆ ยืดยาวขวางหน้าอยู่ตลอดมา กลางแม่น้ำที่หาดผุดขึ้นห่าง ๆ สูงขึ้นมาทางเหนือเห็นหาดและเกาะกลางน้ำมากเข้า เกาะหาดและร่องน้ำในลำน้ำนี้ ว่าอยู่ไม่คงที่ ถึงปีเปลี่ยนไปเสมอ ประเดี๋ยวร่องน้ำไปอยู่ฝั่งโน้น ประเดี๋ยวมาอยู่ฝั่งนี้ เกาะและหาดเกิดแล้วก็พัง พังแล้วก็เกิด บางแห่งที่อยู่ได้นานจนต้นไม้ขึ้นได้โต ๆ ก็มีบ้าง

เวลา ๔ โมง ๑๐ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนหน้า *วัดบ้านไร่* ที่เขาให้ชื่อว่า *วัดอุดมสัทธาราษฎร์* ที่วัดนี้มีพระ ๒ รูป *เจ้าวัดชื่ออิ่ม* เสียจักษุและชรามาก อีกรูปหนึ่งพรรษา ๒ วัดยังไม่มีอะไร นอกจากบรรณศาลาหลังหนึ่งกับศาลาโถงที่ทำไว้สำหรับคนเดินทางอาศัยหลังหนึ่งเท่านั้น วัดนี้ตั้งอยู่ในป่าสักริมน้ำ พึ่งตั้งได้ ๒ ปี ยังเป็นสำนักสงฆ์ มีชาวบ้านมาทำบุญที่นี้ ๖๐ คนเศษ เมื่อเสด็จขึ้นตรัสปฏิสันถารแก่พวกที่มารับเสด็จ มีคนพิการขาเสียมาเฝ้า โปรดให้ไวยาวัจกรจ่ายกัปปิยภัณฑ์เป็นค่าอุดหนุนการเลี้ยงชีวิต ๔ บาท เมื่อเสวยเพลและประทานของแจกแก่พวกที่มารับเสด็จและทำบุญแล้ว

เวลาเช้า ๕ โมง ๔๖ นาที ออกจากพลับพลาหน้าวัดอุดมต่อไป เมื่อใกล้จะถึงเมือง แลเห็นบ้านร้านตลาดติดกันไปเป็นแถว ฝากระดานมุงกระเบื้องและฝาแฝกมุงแฝกสลับกันไป เป็นหมู่ใหญ่ยาว เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที ถึงพลับพลาประทับแรม *เมืองกำแพงเพชร* พลับพลาทำใหญ่โตเป็นของถาวรใช้เสาต้นโต ๆ และมีปะรำต่อลงมาแม่น้ำ เอาเรือเข้าในปะรำได้ และต่อยาว

ออกไปข้างใต้ ข้างหน้ามีฉนวนกั้น ทำด้วยแฝก กั้นส่วนกว้างราว ๑๒ วา ส่วนยาวกว่า ๓๐ วา ฝาพลับพลาทำด้วยแผง หลังคามุงแฝกไว้พลาง ภายหลังว่าจะเปลี่ยนเป็นฝากระดานมุงกระเบื้อง ต่อจากพลับพลาไปข้างใต้มีแพซุงมัดติด เป็นที่เรือตามเสด็จจอด และมีทางขึ้นต่างหาก เมื่อเรือถึงพลับพลา พระสงฆ์มีรองเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวดเป็นต้น มาประชุมกันที่ปะรำหน้าพลับพลา สวดชัยมงคลคาถาถวาย ตำรวจภูธรเข้าแถวเป่าแตรและนักเรียนร้องสรรเสริญพระบารมี เสด็จขึ้นพลับพลาออกหน้าฉนวน ตำรวจภูธรและเสือป่าข้าราชการ ๓ แถวรับเสด็จถวายคำนับ เสด็จปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการ *พระกำแหงนำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว แล้วเสด็จประพาส วัดเสด็จ* และ *วัดบาง* ผ่านตลาดไปทางถนนเทศา ชาวบ้านทั้งไทยทั้งจีน ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ แก่เฒ่าจนเดินไม่ไหว ก็ยังอุตส่าห์ให้เขาหามมารับเสด็จต่างตั้งที่บูชาประดับประดาบ้านด้วยธงดาษดื่นไป ตรัสทักทายแก่ชาวบ้านไปตามทาง เสด็จทอดพระเนตร *วัดเสด็จ*

วัดนี้ได้ชื่อดังนี้เพราะเหตุมีผู้ได้เห็นพระธาตุเสด็จมา กล่าวกันว่า ถึงเดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำบ้าง เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ บ้าง เวลาราว ๒ ยาม มีแสงสว่างมาทางทิศใต้ ที่เข้าใจกันว่า *พระธาตุเสด็จ* มาวนที่นั่น ๓ รอบทุกปี แล้วกลับไปทางทิศใต้ มีผู้ได้เห็นกันมาก และที่ *วังพระธาตุ* ในเวลาขนาด ๕ ทุ่มบ้าง ๒ ยามแล้วบ้าง ในวันเดียวกัน มีผู้ได้เห็นแสงสว่างออกจาก *พระธาตุแสนปม* นั้น วน ๓ รอบแล้ว ไปทางเหนือบ้าง มาจากทางเหนือแล้ววน ๓ รอบแล้วหายไปในพระธาตุบ้าง เข้าใจกันว่าเป็นพระธาตุเสด็จมาจาก *พระเจดีย์วังพระธาตุ* นั้นเองมาที่วัดเสด็จ เขาพากันเลื่อมใส จึงได้เรี่ยรายกันสร้างมณฑปสวมพระบาทจำลองขึ้น เมื่อทรงสักการะแล้วเสด็จทอดพระเนตรพระพุทธรูปในโบสถ์ พระประธานในโบสถ์องค์โต หน้าตักกว้าง ๕ ศอก ไม่เลวแต่ชำรุดเสียมาก องค์เล็กที่พอดูได้ก็มี ทรงสักการะแล้ว เสด็จทอดพระเนตรในวิหาร พระพุทธรูปในวิหารนี้งามมาก เป็นพระปั้น แต่ฝีมือทำดี เป็นของเก่าขนาดหน้าตัก ๒ ศอก โบสถ์และวิหารวัดนี้ ทำโถงไม่มีฝา เป็นแต่ก่อพื้นสูงขึ้นไป สูงจากที่ดินประมาณ ๑ ศอกเศษ หอไตรมีช่อฟ้าใบระกาประดับกระจก

ลวดลาย เป็นฝีมือเก่า เขาว่าวัดนี้เป็นวัดเก่าแก่ กุฏิมี ๕-๖ หลัง ฝากระดาน มุงกระเบื้อง มีสวนทางหลังวัดบ้างเล็กน้อย การเปรียญใหญ่โต ๕ ห้อง มีระเบียงรอบ และยังมีศาลาหลังเล็กเคียงอยู่อีก ศาลาหลังนั้นมุงกระเบื้อง วัดตั้งอยู่ใกล้ตลาดเกินไป ศาลาการเปรียญยื่นออกไปถึงเนื้อที่ถนน คงจะเป็นถนนตัดเข้ามาทีหลัง พระกำแหงว่าจะรื้อร่นเข้าไปให้ห่างถนน ได้เรี่ยรายทุนได้ ๒๐๐ เศษแล้ว ทรงช่วยเป็นมูลราคา ๑๐๐ บาท ในการย้ายซ่อมศาลาหลังนั้นที่วัดนี้ บนหอสวดมนต์ มีตู้บรรจุ *หนังสือขอม* เก่า ๆ เป็นอันมาก ตรัสให้ *พระครูธรรมบาล* ไปสำรวจว่ามีหนังสืออะไรบ้าง ตรัสว่า วัดทางนี้เขาดี ยังรักษาของเก่าไว้ได้ ไม่เหมือนทาง *เมืองนครศรีธรรมราช* วัดนี้มีพระ ๘ รูป *พระพ่วง* เป็นเจ้าอาวาส การบริโภคพอเป็นไป

ออกจากวัดเสด็จแล้วเสด็จต่อไปถึง *วัดบาง* วัดนี้ลานวัดกว้างดี มีวิหารโถงหลังโต มีพระพุทธรูปหลายองค์ แต่ไม่งาม มีพระเจดีย์และพระ-ปรางค์ รูปเป็นอย่างเก่า งามดี ไม่สู้โต ตั้งอยู่คู่กัน แต่ภายหลังได้ความว่าวัดนี้พึ่งสร้างขึ้นที่หลัง *วัดคูยาง* และ *วัดเสด็จ* พระเจดีย์พระปรางค์นั้น จึงเป็นอันไม่ใช่ของเก่า โบสถ์ *พระยารามกำแหง (เกิด)* เป็นผู้สร้าง ยังไม่สำเร็จ มีฝาผนังและมุงแล้ว ยังไม่ได้ถือปูนผิวและปูพื้น กุฏิก็มี ๔-๕ หลัง พอพระอยู่ได้กว่า ๑๐ รูป เวลานี้มีพระ ๘ รูป *เจ้าอธิการอ่อน* เจ้าคณะหมวด มีพรรษา ๘ เป็นเจ้าอาวาส คล่องแคล่ว ดูท่าทางเป็นผู้สามารถอยู่ พระลูกวัดมีแต่พรรษา ๑-๒ ทั้งนั้น ทั้ง ๒ วัดหาพระพรรษามากยาก มีแต่พรรษา ๑-๒ เป็นพื้น เสด็จกลับทางเดิม ถึงพลับพลาค่ำ มีคนมาเฝ้าที่พลับพลาแน่น ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว ประชุมพระที่ตามเสด็จ สวดมนต์เพื่อเป็นมงคลแก่เมือง ฯ

๑๑. วันที่ ๒๔ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาตและทอดพระเนตร *วัดคูยาง* วัดคูยางนี้เป็นวัดใหญ่ของ *เมืองกำแพงเพชร* เคยเป็นวัดเจ้าคณะเมือง เจ้า-คณะเมืองรูปก่อน คือ *พระครูธรรมาธิมุตมุนี (กลึง)* เป็นพระกว้างมาก ได้ก่อสร้างและปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ โบสถ์ วิหาร และศาลาการเปรียญไว้ดีเป็นหลักฐาน มีกุฏิ ๓ หมู่ละ ๕-๖ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น นอกจากนี้ยังมีร้านตักบาตร และหอไตร หอสวดมนต์อีกเป็นต้น ลวดลายเป็น

ของเก่า ทำประณีตงาม ไม่แลเห็นว่าจะต้องสร้างอะไรเพิ่มเติมอีก ข้อสำคัญรักษาของเก่าให้คงไว้เป็นพอ โบสถ์และวิหารฝาผนังตึก พระประธานดูเป็นพระก่อใหม่ ไม่งามเหมือนพระ *วัดเสด็จ* พระหล่อนั่งคู่ของเก่าพอดูได้ ที่วัดนี้เคยมีพระมากถึง ๒๐ กว่า แต่พรรษานี้มีเพียง ๑๖ รูป และมีโรงเรียนภาษาบาลี ค่าครูสอนเรี่ยรายได้จากทายกทายิกา วัดนี้ได้ส่งพระเข้าไปศึกษาในกรุงอยู่ *วัดจักรวรรดิ* เวลานี้ได้เป็นเปรียญ ๒ รูป ชื่อ *พระมหาช่วง พระมหาโชติ* มีโรงเรียนหนังสือไทย วัดตั้งอยู่หลังตลาด ห่างแม่น้ำสัก ๒ เส้น มีลานกว้างขวาง มีคูคั่นหมู่กุฏิใหญ่กับตอนโบสถ์ คูนี้มีไปเกือบรอบบริเวณโบสถ์ กล่าวว่าเป็นของ *พวกยาง* ขุด จึงให้ชื่อวัดนี้ว่า *วัดคูยาง* เจ้าอาวาสวัดนี้ชื่อ *พระครูแหยม* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง และเป็นอุปัชฌายะด้วย ฯ อาหารการบริโภคบิณฑบาตไม่พอฉัน ต้องหุงต้มเพิ่มเติมในวัด ฯ การแต่งรับเสด็จปักธงผ้าขาวเขียนต่าง ๆ บ้างเขียนเป็นอักษรว่าทรงพระเจริญก็มี จงเจริญพระชนมายุก็มี บ้างทำเป็นธงตะขาบ เขียนเป็นดอกไม้ดอกบัวติดคันไม้รวกปักเป็นแถวตั้งแต่ในวัดจนถึงศาลาหน้าวัด ฯ

วัดคูยาง วัดเสด็จ และ *วัดบาง* สามวัดนี้อยู่ใกล้กัน ถึงหน้าพรรษาพวกทายกมาทำบุญ เขานัดกันเป็นวัน ๆ วันนั้นทำที่วัดนั้น วันนี้ทำที่วัดนี้ ไม่แยกต่างพวกต่างทำ พระสงฆ์ก็มารวมกันรับเหมือนกัน ทำพิธีวิสาขบูชาก็รวมกันทำที่วัดหนึ่ง เป็นธรรมเนียมดีสำหรับวัดอยู่ชิดกัน พอพระหฤทัยในความปรองดองของเขา ฯ

เสด็จกลับพลับพลา มีข้าราชการและราษฎรชายหญิงนำสำรับมาเลี้ยงพระสงฆ์ ทั้งที่ตามเสด็จมา ทั้งที่อยู่เมืองนี้ เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้วอนุโมทนา ฯ เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที เสด็จศาลากลาง เมืองกำแพงเพชร ประทานพระโอวาทและประน้ำมนต์แก่ข้าราชการ ตลอดถึงพลตำรวจภูธร เมื่อเสด็จกลับพลับพลา มีตำรวจภูธรเป่าแตร ข้าราชการและเสือป่าเข้าแถวถวายคำนับ มีชาวบ้านตามดูเสด็จมากกว่าร้อยคน เวลาเพลมีพวกทายกมาเลี้ยงพระอีก ฯ

เวลาเที่ยง ๑๔ นาที เสด็จประพาส *เมืองกำแพงเพชรเก่า* ทรงพระ

ดำเนินตาม *ถนนเทศา* ริมแม่น้ำ ผ่านศาลากลางและศาลขึ้นไปทางเหนือ วกไปทางตะวันออก ข้ามสะพานคู เข้าในเมืองทางประตูดั้น ฯ เมืองนี้มี *กำแพงแลง* เป็นเครื่องล้อม ก่อเหมือนเทินดิน ข้างบนมีแลงแท่ง ระดับอย่างใบเสมา ที่ประตูมีแลงแท่ง ระดับเป็นผนังสองข้าง มีป้อมเนื่องอยู่กับกำแพงเป็นระยะ ๆ ก่อด้วยแลงเหมือนกัน มีคูล้อมรอบ อยู่นอกกำแพงตรงทางที่เสด็จเข้า กว้างราว ๑ เส้น ได้ชื่อว่า *เมืองกำแพงเพชร* คงจะหมายความว่ามีกำแพงมั่นคงแข็งแรง ฯ เมืองนี้มีสัณฐานยาวรี ยาวตั้งแต่เหนือลงไปหาใต้...เส้น...วา ด้านสกัดจากตะวันออกมาหาตะวันตก...เส้น...วา ฯ ภายในมีซากแห่งวัด อันต่างโดยพระสถูปอุโบสถวิหาร มีพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ๆ หักพัง และ *เทวสถานของพราหมณ์* และ *ศาลเทพารักษ์* สำหรับเมือง ก่อด้วยแลงเป็นพื้น ที่เป็นพระเจดีย์ใช้อิฐก่อด้วยบ้าง *พระพุทธรูปใหญ่* จำหลักด้วยแลง แต่โบกปูนปั้นทับภายนอกอีกชั้นหนึ่ง พระพุทธรูปองค์ไม่โต หล่อด้วยทองแดงทองเหลืองมีดาษดื่น แต่ชำรุดทั้งนั้น หาบริบูรณ์ไม่ได้ เทวรูปได้เห็นเพียง ๓ องค์ ที่ *เทวสถานพราหมณ์* หล่อด้วยโลหะและชำรุดเหมือนกัน ฝีมือทำ *เทวรูปหล่อ* งามกว่าฝีมือทำพระพุทธรูป ของก่อสร้างนั้นใหญ่โต ตำนานกล่าวว่า เป็น *เมืองลูกหลวง* อยู่ครอง ก็สมจริงเทียบตามส่วนของก่อสร้าง ดูไม่น่าราษฎรจะตั้งบ้านเรือนอยู่ได้เท่าไรนัก บางทีจะมีแต่ราชสำนักและเคหสถานของข้าราชการ และของคนที่เนื่องในราชการ ส่วนราษฎรพื้นเมือง ชะรอยจะตั้งอยู่ภายนอกกำแพงเมือง สถานที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ กล่าวตามลำดับเทวสถานแห่งพราหมณ์ *ศาลพระเสื้อเมือง วัดมหาธาตุ วัดพระแก้ว* ตำบลที่เข้าใจว่าเป็นที่ตั้ง *พระราชวัง ป้อมเพชร ศาลหลักเมือง* ของก่อสร้างในสองวัดนั้นที่เป็นพระเจดีย์ก็ดี ที่เป็นโบสถ์วิหารก็ดี ล้วนเป็นของใหญ่โต และมีทรวดทรงงดงาม แสดงความเป็นใหญ่ของเมืองนี้ และความเจริญแห่งฝีมือช่างในปูนนั้น ฯ นอกจากชำรุดทรุดโทรมไปเองโดยลำดับกาล ยังมีรอยที่คนช่วยทำลายไว้ด้วย พระสถูปและพระปฏิมา ถูกเจาะแทบไม่มีเหลือ ทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าเป็นเพียงเอกชน เที่ยวเสาะค้นพระพุทธรูปอันบรรจุไว้ หรือแม้เที่ยวหาทรัพย์สิน ดูไม่น่าจะทำได้ทุกแห่งหน จนพระเจดีย์ที่สูงก็ยังขึ้นไป

เจาะทำลายได้ ผู้มีอำนาจในท้องถิ่น เช่น ผู้ว่าราชการเมือง อาจจะทำได้ แต่จะไม่นึกเสียดาย หรือเกรงบาปกรรมบ้างแลหรือ เมื่อเมืองเสียแก่ข้าศึกอันเป็นชาติเดียวกัน หรือต่างชาติ ถูกพลของศัตรูผู้เที่ยวค้นหาทรัพย์สินทำลายเสียน่าจะเห็นสม ฯ

เสด็จกลับออกทางเดิม ทรงแวะเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษในเรือนจำ คนโทษเมืองนี้มีชาย ๖๐ คน หญิง ๒ คน โทษอย่างหนักเพียง ๘ ปี โทษลักกระบือมากกว่าอื่น ทำร้ายร่างกายเป็นที่ ๒ แพ่งเป็นอย่างน้อย เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลาย่ำค่ำ ประทานธรรมแก่พวกชาวบ้านที่นัดให้มาคอยฟัง คนมาวันนี้ไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ คน เมื่อเทศนาจบแล้ว ประทานหนังสือ ผ้าเช็ดหน้า และเหรียญแจก และผูกข้อมือเด็กอยู่จนดึก เห็นมากเกินประมาณจนต้องงดการผูกข้อมือเด็กไว้วันรุ่งขึ้นบ้าง แต่ที่ผูกไปแล้ววันนี้ ๔๐๐ คนเศษ คนแตกตื่นมาแต่ตำบลไกล ๆ มาก หนทางตั้ง ๔-๕ ชั่วโมงก็มี สายสิญจน์ของประทานผูกข้อมือเด็ก เป็นของที่พอใจของชาวบ้านมาก ชาวบ้านยินดีที่ได้เฝ้าแหน จนถึงเมื่อเสด็จไปประพาสเมืองเก่าวันนี้ คนที่ตามเสด็จไปก็ตั้ง ๑๐๐ คนกว่า ฯ

๑๒. วันที่ ๒๕ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาตแล้ว ทอดพระเนตร *วัดบาง* เสด็จกลับ มีพวกทายกมาเลี้ยงพระสงฆ์เหมือนวานนี้ เสวยเช้าแล้ว เวลา ๒ โมงครึ่ง เสด็จทอดพระเนตรเมืองเก่าอีกตำบลหนึ่ง เรียกว่า *นครปุ* อันอยู่ต่อเมืองกำแพงเพชรเข้าไปทางตะวันออก ผ่านเมืองกำแพงเพชรทางเสด็จวานนี้ ออกทาง *ประตูสะพานโคม* พ้นสะพานไปแล้ว มีถนนเกวียนเดินได้ มีคู ๒ ข้าง ที่เข้าใจว่าขุดดินขึ้นพูนถนน ระยะทางประมาณ ๙๐ เส้นจึงถึงเมือง ฯ ตามทางที่ไปได้พบสระ ๒ แห่ง ชื่อ *สระเกศ* ๑ *สระคา* ๑ ฯ เมืองนั้นตั้งอยู่ในป่าไม้เต็งรัง ไม่สูงเท่าไรนัก ไม่มีกำแพงล้อม ดุจเมืองกำแพงเพชร มีแต่ซากแห่งเจดียสถาน และวัดอันชำรุดตั้งรายเรียงอยู่สองข้างทาง ที่ใหญ่โตตั้งอยู่ข้างซ้ายมือเป็นจังหวะกันไป ข้างขวามือมีแต่ไม่ใหญ่ ของเหล่านี้ก่อด้วยแลงเป็นพื้น ทั้งพระสถูป ทั้งโบสถ์วิหารที่ใหญ่กว่า ทำประณีตกว่าในเมืองกำแพงเพชร ซึ่งทอดพระเนตรวานนี้ ก็มีทั้งโดยฝีมือ ทั้งโดยสัมภาระ

ที่ใช้ ปรากฏว่าเป็นของเก่ากว่า ในที่มีของก่อสร้างเหล่านี้ มีสระด้วย เป็นแลงเหมือนกัน ของก่อสร้างใหญ่ สระก็ใหญ่ ของก่อสร้างย่อม สระก็ย่อม ส่อความว่า ผู้ทำขุดเอาแลงจากที่นั้นเองมาทำ และแลงนั้นขุดขึ้นมาใหม่ ๆ คงเป็นเสมอดินแข็ง พอใช้เครื่องมือตัด เจียน จำหลักได้ถนัด ต่อล่วงกาลนานจึงแข็งเป็นศิลา แลงข้างสระอันติดเนื่องเป็นเนื้อเดียวกัน ไม่ใช่ของก่อ เป็นพยานอยู่ ส่วนในเมืองกำแพงเพชรไม่มีสระเช่นในที่นี้ บางทีจะขุดขึ้นจากคูเมืองนั้นเอง ฯ

สถานที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ กล่าวตามลำดับ *วัดพระนอน* เที่ยวเสด็จไป *วัดอาวาสใหญ่ วัดตึกพราหมณ์ วัดช้างรอบ วัดพระยืน* อันที่จริงน่าจะเรียกว่า *วัดพระสี่อิริยาบถ* เที่ยวเสด็จกลับ ฯ ผู้ต้องการรู้ว่าของก่อสร้างในวัดที่ออกชื่อมาแล้ว ทั้งที่เมืองนี้ ทั้งในเมืองกำแพงเพชร มีอะไรบ้าง ทำเป็นอย่างไรบ้าง มีขนาดอย่างไรบ้าง พึงอ่าน *เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง* พระราชนิพนธ์รัชกาลปัจจุบัน[๒๘] เถิด ในระยะทางนี้ไม่มุ่งทางโบราณคดี จึงไม่พรรณนาไว้โดยเฉพาะและถ้วนถี่ เป็นแต่กล่าวไว้บ้างตามคราวเสด็จ ฯ

สมเด็จพระมหาสมณะ ตรัสว่า พระองค์ท่านยังไม่เข้าพระหฤทัยว่า ถ้าเป็นที่ตั้งเมือง ราษฎรเมืองนี้จะได้น้ำที่ไหนมาบริโภคพอกัน จะหาร่องรอยที่ว่าเป็นลำน้ำเก่าเหมือนที่ *บ้านโคน* ก็ไม่พบ จะอาศัยบ่อในวัดก็น่าจะไม่พอกัน และจะทำการอะไรหาเลี้ยงชีพ พื้นที่ก็ไม่ให้ทำนา ทั้งเขตกว้างของเมืองก็ไม่ปรากฏ มีแต่ยาวไปถ่ายเดียว แต่ของก่อสร้างเป็นสิ่งประณีตใหญ่โต ไม่ใช่ท่านผู้ครอง ไม่อาจทำได้ ปรากฏแก่พระหฤทัยโดยไม่ต้องใช้พระดำริเข้าประกอบว่า วัดเหล่านี้มีลักษณะเหมือนวัด อันเป็น *พุทธาธิวาส* ครั้งพุทธกาล อันอยู่นอกกำแพงเมือง ระยะทางพอมารับบิณฑบาตในเมืองได้ แต่กลับไปฉันที่วัดสายไป ต้องฉันกลางทาง แล้วจึงกลับวัด หรืออีกอย่างหนึ่งต้องด้วย *องค์สมบัติของอาราม* อันแสดงไว้ในบาลี ๕ ประการ คือไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นักจากบ้าน มีทางไปมาสะดวก ที่คนผู้มีธุระพออาจไปถึงได้ กลางวันไม่เกลื่อนกล่นด้วยผู้คน กลางคืนสงัดเสียง มีลมพัด สมควรประกอบการอันจะพึงทำในที่สงัดของคน สมควรเป็นที่พักผ่อน เมื่อดำริหาเค้าเงื่อนประกอบ ก็เห็นอยู่ทางหนึ่งว่า ในครั้ง *พระนครสุโขทัย* ดำรงเอกราช เป็นเวลาที่กำลังนิยมนับถือ *พระสงฆ์*

คณะอรัญวาสี พระราชาได้สร้างวัดถวายในไพรนอกเมืองก็มี ถ้าวัดในตำบลนี้สร้างขึ้นเป็นที่อยู่แห่งคณะอรัญวาสีเช่นนั้น เป็นสมมาก เป็นแต่มีมากและใหญ่ ๆ เกินต้องการ ถ้าลงความเห็นว่า วัดเหล่านี้สร้างไม่พร้อมกัน ปล่อยเก่าสร้างใหม่ ค่อยเลื่อนใกล้เมืองเข้ามาทุกที มีตัวอย่างจะพึงเทียบได้หลายแห่งเช่นนี้ก็เป็นแก้ข้อนั้นหลุด ฯ

ประทับร้อน ณ พลับพลา หน้า *วัดอาวาสใหญ่* เสวยเพลที่นั้น พร้อมด้วยพระตามเสด็จ ทั้งพระกรุงเทพ ฯ และพระเมืองนี้ มี *ชาวบ้านหนองปลิง ชาวบ้านพรานกระต่าย* และชาวเมืองนำอาหารบิณฑบาตมาเลี้ยง เสวยแล้วทรงอนุโมทนา ประทานพระธรรมเทศนา และของแจกแก่ผู้มาทำบุญ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาที เสด็จกลับ ทอดพระเนตรเจดียสถานและวัดซึ่งออกชื่อแล้ว มาตามทาง

เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับ ฯ เสด็จทอดพระเนตร *นครปุ* วันนี้ นอกจากคนไปทำบุญ ยังมีคนเมืองนี้เป็นอันมาก ไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ถือเอาโอกาสตามเสด็จไปดูเมืองเก่าด้วย ไม่ใช่เวลาเสด็จ เขาไม่ได้ถาง ไม่เป็นโอกาสจะดูสะดวก ที่หาบของกินไปขายแก่คนดูก็มี เป็นเหมือนเทศกาลที่คนทั้งหลายได้เที่ยวสนุกสนาน ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จ *วัดคูยาง* เพื่อประทานธรรมแก่พระที่นัดให้ไปประชุมที่นั่น ถึงประตูวัด *นายทอง* มีศีรษะแตกเห็นกะโหลกนั่งคอยเฝ้าตรัสถามได้ความว่า ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างวัดคูยางนั้น เกิดวิวาทกันกับ *พระหลำ* วัดคูยาง พระหลำตีเอาศีรษะแตก ตรัสให้นายทองทราบว่า อันคดีเช่นนี้เป็นความอาญา เป็นหน้าที่ของฝ่ายบ้านเมือง ควรจะว่ากล่าวฟ้องร้องกันตามกระบิลเมือง โปรดสั่งให้ไวยาวัจกรจ่ายกัปปิยภัณฑ์ ราคา ๓๐ บาท ประทานแก่นายทอง เพื่อช่วยเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาเจ็บ ยังทำงานไม่ได้ ด้วยกำลังพระกรุณา หาใช่เพื่อทำขวัญแทนพระผู้ตีไม่ ฯ เสด็จมาจนเข้าเขตวิหารแล้วไม่มีพระออกมารับเสด็จ การเสด็จโดยนัดหมายเช่นนี้ ควรที่พระทั้งหลายจะออกมารับเสด็จที่ประตูวัด แต่นี่มัวไปประชุมเสียในวิหาร เป็นการไม่ถูกเพื่อจะให้รู้จักธรรมเนียมที่สมควรจะทำ จึงตรัสให้ *พระอริยกวี* ไปบอกพระให้รู้

และให้มารับเสด็จข้างนี้ ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรอะไร ๆ ตามลานไปพลาง มีพระออกมาแต่เจ้าคณะแขวงรูปเดียว *จึงตรัสสั่งให้ไปตามมาให้หมด แล้วทรงอธิบายถึงหน้าที่ที่ภิกษุจะต้องปฏิบัติอย่างไรแก่พระผู้ใหญ่ผู้ปกครองตน ทรงติโทษเจ้าคณะมณฑลในข้อที่ไม่รู้จักธรรมเนียม แล้วเสด็จเข้าวิหาร ประทานพระโอวาทสั่งสอนถึงสมณปฏิบัติ ตั้งต้นแต่ให้มีสมณสัญญา มีหิริโอตตัปปะตั้งอยู่ในสังวร มีเมตตากรุณา ไม่ดุร้าย และกิจวัตรอันเนื่องด้วยการปกครอง ผู้น้อยควรอยู่ในถ้อยคำแห่งผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ควรมีโอบอ้อมอารีในผู้น้อย รักษาความสามัคคี ช่วยกันเอาธุระพระศาสนา* ฯ

เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับ พระทั้งหลายตามส่งเสด็จ แต่เจ้าคณะมณฑลหาตามส่งเสด็จไม่ การที่เจ้าคณะมณฑลทำเช่นนี้ เป็นกิริยาแสดงอัธยาศัยกระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ เจ้าคณะมณฑลสมควรจะชักนำทำตัวอย่างให้พระหัวเมืองรู้จักภักดีนับถือ มาเป็นเสียเองเช่นนี้ ก็กีดผู้น้อยผู้ตั้งใจจะทำ และที่เมืองตากเจ้าคณะมณฑลก็คุมพระไม่ติดแล้ว ซ้ำจะมากีดในระหว่างพระองค์กับพระทั้งหลายเข้าอีก ไฉนประโยชน์แห่งการเสด็จขึ้นมาจักสำเร็จเล่า ด้วยเหตุนี้จึงรับสั่งให้หามาเฝ้า และตรัสห้าม[๒๙] มิให้ตามเสด็จขึ้นไป *เมืองตาก* ให้คอยอยู่ที่กำแพงเพชร ตรัสสั่งให้ *พระอริยกวี* เป็นเจ้าหน้าที่จัด และแนะนำพระหัวเมืองในหน้าที่เจ้าคณะมณฑลชั่วคราว เมื่อเสด็จกลับถึงพลับพลาแล้วประทานพระโอวาท และประทานของแจกแก่ชาวบ้าน คนมาวันนี้ราว ๔๐๐ คน แล้วตรัสแนะนำการคณะแก่ *พระครูแหยม* และตรัสถามถึงเรื่อง *พระหล้ำ* ผู้มีอธิกรณ์อยู่ในระหว่างไต่สวน และตรัสห้ามไม่ให้รับนิมนต์ และเข้าสมาคมกับสงฆ์ ในระหว่างมีอธิกรณ์ ถ้าเมืองมีหมายเรียกตัว ให้เจ้าคณะแขวงส่งแล้วเสด็จขึ้น ฯ

๑๓. วันที่ ๒๖ พ.ย. เมื่อเสด็จกลับจากบิณฑบาต เสวยเช้าแล้วประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้ และทรงผูกข้อมือเด็กที่ยังไม่ได้ผูก เสร็จแล้วเสด็จขึ้น *นายล้วน* นำบุตรมาเฝ้าขอประทานชื่อ ประทานชื่อว่า "ชาญ"

เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาที ออกเรือต่อไป เวลานี้มีข้าราชการตำรวจภูธรและพลเรือนและนักเรียนและราษฎรส่งเสด็จ เหมือนวันที่เสด็จถึง

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๙ นาที ถึง *วัดพระบรมธาตุ* ซึ่งเป็นที่อยู่ของ *พระครูเมธีคณานุรักษ์* รองเจ้าคณะเมืองกำแพงเพชร เรือเทียบท่า เสด็จขึ้น มีพระวัดนั้น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และนักเรียนเข้าแถวรับเสด็จ พร้อมทั้งชาวบ้านชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ที่มาราว ๕๐๐ คน ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่มาเฝ้าพอสมควรแล้ว เสด็จนมัสการพระบรมธาตุ

พระบรมธาตุ องค์นี้ ฐานกว้างด้านละ ๑๕ วา สูง ๑๖ วา ๒ ศอก รูปร่างสัณฐานเป็นอย่าง *พระเจดีย์พม่า* ถามได้ความว่า เดิมเป็นของไทยมีรูปเหมือนอย่างพระธาตุใน *เมืองกำแพงเพชรเก่า* ว่าเป็นของเก่า แต่เมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว *พยาตก่าคนพม่า* เป็นผู้ปฏิสังขรณ์ก่อเพิ่มเติมเสริมให้ใหญ่ยอดทู่ และมีมงกุฎโปร่งครอบ รูปจึงเป็นเจดีย์พม่าไป เมื่อขุดปฏิสังขรณ์ได้พบพระบรมธาตุบรรจุไว้ในกลางองค์เจดีย์ มีโกศทองคำทรง โกษนั้นตั้งอยู่ในเรือสำเภา ทำด้วยเงิน เมื่อทรงสักการบูชาแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ โบสถ์เล็กเตี้ยฝาผนังตึก ในโบสถ์ก็ไม่มีพระประธานที่เป็นชิ้นเป็นอัน

เมื่อทรงสักการะแล้ว ดำรัสสั่งให้ *พระครูเมธีคณานุรักษ์* เชิญพระพุทธรูปที่ *บ้านโคน* องค์ที่ทรงเลือกไว้นั้น มาประดิษฐาน ณ อุโบสถนี้ เดิมทีโปรดให้เชิญขึ้นตั้งไว้ที่นั่น แต่ทรงเห็นว่าที่นี่ไม่มีพระงาม ทรงรับจะประทานค่าจ้างเชิญมา และค่าปฏิสังขรณ์ เสด็จขึ้นกุฎี ประทานพระโอวาทแก่พระแล้ว เสด็จเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลายรวม ๒๙ รูป มีชาวบ้านมาทำบุญวันนี้มาก สำรับ ๑๖๐ กว่า วัดนี้มีพระ ๑๗ รูป นับว่าเป็นวัดที่สมบูรณ์ เพราะชาวบ้านข้างวัดนี้ ที่เรียกว่า *บ้านวัดพระธาตุ* และ *บ้านคลองสวนหมาก* โดยมากเป็นคนมีอันจะกิน เมื่อเสวยเพลแล้ว ประทานธรรมและประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ แล้ว *พระครูเคลือบ* *พระครูธรรมบาล* *พระครูน้อย* ทูลลากลับเพียงนี้ *พระครูเมธี* *พระครูใย* *พระครูแหยม* *พระอ่อน* เจ้าคณะหมวด ขอตามเสด็จต่อไปเมืองตาก

เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที ออกเรือจาก *วัดพระบรมธาตุ* ต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที 20 นาที ถึงพลับพลา *วัดหนองปลิง* พระสวดชัยมงคลคาถา พลับพลาที่นี่เตรียมไว้เป็นที่ประทับร้อน ทำไม่ใหญ่ เสด็จขึ้นตรัส

ปราศรัยแก่พระแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด วัดนี้เขาให้ชื่อว่า *วัดราชพฤกษ์-ศรัทธาราม* วัดนี้มีกุฎี ๘ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น โบสถ์วิหารการเปรียญมีพร้อม พระพุทธรูปในวิหารงาม ๆ หลายองค์ แต่เป็นพระยืนมาก โบสถ์ใหม่พึ่งสร้างแล้ว ยังไม่ได้ผูกสีมา ก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องชาวบ้านนี้เองเข้ากันสร้าง มี *นายชิต* พ่อค้าไม้เป็นหัวหน้า ทรงอนุโมทนาในความพร้อมเพียงของเขา มีพระสงฆ์ ๑๓ รูป *พระคำ* พรรษา ๑๘ เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้คล่องแคล่ว จัดวัดสะอาดเตียน วัดนี้ภูมิฐานดี มีลมพัดเย็นสบาย หลังวัดมีบึง น้ำขังลึกราวศอกเศษ มีสะพานข้ามบึงไปถึงเมืองเก่าที่เสด็จวานนี้ บึงนี้ใหญ่โตกว้างยาวหลายเส้น มีบัวหลวงขึ้นในนั้นเป็นหย่อม ๆ เมื่อเสด็จกลับจากทอดพระเนตรวัดแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมา-ภิเษก* แก่เจ้าอาวาส แล้วมาประทับให้ราษฎรเฝ้า ประทานธรรมและประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็ก คนมาราว ๑๕๐ คน แล้วเสด็จเข้าพลับพลา ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระ และทรงแสดงกรณียะอันเจ้าคณะและเจ้าอาวาสจะพึงทำ และตรัสให้ *พระอริยกวี* กล่าวธรรมกถาแก่พระที่วัดนั้นบนศาลาการเปรียญ และเสด็จขึ้นไปทรงสดับ เมื่อพระเหล่านั้นทูลถามปรารภพระวินัยบ้าง กิจวัตรบ้าง ตรัสอธิบายให้เข้าใจ พระวัดนี้เป็นผู้สนใจในวินัย รู้จักเก็บเอาข้อความที่น่าฉงนขึ้นทูลถามเป็นหลายข้อ แล้วโปรดให้พระที่ตามเสด็จจากกรุงเทพ ฯ สวดเจ็ดตำนานทำนองสังโยค เพื่อให้พระที่นั่นจำทำนองไว้ ฯ

๑๔. วันที่ ๑๗ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาต มีชาวบ้านชายหญิงนำสำรับมาเลี้ยงพระสงฆ์เป็นอันมาก ชาวบ้านพวกนี้เป็นคนมีอันจะกิน ต่างมีการทำเลี้ยงชีพ ปรองดองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่มีคนเกกมะเหรก เขากราบทูลว่า ที่บ้านนี้ไม่มีโจรผู้ร้าย เสวยบนศาลาการเปรียญ *วัดหนองปลิง* พร้อมด้วยพระสงฆ์ แล้วโปรดให้ *พระอริยกวี* เทศนา จบแล้วอนุโมทนา และประทานของแจก วันนี้ตรงกับวันพระ มีอุบาสกอุบาสิกาสมาทานอุโบสถราว ๑๐ คน ทั้งคนมาทำบุญ ทั้งคนส่งเสด็จ ๒๐๐ คนเศษ

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จจาก *วัดราชพฤกษ์* *บ้านหนองปลิง*

ต่อไป เวลา ๕ โมงถึง *วัดบ้านไร่* ไม่ใช่ที่ประทับร้อน แต่พวกชาวบ้านจัดของมาคอยดักเลี้ยง ทูลขอเสด็จประทับ ถูกเวลาพอดี หยุดประทับเสวยเพลแล้วเสด็จขึ้นตรัสปฏิสันถารแก่เจ้าอาวาสและชาวบ้านที่มาเฝ้า และทรงผูกข้อมือเด็ก แจกผ้าเช็ดหน้า หนังสือ และประทานธรรมแก่ผู้ที่มารับเสด็จ วัดนี้เป็นสำนักสงฆ์ พึ่งตั้งขึ้นเมื่อพฤษภาคมศกนี้ มีพระ ๔ รูป *พระปลั่ง* พรรษา ๑๘ เป็นเจ้าอาวาส ท่าทางเป็นผู้คล่องแคล่ว ประทานย่ามแก่เธอและประทานหนังสือกับผ้าเช็ดหน้าแก่พระทั่วกัน ชาวบ้านที่มาเฝ้าราว ๑๕๐ คน

เที่ยง ๓๕ นาที ออกจาก *วัดบ้านไร่* ต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงพลับพลาประทับแรม *ตำบลบ้านลานดอกไม้* หน้า *วัดภุมมาลา* เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่เจ้าอาวาสและชาวบ้านมาตามทาง ขึ้นบนกุฎีตรัสถามถึงการตั้งวัดและเรื่องพระ วัดนี้สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เดิมที่ดินเป็นของ *ผู้ช่วยกัน* และ *อำแดงจีน* ภรรยา เมื่อเขาถึงแก่กรรม ไม่มีผู้ใหญ่ปกครองพวกญาติยกถวายเป็นที่วัด *กำนันอ่ำ* เป็นหัวหน้าจัดการสร้าง ให้ชื่อว่า *วัดภุมมาลา* กำนันผู้นี้เป็นคนเข้าใจการงาน กว้างขวาง รู้จักลูกบ้านของตัวทุกคน ชาวบ้านนับถือ สมเป็นกำนันหรือเป็นพ่อบ้าน เวลา ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จประพาส *วัดกันจิรบุปผา* พระอธิการวัดนี้ *ชื่อมา* มีพรรษา ๒ เท่านั้น พระในวัดนั้น มี ๑๐ รูป มีพรรษา ๓ เป็นอย่างสูง วัดวาไม่สะอาด โบสถ์ฝาผนักตึกก่อติดกับเสาไม้ พระประธานในโบสถ์ก่อใหม่ ไม่มีงามเลย

เสด็จกลับมาถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที *พระศักดาเรืองฤทธิ์* ผู้ว่าราชการเมืองตาก พร้อมด้วยข้าราชการหลายนาย มารับเสด็จนำข้าราชการที่มาจาก *เมืองตากเฝ้า* ตรัสปฏิสันถารพอควรแล้ว ประชุมพระสวดมนต์ จบแล้ว เสด็จเยี่ยม *พระกาง* เจ้าอาวาสผู้เป็นไข้ และประทานพระโอวาทแก่พระผู้มาเฝ้า แล้วเสด็จประทับในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองกำแพงเพชร* นี้ เป็นเมืองเก่าในฝ่ายเหนือเมืองหนึ่ง มีซากแห่งของก่อสร้างเหลืออยู่เป็นอันมาก ทั้งในตำบลที่ตั้งเมืองทั้งในแขวง เช่น ที่ได้เสด็จทอดพระเนตรมาแล้ว ที่ไม่ได้เสด็จทอดพระเนตรคราวนี้ก็ยังมี ในระยะทางนี้ไม่ได้มุ่งทางโบราณคดี จักไม่ปรารภถึง จักกล่าว

เฉพาะความเป็นไปของเมืองนี้ในบัดนี้ ฯ

เมือง กล่าวคือสำนักราชการ ตั้งอยู่ฝั่งซ้าย (เที่ยวล่อง) รายไปตามริมแม่น้ำหน้าเมืองเก่า ต่อลงมาข้างใต้ เป็นหมู่บ้านราษฎร ตั้งเป็นตลาดสองฟากถนน ริมแม่น้ำเป็นบ้านเป็นเรือนอยู่ก็มี ยืนขึ้นไปก็มี มีถนน ๒ สายสายริมแม่น้ำเรียบดีแล้ว สายในพึ่งตัดใหม่ มีถนนซอยถึงกันในระหว่าง ๆ ในหมู่บ้านนี้มีวัด ๓ วัด คือ *วัดคูยาง วัดเสด็จ วัดบาง* มีถาวรวัตถุที่ปลูกสร้างเป็นสิ่งเป็นอันดังกล่าวแล้วในวันเสด็จ ราษฎรตำบลนี้หาเลี้ยงชีพในการออกร้านขายของ ทั้งของบริโภค ทั้งพัสดุเครื่องใช้มากกว่าทำการอื่น ๆ

แขวงเมืองกำแพงเพชร สังเกตเห็นว่ายืดยาวกว้างขวางหรือเพราะขึ้นน้ำมาได้ช้า จึงพาให้เห็นเช่นนั้น ก็อาจเป็นได้ ฯ ในตอนใต้เมืองลงมา เป็นที่ป่าอยู่มาก ตำบลที่คนอยู่มีน้อย หมู่บ้านใหญ่ก็มีน้อย วัดที่เป็นชิ้นเป็นอันจึงไม่ค่อยมีเต็มดี อุโบสถโถง เสาไม้จริง หลังคามุงกระเบื้องเท่านั้น กุฏีฝากระดานก็หาได้ยาก บ้านคนอยู่ห่างกัน วัดจึงอยู่ห่างกัน วัดมีสมแก่ตำบล และมีวัดละตำบล ปฏิสังขรณ์ง่าย พระไม่อดอยาก ดูพระกลับจะมีน้อยไปกว่าเสียอีก ฯ ในตอนเหนือเมืองขึ้นไป เป็นตำบลที่คนอยู่รายไปบ้านหมู่ใหญ่ก็มีหลายตำบล วัดที่เป็นหลักฐานมั่นคง อุโบสถก่ออิฐถือปูนกุฏี ฝากระดานก็มีหลายวัด ชาวบ้านค่อยบริบูรณ์กว่าทางใต้ ฯ ราษฎรในแขวงเมืองกำแพงเพชร ทำนา ทำไร่ ตัดไม้โดยมาก ผู้มีกำลังค้าไม้บ้างก็มี ฯ

เมืองนี้แม้มีแม่น้ำเป็นทางสัญจร แต่ประหลาดว่าหาเรือใช้ได้โดยยาก *เรือนางปะ*(๓๐) อันขึ้นล่องอยู่ ได้ยินว่าเป็นของเมืองตากโดยมาก เสด็จคราวนี้ คนถือท้ายและฝีถ่อ มณฑลจ้างคนเมืองตากลงมาทั้งนั้น อย่าว่าแต่เรือใหญ่เลย แม้เรือเล็กอันจะใช้สำหรับข้ามฟาก ก็ยังหาได้ยาก วัดมีสองฟากแม่น้ำ ที่เมืองนี้นับว่าไม่ชิดกันเลย หน้าน้ำ น้ำเชี่ยว คนในสองฝั่งยากที่จะไปมาถึงกัน ฯ

เมืองนี้มีอุปสรรคอีกอย่างหนึ่ง คือไข้ชุม ทั้งร้ายด้วย อย่าว่าแต่คนจรมาเลย คนเคยอยู่ที่นี่แล้วก็ยังไม่วายเป็นไข้ บางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้ด้วยก็ได้

คนต่างถิ่นไม่กล้ามาอยู่ตั้งทำมาหากินมาก แม้ที่ยังว่างเปล่าอยู่มากและทางหากินก็ยังมี ฯ เหตุไฉนไข้จึงชุม มีผู้คิดกันมาก *พระกำแหงพลล้าน* กราบทูลว่า ในตำบลที่แผ้วป่าใหม่ เพื่อทำบ้านหรือทำไร่ พอฝนตกเป็นมีไข้เกิดขึ้น และเป็นกันในฤดูฝน สมุฏฐานแห่งไข้ น่าจะเห็นดังนี้ :-

๑. เมืองนี้พื้นเป็นแลง ฤดูแล้งต้องแดดจัด พื้นแผ่นดินร้อน พอกระทบฝนเข้า ไอร้อนขึ้นจากแผ่นดิน คนถูกร้อนกับเย็นกระทบกัน อาจเป็นไข้ได้ ฯ

๒. ในตำบลที่เป็นป่าดิบ มีไม้ใหญ่ใบร่ม แดดส่องไม่ค่อยถึง ฝนตกหนักเข้า ที่นั้นชื้น ฯ

๓. การแผ้วป่า มักทำในฤดูแล้ง พอพื้นที่ชื้นต้องแสงแดด ก็เกิดเป็นไอขึ้น ฯ

๔. ฝนต้นฤดู ย่อมชะเอาพิษแห่งว่านยาหรือแห่งต้นไม้เถาวัลย์ในป่าไหลลงแม่น้ำ บริโภคน้ำนั้นทั้งขุ่น ๆ ไม่ต้มไม่กรองเสียก่อน อาจเป็นไข้ก็ได้ ฯ

ทางแก้ก็คือ ลานวัดหรือลานบ้าน อย่าให้โล่งโถง ถูกแดดจัดในหน้าแล้ง ปลูกต้นไม้ไว้พอมีร่มมีเงาบังแดดบ้าง แต่ไม่มากจนครึ้ม ที่จะชื้นในหน้าฝน สรุปใจความว่า ควรระวังในการกระทบร้อนกับเย็น และระวังชื้นแรกต้นฤดูฝน ระวังน้ำอันจะพึงบริโภค ต้มหรือกรองเสียก่อนเป็นดี ฯ

พระสงฆ์ในเมืองนี้ มีน้อย กล่าวเฉพาะในวัดที่ได้เสด็จหรือผ่านไปในตอนใต้ วัดหนึ่งมี ๕ รูปได้เป็นดี ตอนในเมืองค่อยมีมาก วัดหนึ่งมีกว่า ๑๐ รูปบ้างก็มี แต่ไม่ถึง ๒๐ รูป ในตอนเหนือ วัดมีพระสงฆ์ถึง ๑๐ รูปกว่าขึ้นไปก็มี *พระครูใย* เจ้าคณะแขวงพรานกระต่าย กราบทูลว่า วัดที่พระครูอยู่มีพระสงฆ์ถึง ๔๐ และวัดมีพระสงฆ์ ๒๐ ขึ้นไปหา ๓๐ ยังมีอีก ๒-๓ วัด ได้ยินว่าคนในอำเภอนั้นมีอันจะกิน วัดมีพระน้อย พระจึงไม่อาจรักษาวัดให้เตียน เว้นไว้แต่จะได้ชาวบ้านช่วยเอาเป็นธุระการเล่าเรียนในทางพระศาสนา ไม่ต้องกล่าวถึง มีไม่ได้อยู่เอง เป็นแต่มีไว้สำหรับชาวบ้านทำบุญและเทศนาให้เขาฟัง

ส่วนการปกครอง จัดว่าดีได้ รองเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวงที่

ได้พบ และเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่และสามารถ เจ้าอธิการหมวด และพระอธิการวัดที่เป็นผู้หลักแหลมก็ยังมี แม้ในวัดมีพระน้อย ในบางวัดก็ยังแลเห็นพระ-อธิการแข็งแรง พอพระหฤทัยอยู่ เจ้าคณะมณฑลขึ้นไปตรวจการณ์เมื่อศกก่อน ทำรายงานกราบทูลว่า หาตัวผู้เป็นเจ้าคณะมิได้ มีรองเจ้าคณะเมืองแต่ก็ไม่ยอมรับเป็นตัวเจ้าคณะ ไม่สอดส่องให้ทั่วถึงเอง เป็นเพราะไม่มีฉันทะจะสมาคมและสนิทสนมกับใคร เสด็จมาคราวนี้ ได้ทรงพบและรู้จักพระที่พอพระหฤทัยหลายรูป ตั้งแต่รองเจ้าคณะเมืองลงมาเป็นชั้น ๆ ที่เห็นว่าจะหนุนกันขึ้นไปได้โดยลำดับ ถ้าในเมืองอื่นที่มีพระมาก มีเจ้าคณะเจ้าอาวาสเหมือนเช่นนี้ก็จะดี ฯ

เมื่อภูมิประเทศเป็นเช่นนี้ ทางที่ควรจัด ควรหวังแต่เพียงจะมีพระไว้สำหรับชาวบ้านทำบุญ และเทศนาให้เขาฟัง แต่ถ้าพระเหล่านั้นมีความรู้อันเป็นทางแห่งความปฏิบัติของตนและสั่งสอนชาวบ้าน จะดีขึ้น ทางที่ดีก็คือ เห็นรูปใดฉลาดและมั่นคง ก็ส่งลงมาให้ศึกษาในกรุงเทพ ฯ แต่อย่าให้วุ่นไปในทางแปลหนังสือเป็นเปรียญ ให้รู้และสอบได้เพียงองค์นักธรรมก็พอ จะได้กลับขึ้นมาเร็ว ๆ ทำนองสวดมนต์ อาจบำรุงให้ดีขึ้นได้ด้วยการนัดพระต่างวัดในแขวง ซ้อมเป็นคราว ๆ เฉพาะวัดที่อาจไปมาถึงกันด้วยไม่พักลำบาก ฯ ส่วนวัดมีพระสงฆ์มาก ใน *แขวงพรานกระต่าย* อาจจัดการเรียนธรรมวินัยขึ้นได้ ถ้าหากพระผู้เข้าใจช่วยแนะนำได้ ฯ

การศึกษา ของเด็กชาวเมือง มีโรงเรียนตำบลตั้งตามวัด นับว่าทั่วถึงมี *ครูเชลยศักดิ์*[๓๐] สอนเพียงชั้นมูล ไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นเวลาสอนมัวสาละวนเข้าแถวรับเสด็จเสีย การนุ่งห่มและท่าทางของเด็กนักเรียนดูดีอยู่ ฯ

ตั้งแต่เข้าเขต *กำแพงเพชร* ถ้าถึงพลับพลาเวลาเย็น มีชาวบ้านนำสำรับมาเลี้ยงคนที่ตามเสด็จด้วย บางแห่งมีถึง ๒๐-๓๐ สำรับ โปรดให้ไวยาวัจกรแจกกัปปิยภัณฑ์แก่เจ้าของสำรับเวลาเย็น ราคาคนละ ๑ บาททุก ๆ ตำบล ฯ

คนงานที่อยู่ไกล ๆ มาทำพลับพลาและทำทางเป็นที่เสด็จประพาสก็โปรดให้แจกเป็นเครื่องบำรุงน้ำใจตามที่มานานวันหรือน้อยวัน ที่ได้ถึง

คนละ ๖ บาทก็มี ในตำบลหนึ่ง ๆ มีถึง ๓๐-๔๐ คนก็มี ฯ

ผู้ที่รับรองในทางเป็นพระ ก็ได้รับประทานของแจกเนื่องในทางพระศาสนา ผู้ที่รับรองในทางเป็นพระบรมราชวงศ์ ก็ได้รับประทานของแจกอันเป็นลาภผล ฯ

ชาวบ้านแตกตื่นกันมาเฝ้ามาก ไม่ว่าเด็กผู้ใหญ่ผู้ชายผู้หญิง แม้แก่เฒ่าจนเดินไม่ค่อยไหว และบางคนตาบอดทั้ง ๒ ข้างแล้ว ก็ยังอุตส่าห์ให้เขาพามาเฝ้า ทรงพระเมตตา ตรัสปราศรัยด้วยเฉพาะตัว เพื่อให้ได้ฟังพระสุรเสียงแทนได้เห็นด้วยจักษุ ฯ

ตอนที่ ๓ เสด็จเข้าเมืองตาก

๑๕. วันที่ ๒๘ พ.ย. เสด็จกลับจากบิณฑบาต เสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญวัดภุมมาลาพร้อมด้วยพระทั้งหลาย อนุโมทนาแล้ว ถอยเรือที่นั่งไปจอดกลางแม่น้ำทำอุโบสถ เสร็จแล้วกลับมาประทานธรรมและประทานของแจกแก่พวกชาวบ้าน และประทานชื่อ *วัดภุมมาลา ตำบลบ้านลานดอกไม้* ฝั่งตะวันตกว่า *"วัดอมฤต"* โดยเหตุที่ *กำนันอ่ำ* เป็นหัวหน้าบำรุง *วัดกันจิรบุปผา* ฝั่งตะวันออก ที่ *นายกัน* ผู้ช่วยและ *จีน* ภรรยาสร้างประทานชื่อว่า *"วัดกัลปพฤกษ์"* เวลาจะเสด็จต่อไป ข้าราชการเมืองกำแพงเพชรทูลลากลับ เหลือแต่ *พระกำแหงพลล้าน* ผู้ว่าราชการเมืองและ *นายร้อยตรีหรุ่น* ผู้บังคับกองตำรวจภูธรตามส่งเสด็จต่อไป

เวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที เสด็จลงเรือที่นั่ง ออกจาก *วัดอมฤต* ต่อไปเวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนคลองเมือง ไม่ประทับเพราะเวลาจะไม่พอสำหรับที่จะเสด็จไป ประทับแรม ณ พลับพลาข้างหน้าหรือเดินต่อมาโดยไม่ได้หยุด ด้วยมีคนถ่อ ๒ ผลัด คือคนเก่าสำรับหนึ่ง *พระศักดา* จัดมาจากเมืองตากอีกสำรับหนึ่ง มาจนเวลาพระอาทิตย์จวนจะสิ้นแสงแล้วยังไม่ถึง จะหาที่พักก็ไม่เหมาะ เพราะหมู่บ้านคนตั้งอยู่ห่างมากแลเห็นแต่ป่าไม้ทิวเขายาวยืดไปทั้งนั้น จึงเป็นอันจำเป็นต้องถ่อกันต่อไปใกล้จะถึง *วังเจ้า* มืดหมดแสงตะวัน แม่น้ำแคบและเชี่ยวจัด ร่องก็คด คลำหา

ร่องกันไปตลอดทาง มีเรือนำร่อง ๒ ลำ ก็ไม่อาจนำให้เรือเดินไปได้สะดวกทั่วกัน เพราะเรือกินน้ำลึกตื้น ไม่เสมอกัน และไปไม่ค่อยทันกัน ทั้งน้ำก็เชี่ยวประเดี๋ยวลำนั้นติด ประเดี๋ยวลำนี้ติด บางลำกลับลอยไปตามน้ำ ไปคนละทาง ๒ ทาง ถ่อเรือไปมืด ๆ แลเห็นกันแต่แสงไฟในลำเรือ สองข้างฝั่งก็มีแต่ป่าไม่มีท่าขึ้น เป็นที่เปลี่ยว ต่อใกล้เข้าจึงเห็นแสงไฟที่พลับพลา แลเห็นบ้านบ้างรำไร

เวลา ๒ ทุ่ม ๑๖ นาที ถึงพลับพลา *เกาะอ้ายด้วน* มีข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตำรวจภูธร เมืองตาก มารับเสด็จเป็นอันมาก ฯ ฝ่ายพระสงฆ์ มีแต่ *พระปลัดคำ วัดสีตลาราม* ผู้รักษาการณ์ในหน้าที่เจ้าคณะเมืองมารับเสด็จรูปเดียว ตรัสถามถึงการคณะเมืองนี้ *พระปลัดคำ* กราบทูลไม่แจ่มแจ้ง ส่อว่าไม่ได้เอาใจใส่ในหน้าที่ ที่ตำบลนี้มีเกาะอยู่เกาะหนึ่งไม่สู้โต กล่าวกันว่ามีจระเข้หางด้วนมาทำวังอยู่ริมเกาะนั้น จึงได้ชื่อตำบลนี้ว่า "เกาะอ้ายด้วน" ที่ตำบลนี้ว่ามีบ้านอยู่ ๘ หลังคาเรือนเท่านั้น หากินในทางทำการรับจ้างบ้าง ทำนาบ้าง ฯ

๑๖. วันที่ ๒๙ พ.ย. เช้าเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ใกล้ ๆ พลับพลา และตรัสปราศรัยแก่ข้าราชการถึงเรื่องตำบลนั้น ๆ พอได้เวลา เสวยที่โรงฉันหน้าฉนวนนั้น มีชาวบ้านตำบลอื่น ๆ ที่ใกล้มาสมทบทำบุญ ๕๐ คนเศษ ประทานเทศนาและประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญ และคนเรือที่มาจากนครสวรรค์และกำแพงเพชร ตลอดถึงคนครัวและคนเลี้ยงน้ำร้อนและตำรวจภูธรแล้ว

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๘ นาที ออกเรือจากพลับพลา *เกาะอ้ายด้วน* ต่อไป เวลาเช้า ๔ โมง ๕๒ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อน *ตำบลประดาง* พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งข้างซ้าย ฝั่งข้างขวามีเขาตกน้ำซับซ้อนกันหลายชั้น ชาวบ้านนั้นเรียกชื่อเขาต่าง ๆ กันมาก เช่น *เขาหนองบัวแดง เขาราน้ำ เขาแก้ว* เป็นต้น รวมเรียกทั้งหมู่บ้าน เรียกว่าเขาประดาง เขาเหล่านี้ไม่มีไม้โตเหมือน *เขาสระบาป* ทาง *จันทบุรี* มีต้นไม้เล็กไม่ทึบ และแลเห็นพื้นดินโปร่งเป็นแห่ง ๆ ดูไกล ๆ เหมือนไร่ที่คนไปปลูกต้นไม้ ผัก พริก มะเขือไว้ ฝั่งข้างซ้ายที่ตั้งพลับพลา มีแต่ป่าไผ่ มีบ้านคนตั้งอยู่บ้างห่าง ๆ เพลวันนี้

มีคนมาทำบุญราว ๑๐๐ คน เสด็จขึ้น ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านพอควร เสวยเพลแล้ว ทรงสั่งสอนพวกชาวบ้านและประทานของแจก และโปรดให้ *หลวงผดุงพยุหพล* แจกพวกที่มาทำงาน ตามวันมากวันน้อย มาใกล้มาไกล แล้ว *พระครูเมธีคณานุรักษ์* และ *พระครูใย* ผู้ตามเสด็จจากกำแพงเพชร เฝ้า ทูลว่ามาทางเรือตามเสด็จไม่ทัน จึงขึ้นเดินมา ให้เรือกลับ *พระครูแหยม* และ *เจ้าอธิการอ่อน* ทูลลากลับไปกับเรือ เดินจากคลองเมือง มาถึง *เกาะตำแย* ค่ำ อาศัยวัดร้างนอนที่นั่น เช้าจึงเดินต่อมาถึงนี่ จึงโปรดให้ไปใน *เรือหม่อมเจ้าทัศโนภาศ* แล้วเสด็จทอดพระเนตรช้างที่เขาจัดให้มาลาก และงัดไม้ถวายทอดพระเนตร ช้างนี้เป็นของ *นายแช่ม* คนทำป่าไม้ เขาซื้อกันเชือกละหลาย ๆ พัน ช้างเชือกนี้เขาบอกว่าซื้อมา ๓,๘๐๐ บาท มีผู้มาซื้อถึง ๗,๐๐๐ บาทไม่ขาย ว่าเป็นช้างขนาดใหญ่ สูง ๕ ศอกเศษ ลากซุงได้ต้นโต เช่น ไม้ ๑๑-๑๒ กำ ยาว ๓-๔ วาลากได้ แต่ที่ให้คัดและลากเพื่อเป็นการถวายตัวที่นี่ ไม่น่าดู ว่าช้างเห็นคนมากกลัวเสียไม่ทำจริง ๆ โปรดให้เอากล้วยอ้อยมาเลี้ยงช้าง และให้จ่ายกัปปิยภัณฑ์แก่หมอ และประทาน *เหรียญอริยสัจ* แก่นายแช่มเจ้าของช้าง

เสด็จลงเรือ พอจะออกจากที่หญิงมารดาพาเด็กมาทูลขอด้ายสิญจน์ผูกข้อมืออีก เด็กคนนี้อายุราว ๕ ขวบ เขากราบทูลว่า ตกต้นไม้แขนหักและเป็นไข้มาแต่เช้า เห็นเด็กอื่นได้สายสิญจน์ผูกมือ อยากได้บ้างรบให้พามา พอสร่างไข้จึงพาตัวมา ทรงผูกข้อมือและประทานเหรียญอริยสัจผูกคอเป็นการทำขวัญ แล้วโปรดให้ *พระครูวิมลสรสิทธิ์* ผู้ตามเสด็จช่วยจัดการทาน้ำมันเข้าเฝือกให้ และประทานยาแก้ไข้กับน้ำมันสำหรับหยอดไว้ รับสั่งว่า ถ้าเป็นอย่างไรมากไป จงไปที่เมือง ขอให้หมอหลวงเขาช่วยรักษา กว่าจะได้ออกเรือจาก *ตำบลประดาง* ต่อไป เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๑ นาที ฯ ทางข้างหน้าแลเห็นเขาอยู่สองฟากแม่น้ำเป็นทิว ยิ่งขึ้นไปก็ยิ่งเห็นภูเขาซับซ้อนกันมาก เมื่อมาจวนถึงพลับพลาวังหิน เรืออยู่ในกลางแม่น้ำ จะดูไปทิศไหนก็เห็นเขารอบข้าง ทั้งซ้ายขวาหน้าหลัง อยู่ไกลบ้าง ใกล้บ้าง สูงบ้างต่ำบ้าง ซ้อนกันเป็นหลั่นลดงดงามน่าดูนัก หาดทรายกลางแม่น้ำก็ผุด

ดูเป็นวงเวิ้ง เป็นขอบเหลืองลาดชันหลั่นลดดุจภูเขาเตี้ย ๆ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๑ นาที ถึงพลับพลาประทับแรม *ตำบลวังหิน* ที่นี่มีชาวบ้านมารับเสด็จ พร้อมทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านประมาณ ๒๐๐ คนเศษ แต่ส่วนคนที่มีใจเอื้อเฟื้อทำสำรับมาคอยเลี้ยงคนเรือ คนตามเสด็จก็ถึง ๔๗ สำรับ นับว่าเหลือ เสด็จขึ้นพลับพลา ประทานปฏิสันถารแก่ข้าราชการและชาวบ้านเหล่านั้นแล้ว เสด็จทอดพระเนตร *วัดยาง* อันอยู่ใกล้พลับพลา วัดนี้เป็นสำนักสงฆ์ มีพระ ๓ รูป *พระอิน* พรรษา ๒ เป็นอธิการ ลานวัดสะอาด ภูมิฐานดี มีต้นไม้โต ๆ ครึ้มน่ารื่นรมย์ มีกุฎี ๖ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หลัง หอกลาง ๒ ชั้น ชั้นล่างเป็นหอนั่ง ชั้นบนเป็นหอสวดมนต์ กลับจากทอดพระเนตรวัดแล้ว ประชุมพระสวดมนต์และประทานจีวรแพรแก่ *พระครูเมธีคณานุรักษ์* และ *พระครูใย* ผู้ตามเสด็จมาจากกำแพงเพชร ประทานย่ามตราแก่ *พระปลัดคำ* ผู้รักษาการในหน้าที่เจ้าคณะเมือง

๑๗. วันที่ ๓๐ พ.ย. เสด็จบิณฑบาต พอออกฉนวนหน้าพลับพลาก็พบพวกชาวบ้านมาเข้าแถวคอยใส่บาตรอยู่แน่น เมื่อทรงรับบาตรแล้ว ทรงเห็นที่ที่พลับพลาแคบ ไม่พอแก่คนที่มาทำบุญมาก จึงเสด็จไปเสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญ *วัดยาง* พร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย คนมาทำบุญวันนี้มากประมาณ ๖๐๐ คนเศษ พระรูปหนึ่งต้องฉันราว ๒๐ สำรับ ๓๐ สำรับก็มี คือยกสำรับนี้เข้า ยกสำรับนั้นออก สำรับละคำก็เกินต้องการ เสวยแล้วประทานธรรมและประทานของแจกแก่คนที่มาทำบุญและคนงาน เวลาอีก ๑๕ นาทีจะ ๕ โมง เห็นยังเหลือคนอีกมาก ถ้าทรงแจกจนทั่ว น่าจะต้องเสวยเพลที่นั่นอีก จึงทรงมอบให้ผู้อื่นแจกแทน เสด็จมาเรือที่นั่ง เวลานี้ทั้งพวกที่มาเฝ้ามาดูและพวกที่มาทำบุญรวมราว ๑,๐๐๐ เศษ ยังพวกเรือที่เมืองจัดมารับเสด็จอีก ราว ๔๐ ลำ เรือเหล่านั้นเป็นเรือชะล่ามาก คนลงเต็มลำ ราวลำละ ๑๐ คนบ้าง ๑๕ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง สมทบทั้งคนดูและคนในเรือเกือบ ๒,๐๐๐ คน

เวลาเช้า ๕ โมงตรง ออกเรือจากท่าพลับพลา *วังหิน* ต่อมา ใน

ระหว่างนี้ได้ยินเสียงประโคมเซ็งแซ่ตลอดทาง เรือแห่ล้อมหน้าล้อมหลัง บ้างประโคมดนตรี มีกลองยาวและเถิดเทิงเป็นต้น บ้างขับร้องรับประสานเสียง เรือที่แห่มาเหล่านั้น บางลำคนพายเป็นชายทั้งลำ บางลำหญิงไทยล้วน บางลำหญิงลาวล้วน แต่งกายเหมือนกันเป็นพวก ๆ บางลำแต่งเรือประดับ *ธงเทียวขาวแดง* และพวงมาลัยใบไม้ดอกไม้ ต่างรื่นเริงสนุกสนานอย่างนักขัตฤกษ์งานปี ตั้งแต่ออกจากพลับพลาตำบลวังหินมาราวครึ่งโมง ถึง *บ้านเชียงเงิน* ต่อไปอีกราว ๔๐ นาที ถึง*เชียงทอง* เห็นบ้านแน่นหนา และสวนมะพร้าวเป็นดง ติดเนื่องกันไป เรือนใหญ่ ๆ ฝากระดานมุงกระเบื้องมากกว่าฝาแฝกมุงแฝก วัดมีไม่ห่างกันนัก แลเห็นโบสถ์วิหารการเปรียญสูงตระหง่านเรียงราย นับว่าเป็นสง่าบ้านเมืองหลายแห่ง ยิ่งจวนจะถึงเมืองยิ่งเห็นบ้านซับซ้อนกันมากเข้า ต่างตั้งที่บูชาประดับประดาบ้านเรือนขาวแดงไปด้วยดาดผ้าและธงตลอดทาง คนเดินดูตามฝั่งริมแม่น้ำเป็นแถวติดต่อกันไปยืดยาวตามหน้าวัดและตรอกลงน้ำ มีคนมาออกันคอยดูเป็นกลุ่ม ๆ

เวลาเที่ยง ๕๖ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับ *เมืองตาก* พระสงฆ์ มีเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด และพระอธิการที่อยู่ใกล้ ๆ มาสวดชัยมงคล-คาถาถวายที่ปะรำข้างพลับพลา ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ตำรวจภูธร เสือป่า และนักเรียน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวรับเสด็จ บ้างบรรเลงเพลงแตร บ้างร้องสรรเสริญพระบารมี บ้างโห่ร้องเสียงกึกก้องไปในขณะนั้น รวมทั้งราษฎรที่มาประชุมกันรับเสด็จที่พลับพลากว่า ๒,๐๐๐ คน เสด็จขึ้นไปที่ร้าน พระสวดชัยมงคลคาถา ตรัสปราศรัยแก่พระที่นั่น *พระปลัดคำ* ผู้รักษาการณ์ในหน้าที่เจ้าคณะเมือง นำเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว มี *พระครูบุญทัน วัดโบสถ์* เจ้าคณะแขวงเมือง *พระครูคำใจ วัดมณีไพรสัณฑ์* เจ้าคณะแขวงแม่สอด มาจาก *อำเภอแม่สอด พระครูนำ วัดโพงาม* เจ้าคณะ*แขวงบ้านตาก* และพระเจ้าอาวาสวัดใกล้ ๆ อีกรวม ๑๗ รูปด้วยกัน ตรัสปราศรัยแก่ภิกษุทั้งหลายพอสมควร แล้วเสด็จทางแถว ข้าราชการ *พระ-ศักดาเรืองฤทธิ์* ผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการผู้เป็นหัวหน้าในตำแหน่งเฝ้าเรียงตัว ตรัสทักทายพอสมควร แล้วเสด็จไปให้ราษฎรเฝ้า แล้วเสด็จขึ้น

เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๑ นาที เสด็จประพาสวัดที่ใกล้ ๆ คือ *วัดมะเขือแจ้ วัดสระเกศ วัดไผ่ล้อม วัดโพธาราม วัดสีตลาราม* วัดเหล่านี้ตั้งอยู่ไม่ห่างกันนัก จากพลับพลาไป เวลาราว ๑๐ นาที ถึง วัดมะเขือแจ้ วัดนี้ตั้งอยู่หลังเรือนจำ ภูมิฐานไม่ดี แต่ไม่รก โบสถ์ฝาไม้ มีพระพุทธรูปงาม แต่องค์เล็กหน้าตักราว ๑ ศอกเท่านั้น การเปรียญสามัญ ไม่ดีนัก มีกุฏิ ๖ หลัง เป็นฝากระดานมุงกระเบื้องบ้าง ฝาขัดแตะมุงแฝกบ้าง มีภิกษุ ๗ รูป *เจ้าวัดชื่อสิน* มีพรรษา ๒๗ เป็นอุปัชฌายะมาหลายปี มีศิษย์มาก ทอดพระเนตรวัดแล้วประทานย่ามและหนังสือต่าง ๆ แก่พระอธิการ และประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและผ้าเช็ดหน้าแก่พระวัดนั้น เสด็จออกจากวัดนั้นแล้วมาทางใต้มีสะพานยาวสัก ๒ เส้น

ข้ามบึงไป *วัดสระเกศ* เสด็จประพาสวัดนี้ วัดนี้ว่าเป็นวัดเก่านมนานมาแล้ว แต่ต่อมาพระอยู่ไม่ค่อยติด ร้างมากกว่ามีพระอยู่ วัดนี้ที่จริงภูมิฐานไม่เลว ของที่ยังเหลืออยู่มีโบสถ์ผนังตึก แต่ไม่โต กับมีหอไตรเก่าโซเซ หน้าจั่วมีลวดลายเป็นฝีมือเก่า และกุฏิ ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังยังดี เวลานี้มีพระธุงค์มาจากเมืองสมุทรสาครมาอยู่ ๑ รูป เป็น *มหานิกาย* ถามได้ความว่า การที่มาอยู่เจ้าคณะไม่รู้ เมื่อเสด็จกลับมา จึงตรัสแก่ *พระศักดาเรืองฤทธิ์* ว่า ถ้าต่อไป *วัดร้าง* ก็ดี ที่ *สำนักสงฆ์* ก็ดี จะมีพระมาอยู่ ให้บอกเจ้าคณะหมวดหรือเจ้าคณะแขวงให้รู้ ขอให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นธุระในทางนี้ด้วย

เสด็จกลับข้ามบึงมาทางเดิม แล้วเลี้ยวไปทางใต้สักหน่อยหนึ่ง ถึง *วัดไผ่ล้อม* วัดนี้ภูมิฐานดีพอใช้ เสียแต่แคบและใกล้กับวัดโพธาราม ห่างกันในราวเส้นเดียว ลานวัดสะอาด โบสถ์สร้างใหม่ฝาผนังตึก พระศักดาเรืองฤทธิ์เป็นหัวหน้า ทำกว้าง สะอาดดี มีพระพุทธรูปเล็กหลายองค์ ไม่นับว่างามกุฏิมี ๗ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง มีพระ ๒ รูป *พระอธิการคำ* พรรษา ๒๕ เป็นเจ้าอาวาส เป็นพระสะอาดเรียบร้อย แต่ออกจะ *เคร่งเกินไปจนคุมบริษัทไม่ติด* นับว่าขาดคุณสำคัญอันหนึ่ง เมื่อทอดพระเนตรวัดและตรัสถามถึงความเป็นไปและการพระศาสนาที่ทำในวัดนั้นแล้ว

เสด็จประพาส *วัดโพธาราม* มีพระ ๒ รูปออกมาคอยรับเสด็จ *เจ้าอาวาสชื่อบุตร* วัดนี้หมู่กุฏีและภูมิฐานก็ดีอยู่ แต่การรักษาไม่ดี สังเกตเห็นว่าพึ่งเตียนเมื่อเตรียมรับเสด็จ โบสถ์ฝาไม้มีไม่รอบและสกปรก

ออกจากวัดโพธารามเสด็จไปทางล่าง ราว ๑๕ เส้น ถึง *วัดสีตลาราม* วัดนี้เป็นวัด *ธรรมยุต* ตั้งอยู่ในระหว่างตลาดหน้าวัดใกล้แม่น้ำ เดิมว่าเป็นวัด *มหานิกาย* มีกุฏีไม้ ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน ชาวบ้านเรียกวัดน้ำหัก เมื่อ ๒๔ ปีมาแล้ว *พระยาวิเศษสัจธาดา* ครั้งยังเป็น *พระสุจริตรักษา* ผู้ได้เคยอุปสมบทในสำนักพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และเลื่อมใสในนิกายนี้ ขณะเป็นผู้ว่าราชการเมืองอยู่ ได้ทูลขอพระธรรมยุตขึ้นไปอยู่เมืองตากโปรดพระราชทาน *พระมหาเอี่ยม* ๔ ประโยค *วัดเสนาสน์ กรุงเก่า ทรงตั้งเป็นพระพรหมเทพาจารย์* ขึ้นไปพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้เป็นสหจร และจัดให้อยู่วัดนี้ เมื่อพระพรหมเทพาจารย์ขึ้นมาอยู่แล้ว *หลวงจิตรจำนงวาณิช (จีนบุญเย็น)* จัดการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างขึ้นใหม่เกือบทั้งหมด เหลือของเก่าแต่การเปรียญ ๑ หลัง กับหอระฆัง ๑ หลังเท่านั้น โดยเหตุนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ *พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้* ครั้งยังเป็น *สมเด็จพระยุวราช* เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือและเสด็จทอดพระเนตรวัดนี้ จึงพระราชทานชื่อว่า *“วัดสีตลาราม”* โบสถ์วิหารและกุฏีก่อเป็นตึกอย่างใหม่ใหม่จนเกือบไม่รู้ว่าวัด โบสถ์และวิหารเป็นตึกใหญ่โตกว้างขวางเท่ากัน แต่วิหารเตี้ยกว่า กุฏีทำเป็น ๒ หมู่ เรียกคณะเหนือคณะใต้ คณะใต้มี ๑๐ หลัง เป็นกุฏี ๒ ชั้น ข้างล่างเป็นตึก ข้างบนเป็นไม้ คณะเหนือมีกุฏีตึก ๒ หลัง ยาว ๙ ห้องหลังหนึ่ง อีกหลังหนึ่งหันหน้าหากันเหมือนคณะใต้ จุพระได้เท่ากัน ถ้าพระเณรอยู่ไม่ต้องซ้อนกัน ๒๐ รูปเป็นพอดี แต่ว่าถ้าพระมากเคยอยู่ได้ตั้ง ๕๐ รูปกว่า มีกำแพงล้อมรอบคณะและล้อมวัด เขตพัทธสีมาใหญ่เสมอกำแพงวัด มีโรงเรียนหนังสือไทย เป็น *โรงเรียนตัวอย่าง* เมืองนั้นมีนักเรียนชาย ๑๒๐ หญิง ๙ สอนถึงชั้นมัธยมปีที่ ๓ เป็นอย่างสูง เวลานี้ *พระปลัดคำ* พรรษา ๑๐ เป็นเจ้าวัด มีพระ ๕ รูป พรรษาเดียวทั้งนั้น เณร ๓ รูป การสวดมนต์มีเทศนา วัดต่าง ๆ มีแต่หน้าพรรษา แต่วัดสีตลาราม

มีเป็นนิตย์อย่างวัดธรรมยุตในกรุงเทพ ฯ อุบาสกอุบาสิกาฟังเทศน์ในวันพระ ราววันละ ๔๐ คน แต่พระในวัดนอกจากพระปลัดคำ ยังทำอะไรไม่ได้ ส่วนพระปลัดคำ คนที่นั่นสรรเสริญว่ารู้ธรรมวินัยและเทศนาเป็น แต่แย้งต่ออาการที่ได้เห็นว่าเป็นผู้เงอะงะ

เสด็จกลับจากวัดสีตลารามมาตามถนนใหญ่ ผ่านตลาด มีผู้ตั้งที่บูชาและนั่งคอยเฝ้ามาก ค่ำประทับแรมบนพลับพลา พลับพลานี้ทำคล้ายกับ*ที่เมืองกำแพงเพชร* ต่างแต่มีบันไดลงข้างหน้ามุข ๒ ทาง มีปะรำแต่ข้างหน้าและที่นี่ทำฝากระดาน ส่วนหลังคามุงแฝก จะเปลี่ยนเป็นมุงกระเบื้องภายหลังอย่างเดียวกัน ทำเป็นของถาวรเพื่อใช้เป็นพลับพลารับเสด็จสำหรับเมืองในการต่อไป สร้างขึ้นในการรับเสด็จคราวนี้ การแต่งประดับด้วยกล้วยไม้ต่าง ๆ เห็นจะหลายสิบอย่าง ทั้งที่พลับพลาและที่ปะรำหน้าพลับพลา นับว่าเป็นอย่างงามกว่าพลับพลาที่อื่นที่ได้เห็นมาแล้ว ฯ

๑๘. วันที่ ๑ ธันวาคม เมื่อคืนหนาวจัดจนเช้า เสวยเช้าแล้ว ประทานธรรมและประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญและคนทำงานที่นัดให้มาประชุมที่ *วัดมะเขือแจ้* เสด็จกลับถึงพลับพลาเวลาจวนเพล พวกทหารเฝ้าทำสักการบูชา มีนายพันโท *พระสุรรณชิต* ผู้ขึ้นไปตรวจการณ์จากนครสวรรค์เป็นหัวหน้า ทรงประทานปฏิสันถารแก่นายทหารที่มาเฝ้าและพวกที่มาทำบุญจนเวลาเพล เสวยเพลแล้ว ทรงเซ็นสั่งให้ *พระอริยกวี พระมหานายก พระครูเมธีคณานุรักษ์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองกำแพงเพชร *พระครูวินัยธรรม* วัดบวรนิเวศวิหาร เข้ากันเป็นการกสงฆ์พิจารณาและ *วินิจฉัยอธิกรณ์* ๓ เรื่อง ที่ *พระปลัดคำ* ผู้รักษาการณ์ในหน้าที่เจ้าคณะใหญ่เมืองตาก กราบทูลว่ายังค้างอยู่ คือ

๑. *พระเที่ยง วัดตะคร้อ* ต้องหาว่ารุกเอาที่ดินของราษฎร พระ-ปลัดคำ พิจารณาว่าสมจริง ตัดสินให้สึก พระเที่ยงไม่ยอมทำตาม และบวชหญิงเป็น *สามเณรี*

๒. เรื่อง *พระครูพัฒ เจ้าคณะแขวง กิ่งอำเภอเชียงเงิน*[๓๑] ต้องหาว่าเสพสุราและเบียดบังเอาทรัพย์สำหรับปฏิสังขรณ์ใน *วัดชัยชนะสงคราม*

บ้าง เอาทรัพย์ทายกบริจาคแก่ภิกษุเฉพาะตนบ้าง พิจารณาแล้วส่งสำนวนแก่เจ้าคณะรองหนเหนือ ผู้บัญชาการคณะมณฑล ยังไม่ได้รับคำตัดสิน

๓. เรื่องพระหลายรูปด้วยกัน อยู่ *วัดท่าชัย* ก็มี *วัดเขาแก้ว* ก็มีลักเล่นการพนันคือหมากแกว และ *พระเข้ม* ต้องหาว่ารับจำนำอาวุธ ยังไม่ได้ตัดสิน ฯ

เรื่องที่ ๑ เมื่อเสด็จถึง *บ้านประดาง* ชาวบ้านผู้เป็นโจทก์หลายคนถวายเรื่องราว ได้โปรดให้การกสงฆ์วินิจฉัยอธิกรณ์เรื่องที่ ๑ เฉพาะในความประพฤติของภิกษุ ไม่เกี่ยวถึงเรื่องที่ดิน อันเป็นหน้าที่ของฝ่ายบ้านเมือง ฯ ส่วนอธิกรณ์เรื่องที่ ๒ นั้น เข้าใจว่าท่านผู้บัญชาการคณะมณฑลรอไว้ถวายทรงวินิจฉัยที่นี่ เพราะก่อนนั้นท่านได้เคยกราบทูลไว้แล้ว จึงโปรดให้วินิจฉัยเสียด้วย ฯ เมื่อพิจารณาแล้วทำคำวินิจฉัยอย่างไรให้นำถวาย ส่วนเรื่องที่ ๓ ได้ทราบว่าผู้ที่ต้องหาสึกหมดแล้ว เป็นอันไม่ต้องพิจารณา ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๑ นาที เสด็จประพาสวัดขึ้นไปทางเหนือตามถนนหลวง ผ่านตลาดไป แล้วเลี้ยวมาทางตะวันออกข้ามบึงไป บึงนี้กว้างราว ๓ เส้น แต่ยาวมาก น้ำตื้นพอเหมาะสำหรับปลูกบัวหลวง มีบัวหลวงอยู่บ้างเป็นหย่อม ๆ รกด้วยหญ้าอื่นเสียมาก เมื่อพ้นบึงมาถึงเนินเขาเตี้ย ๆ พอขึ้นไปดูพื้นที่ได้ถนัด มีวัดอยู่บนนั้นวัดหนึ่ง เรียก*วัดมณีบรรพต*(๓๒) โบสถ์วิหารตึกไม่สู้โต ตั้งอยู่บนยอดเขา เสด็จนมัสการพระในโบสถ์และวิหาร ในวิหารมีพระงาม ๆ หลายองค์ แต่รกรุงรัง การรักษาไม่ดีและไม่รู้จักจัด มีกุฎี ๔-๕ หลัง มีพระอยู่ ๘ รูป *เจ้าอธิการจิ๋ว* เป็นเจ้าวัด เป็นผู้ชรา อยู่ข้างจะเลอะเทอะไม่ได้การ ที่วัดนี้มี *โรงเรียนหลวง* สอนหนังสือไทย นักเรียนมีทั้งชายและหญิง นักเรียนชาย ๙๐ เศษ หญิง ๓๖ คน แต่งตัวสะอาด เมื่อรับเสด็จ ชายยืนเข้าแถว หญิงนั่งคุกเข่าพนมมือถือดอกไม้ เมื่อประทานของแจกแก่พระอย่างเคยประทานที่วัดอื่นแล้ว

เสด็จกลับตามทางเดิมออกถนนใหญ่ เลี้ยวขึ้นทางเหนือ และประพาส*วัดพร้าว* เป็น *วัดลาว* มีพระอยู่ ๓ รูป *อธิการบุญ* เป็นเจ้าวัด วิหารทำแปลกมาก เขียนลวดลายทองและสีทั้งเสาทั้งแปทั้งกลอนทั้งฝา ประดับประดา

ด้วยกระจกสีต่าง ๆ ตามเสาและฝาน่าดูอยู่ หลังคาทำลดเป็นหลั่นหลายชั้น พระประธานรูปอย่างพม่าไม่งาม ธรรมาสน์และราวเทียนประดับกระจก ปิดทองเป็นของดูได้ เสียแต่กั้นธรรมาสน์สูงเกินไป เกือบแลไม่เห็นหน้าผู้เทศน์ ทำเช่นนี้เพื่อจะไม่ให้เห็นปากเห็นหน้าถนัด เหมือนใช้ตั้งพัดกระมัง กุฎีมีอยู่ ๕ หลัง ๖ ทั้งหอกลาง และมีศาลาเล็กหลายหลัง ลานวัดไม่สู้กว้าง รักษาเตียน มีพวกกะเหรี่ยงและพม่ามาขายของในวัดหลายคน มีถนนและคูคั่น แยกหมู่โบสถ์กับหมู่กุฎี ตอนโบสถ์ไม่ได้เสด็จไปทอดพระเนตร เพราะเวลาจวนค่ำ และจะต้องไปทอดพระเนตรวัดอื่นอีก

เสด็จต่อไปถึง *วัดศรีบุญเรือง* วัดนี้ชาวบ้านเรียกว่า *วัดหัวบ้าน* เป็น *วัดลาว* เหมือนกัน มีกุฎี ๔-๕ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง โบสถ์ไม่มี มีพระรักษาอยู่รูปเดียว ไปลงโบสถ์วัดพร้าว วิหารทำแบบเดียวกับวัดพร้าว แต่เลวกว่า วัดนี้ติดกับวัดโบสถ์ มีกำแพงคั่นเป็นเขตเท่านั้น แล้วเสด็จประพาส *วัดโบสถ์* ต่อไป วัดโบสถ์ก็เป็น *วัดลาว พระครูบุญทัน* เจ้าคณะแขวง เป็นเจ้าอาวาส มีพระอยู่ ๙ รูป โบสถ์ดีฝาผนังตึก มีพระเจดีย์อยู่ในบริเวณโบสถ์องค์หนึ่ง รูปร่างอย่างพม่า ซ่อมยังไม่สำเร็จ ประทานกัปปิยภัณฑ์เป็นจำนวนราคา ๕๔ บาทเท่าพระชนมพรรษา ช่วยในการปฏิสังขรณ์พระ-เจดีย์องค์นั้น บริเวณนี้มีกำแพงก่อทึบล้อมรอบ นอกกำแพงด้านใต้ มีสระและศาลาการเปรียญ ด้านตะวันออกมีหมู่กุฎีและสระ กุฎี ๔-๕ หลังเก่าโซเซ ดีอยู่แต่ ๒ หลังเท่านั้น ด้านเหนือติดกับโรงทหาร ภูมิฐานของวัดนี้ถ้าไม่ติดกับ *วัดศรีบุญเรือง* และโรงทหารแล้วจะดีมาก ตรัสแก่ *พระครูบุญทัน* เจ้าคณะแขวงว่า ต่อไปให้รวมวัดศรีบุญเรืองเป็นวัดเดียวกับวัดโบสถ์เสีย การปกครองจะได้ง่าย เหมือนอย่างฝ่ายเมือง ย่นเมืองลงเป็นอำเภอ ประทานย่ามตราและประทานหนังสือแก่พระครูบุญทันและพระลูกวัดตามเคยแล้ว

เสด็จที่ว่าการกองทหาร ประทานธรรม มีคนไปฟังมาก ทั้งทหารและญาติของทหาร เวลาทุ่มเศษ เสด็จกลับมาทางถนนใหญ่ ตามทางที่เสด็จสว่างแพรวพราวไปทั้งถนน ชาวบ้านตกแต่งตามไฟจุดเทียนไขแขวน *โคม*

ญี่ปุ่น ตั้งที่บูชา ตั้งน้ำมาตามเทียนและจุดตะเกียงเรียงรายไปตลอดทางมา บ้างพนมมืออยู่บ้านเป็นหมู่ ดูหน้าตาแช่มชื่นอย่างยินดีปีติ เวลา ๑ ทุ่ม ๔๐ นาที เสด็จกลับถึงพลับพลา ฯ

๑๙. วันที่ ๒ ธ.ค. หนาวจัดมาตั้งแต่คืนจนเช้า เสด็จบิณฑบาตกลับแล้ว *พระศักดา* นำภรรยาข้าราชการเฝ้า ประทานของแจกแล้ว เสวยที่ปะรำพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลายผู้ตามเสด็จและพระผู้ใหญ่เมืองนั้น เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จศาลากลางเมืองตาก ศาลากลางที่เมืองนี้ เป็นตึกใหญ่สี่เหลี่ยม ๒ ชั้น มีมุขด้านหน้าดูสง่า แต่ตั้งอยู่หลังโรงตำรวจภูธร เดิมว่าเป็นบ้าน *พระยาวิเศษสัจธาดา (อ่วม)* เมื่อจะถึงแก่กรรมได้ถวายเป็นของหลวง ศาลาเดิมเป็นตึก ๒ ชั้นเหมือนกัน แต่เล็กแคบ เดี๋ยวนี้ใช้เป็นโรงตำรวจภูธร เมื่อประทานธรรมและทรงประน้ำมนต์แล้ว เสด็จกลับมาเสวยเพลที่พลับพลา

เวลาบ่าย ๕ โมง ๗ นาที เสด็จประทานธรรมแก่นักโทษที่เรือนจำ มีนักโทษรวม ๔๙ คน หญิง ๔ คน ต้องโทษเพราะขโมยมากกว่าอื่น ทำร้ายร่างกายเป็นที่ ๒ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที เสด็จ *วัดไผ่ล้อม* ประทานธรรมแก่พระสงฆ์ในเมืองตากที่นัดให้ไปประชุม *ทรงอธิบายถึงปฏิปทาของพระบรมศาสดาที่พระองค์ได้บำเพ็ญจนได้บรรลุธรรมพิเศษ และได้ประกาศธรรมนั้นให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์เป็นอันมาก แม้จะเป็นความลำบากยากยิ่งเห็นปานดังนั้นก็ตาม พระองค์ไม่ได้เห็นความลำบาก ทรงพยายามประกอบไปจนเห็นผลสำเร็จ ทั้งนี้ก็ด้วยพระมหากรุณาธิคุณที่เต็มอยู่ในพระสันดาน หวังจะให้ผู้เขลาไม่รู้เท่าตามเป็นจริงและเดือดร้อนอยู่ พ้นจากทุกข์ที่ตนไม่ปรารถนา พระองค์ทรงเทศนาสั่งสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ในความดีความงามเป็นพุทธกิจ ตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนนิพพาน พระองค์ยังกาลให้ล่วงไปด้วยทรงบำเพ็ญสัตตูปการสัมปทา คือเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ไม่ได้มัวเสวยวิมุติสุขเฉพาะพระองค์ พระองค์ทรงแสดงศีล สมาธิ ปัญญาว่า เป็นสิกขาของภิกษุ อันผู้ปฏิบัติสืบอายุพระพุทธศาสนา ควรเข้าใจเนื้อความและประโยชน์แห่งธรรมนั้น แล้วปฏิบัติให้สมควร ทรงอธิบายขยายความ และแสดงประโยชน์แห่งศีล สมาธิ ปัญญา ให้ภิกษุทั้งหลายได้ความเข้าใจแล้ว*

ทรงแสดงความสืบเนื่องแห่งพระศาสนา มีใจความว่า สมเด็จพระสัมมา-สัมพุทธเจ้าทรงประกาศศาสนาให้แพร่หลายไปในบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาแล้ว พระสาวกผู้เป็นศิษย์ของพระองค์ร่วมพระ-พุทธประสงค์ด้วย ช่วยกันนำคำสั่งสอนนั้น ๆ สั่งสอนกันสืบมา รักษาขนบธรรมเนียมให้เป็นไปตามแบบแผน ขจัดมลทินอันจะมีขึ้นแก่พระศาสนาดังนี้ พระศาสนาจึงเป็นมาตลอดกาลยืดยาว จนคนในชั้นหลังได้บวชได้เรียนได้รู้ธรรม ซึ่งท่านค้นคว้าได้แล้วนำมาสั่งสอนให้แพร่หลายด้วยกำลังปัญญาและความเพียร ได้ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นธรรมทายาท เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายได้สติระลึกถึงพระคุณที่ท่านได้มีติดตนอยู่ และคิดที่จะฉลองพระคุณท่าน ตั้งใจดำเนินตามธรรมจริยาของท่าน กล่าวคือเอาเป็นธุระพระศาสนาตามสติกำลัง ไม่คิดเอาประโยชน์ส่วนตัวผู้เดียว

เมื่อจบพระธรรมเทศนาลงแล้ว สังเกตหน้าภิกษุผู้พอนับได้ว่า มีกำลังวุฒิควรแก่การงานเหล่านั้น เห็นได้ว่ามีผู้เอาใจใส่ในพระกระแสรับสั่งและพอใจในการที่จะเอาธุระพระศาสนา จึงเป็นอันหวังได้ว่า การที่ทรงมุ่งมาเพื่อจะจัดการพระสงฆ์เมืองนี้ ที่ยังเป็นไปไม่เรียบร้อยให้เป็นไปเรียบร้อยสมพระประสงค์ได้ จึงทรงอธิบายต่อไปว่า หน้าที่เจ้าคณะเมืองที่ *พระปลัดคำ* รักษาการณ์อยู่โดยยังหาตัวไม่ได้นั้น บัดนี้ได้ทรงเห็นแล้วว่า พระปลัดคำมีกำลังน้อย ไม่มีบริษัทบริวารพอที่จะช่วยทำงานให้เป็นไปด้วยดี เพราะเวลานี้ที่ *วัดสีตลาราม* ก็มีพระอยู่เพียง ๕ รูป ทั้งมีพรรษาเดียว หมดเมื่อไรก็ได้ และพระปลัดคำไม่มีวิสาสะในฝ่ายพระมหานิกายและไม่รู้การงาน จะทำความเจริญให้เกิดขึ้นแก่คณะสงฆ์ไม่ได้ จึงทรงรับคำร้องของพระปลัดคำต่อท่านผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑลว่าไม่สามารถ และประทานพระ-อนุญาตให้ส่งหน้าที่รักษาการณ์ตามคำร้องของเธอ บัดนี้ทรงเป็น *พระครูบุญทัน* เป็นผู้มีพรรษาอายุมาก เป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระสงฆ์ลาว ทั้งเวลานี้ก็เป็นเจ้าคณะแขวงเมืองอยู่แล้ว สมควรเป็นผู้ว่าการคณะสงฆ์เมืองตากได้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ *พระครูบุญทัน วัดโบสถ์* เป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้า-คณะใหญ่เมืองตาก ให้ *พระอธิการสิน วัดมะเขือแจ้* ผู้มีพรรษาอายุเป็นที่ ๒

และเป็นผู้ใหญ่ในมหานิกายฝ่ายไทย นับว่ามีกำลังพอจะทำการได้ เป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะรองเมืองตาก ให้ *พระอธิการคำ วัดไผ่ล้อม* ผู้เอาใจใส่ในการปฏิบัติพระศาสนาและปฏิสังขรณ์วัดเรียบร้อย เป็นพระครูเจ้าคณะแขวง กิ่งอำเภอเชียงเงิน แทนที่ *พระครูพัฒ* เจ้าคณะแขวงเก่าที่ตรัสให้ออกเสียเพราะต้องอธิกรณ์ ฯ

ในการที่ทรงตั้ง *พระครูบุญทัน* ขึ้นเป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองตาก และตั้ง *พระอธิการสิน* เป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะรองก็ด้วยพระประสงค์จะให้พระฝ่ายลาวกับพระฝ่ายไทยมีสามัคคีเข้ากันกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียว ช่วยกันจัดการบำรุงพระศาสนาให้ดำเนินไปเรียบร้อย เพราะว่า *พระครูบุญทัน* ถึงเป็นผู้มีอายุพรรษามาก จะทำการไม่ค่อยไหว ก็เป็นผู้ใหญ่ เป็นที่นับถือของพวกพระลาว จัดเอาเป็นผู้ชักนำและเป็นที่ปรึกษาการงาน เพราะเคยเป็นเจ้าคณะแขวงมาแล้ว ส่วน *พระครูสิน* เป็นที่นับถือของพวกพระไทย และมีกำลังพอจะทำงานได้ จัดให้เป็นผู้ทำงานได้เต็มมือ เช่นนี้เชื่อว่าต่อไปพระทั้งหลายคงจะเป็นผู้พร้อมเพรียงกันยังพระศาสนาให้เป็นไปโดยเรียบร้อย ฯ เสด็จกลับจากที่นั้น ในระหว่างที่ทรงพระดำเนินมาตามทาง ตรัสสั่งให้พระศักดาจัดการประชุมเจ้าอาวาสอ่านใบตั้งพระครูคำเป็นเจ้าคณะแขวง กิ่งอำเภอเชียงเงิน ให้พระที่ยังไม่รู้ได้ทราบ เสด็จถึงพลับพลาเวลาทุ่มเศษ ทรงคำวินิจฉัยอธิกรณ์ของ *พระเที่ยง วัดตะคร้อ* และของ *พระครูพัฒ วัดชัยชนะสงคราม* ที่การกสงฆ์นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทรงพระอักษรประทานพระอนุมัติ ฯ

คำวินิจฉัยเรื่องที่ ๑ ยอมฟังตามคำแก้ของ *พระเที่ยง* ว่า ช่วย *นายชุ่ม* น้องชายทำ วินิจฉัยว่า ยังไม่เป็นปาราชิก เพราะผู้หวงห้ามก่อนยังไม่ทอดกรรมสิทธิ์ พระเที่ยงสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยความสมคบอันไม่ควร ให้ทำ *ปัพพาชนียกรรม* แก่พระเที่ยง ขับจากแขวงอำเภอเมืองเมืองตาก เรื่องที่เดินนั้นให้ผู้พิพาทว่ากันตามกระบิลเมือง ฯ ข้อที่พระเที่ยงต้องหาว่าบวชหญิงเป็นสามเณรนั้น วินิจฉัยว่า ทำด้วยสัญญาวิปลาส ให้ยกเสีย แต่ห้ามไม่ให้ทำอีกต่อไป ฯ

เรื่องที่ ๒ ใจความว่า ข้อที่ *พระครูพัฒ*ต้องหาว่า เอาทรัพย์ที่ทายกบริจาคแก่ภิกษุเฉพาะตนนั้น พิจารณาไม่ได้จริง ให้ยกเสีย ฯ ข้อที่พระครูพัฒต้องหาว่า เบียดบังเอาทรัพย์สำหรับปฏิสังขรณ์ในวัดชัยชนะสงครามนั้น พระครูพัฒจำหน่ายไม่ตกหมด ตัดสินว่าไม่เป็นปาราชิก เพราะของอยู่ในมือตน เป็นเพียง *ภัณฑไทย* กว่าจะใช้เสร็จหรือจำหน่ายตก ฯ ข้อที่พระครูพัฒต้องหาว่า เสพสุรานั้น พิจารณาได้จริง วินิจฉัยแนะนำให้สึกเสีย ฯ โปรดให้ *พระอริยกวี*นำมาอ่านให้พระทั้ง ๒ ผู้ต้องอธิกรณ์นั้นฟัง พร้อมด้วยพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และเจ้าอาวาสทั้งหลาย พระอริยกวีอ่านแล้ว ได้มอบคำวินิจฉัยให้พระศักดาเป็นผู้ดูแล ให้เรื่องนี้เป็นไปตามวินิจฉัยแก่ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง ต่อนี้ทรงพระดำริถึงการที่จะหาพระมาช่วยจัดการคณะสงฆ์เมืองตากต่อไป ฯ

๒๐. วันที่ ๓ ธ.ค. เป็นวันเสด็จกลับ เช้าเสด็จบิณฑบาต วันนี้มีคนมาใส่บาตรมากกว่าทุกวัน ประมาณไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ คน ทั้งคนที่มาทำบุญและคนที่มาถวายของวันนี้ราว ๕๐๐ คน เสวยเช้าแล้ว ประทานธรรมแก่ผู้ที่มาทำบุญ อนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็ก คนถวายดอกไม้ธูปเทียนมาก

เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที จึงได้ออกเรือที่นั่งจากพลับพลาเมืองตาก ข้าราชการพลเรือน ตำรวจภูธร และนักเรียนเข้าแถวเป่าแตร และโห่ร้องสรรเสริญพระบารมี พวกตามส่งลงเรือพายถ่อ ตีกรรเชียงเสียงเซ็งแซ่ไปด้วยดีดสีตีเป่าโห่ร้องอย่างเมื่อวันเสด็จถึง เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เรือที่นั่งเทียบท่าฝั่งตะวันตก เสด็จประพาส *วัดหน้าป่า* หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่า *วัดมุขอัมพวัน* ขึ้นทรงพระดำเนินไปตามทางที่แต่งไว้ มีชาวบ้านตั้งที่บูชาและคอยเฝ้าตามทางเป็นหมู่ ๆ ตรัสทักทายปราศรัยไปด้วยตลอดทาง เวลาราว ๒๕ นาทีถึง มีพระออกมารับเสด็จที่วัด ตรัสปราศรัยแก่พระแล้ว เสด็จนมัสการพระในโบสถ์และประทานของแจกแก่พระ วัดนี้มีพระ ๑๒ รูป *เจ้าอาวาสชื่อพร้อม* พรรษา ๕ คล่องแคล่ว ลูกวัดมีพรรษาน้อย วัดตั้งอยู่ริมน้ำเหนือเมืองขึ้นไป ภูมิฐานที่อยู่น่าสบาย และอาหารการบริโภคว่า

บริบูรณ์ เพราะฝั่งนี้มีวัดน้อย มี *วัดส้มเกลี้ยง* อีกวัดหนึ่งที่อยู่ใกล้กัน มีพระ ๓ รูป ได้มาเฝ้าที่วัดนี้ด้วย มีคนตามมาเฝ้าที่วัดราว ๒๐๐ คน เด็กมาก ได้ทรงมอบสายสิญจน์ประทาน *นายทิม* ทายกแจกแก่พวกเด็ก

เสด็จกลับจากวัดนั้น มาตามทางเดิม ลงเรือที่นั่งเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ออกเรือต่อมาเวลา ๔ โมง ๕๐ นาที เรือถึงท่า *วัดเชียงทองล่าง* เสวยเพล แล้วจึงเสด็จขึ้น มีพระวัดนั้นออกมาคอยรับเสด็จ ๖ รูป *เจ้าอาวาสชื่อเทียน* พรรษา ๑๘ คล่องแคล่ว วัดแคบ รักษาได้สะอาด เป็นวัดลาว โบสถ์วิหารทำเป็นอย่างเดียวกัน ทอดพระเนตรและประทานของแจก แล้วเสด็จขึ้น *ดอยเชียงทอง* บนดอยนี้มีวัดวัดหนึ่ง ชื่อว่าวัดดอยเชียงทอง อยู่ใกล้กับวัดเชียงทองล่าง พื้นที่บนยอดดอยไม่กว้าง พอสร้างโบสถ์วิหารและหมู่กุฎีได้ ๕-๖ หลัง ไม่มีลานที่ว่างกี่มากน้อย สูงจากพื้นขนาด ๘ วา โบสถ์วิหารเป็นตึก ทำพอใช้ แต่ไม่ใช่ของงาม แต่เมื่อมาในแม่น้ำเห็นสูงตระหง่านน่าดู มีพระอยู่ ๒ รูป *อธิการชื่อปัญญา* ประทานของแจกแล้ว ทรงพระดำเนินต่อมา เข้าเขต *บ้านเชียงเงิน* ถึง *วัดดอยท่าแค* วัดนี้ภูมิฐานงามดี มีดอย ๒ แห่ง เตี้ยบ้าง สูงบ้าง มีที่ราบ เป็นที่ตั้งกุฎี โบสถ์วิหารการเปรียญตั้งอยู่บนดอย มีพระ ๕ รูป *เจ้าอาวาสชื่อหยิบ* รักษาวัดดี ประทานของแจกแล้วเสด็จต่อมาถึง *วัดท่าแค* อีกอย่างหนึ่งเรียก *วัดท่าชัยชนะสงคราม* มีพระ ๑๒ รูป เวลานี้ *พระอธิการยิ้ม* เป็นเจ้าอาวาส โบสถ์ตึกสร้างใหม่ *พระศักดาเรืองฤทธิ์* เป็นหัวหน้าสร้าง มีกุฎีหมู่หนึ่งสร้างติดกันไม่น่าดู ที่จริงพื้นที่น่าจะทำให้งามได้ เมื่อประทานหนังสือแจกแก่พระแล้ว เสด็จต่อมาตามทาง มีคนออกันรับเสด็จเป็นกลุ่ม ๆ ตั้งที่บูชาตามมีตามเกิด

เสด็จถึงท้ายบ้านเชียงเงิน ลงเรือที่นั่ง ตรัสสั่งให้ผู้ว่าราชการแจกผ้าเช็ดหน้าแก่พวกที่ตามมาส่งเสด็จ ได้แจกเมื่ออยู่ที่ท่าพักหนึ่งแล้วยังไม่ทั่วกัน ต้องแจกมาในเรือด้วย จนถึง *ท่าวังหิน* จึงทั่วกัน พวกเรือส่งจึงกลับ ที่จริงโปรดให้กลับตั้งแต่วัดเชียงทองล่าง แต่ไม่มีใครกลับ ยังเต็มใจตามส่งเสด็จจนถึงวังหิน กระบวนเรือเดินต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๔ นาที ถึงพลับพลาบ้านประดาง ไม่ประทับ เวลาบ่าย ๕ โมง ๙ นาที ถึงพลับพลา

เกาะอ้ายด้วน เสด็จขึ้นทอดพระเนตรในที่ใกล้ ๆ ตรัสปราศรัยแก่พวกชาวบ้านและข้าราชการบ้างเล็กน้อย ก็พอค่ำ แล้วประชุมภิกษุสงฆ์สวดมนต์ เพื่อเป็นมงคลแก่ผู้อยู่ในตำบลนั้น เพราะเมื่อเที่ยวขึ้นเสด็จถึงดึกไม่ได้สวด แล้วตรัสแก่พระศักดาว่า ที่ตำบลนี้ เมื่อเที่ยวขึ้นชาวบ้านได้มาทำบุญและได้ประทานธรรม ประทานของแจกแล้ว ขอให้งดการทำบุญเสีย เป็นแต่เช้าจะเสด็จไปรับบิณฑบาต เพราะมีพระประสงค์ว่ารุ่งขึ้นจะออกเรือแต่เช้าเพื่อจะได้เสด็จถึงเมืองกำแพงเพชรในเย็น ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองตาก* ตั้งที่ว่าการที่ *ตำบลบ้านระแหง* อยู่ข้างซ้ายแห่ง *แม่น้ำปิง* เมื่อแลดูในแม่น้ำ ปรากฏว่าเป็นเมืองใหญ่โตมาก มีหมู่บ้านและถนนติดต่อกันยืดยาวกว่า ๑๕๐ เส้น เมื่อขึ้นไปบนบกแล้ว ได้เห็นบ้านตั้งอยู่ริมถนนริมน้ำเท่านั้นเป็นมาก เมื่อห่างฝั่งออกไปก็ไม่ค่อยมีถนนและบ้านเท่าไร แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังนับว่าเป็นเมืองที่บริบูรณ์และครึกครื้นในฝ่ายเหนือเมืองหนึ่งได้ สินค้าต่างเมืองมารวมกันหลายทาง คือมาจาก *เมืองเชียงใหม่* บ้าง *เมืองมรแหม่ง* บ้าง ขึ้นไปจาก *กรุงเทพ ฯ* บ้าง ทางฝั่งที่ตั้งเมือง *คนลาว* มากกว่าคนไทย อีกฝั่งหนึ่งมีบ้านไม่คับคั่ง เป็นคนไทยเกือบทั้งนั้น เมืองนี้เดิมว่าตั้งอยู่ที่ *ตำบลบ้านตาก* เหนือจากที่ตั้งเมืองเวลานี้ขึ้นไปทาง ๑ วัน ฯ

ราษฎรเมืองนี้ หาเลี้ยงชีพในทางค้าขายบ้าง ทำนา ทำสวนบ้าง ทำป่าไม้สักบ้าง สังเกตตามอาการทั่วไป เป็นคนพอมีพอกิน ไม่ถึงกับขัดสนข้นแค้น แต่พวกผู้ดีขาดทางหา อยู่ข้างจะโทรมลง ฯ

วัดทั่วไปในเมืองตาก ได้เห็นในเมือง และที่กิ่งอำเภอเชียงเงินมีมาก และเป็นวัดที่มีของก่อสร้างมั่นคงหลายแห่ง โบสถ์วิหารเป็นตึกแทบทุกแห่ง กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้น บางตำบลที่มีคนมาก ก็มีวัดตั้งอยู่ถี่ เช่น ที่เมืองมีวัดมากเกินไป ที่มีบ้านคนห่างก็มีวัดห่าง วัดที่ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน และมีบ้านไม่น้อยนัก ย่อมมีกำลังทำวัดได้ดี ในหมู่ที่มีวัดมาก จะทำให้ดีในคราวเดียวทุกวัดไม่ได้ มักผลัดกันโทรมเสมอ วัดทั่วไป ตลอดถึงวัดในเมืองอื่น ถ้าหมู่หนึ่งมีถึง ๖ หรือ ๗ วัด ก็คงโทรมอยู่ใน ๓–๔ วัดเสมอ การ

ที่มีวัดมาก เป็นความลำบากในการที่จะบำรุงให้ดี และยากที่จะหาผู้สามารถปกครองได้ทั่วถึง วัดมีน้อย ลำบากในการที่จะต้องไปทำบุญ แต่สบายในการที่จะบำรุงรักษา และอาจทำให้งดงาม เป็นที่เจริญใจของผู้เห็น ฯ

พระสงฆ์ในเมืองตาก ร่วงโรยเหมือนในเมืองกำแพงเพชร ในวัดที่เสด็จอย่างมากมีเพียง ๑๒ รูป ๒ วัด นอกจากนั้นมีไม่ถึง ๑๐ รูป แต่เมืองตากมีวัดติดกันมากกว่าเมืองกำแพงเพชร พระอยู่กระจายกันไป มีไม่ครบคณะสงฆ์ก็หลายวัด จึงดูร่วงโรยกว่าเมืองกำแพงเพชร วัดในตำบลเชียงทองเชียงเงินใต้เมืองลงมา มีพระครบคณะสงฆ์โดยมาก ได้รับบอกเล่าว่ามีคนบวชน้อยและบวชเพียงพรรษาเดียวโดยมาก เมื่อเป็นเช่นนี้พระสงฆ์ก็ต้องมีน้อยอยู่เอง ฯ แต่ประหลาดอยู่ว่า ที่ *วัดสีตลาราม* ทำเสนาสนะไว้ออกมา ซ้ำได้ยินว่าเคยมีพระสงฆ์ถึง ๖๐ รูปก็มี ส่วนวัดอื่นอันเป็นพื้นเมือง หามีเสนาสนะมากเช่นนั้นไม่ ในเวลานี้ที่วัดสีตลารามก็ร่วงโรยลงเสมอวัดอื่น ปรากฏว่าการสร้างเสนาสนะไว้มากนั้น เป็นทำผิดไปเสียแล้ว ฯ พระผู้ที่เห็นว่าจะเป็นการเป็นงานมีน้อยกว่าในเมืองกำแพงเพชร พระไทยยังแลเห็นอยู่บ้าง พระลาวแถบในเมืองไม่แลเห็น แถบใต้ลงมาที่เชียงทอง แลเห็นอยู่บ้าง เข้าใจว่าเป็นเพราะห่างสมาคมกับพระต่างเมือง ฯ ทั้งพระมีน้อย ทั้งห่างจากสมาคมการเล่าเรียนทางพระศาสนาย่อมมีไม่ได้อยู่เอง ฯ

พระสงฆ์ที่เป็นพื้นเมือง เป็น *มหานิกาย* นอกจากนี้มี *ธรรมยุต* บ้าง *พระรามัญ* บ้าง *พม่าบ้าง* ไม่มาก มหานิกายแบ่งเป็น ๒ สำนัก ไทย ๑ ลาว ๑ หาได้เข้ากลมเกลียวกันไม่ ทั้งเจ้าคณะเป็นธรรมยุต ไม่ได้เอาธุระมา ๒ ชั่วแล้ว เป็น ๓ ทั้ง *พระปลัดคำ* ผู้รักษาการณ์ จึงคุมกันเข้าไม่ติด ทรงตั้งเจ้าคณะทั้งไทย ทั้งลาว ก็เพื่อจะชักนำสองสำนักนั้นให้เข้ากลมเกลียวกัน เจ้าคณะผู้เอาใจใส่ในการงานเห็นแต่ *พระครูคำใจ* เจ้าคณะแขวง *แม่สอด* ในแขวงนั้นมี *พระลาว* เป็นพื้น มี *พระพม่า* ด้วย แต่พระครูคำใจปกครองได้ทั่วถึง ฯ

การศึกษา ได้ยินว่ามีมานาน ได้เห็น *โรงเรียนหลวง* ๒ แห่ง ทราบว่าการสอนจัดระเบียบตามโรงเรียนในกรุงเทพ ฯ สอนถึงมัธยมปีที่ ๓ เป็นอย่างสูง ฯ

ตอนที่ ๔ เสด็จกลับคืนกำแพงเพชรและนครสวรรค์

๒๑. วันที่ ๔ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาตพร้อมด้วยภิกษุตามเสด็จแล้ว โปรดให้ *พระอริยกวี* แสดงธรรมแก่พวกที่มาตักบาตร เมื่อเสวยเช้าและอนุโมทนาแล้ว มีผู้มาทูลว่า *พระศักดา* ป่วยเป็นไข้ เสด็จไปเยี่ยมและสั่งให้หมอรักษา เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาที ให้ออกเรือจากพลับพลา *เกาะอ้ายด้วน* ต่อไป เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึง *บ้านเกาะตำแย* เมื่อพ้นบ้านมาหน่อย บนฝั่งที่ตรงกันข้ามกับบ้าน เห็นคนนอนนิ่งอยู่บนตลิ่งคนหนึ่ง นึกว่าเป็นคนที่ถูกโจรทำร้ายหรือเป็นอันตรายไข้เจ็บอย่างไร โปรดให้ตรวจดู ตำรวจภูธรขึ้นไปดู ได้ความว่าเป็นแขกขายของ เดินทางมาจาก *อำเภอพรานกระต่าย* เมืองกำแพงเพชร จะไปเมืองตาก มาหมดทางเข้าหา เรือข้ามฟากยังไม่ได้ จึงนอนรอคอยเรืออยู่

เวลาเช้า ๔ โมง ๒๔ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนคลองเมือง ที่กะไว้ว่าจะประทับเที่ยวกลับ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร *วัดคลองเมือง* ที่เขาตั้งชื่อว่า *วัดสีตหัทยาราม* ยังไม่มีสีมา ตั้งมานานแล้ว ยังโกโรโกเตเต็มที ในเวลานี้*พระธรรมยุต* มาตั้งอยู่ มีกุฎี ๓ หลัง ศาลาการเปรียญ ๑ หลัง มีโรงเรียนหนังสือไทยเชลยศักดิ์ ๑ หลัง เล็ก มุงแฝก มีนักเรียนมากถึง ๗๕ คน มีคูคั่นระหว่างวัดกับโรงเรียน เขิน แต่หน้าน้ำ น้ำท่วมเดินไม่ได้ ต้องมีสะพานจากวัดไป ลานวัดแคบ นอกนี้ก็ป่ากล้วย วัดนี้คงจะเป็นที่ร้างบ่อย ๆ และมีพระไปอยู่น้อย *พระวินัยธร* (คำ) ฐานาของ *พระพรหมเทพาจารย์ (เอี่ยม)* ไปอยู่ได้ ๘ ปี เวลานี้มีพระอยู่ด้วย ๑ รูป เป็น ๒ รูป มีสามเณร ๓ รูป เป็น ๕ รูป ถูกแก่ชาวบ้านสนิทสนมดี เสด็จกลับมาถึงพลับพลาเวลาเพล เสวยแล้วประทานธรรมและของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ เวลาบ่าย ๑ โมง ออกเรือที่นั่งต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาที ถึงพลับพลา *เมืองกำแพงเพชร* เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่ภิกษุสงฆ์และข้าราชการเหมือนวันก่อนแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๒๒. วันที่ ๕ ธ.ค. ฝนปรอยลงมาแต่เช้า การที่เตรียมจะเสด็จบิณฑบาตต้องงด เมื่อเสวยเช้า อนุโมทนา และประทานธรรม ประทานของแจกแล้ว

เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จออกเรือเพื่อจะไปประพาส *เมืองเก่า* ที่พูดกันว่าเป็น *เมืองชากังราว* ตั้งอยู่ข้างละฟากแม่น้ำกับเมืองกำแพงเพชร

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ถึง *วัดพระบรมธาตุ* เสด็จขึ้นทรงสักการะพระแล้ว ทอดพระเนตรพระที่โปรดให้เชิญมาจาก *วัดปราสาท (บ้านโคน)* เพื่อประดิษฐานที่วัดพระบรมธาตุนั้น ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาเฝ้าอยู่ ก็พอเวลาจวนเพล จึงประทับรอเสวยเพลก่อน มีคนมาทำบุญเหมือนคราวก่อน เสวยแล้ว ประทานธรรมและประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ

เวลา ๕ โมง ๔๙ นาที เสด็จประพาสตำบลที่ว่าเป็นเมืองเก่า ชาวบ้านเรียกว่า *เมืองเศรษฐี* บ้าง *ดงเศรษฐี* บ้าง เดินจาก *วัดพระบรมธาตุ* ไป ๑๒ นาทีถึงเทิน เทินนี้ยาวยื่นไปตามลำแม่น้ำ ถึง *คลองสวนหมาก* ประมาณ ๕๐ เส้น ส่วนกว้างว่าลึกเข้าไปทางด้านใต้ราว ๓๐ เส้น เทินดินที่ยังเหลืออยู่อย่างสูงราว ๕–๖ ศอก และคูเป็น ๒ ชั้น เทินเป็น ๓ ชั้นเหมือนอย่างที่ *เมืองเทพนคร* แต่เทินดินที่นี่ต่ำราบเสียมาก บางแห่งดูเป็นพื้นที่ราบ บางแห่งยังเห็นสูงและคูยังลึก ทรงพระดำเนินไปตามเทินดิน จนถึงคลองสวนหมาก เสด็จถึงพอเหมาะกับเวลาที่เขากำลังใช้ช้างงัดไม้ ประทับทอดพระเนตรที่ *วัดคลองสวนหมาก* มีทั้งช้างพลายและพังรวม ๗ เชือกด้วยกัน ไม้ซุงต้นโต ๆ ช้างใช้งวงดุนไสให้ลงกระแสน้ำแล้วลอยไป ถ้าซุงต้นใหญ่มากและติดตื้น จะต้องใช้แรงมากกว่านั้น ก็ใช้โคนงวง ถ้าใช้โคนงวงดุนไม่พอ ก็ใช้เท้าช่วยด้วย ที่มีงาก็ใช้ทั้งงวงทั้งงาและเท้า ฉลาดใช้กำลัง รู้จักงัดซุงให้ไปกั้นน้ำเพื่อให้น้ำมากขึ้น ให้ซุงต้นอื่นลอย และให้มีกระแสน้ำเชี่ยวพัดซุงที่ติดอยู่ได้แรง บางต้นลอยหลุดไปได้ด้วยแรงน้ำ บางแห่งงัดต้นที่อยู่เหนือน้ำให้มาดุนต้นที่อยู่ใกล้ ๆ และอยู่ใต้น้ำให้เลื่อนลอยมาได้ ๒ ต้น ๓ ต้น รู้จักที่จะงัดซุงให้ไปหากระแสน้ำเชี่ยว เห็นว่าฉลาดเกิดคาดหมายและใช้ได้อย่างง่ายดาย ไม้ราว ๕๐ ต้น งัดเวลาไม่นานเท่าไรก็หมด นับว่าเป็นการน่าดูของผู้ไม่เคยเห็นได้อย่างหนึ่ง ตรัสสั่งให้ไวยาวัจกรหาอาหารมาเลี้ยงช้าง ได้กล้วยอ้อยมาป้อนช้างเหล่านั้นเป็นการสนุก ช้างเหล่านั้นกล้าไม่กลัว เมื่อยื่นส่งให้ก็เข้ามารับเอาในมือ ต่างคนต่างช่วยกันป้อนเป็นการสนุก จน

กล้วยอ้อยที่หาบขายและร้านที่ใกล้เหล่านั้นหมดไม่มีจะขาย เมื่อของหมด หมอบอกให้ถอยก็ถอยโดยเรียบร้อย ไม่พะวงในอาหาร ประหนึ่งว่ารู้จักประมาณ

เลิกจากการเลี้ยงช้างแล้ว เสด็จกลับแยกเข้าทางที่ทำไว้ เข้ากลางเมือง ทรงพระดำเนินไปทางราว ๑๕ เส้น ถึงกำแพงชั้นใน ก่อด้วยแลง สูงราว ๕ ศอก ข้างนอกถึงบัวที่สุดสีมาราว ๗ ศอก หนาราว ๔ ศอก กว้างยาวด้านละ ๓๐ วา มีประตูหน้าหลังและมีป้อมที่มุม มีคูหาที่เชิงกำแพงริมประตูและป้อม ๕-๖ แห่ง ข้างในกว้าง ข้างนอกเล็ก กำแพงยังเหลือบริบูรณ์อยู่แต่ ๓ ด้าน อีกข้างหนึ่งเหลือแต่ราก พอรู้ว่าเดิมมีกำแพงที่นั่น นอกจากนี้ไม่มีอะไร ได้ขึ้นไปดูบนป้อม มีที่แคบ มองห่างออกไปแลเห็นทุ่งนา ทุ่งนั้นชาวบ้านเรียกว่า *ทุ่งเศรษฐี* ที่บริเวณเหล่านี้ มีชื่อที่ชาวบ้านเรียกเกี่ยวแก่คำว่า เศรษฐี มาก เช่น *ทุ่งเศรษฐี บ้านเศรษฐี ดงเศรษฐี* ฯ ตรัสว่า ใน *พงศาวดารเหนือ*กล่าวถึงเรื่องสร้าง *เมืองพิษณุโลก* และ *เมืองโอฆบุรี* ฟากน้ำละเมือง เดิมไม่เข้าพระทัยว่าเพื่อประโยชน์อะไร ซ้ำเรียกกันว่า *เมืองอกแตก* เป็นคำติ ยิ่งทำให้ฉงน ต่อได้ทอดพระเนตรเมืองที่ตำบลนี้ จึงทรงถึงพระสันนิษฐานได้ว่า เมืองตั้งอยู่สองฝั่งน้ำนั้น ชะรอยจะเอาไว้เป็นที่มั่นคราวที่ศึกมาติด ไม่ต้องกวาดต้อนครอบครัวอพยพข้ามแม่น้ำ อยู่ฟากใดก็รวมเข้าไว้ในเมืองฟากนั้น ควรจะเป็นเมืองเดียวกัน แต่ต่างเรียกว่าเมืองนั้น เพราะหมายเอาที่มีกำแพงล้อม ข้อที่ถูกติว่าเป็นเมืองอกแตกนั้น ชะรอยจะได้เห็นผลในภายหลังว่า ต้านทานข้าศึกไม่สะดวกดังคาดหมาย ฯ สังเกตแลงและอิฐที่ก่อกับสอที่ใช้ ทั้งฝีมือทำ เห็นว่าสร้างทีหลังเมืองกำแพงเพชรฟากซ้ายและบางทีจะทำค้างมาแต่เดิมด้วย ฯ ตามทางที่เสด็จไปตามคูและเทินดินและที่บริเวณนั้น ริมน้ำเป็นสวนหมากมะพร้าวและกล้วยอ้อย ลึกเข้าไปมีป่าไม้โตคั่นอยู่บ้าง ในกำแพงและข้างกำแพงชั้นใน เป็นสวนกล้วยอ้อย

เมื่อทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จกลับทางเดิม คนดักคอยเฝ้าตามทางเป็นหมู่ ๆ ถึงวัดพระบรมธาตุ เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๒ นาที *พระครูแหยม* และ *เจ้าอธิการอ่อน* ทูลขอตามเสด็จด้วย เพราะเมื่อตามเสด็จเมืองตากไปไม่ตลอด เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ออกเรือจากท่าหน้าวัดพระบรมธาตุล่องต่อมา

เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที ถึง *วังพระธาตุ* ผ่านต่อไปเวลาย่ำค่ำ ๕ นาที ถึงพลับพลา *บ้านโคน* เสด็จขึ้นประพาส *วัดปราสาท* พอสิ้นแสงตะวัน เสด็จกลับประทับเรือที่นั่ง ฯ

๒๓. วันที่ ๖ ธ.ค. เสด็จกลับจากบิณฑบาต มีราษฎรมาเลี้ยงพระเสวยเช้าบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระทั้งหลาย ประทานพระโอวาทและอนุโมทนาแล้ว เสด็จประพาสตำบลที่กล่าวว่า *เมืองเทพนคร* ที่โปรดให้ทำทางไว้ ในที่ตำบลนั้น *นายตั้ว* เป็นผู้จัดทำ ค้นสิ่งที่ควรจะดู และถางทำไว้เรียบร้อย ทั้งระยะทางและแผนที่ ฯ คราวนี้เห็นคูได้ถนัด เป็นคันมาทางตะวันตกถึงคลองรุนราว ๓๐ วา และไม่ค่อยเนื่องเป็นอันเดียวกัน คูนอกนี้ก็ไม่น่าดูอะไร คล้ายทางกระบือเดินลงคลองเท่านั้น ไปทางตะวันออกก็ไม่ติดต่อ เห็นแต่โคกเป็นหย่อม ๆ เท่านั้น สันนิษฐานเห็นว่า ที่นี้เป็น *ค่ายเก่า* น่าจะถูกมากกว่าอื่น เพราะมีปรากฏอยู่ใน *พระราชพงศาวดาร* ว่า ได้เป็นที่ตั้งค่ายมา ๒ คราว คือในแผ่นดิน *สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ* ศักราช ๘๐๔ แต่งทัพไปเอา *เมืองศรีสพเถิน* เสด็จยกทัพหนุนขึ้นไป ตั้งทัพหลวงที่ *ตำบลบ้านโคน* และในแผ่นดิน *พระเจ้ากรุงธนบุรี* ศักราช ๑๑๓๙ ดำรัสให้ *พระยา-นครสวรรค์* ยกขึ้นไปบรรจบกัน ณ *วังพระธาตุ* ไปพร้อมกันตั้งค่ายอยู่ ณ บ้านโคน ฯ สิ่งที่ได้พบใหม่คือโบสถ์ *วัดกาทิ้ง* บ่อและโคกที่สันนิษฐานว่าเตากระเบื้อง กับ *วัดช้างแก้ว* ฯ โบสถ์ที่พบใหม่อยู่หลังวิหาร ห่างกัน ๕๐ วา ยังเหลือแต่ฐานกว้าง ๓ วา ยาว ๕ มีพระหัก ๆ อยู่ที่ฐานพระประธานหลายองค์ บ่อเล็ก ๆ ไม่ประหลาดอะไร จากโบสถ์วัดกาทิ้งไป ๒๐ เส้น ๑๓ วา ถึงวัดช้างแก้ว ที่นี้ไม่มีอะไรนอกจากฐานวิหาร และพระที่หัก ๆ ทิ้งอยู่บนฐานพระประธานสัก ๒๐ องค์ และมีปูนปั้นที่ว่าเป็นเท้าช้างแก้วอยู่ ๒ เท้าเล็กกว้างไม่ถึงคืบ วิหารนี้ก่อด้วยอิฐชนิดเดียวกับที่วัดกาทิ้ง กว้าง ๕ วา ๒ ศอก ยาว ๙ วา ๑ ศอก ฯ เตากระเบื้องอยู่ตามทางที่ไปวัดช้างแก้ว เห็นเป็นโคกสูงสัก ๔ ศอก กว้างยาวราว ๔ วา มีดินปนกระเบื้องหักอยู่มาก ประมาณระยะทางจากวัดกาทิ้งตัดตรงออกมาหาแม่น้ำ ซึ่งเคยทำทางเมื่อ *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* เสด็จราว ๑๐ เส้น

ทอดพระเนตรแล้ว เสด็จกลับจากที่นั้น มาถึงเรือเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ประทานของแจกแก่พระ *วัดประสาท* แล้ว เสด็จออกจาก *ท่าบ้านโคน* ต่อไป เสวยเพลในเรือเวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อน *คลองขลุง* ที่ว่าการ *อำเภอขาณุ* เสด็จประพาส *วัดศรีภิรมย์* อันอยู่ใต้พลับพลา วัดนี้มีพระ ๗ รูป เจ้า*อาวาสชื่อยา* อาพาธ ลงมารับเสด็จไม่ได้ เสด็จกลับผ่านพลับพลาไปทางบน ประพาส*หมู่บ้านขลุง* กลับถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที ประทานธรรมและประทานของแจกแก่ชาวบ้านที่มาเฝ้า ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานย่ามตราแก่ *พระอู๋* ผู้เป็นครูโรงเรียนหนังสือไทยวัดศรีภิรมย์

เมื่อเลิกแล้วเวลาบ่าย ๔ โมง ๕๕ นาที เสด็จประพาสทางน้ำ เข้า *คลองขลุง* คลองนี้ไม่สู้โต แต่ว่ามีปลายคลองไปไกล มีหมู่บ้านตั้งอยู่ที่ปากคลองหมู่หนึ่ง เป็น *บ้านพม่า* ทั้งนั้น พอเรือผ่านหมู่บ้านไปหน่อยแล้วเสด็จกลับตามทางเดิม ถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ประทานพระโอวาทแก่พระวัดศรีภิรมย์ และประทานย่ามตราและหนังสือแก่ *พระอ้วน* พรรษา ๑๕ วัดนั้น และ *พระอิ่ม* พรรษา ๒๐ *วัดศรีธัญญาหาร เมืองอุทัย* ผู้ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ที่วัดนั้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *ตำบลคลองขลุง* มีบ้านไม่ครึกครื้น ที่ว่าการอำเภอพึ่งย้ายมาตั้งที่นี่ไม่กี่ปี ความไข้ว่าน้อยกว่าที่ขาณุ แต่ยังมีผู้คร้ามอยู่บ้าง ฯ เป็นทางที่เข็นไม้สักลงมาจากป่าตำบลหนึ่ง แต่ในเวลานี้หยุดแล้ว *พวกพม่า* ผู้ชายขึ้นไปทำงานในป่าแล้ว ฯ

วัดศรีภิรมย์ มีกุฎี ๓-๔ หลัง กับศาลาที่เป็นโรงเรียนหลังหนึ่ง ตั้งอยู่ริมน้ำ เป็นวัดโกโรโกเต การกินอยู่อัตคัด เณรต้องหุงต้มฉันเอง ฯ

๒๔. วันที่ ๗ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาต กลับมาเสวย และประทานธรรม ประทานของแจกแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๕ นาที ออกเรือจาก *คลองขลุง* ต่อไป เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ถึงพลับพลา *วังแขม* หยุดประทับร้อน เสด็จขึ้น

ให้ราษฎรเฝ้า แล้วเสด็จกลับมาเสวยเพลในเรือ ประทานของแจกแก่พวกที่มาเฝ้าถวายบิณฑบาต

เวลาเช้า ๕ โมง ๕๕ นาที ออกเรือต่อมาเวลาบ่าย ๒ โมง ๕๐ นาที ถึง *วัดหาดชะอม* มีพระและชาวบ้าน ข้าราชการอำเภอบรรพตและผู้ว่า-ราชการเมืองนครสวรรค์มารับเสด็จที่นี่ รวมราว ๑๐๐ เศษ เสด็จขึ้นประพาส *วัดหาดชะอม* วัดนี้มีพระ ๕ รูป ตั้งอยู่ริมน้ำ ลานสะอาดและมีต้นไม้ร่มดี กุฎีมุงกระเบื้อง ๔ หลัง มีฝากระดานอยู่ ๑ หลัง นอกนั้นมีหอกลาง ๒ หลัง เล็ก ๆ โกรงเกรง โบสถ์โถงเล็ก ไม่มีฝามุงกระเบื้อง ทรงนมัสการพระแล้ว เสด็จขึ้นไปประทับที่กุฎี *พระครูเคลือบ* แล้วเสด็จกลับมาประทานธรรมและประทานของแจกแก่พวกชาวบ้านที่มาคอยเฝ้า และทรงผูกข้อมือเด็ก คนที่มาคอยเฝ้าที่นี่ มาทางไกล ๆ ตั้งวันก็มี เดิมไม่ได้กะว่าจะแรม แต่ชาวบ้านและพระครูเคลือบเตรียมการรับเสด็จ ประสงค์จะให้ประทับแรม ทรงพระ-กรุณาแก่พวกที่มาแต่ไกล ประสงค์จะทำบุญ จึงตกลงประทับแรม

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จประพาสหมู่บ้านราษฎร ทรงพระดำเนินไปทางเหนือและทางใต้ ไปไม่ได้กี่มากน้อยก็หมดทาง เสด็จกลับพลับพลา พอค่ำสวดมนต์แล้ว ประทานพระโอวาทและของแจกแก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อให้เสร็จเสียในวันนี้ พรุ่งนี้เสวยแล้วจะได้เสด็จต่อไป ไม่ต้องกังวล ฯ

๒๕. วันที่ ๘ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาต กลับมาเสวยเช้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์แล้ว ประทานธรรมและประทานของแจกแก่ชาวบ้านที่มาทำบุญ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เคลื่อนเรือที่นั่งจาก *วัดหาดชะอม* ต่อไป เช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อน *บ้านแดน* เสด็จขึ้นประพาส *วัดบ้านแดน*ที่เขาตั้งชื่อว่า *วัดอรุณราษฎร์ศรัทธาราม* *พระสน*เป็นเจ้าอาวาส ท่าทางเป็นผู้ใหญ่ มีพรรษา ๒๕ ลูกวัด ๑๔ รูป เป็นคนในตำบลนั้นทั้งนั้น วัดนี้มีลานวัดกว้างสะอาดดี มีต้นไม้ร่มเย็น โบสถ์เป็นของเก่า มีฝาแต่ด้านหลัง ยกพื้นสูง

จากดินราว ๑ ศอก พระประธานปั้น นับว่าดีกว่าบางวัดที่ได้พบ มีกุฏี ๘ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องบ้าง ฝาแฝกมุงแฝกหลบกระเบื้องบ้าง ตั้งเป็น ๒ หมู่ มีหอฉันกลาง ศาลาการเปรียญใหญ่โต ๒ หลังแฝด ช่อฟ้าใบระกาประดับกระจกสี นอกนั้นยังมีหอระฆังและศาลาหน้าวัดอีก เวลาเพลเสด็จขึ้นเสวยบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย มีชาวบ้านมาทำบุญและรับเสด็จ ๒๐๐ คนเศษ ใช้ *โต๊ะเท้าช้าง* จัดโภชนะอย่างเก่า แปลกจากในตำบลอื่นที่ใช้ถาด เสวยแล้ว ประทานธรรมและประทานของแจก ทรงผูกข้อมือเด็ก ประทานย่ามตราและหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแก่ *พระอธิการสน* และประทานหนังสือแก่พระเหล่านั้น

เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๐ นาที เคลื่อนเรือที่นั่งออกต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๕ นาที ถึง *ตำบลบ้านบึงหูกวาง* เสด็จขึ้นให้ราษฎรเฝ้าแล้ว เสด็จประพาส *บึงหูกวาง* ที่กล่าวไว้ใน *พงศาวดาร* ว่า *สมเด็จพระสรรเพชญที่ ๘ (สมเด็จพระเจ้าเสือ) เสด็จประพาสจับช้างเถื่อน มีพระราชดำรัสสั่งพระราชโอรส ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสรรเพชญที่ ๙ (สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) และสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ)* ให้ถมบึงทำทางหลวงข้ามให้แล้วในคืนเดียว และทรงทำได้เสร็จในกำหนด แต่ดินพึ่งถมใหม่ ยังไม่แน่น ช้างพระที่นั่งตกหล่ม ทรงพระพิโรธและทรงพระราชอาชญาพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงพระดำเนินตามทางจากท่าไป ๘ เส้น ถึงทางที่ท่าต่อกับถนนเก่าที่ถมในครั้งนั้น บึงนี้ใหญ่ ยาวประมาณ ๕๐ เส้น กว้าง ๑๐ เส้น ๑๐ วา ปลูกปะรำบนถนนกลางบึง ถนนที่ถมยังเป็นคันพอสังเกตได้ กว้าง ๖ วา ยาวเท่าส่วนกว้างของบึง ข้างบึงฝั่งแม่น้ำเป็นสวนอ้อยเต็มไปทั้งนั้น ในบึงตื้น ทำนาได้ทั้งบึง มีคนถางริมบึงต่อออกไปทำนา นาในบึงนี้ หน้าน้ำน้ำมากท่วมข้าว หน้าเกี่ยวข้าวในที่ลุ่มยังมีน้ำขัง ฝั่งบึงด้านตะวันตกไม่มีบ้านต่อไปก็เป็นทุ่งนา เสด็จกลับถึงท่าเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ทรงผูกข้อมือ

เด็ก และประทานของแจกแก่ผู้ที่ทำงาน ประทานพระโอวาทแก่พวกที่มาเฝ้าเหล่านั้น ที่ได้ประทานของแจกบ้างก็มี

เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๕ นาที เคลื่อนเรือที่นั่งต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๗ นาที ถึงพลับพลา *หัวดง หน้าวัดบางทอง* ประทับแรม เสด็จขึ้นทอดพระเนตรที่ใกล้ยังไม่ทั่วถึง เวลาค่ำเสีย แล้วประชุมสงฆ์ที่ตามเสด็จ สวดมนต์เพื่อเป็นมงคลแก่หมู่บ้านนั้น สวดมนต์จบแล้ว ตรัสแก่ภิกษุและชาวบ้านทั้งหลายที่พากันมาฟังสวดมนต์และคอยเฝ้า แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง พลับพลาที่นี่ทำประดับประดาอย่างประณีต แม้ทำเป็นที่ประทับร้อน และทำเล็กอย่างพลับพลาประทับร้อนที่อื่น แต่แต่งแขวนพวงดอกไม้และประดับประดาเต็มฝีมือ ฯ

๒๖. วันที่ ๙ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาต ไปทางเหนือแล้วเลยประพาส *วัดศรัทธาราม* มีพระ ๑๕ รูป *พระพรหม* เป็นเจ้าอาวาส ภูมิฐานของวัดนี้ไม่ดี โบสถ์ฝากระดาน มีวิสุงคามตั้งอยู่หลังวัด ไกลจากหมู่กุฎี มีที่ลุ่มในระหว่าง ต้องมีสะพานยาวเดินไป พระประธานใหญ่ แต่ไม่งาม มีกุฎี ๔-๕ หลัง มุงกระเบื้อง นับว่ามั่นคง เมื่อทอดพระเนตรแล้ว เสด็จกลับตามทางเดิม มีพวกชาวบ้านมาเลี้ยงพระ เสด็จขึ้นเสวยบนศาลาการเปรียญ *วัดบางทอง* พร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย เสวยแล้ว ประทานธรรมเทศนาแก่พวกที่มาประชุมกันทำบุญ และอนุโมทนาภัตตทานแล้ว ประทานของแจกและผูกข้อมือเด็ก ประทานย่ามตราและหนังสือแก่ *พระสมุห์โต๊ะ* ผู้เจ้าอาวาสวัดบางทอง ประทานหนังสือแก่พระแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัดบางทอง วัดนี้มีโบสถ์ผนังตึกไม่สู้โต มีพระประธานเล็ก ไม่งาม วิหารโถงมีพระประธานใหญ่ หน้าตักราว ๖ ศอก เป็นพระก่อ ตามที่คนบ้านนั้นบอกว่าเป็นพระเก่า แท่นวิหารนี้อิฐก่อใช้สอดินเหมือนกัน แต่ขนาดอิฐเล็กกว่าที่ *วัดพระธาตุ* วัดนี้มีกุฎี ๖ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หลัง ลานกว้าง ภูมิฐานดี มีต้นไม้โต ๆ มีพระ ๑๕ รูป *พระสมุห์โต๊ะ* พรรษา ๑๑ เป็นเจ้าอาวาส ดูเป็นคนได้การ

ได้งานและคล่องแคล่วดี เสด็จกลับเรือที่นั่ง ประทานจีวรแพรแก่ พระครู *แหยม* และ *เจ้าอธิการอ่อน* เจ้าคณะหมวดผู้ตามเสด็จมาแต่กำแพงเพชร

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๒ นาที ออกเรือจาก *วัดบางทอง* ต่อไป เวลา ๕ โมง ๓๐ นาที ถึงพลับพลา *เขาดิน* มีข้าราชการทหารพลเรือนเมืองนครสวรรค์มารับเสด็จที่นี่หลายนาย มี *หลวงอนุบาลพายัพกิจ* ปลัดมณฑล และ *พระถกลสรศิลป์* ผู้บังคับการตำรวจภูธรเป็นต้น เสวยเพลมาในเรือ เวลาเที่ยงแล้ว ๘ นาที จึงเสด็จขึ้นประพาส *วัดเขาดิน* มีชาวบ้านมาคอยเฝ้าตามทาง ตรัสทักทายปราศรัยตลอดไป ถึงวัดมีพระออกมารับเสด็จ ๑๔ รูป มี *พระสมุห์คำ วัดพิชัยญาติ* เป็นหัวหน้า พระเหล่านั้นเป็นพระวัดเขาดิน ๘ รูป *พระครูพิสิฐสมถคุณ ผู้เจ้าอาวาสไม่อยู่ วัดเหนือ ๗ รูป เจ้าอาวาสชื่อคง* ในวัดมีชาวบ้านคอยเฝ้าราว ๑๐๐ คน ประทานปฏิสันถารแล้วเสด็จประทับพลับพลา ประทานธรรมและประทานของแจกแก่พวกชาวบ้านที่มาคอยเฝ้า และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จขึ้น *เขาดิน* บันได ๑๒๙ ขั้นถึงยอด บนนี้มีโบสถ์โถง มีฝาแต่ด้านหลัง มีพระพุทธรูปงาม ๆ เป็นพระเก่าหน้าตักขนาด ๒ ศอก ทอดพระเนตรภูมิประเทศทางหลังเขาแล้ว ทรงสักการะพระพุทธรูป และเสด็จยอดเขาอีกแห่งหนึ่ง ห่างจากยอดนี้ราว ๓๐ วา มีวิหารไว้พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ หลายองค์ งามเหมือนกัน มีฝาตึก ๓ ด้าน และลงมาทางแม่น้ำ แลเห็นภูมิประเทศงามดี เสด็จลงมาทางบันไดข้างวิหาร บันไดนี้มี ๘๗ ขั้น สูงราว ๒๐ วา

เสด็จถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๒ โมง ๓๐ นาที ออกเรือข้ามฟากไปฝั่งตะวันออก เสด็จประพาส *วัดศรีมหาโพธิ์* วัดนี้เดิมไม่ได้กะว่าจะเสด็จ แต่มีพระประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรวัดที่ไม่ได้เตรียมรับเสด็จว่ามีปกติเป็นอย่างไร วัดนี้มีโบสถ์วิหาร ตึกเล็ก ๆ ไม่สะอาด พระพุทธรูปมีมากก็ไม่มีงาม ลานวัดกว้าง มีต้นไม้โต ๆ มาก แต่รก รักษาไม่ดี มีกุฎี ๖ หลัง

ฝากระดานมุงกระเบื้อง มีพระ ๙ รูป *เจ้าอาวาสชื่อปาน* การเปรียญ ๒ หลังแฝด แต่งามสู้ที่ *วัดบ้านแดน* ไม่ได้ เสด็จกลับมาจวนถึงท่า มีชาวบ้านมาคอยเฝ้าราว ๒๐ คน ตรัสปราศรัย และประทานด้ายผูกมือเด็กแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมง ๒ นาที เสด็จลงเรือที่นั่งออกจาก *วัดศรีมหาโพธิ์* ต่อไป มาถึง *วังม่วง* มีเรือพายมารับเสด็จราว ๗-๘ ลำ ตามมาถึงจวนเทศาภิบาลเมืองนครสวรรค์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาที เสด็จขึ้น พระสงฆ์มีเจ้าคณะแขวงเป็นต้น และข้าราชการทหารพลเรือนตำรวจภูธรเสือป่าลูกเสือเฝ้ารับเสด็จตั้งแต่ท่าน้ำมาจนถึงหน้าจวน ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นพอควรแล้ว เสด็จขึ้น สมุหเทศาภิบาลป่วย จึงไม่ได้มารับเสด็จเมื่อเสด็จขึ้นบนจวนที่จัดไว้เป็นที่ประทับแรมนั้นแล้ว พระสงฆ์เฝ้า ตรัสปรารภวินัยกถา ทรงวิสัชนาปัญหาที่ *พระครูสวรรค์นคราจารย์* บ้าง *พระครูสด* บ้าง ทูลถาม ตรัสชมว่า ๒ รูปนี้หลักแหลม สนใจในพระวินัยหยิบข้อขึ้นถามถูกเหมาะทั้งนั้น ฯ

๒๗. วันที่ ๑๐ ธ.ค. เช้าเสด็จลงรับคนผู้นำสำรับมาถวาย เสวยเช้าที่จวนพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานธรรมอนุโมทนาภัตตทาน และประทานหนังสือผ้าเช็ดหน้าแก่ผู้ที่มาทำบุญแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๗ นาที เสด็จศาลารัฐบาล ทอดพระเนตรห้องทำการแผนต่าง ๆ และทรงพระนามในสมุดเยือนแล้ว เสด็จทอดพระเนตรคลัง ศาล และโรงตำรวจภูธร ประทานพระโอวาทและทรงประน้ำมนต์แก่ตำรวจภูธรแล้ว เสด็จโรงทหารโดยรถยนต์ เมื่อถึงมีทหารประมาณ ๑ โหลกระทำวันทยาวุธอยู่ริมประตู นอกนั้นทำวันทยหัตถ์แตรวงทำเพลงมหาชัย *นายพันโทหลวงเทพเดชะ* ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานโปรแกรม ทอดพระเนตรแล้ว ประทานพระโอวาท และทรงประน้ำมนต์แก่ทหารตลอดทั้งกอง เวลาเช้า ๕ โมง ทหารจัดอาหารบิณฑบาตถวาย เสวยเพลที่โรงทหารพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ตามเสด็จ ทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานเหรียญ

หนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่นายทหาร ตลอดถึงจ่านายสิบ แล้วทอดพระเนตรห้องทำการและที่อยู่ ตลอดถึงคลังที่เก็บของทหาร ออกจากโรงทหาร เสด็จโรงพยาบาลทหาร โรงขังทหารผู้มีโทษ ประทานพระโอวาทแก่คนเจ็บและคนโทษแล้ว เสด็จสโมสรทหาร *นายพันโทหลวงเทพเดชะ* นำภรรยาข้าราชการฝ่ายทหารเฝ้า ประทานธรรมแล้ว เสด็จประทานพระโอวาทแก่นักโทษในเรือนจำและทอดพระเนตรที่ทำการของ*พะธำมรง*(๓๓) ทรงลงพระนามในสมุดเยือนแล้ว เสด็จ *สโมสรเสือป่า* โดยรถยนต์ ทอดพระเนตรลูกเสือแสดงศิลปะลูกเสือถวาย ประทานพระโอวาทแล้ว

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๒ นาที เสด็จเยี่ยมศพ *พระครูสวรรค์วิถีวิสุทธ-อุดมคณาจารย์ (ครุฑ)* ณ *วัดนครสวรรค์ พระพิมลธรรม* และพระวัดนั้นคอยรับเสด็จที่ประตูวัด ตรัสเล่าเรื่องการคณะสงฆ์ในเมืองตากที่เป็นไปอย่างไรและทรงจัดให้เป็นไปโดยเรียบร้อยแล้วอย่างไรแก่ *พระพิมลธรรม* แล้ว เสด็จทรงเทียนคำนับศพตามธรรมเนียม และโปรดให้ *พระครูสด* เจ้าคณะแขวงอำเภอเกยชัย ถวายเทศน์ ในการทรงบำเพ็ญพระกุศลประทานแก่พระครูสวรรค์วิถีวิสุทธิอุดมคณาจารย์ผู้ถึงมรณภาพ เทศนาจบแล้ว ประทานบังสุกุลแล้ว เสด็จกลับ เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาที ถึงที่ประทับ ฯ ค่ำวันนี้ประทานพระอักษรสั่ง *พระครูสวรรค์นคราจารย์ (หงส์)* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ ฯ

๒๘. วันที่ ๑๑ ธ.ค. เช้าเสด็จลงรับภัตตาหารที่ชาวบ้านนำมาถวาย เสวยเช้าที่จวนเมืองนครสวรรค์พร้อมด้วยภิกษุทั้งหลายผู้ตามเสด็จและผู้มารับเสด็จที่นั่น รวม ๑๖ รูป เมื่อเสวยและอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ และข้าราชการบางคนที่ยังไม่ได้รับประทาน แล้วเสด็จเยี่ยมเทศาภิบาลผู้ป่วย เสด็จกลับมาที่ประทับ ทรงพระอักษรประทานนามสกุลให้ *หลวงชาญวิชิต (เปรม)* ว่า *"หงสไกร"*

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๖ นาที เสด็จออกจากจวนเทศาภิบาลเพื่อเสด็จต่อไป พวกคนเรือที่มาจากเมืองตากเฝ้าทูลลากลับ ประทานของแจก และตรัสสั่งให้ไวยาวัจกรแจกเป็นส่วนประทานเพิ่มจากค่าจ้างคนละ ๗ บาท และเสด็จ

ต่อมา มีข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเฝ้าส่งเสด็จและตามส่งลงท่า เสด็จเยี่ยม *พระศักดาเรืองฤทธิ์* ผู้ป่วยเป็นไข้มาแต่ *เกาะอ้ายด้วน* แล้วกลายเป็นริดสีดวง ที่เรือพระศักดาที่จอดอยู่ที่ท่า บัดนี้อาการค่อยทุเลามากแล้ว เสด็จกลับ *พระครูแหยม* เจ้าคณะแขวงเมือง พระครูเจ้าคณะแขวงขาณุ *เจ้าอธิการอ่อน* เจ้าคณะหมวดเมืองกำแพงเพชร *พระครูน้อย* เจ้าคณะแขวงบรรพต *พระ-สมุห์โต๊ะ* เจ้าอาวาสวัดบางทอง เมืองนครสวรรค์ ทูลลากลับเพียงนี้

เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที เสด็จประทับ *เรือที่นั่งฟ้าชายทิ่ง* เป็นเรือพ่วงที่ *กระทรวงทหารเรือ*[๓๔] จัดขึ้นมารับเสด็จจากกรุงเทพ ฯ ปักธง *พระราชวงศ์ใหญ่* ที่หัวเรือ รวมเรือทั้งกระบวน ๙ ลำด้วยกัน คือเรือกลไฟสำหรับจูง ๒ ลำ เรือที่นั่ง ๑ ลำ เรือพระ ๑ ลำ เรือนายทหาร ๑ ลำ เรือเครื่อง ๑ ลำ เรือครัวทหาร ๑ ลำ เรือประพาส ๒ ลำ ทหารผู้กำกับเรือ *นายเรือตรีชายช้าง บุนนาค* เป็นหัวหน้า พันจ่าตรี ๒ นาย จ่าเอก ๒ นาย จ่าโท ๑ นาย จ่าตรี ๒ นาย พลทหาร ๓๙ คน รวม ๔๗ คนด้วยกัน เรือล่องลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา ข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารพลเรือน มี *หลวงอภัยพิพิธ* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ฝ่ายพระสงฆ์ มี *พระครูสวรรค์นคราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองเป็นคนส่งเสด็จ เข้าในกระบวนมาด้วย เมื่อผ่านที่ว่าการตำรวจภูธรและที่ว่าการทหาร ทั้งตำรวจภูธร ทั้งทหารที่นั่นเข้าแถวเรียงหนึ่ง ริมแม่น้ำเป็นแถวยาวยืดราว ๘ เส้น กระทำวันทยาวุธ เป่าแตรและโห่ร้อง แล้ววิ่งตามเรือมาตามริมตลิ่ง จนสุดเขตโรงทหาร เรือล่องตามน้ำมา ผ่าน *โกรกพระ* มาถึง *ตำบลบางตาน* เรือพวกนายทหารและข้าราชการเมืองนครสวรรค์บางคนทูลลากลับ

เวลาบ่าย ๓ โมง ถึง *ย่านมัทรี* ย่านนี้ยาวมาก มีผู้กล่าวว่า ลอยเรือตามน้ำเทศน์มัทรีจบกัณฑ์หนึ่งจึงจะสุดคุ้ง น่าจะจริง เพราะเรือกลไฟลากเรือล่องยังราวครึ่งชั่วโมงจึงสุดย่าน ตามทางที่ผ่านมา ตั้งแต่ออกจากเมืองแลเห็นตลิ่งพ้นน้ำมาก บางแห่งกว่า ๘ ศอก แต่บางแห่งเป็นหาดลาดก็มีพื้นที่ชายตลิ่งที่ลาด ชาวบ้านทำไร่ปลูกถั่วและยาสูบ แลเห็นเป็นร่องเป็นแถวมีหนาตา พ้นนั้นไปเป็นชายป่า มีแต่ต้นไม้เล็ก ๆ ไม่ใช่ชนิดไม้ดง มองไปห่าง ๆ

เห็นภูเขาขวางอยู่ทางหน้าและข้าง ๆ หลายแห่ง เขาข้างหน้าอยู่ริมน้ำ เรียกว่า *เขาบังปราบ* เมื่อเรือพ้นเขานี้มาแล้ว มีบ้านห่าง ๆ

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ถึงพลับพลา ประทับแรม *อำเภอพยุหคีรี* มีพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนเข้าแถว รวมทั้งราษฎรที่มารับเสด็จประมาณ ๑๐๐ คนเศษ มี *ขุนสะท้านพลแสน* นายอำเภอเป็นหัวหน้า ตำบลนี้มีบ้านติดกันเป็นหมู่ใหญ่ คล้ายที่ *อำเภอโกรกพระ* เสด็จขึ้นทรงปราศรัยแก่พระสงฆ์ และข้าราชการพอควรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการอำเภอ เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที เสด็จประพาส *วัดเขาแก้ว* วัดนี้ท่วงทีเป็นวัดเก่า ภูมิฐานของวัดกว้างขวาง ตั้งอยู่ชานเขา มีวิหาร ๒ หลัง ตั้งอยู่ที่เชิงเขา มีต้นไม้เล็กโปร่ง เป็นเขาแห้ง มองเห็นศิลาและพื้นดินในที่บางแห่ง โบสถ์วิหารฝาผนังตึกหลังเล็ก ๆ มุงกระเบื้องลูกฟูกอย่างโบราณ มีสระแห่งหนึ่ง กว้างราว ๔ วา ยาวราว ๖ วา อยู่ข้างโบสถ์ด้านใต้ มีกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หมู่ รวม ๑๐ หลัง และยังมีเรียงรายนอกจากหมู่อีกหลายหลัง มีพระ ๒๖ รูป *พระอธิการไผ่* อายุ ๗๒ พรรษา ๕ เป็นเจ้าอาวาส *พระคำ* พรรษา ๑๑ เป็นรองเจ้าอาวาส เสด็จประทับบนศาลาการเปรียญ ตรัสสอนวิธีปกครองคณะสงฆ์แก่พระผู้เป็นเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด เจ้าอาวาส แล้วเสด็จทรงสักการะพระในโบสถ์ โบสถ์นี้เล็กมากจนเกินพอดี ตรัสแนะว่า ถ้ามีกำลัง ควรสร้างใหม่ ของเดิมใช้เป็นวิหารก็ได้ ทอดพระเนตรเห็นกุฎีและศาลามีมาก บางแห่งก็ชำรุด ตรัสแนะแก่พระครูเจ้าคณะแขวง ให้รู้จัก *วิธีรักษาวัด* ว่า ไม่ควรจะยอมให้ชาวบ้านผู้มีศรัทธาสร้างสิ่งนั้น ๆ ขึ้นตามชอบใจ ควรให้สร้างแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่วัดจริง ๆ หรือของที่วัดต้องการ ถ้าเป็นของมีแล้ว และวัดไม่ต้องการ ก็ไม่ควรให้สร้างขึ้น ควรจะแนะให้ปฏิสังขรณ์ของเก่าที่ชำรุดอันยังจะใช้เป็นประโยชน์ได้ สร้างไว้มาก ๆ บำรุงรักษายาก และเมื่อคราวทรุดโทรมจะปฏิสังขรณ์ต้องใช้ทุนมาก จึงจะทำให้คืนเป็นปกติได้ เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๙ นาที

เสด็จลงเรือกลไฟล่องน้ำลงไป เวลา ๑๙ นาที เรือเทียบท่า *วัดพระปรางค์เหลือง* พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา เสด็จขึ้นประทับยืน ทรงสดับ

จบแล้ว ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์ที่นั้นพอควรแล้ว ประทานย่ามตราแก่ *พระครูพยุหานุศาสน์* และพระอุปัชฌายะอีกรูปหนึ่ง *ชื่ออ่อง* แล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด เสด็จเข้าโรงอุโบสถเก่าที่แปลงเป็นวิหาร แล้วเสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ใหม่ ทำใหญ่กว้างฝาผนังตึก กุฎีมีหลายหลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องมาก นอกนี้ยังมีหอไตรใหญ่ และมีโรงเรียนจตุรมุข ลานวัดกว้าง ภูมิฐานดี มีพระ ๓๕ รูป *พระครูพยุหานุศาสน์* เจ้าคณะแขวง *อำเภอพยุหคีรี* เป็นเจ้าอาวาส เมื่อไปตั้งใจจะดู *พระปรางค์เหลือง* พบแต่กองอิฐเป็นกองอยู่ พอรู้ว่าเดิมเป็นพระปรางค์ หรือพระเจดีย์ไม่สู้โต ตั้งอยู่ริมน้ำ พระครูกราบทูลว่า ชื่อนี้ *กรมพระ-ดำรงราชานุภาพ* ประทาน บนจอมนั้นน่าจะทำเป็นพระปรางค์เล็ก ๆ และทาสีเหลืองไว้ จะได้สมชื่อ ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที ออกเรือจากท่าวัดพระปรางค์เหลือง กลับถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที เสด็จประทับเรือที่นั่งเวลาทุ่มเศษ เสด็จขึ้นประทานพระโอวาทแก่พระที่นัดให้มาคอยเฝ้า พระวัดที่ใกล้ ๆ พลับพลาในอำเภอนี้มาประชุมกัน ๕๐ เศษ พระเหล่านี้นับว่ามีรูปร่างหมดจดและกิริยาเรียบร้อย แต่การครองผ้ายังลักลั่น บางรูปครองเอาอย่างธรรมยุตก็มี *พระครูพยุหานุศาสน์* เป็นผู้มีพรรษาอายุพอควร ทั้งเป็นเจ้าคณะแขวงอยู่แล้วด้วย จึงทรงอนุญาตให้เป็นอุปัชฌายะในแขวงนั้นไปพลาง แล้วจะประทาน *พระมหาสมณศาสน์* ตั้งส่งมาภายหลัง ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์แล้วโปรดให้พระผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นมงคลแก่อำเภอนั้น และเพื่อให้พระที่นั่นได้ฟังจำทำนองไว้เป็นตัวอย่าง แล้วประทานของแจกแก่พระทั่วถึงกัน ในเวลาประทานธรรมแก่พระสงฆ์และพระสวดมนต์ มีชาวบ้านทั้งชายทั้งหญิงมาประชุมกันฟังเต็มพลับพลา สวดมนต์จบแล้ว ประทานธรรมอันควรแก่ภูมิของชาวบ้าน ตรัสปราศรัยและประทานของแจกแก่ชาวบ้านที่มานั้นพอควรแก่เวลาแล้ว เสด็จประทับในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ก่อนแต่นี้ สังเกตเห็นกรมทหาร ทั้งที่ *เมืองนครสวรรค์* ทั้งที่ *เมืองตาก* หาทางแสดงน้ำใจในการรับเสด็จไม่ถนัดเลย ต่างพวกต่างคิดและทำดังกล่าวแล้วในหนหลัง ในเวลาเสด็จโรงทหาร จะแสดง

อาการเคารพตามวิธีของทหารก็ไม่ถนัด มาวันนี้ เห็นตั้งแถวยืดยาวถือปืนถวายวันทยาวุธ บรรเลงแตรเพลงมหาชัยและโห่ร้อง ดูทำด้วยความสะดวกใจ ชะรอยเสด็จคราวนี้ เป็นกระบวนของกระทรวงทหารเรือ ปักธง *พระราชวงศ์ใหญ่* กระมัง ในหนหลังเป็นกระบวนของมณฑล ไม่ได้ใช้ธงชนิดใดชนิดหนึ่ง ฯ

อำเภอนี้ เดิมเป็นบ้านชื่อ *พยุหเด่น* ยกขึ้นเป็น *เมืองพยุหคีรี* ในรัชกาลที่ ๔ ลดลงเป็นอำเภอของเมืองนครสวรรค์ เมื่อจัดมณฑลขึ้นแล้ว ฯ ในจังหวัดที่ว่าการอำเภอ มีบ้านเรือนคับคั่ง มีตลาด ราษฎรที่เป็นจีนก็มีมาก ฯ ราษฎรที่เป็นไทยมาเฝ้าวันนี้เป็นคนร่างใหญ่ รูปพรรณเกลี้ยงเกลา นุ่งห่มหมดจด มีกิริยามารยาทเรียบร้อย อัธยาศัยดี นั่งเป็นระเบียบ ไม่เบียดเสียดกัน เมื่อประทานของแจก ไม่แสดงอาการอยากได้ และแย่งกันรับเหมือนในที่อื่น พอพระหฤทัย ออกพระโอษฐ์ชมว่า เรียบร้อยกว่าคนในทุกแห่งที่ได้พบมาในเที่ยวนี้ รูปร่างกิริยาท่าทาง นิสัยน้ำใจสมเป็นไทยแท้ เตือนพระหฤทัยให้ทรงระลึกถึงชาว *เมืองไชยาเก่า* ฯ คนจำพวกนี้หาเลี้ยงชีพในการทำนาเป็นพื้น ฯ

พระสงฆ์ในอำเภอนี้ วัดหนึ่งมีหลาย ๆ รูป ที่มาเฝ้าในคืนนี้ถึง ๕๐ รูปเศษ แปลกจากทางแควน้อย ได้ข่าวว่าบริบูรณ์ ไม่อัตคัดด้วยอาหาร ฯ

ตอนที่ ๕ เสด็จเมืองอุทัยธานี

๒๙. วันที่ ๑๒ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาตลงไปทางล่าง พอถึงตลาดก็พอเต็ม เสด็จกลับถึงพลับพลา *พระยาวิเชียรปราการ* ผู้ว่าราชการ *เมืองชัยนาทบุรี* มาเฝ้า แล้วเสวยที่พลับพลาพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีชาวบ้านมาทำบุญ ๒๐๐ คนเศษ ประทานธรรมและอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญและเจ้าหน้าที่ เวลาเช้า ๓ โมง ๓๘ นาที ออกเรือจากท่าพลับพลาพยุหคีรีล่องต่อไป วันนี้เสวยเพลในเรือ ได้ทราบว่าที่มโนรมย์เขาก็เตรียมตั้งเครื่องและเลี้ยงพระสงฆ์เหมือนกัน แต่เสด็จถึงไม่ทันเวลา ได้เลี้ยงแต่พระสงฆ์ผู้มาคอยรับเสด็จ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๘ นาที เรือเทียบท่าพลับพลาหน้า *อำเภอมโนรมย์* ประทับร้อนที่นั่น พระสงฆ์ประชุมสวดชัยมงคลคาถาถวาย

ข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวรับเสด็จและโห่ ๓ ลา เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่ *พระครูอินทโมลี* และ *พระครูวิมลคุณากร* เจ้าคณะแขวงวัดสิงห์ *พระครูแจ้ง* เจ้าคณะแขวงมโนรมย์ และพระเหล่านั้นพอควรแล้ว เสด็จให้พวกที่มารับเสด็จได้เฝ้า คนมาคอยเฝ้าที่นี่ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ *พระยายอดเมืองขวาง* ผู้ว่าราชการเมืองอุทัยธานี มารับเสด็จที่นี่เหมือนกัน ทรงเทศนาสอนพวกชาวบ้าน และประทานของแจก ทรงผูกข้อมือเด็กผู้ชาย โปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วยบ้าง ฝ่ายเด็กผู้หญิงโปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองทั้งหลายช่วยกันผูก ในที่นี้มีพระสงฆ์มารับเสด็จจากเมืองอุทัยธานี ๑๐ รูป มี*พระราชสุธี*[๓๕] วัดมหาธาตุ กรุงเทพ ฯ ผู้ขึ้นมาช่วยจัดการรับเสด็จที่เมืองอุทัยธานี *พระครูสุนทรมุนี* เจ้าคณะเมือง และ*พระมหายอด*[๓๖] เป็นต้น ตรัสปราศรัยแก่พระเหล่านั้น และประทานย่ามตราแก่ *พระครูอินทโมลี* เจ้าคณะเมืองชัยนาทบุรี และ *พระครูสุนทรมุนี*[๓๗] และ *พระมหายอด* แล้ว รับสั่งให้ *พระราชสุธี* และ *พระครูสุนทรมุนี* ตามเสด็จในเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที ออกเรือที่นั่งจากมโนรมย์ ล่องเรือไปราว ๑๐ นาที แยกเข้า *แควน้อย* แม่น้ำ *บ้านตากแดด* หรือ *แม่น้ำสะแกกรัง* อีกชื่อหนึ่งเรียก *แม่น้ำอุทัย* ปากคลองแคบและตื้น เรือต้องเดินอย่างเบา เข้าไปในคลองบางแห่งคดมาก สองข้างคลองมีต้นไม้โตบ้างเล็กน้อย ลึกเข้าไปเป็นไม้เล็ก ๆ มีเตียนอย่างไร่ที่เขาถางทิ้งไว้หลาย ๆ ปี มีบ้านตั้งรายอยู่ห่าง ๆ เมื่อเข้าคลองมาพบเรือพาย ๗-๘ ลำ มารับเสด็จ แต่พายไม่ทัน กลับต้องพ่วงเรือไฟลำหลังไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๗ นาที ถึงพลับพลาแพหน้าที่ว่าการเมือง มีพระสงฆ์ประมาณ ๑๖๕ รูป ห่มผ้าแหวกก็มี ห่มคลุมก็มี ยืนเรียงแถวสวดชัยมงคลคาถาถวาย มีข้าราชการพลเรือนเสือป่าตำรวจภูธรและราษฎรรับเสด็จประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ เสด็จขึ้นประทับยืนทรงสดับ พระสงฆ์สวดจบแล้ว ทรงปราศรัยแก่พระครูเจ้าคณะแขวง และข้าราชการ เสด็จผ่านข้าราชการและพวกราษฎร ให้ผู้ที่มาเหล่านั้นเฝ้า และทรงปราศรัยบ้าง แล้วกลับมาประทับที่ปะรำ *พระยายอดเมืองขวาง* นำข้าราชการถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัวทั่วกัน แล้วเสด็จลงประทับที่พลับพลาแพ ฯ

๓๐. วันที่ ๑๓ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาต ทรงพระดำเนินตามถนนหลวงขึ้นไปทางเหนือ มีผู้ตักบาตรมาก เสด็จไปไม่ได้กี่มากน้อยก็เต็มบาตร มีผู้มารับบาตรกลับแล้วเสด็จต่อไป ทอดพระเนตร *วัดพิชัยปุรณาราม* นามนี้ *พระยาประธานนคโรทัย (รอด)* ผู้ปฏิสังขรณ์เมื่อครั้งเป็น *พระยาพิชัยสุนทร* ตั้งใหม่ เดิมเรียกว่า *วัดกร่าง* วัดนี้มีลานกว้าง สะอาด ภูมิฐานดี มีกุฎี ๖ หลัง ๗ ทั้งหอกลาง โบสถ์เป็นของสร้างใหม่ ไม่สู้โต ฝาผนังตึกวิหารเป็นของเก่า หลังคาลดหลั่นเป็น ๓ ชั้น หน้าต่างเป็นอย่างโบราณ ช่องกว้างไม่ถึงคืบ ยาวคืบกว่า ๆ หลังวิหารมีพระเจดีย์องค์หนึ่งไม่สู้โต แต่นับว่าแปลก มีซุ้มพระ ๔ ด้าน วัดนี้เป็นที่ถือน้ำของเมืองอุทัยธานี เจ้าคณะเมืองดำริว่าจะให้ *พระครูศีลคุณาธาร*(๓๘) มาอยู่ในเร็ว ๆ นี้ บัดนี้ *พระทรัพย์* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๘ รูปด้วยกัน ทอดพระเนตรแล้วเสด็จต่อไป ทอดพระเนตร *วัดโรงโค*(๓๙) ว่าเป็นวัดเก่าราษฎรนับถือ เคยเป็น *วัดถือน้ำ* โบสถ์วิหารตั้งอยู่เคียงกัน ฝาผนังตึกมุงกระเบื้องทั้งคู่ มีพระพุทธรูปอยู่ในโบสถ์และวิหารหลายองค์ แต่ไม่มีงามพระพุทธรูปในวิหาร ผู้ว่าราชการกราบทูลว่า ชาวเมืองนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ใช้เป็นที่สาบานกัน หน้าโบสถ์และวิหารมีพระเจดีย์ไม้ ๓๒ องค์เล็ก ๆ อยู่ ๓ องค์ พื้นวัดสะอาด เตียน ภูมิฐานดี มีกุฎีหลายหลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง แต่อยู่ใกล้กับ *วัดหลวง* เกินไป มีทางเกวียนคั่นเท่านั้น *พระอธิการชื่อกร่าง* มีพระสงฆ์ ๙ รูป จะเสด็จทอดพระเนตรวัดอื่นต่อไปก็สายแล้ว จึงเสด็จกลับมาพลับพลาแพที่ประทับ ส่วนพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จฉันที่ปะรำหน้าท่า พร้อมด้วยพระสงฆ์เมืองนี้ แล้วกลับลงมาทำอุโบสถ ถอยเรือที่นั่งออกไปผูกกลางคลอง *พระอริยกวี*สวดปาติโมกข์

ทำอุโบสถแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที เสด็จศาลากลาง มีตำรวจและเสือป่าลูกเสือเข้าแถวรับเสด็จ ศาลากลางที่นี่ทำชั้นเดียว คล้ายที่เมืองกำแพงเพชร เสด็จทอดพระเนตรห้องทำการแล้ว ประทานธรรมแก่พวกข้าราชการ ตลอดถึงลูกเสือ และทรงประน้ำมนต์เสร็จแล้ว เสด็จประทับพลับพลาแพที่พัก เวลา ๕ โมงเสด็จขึ้นเสวยที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานธรรม และอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็ก ที่นี่

คนมามาก ทรงผูกไม่ทั่วถึง โปรดให้พระราชาคณะและพระครูเจ้าคณะเมืองช่วยผูก จำนวนเด็กที่ผูกด้ายสายสิญจน์วันนี้ถึง ๖๕๐ คน เสร็จแล้วเสด็จลงตำหนักแพ ประทับพัก

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที เสด็จออกจากตำหนักแพที่ประทับมาตามถนน และทอดพระเนตร *โรงเรียนเบญจมราชูทิศ* สร้างขึ้นด้วยทุน ๒,๐๐๐ บาทเศษ ไม่โต มีห้องเรียน ๒ ห้อง ครู ๑ ออกจากโรงเรียนเสด็จต่อมาประทับบ้าน *พระยาประธานนคโรทัย (ชื่น)* เพื่อทรงบำเพ็ญมตกทานประทานบังสุกุลอัฐิ *พระยาประธานนคโรทัย (รอด)* ผู้บิดาพระยาประธานนคโรทัย (ชื่น) เพราะกุลนี้เกี่ยวเป็นญาติของ *คุณจอมมารดา* ในพระองค์ แล้วเสด็จต่อมา ผ่านตลาดเลี้ยวลงท่าหน้า *วัดขวิด* ทรงเรือประพาส *แม่น้ำสะแกกรัง* พายเรือขึ้นไปเหนือน้ำ ฝั่งสองฟากมีแพจอดติด ๆ กันไปหลายหลัง เวลาราว ๑๐ นาทีกลับลงมาทางเดิม และประพาส *วัดโบสถ์* ซึ่งอยู่ตรงกับวัดขวิด มีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จที่ท่า ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระสงฆ์ในวัดนั้น เสด็จนมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์และวิหารแล้ว ทอดพระเนตรบริเวณกุฎี และตรัสถามถึงการศึกษาที่ *พระมหาเชื่อม* ๓ ประโยค *วัดมหาธาตุ* ขึ้นมาจัด ได้ความว่า มีพระเรียนธรรมวินัยแต่เพียงรูปเดียว ส่วนเรียนภาษาบาลีมีมาก

อันการเรียนภาษาบาลี ย่อมมีผลแก่ผู้เรียนน้อย เพราะเป็นการยากต้องใช้เวลานาน เรียน ๙-๑๐ คน จะเอาสำเร็จประโยชน์ ใช้การได้สักคนหนึ่งก็ทั้งยาก มักไปเลิกเสียครึ่ง ๆ กลาง ๆ แม้บางคนเรียนไปจนแปลออกแปลได้แต่ไม่รู้จักประโยชน์ที่จะพึงถือเอา เอาแต่แปลได้เข้าว่า เช่นนี้ก็ไม่มีประโยชน์ อีกอย่างหนึ่งผู้มีความรู้ภาษาไทยไม่ดี ความรู้ที่เป็นเครื่องชักนำความประพฤติดีประพฤติชอบไม่ได้เรียน ความประพฤติก็จะไม่มีหลักฐาน การเรียนภาษาบาลีก็ยากที่จะให้สำเร็จได้ การเรียนธรรมวินัยที่เป็นภาษาไทยแล้วอย่างในนวโกวาท ย่อมได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์จริง ๆ ทำให้ผู้เรียนรู้จักผิดรู้จักชอบ เมื่อรักปฏิบัติดีก็จะทำได้ถูกต้องตามประสงค์ แม้จะเรียนภาษาบาลีต่อไปก็จะเป็นการง่าย และรู้จักกำหนดสังเกตข้ออรรถข้อธรรมขึ้น ทรงหวังประโยชน์

แก่คนทั้งหลาย จึงได้จัดตั้งการสอนธรรมวินัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารนมนาน มาแล้ว ต่อมาก็มีผู้เอาอย่าง และทรงแนะนำชักโยงให้มีขึ้นแพร่หลายทั้งใน กรุงเทพ ฯ และหัวเมืองบางเมือง จนมีการสอบไล่ในสนามหลวง ๓ ปีมาแล้ว พระมหาเชื่อม ออกมาจากวัดมหาธาตุ น่าจะรู้พระประสงค์และการที่ควรจะจัด มาจัดให้เป็นไปเสียข้างละอย่าง จะทำให้ผู้อยู่หัวเมืองเข้าใจว่าในกรุง นิยมการเรียนภาษาบาลียิ่งกว่าการเรียนธรรมวินัย นับว่าไม่ทำตามผู้ใหญ่ ผู้เป็นหัวหน้าจัดการ ไม่พอพระหฤทัย มีพระดำรัสติ ตรัสสั่งให้จัดการศึกษา อย่างกรุงเทพ ฯ คือให้มีพระเรียนธรรมวินัยมาก ๆ ทรงคาดโทษไว้ว่า ปีหน้า ต้องให้มีนักเรียนไล่ธรรมวินัยได้ไม่ต่ำกว่า ๕ รูป ถ้าไม่ได้ตามนี้ จะเรียกตัว กลับวัดมหาธาตุ และตรัสห้ามไม่ให้ตามเสด็จ ตลอดถึงการเฝ้าแหน ในการ เสด็จเมืองอุทัยธานีคราวนี้

ตรัสเล่าถึง *การศึกษา* ที่ทรงจัดให้เป็นมาใน *วัดบวรนิเวศ* ว่า บรรดา ภิกษุสามเณรผู้เข้ามาบวชในวัดพรรษาแรกให้เรียนธรรมวินัย พรรษาที่ ๒ ให้เรียนท่องซ้อมสวดมนต์อันยังต้องใช้เป็นวัตร พรรษาที่ ๓ จึงจะจัดให้เรียน ภาษาบาลีหรืออื่น ๆ

วัดโบสถ์ นี้ มีโบสถ์วิหารตึกเป็นของเก่า ตั้งอยู่เคียงกันบนแท่น สูง กว่าพื้นราว ๒ ศอก กว้างยาวกว่าเส้น หลังโบสถ์และวิหาร มีพระเจดีย์เล็ก ๆ ๓ องค์ รูปแปลก องค์กลางมี ๕ ยอด อย่างที่ *วัดเขาแก้ว* อำเภอพยุหะ ในโบสถ์ มีพระพุทธรูป ๕ องค์ นั่งเรียงกันเป็นลำดับ องค์กลางโตหน่อย อีก ๒ คู่อยู่ ข้าง ๆ เล็กรองลงมาเป็นแถว จัดเป็นลำดับดี แปลกกว่าที่อื่น และดูเป็นของเก่า ถึงไม่สู้งามก็ไม่เลว แต่เจ้าอาวาสไม่รู้จักงาม เอาพระยืนใหม่ ๆ ชนิดหล่อใน กรุงเทพ ฯ สูงขนาด ๓ ศอกเศษ ๓ องค์มาตั้งบังเสียหมด จึงทรงแนะนำว่า ควรจะเชิญมาไว้ในวิหาร เพราะพระในวิหารมีพระยืนอยู่แล้วทั้งนั้น ใหญ่ก็มี เล็กก็มี พระพักตร์งาม ๆ ก็มี กุฎีตั้งอยู่ไม่เชิงเป็นหมู่แท้ มีเรียงกันยาวไป และซ้อนกันบ้าง หลังไม่โต ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น มีกว่า ๑๕ หลัง การเปรียญมีเหมือนที่อื่น มีตึกอยู่ริมน้ำหลังหนึ่ง ทำรูปร่างอย่าง *สุเหร่าแขก* เขาเรียกว่า *มณฑป* สร้างเมื่อทำศพ *พระครูสุนทรมุนี (จัน)* เจ้าคณะเมืองเก่า

แล้วประดิษฐานพระเงิน หน้าตักราวศอกคืบที่พระครูนั้นสร้างไว้ และอัฐิของพระครูนั้นจัดที่บูชาไว้เป็นระเบียบเกือบเต็มห้อง เสด็จเยี่ยม *อัฐิพระครูสุนทรมุนี (จัน)* ผู้ที่ทรงคุ้นเคยที่นั่น แล้วเสด็จกลับมาทอดพระเนตร *วัดขวิด* ที่นี่ ทั้งเมื่อเสด็จไปและเมื่อเสด็จกลับ มีพระสงฆ์มารับเสด็จที่เขตวัด ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์ถึงความเป็นไปของวัดนั้น และเสด็จนมัสการพระพุทธรูปในพระอุโบสถ อุโบสถวัดนี้ขนาดพอดี ทำยังไม่สำเร็จดี ลวดลายที่กรอบประตูใช้ปูนซิเมนต์หล่อ มีพระพุทธรูปงามหลายองค์ พระสงฆ์มี ๑๐ รูป *พระปลัดพลับ* เป็นเจ้าอาวาส ภูมิฐานดี ตั้งอยู่ริมน้ำ ด้านหนึ่งติดถนน เสียแต่ใกล้ตลาดมากเกินไป แต่มีที่ธรณีสงฆ์ให้เขาเช่าเก็บผลประโยชน์ได้มาก ในปีนี้ได้ถึง ๑,๒๐๐ บาทเศษ มีกุฎีอยู่ ๕ หลัง ตั้งเป็นหมู่ การเปรียญเหมือนวัดอื่น ๆ เสด็จออกจากวัดขวิดผ่านตลาดต่อมา

เวลาย่ำค่ำถึง *วัดทุ่งแก้ว* ที่ตั้งชื่อว่า *วัดมณีธุดงค์*(๔๐) มีคนมาคอยรับเสด็จเกือบ ๒๐๐ คน ต่างจุดธูปเทียนบูชาเหมือนอย่างที่อื่น เสด็จผ่านแถวให้ราษฎรเฝ้าแล้ว ทรงนมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์และวิหาร มีพระตั้งเป็นแถวหลายองค์ องค์โต ๆ แต่เป็นพระสร้างใหม่มาก เป็นฝีมือช่างกรุงเทพ ฯ ทั้งนั้น แล้วเสด็จมาที่ปะรำหน้าโบสถ์ ปะรำทำกว้างใหญ่ ดาดผ้าขาวและกั้นม่าน ห้อยเฟื่องมาลัยใบไม้และพวงอุบะกระเช้าดอกไม้ แห้งบ้าง สดบ้าง คงเป็นอย่างดีที่จะทำได้ ฯ ทรงสั่งสอนพระสงฆ์ว่าด้วยธรรมของภิกษุที่ควรจะปฏิบัติอย่างไร ตลอดถึงการศึกษาที่ควรจัดตามวัดอย่างไร แล้วประทานย่ามตราแก่พระครูสุข เจ้าคณะแขวง*อุทัยเก่า*(๔๑) และ *พระวินัยธรรม (ฤทธิ์)* เจ้าอาวาส *วัดหลวง* ผู้สามารถในการปฏิสังขรณ์วัด แล้วเสด็จขึ้นที่ประทับที่จัดหอไตรขึ้น หอไตรเป็นตึก ๒ ชั้น ขนาดอย่างกุฎี เป็นที่ไว้พระไตรปิฎกจารลงในใบลาน ได้ยินว่ามีหลายตู้ แต่ในเวลานี้ ผ่อนย้ายไปไว้ที่อื่นบ้าง พระไตรปิฎกรายนี้ *พระครูสุนทรมุนี* ขอให้ *พระราชสุธี* จัดสร้างส่งขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ

๓๑. วันที่ ๑๔ ธ.ค. เช้าก่อนเสด็จบิณฑบาต ทอดพระเนตรพื้นที่

และถาวรวัตถุของวัดนี้ ภูมิฐานดี กว้างขวาง สะอาด ตั้งอยู่กลางทุ่ง ใกล้เขาแก้ว มีลมโกรกเย็นสบาย เสียแต่ตั้งอยู่ห่างลำน้ำ ต้องใช้น้ำสระ มีสระ ๒ แห่ง แห่งหนึ่งกว้างยาวราว ๑๐ วา อยู่ ๒ ข้างทางเดิน น้ำในสระใสสะอาด ใช้บริโภคในวัดได้ตลอดปี มีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องกว่า ๒๐ หลัง พระสงฆ์ ๓๙ รูป สามเณร ๒๕ รูป *พระครูสุนทรมุนี* เจ้าคณะเมือง เป็นเจ้าอาวาส โบสถ์และวิหารผนังตึกกว้างพอใช้ นับว่าเป็นวัดใหญ่สำหรับหัวเมือง ต่อนี้พอได้เวลา เสด็จบิณฑบาต *พระราชสุธี พระครูสุนทรมุนี* กับพระในสำรับ ตามเสด็จ เสด็จมาทางตลาด มีราษฎรไทยจีนตักบาตรมาก ถึง *วัดหลวง* พอบาตรเต็ม ทรงส่งบาตรกลับ เสด็จทอดพระเนตรวัดนั้น มีสถานที่ไม่กว้าง เป็นวัดเก่าเคยร้างหลายหนแล้ว แต่เพราะใกล้ประชุมชนจึงมีผู้ปฏิสังขรณ์ขึ้น *พระวินัยธรรม (ฤทธิ์)* เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้เอาใจใส่ในการรักษาวัดแข็งแรง มีการสอนพระปริยัติธรรม *พระมหาตี่* เปรียญ ๔ ประโยค ออกจากสำนัก *วัดมหาธาตุ* เป็นครู มีพระสงฆ์ ๒๒ สามเณร ๖ ทอดพระเนตรแล้ว เสด็จต่อไป *วัดใหม่* เจ้าอาวาสวัดนี้ *ชื่อฟูก* เมื่อเสด็จถึง มีพระสงฆ์มาพร้อมกันสวดชัยมงคลคาถาถวายที่ประตูวัด ประทับยืนทรงสดับจนจบ แล้วรับสั่งว่า ถ้าเสด็จเงียบเช่นวันนี้ ไม่ต้องสวดก็ได้ ควรสวดถวายในคราวเสด็จเป็นงาน แล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ และตรัสถามถึงเหตุการณ์ในวัดนั้น วัดนี้ตั้งอยู่ระหว่างกลางของ *วัดหลวง* และ *วัดโรงโค* มีทางเกวียนเป็นเครื่องปันเขตแดนเท่านั้น น่าจะขัดสน เพราะถูกขนาบทั้ง ๒ ข้าง แต่เจ้าอาวาสทูลว่า พอเป็นไปได้ไม่ขัดนัก ภูมิฐานวัดนี้ไม่แปลกกว่า *วัดหลวงราชาวาส* แต่โบสถ์เก่าชำรุดมากกว่า และสะอาดสู้วัดหลวงไม่ได้ เสด็จกลับจากวัดนั้น มาเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ *วัดทุ่งแก้ว* ทรงอนุโมทนาแล้วเสด็จขึ้น

เช้า ๕ โมง ๑๕ นาที เสด็จเสวยเพลพร้อมกับพระสงฆ์อีกเหมือนเมื่อเวลาเช้า แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน และประทานของแจก ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จขึ้น วันนี้มีราษฎรมาทำบุญมาก ประมาณ ๖๐๐ คนเศษ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที เสด็จจาก *วัดทุ่งแก้ว* ประพาส *วัดเขา* ที่

พระครูสุนทรมุนี สร้างขึ้นใหม่ พระครูตั้งชื่อว่า *วัดสังกัสรัตนคิรีมงคลประไพ-อุทัยเขต* ยาวเลื้อยเฟื้อยจนคนไปมาบ่อย ๆ ก็จำไม่ค่อยได้ ถือเอาความว่าอย่างไร ต่อให้เปรียญ ๙ ประโยค คงแปลไม่ถูก สังกัสนั้น พอจะเข้าใจความว่าหมายเอาตำบลที่ว่าสมเด็จพระบรมศาสดาเสด็จลงจากชั้นดาวดึงส์ ต่อจากนั้น รัตนคิรี น่าจะหมายเอาเขาแก้วนั้นเอง แต่มิใช่ รัตน หมายเอาพระรัตนตรัย คิรี หมายเอาเขา มงคล หมายเอาหลวงศรีมงคล หรืออะไรลืมเสียแล้ว ประไพ หมายเอาตัวพระครูเอง ครั้งเป็น *พระครูประไพพิทยาคุณ* ที่ *พระราชเมธี (ท้วม)* ตั้ง อุทัยเขต น่าจะหมายว่าแขวงเมือง แต่มิใช่หมายเอา *พระพิทักษ์-อุทัยเขต* ปลัดเมืองนี้ผู้ช่วยอุปการะ ฯ วัดนี้ตั้งอยู่ห่างหมู่บ้าน ภูมิฐานของวัดเหมาะสำหรับผู้หาความสงัดสำราญใจ เพราะใกล้เขา มีอากาศดี พื้นที่ดีอยู่แล้ว เมื่อได้รับบำรุงเป็นอันดี ก็ทำให้เป็นรมณียสถานขึ้นอีก จีน*อุยสุ่น* และ *นายอิน* ลูกจีน เป็นหัวหน้าจัดการบำรุง กุฎียังมีน้อย *พระลบ* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป ราษฎรคอยเฝ้าที่นี่ราว ๕๐ คน จุดธูปเทียนบูชาเหมือนที่อื่น เสด็จไปประทับในศาลาการเปรียญสร้างใหม่ที่ยังไม่แล้ว สักครู่หนึ่งเสด็จขึ้น *เขาแก้ว* เอกเทศที่ตั้งอุโบสถและพระบาทจำลองของวัดนี้ มีทางขึ้นทำเป็นบันได ๓๓๙ ขั้น ปันเป็นระยะพัก ๓ ตอน ตอนละ ๑๐๐ ขั้นเศษ ตอนแรกถึงอุโบสถ ตอนกลางศาลา ตอนบนมณฑปพระบาท เสด็จถึงระยะพักทีแรกประทับในอุโบสถ ทรงนมัสการพระปฏิมาในโบสถ์นั้น มีพระพุทธรูปศิลาหลายองค์ เป็นพระนาคปรกก็มี ตั้งเป็นระเบียบเรียบร้อยดี เสด็จต่อไปอีกระยะหนึ่ง ถึงศาลาระยะที่พักกลางย่าน ประทับครู่หนึ่ง แล้วเสด็จต่อขึ้นไปถึงยอดเขา ที่ตั้งมณฑปและพระเจดีย์ ที่หน้ามณฑปมีหนังสือบอกว่า *สิริ-มหามายากูฏาคาร* ในมณฑปนั้น ประดิษฐานพระบาทจำลองเป็นของหล่อ หลังคาทำเป็นเครื่องยอดอย่างมณฑป แลไกล ๆ งาม แต่ทรงเตี้ยไป ไม่ได้ส่วน *พระครูสุนทรมุนี (ใจ)* เป็นหัวหน้าสร้าง พยายามทำจนสำเร็จ สิ้นทรัพย์มาก นับว่ายากที่จะทำได้ แต่เมื่อเพ่งถึงประโยชน์แล้ว เห็นทำสิ่งอื่นที่จำเป็นก่อนดีกว่า ต่อมณฑปเข้าไป มีวิหารหลังหนึ่ง เป็นที่ไว้พระพุทธรูปและพระเจดีย์หล่อไม่เป็นชิ้นเป็นอัน ข้างหลังมีศาลาอีกหลังหนึ่ง กั้นเป็นห้อง มีพระอยู่เฝ้าสถาน

รูปหนึ่ง ขึ้นไปอยู่บนเขานั้น แลเห็นพื้นที่ได้ ๓ ด้าน เห็นพื้นที่ตำบลต่าง ๆ ดาดาษไปด้วยข้าวกำลังสุกเหลือง เห็นหมู่ไม้เป็นทิวเป็นขอบอยู่รอบทุ่ง เห็นเขาเป็นหมู่ ๆ ทางทิศตะวันออกและทิศใต้มีน้อย ทางทิศตะวันตกมีมาก *ทิวเขาบรรทัด* ที่กล่าวว่าเป็นพรมแดนของประเทศนี้กับของพม่าก็แลเห็น อากาศดี ลมพัดเย็นสบาย นับว่าเป็นที่สำราญได้แห่งหนึ่ง เลือกที่สร้างเหมาะดี ทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ นั้นแล้ว เสด็จกลับลงทางเดิม แวะประทับที่กุฎีเจ้าอาวาส ซึ่งตั้งอยู่หน้าโบสถ์ราวครึ่งชั่วโมงแล้ว เสด็จลงจากเขา เลี้ยวลงตามถนนตัดใหม่ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาที ถึง *วัดทุ่งแก้ว พระยาประธานนคโรทัย นำบุตรบุตรีมาเฝ้า แล้วเสด็จขึ้น*

เวลา ๑ ทุ่มเศษ เสด็จลงที่ปะรำ พระครูสุนทรมุนี เจ้าคณะเมืองถวายดอกไม้ธูปเทียน และนำเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวดในเมืองนั้นถวายด้วย รวม ๖๐ รูป ประทานย่ามตราและหนังสือแก่เจ้าคณะแขวงบางรูปที่ยังไม่ได้ คือ *พระครูศีลคุณาธาร* เจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง *พระครูสิน* เจ้าคณะแขวง*อำเภอทับทัน พระครูแดง* เจ้าคณะแขวง*อำเภอหนองพลวง*[๔๒] และ *พระสอน* เจ้าอาวาส *วัดหนองแก* และประทานย่ามสามัญแก่เจ้าคณะหมวดทั่วกัน แล้วตรัสถามเจ้าคณะแขวงทั้งหลายถึงการคณะ และทรงแนะนำในการปกครองวัดและตรวจการณ์คณะสงฆ์ มีใจความดังนี้ คือ *ตั้งต้นแต่ให้ผูกไมตรีรักษาสามัคคีดีในพวกภิกษุด้วยกัน และตลอดถึงชาวบ้านทั่วไป มีให้รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ อนุเคราะห์กันด้วยจิตเมตตา ไม่อ่อนแอจนคนไม่นับถือกลัวเกรง และไม่ถือตัวจนคนเข้าไม่ติด ให้เป็นผู้มีอัธยาศัยอ่อนโยน มีความประพฤติเป็นหลักฐาน ตั้งใจทำงานจริง ๆ รู้จักใช้คนและเอาใจคน ให้มีน้ำใจรักใคร่ การอันผู้มีความรักความนับถือทำ ทำด้วยความตั้งใจ ย่อมสำเร็จดีกว่าทำด้วยกลัว อำนาจเอาไว้ใช้ทีหลังที่สุด ในเวลาที่ไม่สำเร็จด้วยอย่างอื่นแล้ว เจ้าคณะผู้ไม่ใช่ความคิด พบอะไรติดขัด แลเห็นอยู่ทางเดียวแต่ใช้อำนาจ ถ้าใช้ความคิดเข้าก็จะแลเห็นทางว่าไม่จำเป็นทุกอย่างไป เมื่อถึงคราวจะใช้ก็ให้รู้จักใช้แต่พอดี เช่นนี้จะได้เป็นทั้งที่รักที่นับถือ ทั้งที่เกรงกลัวของบริษัท* ครั้นประทานพระโอวาทแล้ว โปรดให้ *พระราชสุธี* แจกหนังสือและผ้าเช็ดหน้า

แก่พระผู้ยังไม่ได้ทั่วกัน พระมาเฝ้าวันนี้ประมาณ ๑๕๐ เศษ ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองอุทัยธานี* ตั้งอยู่ฝั่งขวาของ *แม่น้ำสะแกกรัง* ซึ่งเป็นแควแยกเข้าไปจาก *แม่น้ำเจ้าพระยา* แคบและไม่ลึกเท่าไร ปรากฏเมื่อคราวเข้ามาดังกล่าวแล้ว ได้ยินว่าถึงหน้าแล้งน้ำไม่ค่อยไหล ขุ่นเป็นฝ้าใช้ไม่ได้ ต้องใช้น้ำบ่อ ฯ แต่เดิมว่าตั้งเมืองที่ *บ้านอุทัยเก่า* เป็นบ้านดอน อยู่ห่าง *ตำบลสะแกกรัง* ทางประมาณ ๕ ชั่วโมง ฯ มีตำนานของเมืองนี้เล่าว่า *พระเจ้าอู่ทอง* เสด็จหนีโรคห่าจาก *เมืองสุพรรณบุรี* มาทางนี้ พอถึงบ้านอุทัยเก่าเวลาพอได้อรุณสว่าง จึงเรียกนามว่า *เมืองอุทัยธานี* เมืองพึ่งยกมาตั้งที่ตำบลสะแกกรัง เมื่อพุทธศักราช ๒๓๓๕ นับได้ ๑๒๑ ปี ตั้งแต่เลื่อนเมืองมาตั้งที่ตำบลสะแกกรังนี้ มีผู้ว่าราชการเมือง ๑๒ คน *พระยาพิชัยสุนทร (บุญเกิด) เป็นที่ ๑ พระยายอดเมืองขวาง* ผู้เป็นอยู่บัดนี้ เป็นที่ ๑๒ ฯ เมืองนี้แบ่งออกเป็น ๕ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง อำเภออุทัยเก่า อำเภอทับทัน อำเภอหนองพลวง อำเภอหนองหลวง*(๔๑) ทางทำมาหากินของราษฎรในเมืองนี้ มีการทำนาเป็นพื้น พวกราษฎรได้ข้าวก็ขนมาที่ท่าสะแกกรัง ถ้าเป็นฤดูแล้ง พ่อค้ารับซื้อขึ้นยุ้งไว้ ถ้าเป็นฤดูน้ำที่เรือข้าวเข้าได้ พ่อค้าเป็นแต่นายหน้าของเรือข้าวช่วยว่าซื้อให้ ได้ค่าซื้อเกวียนละ ๒ สลึงเป็นเกณฑ์ ฝนแล้งทำนาไม่ค่อยได้มาหลายปี พึ่งบริบูรณ์ได้ข้าวมา ๒ ปีเข้าปีนี้ สินค้าอย่างอื่นในพื้นเมือง นอกจากข้าว ก็มีแต่หนัง เขา สีเสียด น้ำมันยาง และของป่าเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น ฯ แรกมาถึงไม่ปรากฏว่าครึกครื้นและบริบูรณ์ เพราะที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ห่างจากหมู่บ้าน แต่เมื่อไปตอนเหนือมีบ้านและวัดซับซ้อนแน่นหนา มีร้านขายของมีตลาดขายอาหารสด ผู้คนพลุกพล่านสับสน มีถนนแยกไปมา ๓–๔ สาย ผู้ไปเห็นแต่ที่เท่านั้นจะรู้สึกว่าครึกครื้นบริบูรณ์ ถ้าได้เห็นพื้นนาอันดาดาษอยู่ทั่วไป เช่น ได้เห็นมาแล้วบนเขาแก้วก็ดี ได้เห็นเกวียนตั้ง ๓๐๐ บรรทุกข้าวและสินค้าอื่นมาจอดคับคั่งกันในคราวเดียวและรับสินค้ากลับไปก็ดี ยิ่งจะเห็นว่าเมืองนี้บริบูรณ์และเป็นทำเลหากินเพียงไร คนต่างเมืองมาตั้งหากินอยู่ที่นี่ก็มีหลาย ฯ

วัดในเมืองอุทัยธานี ได้เห็นแต่วัดอันอยู่ในเมือง ปรากฏว่ายังเป็นหลักฐานหลายวัด แต่ตั้งอยู่ชิดกันมากเกินไป ได้ยินว่าแขวงอุทัยเก่า มีวัดที่เป็นหลักฐานอีกหลายวัด เจ้าคณะแขวงเป็นผู้เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ ฯ

พระสงฆ์เมืองนี้เป็นมหานิกาย แต่ห่มผ้าไม่เหมือนกัน ห่มแหวกก็มี ห่มคลุมตามเดิมก็มี แต่เข้ากันได้ในกรรมทั้งปวง ในจำนวนที่มาเฝ้ารับเสด็จมีห่มแหวกโดยมาก ห่มคลุมมีไม่ถึงครึ่ง ได้ยินว่า *พระครูสุนทรมุนี (ใจ)* เจ้าคณะเมืองเป็นผู้ริห่มแหวกขึ้นก่อน เคยได้ยินว่าพระพวกห่มแหวกเคร่งครัดในทางปฏิบัติด้วย พระสำนักอื่นจะมาขอเข้าอยู่ในสำนัก ต้องรับประพฤติตามลัทธิทุกอย่าง ตั้งแต่ห่มผ้าเป็นเบื้องต้น เมื่อมาพบเข้าจริงเห็นว่าตื่นการห่มแหวกเกินไป ดูเหมือนจะเป็นกิจสำคัญอันจะต้องทำก่อนอย่างอื่น จนถึงพูดชักชวนพระมหานิกายเมืองอื่นผู้ตามเสด็จไปที่นั่นให้เอาอย่าง ส่วนกิจวัตรอย่างอื่น ๆ ยังเห็นหละหลวม ไม่ได้ทำให้ทันการห่มผ้า ฝ่ายพวกเราเห็นว่าความสังวรและมารยาท ขนบธรรมเนียมอันจะทำให้เป็นผู้มีศีลมีธรรม ควรจะรีบทำก่อน ห่มแหวกควรทำทีหลังแห่งกิจทั้งปวง ฯ

การคณะเมืองนี้ อยู่ข้างบกพร่อง เจ้าคณะตรวจตราไม่ทั่วถึง ไม่รู้จักเจ้าอาวาสแห่งวัดในแขวงของตนตลอด มีที่ควรชมอยู่รูปเดียว แต่ *พระครูสุข วัดหนองขุนชาติ* เจ้าคณะ *แขวงอุทัยเก่า* เอาใจใส่ทั้งในการปกครอง ทั้งในการเล่าเรียน ตรวจตราทั่วถึง ฯ มีเรื่องขัน ๆ ในการจะนำพระอธิการเจ้าวัดในแขวงเฝ้า เจ้าคณะแขวงได้รับฝึกซ้อมไว้แล้ว แต่ลืมเสีย จำชื่อไม่ได้ ต้องถามเจ้าอาวาสเหล่านั้นก่อนเฉพาะพระพักตร์แล้วจึงกราบทูล แรกก็กระซิบ แต่เจ้าอาวาสบอกดังจนได้ยินก็มี ที่บอกเบาจนท่านผู้ถามไม่ได้ยินก็มี อีกเรื่องหนึ่งพระครูเจ้าคณะเมืองกราบทูลขอพระอนุญาตให้ *พระครูแดง* เจ้าคณะ *แขวงหนองพลวง* เป็นอุปัชฌายะ ทรงเห็นยังหนุ่มนัก ตรัสถามถึงพรรษา เธอกราบทูลว่า ๕ พรรษา จึงเกิดปัญหาและวินิจฉัยกันในหมู่เจ้าคณะแห่งเมืองอื่นผู้ตามเสด็จมาว่า จะเลือกเจ้าคณะแขวง ควรเลือกพระมีพรรษา ๑๐ แล้ว จะได้เป็นอุปัชฌายะได้เอง ทรงอนุมัติ ฯ

ส่วนในการเล่าเรียน เจ้าคณะเมืองเอาใจใส่อยู่ ได้ขอ *พระมหายอด*

๖ ประโยค และ *พระมหาเชื่อม* ๓ ประโยค มาจาก *วัดมหาธาตุ* กรุงเทพ ฯ เดิมสอนแต่บาลี พึ่งจับสอนธรรมวินัย มีการสอบเพียงวินัยได้คราวหนึ่ง เอาธุระในการนี้แต่พระมหายอด ส่วนพระมหาเชื่อมมุ่งจะสอนเฉพาะบาลี ถูกทรงตำหนิดังกล่าวแล้ว ฯ *อันครูผู้สอน ควรจะสอนตามทางที่คณะสงฆ์ดำริไว้ จึงจะมีผล จะทำตามความพอใจหรือตามความถนัดของตน ฝืนทางที่ท่านดำริไว้ หาประโยชน์มิได้ เด็กควรจะเรียนอะไร เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่จะดำริ จะปล่อยให้เด็กเลือกเอาเองไม่ได้ กว่าจะมีความคิดฉันใด ภิกษุทั้งหลายควรมีความรู้อย่างไร เป็นหน้าที่ของท่านผู้ใหญ่ในคณะสงฆ์จะพึงดำริ ต่างคนต่างนึกต่างทำไม่ได้ฉันนั้น ชอบแต่ผู้เป็นครูจะอนุวัตรตามหัวหน้า ฯ ความรู้ของพระสงฆ์ในหัวเมือง เช่น เมืองอุทัยธานีนี้ต้องการเพียงรู้ธรรมวินัย พอจะทำให้ภิกษุเป็นผู้มีศีลมีธรรม ไม่ต้องการให้เป็นผู้รู้หลักนักปราชญ์ไปทุกรูป มีผู้รู้เช่นนั้น เพียงชั้นผู้หลักผู้ใหญ่ก็พอ หากจะมีภิกษุผู้ฉลาดหลักแหลมควรรับการเรียนในทางนั้น ก็คงมีเป็นบางรูป ส่งลงมาเรียนในกรุงเทพ ฯ ก็ยังได้ ฯ อนึ่ง ผู้จะเรียนรู้บาลี ต้องเป็นผู้รู้ภาษาไทยมาดีแล้ว ไม่เช่นนั้น แม้เรียนรู้ก็นานปี เช่น เรียกกันว่าฝนทั่งเป็นเข็ม เช่นนี้ก็ยังดี ไม่รู้เสียเลย มีมาก ฯ พระผู้เป็นครูสอนเขา ควรดำริให้รอบคอบ ฯ*

ตอนที่ ๖ เสด็จเมืองชัยนาทบุรี

๓๒. วันที่ ๑๕ ธ.ค. เสวยเช้าที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายผู้ตามเสด็จและผู้รับเสด็จ อนุโมทนาและประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้นเวลาเช้า ๓ โมง ๕ นาที เสด็จจาก *วัดมณีธุดงค์* มาตามทาง ๑๕ นาที ถึง วัดขวิด เสด็จลงเรือประพาส ล่องลงมาตามลำแม่น้ำตอนล่าง มีแพน้อยไม่เหมือนในตอนบน แต่มีเรือเป็ดสำหรับบรรทุกข้าวหลายลำ มีท่าบรรทุกข้าวลง ๓–๔ ท่า บ้านริมน้ำมีน้อย เวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ นาที ถึงพลับพลาแพที่ประทับ เสด็จขึ้นประทับบนปะรำ และเสด็จไปประทานธรรมแก่นักโทษในเรือนจำ ทางไปจากปะรำหน้าที่ว่าการ ๑๐ นาที นักโทษเมืองนี้มีชาย ๑๐๐ คน หญิง ๒ คน โทษรับของโจรมีมากกว่าอื่น โทษลักทรัพย์ที่ ๒ โทษอย่างหนักจำตลอดชีวิตก็มี

เป็นโทษเพราะฆ่าคน เสด็จกลับถึงปะรำหน้าที่ประทับ *พระยายอดเมืองขวาง* ผู้ว่าราชการเมือง นำภรรยาข้าราชการเฝ้า โปรดให้ประทานของแจกแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง พระยายอดเมืองขวางนำของที่ทำในเมืองนั้น มีกระเช้า และหีบบุหรี่สานเป็นต้นถวาย

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง เคลื่อนเรือที่นั่ง ล่องลงมาตามคลองสะแกกรัง พระสงฆ์ประมาณ ๑๐๐ เศษ และข้าราชการตำรวจภูธรนักเรียนชาวบ้าน ส่งเสด็จที่ท่า *พระครูสุนทรมุนี พระครูศีลคุณาธาร พระมหายอด พระครูแดง และพระยายอดเมืองขวาง* ผู้ว่าราชการตามส่งเสด็จถึง *เมืองชัยนาทบุรี* ด้วย พระผู้ตามเสด็จมาจากนครสวรรค์ ๔ รูปทูลลากลับเพียงนี้

เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ออกปาก *คลองสะแกกรัง* มีเรือพายเมืองชัยนาทบุรีมารับเสด็จที่นี่หลายลำ *พระยาวิเชียรปราการ* ก็มาคอยรับเสด็จที่นี่ โปรดให้มาขึ้นเรือที่นั่ง มาตามทางยิ่งพบเรือพายที่มาคอยรับเสด็จจอดอยู่ข้างฝั่งมากเข้า แต่เรือไฟเดินเร็ว เรือพายตามไม่ค่อยทัน ได้ยินแต่เสียงเซ็งแซ่ข้างหลัง เรือเดินช้าบ้าง เร็วบ้างรอมา

เวลาเที่ยง ๔๕ นาที ถึง *วัดธรรมามูล* ที่ประทับร้อน มีพระยืนสวดชัยมงคลคาถาถวาย มีกรมการอำเภอเมืองกำนันผู้ใหญ่บ้านรับเสด็จที่นั่น นักเรียนเข้าแถวสวดบทสุปฏิปันโน ที่ท่าน *พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)* แต่งไว้สำหรับนักเรียนสวด เมื่อจะเรียนในวัน ๆ นับว่าเหมาะแก่การเสด็จ เข้าใจเลือกมาใช้ดีกว่าที่อื่น ๆ รับสั่งให้ไวยาจักรแจกกัปปิยภัณฑ์ราคาคนละ ๒๕ สตางค์ และตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์พอควร แล้วเสด็จขึ้นพระวิหาร มีราษฎรนั่งเฝ้า ๒ ข้างบันได ตรัสปราศรัยแก่เขาตลอดทาง ตั้งแต่พื้นล่างถึงลานพระวิหาร บันได ๑๕๘ ขั้น ชาวบ้านที่นี่ แม้ชราแล้วยังขึ้นเขาได้โดยแข็งแรง มีหญิงเฒ่าคนหนึ่ง *ชื่อทรัพย์* อายุ ๘๐ แล้ว ขึ้นถวายตัวได้คล่องแคล่ว ไม่ต้องใช้ไม้เท้า ซ้ำจูงหลานเล็กด้วย ประทานกัปปิยภัณฑ์ราคา ๑๐ บาท เสด็จเข้าพระวิหาร *พระธรรมจักร* อันผันหน้าออกด้านเหนือ พระองค์นี้เป็นพระยืนสูง ๘ ศอก ยกพระหัตถ์ขวา ห้อยพระหัตถ์ซ้าย ที่ฝ่าพระหัตถ์ขวามีวงจักรรูปคล้ายใจกลางแห่งดอกบัวบาน เข้าใจว่าเป็นพระปั้นมีแกนใน

ทั้งพระลักษณะก็ไม่งาม แต่เป็นที่นับถือของชาวเมืองนี้และเมืองใกล้เคียงว่าศักดิ์สิทธิ์นัก ทรงนมัสการแล้ว *พระยาวิเชียรปราการ* ถวายขี้ผึ้งทำเป็นแว่นเพื่อพิมพ์จักรที่ฝ่าพระหัตถ์ ทำเกยไว้สำหรับเสด็จขึ้น ทรงเองบ้าง โปรดให้พิมพ์บ้าง ประทานแจกผู้ตามเสด็จทั่วกัน ตรัสว่าได้เคยทอดพระเนตรเห็นรูปจักรซึ่งพิมพ์ไปจากนี้แต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้ง *รัชกาลที่ ๔* เสด็จพระราชดำเนิน *พิษณุโลก* และเสด็จขึ้นที่นี้ ในพระวิหารนี้ยังมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ อีกหลายองค์ เก่าบ้าง ใหม่บ้าง ข้างหลัง *พระธรรมจักร* มีกำแพงกั้นแบ่งห้องมีประตูเข้าไป ตอนกลางมีพระพุทธรูปอีกหลายองค์ โตบ้าง เล็กบ้าง เป็นพระเก่า แต่ไม่งาม ทรงนมัสการแล้ว เสด็จออกทางประตูพระวิหารทิศใต้ ทอดพระเนตรพระเจดีย์ ชำรุดมาก พังเสียเกือบครึ่งองค์ ยอดหัก ยังเหลือปล้องไฉนอีก ๓-๔ ปล้องเท่านั้น ฐานกว้าง ๗ วา ๒ ศอก สูง ๑๕ วา แต่ยังเหลือราว ๑๒ วา เป็นของสร้างครั้ง *รัชกาลที่ ๔* แล้วเสด็จพระอุโบสถ อันตั้งอยู่ด้านเหนือพระวิหาร พระอุโบสถนี้ก่ออิฐถือปูน แต่เป็นที่โถงไม่มีฝา มีแต่พนักในนั้นประดิษฐานพระพุทธรูป หน้าตักราวศอกคืบองค์หนึ่ง ได้ยินว่าเป็นพระหลวง ครั้ง *รัชกาลที่ ๔* โปรดให้เชิญมาจากอื่น ทรงนมัสการแล้ว เสด็จลงมาประทับที่ศาลาการเปรียญ ประทานธรรมและของแจกแก่ชาวบ้านและพระสงฆ์ และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จกลับลงประทับเรือที่นั่ง

ที่นี่คนมากว่า ๑,๐๐๐ แต่ส่วนเด็กที่ผูกข้อมือ ๖๐๐ เศษ ยังพวกเรือแห่อีกราว ๔๐ เป็นพวกตามส่งเสด็จ จาก *อำเภอมโนรมย์* บ้าง พวกมารับเสด็จจากอำเภอเมืองบ้าง มาพักรวมกันอยู่ที่นี่ โปรดให้แจกผ้าเช็ดหน้าตราคนละผืนอย่างที่เมืองตาก เรือที่มาแห่ทางนี้ลำเล็ก ๆ มีคนลงลำละ ๕-๖ คน จนถึง ๑๑-๑๒ เท่านั้น ไม่เหมือนทาง *เมืองตาก* พวกอำเภอมโนรมย์กลับเพียง *ธรรมามูล* พวกอำเภอเมืองตามเสด็จมา ตั้งแต่เสด็จออกจากธรรมามูล เรือทั้งหลายในกระบวนใช้แจวและพายมา เพราะใช้เรือไฟลาก พวกเรือแห่ตามไม่ทัน

เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงแพท่าหน้า *เมืองชัยนาทบุรี* พระสงฆ์หลายสิบรูป มี *พระครูอินทโมลีศรีบรมธาตุ* เจ้าคณะเมือง เป็นประธาน และข้าราชการทั้งพลเรือนตำรวจภูธรกำนันผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนเข้าแถว

รับเสด็จตามธรรมเนียม เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระรูปหนึ่งยืนสั่น ตรัสถามได้ความว่าประหม่า รับสั่งด้วยพระรูปนั้นแสดงพระอัธยาศัยเมตตาเพื่อบรรเทาความประหม่าของเธอ แล้วเสด็จผ่านแถวพระสงฆ์ต่อไป ตลอดแล้วเสด็จวกกลับ พระรูปนั้นทุเลาประหม่าลงมาก ทรงพระดำเนินผ่านหมู่ราษฎรเพื่อให้เฝ้าแล้ว ประทับปะรำ *พระยาวิเชียร-ปราการ* นำข้าราชการเฝ้า แล้วเสด็จขึ้นบนจวนผู้ว่าราชการที่สร้างใหม่ และจัดไว้เป็นที่ประทับแรม พระยาวิเชียรปราการเฝ้าทูลถวายที่นั้นเป็นสำนักสงฆ์ชั่วคราวแล้ว ประชุมพระสวดมนต์เพื่อเป็นมงคลแก่เมือง ฯ

๓๓. วันที่ ๑๖ ธ.ค. เสด็จบิณฑบาต มีพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ๕ รูปเป็นปัจฉาสมณะ เสด็จโดยถนนริมน้ำขึ้นไปทางเหนือ พอถึงตลาดก็พอเต็มมีผู้คอยถวายมาก และตั้งที่บูชาหน้าบ้านเป็นการรับเสด็จด้วย เสด็จกลับมาเสวยที่ปะรำหน้าจวนพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทั้งอาคันตุกะและเจ้าของถิ่นประทานธรรมและของแจกแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จศาลากลางเสด็จเยี่ยมห้องทำการแผนกต่าง ๆ ประทานพระโอวาทแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์แล้ว เสด็จประพาส *วัดบ้านกล้วย* ตั้งอยู่ไม่ห่างศาลากลางนักผู้ว่าราชการเมืองนัดให้เด็กมาคอยผูกมือที่นี่ตามรับสั่ง คนมาราว ๒,๐๐๐ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ เสด็จให้ชาวบ้านเฝ้า และทรงผูกข้อมือเด็กไปตามทางบ้างทอดพระเนตรวิหารและหมู่กุฎี ยังไม่มีโบสถ์ *พระครูทัด* เจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง ผู้เป็นเจ้าอาวาสกำลังคิดสร้างอยู่ ในบัดนี้ใช้โบสถ์น้ำไปพลางในคราวน้ำไม่สู้เชี่ยวนัก ถ้าถึงคราวน้ำเชี่ยวต้องไปทำอุโบสถที่ *วัดพระยาตาก* มีกุฎีห้องเล็ก ๆ ๔-๕ หลัง มุงแฝก ภูมิฐานวัดดี มีลานกว้างและต้นไม้โต ๆ แต่เป็นวัดสร้างใหม่ จึงยังไม่มีอะไร ทรงแนะให้บำรุงไว้เป็นวัดสำหรับเมืองมีพระสงฆ์ ๑๓ รูป ทอดพระเนตรเสนาสนะแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก คนมากเวลาน้อย จึงโปรดให้พระราชาคณะ พระครูผู้ใหญ่ ผู้ว่าราชการเมือง ผู้ตามเสด็จมา ๓ นายนั้นช่วยผูก จน ๕ โมง ๑๐ นาที ยังไม่ทั่วถึงกัน จึงโปรดให้ผู้ว่าราชการเมือง ๓ นายนั้นอยู่ผูกต่อไป เสด็จกลับเสวยเพลบนที่ประทับโปรดให้พระสงฆ์ฉันที่ปะรำ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๓ นาที เสด็จโดยเรือกลไฟ ล่องลงไปตามลำน้ำ ๑๕ นาที ถึง *วัดพระยาตาก* เสด็จขึ้นประพาส มีพระสงฆ์มารับเสด็จ สวดชัยมงคลคาถาที่ท่าหน้าวัด เสด็จเข้าวัด มีราษฎรมาเฝ้าราว ๕๐ คน ทอดพระเนตรโบสถ์และหมู่กุฎี โบสถ์สร้างใหม่ใหญ่โตฝาผนังตึก มุงกระเบื้องปูนซิเมนต์ แต่ยังไม่แล้ว กุฎีมี ๔-๕ หลัง ยังไม่เป็นชิ้นเป็นอัน ภูมิฐานดี มีพระสงฆ์ ๘ รูป *พระอธิการท้วม* เป็นเจ้าอาวาส อาพาธมา ๓ ปีแล้วยังไม่หาย *พระบุตร* รองเจ้าอาวาสทำการแทนมาจนบัดนี้ โปรดประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าตราแจกพระและชาวบ้าน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วทรงพระดำเนินไปทอดพระเนตร *วัดพรวน* อันอยู่ใกล้กับวัดนี้ ร้างมานาน พึ่งมีพระสงฆ์มาอยู่ ๔ ปีเข้านี่ *พระอธิการแห* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์อยู่ ๖ รูป กุฎียังโกรงเกรง มุงแฝก โบสถ์วิหารไม่มี เป็นแต่ปลูกต้นไม้ไว้พอเป็นรมณียสถาน ประทานของแจกแล้ว เสด็จโดยเรือกลไฟกลับมาขึ้นประพาส *วัดงิ้ว* ไม่มีอะไรเป็นหลักฐานเหมือนกัน วิหารเก่าก็ชำรุดจนใช้ไม่ได้ พึ่งเริ่มสร้างโบสถ์ก่ออิฐขึ้น มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป *พระอธิการแพ* เป็นเจ้าอาวาส แต่ขาเสียพิการ ๓ ปีมาแล้ว *พระเสงี่ยม* เป็นรองเจ้าอาวาส ว่าการแทน ประทานของแจกแก่พระสงฆ์ฆราวาส และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จลงเรือกลไฟมาขึ้นประพาส *วัดตะพาน* มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป *พระอธิการเล็ก* เป็นเจ้าอาวาส โบสถ์ไม่มี ใช้โบสถ์น้ำ มีกุฎีมุงกระเบื้องหลังเดียว นอกนั้นฝาและหลังคาใช้แฝก เจ้าอาวาสเตรียมจะสร้างโบสถ์และกุฎี มีเครื่องไม้ไว้บ้างแล้ว แต่ยังไม่ได้เริ่มทำ ประทานของแจกแล้ว เสด็จพระดำเนินไปทอดพระเนตร *วัดท่าชัย* เรือกลไฟไปคอยรับที่นั่น วัดนี้ก็ทำนองเดียวกันกับวัดที่เห็นมาแล้ว ประทานของแจกแล้ว เสด็จลงเรือกลไฟขึ้นไปเทียบท่าหน้าจวน เสด็จขึ้น

เวลาย่ำค่ำหย่อน ๑๐ นาที พอพระที่นัดมาประชุมเฝ้าพร้อมแล้ว เสด็จออก ตรัสถามถึงการคณะการพระศาสนา แล้วประทานธรรม และประทานของแจก ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่เจ้าคณะแขวงเจ้าคณะหมวดที่มาเฝ้า มี *พระครูสังฆภารวินิจ* เจ้าคณะแขวง*อำเภอสรรค์*

พระครูวิมลคุณากร เจ้าคณะแขวง *อำเภอวัดสิงห์ พระครูทัด* เจ้าคณะแขวง *อำเภอเมือง พระครูแจ้ง* เจ้าคณะแขวง *อำเภอมโนรมย์ พระครูโต* เจ้าคณะ*แขวงบ้านเชี่ยน*[๔๓] และ *พระสมุห์อ่อน* ผู้เป็นธรรมกถึก เจ้าอาวาส *วัดศรีมณีวัน* เป็นต้น ฯ

๓๔. วันที่ ๑๗ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาตลงมาทางใต้ ตามถนนริมคลองมีบ้านห่าง ๆ พอถึงเขตที่ว่าการ *เมืองเก่า* ก็เสด็จกลับ ประทานพระรูปแก่ *พระยาวิเชียรปราการ* ผู้ว่าราชการเมืองแล้ว เสด็จลงเสวยที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีคนมาทำบุญราว ๑๐๐ เศษ เมื่อประทานธรรมและอนุโมทนาแล้ว เสด็จประทานธรรมแก่คนโทษในเรือนจำ คนโทษมี ๗๒ คน ยังอยู่ในระหว่างพิจารณาอีก ๑๕ คน โทษลักกระบือเป็นอย่างมาก เวลาเช้า ๓ โมง ๒๑ นาที เสด็จกลับถึงพลับพลา พระสงฆ์ผู้ใหญ่ มี *พระครูวิมลคุณากร* เจ้าคณะแขวงเป็นต้น ข้าราชการผู้ใหญ่ มี *พระยาวิเชียรปราการ* เป็นต้น ตามส่งเสด็จ *พระครูสุนทรมุนี พระครูศีลคุณาธาร มหายอด พระครูแดง* ทูลลากลับเมืองอุทัยธานีเพียงนี้ มีพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการผู้น้อยและนักเรียนเข้าแถวส่งเสด็จ เคลื่อนเรือที่นั่ง ล่องต่อมา

เวลาเช้า ๔ โมง ๕๓ นาที ถึง *วัดพระบรมธาตุ* เรือที่นั่งเทียบที่ปะรำซึ่งตกแต่งด้วยฉัตรและเฟื่องใบไม้ มีพระสงฆ์ประมาณเกือบ ๑๐๐ และฆราวาสประมาณ ๔๐๐ มารับเสด็จ ตะพานในระหว่างปะรำและตลิ่ง มีต้นกล้วยและฉัตรปักเป็นระยะ ที่ลานวัดปลูกปะรำเป็นที่ประทับ ยกพื้นเป็น ๒ ชั้น ตั้งธรรมาสน์กลาง เสด็จขึ้นทรงสดับ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา จบแล้ว ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และราษฎรแล้ว เสด็จนมัสการ *พระบรมธาตุ* คนผู้ได้เห็นพระบรมธาตุที่อื่น จะพึงคะเนว่าเป็นพระเจดีย์ใหญ่ แต่ไม่เป็นเช่นนั้น

พระบรมธาตุที่นี้ สูงเพียง ๗ วาเศษ ขาดยอด ตลอดถึงแกนทองเหลืองที่ทำเป็นฉัตรต่อขึ้นไป แต่รูปแปลกมาก ยังไม่เคยเห็นที่ไหนเลย ทำเป็นเหลี่ยมย่อขึ้นไปหลายชั้น แล้วมีเป็นซุ้มพระ ๔ อิริยาบถ ๔ ด้าน ตามด้านเฉียงยังมีซุ้มอีกด้านละ ๔ ซุ้ม มีพระอยู่ในนั้นทุกซุ้ม บนซุ้มนั้นทำเป็นยอดแหลม

ขึ้นไปอย่างยอดเจดีย์ นับยอดกลางใหญ่ ๑ รองลงมา ๔ ด้านอีก ๔ ยอด ยอดเล็กด้านเฉียงอีก ๑๖ ยอด รวม ๒๑ ยอด ต่อขึ้นไปมีบัว และถึงปากระฆัง คอระฆังทำเป็นปล้องและมีบัว ต่อปล้องไฉนไปไม่สู้แหลม มีทองเหลืองทำเป็นกลีบและเป็นฉัตรปักกลาง พระบรมธาตุนี้อยู่หลังวิหาร วิหารนี้นับทั้งมุขด้านหน้าด้านหลังด้วย มี ๙ ห้อง รูปเป็นอย่างเก่า มุงกระเบื้องอย่างโบราณ ยังมีอยู่ในตอนระเบียง ตอนบนเปลี่ยนเป็น *กระเบื้องไทยสามัญ* ในวิหารมีพระพุทธรูปใหญ่ หน้าตักราว ๖ ศอก และยังมี *พระนาคปรก* สลักด้วยศิลาอีกเป็นอันมาก รูปอย่างที่ *เมืองลพบุรี* พระนาคปรกชนิดนี้ *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า* เข้าพระหฤทัยว่า เดิมเป็น *เทวรูป* แปลงเป็นพระพุทธรูปเมื่อภายหลัง ฯ เสด็จออกจากพระวิหารแล้ว เสด็จพระอุโบสถในนี้มีพระประธานใหญ่เกือบเท่าพระในวิหาร พระพุทธรูปหน้าตักราวศอกคืบก็มีอีกหลายองค์ โบสถ์ก่อเป็นตึก นับว่าเป็นอย่างดีในเมืองนั้น มีกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้อง ๑๒ หลัง นอกนี้ยังมีศาลาและกุฎีมุงแฝกอีก การเปรียญไม่แปลกกว่าที่อื่นนัก ภูมิฐานวัดดี น่ารื่นรมย์ มีพระสงฆ์ ๓๒ รูป *พระครูอินทโมลี* เจ้าคณะเมือง เป็นเจ้าอาวาส

เมื่อทอดพระเนตรวัดแล้ว กลับมาประทับเสวยเพลที่ปะรำ เวลานี้มีคนมาประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ประทานธรรมและอนุโมทนา ประทานของแจกแล้ว เสด็จทอดพระเนตร *เมืองเก่า* วัดเก่า เสด็จออกไปทางหลังวัดทางราว ๑๐ เส้นเศษ ถึง *วัดป่าข้าวเปลือก* เหลือโบสถ์พัง และพระประธานชำรุด มีกระเบื้องลวดลายต่าง ๆ แปลก ๆ แตกหักอยู่ ๔-๕ ชิ้น ทรงแนะให้ *พระยาวิเชียรปราการ*เก็บไปรวบรวมไว้เป็นพิพิธภัณฑ์สำหรับเมือง เสด็จต่อมา ทอดพระเนตรเสาหินยาวราว ๔ ศอก สันนิษฐานว่าเป็น *เสาหลักเมือง* แล้วเสด็จต่อไปทางใต้ ทอดพระเนตรเทินดินยาวยืนไปตามลำแม่น้ำ ที่แลเห็นราว ๒ เส้น ต่อนั้นหักมุมลงทางแม่น้ำ แต่จะไปเท่าไรไม่ได้ดูตลอด เทินนี้สูงราว ๖ ศอก ฐานกว้างราว ๔ วา เข้าใจกันว่าเป็นกำแพงเก่าหรือเป็นค่ายไม่มีคูเหมือนที่ *เมืองเทพนคร* ข้ามออกไปนอกเทินดิน ถึง *วัดศาสนา* วัดนี้มีพระประธานโตขนาดพระ *วัดป่าข้าวเปลือก* เหลือแต่ฝาผนังต่ำ ๆ มี

พระเจดีย์ล้อมโบสถ์ข้าง ๆ ด้านละ ๗ องค์ ข้างหน้า ๔ องค์ ข้างหลัง ๕ องค์ เสาโบสถ์ไม่เหมือนกัน สี่เหลี่ยมบ้าง กลมบ้าง แปดเหลี่ยมบ้าง มีพระหล่อและพระศิลาหักพังอยู่หลายองค์ แล้วเสด็จต่อไป ทอดพระเนตร*วัดทรงคบ* เหลือแต่โบสถ์กับพระประธานเช่นเดียวกัน· โบสถ์ขนาดเท่ากัน พระประธานก็ไม่โตกว่ากัน แต่ที่นี่มีหลายองค์ ชำรุดทั้งนั้น ต้นโพธิ์ขึ้นต้นโต ๆ มีพระเจดีย์ล้อมโบสถ์รอบ แต่ด้านข้างมีด้านละ ๕ รูปต่าง ๆ กัน มีลวดลายงาม ๆ แปลก ๆ อิฐมีลายก็มี พระเจดีย์ด้านหลังมี ๓ องค์ องค์กลางโต แต่ต้นโพธิ์ขึ้นต้นใหญ่ ทรงนมัสการพระ และประทับพักครู่หนึ่งแล้ว เสด็จกลับมาตามทางออกริมน้ำ ถึง *วัดพระบรมธาตุ* เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๗ นาที เสด็จเยือน*พระครูอินทโมลี* ถึงกุฎีแล้ว เสด็จกลับประทับที่ปะรำท่าน้ำ *พระยายอด-เมืองขวาง* ทูลลากลับเมืองอุทัยธานี ข้าราชการ *เมืองชัยนาทบุรี* ทูลลากลับเมือง เจ้าคณะแขวงทั้งหลายเมืองชัยนาทบุรี ต่างทูลลากลับแขวงของตน ๆ ประทานพรแก่พระสงฆ์ ข้าราชการ และชาวบ้านแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง มีเรือกลไฟจูงล่องต่อไป

บ่าย ๓ โมงเศษ ถึง *วัดหลวง อำเภอสรรพยา* เรือที่นั่งเทียบท่า พระสงฆ์วัดนี้ และ *ขุนเกษตรสรรพยาภิบาล* นายอำเภอสรรพยา และกรมการอำเภอเฝ้ารับเสด็จ *พระสิงหบุราจารย์*(๔๔) เจ้าคณะเมือง *พระ-พิศาลสงคราม* ผู้ว่าราชการเมือง*เมืองสิงห์บุรี* และ *ขุนชำนิขบวนสาสน์* ธรรมการมณฑลกรุงเก่ามารับเสด็จที่นี่ เสด็จขึ้นทรงสดับ พระสงฆ์สวดชยันโต จบแล้ว ทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในวิหารและในโบสถ์ โบสถ์วิหารเป็นศาลาโถงเล็ก ๆ ไม่มีฝา ชำรุดมาก มีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หลัง นอกนั้นมีมุงแฝกอีก ๓–๔ หลัง ภูมิฐานนับว่าดี มีพระสงฆ์ ๘ รูป *เจ้าอธิการเพ็ง* เป็นเจ้าอาวาส ชรามากแล้ว แต่ยังลงมารับเสด็จได้ ประทานย่ามตรา ทอดพระเนตรสถานแล้ว ประทานธรรม และประทานของแจกแก่พระสงฆ์และชาวบ้าน และทรงผูกข้อมือเด็ก และโปรดสั่งให้ไวยาวัจกรจ่ายกัปปิยภัณฑ์ทำขวัญ *อำแดงเปี่ยม* ๗๘ บาทเท่าอายุของแกโดยทรงพระเมตตาว่า เป็นสหชาตของ *คุณจอมมารดา* และ *พระชื่น* บุตร

ก็เป็นสหชาติของพระองค์ ฯ คนมารับเสด็จที่วัดนี้เกือบ ๔๐๐ คน ฯ เสร็จพระธุระแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองชัยนาทบุรี* นี้ แบ่งเป็น ๖ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอมโนรมย์* ๑ *อำเภอสรรค์* ๑ *อำเภอวัดสิงห์* ๑ *อำเภอบ้านเชี่ยน* ๑ *อำเภอสรรพยา*๑ ฯ ที่ว่าการเมืองชัยนาทบุรีตั้งอยู่ทางฝั่งซ้าย ที่นี้เดิมเป็นสถานีของกองทหารประจำเมืองนี้ ที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ล่างลงไปฝั่งเดียวกัน ยังไม่ได้ก่อสร้างอะไรขึ้นเป็นหลักฐาน เพราะทำเลไม่เหมาะ และได้ซื้อที่ทางฝั่งขวาข้างวัดพระบรมธาตุไว้แล้ว เพื่อจะย้ายเมืองไปตั้งที่นั่น แต่เมื่อเลิกกองทหารที่นี่ยกไปสมทบที่มณฑล สถานีกองทหารว่างอยู่ จึงได้ย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่นั่นเมื่อเร็ว ๆ นี้ ฯ ที่อำเภอเมือง บ้านช่องผู้คนและที่สวนที่ไร่ ตามริมแม่น้ำอันเป็นที่ทำกิน ปรากฏว่ามีน้อยกว่าอำเภอมโนรมย์ แต่ประหลาดว่า เมื่อเสด็จ *วัดบ้านกล้วย* เหนือที่ว่าการเมือง และ *วัดพระ-บรมธาตุ* มีราษฎรมาเฝ้าล้นหลาม เข้าใจว่าคนในตำบลอื่นคงมาสมทบด้วย ทางหาเลี้ยงชีพของราษฎรมีทำนาเป็นพื้น คนพอมีทุนรอน ค้าไม้ก็มี ฯ

วัดทั่วไปในอำเภอเมือง ไม่ค่อยมีดี กุฎีมีวัดละน้อยหลัง และเป็นกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้องมีน้อย โบสถ์ก็ยังไม่มี โดยมากใช้แพทำอุโบสถในน้ำ บางวัดที่มีโบสถ์ก็ยังเต็มที พระสงฆ์เมืองนี้เป็น *มหานิกาย* ล้วน ห่มผ้าคลุมตามแบบเดิมเหมือนกันทั้งนั้น นับว่ามีมาก วัดหนึ่งถึง ๓๕ รูปก็มี อย่างน้อยก็เพียง ๕ รูป และมีในระหว่างวัดละ ๑๐-๑๑ รูปเป็นพื้น ฯ อาจาระของพระสงฆ์ ได้เห็นเฉพาะของพวกที่มารับเสด็จและมาเฝ้า ตั้งสังวรเรียบร้อย แต่ระวังมากกว่าปกติของตน ทำพรักพร้อมเหมือนกัน ที่สุดจนครองผ้าเรียบเป็นแบบเดียวกัน มีสีเสมอกัน จัดได้อย่างนี้ แสดงว่าเจ้าคณะว่ากล่าวได้สิทธิ์ขาด และพระสงฆ์เคารพเชื่อฟัง ฯ อาหารบิณฑบาต เป็นตามตำบล มีบริบูรณ์บางแห่ง อัตคัดบางแห่ง ฯ

การคณะในเมืองนี้ เรียบ เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวงเอาใจใส่ตรวจตราทั่วถึง เจ้าคณะแขวงพึ่งเป็นได้เพียงปีเดียว ก็ตรวจวัดในแขวงตลอด และรู้จักเจ้าอาวาสทั่ว เจ้าคณะแขวงทุกรูปที่ได้เห็นเป็นผู้สมควรเป็น เลือกตั้งถูก

เว้นแต่แขวง *อำเภอสรรพยา* เจ้าคณะแขวงไม่มาเฝ้า หาได้ข่าวไม่ เดิมเข้าใจว่าจะคอยรับเสด็จที่วัดหลวงอำเภอนั้น ครั้นเสด็จถึง ก็ไม่พบ ได้ข่าวว่าลงมากรุงเทพ ฯ เสด็จคราวนี้เป็นงาน และข่าวก็ทราบทั่วกัน เจ้าคณะแขวงสรรพยาไม่อยู่เฝ้า ชื่อว่าไม่เคารพในการปกครอง แต่มีพระประสงค์จะไม่ให้การเสด็จเป็นเหตุเดือดร้อนแห่งใคร ๆ โดยไม่จำเป็น จึงมิได้ตรัสอย่างไร ฯ

ส่วนการเล่าเรียน ในทางพระศาสนาของพระสงฆ์ นับว่ายังไม่มีได้ ส่วนการเรียนในฝ่ายบ้านเมืองตามวัดที่เสด็จ โดยมากไม่ได้เห็นโรงเรียนและนักเรียนรับเสด็จ เข้าใจว่ายังไม่แพร่หลายเหมือนกัน สู้ที่ *กำแพงเพชร* ไม่ได้ ฯ

ตอนที่ ๗ เข้ามณฑลกรุงเก่า
เสด็จเมืองสิงห์บุรี

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๑ นาที (แห่งวันที่ ๑๗ ธ.ค.) เคลื่อนเรือกระบวนล่องจาก *วัดหลวง* ต่อไป โปรดให้ *พระสิงหบุราจารย์* ตามเสด็จมาในเรือที่นั่งด้วย เวลาบ่าย ๕ โมง ๗ นาที ถึง *วัดระนามวัน* มีพระสงฆ์และชาวบ้านมาประชุมกันรับเสด็จ ๑๐๐ เศษ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา นักเรียนร้องถวายพร เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์แล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัดทรงนมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์ โบสถ์นี้สร้างใหม่ ฝาผนังตึกมุงกระเบื้องปูนซิเมนต์ มีกุฏี ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๗ หลัง และมีหอไตร ๒ ชั้น ชั้นล่างทำเป็นโรงเรียน การเปรียญอย่างสามัญ ลานวัดสะอาด ภูมิฐานค่อนข้างดี มีพระสงฆ์ ๑๘ รูป *พระครูใย*[๔๕] เจ้าคณะแขวงอำเภออินทร์บุรี เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้เอาใจใส่ในธรรมวินัยและการปฏิสังขรณ์ จัดการสอนธรรมวินัยมา ๑๐ ปีแล้ว ในตอนหลัง ๆ ได้มีการสอบไล่ด้วย เป็นเจ้าคณะแขวง ๒ ปีมาแล้ว ประทานย่ามตราและ*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระครูใย และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระอธิการสังวาล* เจ้าวัด*วิเภทการาม* ผู้เอาใจใส่ในการศึกษาธรรมวินัยด้วย ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแก่พระสงฆ์ทั่วกัน แล้วประทานธรรม และประทานของแจก

แก่ชาวบ้าน และทรงผูกข้อมือเด็ก เวลาย่ำค่ำ หย่อน ๙ นาที เคลื่อนเรือที่นั่งต่อมา

เวลา ๑ ทุ่ม ๕ นาที เรือเทียบท่าประรำหน้า *วัดโบสถ์* ที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *เวฬุวัน* พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา นักเรียนร้องฉันท์นมัสการ พระสงฆ์ต่างวัดและต่างเมืองมารับเสด็จที่นี่รวมราว ๖๐ รูป มี *พระครูสังฆภารวาหะ* เจ้าคณะ *เมืองลพบุรี* *พระครูวินยาภิรัต* *พระครูเมธีธรรมารมณ์* พระครูแห่งเจ้าคณะแขวง *อำเภอพรหมบรี* *พระครูคล้ำ* เจ้าคณะแขวง *อำเภอสิงห์เก่า*[๙๖] *พระมหาตรี* ๗ ประโยค *วัดบพิตรพิมุข* กรุงเทพ ฯ เป็นต้น ตรัสทักทายปราศรัยแล้ว เสด็จนมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์ ประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

๓๕. วันที่ ๑๘ ธ.ค. เสด็จกลับจากบิณฑบาต *พระสุวรรณวิมลศีล* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลกรุงเก่า และ *พระครูสุทธธรรมสมาจาร* ผู้มาจากกรุงเก่า มาเฝ้า มาไม่ทันรับเสด็จเมื่อคืน เพราะเรือเสียตามทาง ตรัสปฏิสันถารแล้ว เสด็จเสวยที่ประรำข้างอุโบสถพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีชาวบ้านมาทำบุญราว ๑๐๐ คน ประทานธรรม อนุโมทนาแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ข้าราชการ *เมืองนครสวรรค์* และ *เมืองชัยนาทบุรี* ทูลลากลับ ประทานพระรูปแก่ *พระถกลสรศิลป์* ผู้บังคับการตำรวจภูธร มณฑลนครสวรรค์ ผู้ตามส่งเสด็จ และ *ขุนวิภัชวิทยาศาสตร์* *ขุนพินิจจำนงการ* *นายร้อยเอกขาว* ตำรวจภูธร ผู้ตามเสด็จตลอดมณฑลนครสวรรค์ และประทาน *เหรียญพระชินสีห์* แก่ *หลวงอภัยพิพิธ* ผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์ ผู้ตามเสด็จหลายหัวเมือง

เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที เสด็จประพาส *วัดพระนอน* ทรงพระดำเนินไปทางใต้ ทางราว ๑๕ นาที มีพระสงฆ์ออกมารับเสด็จ ๑๒ รูป *พระครูเมธีธรรมารมณ์* เป็นเจ้าอาวาส *พระนอน* อันเป็นเนมิตกนามของวัดนั้นว่าพังลงน้ำเสียนานแล้ว วิหารปล่อยไว้ให้เหม็นจนเข้าดูไม่ได้ เสด็จกลับทางเดิม มาทอดพระเนตร *วัดโบสถ์* ของก่อสร้างมีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๔ หลัง ฝากระดานมุงแฝกอีก ๕-๖ หลัง ตั้งเป็นแถวยาวไป มีศาลาการเปรียญ ๑ หลัง โรงเรียนพึ่งสร้างใหม่ ๑ หลัง ภูมิฐานค่อนข้างดี พึ่งตั้งเป็น

ธรรมยุต มาได้ ๑๘ ปี เดิมเป็นวัด *มหานิกาย* แล้วแปลงเป็นธรรมยุต ทั้งวัด มีพระสงฆ์ ๒๔ รูป *พระสิงหบุราจารย์* เจ้าคณะเมืองสิงห์บุรี เป็นเจ้าอาวาส เสด็จกลับมาประทับที่ปะรำ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระสุวรรณวิมลศีล พระสิงหบุราจารย์ พระครูสังฆภารวาหะ พระครูวินยาภิรัต พระครูสุทธธรรมสมาจาร* พระครูเห่งเจ้าคณะแขวง *อำเภอพรหมบุรี พระครูคล้ำ* เจ้าคณะแขวง *อำเภอสิงห์บุรี* แล้วเสด็จลงเสวยเพลในเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๗ นาที เสด็จโดยเรือกลไฟขึ้นไปทางเหนือ เพื่อจะทอดพระเนตรวัดและหมู่บ้านที่ผ่านมาเมื่อคืน เรือผ่านที่ว่าการอำเภอขึ้นไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๑ นาที ถึง *วัดสนามชัย (วัดประสุก)* เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่ราษฎรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรสถานที่และหมู่กุฎี วัดนี้กว้าง มีต้นไม้โต ๆ มาก มีพระสงฆ์ ๒๐ รูป *พระครูอินทมุนี* เป็นเจ้าอาวาส ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระครูอินทมุนีแล้ว เสด็จมาทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานหนังสือบ้าง ผ้าเช็ดหน้าบ้าง ให้พระราชาคณะ และผู้ว่าราชการเมืองแจกแก่พระสงฆ์และชาวบ้านทั่วกัน เสด็จลงเรือกลไฟล่องลงมาเสด็จประพาส *วัดบ้านท่างาม* ที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *เฉลิมมาตย์* วัดนี้ไม่มีหมายเสด็จ มีพระสงฆ์มาคอยสวดชัยมงคลคาถา ๗ รูป *พระอธิการขัน* เจ้าอาวาส อาพาธลงมารับเสด็จไม่ได้ *พระทัด* รองเจ้าอาวาส เป็นหัวหน้ารักษาวัดสะอาด ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และชาวบ้าน ทรงผูกข้อมือเด็กแล้วเสด็จลงเรือประพาสข้ามฟากมา เสด็จขึ้น *วัดสำโรง (บ้านสวนหลวง)* ทอดพระเนตรวัด และทรงนมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์แล้ว เสด็จมาประทานย่ามแพรและหนังสือแก่ *พระปลัดคล้อย* ผู้เป็นเจ้าอาวาส และประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจกให้แก่พระสงฆ์และชาวบ้าน แล้วเสด็จประทับเรือกลไฟ ล่องไปเทียบ *ท่าวัดโพธิ์ศรี* วัดนี้เดิมเป็นมหานิกาย พึ่งแปลงเป็นธรรมยุตทั้งวัดคราวเดียวกับ *วัดโบสถ์* มีพระสงฆ์ ๘ รูป สามเณร ๑๐ รูป *เจ้าอธิการลา*[๔๗] เป็นเจ้าอาวาส โบสถ์วิหารลานวัดสะอาด ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่เจ้าอธิการลาแล้ว ประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็ก ๆ ชาวบ้านผู้มารับเสด็จที่นี่ ทั้งเด็กผู้ใหญ่ ทั้งชายหญิง

นั่งเข้าแถวเป็นพวก ๆ เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับถึงวัดโบสถ์

เวลา ๑ ทุ่ม ๒๘ นาที เสด็จออกพระสงฆ์ในอุโบสถ เพื่อจะทรงสั่งสอนเรื่องการคณะและธรรมของพระสงฆ์ แต่เจ้าคณะแขวงมาไม่พร้อมกัน ตรัสสั่งให้นัดประชุมให้พร้อมกันที่เมืองสิงห์บุรี เพื่อจะได้เป็นการสะดวกในการที่จะทรงสั่งสอนด้วยการคณะ ตรัสถามการคณะแก่เจ้าคณะแขวงบางรูป และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* และหนังสือแก่ *พระครูเมธีธรรมารมณ์* เวลา ๑ ทุ่ม ๕๐ นาที เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *อำเภออินทร์บุรี* นี้ เดิมเป็นเมืองจัตวา มีชื่อมาในครั้งตั้งทำเนียบศักดินาหัวเมืองแล้ว เป็นคู่กับ *เมืองพรหมบุรี* พึ่งลดลงเป็นอำเภอเมื่อครั้งจัด *มณฑลกรุงเก่า* ฯ ในอำเภอนี้ ชาวบ้านเป็นลาวและจีนปนกันมาก หากินในทางค้าขายบ้าง ทำนาบ้าง ทำสวนอ้อยบ้าง น้ำอ้อยงบว่าเป็นสินค้าออกจากอำเภออินทร์มาก ฯ สองฟากแม่น้ำที่เรือผ่านขึ้นไปวันนี้ มีบ้านตั้งอยู่เป็นมู่ ๆ และรายไป นับว่ามีมาก แต่เป็นเรือนมุงจากมุงแฝกทั้งนั้น มีเรอจอดอยู่ตามริมตลิ่งหลายสิบลำ มีวัดตั้งอยู่ใกล้ ๆ กันที่ตรงกันข้ามก็มี ตามที่ได้เห็นวัดเป็นหลักฐาน เห็นว่าชาวบ้านเป็นคนมีอันจะกิน ได้ยินว่าผู้มั่งมีด้วยการค้าขายก็มี ฯ

๓๖. วันที่ ๑๙ ธ.ค. เสด็จบิณฑบาตมาตามทางข้างใต้ กลับมาเสวยเช้าที่ปะรำ ประทานธรรม อนุโมทนา และประทานของแจกแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระปลัดฟู* และ *พระมหาตรี* เวลาเช้า ๒ โมง ๕๕ นาที ออกเรือกระบวนจากวัดโบสถ์มา เวลาเช้า ๔ โมง ๒๔ นาที ถึงตำหนักแพหน้าเมืองสิงห์บุรี มีข้าราชการตำรวจภูธรเสือป่ากำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรเข้าแถวรับเสด็จที่ท่า เสด็จขึ้น *พระพิศาลสงคราม* ผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการเฝ้า แล้วเสด็จผ่านหมู่ราษฎรผู้มาเฝ้า และตรัสปราศรัยแก่เขา เสด็จกลับเสวยเพลในเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๓ โมง ๖ นาที เสด็จศาลากลาง ทอดพระเนตรห้องทำการแผนกต่าง ๆ เสด็จประทานพระโอวาท และทรงประน้ำมนต์แก่เสือป่าและตำรวจภูธร แล้วเสด็จทอดพระเนตร *วัดโพธิ์แก้ว* วัดนี้ตั้งอยู่ทางเหนือใน

ระหว่างตลาด จัดยังไม่หายรก เมื่อมาในแม่น้ำ แลดูเห็นการเปรียญใหญ่ ๒ หลัง ทั้งศาลาและกุฎีแลดูเป็นวัดหลักฐาน แต่มีพระสงฆ์ ๕ รูป *พระ-อธิการวอน* เป็นเจ้าอาวาส เสด็จกลับมาทางเดิม ผ่านแพที่ประทับลงไปทางใต้ ทอดพระเนตร *วัดพรหมสาคร* ภูมิฐานและลานวัดดี มีต้นไม้โต ๆ มาก กุฎีมีหลายหลัง ตั้งเป็น ๒ หมู่ หมู่หนึ่งมุงแฝก หมู่หนึ่งฝากระดานมุงกระเบื้อง โบสถ์วิหาร ฝาผนังตึกเป็นของโบราณ วิหารชำรุดมาก มีกำแพงล้อมบริเวณนี้ ศาลาการเปรียญ ๒ หลังแฝด เป็น *วัดสำรับถือน้ำเมืองสิงห์บุรี* มีพระสงฆ์อยู่เวลานี้ ๒๓ รูป *พระสมุห์บุตร* พรรษา ๑๔ รองเจ้าคณะแขวง เป็นเจ้า-อาวาส เป็นผู้คล่องแคล่ว จัดการสอนพระธรรมวินัย ตลอดถึงการสอบไล่ ประทานย่ามแพรและหนังสือ แล้วโปรดให้แจกหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแก่พระสงฆ์ วัดนี้น่าจะบำรุงสิ่งที่ชำรุดทรุดโทรมให้ดีขึ้น ตรัสแนะพระพิศาลสงคราม ว่า ควรจะรักษาไว้เป็นวัดสำหรับเมือง รูปร่างควรจะเอาไว้ตามเดิม แต่กระเบื้องอย่างเก่าจะหาไม่ได้ ใช้ใหม่ก็ไม่เป็นอะไร แต่ให้เป็นกระเบื้องดินแบบไทย แล้วเสด็จกลับเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาที ออกเรือกระบวนมาเพื่อประทับแรม ที่ *วัดสังฆราชา* เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๑ นาที ถึงวัดสังฆราชา มีพระสงฆ์ราว ๔๐ รูป ชาวบ้านราว ๑,๕๐๐ คน คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ตรัสปราศรัยบ้างแล้ว เสด็จนมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์ และทอดพระเนตรวัด กุฎีเดิมว่าตั้งอยู่เป็นหมู่ แต่บัดนี้ย้าย รายเป็นแถวโค้ง หันหน้าหากัน กลางนั้นมีหอสมวดมนต์ ๒ ชั้น นับว่าทำให้โปร่งได้อากาศดี ลานวัดกว้าง เตียนสะอาด มีพระสงฆ์ ๓๐ รูป *พระครูพูล* เจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง เป็นเจ้า-อาวาส เป็นผู้สามารถในการงาน จัดการปฏิสังขรณ์เป็นระเบียบ แล้วเสด็จกลับมา ประทานธรรมที่ศาลากลางวัด และประทานของแจกแก่ชาวบ้านที่มาเฝ้า เวลา ๑ ทุ่ม หย่อน ๗ นาที เสด็จไปหอสวดมนต์ ประทานธรรมแก่พระสงฆ์ และตรัสถึงการคณะ และความเป็นไปของพระสงฆ์และวัดในเมืองนี้ แล้วประทานย่ามตราแก่ *พระครูพูล* และประทานย่ามแพรแก่ *พระสมุห์กิ่ง* แล้วตรัสสอนถึงการปกครองการคณะ ใจความละม้ายกับที่

ทรงสอนมาในเมืองอื่น เวลา ๑ ยาม ๑๐ นาที เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๓๗. วันที่ ๒๐ ธ.ค. เช้าเสด็จกลับจากบิณฑบาต ทอดพระเนตรวัดแล้ว เสวยที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและผู้เจ้าถิ่น ประทานของแจกแก่เจ้าหน้าที่และผู้นำสำรับมาทำบุญแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที เสด็จทอดพระเนตร*พระนอนจักรสีห์* โดยเรือกลไฟล่องลงไป ๑๕ นาที ถึง *ท่าเสด็จ* อันอยู่ใต้ *วัดพรหมสาคร* ลงไป มีชาวบ้านมาคอยรับเสด็จที่นี่กว่า ๔๐ คน เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินมาตามทางถางใหม่ เวลาเช้า ๔ โมง ๗ นาที ถึง *ลำน้ำจักรสีห์* เสด็จลงเรือเล็กที่ผู้ว่าราชการจัดไว้ มีเรือพายของชาวบ้านชัก ๘ ลำ เช้า ๔ โมง ๒๖ นาที ถึงท่า *วัดพระนอนจักรสีห์ ตำบลบ้านพลับ* เสด็จขึ้นประทับพักที่ร้านไม้ไผ่ที่ใต้ต้นโพธิ์ครู่หนึ่งแล้ว เสด็จนมัสการพระนอนในวิหาร

พระนอนองค์นี้ มีส่วนยาว ๒๓ วา ๒ ศอกคืบ ฝ่าพระบาทสูงข้างละ ๔ ศอกกับ ๑๖ นิ้วเศษ จะดูให้เห็นในที่เดียวทั้งพระองค์ไม่ได้ เพราะเป็นของใหญ่และไม่มีที่จะดูห่าง ๆ และเสาวิหารเรียงรายไปทั้ง ๒ ข้าง แลเห็นได้แต่เฉพาะเอกเทศ พระลักษณะและพระพักตร์นับว่างาม เป็นพระควรดูนับว่าเป็นศรีของเมืองสิงห์บุรีอย่างหนึ่ง พระพุทธไสยาสน์องค์นี้กล่าวกันว่าเป็นของเก่า มีประวัติเล่าสืบ ๆ กันมายืดยาว ที่ปรากฏใน *พระราชพงศาวดาร* มีว่า จุลศักราช ๑๑๑๘ ตรงกับพุทธศักราช ๒๒๙๙ *สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษ)* เสด็จนมัสการพระนอนจักรสีห์ครั้งหนึ่ง ได้โปรดให้มีการสมโภช ๓ วัน ๓ คืน ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ ยังมีผู้รู้เห็นและจำได้ว่า *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* เสด็จนมัสการครั้งหนึ่ง *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* เสด็จขึ้นไปนมัสการ ๒ ครั้ง คราวแรกได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดนั้น ทั้งกุฏิวิหารการเปรียญ ครั้งหลังเมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๔ เสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธไสยาสน์นี้อีก ฯ

นอกจากพระพุทธไสยาสน์องค์ใหญ่ ยังมีพระศิลาลงรักปิดทององค์หนึ่ง เป็นพระนั่ง หน้าตักราวศอกคืบ ครองจีวรปรากฏเป็นกลีบ แปลกและเก่า เรียกว่า *พระกาฬ* ชาวบ้านนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ พระหล่อนั่งขัดสมาธิเพชร

องค์หนึ่ง หน้าตักราว ๑ ศอก เก่าเหมือนกัน พระลักษณะนับว่างาม เรียกว่า *พระบาง* ฯ

วัดนี้ตั้งอยู่บนดอน มีคลองล้อมรอบ กุฎีมี ๖-๗ หลัง มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป *พระครูพุทธไสยาสน์มุนี* ผู้เฒ่า เป็นเจ้าอาวาส ฯ ชาวบ้านมาคอยรับเสด็จและจัดอาหารมาถวายราว ๒๐๐ คน เมื่อทรงนมัสการพระและทอดพระเนตรสถานที่ใกล้ ๆ เหล่านั้นแล้ว เสด็จเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ตามเสด็จ ทรงอนุโมทนาและประทานของแจก แล้วเสด็จมาประทานธรรมที่ใต้ต้นนโพธิ์ริมท่า จบแล้ว โปรดให้ประทานหนังสือแจกอีก แล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิม ถึงศาลากลางทาง เสด็จประทับ ประทานพระโอวาท และของแจกแก่พวกที่มาคอยเฝ้าที่นั้น แล้วเสด็จต่อไป ลงเรือกลไฟขึ้นเทียบท่าหน้าเมือง เสด็จประทานธรรมแก่นักโทษในเรือนจำ นักโทษชาย ๙๙ คน หญิง ๒ คน โทษลักทรัพย์มากกว่าอย่างอื่น

เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที เสด็จกลับถึงที่ประทับหน้า *วัดสังฆราชา* ประทับพักในเรือที่นั่งครู่หนึ่ง แล้วเสด็จขึ้นตรัสเทศนาแก่ชาวบ้าน ทรงผูกข้อมือเด็ก และตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านบางคนถึงการหาเลี้ยงชีพในเมืองนั้น ประทานของแจกแล้ว เสด็จทรงสดับพระสงฆ์สวดมนต์ที่ตรัสสั่งให้เตรียมไว้สวดถวายตัว เพื่อทรงทราบทำนอง สวดสระอะในที่บางแห่งยังยาว ตัวสังโยคว่าหลวม ๆ และในที่บางแห่งสวด ต์วา เป็น ตะวาเหมือนกันตลอดขึ้นไปจนเมืองตาก แต่ในที่บางแห่งคำควบก็สวดกันได้ เช่น ตัส์มา คงเป็นเพราะทำนองที่สวดตาม ๆ กันมานาน ทำนองที่สวดตาม ๆ กันพาให้ผิดได้ แล้วโปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดให้ฟัง และประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระครูพูล* เวลา ๒ ทุ่ม ๔๐ นาที เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

๓๘. วันที่ ๒๑ ธ.ค. เช้าเสด็จกลับจากบิณฑบาต ประทาน*ย่ามตราสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระวินัยธรดัด* เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญ และประทานเหรียญที่ระลึกและหนังสือแก่ข้าราชการ และประทานให้แจกแก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน ชาวบ้านที่มาทำบุญทั่วกัน เวลาเช้า ๓ โมง ๘ นาที เสด็จลง *เรือ*

ที่นั่งฟ้าชายทึ่ง เรือกลไฟจูงล่องลงมา มีข้าราชการตำรวจภูธรกำนันผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวส่งเสด็จ รวมทั้งชาวบ้านประมาณ ๕๐๐ คน ต่างโห่ร้องถวายพระพรในระหว่างที่มาตามทางถึงตลาดและหมู่บ้าน มีคนประชุมกันเป็นหมู่ ๆ โห่ร้องและจุดประทัดถวายคำนับ บางบ้านตกแต่งบ้านและตั้งที่บูชาตามกำลังที่จะทำได้ เวลาเช้า ๔ โมง ๓ นาที ถึง *วัดชลอน อำเภอพรหมบุรี* พระสงฆ์มี *พระครูเห่ง* เจ้าคณะแขวงอำเภอพรหมบุรี ผู้เป็นเจ้าอาวาส เป็นหัวหน้าสวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎร ๑๐๐ เศษ มี *หลวงพรหมสิทธิศร* ผู้ว่าการอำเภอพรหมบุรี เป็นหัวหน้าคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และชาวบ้าน นมัสการพระพุทธรูปในโบสถ์และวิหาร และทอดพระเนตรวัด โบสถ์นี้ว่า *พระพิมลธรรม (อ้น)* เป็นผู้สร้าง พระประธานหน้าตักราว ๒ ศอก งามดี ในวัดมีของก่อสร้างมาก วิหารพระป่าเลไลยก์ก็มี วิหารพระนอนก็มี กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง มีราว ๑๐ หลัง ยังศาลาเดี่ยวหน้าวัดใหญ่บ้าง เล็กบ้างอีก ๘ หลัง ศาลาการเปรียญมีหลังใหญ่อยู่กลาง หลังเล็กอยู่ข้างหน้า ๒ หลัง ข้างหลัง ๑ หลัง มีโรงเรียนหนังสือไทย ๒ ชั้นหลังหนึ่ง ภูมิฐานและจัดการรักษาดี เสียแต่ของก่อสร้างเบียดเสียดกันนัก และของก่อสร้างเหล่านั้นเป็นของเล็ก ๆ แคบ ๆ เมื่อทำหลายอย่างก็ต้องใช้ทุนมาก แต่ประโยชน์ที่จะได้จากของก่อสร้างเหล่านั้นไม่ค่อยมี กลับต้องเป็นภาระในการที่จะปฏิสังขรณ์เสียอีก ถ้าคิดเอาทุนเหล่านั้นมารวมก่อสร้างสิ่งที่เป็นชิ้นเป็นอันให้อาศัยทำประโยชน์ได้ก็จะดี เมื่อทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จกลับมาประทับพักที่ศาลาหน้าวัด พอเพลเสด็จขึ้น เสวยเพลบนศาลาการเปรียญ และประทานธรรมประทานของแจกแล้วทรงผูกข้อมือเด็ก ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองสิงห์บุรี ฯ ตั้งที่ว่าการอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา ศาลากลางและศาลทำเป็นหลักฐาน นับว่าเดินหน้าเมืองอื่นหลายเมือง แต่ถนนหนทางและบ้านเรือนยังไม่ครึกครื้น แบ่งเป็นอำเภอ ๔ คือ *อำเภอเมือง อำเภอสิงห์เก่า อำเภออินทร์บุรี อำเภอพรหมบุรี* ฯ ราษฎรพื้นเมืองเป็นไทยปนลาวมาก จีนก็มีบ้าง มักเป็นพวกค้าขายและทำไร่อ้อย

ไทยและลาวทำนาเป็นพื้น ฟังคำของเขาบางคนที่กราบทูลก็ดี เห็นความรุ่งเรืองของวัดก็ดี ทราบได้ว่าชาวบ้านเป็นผู้ไม่ขัดสน ฯ

การศึกษาของราษฎร เมื่อเสด็จไปถึงวัดใด ได้เห็นนักเรียนรับเสด็จแทบทุกวัด เห็นได้ว่าเป็นไปแพร่หลาย ฯ เสียดตายแต่ไม่ได้เห็นในเวลาสอน ฯ

วัดในเมืองนี้มี ๑๒๕ วัด และวัดเหล่านั้นมีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง และโบสถ์ฝาผนังตึกเป็นพื้น ตั้งรายไปสองฟากแม่น้ำโดยมาก ฯ *วัดธรรมยุต* มี ๔ วัด ฯ

พระสงฆ์ ในวัดหนึ่ง ๆ มีอย่างมากถึง ๔๐ รูป อย่างน้อยเพียง ๕ ฯ พระมหานิกายในวัดที่จัดการศึกษาธรรมวินัย ได้ใช้แบบธรรมยุตเป็นอันมาก ตลอดถึงการห่มผ้าและอุ้มบาตรก็มี แต่ไม่ตื่นกระพือเหมือนพระสงฆ์ในเมืองอุทัยธานี และเอาอย่างตลอดกิจวัตร คือได้สวดมนต์ไหว้พระ และมีเทศนาในวันธรรมสวนะ ทั้งหน้าพรรษาและหน้าแล้ง แต่เทศนาหน้าแล้งยังมีน้อยวัด ฯ พระธรรมยุตก็ดี *พระมหานิกายเดิม* ก็ดี *พระมหานิกายแผลง* ก็ดี เข้ากันได้กลมเกลียวเรียบร้อย ฯ อาหารบิณฑบาตโดยมากว่าบริบูรณ์ ไม่ต้องทำครัวในวัด ฯ

การคณะ แบ่งเป็น ๔ แขวง เท่าอำเภอที่จัดในเมืองนั้น เจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะแขวงที่ได้ออกชื่อมาแล้วเหล่านั้น เอาเป็นธุระการพระศาสนาดี ได้ตั้งใจตรวจตราวัดในแขวงตนทั่วถึงทุกปี บางรูปแม้พึ่งเป็นเจ้าคณะขึ้นไม่นานก็ได้ตรวจแขวงของตนทั่ว ฯ

การศึกษาธรรมวินัย ขยายกว้างออกไปโดยลำดับ บางวัดได้จัดเรียนกันมา ๘ ปีแล้วก็มี ในอำเภอเมือง อำเภออินทร์บุรี ว่ามีการเรียนธรรมวินัยทั่ว แต่การสอบยังไม่ทั่ว ในอำเภออื่น ๆ มีการเรียนการสอนกันบ้าง บางวัดเป็นแต่ให้ท่องหนังสือนวโกวาท การสอนและการสอบไล่ยังไม่มี ฯ

ตอนที่ ๘ เสด็จถึงเมืองอ่างทอง

เวลาเที่ยง ๕๖ นาที (แห่งวันที่ ๒๑ ธ.ค.) เคลื่อนเรือกระบวนออกจากท่า *วัดชลอน* ต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที ถึง *วัดไชโย* พระสงฆ์ มี *พระครูวิเศษชัยสิทธิ* เจ้าคณะ *เมืองอ่างทอง พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาล* เจ้าคณะ*แขวงไชโย* เป็นต้น สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ ฝ่ายข้าราชการ มี *พระสำเริงนฤปกร* ผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง และ *หลวงพรพิธบรรหาร* ผู้พิพากษา ขุนชัยธนารักษ์ นายอำเภอไชโยเป็นต้นคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินเข้าพระวิหาร ทรงนมัสการ *พระมหาพุทธพิมพ์* เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง ๘ วา ๖ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย จีนพ่อค้าเรือผ่านไปมาก็จุดประทัดเป็นการคำนับ มีเทศกาลไหว้ประจำปีของเมืองนี้ ฯ ประตูเข้าพระวิหารทำไว้สองข้าง ไม่ทำไว้กลางหน้าพระวิหาร และให้ใหญ่เพื่อดูห่าง ๆ ได้เช่นนี้ เมื่อจะดูพระพักตร์ต้องแหงนเห็นไม่ถนัดดี พระพุทธรูปองค์นี้ *สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)* ครั้งรัชกาลที่ ๔ เป็นผู้เริ่มสร้าง แต่ค้างไม่สำเร็จ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ *เจ้าพระยารัตนบดินทร*[๔๘] สมุหนายก สำเร็จราชการกรมมหาดไทย ได้รับพระบรมราชโองการให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ได้ยินว่ากำลังทำ พระพุทธรูปองค์เดิมพังทลายลงเพราะก่อใช้สอดิน จึงต้องก่อใหม่ทั้งองค์ *พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ* เป็นนายช่าง ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ ซ้อนพระหัตถ์ ครองจีวร พาดสังฆาฏิกว้างอย่างใหม่ พระพักตร์แลดูยาวลีบไป ท่าทางไม่ผึ่งผาย ฝีมือทำพระพุทธรูปใหญ่ในปูนหลัง สู้ครั้งโบราณไม่ได้ นี่ก็ได้ยอดช่างสร้างพระในสมัยแล้ว แม้เช่นนี้ก็งามสู้ *พระนอนจักรสีห์* ไม่ได้ หน้าพระวิหารออกมาสร้างพระอุโบสถที่บังเสียงาม ทำพระวิหารแห่งพระพุทธรูปอันสำคัญให้ลี้ลับ ประดิษฐานพระประธานเป็นของหล่อใหม่ ครองจีวรดอกเร่อร่า เสนาสนะอยู่ข้างขวาแห่งพระวิหาร มีหมู่เดียว ๑๒ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง พระอารามนี้เป็นวัดใหญ่ในเมืองอ่างทอง *พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาล* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๙ รูป เสด็จกลับจากพระวิหาร มาทรงนมัสการ

พระในโบสถ์แล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระครูวิเศษ-ชัยสิทธิ* เจ้าคณะเมือง และ *พระครูมหาพุทธพิมพาภิบาล* เจ้าคณะแขวง ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่ผู้ที่ควรได้รับ เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที เคลื่อนกระบวนเรือออกจากท่า *วัดไชโย* ต่อไป

บ่าย ๔ โมง ๔๐ นาที ถึง *แควบางแก้ว* แยกเข้า *แควอ่างทอง* บ่าย ๕ โมง ๑๑ นาที ถึงหน้า *วัดอ่างทอง* เรือที่นั่งเทียบท่า มีพระสงฆ์และข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านตำรวจภูธรเสือป่าเข้าแถวรับเสด็จ พระสงฆ์มี *พระราชเวที*(๔๙) ผู้ไปจากวัด *เบญจมบพิตร* กรุงเทพ ฯ และเจ้าคณะแขวงในเมืองนั้นเป็นหัวหน้า ตรัสแก่ผู้ที่มาเฝ้าแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ฯ *วัดอ่างทอง* มีกุฎีเป็น ๒ หมู่ มีศาลาการเปรียญอยู่หว่างกลาง โบสถ์อยู่หลัง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ทางใต้ใกล้กับศาลากลางเมืองอ่างทอง เดิมว่าเป็น ๒ วัด เมื่อรวมเข้าเป็นวัดเดียวกันเช่นนี้ ทำให้ลานวัดกว้างและโปร่งดี มีพระสงฆ์ ๑๘ รูป *พระครูวิเศษชัยสิทธิ* เป็นเจ้าอาวาส ฯ เวลาย่ำค่ำ ๕ นาที เสด็จประทับในเรือที่นั่ง

เวลาย่ำค่ำ ๕๕ นาที เสด็จออกพระสงฆ์บนศาลาการเปรียญ ประชุมพระที่มาจากกรุงเทพ ฯ สวดมนต์เพื่อให้พระหัวเมืองได้ฟังจำทำนองไว้ โปรดให้ *พระสุวรรณวิมลศีล* และ *พระครูสุทธธรรมสมาจาร พระครูวิเศษ-ชัยสิทธิ* เข้าสวดด้วย จบแล้ว ตรัสถามถึงการคณะสงฆ์ และทรงแนะนำการบริหารคณะ แล้วประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่เจ้าคณะแขวงผู้ยังไม่ได้ คือ *พระครูเปรม* เจ้าคณะแขวง*อำเภอเมือง พระครูเขม* เจ้าคณะแขวง*อำเภอวิเศษชัยชาญ พระครูเงิน เจ้าคณะแขวงอำเภอโพธิ์ทอง พระครูปาโมกขมุนี* เจ้าคณะแขวง*อำเภอป่าโมก* และ *พระอุปัชฌายะอ่อน วัดท้ายย่าน พระปลัดหวาด วัดน้ำพุ พระสมุห์จันท์ วัดบางหอย* เวลายามเศษ เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๓๙. วันที่ ๒๒ ธ.ค. เสด็จกลับจากบิณฑบาต เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๓๐ นาที เสด็จทอดพระเนตรวัดในแขวงเมืองโดยเรือกลไฟ

ล่องลงมาเข้าแควแม่น้ำน้อย เวลาเช้า ๔ โมง หย่อน ๑๒ นาที ถึง *วัดโล่สุทธาวาส* ที่ได้นามอย่างนี้ เพราะหญิงผู้สร้างชื่อโล่ *พระอธิการสะ* เป็นเจ้าอาวาส ของก่อสร้างมีหลาย แต่ไม่มีชิ้นและวัดรก เสด็จขึ้นราว ๕ นาที เสด็จกลับทรงเรือประพาส พายต่อไปถึง *วัดท้ายย่าน* เสด็จขึ้นนมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จมาทอดพระเนตรกุฏี และประทานของแจกแก่พระสงฆ์ วัดนี้มีพระสงฆ์ ๑๖ รูป มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ร่ม ลานกว้างกวาดเตียน น่ารื่นรมย์ แต่การรักษาของก่อสร้างที่มีอยู่เป็นอันมากยังไม่ดี ครั้งรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ เคยใช้ *วัดนี้เป็นที่ถือน้ำสำหรับเมืองอ่างทอง*

เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที เสด็จกลับมาทางเดิม ถึงปากคลองแคว *แม่น้ำน้อย* เสด็จขึ้น *วัดสนามชัย* พอเพล เสวยที่ศาลาการเปรียญ แล้วเสด็จบูชาพระในโบสถ์ ประทานของแจกแก่พระสงฆ์ และทรงผูกข้อมือเด็ก วัดนี้ตั้งอยู่ท้ายตลาด ที่แคบ *พระปลัดเปี่ยม* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๑๔ รูป อาหารบิณฑบาตอัตคัด ต้องขวนขวายหุงหาเลี้ยงกันเองในวัด โปรดประทานกัปปิยภัณฑ์ราคา ๓๐ บาท เพื่อช่วยค่าอาหาร ประทานย่ามสามัญแก่ *พระปลัดเปี่ยม*

เวลาเที่ยงตรง เรือกลไฟล่องลงไปทางล่าง เสด็จขึ้น *วัดชัยมงคล* วัดนี้ *พระวินัยธรรมปาน* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๑๕ รูป มีของก่อสร้างดีกว่า *วัดสนามชัย* โบสถ์เก่า ๕ ห้อง มีมุขสองข้าง แคบไม่พอใช้ บัดนี้ขยายออกไปอีก ๑ ห้อง ทำยังไม่แล้ว มีผู้บำรุงแข็งแรง ว่า *นายเลื่อม* พ่อค้าซุงปวารณาปีละ ๘๐๐ บาท สำหรับเป็นค่าปฏิสังขรณ์ และ *อุบาสิกาจุ้ย* เป็นผู้บำรุงเป็นนิตย์ *พระยัง* เป็นช่าง และเอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์วัดนั้น ประทานจีวรแก่ *พระยัง* เป็นประสาทการในการที่เอาใจใส่การพระศาสนา และประทานกัปปิยภัณฑ์ราคา ๓๐ บาทช่วยในการทำโบสถ์ พระประธานในโบสถ์หน้าตักราว ๔ ศอก พอดูได้ มีกุฏีหลายหลัง จัดว่าเป็นวัดหลักฐานประทานของแจกแก่พระสงฆ์และชาวบ้าน ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จทรงเรือกลไฟล่องต่อไป

เสด็จขึ้น *วัดชัยสงคราม (วัดกะเชา)* วัดนี้ภูมิฐาน และการก่อสร้างสู้

วัดชัยมงคล ไม่ได้ *พระอธิการจีน* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ ๑๒ รูป ทรงนมัสการพระ และประทานของแจกแล้ว เวลาเที่ยง ๔๕ นาที เสด็จ *วัดดำรงธรรม* เป็นวัด *ธรรมยุต* เรือล่องมาราว ๖-๗ นาทีถึง มีพระสงฆ์มารับเสด็จที่ท่า เสด็จขึ้นทอดพระเนตรโบสถ์และวัด โบสถ์ตึกมีมุขและประตูเข้าสองข้าง มีช่อฟ้าใบระกาประดับกระจก มีกำแพงแก้วล้อม ทรงนมัสการพระแล้วทอดพระเนตรเห็นศีรษะโคปั้นติดฝาผนังในโบสถ์อยู่ ตรัสว่าการประดับศีรษะสัตว์ไว้เล่นเป็นของพวกพรานผู้ไม่ถือปาณาติบาต หาสมควรแก่สมณะไม่ ขอให้เลิกเสีย แล้วเสด็จทอดพระเนตรหมู่กุฎี มี ๘ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น มีพระสงฆ์ ๖ รูป สามเณร ๖ รูป *พระอธิการหมอก* พรรษา ๒๕ สำนัก *วัดโสมนัสวิหาร* เป็นเจ้าอาวาส วัดจัดเป็นระเบียบและเตียนสะอาดดี ประทานของแจกแล้วเสด็จกลับ มีชาวนามาคอยเฝ้าราว ๑๕ คน ตรัสปราศรัย และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จกลับเวลาบ่าย ๑ โมง ๕๕ นาที

ถึงที่ประทับหน้า *วัดอ่างทอง* บ่าย ๔ โมง ๓ นาที ทรงเรือประพาสขึ้นไปทางบน แยกเข้า *แควบางแก้ว* ไปถึง *วัดดงตาล* มีภิกษุสามเณรออกมารับเสด็จที่ประตูวัด ๑๒ รูป มีพระสงฆ์ ๗ สามเณร ๕ *พระอธิการเชย* เป็นเจ้าอาวาส ว่าตั้งมาได้ ๑๗ ปีแล้วยังไม่เจริญ ทรงนมัสการพระ และประทานของแจกแล้ว เสด็จลงเรือประพาสกลับมาตามทางเดิม ถึงพลับพลาแพเวลาบ่าย ๕ โมง ๑๑ นาที เสด็จขึ้นบนศาลาการเปรียญ ประทานธรรมและประทานของแจกแก่ชาวบ้านแล้ว ประทานธรรมแก่พระสงฆ์ และโปรดให้แจกหนังสือและผ้าเช็ดหน้าตราแก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้รับประทาน เวลา ๑ ทุ่ม ๒๔ นาที เสด็จลงพลับพลาแพ ประทาน *เหรียญอริยสัจ* และ *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก*แก่บรรดาทหารเรือที่มาในเรือกระบวนนั้นทั่วกัน แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๔๐. วันที่ ๒๓ ธ.ค. เสด็จกลับจากบิณฑบาต ประทานพระรูปแก่ *พระครูวิเศษชัยสิทธิ* เจ้าคณะเมือง เพื่อไว้ที่ *วัดอ่างทอง* ในการที่ได้เสด็จมาประทับแรม และประทานแก่ *พระสำเริงนฤปกร* ผู้ว่าราชการเมือง เสวยเช้า

บนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย มีชาวบ้านมาทำบุญราว ๗๐-๘๐ คน ทรงอนุโมทนาและประทานของแจก ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เช้า ๓ โมง ๒๘ นาที เสด็จศาลากลาง ทอดพระเนตรห้องทำการแผนกต่าง ๆ แล้ว กลับมาประทานพระโอวาท และทรงประน้ำมนต์แก่เสือป่าตำรวจภูธรและข้าราชการพลเรือนแล้ว เสด็จประทานพระโอวาทแก่นักโทษในเรือนจำ เสด็จกลับถึงที่ประทับ ข้าราชการเมืองสิงห์บุรี มี *พระพิศาลสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้นทูลลากลับ

เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที เสด็จลงเรือที่นั่งล่องต่อมา มีพระสงฆ์และข้าราชการเสือป่าตำรวจภูธรเข้าแถวส่งเสด็จ *พระสำเริงนฤปกร* ผู้ว่าราชการ และข้าราชการอื่นอีกหลายนายตามส่งเสด็จ มีเรือยนต์ของพ่อค้าตามส่งเสด็จ ถึงวัดป่าโมก ๔ ลำ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๘ นาที ถึง *วัดป่าโมก* พระสงฆ์ มี *พระครูปาโมกขมุนี* เจ้าคณะแขวงเป็นหัวหน้า เข้าแถวสวดชัยมงคลคาถา กรมการ *อำเภอป่าโมก* ตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนเข้าแถวรับเสด็จ และ *พระกรุงศรีบริรักษ์* ปลัดมณฑลกรุงเก่ามารับเสด็จที่นี่ เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการแล้ว ทรงพระดำเนินมาในฉนวน ตรัสปราศรัยแก่ราษฎรที่นั่งคอยเฝ้าอยู่สองข้างฉนวนตลอดทาง ฉนวน ๔๘ ห้อง ยาวราว ๔ เส้น มีคนนั่งสองข้างทั้งหญิงทั้งชายเด็กผู้ใหญ่เกือบเต็ม ประมาณราว ๒,๐๐๐ คน เสด็จเข้าพระวิหาร นมัสการพระพุทธไสยาสน์ พระพุทธไสยาสน์องค์นี้ ยาว ๑๑ วา ๑ ศอก ๑๐ นิ้ว เป็นของเก่า มีพระลักษณะงดงาม มีตำนานเล่าว่า เดิมประดิษฐานอยู่ริมแม่น้ำกระแสน้ำเซาะเข้ามาใกล้พระวิหาร น่ากลัวจะพังลงน้ำ *สมเด็จพระสรรเพชญที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ)* โปรดเกล้า ฯ ให้ *พระยาราชสงคราม* จัดการชะลอลากเลื่อนขึ้นมาไว้ที่พระวิหารเดี๋ยวนี้ เมื่อพุทธศักราช ๒๒๖๙ พระวิหารทรงเตี้ย ปลายเสามีบัวรับเครื่องบน มุงกระเบื้องราง เสด็จออกจากพระ-วิหารมาประทานธรรมแก่ชาวบ้านบนศาลาการเปรียญแล้ว ประทานของแจกและสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จกลับ ข้าราชการเมืองอ่างทองทูลลากลับเพียงนี้ แต่ *พระสำเริงนฤปกร* ตามส่งเสด็จถึงกรุงเก่า ฯ *วัดป่าโมก*

นี้ จัดเป็นวัดหลักฐานในอำเภอนี้ มีพระสงฆ์ ๓๗ รูป *พระครูปาโมกขมุนี* เป็นเจ้าอาวาส ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองอ่างทอง* ที่ว่าการอำเภอแบบเดียวกับที่ *เมืองสิงห์บุรี* ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยาข้างละฟากกับที่ตั้งตลาด แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอวิเศษชัยชาญ* ๑ *อำเภอโพธิ์ทอง* ๑ *อำเภอไชโย* ๑ *อำเภอป่าโมก* ๑ ฯ

ราษฎรเมืองนี้ ตามที่เห็นในตำบลที่เสด็จไม่น้อยกว่าในเมืองอื่น มีการทำนา เป็นการหาเลี้ยงชีพเป็นพื้น ที่เป็นพ่อค้าไม้และอื่น ๆ มีบ้าง เป็นคนมีอันจะกิน ฯ

การศึกษา ฝ่ายบ้านเมือง ในวัดที่ได้เสด็จถึงและผ่านไป ได้เห็นนักเรียนเข้าแถวรับเสด็จบ้าง แต่ไม่มาก เข้าใจว่ายังไม่แพร่หลาย ฯ

วัดในตำบล มีมาก ตั้งเรียงกันไปตามริมแม่น้ำ ไม่แปลกจากทางเมืองสิงห์บุรี และเป็นวัดหลักฐาน โบสถ์วิหารก่ออิฐถือปูน กุฎี ฝากระดาน มุงกระเบื้อง และมีวิสุงคามแล้ว โดยพระสงฆ์ในวัดหนึ่ง ๆ คิดถัวกันราววัดละ ๑๒ รูป มีพระสงฆ์ในอำเภอหนึ่งถึง ๕๔๓ รูปก็มี เช่น *อำเภอวิเศษชัยชาญ* มากกว่าที่ *กำแพงเพชร* ทั้งเมือง ในอำเภอที่อย่างน้อย ๒๙๓ รูป ฯ อาหารบิณฑบาต ในตำบลที่ชาวบ้านบริบูรณ์และเอื้อเฟื้อแก่การวัดการพระศาสนามากย่อมบริบูรณ์ ในตำบลที่ชาวบ้านห่างเหินแก่การวัดหรือเป็นคนขัดสนย่อมอัตคัด ที่เมืองและตำบลใกล้เคียง โดยปกติว่าบิณฑบาตได้ไม่พอฉัน ญาติโยมส่งบ้าง มีอุปัฏฐากส่งบ้าง ฯ กิจวัตร มีการสวดมนต์ไหว้พระและเทศนาวันธรรมสวนะเฉพาะแต่ในพรรษาเป็นพื้น ฯ

การคณะ แบ่งเป็น ๕ แขวง และมีเจ้าคณะแขวงครบทุกอำเภอ คือ *พระครูเปรม วัดไทร* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง *พระครูเขม วัดข่อย* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอวิเศษชัยชาญ *พระครูเงิน วัดโพธิ์* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอโพธิ์ทอง *พระครูมหาพุทธพิมพาพิบาล วัดไชโย* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอไชโย *พระครูปาโมกขมุนี วัดป่าโมก* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอป่าโมก ได้ตรวจตราคณะของตนทั่วทุกรูป ฯ

การศึกษาพระธรรมวินัย พึ่งเริ่มขึ้น ยังไม่แพร่หลาย เวลานี้ *พระราชเวที วัดเบญจมบพิตร* ผู้เป็นชาวเมืองนั้น ช่วยเป็นธุระอยู่ ต่อไปคงจะเจริญขึ้น ฯ

ตอน ๙ เสด็จกลับคืนกรุงเทพ ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๖ นาที (แห่งวันที่ ๒๓ ธ.ค.) เคลื่อนเรือที่นั่งล่องจาก *วัดป่าโมก* ต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง หย่อน ๑๐ นาที ถึงเกาะลอย พระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป มี *พระพรหมเทพาจารย์*(๕๐) *พระพัทธศีลสังวร*(๕๑) *พระญาณรักขิต*(๕๒) เป็นหัวหน้า สวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการ มี *พระสมัครสโมสร* และ *หลวงประพันธ์พิสัยกิจ*เป็นต้น พร้อมทั้งทหารตำรวจภูธรและนักเรียนมาคอยรับเสด็จที่นี่ ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์แล้ว *พระกรุงศรีบริรักษ์* นำข้าราชการเฝ้า ต่อนี้เสด็จประพาส *วัดมณฑป* โดยเรือประพาส เสด็จขึ้นทอดพระเนตร และทรงนมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จขึ้นมาประทับบนกุฎี ตรัสถึงการปฏิสังขรณ์วัดแก่ *พระครูสังฆวิชิต* ผู้เจ้าอาวาส พอควรแก่เวลาแล้ว เสด็จกลับ *ตำหนักสะพานเกลือ* เกาะลอย ฯ

๔๑. วันที่ ๒๔ ธ.ค. เสวยเช้าที่ตำหนัก ประทานพระโอวาทและประทานของแจกแก่ชาวบ้านที่นำสำรับมาถวายแล้ว เวลาเช้า ๓ โมงตรง เสด็จประพาสวัดโดยเรือพาย เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที ถึง *วัดหน้าพระเมรุ* เสด็จทอดพระเนตร และนมัสการพระพุทธรูปในพระอุโบสถและในพระวิหาร แล้วเสด็จกลับมาทางเดิม เรือที่นั่งเทียบท่าสะพานหน้า *วังจันทรเกษม* เสด็จ *วัดเสนาสนาราม* ทรงนมัสการพระพุทธรูปในพระอุโบสถ แล้วเสด็จทอดพระเนตรพระวิหารที่ *พระพรหมเทพาจารย์* ปฏิสังขรณ์ใหม่ ทรงนมัสการพระในวิหารแล้ว เสด็จนมัสการพระพุทธไสยาสน์ในมุขพระวิหารด้านหลัง และทรงนมัสการพระเจดีย์ แล้วเสวยเพลที่ศาลาด้านหน้าพระอุโบสถ ประทานธรรมและประทานของแจกแก่ผู้ที่นำอาหารบิณฑบาตมาถวาย แล้วเสด็จกุฎี *พระมหารอด*(๕๓)

เสด็จกลับจากวัดเสนาสน์ ทรงเรือกลไฟขึ้นน้ำไปทาง *แควลพบุรี* ถึง *วัดบรมวงศ์* เสด็จขึ้นทอดพระเนตร และทรงนมัสการพระในอุโบสถ พระวิหารและพระเจดีย์ แล้วเสด็จกุฏี *พระเทพโมลี*[๕๔] ประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์แล้วเสด็จกลับ มีชาวบ้านมาคอยเฝ้าอยู่หลายคน โปรดให้แจกผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือ และประทานด้ายสายสิญจน์สำหรับผูกข้อมือเด็ก ให้กำนันแจก แล้วเสด็จกลับมาประทับพักตำหนักเกาะลอย

เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที เสด็จโดยเรือกลไฟ ล่องลงไป *บางปะอิน* เพื่อเฝ้าถวายพระราชกุศลในการที่ได้เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เวลา ๑ ทุ่ม ๑๒ นาที เสด็จกลับถึง *ตำหนักสะพานเกลือ* ฯ

๔๒. วันที่ ๒๕ ธ.ค. เช้า *พระยาโบราณราชธานินทร์* สมุหเทศาภิบาล และ *พระมหารอด* มาเฝ้า ตรัสปราศรัยอยู่จนถึงเวลาเสวย เสวยแล้วประทานพระรูปแก่ *พระยาโบราณราชธานินทร์* และ *พระกรุงศรีบริรักษ์* ประทานพัดและ*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระมหารอด* ประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่ข้าราชการ

เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที เสด็จโดยเรือยนต์ของท่านสมุหเทศาภิบาล มีเรือไฟทหารตามเสด็จ ๑ ลำ ล่องลงมาราว ๗ นาที ถึง *ท่าวัดประดู่ทรงธรรม* เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินไปตามสะพาน เมื่อเสด็จถึง พระสงฆ์ออกมารับเสด็จที่ประตูวัด มี *พระครูสุทธธรรมสมาจาร* เจ้าอาวาส เป็นหัวหน้า เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้น นมัสการพระในโบสถ์และในวิหารแล้ว เสด็จทอดพระเนตรกุฏี ประทานของแจกแก่ชาวบ้าน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม ทรงเรือยนต์ ล่องมาเทียบท่า *วัดสุวรรณดาราราม* เสด็จขึ้น มีพระครูเจ้าคณะแขวง พระครูเจ้าอาวาส เจ้าอาวาส สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จที่ท่า ทรงสดับจบ และทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ แล้วเสด็จมาตามถนนเข้าวัด ทรงสักการะพระพุทธรูปในพระ-อุโบสถแล้ว ทรงบำเพ็ญพระกุศลส่วนบุพพเปตพลีถวายพระบุพพญาติ ประทานสลากไทยธรรมแก่พระสงฆ์ ๓๓ รูป ทรงนมัสการพระเจดีย์และพระพุทธรูปในพระวิหารแล้ว เสด็จทอดพระเนตรหมู่กุฏี ตลอดมาถึงศาลา

การเปรียญ พอเพล เสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานธรรม อนุโมทนา ประทานของแจกแก่ชาวบ้าน ประทานด้วยสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จโรงทหารอันตั้งอยู่ทาง *คุ้งสำเภาล่ม* โดยเรือกลไฟของทหาร ประทานพระโอวาทและประทานพระพร แล้วทรงประน้ำมนต์แก่ทหารทั่วกัน เสด็จกลับโดยเรือกลไฟมาประทับ *วัดพนัญเชิง* ทรงนมัสการพระพุทธรูปใหญ่ในพระวิหาร อันมีนามว่า *พระไตรรัตนนายก* และในพระ-อุโบสถ และทอดพระเนตรวัด ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูจันทรรัศมี* ผู้เจ้าอาวาส และทรงแจกหนังสือไตรสิกขาและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระสงฆ์วัดนั้นทั่วกัน ฯ

พระไตรรัตนนายก องค์นี้ เป็นพระพุทธรูปโบราณ มีพระอาการเสด็จนั่งปางมารวิชัย หน้าตักกว้าง ๗ วา ๒ ศอก สูง ๙ วา ๒ ศอก เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย มีชื่อเสียงล่ำลือปรากฏมานมนาน ชาวบ้านถือกันว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ ประดิษฐานอยู่ในพระวิหารสูง อันมีฝาผนังทำเป็นซุ้มบรรจุพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ ทั่วไป มีจำนวนนับพัน แต่ข้างในค่อนข้างมืดทำให้พระพุทธรูปมีสง่ายิ่งขึ้น ที่นี่พระวิหารเล็กกว่าที่ *วัดไชโย* แต่พระย่อมลงมา และทำประตูไว้ตรงกลาง ดูห่างได้ เห็นพระพักตร์ถนัด เค้าพระพักตร์เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ถ้าจะเทียบพระลักษณะกับพระที่ใหญ่ ๆ ไม่มีที่อื่นสู้ พระพุทธไสยาสน์ที่วัดป่าโมกงามก็จริง แต่พระพักตร์ไม่ผึ่งผายทั้งย่อมกว่า ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จจาก *วัดพนัญเชิง* โดยเรือขบวน เวลา ๑ ทุ่ม ๑๒ นาที ถึง *ท่าทุ่นสะพาน วัดสำแล เมืองปทุมธานี* พระสงฆ์ประมาณ ๔๐ รูป มี *พระอริยธชะ*[๕๕] เจ้าคณะเมืองเป็นหัวหน้า ข้าราชการ มี *พระยา-พิทักษ์ทวยหาร* ผู้ว่าราชการเมือง และ *หลวงสมัครบุรีรมย์* ปลัดกรมกองตระเวนเป็นต้น มาคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นนมัสการพระในอุโบสถ *พระยา-พิทักษ์ทวยหาร*ถวายรายงานการพระศาสนาและการศึกษาในเมืองปทุม-ธานี ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการ แล้วเสด็จทอดพระเนตรหมู่กุฎี ประทับบนกุฎี *พระอริยธชะ*ครู่หนึ่ง แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๔๓. วันที่ ๒๖ ธ.ค. ก่อนเสวยเช้า เสด็จทอดพระเนตรประตูน้ำประปาอันอยู่ด้านเหนือของวัดสำแลแล้ว ประทับศาลาท่าน้ำ ประทานย่ามตราแก่ *พระอริยธชะ* และ *พระครูปัญญารัตนะ* เจ้าคณะรอง และ *พระครูนันทมุนี*(๕๖) เจ้าคณะแขวง*อำเภอเมือง* *พระครูประทุมเถรสถาน* เจ้าคณะแขวง*อำเภอเชียงราก*(๕๗) *พระครูอุดตโมรุวงศธาดา*(๕๘) เจ้าคณะแขวงอำเภอสามโคก ประทานจีวรแก่ *พระครูศีลานุโลมคุณ*(๕๙) เจ้าอาวาสวัดเทียนถวาย แล้วเสด็จเสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวาย ประทานธรรม อนุโมทนาภัตตทาน และประทานเหรียญหนังสือแจกข้าราชการผู้เป็นเจ้าหน้าที่ ประทานหนังสือผ้าเช็ดหน้าแจกแก่ชาวบ้านที่มาทำบุญและพระสงฆ์ที่วัดนั้นแล้ว เสด็จโดยเรือกลไฟขึ้นไปทางเหนือน้ำ ทอดพระเนตร *วัดไก่เตี้ย* ๑ *วัดประทุมทอง* ๑ แล้วเสด็จกลับมาเสวยเพลที่วัดสำแล *พระกรุงศรีบริรักษ์* และนายร้อยตรีตำรวจภูธรทูลลากลับกรุงเก่า

เวลาเที่ยงแล้ว ๘ นาที เสด็จโดยเรือกระบวนล่องลงมา *พระอริยธชะ* *พระครูปัญญารัตนะ* พระครูเจ้าคณะแขวง *พระยาพิทักษ์ทวยหาร* *หลวงสมัครบุรีรมย์* ตามเสด็จด้วย ถึง *คลองบางหลวง* เสด็จลงเรือประพาสเข้าในคลองสัก ๒ เส้น ถึง *วัดบางหลวงใน* เสด็จขึ้นทรงนมัสการพระในอุโบสถ เสด็จทอดพระเนตรหมู่กุฎีแล้วเสด็จกลับ พระเมืองนั้นทูลลากลับเพียงนี้ *พระยาพิทักษ์ทวยหาร* ผู้ว่าราชการ และ *หลวงสมัครบุรีรมย์* ตามส่งเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๖ นาที ออกเรือกระบวนล่องต่อมา เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๑ นาที เรือเทียบท่ากรมตำรวจภูธร พระสงฆ์ประมาณ ๗๐ รูป มี *พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์* *พระธรรมวโรดม* *พระพรหมมุนี* *หม่อมเจ้าพระสีลวราลังการ*(๖๐) *พระธรรมเจดีย์*(๖๑) เป็นต้น ข้าราชการประมาณ ๒๐ นาย มี *เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* *พระยาภักดีนฤเบศร์* *พระยาวุฒิการบดี* *พระยาศึกษาสมบูรณ์* *นายพันเอกพระทรง-*

พลภาพ เป็นต้น มารับเสด็จที่ท่า เสด็จขึ้นตรัสปฏิสันถาร ตรัสเล่าถึงการที่เสด็จแก่พระสงฆ์และข้าราชการที่มาเฝ้า แล้วทรงรถยนต์ เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

สิริวันทั้งวันเสด็จไปและวันเสด็จกลับถึงเป็น ๔๓ วันแล ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๕๖

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. พระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ พระนามเดิม หม่อมเจ้าภุชงค์ สิริวฑฺฒโน ป. ๕ วัดราชบพิธ สุดท้ายทรงได้รับสถาปนาเป็น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐

๒. สมเด็จพระวันรัต (ฑิต อุทโย ป. ๔) วัดมหาธาตุ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๓. พระธรรมวโรดม (จ่าย ปุณฺณทตฺโต ป. ๗) วัดเบญจมบพิตร สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น สมเด็จพระวันรัต มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

๔. พระพรหมมุนี คือ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศนเทพวราราม

๕. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เจริญ ญาณวโร ป. ๗) วัดเทพศิรินทราวาส สุดท้ายโปรดเกล้า ฯ สถาปนาเป็น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔

๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ พระเชฏฐาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงมีด้วยกัน ๕ พระองค์คือ

(๑) พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์อรรคราชสุดา สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙

(๒) พระองค์เจ้าพักตรพิมลพรรณ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙

(๓) พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

(๔) พระองค์เจ้ามนุยนาคมานพ คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

(๕) พระองค์เจ้าบัญจบเบญจมา สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ทรงเป็นต้นสกุล "เกษมสันต์ ณ อยุธยา"

๗. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)

๘. พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นเจ้าพระธรรมศักดิ์มนตรี ในรัชกาลที่ ๖ เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๖๙ และ พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๗๖ ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๙. พระอริยกวี คือ พระธรรมวโรดม (เซ่ง อุตฺตโม) วัดราชาธิวาส

๑๐. พระมหานายก คือ พระเทพกวี (มณี ฉนฺโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

๑๑. พระวินัยธรรม (เทศ นิทฺเทสโก) วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังย้ายไปครองวัดสัมพันธวงศ์ สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น พระมหารัชชมังคลาจารย์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐

๑๒. หม่อมเจ้าทัศโนภาส เกษมสันต์ พระโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์

๑๓. พระสุวรรณวิมลศีล (ลับ ติสฺสโชติ) วัดสุวรรณดาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗ โปรดให้ถอนจากตำแหน่งรองเจ้าคณะมณฑล ผู้รั้งการคณะมณฑล และเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า เพราะบัญชาการคณะสงฆ์ไม่เรียบร้อย และโปรดให้ พระครูสุทธธรรมสมาจาร วัดประดู่ทรงธรรม รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า

๑๔. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) อุปราชภาคอยุธยา และสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙

๑๕. พระครูสุทธธรรมสมาจาร วัดประดู่ทรงธรรม ต่อมาในปี พ.ศ.

๒๔๕๗ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระวิสุทธาจารยเถร

๑๖. พระพิมลธรรม (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ญาณฉนฺโน ป. ๕) วัดระฆังโฆสิตาราม สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

๑๗. พระวรญาณมุนี (พร้อม จนฺทโชติ ป. ๗) วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

๑๘. พระครูธรรมทัสสีมุนีวงษา (เอี่ยม) ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมทัสสีมุนีวงศ์ มงคลพิจิตร สังฆปาโมกข์ เจ้าคณะใหญ่เมืองพิจิตร มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

๑๙. พระยารณไชยชาญยุทธ์ (ศุข โชติกเสถียร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๕๙

๒๐. พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฦาชัย (พร จารุจินดา) สุดท้ายโปรดเกล้า ฯ สถาปนาเป็นเจ้าพระยาในราชทินนามเดิม สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๔๖๕ ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘

๒๑. เมืองนครเขื่อนขันธ์ คือ อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ในปัจจุบัน

๒๒. หลังจากเสด็จเยี่ยมครั้งนั้น อีก ๑๕ วันต่อมา พระครูสวรรค์วิถีวิสุทธิ์อุตตมคณาจารย์ (ครุฑ) ก็ถึงมรณภาพ

๒๓. อำเภอเกยไชย คือ อำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ ในปัจจุบัน

๒๔. ตำบลแสนตอ ภายหลังยกขึ้นเป็น กิ่งอำเภอแสนตอ ต่อมาย้ายที่ทำการไปตั้งที่คลองขลุง แล้วเปลี่ยนชื่อเป็น อำเภอคลองขลุง สืบมาจนปัจจุบัน

๒๕. กิ่งอำเภอขานุ คือ อำเภอขาณุวรลักษบุรี ในปัจจุบัน

๒๖. อำเภอแม่กลอง ปัจจุบัน เป็นหมู่บ้านแม่กลอง ในตำบลอุ้มผาง อำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก

๒๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระนามเดิม พระองค์เจ้าคัคณางยุคล ข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลอีสาน และเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ทรงเป็นต้นสกุล "คัคณางค์ ณ อยุธยา" สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ในรัชกาลที่ ๕

๒๘. หมายถึง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

๒๙. หมายถึง พระพิมลธรรม (ม.ร.ว. เจริญ ญาณฉนฺโน) วัดระฆังโฆสิตาราม เจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์ ในขณะนั้น

๓๐. เรือนางปะ หรือเรือแม่ปะ คือเรือชนิดหนึ่งรูปคล้ายเรือชะล่า แต่ใหญ่กว่าและมีประทุนอยู่กลาง มีใช้อยู่ตามแถบเหนือ บางทีก็เรียกว่า เรือหางแมงป่อง เพราะบางลำมีหางงอนขึ้นคล้ายหางแมงป่อง

๓๑.

๓๒. ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร

๓๓. พะทำมะรง คือตำแหน่ง "พัศดี" ในปัจจุบัน

๓๔. กระทรวงทหารเรือ ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๖ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ โปรดให้ยุบไปรวมกับกระทรวงกลาโหม

๓๕. พระราชสุธี (เฮง เขมจารี ป. ๙) วัดมหาธาตุ สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระวันรัต มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๓๖. พระมหายอก อกฺกวํโส ป.ธ. ๖ วัดมหาธาตุ สุดท้ายได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ เจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์

๓๗. พระครูสุนทรมุนี (ใจ) ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะในราชทินนามเดิม

๓๘. พระครูศีลคุณาธาร (ฮวด) เป็นพี่ชายของ สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมาจารี) วัดมหาธาตุ ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระสุนทร-

เมธี เจ้าคณะจังหวัดอุทัยธานี

๓๙. วัดโรงโค ปัจจุบันเรียกว่า วัดธรรมโสภิต

๔๐. วัดมณีธุดงค์ ปัจจุบันเรียกว่า วัดมณีสถิตกปิฏฐาราม

๔๑. แขวงอุทัยเก่า ปัจจุบันเป็นชื่อตำบล ในท้องที่อำเภอหนองฉาง จังหวัดอุทัยธานี

๔๒. อำเภอหนองพรวง คือ อำเภอหนองขาหย่าง ในปัจจุบัน ซึ่งเคยเป็นชื่อของอำเภอนี้มาแต่เดิม

๔๓. อำเภอบ้านเชี่ยน คือ อำเภอหันคา ในปัจจุบัน

๔๔. พระสิงหบุราจารย์ (ลบ ฐิตาโภ) ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ โปรดให้ถอนจากตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดสิงห์บุรี เพราะบริหารคณะด้วยอคติและไม่รู้เท่าถึงการณ์

๔๕. พระครูใย ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระครูสิงหราชมุนี

๔๖. อำเภอสิงห์เก่า คือ อำเภอบางระจัน ในปัจจุบัน

๔๗. เจ้าอธิการลา ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระครูนิวิตศีลคุณ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๔๘. เจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด กัลยาณมิตร) ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑

๔๙. พระราชเวที (หรุ่ม พฺรหฺมโชติโก ป. ๘) วัดเบญจมบพิตร ภายหลังขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาสิกขา

๕๐. พระพรหมเทพาจารย์ (กล่ำ เหมโก) วัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

๕๑. พระภัทรศีลสังวร (สารท อหึสโก) วัดนิเวศธรรมประวัติ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

๕๒. พระญาณรักขิต (ศรี นารโท ป. ๕) วัดนิเวศธรรมประวัติ

สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชมุนี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐

๕๓. พระมหารอด วราสโย ป.ธ. ๓ วัดเสนาสนาราม ต่อมาได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระญาณดิลก มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๕๔. พระเทพโมลี (วิญญู ป. ๔) สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็น พระโพธิวงศาจารย์ ตำแหน่งพิเศษเสมอชั้นธรรม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๕๕. พระอริยธชะ หรือพระอริยธัชะ (พุด พุทฺธญาโณ) วัดสำแล จังหวัดปทุมธานี

๕๖. พระครูนันทมุนี (มลิ ปณฺฑิโต ป. ๓ รามัญ) วัดบางหลวง จังหวัดปทุมธานี สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระรามัญมุนี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๕๗. อำเภอเชียงราก คือ อำเภอลาดหลุมแก้ว ในปัจจุบัน

๕๘. พระครูอุตตโมรุวงศธาดา (ศุข) วัดสำแล จังหวัดปทุมธานี

๕๙. พระครูศีลานุโลมคุณ (สว่าง ธมฺมโชโต) วัดเทียนถวาย จังหวัดปทุมธานี สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระธรรมานุสารี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

๖๐. หม่อมเจ้าพระศีลวราลังการ (หม่อมเจ้าเนตร) วัดชนะสงคราม สิ้นชีพตักษัยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๖๑. พระธรรมเจดีย์ (เข้ม ธมฺมสโร ป. ๖) วัดพระเชตุพน สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ. ศ. ๒๔๕๗

ตอนที่ ๑ เสด็จเมืองพิษณุโลก

๑. วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน เวลาเช้า ย่ำรุ่ง ๓๐ นาที *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ* เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จโดยรถยนต์ ประทับยัง*สถานีรถไฟสายเหนือ*(๑) มีพระสงฆ์เป็นอันมาก และพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการบางพระองค์บางท่าน มาส่งเสด็จที่สถานี พระสงฆ์ราชาคณะ พระครูฐานานุกรม เปรียญ อันดับประมาณ ๑๕๐ รูป มี *พระธรรมวโรดม*(๒) *พระพรหมมุนี*(๓) *พระญาณวราภรณ์*(๔) *พระธรรมปาโมกข์*(๕)เป็นต้น พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการประมาณ ๓๐ มี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ*(๖) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย *เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*(๗) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ *เจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์*(๘) เสนาบดีกระทรวงคมนาคม *พระยามหาอำมาตยาธิบดี*(๙) รองเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย *พระยาธรรมศักดิ์มนตรี*(๑๐) ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการเป็นต้น ทรงปฏิสันถารแก่ท่านเหล่านั้นพอสมควรแก่เวลา เสด็จขึ้นประทับรถไฟสาลูนพ่วงพิเศษ ฯ ผู้ตามเสด็จคราวนี้ มีพระราชาคณะ ๓ *พระราชมุนี*(๑๑) เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี ๑ *พระมหานายก*(๑๒) ปลัดมหาสังฆปริณายก ๑ *พระธรรมธราจารย์*(๑๓) ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก ๑ พระครูฐานานุกรม ๒ พระครูอเนกสาวัน (เคลื่อน) ๑ *พระสมุห์ผล* ฐานาพระธรรมธราจารย์ ๑ พระเปรียญ ๒ *พระมหาอาบ*(๑๔) ๑ *พระมหาชื้น*(๑๕) ๑ *พระครูเป้า* คิลานุปัฏฐาก ๑ เข้ากันเป็น ๘ รูป ฝ่ายคฤหัสถ์ *พระยาวุฒิการบดี*(๑๖) เจ้ากรมสังฆการี ๑ กับคนในกรมอีก ๓

หลวงราชบำเรอ ปลัดกรม กรมสนมพลเรือนกับคนในกรมอีก ๒ ข้าหลวงในกรม ๒ *พระวรพรตบำรุง*[๑๗] ปลัดกรม ๑ *จางวางนาค* ๑ *นายเทพ* แพทย์กระทรวงธรรมการ ๑ มหาดเล็ก ๒ คนเครื่อง ๒ ศิษย์วัด ๖ เข้ากันเป็น ๒๐ ฯ

เวลาเช้า ๑ โมง ๑๒ นาที รถเคลื่อนจากสถานี ฯ ในระหว่างทางตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ถึงนครสวรรค์ ไม่แปลกกว่าเมื่อคราวเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์คราวก่อน (พ.ศ. ๒๔๕๖) เพราะฉะนั้น จะไม่กล่าวถึง ฯ เช้า ๒ โมง ๒๑ นาที เสด็จผ่านสถานี *เชียงราก* ซึ่งเป็นเขต *เมืองปทุมธานี* มีปลูกปะรำตั้งที่บูชา พระสงฆ์ราว ๒๐ รูป มี *พระอริยธชะ*[๑๘] เจ้าคณะเมืองปทุมธานีเป็นต้น สวดชยันโตถวายชัยมงคล เช้า ๒ โมง ๕๒ นาที ถึงสถานี *บาง-ปะอิน* มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จราว ๓๐ รูป มี *พระภัทรศีลสังวร*[๑๙] และพระญาณรักขิต[๒๐] เป็นต้น ที่เป็นผู้ใหญ่ ๕ รูปตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จถึง *บ้านพาชี* ประทานย่ามตราต่างชั้นแก่ท่านที่ตามเสด็จมาตามสมควรแก่ฐานันดร เช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ถึง *กรุงเก่า* มีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จราว ๖๐ รูป มี *พระวิสุทธาจารย์เถระ* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า *พระพรหมเทพาจารย์*[๒๑] *เจ้าวัดเสนาสนาราม* *พระสุวรรณวิมลศีล*[๒๒] *เจ้าวัดสุวรรณดาราราม* เป็นต้น และข้าราชการอีกหลายท่าน มี *พระยา-โบราณราชธานินทร์*[๒๓] สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า *พระพิทักษ์เทพ-ธานี*[๒๔] ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ทรงปฏิสันถารอยู่จนรถออก พระราชาคณะและพระครูกรุงเก่า ๖ รูปตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จถึงเมือง *ลพบุรี* ประทานย่ามตราแก่ท่านเหล่านั้นผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน

เช้า ๕ โมง ๙ นาที ถึง *ลพบุรี* มีพระสงฆ์ราว ๔๐ รูป มี *พระสิงห-บุราจารย์*[๒๕] เจ้าคณะเมืองสิงห์บุรี และ *พระครูสังฆภารวาหะ*[๒๖] เจ้าคณะเมืองลพบุรีเป็นต้น และข้าราชการประมาณ ๑๐ คนเศษ มี *พระยานคร-พระราม*[๒๗] ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี และ *พระยาพิสุทธิธรรมธาดา* ผู้ว่าราชการ *เมืองเก่า*เป็นต้น คอยรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารตามสมควรแก่เวลารถออก พระสงฆ์ที่ตามเสด็จมาจากกรุงเก่าทูลลากลับที่นี่ พอประจวบกับเวลาเพล โปรดให้ประทานข้าวห่อแก่พระสงฆ์เหล่านั้นไปฉัน *พระครูสังฆ-*

ภารวาหะ เจ้าคณะเมืองลพบุรี *พระครูวินยาภิรัต*[๒๘] *เจ้าวัดมณีชลขันธ์* ตามเสด็จมาในรถเพื่อส่งเสด็จตลอดเขตเมืองลพบุรี เที่ยง ๖ นาที ถึงสถานี *บ้านหมี่* ซึ่งยังอยู่ในเขตลพบุรี มีพระสงฆ์ประมาณ ๓๐ รูป ตั้งที่บูชา สวดถวายชัยมงคล มีนักเรียนราว ๓๐ เศษ ยืนแถวร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี และมีราษฎรทั้งชายหญิงคอยเฝ้าแน่นประมาณ ๒๐๐ คน บ้างก็มีของคอยถวาย ทรงปฏิสันถาร และทรงอำนวยพรแก่พวกเหล่านั้นตามสมควร แก่เวลารถออก พระภิกษุที่ตามเสด็จมาแต่เมืองลพบุรีทูลลากลับที่นี่

เที่ยงกับ ๓๐ นาที ถึงสถานี *ช่องแค* ซึ่งเป็นเขต *เมืองนครสวรรค์* มีข้าราชการและราษฎรคอยเฝ้ามาก *พระครูสวรรควิถีวิสุทธิอุตมคณาจารย์* เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ และข้าราชการอีกหลายท่าน *มีพระยาพิชัยสุนทร* ผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์ *พระสกลสรศิลป์* ผู้บัญชาการกรมตำรวจภูธรมณฑลนครสวรรค์เป็นต้น ตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จจนตลอดเขตนครสวรรค์ ประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก* แก่ข้าราชการผู้ตามเสด็จมาในรถเหล่านั้น ฯ ตามสถานีซึ่งอยู่ในเขตเมืองนครสวรรค์ มีการตกแต่งประดับประดา ตั้งที่บูชา พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และมีราษฎรคอยเฝ้าแทบทุกสถานี บางพวกมีดอกไม้ธูปเทียนและของถวายอย่างอื่น ๆ ตามมีตามเกิด ในอาณาเขตมณฑลนครสวรรค์นี้ ดูราษฎรปีติยินดีเต็มอกเต็มใจพาลูกพาหลานมาคอยเฝ้ารับเสด็จที่สถานีแน่น ๆ ดังที่กล่าวแล้ว เห็นได้ว่าเป็นเพราะเขาได้รับพระเมตตาในคราวเมื่อเสด็จตรวจคณะสงฆ์ปีกลายนี้ ทรงเปิดโอกาสให้พวกที่มาเฝ้าเหล่านั้นได้เข้ามาเฝ้าใกล้ ๆ รถ ทรงปฏิสันถาร ประทานพร และประทานด้ายสายสิญจน์ทุก ๆ สถานีไป ฯ

บ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ถึงสถานีนครสวรรค์ มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จประมาณ ๖๐ รูปเศษ และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนกองเสือป่าลูกเสือยืนแถวรับเสด็จ ประทานปฏิสันถารแก่ท่านเหล่านั้นตามสมควร *พระครูธรรมทัสสี* เจ้าคณะ *เมืองพิจิตร* กับ *พระครูมา* เจ้าคณะแขวง *อำเภอภูมิ์* เมืองพิจิตร และข้าราชการอีกหลายท่าน มี *หม่อมเจ้าทัศโนภาศ* ยกกระบัตร มณฑลพิษณุโลก *พระศรีสิทธิรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรเป็นต้น

มาคอยรับเสด็จที่นี่ แล้วตามเสด็จมาในรถ ประทานย่ามและเหรียญแก่พระเจ้าคณะและข้าราชการที่เสด็จมาตามสมควร บ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ถึงสถานี *ชุมแสง อำเภอเกยชัย* เสด็จ ซึ่งเป็นที่สุดเขต *นครสวรรค์* ปลูกปะรำตกแต่งรับเสด็จ พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และราษฎรเฝ้าเหมือนสถานีที่ผ่านมา

บ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงสถานี *บางมูลนาก* ซึ่งย่างเข้าเขต *มณฑลพิษณุโลก* มีพระสงฆ์ราว ๒๐ รูปสวดถวายชัยมงคล และมีข้าราชการราษฎรคอยรับเสด็จมากด้วยกัน *หลวงอุตรดิตถาภิบาล นายอำเภอภูมิ์*[๒๙] ตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จถึงสถานีตะพานหิน ตำบลนี้มีหมู่บ้านมาก พื้นที่ตามระยะทางตั้งแต่นครสวรรค์ถึงพิษณุโลกคล้าย ๆ กัน เป็นป่าบ้าง ทุ่งนาบ้าง แต่น้อย พื้นที่ยังว่างเปล่ามาก หมู่บ้านก็อยู่ห่าง ๆ กัน บ่าย ๔ โมง ๑๔ นาที ถึงสถานี *ตะพานหิน* มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเหมือนสถานีก่อน ๆ รถหยุดเติมน้ำที่นี่นานราว ๑๕ นาที เสด็จออกหน้ารถประทานปฏิสันถาร และประทานพระโอวาท ด้วยเรื่องให้รู้จักกลมเกลียวพวกเพื่อนบ้านด้วยกัน และให้รู้จักเลี้ยงบุตรของตน ๆ เพราะบุตรเป็นผู้สืบเชื้อสายไปในภายหน้า เด็กตำบลนี้มาก สังเกตดูราษฎรตำบลนี้ เป็นผู้พอทำพอกิน พวกผู้หญิงทำยาสูบ พวกผู้ชายทำนาเลี้ยงชีพเป็นพื้น

บ่าย ๔ โมง ๕๖ นาที ถึง *เมืองพิจิตร* มีพระสงฆ์ประมาณ ๓๐ รูปคอยรับเสด็จ และข้าราชการพลเรือนตำรวจภูธรยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จที่นี่ราษฎรสะอาดสะอ้าน ตามอำเภอดอน ๆ ดูยังขะมุกขะมอม *พระยาสุรบดินทร์สุรินทรภาชัย*[๓๐] สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก มาคอยรับเสด็จที่นี่ แล้วตามเสด็จมาในรถ ตามสถานีเล็ก ๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึง มีการตกแต่ง พระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จตามสมควรแก่ตำบล

ถึงเมืองพิษณุโลกย่ำค่ำ มีพระสงฆ์หลายสิบรูป มี *พระวรญาณมุนี*[๓๑] เป็นต้น คอยรับเสด็จ และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนกองเสือป่าลูกเสือยืนแถวรับเสด็จเป็นอันมาก *นายพลตรี หม่อมเจ้าอลงกฎ*[๓๒] แม่ทัพที่ ๒ มาราชการกรุงเทพ ฯ กลับโดยรถไฟสายเหนือ ในคราวเสด็จ ลงรับเสด็จ

ที่นี่ ราษฎรเบียดกันหลามถนน เสด็จลงจากรถที่นั่ง ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินไปตามถนน ผ่านตลาด ตามร้านขายของแตกแต่งประดับประดาด้วยผ้าขาว ตามโคมไฟเป็นแถว พระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรตามเสด็จหลามถนน ย่ำค่ำ ๒๕ นาที เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับ ทางตั้งแต่สถานีถึงพลับพลาไม่ไกลราว ๒๐ เส้นเศษ เสด็จออกพระสงฆ์ ณ มุขพลับพลา *พระวรญาณมุนี* นำพระสงฆ์ผู้ใหญ่เฝ้าเรียงตัว ทรงประกาศด้วยพระโอษฐ์แทนพระมหาสมณสาสน์ไปพลาง เรื่อง *พระธรรมเจดีย์*(๓๓) ทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล โดยอ้างเหตุว่ามีความแก่ชรา หลง ๆ ลืม ๆ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระกรุณาโปรดให้ *พระธรรมธราจารย์* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก และประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น พร้อมด้วยพระธรรมธราจารย์ *ให้สามัคคีกลมเกลียวกัน ผู้ใหญ่ให้รู้จักเมตตาปรานีแก่ผู้น้อย ฝ่ายผู้น้อยให้รู้จักหน้าที่ของตน ช่วยกันจัดการเอาภารธุระแก่คณะให้เหมือนในมณฑลอื่น ๆ* ประทานพระโอวาทแล้วทรงพัก ๒ ทุ่ม ๒๗ นาที เสด็จ *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* ซึ่งอยู่ไม่ไกล เพื่อทรงนมัสการ *พระพุทธชินราช* จวนยามเสด็จกลับพลับพลา ฯ

หมายเหตุสำหรับวันนี้ ฯ พระสงฆ์ซึ่งไปส่งเสด็จที่สถานีรถไฟสายเหนือกรุงเทพ ฯ นั้น ต่าง ๆ พระอาราม ทั้งฝ่าย *ธรรมยุติกนิกาย มหานิกาย* และ *รามัญนิกาย* เป็นการพรักพร้อมดี ทั้งเป็นธรรมเนียมที่สมควร ธรรมเนียมนี้ทราบทั่วถึงกันทั้งฝ่ายหัวเมืองในกรุงและนอกกรุง เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์คราวนี้ พระสงฆ์จึงได้พรักพร้อมพากันมาคอยรับเสด็จตามสถานี ซึ่งเป็นเขตของตน ๆ ฯ

๒. วันที่ ๑๕ เช้าเสด็จไปเสวยที่ *สโมสรเสือป่า* ซึ่งอยู่ใกล้กับพลับพลาที่ประทับ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่นราว ๕๐ รูปเศษ ข้าราชการราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายมาก สำรับเกือบ ๒๐๐ ทรงรับประเคนทั้งหมด แล้วจ่ายไปแก่พระสงฆ์ ถึงกับต้องซ้อนกันองค์ละหลาย ๆ สำรับ เสวยเสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายแล้ว

เสด็จกลับมาประทับหน้าพลับพลา ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าตรา เป็นของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ทรงผูกข้อมือเด็กด้วยสายสิญจน์ และโปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วย ถ้าเป็นผู้หญิง โปรดให้สมุหเทศาภิบาลช่วยผูก ถ้าเด็กคนใดมีองคคุณ คือสะอาดสะอ้าน ไม่สกปรกและไม่ขี้อ้อน ที่เขื่องหน่อยมีกิริยาอาการเรียบร้อย รู้จักเคารพผู้ใหญ่ อารีแก่เพื่อนเด็ก ประทาน *เหรียญอริยสัจ* สำหรับผูกคอ ดูเป็นที่ปีติยินดีของบิดามารดามาก เช้า ๓ โมง ๒ นาที เสด็จขึ้นพลับพลา

เช้า ๔ โมง ๑๕ นาที เสด็จออกหน้ามุข ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ผู้มาคอยเฝ้าอยู่ตามสมควรแล้ว *พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฦๅชัย* สมุหเทศาภิบาลนำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที เสด็จ *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* ทรงนมัสการพระ แล้วเสด็จขึ้นประทับบนอาสน์สงฆ์ในพระวิหาร มีข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนเมื่อเช้านี้ ประทับเสวยที่นั่นพร้อมด้วยพระสงฆ์ราว ๔๐ รูป เสร็จแล้วเสด็จขึ้นบนธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน *ทรงยกพระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ๒ ประการ คือพระเมตตากับพระกรุณาซึ่งมีอยู่ในหมู่สัตว์ขึ้นแสดง ทรงอธิบายตั้งต้นแต่การที่เขาสร้างพระสถูปพระปฏิมากร เช่น พระพุทธชินราชนี้เป็นตัวอย่าง ก็ด้วยความนับถือในพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์เป็นผู้มีพระเมตตากรุณาเต็มอยู่ในพระสันดาน เมื่อเรานับถือพระองค์ก็ควรจะดำเนินตามรอยพระบาทของพระองค์ ด้วยมาทำตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๒ ประการ คือผู้ใหญ่ตั้งต้นแต่สมุหเทศาภิบาล ตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้าน ก็จงมีเมตตากรุณาแก่ผู้น้อย ซึ่งอยู่ในความปกครองของตน ฝ่ายผู้น้อยก็จงอยู่ในถ้อยคำและเคารพนับถือผู้ปกครองของตนเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป ตลอดจนถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นพระเจ้าอยู่หัวของตน* ในที่สุดพระธรรมเทศนาทรงอำนวยพร จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนา แล้วประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนเมื่อเช้านี้ แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามพระอาราม ทรงนมัสการพระพุทธรูปตามวิหารพระอุโบสถ แล้วมาประทับพักที่หอกลาง

ซึ่งอยู่ในหมู่กุฏิ*พระวรญาณมุนี* ทรงปฏิสันถาร และตรัสถึงการวัดการคณะแก่เจ้าคณะผู้เฝ้าอยู่ในที่นั้นพอสมควร

แล้วเสด็จทอดพระเนตร *วัดนางพระยา* ซึ่งอยู่ติดกันกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดนี้เป็นที่ตั้ง *โรงเรียนตัวอย่างมณฑล* มีถึงชั้นมัธยม ๖ และมีทั้งการเรียนหัตถกรรมด้วย จำนวนนักเรียนทั้งหมด ๒๒๐ คนเศษ เสด็จทอดพระเนตรการสอนการเรียนพอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จผ่านมาทาง *สำนักชี* มีพวกชีออกมานั่งคอยเฝ้ารับเสด็จ รวมทั้งสำนักมีถึง ๒๙ คน ประทานหนังสือหัวใจสมถกัมมัฏฐาน สำนักชีนี้เดิมเป็นวัด ชื่อว่า *"ราชคฤห์"* แต่ร้างมาเสียนานแล้ว ภายหลังกลายมาเป็นที่อยู่ของพวกชีในบัดนี้ แล้วเสด็จ *วัดราชบุรณะ* ซึ่งอยู่ติดกันไป วัดนี้ *พระครูอนุโยคศาสนกิจ*(๓๔) รองเจ้าคณะเมือง เป็นเจ้าอาวาส แต่การรักษาวัดซึ่งเป็นที่อยู่ของตนเองไม่ดี ส่อให้เห็นว่า แม้ถึงการคณะก็อ่อน ชั้นที่สุดในพระอุโบสถซึ่งเป็นสถานที่ควรแก่การรักษาก็ไม่เอื้อเฟื้อ เช่น รูปภาพตามผนังโบสถ์ ก็ปล่อยให้คนโลนเขียนเรื่องโสกโดกไว้เปรอะเปื้อน เสด็จเข้าไปนมัสการพระ ทอดพระเนตรเห็นเข้า จึงทรงพระดำหนิ ตรัสสั่งให้เจ้าคณะเมืองบังคับให้ลบแล้วเอาน้ำยาซ่อมเสีย บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที เสด็จกลับถึงพลับพลา ฯ

บ่าย ๓ โมง ๕๕ นาที นาย *พลตรีหม่อมเจ้าอลงกฎ* แม่ทัพที่ ๒ เชิญเสด็จไปกรมทหารกองพลที่ ๗ เพื่อประทานน้ำพระพุทธมนต์ โดยเรือกลไฟ *ชื่ออัคนีวาต* ขึ้นน้ำไปประมาณ ๔๐ เส้น เรือเดิน ๒๐ นาที ถึงท่าหน้ากรมทหาร มีทหารยืนแถวบรรเลงแตรวงโห่ร้องรับเสด็จตามสมควร เสด็จขึ้นประทับบนเนินดิน สูงประมาณ ๔ วา ซึ่งเขาตกแต่งไว้เป็นที่ประทับพัก เนินนี้อยู่กลางสนามฝึกหัด เป็นของเก่า เขาเรียกว่า *มูลอินทาราม* ทราบว่าเดิมเป็น *โคกพระพุทธรูป* ที่เชิญไปไว้ที่ *วัดจุฬามณี* แม่ทัพสั่งให้ทหารเดินแถวและซ้อมรบถวายตัว บ่าย ๕ โมง ๑๘ นาที เลิกการซ้อมรบ *นายพันตรี หลวงประชาฤทธิภาชัย* นำทหารนักโทษ ๑๕ คนมาเฝ้า เพื่อให้ได้รับประทานพระโอวาท ฯ เหล่านี้เป็นนักโทษ ผิดขนบธรรมเนียม ไม่อยู่ในบังคับบัญชา หนีราชการและทำโจรกรรม ผู้บัญชาการสั่งลงโทษเอง ไม่ถึง

ศาลทหารพิจารณาและตัดสินลงโทษ ประทานพระโอวาทแก่พวกนักโทษเหล่านั้น สั่งสอนให้อยู่ในบังคับบัญชา และทรงแสดงโทษแห่งการเป็นโจรกรรม เมื่อจบพระโอวาทแล้ว แม่ทัพสั่งให้ปล่อยพวกนักโทษเหล่านั้นให้พ้นโทษ ต่อไปพวกนายทหารและพวกพลทหารทั้งหมด มีจำนวน ๑,๖๐๐ คน พร้อมกันมาเฝ้าที่กลางสนาม *ประทานพระโอวาทด้วยเรื่องให้คนนิยมเป็นทหาร และมีเมตตากรุณา มีความอดทน มีความเพียร ความกล้า ทรงชักพระพุทธเจ้าเมื่อจวนตรัสรู้ขึ้นเป็นตัวอย่าง และให้ตั้งอยู่ในระเบียบบังคับบัญชาของทหาร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา และความไม่ประมาทอันเป็นข้อสำคัญ ทรงยกเวลาทำสงคราม ถ้าประมาทเลินเล่อแม้ในครู่เดียวอาจถึงความพินาศได้ ในที่สุดทรงแสดงว่า ธรรมในพระศาสนาพวกทหารก็ต้องการใช้เหมือนกัน เป็นแต่ให้รู้จักผ่อนผันใช้ตามภูมิของตน ก็อาจสำเร็จผลที่ประสงค์ได้*

เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงประสาทพร แล้วทรงประน้ำพระพุทธมนต์ตั้งต้นแต่แม่ทัพ ตลอดถึงพลทหารทั่วกัน พวกทหารบรรเลงแตรโห่ร้องถวายชัยมงคล แล้วแม่ทัพเชิญเสด็จไปยังสโมสรทหาร มีพวกผู้หญิงที่เป็นบุตรภรรยานายทหารประมาณ ๓๐๐ คนคอยเฝ้าอยู่หน้าสโมสรเป็นแถว

ทรงพระดำเนินผ่านไปจนตลอด เพื่อให้ได้เฝ้าทั่วกัน แล้วเสด็จกลับมาประทับที่สโมสร ประทานเหรียญและหนังสือธรรมต่างอย่างแก่นายทหารและบุตรภรรยา และสำหรับสโมสรตามสมควร แล้วเสด็จออกประทับหน้าสโมสร ประทานพระโอวาทแก่พวกภรรยานายทหารและพลทหาร พร้อมด้วยพวกราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้น โดยใจความว่า *เมื่อสามีไปรับราชการภรรยาอยู่ทางบ้าน ก็ควรหมั่นทำมาหากินช่วยกำลังสามี หรือสามีหาทรัพย์มาได้แล้ว ก็จงรักษาไว้ไม่ให้หมดไปในเหตุซึ่งไม่จำเป็น เช่น เล่นการพนันเป็นต้น อย่าทำเป็นคนที่เขาเรียกว่าก้นถุงรั่ว อุตส่าห์เลี้ยงลูกเต้าของตนและประพฤติตนเป็นคนซื่อตรง ให้เป็นที่วางใจของสามีได้ และหญิงที่เป็นภรรยานายทหาร ก็จงรู้จักมีเมตตาอารีแก่พวกภรรยาพลทหารอีกด้วย* เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือฆราวาสธรรม

ไว้แก่แม่ทัพ เพื่อไว้แจกแก่พวกภรรยาทหารและใคร ๆ ที่ควรจะได้ตามสมควร เพราะเป็นเวลาค่ำแล้ว ย่ำค่ำ ๒๑ นาที เสด็จจากสโมสรมาลงเรือที่นั่ง ทหารยืนแถวริมฝั่งแห่งแม่น้ำ บรรเลงแตรโห่ถวายชัยมงคล เสด็จถึงพลับพลาย่ำค่ำ ๔๗ นาที

เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จจากพลับพลาไป *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* เพื่อประชุมพระสงฆ์ในมืองนี้ไหว้พระสวดมนต์ เสด็จเข้าในพระวิหาร ทรงถวายเครื่องสักการะ พุ่มดอกไม้ตาดเงินทอง มีพานแก้วเจียระไนรอง ๑ คู่ ธูปเทียนแพ ๑ พาน *โคมลอนดอน* แขวน ๑ คู่ เพื่อเป็นพุทธบูชา แล้วทรงทำวัตรพระสวดมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ในเมืองนี้ประมาณ ๑๐๐ เศษสวดมนต์ทำนองพอใช้ได้ เป็นแต่ทีฆะรัสสะบางแห่งเสียและตัวกล้ำยังว่าไม่ดี สวดมนต์จบแล้ว พระสงฆ์เจ้าคณะทั้งหลายถวายดอกไม้ธูปเทียน ตรัสถามถึงการคณะทั่วทุกแขวง แล้วประทานพระโอวาท*ในเรื่องให้กลมเกลียวกับราชอาณาจักร อย่าให้ขัดต่อกัน เช่น รับบวชคนหนีราชการเป็นต้น เพราะพระศาสนาจะตั้งเป็นปึกแผ่นได้ก็ด้วยอาศัยอาณาจักรตั้งมั่น และปฏิบัติตนให้สมควรแก่ความเป็นสมณะ ด้วยมีหิริโอตตัปปะอยู่ในสันดานเป็นต้น เมื่อประพฤติปฏิบัติดีแล้ว ต่อไปก็จงทำตนอย่าให้เป็นผู้บริโภคหนี้ของชาวบ้าน และทำตนให้เป็นผู้มีกตัญญูกตเวทีต่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวกด้วยการเอาภารธุระพระศาสนา* เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ประทานย่ามต่างชั้นและหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระสงฆ์ที่ประชุมอยู่ในที่นั้นตามสมควร เวลา ๔ ทุ่ม ๑๐ นาที เสด็จกลับพลับพลาที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* เป็นวัดหลักฐานใน*เมืองพิษณุโลก* ครั้งก่อนได้เคยเป็นที่ประดิษฐาน *พระพุทธชินราช พระ-พุทธชินสีห์* และ *พระศรีศาสดา* ซึ่งเป็นพระสำคัญในกรุงสยาม พร้อมกันทั้ง ๓ พระองค์ แต่บัดนี้ยังคงอยู่แต่พระพุทธชินราชพระองค์เดียว อีก ๒ พระองค์ เชิญลงมากรุงเทพ ฯ เสียแล้ว ฯ พระพุทธรูป ๓ พระองค์นี้มีตำนานเล่าว่า *พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก* ผู้ครองพระนคร *เชียงแสน* เสด็จ

กรีธาทัพลงมาตีพระนคร *ศรีสัชนาลัย พระเจ้าพสุจราช* ผู้ครองพระนครนั้น ยอมอ่อนน้อมอยู่ในอำนาจ ในคราวที่เสด็จมานั้น *พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก* ทรงสร้างพระพุทธรูปนี้ทั้ง ๓ พระองค์ *พระพุทธชินสีห์* และ *พระศรีศาสดา* หล่อครั้งเดียวสำเร็จ ส่วน *พระพุทธชินราช* ครั้งแรกเสีย ต้องหล่อใหม่ ตำนานกล่าวว่า หล่อเมื่อพระพุทธศักราช ๑๕๐๐ ฯ แต่พิจารณาพระองค์พระพุทธรูปเห็นว่าหล่อต่างปูนกัน *พระพุทธชินราช* เป็นพระองค์แรก *พระพุทธชินสีห์* เป็นพระองค์ที่ ๒ สองพระองค์นี้คงมีระยะกาลไม่ห่างกันนัก แต่คงภายหลังศักราชที่ว่า เป็นพระปูนหลัง *พระเชียงแสน* แต่ก่อนพระปูน*สุโขทัย* ส่วน *พระศรีศาสดา* นั้น เป็นพระองค์ที่ ๓ ขนาดก็ดี ฝีมือทำก็ดี บอกว่ามีระยะกาลห่างจาก ๒ พระองค์นั้นมาก ฯ ล่วงมาถึงครั้ง *กรุงศรีอยุธยา* ชะรอยพระศรีศาสดาจะไม่ได้เป็นพระพุทธรูปที่นับถือเป็นสำคัญ จึงออกพระนามในพระราชพงศาวดารแต่พระพุทธชินราช และพระพุทธชินสีห์ ๒ พระองค์เท่านั้น ฯ *พระพุทธชินสีห์* นั้น *สมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังมหาศักดิพลเสพย์* ในรัชกาลที่ ๓ ทรงเชิญลงมาประดิษฐาน ไว้ ณ *วัดบวรนิเวศวิหาร* เมื่อราวพุทธศักราช ๒๓๖๘ ต่อมาอีกปีหนึ่ง ฯ *พระศรีศาสดา* นั้น เจ้าอธิการ *วัดบางอ้อยช้าง เมืองนนทบุรี* เชิญลงมาเพื่อจะประดิษฐานไว้ ณ วัดนั้น แต่ *สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ* เชิญไปอีกต่อหนึ่ง เพื่อจะประดิษฐานไว้ ณ *วัดประดู่ฉิมพลี* ใน *คลองบางน้ำชน* แขวงกรุงเทพ ฯ ภายหลัง *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ไม่พระราชทาน ทรงเชิญมาพักไว้ *วัดสุทัศนเทพวราราม* คราวหนึ่ง แล้วทรงเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ พระวิหาร *วัดบวรนิเวศวิหาร* เพื่อจะได้อยู่ร่วมกับพระพุทธชินสีห์เหมือนเมื่อครั้งอยู่ในเมืองพิษณุโลก ฯ

และวัดนี้มีของก่อสร้างมาก แต่กุฎีเป็นของใหม่ ฝากระดานมุงกระเบื้อง การวางแผนถาวรวัตถุ เป็นตามแบบโบราณ คือเจดียสถานกับเสนาสนะอยู่ต่างจังหวัดกัน ฯ พระวิหารซึ่งเป็นที่ประดิษฐาน *พระพุทธชินราช* นั้น เป็นใหญ่กว่าทุกพระวิหารในวัดนั้น ยาว ๘ ห้อง ประมาณ ๑๖ วา กว้างราว ๖ วา ฯ มีพระวิหารย่อม ๆ ก่อด้วยอิฐอยู่ ๒ ข้างพระวิหารพระพุทธชินราช

เป็นที่ประดิษฐาน *พระพุทธชินสีห์* หลังหนึ่ง เป็นที่ประดิษฐาน *พระศาสดา* หลังหนึ่ง ในบัดนี้ประดิษฐานพระพุทธรูปจำลองพระพุทธชินสีห์ และพระ-ศาสดา ตามที่ได้ยินว่าทำขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ *พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ* เป็นนายช่างอำนวยให้ทำ ฝีมือเป็นของใหม่ ไม่ทันพระ-องค์เดิม ข้างหลังพระวิหารพระพุทธชินราชออกไป มีพระปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง ได้ยินว่าอย่างเดียวกับที่ *เมืองสวรรคโลก* ปลีประดับกระจกทองทำครั้ง*เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิฐศักดิ์*[๓๕] เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ที่นั่น แต่ยังไม่สำเร็จ ถัดออกมา มีวิหารเก่าพัง เหลือแต่กองอิฐ และเสาก่อด้วยแลงตั้ง ๆ อยู่ดูใหญ่พอใช้ เขาเรียกว่า *วิหารพระสิทธารถ* มีพระพุทธรูปยืนใหญ่ชำรุดอยู่ในนั้นด้วย อุโบสถสร้างปลีกออกไปในเอกเทศหนึ่ง เป็นแบบโบราณแท้ ไม่ถือเป็นหลักวัดเหมือนในทุกวันนี้ ถือเจดียสถานเป็นสำคัญ ในอุโบสถมีพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐ ใหญ่ขนาดพระพุทธชินราช ด้านหน้าพระวิหารพระพุทธชินราช ข้างซ้ายมีวิหารน้อยขนาดกุฎีหลังหนึ่ง ไว้พระพุทธรูปองค์เล็ก เรียกว่า *พระเหลือ* เล่ากันสืบมาว่า หล่อขึ้นด้วยทองเหลือจากหล่อพระพุทธชินราช แต่ฝีมือไกลกันมาก ฯ ทรงพระวิหารและอุโบสถในวัดนี้ เป็นแบบปูนหลัง ก่อผนังข้างสูง มีบานหน้าต่าง เว้นพระวิหารพระ-พุทธชินราช แปลกอยู่หลังเดียว ผนังข้างก่อเตี้ย ไม่มีบานหน้าต่าง ทำหลังคาคลุ่มลงมาจดผนัง นั่งบนอาสน์สงฆ์ข้างผนัง หลังคาสูงจากศีรษะไม่กี่มากน้อย ทำอย่างนี้เข้าใจว่าจะให้พระพุทธรูปอยู่ในที่มืด แลดูตระหง่านหลังคามีช่องกระจกให้แสงสว่างเข้าได้ แต่ปิดให้มืดได้ พึ่งทำเมื่อครั้ง *เจ้า-พระยาสุรสีห์วิสิฐศักดิ์* เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ที่นั่น ฯ

๓. วันที่ ๒๐ เสวยเช้าที่พลับพลาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเหมือนเมื่อวันวานนี้ เสวยแล้วทรงอนุโมทนา ทรงผูกข้อมือเด็กและประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ประทานย่ามตราแก่ *พระครูสวรรควรนายก*[๓๖] เจ้าคณะ *เมืองสวรรคโลก พระปลัดฉุย* และ *พระมหาหมื่น* ผู้มาเฝ้าแต่ *เมืองนครลำปาง* เช้า ๓ โมง ๒๐ นาที เสด็จขึ้น

เช้า ๔ โมง ๒๒ นาที เสด็จไปที่หน้า *สโมสรเสือป่า* มีกองเสือป่าใน

เมืองนี้ประมาณร้อยเศษคอยเฝ้าอยู่ที่นั่น ประทานพระโอวาทแก่เสือป่าเหล่านั้น โดยใจความว่า *ให้รู้สึกตนว่าเป็นเสือ ธรรมดาเสือเป็นสัตว์ที่กล้า ผู้ที่เป็นเสือป่าก็ควรจะกล้าเหมือนอย่างเสือ อนึ่ง ในที่ใดมีเสืออยู่ ที่นั้นย่อมเป็นป่าสงัด เป็นที่สยดสยอง เสือป่าทุก ๆ คนควรจะรักษาความสงบของบ้านเมือง กล่าวคือให้สงัดจากอันตรายภายในภายนอก เป็นที่เกรงขามของหมู่คนภายนอก และจงรู้จักจงรักภักดีในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นที่รวมกำลังใหญ่ของตน* ในที่สุดพระโอวาท ประทานพรแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์

ต่อไปประทานพระโอวาทแก่พวกลูกเสือซึ่งมายืนแถวอยู่ในที่นั้นด้วย โดยใจความว่า *บ้านเมืองจะตั้งอยู่ได้ก็ด้วยอาศัยคนมีความรู้ความสามารถ พวกผู้ใหญ่ซึ่งมีความรู้ความสามารถ เขาย่อมจะแก่จะตายไปโดยลำดับ พวกเด็กทั้งหลายเป็นผู้จะอุดหนุนขึ้นไป ถ้าไม่ได้เล่าเรียน หาความรู้มิได้ ก็ไม่อาจจะหนุนให้ทันผู้ใหญ่ เช่นนี้บ้านเมืองย่อมเสื่อมลง ถ้าได้เล่าเรียน และมีสามารถทันผู้ใหญ่ ยิ่งล้ำยิ่งดี บ้านเมืองจะได้เจริญถาวร พวกเจ้าทั้งปวง จงตั้งใจศึกษาเล่าเรียน และทำตนให้เป็นผู้กล้าหาญสมเป็นลูกเสือ จะได้ช่วยกันรักษาบ้านเมืองของตน*

เมื่อประทานพระโอวาทแก่ลูกเสือจบแล้ว ประทานพระโอวาทแก่ตำรวจภูธรซึ่งยืนเข้าแถวอยู่เป็นลำดับ ทรงแสดงว่า *คนจำพวกนี้มีหน้าที่รักษาความสงบภายใน จงตั้งใจทำหน้าที่ อุตสาหะฝึกหัดและฟังบังคับบัญชาผู้ใหญ่เหนือตน เมื่อออกจากราชการไปแล้ว อย่าเบียดเบียนราษฎรอันเป็นการผิดต่อหน้าที่ จงมีความละอายใจและกลัวพระราชอาญา* เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่พวกลูกเสือและตำรวจภูธรจนทั่วกัน เช้า ๔ โมง ๒๘ นาที เสด็จกลับพลับพลา ประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ* หนังสือธรรมแก่ข้าราชการ ทั้งฝ่ายทหาร ทั้งฝ่ายพลเรือน และตำรวจภูธรตามสมควร เช้า ๔ โมง เสด็จขึ้นประทับเสวยเพลบนพลับพลาพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และ

โปรดให้ *พระมหานายก* แจกของแก่พวกราษฎรผู้มาบำเพ็ญกุศล

เวลาเที่ยงครึ่ง เสด็จจากพลับพลา มีภรรยาข้าราชการคอยเฝ้าอยู่ที่ถนนหน้าพลับพลา ประทานด้ายผูกข้อมือเด็กและเหรียญตามสมควร แล้วเสด็จดำเนินไปโดยถนนหน้าเมืองถนนตลาด ตามตลาดมีการตกแต่งและตั้งที่บูชามากร้าน เกือบบ่ายโมง ถึง *วัดท่ามะปราง* เสด็จทอดพระเนตร วัดนี้เป็นวัดสามัญ แต่มีพระปรางค์เก่าอยู่องค์หนึ่ง สูงขนาด ๕ วา อยู่มุมโบสถ์ด้านหลังขวามือ แต่ชำรุดมากแล้ว บ่าย ๑ โมง ๑๕ นาที เสด็จจากวัดท่ามะปราง

บ่าย ๑ โมง ๔๐ นาที ถึงสถานี เสด็จขึ้นประทับรถไฟสาลูนพ่วงพิเศษ เพื่อเสด็จ *เมืองพิชัย* ต่อไป ที่สถานีมีพระสงฆ์และข้าราชการกับราษฎรเป็นอันมากตามเสด็จมาบ้าง ล่วงหน้ามาคอยบ้าง มีกองทหารและกองนักเรียนคอยส่งเสด็จด้วย ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จเมืองพิชัยใหม่

๓. วันที่ ๒๐ พ.ย. เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานีเมืองพิษณุโลก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล กองทหารบรรเลงแตรวงเพลงมหาชัย ฯ มีพระสงฆ์และข้าราชการตามส่งเสด็จมาในรถหลายท่าน มี *พระวรญาณุนี* เจ้าคณะเมืองพิษณุโลกเป็นต้น ฝ่ายข้าราชการ มี *พระยาสุรบดินทร์สุรินทรภาชัย* สมุหเทศาภิบาลเป็นต้น รถผ่านสถานี *บ้านตูมแควน้อย กรับพวง หนองตม บ้านโคน เมืองพิชัยเก่า*[๓๗] มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยเฝ้ามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่ตำบล ประทานปฏิสันถาร พระพร และสายสิญจน์แจกทุกตำบล รถข้าม *แม่น้ำน่าน* โดย *สะพานจุฬาลงกรณ์* ยาวประมาณเกือบ ๓ เส้น ถึงสถานี *บ้านดารา* บ่าย ๔ โมง ๑๒ นาที ข้างซ้ายมือมีทางรถแยกไป *เมืองสวรรคโลก* *พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองพิชัย มาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ และนำ

นายไวเลอร์ นายตรวจทางรถเฝ้า แล้ว *พระครูสวรรควรนายก* ทูลลากลับที่นี่ รถหยุดอยู่ประมาณ ๑๐ นาที ทรงปฏิสันถารอยู่กับพวกราษฎร จนเวลารถออก ผ่านสถานี *ท่าสัก วังหิน วังกะพี้* เป็นตำบลมีคนน้อย แต่ก็มีพระสงฆ์บ้าง ราษฎรบ้าง มาคอยเฝ้า

บ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงสถานี *เมืองพิชัยใหม่*(๓๘) มี *พระสงฆ์คอยรับเสด็จประมาณ ๗๐ รูป นั่งสวดถวายชัยมงคลอยู่ในสถานีพวกหนึ่ง ยืนคอยรับเสด็จที่หน้าสถานีพวกหนึ่ง มี พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี*(๓๙) เจ้าคณะเมือง เป็นประธาน กองทหารม้าตำรวจภูธรบรรเลงแตรเดี่ยว ข้าราชการพลเรือนและราษฎรค่อยรับเสด็จอยู่ แต่ไม่มากนัก ประทานพระปฏิสันถารตามสมควร แล้วเสด็จพระดำเนินมาตามถนน ผ่าน *ตลาดบางโพ* ชาวตลาดอยู่เป็นปกติตามเคย ไม่ได้แสดงอาการรับเสด็จ นอกจากจุดเทียนธูปไม่กี่ร้าน บ่าย ๕ โมง ๔๘ นาที ถึงจวน ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดถวายให้เป็นที่ประทับแรม ระยะทางราว ๓๒ เส้นเศษ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ตามระหว่างทาง ตั้งแต่เมือง *พิษณุโลก* ถึงเมือง *พิชัยใหม่* เป็นป่าสักมากกว่าสิ่งอื่น ทุ่งนาก็มีบ้าง แต่น้อย ฯ จวนที่ประทับเป็นเรือนฝากระดาน ๒ ชั้น มุงกระเบื้อง มีปะรำยาวประมาณ ๔ วาเศษอยู่หน้าจวนที่ประทับ ยกขึ้นเป็นอาสน์สงฆ์ ๒ ข้าง เป็นของปลูกขึ้นใหม่เพื่อเป็นที่สำหรับเสด็จออกพระสงฆ์ และเป็นที่ข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศล ถวายทาน ฟังพระธรรมเทศนา ในบริเวณนั้นเป็นสวนมะพร้าวกลาย ๆ มีไม้อื่นปนประปราย ฯ

๔. วันที่ ๒๑ พ.ย. ประทับเสวยเช้าที่ปะรำหน้าจวนที่ประทับพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวงในเมืองนั้นมีพวกข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลถวายอาหารบิณฑบาตประมาณ ๓๐ ราย เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานหนังสือฆราวาสธรรมและผ้าเช็ดหน้าเป็นของแจก ฯ

เวลาเพลเสด็จลงเสวยเพลที่ปะรำเหมือนเมื่อเช้านี้ มีข้าราชการและราษฎรนำสำรับมาถวายมากกว่าเมื่อตอนเช้า เสวยแล้ว ทรงประทาน

พระโอวาท มีใจความว่า คนเราที่อยู่กันเป็นปึกแผ่น เช่น เมืองหนึ่งหรือประเทศหนึ่ง ย่อมมีหน้าที่อยู่ ๒ อย่าง คือพวกหนึ่งมีหน้าที่ปกครอง อีกพวกหนึ่งมีหน้าที่อยู่ในปกครอง ได้แก่พวกราษฎร ทรงอธิบายตั้งต้นแต่มนุษย์ที่เกิดมา ธรรมดาตกแต่งให้มีอาหารเครื่องเลี้ยงชีพ ไม่เช่นนั้นชีวิตจะดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ต่างคนจึงต่างแสวงหา ด้วยมาประกอบกิจการงานต่าง ๆ มีกสิกรรมและพาณิชยกรรมเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ความหวังก็ย่อมจะไปรวมกันเข้า จึงได้เกิดแย่งชิงประทุษร้ายร่างกาย เป็นถ้อยเป็นความกันขึ้น เหตุนี้จึงจำต้องมีคนอีกจำพวกหนึ่งเป็นผู้ดูแลทุกข์สุขของคนอีกจำพวกหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าพวกปกครอง บ้านเมืองจะตั้งอยู่เป็นปึกแผ่นอยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ด้วยมาอาศัยคนสองจำพวก ต่างทำให้ถูกทำหน้าที่ของตน ๆ คือจำพวกที่อยู่ใต้ปกครอง ไม่ประพฤติเกะกะประทุษร้ายแย่งชิงซึ่งกันและกัน เมื่อตนทำมาหากินได้ ถึงคราวจะต้องเสียส่วยสาอากร ซึ่งเป็นการช่วยกำลังผู้ปกครองผู้ไม่ได้ทำกินส่วนตัว มัวดูแลแต่ทุกข์สุขของพวกราษฎร ก็จงช่วยไปตามที่ท่านกำหนดไว้ หรือเมื่อถึงคราวท่านเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร เพื่อป้องกันรักษาบ้านเกิดเมืองนอนของตน ก็ไม่ควรหลบหนี ควรนึกเสียว่าเรามีหน้ามีตาที่ได้ช่วยกันรักษาความสงบราบคาบของบ้านเมือง และได้ชื่อว่าได้ป้องกันครอบครัวของตนด้วยเป็นต้น ส่วนผู้มีหน้าที่ปกครองก็ควรทำการโดยยุติธรรม ไม่ลุอำนาจแก่อคติทั้ง ๔ ประการ มีเมตตากรุณาแก่พวกที่อยู่ในปกครองเป็นต้น เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพรแล้วทรงนำอนุโมทนา เมื่อจบแล้ว ประทานของแจกและผูกข้อมือเด็กตามเคย *พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม* ผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว เวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จขึ้นที่ประทับ

บ่าย ๑ โมง ๓๔ นาที เสด็จ *ท่าเสา* โดยรถยนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ มีสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น เพื่อทอดพระเนตรวัดทั้งหลาย เสด็จ *วัดใหม่ท้ายตลาด* ซึ่งอยู่ในระหว่างทางที่จะไปท่าเสา เจ้าอาวาสจัดรับเสด็จตามกำลัง วัดนี้เป็นสำนักสงฆ์ กุฎีศาลา ปลูกเลเพลาดพาด ไม่เป็นแถวเป็นแนว ไม่น่าดู มีพระสงฆ์อยู่ ๑๐ รูป เจ้าอาวาส

ชื่อหรั่ง อายุ ๗๐ พรรษา ๔๐ เป็นพระอุปัชฌายะด้วย ปรารถนาจะขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ทรงพระดำริเห็นว่าห่างจากวัดอื่น ควรจะเป็นวัดมีวิสุงคามสีมาได้ แต่ของปลูกสร้างยังไม่เข้าระเบียบ จงจัดวัดให้เรียบร้อยก่อน เสด็จผ่านตลาดท่าเสา ชาวตลาดตั้งที่บูชา ขึงผ้าแดงหน้าร้านของตนรับเสด็จรายไป

เสด็จทอดพระเนตร *วัดท่าเสา* วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีถาวรวัตถุที่เป็นชิ้น ๆ อยู่มาก เช่น อุโบสถ ศาลาการเปรียญ ศาลาดักบาตร หอไตร และหอระฆัง มีลวดลายสลักอย่างเก่า ๆ และช่อฟ้างาม ๆ เห็นได้ว่าเป็นวัดเก่าพอใช้ ลานวัดก็กว้างขวาง ทั้งมีต้นไม้ใหญ่ ๆ อยู่มาก เป็นแต่พื้นที่ยังลุ่ม ๆ ดอน ๆ ตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล และผู้ว่าราชการเมือง ให้ช่วยกันรักษาไว้ ให้หาผู้ปกครองดี ๆ

ทอดพระเนตรวัดนี้แล้ว เสด็จพระดำเนินไปตามทางรถไฟประมาณ ๗-๘ เส้น ถึง *วัดดอย* มีพระสงฆ์นั่งสวดถวายชัยมงคลอยู่บนปะรำหน้าวัด ๔ รูป ตรัสถามว่า รูปไหนเป็นเจ้าวัด ได้ความว่า *พระกรอง* พรรษา ๑๕ เป็นตัวการ แต่เอา *พระเอี่ยม* พรรษา ๖ เป็นตัวเชิด แต่เวลานั่งสวดถวายชัยมงคล *พระกรอง* นั่งเป็นหัวหน้า ตรัสถามว่า เพราะเหตุไรจึงได้ทำเช่นนี้ เธอกราบทูลแก้ตัวว่าเป็นโรคกระษัย ทรงพระตำหนิแก่เธอเป็นอันมาก โดยความว่า *พวกเราเป็นผู้อันชาวบ้านเขาบำรุงเลี้ยงดูด้วยทุนทรัพย์ ซึ่งเขาหามาได้ด้วยกำลังความเหนื่อยยาก ลงทุนค้าขายเสี่ยงได้เสี่ยงเสีย พวกเราจะไม่เอาภารธุระพระศาสนาบ้าง ก็ดูเอาเปรียบชาวบ้านเขาเกินไป* ตรัสเตือนสติแก่เธอเช่นนี้แล้ว ตรัสอายัดไว้กับผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล และเจ้าคณะเมือง ผู้ตามเสด็จไปด้วยว่า ถ้าพระกองไม่รับเป็นเจ้าวัดช่วยเอาธุระพระศาสนาเช่นนี้ อย่าให้อยู่ในวัดนี้ ถ้ายังจะอยู่ต่อไป ก็จงรับเป็นเจ้าวัด แล้วเสด็จเข้าในวัด ทอดพระเนตรเห็นพื้นวัดรกด้วยหญ้าและไม้อื่นเป็นอันมาก ตรัสภาคโทษไว้ว่า เสด็จกลับจากเมืองแพร่ จะตรัสสั่งให้ผู้ใดผู้หนึ่งมาตรวจ ถ้าลานวัดยังรกด้วยหญ้าและไม้อื่นเหมือนอย่างนี้ จะไม่ทรงลงโทษแก่ *พระเอี่ยม* ผู้เป็นตัวเชิด จะทรงลงทัณฑกรรมแก่ *พระกรอง* การที่เจ้าวัด

ไม่เอาธุระแก่วัด หาแต่ความสบายส่วนตัว แล้วยกภิกษุอื่นขึ้นเป็นตัวเชิด เช่นนี้ พระซึ่งถูกเชิดนั้น ก็ไม่มีอำนาจสิทธิ์ขาด การวัดจึงไม่เรียบได้ เช่นวัดดอยท่าเสานี้เป็นตัวอย่าง ฯ

เสด็จกลับมาโดยทางเก่า เลี้ยวถนนท่าอิฐ เข้า *วัดไผ่ล้อม* วัดนี้หนทางเข้าต้องยกเป็นสะพานสูงตั้งวาเศษ กุฏี ศาลา บ้านช่องแถบท่าอิฐนี้ต้องปลูกสูง ๆ เสาตั้งวาขึ้นไปทั้งนั้น เพราะหน้าน้ำน้ำท่วมมาก แต่เสาสูง ๆ เช่นนั้น บางปียังท่วมถึงพื้นเรือนชั้นบนได้ โรงแถวน้ำท่วมถึงห้องชั้นล่าง วัดนี้มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป เจ้าอาวาส *ชื่อสระ* อายุ ๖๗ พรรษา ๒๑ เป็นที่พระวินัยธรรม *พระธรรมปาโมกข์* ครั้งยังเป็นเจ้าคณะมณฑลตั้งไว้ เป็นพระคล่องแคล่ว รู้งานรู้การทางวัดอื่น ๆ ด้วย เคยเข้ามาอยู่ *วัดมหาธาตุ* กรุงเทพ ฯ ตั้ง ๒๐ ปี แต่ขาดความกว้างขวาง ปลูกความนิยมของพระสงฆ์ในเมืองนี้ไม่ขึ้น ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*

เสด็จต่อไป ถึง *วัดท่าทราย* ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากวัดไผ่ล้อมนัก วัดนี้เจ้าวัด *ชื่อแส* อายุ ๓๗ พรรษา ๑๕ เป็นพระกำลังควรแก่การงาน แต่วัดร่วงโรย เดิม *เจ้าอธิการหรั่ง วัดใหม่* อยู่ครองมาก่อน เป็นวัดน้ำท่วม จึงย้ายไปตั้งใหม่ ที่วัดนี้เป็นแต่ให้ *พระอธิการแส*ผู้ศิษย์อยู่ไปพลาง เมื่อย้ายเสร็จก็เห็นจะปล่อยให้ร้าง

เสด็จกลับถึงที่ประทับ บ่าย ๔ โมง ๕๕ นาที *พระครูพุทธวงศาจารย์*(๔๐) เจ้าคณะเมืองแพร่ กับ *พระยานิกรกิติการ* ผู้ว่าราชการเมืองแพร่ มาคอยเฝ้าถวายหมายเสด็จสำหรับเมืองแพร่ ทรงปฏิสันถารอยู่พอสมควรแล้ว ทรงประทานพระโอวาทแก่กองเสือป่าลูกเสือตำรวจภูธร ซึ่งนัดกันมาเข้าแถวเฝ้า ใจความอย่างเดียวกับที่เมืองพิษณุโลก แล้วทรงประน้ำมนต์ประทานทั่วกัน บ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จขึ้น

เวลาราวจวนทุ่ม เสด็จออกประทับ ณ ห้องกลางบนจวนที่ประทับ ซึ่งเขาจัดไว้เป็นที่เสด็จออกพระสงฆ์ ทรงเจริญพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง และเพื่อทรงทำน้ำพระพุทธมนต์ด้วย ทรงเปิดโอกาสให้พระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่น และ *พระครูพุทธ-*

*วงศาจารย์*ผู้มาจากเมืองแพร่ขึ้นไปเฝ้าข้างบน เพื่อจะได้จำแบบอย่างสวดมนต์ด้วย เมื่อจบการเจริญพระพุทธมนต์แล้ว ตรัสถามถึงการคณะและการวัดแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควร เวลายามเศษ เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ที่เมืองนี้ก่อนมีรถไฟ *ตำบลท่าอิฐ* เป็นที่ครึกครื้น เพราะเป็นที่ประชุมสินค้าทางเรือ แต่ตำบลนี้เป็นที่น้ำท่วมที่ชาวบ้านเบื่อ พอรถไฟเดินถึง *ท่าเสา* กลับมีทางส่งสินค้าไปมาสะดวกกว่าทางเรือที่เป็นแต่ชั่วคราวน้ำมาก พวกท่าอิฐจึงพากันอพยพไปอยู่ที่ท่าเสาเสียมาก ท่าอิฐจึงร่วงโรยลง ในเวลานี้ไม่เป็นตลาดแล้ว คงมีแต่ตลาด *บางโพ* กับตลาดท่าเสา ยังเห็นห้องแถวว่าง ไม่มีคนเช่าเป็นอันมาก ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลว่า ราคาปลูกตั้งหลายพัน ขายได้เพียงพันเศษ แม้ท่าเสา ตั้งแต่รถไฟเดินถึง *ตำบลเด่นชัย*(๔๑) สถานีเมืองแพร่แล้ว ได้ยินว่าร่วงโรยลงเหมือนกัน **มีคนยกไปอยู่เด่นใจเสียหลาย** ชาวตลาดท่าเสามีจีนเป็นพื้น ชาวบางโพสังเกตว่ามีไทยมาก ฯ

๕. วันที่ ๒๒ พ.ย. เวลาเช้า ๑ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงประทับเสวยเช้าที่ปะรำเหมือนวันก่อน มีข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลราว ๕๐ ราย เสวยเสร็จแล้ว ทรงทำอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่น ซึ่งกระทำภัตกิจอยู่ในที่นั้น แล้วประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จขึ้น ฯ เช้าวันนี้มีฝนตกปรอย ๆ ฯ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ทรงรถยนต์ เสด็จโดยทาง *ถนนเกษมราษฎร์ ถนนบรมอาสน์* ถึง *วัดพระธาตุทุ่งยั้ง* ซึ่งมีระยะทางจากจวนที่ประทับ ๑๕๐ เส้น เช้า ๓ โมง ๔๐ นาที มีข้าราชการและนักเรียนยืนแถวรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล เสด็จลงจากรถที่นั่งแล้ว เสด็จเลยไปยังพระธาตุเจดีย์ **ซึ่งประดิษฐานอยู่** ณหลังพระวิหาร ทรงนมัสการ และทอดพระเนตรแล้ว เสด็จกลับมาในพระวิหาร ทรงนมัสการพระพุทธรูปแล้วเสด็จทอดพระเนตรตามพระอารามโดยสมควรแล้ว ประทานย่ามแก่*พระอธิการแก้ว* อายุ ๘๓ พรรษา ๓๕ ผู้เป็นเจ้าอาวาส และดูการปฏิสังขรณ์วัดพระแท่นด้วย และประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและผ้าเช็ดหน้าตรา

แก่พระลูกวัด ๗ รูป สามเณร ๑ รูป ประทานด้ายสายสิญจน์แก่พวกบุตรชาวบ้านและนักเรียนผู้มาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ในที่นั้น

แล้วเสด็จโดยรถยนต์ ไปทาง *ถนนศรีพนม* ถึง *วัดพระแท่นศิลาอาสน์* เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จเข้าในพระวิหาร ซึ่งเป็นที่ประดิษฐาน *พระแท่นศิลาอาสน์* ทรงถวายสักการะเป็นพุทธบูชาแล้ว เสด็จจากพระวิหาร มาประทับเสวยเพลที่ศาลาใหญ่ อันตั้งอยู่ไม่ไกลแต่พระวิหาร มีพวกราษฎรนำสำรับมาถวายประมาณ ๒๐๐ ราย คนแน่นศาลา เสวยเสร็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา *ทรงแสดงด้วยการหมั่นแสวงหาทรัพย์ มีประกอบการงานต่าง ๆ อันปราศจากโทษให้เหมาะแก่เวลาและถิ่นฐานเป็นต้น และการรักษาทรัพย์ไม่ให้เป็นอันตราย ไม่จับจ่ายใช้ให้สุรุ่ยสุร่าย เช่น กินเติบและเล่นการพนันเป็นต้น เขม็ดแขม่ใช้สอยพอสมควร แล้วทรงแสดงถึงสุขอันเกิดแต่การมีทรัพย์ มีไว้จับจ่ายใช้สอย เลี้ยงคนที่ควรเลี้ยง มีบิดามารดาบุตรภรรยาเป็นต้น เมื่อถึงคราวจะต้องเสียส่วยสาอากร ไม่ลำบากไม่ต้องเป็นหนี้เป็นสินใคร และต่อไปควรหวังความเป็นคนมีชื่อเสียงในหมู่ชนด้วยกัน ด้วยการที่มามีความเพียรและความอดทน รู้จักละอายและยำเกรงต่อความผิด รู้จักระวังและข่มใจของตน มีศรัทธาและศีล มีสติและปัญญา มีเมตตากรุณาและมีความสัตย์เหมือนกับหมู่เขา* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทานพร และทรงนำยถา พระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูปรับอนุโมทนา แล้วทรงประทานหนังสือฆราวาสธรรมและผ้าเช็ดหน้าตราเป็นของแจกแก่พวกที่มาบำเพ็ญกุศล และทรงผูกข้อมือเด็ก โปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วยตามเคย ครั้นเสร็จการแจกแล้ว *หลวงจีนนิกรพิทักษ์ (ซิ้นกี่)* ทายกวัดนั้น เชิญเสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ ซึ่งเขาปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ เสด็จทรงพระดำเนินผ่านเข้าไปทางหมู่กุฎีพระ ทอดพระเนตรเห็นกุฎีชีตั้งอยู่ในที่ไม่ไกลแต่หมู่กุฎีพระ เป็นที่มีอุปจารอันเดียวกัน ไม่มีอะไรกั้น ทรงพระดำริเห็นว่าไม่สมควร จึงตรัสสั่ง *พระครูบุญ* เจ้าคณะแขวง จัดแจงแก้ไขให้มีรั้วหรือสังกะสีกั้นเสีย พอให้เห็นว่าต่างอุปจารกัน

บ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จกลับจากวัดพระแท่นศิลาอาสน์โดยรถยนต์

ไปทางถนนทุ่งยั้ง เพื่อทอดพระเนตร *หนองพระแล หนองพระแลนี้ไม่มีอะไรแปลกประหลาด หนองพระแลซึ่งเป็นสิ่งที่น่าดู เป็นหนองโดยปกตินี่เอง แล้วรถกลับย้อนมาทางถนนสายเก่า เลี้ยวถนนบรมอาสน์ แวะทอดพระเนตรเวียงเจ้าเงาะ* ตามทาง เสด็จกลับถึงจวนที่ประทับ

เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จลงประทับ ณ ปะรำหน้าจวนที่ประทับ *พระราชมุนี* ซึ่งอาพาธหยุดพักรักษาตัวอยู่ที่เมืองพิษณุโลกนั้น หายอาพาธแล้วตามเสด็จมาทันเฝ้าที่นี่ ทรงปฏิสันถารแก่พระราชมุนีตามสมควรแล้วประทานพระรูปกับ *เหรียญอริยสัจ* และหนังสือธรรมต่างอย่างแก่ *พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม* ผู้ว่าราชการเมือง ต่อไปประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ* และหนังสือฆราวาสธรรมแก่พวกข้าราชการทั้งฝ่ายพลเรือนและตำรวจภูธร เสร็จการประทานของแจกแก่ฆราวาสแล้ว พระสงฆ์ในเมืองนี้ถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วประทานย่ามตราแก่ *พระครูปาน* เจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองพิชัยเก่า *พระปลัดอ่วม* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองพิชัยใหม่ และประทานของแจกแก่พระสงฆ์นอกนี้ทั่วกัน ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น มี *พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี* เจ้าคณะเมืองเป็นต้น *ทรงชี้โทษในการประพฤติตนเป็นคนบริโภคหนี้ กล่าวคือไม่เอาใจใส่ในกิจพระศาสนา และรับบำรุงของฆราวาส ผู้อุปถัมภ์ด้วยตั้งใจเกื้อกูลแก่พระศาสนาเปล่า ๆ ควรจะมีความละอายแก่ใจ รับบำรุงของเขาก็ควรเอาภาระพระศาสนา ทรงแนะให้เข้าใจว่า พระพุทธศาสนาย่อมอาศัยอาณาจักรและรับอุปถัมภ์ของแผ่นดิน ควรปฏิบัติการให้ปรองดองกันอย่าแก่งแย่งกัน และควรทำให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินด้วย เช่น ช่วยสั่งสอนแนะนำราษฎรให้เป็นพลเมืองดี และรับลูกผู้ชายของเขาไว้เป็นศิษย์และเลี้ยงดูฝึกสอนตามกำลัง* ๑ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *พระธาตุทุ่งยั้ง* นั้น เป็นพระเจดีย์รูปพม่าฐานสี่เหลี่ยม ด้านหนึ่งยาวราว ๗ วา แต่ส่วนสูงไม่ปรากฏ เพราะหักลงมาจวนหมดองค์เสียแล้ว แต่บัดนี้ปฏิสังขรณ์ใหม่ ได้ยินว่ามีพม่ามาปฏิสังขรณ์แปลงจากรูปเดิมเสีย จึงกลายเป็นอย่างพม่าไป ตามอาการที่แลเห็น ไม่น่า

ถือเป็นของสำคัญเลย บางทีเป็นได้ เพราะในเมืองนี้ไม่มีพระเจดีย์ใหญ่กว่านี้เท่านั้น พระธาตุนี้ตั้งอยู่หลังพระวิหาร มีกำแพงแก้วก่อด้วยปูนล้อมรอบ ฯ พระวิหารยาว ๕ ห้อง เสาลายเขียน แต่หลังคาเปลี่ยนเป็นกระเบื้องซิเมนต์เสียแล้ว แต่หน้าบันยังเป็นลายสลักตามแบบวัดของชาวพายัพ พระประธานใหญ่แต่ไม่งาม โบสถ์อยู่ข้างขวาพระวิหาร หมู่กุฎีพระสงฆ์อยู่ข้างซ้ายพระวิหาร ฯ

วัดพระแท่นศิลาอาสน์ ตั้งอยู่บนที่เป็นเนินสูง มีหินแลงมาก พระวิหารซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระแท่นเป็นของใหม่ ยาว ๕ ห้อง ของเดิมไฟไหม้เสียแล้ว ตัวพระแท่นเองไม่มีชิ้นอะไรปรากฏ ก่ออิฐถือปูนปั้นลายปิดทองพื้นบนดาดปูนทาสีแดง เป็นของปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เอี่ยม ส่วนยาว ๖ ศอก ๖ นิ้ว กว้าง ๕ ศอก สูง ๒ ศอก ๓ นิ้ว มีเจาะเป็นช่องกลมไว้กลางพระแท่นสำหรับชนผู้เลื่อมใสศรัทธาจะได้เอาทรัพย์ทิ้งลงไปในช่องนั้น ฯ มีคำเล่าว่า *พระพุทธเจ้า* เสด็จมาประทับ ณ ที่นี้ ทรงห้อยบาตรที่ต้นพุทรา และเสด็จไปยืนทอดพระเนตรที่หนองอันอยู่ใกล้ ซึ่งได้นามตามนิมิตว่า *หนองพระแล* เรื่องนี้ไม่มีหลักฐาน และการคล้องบาตรที่ต้นไม้ก็ไม่ใช่กิริยาของภิกษุ แต่ตรัสว่ามีคติโบราณปรากฏอยู่ที่ตัวพระแท่นเองครั้งพุทธกาล ภิกษุสงฆ์ย่อมแต่งตั้งพุทธอาสน์ไว้ในศาลาที่ชุมนุมของหมู่ตนทุกสำนัก ดังจะทำที่ชุมนุมนั้นให้เป็นที่เสด็จออกของพระศาสดา ครั้นพระศาสดานิพพานแล้วในพระวิหารที่เคยประทับหรือสร้างต่อมา คงทำพุทธอาสน์ขึ้นไว้เป็นที่เคารพดุจเดียวกันกับ *พระแท่นเศวตฉัตร* ของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นที่เคารพของข้าราชการ พระพุทธรูปเป็นของประดิษฐานขึ้นตั้งบนนั้นเมื่อภายหลัง ที่นี้มีแต่พระแท่น ไม่มีพระพุทธรูปตั้งสืบมาแต่โบราณ เป็นที่คนประชุมนมัสการเป็นเทศกาลปีนั้น น่าจะเป็นเพราะตั้งอยู่ในทำเลที่ควรเที่ยวของพวกชาวเมืองนี้และเมืองใกล้เคียง ที่ไม่มีเขามีเนินจะสู้ เรื่องน่าจะเกิดขึ้นตามหลัง ฯ วัดพระแท่นนี้ร้างมาคราวหนึ่ง *พระวิสุทธิสารเถร (ผิว) วัดปทุมวนาราม* ครั้งยังไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ มาตั้งอยู่กับ *พระธรรมยุต* ผู้เป็นศิษย์ และรับฐานันดรเป็น *พระครูอภิบาลบรรจฐรณ์* ภายหลังโปรดให้เป็นพระราชาคณะ ลงไปอยู่วัดปทุมวนาราม กรุงเทพ ฯ วัดนี้จึงเป็นธรรมยุต

สืบมา เวลานี้มีพระอยู่เพียง ๒ รูป สามเณร ๒ รูปเท่านั้น เจ้าวัด *ชื่อกัณหา* อายุ ๖๗ พรรษา ๒๒ ทราบว่าการแสวงบิณฑบาตฝืดเคืองมาก เพราะเป็นสถานห่างจากหมู่บ้าน ฯ

เวียงเจ้าเงาะ มีสิ่งที่ปรากฏซึ่งจะพึงเห็นในบัดนี้นั้น คือเป็นที่มีหินแลง ลึกลงไปเป็นคู ๒ ชั้น สันนิษฐานว่าเป็นที่มั่นแห่งหนึ่งสำหรับป้องกันข้าศึก แต่เขาไม่ได้ค้นตลอด ได้ยินว่ายังมียาวไปอีก ๑๐ เส้นได้อยู่ ที่นั้นเป็นดินแข็ง ล่วงกาลนานมาจึงกลายเป็นแลง เป็นแลงทั้งแท่ง น่าดูอยู่ ฯ

๖. วันที่ ๒๓ พ.ย. เสด็จลงเสวยเช้าที่ปะรำ มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายตามเคย เสวยเสร็จแล้ว ทรงกระทำอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ และประทานของแจกเหมือนเมื่อวานนี้ เช้า ๒ โมงเศษเสด็จขึ้น

เช้า ๒ โมง ๔๕ นาที เสด็จจากที่ประทับโดยทาง *ถนนเกษมราษฎร์* เพื่อเสด็จไปยังสถานีรถไฟ ซึ่งจะเสด็จไปเมืองแพร่ต่อไปพร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ ถึง *วัดท่าถนน* ซึ่งอยู่ไม่ไกลแต่สถานี ยังมีเวลาอยู่ จึงเสด็จแวะทอดพระเนตร วัดนี้ *พระปลัดอ่วม* เป็นเจ้าอาวาส แต่ไม่อยู่ ไปคอยส่งเสด็จอยู่ที่สถานี มีพระลูกวัดรูปหนึ่ง *ชื่อเป้า* อายุ ๕๐ พรรษา ๑๔ ออกรับเสด็จแทน ตรัสสรรเสริญว่ารู้จักต้อนรับแขกดี ไม่หลบหนี บางวัดเจ้าวัดไม่อยู่ เวลาเจ้านายเสด็จ หลบหนีกันหมด แล้วประทานย่ามเป็นประสาทการ ภายหลังพระปลัดอ่วมจึงมา เสด็จทอดพระเนตรตามวัด ตรัสชมพระปลัดอ่วมว่ารักษาวัดสะอาดสะอ้านดี ทั้งตนเองก็คล่องแคล่วเรียบร้อย ทอดพระเนตรเห็นหลังคาโบสถ์มุงกระเบื้องซิเมนต์บ้าง กระเบื้องไทยบ้างลักลั่นกัน และกระเบื้องซิเมนต์ไม่เข้ากับหลังคา ทรงอย่างไทย ตรัสสั่งแก่เจ้าอาวาสให้เปลี่ยนเป็นกระเบื้องไทยทั้งนั้น สิ้นเท่าไรจะทรงรับออกช่วยประทานเป็นส่วนพระองค์ ฯ วัดนี้มีผลประโยชน์ ค่าเช่าเข้าวัดปีหนึ่งเดี๋ยวนี้กว่าพันบาท จัดว่าเป็นวัดที่เลี้ยงตัวเองได้ พระสงฆ์ไม่ฝืดเคืองด้วยอาหารบิณฑบาต ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินไปทาง *ถนนบางโพ* ถึงสถานี มีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือน

ตำรวจภูธรนักเรียนและราษฎรมาคอยส่งเสด็จเหมือนเมื่อรับเสด็จ กองทหารและตำรวจภูธรเป่าแตรเดี่ยวถวายคำนับ ประทับคอยเวลารถอยู่ มีรับสั่งให้ *เจ้าอธิการรื่น วัดวังหมู* เจ้าคณะหมวดบ้านวังหมู ไปตรวจการณ์ คณะ*แขวงตรอน*(๔๒) แล้วทำรายงานถวายในเวลาเสด็จกลับจากเมืองแพร่ พอได้เวลา เสด็จขึ้นรถไฟพ่วงพิเศษ เพื่อเสด็จเมืองแพร่ต่อไป มีพระครูเจ้าคณะหลายรูป และข้าราชการหลายนาย มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ตามส่งเสด็จมาในรถไฟ ฯ

ตอนที่ ๓ เสด็จเมืองแพร่

๖. วันที่ ๒๓ พ.ย. เช้า ๔ โมง ๒๑ นาที รถเคลื่อนจากสถานี *เมืองพิชัยใหม่* ผ่านสถานี *ท่าเสา* ซึ่งเสด็จมาทอดพระเนตรแล้ว พวกราษฎรแสดงอาการสนิทสนมรับเสด็จมากขึ้น เหนือขึ้นไป รถเดินขึ้นภูเขา ซึ่งมีชื่อว่า *เขาพลึง* ขึ้นไปทุกที อันเป็นเขาพรมแดนแห่ง *เมืองพิชัย* กับ *เมืองแพร่* ต่อกัน ภูเขานี้ใหญ่มาก ทางรถต้องเจาะอุโมงค์เดินถึง ๒ แห่ง อุโมงค์ทีแรกยังอยู่ในเขตเมืองพิชัยใหม่ ยาวประมาณ ๓ เส้น อุโมงค์หลังอยู่ในเขตเมืองแพร่ยาวประมาณเกือบ ๑๐ เส้น ฯ จวนจะย่างเข้าเขตเมืองแพร่ มีฝนตกปรอย ๆ เรื่อยไป รถผ่านสถานี *น้ำริด บ้านด่าน ปางต้นผึ้ง แม่พวก* ตามสถานีเหล่านี้ไม่ค่อยมีบ้านคน ดูเงียบสงัดมาก เพราะเป็นภูเขาและป่าเสียเป็นพื้น เที่ยง ๘ นาที ถึงสถานี *เด่นใจ* ซึ่งเป็นสถานีที่จะลงไปเมืองแพร่ ฝนตกใหญ่อยู่ราวประมาณชั่วโมงเศษ มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ และพระสงฆ์พวกเจ้าคณะในหัวเมืองอื่น ๆ ใน *มณพลพายัพ* ซึ่งมาเฝ้าในคราวเสด็จนี้ มาคอยรับเสด็จสวดถวายชัยมงคลอยู่ประมาณ ๓๐ รูป และพวกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือน มี *นายพลตรีพระพิพิธเดชะ* ผู้บัญชากองพลที่มณฑลพายัพและ *พระยานิกรกิติการ* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น และพวกราษฎรตั้งหลายร้อยคนพากันเปียกฝนคอยรับเสด็จ กองทหารเป่าแตรวงเพลงมหาชัยถวายคำนับ เสด็จลงจากรถ ต้องประทับรออยู่ที่สถานี กว่าฝนจะหายราวชั่วโมงเศษ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการราษฎรบางรูปบางนายตามสมควร พระสงฆ์และข้าราชการที่ตามส่งเสด็จมาแต่ *เมือง*

พิชัย เว้นไว้แต่ *พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม* ทูลลากลับที่นี่ ตรัสสั่งให้ไวยาวัจกรในพระองค์จัดค่าพาหนะส่งพระสงฆ์เหล่านั้นกลับ บ่าย ๑ โมง ๓๓ นาที พอฝนหาย ผู้ว่าราชการเมืองเชิญเสด็จขึ้นประทับยังรถไฟโถงพิเศษ ซึ่งจัดไว้เพื่อเป็นรถทรงพร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ ทางรถตั้งแต่นี้จนถึง *บ้านปิน* ที่พึ่งเปิดใหม่ *พระยานิกรกิติการ* จัดรถโถงเดินเป็นพิเศษ เพื่อทอดพระเนตรเห็นภูมิสถานถนัด รถเดินตัดไปตามภูเขา ซึ่งเป็นสถานที่น่าดู บางแห่งเลียบภูเขาและเลียบลำ *น้ำยม* อันดาดาษไปด้วยแก่งและผา ข้ามแม่น้ำยมที่ *ตำบลปากต้า* ผ่านสถานี *ปากปาน แก่งหลวง*

บ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที ถึงสถานี *บ้านปิน* แขวง *อำเภอเมืองลอง* ซึ่งเป็นเขต *เมืองนครลำปาง* มีปะรำปลูกและตกแต่งรับเสด็จ พระสงฆ์ในแขวงนี้ประมาณ ๓๐ รูป และเจ้าคณะเมืองนครลำปางมาคอยเฝ้าสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ และราษฎรอีกหลายร้อยคนมาคอยเฝ้า ดูเรียบร้อยดี ผู้หญิงกับผู้ชายนั่งคนละแผนก ไม่ปะปนกัน ประทานย่ามตราแก่ *พระครูญาณวิลาศ* เจ้าคณะแขวง และประทานของแจกแก่พระสงฆ์นอกนี้ทั่วกัน แล้วประทานปฏิสันถารและของแจกแก่พวกข้าราชการ พวกราษฎร แล้วทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย ทางรถเปิดเดินเพียงนี้ ต่อนี้ไปถึง *บ้านผาคอ* ทางทำแล้ว รถงานเดินได้ แต่ยังไม่ได้เปิดให้คนเดินสาร เขาเตรียมเสด็จถึง แต่เวลาบ่ายมากแล้ว เพราะต้องประทับรอฝนอยู่ที่สถานีเด่นใจ จึงไม่เสด็จต่อไป

บ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จกลับ ถึงสถานีเด่นใจบ่าย ๕ โมง ๒๑ นาที รถเดินชั่วโมงเศษ เสด็จประทับยังรถยนต์ซึ่งเขาจัดเตรียมไว้รับเสด็จพร้อมด้วย *พระยานิกรกิติการ* ผู้ขับเอง และรถยนต์ พระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จ มาโดยทางถนนเด่นใจ ซึ่งตัดมาในป่าบ้าง ทุ่งนาบ้าง ถนนสายนี้ยาวมากถึง ๖๒๐ เส้น ทั้งกว้างขวาง สะอาดสะอ้านดี มีต้นไม้ปลูกสองข้าง แต่ยังเล็ก การรับเสด็จก็จัดอย่างแข็งแรง รถยนต์ที่รับพระสงฆ์และข้าราชการที่ตามเสด็จ ก็ตกแต่งด้วยผ้าขาว ผ้าแดง และต้นกล้วยต้นอ้อย แสดงความตั้งใจ ตามหน้าสถานใหญ่นั้น ๆ ซึ่งเสด็จผ่านมา เป็นต้น

ว่าวัด ศาลารัฐบาลและสถานีตำรวจภูธรมีตั้งซุ้มไฟและประดับประดาด้วยเครื่องประดับตกแต่งต่าง ๆ ตลอดถึงตามถนนตามสะพานและตลาด ก็ตกแต่งด้วยราชวัตรฉัตรธงและโคมไฟต่าง ๆ เป็นอันมาก ไฟสว่างไสวทั่วไป ผู้คนเอิกเกริกหลามถนนอย่างมีนักขัตฤกษ์ใหญ่ ทั้งวัดทั้งบ้าน ต่างต้อนรับเสด็จพร้อมกัน

๑ ทุ่มเศษ เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับ *พระยาบุรีรัตน์* ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนตำรวจภูธรและพวกราษฎรคอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก มีจุดดอกไม้เพลิงถวายขณะเมื่อเสด็จไปถึง พวกพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในเมืองนั้นและเมืองอื่นในมณฑลนั้นเฝ้ารับเสด็จ *พระครูพุทธวงศาจารย์* เจ้าคณะ*เมืองแพร่* กราบทูลรายชื่อ ทรงปฏิสันถารอยู่พอควรแก่เวลาแล้ว เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *หัวเมืองในมณฑลพายัพ* บางหัวเมืองมีหนทางมาได้โดยลำบาก ยากกว่าที่อยู่กรุงเทพ ฯ จะไป *เมืองแพร่* พวกเจ้าคณะได้ทราบว่าจะเสด็จมาตรวจการณ์คณะสงฆ์ในเมืองแพร่ มีน้ำใจภักดี จึงมาเมืองแพร่เพื่อจะได้เฝ้าเป็นการรับเสด็จ ฯ เพียงมาเฝ้า น่าจะได้ความลำบาก แต่คงเป็นประโยชน์แห่งการมามากอยู่ ผู้ที่ยังไม่ทรงรู้จัก จะได้ทรงรู้จัก ที่ทรงรู้จักแล้ว จะได้ทรงคุ้นเคย จะได้เห็นวิธีดำเนินการที่ทรงอย่างไร จะได้รับพระโอวาทแนะนำในการงาน จะได้รู้จักและเข้าสมาคมกับพระราชาคณะผู้ตามเสด็จ ผู้จะชักนำให้เจริญด้วยอัธยาศัยและมรรยาท และจะได้รู้จักกับเจ้าคณะต่างเมืองในมณฑลเดียวกัน และผูกพันความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกว้างออกไป พวกเจ้าคณะมีภักดีและอุตสาหะมาเฝ้า สมควรแท้ ฯ

จำนวนพระสงฆ์ที่มาเฝ้านั้น *นครน่าน* ๓ รูป *พระครูนันทสมณาจารย์*[๔๓] เจ้าคณะเมือง ๑ *พระปลัดรอด* ว่าที่เจ้าคณะแขวงมือง ๑ *พระสมุห์อินทร์* ฐานาพระครูนันทสมณาจารย์ ๑ *นครเชียงใหม่* ๕ รูป *พระครูสุคันธศีล*[๔๔] เจ้าคณะ *แขวงแม่วาง* ๑ *พระครูมหาพุทธิมา*[๔๕] เจ้าคณะ*แขวงแม่ออน* ๑ *พระครูมหามงคล*[๔๖] เจ้าคณะ *แขวงแม่ริม* ๑ *พระปลัดปั๋น* เจ้าอาวาส *วัดหอธรรม* ๑ *พระใบฎีกาเต๋า* อาจารย์โรงเรียนธรรมวินัย ๑

นครลำพูน ๓ รูป *พระครูญาณวิชัย* ว่าที่รองเจ้าคณะเมือง ๑ *พระครูมหาศีลวงศ์*(๔๗) เจ้าคณะแขวงเมือง ๑ *พระปลัดปั่น* ฐานาของพระครูศีลวิลาส ๑ นครลำปาง ๔ รูป *พระครูสัทธรรมรังษี*(๔๘) เจ้าคณะ *แขวงเมืองเถิน* ๑ *พระครูสหัสสรังษี*(๔๙) เจ้าคณะ *แขวงสบปาบ* ๑ *พระครูญาณวิลาส* เจ้าคณะ *แขวงเมืองลอง* ๑ *พระปลัดธรรมเสนา วัดพลชัย* ๑ *เมืองเชียงราย* ๒ รูป *พระครูศีลคันธสาร*(๕๐) เจ้าคณะ *แขวงเชียงคำ* ๑ *พระครูสมพมิตร* เจ้าคณะ *แขวงเวียงป่าเป้า* ๑ รวม ๑๗ รูป ฯ ในพวกเจ้าคณะต่างเมืองนี้ มีหลายรูปเลยลงมากรุงเทพ ฯ ด้วย เพื่อจะได้เห็นการงาน เป็นความดีอยู่ เพราะผู้อยู่หัวเมืองแม้ได้เคยมากรุงเทพ ฯ แต่ไปเสียหลายปี ความเป็นไปข้างนี้ในระหว่างนั้น มักรู้ไม่ทัน มาอยู่บ่อย ๆ จะได้เรียนรู้ตามคราว ทั้งจะได้ผูกไมตรีกับพระชาวกรุงเทพ ฯ ที่ยังไม่รู้จัก ที่รู้จักกันแล้วจะได้สนิทเข้าอีก ฯ

๗. วันที่ ๒๔ พ.ย. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา มีพวกข้าราชการและราษฎรมาทำบุญตักบาตรประมาณ ๑๐๐ คน เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และผู้เจ้าถิ่นและผู้อาคันตุกะหลายสิบรูป เสวยเสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนา เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จพักเช้า

จวน ๓ โมง เสด็จทรงพระเสลี่ยง กั้นพระกลดเป็นขบวน เสด็จศาลารัฐบาล ผู้ว่าราชการเมืองนำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว ประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก* และ *เหรียญอริยสัจ* ตามสมควรแก่ชั้น เสร็จการประทานของแจกแล้ว ประทานพระโอวาท มีเนื้อความคล้ายที่ประทานแก่พวกข้าราชการและราษฎรที่หน้าจวนที่ประทับเมืองพิชัยใหม่ จบแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองนำเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามห้องการ แล้วเสด็จสถานีทหาร ผู้บัญชาการนำนายทหารเฝ้าและพวกทหารนักโทษ ประทานพระโอวาทแก่พวกนักโทษ โดยความว่า *คนเราที่จะอยู่กันเป็นพวกเป็นหมู่ได้ก็ต้องอาศัยอยู่ในบังคับบัญชากัน ไม่เช่นนั้นหมู่ก็จะตั้งอยู่ไม่ได้ อนึ่ง การที่พวกเจ้ามาต้องโทษเช่นนี้ ก็เพราะโทษที่ไม่อยู่ในบังคับบัญชา* แต่เมื่อประพฤติ*เสียลงไปเช่นนี้แล้ว จะกลับเอาคืนไม่ได้ มีหนทางอยู่แต่เมื่อพ้นโทษไปแล้ว อย่าประพฤติเสียหายเช่นนี้อีก* เมื่อจบพระโอวาทแล้ว แม่ทัพสั่งให้ปล่อย

นักโทษเหล่านั้นถวาย แล้วประทานพระโอวาทแก่พวกทหารต่อไป มีเนื้อความคล้ายกับที่ประทานแก่พวกทหารมณฑลพิษณุโลก เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่พวกทหารเหมือนที่แล้วมา ครั้นเสร็จพิธีที่สถานีทหารแล้ว เสด็จ *โรงเรียนพิริยาลัย* ประทานธงนามโรงเรียน ๑๓ คันแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่พวกนักเรียน และประทานพระโอวาทแล้ว เสด็จกลับพลับพลา มีพวก *เงี้ยว* พวก *พม่า* มาคอยเฝ้าถวายของที่พลับพลาประมาณ ๑๐๐ คน บ้างก็เอาผ้าโพกผ้าห่มของตนลงปูกับพื้นดินในระหว่างทางที่จะเสด็จ เพื่อให้ทรงพระดำเนินเหยียบ ประทับเสวยเพลที่พลับพลา เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกที่มาคอยเฝ้าเหล่านั้น โดยความว่า *คนเราจะอยู่คนเดียวไม่ได้ จำต้องอยู่เป็นหมวดหมู่กัน จะได้ช่วยกันป้องกันอันตราย เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องมีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ทรงชักด้าย แมลงผึ้ง และตัวปลวกมาเป็นอุปมาว่า ด้ายเส้นเดียวอาจดึงขาดง่าย หลายเส้นขาดยาก แมลงผึ้งตัวเล็ก ๆ มันพร้อมเพรียงกัน คนย่อมทำอันตรายมันยาก ปลวกตัวนิดเดียว มันยังทำที่อยู่ของมันใหญ่โตให้เป็นสุขสำราญได้ แม้ถึงมนุษย์ก็เหมือนกัน มีความพร้อมเพรียงกันแล้ว ก็ย่อมจะกำจัดภัยอันตรายอยู่เป็นสุขสำราญได้ฉันนั้น แล้วทรงแสดงถึงธรรมสำหรับผูกสามัคคีอีก ๔ ประการ คือความสัตย์ซื่อต่อกัน ตั้งต้นแต่ในครอบครัวสามีภรรยาบุตรมารดาบิดา ตลอดถึงซื่อตรงต่อบ้านเมืองที่ตนอยู่ นี้เป็นข้อต้น ข้อ ๒ ให้มีความข่มใจห้ามใจของตน เช่น เมื่อความอยากได้หรือความขัดใจเกิดขึ้น ก็ให้รู้จักบังคับใจของตัว ไม่ปล่อยให้เป็นไปตามอำนาจ ข้อ ๓ ให้มีความอดทนในเมื่อถูกยั่วโทสะ ข้อ ๔ ให้รู้จักมีจิตเผื่อแผ่เกื้อกูลกันไม่ทำใจคับแคบ* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพรแล้ว ทรงยถาพระสงฆ์สวดอนุโมทนา แล้วประทานของแจกและผูกข้อมือเด็กตามเคย และประทานของแจกแก่พวกพระสงฆ์ในเมืองนี้ ทั้งที่มาจากเมืองอื่นตามสมควรแก่ที่มาใกล้และไกล

บ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรวัด คือ *วัดพระนอน วัดพงสนุก วัดหลวง วัดศรีชุม วัดหัวข่วง* และศาลกับเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่

พวกนักโทษ โดยความว่า คนเราที่เกิดมา ให้คุณก็มี ให้โทษก็มี คนให้โทษนั้นคือคนที่เกิดมาแล้วประทุษร้ายเพื่อนกันให้ได้ความลำบาก มีประทุษร้ายร่างกาย ฉกลักของเขาเป็นต้น คนที่ไม่ประทุษร้ายเพื่อนกันหรือกลับทำประโยชน์ให้ เป็นคนให้คุณ แล้วทรงชักถึงร่างกายของคนเรา เมื่อโรคเกิดขึ้นเขาต้องรีบรักษาให้หาย หรือคนทำนา เขาก็ไถเอาหญ้าซึ่งจะเป็นเครื่องประทุษร้ายข้าวกล้าออกเสีย หรือในสกุลหนึ่ง เมื่อลูกเต้าทำผิด เช่น เล่นรังแกพี่น้องกัน ผู้ใหญ่มารดาบิดาก็เฆี่ยนตีเป็นต้น พวกเจ้าก็เหมือนกัน เมื่อทำผิดแล้ว แผ่นดินท่านก็ลงโทษ บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข ก็เพราะพลเมืองไม่เบียดเบียนกันและกัน ต่างวางใจในชีวิตและทรัพย์สมบัติลงได้ แล้วทรงแสดงโทษแห่งการถูกจำจองและการหนีหาย ทรงแสดงอุบายซึ่งเป็นทางที่ดีที่สุด คือทำตัวให้เป็นนักโทษที่ดี อยู่ในบังคับบัญชาของพะทำ-มะรง และตั้งเจตนาที่จะงดเว้นความประพฤติชั่วอย่างที่เคยทำมาแล้ว และตั้งใจอยู่ในศีลในธรรม นึกว่าใช้กรรมเสียให้หมด แล้วเสด็จสถานีตำรวจภูธร ประทานพระโอวาทและประทานของแจกแก่พวกตำรวจภูธร และภรรยานายตำรวจภูธรเหมือนที่แล้วมา

แล้วเสด็จ วัดน้ำคือ ซึ่งเป็นวัดที่อยู่ของพระครูเจ้าคณะเมือง มีพระสงฆ์ทั้งฝ่ายไทยพายัพ เงี้ยวพม่า ต้องสู้ และราษฎรตั้งหลายร้อยมาคอยเฝ้าอยู่ที่นี่ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่พระสงฆ์เหล่านั้น โดยความว่า พวกท่านแม้เป็นนิกายต่างกัน หรือคนละบ้านคนละเมืองกัน แต่ก็บวชอุทิศเฉพาะพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวกัน เราควรจะเดินตามรอยพระบาทของพระองค์ จึงจะชื่อว่าเป็นสาวกพระองค์ เปรียบเหมือนในสกุลหนึ่ง ๆ ถ้าบุตรหลานในสกุลนั้นไม่ประพฤติตามธรรมของสกุล ก็ไม่ชื่อว่าดำเนินตามสกุล การที่จะเดินตามรอยพระบาทของพระองค์นั้นก็ด้วยมาปฏิบัติตามพระธรรมและพระพุทธจรรยาของพระองค์ เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงปฏิสันถารอยู่แก่พระสงฆ์และพวกราษฎรพอสมควรแก่เวลา เสด็จกลับพลับพลา ๑ ทุ่มเศษ ยังมีพวกราษฎรและพระสงฆ์มาคอยดักเฝ้าที่พลับพลาอีกแน่น ประทานปฏิสันถารและของแจกตาม

ควรแล้ว ๒ ทุ่มเศษ เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุฉพาะวัน ฯ วัดที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้นั้น เป็นวัดหลักฐานมั่นคงมาก โบสถ์ก่อทั้งนั้น มีกำแพงก่อด้วยอิฐทุกวัด แต่ไม่โบกปูน พระประธานหางามยาก ตามวัดเหล่านั้น ที่ขาดไม่ได้คือ *กลองยาว* มีทุกวัด และตกแต่งรับเสด็จอย่างเต็มกำลัง *วัดน้ำคือ* ซึ่งเป็นที่อยู่ของเจ้าคณะเมือง เป็นอย่างตกแต่งประดับประดามากกว่าวัดทั้งหลาย ฯ

๘. วันที่ ๒๕ พ.ย. เช้าฝนตกเรื่อยมาตั้งแต่คืนนี้ แม้อย่างนั้น ก็ยังมีข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหารมาเลี้ยงพระสงฆ์เหมือนวันก่อน ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่พลับพลา แล้วประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของทายกเหล่านั้น *ด้วยเรื่องความเคารพในบุคคลที่ควรเคารพ ว่าเป็นเหตุเจริญอายุ วรรณะคือผิวกายผ่องใส สุขความสบายกายสบายใจ พละกำลังกายกำลังใจ แล้วทรงแจกบุคคลที่ควรเคารพออกไปเป็น ๓ คือผู้เจริญโดยชาติ เช่น กษัตริย์คือพวกเจ้า ๑ ผู้เจริญโดยวัย เช่น คนที่สูงอายุ มีปู่ย่าตาทวดเป็นต้น ๑ ผู้เจริญโดยคุณความดี เช่น สมณพราหมณ์ ๑ พวกชาวเมืองมาเคารพในพระองค์ ก็ชื่อว่าแสดงเคารพในพระมหากษัตริย์ผู้ครองแผ่นดิน และเคารพในสมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าของพระพุทธศาสนา นี้จัดเป็นมงคลแก่ตน* เมื่อจบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกและผูกข้อมือเด็กเหมือนวันก่อน

เวลาเช้า ๓ โมง ๓๓ นาที ฝนหาย เสด็จโดยรถยนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จ โดย *ถนนน่าน* ซึ่งเป็นทางไปเมืองน่าน แล้วเลี้ยว *ถนนรอบเวียง* วัดอยู่ตามทางที่รถผ่านไป ตกแต่ง มีพระสงฆ์ยืนแถวรับเสด็จทุก ๆ วัด มีคนคอยเฝ้าดูตามระหว่างถนน รถหยุด ณ *ตำบลเหมืองม่อ* ซึ่งมีระยะทางห่างจากพลับพลา ๓๐๐ เส้น ทรงพระเสลี่ยงไปโดยถนน ซึ่งจะเข้าไปสู่ *วัดเหมืองม่อ* ถนนสายนี้ *พระครูมหาญาณสิทธิ* เจ้าวัดเหมืองม่อ ตัดขึ้นเพื่อรับเสด็จคราวนี้ ยาว ๑๐ เส้นเศษ ทำอยู่ในระหว่าง ๑๐ วันสำเร็จ ทำได้อย่างนี้ ด้วยความกว้างขวางโอบอ้อมอารีของพระครูในระหว่างชาวบ้านตำบลนั้น และมีราชวัตรตกแต่งด้วยดอกไม้และ

ต้นกล้วยตลอดไป มีพวกชาวบ้านโปรยข้าวตอกดอกไม้ในระหว่างทางที่เสด็จ

เช้า ๔ โมง ๔๔ นาที ถึง *วัดเหมืองม่อ* ในวัดมีการตกแต่งประดับประดาอย่างที่เห็นได้ว่าเต็มสามารถของพระครู มีพระสงฆ์ราว ๕๐ รูป และราษฎรมากราวพันหนึ่งคอยเฝ้าอยู่ในวัดนั้น ฯ ราษฎรตำบลนี้มากเกือบเป็นอำเภอหนึ่งได้ ทราบว่ามีจำนวนถึงหมื่นคนและกลมเกลียวกับพระครูดี เพราะพระครูเป็นอุปัชฌายะในตำบลนั้น เจริญโดยวัย มีอายุถึง ๗๒ พรรษา ๕๑ ทั้งเป็นผู้มีอัธยาศัยดี ฯ เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้ว ทรงพระดำเนินตามบริเวณเพื่อพวกราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน แล้วเสด็จเข้าไปประทับเสวยเพลในอุโบสถพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย เสร็จแล้วทรงอนุโมทนา พอได้เวลาเสด็จเปิดคลุมป้ายนามโรงเรียน ซึ่ง *พระครูมหาญาณสิทธิ* สร้างขึ้นแล้วเสร็จในคราวเสด็จนี้ว่า *โรงเรียนวัดเหมืองม่อ* พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ชาวบ้านลั่นฆ้องกลอง แล้วประทานพระโอวาทมีใจความว่า *พระสงฆ์ทั้งหลายจงดูอย่างพระครูมหาญาณสิทธิผู้มีใจเผื่อแผ่ความดี ความเจริญแก่ราษฎร จึงได้จัดสร้างโรงเรียนขึ้น ส่วนนักเรียนจงนึกถึงอุปการคุณของพระครูผู้เจ้าของโรงเรียน และจงหมั่นตั้งใจเล่าเรียนเพื่อหนุนกำลังผู้ใหญ่ ฝ่ายครูผู้จะสอนจงสั่งสอนแก่นักเรียนด้วยเมตตาจิตให้เหมือนดังลูกหรือน้องของตน* เมื่อจบพระโอวาทแล้ว นักเรียนได้ร้องคำนมัสการพระรัตนตรัย ครูได้เริ่มการสอนถวายพระเนตร เสร็จแล้วทรงช่วยกำลังการสร้างโรงเรียนแก่ *พระครูมหาญาณสิทธิ* และประทานของแจกแก่ครู และผูกข้อมือเด็กนักเรียนโดยสมควร แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ศาลาดักบาตร ประทานพระโอวาทแก่พวกราษฎร มีใจความคล้ายที่ทรงประทานแก่พวกราษฎรที่วัดพระแท่นศิลาอาสน์เมืองพิชัย

บ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จจากวัดเหมืองม่อ ไป *พระธาตุช่อแฮ* ต่อไปประทับ ณ พลับพลาซึ่งอยู่ในบริเวณนั้น ทอดพระเนตรการแห่งครัวทานและบ้องไฟ ซึ่งบ้านเมืองจัดขึ้นถวายเพื่อให้ทอดพระเนตร แล้วเสด็จขึ้นนมัสการพระธาตุเจดีย์ ซึ่งประดิษฐานอยู่บนเนินสูง เสด็จเข้าในวิหารประชุมคณะสงฆ์ประมาณร้อยหนึ่ง นมัสการพระสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิ

มงคลสำหรับเมืองนี้ จบแล้ว เสด็จออกประทับหน้าวิหาร ทอดพระเนตรจุดบ้องไฟที่วัดทั้งหลายทำมา ประทานรางวัลแก่วัดเจ้าของบ้องไฟที่ขึ้นดีตามสมควรเป็นชั้น ๆ แล้วประทับทรงฟังเขาอ่านคำประกาศถวายครัวทาน แล้วเสด็จกลับโดย *ถนนบ้านป่าแดง* เข้าทอดพระเนตร *วัดชัยมงคล* และ *วัดเงี้ยว* พวกเงี้ยวลาดผ้าขาวเป็นทางเสด็จเข้าวัด มีเทียนไขจุดสองข้างพระบาทเปื้อนโคลนมา แก้ผ้าโพกศีรษะเข้าเช็ด ในวัดตกแต่งอย่างแข็งแรง วิหารทำกว้างขวางอย่างศาลา ทำด้วยไม้จริง ท่อนล่างก่อด้วยปูนรับอย่างศาลาการเปรียญ บางหลังมียอดหลายยอด แต่มีพระอยู่เพียง ๓ รูป สามเณร ๖ รูปเท่านั้น อยู่กันในวิหารนั่นเอง ไม่มีเสนาสนะ อยู่ต่างหาก ดูพวกเขาศรัทธากันแข็งแรง ทรงปฏิสันถาร ประทานของแจก พระทรงรับดอกไม้ธูปเทียนและของถวายอยู่จนถึงเวลาเสด็จกลับ ตามทาง *พวกเงี้ยว* และพวกจีนตามตลาดลาดผ้าขาวบ้าง ผ้าแดงบ้าง เป็นทางเสด็จ จุดเทียนไขสองข้าง นัยว่าตั้งใจจะลาดจนถึงพลับพลาที่ประทับ แต่ผ้าหมดท้องตลาด ลาดได้เพียงตั้งแต่วัดเงี้ยวจนถึงหน้าสถานีตำรวจภูธร แต่อย่างนั้นก็เป็นทางหลายเส้น เสด็จมาตามระหว่างทาง มีคนคอยถวายดอกไม้ธูปเทียนและของอื่นรายมาจนถึงพลับพลา ที่สุดจนคนตาบอดก็มี เห็นไม่ได้ตรัสให้ได้ยินพระสุรเสียง ที่เป็นผู้ชายทรงผูกผ้าเช็ดหน้าประทานให้ที่คอเพื่อได้รับสัมผัส เสด็จถึง ๑ ทุ่ม ๔๓ นาที ยังตามมาเฝ้าที่พลับพลาอีกเป็นอันมาก เงี้ยวบางคนล้างพระบาทแล้ว แก้ผมของตนเข้าเช็ดพระบาท บางคนเป็นแต่แก้ผมออกหมายอาการอย่างนั้น ยังมีราษฎรชาวเมืองพากันมาเฝ้าเป็นพวก ๆ ทรงรับอยู่จนเกือบ ๑ ยาม จึงได้เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *พระธาตุช่อแฮ* นั้น ทำเป็นพระเจดีย์สูง ๑๕ วา รูปแปดเหลี่ยม หุ้มทองแดงแผ่น แต่ไม่รู้จักบัดกรีให้ดี และดูปุปะไปทั้งองค์ แล้วปิดทองข้างนอก พระเจดีย์หุ้มทองแดงปิดทองชนิดนี้ มีตัวอย่างที่หน้าพระพุทธปรางค์ปราสาท *วัดพระศรีรัตนศาสดาราม* แต่ที่นี้บัดกรีทองแดงสนิทดี เห็นเป็นเนื้อเดียวกัน ต่อองค์พระธาตุออกมา มีทักษิณชั้นใน ๑ ชั้นนอก ๑ มีวิหาร ๕ ห้องอยู่ด้านหน้า พระธาตุช่อแฮนั้นเป็นที่สำคัญแห่งหนึ่ง

ของ *เมืองแพร่* เป็นที่นมัสการและเล่นนักขัตฤกษ์ ออกร้านขายของกันอย่าง *พระบาท* และ *พระฉาย* ฯ ถวาย *ครัวทาน* นั้น เป็นการบริจาคอย่างหนึ่งของชาวเมืองนี้ เป็นชนิดผ้าป่าของเมืองเรา ทำเป็นรูปต่าง ๆ สัตว์พาหนะบ้างก็มี เรือนก็มี ยานก็มี จัดไตรบ้าง จีวรบ้าง สบงบ้าง ของบริโภค ของใช้บรรทุกบนนั้น และประดับตามฐาน มีคานหามไปบ้าง ลากไปบ้าง มีกลองบ้าง ฆ้องบ้างตีนำ และมีคนตามแห่ไปเป็นพวก ๆ และเข้าเป็นกระบวนใหญ่รอเสด็จ เมื่อเสด็จแล้ว จึงเดินกระบวนใหญ่ผ่านหน้าพลับพลา ขึ้นบนเนินตั้งไว้รอบพระธาตุและวิหาร ถึงคราวถวาย ต่างนิมนต์พระไปรับ อย่างชักผ้าป่า พระผู้รับนั่งลงบนเสื่อเครื่องครัวทานที่เขาปูไว้สำหรับ ทายกอ่านคำอุทิศถวายยืดยาว ฟังไม่ค่อยเข้าใจ จบแล้วถวายน้ำทักษิโณทก พระอนุโมทนา เครื่องครัวทานนี้ตกเป็นของพระธาตุ ที่เป็นอาหารจ่ายให้คนเฝ้าบริโภค ที่เป็นผ้าและเครื่องใช้ จำหน่ายเอามูลค่าปฏิสังขรณ์พระธาตุ เขาทำเป็นธรรมเนียมปีในเดือน ๖ หรือเดือนอื่นจำไม่ถนัด คราวนี้เขาทำเป็นพิเศษ เพื่อถวายทอดพระเนตรการบุญเช่นนี้ วัดทั้งหลายตามตำบลรับทำชาวบ้านเข้าสมทบ ฯ หนทางที่เสด็จวันนี้ ๖๐๐ เส้นเศษ ถูกเมื่อคืนนี้ฝนตกใหญ่ ปรอยมาจนกลางวัน เวลาเสด็จกลับ หนทางเป็นโคลนมาก รถยนต์ต้องเข็นกันบ่อย ๆ ถึงเสด็จลงก็มี ช่วยกันเข็นทั้งผู้ว่าราชการเมือง ข้าราชการและราษฎร ฯ

๙. วันที่ ๒๖ พ.ย. เวลาเช้าก่อนเสวย เสด็จออกประทับหน้ามุข ประทานนามสกุลและชื่อแก่พวกข้าราชการและบุตรของเขา ประทานพระรูปแก่พระสงฆ์และข้าราชการบางรูปบางนาย แล้วประทับเสวยเช้าที่พลับพลาเหมือนเมื่อวานนี้ เสวยแล้ว เสด็จลงประทับหน้าพลับพลา ประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่กองเสือป่าเหมือนนัยหนหลัง

เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที เสด็จประทับรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ มาโดย *ถนนเด่นใจ* ยังมีพวกราษฎรพากันมาเฝ้าถวายของพอทันที่รถบ้าง ดักถวายในระหว่างทางบ้าง เสด็จแวะทรงอุทิศพระกุศลประทานแก่ *พระยาราชฤทธานนท์ (อยู่)*[๔๑] ผู้ว่าราชการเมืองเก่า ซึ่ง

พวกก่อจลาจลฆ่าตายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ณ อนุสาวรีย์ ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างทางที่เสด็จกลับ แล้วเสด็จเข้า *วัดร่องอากาศ* ทรงเปิดโรงเรียน ซึ่ง *พระครูขัดติยะ* เจ้าคณะแขวงสร้างขึ้นแล้วเสร็จในคราวเสด็จนี้เหมือนที่วัดเหมืองม่อ แล้วเสด็จต่อไป ประทับเสวยเพล ณ วัดซึ่งอยู่ใกล้กับสถานีรถไฟ วัดนี้ *นายเลื่อน* พ่อค้าไม้พึ่งสร้างขึ้นในศกนี้เอง ยังเป็นสำนักสงฆ์ มีแต่ศาลาใหญ่หลังหนึ่ง กับกุฏี ๒–๓ หลัง ภูมิสถานดีพอใช้ อยู่ใกล้ตลาด ใกล้สถานี น่าจะเป็นที่ติดต่อไปภายหน้า เจ้าของวัดกราบทูลขอประทานชื่อ ตรัสประทานว่า *"วัดเด่นใจ"* เพื่อให้สมแก่ตำบลและเรียกง่าย และประทานกำลังช่วยในการสร้างวัดแก่เขาบ้าง เที่ยงเศษ เสด็จออกจาก**วัดเด่นใจ** มาประทับรอรถอยู่ ณ สถานี มีพระสงฆ์และข้าราชการราษฎรตามมาส่งเสด็จถึงสถานี ทรงประทานพระปฏิสันถารและของแจกแก่พวกเหล่านั้นตามสมควร พอได้เวลา เสด็จประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เพื่อเสด็จกลับ *เมืองพิชัย* ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองนี้มีกำแพงเป็นเนินดินล้อมรอบ มีประตูเข้า ๗ ประตู ศาลาที่ว่าราชการตั้งอยู่ใกล้ประตูศรีชุม ซึ่งเป็นประตูด้านตะวันตกแห่งเมือง มีถนนหนทางหลายสาย สายหนึ่ง ๆ ยาวตั้งหลายร้อยเส้น อาณาเขตเมืองภายนอกมีเขาล้อมรอบ แบ่งเป็น ๔ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอแม่พวก* ๑ *อำเภอเมืองสอง* ๑ *อำเภอร่องกวาง*[๕๒] ๑ ราษฎรพื้นเมืองหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาค้าขายเป็นพื้น พลเมืองมีมาก มีจำนวนเกือบแสนคน แถบในเมืองเป็นคนบริบูรณ์โดยมากกว่าขัดสน แต่อำเภอนอก ๆ ออกไปขัดสนมากกว่าบริบูรณ์ นอกจากไทยพายัพ มีอีกหลายพวก คือ *เงี้ยว* มีจำนวนมาก รองพวกไทยลงมา *พม่า ต้องสู้ ฝรั่ง* แต่ไม่มาก ที่ได้เห็นเป็นคนสะอาดสะอ้านเรียบร้อยโดยมาก ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ อย่างมากเพียง ๕–๖ วัด อย่างน้อยมีวัดเดียว และมี *วัดเงี้ยว วัดต้องสู้*[๕๓] *วัดพม่า* นิกายละวัด ๆ แต่นิกายหนึ่ง ๆ มีพระไม่มาก ๓–๔ รูปเท่านั้น และในพระ ๓ นิกายนี้ ย่อมอยู่ในปกครองของคณะเมืองเรียบร้อยดี เข้ากันได้ ไม่แก่งแย่ง วัดเป็นสำนักสงฆ์โดยมาก มีจำนวนถึง ๑๓๙ วัด มีวิสุงคามน้อยเพียง ๒๙ วัดเท่านั้น ฯ โบสถ์วิหาร

ก่อด้วยอิฐแทบทุกวัด ทำอย่างแบบเก่า คือยกวิหารเป็นสำคัญ โบสถ์ทำเล็ก ๆ แอบไว้ข้างหนึ่งแห่งวิหาร ชั่วอาศัยทำสังฆกรรมเท่านั้น และโดยมากมีลวดลายสลักอย่างประณีต เป็นหลักฐานแทบทุกวัด กำแพงวัดก่ออิฐทำเตี้ยไม่โบกปูน พระประธานหางามยาก ธรรมาสน์เป็นอย่างของวัดแห่งชาวพายัพ เช่นเดียวกับที่วัดของพวกนี้ที่เมืองตาก เป็นธรรมาสน์มียอดทรงสูง เชิงล่างคล้ายเชิงพานแว่นฟ้าที่สำหรับวางผ้าไตรบวชนาค ตอนกลางที่พระนั่งมีฝากำบังไม่ให้เห็นหน้าผู้เทศน์ ฯ กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้น ใช้กระเบื้องไม้โดยมากกว่ากระเบื้องดิน ทำหน้าต่างช่องเล็ก ๆ ฯ

วัดหนึ่ง ๆ พระสงฆ์อย่างมาก ๒๐ รูป ที่น้อยไม่พอคณะสงฆ์ เณรมีมากกว่าพระตั้ง ๓ เท่า ทราบจำนวนพระในบัดนี้ว่ามีเพียง ๔๘๙ รูป เณรมีถึง ๑,๔๗๐ รูป ฯ ข้อที่มีเณรมากนั้น คงเป็นเพราะธรรมเนียมเดิมจะรับเด็กเข้าวัด รับบวชเป็นเณรทีเดียว ไม่รับไว้เป็นลำพังเด็ก ครั้งพุทธกาลทรงอนุญาตสามเณรบรรพชา คงเพ่งจะให้เป็นตามประเพณีนี้เอง ฯ

ความอยู่กินของพระสงฆ์ บางตำบลก็บริบูรณ์ เช่น ตำบลเหมืองม่อเป็นต้น บางแห่งก็อัตคัด เช่น วัดบางวัดในอำเภอเมือง มี *วัดพระร่วง วัดศรีชุม* เป็นต้น ความประพฤติจัดว่าเรียบร้อยมากกว่าเดิม เมื่อครั้งยังไม่ได้จัดคณะมณฑล อธิกรณ์มีน้อยนัก บางปีไม่มีเลย แม้การรักษาวัดก็สะอาดสะอ้านไม่สกปรก ลานวัดเป็นทรายสะอาดรื่นแทบทุกวัด ตลอดจนถึงวัดต่างนิกาย ฯ

การคณะ พระครูพุทธวงศาจารย์ เป็นเจ้าคณะเมือง *พระครูมหาญาณสิทธิ* เป็นรองเจ้าคณะเมือง ดูแลทั่วไป แบ่งเป็น ๔ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ แขวงเมือง *พระครูกาวิชัย* เป็นเจ้าคณะแขวง แขวงแม่พวก *พระครูขัตติยะ* แขวงเมืองสอง *พระปลัดอินต๊ะ* แขวงร่องกวาง *พระปลัดคันธวิชัย* ฯ พวกเจ้าคณะในเมืองนี้เอาใจใส่ตรวจตราวัดและคณะของตน ๆ ดี ตั้งต้นแต่เจ้าคณะเมืองลงมาตลอดถึงเจ้าอาวาส การคณะในบัดนี้นับว่าเดินหน้าหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกมาก ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัย ของภิกษุสามเณรมีขึ้นแล้ว ถึงคราวสอบคณะมณฑลส่งประโยคมา แต่นครเชียงใหม่ให้เขียนสอบส่งไปตรวจที่นั่น ฯ

ในส่วน *การศึกษาของราษฎร* มีโรงเรียนรัฐบาลโรงเรียนหนึ่ง นอกนั้นเป็นโรงเรียนบุคคลบ้าง โรงเรียนประชาบาลบ้าง อย่างสูงเพียงชั้นมัธยม ๒ ขึ้นสูงไม่ได้เพราะเมื่อเรียนถึงกำหนดนั้นออกไปเป็นครูเสีย ในเวลานี้ข้างวัดกำลังนิยมจัดโรงเรียนหนังสือไทย ในคราวเสด็จได้ทรงเปิดมาถึง ๒ ตำบล ถ้าหาครูได้สะดวก คงมีขึ้นอีก ฯ

การคณะสงฆ์ ในเมืองนี้ กลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับการเมือง เป็นอย่างนี้เพราะหัวหน้าคือเจ้าคณะเมือง กับผู้ว่าราชการเมือง ต่างปรองดองกันดี ฯ

ตอนที่ ๔ เสด็จกลับคืนเมืองพิชัยใหม่

๙. วันที่ ๒๖ พ.ย. เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานี *เด่นใจ* ถึงสถานี *เมืองพิชัยใหม่* บ่าย ๓ โมง ๒๔ นาที มีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จเหมือนเมื่อคราวเสด็จครั้งแรก ประทับรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและผู้ว่าราชการเมือง ผ่านมาทาง *ตลาดบางโพ* ตามเคย ชาวตลาดแสดงอาการรับเสด็จผิดปกติแปลกจากคราวก่อน มีตั้งที่บูชา ตกแต่งหน้าร้านคึกคักขึ้น ประทับแรมยังจวน ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้รับเสด็จตามเคย ฯ

๑๐. วันที่ ๒๗ พ.ย. ประทับเสวยเช้า ณ ปะรำหน้าที่ประทับ มีข้าราชการและพวกราษฎรนำภัตตาหารมาถวายเหมือนครั้งก่อน เสวยแล้วทรงกระทำอนุโมทนา และประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน และทรงผูกข้อมือเด็กซึ่งยังไม่ได้ผูกเหมือนที่แล้ว ๆ มา

เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จขึ้น โปรดให้ *เจ้าอธิการรื่น* ซึ่งได้ไปตรวจการณ์คณะ *แขวงตรอน* ขึ้นถวายรายงานบนที่ประทับ ประทานย่ามตราแก่เจ้าอธิการรื่น แล้วตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลให้ออกลิขิตตั้ง *เจ้าอธิการรื่น* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงตรอน ซึ่งบัดนี้กำลังว่างเจ้าคณะแขวง *พระกรอง* เป็นเจ้าอาวาส *วัดดอยท่าเสา*

เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จ *อำเภอลับแล* โดยรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์

และข้าราชการ เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับพัก พลับพลานี้เขาตกแต่งด้วยบรรดาต้นไม้ ใบไม้ต่าง ๆ ทั้งนั้น โดยไม่ต้องเสียมูลราคา ดูก็งามพอใช้ ทั้งเย็นสบายดีด้วย ตั้งอยู่ติดกับที่ว่าการอำเภอ ฯ ระยะทางแต่จวนที่ประทับถึงอำเภอลับแลนี้ ๒๒๐ เส้นเศษ รถเดิน ๑ ชั่วโมง ๓๘ นาที ฯ มีพระสงฆ์ราว ๑๕๐ รูป และข้าราชการราษฎรราวพันคน คอยเฝ้ารับเสด็จ เสด็จลงจากรถที่นั่งแล้ว ทรงพระดำเนินจนรอบบริเวณพลับพลา เพื่อให้ราษฎรได้เฝ้าทั่ว ๆ กัน แล้วเสด็จทอดพระเนตรฝายสำหรับกั้นน้ำ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า รัชกาลที่ ๕ พระราชทานชื่อไว้ว่า *"ฝายสมเด็จเจ้า"* ฝายนี้เขาทำในที่ที่พื้นไม่เสมอกัน ลุ่ม ๆ ดอน ๆ สำหรับขังน้ำไว้แล้วไขไปในนาและสวนในเวลาที่ต้องการด้วยน้ำ ใหญ่ขนาด ๖-๗ วา ท่วงทีก็ทำคล้ายทำนบ แต่ไม่ชันเหมือน ทำลาด ๆ ใช้ไม้ซุงดีเป็นชั้น ๆ คล้ายบันได เพื่อให้น้ำไหลทีละน้อย ฯ เสด็จกลับมาประทับ ณ พลับพลา ทรงปฏิสันถารแก่พวกราษฎร และผูกข้อมือเด็ก อยู่จนเวลาเพล ประทับเสวยเพลที่นั่นพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่น มีพวกราษฎรนำภัตตาหารมาถวายราว ๔๐๐ ราย เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนามีใจความว่า

คนเราที่เกิดมาย่อมมีหน้าที่ ๒ อย่าง คือหน้าที่ผู้ใหญ่กับผู้น้อย ผู้ใหญ่ก็มีหน้าที่ที่จะทำอุปการะแก่ผู้น้อย ผู้น้อยก็มีหน้าที่ที่จะตอบอุปการะแก่ผู้ใหญ่ แล้วทรงแจกบุคคล ๒ จำพวกนั้นออกเป็นคู่ ๆ คู่ต้นคนเป็นผู้ใหญ่นั้น คือมารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยาย ก็มีหน้าที่ตั้งต้นแต่เลี้ยงดูบุตรธิดา และนัดดา ห้ามปรามเสียจากความประพฤติชั่วช้า ให้ตั้งอยู่แต่ในคุณความดี และให้ศึกษาศิลปวิทยา ตลอดจนถึงมีเหย้าเรือนที่สมควรและมอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาที่ควร ฝ่ายผู้น้อยนั้น คือบุตรหลานก็มีหน้าที่ที่จะเลี้ยงมารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยาย ของตนให้เป็นสุข ช่วยทำกิจการงานที่เกิดขึ้น ประพฤติตนให้เป็นหลักเป็นฐาน ไม่เป็นคนหัวไม้ ทำตนให้สมควรแก่สกุลของตน หรือเมื่อผู้ใหญ่ของตนตายไปแล้วทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ อีกคู่ ๑ คือภิกษุสงฆ์กับชาวบ้าน ภิกษุสงฆ์มีหน้าที่จะสั่งสอน

ห้ามปรามเขาจากความชั่ว ให้ประพฤติแต่ความดี ตลอดจนถึงเมื่อเขาเอาลูกเต้ามาฝาก ก็ตั้งใจสั่งสอนเขาในวิชาความรู้ ให้ด้วยเมตตาปรานีจริง ๆ ส่วนชาวบ้านและคนที่เป็นศิษย์ก็ควรรู้จักคุณพระศาสนาแล้ว และช่วยทำนุบำรุงพระศาสนา ตั้งต้นแต่ช่วยกิจการในวัดซึ่งเกิดขึ้น และควรเคารพนับถือ รู้จักอุปการคุณของพระสงฆ์ หรือเมื่อท่านมีกิจการอะไรเกิดขึ้นก็ช่วยท่านทำตามกำลังเป็นต้น อีกคู่ ๑ คือผู้ปกครอง ตั้งต้นแต่สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ ตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นที่สุดกับผู้อยู่ในปกครองคือพวกราษฎร ผู้ปกครองก็มีหน้าที่ระวังภัยอันตรายแสวงหาหนทางความเจริญให้แก่ราษฎร เช่น ช่วยแนะนำในการสินค้าควรจะออกจำหน่ายในเมืองอื่นประเทศอื่นได้ ก็ช่วยขวนขวายหาหนทางให้หรือควรจะหาสินค้าที่อื่นเข้ามาในประเทศบ้านเมืองของตนได้ ก็นำเข้ามาเป็นต้น การที่ผู้ปกครองทำได้เช่นนี้ ก็เพราะมีพระมหากษัตริย์เป็นที่มุ่งเคารพนับถือ ส่วนผู้อยู่ในปกครอง ก็มีหน้าที่ประพฤติดีต่อผู้ปกครอง คือประพฤติเรียบร้อย ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ไม่ละเมิดกฎหมายบ้านเมืองที่ท่านตั้งไว้ บุคคลทั้งหลายควรจะรู้สึกต่อหน้าที่ของตน ๆ ไว้ เมื่อตนเป็นผู้ใหญ่ ก็พึงสงเคราะห์บำรุงผู้น้อย จึงจะเป็นบุพพการีของเขา เมื่อตนเป็นผู้น้อย ก็พึงตอบคุณท่าน จึงจะเป็นคนกตัญญูกตเวที รู้จักอุปการะและตอบแทนท่าน ถ้าอยู่ในชั้นกลาง คือมีผู้ใหญ่อยู่เหนือ ผู้น้อยอยู่ใต้ ควรทำทั้ง ๒ อย่าง

เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนาต่อไปพวกพระสงฆ์และชาวบ้านถวายดอกไม้ธูปเทียน พระสงฆ์ที่เป็นเจ้าคณะและอธิการพากันถวายของมีค่า เป็นต้นว่า หมอนทำในเมืองนั้น ตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลว่า คราวนี้ห้ามอย่าให้พระถวายของมีค่าต่อไป ก่อนนี้เคยตรัสห้ามทีหนึ่งแล้ว เข้าพระทัยว่าจะทราบทั่วกันแล้ว พระสงฆ์อยู่ใต้ปกครอง อาจถูกชักชวนหรือนัด ผู้มีแก่ใจ และมีกำลังใจ คงพอใจ ผู้อัตคัดไม่มีจะถวาย จะต้องขวนขวายหรือทนเก้อ เป็นความลำบากแก่เธอ แล้วประทานของแจกแก่พระสงฆ์และ

พวกราษฎร ผู้มาประชุมอยู่ในที่นั้นตามสมควร แล้วเสด็จจากพลับพลาเที่ยวทอดพระเนตรวัดและภูมิสถานในแขวงนั้น คือ *วัดม่อนปราง วัดทุ่งเอี้ยง* ซึ่ง *พระครูบุญ* เจ้าคณะแขวงอยู่ *วัดท้องลับแล วัดดอยสัก ฝ่ายหลวง* ฝ่ายนี้ใหญ่กว่าฝ่ายสมเด็จเจ้า ซึ่งทอดพระเนตรเมื่อก่อนเสวย วัดอยู่ตามทางที่เสด็จผ่านไป ซึ่งไม่ได้เสด็จเข้าทอดพระเนตร เพราะมีเวลาน้อย มีประรำปลูก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พวกราษฎรคอยเฝ้าอยู่วัดละมาก ๆ ตรัสสั่งให้หยุดรถ ทรงปฏิสันถารและประทานของแจกเรื่อยไป เวลาเสด็จกลับเสด็จแวะบ้าน *พระศรีพนมมาส* อันอยู่ในระหว่างทาง ตามที่เจ้าของบ้านทูลเชิญเสด็จไว้ เวลาจะเสด็จลงจากรถเข้าในบ้าน พระศรีพนมมาสเข้ามาหมอบหน้ารถที่นั่ง ทูลเชิญเสด็จให้ทรงเหยียบไปบนหลัง อย่างเหยียบขั้นบันได ชะรอยจะเอาอย่าง *สุเมธดาบส* ทอดตน เป็นทางถวาย *พระพุทธ-ทีปังกร* เมื่อเสด็จเข้า *สุทัศนนคร* ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลา แล้วเสด็จกลับถึงจวนที่ประทับย่ำค่ำ ตรัสสั่งให้ *พระครูบุญ* เจ้าคณะแขวงลับแลผู้ตามเสด็จมาในรถขึ้นเฝ้าบนที่ประทับ ประทานพัดรองตรา*มหาสมณุตมา-ภิเษก*ในการที่เอาใจใส่ในการพระศาสนา ดูแลแขวงของตนดี ควบคุมบริษัทบริวารเรียบร้อย ทั้งเข้ากันกับชาวบ้านสนิทสนม สมควรเป็นผู้ปกครองหมู่ แล้วเสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดในอำเภอลับแล* ที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้นั้น โบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐทุกวัด แต่บางวัดก็ทำคล้ายศาลา มีพนักเตี้ย ๆ กั้น และไม่ใหญ่โต ๒ ห้องบ้าง ๓ ห้องบ้าง กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องไม้บ้าง อิฐบ้าง ซิเมนต์บ้าง และทำเป็นหมู่ ๆ นอกชานแล่นกลาง กุฎีอยู่สองข้าง ยาว ไม่กั้นห้อง หลังหนึ่ง ๆ พระเณรนอนกันเป็นแถว ทั้งพื้นวัดก็สะอาดสะอ้านพอใช้ จัดว่าเป็นหลักฐานสำหรับตำบลนั้น แต่ยังสู้ *วัดในเมืองแพร่* ไม่ได้ อาหารบิณฑบาตก็บริบูรณ์ดี ไม่ต้องหุงต้มฉันที่วัด พระสงฆ์ในแขวงที่มีพรรษายุกาลตั้งแต่ ๕ ขึ้นไปยังหาได้ง่าย ดีกว่าแขวงอำเภอเมืองถ้าได้สมาคมชักโยงถึงกับสำนักที่ดี ๆ เช่น ในกรุงเทพ ฯ จะเจริญมาก เหตุนี้จึงตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล ให้ใส่ใจเรื่องนี้ ฯ

อำเภอลับแลนี้ มีภูเขาเป็นเขต เมื่อไปแลเห็นภูเขาตั้งเชิดอยู่ข้างหลังเหมือนลับแล แลดูงาม เพราะเหตุนี้กระมังอำเภอนี้ที่เป็นเมืองมาเดิม จึงได้ชื่อว่าลับแล พื้นที่เป็นสวนมาก มีหมากเป็นพื้น มีผลไม้ต่าง ๆ มะพร้าว ทุเรียน มังคุด ลางสาด แต่ทราบว่าไม่ดีเหมือนที่กรุงเทพ ฯ ต้นไม้งาม ๆ นาก็มีบ้าง แต่เป็นนาข้าวเหนียวเป็นพื้น ข้าวเจ้ามีน้อย ทราบว่าข้าวก็ดีแทบทุกปีเพราะพื้นที่ดี และทั้งได้อาศัยน้ำซึ่งไขมาจากฝายด้วย พื้นดินตั้งแต่เมืองมาจนถึงอำเภอนี้ ดินสีแดงคล้ายอิฐ ราษฎรก็ดูมาก แต่ด้ายสายสิญจน์ที่ประทานผูกข้อมือเด็ก ยังสิ้นไปพันเศษ ที่ได้เห็น ผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ผู้หญิงเกล้าผมสูง ผู้ชายตัดผม บางคนตัดอย่างเก่า ซึ่งเรียกว่า *ผมมหาดไทย* แต่มีน้อย อัธยาศัยกิริยามรรยาทก็เรียบร้อย ดูเป็นคนมีอันจะกินโดยมาก โจรผู้ร้ายก็ไม่ค่อยมี นับว่าเป็นอำเภอที่สมบูรณ์ได้ ฯ

๑๑. วันที่ ๒๘ พ.ย. เสด็จลง ประทับเสวยเช้าเสวยเพลที่ปะรำหน้าที่ประทับ มีพวกข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหารมาถวายตามเคย บ่าย ๒ โมง *นายพันตรีหลวงเรืองรุกปัจจามิตร* ทูลเชิญเสด็จไปยังสถานีทหารม้าที่ ๗ เพื่อประทานน้ำพระพุทธมนต์ เสด็จโดยรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ ประทับ ณ ปะรำซึ่งกรมทหารปลูกตกแต่งไว้รับเสด็จ กรมทหารมีการฝึกหัดรบด้วยวิธีม้าถวายทอดพระเนตร แล้วนายทหารพร้อมทั้งพลทหาร และทหารนักโทษตั้งแถวยืนเฝ้าอยู่หน้าปะรำพร้อมกันแล้ว ประทานพระโอวาท มีใจความว่า *ให้พวกทหารม้า ตั้งอยู่ในคุณความดีประดุจม้า เพราะม้าที่ฝึกแล้วเป็นสัตว์ที่ดี แม้ในทางพระศาสนา ท่านก็พรรณนาสรรเสริญม้าที่ฝึกแล้วเหมือนกัน แม้เรื่องหนังสืออื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ผู้ที่เป็นนายก็ควรจะมีเมตตาอารีแก่ผู้น้อย ผู้ที่เป็นพลทหารก็ควรเชื่อถ้อยฟังคำอยู่ในบังคับบัญชาของนาย* เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์จนทั่วกัน พวกนายทหารได้เรียงตัวกันถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ* และผ้าเช็ดหน้าตรากับหนังสือธรรมตามสมควรแก่ชั้นแล้ว ประทานพระโอวาทและของแจกแก่พวกภรรยานายทหารผู้มาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ในที่นั้น คล้ายที่ประทาน

แก่พวกภรรยานายทหารที่สถานีทหารเมืองพิษณุโลก จบแล้ว *นายพันตรีหลวงเรืองรุกปัจจามิตร* นำเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามบริเวณโรงทหารและโรงม้า

เสด็จออกจากสถานีทหารแล้ว เสด็จวัดอยู่ในบริเวณนั้นต่อไป คือ *วัดใหม่ วัดป่าข่อย* ทรงปรารภถึงชื่อวัดใหม่ว่าเป็นชื่อดาษ ๆ อาจซ้ำกันหลายวัดก็เป็นได้ จึงตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ให้เปลี่ยนชื่อวัดใหม่เสียว่า "*วัดคลองโพ*" เพราะวัดนั้นตั้งอยู่ฝั่งคลองโพ แล้วเสด็จทรงพระดำเนินกลับโดย *ถนนท่าอิฐ* ผ่านตลาด ทรงปฏิสันถาร และผูกข้อมือเด็กมาตามระหว่างทาง บ่าย ๕ โมง ๓๒ นาที เสด็จถึงที่ประทับ ฯ

๑๒. วันที่ ๒๙ พ.ย. ประทับเสวยเช้าเสวยเพลที่ปะรำหน้าที่ประทับ และมีพวกข้าราชการและราษฎรนำบิณฑบาตมาถวายเหมือนวันวานนี้ แล้วทรงประทานชื่อและนามสกุลแก่ผู้ที่ทูลขอทั้ง ๒ เวลา และประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน เสร็จแล้วเสด็จขึ้น

เที่ยงเศษ เสด็จโดยรถยนต์ไปตามสถานที่ต่าง ๆ คือ ศาลากลาง ศาล เรือนจำ คนโทษบางคนคอยตั้งท่าจะถวายหนังสือ ตรัสบอกไว้ก่อนว่าไม่ทรงมีอำนาจจะโปรดพวกเขาให้พ้นโทษ เสด็จมาอย่างฉันญาติพี่น้องของเขา มาเยี่ยมเขา และเพื่อประทานสติแก่พวกเขาด้วย แล้วประทานพระโอวาทปรารภพวกคนโทษเหล่านั้น ผู้ต้องโทษเพราะประทุษร้ายร่างกายโดยมาก มีใจความว่า *คนเราทั้งหมดที่เกิดมาย่อมมีอวัยวะร่างกาย แขนขาเหมือน ๆ กันทุกผู้ทุกคน แต่บางคนยากจนเข็ญใจ บางคนมั่งมีทรัพย์สมบัติ บางคนเดินตามถนนไม่ได้ตามอำเภอใจ เพราะถูกจำจองอย่างพวกเจ้า บางคนอยู่ตามอำเภอน้ำใจได้ ไม่ต้องอยู่ในที่คุมขังเป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ตามทางพระศาสนาท่านกล่าวว่าเป็นเพราะกรรม คือความกระทำของตัวเอง กรรมนั้นเป็น ๒ ชนิด คือกรรมเก่า ได้แก่กรรมในป่างก่อนอย่างหนึ่ง กรรมใหม่ คือกรรมปัจจุบันอย่างหนึ่ง กรรมเก่านั้น เช่น คนที่เกิดมาในสกุลมั่งมีศรีสุข และในสกุลยากจนเข็ญใจเป็นต้น กรรมใหม่นั้น เช่น คนเกิดมาในสกุลสูง มีทรัพย์สมบัติ แต่อาศัยความประพฤติชั่วของตนที่ทำ เช่น*

ประทุษร้ายร่างกายกัน แล้วถูกจำจองอย่างพวกเจ้าเป็นต้น หรือผู้ที่เกิดในสกุลต่ำ ยากจนขัดสน แต่อาศัยความประพฤติดี มีหมั่นทำมาหากินแล้วกลับเป็นคนมั่งมีสมบูรณ์ขึ้นเป็นต้น การที่พวกเจ้ามาถูกจำจองอยู่เช่นนี้ ก็เพราะกรรมใหม่ คือความประพฤติชั่วของเจ้า เพราะฉะนั้น พวกเจ้าทุก ๆ คนควรจะทนติดใช้กรรมไปกว่าจะครบกำหนด แต่เมื่อพ้นโทษไปแล้ว อย่าประพฤติเช่นนี้อีกต่อไป เมื่อจบพระโอวาทแล้ว เสด็จจากเรือนจำทรงพระดำเนินไปยังสถานีรถไฟ เพื่อจะเสด็จไป *เมืองสวรรคโลก* ต่อไป แต่ยังมีเวลาอยู่ จึงเสด็จแวะเข้าประทับพักใน *วัดท่าถนน* พอได้เวลาแล้วเสด็จไปสถานี ขึ้นประทับบนรถไฟพิเศษตามเคย มีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารตำรวจภูธรและพลเรือนกองเสือป่าลูกเสือมาคอยส่งเสด็จเหมือนเมื่อคราวเสด็จมาถึง ต่างแต่มีพวกราษฎรมาคอยส่งเสด็จแสดงอาการสนิทสนมมากกว่าเมื่อคราวเสด็จถึง พระสงฆ์และข้าราชการบางรูปบางนาย มี *พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ตามเสด็จมาในรถ *พระเกษตรสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลก มารับเสด็จ และถวายหมายเสด็จสำหรับเมืองสวรรคโลกที่นี่ แล้วตามเสด็จมาในรถ ทรงประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาส่งเสด็จตามสมควร ฯ ราษฎรตำบลนี้ขะมุกขะมอม เด็กเล็กพากันเป็นคุดทะราดมาก ทอดพระเนตรเห็น ตรัสสั่ง *พระครูเป้า* และ *นายเทพ* แพทย์กระทรวงธรรมการ ผู้ตามเสด็จไปด้วยให้ตรวจ และให้ยาไว้รักษา ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับ *เมืองพิชัย* ฯ ศาลาที่ว่าราชการตั้งอยู่ *ตำบลท่าถนน* ฝั่งขวาแห่ง *แม่น้ำน่าน* (ขาลง) ห่างจากสถานีรถไฟเข้ามาราว ๑๒ เส้น แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ *อำเภออุตรดิตถ์* ซึ่งเรียกว่าอำเภอเมืองในบัดนี้ ๑ *อำเภอเมืองพิชัยเก่า* ๑ *อำเภอลับแล* ๑ *อำเภอตรอน* ๑ *อำเภอน้ำปาด* ๑ ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ อย่างมาก ๔-๕ วัด อย่างน้อย ๒ วัด เป็นวัดที่มีวิสุงคามสีมาเป็นพื้น โดยมากโบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐ ที่เป็นโบสถ์โถงก็มีแต่น้อย ฯ กุฏิ ฝากระดานมุงกระเบื้องบ้าง สังกะสีบ้าง วัดหนึ่ง ๆ มีพระสงฆ์ไม่เกินกว่า ๑๐ รูป ความอยู่กินของพระสงฆ์ ทราบว่าอำเภอในเมือง

ไม่บริบูรณ์ สู้อำเภอลับแลไม่ได้ ฯ ความประพฤติของพระสงฆ์จัดว่าเป็นปานกลาง ไม่เลวทรามนัก แต่กิจวัตรยังบกพร่อง เช่น วัดปล่อยให้รกเรื้อโดยมาก การนุ่งห่มยังไม่เรียบร้อย มรรยาทก็ยังไม่ดี ความสามัคคีกลมเกลียวกันก็ยังขาด การชักโยงถึงกันในอำเภอหนึ่งกับอำเภอหนึ่ง หรือแม้ชั้นที่สุดในตำบลหนึ่งกับตำบลหนึ่งก็ยังไม่ถึงกัน เช่น พระสงฆ์ในตำบลท่าเสากับพระสงฆ์ในตำบลท่าถนน ซึ่งมีระยะไม่ห่างกันนัก ยังไม่รู้จักคุ้นเคยกันนอกจากบางรูป เป็นเช่นนี้เพราะขาดหัวหน้าผู้สามารถในอันที่จะชักจูงให้ถึงกัน เสด็จมาตรวจคณะสงฆ์คราวนี้ จึงตรัสสั่งให้พระผู้ใหญ่ในเมืองนี้ตามเสด็จไปตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อให้คุ้นเคยกับพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ผู้ต่างตำบลและต่างอำเภอกัน เพื่อจะนำให้เจริญด้วยอัธยาศัยและมรรยาทและความสามัคคี และจะได้เห็นการงานที่ทรงพระวิจารณ์อย่างไรด้วย ฯ

การคณะ แบ่งเป็น ๕ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ *พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี* เป็นเจ้าคณะเมือง *พระปลัดอ่วม* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง *พระครูปาน* เป็นเจ้าคณะแขวงเมืองพิชัยเก่า *พระครูบุญ* เป็นเจ้าคณะแขวงลับแล *พระครูคำ* เป็นเจ้าคณะแขวงน้ำปาด เจ้าคณะแขวงตรอนว่าง เสด็จมาคราวนี้ ตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ออกลิขิตตั้ง *เจ้าอธิการรื่น วัดวังหมู* เจ้าคณะหมวดบ้านวังหมูเป็นผู้รั้ง ฯ

เจ้าคณะเมืองไม่ชำนาญในการปกครอง และไม่เอาใจใส่ในการงานด้วยไม่ทันแก่สมัย เจ้าคณะแขวงบางรูป แม้มีตั้งใจ แต่ไม่ได้เห็นอย่าง ก็ไม่เห็นทางจะทำ เต็มดีก็พอควบคุมแขวงของตน ขาดหัวหน้าผู้ชักโยงการสมาคมถึงกันเหตุฉะนี้แล การคณะสงฆ์เมืองพิชัยนี้จึงไม่เจริญ สู้เมืองอื่น ๆ เขาไม่ได้ ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัย ยังไม่เจริญ ภิกษุสามเณรบวชขึ้น ก็เพียงสวดมนต์ทำวัตรไหว้พระเท่านั้น ที่อย่างดีก็มีท่องนวโกวาทบ้าง ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองมาก ทราบว่ามีจำนวนราว ๖๐,๐๐๐ เป็นไทยโดยมาก หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาทำไร่เป็นพื้น สังเกตเฉพาะที่ได้เห็นในตำบลที่เสด็จ ดูเป็นผู้มีอันจะกินโดยมาก คนในแขวงเมืองอยู่ข้างห่างเหิน

จากการวัดการศาสนา วัดจึงได้ร่วงโรย แต่ในแขวงลับแล ราษฎรเอาใจใส่การวัดการศาสนาอยู่ เป็นเช่นนี้เข้าใจว่าเพราะพื้นของคน สับสนหรือเป็นพวกตั้งเป็นปึกแผ่นหรือย้ายไปมา บริบูรณ์หรือบกพร่อง มีศรัทธามากหรือน้อย และเพราะวัดเอาใจใส่เอื้อเฟื้อแก่เขาหรือเพิกเฉยเสีย ฯ

การศึกษาของราษฎร มีทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนบุคคล แต่การเล่าเรียนของกุลบุตรยังไม่เจริญ เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ผู้ยังไม่ต้องการความรู้ในทางหนังสือจะแลเห็นอานิสงส์ ราษฎรเมืองนี้จึงยังไม่นิยม และมีแก่ใจช่วยบำรุงการเรียน เมื่อถึงคราวที่ต้องการขึ้นมานั่นแลคงจะกระตือรือร้น ฯ

ตอนที่ ๕ เสด็จเมืองสวรรคโลก

๑๒. วันที่ ๒๙ พ.ย. เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานี *เมืองพิชัย* ผ่านสถานี *วังกะพี้ วังหิน ท่าสัก* มีพระสงฆ์บ้าง ราษฎรบ้างมาคอยเฝ้าตามสมควรแก่ตำบล ถึงสถานี *บ้านดารา* บ่าย ๔ โมง ๒๑ นาที มีราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่ที่นี่มาก เสด็จลงจากรถ ทรงพระดำเนินให้เฝ้าทั่วกัน แล้วเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา ซึ่ง *นายไวเลอร์* ปลูกและตกแต่งไว้สำหรับเสด็จประทับพักติดกับทางรถไฟ ที่สถานีนี้เป็นที่แยกไปเมืองสวรรคโลก กว่ารถสายสวรรคโลกจะออกชั่วโมงเศษ ประทานพระโอวาท และปฏิสันถารและของแจกแก่พวกเหล่านั้นตามสมควรแก่เวลา พระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จมาแต่เมืองพิชัยทูลลากลับที่นี่ พอได้เวลา เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เพื่อจะเสด็จไปเมืองสวรรคโลกต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๙ นาที รถเคลื่อนจากสถานีบ้านดารา ผ่านสถานี *คลองมาปรับ คลองละมุง* มีพวกราษฎรตั้งที่บูชานั่งคอยเฝ้าอยู่ริมทางรถไฟ ฯ หนทางตั้งแต่บ้านดาราถึงสวรรคโลกเป็นป่าไผ่เป็นพื้น ทุ่งนาก็มีบ้าง แต่น้อย

บ่าย ๕ โมง ๓๙ นาที ถึงสถานี *สวรรคโลก* มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จหลายสิบรูป มี *พระครูสวรรควรนายก* เจ้าคณะเมืองเป็นต้น และข้าราชการมี *พระยาสุรบดินทร์สุรินทรภาชัย* สมุหเทศาภิบาลเป็นต้น เสด็จลงจากรถ

ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว บ้านเมืองเขาเตรียมพระเสลี่ยงคอยรับเสด็จ แต่ไม่ทรง เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยทางถนนสถานี เลี้ยวถนนริมแม่น้ำที่ไปยังพลับพลาที่ประทับแรม ราษฎรคอยเฝ้าอยู่สองข้างทางแน่น ตั้งแต่สถานีจนเกือบถึงพลับพลา ซึ่งมีระยะทางราว ๕ เส้น บ้างก็มีดอกไม้ธูปเทียนบูชาด้วย ตามร้านตลาดและห้องแถวที่เสด็จผ่านมา มีผูกผ้าแดงตามโคมไฟรับเสด็จมากร้าน เกือบย่ำค่ำเสด็จถึงพลับพลา มีพระสงฆ์และข้าราชการตามมาเฝ้าที่พลับพลาอีก ทรงปฏิสันถารและตรัสถึงการคณะแล้ว ทรงประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ด้วยเรื่องให้รู้จักควบคุมตรวจตราการวัดการคณะและชักโยงให้ถึงกันเป็นต้น แล้วทรงปฏิสันถารแก่ข้าราชการตามสมควร แล้วเสด็จพัก ฯ

๑๓. วันที่ ๓๐ พ.ย. ประทับเสวยเช้าที่พลับพลาพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่นราว ๕๐ รูป มีพวกภรรยาข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากด้วยกันราว ๓๐๐ คน เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญ และทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนเมืองอื่น ๆ

เช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จ *วัดสว่างอารมณ์* ซึ่งเป็นที่อยู่แห่ง *พระปลัดเพิ่ม* เจ้าคณะแขวงเมือง เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้ว พระสงฆ์ในแขวงนี้ประชุมกันเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนในอุโบสถ แล้วประทานพระโอวาท มีใจความว่า *คนเราที่เกิดมา ควรจะทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์ ไม่ควรจะให้ล่วงไปเสียเปล่า ทรงยกดวงเทียนขึ้นอุปมาว่า ชีวิตเปรียบเหมือนเทียนที่เขาจุดส่งให้เล่มหนึ่ง บุคคลปล่อยให้หมดไปเฉย ๆ ด้วยไม่ได้ใช้ทำอะไรก็หาประโยชน์มิได้ ต่อให้หมดไปด้วยการอันเป็นประโยชน์ เช่น จุดบูชาพระหรือจุดดูหนังสือเป็นต้น เทียนดวงนั้นจึงมีประโยชน์ ฉันใด แม้ชีวิตของบุคคลก็เช่นเดียวกัน ทางที่จะทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์นั้น เบื้องต้นจงตั้งตนอยู่ในสัมมาปฏิบัติ มีหิริโอตตัปปะเป็นต้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติแล้ว ก็พึงช่วยเอาภารธุระพระศาสนา ช่วยกันปกครองหมู่คณะ ให้อายุพระศาสนายืนสืบต่อไป เมื่อทำตนได้เช่นนี้ จึงจะชื่อว่า*

ไม่ทำชีวิตให้ล่วงไปเสียเปล่า ทั้งได้ชื่อว่าได้ดำเนินตามรอยพระบาทสมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระบรมศาสดาจารย์ ที่พึ่ง ที่นับถือของเราทั้งหลาย เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงอำนวยพรประทานแก่พระสงฆ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จกลับ ถึงพลับพลาเวลาเพลพอดี

ประทับเสวยเพลที่พลับพลา มีพวกทายกมาบำเพ็ญกุศลเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตาหารด้วยเรื่องความไม่ประมาท มีใจความว่า *คนผู้ไม่ประมาทย่อมจะชำนะหรือเดินไปหน้า คนผู้ประมาทเปรียบเหมือนคนที่แข่งม้าหรือแข่งเรือกัน ทรงแสดงตั้งต้นแต่คนเราที่เกิดมา ธรรมดาย่อมตกแต่งให้ ต้องอาศัยปัจจัย ๔ หรืออื่น ๆ ยิ่งขึ้นไปอีกเลี้ยงชีวิต เมื่อเป็นเช่นนี้ทุกคนย่อมมีความปรารถนาเหมือนกันหมด ก็จำเป็นที่จะแข่งขันแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพกันอยู่ในตัวเอง ผู้ใดประมาท ผู้นั้นก็จะจมอยู่ในความยากไม่รู้จักจบ ความไม่ประมาทนั้นควรทำในขั้นต้น คือหมั่นแสวงหาโภคทรัพย์ รู้จักใช้สอยเขม็ดแขม่ รักษาทรัพย์ที่หามาได้ไม่ให้หมดไปในเหตุไม่จำเป็น รู้จักคบเพื่อนที่ดีงาม ขั้นที่ ๒ อยู่ในที่ไหนควรหวังชื่อเสียง ที่เรียกว่าเกียรติคุณในหมู่นั้น เป็นต้นว่า มีศีล มีธรรม มีสัตย์ มีความเพียรเสมอกับหมู่เขาเป็นต้น ขั้นที่ ๓ รู้จักผูกสามัคคีกันตั้งต้นแต่ในครอบครัวของตน ตลอดถึงคนร่วมตำบล ร่วมเมือง ร่วมประเทศ ร่วมชาติเป็นที่สุด* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนา คนมาฟังธรรมมาก จนจบแล้ว ยังมากันเรื่อย คนในเมืองนี้ดูนิยมการฟังธรรมมาก ตรัสสั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองหาโอกาสให้ราษฎรได้ประชุมกันฟังธรรมอีก แล้วผู้ว่าราชการเมืองนำพวกภรรยาข้าราชการเฝ้าทรงปฏิสันถารและประทานของแจกตามสมควร

บ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยถนนริมแม่น้ำ เสด็จเข้าทอดพระเนตร *โรงเรียนสวรรควิทยา* อันเป็น *โรงเรียนตัวอย่าง* สำหรับเมืองนี้ ตั้งอยู่ใน *วัดสว่างอารมณ์* ทอดพระเนตรการสอนการเรียนแล้ว เสด็จศาลากลางต่อไป ผู้ว่าราชการเมืองนำเสด็จทอดพระเนตรตามห้องการต่าง ๆ ศาลากลางเมืองนี้ มีห้องสำหรับเก็บของเก่า เช่น พระพุทธรูปและ

เครื่องสังคโลก เป็นต้น แล้วเสด็จศาล เสด็จเรือนจำ คนโทษเมืองนี้ต้องโทษเพราะประทุษร้ายร่างกายและลักทรัพย์เป็นพื้น ประทานพระโอวาทมีใจความคล้ายที่ประทานแก่พวกคนโทษที่เมืองแพร่ แล้วเสด็จกลับโดยทางเดิม ลงประทับเรือที่นั่งเก๋งพายที่ท่าหน้าพลับพลาที่ประทับ ท่านี้ทราบว่าผู้ว่าราชการเมืองปลูกเป็นพลับพลาไว้สำหรับเสด็จขึ้นลงโดยชลมารค แต่เผอิญน้ำขึ้นพัดพังไปเสีย เรือพายข้าม *แม่น้ำยม* ไปฝั่งตะวันตก เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินไปตามริมฝั่งแม่น้ำ เสด็จเข้า *วัดสวรรคาราม* ซึ่งเป็นที่อยู่แห่ง *พระครูสวรรควรนายก* เจ้าคณะเมือง มีพวกราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่ที่วัดนี้หลายสิบ ประทานปฏิสันถารและของแจกตามสมควร แล้วเสด็จย้อนลงไปโดยทางใต้ เสด็จเข้าทอดพระเนตร *วัดสวัสดิการาม* และสถานีตำรวจภูธร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่งที่ท่าหน้าสถานีตำรวจภูธร บ่าย ๕ โมงเศษถึงพลับพลา

เวลาทุ่มเศษ เสด็จออกหน้าพลับพลา ประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่กองเสือป่าและตำรวจภูธรเหมือนที่เมืองอื่น มีราษฎรมาคอยเฝ้าอีกมาก จึงประทานพระธรรมเทศนาอีก *ด้วยเรื่องให้เป็นพลเมืองดี คือไม่เป็นโจรเบียดเบียนทำร้ายกันและกันเป็นต้น และหมั่นทำมาหากินทำประโยชน์ให้แผ่นดิน มีเสียส่วยสาอากร หรือเข้ารับราชการเป็นทหารและตำรวจภูธรเป็นต้น เพื่อรักษาความสงบของบ้านเมือง แล้วทรงยกร่างกายขึ้นเป็นอุปมาว่า บ้านเมืองอันหนึ่ง ก็เปรียบเหมือนร่างกายของเราร่างหนึ่งเหมือนกัน ศีรษะ ก็เปรียบเหมือนพระเจ้าแผ่นดิน ขาดเป็นไม่ได้จำเป็นต้องมีแท้ เพราะคนเราจำต้องมีที่มุ่งหมายด้วยกันทุก ๆ คน ต่อมาคือหัวใจ ปอด ตับ ก็เปรียบด้วยเสนาบดี สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองเป็นลำดับลงมา ตลอดจนถึงผม ขน เล็บ เปรียบด้วยราษฎร เมื่อขาดไปเส้นหนึ่งก็ไม่สู้กระไรนัก แต่เมื่อขาดไปหลาย ๆ เส้นก็แลดูโหรง แม้ถึงพวกราษฎรก็เหมือนกัน ถ้าตายไปคนหนึ่งก็ไม่รู้สึกว่ากระไรนัก แต่ตายไปมากบ้านเมืองก็จะเงียบเหงา ไม่อาจที่จะป้องกันอันตรายภายในภายนอกได้ คนเราเนื่องกันเหมือนร่างกายเช่นนี้ จึงเป็นหน้าที่จำต้องรับผิดชอบช่วยกัน*

ป้องกันทุกคน เพราะฉะนั้น ควรจะช่วยกันทำตนให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ* กับหนังสือฆราวาสธรรมแก่ข้าราชการทั้งฝ่ายพลเรือนและตำรวจภูธรตามสมควรแก่ชั้น และประทานผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือธรรมแก่ราษฎรผู้อ่านหนังสือออกทั่วกัน ต่อไปตรัสถามและตรัสแนะนำถึงการคณะและการเล่าเรียนแก่พระสงฆ์ผู้มาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้น แล้วประทานย่ามและหนังสือธรรมต่างอย่างแก่พระผู้ควรได้รับประทานตามสมควร ๑ ยาม ๓๐ นาที เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ วัดซึ่งเสด็จทอดพระเนตรวันนี้นั้น นอกจาก *วัดสว่างอารมณ์* ไม่สู้เป็นหลักฐาน พื้นวัดปล่อยให้รกด้วยหญ้าและต้นไม้ต่าง ๆ ไม่รู้จักรักษาวัด แม้วัดที่มีหมายเสด็จ เช่น วัดสว่างอารมณ์นั้นเองยังปล่อยให้รกถวายตัว เป็นอย่างนี้เข้าใจว่า เพราะพื้นวัดเมืองนี้ ถึงหน้าน้ำน้ำท่วม เมื่อน้ำลดแล้วพื้นเสียหมด เห็นไม่จำเป็นจะแต่งให้เป็นที่ราบรื่นเมื่อพื้นแห้งแล้ว และไม่เคยรู้ว่าที่เมืองอื่นอันเป็นเช่นเดียวกัน แต่เจ้าวัดไม่ทอดทิ้ง เอาใจใส่ชักชวนลูกวัดกวาดแต่งทุกปีก็มี ฯ

๑๔. วันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้า มีภรรยาข้าราชการและราษฎรมาทำบุญที่พลับพลาเหมือนเมื่อวันวานนี้ เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานของแจกตามเคย เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จจากพลับพลา ลงเรือที่นั่งเก๋งพายที่ท่าหน้าพลับพลา ข้ามไปยังฝั่งฟากตะวันตก แล้วทรงพระดำเนินขึ้นไปโดยทางเหนือเลียบฝั่งแห่งแม่น้ำไป เพื่อเสด็จไปยัง *เมืองศรีสัชนาลัย* ซึ่งเรียกว่า *เมืองสวรรคโลกเก่า* ในบัดนี้ ตามระหว่างทางที่เสด็จ มีพวกราษฎรตั้งที่บูชา ตั้งน้ำมนต์ออกมาคอยนั่งเฝ้ารับเสด็จอยู่ตามหน้าบ้านเป็นหมู่ ๆ ตลอดทาง ที่สุดจนคนแก่ ๆ อายุตั้ง ๘๐-๙๐ ปีหลายคน ก็ออกมานั่งคอยเฝ้าอยู่กับเขาด้วย ทรงปฏิสันถาร และประทานด้ายสายสิญจน์ตลอดไป

เช้า ๓ โมง ๔๔ นาที เสด็จถึง *วัดคุ้งยาง* อันเป็นที่ประทับพักเสวยเพลซึ่งมีระยะทางแต่พลับพลามา ๑๔๙ เส้นเศษ มีพวกราษฎรนำภัตตาหารมาคอยถวายอยู่ราว ๑๐๐ รายเศษ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ตามวัดแล้ว

เสด็จกลับมาประทับ ณ พระเก้าอี้ที่ลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ทรงยกหัวใจพระศาสนา คือความไม่ประทาทขึ้นแสดง แล้วทรงแจกอาการของผู้ไม่ประมาทต่อไป มีใจความว่า คนเราผู้เกิดมา จำต้องผ่านวัย ๓ คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย ไปทุกคน ไม่วัยใดก็วัยหนึ่ง หรือแม้ทั้ง ๓ วัย คนผู้ยังเป็นเด็ก ไม่หมั่นศึกษาเล่าเรียน แสวงหาความรู้ใส่ตัว ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทในปฐมวัย ต่อเป็นผู้หมั่นศึกษาเล่าเรียนในเวลาที่ยังเป็นเด็ก จึงจะเป็นผู้ชื่อว่าไม่ประมาทในปฐมวัย คนผู้มีวัยตั้งอยู่ในท่ามกลาง คือกลางคน ไม่หมั่นทำมาหากิน แสวงหาโภคทรัพย์ ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทในมัชฌิมวัย ต่อเป็นผู้มีความเพียร ประกอบกิจธุระ แสวงหาทรัพย์สมบัติ จึงจะเป็นผู้ชื่อว่าไม่ประมาทในมัชฌิมวัย คนผู้แก่เฒ่าแล้ว ไม่แสวงหาบุญกุศล ทำใจให้สงบระงับ มัวยินดีอยู่แต่ในการสนุกสนาน เป็นต้นว่าเสพสุรายาเมา ชื่อว่าผู้ประมาทในปัจฉิมวัย ต่อเป็นผู้มีความสงบระงับ ไม่เพลินอยู่ในการเล่นเอิกเกริกเฮฮา แสวงหากุศลเพื่อเป็นที่พึ่งแก่ตนในภายหน้า จึงจะเป็นผู้ชื่อว่าไม่ประมาทในปัจฉิมวัย และควรยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อม เพราะคนเราที่อยู่กันเป็นหมวดหมู่ได้ ก็ต้องอิงอาศัยกันและกัน บุคคลผู้แย่งชิงเขาเลี้ยงชีพ ไม่ชื่อว่ายังประโยชน์ผู้อื่นให้เกิดมี ซ้ำประโยชน์ตนก็กลับเสียไปด้วย คนผู้ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้นับถือพุทธศาสนา ควรจะดำเนินตามปฏิปทาของสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์นั้น ท่านเป็นผู้ไม่ประมาท และเมื่อจวนจะนิพพาน ก็ได้ทรงรวมศาสนาคำสอนของพระองค์ทั้งสิ้นลงในความไม่ประมาท

เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว เวลายังมีอยู่ ได้ตรัส อุปนิสินนกถาแก่พวกราษฎรเหล่านั้นต่อไป มีใจความว่า คนที่เป็นผู้ใหญ่ ควรเลี้ยงลูกของตนให้เป็นเด็กที่ดี ทำให้ลูกรักและเคารพนับถือ ด้วยการให้ปันอนุเคราะห์สงเคราะห์ตามกาล ตั้งต้นแต่ยังเป็นเด็ก ตลอดถึงปลูกฝังให้มีเหย้าเรือนที่เป็นหลักฐาน และอย่าริษยาลูกเขยลูกสะใภ้ของตน ข้อสำคัญต้องทำความประพฤติของตัวเองให้ดีไว้ก่อน จะได้เป็นเยี่ยงอย่างของลูกเต้า พอได้เวลา เสด็จขึ้นประทับเสวยเพลบนศาลาการเปรียญ แล้วประทานของแจกตามเคย

เที่ยง ๔๕ นาที เสด็จจาก *วัดคุ้งยาง* เสด็จต่อไป ผ่านหน้า *ห้างอีสต์เอเซียติก* มีตกแต่งตามบริเวณและตั้งโต๊ะเครื่องบูชารับเสด็จ เสด็จแวะประทับ ณ ปะรำหน้า *วัดท่าเกย พระสมุห์อ้น* เจ้าอาวาส พร้อมด้วยราษฎรในหมู่บ้านนั้น ปลูกและตกแต่งไว้รับเสด็จตามลำพัง อย่างที่เห็นได้ว่าตั้งใจพร้อมเพรียงกันทั้งฝ่ายวัดและบ้าน ไม่ได้กะประทับในหมายเสด็จ ทรงปฏิสันถารและประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่เป็นอันมากแล้ว ประทานพระโอวาทแก่เขาด้วยเรื่องทำตนให้เป็นประโยชน์แล้วเสด็จต่อไป

บ่าย ๓ โมง ๕๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรม *เมืองสวรรคโลกเก่า* อันมีระยะทางแต่วัดคุ้งยาง ๒๓๐ เส้นเศษ รวมระยะทางที่เสด็จแต่พลับพลาประทับแรม *เมืองสวรรคโลกใหม่* ถึงพลับพลาประทับแรมเมืองสวรรคโลกเก่านี้ ๓๘๐ เส้นเศษ เวลาเดิน ๕ ชั่วโมงเศษ อยู่ข้างช้า เพราะต้องประทับบ้างหยุดประทานปฏิสันถารและแจกของบ้าง มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่มาก จนมีพวกราษฎรมาออกร้านขายของบริโภคอยู่ที่บริเวณพลับพลานั้น ฯ

บ่ายเกือบ ๕ โมง เสด็จ *วัดพระบรมธาตุ* ในการสมโภชพระบรมธาตุ ซึ่งอยู่ไม่ไกลแต่พลับพลานัก ทางเพียง ๒๗ เส้นเศษ เมื่อเสด็จถึงวัดแล้ว *หลวงภักดีภูเบศร์* ปลัดเมือง และ *ขุนเผด็จประชาดูร นายอำเภอดง*[(๕๔)] พร้อมด้วยราษฎรแห่ผ้าแดงมาถวาย เพื่อทรงอุทิศห่มองค์พระปรางค์ ทรงรับแล้ว ทรงอุทิศเป็นพุทธบูชา แล้วเสด็จเข้าในวิหาร อันติดอยู่กับองค์พระปรางค์ วิหารนี้โทรมเกือบหมดแล้ว นอกจากเสาตั้ง ๆ อยู่กับพระพุทธรูปหัก ๆ พัง ๆ ไม่มีอะไรเหลือ ในคราวเสด็จนี้เขาทำหลังคาขึ้นด้วยใบพลวง เพื่อได้เป็นที่ทรงนมัสการพระและพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ในการสมโภช ฯ ทรงถวายเครื่องสักการะซึ่งทรงจัดมาจากกรุงเทพ ฯ และทรงนมัสการพระแล้ว ทรงนำพระสงฆ์ผู้มาประชุมอยู่ในที่นั้น ๑๐๐ รูปเศษนมัสการพระแล้ว โปรดให้ *พระมหานายก* ขัดตำนาน แล้วทรงเจริญพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์เหล่านั้น ในการสมโภชพระบรมธาตุ

เมื่อจบแล้วตรัสให้แจกธูปเทียนทั่วกัน ทรงนำให้ว่าคำนมัสการ จบแล้ว ทรงพระดำเนินประทักษิณพระบรมธาตุโดยทางรอบในกำแพงแก้ว พร้อมด้วยพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรชายหญิงเข้าสมทบด้วย มีประโคมปี่พาทย์กระบวนเดินประทักษิณ ๓ รอบแล้ว ทรงทำสักการบูชา แล้วประทับหน้าวิหาร ทอดพระเนตรการจุดดอกไม้เพลิง ที่บ้านเมืองและพระต่างวัดนำมาจุดถวาย เนื่องในการสมโภชพระบรมธาตุ ประทานรางวัลแก่ท่านเจ้าของตามสมควรแล้ว บ้านเมืองมีมหรสพเนื่องในงานนี้ต่อไป ๑ ทุ่ม ๒๐ นาที เสด็จกลับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ หนทางแต่ *เมืองสวรรคโลกใหม่* ถึง *เมืองสวรรคโลกเก่า* ที่เสด็จในวันนี้นั้น เป็นหนทางเลียบฝั่งแม่น้ำคดไปคดมา เพราะแม่น้ำคดมาก มีต้นไม้ใหญ่ ๆ เช่น ต้นมะขามเป็นต้น อยู่ตามระหว่างทางมาก ทำให้ครึ้ม พื้นเป็นทรายปนดิน เดินสบาย ตามข้างทางเป็นสวนไม้ต่างอย่าง มีหมู่บ้านคนตลอดไป ต่อสวนออกไปข้างหลังทราบว่าเป็นทุ่งนาเป็นพื้น จวนจะถึงพลับพลาประทับแรม อันตั้งอยู่ใน *วัดน้อย* ซึ่งเป็นวัดร้างในเมืองเก่า มีร้านตลาดประปราย ดูร่วงโรยเต็มที เห็นจะเป็นเพราะเมืองไม่ได้ตั้งอยู่ที่นี่ ผู้คนจึงกร่อยมาก แต่เสด็จมาคราวนี้มีพวกราษฎรมาออกร้านขายอาหารเครื่องบริโภคอยู่ริมทางที่จะไป *วัดพระบรมธาตุ* หลายร้าน ฯ อนึ่งพระปรางค์เมืองสวรรคโลก ซึ่งเสด็จมาทรงสมโภชในวันนี้นั้น มีแจ้งในหลัก*ศิลาจารึกของพ่อขุนรามกำแหง* คือ *สมเด็จพระร่วงเจ้า* และใน *พงศาวดารเหนือต้องกันว่า* *สมเด็จพระร่วงเจ้าผู้ครอง* *กรุงศรีสัชนาลัย* ที่เปลี่ยนมาเป็นสวรรคโลกเดี๋ยวนี้ ทรงสถาปนา พรรณนารายการก่อสร้าง มีฐานะควรเชื่อได้ ฯ

๑๕. วันที่ ๒ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จ *วัดพระบรมธาตุ* เสด็จทอดพระเนตรสถานที่นั้น ๆ ในบริเวณพระบรมธาตุ พอได้เวลาแล้ว เสด็จเข้าในวิหาร ทรงบูชาพระแล้ว พระสงฆ์สวดถวายพระพร จบแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองกรมการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาอังคาสพระสงฆ์ ประทับเสวยเช้าในที่นั้นแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาโภชนทานอันมีเนื้อความคล้ายที่ทรงแสดงในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

เมืองพิษณุโลก จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกเหมือนที่อื่น ๆ เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จพลับพลา

วันนี้เป็นวันอุโบสถ เสด็จลงทรงทำอุโบสถใน *เรือเป็ดเหนือ* ที่ผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้กลาง *แม่น้ำยม* หน้าพลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ โปรดให้ *พระธรรมธราจารย์* กับ *พระสมุห์ผล* เข้าด้วย ทรงพระดำริเห็นว่า ไม่ควรถือจุกจิกในทางที่แคบ ภิกษุสงฆ์ครั้งพุทธกาล หรือครั้งรจนา *คัมภีร์มหาวรรคพระวินัย* ดูไม่พิถีพิถันนัก พบอาคันตุกะมาแต่อื่นก็ทำอุโบสถด้วยกันได้ง่าย ๆ จนถึงในคัมภีร์นั้นเองวางระเบียบลงไว้เนื่องด้วยวันอุโบสถแย้งกัน *พระครูอเนกสาวัน (เคลื่อน)* สวดพระปาติโมกข์ แล้วเสด็จกลับขึ้นประทับเสวยเพลหน้าพลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ในเมืองนี้หลายสิบรูป เพลวันนี้มีพวกราษฎรมาทำบุญมากที่หาบคอนมาแต่ไกล ๆ ก็มี เช่น *อำเภอด้ง* เป็นต้น เสวยแล้ว เสด็จลงประทับพระเก้าอี้ที่ลานหน้าพลับพลา ราษฎรนั่งล้อมรอบแน่น ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องกรรม มีใจความว่า *กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ต่าง ๆ กัน เช่น บางคนมั่งมีศรีสุข บางคนยากจนเข็ญใจเป็นต้น กรรมนั้น โดยย่อมี ๒ อย่าง คือ กรรมที่เป็นบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่ากุศลกรรม กรรมที่เป็นบาปอย่างหนึ่ง เรียกว่าอกุศลกรรม เมื่อว่าโดยประเภทอาการของกรรมเป็น ๓ คือการที่ทำด้วยกาย เรียกกายกรรม ถ้อยคำที่พูดด้วยวาจา เรียกวจีกรรม ใจที่คิดอะไรต่ออะไรต่าง ๆ เรียกมโนกรรม ต่อไปทรงยกกุศลกรรมบถ ๑๐ ขึ้นว่า เป็นทางควรประพฤติ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ว่า มิใช่ทางควรประพฤติ* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพร และประทานของแจกตามเคย

เกือบบ่ายโมง เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานใน *เมืองศรีสัชนาลัย* มีพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรตามเสด็จไปด้วยราวร้อยคน ราษฎรผู้แก่ ๆ เฒ่า ๆ อายุตั้งหลายสิบ ยังอุตส่าห์เดินตามเสด็จไปทุกแห่ง ทราบว่าบางคนละการงานมาแต่ไกล ๆ ก็มี คืออยู่ถึงแถบเมืองสวรรคโลกใหม่ ยังมาตามเสด็จ แสดงอาการเลื่อมใสและนับถือ เสด็จเข้าทอดพระเนตร *วัดเขาใหญ่* เป็นที่ ๑ วัดนี้ไม่มีอะไรเหลืออยู่เป็นชิ้นเป็นอัน นอกจากพระเจดีย์ องค์

ไม่ใหญ่นัก รูปคล้ายพระปรางค์ ตอนฐานเป็นคูหา มีพระพุทธรูปก่อประดิษฐานอยู่ในนั้น แต่บุบสลายเกือบหมดแล้ว ทรงนมัสการพระแล้ว *เสด็จ วัดช้างรอบ* เป็นที่ ๒ วัดนี้ก็มีแต่เสาโบสถ์หรือวิหาร ก่อด้วยแลงตั้ง ๆ อยู่ และพระเจดีย์อีกองค์หนึ่งรูปกลม แต่ฐานขึ้นไปสูงขนาด ๗ วา ๘ วา มีช้างก่อด้วยแลง ตัวขนาดม้าย่อม ๆ ยืนอยู่รอบพระเจดีย์ เห็นจะถือเอานิมิตอันนี้ วัดนี้จึงได้นามว่า วัดช้างรอบ ทรงบูชาพระแล้ว เสด็จ *วัดสุวรรณคิรี* เป็นที่ ๓ วัดนี้ตั้งอยู่บนเขา ชื่อว่าสุวรรณคิรี แต่ไม่ใช่เขาสูงถาวรวัตถุที่แลเห็นมีแต่พระเจดีย์สามัญ และเสาโบสถ์วิหาร พระพุทธรูปหัก ๆ พัง ๆ เท่านั้น ทรงกระทำพุทธบูชาแล้ว เสด็จ *วัดพนมเพลิง* เป็นที่ ๔ วัดนี้ก็ตั้งอยู่บนเขา ชื่อพนมเพลิง และเป็นเขาไม่ใหญ่โตเหมือนกัน ไม่มีถาวรวัตถุอะไรที่ยิ่งไปกว่าวัดสุวรรณคิรี ทรงบูชาพระแล้ว เสด็จ *วัดเจดีย์เจ็ดแถว* วัดนี้มีพระเจดีย์มาก ทำรูปต่าง ๆ กัน มีองค์ใหญ่อยู่กลาง มีองค์ย่อม ๆ เรียงกันเป็นแถว แต่จะนับให้ได้เจ็ดแถวอย่างชื่อวัดไม่ได้ ที่มีเจดีย์มากเช่นนี้ น่าจะลงสันนิษฐานว่าเป็นที่บรรจุพระอัฐิเจ้านายในครั้งนั้น อย่างเดียวกับที่ *วัดพระศรีสรรเพชญ กรุงเก่า* เวลามีน้อย ทรงนมัสการพระแล้วรีบเสด็จไป *วัดเขารังแร้ง* วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาลูกหนึ่ง มีชื่อว่าเขารังแร้ง อยู่นอกกำแพงเมือง เขานี้ใหญ่มาก ที่วัดนี้ยิ่งซ้ำร้ายไม่มีอะไรเป็นชิ้นเลย มีแต่เสาโบสถ์หัก ๆ พัง ๆ กับใบสีมาปักอยู่ตามทิศ และเจดีย์องค์เล็ก ๆ ทั้งโทรมมากแล้วด้วย วัดนี้มีกล่าวถึงใน *พงศาวดารเหนือ* ว่า เป็นที่อยู่ของ *พระพุทธโฆษาจารย์* ครั้ง *พระเจ้าพสุจราช* ครองกรุงศรีสัชนาลัย สืบ *สมเด็จพระร่วงเจ้า* ลงมา *พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก* ผู้ครอง *พระนครเชียงแสน* เสด็จกรีธาทัพลงมาตีกรุงศรีสัชนาลัย พระพุทธโฆษาจารย์ออกห้ามทัพให้พระเจ้ากรุงทั้ง ๒ ประนีประนอมกัน พระเจ้าพสุจราชยอมอ่อนน้อมนับว่าท่านเป็นปูชนียบุคคลรูปหนึ่ง ประทับพักในที่นี้ จึงตรัสเล่าถึงเรื่องนี้ให้พวกราษฎรทั้งชายหญิงผู้ตามเสด็จมาด้วยฟัง แล้วตรัสบอกให้พวกเหล่านั้นระลึกถึงคุณของท่าน แล้วบูชาท่าน จะได้เป็นมงคลแก่ตน ๆ ประทับพักอยู่ที่วัดนี้ราว ๑๕ นาที แล้วเสด็จกลับโดยทางเก่า ทรงหยุดที่ *หลักเมือง*

แล้วทรงอุทิศพระกุศลแก่อารักขเทพยดาผู้รักษาบ้านเมืองพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ฯ *หลักเมือง* นี้ก่อด้วยแลงก้อนใหญ่ เป็นรูปปรางค์ สูงราว ๔-๕ วา ฯ เสด็จกลับผ่านสถานที่พระยาสุรบดินทร กราบทูลว่า สันนิษฐานว่าเป็นที่พระราชวัง ไม่มีอะไรเหลือ นอกจากเป็นพื้นสูง และตามขอบมีสันดิน เสด็จถึงพลับพลาย่ำค่ำเศษ ทรงเห็นความภักดีของพวกราษฎรผู้ตามเสด็จถึงไหนถึงด้วย ทรงเกรงว่าจะอดอาหารเย็น เพราะกลับถึงเป็นเวลาค่ำ ทั้งบางคนอยู่บ้านไกล จึงตรัสสั่ง *พระวรพรตบำรุง* ให้จ่ายกัปปิยภัณฑ์แก่ผู้ที่ฝืดเคือง เพื่อได้ซื้ออาหารบริโภค สิ้นมูลค่าเวลาหนึ่งไม่กี่บาท เลี้ยงคนได้เป็นอันมาก เพราะไม่มีคนโลภทรัพย์ เท่าใดพอกินอิ่ม บอกเพียงเท่านั้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *เมืองศรีสัชนาลัย* นี้ ดูเหมือนจะตั้งมานานแล้ว แต่ไม่มีแจ้งในตำนาน มีตั้งแต่ครั้ง *สมเด็จพระร่วงเจ้า* ที่สอบได้ลงรอยกันว่าเมื่อจุลศักราช ๖๓๐ ปีเศษ หรือพุทธศักราช ๑๘๑๑ ล่วงไปแล้ว แต่ใน *พงศาวดารเหนือ* กล่าวถึงศักราชเลอะเลือน ไม่เป็นที่เชื่อได้ อนึ่งในเมืองที่เสด็จประพาสในวันนี้นั้น ตามที่เห็น มีแต่วัด ซึ่งเหลืออยู่แต่ถาวรวัตถุหัก ๆ พัง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และยังมีกำแพงซึ่งพอจะแลเห็นได้บ้างบางแห่งหนามาก สูงราว ๓ วา และยังมีรอยเป็นคูเมืองอยู่นอกกำแพงบางแห่งก็มีน้ำขังอยู่บ้าง บางแห่งก็มีต้นไม้ขึ้นเต็มไปหมด แต่ยังพอรู้ว่าเป็นคูเมือง ถาวรวัตถุเหล่านั้น จะเป็นกำแพงเมืองก็ดี อื่น ๆ ก็ดี ชั้นที่สุดจนพระเจดีย์ ใช้ทำด้วยแลงเป็นพื้น ที่ใช้อิฐก่อเป็นกำแพงวัดตามที่แลเห็น และทั้งได้รับคำบอกเล่ามีวัดเดียว คือ *วัดช้างรอบ* ฯ แลงนั้นมีรูปหลายชนิด เป็นก้อนอิฐแผ่นใหญ่ ๆ ก็มี เป็นก้อนกลมคล้ายงบน้ำอ้อย แต่ก้อนใหญ่ ๆ ก็มี ผ่าซีกก็มี เป็นก้อนยาว ๆ ขนาดแผ่นหินก็มี ที่เป็นพยานแห่งความค่อยรู้จักกำลังทำและใช้สัมภาระสำหรับก่อสร้างขึ้นโดยลำดับ ในกำแพงเมืองมีเขา ๒ ลูก คือ *เขาสุวรรณคีรี* กับ *เขาพนมเพลิง* แต่เป็นเขาย่อม ๆ ตามที่กล่าวแล้ว ฯ ในกำแพงเมืองก็ดี นอกกำแพงเมืองก็ดี เป็นป่ารกไปทั้งนั้นต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นอยู่มาก พื้นที่บางแห่งดูเป็นร่อง ๆ คล้ายร่องสวน ชะรอยจะเป็นสนามเพลาะสำหรับทำสงครามก็เป็นได้ ฯ

๑๖. วันที่ ๓ ธ.ค. ประทับเสวยเช้าที่ปะรำหน้าพลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ราว ๕๐ รูป ผู้ว่าราชการเมืองกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรนำสำรับมาถวายราว ๑๐๐ ราย เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกตามเคย และประทานเหรียญกับหนังสือธรรมแก่ข้าราชการและคนที่เกี่ยวข้องในการตกแต่งสถานที่รับเสด็จ เสร็จแล้ว *สมุห์ตาล* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงด้ง นำพระสงฆ์ในแขวงนั้นเฝ้า ประทานย่ามหนังสือธรรมต่างอย่างและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควรแก่ที่เป็นหัวหมู่หัวคณะและอนุจร และทรงปฏิสันถาร ทรงแสดงความพอพระทัยในการที่พระสงฆ์ในแขวงด้ง มีแก่ใจอุตส่าห์มาเฝ้า เดินทางตั้ง ๔ ชั่วโมงจึงถึง *แล้วทรงแสดงอานิสงส์แห่งการที่ผู้อยู่ใต้ปกครองมีความเคารพนับถือผู้ปกครอง ว่าเป็นเหตุเจริญแห่งพระศาสนา แล้วประทานพระโอวาทด้วยเรื่องให้พระสงฆ์เหล่านั้นมีสมณสัญญาและหิริโอตตัปปะเป็นต้น และช่วยเอาภารธุระพระศาสนา*

เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จ *วัดพระบรมธาตุ* ทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น *พระปรางค์* เป็นเจดียสถานสำคัญ ก่อด้วยแลง สูง ๑๗ วา ๑ คืบ ยอดเพกาอีก ๑ วา ๒ ศอกคืบ เป็น ๑๘ วา ๓ ศอก แต่พื้นดินถึงประตูซุ้มปรางค์ ๖ วา ๒ ศอก อ้อมรอบที่กลางองค์ ๑๓ วา ยังดีอยู่ มีพระวิหาร ๔ ทิศ ใหญ่ ๑ อยู่ด้านหน้า เล็ก ๓ พังแล้ว เหลือแต่เสา มีพระระเบียงชักถึงกัน พังแล้ว มี *หลักอินทขีล*(๕๕) ทำด้วยแลงล้อมเป็นบริเวณ นอกบริเวณพระบรมธาตุออกมา ด้านหน้า มีพระอุโบสถ พังแล้ว เหลือแต่เสา ด้านหลัง มีพระเจดีย์รูปต่อมน้ำ ก่อด้วยแลงองค์หนึ่ง ชะรอยจะทำตาม *แบบลังกา* ในคราวนิยมลังกา กับมีวิหารพังอีกหลังหนึ่ง ฯ บริเวณพระบรมธาตุนั้น เมืองจัดรักษาไว้เป็นของโบราณ ให้ *ขุนสามิภักดิ์* เป็นผู้ดูการ ฯ สถานที่พระปรางค์ตั้งอยู่นี้ *แม่น้ำยม* ไหลอ้อมค้อม ทำที่ดินให้เป็นแหลมยื่นออกไป โอบองค์พระปรางค์เข้ามาถึง ๒ ด้าน ทางที่เป็นคุ้งน้ำเซาะตลิ่งพังเข้ามาทุกที องค์พระปรางค์ห่างแม่น้ำทางด้านนี้ประมาณ ๓๐ วา เกรงกันว่าน้ำเซาะเข้ามามากจะพังลง นายช่างหลวงขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ ทำรอกัน

ก็คุ้มไม่ได้ ถูกสายน้ำโยกเสาที่ยันเข้าไปในดิน กลับเขย่าเอาดินอันเป็นชนิดซุยให้เป็นโพรงไปอีก เมืองคิดจะขุดคลองทางฟากข้างโน้น ชักกระแสน้ำให้ไหลไปทางนั้น แบ่งเบาทางนี้ลง แต่ยังขัดด้วยทุน ทรงเห็นชอบด้วยและทรงรับจะเอาเป็นพระธุระ ฯ นอกบริเวณพระบรมธาตุ ด้านซ้ายเป็นสำนักสงฆ์ มีศาลาไม้จริง หลังคามุงกระเบื้อง กุฏิ ฝากระดานมุงแฝก ปลูกไม่เป็นระยะ เวลานี้มีพระสงฆ์ ๖ รูป ฯ

เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จกลับ ประทับเสวยเพลที่ปะรำหน้าพลับพลา มีราษฎรมาทำบุญเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา *ทรงปรารภถึงถาวรวัตถุในเมืองเก่าที่ทำไว้อย่างมั่นคงแข็งแรงแล้ว ยังรู้จักเป็นของหักพังชำรุดทรุดโทรมได้ เหลืออยู่แต่ซาก ซึ่งปรากฏแก่สายตาผู้ตามเสด็จไปเมื่อวานนี้ มีใจความว่า เมืองนี้เดิมก็เป็นพระนครหลวง ทำมั่นคงแข็งแรง มีของก่อสร้างใหญ่โตมากมาย บัดนี้มากลายเป็นป่า เหลืออยู่แต่ซาก กล่าวคือของอันหักพัง ควรปรารภเอาเป็นคติว่า อันบ้านเมืองจะตั้งอยู่ได้ก็เพราะมีกำลัง อาจทานอันตรายภายในภายนอก และเป็นไปทันสมัย เมืองศรีสัชนาลัยมาเป็นดังนี้ไป ส่อให้เห็นว่าขาดกำลังหรือล้าหลังล่วงเวลา ความสามัคคีย่อมเป็นกำลังอันใหญ่ของบ้านเมือง ถ้าแตกสามัคคีกำลังก็ถอยหรือสิ้นทีเดียว เห็นเหตุอย่างนี้แล้ว ควรรักษาความสามัคคีตั้งแต่ในครอบครัวของตนออกไป ไม่ควรชะล่าใจให้ช่องแก่ความประมาท มัวประมาทเสียแล้วย่อมจะล้าหลังเขา ทานตัวไว้ไม่อยู่ อนึ่ง จงดูของก่อสร้างแม้เป็นของหาวิญญาณมิได้ ยังมารู้จักปรักหักพัง คนเราจำจะต้องตายไปก่อน ในเวลายังมีชีวิตอยู่ ควรทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ครอบครัว แก่บ้านเมือง แก่พระศาสนา อย่าเกิดมาแล้วตายไปเปล่า* จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนา และประทานของแจกเหมือนนัยหนหลัง

เที่ยงเศษ เสด็จจากพลับพลา ทรงพระดำเนินไปโดยสถลมารค เพื่อเสด็จยัง *เตาทุเรียง* ซึ่งเป็นสถานที่เผา *เครื่องสังคโลก* ตามระหว่างทางที่เสด็จ นาน ๆ มีหมู่บ้านคนสักแห่งหนึ่ง อยู่ห่าง ๆ กัน บางแห่งมีตั้งที่บูชารับเสด็จและคอยถวายเครื่องสังคโลก ทรงรับแล้ว ตรัสสั่งให้ *พระวรพรต-*

บำรุง ให้กัปปิยภัณฑ์แก่ผู้เจ้าของตามสมควร

บ่าย ๒ โมง ๓๐ นาที ถึง *ตำบลเตาทุเรียง* ซึ่งมีระยะทางแต่พลับพลา ๑๙๖ เส้น เดินราว ๒ ชั่วโมงเศษ มีพระสงฆ์ข้าราชการและนักเรียนยืนแถวรับเสด็จ และราษฎรใน *อำเภอด้ง* ประมาณพันเศษมาคอยเฝ้า ทรงพระดำเนินให้ได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จขึ้นประทับร้อนบนพลับพลา ซึ่งราษฎรในตำบลนี้มีนายอำเภอเป็นหัวหน้าปลูกและตกแต่งไว้รับเสด็จ ราษฎรอำเภอด้งเดินขบวนแห่ผ้าป่ามาทอดไว้บนเนินเตาข้างพลับพลา เสด็จลงชักผ้าป่าแล้ว โปรดให้พระสงฆ์ทั้งหลายนอกจากพระสงฆ์ในแขวงด้งที่นับว่าเป็นเจ้าของ ชักต่อไปแล้ว ประทานพระธรรมเทศนามีใจความว่า *คนเราทุก ๆ คนที่เกิดมา ย่อมปรารถนาความสุข เกลียดความทุกข์ด้วยกันทั้งหมด แต่ความทุกข์นั้นจะเกิดจะมีได้ก็เพราะอาศัยปัจจัย คือความประพฤติของตนเอง สุขนั้นมี ๒ ชนิด สุขกายอย่างหนึ่งสุขใจอย่างหนึ่ง ทางที่จะให้ได้สุขกายนั้น คือกินอาหารให้รู้จักประมาณ ๑ นอนพอสมควร อย่าให้มากนักจนง่วงงุน อย่าให้น้อยนักจนอิดโรย ๑ เสพของที่เป็นสบาย เช่น ยาแก้โรคเป็นต้น ๑ เว้นของที่ไม่เป็นสบาย เช่น สุรายาฝิ่นและของแสลงเป็นต้น ๑ รักษาอิริยาบถให้สม่ำเสมอ ไม่นั่งมากหรือไม่นอนมาก ๑ รู้จักรักษาความสะอาดแห่งร่างกายผ้านุ่งห่มและที่อยู่ ๑ ทางที่จะให้เกิดสุขใจนั้น คือรักษาใจให้สงบ ระวังอย่าให้กิเลสต่าง ๆ มีโลภ โกรธ หลง เป็นมูล ครอบงำได้* ในที่สุดพระธรรมเทศนา ทรงอำนวยพรแล้วประทานหนังสือฆราวาสธรรมและผ้าเช็ดหน้าตราไว้แก่นายอำเภอด้ง เพื่อได้แจกแก่พวกราษฎรตามสมควร

บ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที เสด็จกลับโดยทางชลมารค ทรงเรือที่นั่งพาย พระสงฆ์และข้าราชการลงเรือพายมาตามเสด็จ ๑๐ ลำเศษ ล่องลงมาตาม *ลำน้ำยม* ถึง *แก่งหลวง* บ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที หยุดทอดพระเนตรแล้ว เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินมาโดยสถลมารค บ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *ตำบลเตาทุเรียง* นั้น เป็นป่า ห่างจากหมู่บ้าน

คนมาก และในบริเวณเตาเผาเครื่องสังคโลกนั้น เป็นป่าไผ่ครึ้มเย็นน่าสบาย มีเป็นเนิน เนินดินไม่สู้สูงนัก และตามเนินนั้น เป็นช่อง ๆ หลุม ๆ เขาบอกว่าข้างใต้เป็นขี้เถ้า ซึ่งเป็นที่เผาเครื่องสังคโลก ดูก็ไม่แปลกอะไรนัก และมีเครื่องสังคโลกแตก ๆ มีชามเป็นต้นทิ้งอยู่ตามโคนต้นไม้มาก ฯ ลำแม่น้ำยมตั้งแต่เตาทุเรียนจนถึงแก่งหลวง คดเคี้ยวพอใช้ บางแห่งเป็นหาดยื่นออกมามาก ๆ บางแห่งน้ำตื้น ท้องเรือครูดกับดิน ตามริมแม่น้ำนาน ๆ จึงจะมีหมู่บ้านคน เรือแพก็ไม่มี ตั้งแต่ล่องลงมามี *เรือพลู* จอดอยู่ลำเดียว เป็นหนทางที่เปลี่ยวพอใช้ ฯ

๑๗. วันที่ ๔ ธ.ค. ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ปะรำหน้าพลับพลา และมีราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนวันก่อน ๆ เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานของแจกแก่พวกราษฎรที่มาทำบุญ และพวกแม่ครัวที่ผู้ว่าราชการเมืองจัดตามมาทำเครื่องและอาหารถวายพระสงฆ์

เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จลงประทับ *เรือที่นั่งเป็ดเหนือ* ที่ท่าหน้าพลับพลาเพื่อเสด็จกลับเมืองสวรรคโลกใหม่ มีเรือพระสงฆ์บ้าง ข้าราชการบ้าง รวม ๑๐ ลำตามเสด็จ ล่องลงมาตาม *ลำน้ำยม* เสวยเพลกลางทาง ถึงท่าหน้าพลับพลาเที่ยง ๔๔ นาที มีข้าราชการพลเรือนตำรวจภูธร มี *พระยาอัธยาศัยพิสุทธิ์* ผู้ว่าราชการเมืองคนเก่าเป็นต้น และราษฎรอีกเป็นอันมากคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับยังมุขพลับพลา ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควร และประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก* แก่พระยาอัธยาศัยพิสุทธิ์ แล้วเสด็จพัก ฯ

บ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา มีข้าราชการและราษฎรแถบนั้นบ้าง ตามเสด็จมาแต่แถบเมืองเก่าบ้าง ประมาณ ๑๐๐ เศษ คอยเฝ้า ทรงปฏิสันถารพอสมควรแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา *เบื้องต้นทรงแสดงถึงการที่ฟังธรรมจะสำเร็จประโยชน์ดีด้วยอาศัยองคคุณ ๒ ประการ คือความตั้งใจฟัง ไม่ปล่อยใจให้คิดฟุ้งซ่านไปในเรื่องอื่น ๆ แม้ถึงจะจำไม่ได้ทั้งหมด สักข้อหนึ่งก็ยังดี ข้อ ๒ เมื่อฟังไปแล้ว จำไปตริตรองให้รู้ว่าอย่างไหน*

ดีหรือชั่ว รู้ว่าอย่างใดชั่ว แม้ล่อใจ ก็อย่าทำ อย่างใดดี แม้น่าเบื่อหน่าย ก็จงฝืนใจทำ บุคคลผู้ฟังธรรมพร้อมด้วยองคคุณ ๒ ประการนี้แล้ว ย่อมจะยังประโยชน์แห่งการฟังธรรมให้สำเร็จ แล้วทรงแสดงธรรมต่อไป มีใจความว่า คนเราย่อมรักชีวิต ปรารถนาอายุยืนด้วยกันทุกคน แต่ความมีอายุยืนนานนั้น ไม่สำเร็จได้ด้วยความปรารถนา ย่อมอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ กรรมและปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอก กรรมเป็นมาเดิมอย่างใดก็ต้องเป็นอย่างนั้นแก้ไม่ได้ แต่ปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอก อาจประกอบได้ แม้กรรมแต่งมาจะให้เป็นผู้มีอายุสั้น แต่ได้ปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอก ยังอาจเป็นอยู่ได้จนสุดกำลัง ปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอกนั้น ทรงยกปฏิปทาแห่งสุขกายในหนหลังมาพรรณนา กับรักษาใจให้ชุ่มชื่น ไม่ให้ร้อนรนด้วยอิสสาพยาบาท และไม่ทำตนให้มีเวรแก่ผู้อื่น แต่ในทางพระพุทธศาสนา จะมีอายุยืนหรือสั้นท่านไม่ถือเอาเป็นประมาณ ถือเอาการที่ทำชีวิตให้เป็นประโยชน์เป็นสำคัญ อันจะทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์นั้น ต้องตั้งตนได้แล้ว เอาธุระแก่ครอบครัวแก่บ้านเมือง แก่พระศาสนา เหตุนั้น เมื่อหวังความเป็นผู้มีอายุยืน ควรหวังให้เป็นประโยชน์ด้วย และพึงประพฤติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทานพร และประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรผู้มาประชุมอยู่ในที่นั้นตามสมควร เวลาเกือบ ๑ ทุ่ม เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ตามลำน้ำที่เสด็จกลับจากเมืองเก่านี้ก็คด ๆ เคี้ยว ๆ เหมือนข้างบน บางแห่งก็เป็นหาดออกมามาก ๆ เหลือช่องเรือเดินแคบและทั้งตื้นด้วย ทราบว่าหน้าแล้งเดือน ๓ เดือน ๔ คนเดินข้ามได้ตามสองฟากแม่น้ำเป็นกอไผ่เป็นพื้น ใต้เมืองเก่าลงมา มีหมู่บ้านคนและแพเรือหนาตาขึ้นทุกที มีพระสงฆ์ผู้อยู่วัดริมน้ำออกมานั่งสวดถวายชัยมงคล และราษฎรชาวเรือชาวแพตั้งที่บูชารับเสด็จ ฯ

๑๘. วันที่ ๕ ธ.ค. เสด็จออกเสวยเช้าที่หน้ามุขพลับพลาแล้วทรงอนุโมทนา และประทานชื่อเด็กบุตรราษฎรผู้ทูลขอ เช้าเกือบ ๓ โมง เสด็จจากพลับพลาลง *เรือที่นั่งเป็ดเหนือ* ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้สำหรับเสด็จโดยทางชลมารค ที่ท่าหน้าพลับพลา เพื่อเสด็จ *เมืองสุโขทัย* มีเรือ

พระสงฆ์และข้าราชการ มีเรือ *พระยาสุรบดินทรสุรินทรฦาชัย* สมุหเทศาภิบาล เป็นต้น รวม ๑๓ ลำ ตามเสด็จ ข้าราชการและราษฎรตามมาส่งเสด็จที่ท่าหน้าพลับพลาหลายสิบคน เรือเคลื่อนจากท่า เช้า ๒ โมง ๕๐ นาที ถึง วัด*คลองกระจง* ซึ่งเขาจัดไว้เป็นที่ประทับพักเสวยเพล เช้า ๔ โมงเศษ *พระเกษตร-สงคราม* ผู้ว่าราชการเมือง ล่วงหน้ามาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ มีราษฎรนำสำรับมาคอยถวายเป็นแถว คนประมาณ ๑๐๐ คน และนักเรียนยืนแถวรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับพักบนศาลาการเปรียญ ทรงปฏิสันถารแก่ *พระอธิการเล็ก* อายุ ๗๓ พรรษา ๒๗ ผู้เป็นเจ้าอาวาส พอเวลาจวนเพล ทรงรับประเคนสำรับของราษฎร แล้วประทับเสวยเพลที่นั่น พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าอาวาส เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านเหล่านั้น ทรงยกบุญขึ้นแสดง มีใจความว่า *บุญนั้นคือคุณความดีที่เกิดขึ้นในใจ ทำใจให้หมดจดผ่องใส เรียกว่าบุญ จำแนกโดยอาการเป็น ๓ คือทางกาย เช่น ขวนขวายเอาเป็นธุระ ช่วยปลดเปลื้องทุกข์และช่วยชีวิตของเขา ทางวาจา เช่น รักษาสัตย์ พูดชักโยงในทางสามัคคี มีถ้อยคำอ่อนหวาน พูดเป็นหลักฐานเป็นที่เชื่อฟังได้ ทางใจมีเมตตากรุณา คือ ทาน การให้ ไม่ตระหนี่หนียวแน่น สละให้สิ่งของของตนแก่ผู้อื่นด้วยจิต คือ ทาน การให้ ไม่ตระหนี่เหนียวแน่น สละให้สิ่งของของตนแก่ผู้อื่นด้วยจิตคิดจะบูชาคุณ หรือสงเคราะห์ ๑ ศีล ความสำรวมกาย วาจา ให้เรียบร้อยดีงาม (ทรงยกศีล ๕ ขึ้นอธิบาย) และรู้จักรักษาขนบธรรมเนียม ตั้งต้นแต่ในสกุล ตลอดถึงในบ้านเมือง ๑ ภาวนา อบรมความดีให้เกิดในใจ ทำใจให้สงบให้หมดจด ๑ แล้วทรงแสดงถึงมูลเหตุแห่งบุญ คือความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง เมื่อคนทั้งหลายได้ทราบฉะนี้แล้ว พึงบำเพ็ญตามกาล เมื่อถึงคราวจะทำทาน ก็พึงทำทาน ถึงคราวจะรักษาศีล ก็พึงรักษาศีล ถึงคราวจะเจริญภาวนา พึงเจริญภาวนาตามสมควร* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงยถาพระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรตามสมควร แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่งตามเดิม เพื่อเสด็จเข้าเขตเมืองสุโขทัยต่อไป ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับ *เมืองสวรรคโลก* ฯ เมืองนี้ตั้งอยู่ *ตำบลวังไม้ขอน* ศาลากลางตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่ง *แม่น้ำยม* (ขาลง) ห่างจากสถานีรถไฟมาราว ๑๐ เส้น แม่น้ำยมตอนนี้กว้างมาก ทั้งตลิ่งก็สูง มีแพและเรือสินค้าจอดอยู่มาก หมู่บ้านราษฎรอยู่ทางฝั่งขวาโดยมาก ทางฝั่งซ้ายเป็นบ้านพวกข้าราชการเป็นพื้น ตลาดมีทั้ง ๒ ฝั่ง ทราบว่าพระสงฆ์ทางฝั่งขวาบริบูรณ์ด้วยอาหารบิณฑบาตกว่าพระสงฆ์ทางฝั่งซ้าย พื้นดินเป็นดินทราย มีถนนเพียง ๒ สายริมแม่น้ำ สายฝั่งขวากว้างขวางและโปร่ง สะอาดสะอ้านดี เมืองนี้เล็ก แบ่งเป็น ๒ อำเภอเท่านั้น คือ *อำเภอเมือง* กับ *อำเภอด้ง* ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ มีไม่มาก ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน อย่างมากเพียง ๓ วัด ที่มีเพียงวัดเดียวก็มี รวมทั้งเมืองทราบว่ามีเพียง ๔๓ วัดเท่านั้น ทั้งเป็นสำนักสงฆ์โดยมาก โบสถ์วิหารตามที่แลเห็นก่อด้วยอิฐเป็นพื้น แต่ไม่งดงาม ที่เป็นโบสถ์โถงก็มี แต่น้อย ฯ กุฎีที่อยู่ของพระสงฆ์เป็นฝากระดาน มุงกระเบื้องดินแทบทั้งนั้น พระสงฆ์วัดหนึ่ง ๆ อย่างมากถึง ๓๐ รูป อย่างน้อยถึงไม่พอคณะสงฆ์ พระสงฆ์แก่พรรษามีน้อย เหมือนที่ *เมืองพิชัย* ความกินอยู่ของพระสงฆ์ไม่สู้จะฝืดเคือง ทราบว่าในแขวงด้งบริบูรณ์กว่าในแขวงเมือง ฯ ความประพฤติ การนุ่งห่ม และมรรยาทของพระสงฆ์ ดูเรียบร้อยกว่าพระสงฆ์เมืองพิชัย แต่ยังจัดเป็นดีไม่ได้ ส่วนกิจวัตรไม่ต่างอะไรกัน เช่นปล่อยให้วัดรกเรื้อ ไม่รู้จักรักษาวัดเป็นต้นเหมือนกัน ความสามัคคีแห่งพระสงฆ์ในระหว่างเมืองเดียวกันยังดีกว่าที่เมืองพิชัย แต่ยังขาดการสมาคมกับในสำนักที่ดี จึงไม่ได้เห็นอย่าง *การคณะสงฆ์* ในเมืองนี้จึงยังไม่เจริญ ฯ

การคณะ แบ่งเป็น ๒ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ *พระครูสวรรควรนายก* เป็นเจ้าคณะเมือง *พระปลัดเพิ่ม* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง พึ่งเป็นในศกนี้ ยังไม่สันทัดการงาน *พระสมุห์ตาล* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงด้ง เป็นมาได้ ๒ ศก เป็นผู้คล่องแคล่ว ดูจะเอางานเอาการดี ส่วนเจ้าคณะเมืองไม่แข็งแรงในการงาน ไม่สมแก่รูปร่าง กิริยาท่าทาง และสำนักที่ศึกษา เป็นเพราะไม่ได้ไปมาถึงกันกับคณะเมืองอื่นที่ดีกว่า ไม่มีอะไรจะเทียบให้รู้ว่าดีหรือด้อยกว่าเขา เมืองนั้นมีเพียง ๒ แขวงเท่านั้น ไปอยู่ถึง ๗ ปีจึงได้ตรวจวัดทั่ว ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัย ของภิกษุสามเณร ก็ยังไม่เจริญ แต่การสวดมนต์สวดได้มาก ถึงมหาสมัยสูตร แต่ไม่รู้จักจะสวดเข้าเสียงให้พรักพร้อม ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองไม่มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่า มี ๓๐,๐๐๐ หย่อน ๆ พอสมกับที่เป็นเมืองเล็ก เป็นไทยโดยมาก หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนา ทำไร่ยาสูบเป็นพื้น แต่แถบใต้ลงมาทำสวนก็มีมาก สังเกตเฉพาะที่ได้เห็นในตำบลที่เสด็จ ดูเป็นผู้พอมีอันจะกิน และเอาใจใส่ในทางพระ-ศาสนาดี ทั้งมีอัธยาศัยและมรรยาทสุภาพเรียบร้อย ฯ

การศึกษาของราษฎร นับว่าดำเนินสู่ความเจริญได้ เพราะมีโรงเรียนขึ้นหลายแห่ง มีทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล สอนถึงมัธยม ๓ เป็นที่สุด แต่ยังไม่แพร่หลายทั่วถึงดี ฯ

ตอนที่ ๖ เสด็จเมืองสุโขทัย

๑๘. วันที่ ๕ ธ.ค. เวลาเที่ยง ๔๗ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้า *วัดคลอง-กระจง* ล่องลงมาตาม *ลำน้ำยม* บ่าย ๒ โมง ๓๓ นาที ถึงแพอันจอดอยู่หน้าวัด *กุฎีจีน อำเภอศรีสำโรง เมืองสุโขทัย* ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ราว ๔๐ รูป และข้าราชการอีกหลายนาย มี *พระยาราม-ราชภักดี* ผู้ว่าราชการเมืองนี้เป็นต้น กับทั้งราษฎรราว ๒๐๐ คน คอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าหน้าวัด เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้วเสด็จทรงพระดำเนินผ่าน เพื่อให้ราษฎรได้เฝ้าทั่ว ๆ กัน แล้วเสด็จประทับพักที่ปะรำซึ่งปลูกไว้รับเสด็จในลานหน้าวัดกุฎีจีน ราษฎรมานั่งเฝ้ากันแน่นทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่อง *การเคารพในฐานะควรเคารพ คือเคารพในวงศ์สกุล เคารพในการปกครอง เคารพในพระศาสนา* มีใจความว่า *บุคคลมาทำการกราบไหว้เคารพนบนอบผู้ใหญ่ในสกุลของตน เช่น มารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยาย และอุปถัมภ์บำรุงท่านเหล่านั้นตามสมควร และไม่ประพฤติเป็นพาล ทำตนให้เป็นผู้ควรรับทรัพย์มรดก รักษาวงศ์สกุลให้ตั้งอยู่ เรียกว่าเคารพในวงศ์สกุล เคารพในการปกครองนั้น คือไม่ประพฤติล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ทำตน*

ให้เป็นพลเมืองดี เมื่อทำมาหากินได้ ก็ช่วยการแผ่นดิน มีเสียส่วยอากรเป็นต้น เคารพในทางพระศาสนานั้น คือคิดช่วยบำรุงพระศาสนาให้ดำรงถาวร ตั้งแต่บำรุงผู้ที่เอาภารธุระพระศาสนาและช่วยบำรุงวัด อนึ่งพระศาสนาท่านห้ามอย่างใด เช่น การเบียดเบียนกัน ก็อย่าทำอย่างนั้น ท่านสอนให้ประพฤติอย่างใด เช่น หมั่นทำมาหากิน ก็พึงทำอย่างนั้น ชื่อว่าเคารพในพระศาสนา ส่วนผู้ได้รับความเคารพ คือพวกผู้ใหญ่ ก็จงมีเมตตาปรานี ประพฤติตนให้เป็นหลักฐาน ไม่ประพฤติด้วยอำนาจอคติ ๔ ส่วนพระสงฆ์เมื่อได้รับความอนุเคราะห์บำรุงของชาวบ้านแล้ว ก็พึงสั่งสอนแนะนำชักนำในทางกุศลสัมมาปฏิบัติ ฯ อนึ่ง ภิกษุก็พึงเคารพในพระรัตนตรัยและไตรสิกขา เพราะไตสิกขานี้เป็นหลักแห่งความประพฤติ และพึงเคารพในความไม่ประมาทและปฏิสันถาร คือการต้อนรับปราศรัย เมื่อภิกษุรู้จักวัตถุอันควรเคารพเช่นนี้แล้ว ความมุ่งหมายก็จะได้รวมเป็นอันเดียวกันแต่นั้นก็จะถึงความเจริญตามสมควรแก่ความประพฤติของตน ๆ เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนที่อื่น ๆ ต่อไป มีพวกราษฎรในตำบลนั้นถวายดอกไม้ธูปเทียน ทรงปฏิสันถารตามสมควร แล้วตรัสให้พระสงฆ์ในแขวงนี้สวดมนต์ถวายตัว เมื่อจบแล้ว ตรัสแนะถึงวิธีสวดมนต์และตรัสชมทำนอง แต่ยังขาดไม่รู้จักจะเข้าเสียงให้พรักพร้อมกัน และอักขระบางแห่งเสีย แล้วตรัสถามถึงการคณะสงฆ์ในแขวงนี้ต่อไป จึงทรงทราบความบกพร่องของตำบลนี้อยู่ว่า ขาดพระอุปัชฌายะผู้ให้อุปสมบทกุลบุตร เป็นความลำบากอยู่ เพราะต้องไปนิมนต์มาแต่ไกล ๆ ทรงพระดำริเห็นว่า *พระครูเอม* เจ้าคณะแขวงนี้มีพรรษายุกาล ทั้งเป็นเจ้าคณะแขวงอยู่ด้วย สมควรจะได้รับยกย่องเป็นพระอุปัชฌายะให้อุปสมบทกุลบุตรในแขวงนี้ได้ จึงได้ตรัสถามพระสงฆ์และราษฎรผู้ประชุมอยู่ในที่นั้น เพื่อทรงทราบว่าเป็นที่นับถือของประชุมชนหรือไม่ ต่างถวายอนุโมทนา จึงตรัสสั่งให้พระครูเอมลงไปกรุงเทพ ฯ เมื่อเสด็จกลับแล้ว ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์อยู่ตามสมควรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น บ่าย ๕ โมงเสด็จลงประทับพัก ณ แพที่ประทับแรม

เวลาย่ำค่ำ เสด็จขึ้นประทับปะรำ *พระเกษตรสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลกทูลลากลับ แล้วทรงสวดพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่อำเภอ และทั้งเพื่อเป็นแบบอย่างแก่พระสงฆ์ในเมืองนี้ด้วย มีพวกราษฎรพากันมาฟังเต็มปะรำ จบแล้ว ตรัสถามถึงการวัดการคณะแก่พระสงฆ์เหล่านั้น และประทานย่ามต่างชั้นแก่ท่านผู้สมควรจะได้รับประทาน มีชาวบ้านมามากเข้าทุกที ประมาณสี่ห้าร้อย ชาวบ้านตำบลนี้ดูมาก ชั้นเดิมจะทรงพักการประทานพระธรรมเทศนา เพราะเมื่อตอนเย็นก็ได้ทรงกัณฑ์หนึ่งแล้ว จะไว้ทรงต่อวันพรุ่งนี้ เจ้าคณะแขวงและราษฎรกราบทูลขอ จึงได้ทรงพระเมตตาประทานอีกกัณฑ์หนึ่ง *ด้วยเรื่องธรรมของผู้อยู่ครองเรือน ๔ ประการ เบื้องต้นทรงยกศรัทธาขึ้นอธิบายก่อน มีใจความว่า บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ สมควรเป็นผู้มีศรัทธา คือเชื่อการณ์ที่ควรเชื่อ ไม่เชื่อเหลวไหล เชื่อประกอบด้วยเหตุผล เช่น เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเกิดแต่เหตุ เหตุนั้น ได้แก่กรรม คือการที่บุคคลทำด้วยกายวาจาใจ ข้างดี เรียกว่าบุญหรือกุศล ข้างชั่ว เรียกว่าบาปหรืออกุศล ใครทำเหตุข้างดีก็ได้รับผลดี ใครทำเหตุข้างชั่วก็ได้รับผลชั่ว เหมือนอย่างคนผู้หว่านพืช เมื่อหว่านพืชชนิดใดไว้ ก็ได้รับผลของพืชชนิดนั้น เช่น หว่านพืชถั่ว ก็ได้รับผลคือถั่ว จะกลายเป็นงาไปเป็นอันไม่มี คนผู้เกิดมาได้รับสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ก็เพราะทำกรรมไว้ทั้ง ๒ อย่าง ฆราวาสผู้ไม่มีศรัทธาเชื่อเหตุผล ย่อมจะตั้งตนในทางที่ผิด เช่น ลักขโมย ประทุษร้ายร่างกายกันเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ การอยู่ครองฆราวาสก็ไม่มั่นคง เพราะฉะนั้น ศรัทธาจึงเป็นธรรมอันสำคัญของผู้อยู่ครองเรือน เป็นคุณที่จะพึงหวังก่อน แล้วจึงทรงแสดงธรรมอีก ๔ ประการ เป็นแผนกหนึ่ง ว่าเป็นธรรมของผู้อยู่ครองเรือน คือ มีความสัตย์ซื่อแก่กัน ตั้งต้นแต่ในครอบครัว เช่น สามีกับภรรยา บิดามารดากับบุตร ตลอดถึงซื่อสัตย์แก่บ้านเมืองเป็นต้น ๑ ความรู้จักข่มใจของตนไว้ได้ในเมื่อสังกิเลสธรรมเกิดขึ้นครอบงำ มีสติเหนี่ยวรั้ง ไม่ประพฤติเป็นไปตามอำนาจสังกิเลสธรรมซึ่งเกิดขึ้น นี้เป็นประการที่ ๒ ความอดทนต่อเหตุการณ์อันจะยั่วให้เกิดโทสะ เพื่อรักษาตนและผู้อื่น ด้วยมามีอุบาย*

น้อมใจถูกทาง เช่น มีใครมาด่าว่าหรือถูกข่มเหงแล้ว มีสติเหนี่ยวรั้ง เห็นโทษแห่งการทำผลุนผลัน ควรจะอดก็อดไว้ ไม่ทำตนให้พลอยเสียไปด้วย เพราะความประพฤติมิชอบของเขา นี้เป็นประการที่ ๓ ความเป็นผู้มีอัธยาศัยเผื่อแผ่เจือจาน มีเมตตากรุณาในผู้อื่น แล้วสละทรัพย์ของตนออกให้ เพื่ออุปถัมภ์โดยฐานเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน หรือเพื่ออุดหนุนให้คนได้รับบรรลุความเจริญ เช่น ช่วยคนทั้งหลายให้พ้นโรคภัยไข้เจ็บ และเกื้อกูลให้ได้ความรู้ความสามารถ และอุปถัมภ์พระศาสนาอันสั่งสอนคนให้ประพฤติชอบเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่าจาคะ เพราะอัธยาศัยเช่นนี้เป็นเหตุสละ ยอมพร่าประโยชน์ของตนเพื่อผู้อื่น เป็นประการที่คำรบ ๔ ธรรม ๔ ประการนี้เป็นธรรมของผู้อยู่ครองเรือน เป็นไปเพื่อผูกสามัคคี บริบูรณ์อยู่ในคฤหัสถ์คนใดแล้ว คนนั้นย่อมจะบรรลุความดีความงาม อันเป็นผลทั้งภพนี้และภพหน้า เมื่อจบพระธรรมเทศนาได้ตรัส *อุปนิสินนกถา*(๕๖) อยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เกือบ ๑ ยาม เสด็จลงแพที่ประทับ ฯ

๑๙. วันที่ ๖ ธ.ค. เวลาย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตโดยถนนตลาด แวะทอดพระเนตร วัดโพ อย่างเงียบ แล้วกลับมาเสวยเช้าที่ปะรำ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่น รวมประมาณ ๕๐ รูปเศษ มีพวกราษฎรมาทำบุญมาก สำรับตั้ง ๒๐๐ เศษ ทรงรับประเคนอยู่ราวชั่วโมงหนึ่งจึงหมด เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานเหรียญหนังสือพระศาสนาและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พวกข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้าน ตลอดถึงพวกราษฎรผู้มาบำเพ็ญกุศลตามสมควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จต่อไป เช้า ๓ โมงเศษ เรือเคลื่อนจากท่าหน้า *วัดกุฏีจีน* ล่องลงมาตาม ลำน้ำยม *พระยารามราชภักดี* ผู้ว่าราชการเมือง ตามเสด็จมาในเรือที่นั่ง ผ่าน *วัดนามอญ* ๑ *วัดวังทอง* ๑ *วัดวัง* ๑ อันอยู่ริมแม่น้ำ มีปะรำปลูก ตั้งที่บูชาตามหาดทรายหน้าวัด พระสงฆ์ออกมานั่งสวดถวายชัยมงคล วัดที่ไม่มีหาดทรายหน้าวัด ใช้เรือเป็ดแทนปะรำ

เช้า ๕ โมง ถึง *วัดทับผึ้ง* ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับร้อน พระสงฆ์ตามวัดที่เสด็จผ่านมา รีบเดินบกมาคอยสมทบเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่วัดนี้อีก

มีพวกราษฎรพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านประมาณ ๕๐๐ คนนำอาหารบิณฑบาตมาคอยถวายอยู่ที่นี่ มีพวกชาวบ้านแถบนั้นนำปี่พาทย์มาประโคมเวลาเสด็จขึ้นและเวลาเสวย วัดนี้เขาเปลี่ยนเรียกว่า *วัดภุมรา* ทรงทราบตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมลฑลนี้ ให้สั่งเรียกตามเดิมว่า *วัดทับผึ้ง* เพราะเรียกชื่อวัดตามตำบลเป็นง่าย ทั้งไพเราะด้วย เสวยเพลแล้ว *พระอธิการคำ* เจ้าอาวาสแห่งวัดนี้ พร้อมด้วย *นายจีน อำแดงถัน* ผู้สร้างโบสถ์กราบทูลขอวิสุงคามสีมา ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้เป็นผู้ไต่สวน ตรวจตราให้ถูกต้องตามแบบแผนแห่งวัดที่จะได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาไว้ก่อน แล้วเสด็จลงประทานธรรมที่ลานวัดบนศาลาที่ไม่พอกันนั่ง *ทรงแสดงด้วยประโยชน์ปัจจุบัน ๔ อย่าง คือความเพียรแสวงหาทรัพย์เพราะว่าทรัพย์ย่อมเป็นกำลังอย่างหนึ่งในการเลี้ยงชีวิตและการเกื้อกูลกันเป็นต้น ตลอดถึงเป็นเครื่องป้องกันภัย ๒. รู้จักรักษาทรัพย์ที่หามาได้แล้วไม่ให้เป็นอันตรายเพราะเหตุไม่จำเป็น เช่น เอาไปเล่นการพนันเป็นต้นตลอดถึงเก็บไว้ไม่ดี ข้อ ๓. ไม่ใช้สอยทรัพย์ฟูมฟาย เช่น หาได้น้อยใช้มากเป็นต้น ทรงยกหนองอันมีทางน้ำไหลออกมาก มีทางไหลเข้าน้อยเป็นอุปมา ข้อ ๔. คบมิตรที่ดี คือมิตรผู้หมั่นทำมาหากินเป็นต้น ไม่คบมิตรที่ชั่ว เพราะมิตรชั่วย่อมจะนำความเสื่อมเสียมาให้ ทำไม่ให้ตั้งตนได้ แล้วทรงแสดงถึงประโยชน์ภายหน้าอีก ๔ ประการ คือศรัทธา เชื่อกรรมเชื่อผล ๑ ศีล ตั้งเจตนาประพฤติกายวาจาของตนให้สะอาดเรียบร้อย ประพฤติเป็นคนสุภาพ ไม่ประพฤติล่วงละเมิดกฎหมายแผ่นดินเป็นต้น ๑ จาคะ ความเผื่อแผ่เป็นเหตุสละทรัพย์ของตนให้เป็นประโยชน์แก่คนอื่น ๑ ปัญญา ความรอบรู้การที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ แล้วหลีกจากการที่มิใช่ประโยชน์ ถือเอาแต่การที่เป็นประโยชน์ ๑* จบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่พระสงฆ์และเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จ ตลอดถึงพวกราษฎรตามสมควรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

บ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เรือเคลื่อนจากท่า *วัดทับผึ้ง* ล่องต่อมา วัดริมน้ำที่เสด็จผ่านมา มีพระสงฆ์ตกแต่งหน้าวัดรับเสด็จ และสวดถวายชัยมงคลทุก ๆ วัดไป บางวัดมีราษฎรลงมาคอยเฝ้าอยู่กับพระสงฆ์ที่ปะรำแห่งละมาก ๆ บ้างก็มีของบริโภคคอยถวาย เรือแพอันจอดอยู่ตามริมแม่น้ำต่างตกแต่งผูกผ้าผูกแพรต่างสีเป็นต้น รับเสด็จตามกำลังของตน ๆ บ้างก็ทำเป็นตัวหนังสือถวายพระพรติดหน้าแพด้วย ที่เป็นจีนจุดประทัดด้วยก็มี ฯ ตามลำน้ำ ตั้งแต่ *อำเภอศรีสำโรง* ลงมาจนถึงที่ตั้งเมือง ตลิ่งเตี้ยเข้าเหมือนอย่างที่กรุงเทพ ฯ และแคบเข้าด้วย แต่คดมากขึ้น บางแห่งเป็นอย่างข้อศอก ตามริมฝั่งที่ยังไม่ถึงที่ตั้งเมืองเป็นป่าไผ่และสวนกล้วยเป็นพื้น พื้นดินไม่ค่อยมีทรายปนมากเหมือนแถบเหนือขึ้นไป บ้านคนอยู่ห่างกัน ทราบว่าใช้อยู่ *เรือเป็ดใหญ่* ต่างบ้านเป็นพื้น จอดอยู่ตามริมฝั่ง เป็นคนทำไร่ยาสูบเอายาลงมาส่งกรุงเทพ ฯ โดยทางเรือ บนบกทำไว้แต่กระท่อมเล็ก ๆ พออาศัยชั่วคราวเท่านั้น ที่ตั้งเมืองมีแพขายของจอดอยู่มาก ฯ บ่าย ๔ โมงเศษ เรือที่นั่งถึงแพที่ประทับแรม อันจอดอยู่หน้าศาลากลางของเมืองนี้ ตำรวจภูธรยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวถวายคำนับอยู่ที่ท่า มีพระสงฆ์ประมาณ ๑๐๐ รูป มี *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เจ้าคณะแขวงเมือง เป็นประธาน และข้าราชการราษฎรและนักเรียนคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าเป็นอันมาก เสด็จขึ้นแล้ว เจ้าคณะแขวงนำพระสงฆ์ผู้ใหญ่เฝ้าเรียงตัว และผู้ว่าราชการเมืองนำข้าราชการเฝ้าเป็นลำดับไป ทรงประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่ว ๆ กันแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตร *วัดราชธานี* อันอยู่ไม่ไกลที่ประทับโดยถนนตลาด วัดนี้มีถาวรวัตถุเป็นชิ้นเป็นอันหลายอย่าง โบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐมุงกระเบื้องมีช่อฟ้าใบระกาหน้าจั่วสลักลาย ในนั้นมีพระประธานอย่างพระสุโขทัย มีศาลาและหอสวดมนต์หลังใหญ่ ๆ มีช่อฟ้าใบระกาเหมือนกัน ที่ศาลามีธรรมาสน์เทศน์และร้านพระสวด ที่เรียกว่า *สังเฆ็ด* พอพระนั่งสวดได้ ๔ รูป สลักลวดลายประดับกระจกดูได้ มีกุฏี ฝากระดานมุงกระเบื้องดินหลายหลังเป็นหมู่ ๆ แต่ถาวรวัตถุเหล่านั้น วางไม่เป็นท่วงที แลดูรกไปหมด

เสด็จกลับโดยทางเก่า ประทับพักที่พลับพลาริมท่าน้ำ ซึ่งเป็นทางขึ้นจากแพที่ประทับแรม ทรงผูกข้อมือเด็ก บุตรราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้น เกือบย่ำค่ำ เสด็จลงแพที่ประทับ

เวลาจวนทุ่ม เสด็จขึ้นออกพระสงฆ์ที่พลับพลาท่าน้ำ ตรัสถามพวกเจ้าคณะถึงการคณะสงฆ์ในเมืองนี้ ทรงทราบว่าเจ้าอาวาสบางวัดมีพรรษาเดียวก็มี ๒ พรรษาก็มี ทรงเห็นไม่สมควร จึงได้ตรัสว่า พระพรรษาต่ำกว่า ๕ จัดว่ายังเป็นเด็กในพระศาสนา ตัวเองก็ยังคุ้มไม่ได้ ไฉนจักปกครองผู้อื่นได้ ทางพระศาสนาที่นับว่าเป็นผู้ใหญ่ปกครองภิกษุอื่นได้ ต้องตั้งแต่ ๑๐ พรรษาขึ้นไป แต่พระเดี๋ยวนี้มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไปหายาก เห็นควรว่าต้องตั้งแต่ ๕ พรรษาขึ้นไป ซึ่งเรียกว่าเป็นนิสัยมุตกะ จึงควรให้เป็นเจ้าอาวาส ถ้าอย่างหาไม่ได้จริง ๆ เพียง ๔ พรรษาก็ยังพอค่อยยังชั่ว แต่พรรษาเดียวสองพรรษายังอ่อนนัก ต่างว่าหาไม่ได้ มีแต่อ่อน ๆ เช่นนั้นทั้งนั้น ควรวินิจฉัยดูอีกว่า วัดในตำบลนั้นมีแต่วัดนั้นวัดเดียวสำหรับตำบล หรือมีวัดติดกันหลายวัด ถ้ามีติด ๆ กัน ควรจะรวมกับวัดอื่นได้ก็รวม หรือทิ้งเสียทีเดียวหรือฝากวัดอื่นไว้พลาง หรือหาพระผู้สมควรมาแต่อื่นก็ได้ ถ้าเป็นวัดที่ห่างกันและในตำบลมีแต่วัดเดียว เป็นที่ทำบุญให้ทานของคนในตำบลนั้น หาพระผู้ใหญ่มาจากอื่นไม่ได้ ควรให้พระผู้อ่อนอยู่เฝ้าวัดไปพลาง แต่ไม่ควรให้รับยศเป็นเจ้าอาวาส ควรเรียกแต่ว่า *ผู้รักษาวัด* ในที่สุดได้ตรัสกำชับผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลให้จัดการในเรื่องนี้ อีกเรื่องหนึ่งทรงทราบว่า *แขวงกงไกรลาส* ว่างเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะยก *พระมา* ขึ้นเป็นผู้รั้ง ข้าม *เจ้าอธิการเผือก* อายุ ๗๒ พรรษา ๕๒ ผู้เป็นอุปัชฌายะของเธอและพระอื่นในแขวงนั้นทั้งหมด ไม่โปรด ตรัสว่าเป็นการข้ามผู้ใหญ่ไป แม้ถึงแก่ชรา ทำงานการไม่ไหว ใช้ศิษย์ของตนก็ยังได้ ที่ถูกควรจะตั้ง *เจ้าอธิการเผือก* เป็นเจ้าคณะแขวงกิตติมศักดิ์ แล้วยก *พระมา* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวง จึงจะไม่เป็นอันข้ามผู้ใหญ่ จักได้ประโยชน์ทั้ง ๒ ทาง แล้วประทานย่ามต่างชั้นผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือพระศาสนาต่างอย่างแก่พระสงฆ์ตามสมควรแก่คุณานุรูป ต่อไปประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น *ด้วยเรื่องให้*

พระภิกษุเป็นผู้มีกตัญญูต่อพระพุทธเจ้าและพระสาวก และไม่ให้บริโภคหนี้ของชาวบ้าน ทรงแสดงตั้งต้นแต่พระศาสดาทรงอาศัยพระเมตตาแก่หมู่สัตว์จึงได้ทรงละสุขสมบัติในทางฆราวาส เสด็จออกผนวช เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนมากกว่าอยู่ครองราชสมบัติ และเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนา พระสาวกก็ร่วมใจด้วย พระองค์มิได้อิดหนาระอาใจ ตลอดจนถึงเมื่อนิพพานแล้ว พระสาวกก็ยังได้ประพฤติกันเช่นนั้นเสมอมา เช่น เมื่อพุทธกาลล่วงมาได้ราว ๒๐๐ ร้อยปีเศษ พระโมคคัลลีบุตรยังได้ส่งพระเถระทั้งหลายให้ไปประกาศพระศาสนาในนานาประเทศหลายตำบลด้วยกัน พระศาสนาจึงได้แพร่หลายมาจนถึงบัดนี้ ให้เราผู้เกิดในภายหลังได้รู้ได้เข้าใจธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตาม จัดว่าพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีคุณแก่เราอยู่ สมควรจะตอบแทนคุณท่าน ถ้าไม่ตอบแทนคุณท่าน ก็ชื่อว่าเป็นหนี้ท่าน อันการที่จะกตัญญูต่อพระศาสดาและพระสาวกนั้น ก็คือช่วยเอาภารธุระในทางพระศาสนาตามสมควรแก่ชั้นของตน ๆ เช่น ตนเป็นลูกวัด ก็ช่วยเจ้าวัดทำกิจวัดตามสมควร ฝ่ายเจ้าวัดเจ้าคณะ ก็พึงดูแลเอาใจใส่ปกครองลูกวัดลูกคณะของตน ๆ และแนะนำกุลบุตรตามสมควร ไม่ควรทำใจคับแคบ เราเป็นศิษย์ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประพฤติตามพระจรรยาของท่าน จึงจะสมควร ไม่ทำชีวิตให้เป็นหมัน ทั้งไม่ชื่อว่าบริโภคหนี้ของชาวบ้านด้วย ชาวบ้านเขาเลี้ยงเราด้วยทรัพย์สินที่เสี่ยงได้เสี่ยงหามาด้วยน้ำพักน้ำแรง อย่างฉันลูกก็มี ฉันบิดาก็มี ก็เพื่อพวกเราจะได้ทำธุระพระศาสนา นำพระศาสนาให้ถาวรยืดยาวไปนาน ถ้าเราไม่เอาธุระพระศาสนา ก็ชื่อว่าบริโภคหนี้ของชาวบ้าน เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ได้ตรัสถึงการวัดการคณะ อยู่จนเวลา ๒ ทุ่มเศษ จึงเสด็จลงพลับพลาแพ ฯ

๒๐. วันที่ ๗ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จบิณฑบาตไปโดยถนนสายริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกทางใต้ แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำหน้าศาลากลาง ประทานใบตั้ง เจ้าอธิการเผือก อายุ ๗๒ พรรษา ๕๒ วัดเนินพยอม เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงกงไกรลาส โดยกิตติมศักดิ์ มีภรรยาข้าราชการและ

ราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายราว ๑๐๐ ราย ประทับเสวยที่นั่น พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย และทรงอนุโมทนา ประทานปฏิสันถาร ประทานของแจกแก่ทายกทายิกาทั้งหลายตามสมควรแล้ว เสด็จลงแพพลับพลา

เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่กองเสือป่าและตำรวจภูธรผู้มายืนแถวคอยเฝ้าอยู่ที่หน้าศาลากลางเหมือนที่เมืองอื่น เสร็จแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองนำเสด็จทอดพระเนตรศาลากลางแล้วเสด็จเรือนจำ คนโทษประกาศโทษของตนถวาย โดยมากมักเป็นเรื่องลักทรัพย์และทำร้ายร่างกายเป็นพื้น จบแล้ว ประทานพระโอวาท *ทรงชี้ผลของความประพฤติชั่วอย่างเห็นได้ง่าย คือต้องมาติดจำ ทนทุกข์ยากลำบากอยู่ ขาดประโยชน์ทางบ้าน คนมีมารดาบิดา เขาควรจะได้อาศัยเป็นกำลัง เขาย่อมขาดประโยชน์ ตนเองก็ไม่ได้ช่องทดแทนบุญคุณของเขา คนมีบุตรภรรยาเป็นหน้าที่ของตนจะเลี้ยงดูทำนุบำรุง ก็หาได้ทำไม่ กลับต้องปล่อยให้ภรรยาเลี้ยงดูไปผู้เดียว การที่ต้องโทษเช่นนี้จะไปโทษเอาแต่แผ่นดินก็ไม่ได้ เพราะคนที่อยู่เป็นหมวดหมู่กันจำต้องมีผู้ปกครองคอยดูสุขทุกข์ ไม่เช่นนั้น หมู่ก็จะตั้งอยู่ไม่ได้ ผู้ใดขจัดความสุขทำทุกข์ภัยให้แก่ผู้อื่น แผ่นดินย่อมลงโทษผู้นั้น เพื่อรักษาผู้อื่นเป็นอันมาก ทั้งเพื่อผู้นั้นเองจะได้เข็ดหลาบด้วย เป็นการรักษาผู้นั้นด้วยเหมือนกัน เปรียบเหมือนในสกุลหนึ่ง ๆ เมื่อพี่น้องเล่นข่มเหงกัน มารดาบิดาก็ทำโทษแก่ผู้ผิด พวกเจ้าก็เป็นลูกของแผ่นดินคนหนึ่ง ๆ ประพฤติเบียดเบียนพวกเดียวกัน อันเป็นลูกของแผ่นดินเหมือนกัน แผ่นดินท่านจึงได้ลงโทษ เจ้าควรโทษเอาตัวเองเช่นนี้จะเห็นความผิดของตัวเอง มัวโทษท่าน ย่อมไม่แลเห็นความผิดของตัว ทางที่ดีก็คือคิดงดเว้นจะไม่ประพฤติเช่นนี้อีกต่อไป ในเมื่อออกได้แล้ว อนึ่ง ไม่ควรจะอ้อนวอนขอร้องให้ผู้นี้ผู้นั้นช่วย ควรทำไปกว่าจะหมดกรรมดีกว่า หากว่าจะมีคนช่วย พวกเจ้าก็จะไม่รู้สึกโทษแล้วจะไม่เข็ดหลาบ* เมื่อจบแล้วเสด็จศาลต่อไป แล้วเสด็จกลับมาเสวยเพลที่ปะรำ มีภรรยาข้าราชการและราษฎรมาทำบุญเหมือนเมื่อเช้านี้

เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงยกชื่อของเมืองนี้เป็นบทตั้ง

มีใจความว่า ชื่อของเมืองสุโขทัยนี้ แปลตามศัพท์ว่า เป็นที่เกิดที่ตั้งแห่งความสุข เพราะฉะนั้น คนผู้อยู่ในเมืองนี้ควรจะทำตนและชนอื่นให้เป็นสุขสมกับชื่อเมือง อันทางที่จะเกิดสุขนั้น ก็คือมีความสามัคคีปรองดองกัน สามัคคีนั้นควรจะให้เป็นไป ตั้งต้นแต่ในครอบครัวของตน ตลอดถึงในระหว่างผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง ในทางครอบครัว ถ้าสามีกับภรรยาประพฤติให้เป็นที่กินแหนงของกันและกัน ไม่ไว้ใจกันลงได้ ฝ่ายภรรยาระแวงในสามีว่าจะยินดีด้วยสตรีอื่น ฝ่ายสามีก็สงสัยในภรรยาว่าจะนอกใจและคบหาบุรุษอื่น ที่สุดจนระแวงในกัน เหตุเล่นการพนันและสุรุ่ยสุร่าย เช่นนี้ สกุลนั้นย่อมหาความสุขความเจริญไม่ได้ อีกฝ่ายหนึ่งมารดาบิดากับบุตรก็เหมือนกัน ถ้าประพฤติไม่ให้เป็นที่ไว้ใจกันลงไปได้ ในการเกี่ยวด้วยสินทรัพย์ก็ดี ด้วยครอบครัวก็ดี ด้วยอย่างอื่นก็ดี เช่นนี้ สกุลนั้นก็หาความสุขมิได้ ฝ่ายทางบ้านเมือง ถ้าผู้ปกครองและราษฎรทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างไม่พร้อมเพรียงปรองดองกัน ราษฎรไม่วางใจในผู้ปกครอง ระแวงว่าเบียดเบียนหรือเอารัดเอาเปรียบ ฝ่ายผู้ปกครองแคลงในราษฎรว่า ไม่ซื่อตรง คอยหลบหลีก บิดพลิ้ว ไม่นำพาการเมือง เช่นนี้ ความสะดวกจักไม่มีทั้ง ๒ ฝ่าย ทางอันจะให้เกิดความสามัคคีในข้อนี้ ก็คือผู้ปกครองประพฤติตนเป็นหลักฐาน ไม่ทำการไปด้วยอำนาจอคติทั้ง ๔ ประการ ฝ่ายผู้อยู่ใต้ปกครอง ก็พึงประพฤติตนเป็นคนดี ท่านตั้งกำหนดกฎหมายไว้อย่างใด ก็ไม่ประพฤติล่วงละเมิดอย่างนั้น ทำตนให้สุภาพ ไม่ทำอันตรายแก่ใคร ๆ เป็นต้น ทางอันจะให้เกิดสามัคคีอีกอย่างหนึ่งคืออย่ามุ่งเฉพาะประโยชน์ตนฝ่ายเดียว และอย่าเอาแต่ใจของตนอย่างเดียว ให้นึกแลเหลียวถึงประโยชน์ของผู้อื่นบ้าง เมื่อบุคคลทำได้อย่างนี้ ก็จะถึงความสุขสำราญสมกับที่อยู่ในเมืองที่เรียกว่าสุโขทัย ในที่สุดพระธรรมเทศนาทรงอำนวยพรแก่ผู้ที่มาประชุมในที่นั้นทั้งข้าราชการและราษฎรแล้ว ทรงนำยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และโปรดให้แจกผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือพระศาสนาแก่พวกที่มาทำบุญแล้ว เสด็จลงแพพลับพลา

บ่าย ๔ โมง เสด็จทรงเรือที่นั่งชะล่าพายขึ้นน้ำไปรวม ๒๐ เส้น ถึง

วัดคูหาสุวรรณ ซึ่งเป็นที่อยู่แห่ง *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เจ้าคณะแขวง เสด็จขึ้นทอดพระเนตร วัดนี้เป็นวัดดาด สู้ *วัดราชธานี* ที่เสด็จเมื่อวานนี้ไม่ได้ โบสถ์ก่อใหม่ ทราบว่า *พระยารณชัยชาญยุทธ (ครุฑ)* ผู้ว่าราชการเก่าที่บรรพชาเป็นสามเณรแล้วถึงมรณภาพ เป็นผู้สร้าง เสด็จกลับลงเรือที่นั่งพายขึ้นน้ำต่อไปราว ๓๐ เส้น ถึง *วัดใหม่ไพร่ประชุมพล* เสด็จขึ้นทอดพระเนตรในวิหาร วัดนี้มีพระพุทธรูปงาม ๆ มาก ตั้งที่แล้วก็มี เชิญจากที่อื่นอันชำรุดมาพักไว้ก็มี เสด็จเข้านมัสการในพระวิหาร ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูปยืนยกพระหัตถ์ทั้ง ๒ อย่าง พระห้ามสมุทรพระองค์หนึ่งสูง ๔ ศอกเศษ ที่ฝ่าพระหัตถ์มีลายจักร ซึ่งเรียกว่าพระธรรมจักร เป็นพระงามอยู่ เชิญจากโบสถ์มาพักไว้ในวิหาร ยังไม่ได้ตั้งที่ ทรงเสียดายว่ามาอยู่ในที่ไม่เปิดเผยเช่นนี้ สมควรจะเชิญไปประดิษฐานไว้ที่วัดอื่น อันเป็นสถานเปิดเผยจะได้เป็นที่เคารพบูชาแห่งมหาชน ทรงพระดำริเห็น *วัดราชธานี* เป็นสถานอันสมควร ตรัสขอสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่นั่น จะทรงออกมูลค่าอันจะพึงจ่ายในการนี้ เสด็จกลับถึง *วัดราชธานี* เสด็จขึ้นทอดพระเนตร เลือกหาที่ประดิษฐานพระธรรมจักรนั้นโปรดหน้าหรือหลังอุโบสถ เสด็จกลับถึงแพที่ประทับเกือบย่ำค่ำ

เวลา ๑ ทุ่ม เสด็จขึ้นบนพลับพลาท่าน้ำ ทรงเจริญพระพุทธมนต์ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและเจ็ดตำนานย่อ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จมาแต่กรุงเทพ ฯ และพระผู้ใหญ่ผู้ตามเสด็จมาแต่เมืองสวรรคโลก และโปรดให้พระผู้ใหญ่ในเมืองนี้เข้าสมทบด้วย เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง มีข้าราชการและราษฎรมานั่งฟังราว ๒๐๐ คน เมื่อจบแล้วประทานพระธรรมเทศนาแก่ผู้มาฟังสวดเหล่านั้น *ทรงอธิบายเนื้อความในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่พระสงฆ์ได้สวดมาเมื่อกี้นี้ มีใจความว่า พระสูตรนี้เป็นปฐมเทศนา สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่เบญจวัคคีย์ ๕ รูป เบื้องต้นทรงแสดงความหมกมุ่นในทางกาม อันเป็นความประพฤติย่อหย่อนส่วน ๑ ความทรมานตนให้ลำบากเกินไป อันเป็นความประพฤติตึงเครียดส่วน ๑ ว่าเป็นกิจอันบรรพชิตไม่ควรประพฤติ ทรงแสดงข้อปฏิบัติอันเป็นกลาง ไม่ตกไปในส่วนทั้ง ๒ นั้น*

ต่างโดยองค์เป็น ๘ ประการ คือ ความเห็นชอบ ๑ ความดำริชอบ ๑ ความเจรจาชอบ ๑ ความทำการงานชอบ ๑ ความเลี้ยงชีวิตชอบ ๑ ความเพียรชอบ ๑ ความระลึกชอบ ๑ ความตั้งใจชอบ ๑ ในลำดับนี้ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ประการ อันจะพึงเห็นโดยอาการอันชอบ คือ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑ ทุกข์นั้นเป็นผลเกิดแต่เหตุคือตัณหา จะดับก็เพราะดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุ และจะดับตัณหาได้ก็เพราะปฏิบัติถูกทาง คือประพฤติเป็นกลาง ไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ตึงเครียดนักดังกล่าวแล้วนั้นเอง เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว โปรดให้แจกหนังสือธรรมแก่ผู้มาฟังธรรม และประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษกเหรียญอริยสัจ* พร้อมทั้งหนังสือแก่ข้าราชการตามสมควร ต่อไปทรงแนะนำถึงวิธีและระเบียบสวดมนต์แก่พระสงฆ์ ทรงปรารถถึงความห่างเหินแห่งเจ้าคณะเมืองนี้ ไม่ค่อยได้สมาคมกัน ตรัสแนะผู้ว่าราชการเมืองว่า ถึงคราวถือน้ำประจำเมือง ควรจะนิมนต์พระครูเจ้าคณะต่างแขวงมาเข้าพิธีด้วย จะได้เป็นโอกาสสมาคมกันคราวหนึ่ง ส่วนการเฉลิมพระชนมพรรษา ที่อำเภอก็ทำเหมือนกัน ให้เจ้าคณะคงอยู่ตามแขวง ในการพระราชพิธีประจำเมืองเช่นนี้ ให้ใช้พัดยศ ตรัสแนะสมุหเทศาภิบาลให้จัดที่เมืองอื่นตาม และตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ให้แจ้งแก่เจ้าคณะหัวเมืองในมณฑลนี้ให้ทราบทั่วกันด้วย ยามเศษ เสด็จลงแพที่ประทับ ฯ

๒๑. วันที่ ๘ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จบิณฑบาตตามถนนตลาด มีสามีภรรยาคู่หนึ่งเอาบุตรของตนอายุ ๓ ขวบคอยถวายในระหว่างทาง เขามีลูกตายไปแล้วถึง ๓ คน เด็กคนนี้ถวายแล้วบางทีจะรอดได้ นี้เป็นกิริยาที่ทำอยู่ในหมู่ราษฎร คนมีลูกเลี้ยงไม่อยู่ ย่อมถวายลูกที่ยังเหลือแก่พระที่นับถือ ไม่ใช่ถวายรูปหนึ่งแล้วก็แล้วกัน พบรูปอื่นเข้าก็ถวายอีก เสด็จในที่อื่นก็มีผู้ถวายเหมือนกัน บางแห่งอยู่ยั่งยืนมา พาลงมาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ ก็มี ตรัสสั่งให้พามาที่ประทับ จะทรงผูกมือประทาน แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่ปะรำหน้าศาลากลาง มีภรรยาข้าราชการและราษฎรมาถวายภัตตาหารเช่นเดียวกับวันก่อน

เช้าเกือบ ๓ โมง เสด็จลงเรือที่นั่งพาย เพื่อเสด็จเมืองเก่า พระยาราม-

ราชภักดี ผู้ว่าราชการ ป่วยตามเสด็จไม่ได้ ตรัสสั่ง *พระครูเป้า* ให้อยู่รักษาเรือขึ้นน้ำไปทอดที่ท่าถนนฝั่งตะวันตก อันมีระยะทางเพียง ๒๐ เส้น เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินไปโดยถนนอันตัดไปเมืองเก่า อันมีระยะทาง ๓๐๐ เส้น ผ่านหน้า *วัดกำแพงงาม* มีตกแต่งสถานีที่หน้าวัดรับเสด็จ พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล ทรงหยุดประทานปฏิสันถารแล้ว เสด็จต่อไป

เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ถึง *วัดกลาง* อันเป็นกึ่งกลางแห่งทางที่จะไปเมืองเก่า เป็นระยะ ๑๕๐ เส้น มีราษฎรราว ๓๐๐ คน สำรับมาคอยเฝ้าถวายอยู่ที่วัดนี้ และนักเรียนราว ๕๐ คนยืนแถวรับเสด็จ ทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่ว ๆ กันแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนปะรำซึ่งปลูกไว้กลางวัดเพื่อทำที่ประทับพักเสวยเพล เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา *อนุโมทนาภัตตาหารของชาวบ้านด้วยธรรมของคฤหัสถ์ คือความบำรุงมารดาบิดา ความสงเคราะห์บุตรภรรยา และภรรยาจะพึงประพฤติต่อสามี*ตามสมควรแก่เวลาแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์แก่พวกเด็ก ประทานผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือพระศาสนาแก่พวกชาวบ้านแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ซึ่ง *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เจ้าคณะแขวงกำลังสร้างค้างไว้ ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยพระครูตามสมควร และเสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำตามเดิม ประทานของแจกแก่พระสงฆ์เจ้าอาวาส ๑๑ รูป และตรัส *อุปนิสินนกถา* อยู่แก่พวกราษฎร

พอได้เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จจาก *วัดกลาง* ทรงพระดำเนินต่อไปผ่าน *วัดโพตึก วัดตระพังทอง* วัดหลังนี้อยู่ในกำแพงเมืองเก่า จวนถึงพลับพลาที่ประทับแรม มีการตกแต่งรับเสด็จตามควรแก่ภูมิประเทศ ทรงหยุดประทานด้ายสายสิญจน์และปฏิสันถารแล้ว เสด็จต่อไป บ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที เสด็จถึงพลับพลาประทับแรม มีข้าราชการและพ่อค้าล่วงหน้ามาแต่เมืองใหม่ มาตั้งพิธีจัดการตกแต่งสถานที่ไว้รับเสด็จ ถึงกับมีปลูกโรงน้ำร้อน ประดับด้วยธงทิวโคมไฟเป็นประการใหญ่ และกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลนั้นคอยรับเสด็จ

เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา ทรงสวดพระพุทธมนต์

พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จมาจากกรุงเทพ ฯ และพระผู้ใหญ่ในเมืองสวรรคโลก ๓ รูป สุโขทัย ๕ รูป เข้ากันเป็น ๑๖ รูป เพื่ออุทิศส่วนพระกุศลถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินเก่า ๆ ในเมืองนี้ ตลอดถึง อารักขเทพดา และวัตถุเทพดา มีราษฎรในตำบลนั้นและที่ตามเสด็จมาแต่เมืองสวรรคโลกบ้างอำเภอศรีสำโรงบ้าง ทั้งชายทั้งหญิงรวมกันราวเกือบร้อยคน มีสมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้า มาเฝ้านั่งฟังสวดมนต์ จบแล้ว ทรงประกาศแก่พระสงฆ์ทั้งปวง มีใจความว่า ขอสงฆ์จงทราบทั่วกัน เมืองสุโขทัยนี้มีสิ่งอันเป็นหลักฐานพอจะเป็นพยานให้เห็นได้ว่าเคยเป็นเมืองหลวง มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองมาหลายพระองค์ พระสงฆ์พวกเราผู้มาถึงเมืองนี้ ควรจะระลึกถึงพระองค์เพราะพระองค์เป็นผู้ปกครองสยามรัฐด้วยส่วนหนึ่งเหมือนกันในครั้งนั้นทั้งเป็นพุทธศาสนูปถัมภกผู้บำรุงพระพุทธศาสนาให้สืบมา เราทั้งหลายสวดมนต์แล้ว จงอุทิศส่วนกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายผู้ครองเมืองสุโขทัยนี้ เพื่อเป็นธรรมบรรณาการ ในที่สุดทรงเปล่งคำอุทิศในนามของพระสงฆ์ว่า พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้น แม้จะเสด็จสถิตอยู่ในสถานชั้นใด ๆ ขอจงทรงทราบด้วยพระญาณวิถี และทรงรับปัตตานุโมทนา เพื่อสำเร็จผลอันชอบธรรมสมพระราชประสงค์ทุกประการเทอญ ฯ

ต่อไป ทรงแปลใจความแห่งความธชัคคสูตร ซึ่งพระสงฆ์ได้สาธยายมาเมื่อกี้นี้ ให้ข้าราชการและราษฎรฟัง โดยใจความว่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเทวดาและอสูรทำสงครามกันแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระอินทร์ตรัสสั่งเทวดาทั้งหลายว่า ถ้าความกลัว ความสะดุ้ง ความหวาดเสียวเกิดขึ้น ก็ถึงแหงนดูธงชัยของพระองค์ ของท้าวปชาบดี ของท้าววรุณะ หรือของท้าวอีสานะ (คือให้รวมความมุ่งอยู่ที่ธงของเทวดานายทัพ ตลอดขึ้นไปถึงของพระอินทร์ผู้จอมทัพ) แล้วตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าความกลัว ความสะดุ้งความหวาดเสียวเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไปสู่ป่าสามัญก็ดี สู่โคนไม้ก็ดี สู่ดงก็ดีจงระลึกถึงพระตถาคตบ้าง พระธรรมบ้าง พระสงฆ์บ้าง ข้อสำคัญ คือให้รวมความมุ่งอยู่ในพระศาสดา เมื่อทรงแปลใจความแห่งพระสูตรจบแล้ว ทรงอธิบายต่อไปว่า ประโยชน์ที่จะพึงถือเอาแต่พุทธภาษิตนี้ คือพวกภิกษุ

ผู้อยู่เป็นหมวดหมู่กัน จำต้องมุ่งเฉพาะพระศาสดาร่วมกัน เหมือนเทวดามุ่งเฉพาะธงชัยของพระอินทร์ฉะนั้น ไม่เช่นนั้น ความประพฤติก็ย่อมจะแตกต่างกัน เป็นเหตุไม่สามัคคีพร้อมเพรียง แต่พระสงฆ์มีมากด้วยกันแยกย้ายอยู่ต่างถิ่นกัน ตนอยู่ในหมู่ใด ควรมุ่งผู้เป็นหัวหน้าแห่งหมู่นั้น เช่นลูกวัดก็มุ่งเจ้าวัด เจ้าวัดมุ่งเจ้าคณะหมวด เลื่อนขึ้นมาถึงเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะมณฑล ตลอดถึงสมเด็จพระมหาสมณะ เหมือนเทวดามุ่งธงของท้าวปชาบดี ท้าววรุณะ ท้าวอีสานะ อันเป็นนายทัพของตน ตลอดขึ้นไปถึงธงของพระอินทร์ผู้จอมทัพสูงสุดฉะนั้น ส่วนผู้ใหญ่ก็พึงนำทางผู้น้อยเห็นอย่างดุจใช้ธงนำ เพื่อได้มั่นในหน้าที่อันจะพึงทำ ฯ ฝ่ายพวกคฤหัสถ์ก็ควรถือเอาเป็นประโยชน์แก่ภาษิตนี้ได้เหมือนกัน คือพวกคฤหัสถ์ก็อยู่ในปกครอง เป็นหมวดหมู่กันเหมือนภิกษุ ความมุ่งเฉพาะสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินร่วมกัน แต่แยกอยู่ต่างถิ่น ซึ่งแบ่งเป็นบ้าน เป็นตำบล เป็นอำเภอเป็นเมือง เป็นมณฑลออกไป คนอยู่ในถิ่นใด พึงมุ่งผู้เป็นหัวหน้าแห่งถิ่นนั้นตั้งแต่ลูกบ้านมุ่งผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านรวมความมุ่งอยู่ที่กำนัน เลื่อนขึ้นมาถึงนายอำเภอ ผู้ว่าราชการเมือง สมุหเทศาภิบาล เสนาบดี ตลอดถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสูงสุด เหมือนอย่างเทวดามุ่งธงของเทพเจ้าผู้นายทัพตลอดขึ้นไปถึงธงของเทวราชผู้จอมทัพสูงสุดฉะนั้น

เมื่อจบพระโอวาทแล้ว โปรดให้พระราชาคณะและสมุหเทศาภิบาลผูกสายสิญจน์ข้อมือเด็ก ทรงปฏิสันถารแก่ข้าราชการและราษฎรบางท่านบางนายตามสมควรแล้ว เมื่อชาวบ้านทูลลากลับกันหมดแล้ว ตรัส *สัลลาป-กถา* และตรัสแนะนำถึงการเทศนาแก่พระสงฆ์ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังตามภูมิตามชั้นต่อไป จวน ๒ ทุ่ม เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ถนนสายที่ตัดไปเมืองเก่าที่เสด็จทรงพระ-ดำเนินไปวันนี้นั้น ผ่านไปกลางทุ่ง เป็นทางตรง สองข้างถนนไม่ค่อยจะมีต้นไม้ใหญ่ อันจะทำให้เป็นที่ร่มรื่นน่าเดิน เป็นป่าละเมาะไม้เล็ก ๆ บ้างป่าไผ่บ้าง ทราบว่าผู้ว่าราชการเมืองก็พยายามปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ เหมือนกันแต่ไม่ค่อยรอด มักจะตายเป็นพื้น พื้นที่จวนจะถึงเมืองเก่าและทั้งในเมือง

เป็นดินขาวละเอียด หมู่บ้านมีน้อย ไม่ค่อยจะเห็น ระยะห่าง ๆ กัน ตามที่มีหมู่บ้าน มักออกมาตั้งที่บูชา ตั้งขันน้ำมนต์ นั่งกันเป็นหมู่ ๆ ตามข้างทางที่เสด็จ แม้คนป่วยไข้ก็ยังออกมานั่งคอยเฝ้าอยู่ด้วย ทรงทราบ ตรัสสั่ง *พระครูเป้า* ให้ตรวจถามแล้วให้ยาไว้ตามสมควรแก่โรคนั้น ๆ ฯ ทางเข้าเมืองผ่านคูไปมีต้นไม้สองข้างครึ้ม *กำแพงเมือง* และคูเป็นเนินดินหนามาก สูงราว ๔ วา ตรงประตูเข้าทำด้วยแลง ฯ พลับพลาประทับพักแรมที่เมืองเก่านั้น เป็นของเมืองพึ่งจัดทำขึ้นใหม่ เพื่อเป็นที่ประทับพักเจ้านายเสด็จมาเมืองนี้ แต่ยังไม่แล้วเสร็จดี หลังคายังมุงแฝก ทราบว่าจะเปลี่ยนสังกะสี เพื่อต้องการทน ฝาทำด้วยไม้กระยาเลย ชั้นล่างขัดแตะทำเป็น ๓ ห้องเขื่อง ๆ มีมุขข้างหน้ากั้นรั้วขัดแตะเป็นบริเวณ ต่อบริเวณรั้วออกมา มีต้นไม้ใหญ่มากร่มรื่นเป็นที่เงียบเชียบ ฯ ที่ตั้งพลับพลานั้น ครั้งเมืองนี้เป็นพระนครหลวงคงเป็นที่ครึกครื้น คับคั่งด้วยมหาชน หรือบางทีเป็นที่ตั้งพระราชวังด้วยซ้ำไป มากลับกลายเป็นป่าไปเช่นนี้ น่าสลดใจยิ่งนัก ฯ

๒๒. วันที่ ๙ ธ.ค. เวลาก่อนเสวยเช้า เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรภูมิลำเนาในตำบลนั้นเป็นการเงียบ เสด็จถึงวัด *ตระพังทอง* อันตั้งอยู่ริมทางซึ่งเสด็จผ่านมาเมื่อวานนี้ ฯ ในร่วม *กำแพงเมืองเก่านี้* มีวัดหนึ่งซึ่งมีพระสงฆ์อยู่แต่วันนี้วัดเดียวเท่านั้น ทราบว่ามีพระสงฆ์อยู่ ๕ รูป เป็นที่ทำบุญแห่งชาวบ้านตำบลนี้แท้ ๆ เสด็จไปถึงทรงพบพระรูปหนึ่ง *ชื่อเบี้ยว* ตรัสไต่ถาม ทรงทราบว่าเธอเป็นพระอธิการแห่งวัดนั้น แต่มีพรรษาพรรษาเดียว จึงทรงพระดำริว่า ในตำบลอันมีวัดมีพระสงฆ์แต่วัดเดียว และเป็นที่ทำบุญของราษฎรในตำบลนั้น แต่ไม่มีพระผู้มีพรรษาสมควรจะปกครอง เช่น *วัดตระพังทอง* นี้เป็นตัวอย่าง ควรให้กำนันและราษฎรตำบลนั้นรักษาไว้ พระเป็นแต่ผู้อาศัยสำหรับทำบุญแห่งชาวบ้าน ข้อนี้เทียบได้ในครั้งพุทธกาล เช่น *เชตวันวิหาร* ถึงคราวพระสงฆ์อยู่ก็อยู่ไป ถึงคราวพระสงฆ์จาริกไปไหน ๆ เสีย พวกทายกเป็นผู้รักษา ฯ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้นตามสมควรแล้ว เสด็จกลับพลับพลา มีพวกราษฎรมาคอยตักบาตรหน้าพลับพลา ทรงรับบิณฑบาตแล้ว เสด็จขึ้นประทับ ณ มุขพลับพลา ตรัสเล่า

พระดำริอันเกิดขึ้นในระหว่างเสด็จ *วัดตระพังทอง* นั้นแก่สมุหเทศาภิบาล สมุหเทศาภิบาลกราบทูลรับเห็นชอบด้วย แล้วตรัสสั่ง *พระราชมุนี*(๕๗) เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีผู้ตามเสด็จไปด้วย ให้สนใจในเรื่องนี้ เพื่อได้สำหรับใช้ในมณฑลอุบลราชธานี มีพวกราษฎรในตำบลนี้นำอาหารบิณฑบาตมาประเคนถวายตามกำลังของผู้อยู่บ้านดอน ทรงรับแล้ว ทรงกระทำภัตกิจด้วยโภชนาหารนั้น และที่เมืองตามมาทำถวาย เสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์เหมือนที่อื่น ๆ

เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานต่าง ๆ เสด็จ *วัดใหม่* เป็นที่ ๑ วัดนี้มีถาวรวัตถุของก่อสร้างที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งพอเป็นเครื่องหมายให้ทราบได้ว่าเป็นวัด คือโบสถ์พัง ๆ เหลืออยู่แต่เสา ก่อด้วยแลงตั้ง ๆ อยู่ และผนังก่อด้วยอิฐอย่างเก่า ๆ รูปเป็นหน้าจั่วบ้าง รูปเหมือนอิฐในบัดนี้บ้าง แต่แผ่นใหญ่กว่า หัก ๆ พัง ๆ อยู่ โบสถ์นี้ท่วงทีทำเป็นจตุรมุข มุขหน้ามีพระปรางค์องค์ย่อมขนาดวาหนึ่งอยู่บนนั้น ฐานชุกชีตั้งอยู่ตอนกลาง แต่พระประธานไม่มี

เสด็จ *วัดชนะสงคราม* เป็นที่ ๒ *วัดตะควน* เป็นที่ ๓ สองวัดนี้ไม่มีถาวรวัตถุอะไรเหลือ นอกจากพระเจดีย์รูปกลม สูงราว ๑๓–๑๔ วา อยู่วัดละองค์ แล้วเสด็จต่อไป ถึง *ศาลหลักเมือง* ซึ่งเขาเรียกกันว่า *ศาลตาผ้าแดง* ทรงหยุดอุทิศพระกุศลประทานแก่ *เทพารักษ์* ฯ *ศาลตาผ้าแดง* นี้ก่อด้วยแลงก้อนใหญ่ ๆ ขนาด ๒ ศอก ๓ ศอก สูงราว ๗,๘ วา เป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านหนึ่ง ๆ กว้างราว ๓ วา มีบันไดสำหรับขึ้นไป แต่แลงหักพังถมลงเกือบเต็มช่องแล้ว ที่นี่ดูเก่ามากกว่าถาวรวัตถุซึ่งทอดพระเนตรมาแล้ว

เสด็จ *วัดสระศรี* เป็นที่ ๔ วัดนี้ก็มีแต่พระเจดีย์กลมอยู่องค์เดียวเหมือนที่วัดชนะสงคราม ทราบว่าแต่ก่อนมีสระอยู่ ๔ แห่ง เดิมน่าจะชื่อว่า *วัดสระสี่* แต่ภายหลังอาจกลายมาเป็นวัดสระศรีไปได้

แล้วเสด็จ *วัดมหาธาตุ* เป็นที่ ๕ วัดนี้ดูเป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้างมากเช่น โบสถ์วิหารใหญ่ ๆ ทั้งนั้น แต่โทรมหมดแล้ว เหลืออยู่แต่ซาก คือกองอิฐกองแลงหัก ๆ พัง ๆ พระเจดีย์มีมาก รูปต่าง ๆ คล้ายที่ *วัดพระเจดีย์เจ็ดแถว*

เมืองสวรรคโลก บางทีจะเลียนอย่างที่นั่นก็เป็นได้ นับว่าค่อยน่าดู ของก่อสร้างเหล่านี้ทำด้วยแลงบ้าง อิฐบ้าง

เสด็จ *วัดศรีสวาย* เป็นที่ ๖ ต่อไป วัดนี้มี *ปรางค์ ๓ ยอด* ห่างกันพอคนเดินตะแคงไปได้ มีมุขอยู่ด้านหน้า ท่วงทีเป็น *เทวสถาน* เดิมน่าจะเป็น *โบสถ์พราหมณ์* แต่ภายหลังคงกลายมาเป็นวัด เสด็จกลับถึงพลับพลาเกือบ ๕ โมง ฯ

โบราณสถานนั้น ๆ ที่เสด็จทอดพระเนตรในตอนเช้าวันนี้อยู่ใน *กำแพงเมือง* ทั้งนั้น เป็นระยะทาง ๖๒ เส้น ฯ ประทับเสวยเพลที่พลับพลามีราษฎรมาทำบุญตามเคย

เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จประพาสโบราณสถาน *นอกกำแพงเมือง* ผ่าน *วัดตระพังเงิน* วัดตระพังเงินนี้มีแต่พระเจดีย์อยู่องค์เดียว เสด็จออกโดยประตูเมืองด้านตะวันตกเฉียงใต้ อันมีชื่อว่า *ประตูอ้อ* เสด็จเข้าทอดพระเนตร *วัดศรีโทน* วัดนี้มีแต่โบสถ์หรือวิหารไม่แน่ เหลืออยู่แต่เสาสี่เหลี่ยมใหญ่ ๆ ด้านหนึ่งเกือบ ๓ ศอกอยู่ ๔ เสาา ก่อด้วยอิฐ และเสากลม ๆ ต่อมาอีกหลายเสา แต่เล็ก ๆ ก่อด้วยแลง แล้วเสด็จ *วัดสวนมะม่วง* ต่อไป วัดนี้เกือบไม่มีอะไรเหลืออยู่ ซึ่งจะให้ทราบได้ว่าเป็นวัด มีแต่ซาก กล่าวคือกองอิฐอันหักพังเป็นเค้าฐานโบสถ์ กับพระเจดีย์องค์หนึ่งหักเกือบหมดแล้ว ต้นมะม่วงใหญ่อันจะพอเป็นพยานแห่งชื่อวัดก็ไม่มี แต่วัดนี้มีออกชื่อในหลักศิลาหลังว่า *พระบาทกมรเดนอัดศรีธรรมิกราช* ทรงรับ *พระมหาสวามี* มาจาก *ลังกา* จัดให้อยู่ที่นั่น และเสด็จออกทรงผนวชชั่วคราว ฯ

เสด็จกลับผ่าน *วัดโพดึก* ทรงแวะเข้าทอดพระเนตรวัดนี้ มีเหลือแต่ฐานคล้ายฐานปรางค์หรือมณฑปรูปสี่เหลี่ยม ย่อมุมด้านหนึ่ง กว้าง ๕ วา ด้านหน้ามีประตูเข้า มีภาพปั้นติดอยู่ที่ผนังทั้ง ๒ ข้าง งามพอใช้ แต่หลุดพังลงมาเกือบหมดแล้ว ด้านหนึ่งเหลือแต่รูปพระอัครสาวกองค์เดียว อีกด้านหนึ่งยังเหลือรูปพระพุทธเจ้า ทรงยืนอยู่กลาง ข้างขวามีภาพสตรี น่าจะเป็นนางกษัตริย์ ข้างซ้ายภาพอะไรไม่ปรากฏ เพราะหักหลุดลงมาเสียแล้ว เสด็จกลับโดยทางเก่า เข้า *ประตูอ้อ* ถึงพลับพลาบ่าย ๕ โมงเศษ ฯ ระยะทาง

ที่เสด็จตอนบ่ายวันนี้ ๕๙ เส้น ฯ

ย่ำค่ำเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา ทรงเจริญพระพุทธมนต์อนัตตลักขณสูตรพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีราษฎรมาฟังเหมือนเมื่อคืนนี้ ครั้นสวดมนต์จบแล้ว *ประทานพระธรรมเทศนาปรารภถึงความแปรปรวน และเหตุแห่งความแปรปรวนแห่งเมืองนี้ อันเป็นเมืองมั่งคั่งแข็งแรงมาแต่เดิม แต่กลายมาเป็นบ้านดอนในบัดนี้ คล้ายที่ทรงแสดงปรารภถึงเมืองศรีสัชนาลัย แล้วจึงตรัสต่อความนี้ว่า คนที่อยู่ในบ้านนี้ แม้จะเป็นบ้านดอน แต่ก็อยู่กันมาตั้งแต่ปู่ย่าตายายแล้ว จะอพยพไปอยู่ในบ้านเมืองอื่นย่อมเป็นการยาก เพราะต้องหาบ้านช่องอยู่ใหม่ ถ้าพลาดยิ่งซ้ำร้าย เปรียบเหมือนเล่นลิงชิงหลัก ถ้าพลาดท่าก็กลายเป็นลิงไป แต่ถึงดังนั้น ก็ยังมีหนทางอันจะให้ได้ความสุขสำหรับคนบ้านดอนอยู่เหมือนกัน คือมีสหายที่ดี มีความสันโดษยินดีด้วยของของตน รู้จักทำใจให้เป็นบุญเป็นกุศล และรู้ว่าสิ่งใดเป็นเหตุแห่งทุกข์ ก็ละเหตุอันนั้นเสีย แล้วทรงอธิบายเนื้อความแห่งธรรม ๔ นั้นเป็นลำดับไป ข้อต้นมีใจความว่า ความเป็นผู้ที่สหายที่ดีนั้น เป็นเหตุให้ช่วยกำลังกัน ประกอบการงานหาทรัพย์สินเงินทอง เช่น คนผู้เป็นโสด เมื่อมีคู่ขึ้นก็ได้ช่วยกันประกอบกิจ ทำให้ได้ความสุขมากขึ้น ตลอดจนถึงยิ่งมีเพื่อนบ้านที่ดี สามัคคีปรองดองกันมากเข้า ก็ยิ่งมีความสุขมากขึ้น แต่ต้องให้เป็นสหายที่ดี ข้อ ๒ คือให้รู้จักพอด้วยของของตน เช่น คนบ้านนี้ หากเห็นชาวกรุงเทพ ฯ มีเครื่องแต่งกาย มีที่อยู่โอ่โถง มีเครื่องใช้สอยฟูมฟาย จะเอาอย่างเขาไม่ได้ เพราะตำบลนี้ไม่บริบูรณ์เหมือนกรุงเทพ ฯ จะทำเช่นนั้นไม่ได้ ควรจะยินดีตามภาวะของตน เมื่อนึกเช่นนี้ ก็ย่อมจะเป็นสุขได้ประการหนึ่ง ข้อ ๓ คือรู้จักทำใจให้เป็นบุญ ไม่คิดริษยาหรือเบียดเบียนกัน คนมีใจร้ายอยู่ที่ไหนย่อมแตกจากหมู่ อยู่ไม่เป็นสุข มากไปด้วยภัยและเวร ข้อ ๔ การละเหตุแห่งทุกข์นั้น คือว่าเมื่อรู้ว่าการใดเป็นเหตุแห่งทุกข์ เช่น กินเหล้าสูบฝิ่น ทะเลาะวิวาทกันเป็นต้น ข้อสำคัญคือเล่นการพนัน เพราะเป็นเหตุไม่เฉพาะแห่งการยากจนเท่านั้น ยังให้อยากได้ทรัพย์แล้วประพฤติทุจริต จงละเหตุอันนั้นเสีย เมื่อบุคคลมาตั้งอยู่ในธรรม ๔ ประการนี้ ก็จะได้บรรลุความสุขสมกับที่ตนอยู่ในเมืองอันชื่อว่าสุโขทัย ซึ่งแปลว่า ที่เกิดหรือที่ตั้ง*

แห่งความสุข เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ตรัส *อุปนิสินนกถา* อยู่แก่พวกราษฎรพอสมควรแก่เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จเข้าสู่ห้องที่ประทับ ๑ ยาม เสด็จออกยังมุขพลับพลา ตรัสถึงการคณะสงฆ์อยู่แก่พระสงฆ์ จนเวลา ๔ ทุ่มเศษจึงเสด็จพัก ฯ

๒๓. วันที่ ๑๐ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรพร้อมด้วยพระสงฆ์ เสด็จกลับมาเสวยเช้าที่พลับพลา วันนี้มีพวกราษฎรนำโภชนาหารมาถวายมากกว่าวันวานนี้ เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกตามเคย

เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานโดยทางใต้ *ประตูมโน* เสด็จทอดพระเนตร *วัดเชตุพน* ก่อน วัดนี้มีมณฑปพัง ๆ อยู่หลังหนึ่งไม่สู้สูง และเสาโบสถ์หรือวิหารตั้ง ๆ อยู่ และมีกำแพงแก้วเป็นช่องลูกฟักทำด้วยศิลาทั้งแท่งทึบ แต่หักทำลายเสียมาก ประตูก็ทำด้วยศิลาแผ่นใหญ่ ๆ บางท่อนยาวราววาหนึ่ง ที่เป็นแผ่นกว้างตั้งวาก็มี วัดนี้ดูท่วงทีใหญ่โตมากของก่อสร้างทำด้วยศิลาเป็นพื้น แลงและอิฐก็มี แต่น้อย เสด็จ *วัดกุฎี ๔ ห้อง* ต่อไป วัดนี้ไม่มีชิ้นอะไร นอกจากมีเสากลมใหญ่ ก่อด้วยแลงตั้งอยู่ กับพระพุทธรูปองค์เขื่องอยู่องค์หนึ่ง หน้าตักขนาด ๑ วาเศษ แต่หักพังชำรุดมากแล้ว และมีพระเจดีย์เล็ก ๆ ก่อด้วยอิฐอยู่ด้านหลังโบสถ์หรือวิหาร ๕ องค์ เสด็จกลับเสวยเพลที่พลับพลา ระยะทางเสด็จตอนเช้านี้ ๖๓ เส้น เสวยแล้วประทาน *เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก* และ *เหรียญอริยสัจ* แก่ข้าราชการและกำนันผู้ใหญ่บ้าน ตลอดถึงผู้มีหน้าที่จัดการรับเสด็จตามสมควรแล้วทรงพัก

บ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรโบราณวัตถุด้านเหนือโดย *ประตูสาร* เสด็จ *วัดพระพายหลวง* เป็นที่ ๑ วัดนี้ที่ยังมีชิ้นอยู่ คือปรางค์องค์หนึ่ง สูงราว ๗ วาเศษ ก่อด้วยแลงทั้งนั้น มีลวดลายงดงาม เขาบอกว่าชั้นเดิมมี ๓ ยอด คล้ายที่ *วัดศรีสวาย* ซึ่งเสด็จทอดพระเนตรเมื่อวานนี้ที่เหลืออยู่นี้ เป็นยอดริม แต่ชำรุดมาแล้ว ต่อออกไปข้างหลัง มีฐานก่อด้วยอิฐเป็นชั้นซ้อนกันขึ้นไป ท่วงทีอย่างเบญจา สูงราว ๒ วา ตอนกลางทำเป็น

ช่องคูหา กว้างราว ๑ ศอก มีพระพุทธรูปปั้นอยู่ในนั้น เห็นเพียงพระพักตร์ พระพักตร์กลม เป็นพระปูนเก่า อยู่ข้างงาม เข้าใจว่าชะรอยจะก่อเป็นพระเจดีย์หรือซุ้มพระ มีชั้นทักษิณเป็นชั้น ๆ ครั้นทรุดหรือแตก จึงก่อพอกบังพระพุทธรูปในคูหา เหลือเพียงพระพักตร์ และทำคงไม่สำเร็จ นอกนั้นก็มีแต่เสาโบสถ์วิหารตั้ง ๆ อยู่เหมือนที่วัดอื่น ๆ ทราบในภายหลังว่า *พระพุทธไสยา* อันประดิษฐานอยู่ใน *พระวิหารพระศาสดา* ห้องหลังวัด*บวรนิเวศวิหาร* ได้เชิญไปจากวัดนี้ เสด็จ *วัดศรีชุม* ต่อไป วัดนี้มีวิหารก่ออิฐสัณฐานเป็นสี่เหลี่ยมทึบหลังหนึ่ง ไม่มีหน้าต่าง มีแต่ประตูเข้าด้านหน้า หลังคาไม่มีแล้ว ในนั้นมีพระพุทธรูปนั่งองค์ใหญ่ หน้าตักราว ๓ วา พระเกศสูงเกือบถึงผนัง กำแพงของวิหารนั้นก่อหนา ทำอุโมงค์ในระหว่าง เป็นทางขึ้นไปออกข้างบนได้ มีช่องเข้าอยู่ริมประตู ทราบจากผู้เข้าไปดูว่า บางแห่งต้องถึงกับนอนเข้าไป และเพดานในนั้นเป็นแผ่นศิลา สลักรูปภาพและอักษรอย่างเก่า เข้าได้แต่ด้านขวา เข้าใจว่า เดิมด้านซ้ายคงมีทางบรรจบกับด้านขวา ที่นี้ชะรอยจะทำไว้เป็นที่เที่ยวเล่น ฯ เสด็จกลับถึงพลับพลาย่ำค่ำ สองวัดที่เสด็จทอดพระเนตรในตอนบ่ายนี้ อยู่นอกกำแพงเมือง เป็นระยะทาง ๘๐ เส้น ฯ

เวลาเกือบ ๑ ทุ่ม เสด็จออกมุขพลับพลา ทรงเจริญพระพุทธมนต์สติปัฏฐานปาฐะพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง มีราษฎรมาฟังกันเรื่อย มากกว่าทุกคืน จบแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อันมีใจความคล้ายที่ทรงแสดงแก่ราษฎรที่พลับพลาอำเภอลับแล แล้วทรงผูกข้อมือเด็กบุตรราษฎร และตรัส *อุปนิสินนกถา* อยู่จน ๒ ทุ่มเศษ เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะคราว ฯ *บริเวณเมืองเก่า* นี้รกเป็นป่าไปทั้งนั้น มีคูกำแพงและซากของก่อสร้างอันปรักหักพังเป็นซากเหลืออยู่ เป็นพยานแห่งตำนานว่า เมืองนี้ได้เคยเป็นราชธานี มีพระเจ้าแผ่นดินทรงปกครองมายุคหนึ่ง เป็นคู่กับ *เมืองศรีสัชนาลัย* ซึ่งผลัดกันเป็น *เมืองหลวง* และ *เมืองอุปราช* ฯ ถาวรวัตถุและพระพุทธรูป ตลอดถึงฝีมือช่างอย่างอื่นอีก บ่งว่าเมืองนี้ตั้งมานานแล้วหลายชั่วผู้ปกครอง จนของก่อสร้างเปลี่ยนแปลงมาโดย

ลำดับ ตั้งแต่ใช้แลงแท่งใหญ่ก่อ เช่น *ศาลาตาผ้าแดง* ใช้ศิลาก่อ เช่น *เชตวัน* เปลี่ยนใช้แลงแท่งเล็ก ตลอดลงมาจนถึงใช้อิฐอันมีดาษดื่นอยู่ ฯ เมืองนี้ตั้งมาแล้วครั้งชาวเมืองยังนับถือ *ศาสนาพราหมณ์* จึงได้มี *เทวสถาน* ของเก่าก่อด้วยแลง ภายหลังได้แปลงเป็นวัดเมื่อถือ *พระพุทธศาสนา* แล้ว มี *วัดศรีสวาย* และ *วัดพระพายหลวง* เป็นตัวอย่าง แม้ในยุคถือพระพุทธศาสนาแล้วก็ยังมีปูนต่างกัน *พระพุทธรูป* ที่ทำไว้ มีพระโฉมล่ำสัน พระพักตร์กลมอย่าง *พระพุทธรูปอินเดีย* ก็มี มีพระโฉมแบบบาง พระพักตร์ยาวเป็นรูปไข่อย่าง *พระสุโขทัย* ก็มี ฯ

อนึ่ง เมืองนี้ไม่ได้ตั้งอยู่ริมลำน้ำใหญ่เหมือนราชธานีอื่น มีแต่ลำน้ำน้อยหรือลำห้วย เรียกว่า *แม่ลำพัน* ลำเดียวไหลผ่านมาใกล้เมือง ไปออก *แม่น้ำยม* ชะรอยจะเป็นเพราะไม่มีแม่น้ำใหญ่เช่นนี้ และแม่ลำพันจะไม่พออาศัย พื้นที่ในเมืองนี้ จึงทำเป็น *ตระพัง* ที่ขังน้ำไว้ใช้เป็นอันมาก ตระพังหนึ่ง ๆ ใหญ่ ๆ ถึงมีเกาะอยู่กลางก็มี ครั้งยังตั้งเป็นพระนครหลวง คงจะลึกถึงพายเรือได้ อย่างสระประทุม *ที่ตำบลประทุมวัน* กรุงเทพ ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๔ บัดนี้ตระพังเหล่านั้นตื้นเขินเสียแล้วทั้งนั้น ใช้เป็นที่ทำนา ได้ทราบว่าในฤดูฝนมีน้ำขัง ในคราวเสด็จบางแห่งก็ยังมีน้ำขังอยู่ ฯ ตระพังเหล่านี้ตื้นเขินเมื่อเมืองนี้ถูกทิ้งเสียแล้ว หรือเป็นมาก่อน จึงเป็นเหตุต้องละเมืองนี้ และตื้นเขิน เพราะเหตุอะไรเป็นข้อน่าจะรู้ ฯ ตรัสเล่าว่า ในหนังสือ *ชินกาล-มาลินี* กล่าวความว่า *พระเจ้าศรีธรรมิกราช* ตรงกับ *พระบาทกมรเดง-อัคศรีธรรมิกราช* ได้เลื่อนพระนครหลวงลงไปตั้งที่ *เมืองนครสวรรค์* ที่ครั้งนั้นเรียกว่า *ชัยนาทบูร* นี้เป็นข้อที่ควรพิจารณาเหมือนกันว่า ย้ายไปเพื่อรับข้าศึกอันจะขึ้นไปจาก *กรุงศรีอยุธยา* หรือต้องย้ายไปเพราะเหตุจำเป็นอย่างอื่น อพยพไปในคราวเดียวหรือพบความไม่สะดวกเข้า ราชสำนักย้ายไปก่อน ภายหลังราษฎรอพยพตามไป ดุจย้ายเมืองสวรรคโลกเมืองสุโขทัยมาตั้งในตำบลใหม่ ในที่สุดถึงละทิ้งเอาทีเดียว ฯ เมืองมี *ตระพัง* เป็นที่ขังน้ำไว้ใช้เช่นนี้ แปลกน่าดู บางที *ทะเลชุบศร* ที่เมือง *ลพบุรี* ครั้งแผ่นดิน *สมเด็จพระนารายณ์มหาราช* ซึ่งกล่าวว่าทำเป็นที่ขังน้ำไว้ใช้นั้น จะเป็นอย่างเดียวกับที่เมือง *สุโขทัยเก่า* แต่ทำวิจิตรออกไปตามความรู้ของนายช่างในสมัยนั้น

เมื่อครั้งเสด็จเมืองลพบุรี ทะเลชุบศรนั้น กลายเป็นที่ดอนไปเสียแล้ว ฯ

๒๔. วันที่ ๑๑ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎร แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยที่พลับพลา มีราษฎรนำภัตตาหารตามมาถวายเหมือนวันวานนี้ เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนา

เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จจากพลับพลา ทรงดำเนินมาโดยทางเก่า เสด็จเข้าทอดพระเนตร *วัดตระพังทองหลาง* ซึ่งอยู่ริมทาง วัดนี้มีเป็นมณฑปหรือวิหาร สัณฐานสี่เหลี่ยม ก่อด้วยอิฐ สูงราว ๕ วา กว้างราว ๓ วา ตามผนังข้างนอก ๓ ด้านทำเป็นเรือนแก้ว มีภาพพระพุทธรูปและเทวดาติดอยู่ในเรือนแก้วเหล่านั้น แต่ชำรุดหลุดหักลงมาโดยมาก ด้านหน้าประตูเข้า ฯ แล้วเสด็จต่อไป ผ่านหน้า *วัดโพดึก* เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จถึง *วัดกลาง* ซึ่งเคยประทับพักเสวยเพลเมื่อเวลาเสด็จไป มีพระสงฆ์และราษฎรนำภัตตาหารมาคอยเฝ้าถวายเหมือนคราวก่อน เสวยแล้ว ประทานของแจกแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรตามสมควรแล้ว เสด็จเข้าประทับพักในโบสถ์

บ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จต่อไป เสด็จแวะเข้าทอดพระเนตร *วัดกำแพงงาม* อันอยู่ติดกับทางซึ่งเสด็จผ่านมา วัดนี้ไม่มีกำแพงงามสมชื่อวัด เป็นวัดดาด ทอดพระเนตรแล้วเสด็จต่อมา มีคนไข้เขาหามสวนทางเสด็จมา ตรัสถามได้ความว่า เป็นไข้พิษ มารดาบิดาไปรับมาแต่อำเภอกงไกรลาส เป็นคนชาวเมืองเก่า ไปเป็นตำรวจอยู่ที่นั่น ทรงหยุดพักเอาเป็นพระธุระ ตรัสให้ *พระครูเป้า* ตรวจและให้ยารับประทานในเดี๋ยวนั้น และให้ยาไว้สำหรับต่อไปด้วย และคนเจ็บนั้น บิดาคนหนึ่ง ลูกจ้างคนหนึ่งหามมา ตรัสสั่งให้ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายค่าจ้างประทาน เพื่อได้จ้างคนหาม ฝ่ายบิดาจะได้เอาธุระในการพยาบาล เสร็จการพยาบาลแล้ว เสด็จต่อมา มีพวกราษฎรชาวสวรรคโลกบ้าง และสุโขทัยบ้าง ตามมารับเสด็จในระหว่างทางซึ่งมีระยะไกลตั้งหลายสิบเส้น เป็นหมู่ ๆ กันหลายสิบคน อนึ่ง ตามถนนที่เสด็จมา มีราษฎรออกมานั่งอยู่ริมทางเป็นหมู่ ๆ บ้างก็ตั้งที่บูชาและน้ำมนต์ บ้างก็ตั้งที่เลี้ยงน้ำร้อน ทรงหยุดพักเสวยน้ำร้อน และทรงปฏิสันถาร ประทานด้วยสายสิญจน์หนังสือธรรมตลอดมา

บ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จถึง *ท่าถนน* พวกชาวตลาดที่นี่ตั้งที่บูชาจุดประทัดรับเสด็จ มีข้าราชการมาคอยรับเสด็จหลายนาย เสด็จลงประทับเรือที่นั่งพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเมือง ล่องลงมาตามลำน้ำ บ่าย ๕ โมง ๑๗ นาที เสด็จถึงแพพลับพลา มีข้าราชการและราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่ริมตลิ่งท่าน้ำเป็นอันมาก เสด็จขึ้นบนท่าน้ำ ให้ผู้มาคอยรับเสด็จได้เฝ้าแล้วเสด็จกลับลงมาพลับพลาแพ

จวนย่ำค่ำ เสด็จขึ้นประทับ ณ ปะรำท่าน้ำ ทรงปฏิสันถาร และทรงแสดงความขอบพระทัยแก่พวกราษฎร ผู้ที่ถูกเกณฑ์มาหาบหามในคราวเสด็จเมืองเก่านี้ พวกที่ถูกเกณฑ์มานี้ โดยมากเป็นพลเรือนมีอันจะกินเป็นพื้น พวกที่ถูกเกณฑ์ไม่ต้องการค่าแรงที่จะประทาน ต้องการหนังสือธรรมและยาแก้โรคมากกว่า แล้วเสด็จลงพลับพลาแพ

เวลาเกือบ ๒ ทุ่ม เสด็จขึ้นประทับ ณ ปะรำท่าน้ำอีก มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยเฝ้าอีกมาก ตรัสปฏิสันถารตามสมควรแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยอุบายให้เกิดความสุข คล้ายที่ทรงแสดงแก่พวกราษฎรที่ตำบลเตาทุเรียงเมืองสวรรคโลก จบแล้ว ทรงเห็นความภักดีของพวกที่มาแต่บ้านไกล ๆ เช่น *บ้านโตนด* ซึ่งมีหนทางเดินตั้งวัน จึงทรงแจกหนังสือธรรมต่างอย่าง ต่อไป *พระธรรมธราจารย์* นำพระสงฆ์เฝ้า ประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทานตามสมควรแล้ว ทรงจัดการคณะสงฆ์ต่อไป คือให้ *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองสุโขทัย แต่คงว่าคณะแขวงเมืองตามเดิมกว่าจะมีตัวแทน และทรงพระอนุญาตให้เป็นพระอุปัชฌายะในเมืองนั้นได้ด้วย ต่อเมื่อเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ จึงจะประทานตราตั้งออกมา และตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ให้ออกลิขิตตั้งให้ *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เป็นเจ้าอาวาส *วัดคูหาสุวรรณ* แทน *พระประดับ* เจ้าคณะเมืองเก่าผู้ถูกออกจากราชการ เหตุเสือกไสไม่ส่งตัวสามเณรผู้ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเป็นทหารเมื่อเดือนกันยายนหลังนี้ ถอนพระประดับออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาส เพราะพระผู้ถูกถอดจากตำแหน่งบรรดาศักดิ์ด้วยทำผิดต่อราชการเช่นนี้ ไม่สมควรจะให้เป็นผู้ออกหน้าออกตาต่อไป ตรัสถึงการคณะสงฆ์อยู่จนเกือบ ๔ ทุ่ม จึงเสด็จพัก ฯ

๒๕. วันที่ ๑๒ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงเรือที่นั่งพายข้ามไปยังฝั่งตะวันตก เสด็จขึ้นทรงรับบิณฑบาตโดยถนนริมแม่น้ำทางเหนือ แล้วเสด็จกลับขึ้นประทับ ณ ปะรำหน้าศาลารัฐบาล มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนวันก่อน ๆ เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนา **ด้วยธรรมีกถา** *ทรงพรรณนาเนื้อความในปฏิสันถาร ๒ ประการ คืออามิส-ปฏิสันถาร ทำการต้อนรับผู้มาจากถิ่นอื่น ซึ่งมาถึงถิ่นของตนด้วยอามิส เช่น พวกข้าราชการและราษฎรได้นำภัตตาหารมาถวายแก่ภิกษุสงฆ์ผู้มาถึงเมืองนี้ ๑ ธัมมปฏิสันถาร คือต้อนรับแก่ผู้ที่จรมาด้วยการที่แสดงอาการดีต่อ คือถ้าผู้มาเป็นผู้ใหญ่ ก็พึงกราบไหว้เคารพนอบนบเป็นต้น ถ้าผู้มาเป็นผู้น้อย ก็ปราศรัยไต่ถามแสดงอาการดีต่อตามสมควร ๑ ธรรม ๒ ประการนี้ เป็นสำคัญในพระศาสนาอย่างหนึ่ง* ในที่สุดพระธรรมเทศนาได้ทรงอำนวยพรแก่ทายกทายิกาทั้งหลาย แล้วประทาน *พระมหาสมณสาสน์*สั่ง *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เจ้าคณะแขวงเมือง เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองสุโขทัย และประทานนามสกุลแก่ผู้ที่ทูลขอ แล้วเสด็จลงเรือที่นั่งตามเดิม *นายแป๊ะ* พ่อค้าในเมืองนี้ภักดีนำเรือกลไฟของตนมาจูงเรือที่นั่ง พร้อมด้วยเรือขบวน ๑๐ ลำเศษ

เช้า ๓ โมง ๒๘ นาที เรือเคลื่อนจากหน้าพลับพลาแพ ขึ้นไปตาม*ลำน้ำยม* ตามเดิม กรมตำรวจภูธรเป่าแตรถวายคำนับส่งเสด็จอยู่ที่ท่า มีชาวแพชาวเรือและตามหน้าวัดตกแต่งแสดงอาการส่งเสด็จเหมือนเวลาที่เสด็จมา ถึงหน้า *วัดวัง ตำบลคลองเขนง* แม่น้ำตื้น ทั้งน้ำก็ลดลงมาก เรือกลไฟติด พวกราษฎรผู้ตามเสด็จมา และราษฎรตามตลิ่งผู้คอยดูเสด็จ ต้องลงช่วยกันเข็นอยู่เกือบครึ่งชั่วโมง จึงออกต่อไปได้ เสวยเพลกลางทาง

บ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึงพลับพลาแพ หน้า *วัดกุฎีจีน อำเภอศรีสำโรง* ซึ่งเคยประทับแรมเมื่อเวลาเสด็จไป ระยะทางแต่พลับพลาแพหน้าศาลากลางมาถึงที่นี่ ๖๐๐ เส้นเศษ เรือเดินโดยใช้เรือกลไฟจูงเกือบ ๖ ชั่วโมงจึงถึง น้ำเชี่ยวจัด มีพระสงฆ์พร้อมด้วยราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่ามากประมาณสัก ๓๐๐ และมีปี่พาทย์ประโคมรับเสด็จครึกครื้นกว่าเมื่อคราวเสด็จพัก

เวลาเสด็จไป เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว ประทับพัก ณ ปะรำลานหน้าวัด มีพวกอุบาสกอุบาสิกาในตำบลนั้นถวายดอกไม้ธูปเทียนและของอื่น ๆ ที่มีในแขวงนั้น แล้ว *พระครูเอม* เจ้าคณะแขวงกราบทูลเชิญเสด็จทอดพระเนตร *วัดคลองโป่ง* ซึ่งเป็นที่อยู่ของเธอ เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยถนนระหว่างตลาด มีชาวตลาดตั้งที่บูชา ตั้งน้ำมนต์ตกแต่งสถานที่รับเสด็จมาก ทรงปฏิสันถาร และประทานด้ายสายสิญจน์ไปในระหว่างทาง เสด็จถึง *วัดคลองโป่ง* มีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ที่นี่ก็มาก เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จขึ้นประทับพักบนกุฎีพระครู พวกราษฎรและพระสงฆ์ตามเสด็จขึ้นไปเฝ้าบนกุฎีแน่น น่ากลัวกุฎีจะหัก *ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องให้บุคคลทำเกาะคือที่พึ่งของตนด้วยธรรม ๔ ประการ คือด้วยความเพียร ๑ ด้วยความไม่ประมาท ๑ ด้วยความรู้จักระวังตัว ๑ ด้วยความรู้จักข่มใจ ๑ มีใจความว่า คนเราที่เกิดมา ได้ชื่อว่าหันหน้าสู่ความตรยเสมอไป และเมื่อตายไปแล้ว ตามทางพระศาสนาท่านกล่าวว่า ต้องกลับเวียนมาเกิดอีกเพราะกรรม คือความกระทำของตน กรรมยังไม่หมดตราบใด ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารตราบนั้น เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรม-ศาสดาจารย์จึงได้ตรัสสอนให้บุคคลผู้ว่ายอยู่ในสังสารวัฏ กระทำเกาะคือที่พึ่งของตนด้วยธรรม ๔ ประการ เปรียบเหมือนบุคคลผู้ตกอยู่ในมหาสมุทรทะเลใหญ่แล้วแสวงหาเกาะหรือแม้เรือแพและไม้กระดานฉะนั้น ในธรรม ๔ ประการนั้น ข้อต้นมีใจความว่า ให้มีความเพียร ตั้งต้นแต่เพียรหมั่นทำมาหากิน เพียรศึกษาศิลปวิทยา ตลอดถึงเพียรในปธาน ๔ ข้อ ๒ คือความไม่ประมาท ตั้งต้นแต่เลี้ยงสัตว์พาหนะและทำนาค้าขาย แล้วไม่ประมาทเลินเล่อในกิจที่ตนกระทำ ตลอดถึงไม่ประมาทในการละบาปบำเพ็ญบุญกุศลข้อ ๓ ให้รู้จักระวังตัว ซึ่งเรียกว่าสัญญมะนั้น ทรงยกความเว้นจากทุจริตละมิจฉาอาชีวะขึ้นแสดง ข้อที่คำรบ ๔ ให้รู้จักข่มใจนั้น คือเมื่อใจมีความโลภโกรธ หลงเกิดขึ้น ก็คอยข่มห้ามไว้ ให้เหมือนมารดาบิดาห้ามปรามบุตรธิดาเสียจากความประพฤติชั่วฉะนั้น* ในที่สุดพระธรรมเทศนา ประทานพรแล้ว

ประทานด้ายสายสิญจน์แก่เด็กบุตรราษฎร จวนย่ำค่ำ เสด็จกลับ ถึงพลับพลาแพย่ำค่ำเศษ

๑ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้นประทับ ณ ปะรำ ทรงสวดพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ โดยทำนองธรรมยุต เพื่อให้พระสงฆ์และชาวบ้านได้ฟังแปลก ๆ มีพระสงฆ์ราวเกือบร้อยรูป และราษฎรอีกหลายร้อยคนมานั่งประชุมเฝ้าและฟังสวดมนต์อยู่ในที่นั้น สวดมนต์เสร็จแล้ว *ประทานพระธรรมเทศนาด้วยธรรมอันจะทำบุคคลให้เป็นคนดี ที่เรียกว่าสัปปุริสธรรม ๗ ประการ คือ สัทธา เชื่อต่อเหตุการณ์ที่ควรเชื่อ ๑ หิริ ละอายแก่ใจ ไม่กล้าทำความชั่ว ๑ โอตตัปปะ เกรงกลัวต่อผลของความประพฤติชั่ว ๑ พาหุสัจจะ ความเป็นคนเคยได้ยินได้ฟังมาก คือจำทรงธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก ๑ วิริยะ มีความเพียร ๑ มีสติ ๑ มีปัญญา ๑ มีใจความในเบื้องต้นว่า บุคคลผู้เกิดมาย่อมอยากเป็นคนดี ซึ่งหมายเอาเป็นสัตบุรุษด้วยกันทุก ๆ คน แต่การที่จะเป็นสัตบุรุษาได้นั้น ไม่ได้เป็นด้วยชาติหรือแซ่ ย่อมเป็นได้ด้วยธรรมอันเป็นคุณสมบัติ ไม่ว่าเด็ก ผู้ใหญ่ หญิง ชาย คฤหัสถ์ บรรพชิต ถ้าบริบูรณ์ด้วยธรรม ๗ เหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นคนดีได้ แล้วทรงอธิบายถึงธรรม ๗ ประการนั้นพอได้ใจความ* ในที่สุดพระธรรมเทศนา ประทานพรและตรัส *อุปนิสินนกถา* อยู่ตามสมควร ต่อไปพวกข้าราชการ พร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรในตำบลนั้น มี*หลวงภักดีราชกิจ* กรรมการพิเศษเป็นต้น กราบทูลขอประทานพระอนุญาตเพื่อทำพิธีสมโภช ในการที่เสด็จมาถึงแขวงนี้ ทรงพระอนุมัติแล้วแต่จะทำกัน ประทับ ณ พระเก้าอี้ ราษฎรนั่งล้อมรอบเบิกแว่นเวียนเทียนสมโภช ๓ รอบตามธรรมเนียมของเขา เสร็จพิธีแล้ว ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรตามสมควร เกือบ ๔ ทุ่ม จึงเสด็จลงพลับพลาแพ ฯ

๒๖. วันที่ ๑๓ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตโดยถนนริมแม่น้ำสายใต้อย่างเงียบ ๆ ตรัสให้พระสงฆ์ทั้งหลายแยกกันไปทางเหนือบ้างทางใต้บ้าง ราษฎรไม่ทันรู้สึก แม้ถึงดังนั้นยังเต็ม ๆ บาตรด้วยกันทุกรูป แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำที่ลานวัด มีข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหาร

มาถวายมากเหมือนคราวก่อน เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนาด้วยธรรมีกถาโดยสังเขปแล้ว เสด็จลงประทับ ณ เรือที่นั่ง เพื่อเสด็จกลับคืนยังเมืองสวรรคโลกอีก ฯ

หมายเหตุทั่วไป สำหรับ *เมืองสุโขทัย* ฯ เมืองนี้ศาลากลางตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำยม ห่างจากแม่น้ำขึ้นไปไม่ถึง ๒๐ วา แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอศรีสำโรง* อันต่อกับเมืองสวรรคโลก ๑ *อำเภอกงไกรลาส* อันติดกับ *อำเภอชุมแสง* เมืองพิษณุโลก ๑ ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ มีไม่มาก อย่างมากเพียง ๔ วัดเท่านั้น และมีวิสุงคามสีมาเป็นพื้น วัดในแขวงเมืองตามที่ได้เห็น โบสถ์วิหารใช้ก่อด้วยอิฐเป็นพื้น ที่เป็นฝาไม้ฐานก่ออิฐก็มีบ้าง ส่วนกุฎีที่อาศัยแห่งพระสงฆ์ เป็นฝากระดาน มุงกระเบื้องดินเป็นพื้น มุงแฝกก็มีบ้าง แต่น้อย ฯ

พระสงฆ์ ในวัดแขวงเมือง อย่างมากถึง ๓๐ รูป อย่างน้อยก็ยังพอคณะสงฆ์ แต่ในแขวงศรีสำโรง อย่างมากเพียงวัดละ ๙ รูป อย่างน้อยไม่พอคณะสงฆ์ แต่มักจะมีวัดละ ๕-๖ รูปเป็นพื้น ฯ การอยู่กินของพระสงฆ์ทราบว่าในแขวงเมืองพอเป็นไปได้ ไม่ถึงกับฝืดเคือง ในแขวงศรีสำโรงบริบูรณ์กว่าแขวงเมือง ความประพฤติ การนุ่งห่มและมรรยาทค่อนข้างเรียบร้อย อธิกรณ์ไม่ค่อยมี ที่มีมักเป็นเรื่องเล็กน้อย การรักษาวัดยังไม่ดี ปล่อยให้รกแต่ค่อยดีกว่าที่เมืองสวรรคโลก อาการของพวกเจ้าคณะอยู่ข้างเปรียวเป็นเพราะไม่เคยเข้าผู้ใหญ่ การสมาคมกันเองก็เหินห่าง เว้นเสียแต่ที่รู้จักกันเฉพาะรูป โดยที่สุดพวกเจ้าคณะในแขวงอื่นผู้มาเฝ้าในคราวเสด็จนี้ ไม่รู้จักจะหาที่พัก ต้องช่วยตรัสฝากให้ก็มี ฯ

การคณะ แบ่งเป็น ๓ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ เจ้าคณะเมืองว่างเสด็จมาคราวนี้ ทรงออก *พระมหาสมณสาสน์* ตั้งให้ *พระครูศีลวัตรวิจารณ์* เจ้าคณะแขวงเมือง เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง แต่ยังคงว่าแขวงเมืองอยู่ด้วย *พระครูเอม* เป็นเจ้าคณะแขวงศรีสำโรง เป็นผู้กว้างขวาง การคณะจัดว่าเรียบร้อย เจ้าคณะแขวงกงไกรลาสว่าง แต่เจ้าคณะตั้ง *พระมา* ขึ้นเป็นผู้รั้ง เสด็จมาคราวนี้ไม่โปรด เพราะเป็นการตั้งข้ามผู้ใหญ่ไป จึงทรงตั้ง

เจ้าอธิการเผือก เป็นเจ้าคณะแขวงโดยกิตติมศักดิ์ *พระมา* ผู้ศิษย์ คงเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงไปตามเดิม ฯ

ราษฎร ในพื้นเมืองไม่สู้มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่าราว ๔๐,๐๐๐ คน เป็นคนบริบูรณ์โดยมาก แถบดอน ๆ ขึ้นไปมักทำไร่ทำนากันโดยมาก เป็นคนพอมีอันจะกิน เอาใจใส่ทางพระศาสนาดี ทั้งอัธยาศัยและมรรยาทก็ดูสุภาพเรียบร้อย โอบอ้อมอารี ในตำบลที่ตั้งเมือง เป็นคนสะอาดสะอ้านมาก ฯ

การศึกษาของราษฎร แพร่หลายทั่วถึง แม้จนตำบลที่ดอน ๆ พอสมแก่ภูมิประเทศ ราษฎรอ่านหนังสือออกกันโดยมาก ฯ

ตอนที่ ๗ เสด็จคืนเมืองสวรรคโลก ครั้งที่ ๓ และเมืองพิชัยเก่า

๒๖. วันที่ ๑๓ ธ.ค. เช้า ๓ โมง ๑๙ นาที เรือยนต์จูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จ เคลื่อนจากท่าหน้า *วัดกุฎีจีน* ขึ้นมาตาม *ลำน้ำยม* เช้า ๔ โมง ๔๔ นาที ถึง *วัดหนองโว้ง* อันเป็นเขตเมืองสวรรคโลก ซึ่งเป็นที่ประทับร้อน มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ประมาณ ๓๐ รูปเศษ และข้าราชการอีกหลายนาย มี *พระเกษตรสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น มาคอยรับเสด็จที่วัดนี้ เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรนำภัตตาหารมาถวายเป็นอันมาก เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานด้วยเรื่องสุขเกิดแต่การมีทรัพย์ และหนทางอันจะให้เกิดทรัพย์ จบแล้ว ทรงอำนวยพร และประทานของแจกแก่พระสงฆ์ในวัดนั้น และราษฎรผู้มาบำเพ็ญกุศลตามสมควรแล้ว เสด็จลงจากศาลา เที่ยวทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น ๆ วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้างใหม่มาก ทั้งพื้นวัดสะอาดสะอ้านดี *พระอุปัชฌายะพุก* อายุ ๘๐ พรรษา ๕๐ ปีนพระอธิการ *พระแสง* อายุ ๕๘ พรรษา ๕ ผู้เคยเป็นเจ้าคณะเมืองนี้มาก่อน ลาสิกขาบทแล้วกลับมาบวชอีก เป็นรองพระอธิการ ฯ ทอดพระเนตรเห็นกำแพงแก้ว

ซึ่งยังทำไม่แล้วค้างอยู่ ทรงช่วยการปฏิสังขรณ์เป็นส่วนพระองค์ แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

บ่าย ๑ โมง ๔๔ นาที เรือเคลื่อนจากท่า *วัดหนองโว้ง* ขึ้นมาตามลำน้ำต่อมา ถึงหน้า *วัดไผ่ล้อม* อันตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกแห่งแม่น้ำ ตรัสสั่งให้หยุดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้น ทรงดำเนินโดยไม่มีในหมายเสด็จ แม้ดังนั้นยังมีพระสงฆ์และราษฎรตามวัดและบ้านที่เสด็จผ่านมารีบบอกกัน มีตั้งที่บูชาบ้าง ลาดพรมบ้าง ผ้าบ้าง รับเสด็จตามหน้าสถานที่อยู่ของตน ๆ และมีผู้ผสมตามเสด็จมากขึ้นโดยลำดับ เสด็จดำเนินมาโดยถนนสายริมแม่น้ำ ประทับพักตามหน้าวัดซึ่งเตรียมไว้รับเสด็จ ประทานปฏิสันถารและของแจกในระหว่างทางถึงท่าตรงพลับพลาที่ประทับ เสด็จลงเรือที่นั่งพายข้ามมายังฝั่งตะวันออกถึงท่าหน้าพลับพลาย่ำค่ำเศษ มีข้าราชการและราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าหลายสิบคน เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้ว เสด็จขึ้นพลับพลา ๑ ทุ่ม เสด็จออกยังมุขพลับพลา มีพระสงฆ์พร้อมด้วยข้าราชการและราษฎรบ้าง แถบนั้นบ้าง มาแต่บ้านไกลบ้าง ประมาณ ๓๐๐ คนคอยเฝ้าอยู่ ทรงสวดพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ *จบแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยธรรมอันเป็นหัวใจแห่งพระศาสนา ๓ ประการ คือความไม่ทำบาป ๑ ความบำเพ็ญกุศลให้ถึงพร้อม ๑ ความทำใจของตนให้ผ่องใส ๑ ต่อไปทรงโอวาทแก่ภิกษุสงฆ์ด้วยเรื่องให้มีสมณสัญญา หิริโอตตัปปะ ตั้งอยู่ในสังวร และเอาธุระพระศาสนาตามสมควร* ยามเศษ เสด็จพัก ฯ

๒๗. วันที่ ๑๔ ธ.ค. เช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา มีราษฎรนำภัตตาหารมาคอยถวาย เพื่อเสวยกลางทางหลายคน ตรัสให้ถวายพระสงฆ์ผู้มาคอยส่งเสด็จ เสด็จจากพลับพลา ทรงดำเนินไปยังสถานี มีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งพลเรือนและตำรวจภูธร พร้อมทั้งราษฎรหลายร้อยมาคอยส่งเสด็จที่สถานี ทรงปฏิสันถาร อยู่พอเวลาจวนรถออก เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เช้า ๑ โมง ๓ นาที รถเคลื่อนจากสถานี มีพระผู้ใหญ่ในเมืองสวรรคโลกบ้าง ในเมืองสุโขทัยบ้าง และข้าราชการมีผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ตามเสด็จมาในรถ เพื่อส่งมาเสด็จถึงบ้านดารา

เช้า ๒ โมง ถึง *สถานีบ้านดารา* มีข้าราชการใน *เมืองพิชัย* มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น และพระสงฆ์หลายรูป มีเจ้าคณะเมืองพิษณุโลก และเจ้าคณะเมืองพิชัยเป็นต้น มาคอยรับเสด็จที่นี่ เสด็จลงจากรถประทับ ณ ปะรำ ซึ่ง *นายไวเลอร์* ปลูกตกแต่งไว้รับเสด็จ ประทับเสวยเช้าที่นั่น นายไวเลอร์พร้อมด้วยราษฎรในตำบลนั้นราว ๓๐ คน นำภัตตาหารมาถวาย ยังมีราษฎรชาวสวรรคโลกมีแก่ใจนำบิณฑบาตขึ้นรถไฟตามมาถวายถึงที่นี่อีก เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องหน้าที่อันผู้เกิดมาจำต้องทำ คือ บุพพการ ทำอุปการแก่เขาก่อน ๑ ปฏิการ ทำตอบแทนท่าน ๑ จบแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง และประทานของแจกเหมือนที่อื่น พระสงฆ์และข้าราชการในเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัยผู้ตามมาส่งเสด็จ ทูลลากลับที่นี่ แล้วเสด็จขึ้นประทับรถถ่อ เพื่อเสด็จไปลงเรือที่นั่ง ซึ่งเมืองจัดเตรียมไว้รับเสด็จที่ *สะพานปรมินทร์* ห่างจากสถานีรถราว ๒๐ เส้น เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จถึงท่าเป็นที่เสด็จลงเรือ ท่านี้เมืองปลูกเป็นสะพานออกไปกลางแม่น้ำราวเกือบ ๑ เส้น มุงด้วยใบสัก ตกแต่งด้วยดอกไม้ ใบไม้สด เพื่อเป็นที่เสด็จลงเรือโดยทางชลมารค ประทับพักอยู่ที่ท่าสะพาน ประทานปฏิสันถารและของแจกแก่พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการปลูกทำตกแต่งรับเสด็จ แล้วเสด็จลง *เรือที่นั่งเป็ด* ๘ แจว *พระยาพิชัยณรงค์สงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองพิชัย และ *หม่อมเจ้าทัศโนภาส* ตามเสด็จมาในเรือ

เช้า ๔ โมง ๓๘ นาที เรือเคลื่อนจากท่าพร้อมด้วยเรือผู้ตามเสด็จ ๘ ลำ ล่องลงมาตาม *น้ำน่าน* แม่น้ำนี้ใหญ่กว่า *แม่น้ำยม* สัก ๒ เท่า กว้างราว ๒ เส้น และไม่คดเหมือนแม่น้ำยม บางแห่งเป็นหาดยื่นออกมามาก แลดูงาม ตามตลิ่งเป็นสวนบ้าง เป็นไร่ถั่วบ้าง เป็นป่าบ้าง เสวยเพลกลางทาง

เที่ยง ๔๐ นาที ถึงที่ว่าการ *อำเภอเมืองพิชัยเก่า* มีปะรำปลูกในน้ำเพื่อเป็นที่พักเรือที่นั่ง บ่าย ๓ โมง ๓๖ นาที เสด็จขึ้น มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ราว ๓๐ รูป และข้าราชการหลายนายคอยรับเสด็จ เสด็จทรงพระดำเนินผ่านไปโดยถนนตลาด เลียบไปโดยถนนริมแม่น้ำ ตามตลาดและตามหน้าบ้าน

ที่เสด็จผ่านไป มีตกแต่งที่บูชารับเสด็จตามสมควร เสด็จผ่าน *วัดโพธาราม* วัดนี้มีพระรูปเดียว แล้วเสด็จเข้าทอดพระเนตร *วัดมหาธาตุ* อันอยู่ติดกับวัดโพธาราม วัดนี้ไม่มีอะไรเป็นหลักฐานสมกับที่ชื่อว่าวัดมหาธาตุ เป็นวัดดาดแต่การรักษาพื้นวัดสะอาดสะอ้านดี ทรงนมัสการพระแล้ว เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จต่อไปอีกราว ๕๐ เส้นเศษถึง *วัดหน้าพระธาตุ* มีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๕๐-๖๐ คน วัดนี้น่าจะเก่ามาก ฐานพื้นโบสถ์เป็นแลงก่อเป็นโบสถ์โถง มีวิหารก่ออยู่หลังหนึ่งก่อทึบไม่มีหน้าต่างคล้ายโบสถ์พระพุทธชินราช ชำรุดมาก หลังคามุงด้วยแฝกไว้แทน มีพระประธานก่อ หน้าตักขนาด ๘ ศอก ประดิษฐานอยู่ในนั้นและมีพระเจดีย์อยู่องค์หนึ่งหลังวิหาร ก่อด้วยแลง เหลืออยู่แต่ฐาน ใหญ่พอใช้ มีอิฐหักพังถมอยู่มาก ชะรอยจะเป็นอิฐที่ก่อเพิ่มเติมปฏิสังขรณ์ขึ้นในปูนหลัง วัดนี้มีถาวรวัตถุเก่าหลายอย่าง ซึ่งส่อว่าเป็นวัดเก่า พระผลผู้รั้งตำแหน่งเจ้าอาวาส รู้จักรักษาของเก่าด้วย ทอดพระเนตรเห็น ทรงสรรเสริญ และตรัสกำชับว่า ถาวรวัตถุของเก่าเป็นของก่อ แม้ถึงจะชำรุดทรุดโทรมก็ควรจะรักษาไว้ อย่าปล่อยให้หญ้าและต้นไม้ขึ้นได้ เว้นเสียแต่ที่ทำด้วยไม้ พื้นวัดสะอาดสะอ้านเรียบร้อย ตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ให้แจ้งแก่เจ้าคณะในหัวเมืองสวรรคโลกและสุโขทัย มาดูวัดเหล่านี้ เพื่อได้เห็นตัวอย่าง จะได้รู้จักรักษาวัดของตน ๆ ให้ดีขึ้น ทอดพระเนตรตามสถานที่ในวัดแล้ว เสด็จประทับพัก ณ ที่ปะรำที่วัดเตรียมไว้รับเสด็จ มีราษฎรในตำบลนี้ประมาณ ๕๐-๖๐ คน มาคอยเฝ้าอยู่ที่นั่น บ้างถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วประทานธรรมด้วยเรื่องหัวใจพระศาสนา คือความไม่ประมาท แล้วทรงผูกข้อมือเด็ก

บ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จกลับโดยทางเก่า ถึงปะรำที่จอดเรือที่นั่ง ย่ำค่ำ ๓๕ นาที มีราษฎรนำของบริโภคมาคอยถวาย ทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง

๑ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้นประทับ ณ ปะรำท่าน้ำ ทรงสวดมนต์สติปัฏฐานปาฐะพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ จบแล้ว พระสงฆ์ราว ๕๐ รูปเฝ้าถวาย

ดอกไม้ธูปเทียน ประทานของแจกตามสมควรแก่ฐานานุรูปแล้ว ประทานพระโอวาทด้วยเรื่องทำตนให้เป็นประโยชน์คล้ายที่เคยทรงมาแล้ว เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ตรัสแก่ *พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี* เจ้าคณะเมืองว่า *พระผล* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าอาวาส *วัดหน้าพระธาตุ* ทำการในหน้าที่เจ้าอาวาสโดยเรียบร้อย สมควรจะออกลิขิตตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสได้ และทรงปรารภถึง *วัดโพธาราม วัดกลาง วัดมหาธาตุ* ซึ่งเสด็จผ่านไปทอดพระเนตรเมื่อเย็นนี้ อันอยู่ติด ๆ กัน สมควรจะรวมเป็นวัดเดียวกันได้ จึงตรัสสั่งเจ้าคณะเมืองให้จัดการรวม ถ้าใหญ่มากนัก จงแยกเสียเป็นคณะ ๆ แล้วตรัสแก่ท่านพวกเจ้าคณุถึงการคณะสงฆ์อยู่พอสมควรแก่เวลา ยามเศษ เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *อำเภอพิชัยเก่า* นี้ แต่ก่อนเป็นที่ตั้งเมือง เป็นเมืองที่สมบูรณ์ในแถบหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่บัดนี้ที่ว่าการเมืองยกไปตั้งที่ *เมืองอุตรดิตถ์* ซึ่งเรียกว่า *เมืองพิชัยใหม่* ที่นี่กลายเป็นอำเภอไป ร่วงโรยลงเพราะราษฎรอพยพไปอยู่เสียที่อื่นมาก เหลืออยู่น้อย เรือแพตามลำน้ำมีน้อย ห่าง ๆ กัน พระสงฆ์วัดหนึ่ง ๆ อย่างมากทราบว่าเพียง ๗ รูป ๘ รูป ที่รูปเดียวก็มี แต่การรักษาวัดโดยมากสะอาดสะอ้านดีกว่าที่เมืองสวรรคโลก สุโขทัย การครองผ้าขนบธรรมเนียมยังไม่เรียบร้อย ฯ

๒๘. วันที่ ๑๕ ธ.ค. เช้าเสด็จรับบิณฑบาตโดยถนนตลาดแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่ปะรำท่าน้ำ มีข้าราชการและราษฎรนำบิณฑบาตมาถวายประมาณ ๒๐๐ คน เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน ด้วยเรื่องกรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เป็นต่าง ๆ กัน คล้ายที่เคยทรงมาแล้ว เมื่อจบเทศนาทรงประทานพร ประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนที่อื่น แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง เช้า ๓ โมงเศษ เรือเคลื่อนจากท่าล่องลงมาตามลำน้ำต่อไป ถึงหน้า *วัดดอกไม้* ซึ่งเป็นที่อยู่แห่ง *พระครูปาน* เจ้าคณะแขวงนี้ ตรัสสั่งให้หยุดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นทอดพระเนตรโดยไม่มีในหมายเสด็จ วัดนี้เป็นวัดไม่เจริญ แห้งแล้งเต็มที สู้วัดที่เสด็จทอดพระเนตรเมื่อวานนี้ไม่ได้ ไม่สมควรเป็นที่อยู่แห่งเจ้าคณะแขวง ส่อว่าเจ้าอาวาส

ไม่เอาใจใส่หรือไม่กว้างขวางพอ จึงปล่อยให้วัดโทรมและพื้นที่รก สู้วัดที่ไม่ใช่เจ้าคณะแขวงไม่ได้ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ แล้วเสด็จกลับลงเรือล่องต่อไป

ถึงหน้า *วัดบ้านดง* เสียงตีกลอง ตีฆ้อง ตรัสสั่งให้หยุดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ผู้ออกมานั่งสวดถวายชัยมงคลและราษฎรผู้นั่งอยู่ด้วยราว ๔๐ คน บ้างก็ถวายหนังสือพระราชกุศลในการสร้างถาวรวัตถุในวัดนั้น บ้างก็ถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรในวัด วัดนี้เป็นวัดพึ่งสร้างใหม่ ยังไม่มีถาวรวัตถุอะไร นอกจากศาลาการเปรียญ แล้วเสด็จกลับลงเรือล่องต่อมา

เกือบบ่าย ๑ โมง ถึง *วัดพระยาปันแดน* ซึ่งเป็นที่อยู่ของ *พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี* เจ้าคณะเมือง อันเป็นที่ปลายเขตแห่ง *เมืองพิชัย* มีพระสงฆ์ออกมานั่งที่ประรำท่าน้ำ สวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ ลงท้ายสวดภวตุสัพพ์หนเดียว คือใช้แต่บทสังฆัง ตรัสแก้ให้สวดใหม่ครบทั้ง ๓ เที่ยว เมืองนี้ แม้ถึงที่วัดอื่นก็ใช้สวดภวตุสัพพ์หนเดียวอย่างนี้เหมือนกัน จึงตรัสสั่ง *พระธรรมธราจารย์* ให้แจ้งให้ทราบทั่วกันว่า ถ้าจะสวดภวตุสัพพ์ให้สวดทั้ง ๓ จบ ถ้าไม่สวดก็อย่าสวดทีเดียวดีกว่า ฯ วัดนี้ตกแต่งเตรียมไว้เป็นที่ประทับเสวยเพล มีราษฎรนำสำรับมาคอยถวายอยู่มาก ไม่ทรงทราบ จึงได้เสด็จแวะทอดพระเนตรวัดเสีย ๒ วัดในเพล เสวยเพลกลางทาง ฯ มีพระสงฆ์และข้าราชการในเมืองพิษณุโลกมาสมทบคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ด้วย *พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม* ทูลลากลับ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์ ทอดพระเนตรเห็นศีรษะกวางติดอยู่ตามผนังโบสถ์หลายอัน จึงตรัสแก่พระครูว่า พระเป็นผู้เว้นจากการฆ่าสัตว์ ไม่ควรจะเอาของเช่นนี้มาประดับไว้ ของเช่นนี้เป็นของคนฆ่าสัตว์เขาเล่นกัน ควรจะเอาออกเสีย แล้วเสด็จทอดพระเนตรศาลาการเปรียญ แล้วประทับ ณ พระเก้าอี้กลางลานวัด *ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องกำลัง ๕ ประการ คือ กำลังกาย ๑ กำลังความคิด ๑ กำลังทรัพย์ ๑ กำลังพวกพ้อง ๑ กำลังคือคุณความดี ๑* ในที่สุดพระธรรมเทศนา ทรงประสาทพรและประทาน

ของแจกไว้แก่พระครู เพื่อแจกเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จและราษฎรตามสมควร แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล นักเรียนยืนแถวคำนับส่งเสด็จ ฯ

ตอนที่ ๘ เสด็จกลับคืนเมืองพิษณุโลก

๒๘. วันที่ ๑๕ ธ.ค. บ่าย ๒ โมง ๑๑ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดพระยาปันแดน* ล่องลงมาตามลำน้ำเข้าเขต *เมืองพิษณุโลก* บ่าย ๒ โมง ๔๑ นาที ถึง *วัดตลุกระเทียม* อันเป็นที่ประทับร้อน มีราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่มากประมาณ ๔๐๐ เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินผ่านให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระเนตรการสอนการเรียนและภูมิสถานในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่ปะรำ ซึ่งเมืองปลูกไว้เป็นที่ประทับร้อน *ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรด้วยเรื่องทำตนให้เป็นประโยชน์ ไม่ทำตนให้รกโลกด้วยธรรม ๒ ประการ คือ บุพพการ และปฏิการ* จบแล้ว ประทานของแจกเหมือนที่อื่น แล้วเสด็จลงเรือที่นั่งล่องต่อมา ฯ แม่น้ำตอนนี้แคบกว่าตอนเหนือ ย่างเข้าเขต *อำเภอพรหมพิราม* มีเรือแพจอดอยู่ประปรายตลอดทาง ตามหน้าวัดที่เรือที่นั่งผ่านมา มีปะรำปลูก ตั้งที่บูชา พระสงฆ์ออกมานั่งสวดถวายชัยมงคล ฯ วันนี้มืดกลางทาง มองไม่ค่อยเห็นอะไรบางทีเห็นแต่ธูปจุดปักอยู่ตามตลิ่งไสว เกือบ ๑ ยาม ถึงท่าหน้า *วัดกรับพวงใต้* แขวงพรหมพิราม ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม เสด็จขึ้น ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๒๙. วันที่ ๑๖ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตทางฝั่งตะวันออกโดยถนนตลาด แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำหน้าวัด มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเหมือนตำบลอื่น เสวยแล้ว ประทานพระธรรม-เทศนา *อนุโมทนาภัตดทานด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เพื่อให้สมกับชื่ออำเภอ "พรหมพิราม"* จบแล้ว ประทานพร ประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็กตามที่เคยทรงใน

ที่อื่นแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยถนนสายริมแม่น้ำทางเหนือราว ๕๐ เส้น ถึง *วัดกรับพวงเหนือ* วัดนี้มี *พระอธิการจัน* อายุ ๖๒ พรรษา ๑๒ เป็นเจ้าอาวาส จัดการปฏิสังขรณ์วัดดี สามัคคีพร้อมเพรียงกับชาวบ้าน สร้างถาวรวัตถุเป็นชิ้นเป็นอันได้หลายอย่าง เช่น โบสถ์ และศาลาการเปรียญเป็นต้น โดยจ่ายทุนทรัพย์ไม่สู้มากด้วย เธอเป็นช่างอยู่ในตัวเอง ตรัสสรรเสริญ แล้วประทานย่ามตราเป็นประสาทการ และประทานผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือศาสนาแก่พระอนุจรในวัดนั้นแล้ว เสด็จต่อไป โดยถนนเลียบไปตามริมแม่น้ำบ้าง ตัดไปในป่ายาง ป่าไผ่ และสวนบ้าง หนทางตอนนี้เดินลำบากบางแห่งเป็นโคลนลื่น

เช้า ๕ โมงเศษ เสด็จถึง *วัดย่านขาด* วัดนี้ไม่ได้กะว่าจะเสด็จ แม้ถึงดังนั้นยังมีราษฎรในตำบลนั้นจัดภัตตาหารมาถวายเป็นอันมาก ประทับเสวยเพลบนศาลาการเปรียญ *เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องคนเราที่เกิดมาย่อมมีประโยชน์ และความเป็นไปเกี่ยวเนื่องอิงอาศัยกัน แล้วทรงแสดงถึงธรรมของผู้จำต้องอิงอาศัยกัน คือความสามัคคีพร้อม-เพรียง* เมื่อจบแล้วประทานของแจกตามเคย แล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น วัดนี้โบสถ์กับกุฎีพระสงฆ์อยู่ห่างกันตั้งเส้น พื้นที่ในระหว่างโบสถ์กับกุฎีมีมาก ถ้ารักษาไม่เพียงพอ

เที่ยงเศษ เสด็จกลับจาก วัดย่านขาด โดยถนนตรง เลียบมาตามริมแม่น้ำ ทรงพบคนไข้ในระหว่างทาง ตรัสสั่งให้ *พระครูเป้า* ตรวจและให้ยาตามสมควรแก่โรค แล้วเสด็จต่อมา ถึงหน้า *วัดกรับพวงเหนือ* ทรงหยุดพักครู่หนึ่ง บ่าย ๒ โมงเศษ ถึง *วัดกรับพวงใต้* ประทานเหรียญแก่ผู้ใหญ่บ้านกำนันผู้นำเสด็จแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง

บ่าย ๒ โมง ๔๑ นาที เรือเคลื่อนจากท่า หน้า *วัดกรับพวงใต้* ล่องลงมาตาม *ลำน้ำน่าน* เพื่อเสด็จ *แควน้อย* ต่อไป มีกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมด้วยราษฎรลงเรือยาวขึ้นมารับเสด็จในระหว่างทาง ทรงปฏิสันถาร และประทานของแจกแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นตามสมควร ใกล้จะถึงที่ประทับแรม มีเรือเป็ดจอดอยู่มากลำ ตั้งที่บูชารับเสด็จบ้าง จุดประทัดรับเสด็จบ้าง เกือบ

๑ ทุ่ม ถึง *ตำบลบ้านปาดโทก แขวงเมืองพิษณุโลก* ที่เมืองปลูกประรำไว้เป็นที่ประทับพักแรมที่หาด หน้า *วัดเกาะ* ฝั่งตะวันตกแห่งแม่น้ำ ตรงกันข้ามกับปากแควน้อย ฯ ตั้งแต่ที่ประทับ *อำเภอพรหมพิราม* ถึงที่นี้ เรือแจวเดิน ๔ ชั่วโมงเศษ ฯ มีข้าราชการและราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ราว ๒๐๐ คน บางพวกนำสำหรับมาคอยเลี้ยงพวกฆราวาสผู้ตามเสด็จด้วย เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จตามสมควร และตรัสสั่งให้ *พระวรพรตบำรุง* ไวยาวัจกรในพระองค์ จ่ายกัปปิยภัณฑ์แก่ผู้นำอาหารมาเลี้ยงฆราวาสผู้ตามเสด็จตามสมควร *แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงปรารภชื่อวัดเกาะซึ่งทรงอาศัยพักแรมอยู่นี้ แล้วทรงแสดงธรรมด้วยเรื่องให้บุคคลทำตนให้มีเกาะมีที่พึ่งด้วยธรรม ๔ ประการ คือความหมั่น ความไม่ประมาท ความระวังตน ความข่มใจ มีใจความคล้ายที่ทรงมาแล้ว* จบแล้ว ตรัส *อุปนิสินนกถา* อยู่เกือบ ๒ ทุ่ม เสด็จลงเรือที่ประทับ ฯ

๓๐. วันที่ ๑๗ ธ.ค. ย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงเรือที่นั่งพายไป ทรงทำอุโบสถใน *เรือเป็ด* ซึ่งเมืองจัดไว้กลางแม่น้ำ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ๘ รูป *พระครูอเนกสาวัน* สวดพระปาติโมกข์จบแล้ว เสด็จกลับมาเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรนำบิณฑบาตมาถวายประมาณ ๑๐๐ รายเศษ เมื่อทายกนำสำรับมาตั้งที่พร้อมกันแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองน้อมน้ำเข้าไปประเคนถวาย เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งการถวายอาหารบิณฑบาตแล้ว ทายกทั้งปวงว่าสาธุพร้อมกัน ๓ หน ทำนองอย่างหลั่งน้ำทักษิโณทกแบบเก่า ดูก็สะดวกดี ไม่ต้องประเคนต่อพระหัตถ์ให้เสียเวลาทั้งชื่อว่าได้ถวายทั่วกันดีด้วย แล้วประทานพระธรรมเทศนาก่อนเสวย ด้วยเรื่องหน้าที่ของมนุษย์ผู้เกิดมาจำต้องทำ ๒ ประการ คือการทำอุปการะก่อน และการตอบอุปการะคล้ายที่ทรงแสดงมาแล้ว จบแล้ว ประทานพรและทรงสวดถวายพรพระพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่น แล้วจึงเสวย เสร็จแล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

เช้า ๓ โมง ๓๖ นาที เสด็จลงประทับ ณ เรือที่นั่งยนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ มีเรือเครื่องและเรือผู้ตามเสด็จพ่วงอีก ๓ ลำ เพื่อ

เสด็จเข้าใน *แควน้อย* เรือข้ามไปยังฝั่งตะวันออกแห่ง *แม่น้ำน่าน* เข้าในลำน้ำแควน้อย มีเรือยาว ราษฎรร้องเห่ นำเรือที่นั่งมาบ้าง ตามเรือที่นั่งมาบ้าง เช้า ๕ โมงเศษแล้ว ยังไม่ถึง *วัดกระบัง* ซึ่งเมืองกะไว้เป็นที่ประทับร้อน เรือทวนน้ำ หยุดเรือพัก เสวยเพลที่ *ตำบลบ้านท่าพร้าว* แล้วแล่นต่อไป เที่ยง ๓๑ นาที ถึงวัดกระบัง ตั้งแต่ปากแควน้อยเข้ามาถึงนี่ เรือยนต์เดินราว ๒ ชั่วโมงเศษ ที่วัดนี้เมืองเตรียมไว้เป็นที่ประทับเสวยเพล แต่เผอิญเรือมาไม่ทัน มีราษฎรนำภัตตาหารมาคอยถวายอยู่มาก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ ๓๐ รูปเศษ มี *พระครูพรหมพรตบริหาร*(๕๘) เจ้าคณะแขวงนี้เป็นประธาน เสด็จขึ้น ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จขึ้นบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรชายหญิงถวายดอกไม้ธูปเทียน *แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงแนะนำให้รู้จักหากินเลือกทางหมดจดขึ้นไปเป็นชั้น ๆ เป็นส่วนทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์และอบรมคุณความดีขึ้นไปโดยลำดับ เป็นส่วนสัมปรายิกัตถประโยชน์* จบแล้วทรงประทานของแจกแก่ราษฎร และทรงผูกข้อมือเด็ก อยู่พอสมควรเวลาแล้ว เสด็จไปยังโบสถ์ ทรงนมัสการพระแล้ว

บ่ายราว ๒ โมง ตรัสให้ประชุมพระสงฆ์ในวัดนี้ รวม ๑๓ รูป พร้อมกันแล้ว โปรดให้ *พระมหานายก* ออกประประกาศ อ้างรับสั่งปรารภ*บัตรสนเท่ห์* ที่ได้ทรงรับกลางทาง กล่าวร้ายใส่ *พระครูพรหมพรตบริหาร* ว่าในคราวเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลกนี้ ได้ทรงรับบัตรสนเท่ห์กล่าวถึงความประพฤติเสียของเจ้าคณะบางรูป ด้วยหวังจะให้ทรงกำจัดเสียจากตำแหน่ง ถ้าเจ้าคณะนั้นประพฤติไม่ดี ก็ให้เป็นฐานะอยู่ที่จะทรงกำจัด แต่จะฟังเอาตามบัตรสนเท่ห์หาได้ไม่ แต่เรื่องราวมีผู้ถวายยังควรจะต้องพิจารณาให้รู้เท็จจริงก่อน ครั้นจะให้สืบในทางลับ ผู้น้อยที่เกี่ยวข้องก็ดี ไม่เกี่ยวข้องก็ดี จะเห็นไปว่าทรงมุ่งคอยจับผิดผู้น้อย จะได้ความเดือดร้อน เสด็จขึ้นมาก็เพื่อจะตรวจการณ์พระศาสนา ผู้ใดเป็นเจ้าทุกข์ ได้ความเสียหายเพราะเจ้าคณะรูปใดรูปหนึ่ง หรือไม่เกี่ยวข้อง แต่เป็นผู้เห็นแก่พระศาสนาจงทำเรื่องราวถวาย แสดงตนให้ปรากฏ ถ้าข้อความที่กล่าวนั้นเป็นอธิกรณ์

ก็จะตรัสให้พิจารณา ถ้าไม่กล้าจะทำเช่นนั้น ก็อย่าส่งบัตรสนเท่ห์ถวายดีกว่า ไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากจะทรงทราบว่าเจ้าคณะกับลูกคณะไม่ปรองดองกัน แต่จะถือเอาเป็นเหตุเปลี่ยนเจ้าคณะก็ไม่ได้ เพราะเป็นบัตรสนเท่ห์ คนผู้เดียวอาจยุแหย่ทำให้ป่วนปั่นกันไปหมดก็ได้ ฯ

เมื่อจบแล้ว *พระมหานายก* ได้ถามพระสงฆ์เหล่านั้นเรียงตัว เพื่อเปิดโอกาสให้พูดขึ้นตามความรังเกียจ ก็หามีรูปใดรูปหนึ่งพูดขึ้นไม่ ฯ อนึ่ง วัดนี้ *พระอธิการเชย* เป็นเจ้าอาวาสอยู่ก่อน *พระครูพรหมพรตบริหาร* อยู่วัดอื่นในแขวงเมือง ครั้นได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าคณะแขวงนี้ จึงย้ายมาตั้งสำนักที่วัดนี้ และเป็นเจ้าอาวาสด้วยตนเอง พระอธิการเชยก็เลยหลุดไปจากตำแหน่งเจ้าอาวาส ตรัสว่า วัดมีเจ้าอาวาสอยู่แล้วเช่นวัดนี้ เจ้าคณะมาอยู่เมื่อภายหลัง ควรตั้งสำนักที่ว่าการคณะเท่านั้น ส่วนการวัดควรให้เป็นธุระของเจ้าอาวาสไปตามเดิม เมื่อใดว่างเจ้าอาวาส เมื่อนั้นจึงเป็นเจ้าอาวาสด้วยไม่ต้องตั้งรูปอื่นเป็นเจ้าอาวาส จึงโปรดให้พระอธิการเชยคงในตำแหน่งเจ้าอาวาสไปตามเดิม ฯ บ่าย ๒ โมง ๒๗ นาที เสด็จออกจากโบสถ์ ทอดพระเนตรกุฎี*พระครูพรหมพรตบริหาร* วัดนี้เป็นหลักฐาน มีโบสถ์ก่อ มีกำแพงแก้ว และกุฎีศาลามั่นคงดี ทั้งพื้นวัดก็สะอาดสะอ้าน แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

บ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้า *วัดกระบัง* ล่องน้ำกลับมาทางเดิม มีเรือยาว ราษฎรชักเรือที่นั่งเพิ่มขึ้นทีละลำ ลำหนึ่งคนตั้ง ๓๐ เห่ร้องมาตามระหว่างทาง ถึง *วัดทองหลาง* ซึ่งเสด็จผ่านไปเมื่อเช้านี้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ทอดพระเนตรเห็นการรักษาวัดสะอาดสะอ้านดี จึงประทานย่ามแก่ *พระเพิก* พรรษา ๑๘ ผู้เป็นเจ้าอาวาส แล้วเสด็จมาประทับที่ลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๓๐๐ ด้วยเรื่องบุคคลผู้เกิดมาควรทำชีวิตให้เป็นประโยชน์ คล้ายที่ทรงแสดงมาแล้วในหนหลัง จบแล้ว ประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ล่องต่อมา บ่าย ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงเรือที่นั่งแรม เวลาล่องตามน้ำราว ๑ ชั่วโมงเศษถึง ฯ

แควน้อย นี้เป็นลำน้ำเล็ก แยกจาก *ลำน้ำน่าน* ฝั่งตะวันออก กว้างราว ๑๓-๑๔ วา บ้านคนอยู่ห่าง ๆ กัน ตามฝั่งเป็นป่าไผ่บ้าง ป่าละเมาะบ้าง เป็นไร่บ้าง เรือแพน้อยไม่ค่อยมี แต่มาตอนใกล้ *วัดกระบัง* มีเรือแพหนาตา เพราะอยู่ใกล้สถานีรถไฟ ชาวบ้านตำบลนี้เลี้ยงชีพด้วยการประมงและทำนาเป็นพื้น เป็นคนบริบูรณ์โดยมาก ฯ

บ่าย ๕ โมงเศษ เรือเคลื่อนจากท่า หน้า *วัดเกาะ* ล่องลงมาตามลำน้ำ วันนี้มืดกลางทาง วัดที่เรือที่นั่งผ่านมามีปะรำปลูก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลตลอดทาง บางวัดมีราษฎรมาสมทบอยู่ด้วย เข้าเขตที่ตั้งเมืองมีเรือแพเป็นแถว เรือที่นั่งผ่านหน้าโรงทหาร กองทหารยืนแถวเป่าแตร *เพลงมหาราช* ถวายคำนับ ๑ ทุ่มเศษ ถึงแพพลับพลา อันจอดอยู่หน้า *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก* พระสงฆ์และกองเสือป่าลูกเสือ ราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่หน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุมาก เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินผ่านให้ผู้คอยรับเสด็จได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้วทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่นนมัสการพระ จบแล้ว กองเสือป่าเข้าในพระอุโบสถ ไหว้พระสวดมนต์ถวายตัว จบแล้ว ทรงสดับเทศนาคู่เรื่องพระนาคเสน พระยามิลินท์ ที่ *พระอธิการขำ วัดสกัดน้ำมัน* กับ *พระอธิการช้อย วัดท่ามะปราง* แสดงถวายตัว พระอธิการช้อยเป็นผู้ปุจฉา พระอธิการขำเป็นผู้วิสัชนา เทศน์ไม่มีปฏิภาณ เป็นแต่จำหัวข้อไว้ได้ ก็แก้ไปตามหัวข้อเท่านั้น ทรงสดับยังไม่ทันจบ ตรัสสั่งให้ *พระมหานายก* คอยถวายเครื่องกัณฑ์ ๒ ทุ่ม ๓๐ นาที เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง อันจอดอยู่ที่แพหน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ฯ

๓๑. วันที่ ๑๘ ธ.ค. เช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จทรงรับบิณฑบาตโดยถนนตลาด เสด็จกลับมาประทับ ณ *ศาลาเทพเยนทร์* หน้า *วัดพระศรีรัตน-มหาธาตุ* ทรงปฏิสันถารแก่ข้าราชการและราษฎร ประทานของแจกแก่คนแจวเรือผู้ทูลลากลับ แล้วเสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้วเสด็จขึ้นบนอาสน์สงฆ์ เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมาก เต็มพระอุโบสถ เสวยแล้ว เสด็จขึ้นธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนา แสดงพระบารมีธรรม ๑๐ ประการ จบแล้ว เสด็จเรือนจำ

คนโทษที่นี่มาก ๑๐๐ คนเศษ โดยมากมักเป็นโทษเพราะประทุษร้ายร่างกายและปล้น โทษถึงประหารชีวิตถึง ๘ คน ประทานพระโอวาทแก่คนโทษเหล่านั้นด้วยโทษของการประพฤติชั่ว คล้ายที่เคยทรงมาแล้ว เสด็จกลับมีภรรยาข้าราชการมาคอยเฝ้าอยู่ที่ *ศาลาเทพเยนทร์* ทรงปฏิสันถาร และประทานเหรียญ ประทานหนังสือธรรมตามสมควรแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จต่อไป มีพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรส่งเสด็จ กองทหารบกเป่าแตรเพลงมหาชัยถวายคำนับ เสด็จล่องจากท่าหน้า *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* เรือกลไฟของกรมทหารบกที่นั่นจูงเรือที่นั่ง เสวยเพลในเรือ

เที่ยง ๔๖ นาที ถึง *วัดสกัดน้ำมัน* มีพระสงฆ์ในวัดนั้น ๑๓ รูป และกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมด้วยราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่ราว ๒๐๐ คน เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินให้พระสงฆ์และราษฎรเฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว ประทับ ณ ลาดวัด ประทานพระธรรมเทศนาพรรณนาบุญกริยาวัตถุกถา แล้วทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง

บ่าย ๒ โมงเศษ เรือออกจากท่าหน้าวัด *สกัดน้ำมัน* ล่องต่อมาวัดตามทางตกแต่งรับเสด็จ พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล บางวัดมีราษฎรสมทบอยู่ด้วยมาก บ่าย ๕ โมงเศษ ถึง *วัดปากพิง* ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม ฯ *ปากพิง* นี้เป็นชื่อแห่งคลอง ยังอยู่ในเขตเมืองพิษณุโลก ทราบว่าคลองนี้เชื่อม *แม่น้ำน่าน* กับ *แม่น้ำยม* ปากคลองอีกข้างหนึ่งออกที่ *อำเภอชุมแสง* หน้าน้ำเรือเดินได้ หน้าแล้งไม่ได้ ฯ ทางตั้งแต่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุถึงปากพิงนี้ ใช้เรือกลไฟจูง ๕ ชั่วโมงเศษ มีพระสงฆ์ในวัดนี้และราษฎรราว ๑๐๐ เศษ คอยรับเสด็จอยู่บนวัด *พระครูธรรมทัสสี* เจ้าคณะเมืองพิจิตรมารับเสด็จที่นี้ ฝ่ายพระผู้ตามเสด็จมาแต่เมืองพิชัย มีเจ้าคณะเมืองเป็นต้น ทูลลากลับ เสด็จขึ้น ประทานปฏิสันถารและทอดพระเนตรวัดเกือบย่ำค่ำ เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ วัดนี้น้ำเซาะตลิ่งเข้าไปมาก กุฏีบางหลังจวนจะลงน้ำ เจ้าอาวาสต้องขวนขวายย้ายกุฏีเลื่อนเข้าไป ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยตามสมควร ฯ

๓๒. วันที่ ๑๙ ธ.ค. เช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นบนวัด ประทับ ณ ศาลา ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านผู้เตรียมมาคอยถวายด้วยพระพุทโธวาท ๓ ประการ คือ จงยินดีในความไม่ประมาท ๑ จงรักษาจิตของตน ๑ จงยกตนขึ้นจากหล่ม ๑ จบแล้ว ทรงถวายพรพระแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่นรวม ๒๐ รูป แล้วทรงอนุโมทนา ประทานของแจกแก่ผู้มาทำบุญตามเคย และประทานย่ามตราแก่ *พระอธิการเฟื่อง* ผู้รักษาการวัดดี ทั้งรู้จักสามัคคีปรองดองกับชาวบ้านเรียบร้อย แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง

เช้า ๓ โมง ๒๑ นาที ออกเรือที่นั่งจากท่า หน้า *วัดปากพิง* แม่น้ำตอนนี้มีแก่งและตอและหาดมาก เรือไฟต้องปล่อยเรือพ่วงบ้าง จูงบ้างมาตลอดทาง เกือบบ่ายโมง ถึง *วัดสนามคลีซ้าย* อันเป็นที่ปลายเขตเมืองพิษณุโลก มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จอยู่มาก *พระศรีสิทธิรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร มาคอยรับเสด็จที่นี่ พระเจ้าคณะผู้ตามส่งเสด็จแต่เมืองพิษณุโลกทูลลากลับ เสด็จขึ้น ประทานเทศนาและประทานของแจกเหมือนที่อื่น แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จเข้าเขตเมืองพิจิตรต่อไป ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับ *เมืองพิษณุโลก* ฯ เมืองนี้ ศาลาที่ว่าราชการตั้งอยู่ทางฝั่งขวาแห่ง *แม่น้ำน่าน* พลับพลาที่ประทับแรม และ *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* อยู่ทางฝั่งซ้าย วัดก็ดี บ้านข้าราชการก็ดี โดยมากอยู่ทางฝั่งซ้าย ฯ

ใน *พงศาวดารเหนือ* กล่าวว่า เมืองพิษณุโลกตั้งอยู่ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเป็น *เมืองโอฆบุรี* ฯ เหตุไฉนจึงมีชื่อเป็นสองเมือง น่าฉงน แต่มีตัวอย่างที่ *เมืองกำแพงเพชร* ทางฝั่งขวาก็มีเมืองเหมือนกัน ฯ น่าเห็นว่ามีเมืองตั้งอยู่สองฟากแม่น้ำนั้น เพื่อเป็นที่มั่นป้องกันข้าศึก เวลามีศึกจะได้กวาดต้อนพลเมืองไว้ในนั้น ไม่ต้องข้ามฟาก ฯ การที่เรียกชื่อต่างกันนั้นเพราะเมืองแต่ก่อนก็เพียงเท่าที่ล้อมแห่งหนึ่ง ๆ ฯ การตั้งเมืองสองฟากน้ำอย่างนั้น ชะรอยจักไม่สำเร็จประโยชน์ ภายหลังได้เลิกเสีย ฯ **เมืองพระ–พิษณุโลกนี้** ครั้ง *กรุงศรีอยุธยา* เรียกชื่อเป็นเมืองเดียวกันแล้ว ฯ ซากของ

เมืองโอฆบุรี ไม่มีอะไรเหลือแล้ว ฯ

แม่น้ำตอนนี้กว้างประมาณ ๓๐ วา ตลิ่งชันสูงมาก หน้าแล้งตลิ่งราว ๕ วาเศษ บางแห่งตื้น คนอาจเดินข้ามไปมาได้ หน้าน้ำน้ำเต็มฝั่ง บางปีถึงกับท่วมขึ้นมาบนถนน ฯ

เมืองนี้แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอพรหมพิราม* ๑ *อำเภอชุมแสง*[๒๓] *อำเภอไทย* ๑ *อำเภอป่าหมาก* ๑ พื้นที่ยังว่างเป็นป่ามาก ที่ตั้งเมืองมีถนนหนทางสะอาดสะอ้านดี แต่มีน้อยสาย มีรถลากให้คนโดยสาร แต่เจ๊กไม่ได้ลาก คนพื้นเมืองลาก ฯ

วัดในอำเภอเมือง บางตำบล อยู่ติด ๆ กันจนไม่มีช่องเป็นสีมันต๎ก แต่ในอำเภออื่น เช่น ใน *อำเภอพรหมพิราม* อยู่ห่างกันพอเป็นที่ไปมาทำบุญของราษฎรในตำบลได้สะดวก และไม่มีมากถึงกับเฝือ ฯ วัดในอำเภอเมืองมีวิสุงคามแล้วโดยมาก แต่ในอำเภออื่นทราบว่ายังเป็นสำนักสงฆ์เป็นพื้น ฯ โบสถ์วิหารที่ได้เห็น ก่อด้วยอิฐมากกว่าชนิดอื่น กุฎีเป็นฝากระดาน มุงกระเบื้องดินโดยมาก ฯ

พระสงฆ์ วัดหนึ่ง ๆ อย่างมากถึง ๓๐ รูป ที่น้อยถึงกับไม่พอคณะสงฆ์แต่มีน้อยวัด ฯ ความเป็นไปของพระสงฆ์ ทราบว่าในแขวงเมืองไม่สู้จะบริบูรณ์ ยังต้องหุงต้มกันที่วัดบ้าง แต่ในแขวงนอกออกไป บริบูรณ์ดี ไม่ต้องทำฉันที่วัด ฯ ควาประพฤติและการนุ่งห่มเรียบร้อยโดยมาก แต่ลูกคณะกับเจ้าคณะไม่ค่อยจะกลมเกลียวกัน ฯ การรักษาวัดยังไม่ควรชม มีดีเพียงบางวัด ฯ การเอาใจใส่ในการปลูกสร้างปฏิสังขรณ์ ตามวัดในตำบลนอก ๆ มีมาก ฯ

การคณะ แบ่งเป็น ๕ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ *พระวรญาณมุนี* เป็นเจ้าคณะเมืองนี้ เป็นผู้เฉื่อยชา ไม่กระปรี้กระเปร่าในหน้าที่ ออกมาอยู่เป็นหลายปี ยังตรวจแขวงไม่ทั่ว แผ่ความกว้างขวางออกไปไม่ได้เท่าไร ฯ *พระครูอนุโยคศาสนกิจ* เป็นรองเจ้าคณะเมือง และว่าแขวงเมืองด้วย เป็นเจ้าคณะชั้นเก่า ไม่สันทัดในการปกครองคณะ ไม่ทันแขวงอื่น ชั้นที่สุดวัดที่อยู่ของตนก็ไม่เรียบร้อย ถึงกับต้องถูกพระตำหนิในคราวเสด็จนี้ ฯ

พระครูพรหมพรตบริหาร เป็นเจ้าคณะแขวงพรหมพิราม เอาใจใส่ในหน้าที่ของตนดี ตรวจตราวัดในแขวงทั่วถึง สมควรแก่ที่เป็นเจ้าคณะ ฯ *พระครูหรุ่น* เป็นเจ้าคณะแขวงชุมแสง *พระครูวินิจศีลขันธ์* เป็นเจ้าคณะแขวงนครไทย *พระครูพลอย* เป็นเจ้าคณะแขวงป่าหมาก เจ้าคณะทั้ง ๓ รูปหลังนี้ ตามที่ทรงสอบถามถึงการปกครองดูเป็นเอาใจใส่ในการคณะดี และสามัคคีพร้อมเพรียงกับชาวบ้าน เรียบร้อยสมแก่ที่เป็นเจ้าคณะ ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัย ยังขาดมาก *เมืองแพร่* จำเริญเดินไปหน้ากว่า ภิกษุบวชขึ้น เป็นแต่เพียงเล่าสวดมนต์และท่องนวโกวาทไปตามแบบ น่าจะเป็นที่ขาดผู้แนะนำ ฯ

ราษฎรในพื้นเมือง ทราบว่ามีราวแสนเศษ เป็นคนไทยมากกว่าจำพวกอื่น เลี้ยงชีพด้วยการทำนา ทำไร่ฝ้ายเป็นพื้น เป็นคนมีอันจะกินโดยมากในแขวงนอกจากแขวงเมือง ทราบว่าเป็นคนเอาใจใส่ในการพระศาสนามาก ฯ

การศึกษาของราษฎร นับว่าเจริญได้ เด็กได้รับการเล่าเรียนในโรงเรียนโดยมาก โรงเรียนมีแพร่หลายทั่วถึงทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาลและโรงเรียนเชลยศักดิ์ มีถึงชั้นมัธยม ๖ และตามโรงเรียนเหล่านั้น มักมีสอนให้ท่องสุภาษิตที่กล่าวถึงความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นเครื่องสะกิดเตือนใจเด็กให้เป็นพลเมืองที่ดี นับว่าดีอยู่ ฯ

ตอนที่ ๙ เสด็จเมืองพิจิตร

๓๒. วันที่ ๑๙ ธ.ค. บ่าย ๒ โมง ๑๘ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่า หน้า *วัดสนามคลีซ้าย* ล่องลงมาตาม *ลำน้ำน่าน* เข้าเขต *เมืองพิจิตร* ต่อไป มีเรือพายราษฎรชาวเมืองพิจิตร ๘–๙ ลำขึ้นมารับเสด็จถึง *หาดมูลกระบือ* น้ำตื้นมาก เรือไฟต้องปล่อยเรือที่นั่ง เรือพายราษฎรตั้งหลายลำ ภักดีเข้าจูงเรือที่นั่งต่อมา แล่นเร็วเกือบคล้ายเรือไฟจูงเหมือนกันเพราะตามน้ำ น้ำไหลเชี่ยวมาก

บ่าย ๔ โมง ๑๒ นาที ถึง *วัดท่าพ่อ* มีเด็กนักเรียนประมาณ ๔๐ คน

และราษฎรราว ๒๐๐ คน คอยรับเสด็จอยู่บนวัด เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น ทอดพระเนตรเห็นการรักษาวัดสะอาดสะอ้านดีกว่าที่วัดอื่น ๆ ซึ่งได้เสด็จทอดพระเนตร ในคราวเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ครั้งนี้ และทั้งของก่อสร้าง เช่น โบสถ์ วิหาร ล้วนเป็นของปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ เป็นที่ตั้งแห่งปสาทะ *ตรัสสรรเสริญ พระอธิการภู* ผู้เป็นเจ้าอาวาส ในการที่เธอเอาใจใส่ดูแลการวัดดี และสามัคคีพร้อมเพรียงกับชาวบ้าน ทำถาวรวัตถุขึ้นได้ถึงปานนี้ ทราบว่าเธอเป็นที่นับถือของชาวบ้านตำบลนั้นมาก ตรัสแก่ *พระ-ธรรมธราจารย์* ให้นัดพวกเจ้าคณะในเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัยมาดูที่*วัดท่าล่อ* นี้ เพื่อได้เห็นตัวอย่างอันดีในการรักษาวัด ประทานพัดรองและ*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระอธิการภู* เป็นประสาทการ และทรงช่วยกัปปิยภัณฑ์ในการปฏิสังขรณ์วัดตามสมควร แล้วเสด็จกลับมาประทับพัก ณ ปะรำกลางวัด ตรัส *อุปนิสินนกถา* แก่ราษฎรผู้นั่งเฝ้าอยู่ในที่นั้น *โดยใจความว่า วัดที่มีสมภารเช่นนี้ ย่อมมีศรีเป็นหน้าตาเป็นตาแก่ชาวบ้านหมู่นี้ อนึ่ง วัดนี้ได้อาศัยทานบริจาคของพวกราษฎรคนละเล็กละน้อยทำถาวรวัตถุอันใหญ่โตงดงามได้ถึงเพียงนี้ ควรจะปลูกปีติยินดี แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงปรารภชื่อตำบลนี้ อันชื่อว่าท่าล่อ ด้วยธรรม ๔ ประการที่เรียกว่าจักร ๔ คือความอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ การคบคนดี ๑ ตั้งตนไว้ชอบ ๑ อบรมความดีให้มีเสมอไป ๑ แล้วทรงอธิบายเนื้อความแห่งธรรมทั้ง ๔ ประการนี้โดยลำดับไป มีใจความว่า ประเทศอันเหมาะแก่บุคคล ชื่อว่าประเทศอันสมควร เช่น คนทำนาก็ต้องหานาที่ดี คนค้าขายก็ต้องอยู่ในที่อันเป็นทำเลดี เช่น ตลาด ส่วนคนผู้จะบำเพ็ญบุญกุศลก็ต้องอยู่ในประเทศที่จะทำได้สะดวก เหล่านี้ชื่อว่าอยู่ในประเทศอันสมควร ฯ คบคนดีนั้น คือคบคนผู้ตั้งตนในทางอันชอบ และแนะนำผู้อื่นในทางนั้น หรือคนผู้ตั้งอยู่ในธรรมของสัตบุรุษ คือความสงบเรียบร้อย เป็นผู้มีศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ สุตะ วิริยะ ปัญญา การคบคนเช่นนี้ เรียกว่าคบคนดี ฯ ตั้งตนไว้ชอบนั้น คือทำตนให้บริบูรณ์ด้วยประโยชน์ทางคดีโลก และประโยชน์ทางคดีธรรม ฯ*

อบรมความดีนั้น คือตั้งตนชอบในทางใดแล้ว รักษาคุณความดีของตนในทางนั้นไว้ ให้มีเสมอไปไม่ให้ตกต่ำ ฯ ธรรม ๔ ประการนี้ บุคคลใดทำให้บริบูรณ์ขึ้นในตนแล้ว ย่อมจะนำบุคคลนั้นให้ไปสู่ที่อันสุขสำราญ ดุจล้อรถพารถและบุคคลผู้เดินสารให้ถึงที่ที่ประสงค์ได้ฉะนั้น ฯ จบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงผูกสายสิญจน์ข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่พระสงฆ์ในวัดนั้น และโปรดให้มอบของแจกไว้แก่เจ้าอาวาส เพื่อแจกแก่ชาวบ้านตามสมควร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

บ่าย ๕ โมง ๔๗ นาที เรือเคลื่อนจากท่า *วัดท่าล่อ* ล่องต่อมา ผ่านศาลากลางแห่งเมืองนี้ มีตำรวจภูธรยืนแถวเป่าแตรรับเสด็จ และราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่มาก ๑ ทุ่ม ๓๑ นาที ถึง *วัดท่าหลวง* ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า *ราชดิฐาราม*(๔๑) อันเป็นที่อยู่แห่ง *พระครูธรรมทัสสี* เจ้าคณะเมือง เรือที่นั่งทอดเพื่อประทับแรมที่หน้าวัดนี้ ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้นำเรือที่นั่งพ่วงมาแต่ตำบลท่าล่อบ้าง เหนือกว่านั้นบ้าง ฯ เวลาล่องตามน้ำยังเกือบ ๒ ชั่วโมงจึงถึง เวลากลับขึ้น ราษฎรผู้ตามมาส่งเสด็จ กว่าจะกลับถึงบ้านคงดึกหลายชั่วทุ่ม เสร็จการประทานของแจกแล้ว ตรัสอยู่แก่พระครู-ธรรมทัสสีเจ้าคณะเมือง และสมุหเทศาภิบาลพอสมควรแก่เวลา คงประทับแรมในเรือที่นั่งนั้น ฯ ระยะทางตอนนี้กับตอนระหว่างเมืองพิษณุโลกไม่สู้ต่างอะไรกันนัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ที่เมืองนี้ ผู้ว่าราชการปลูกที่ประทับหน้าศาลากลาง ไม่ถูกพระอัธยาศัย จึงไม่ประทับ เสด็จลงมาประทับเสียที่หน้า*วัดหลวง* ฯ ล ฯ เรื่องนี้มีบ่อย ๆ ด้วยผู้ว่าราชการ หรือนายอำเภอต้องการเกียรติยศเพื่อตนมากไป พอใจปลูกที่ประทับหน้าที่ว่าการของตน ไม่นึกถึงว่าเสด็จมาด้วยการคณะสงฆ์ สมควรจะประทับที่วัดเพื่อจะได้ทรงคุ้นเคยกับพระสงฆ์และวัด ทั้งราษฎรจะได้เข้าถึงได้สะดวก จัดให้ประทับปลีกจากวัดขาดประโยชน์ในทางนี้ ถ้าที่ประทับเป็นต้นว่าพลับพลามีอยู่แล้ว จัดที่นั้นจะได้ไม่ต้องปลูก ยังมีทางแลกได้แลกเสียก็พอทำเนา เมื่อต้องปลูกอยู่แล้วและไม่ปลูกที่วัด เป็นการขาดประโยชน์ส่วนเดียว ไม่ถูกพระอัธยาศัยเป็น

อย่างยิ่ง ในคราวเสด็จโดยทางชลมารค มีเรือที่นั่งเป็นที่ประทับแล้ว ไม่จำต้องปลูกอะไรมากมาย สมควรจะปลูกหน้าวัดโดยแท้ ฯ

๓๓. วันที่ ๒๐ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จขึ้นทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้น ฯ วัดนี้โบสถ์วิหารเป็นไม้ แต่พื้นปูกระเบื้องซิเมนต์ ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน นอกจากศาลาการเปรียญใหญ่หลังหนึ่งถึง ๗ ห้อง พื้นวัดสะอาดสะอ้านดี ซึ่งเห็นได้ว่าไม่สะอาดชั่วแต่รับเสด็จ พอได้เวลา *พระศรีสิทธิรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลเชิญเสด็จเสวยบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเต็มศาลา เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป ทรงอนุโมทนาภัตตทานแล้ว เสด็จโบสถ์ ทรงนมัสการพระแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัดแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

เช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จขึ้น โปรดให้พระสงฆ์ในเมืองนี้เฝ้าในโบสถ์ ตรัสถามเจ้าคณะแขวงหมวดถึงการคณะตามสมควรแล้ว ทรงโอวาทด้วยเรื่องวิธีปกครอง การหมั่นเอาภารธุระพระศาสนาและความปฏิบัติสมควรแก่สมณะ ประทานของแจกแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควรแก่ฐานานุรูป พระสงฆ์เหล่านั้นถวายดอกไม้ธูปเทียน พอเวลาเพล เสด็จขึ้น ประทับเสวยบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหารมาถวายมากเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้ว ประทานธรรมีกถา ด้วยเรื่องบุคคลผู้เกิดมาควรทำความเกิดของตนให้เป็นประโยชน์แก่ครอบครัว แก่บ้านเมือง และแก่พระศาสนา ฯ มีคนฟังมาก ศาลาใหญ่ถึง ๗ ห้องยังเต็ม ที่ต้องอยู่ข้างนอกยังมี ฯ แล้วทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนาภัตตทาน จบแล้ว เสด็จลงประทับ ณ พระเก้าอี้ที่ลานวัด ทรงผูกสายสิญจน์ประทานเด็ก อยู่จนบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ข้าราชการเมืองพิษณุโลกผู้ตามมาส่งเสด็จบางนายทูลลากลับที่นี่ ฯ

บ่าย ๑ โมง ๔๗ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้า *วัดท่าหลวง* แจวล่องต่อมา ลำน้ำตอนนี้ใช้เรือไฟจูงลำบาก เพราะเป็นดานบ้าง โขดบ้าง บ่าย ๒ โมง ๓๑ นาที ถึง *วัดบึงสว่าง* เสด็จแวะขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้เป็นวัดสวนพื้นวัดรก แต่กำลังถากถางปัดกวาดที่จะเตรียมรับเสด็จ เสด็จเที่ยวทอด

พระเนตรสถานที่ตามวัด และประทานของแจกแก่พระสงฆ์ในวัดนั้น ตลอดถึงราษฎรผู้คอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง มีเรือพายของราษฎร ๕ ลำ ภักดีเข้ามาจูงเรือที่นั่งล่องต่อมา

บ่าย ๔ โมงเศษ ถึง *วัดขะมัง* ตรัสสั่งให้ทอดเรือที่นั่งประทับแรม ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้จูงเรือที่นั่งเหล่านั้นแล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรบนวัด ตรัสปฏิสันถารแก่พระสงฆ์เจ้าอาวาสตามสมควร ทรงทราบว่าภิกษุรูปหนึ่งอาพาธอยู่บนกุฎี ลงรับเสด็จไม่ได้ ตรัสสั่ง *พระครูเป้า* ไปตรวจรักษา แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามวัดต่อไป ทอดพระเนตรเห็นหลังคาวิหาร ซึ่งทำคล้ายศาลา มีหลังคาเตี้ย รกไปด้วยใบไม้ถมทับอยู่มาก จึงตรัสแก่ *พระกอง* เจ้าอาวาสว่า ไม่ควรจะทิ้งไว้ให้รกเช่นนี้ เพราะทิ้งไว้นาน ๆ เข้าถึงหน้าฝนจะกลายเป็นดิน ต้นไม้จะขึ้นประทุษร้ายกระเบื้อง ทำให้หลังคาโทรมเร็วเข้า อนึ่ง เมื่อแขกใครไปมา เขาจะเห็นได้ว่า พระไม่เอาใจใส่ในกิจวัตร แล้วตรัสสั่งให้ *หลวงราชบำเรอ* เป็นแม่กองคุมคนตามเสด็จ ช่วยกันปัดกวาด และทรงช่วยการปฏิสังขรณ์วิหารนี้เป็นส่วนพระองค์ มีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๖๐-๗๐ คน ทรงปฏิสันถาร และประทานด้ายสายสิญจน์แก่พวกเด็ก ๆ แล้วเสด็จกลับลงประทับสรงน้ำ ณ แพหน้าวัด ทอดพระเนตรเห็นหลังคาแพชำรุดรั่ว ทั้งทรงทราบว่าแพนี้เป็นที่สำหรับคนไปมาทางนี้ได้พักพาอาศัย จึงทรงช่วยการบูรณะแก่เจ้าอาวาส เพื่อได้เป็นสาธารณประโยชน์ยั่งยืนต่อไป สรงแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง เวลาย่ำค่ำเศษ ทรงประชุมพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เจริญพระพุทธมนต์ในเรือที่นั่งนั้น จบแล้ว ตรัสปฏิสันถารอยู่แก่พระสงฆ์ตามสมควร ที่นี่ยุงชุม ตรัสสั่งให้หาผ้าห่มประทานแก่คนแจวเรือ ฯ

๓๔. วันที่ ๒๑ ธ.ค. เช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตโดยทางริมแม่น้ำสายใต้ แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวย ณ ศาลาการเปรียญบนวัด มีพวกราษฎรนำบิณฑบาตมาถวายอีกหลายสิบคน ตำบลนี้ไม่มาก เพราะเป็นที่ห่างจากเมือง เรียกว่า *ตำบลขะมัง* แต่ก็ยังมีตลาดซื้อขายกันเองไม่ถึงกับจะฝืดเคือง ฯ เสวยแล้ว *ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของทายกด้วยธรรม ๒ ประการ คือ หิริ กับ โอตตัปปะ* เบื้องต้นทรงแสดงถึง

บุคคลผู้เกิดมาทุก ๆ คนย่อมแสวงหาสุข เมื่อมีภัยอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมถือเอาวัตถุศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ ภูเขา เทวดาเป็นต้น คุ้มครอง แต่ฝ่ายทางพระพุทธศาสนาย่อมถือเอาธรรมคุ้มครอง แล้วทรงแสดงธรรม อันคุ้มครองนั้น ๒ ประการ คือ หิริ รู้จักละอายแก่ใจของตัว เช่น ตนรู้ว่า อะไรเป็นความชั่วแล้วไม่กล้าทำลง โอตตัปปะ ความที่รักจะประพฤติให้ ถูกทาง กลัวแต่ผลร้ายอันจะให้แก่ตัว กล่าวคือกลัวแต่ผลของบาป ฯ เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดถวายพรพระแล้ว เสวยเสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกแก่พระสงฆ์วัดนั้น และชาวบ้านผู้มาเลี้ยงพระ แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

เช้า ๓ โมง ๑๖ นาที เรือเคลื่อนที่จากท่า หน้า *วัดขะมัง* มีเรือราษฎรราว ๑๔–๑๕ ลำ คนลงเต็มทุกลำ เข้ามาชักเรือที่นั่งล่องต่อมา ฯ ลำน้ำตั้งแต่นี้ไปเรือเดินลำบาก เพราะมีดานตื้นเป็นโขดอยู่ในน้ำหลายแห่ง เช้า ๔ โมง ๒๒ นาที ถึง *วัดเขาลูกช้าง* ทอดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้อยู่เชิงเขา อันมีนามว่า *เขาลูกช้าง* โบสถ์วิหารตั้งอยู่บนเขา แต่หมู่กุฎีพระสงฆ์อยู่บนเชิงเขา เขานี้ไม่สูง มีทางขึ้นสะดวก ทราบว่ามีเทศกาลคนขึ้นไหว้พระ ทางตั้งแต่แม่น้ำถึงเขาราวเกือบ ๓ เส้น มีบึงยาวอยู่หน้าวัด มีสะพานข้าม ฯ เสด็จกลับลงมาเสวยเพลในเรือที่นั่ง มีราษฎรนำสำรับตามลงมาถวายถึงเรือ ทรงกระทำอนุโมทนา และประทานของแจกเหมือนที่อื่น พวกราษฎรผู้ชักเรือที่นั่งมาแต่วัดขะมังทูลลากลับ ตรัสขอบใจเขา แล้วประทานพระ-โอวาท ทรงแสดงวัตถุควรเคารพ ๓ ประการ คือบุคคลผู้เจริญโดยชาติ ๑ ผู้เจริญโดยคุณ ๑ ผู้เจริญโดยวัย ๑ คล้ายที่เคยทรงแสดงมาแล้ว และประทานของแจกเป็นที่ระลึก

เที่ยงเศษ เรือเคลื่อนจากท่า มีชาวบ้านตำบลนั้นลงเรือพายชักเรือที่นั่งรับช่วงต่อมา ถึง *ตำบลตะพานหิน* มีดานหินเป็นคันขวางแม่น้ำ มีช่องพอเรือเดินได้อยู่ริมตลิ่งฝั่งตะวันตกช่องหนึ่ง กับตอนกลางอีกช่องหนึ่ง แต่เวลาที่เรือที่นั่งผ่านมานี้ น้ำท่วมคันดาน แลไม่เห็นดาน น้ำเชี่ยวมาก ทราบว่าผู้เดินเรือถ้าไม่สันทัดในทางนี้ เดินไม่ถูกช่อง ถึงกับเรือแตก ฯ

ต่อนี้ไปลำน้ำเดินสะดวก เรือกลไฟเข้าจูงต่อไป ผ่าน *ตำบลหาดแตงโม* มีหมู่บ้านและเรือหนาตา ถึงหน้า *วัดบางไผ่ขวา แขวงอำเภอภูมิ์* ตรัสสั่งให้หยุดทอดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรผู้คอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นมาก และทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัด แล้วเสด็จกลับลงเรือพายของราษฎรข้ามน้ำไปยังฝั่งซ้าย เสด็จขึ้นทอดพระเนตร *วัดบางไผ่ซ้าย* ซึ่งอยู่ข้างละฝั่ง เยื้องกันข้ามกับ *วัดบางไผ่ขวา* หน่อยหนึ่ง สองวัดนี้ *วัดบางไผ่ขวา* เป็นหลักฐานและเก่า ทั้งพื้นวัดสะอาดสะอ้านดีกว่า *วัดบางไผ่ซ้าย* มีพัทธสีมาแล้ว เจ้าวัดเป็นพระสมุห์ *ชื่ออิ่ม* พรรษา ๗ อาพาธเป็นไข้ ไม่ได้ออกมารับเสด็จ ทรงทราบ ตรัสสั่ง *พระครูเป้า* ให้ไปตรวจและให้ยาไว้ตามสมควรแก่โรค ฯ *วัดบางไผ่ซ้าย* ยังไม่มีพัทธสีมา แต่ *พระแดง* เจ้าอาวาส และทายกกำลังขวนขวายอยู่ วิหารกุฎีและศาลาวัดนี้มุงสังกะสีแทบทั้งนั้น ตรัสว่าถาวรวัตถุมุงสังกะสีไม่เป็นผาสุกวิหารแก่ผู้อยู่ รักษาวัดพอใช้ได้ แต่ยังสู้วัด *บางไผ่ขวา* ไม่ได้ เป็นวัดใหม่ ฯ

เสด็จกลับมาลงเรือที่นั่งอย่างเดิม บ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที เรือเคลื่อนจากท่า หน้า *วัดบางไผ่ขวา* ล่องต่อมา ค่ำกลางทาง พอเข้าเขตที่ว่าการ*อำเภอบางมูลนาก* มีบ้านและเรือแพมากเข้าทุกที ตามไฟตกแต่งตั้งที่บูชารับเสด็จทั้งในน้ำและบนบก เสด็จผ่านที่ว่าการอำเภอที่เตรียมไว้เป็นที่ประทับจวน ๒ ทุ่ม ถึง *วัดบางมูลนาก* ทอดเรือที่นั่งเพื่อประทับแรม มีพระสงฆ์ราว ๕๐ รูป และข้าราชการกับราษฎรประมาณ ๒๐๐ คนเศษ คอยรับเสด็จ *พระครูสวรรควิถีวิสุทธิอุตมคณาจารย์* เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ พร้อมทั้ง *พระยารณชัยชาญยุทธ* สมุหเทศาภิบาล และ *นายพันตำรวจเอก พระสกลสรศิลป์* มาคอยรับเสด็จถึงที่นี่ เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่ผู้คอยรับเสด็จทั้งพระสงฆ์และฆราวาสตามสมควร ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้มาแต่ตำบลไกลตามสมควรแล้ว ยามเศษ เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ฯ

๓๕. วันที่ ๒๒ ธ. ค. เช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงเรือที่นั่งพาย พร้อมด้วยพระผู้ตามเสด็จบางรูป ข้ามไปยังฝั่งตะวันออก เสด็จขึ้นทรงรับบิณฑบาตโดยถนนสายตลาด บางรูปโปรดให้แยกไปทางฝั่งนี้บ้าง มีคนคอยตักบาตร

มาก ชะรอยจะทราบว่าเคยเสด็จออกทรงบาตร เสด็จกลับแล้วขึ้นบนวัดทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ฯ วัดนี้ภูมิฐานดี เป็นวัดสำหรับตำบลเหมาะ มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน ทั้งการรักษาวัดสะอาดสะอ้านดี แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ศาลาหน้าวัด ตรัสอยู่แก่พระสงฆ์และผู้ว่าราชการเมือง พอได้เวลา ผู้ว่าราชการเมืองเชิญเสด็จขึ้นเสวยบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญประมาณ ๒๐๐ เศษ เสวยแล้ว ประทานธรรมีกถาด้วยทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์และสัมปรายิกัตถประโยชน์ จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดถวายพรพระ เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนา ประทานของแจกเหมือนหนหลัง แล้วเสด็จลงประทับ ณ ปะรำท่าน้ำ พระเจ้าคณะเมืองพิจิตรผู้ตามมาส่งเสด็จทูลลากลับที่นี่ มีราษฎรตามมาเฝ้าถวายของบ้าง ขอประทานชื่อบุตรบ้าง ทรงปฏิสันถาร และประทานชื่อเด็กแก่ผู้ต้องการ แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง

เกือบ ๔ โมงเช้า เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าล่องต่อมา ตอนนี้ลมจัดมาก ถึง *วัดท่าช้าง* อันไม่ไกลจากวัดบางมูลนาก ตรัสสั่งให้ทอดเรือ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้เป็นวัดเก่าชำรุด ประทานกัปปิยภัณฑ์แก่ *พระอธิการปลอด* เจ้าอาวาส เป็นส่วนทรงช่วยการปฏิสังขรณ์วัดตามสมควร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จเข้าเขตเมืองนครสวรรค์ต่อไป ฯ

หมายเหตุสำหรับ *เมืองพิจิตร* ฯ ศาลากลางตั้งอยู่ริมฝั่งขวาแห่ง *แม่น้ำน่าน* พื้นที่เมืองลุ่ม ๆ ดอน ๆ เป็นบึงเป็นหนองมาก ขึ้นไปบนภูเขาแลเห็นได้ทั่วไป ทราบว่าทำนาดี แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอภูมิ์* ๑ *อำเภอบางคลาน* ๑

วัดในเมืองนี้ โดยมากสู้วัดใน *เมืองสวรรคโลก* และ *เมืองสุโขทัย* ไม่ได้ ตั้งอยู่ห่างกัน เป็นสำนักสงฆ์โดยมาก โบสถ์เป็นโบสถ์โถง และโบสถ์ฝาไม้เป็นพื้น ที่ก่อด้วยอิฐก็มี แต่เป็นของทำขึ้นใหม่ และมีน้อยวัด กุฎีพระสงฆ์ฝากระดานมุงกระเบื้องบ้าง ฝาขัดแตะมุงแฝกบ้าง คละกัน ที่มุงสังกะสีก็มี แต่น้อยวัด ในวัดหนึ่ง ๆ ที่อยู่ใกล้ประชุมชน ทราบว่าหน้าเข้าพรรษาบางวัดมีพระสงฆ์ถึง ๓๐ รูป ที่ดอนยังมีราว ๒๐ รูป แต่ออกพรรษาวัดที่

พระมากคงเหลือ ๑๘ รูป ๑๙ รูป ที่น้อยถึงไม่พอคณะสงฆ์ แต่น้อยวัด โดยมาก ราว ๘ รูป ๙ รูปเป็นพื้น พระผู้มีพรรษาตั้ง ๑๐ ขึ้นไป ยังพอหาง่าย ดีกว่าในเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัย เจ้าคณะ เจ้าอาวาส โดยมากเป็นผู้มีพรรษา ฯ การขบฉันของพระสงฆ์ ทราบว่าไม่อัตคัด ความประพฤติเรียบร้อยดี ไม่ค่อยมีอธิกรณ์ เอาใจใส่กิจวัตร รักษาวัดสะอาดดี แต่การศึกษาทางพระศาสนายังบกพร่อง ฯ

คณะ แบ่งเป็น ๓ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ *พระครูธรรมทัสสี* เป็นเจ้าคณะเมือง เป็นพระผู้ใหญ่ มีใจเย็นโอบอ้อมอารี กว้างขวาง เป็นที่เคารพนับถือของพระสงฆ์และราษฎรในเมืองนี้มาก *พระครูศีลธรารักษ์* เป็นเจ้าคณะแขวงเมือง อ่อนแอในการปกครอง เป็นเจ้าคณะแขวงมาหลายปีแล้ว ตรวจวัดยังไม่ทั่วถึง มี *พระอธิการธูป* อายุ ๓๘ พรรษา ๑๗ เจ้าคณะหมวดแขวงนี้ เอาใจใส่ในกิจพระศาสนาแข็งแรง ตรัสสรรเสริญ และประทานย่ามตราเป็นบำเหน็จ *พระครูมา* เป็นเจ้าคณะแขวงภูมิ์ พึ่งเป็นยังไม่ถึงศก เอาใจใส่ในการคณะดี ทราบว่ากำลังดำริจัดการศึกษาธรรมวินัย *พระครูไข่* เป็นเจ้าคณะแขวงบางคลาน อยู่ข้างเนือย แต่มี *พระอธิการอิน* อายุถึง ๘๐ พรรษา ๔๐ เจ้าคณะหมวดในแขวงนั้น เอาใจใส่ในการคณะดี คุ้นเคยสามัคคีปรองดองกับลูกหมวดทั่วถึง พระอธิการในหมวดนั้นเป็นผู้มั่นคงมีพรรษามากคล้ายเจ้าคณะหมวด ท่านเหล่านี้แก่ชราแล้ว ยังเอาใจใส่กิจพระศาสนาแข็งแรงมาก ทรงอนุโมทนา และประทานย่ามโดยคุณานุรูป ฯ

ราษฎรพื้นเมือง ไม่สู้มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่ามีราว ๔๐,๐๐๐ คน หาเลี้ยงชีพทางกสิกรรมเป็นพื้น คนในอำเภอภูมิ์ อยู่ข้างบริบูรณ์ เพราะเป็นทำเลดี พวกอยู่ดอนทำนาเลี้ยงชีพ พวกอยู่ริมน้ำรับข้าวจำหน่ายต่อไป หมู่บ้านเรือแพมีมาก ถนนกว้างขวาง ตลาดก็แน่นหนา เจริญทีเดียว ทราบว่า ซ้ำต่อไปข้างหน้าจะเป็นท่าลงสินค้า *เพชรบูรณ์* อีกทั้งมีสถานีรถไฟที่นั่นด้วย นานไปคงจะจำเริญมากว่านี้ ฯ คนพื้นเมืองเป็นไทยโดยมาก ถ้าวัดไหนเจ้าอาวาสแข็งแรง ก็เอาใจใส่ฝักใฝ่ดี ถ้าวัดไหนเจ้าอาวาสอ่อนแอ เขาก็เนือยเฉื่อยชาไปตาม ฯ

ตอนที่ ๑๐
เสด็จเมืองนครสวรรค์แล้วเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๓๕. วันที่ ๒๒ ธ.ค. เช้า ๔ โมง ๕๒ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่า *วัดท่าช้าง* ล่องลงมาตาม *ลำน้ำน่าน* เข้าเขต *อำเภอเกยชัย เมืองนครสวรรค์* มีเรือราษฎรในแขวงนั้นราว ๑๔-๑๕ ลำ ออกมารับเสด็จ บ่าย ๒ โมง ถึง *วัดชุมแสง* ซึ่งเป็นที่อยู่แห่ง *พระครูสวรรค์นคราจารย์* เจ้าคณะแขวงนี้ เรือที่นั่งหยุดทอดที่ปะรำหน้าวัด มีพระสงฆ์ประมาณ ๒๐ รูปเศษ มี *พระครูสวรรควิถีสุทธิอุดมคณาจารย์* เจ้าคณะเมือง *พระครูสวรรค์นคราจารย์* เจ้าคณะแขวง เป็นประธาน และข้าราชการ พร้อมทั้งราษฎรราว ๒๐๐ มี *พระยารณชัยชาญยุทธ* สมุหเทศาภิบาล *พระยาพิชัยสุนทร* ผู้ว่าราชการเมืองนี้เป็นต้น คอยรับเสด็จอยู่ที่ท่า ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้ภักดีพาเรือไปรับเสด็จในระหว่างทาง เสร็จแล้ว เสด็จขึ้นบนวัด ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว ทรงพระดำเนินผ่านเพื่อให้ราษฎรได้เฝ้า ทอดพระเนตรเห็นพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านยืนบังราษฎรผู้นั่งอยู่ข้างหลังไม่โปรด ตรัสให้กำนันผู้ใหญ่บ้านยืนแอบไปเสียส่วนข้างหนึ่ง เพื่อจะทรงเปิดโอกาสให้ผู้น้อยได้เฝ้าบ้าง เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดต่อไป ฯ วัดนี้พื้นวัดและกุฏีศาลาเป็นหลักฐาน สะอาดสะอ้านมาก แต่ยังไม่มีวิสุงคามสีมา เวลาทำสังฆกรรมไปอาศัยทำที่ *วัดหางสลาด* อันอยู่เหนือไปไม่ไกล เป็นวัดร้าง ตรัสถามได้ความว่า ยังไม่ขอพระราชทานที่เป็นวิสุงคามสีมา เพราะยังไม่มีกำลังจะพอสร้างอุโบสถ ตรัสแนะว่า ขอพระราชทานไว้แล้ว ปลูกโรงขึ้น ณ ที่นั้น พออาศัยทำอุโบสถสังฆกรรมไปพลางก็ได้ ในเวลายังไม่มีวิสุงคาม ใช้แพจอดในแม่น้ำก็ได้ ฯ ต่อไป เสด็จโรงเรียนหนังสือไทย ทอดพระเนตรการสอนการเรียนแล้ว เสด็จกลับมาประทับ ณ ที่ปะรำท่าน้ำ ตรัส *อุปนิสินนกถา* แก่พระครูเจ้าคณะเมืองและพระครูเจ้าคณะแขวงถึงเรื่องการคณะสงฆ์บ้าง เรื่องธรรมวินัยบ้าง อยู่จนบ่ายเกือบ ๕ โมง เสด็จลงเรือที่นั่ง

ย่ำค่ำเศษ เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นประมาณ ๑๕๐ ทรงสวดพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จมาแต่กรุงเทพ ฯ และพระสงฆ์ผู้ติดตามเสด็จมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ จบแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยธรรม ๒ ประการ คือ บุพพการ และปฏิการ มีเนื้อความคล้ายที่เคยทรงแสดงมาแล้ว ยามเศษ เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ คืนวันนี้ฝนตกเรื่อย ตั้งแต่หัวค่ำจน ๔ ทุ่มจึงหาย ฯ

๓๖. วันที่ ๒๓ ธ.ค. เช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงประทับเรือสัมปั้นพายข้ามไปยังฝั่งตะวันออก เสด็จขึ้นทรงรับบิณฑบาตโดยถนนสายริมน้ำทางใต้ โปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จแยกกันไปต่างทาง มีคนตักบาตรมาก เสด็จกลับขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวาย เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกเหมือนในที่อื่นแล้ว เสด็จกลับลงประทับ *เรือกลไฟ ชื่อเสนานนท์* เพื่อเสด็จแวะทอดพระเนตรวัดในระหว่างทาง ส่วนเรือที่นั่งและเรือขบวน *เรือกลไฟชื่ออัคนีวาต* จูงตรงไปยังเมืองนครสวรรค์ทีเดียว

เช้าเกือบ ๓ โมง เรือเคลื่อนจากท่าหน้า *วัดชุมแสง* ล่องลงมาตาม*ลำน้ำน่าน* มีเรือราษฎรตามส่งเสด็จราว ๑๐ ลำเศษ เลี้ยวเข้าใน *ลำน้ำยม* อันแยกจากลำน้ำน่าน เข้าไปราวเส้นหนึ่ง ถึง *วัดพระบรมธาตุ* เรือที่นั่งหยุดทอดหน้าวัด เสด็จขึ้นทอดพระเนตร วัดนี้มีโบสถ์ก่อ ใบสีมาแห่งโบสถ์ใช้หินสลักเป็นลายต่าง ๆ ลายเทพนมบ้าง ลายดอกไม้บ้าง มีเจดีย์รูปกลมสูงราว ๓ วาเศษอยู่องค์หนึ่ง ฐานแปดเหลี่ยม ซึ่งหมายเอาว่าเป็นที่บรรจุ*พระบรมธาตุ* ทราบว่าถึงหน้าเทศกาลชาวบ้านประชุมกันนมัสการเป็นงานปี ประทานของแจกแก่พระสงฆ์เจ้าอาวาสและราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่แล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง

กลับออกจากลำน้ำยม ล่องตามลำน้ำน่านต่อมา ถึง *วัดสิงหนารายณ์* เสด็จขึ้นทอดพระเนตรแล้ว เสด็จต่อไป เช้า ๕ โมงเศษ ถึงท่าหน้า วัด*ผดุง* เรือที่นั่งหยุดทอดที่แพหน้าวัด ประทับพักเสวยเพลในเรือที่นั่ง วัดนี้เป็นแต่สำนักสงฆ์ ไม่ได้เสด็จขึ้น เที่ยงเศษ เรือออกต่อไป บ่าย ๑ โมงเศษ ถึง

วัดสว่างอารมณ์ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ล่องต่อมา มีเรือราษฎรพร้อมด้วยนายอำเภอขาว *ปากน้ำโพ* มารับเสด็จขึ้นที่นี่ ถึง*วัดคงคาราม* อันเป็นวัดปลายเขต *อำเภอเกยชัย* เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้าง ทำอย่างประณีต โบสถ์มีลวดลายและภาพต่าง ๆ กุฎีพระสงฆ์ ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น มีมากหลังกว่าวัดอื่นในแขวงนี้ พระครูกับเจ้าคณะแขวงรูปเก่า เป็นเจ้าอาวาส การรักษาวัดไม่ดีตามพระเจดีย์และหลังคามณฑป อันเป็นถาวรวัตถุควรจะรักษาไว้ ปล่อยให้หญ้าและต้นไม้ขึ้นรก ชั้นที่สุดในโบสถ์ก็ปล่อยให้รกด้วยยางใยจับตามเพดาน ฉัตรที่ห้อยอยู่เหนือพระเศียรพระประธานขาดห้อยลงมาสุมอยู่ที่พระเศียร วัดที่มีเจ้าวัดไม่เอาใจใส่เช่นนี้ ย่อมชำรุดทรุดโทรมเร็ว ทอดพระเนตรเห็นความเสื่อมทรามแห่งวัดเช่นนี้ จึงทรงพระตำหนิเจ้าอาวาส ตลอดถึงเจ้าคณะแขวง ตรัสสั่งเจ้าคณะแขวงให้ถอด *พระครูกัน* ออกเสียจากตำแหน่งเจ้าอาวาส แต่เวลานั้นพระครูไม่อยู่ ไปช่วยการศพเจ้าคณะเมืองเสียที่วัดนครสวรรค์ ฯ

เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ล่องต่อมา เข้าเขตอำเภอเมือง ตามแพและเรือตกแต่ง ตั้งที่บูชารับเสด็จมาก บ้างก็ลงเรือพายเต็ม ๆ ลำ ออกรับเสด็จในระหว่างทาง บ่าย ๓ โมง ๑๗ นาที ถึงพลับพลาแพ อันเป็นที่ประทับแรมหน้าวัด *ทองธรรมชาติ* ตำรวจภูธรยืนแถวถวายคำนับเป่าแตรรับเสด็จ พระสงฆ์ในเมืองนั้นบ้าง ในเมืองอื่นมณฑลเดียวกันบ้าง คอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก ฝ่ายข้าราชการ ผู้ว่าราชการเมืองในมณฑลนครสวรรค์ มาคอยรับเสด็จอยู่โดยมาก เสด็จขึ้น ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรบนวัดแล้ว เสด็จกลับลงพลับพลาแพ

บ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับลงประทับเรือยนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์บางรูปและข้าราชการบางนาย เพื่อเสด็จไปในการศพ *พระครูสวรรควิถีสุทธิอุตมคณาจารย์ (ครุฑ)* เจ้าคณะเมืองรูปเก่า ที่กำหนดให้ประจวบกับเวลาเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์คราวนี้ ที่วัดนครสวรรค์ แต่เผอิญมีพระราชพิธีข้างกรุงเทพ ฯ จะเสด็จอยู่จนถึงวันเผาไม่ได้ จึงเสด็จบำเพ็ญพระกุศล

ในวันนี้ เรือที่นั่งหยุดทอดที่ท่าตลาด เสด็จโดยรถยนต์ต่อไปไม่สู้ไกลนัก

บ่าย ๔ โมงเศษ ถึง *วัดนครสวรรค์* มีพระสงฆ์เป็นอันมาก มี *พระอินทโมลี* เจ้าคณะ *เมืองชัยนาทบุรี* เป็นต้น ออกรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาซึ่งเตรียมไว้รับเสด็จ ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จจากพลับพลาสู่โรงทึมที่ตั้งศพ ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ *พระครูสุนทรมุนี* เจ้าคณะเมืองอุทัยธานีถวายจบแล้ว ทรงทอดผ้าไตรกัณฑ์เทศน์ ๑ ผ้าขาวบังสุกุล ๕ พับ พระสงฆ์บังสุกุลแล้ว ตรัสว่า ทรงระลึกถึงพระครูผู้ถึงมรณภาพ *พระครูกัน* เจ้าวัดคงคา มาในการศพพระครู ทรงยกโทษประทานเพื่อทำการแก้ตัวต่อไป เสด็จออกทรงพระดำเนินทอดพระเนตรตามบริเวณวัด งานศพนี้ทำใหญ่มาก ผู้คนเต็มวัด ฯ เสด็จกลับขึ้นประทับบนพลับพลา ประทานพระธรรมเทศนาทรงพรรณนาเนื้อความแห่งชราสูตร คนฟังธรรมมากตั้งพัน ทั้งพระสงฆ์และฆราวาส จบพระธรรมเทศนาแล้ว ตรัสปฏิสันถารอยู่พอสมควรแก่เวลา เสด็จกลับ ทรงแวะเยี่ยม *วัดโพธาราม* อันอยู่ติดกับตลาด ถูกไฟไหม้เมื่อปลายศกก่อนนี้ แล้วเสด็จกลับโดยทางเดิม ย่ำค่ำเศษ ถึงพลับพลาแพ

๒ ทุ่มเศษ เสด็จประทับ ณ ศาลาการเปรียญ พระสงฆ์เจ้าคณะต่างเมืองเฝ้า *พระครูสวรรควิถีสุทธิอุดมคณาจารย์* เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ถวายดอกไม้ธูปเทียนในนามของพระสงฆ์ทั้งหลายแล้ว นำเฝ้าเรียงตัวหมดแล้ว *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น เบื้องต้น* ทรงแสดงถึง*อานิสงส์แห่งการที่พระต่างเมืองได้มาสมาคมกันเช่นนี้ว่า เป็นเหตุเจริญหลายประการ มีเจริญแห่งความรู้และขนบธรรมเนียม ระเบียบการปกครองเป็นต้น* ต่อไป ตรัสแนะภิกษุสงฆ์ในการปฏิบัติพอสมแก่เวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จลงพลับพลาแพ ฯ

๓๗. วันที่ ๒๔ ธ.ค. เช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรนำสำรับมาถวายเป็นอันมาก เสด็จขึ้นบนธรรมาสน์ *ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานด้วยเรื่องแก้ความติดขัด* โดย*ใจความว่า คนเราผู้เกิดมาทุก ๆ คนจำต้องประสบความติดขัดไม่มากก็น้อย*

ความติดขัดนี้ย่อมมีมาด้วยเหตุ ๒ ประการ คือเหตุภายใน คือความประพฤติไม่ดีของตนเอง ๑ เหตุภายนอก เนื่องด้วยคติของธรรมดาหรือด้วยบุคคลอื่น ๑ อุบายแก้ความติดขัด ๒ ประการนี้ คือรู้จักใช้ปัญญา ๑ ใช้ความเพียร ๑ มีความอดทน ๑ มีสติ ๑ เมื่อบุคคลทำตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติเหล่านี้แล้ว ย่อมอาจนำชีวิตของตนไปโดยสะดวก แล้วเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ และทรงอนุโมทนาแล้ว เสด็จลงพลับพลาแพ โปรดให้เจ้าคณะทั้งหลายเฝ้า เพื่อว่าผู้ใดติดขัดในการคณะจะได้เรียนพระปฏิบัติ แล้วเสด็จลงเรือที่นั่งยนต์ พร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และข้าราชการตามเสด็จ เรือที่นั่งหยุดทอด ณ ท่าสถานีรถไฟ เสด็จขึ้นประทับรอรถอยู่ ณ สถานีที่แต่งเตรียมไว้เป็นที่ทรงพัก มีพระสงฆ์เป็นอันมาก และข้าราชการทั้งในมณฑลนครสวรรค์และมณฑลพิษณุโลก มี *พระยารณชัยชาญยุทธ* สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ และ*พระยาสุรบดินทรสุรินทรฦๅชัย* สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เป็นต้น คอยส่งเสด็จ และตำรวจภูธรลูกเสือราษฎรอีกเป็นอันมาก คอยส่งเสด็จอยู่ที่สถานี ตรัสปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว พอได้เวลาเสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ มีพระสงฆ์และข้าราชการ มีเจ้าคณะเมืองและสมุหเทศาภิบาลเป็นต้น ตามเสด็จมาในรถ เพื่อส่งเสด็จจนหมดเขตของตน

เช้า ๔ โมง ๔๘ นาที รถเคลื่อนจากสถานี เสวยเพลในรถ สถานีที่เสด็จผ่านมา ตกแต่งตั้งที่บูชารับเสด็จแทบทุกแห่ง มีพระสงฆ์และข้าราชการพร้อมทั้งราษฎรมาคอยเฝ้ามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่ตำบล ประทานปฏิสันถาร พระพร และสายสิญจน์แจกทุกตำบล

ย่ำค่ำ ๒ นาที ถึง *สถานีรถไฟสายเหนือ*[๕๙] มีพระสงฆ์และคฤหัสถ์เป็นอันมาก มี *พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ พระธรรมวโรดม พระพรหมมุนี* เป็นต้น ฝ่ายคฤหัสถ์ มี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์*[๖๐] *หม่อมเจ้าธำรงสิริ*[๖๑] *เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระยามหาอำมาตยาธิบดี* เป็นต้น คอยรับเสด็จ เสด็จลงจากรถ ทรงปฏิสันถารแล้ว ทรงรถยนต์เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

สิริวันเสด็จ ๓๗ วันแล ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จ มณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๕๗

(๑) คือ สถานีหัวลำโพง ส่วนสถานีรถไฟสายใต้ ยังอยู่ที่สถานีบางกอกน้อย (ธนบุรี) ขณะนั้น ยังไม่ได้สร้างสะพานพระราม ๖ (สะพานพระราม ๖ เริ่มลงมือสร้างเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ โปรดให้สร้างขึ้น และมาแล้วเสร็จทำพิธีเปิดในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙ สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗)

(๒) เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ (หม่อมราชวงศ์ สท้าน สนิทวงศ์) โอรสของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ นายพลเอกจบวิชาการทหารฝ่ายเสนาธิการ มาจากประเทศเดนมาร์ค บิดาของ ม.ล. บัว (สนิทวงศ์) กิติยากร พระชนนีของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ (เป็นอัยกา (ตา) ของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ)

(๓) พระยาวุฒิการบดี (หม่อมราชวงศ์คลี่ สุทัศน์) ภายหลังเลื่อนเป็นเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร และเป็นเสนาบดี กระทรวงธรรมการต่อจากเจ้าพระยาพระสมเด็จ ฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๙

(๔) พระพิทักษ์เทพธานี (พร พิมพะสุต) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๙

(๕) พระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหากายี) ต่อมาได้เลื่อนเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

(๖) อำเภอภูมิ์ คือ อำเภอบางมูลนาก ในปัจจุบัน (๒๕๑๐) ชื่อ "ภูมิ์" นี้ เป็นชื่อเมืองเก่า อยู่ห่างลำแม่น้ำน่านขึ้นไปราว ๑๒ กม. เมื่อตั้งมณฑลพิษณุโลกขึ้นแล้ว จึงยุบเป็นอำเภอ ย้ายที่ว่าการไปตั้งที่ตำบลบางมูลนาก ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า "บางขี้นาก"

ขึ้นแก่เมืองพิจิตร แล้วจึงมาเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอบางมูลนาก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

(๗) หม่อมเจ้าอลงกฏ เป็นโอรสของ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ต้นสกุล "สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา" ได้รับสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าอลงกฏ และเป็นรองเสนาบดี กระทรวงกลาโหม สมัยเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และพ้นราชการเมื่อเปลี่ยนการปกครองแล้ว ครั้นเมื่อมีการรัฐประหารเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้รับการแต่งตั้งเป็นอภิรัฐมนตรี, เป็นผู้สำเร็จราชการ และเป็นองคมนตรีตามลำดับ ส่วนยศทางทหารก็ได้รับพระราชทานยศเป็น "พลเอก" และได้รับสถาปนาทรงกรมเป็น กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๔๙๕

(๘) เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐ์ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เป็นสมุห-เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก แต่เริ่มตั้งมณฑลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๕ จึงย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณพลพายัพ แล้วเลื่อนเป็นอุปราชภาคพายัพ

(๙) เมืองพิชัยเก่า คือ เมืองพิชัยเดิม อันเป็นเมืองโบราณมีมาแต่ก่อนสมัยอยุธยา และเป็นเมืองสำคัญทางประวัติศาสตร์ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำฝั่ตะวันออก หลังสถานี (รถไฟ) พิชัย เดี๋ยวนี้ และเมืองนี้เองที่ให้กำเนิดเกียรติประวัติของนักรบไทยผู้มีฉายาว่า "พระยาพิชัยดาบหัก" ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ตามทำเนียบเจ้าเมืองพิชัยจริง ๆ ว่า พระศรีสุริยะราชวรานุวัตร นามเดิมว่า (จ้อย) ผู้เป็นต้นสกุล "วิชัยขัทคะ" เมืองพิชัยเก่า ปัจจุบันเป็นที่ตั้ง "อำเภอพิชัย"

(๑๐) เมืองพิชัยใหม่ คือ เมืองอุตรดิตถ์ ในปัจจุบัน ซึ่งเดิมเรียกว่าเมืองพิชัย แต่ชาวบ้านเรียกว่า เมืองพิชัยใหม่ โดยได้ย้ายที่ตั้งเมืองพิชัยเดิมสมัยตั้งมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ มาตั้งที่บ้าน "บางโพท่าอิฐ" เรียกชื่อว่า "เมืองพิชัย" ส่วน

เมืองพิชัยเดิม ลดฐานะเป็นอำเภอ เรียกชื่อว่า "อำเภอ-พิชัยเก่า" ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ สมัยราชการที่ ๖ ให้เปลี่ยนชื่อเป็น เมืองอุตรดิตถ์ มาจนกระทั่งเดี๋ยวนี้ (๒๕๑๐)

(๑๑) คือ สถานี "เด่นใจ" ซึ่งปัจจุบันตั้งเป็นอำเภอเด่นชัย มีตำบลขึ้น ๒ ตำบล คือ ตำบลเด่นใจ กับ ตำบลแม่จั๊วะ (คำว่า "ไจ" หรือ "ใจ" ที่เรียกว่า "เด่นใจ" ตามระยะทางเสด็จนี้ตรงกับคำว่า "ชัย" ภาษาเมืองเหนือ เรียกสำเนียงตัว "ช" เป็นตัว "จ")

(๑๒) อำเภอตรอน ขึ้นอยู่ในจังหวัดอุตรดิตถ์

(๑๓) การก่อการจลาจล หรือกบฏเมืองแพร่ครั้งนั้น ตรงกับปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เมืองแพร่สมัยนั้น คงมีตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครในฐานะเจ้าหลวง และในขณะเดียวกัน ก็มีตำแหน่งผู้ว่า-ราชการเมือง ซึ่งแต่งตั้งไปจากกรุงเทพ ฯ ผู้ว่าราชการเมืองแพร่สมัยนั้น ได้แก่ พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่) และหลังเทศกาลสงกรานต์ในปีนั้นเอง พระเจ้าเชียงตุงได้ออกหมายจับเงี้ยว หรือไทยใหญ่ ชาวเชียงตุงผู้หนึ่ง ชื่อ "พกาหม่อง" ซึ่งล่อลวงเอาเงินไปจากเจ้านางแว่นทิพย์ ผู้เป็นขนิษฐาของพระองค์ พกาหม่องพาพรรคพวกหลบหนีอาญาแผ่นดินของแคว้นฉาน หรือเชียงตุง เข้ามาหลบซ่อนตัวอยู่เมืองแพร่ด้วยสันดานผู้ร้ายในสายเลือดอย่างเต็มตัว ครั้นมาอาศัยหลบซ่อนอยู่ในเมืองแพร่ไม่เท่าไร สังเกตเห็นความหละหลวมของเจ้าหน้าที่ขณะคุมเงินภาษีอากรส่งคลังที่ศาลากลางก็ชักชวนพรรคพวกก่อการร้ายเข้าปล้นสถานีตำรวจ และเข้าปล้นได้สำเร็จอย่างง่ายดาย ก็เลยยึดอาวุธของตำรวจไทยยกกำลังเข้ายึดที่ทำการไปรษณีย์ เปิดคุก ปล่อยนักโทษออกมาสมทบกำลัง แล้วเลยยกกำลังไปล้อมจวนเจ้าเมืองและคุ้มเจ้าหลวง ยึดศาลากลาง และปล้นเงินหลวงได้

ห้าหมื่นบาท ในที่สุดก็เลยยึดเมืองแพร่ได้ทั้งเมือง เจ้าหลวงหนีไม่ทันถูกบังคับให้ถือน้ำทำสัตย์กับกบฏ ส่วนเจ้าเมืองคือพระยาไชยบูรณ์ หลบหนีออกไปรวบรวมกำลังต่อสู้ ในที่สุดก็ปะทะกับพวกกบฏ พกาหม่องใช้อุบายประกาศแก่ชาวเมืองแพร่ว่าจะทำร้ายเฉพาะคนไทยใต้เท่านั้น ให้ชาวเมืองปลีกตัวอย่าต่อสู้ น้ำน้อยย่อมแพ้ไฟ ในที่สุดพระยาไชยบูรณ์ถูกกบฏจับได้ในที่รบ และถูกบังคับให้ออกหมายเรียกประชุมข้าราชการ เพื่อมอบเมืองแพร่ให้แก่ตนเป็นพิธีการ พระยา-ไชยบูรณ์ไม่ยอมทำตาม และได้ถูกขู่เข็ญทำทารุณด้วยการทรมานนานาประการ แต่พระยาไชยบูรณ์ก็ไม่ยอม ในที่สุดพกาหม่องหมดความพยายาม ก็เลยสั่งตัดศีรษะพระยา-ไชยบูรณ์เสีย ณ ที่นั้น ซึ่งสถานที่นี้แหละ เรียกว่าตำบลห้องกาด

ต่อมา กองทัพกรุงเทพ ฯ โดยการนำทัพของจอมพล เจ้าพระยา-สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ก็ยกไปปราบปรามการก่อเหตุร้ายรายนี้ได้ โดย พกาหม่อง ถูกกระสุนปืนตายที่เมืองลำปาง ซึ่งในประวัติศาสตร์ เรียกพฤติการณ์ครั้งนั้นว่า “ปราบเงี้ยว” และด้วยคุณงามความดีของพระยา-ไชยบูรณ์ ผู้ว่าการเมืองแพร่ ที่ยอมเสียชีวิตดีกว่าจะยอมเสียศักดิ์เสียศรีของขุนนางต่างพระเนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์ไทย ยอมทำพิธีการยกแผ่นดินไทยให้แก่กบฏเงี้ยวในครั้งนั้น จึงได้รับพระราชทานเลื่อนยศขึ้นเป็น “พระยาราชฤทธานนท์” พร้อมกับโปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงมหาดไทยสร้างอนุสาวรีย์แห่งคุณงามความดีของเจ้าคุณไชยบูรณ์ไว้ ณ ที่ถูกฆ่าตาย โดยใช้ตราราชสีห์ อันเป็นตราของกระทรวงมหาดไทย ประดิษฐานไว้ ณ อนุสาวรีย์นั้นด้วย

(๑๔) ปัจจุบัน จังหวัดแพร่แบ่งเป็น ๗ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองแพร่ ๒. อำเภอร้องกวาง (คำว่า “ร้อง”หมายถึง “ร่อง” แต่สำเนียงท้องถิ่นออกเสียงเป็น “ร้อง” เดิมชื่อร่องกวาง เลยกลายเป็นร้องกวาง) ๓. อำเภอลอง (เดิมเป็นเมือง เรียกว่าเมืองลอง

ยุบเป็นอำเภอในรัชกาลที่ ๕ เมื่อแรกตั้งจังหวัดลำปาง และให้ขึ้นอยู่กับจังหวัดลำปาง โอนมาขึ้นกับเมืองแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔) ๔. อำเภอวังชิ้น (เดิมเป็นกิ่งอำเภอ ขึ้นกับอำเภอลองยกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑) ๕. อำเภอสอง (เดิมเป็นเมือง เรียกว่าเมืองสอง เมืองสำคัญในวรรณคดี เรื่อง "ลิลิตพระลอ" ยุบเป็นอำเภอ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ และให้เรียกชื่อว่า อำเภอยมเหนือ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอเมืองสอง และเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอบ้านกลาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ จึงกลับเปลี่ยนเป็นอำเภอสองจนปัจจุบันนี้) ๖. อำเภอสูงเม่น (คือ อำเภอแม่พวก ตามบันทึกระยะทางนี้) ๗. อำเภอเด่นชัย (ตั้งเป็นกิ่งขึ้น อำเภอสูงเม่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ และยกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๐๘)

(๑๕) พวกกะเหรี่ยง หรือพวกยาง พวกหนึ่ง (พจนานุกรม พ.ศ. ๒๔๙๓)

(๑๖) ปัจจุบัน จังหวัดแพร่ มีวัดทั้งสิ้น ๒๗๐ วัด เป็นวัดธรรมยุต ๑ วัด คือ วัดหอธรรมเทพสุวรรณ อยู่ในตำบลเด่นชัย อำเภอเด่นชัย มีพระทั้งสิ้น ๗๑๓ รูป สามเณร ๑,๙๓๑ รูป (สถิติ ปี ๒๕๐๘)

(๑๗) ปัจจุบัน (๒๕๑๐) แบ่งเป็น ๗ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองอุตรดิตถ์ ๒. อำเภอตรอน ๓. อำเภอท่าปลา (เดิมขึ้นกับจังหวัดน่าน โอนมาขึ้นจังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖) ๔. อำเภอน้ำปาด (เดิมเป็นเมืองเก่า ขึ้นเมืองพิชัย ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านฝาย แล้วยุบเป็นอำเภอและย้ายที่ตั้งที่ว่าการไปอยู่ที่ตำบลแสนตอ เรียกชื่อว่า อำเภอน้ำปาด ถึง พ.ศ. ๒๔๖๑ เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอแสนตอ แล้วกลับเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอน้ำปาดอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕) ๕. อำเภอพิชัย ๖. อำเภอฟากท่า (เดิมเป็นกิ่งอำเภอขึ้นอำเภอน้ำปาด ยกฐานะ

เป็นอำเภอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑) ๗. อำเภอลับแล

(๑๘) เมืองสวรรคโลก เป็นเมืองเก่า และเคยตั้งเป็นจังหวัดสวรรคโลกมาหลายปี สมัยที่จะระเบียบการปกครอง โดยให้เรียกเมืองเป็นจังหวัด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้น เมืองใดเล็กนักก็ให้ลดฐานะเป็นเพียงอำเภอ ขณะนั้น เมืองสวรรคโลก ก็ได้รับการสถาปนาเป็นจังหวัดสวรรคโลก เช่นเดียวกับเมืองสุโขทัย ก็ได้รับการสถาปนาเป็นจังหวัดสุโขทัย มีผู้ว่าราชการจังหวัด แยกเป็นคนละจังหวัดต่อมา สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นสมัยที่เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ทรงเห็นว่าจังหวัดสุโขทัยเป็นจังหวัดเล็ก เพื่อเป็นการประหยัด จึงให้ยุบจังหวัดสุโขทัยโอนท้องที่ให้ไปรวมกับจังหวัดสวรรคโลก เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ และในโอกาสนั้นเองเมืองสุโขทัยก็มีฐานะเป็น อำเภอสุโขทัย ขึ้นอยู่ในจังหวัดสวรรคโลก จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๓ จึงให้ยุบที่ตั้งจัหวัดสวรรคโลก ไปตั้งจังหวัดขึ้นที่สุโขทัย เรียกว่า จังหวัดสุโขทัย สวรรคโลกจึงลดฐานะลงเป็นอำเภอสวรรคโลกตั้งแต่นั้นมา

(๑๙) อำเภอด้ง คือ อำเภอศรีสัชนาลัยในปัจจุบัน (๒๕๑๐) ซึ่งขณะนั้น ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านตึก ทางฝั่งขวาของแม่น้ำยม ต่อมา ย้ายที่ว่าการอำเภอไปตั้งที่ตำบลป่างิ้ว ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำยก จนถึงพ.ศ. ๒๔๕๑ จึงย้ายที่ตั้งอำเภอไปตั้งที่ตำบลหาดเสี้ยว ฝั่งเดียวกันอีกครั้ง แต่ก็ยังคงเรียกชื่ออำเภอด้ง ตามเดิม ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอหาดเสี้ยว มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอศรีสัชนาลัย

(๒๐) ขณะเสด็จนั้น หัวเมืองต่าง ๆ ยังไม่เรียกว่าจังหวัด ต่างเมืองต่างขึ้นกับมณฑล เมืองสวรรคโลก กับเมืองสุโขทัยยังแยกกันเป็นคนละเมือง มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ว่าการ ขึ้นกับสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

(๒๑) จังหวัดสุโขทัย ปัจจุบันรวมเมืองสวรรคโลก และอำเภอที่ขึ้นเมืองนั้นเข้าด้วยกัน แบ่งการปกครองออกเป็น ๘ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองสุโขทัย (อำเภอเมืองเดิมของสมัยเป็นเมืองสุโขทัย เดิมทีเดียวเรียกอำเภอเมือง แล้วเปลี่ยนชื่อ เรียกว่าอำเภอธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ จึงเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองสุโขทัย) ๒. อำเภอกงไกรลาส (เดิมเป็นเมืองแล้วยุบเป็นอำเภอขึ้นกับเมืองสุโขทัยแต่สมัยเป็นเมืองสุโขทัย ต่อมา เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอบ้านไกร ตามชื่อตำบลที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ แล้วกลับเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอกงไกรลาสตามเดิม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ จนถึงปัจจุบัน ส่วนที่ตั้งที่ว่าการอำเภอย้ายไปตั้งที่ตำบลบ้านกร่าง ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘) ๓. อำเภอคีรีมาศ (เป็นอำเภอตั้งใหม่ เดิมเป็นกิ่งขึ้นอำเภอเมืองสุโขทัย ยกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน ๒๔๙๙) ๔. อำเภอทุ่งเสลี่ยม (เป็นอำเภอตั้งใหม่ เดิมเป็นกิ่งขึ้นกับอำเภอสวรรคโลก ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๕๐๐ ยกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๐๒) ๕. อำเภอบ้านด่านลานหอย (เป็นอำเภอตั้งใหม่ เดิมเป็นกิ่งขึ้นกับอำเภอเมืองสุโขทัย ยกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๕๐๖) ๖. อำเภอศรีสัชนาลัย (อำเภอด้งขึ้นเมืองสวรรคโลกเดิม) ๗. อำเภอศรีสำโรง (เดิมตั้งที่ว่าการอำเภอที่ตำบลวังทอง) ๗. อำเภอศรีสำโรง (เดิมตั้งที่ว่าการอำเภอที่ตำบลวังทอง ฝั่งขวาแม่น้ำยก แล้วย้ายมาตั้งที่ว่าการที่ตำบลคลองตาล ฝั่งซ้ายแม่น้ำยมเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอคลองตาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ แล้วกลับเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอศรีสำโรงอีก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑) ๘. อำเภอสวรรคโลก (คือเมืองสวรรคโลกเดิม ตามบันทึระยะทางเสด็จนี้ อำเภอนี้สมัยยังเป็นจังหวัดสวรรคโลกเคยเปลี่ยนชื่อเป็น อำเภอวังไม้ขอน

เมื่อย้ายที่ตั้งจังหวัดสวรรคโลก มาอยู่ที่สุโขทัย และเรียกชื่อจังหวัดสุโขทัย อำเภอนี้จึงเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอสวรรคโลก)

(๒๒) ปัจจุบัน (๒๕๑๐) จังหวัดพิษณุโลก แบ่งออกเป็น ๗ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองพิษณุโลก ๒. อำเภอนครไทย (เดิมเคยเป็นเมืองเก่า) ๓. อำเภอบางกระทุ่ม (เดิมเป็นกิ่ง ยกฐานะเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙) ๔. อำเภอบางระกำ (อำเภอตั้งใหม่) ๕. อำเภอพรหมพิราม (เดิมเป็นเมืองเก่า) ๖. อำเภอวังทอง (คือ อำเภอป่าหมากในสมัยนั้น เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอวังทอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑) ๗. อำเภอวัดโบสถ์ (เดิมเป็นกิ่งขึ้นอำเภอพรหมพิรามยกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน ๒๔๙๙)

(๒๓) ปัจจุบัน โอนไปขึ้นจังหวัดนครสวรรค์ (สมัยนั้น ท้องที่บางตอนของอำเภอชุมแสง มีฐานะเป็นอำเภอ เรียกว่า อำเภอเกยชัย ขึ้นอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์ด้วยเหมือนกัน)

(๒๔) วัดท่าล่อ ตั้งที่ตำบลท่าล่อ อำเภอเมืองพิจิตร ปัจจุบันเป็นที่สถิตของพระเมธีธรรมประนาท เจ้าคณะอำเภอเมืองพิจิตร ปรากฏการณ์เกี่ยวกับการบำรุงรักษาวัดท่าล่อในครั้งนั้น คล้ายกับวัดช่องลม ตำบลท่าฉลอม อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร ที่ท่านได้บำรุงรักษาพัฒนาวัดของท่านบรรลุผลสมบูรณ์ ทั้งในด้านอาคารสถานที่ ความสะอาด ความเป็นระเบียบเรียบร้อย จนกรมการศาสนาได้ชักชวนเจ้าอาวาสวัดพัฒนาตัวอย่างของกรมการศาสนาประจำจังหวัดต่าง ๆ พร้อมด้วยศึกษาธิการจังหวัดที่วัดนั้น ๆ ตั้งอยู่ ไปดูการจัดพัฒนาวัดด้วยตนเองของท่านเจ้าคณะ จังหวัดสมุทรสงคราม ณ วัดช่องลมนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ซึ่งต่อมาวัดนี้ ก็ได้รับการสถาปนาเป็นพระอารามหลวง และได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า "วัดสุทธิวาตวราราม"

(๒๕) ปัจจุบัน (๒๕๑๐) คงใช้ชื่อ วัดท่าหลวงตามเดิม และเป็นวัดที่สถิตของพระทีฆทัสสีมุนีวงศ์ เจ้าคณะจังหวัดพิจิตร

(๒๖) เรื่องนี้ นับเป็นการให้ข้อคิดและคำแนะนำที่ดีเลิศ และทันสมัยอยู่เสมอ แม้ในปัจจุบัน ถ้าเจ้าหน้าที่ปกครองฝ่ายบ้านเมืองในปัจจุบันจะนำเอาไปใช้เกี่ยวกับการรับเสด็จของสมเด็จพระสังฆราช หรือพระเถระผู้ใหญ่ฝ่ายปกครอง ทางคณะสงฆ์ด้วย ก็น่าจะเป็นการเหมาะสมยิ่งนัก

(๒๗) ปัจจุบัน (๒๕๑๐) จังหวัดพิจิตร แบ่งออกเป็น ๕ อำเภอ คือ ๑. อำเภอเมืองพิจิตร (เคยเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอท่าหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ แล้วกลับเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอเมืองพิจิตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑) ๒. อำเภอตะพานหิน (เดิมเป็นกิ่งอำเภอตั้งใหม่ ยกฐานะเป็นอำเภอเมื่อ วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๘๓) ๓. อำเภอโพทะเล (คืออำเภอบางคลานในสมัยนั้น มาเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอโพทะเล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑) ๔. อำเภอสามง่าม (เป็นอำเภอตั้งใหม่)

(๒๘) กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ต้นสกุล "วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา"

เสด็จในกรมพระองค์นี้ ทรงพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๖๓ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ องค์ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาบัว

เจ้าจอมมารดาบัว พระมารดาของพระองค์ เป็นธิดาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยคืนเมือง ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี) และมีพระราชโอรสพระราชธิดารวม ๕ พระองค์ คือ

องค์ที่ ๑ พระองค์เจ้าชาย เฉลิมลักษณเลิศ (องค์ที่ ๑๘) ของจอมเกล้า ฯ สิ้นพระชนม์ เมื่อพระชันษา ๒ พรรษา)

องค์ที่ ๒ พระองค์เจ้าชาย ศรีสิทธิธงไชย (องค์ที่ ๓๓ ของพระจอมเกล้า ฯ) รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนสิริธัชสังกาศ และเป็น

เสนาบดีกระทรวงพระคลัง ต้นสกุล "ศรีธวัช ณ อยุธยา"

องค์ที่ ๓ พระองค์เจ้าหญิงอรไทยเทพกัญญา (องค์ที่ ๔๓ ของพระจอมเกล้า ฯ) สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระชันษาได้ ๔๗ พรรษา

องค์ที่ ๔ คือ เสด็จในกรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์

องค์ที่ ๕ พระองค์เจ้าชายดำรงฤทธิ์ (องค์ที่ ๖๙ ของพระจอมเกล้า ฯ) สิ้นพระชนม์แต่ชันษาได้ ๓ พรรษา

เสด็จในกรม ขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ เริ่มรับราชการฝ่ายทหาร มาจนได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันเอก ครั้นต่อมารัชกาลที่ ๕ โปรดให้ไปรับตำแหน่งอัครราชทูตประจำประเทศฝรั่งเศส อิตาลี สเปน และปอร์ตุเกส เสด็จไปประจำอยู่ ณ กรุงปารีสเสีย ๔ ปี พอกลับมาจากยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ พอดีจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเป็นครั้งแรก จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา เป็นพระองค์แรก และทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาอยู่ ๘ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ จึงโปรดให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีน ประจำอยู่มณฑลปราจีนถึง ๑๑ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระประชวร ไม่สามารถจะอยู่ในราชการได้ จึงถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง ก่อนกราบถวายบังคมลาทรงได้รับยศฝ่ายพลเรือนเป็น มหาอำมาตย์โทฝ่ายทหารเป็นนายพลตรีราชองค์รักษ์พิเศษ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖

(๒๙) หม่อมเจ้าธำรงศิริศรีธวัช ขณะนั้น ทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรี

หม่อมเจ้าธำรงศิริศรีธวัช เป็นโอรสของกรมขุนสิริธัชสังกาศ พระเชษฐาร่วมพระมารดาของ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ จึงทรงเป็นนัดดาของเสด็จในกรมขุนมรุพงศ์ ฯ ทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลตามลำดับ ดังนี้

๑. พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๕๘ สมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรี

๒. พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๖๘ สมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี

๓. พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๔ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี (มณฑลนครชัยศรี ยุบไปรวมกับมณฑลราชบุรี ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔)

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๕๗

๑. สถานีรถไฟสายเหนือ หมายถึง สถานีรถไฟหัวลำโพง

๒. พระธรรมวโรดม คือ สมเด็จพระวันรัต (จ่าย ปุณฺณทตฺโต) วัดเบญจมบพิตร

๓. พระพรหมมุนี คือ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศนเทพวราราม

๔. พระญาณวราภรณ์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

๕. พระธรรมปาโมกข์ (ถม วราสโย) วัดมกุฏกษัตริยาราม

๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๗. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)

๘. เจ้าพระยาวงศานุประพันธ์ (ม.ร.ว. สะท้าน สนิทวงศ์) ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓

๙. พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง วิริยศิริ)

๑๐. พระยาธรรมศักดิ์มนตรี คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในเวลาต่อมา

๑๑. พระราชมุนี (อ้วน ติสฺโส ป.๕) วัดบรมนิวาส สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙

๑๒. พระมหานายก คือ พระเทพกวี (มณี ฉนฺโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

๑๓. พระธรรมธราจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม สุดท้ายโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ มรณภาพเมื่อ ๒๔๙๙

๑๔. พระมหาอาบ คุปคุตฺโต ป. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร สุดท้ายได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น พระราชกวี มรณภาพเมื่อ พ.ศ.

๑๕. พระมหาชื้น ยอดเศรณี ป.ธ. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาเป็นที่พระครูพุทธมนต์ปรีชา สุดท้ายลาสิกขา

๑๖. พระยาวุฒิการบดี (เฟื่อง พรหมจินดา)

๑๗. พระวรพรตบำรุง (ฟื้น พูลสุข) ปลัดกรมในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๑๘. พระอริยธชะ (พุด พุทฺธิญาโณ) วัดสำแล ปทุมธานี

๑๙. พระภัทรศีลสังวร (สารท อหึสโก) วัดนิเวศธรรมประวัติ พระนครศรีอยุธยา

๒๐. พระราชมุนี (ศรี นารโท) วัดนิเวศธรรมประวัติ

๒๑. พระพรหมเทพาจารย์ (กล่ำ เหมโก)

๒๒. พระสุวรรณวิมลศีล (ลับ ติสฺสโชติ)

๒๓. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

๒๔. พระพิทักษ์เทพธานี (พร ลิมพะสุต) ผู้ว่าราชการเมืองกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๙

๒๕. พระสิงหบุราจารย์ (ลบ จิตาโภ) วัดโบสถ์

๒๖. พระครูสังฆภารวาหะ (เนียม) วัดเสาธงทอง ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดให้ยกเป็นกิตติมศักดิ์ เพราะไม่สามารถบริหารคณะให้เจริญก้าวหน้า และโปรดให้ พระครูโยคานุกูล (รอด วราสโย) วัดเสนาสนารามกรุงเก่า เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองลพบุรี

๒๗. พระยานครพระราม (ม.ร.ว. เล็ก พยัคฆเสนา) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๙ ถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

๒๘. พระครูวินยาภิรัต (เฟื่อง) มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

๒๙. อำเภอภูมิ์ คือ อำเภอบางมูลนาก ในปัจจุบัน

๓๐. พระยาสุรบดินทร์สุรินทรภาชัย คือ เจ้าพระยาสุรบดินทร์สุรินทร-ภาชัย (พร จารุจินดา)

๓๑. พระวรญาณมุนี (พร้อม จนฺทโชติ ป.๗) วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

๓๒. พลตรี หม่อมเจ้าอลงกฏ สุดท้ายทรงได้เลื่อนยศเป็น พลเอก และโปรดเกล้า ฯ สถาปนาพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕

๓๓. พระธรรมเจดีย์ คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เข้ม ธมฺมสโร) วัดพระเชตุพน ฯ

๓๔. พระครูอนุโยคศาสนกิจ (อ่ำ) วัดราชบุรณะ จังหวัดพิษณุโลก

๓๕. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕

๓๖. พระครูสวรรควรนายก (คำ) วัดสวรรคาราม สวรรคโลก

๓๗. เมืองพิชัยเก่า คือ อำเภอพิชัย ในปัจจุบัน

๓๘. เมืองพิชัยใหม่ คือ เมืองอุตรดิตถ์ ในปัจจุบัน

๓๙. พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี (เรือง) วัดท่าถนน อำเภอบางโพ จังหวัดอุตรดิตถ์

๔๐. พระครูพุทธวงศาจารย์ (พรหมเทพ) วัดน้ำคือ อำเภอเมือง จังหวัดแพร่

๔๑. เด่นใจ คืออำเภอเด่นชัย ในปัจจุบัน สำเนียงภาษาเหนือออกเสียงเป็น เด่นใจ

๔๒. อำเภอตรอน อยู่ในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์

๔๓. พระครูนันทสมณาจารย์ (วงศ์) วัดช้างค้ำ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน

๔๔. พระครูสุคันธศีล (คันธา) วัดศรีดอนไชย จังหวัดเชียงใหม่

๔๕. พระครูมหาพุทธิมา (พุทธวงศ์) วัดเจดีย์เหลี่ยม จังหวัดเชียงใหม่

๔๖. พระครูมหามงคล (สุรินทร์) วัดดวงดี จังหวัดเชียงใหม่

๔๗. พระครูมหาศีลวงศ์ (อภิชัย) วัดเหมืองง่า จังหวัดลำพูน

๔๘. พระครูสัทธรรมรังษี (ท่อน) วัดล้อมแรด จังหวัดลำปาง

๔๙. พระครูสหัสรังษี (อินทยศ) วัดสบปราบ จังหวัดลำปาง

๕๐. พระครูศีลคันธสาร (แก้ว) วัดไชยพรหม จังหวัดเชียงราย

๕๑. พระยาราชฤทธานนท์ (ทองอยู่) เจ้าผู้ครองนครแพร่และผู้ว่า-ราชการเมือง ขณะเมื่อจลาจลนั้นเป็นที่ พระยาไชยบูรณ์ หลังจากเสียชีวิตจากการต่อสู้ป้องกันเมืองแล้ว ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนยศเป็นที่ พระยาราช-ฤทธานนท์ พร้อมทั้งโปรดให้สร้างอนุสาวรีย์ไว้ ณ ที่ที่ถูกฆ่าตาย

๕๒. อำเภอร่องกวาง คือ อำเภอร้องกวาง ในปัจจุบัน

๕๓. ต้องสู้ เป็นชื่อของคนเผ่ากะเหรี่ยง หรือยางพวกหนึ่ง

๕๔. อำเภอด้ง คือ อำเภอศรีสัชนาลัย ในปัจจุบัน

๕๕. หลักอินทขีล คือ หลักเมือง

๕๖. อุปนิสินนกถา คือ การสนทนาอย่างใกล้ชิดเป็นกันเอง

๕๗. พระราชมุนี คือ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) วัดบรมนิวาส

๕๘. พระครูพรหมพรตบริหาร (น้อย) วัดกระบัง อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก

๕๙. (ยกเลิก)

๖๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ พระนามเดิม พระ-องค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ทรงเป็นต้นสกุล "วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา" สิ้นพระชนมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลกรุงเก่า พ.ศ. ๒๔๕๗

ตอนที่ ๑ เสด็จเมืองลพบุรี

๑. วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส* พระมหาสมณะ เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหาร โดยรถยนต์ ประทับ*สถานีรถไฟสายเหนือ*(๑) มีพระสงฆ์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ มาส่งเสด็จดุจคราวก่อน ๆ พระสงฆ์มี *พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์*(๒) *พระธรรมวโรดม*(๓) *พระพรหมมุนี*(๔) *พระญาณวราภรณ์*(๕) *พระธรรมปาโมกข์*(๖)เป็นต้น คฤหัสถ์มี*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์* สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลปราจีนบุรี *หม่อมเจ้าธำรงสิริ* สมุหเทศาภิบาลมณฑลจันทบุรี *เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*(๗) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ *พระยามหาอำมาตยาธิบดี*(๘) ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นต้น ประทานปฏิสันถารแก่ท่านทั้งหลายเหล่านั้น พอได้เวลาแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถไฟที่นั่งสาลูนพ่วงพิเศษ

เวลาเช้า ๓ โมง ๕๕ นาที รถที่นั่งเคลื่อนจากสถานี ฯ การเสด็จคราวนี้ นับว่าเนื่องจากการเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลกเมื่อเดือนธันวาคมหลัง แต่เพราะทรงติด*พระราชพิธีพุทธาภิเษก* และพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา จึงได้เสด็จกลับเสียคราวหนึ่ง ฯ กระบวนพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จคราวนี้ก็ชุดเก่าโดยมาก มีเปลี่ยนตัวกันบ้างเฉพาะพระภิกษุบางรูป ผู้เตรียมตัวจะเข้าสอบความรู้ในสนามหลวง และข้าราชการบางนายผู้ต้องไปราชการ ฯ *หลวงประพันธ์พิสัยกิจ* อัยการมณฑลกรุงเก่าลงมาเข้ากระบวนโดยเสด็จด้วย ฯ เมื่อรถที่นั่งผ่าน*สถานีบางปะอิน*และ

กรุงเก่า มีพระสงฆ์มาคอยเฝ้ารับเสด็จทั้ง ๒ สถานี ที่*สถานีกรุงเก่า* มีทั้งพระสงฆ์ทั้งข้าราชการ ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง หย่อน ๔ นาที ถึง*สถานีเมืองลพบุรี* มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรมาคอยเฝ้ารับเสด็จ ในฝ่ายพระสงฆ์ มี*พระเทพโมลี*(๙) เจ้าวัดบรมนิวาส ผู้ขึ้นมาคอยรับเสด็จที่เมืองนี้ กับพระสงฆ์เมืองนี้และเมืองสิงห์บุรี ผู้มาเพื่อจะเฝ้า มี*พระสิงหบุราจารย์*(๑๐) เจ้าคณะเมืองสิงห์บุรี *พระครูสังฆภารวาหะ*(๑๑) เจ้าคณะเมืองลพบุรี เป็นหัวหน้าข้าราชการ มี*พระยาโบราณราชธานินทร์*(๑๒) สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ผู้ขึ้นมาซ้อมรบเสือป่า และเตรียมการคอยรับเสด็จที่นี่ กับ*พระยานครพระราม*(๑๓) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี เป็นหัวหน้า พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พลตำรวจภูธรยืนแถวรับเสด็จ เสด็จลงจากรถที่นั่ง ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎร ที่พากันมาคอยเฝ้าพอเป็นกิริยาแล้ว ทรงพระดำเนินไปโดย*ถนนพระราม* ลง*ตลาดท่าโพ* เสด็จข้ามท้องพรหมมาสไปตามคันทำนบดิน ถึง*วัดมณีชลขันธ์* มีราษฎรมาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่ลานวัดเป็นอันมาก บ้างประโคมเครื่องประโคมมีปี่พาทย์เป็นต้น รับเสด็จ ประทับที่ปะรำหน้าศาลา โปรดให้ราษฎรเหล่านั้นได้เฝ้าทั่วกัน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ที่เป็นหญิงโปรดให้สมุหเทศาภิบาลเป็นผู้ผูก ประทานเหรียญแก่เด็กที่ผู้ปกครองเลี้ยงดูหมดจดไม่ขี้อ้อน เสร็จแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาที่ประทับแรม ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จจาก*วัดมณีชลขันธ์* ทอดพระเนตรวัดทั้งหลาย คือ*วัดเสาธงทอง* ซึ่งเป็นที่อยู่ของเจ้าคณะเมือง *วัดรวก* *วัดกวิศราราม* *วัดมหาธาตุ* (โบราณสถาน) และ*วัดเชิงท่า* เสด็จกลับผ่านถนนในตลาดข้ามท้องพรหมมาส ถึงที่ประทับค่ำแล้ว ฯ

เวลา ๒ ทุ่มล่วงแล้ว เสด็จประทับปะรำหน้าศาลา ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรทั้งหลาย ผู้มาคอยเฝ้ารับพระโอวาทและพระปฏิสันถาร *ทรงแสดงกรณียะ คือธุระอันเป็นหน้าที่ของกุลบุตรจะพึงประพฤติแก่ผู้อื่น ตั้งต้นแต่คนร่วมสกุลเดียวกัน ตลอดถึงเพื่อนร่วมบ้าน ร่วมเมือง ร่วมชาติ*

ร่วมศาสนา ฯ กรณียะของบุคคลโดยย่อ มี ๒ คือ บุพพการ ๑ ปฏิการ ๑ ฯ ความทำอุปการก่อน เรียกบุพพการ เป็นกรณียะของผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ได้กระทำกรณียะนั้นแล้ว ได้ชื่อว่าบุพพการี เป็นเจ้าบุญนายคุณของผู้น้อย ฯ ความทำอุปการตอบ เรียกปฏิการ เป็นกรณียะของผู้น้อย ผู้น้อยได้ทำกรณียะนั้นแล้ว ได้ชื่อว่ากตัญญูกตเวที เป็นคนรู้จักอุปการอันท่านทำแก่ตนและฉลองคุณท่าน ฯ โดยฐานเป็นบุพพการี ควรเลี้ยงบุตร บุตรีของตน สงเคราะห์ศิษย์และบริวาร ฯ โดยฐานเป็นคฤหบดี ควรเอาใจใส่ในกัน โดยฉันเป็นสามีภรรยา ควรสงเคราะห์ญาติและมิตรสหาย เกื้อกูลบรรพชิต เผื่อแผ่แก่คนอนาถา ฯ โดยฐานเป็นคนกตัญญูกตเวที ควรอุปัฏฐากบิดามารดาและอาจารย์ของตน ควรออกทรัพย์หรือแรงถวายพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อช่วยราชการบ้านเมือง และอุดหนุนพระสงฆ์ ด้วยออกทรัพย์หรือแรงให้เป็นกำลังแก่พระศาสนา ฯ เมื่อถึงคราวจะควรปลูกฝังอุปการไว้ในผู้ใดผู้หนึ่งก่อนก็ทำไป ไม่ทำใจคับแคบ เมื่อถึงคราวจะควรตอบแทนคุณท่านก็ขวนขวายทำไม่ควรละเลยเฉยเสีย ฯ เมื่อประทานพระธรรมเทศนาจบแล้ว พวกราษฎรถวายสักการะดอกไม้ธูปเทียน ประทานปฏิสันถารแก่ราษฎรเหล่านั้นพอควรแก่เวลาแล้ว เสด็จขึ้น

พระครูสังฆภารวาหะ เจ้าคณะเมืองนำเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวดพระอุปัชฌายะ พระอธิการเฝ้า ทรงปราศรัย ตรัสถามความเป็นไปของวัดและภิกษุสงฆ์ และเหตุการณ์อันเป็นไปในคณะสงฆ์แล้ว *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น ด้วยเรื่องให้รู้จักผูกสามัคคี ตั้งต้นแต่ในเพื่อนสพรหม-จารีด้วยกัน ตลอดถึงควบคุมชาวบ้านไว้อยู่ และให้เป็นผู้เห็นแก่พระศาสนารับภาระพระศาสนาตามความสามารถ ตามสติกำลังของตน ๆ ฯ* ครั้นจบแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* และย่ามไม่มีตรา กับหนังสือต่างเรื่อง แก่เจ้าคณะพระอุปัชฌายะ พระอธิการทั้งหลายเหล่านั้นทั่วกันแล้วโปรดให้พระสงฆ์เมืองสิงห์ ผู้มารับเสด็จได้เฝ้าเป็นพิเศษ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดเสาธงทองกับวัดรวก* ที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้นั้น มีเขตแดนติดต่อกัน *พระยาโบราณราชธานินทร์* สมุหเทศาภิบาล

กราบทูลว่า วัดเสาธงทองมีวิหาร วัดรวกมีโบสถ์ สมควรจะรวมเป็นวัดเดียวกันได้ ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย และทรงพระอนุมัติให้เรียกชื่อว่าวัดเสาธงทอง ยกเจ้าอาวาสวัดรวกเป็นเจ้าอาวาสโดยกิตติมศักดิ์ ให้*พระครูสังฆภารวาหะ* เป็นเจ้าอาวาสแห่งวัดเสาธงทองที่รวมใหม่นั้น ฯ

วัดกวิศราราม เป็นวัด*พระสงฆ์รามัญ*อยู่ ได้ทราบว่าเดิมชื่อ*วัดขวิด*เป็นวัดร้างมานมนาน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดสำหรับ*พระราชวังเมืองลพบุรี* เป็นวัดหนึ่งซึ่งทรงสร้างเพื่อเปลี่ยนพระราชวังและพระที่นั่ง อัน*สมเด็จพระนารายณ์*ทรงพระราชอุทิศเป็นวิสุงคามสีมา เพื่ออุปสมบทข้าราชการ ในเวลาทรงพระประชวรหนัก แต่มีเหตุอย่างไรจึงได้จัดให้พระสงฆ์รามัญมาอยู่ นอกจากสำหรับสวด*พระปริตรถวาย*ประจำวันแล้ว หาปรากฏไม่ ฯ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๕ ไม่ค่อยได้เสด็จพระราชดำเนิน ในที่สุดพระที่นั่งเป็นที่ว่าการเมืองไปแล้ว ฯ ฝ่ายวัดกวิศราราม ยังคงตั้งเป็นวัดอยู่ ฯ เมื่อว่างเจ้าอาวาสเจ้าหน้าที่ก็จัดเลือกพระรามัญขึ้นไปอยู่ รับฐานันดรเป็นพระครู ฯ ครั้นบัดนี้ได้เสด็จมาตรวจการณ์คณะสงฆ์เมืองนี้ ได้ทรงทราบว่า *ราษฎรรามัญ*ในที่ใกล้วัด เพียงมาทำบุญถึงไม่มีเลยจนครัวเดียว ในเมืองนี้ราษฎรรามัญก็มี แต่อยู่ห่างจากวัดกวิศรารามมาก และเขาก็มีวัดของเขา ๒ วัดหรือ ๓ วัดแล้ว ไม่ต้องการวัดกวิศราราม แม้ราษฎรไทยก็อยู่ห่างลงมาทางริมแม่น้ำ ที่อาศัย*วัดเชิงท่า* เป็นวัดไทย ตกว่าวัดกวิศรารามไม่มีพวกทายก ฯ ตรัสถาม*พระครูรามัญสมณคุต* เจ้าอาวาส ได้ทรงทราบว่า ไม่มีคนบวช เจ้าอาวาสต้องหาพระสงฆ์ข้างล่างขึ้นไปอยู่พอครบคณะสงฆ์ อาหารบิณฑบาตไม่ได้จากอื่น นอกจากรายของหลวง ฯ วัดกวิศรารามนี้ เป็นวัดเล็กมีอาณาเขตน้อย พระอุโบสถก่ออิฐยังดีอยู่ แต่กุฎีชำรุดมากแล้ว ที่ก่ออิฐก็มีศาลายังดีอยู่ เสียแล้วบ้าง นอกจากพระสงฆ์อยู่สักว่าเฝ้าวัด พอจะใช้เป็นพิพิธภัณฑสถานเนื่องด้วยโบราณคดีได้อยู่ ทรงพระปรารภว่า จะย้ายพระสงฆ์รามัญลงมารวมใน*วัดรามัญ* เช่น *วัดบวรมงคล* มอบวัดนั้นให้พระสงฆ์ไทยอยู่รักษา ครั้นจะให้ตั้งอยู่ตามลำพัง ก็ไม่มีทายก คงตั้งอยู่

ไม่ได้อีก จำต้องอาศัยกำลังวัดใดวัดหนึ่งที่อยู่ใกล้เคียง ฯ

วัดเชิงท่า เป็นวัดพระไทย มีพระสงฆ์ถึง ๒๗ รูป *เจ้าอธิการชื่อรุ่ง* เป็นเจ้าคณะหมวด*ตำบลเชิงท่า* เป็นเจ้าอาวาส มีพรรษาอายุเป็นผู้ใหญ่ มีอัธยาศัยกว้างขวาง เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย ทั้งชาววัดทั้งชาวบ้าน ทั้งเป็นผู้เอาใจใส่ในการงาน พื้นวัดรักษาสะอาดเรียบร้อย หมู่กุฎีที่ไม่เป็นระเบียบ รื้อสร้างใหม่ให้ได้ระเบียบ เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตร การย้ายกุฎียังไม่เสร็จ ฯ ท่านเป็นช่างเอง ไม่ต้องจ้างนายงาน ทรงเลื่อมใส ได้ตรัสให้ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายกัปปิยภัณฑ์ช่วยกำลังในการปฏิสังขรณ์ และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการรุ่ง*[๑๔] เป็นประสาทการ ฯ

วัดเชิงท่านี้ แม้จะมีอาณาเขตใกล้เคียงกับ*วัดกวิศราราม*ก็จริงอยู่ แต่ครั้นจะรวมเข้าเป็นวัดเดียวกันทีเดียว ก็ขัดข้อง เพราะเมื่อได้เสด็จทอดพระเนตรอาณาเขตที่ติดต่อกันในระหว่าง ๒ วัดนั้นทั่วแล้ว พื้นที่ไม่ให้ ฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงทรงพระดำริเห็นว่า ทางที่ดี คือรวม*วัดกวิศราราม*กับ*วัดเชิงท่า*เข้าในปกครองแห่งเจ้าอาวาสรูปเดียวกัน และตั้งกติกาให้ ๒ วัดนั้นเป็น*สมานลาภสีมา* คือมีเขตลาภร่วมกันตามพระวินัย แบ่งเอาพระวัดเชิงท่ามาอยู่รักษาวัดกวิศราราม เมื่อทายกมาทำบุญที่วัดเชิงท่า ให้พระผู้อยู่วัดกวิศรารามไปรับที่นั่นด้วย เว้นแต่กฐินต่างวัดต่างครอง ฯ ส่วนผู้ที่ทรงเห็นว่าสมควรจะเป็นเจ้าอาวาสแห่งวัดกวิศรารามนี้ได้ คือเจ้าอธิการรุ่งวัดเชิงท่านั้นเอง ครั้นจะให้มาอยู่ที่วัดกวิศรารามทีเดียว ก็ไม่ดีไปกว่าให้อยู่วัดเชิงท่านั้น ฯ

วัดมหาธาตุ เป็นวัดโบราณ ของก่อสร้างชำรุดทรุดโทรมทั้งนั้น เหลือแต่ซาก พระเจดีย์มีมาก ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง ประดิษฐานอยู่เรียงราย ฯ แทบไม่มีที่ว่าง บางแห่งแทรกอยู่ในระหว่างที่แคบที่ไม่น่าจะมีพระเจดีย์ *พระมหาธาตุ*องค์ใหญ่ ก่อเป็นรูปปรางค์ด้วยแลงล้วน ไม่มีเสาปูน ไม่บริบูรณ์ทั้งองค์ มุขชำรุดมาก แต่ทรวดทรงยังงามเป็นสง่าอยู่ ฯ

๒. วันที่ ๑๘ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตรตามตลาด มีพระตามเสด็จเป็นปัจฉาสมณะ มีชาวตลาดพากันมาตักบาตร เสด็จไม่ตลอด

เต็มเสียก่อน ประทานบาตรให้แก่คฤหัสถ์แล้ว เสด็จทอดพระเนตรเขตแดนที่ติดต่อกันในระหว่าง*วัดกวิศราราม*กับ*วัดเชิงท่า*อีก เสด็จกลับแล้ว ประทับที่ปะรำ เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่น มีพวกข้าราชการและราษฎรนำสำรับคาวหวานมาเลี้ยงพระ โปรดให้เอาของราษฎรตั้งเครื่องและเลี้ยงพระสงฆ์ทั่วถึง ฯ ครั้นเสวยเช้าและทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่ราษฎรทั่วกัน ฯ *พระยาโบราณราชธานินทร์* สมุหเทศาภิบาล ทูลลากลับกรุงเก่า โดยติดราชการ ฯ เสด็จจากปะรำเข้านมัสการพระในอุโบสถ ทรงนำพระสงฆ์ทำวัตรเช้า ฯ เวลาก่อนเพลเสด็จทอดพระเนตร*วัดศรีสุทธาวาส วัดอัมพวัน* ฯ

วัดศรีสุทธาวาส ตั้งอยู่บนเกาะใน*ท้องพรหมมาส* *ทางทิศตะวันตกแห่งวัดมณีชลขันธ์* *พระยาราชวรานุกูล (อ่วม)* ครั้งยังเป็น*พระยาศรีสิงหเทพ* สถาปนาใหม่ทั้งวัด ดูไปจากวัดมณีชลขันธ์ เห็นโบสถ์ตระหง่านท่าทางคึกคัก ครั้นเข้าไปดูใกล้ไม่เหมือนคาด ฝาผนังโบสถ์และวิหารชำรุดแตก พื้นทรุด กระเบื้องที่ปูพื้นแตกร้าวหลายแห่ง พื้นวัดรักษาไม่สะอาด รกรุงรัง ที่สุดจนในโบสถ์ซึ่งเป็นคารวสถาน ก็มีหมอนแขวนอยู่เกะกะ พระมีเพียง ๕ รูปเท่านั้น ฯ

วัดอัมพวัน เป็น*วัดรามัญ* ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกแห่ง*แม่น้ำลพบุรี* ต้องเสด็จข้ามฟาก ตรงท่าข้ามเป็นหาดทรายน้ำตื้น พวกราษฎรรามัญพากันมายืนเกาะเรือชะล่าขวางกลางคลองแทนสะพาน ส่วนยาวของลำเรือพอเหมาะแก่ส่วนกว้างของลำคลองพอดี ทรงพระดำเนินข้ามฟากไปบนเรือนั้น มีพระสงฆ์รามัญสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จอยู่ริมท่าน้ำ เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรรามัญคนหนึ่งมาเฝ้า ตรัสปฏิสันถารไต่ถามถึงความเป็นไปของวัดและพวกชาวบ้าน เขาทูลว่า ตำบลนี้ชื่อว่า*บ้านบางขันหมากใต้* มีราษฎรราว ๓๐๐ หลังคาเรือน เป็นรามัญโดยมาก พระสงฆ์บริบูรณ์ ไม่อัตคัดด้วยปัจจัย ในบัดนี้มีพระเพียง ๘ รูป เป็นพระชาวบ้านนี้เป็นพื้น *พระอุปัชฌายะกลัก* เป็นเจ้าอาวาส ลานวัดรักษาดี แต่ของ

ก่อสร้างไม่มีอะไร ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จกลับทางเดิมถึงที่ประทับจวนเพล ฯ

เสวยเพลแล้ว เสด็จจากที่ประทับ ทรงพระดำเนินข้ามทำนบขึ้น*ตลาดท่าโพ* เพื่อเสด็จไปทอดพระเนตรวัดใน*ตำบลถนนใหญ่ ถนนแค* อันอยู่ชายทุ่ง ทางทิศตะวันออกแห่งเมือง เสด็จข้ามทางรถไฟผ่าน*วัดตองปุ* และ*วัดนิโครธ* อันอยู่ในระหว่างทาง ฯ ที่*วัดตองปุ*มีศาลาโถงเป็นที่ไว้พระพุทธรูปศิลามีทั้งยืนทั้งนั่ง เป็น*เทวรูปแปลง* เป็นพระนาคปรกโดยมาก หาบริบูรณ์ทั้งองค์ยาก เหลือแต่พระเศียรบ้าง พระองค์บ้าง แต่มีพระพักตร์งาม ๆ หลายองค์ *พระพุทธรูปยืนศิลา*(๑๙) ที่เชิญไปประดิษฐานไว้ที่*วัดบวรนิเวศ-วิหาร* เมื่อเสด็จคราวก่อน (พ.ศ. ๒๔๕๔) ก็เชิญไปจากวัดนี้ ฯ

เสด็จข้ามทุ่งนา ตัดไป*วัดถนนใหญ่* ถึงชายทุ่งหลังบ้านถนนใหญ่มีชาวบ้านทั้งหญิงทั้งชาย ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ นั่งประนมมือเรียงเป็นแถวคอยเฝ้า เสด็จผ่านหมู่บ้านไปอีกราว ๕ นาที ถึงวัดถนนใหญ่ ที่*พระอุปัชฌายะซิน* เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์และราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จแน่นวัด ราษฎรประมาณ ๖๐๐ เศษ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จกลับออกมาประทับ ณ ร้านใต้ต้นโพธิ์ เพื่อทรงแสดงธรรมแก่ราษฎร ครั้นจะทรงแสดงบนศาลาการเปรียญ ที่ไม่พอ คนมากเหลือขนาด *ทรงแสดงสามัคคีธรรมและธรรมสำหรับผูกสามัคคี ๔ ประการ คือ สัจจะ ความซื่อสัตย์ในกัน ๑ ทมะ ความข่มใจ ๑ ขันติ ความอดทน ๑ จาคะ ความเผื่อแผ่ ๑* ฯ ครั้นจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทานผ้าเช็ดหน้าตราและด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแก่บางคนพอเป็นสังเขป ทรงมอบส่วนเหลือไว้แก่*นายโน* สำหรับแจกกันต่อ ๆ ไป เพื่อเป็นเครื่องระลึกที่ได้เสด็จมาถึง ฯ

เสด็จจากวัดถนนใหญ่เพื่อไป*วัดถนนแค* ต่อไป ระยะทางไม่ไกลกันนัก ทรงพระดำเนินไปตามชายทุ่ง มีป่าละเมาะเป็นหย่อม ๆ *เจ้าอธิการเรือง*เจ้าวัดนั้นเป็นเจ้าคณะหมวดถนนแค พร้อมด้วยพระสงฆ์สามเณรลูกคณะและลูกวัดยืนแถวสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ ชาวบ้านประมาณ ๓๐๐ เศษ นั่งเรียงแถวจุดธูปเทียนบูชา เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงบูชาพระแล้ว

เสด็จกลับออกมาประทับที่ศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้านเหล่านั้น *ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ ประการ อันเป็นธรรมคู่กันกับศีล ๕ อนุโลมความตามสิกขาบทนั้น ๆ ฯ ในที่สุดทรงสรุปความว่า เมื่อได้ละเว้นการควรละเว้น จักได้ชื่อว่าผู้มีศีล ประพฤติการควรประพฤติ จักได้ชื่อว่าเป็นผู้มีธรรมอันดีงาม เป็นคู่กัน สมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ฯ* ครั้นจบแล้ว เสด็จลงจากศาลา ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กและเหรียญแก่เด็กผู้สมควร เด็กที่นี่ปกครองเลี้ยงดูหมดจดดี ไม่ขี้ขลาด ได้รับประทานเหรียญหลายคน มากกว่าตำบลถนนใหญ่ ประทานส่วนเหลือไว้แก่ผู้ที่เป็นหัวหน้าสำหรับจะได้แจกกันต่อไป ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาที เสด็จจาก*วัดถนนแค* ข้ามทุ่งนา ค่ำตามทาง เจ้าหน้าที่และผู้ตามเสด็จรู้เวลาจึงได้เตรียมตะเกียงมาด้วย ช่วยกันจุดเป็นแถวสว่างตลอดทาง เสด็จกลับทาง*ท้องพรหมมาส* หนทางเดินลำบากบางแห่งแตกเป็นระแหง ต้องค่อย ๆ เดิน ฯ เวลา ๑ ทุ่ม ๕ นาที เสด็จถึง*วัดมณีชลขันธ์* *นายพันโท หลวงอภิบาลภูวนาถ* ผู้บังคับการโรงเรียนแม่นปืนกับ*นายร้อยตรี หม่อมเจ้านิตยากร* ผู้ขึ้นมาซ้อมรบอยู่ที่เมืองนี้ คอยเฝ้าอยู่ที่วัด ทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ สวดมนต์เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง เมื่อจบแล้ว เสด็จลงประทับยังปะรำหน้าศาลา มีราษฎรมาคอยฟังธรรมเทศนามากขึ้นกว่าวันก่อน เพราะต่างรู้ทั่วถึงกันว่า ประทานพระโอวาทเวลากลางคืน ทรงแสดงอัปมาทธรรม ย่นหัวใจธรรมในพระศาสนา จบแล้วราษฎรถวายเครื่องสักการะดอกไม้ธูปเทียน ทรงแจกหนังสือแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน แล้วเสด็จขึ้น

พระครูสังฆภารวาหะ เจ้าคณะเมือง นำพระสงฆ์เมืองลพบุรีเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นด้วยให้เป็นผู้มีกตัญญูกตเวทีต่อสมเด็จพระบรมศาสดา ใจความก็คือ ให้เห็นแก่พระศาสนา รับภารธุระพระศาสนา เพื่อฉลองคุณสมเด็จพระบรมศาสดา* เมื่อประทานพระโอวาทจบแล้ว พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นถวายดอกไม้

ธูปเทียน เสร็จแล้ว ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* ถอนและตั้งเจ้าคณะแขวงในอำเภอเมือง และ*อำเภอโพหวี*(๑๖) คือ *พระครูปั่น* เจ้าคณะแขวงอำเภอโพหวี เป็นเจ้าคณะแขวงมา ๘ ปีแล้ว ตรวจวัดในแขวงของตนไม่ทั่วถึง วัดมีเท่าไรก็กราบทูลไม่ได้ ชื่อว่าไม่เอาใจใส่ในการงาน เป็นเจ้าคณะแขวงอยู่เปล่า ๆ และ*พระครูหลำ* เจ้าคณะแขวงเมือง อาพาธ มีสติฟั่นเฟือนด้วยเหตุนี้ จึงโปรดให้เจ้าคณะเมืองสั่งให้พระครู ๒ รูปนั้นออกจากตำแหน่งเจ้าคณะแขวง แล้วทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* โปรดให้*เจ้าอธิการสาย*(๑๗) พระอุปัชฌายะ*วัดเสือ* เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอโพหวี ให้*เจ้าอธิการรุ่ง* เจ้าคณะหมวด*วัดเชิงท่า* เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงเมืองเมืองลพบุรี ฯ แล้วประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระครูเจ้า-คณะแขวง ผู้รับตำแหน่งใหม่ ๒ รูปนี้ เฉพาะ*พระครูสาย* เป็นผู้ที่ทรงเลื่อมใสในกิริยามรรยาท และมีอัธยาศัยเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เฉพาะ*พระครูรุ่ง* เป็นผู้ที่ทรงเลื่อมใสในการที่รักษาวัดสะอาดเรียบร้อยดี และประทานแก่*เจ้าอธิการเรือง* เจ้าคณะหมวดตำบลถนนแค เป็นผู้ที่ทรงเลื่อมใสในการที่ปกครองการงานในคณะเรียบร้อยดี ผูกสามัคคีทั่วถึงทั้งชาววัดทั้งชาวบ้าน ฯ

อนึ่ง *พระอุปัชฌายะขำ วัดธงขาว* แขวงเมือง มีอายุถึง ๗๐ เศษแล้ว ยังเพ็ดทูลการงานได้คล่องแคล่ว ตรัสชมว่าเสียดายที่ได้ทรงคุ้นเคยเมื่อแก่เสียแล้ว มิฉะนั้นท่านจะเป็นกำลังแก่พระศาสนาได้อีกองค์หนึ่ง ฯ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์เหล่านั้นอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว พระสงฆ์ทั้งหลายทูลลากลับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดถนนใหญ่ถนนแค* ตั้งอยู่ในหมู่บ้านที่คับคั่งมีชาวบ้านมาก แต่คนที่มารับเสด็จในวันนี้มาแต่ไกล ๆ ก็มี ฯ ทั้ง ๒ วัดนี้ลานวัดรักษาดี กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องซิเมนต์ อุโบสถก่ออิฐ แต่ไม่มีพระประธานที่งาม ฯ *นายโน* เป็นคนมีอายุมาก เป็นหัวหน้าชักโยงพวกชาวบ้านเหล่านั้นในกิจศาสนา เป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย ควบคุมชาวบ้านในตำบลนั้นไว้อยู่ พวกชาวบ้านนี้มีความสามัคคีกลมเกลียวกันดีตั้งทำมาหากินเป็นหลักฐานมั่นคง ทำนาเป็นพื้น สืบถามได้ความว่า ไม่มี

ผู้อื่นเข้าไปปะปน เช่น พวกจีนเข้าไปตั้งค้าขาย ก็ตั้งไม่ติด เพราะไม่ได้รับผลประโยชน์จากพวกนั้นพอ คือเครื่องใช้และเครื่องบริโภคเขาจัดหากันเองโดยมาก เช่น ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ก็ทอได้เอง ไม่ต้องซื้อจากที่อื่น น่าชมความกลมเกลียวของเขา ฯ

๓. วันที่ ๑๙ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร เสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่ปะรำ ข้าราชการ ชาวบ้านชายหญิงจัดอาหารสดมาเลี้ยงพระสงฆ์อย่างวันก่อน *นายโน* กับพวกบ้านถนนใหญ่ แม้บ้านอยู่ไกลถึงนอกเมือง ก็ยังอุตสาหะจัดอาหารบิณฑบาตมาเลี้ยงพระสงฆ์ ฯ เสวยเช้าแล้วประทานพระรูปแก่*พระครูสังฆภารวาหะ* เจ้าคณะเมือง *พระครูวินยาภิรัต* เจ้าวัดมณีชลขันธ์ *พระยานครพระราม* ผู้ว่าราชการเมืองและ*พระยาวิสุทธิธรรมธาดา* ผู้ว่าราชการเมืองเก่า ประทานของแจกแก่ข้าราชการและเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จตามชั้นตามหน้าที่ ประทานหนังสือแจกแก่พวกชาวบ้านผู้ที่ยังไม่ได้รับประทานทั่วกันแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ *พระครูวินยาภิรัต* นำภิกษุสามเณรวัดมณีชลขันธ์เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ฯ วันนี้เป็นวันจะเสด็จ*อำเภอสนามแจง*[๑๘] ต่อไป ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลเชิญเสด็จเสวยเพลในพระราชวัง และเพื่อทอดพระเนตรโบราณสถาน ฯ

เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จจาก*วัดมณีชลขันธ์* ทอดพระเนตรปรางค์เทวสถาน ซึ่งอยู่ข้างทางรถไฟใกล้สถานี ฯ *เทวสถาน*นี้ก่อด้วยศิลาแลงล้วนเป็นรูปปรางค์ ๓ ยอดเรียงกัน ยอดกลางสูง ข้างในเป็นคูหา ในนั้นมี*เทวรูปนาคปรก*แปลงเป็นพระพุทธรูปอยู่เป็นอันมาก การแปลงปั้นพอกแล้วปิดทอง ที่ยังไม่ได้แปลงหรือที่รอยปั้นหลุดออกแล้ว แลเห็นเป็นเทวรูปตามเดิม ฯ

ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จย้อนกลับมาทาง*ถนนวิชาเยนทร์* ทอดพระเนตร*บ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์*[๑๙] อาณาเขตบ้านกว้างขวาง มีตึกหลังใหญ่ มีมุขซับซ้อน ๒ ชั้นก็มี ๓ ชั้นก็มี เป็นบ้านที่ออกหน้าในครั้งนั้น แต่ในบัดนี้ ไม่มีอะไรเหลือ พอดูได้ มีแต่ซากผนังตึกปรากฏอยู่เท่านั้น ฯ จากบ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เสด็จเข้าไป ประทานพระโอวาทแก่คนโทษ

ในเรือนจำ คนโทษมีประมาณ ๑๐๕ คน เป็นโทษเพราะปล้นสะดมเป็นพื้น ใจความแห่งพระโอวาทที่ทรงสั่งสอน อย่างเดียวกับที่เคยทรงแสดงแก่คนโทษในเมืองอื่น ๆ ที่เสด็จแล้วมา เมื่อประทานพระโอวาทจบแล้ว เสด็จเยือนพวกคนโทษป่วยบนโรงพยาบาล และเสด็จทอดพระเนตรโรงงานทอผ้าของพวกคนโทษ เสด็จจากเรือนจำ ทรงพระดำเนินออกถนนหน้าวัง เลี้ยวขึ้น*ถนนพระเพทราชา* เสด็จเข้าประตู*วังพระนารายณ์ราชนิเวศน์*ด้านใต้ ทอดพระเนตรตึกโบราณ ที่เรียกกันว่า*ตึกพระเจ้าเหา* อยู่ติดกับกำแพงด้านใต้ ฯ ตึกพระเจ้าเหานี้ มีเรื่องเกี่ยวกับ*พระราชพงศาวดาร* คือเมื่อ*พระนารายณ์*ทรงพระประชวร *พระเพทราชา*เข้าว่าราชการ ณ ตึกพระเจ้าเหานี้ ได้คิดกับ*หลวงสรศักดิ์* บุตรบุญธรรม ซ่องสุมผู้คนคิดการชิงราชสมบัติ แต่ตึกเล็กและแคบ ดูไม่น่าจะพอเป็นที่ประชุมขุนนาง หรือพอที่จะซุ่มทหารไว้ได้ แต่อย่างไรก็ดี คงเป็นที่เหมาะแก่การในยุคนั้น ฯ ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว ทรงพระดำเนินมาทางกำแพงด้านตะวันตก เสด็จขึ้นประทับเสวยเพลบน*พระที่นั่งจันทรพิศาล* ณ ที่นี้มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารสดมาเลี้ยงพระสงฆ์ เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย แล้วประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่ชาวบ้าน เวลาเที่ยงล่วงแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*พระที่นั่งสุธาสวรรย์ พระที่นั่งธัญญมหาปราสาท* และ*พระที่นั่งพิมานมงกุฎ* ซึ่งเป็น*ที่ว่าการเมือง*(๒๐) ฯ

พระที่นั่งสุธาสวรรย์ กับ*พระที่นั่งธัญญมหาปราสาท* สององค์นี้ สร้างในครั้งแผ่นดิน*สมเด็จพระนารายณ์* เป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัยในเหมันตฤดูและคิมหันตฤดู เสด็จลงมาประทับอยู่กรุงเก่า พระนครหลวงในครั้งนั้น) เฉพาะในวัสสานฤดู ฯ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงประชวรได้เสด็จประทับอยู่ที่*พระที่นั่งสุธาสวรรย์* ครั้นทรงพระประชวรหนัก แน่พระราชหฤทัยว่าจะไม่คืนอีก มีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการผู้มีความจงรักภักดีในพระองค์พ้นภัย จะโปรดเกล้า ฯ ให้อุปสมบท แต่คนเหล่านั้นไม่สามารถจะออกไปอุปสมบท ณ วัดนอกพระราชวัง จึงได้ทรงพระราชอุทิศ

พระที่นั่ง ๒ องค์นี้กับทั้งบริเวณ ให้เป็นที่วิสุงคามสีมา เพื่อสงฆ์จะได้อุปสมบทพวกข้าราชการเหล่านั้นในพระราชวังฯ พระสงฆ์ได้ทำอุปสมบทกรรมแก่พวกข้าราชการเหล่านั้นที่พระที่นั่งธัญญมหาปราสาท ฯ แต่ในบัดนี้ที่ตั้งพระที่นั่งสุธาสวรรย์ไม่มีอะไรเหลือ นอกจากฐาน ส่วนพระที่นั่งธัญญมหาปราสาท ถึงชำรุดหักพังมากแล้วก็จริง แต่ยังตั้งเป็นองค์เหลืออยู่ ฯ

ครั้นถึง*กรุงรัตนโกสินทร์* ในรัชกาลที่ ๔ *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ทรงปฏิสังขรณ์*วัดเสนาสนาราม* ที่กรุงเก่า *วัดชุมพลนิกายาราม*ที่บางปะอิน และ*วัดกวิศราราม* ที่เมืองนี้ กับทรงพระราชอุทิศที่นาเป็น*กัลปนา* เปลี่ยนพระที่นั่งและพระราชวังเมืองนี้แล้ว ได้ทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นอีก ๕ องค์ คือ *พระที่นั่งจันทรพิศาล* บูรณะของเดิม *พระที่นั่งพิมานมงกุฎ พระที่นั่งวิสุทธวินิจฉัย หอชัยศาสตราภร หออักษรศาสตราคม* และเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาประทับบ้างตามกาลนิยม ฯ ในบัดนี้พระที่นั่งหมู่นี้เป็นที่ว่าการเมืองไปแล้ว เว้นพระที่นั่งจันทรพิศาลที่จัดเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูป ฯ

ครั้นทอดพระเนตรโบราณสถานแล้ว เสด็จไปประทับร้อนที่พลับพลาข้างกำแพงด้านเหนือ ประทับพักอยู่จนได้เวลาแล้ว เสด็จออกทางประตูวังด้านเหนือ ทรงพระดำเนินไปประทับยังสถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และข้าราชการมาคอยส่งเสด็จเป็นอันมาก ประทานปฏิสันถารแก่ผู้ที่มาส่งเสด็จทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นได้เวลาแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนรถที่นั่ง โปรดให้เจ้าคณะเมืองเข้าขบวนโดยเสด็จอีก ๒ รูป คือ *พระสิงหบุราจารย์* ๑ *พระครูสังฆภารวาหะ* ๑ และมีพระสงฆ์ตามส่งเสด็จไปอเภอสนามแจงอีกหลายรูป มี*พระเทพโมลี*เป็นต้น เวลาบ่าย ๒ โมง ๔ นาที รถที่นั่งเคลื่อนจากสถานี ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จอำเภอสนามแจง

เวลาบ่าย ๓ โมง (แห่งวันที่ ๑๙ ม.ค.) ถึง*สถานีบ้านหมี่* มีพระสงฆ์และพวกกรรมการอำเภอกับพวกราษฎรเป็นอันมากมาคอยเฝ้ารับเสด็จ ฯ พวกราษฎรมากมายจนล้นหลามชานสถานี บางพวกพึ่งจะมาถึง บางพวกกำลังเดินทางมาแต่ไกลเป็นแถว บ้างรีบร้อนสาละวนจะมาให้ทันเฝ้า เสียง

เกรียวกราวจนพูดกันฟังไม่ได้ศัพท์ เสด็จลงจากรถที่นั่ง ทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน ต่างมีหน้าตาเบิกบานยิ้มแย้มแจ่มใสในพระปฏิสันถาร บางคนหมอบลงที่ฝ่าพระบาท ทำวันทนาการด้วยศีรษะของตน เป็นการกราบอย่างสูง ฯ

ทรงพระดำเนินผ่านตลาด ชาวตลาดตกแต่งห้องดาดผ้าแดง ปูผ้าขาวเป็นทางลาดพระบาท บางแห่งตั้งโต๊ะเครื่องบูชา และจัดที่ประทับพัก เตรียมน้ำร้อนน้ำเย็นและบุหรี่หมากพลูไว้เลี้ยงพวกตามเสด็จ ประทับพักฉลองศรัทธา พอเป็นกิริยาทุกแห่ง ฯ พ้นตลาดถึงศาลาซึ่งเขาจัดไว้เป็นที่ประทับร้อน ใกล้กับที่ว่าการอำเภอ เสด็จขึ้นประทับพัก พวกราษฎรล้อมศาลาแน่น ประทานพระโอวาทเป็น*อุปนิสินนกถา* ใจความว่า *คนทั้งหลายผู้ตั้งอยู่เป็นหมู่กัน ย่อมมีพระเจ้าแผ่นดินปกครอง เป็นหัวหน้าคอยดูแลสุขทุกข์ของราษฎร เปรียบด้วยอัตภาพ พระเจ้าแผ่นดินเปรียบเหมือนศีรษะที่เป็นประธานแห่งอัตภาพ ฯ ประชาราษฎร์เปรียบเหมือนองคาพยพนั้น ๆ มีแขนขาเป็นต้นที่มีในร่างกาย ก็ช่วยทำธุระให้ร่างกายไม่เสียเปล่า คนที่ดีมีอุปการแก่หมู่ เปรียบเหมือนสติปัญญา เกิดขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์แก่อัตภาพมาก คนที่เลว มีแต่จะประทุษร้ายหมู่ เปรียบเหมือนโรคเกิดขึ้นเพื่อผลาญอัตภาพ ฯ เกิดมาเป็นคนอยู่ในหมู่ใด ไม่ควรทำตนให้เลวทรามมีแต่ผลาญหมู่ อันเขาจะพึงติเตียน เสียชื่อเสียง ควรทำตนให้เป็นคนดีที่เขาจะพึงนับถือว่าอยู่ไม่หนักหมู่ ยิ่งทำอุปการให้แก่หมู่ได้ยิ่งดี ฯ*

ครั้นประทานพระโอวาทจบแล้ว ประทับพักอยู่ประมาณ ๑๐ นาที จึงเสด็จต่อไป ผ่าน*วัดเชียงงา*และ*วัดโบสถ์* ในระหว่างทางเจ้าอาวาสแห่งวัดทั้ง ๒ นั้น พร้อมด้วยลูกวัดยืนแถวสวดถวายชัยมงคล เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถทั้ง ๒ วัด ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จถึง*วัดโพนทอง* มีพระสงฆ์และพวกราษฎรมาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่วัดนี้อีกเป็นอันมาก ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรภูมิสถานของวัดนี้แล้ว เสด็จขึ้นประทับบนกุฎี *ที่เจ้าอธิการเอี่ยม*[๒๑] เจ้าอาวาสวัดนี้จัดไว้เป็นที่ประทับแรม ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จลงประทับศาลามณฑป พวกราษฎรยังพากันคอยเฝ้าอยู่มากหลาย บ้านไกล ๆ ก็มี เสด็จขึ้นประทับบนธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรเหล่านั้น *ทรงแสดงกำลังของผู้ครองเรือน ทรงยกกำลังกายอันเป็นประการที่ต้นขึ้นแสดงก่อน ฯ กำลังกายย่อมเป็นมูลสำคัญแห่งกำลังอย่างอื่น ฯ คนมีโรคภัยไข้เจ็บไม่แข็งแรง ไม่อาจทำการหาทรัพย์สิน ขาดทรัพย์สิน ก็ยากที่จะทำความดี ขาดความดี ก็ยากที่จะหาพวกพ้อง เหตุฉะนั้น จึงควรบำรุงกำลังกายให้บริบูรณ์ ฯ ทางบำรุงกำลังกายนั้น คือรู้จักประมาณในการกิน ในการนอน รักษาอิริยาบถนั่ง นอน ยืน เดิน ให้เป็นไปสม่ำเสมอ รักษาร่างกาย ผ้านุ่ง และที่อยู่ให้สะอาด เว้นของไม่สบาย มีสุรา ฝิ่น กัญชาเป็นต้น เสพแต่ของสบาย มีอาหารและเภสัชอันถูกแก่ธาตุเป็นต้น ระวังป้องกันโรคอันยังไม่เกิด รีบรักษาโรคอันเกิดขึ้นแล้ว ไม่ทอดทิ้งไว้ รักษาใจให้สงบ อย่าให้วุ่นไปด้วยความทะยานอยาก และความเสียใจแค้นใจ ทำตนให้สบายเป็นนิตย์ไป เมื่อกำลังกายเป็นผาสุก ปราศจากโรคภัยแล้ว จึงได้ช่องเพื่อจะขวนขวายหากำลังอย่างอื่นต่อไป ฯ* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่พวกชาวบ้านชั้นผู้ใหญ่ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรโรงอุโบสถ ซึ่งกำลังสร้างใหม่ยังไม่แล้ว แต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ฯ

เวลาจวนค่ำแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนเฉลียงหน้ากุฎี *พระครูสังฆภารวาหะ* เจ้าคณะเมือง นำเจ้าคณะอุปัชฌายะพระอธิการในแขวงสนามแจงและแขวงสระโบสถ์เฝ้าเรียงตัว ประทานปฏิสันถาร แล้วตรัสถามความเป็นไปของพระสงฆ์และการคณะใน ๒ แขวงนี้ ฯ ครั้นแล้วประทานย่ามและหนังสือแจกแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นตามชั้นตามความสามารถ แล้วประทานพระโอวาท ด้วยให้เป็นผู้มีสมณสัญญาและสังวร ให้สมแก่ความเป็นสมณะที่ได้รับสักการะของพวกชาวบ้าน ฯ จบแล้ว เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง พระสงฆ์ทั้งหลายทูลลากลับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ชาวบ้านที่มารับเสด็จและมาคอยเฝ้าในวันนี้

มาแต่บ้านไกล ๆ ก็มาก คนแก่คนเฒ่าก็ยังอุตสาหะมากับเขา มาด้วยความปีติยินดี มีหน้าตาเบิกบาน เมื่อได้รับประทานปฏิสันถารด้วยแล้วยิ่งเพิ่มปีติมากขึ้น ที่บ้านไกลสู้ทนอดอาหารเย็นก็มี เพื่อประสงค์จะให้ได้เฝ้า และตามที่สังเกตเห็นทั้งหญิงทั้งชาย ดูเป็นคนมีกิริยามรรยาทเรียบร้อย แม้ประชุมกันเข้าเป็นจำนวนมาก ๆ เช่นนั้น ก็ไม่มีเสียงทะเลาะวิวาทกัน ฯ ส่วนพระสงฆ์ก็ดูพร้อมเพรียงกัน ทั้งในพวกกันเอง และกับพวกชาวบ้าน *เจ้าอธิการเอี่ยม* เจ้าอาวาส *วัดโพนทอง* เป็นเจ้าคณะหมวดตำบลนี้ เป็นผู้ที่มีอัธยาศัยกว้างขวาง ควบคุมพวกชาวบ้านและชาวตลาดในตำบลนี้ไว้อยู่ เมื่อมีกิจเกิดขึ้น ออกปากแล้ว พวกชาวบ้านเป็นพร้อมเพรียงช่วยกันเต็มกำลัง เช่นในการรับเสด็จคราวนี้ *จีนเทียมฮวด จีนทองเสง จีนเลี่ยงฮี้* ชาวตลาดเป็นหัวหน้ารับตั้งโรงครัวขึ้นในวัด เลี้ยงอาคันตุกะ ทั้งพระและคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ ทั้งข้าราชการ ทั้งพระพื้นเมืองที่มาแต่ไกล ฯ แม้การคณะในแขวงนี้ก็เรียบร้อยดี *พระครูมัง*(๒๒) *วัดหินปัก* เป็นเจ้าคณะแขวง ปกครองการคณะเรียบร้อย อธิกรณ์ไม่ค่อยมี เจ้าคณะหมวดก็ต่างเอาใจใส่ตรวจการณ์ในหน้าที่ รู้จักวัดและเจ้าอาวาสในหมวดของตนทั่วถึง ผูกสามัคคีกับชาวบ้านดีแทบทุกรูป ฯ ส่วนการคณะใน*แขวงสระโบสถ์* ยังไม่เรียบร้อย *พระครูโพ วัดบ้านคลอง* เป็นเจ้าคณะแขวง ปกครองการคณะไว้ไม่อยู่ เจ้าอาวาสทั้งหลายต่างมีความกระด้างกระเดื่อง ไม่อยู่ในบังคับบัญชา ทั้งชาวบ้านก็อัตคัดขัดสน เจ้าคณะเมืองกราบทูลเรียนพระปฏิบัติขัดข้อง มีพระดำรัสถามกับ*พระครูเอง* ก็ทูลรับว่าเป็นดังนั้นจริง และเนื่องจากการที่ได้โปรดให้เจ้าคณะหมวดในแขวงนี้เฝ้าเรียงตัว ตรัสถามความเป็นไปในหมวดนั้น ๆ โดยเฉพาะ ได้ทรงทราบว่า แม้พระสงฆ์ก็ไปมาไม่ถึงกัน ไม่รู้จักที่จะทำวิสาสะคุ้นเคยกัน ขาดความกลมเกลียวในระหว่างพวกกันเอง แต่*เจ้าอธิการจันทา วัดหลุมเข้า* เจ้าคณะหมวด*ตำบลหลุมเข้า* กับ*พระเบี้ยว วัดโคกสำโรง* ผู้มาแทน*เจ้าอธิการเพชร* เจ้าคณะหมวด*ตำบลโคกสำโรง* กราบทูลการคณะในหมวดของตนได้คล่องแคล่ว และปรากฏว่าพระสงฆ์ใน ๒ หมวดนี้ ไปมาถึงกัน แต่ยังเป็นไปในทางที่แคบ คือรู้จักกันแต่ในเฉพาะหมวดหนึ่ง ๆ ไม่

ทั่วไปถึงหมวดอื่น ตกว่าการคณะในแขวงสระโบสถ์ยังล้าหลังแขวงอื่นอยู่ ฯ

๔. วันที่ ๒๐ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร มีพระตามเสด็จเป็นปัจฉาสมณะ เสด็จกลับมีพวกราษฎรตามมาเฝ้า เวลาเช้า ๑ โมง เสด็จลงประทับศาลามณฑป ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานที่ราษฎรจัดมาอังคาสพระสงฆ์ ทรงรับอยู่ราวครึ่งชั่วโมงจึงเสร็จ ประมาณ ๒๐๐ ขึ้นไปหา ๓๐๐ ราย ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่น ครั้นเสวยและพระสงฆ์อนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่พวกชาวบ้าน ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๗ นาที เสด็จจาก*วัดโพนทอง* เพื่อทอดพระเนตรวัดในตำบลบ้านดอน ทางทิศตะวันออก ทรงพระดำเนินข้ามทุ่งนา ทอดพระเนตร*วัดราชธานี* ในระหว่างทาง วัดนี้*พระอธิการสิงห์* เป็นเจ้าอาวาสมีพระ ๙ รูป เวลาเช้า ๔ โมง ๑๒ นาที เสด็จถึง*วัดทะเลหญ้า* ซึ่งเขาเตรียมไว้เป็นที่ประทับเสวยเพล *พระอธิการทอง* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระลูกวัด ๑๐ รูป ยืนแถวสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จอยู่ที่ริมทางเข้าวัด ทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนหอสวดมนต์กลางคณะอันมีหมู่กุฎีล้อมรอบ พระสงฆ์และพวกชาวบ้านพากันมาเฝ้าเต็ม *ตรัสอุปนิสินนกถาทรงพรรณนาโทษของการพนันว่าเป็นเหตุแห่งความพินาศของสกุล เมื่อราษฎรต่างพากันเว้นการพนันเสีย หมั่นทำมาหากินด้วยน้ำพักน้ำแรงของตน ๆ ให้มั่งคั่งสมบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นกำลังของบ้านเมือง เพราะได้ชื่อว่าทำให้บ้านเมืองมั่งคั่งไพบูลย์ ฯ* จบแล้ว ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์บ้างแก่ราษฎรบ้าง จนเวลาจวนเพล จึงเสด็จลงประทับยังศาลาการเปรียญพวกราษฎรชาวบ้านหญิงชายนำภัตตาหารมาอังคาสพระสงฆ์เต็มศาลาทรงรับประเคนทั่วกันแล้ว ประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสวยแล้วเสด็จขึ้นสู่ธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาโภชนทาน ทรงแสดงพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาอันเป็นธรรมสำหรับผู้ใหญ่ จบแล้วทรงยถา พระสงฆ์รับอนุโมทนา แล้วประทานหนังสือแจกแก่พวกชาวบ้านทั้งหญิงทั้งชายทั่วกัน ประทานด้าย

สายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จขึ้นประทับร้อนบนกุฎี ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๘ นาที เสด็จจาก*วัดทะเลหญ้า* ทอดพระเนตร *วัดบ้านหมี่ใหญ่*และ*วัดบ้านกล้วย* ฯ *วัดบ้านหมี่ใหญ่* *พระอุปัชฌายะวันดี* เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๗ รูป *วัดบ้านกล้วย* *เจ้าอธิการสาย* เจ้าคณะหมวด *ตำบลบ้านกล้วย* เป็นเจ้าอาวาส ที่วัดนี้มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยเฝ้ามาก พระสงฆ์และนักเรียนยืนแถวรับเสด็จ พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล นักเรียนร้องสาธุการ เสด็จประทับหน้าอุโบสถ ประทานธรรมแก่พวกราษฎร ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ อันเป็นธรรมดีงามคู่กับศีล ๕ ประการ เมื่อจบแล้ว ประทานหนังสือกับผ้าเช็ดหน้าตราไว้สำหรับเป็นของแจกแก่ชาวบ้านนี้ ประทานด้ายสายสิญจน์ไว้สำหรับแจกเด็กแล้ว เสด็จต่อไป

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เสด็จถึง*วัดหินปัก* *ตำบลบ้านหินปัก* *พระครูมัง* เจ้าคณะแขวงสนามแจง ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระสงฆ์และพวกชาวบ้านตำบลนี้คอยเฝ้ารับเสด็จ ปูผ้าขาวผ้าแดงเป็นทางลาดพระบาท ตั้งแต่ตรอกวัด จนถึงศาลาการเปรียญและโบสถ์ ประทับเก้าอี้ใต้ต้นพิกุลกลางลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎรทั้งหลาย *ทรงแสดงอานิสงส์แห่งสามัคคี ว่ามีกำลังมาก สามารถจะยังกิจการใหญ่น้อยให้สำเร็จได้ แล้วทรงชี้โทษแห่งการแตกสามัคคี ว่าเป็นการเสียหาย เป็นเหตุหายนะแห่งหมู่ ทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องผูกสามัคคี คือไม่ให้ยกตนข่มท่าน ไม่ให้หยิ่งจองหอง ให้มีความปรองดอง ปรารถนาความสุขให้แก่กันและกัน* ครั้นจบแล้ว ประทานหนังสือกับผ้าเช็ดหน้าตราไว้เป็นของแจกแก่ชาวบ้านตำบลนี้ เพื่อเป็นเครื่องระลึกในการที่เสด็จมาถึง ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที เสด็จกลับจาก*วัดหินปัก* ค่ำตามทาง ทรงพระดำเนินเลียบมาตามชายทุ่งหลัง*บ้านกล้วย* *บ้านตีนเขา* และ*บ้านหมี่* เวลา ๑ ทุ่ม ๓๕ นาที เสด็จถึง*วัดโพนทอง* *พระยาสุรินทร์ภักดีศรีไผทสมันต์* ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีมาคอยเฝ้าที่วัด ทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลามณฑป ประทานธรรมเทศนาแก่พวกราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่เป็นอันมาก *ทรงแสดงกำลังของผู้ครองเรือนต่อจากเมื่อวานนี้*

คือผู้ที่จะชื่อว่าตั้งตนได้ในโลกนี้ ต้องพร้อมด้วยกำลัง ๔ ประการ คือ กำลังกาย ๑ กำลังทรัพย์ ๑ กำลังคุณ ๑ กำลังพวกพ้อง ๑ ฯ กำลังกายนั้น ได้ทรงแสดงแต่เมื่อวานนี้แล้ว วันนี้จึงทรงอธิบายในข้อเป็นลำดับไป ฯ

ทรัพย์ย่อมเป็นกำลังอุดหนุนให้ได้เลี้ยงตนในทางปราศจากโทษ ให้ได้เลี้ยงคู่ผัวคู่เมีย เลี้ยงบุตร เลี้ยงบิดามารดา ผูกไมตรีกับญาติมิตร ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองและเกื้อกูลพระศาสนา และให้หากำลังอย่างอื่นกว้างออกไป คนมีทรัพย์จึงมีความบริบูรณ์ และทำประโยชน์ได้มากกว่าคนไร้ทรัพย์ เหตุนั้น จึงควรบำรุงกำลังทรัพย์ให้มั่งคั่ง ฯ

แล้วทรงแสดงวิธีทางบำรุงกำลังทรัพย์ คือให้หมั่นประกอบการงานต่าง ๆ อันปราศจากโทษ ให้เหมาะแก่เวลาและถิ่นฐาน ครั้นหาทรัพย์ได้แล้ว รู้จักรักษาไม่ให้เป็นอันตราย ไม่จับจ่ายสุรุ่ยสุร่าย แต่ไม่ควรตระหนี่เหนียวแน่นจนเกินดี ถึงคราวควรจับจ่าย พึงจับจ่ายตามควร ฯ

คนเรามีทรัพย์ แต่มีคุณความดีไม่เทียมเขา เขาก็ไม่นิยมนับถือ เช่นคนตระหนี่เสียดายทรัพย์ ไม่กล้าออกเรี่ยไรในการแผ่นดิน และในการกุศล หรือในการอันเป็นประโยชน์ คนผู้กล้าทำ ย่อมดูหมิ่น ไม่นับถือ เข้ากับเขาไม่ติด อยู่ไม่เป็นสุข เหตุนั้น จึงควรบำรุงกำลังคุณให้เจริญ ฯ เขามีคุณเป็นต้นว่า ความเพียรและความอดทน ก็ทำตนให้เป็นผู้มีคุณเช่นนั้น ไม่ให้ด้อยกว่าเขา คุณอย่างใดยังไม่มีอบรมให้มีขึ้น ที่มีแล้วรักษาให้มั่งคง อย่าให้เสื่อมเสีย มีแต่เจริญ ฯ คนตัวผู้เดียวจะทำการหาเลี้ยงชีวิตไม่ได้ถึงไหน ถ้าสองคนผัวเมียได้ช่วยกันทำกว้างออกไป ยิ่งมีลูกโตพอช่วยทำการได้ ยิ่งได้ความสะดวกเข้า ยิ่งอาศัยคนอื่นนอกครอบครัวได้ด้วย กำลังก็ยิ่งมากเข้า พึงเห็นตัวอย่างในการบอกแขกช่วยกันทำนา คนครัวครัวเดียวย่อมทำนาได้มาก เหตุนั้น จึงควรบำรุงกำลังพวกพ้องไว้ให้พรักพร้อม ฯ

ทางบำรุงกำลังพวกพ้องนั้น คือทำความปรองดองในระหว่างครอบครัว สนิทสนมกับญาติมิตร ชอบพอกับเพื่อนบ้าน สงเคราะห์เอาใจกันด้วยวัตถุ สำหรับสงเคราะห์ ๔ ประการ คือให้ทรัพย์สิ่งของเกื้อกูลกัน ๑ พูดเอาใจกัน ๑ ช่วยธุระของกันและกัน ๑ วางตนสม่ำเสมอ ไม่ถือตัวเพราะ

มีทรัพย์หรือมียศแปลกกว่าเขา ๑ และซื่อตรงในเขา ฯ

ควรตรวจดูกำลังเหล่านี้ของตน อย่างใดยังบกพร่อง จงขวนขวายทำอย่างนั้นให้เต็มที่บริบูรณ์แล้ว จงรักษาไว้อย่าให้เสื่อมลง เช่นนี้จะได้ถึงความสะดวก อาจเลี้ยงชีวิตปราศจากความติดขัด ในหมู่ที่กำลังแข่งขันกันอยู่ ชื่อว่ามีชัยชำนะในโลกนี้ แล้วจงอาศัยกำลังทั้ง ๔ ประการนี้ บำเพ็ญกุศลสุจริต และความดีความงามให้บริบูรณ์ เพื่อได้ชัยชำนะในโลกหน้า นักปราชญ์ย่อมสรรเสริญผู้มีปัญญา รู้จักเอาชัยชำนะในโลกทั้ง ๒ เช่นนี้ ว่าเป็นคนฉลาดแท้จริง ฯ

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนา ประทานพรแก่ราษฎรทั้งหลายเหล่านั้นครั้นจบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมืองและราษฎร ฯ พวกชาวบ้านชอบฟังพระสวดมนต์ พากันรอฟังอยู่โดยมาก จบแล้ว ประทานของแจกแก่จีนเลี่ยงฮี้ จีนทองเสง และจีนเทียมฮวด ผู้เป็นหัวหน้าตั้งโรงครัวเลี้ยงพระสงฆ์และคฤหัสถ์ แล้วเสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๑ ยาม ๔๒ นาที เสด็จออกพระสงฆ์ เจ้าคณะเมืองนำพระสงฆ์ทั้งหลายในแขวงสนามแจง และแขวงสระโบสถ์ เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ทรงแสดงธรรมสำหรับผู้ใหญ่ ใจความว่า ท่านทั้งหลายที่เป็นเจ้าคณะปกครองหมู่คณะ หรือเป็นครูอาจารย์ของเขา ก็ควรเอาใจใส่ทำธุระพระศาสนาตามหน้าที่ของตน ๆ ดำเนินตามปฏิปทาของสมเด็จพระบรมศาสดา ที่พระองค์น้อมพระชนมชีพของพระองค์เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ไม่คิดถึงความยากความลำบากส่วนพระองค์ ตั้งแต่ตรัสรู้จนนิพพาน ทรงยังกาลให้ล่วงไปด้วยทรงบำเพ็ญสัตตูปการสัมปทา คือเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ไม่ได้มัวเสวยวิมุตติสุขเฉพาะพระองค์ ฯ พระสาวกผู้เป็นศิษย์ของพระองค์ก็ร่วมพระพุทธประสงค์ด้วย ช่วยกันนำคำสั่งสอนนั้น ๆ สั่งสอนกันสืบมา รักษาขนบธรรมเนียมให้เป็นไปตามแบบแผน ดังนี้ เราเป็นศิษย์ของพระบรมศาสดา ควรดำเนินตามปฏิปทาของพระองค์ รับภาระพระศาสนา เอาเป็นธุระในการปกครองหมู่คณะ และสั่งสอนผู้อื่น ทำตนให้เป็นคนมั่งคง ให้เป็นแบบอย่างของผู้น้อย ให้ผู้น้อยมีความนิยมนับถือรักใคร่

อำนาจเอาไว้ใช้ทีหลัง เมื่อเห็นว่าไม่มีทางอื่นจะดีกว่า เช่นนี้ย่อมผูกใจผู้น้อยไว้อยู่ ทั้งรักทั้งกลัว ฯ อนึ่ง ชาวบ้านเขาหากินลงทุนรอน เสี่ยงได้เสี่ยงเสียแล้วยังแบ่งส่วนมาบำรุงพระสงฆ์เช่นนี้ เพราะเขาเห็นแก่พระศาสนา ฝ่ายพระสงฆ์ควรเปลื้องหนี้ของเขา ด้วยเอาเป็นธุระพระศาสนา สั่งสอนเขาให้ตั้งอยู่ในความดี รับเอาลูกเต้าของเขามาเลี้ยงไว้ เอาใจใส่ปกครองและสั่งสอนให้ได้ความรู้และตั้งตัวในความดี ดังนี้ จึงจะเปลื้องหนี้ของเขาได้ จักเป็นไปเพื่อความสวัสดีแก่ตน ๆ ฯ

เมื่อประทานพระโอวาทจบแล้ว ทรงออกพระมหาสมณศาสน์โปรดให้เจ้าอธิการเอี่ยม วัดโพนทอง เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอสระโบสถ์[(๒๓)] และประทานพัดตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระครูมัง เจ้าคณะแขวงอำเภอสนามแจง ผู้ปกครองการคณะเรียบร้อย และพระครูเอี่ยม วัดโพนทอง ผู้รักษาวัดดี ทั้งมีความสามัคคีกับชาววัดชาวบ้านทั่วถึง แล้วมีพระดำรัสชมพระครูโพ เจ้าคณะแขวงอำเภอสระโบสถ์ ว่าควรเป็นแบบอย่างอันดีของเจ้าคณะทั้งหลาย พระครูปกครองการคณะไม่ไหวก็ร้องเรียนต่อเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะเมืองสั่งให้รอไว้ก่อน ก็ทำตามสำสั่ง ดังนี้ ชื่อว่ามีคารวะต่อผู้ใหญ่ และเมื่อถึงคราวจะต้องออกจากตำแหน่งก็รู้จักรักษาใจไว้ได้ ไม่แสดงอาการขึ้นลง สมเป็นผู้ใหญ่ แล้วทรงแนะการปกครองที่ยังบกพร่องอยู่ในแขวงสระโบสถ์ว่า พระสงฆ์ในแขวงนี้ยังคับแคบไปมาไม่ถึงกัน รู้จักกันแต่ในหมวดหนึ่ง ๆ ควรขยายการไปมาให้กว้างขวางออกไปให้ทั่วแขวง ยิ่งถึงต่างแขวงได้ยิ่งดี และควรมีความสามัคคีแก่พวกชาวบ้านใกล้ไกล เป็นสหายของเขาในคราวทุกข์สุข ช่วยเอื้อเฟื้อแก่เขาในเวลาเจ็บไข้ ดังนี้ จึงจะผูกความสามัคคีกับชาวบ้านไว้ได้ แล้วทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์บ้าง แก่พวกชาวบ้านบ้าง พอสมควรแก่เวลา ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ วัดที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้นั้น เป็นวัดที่มีหลักฐานมั่นคงโดยมาก มีวิสุงคามแล้วทั้งนั้น โบสถ์ก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้อง เว้นแต่วัดราชธานีวัดเดียวที่เป็นโบสถ์โถง ฯ แผนวัดก็วางรูปคล้าย ๆ กัน คือมีกุฎีล้อมเป็นวง หอสวดมนต์อยู่กลาง โบสถ์กับศาลา

การเปรียญอยู่แผนกหนึ่ง ฯ *วัดทะเลหญ้า พระอธิการทอง* เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้กว้างขวาง เสียแต่ขาพิการ แต่ถึงดังนั้นยังเป็นผู้สามารถในการงานอยู่ สร้างหอสวดมนต์ไว้หลังใหญ่ ฯ พวกชาวบ้านในตำบลที่เสด็จผ่านไปวันนี้ ก็ดูเป็นคนมีอันจะกิน มีบ้านเรือนเป็นหลักฐาน ตั้งติดกันเป็นหมู่ ๆ ตามทางที่เสด็จผ่านไป บางบ้านตั้งเครื่องบูชา เมื่อขาเสด็จกลับ ค่ำแล้วยังพากันออกมาคอยเฝ้าอยู่ตามหลังบ้าน บ้างตักน้ำมาตั้งไว้เลี้ยงพวกตามเสด็จ บ้างจุดไฟถวายแสงสว่าง เป็นการแสดงอัธยาศัยกว้างขวางของชาวบ้านนี้ เมื่อเสด็จถึงหลัง*บ้านหมี่* มีพวกราษฎรตำบลบ้านนี้เป่าแตรและจุด*โคมวอชิงตัน*นำเสด็จเป็นประการใหญ่ เสด็จถึงบ้านไหน ราษฎรบ้านนั้นตามส่งเสด็จ ด้วยเหตุนี้ กว่าจะเสด็จถึงที่ประทับ กระบวนราษฎรที่ตามส่งเสด็จรวมกันเข้าราวพันคนเศษ ฯ และพวกที่ตามส่งเสด็จเหล่านี้ ถ้ามีข้าวของอะไรที่จะต้องแบกหาม ก็เต็มใจช่วยกันแบกหาม ทำด้วยความภักดีไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย เป็นที่พอพระทัย ฯ

๕. วันที่ ๒๑ ม.ค. วันนี้เป็นวันจะเสด็จกลับ เสด็จลงประทับเสวยเช้าที่ศาลามณฑป มีพวกราษฎรชาวบ้านชายหญิงนำสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์อย่างวันก่อน ประทานศีลแล้ว ประทานธรรม ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ ประการ เสวยแล้วทรงอนุโมทนา แล้วเสด็จประทับหน้าศาลาประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ และกำนันผู้ใหญ่บ้าน ราษฎร มี*ขุนพิทักษ์พลนิกร* นายอำเภอสนามแจง ผู้เป็นหัวหน้าจัดการรับเสด็จเป็นต้น ฯ

เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เสด็จออกจาก*วัดโพนทอง* มีพวกชาวบ้านตามส่งเสด็จ เด็กนักเรียนเดินเรียงแถวเป่าแตรวงนำเสด็จ ผ่าน*วัดโบสถ์*และ*วัดเชียงงา* ในระหว่างทางมีพระสงฆ์และพวกชาวบ้านคอยเฝ้ารับเสด็จทั้ง ๒ วัด ตรัสถามอาการป่วยของ*พระอธิการเขียว* เจ้าอาวาสวัดเชียงงาผู้ป่วยเป็นไข้ ซึ่งได้โปรดให้*พระครูเป้า* คิลานุปัฏฐาก ตรวจและให้ยาไว้ตั้งแต่เมื่อเสด็จไป ทรงทราบว่าค่อยทุเลาขึ้น จึงประทานยาไว้ให้อีก ฯ

เวลาเช้า ๔ โมง ๓๕ นาที เสด็จถึงศาลาที่ประทับร้อน ข้างที่ว่าการ

อำเภอ มีพวกราษฎรในตำบลต่าง ๆ มาคอยเฝ้าอยู่ที่นี่เป็นอันมาก บ้างทูลเกล้า ฯ ถวายของเป็นต้นว่า ย่ามที่ทอในพื้นบ้านนี้เอง ทรงรับแล้ว ใช้เป็นย่ามทรง เพื่อฉลองศรัทธาของเขา แล้วเสด็จขึ้นประทับเสวยเพลบนศาลา มีภรรยาพวกกรรมการอำเภอ และพวกชาวตลาดจัดอาหารสดมาตั้งเครื่อง และเลี้ยงพระสงฆ์ พระมากด้วยกัน ที่นั่งไม่พอ ต้องแบ่งไปฉันที่ว่าการอำเภอบ้าง เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนา แล้วประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่ผู้ใหญ่ทั่วกัน

เวลาเที่ยงครึ่ง เสด็จจากศาลาที่ประทับร้อน ผ่านไปในตลาด ชาวตลาดตั้งเครื่องบูชา และตกแต่งสถานที่รับเสด็จอย่างเมื่อเสด็จไป เสด็จถึงสถานี ยังมีเวลาอีกนานกว่ารถจะมาถึง จึงเสด็จไปประพาส*ตลาดแขก*อันตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกแห่งสถานี ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรจนสุดตลาดแล้วเสด็จกลับ มีชาวตลาดคนหนึ่ง อายุมากแล้ว *ชื่อตาผึ้ง* เช่าห้องอยู่ใกล้สถานี มีความภักดี จัดที่ประทับถวาย และทั้งลูกทั้งหลานของแกต่างมีใจเอื้อเฟื้อ ช่วยกันเลี้ยงหมากพลูบุหรี่ และน้ำยาอุทัยแก่พระสงฆ์และพวกคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จทั่วกัน พอพระทัยในปฏิสันถารของเขา ประทานของแจกไว้เป็นเครื่องระลึกที่ได้เสด็จมาประทับพัก ฯ ประทับพักอยู่จนรถไฟมาถึง ทรงอำนวยพรแก่ตาผึ้งแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถที่นั่ง พวกราษฎรที่มาส่งเสด็จ ต่างมีความอาลัยตามกัน ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๘ นาที รถเคลื่อนจากสถานี รถเดินราว ๔๐ นาที ถึง*สถานีลพบุรี* มีพระสงฆ์และข้าราชการเมืองนี้มาคอยเฝ้าส่งเสด็จอยู่ที่สถานี *พระยานครพระราม* ผู้ว่าราชการเมือง ยังคงโดยเสด็จต่อไปกว่าจะถึงเมืองสระบุรี ฯ เวลาบ่าย ๒ โมง หย่อน ๓ นาที รถเคลื่อนจากสถานีลพบุรี เพื่อเสด็จเมืองสระบุรีต่อไป ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองลพบุรีนี้* สถานที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ใน*พระราชวังพระนารายณ์ราชนิเวศน์* *ตำบลท่าหิน* ฝั่งซ้ายแห่ง*แม่น้ำลพบุรี* ฯ เมืองนี้เคยเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในครั้งโบราณ และในครั้งกรุงเก่ายังเป็นพระนครหลวง· ผู้ครองเมืองเคยเป็นลูกหลวงก็มี ฯ การปกครอง

ทางบ้านเมือง ในบัดนี้แบ่งเป็น ๔ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอโพหวี* ๑ *อำเภอสนามแจง* ๑ *อำเภอสระโบสถ์* ๑ ฯ

*การปกครองแห่งคณะสงฆ์*ก็แบ่งเป็น ๔ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ *พระครูสังฆภารวาหะ* เป็นเจ้าคณะเมือง ส่วนเจ้าคณะแขวงต้องเปลี่ยนตัวใหม่แทบทั้งชุด เว้นแต่*พระครูมัง* เจ้าคณะแขวงอำเภอสนามแจงรูปเดียวรักษาการในหน้าที่เรียบร้อยยังคงอยู่ ฯ

*วัดในอำเภอเมือง*กับอำเภอสนามแจง ค่อนข้างมีมาก ที่ตั้งอยู่ติด ๆ กันก็มี เช่น *วัดเสาธงทอง*กับ*วัดรวก* ที่โปรดให้รวมกัน ฯ จำนวนวัดรวมทั้งเมืองมี ๑๖๗ วัด ในอำเภอเมืองมี ๕๕ วัด อำเภอโพหวีมี ๒๙ วัด อำเภสนามแจงมี ๕๐ วัด อำเภอสระโบสถ์มี ๓๓ วัด มีพระสงฆ์ที่คิดโดยเฉลี่ยถัวกันราววัดละ ๑๐ รูป ฯ วัดในอำเภอเมืองและอำเภอสนามแจง มีวิสุงคามแล้วแทบทั้งนั้น อุโบสถก่ออิฐ กุฏี ฝากระดาน หลังคามุงกระเบื้องเป็นพื้น ฯ อำเภอโพหวีกับอำเภอสระโบสถ์ไม่ได้เสด็จ แต่ได้ทราบว่าในอำเภอโพหวีเป็นวัดที่มีวิสุงคามแล้วโดยมากเหมือนกัน ส่วนในอำเภอสระโบสถ์มีวัดที่มีวิสุงคามแล้วเพียง ๓ วัดเท่านั้น นอกนั้นเป็นสำนักสงฆ์ทั้งสิ้น โรงอุโบสถก็ได้ทราบว่าเป็นชนิดโถง กุฏี ฝาขัดแตะ หลังคามุงแฝกเป็นพื้น ฯ

ความอยู่กินของพระสงฆ์ไม่ฝืดเคือง มีชาวบ้านเอาใจใส่ ส่งอาหารบิณฑบาตอยู่ ในอำเภอสนามแจง นับว่าบริบูรณ์กว่าอำเภออื่น เพราะชาวบ้านในอำเภอนั้น เป็นคนมีอันจะกินโดยมาก และเอื้อเฟื้อเอาใจใส่ในการพระศาสนาอยู่ ส่วนในอำเภอสระโบสถ์ ได้ทราบว่าค่อนข้างอัตคัดเพราะชาวบ้านเป็นคนขัดสนโดยมาก ฯ ความประพฤติ ตลอดถึงการนุ่งห่มและมรรยาทของพระสงฆ์ ตามที่ได้เห็น นับว่าเรียบร้อย และต่างเอาใจใส่ในกิจวัตร รักษาวัดเรียบร้อย ไม่ทอดธุระ มีน้อยวัดที่ละเลย ฯ

การศึกษาของภิกษุสามเณร เป็นต้นว่า การเรียนธรรมวินัย ยังไม่ได้จัดให้มีโรงเรียนขึ้นเป็นหลักฐาน เป็นแต่จัดให้ท่องสวดมนต์ตามธรรมเนียมเดิมบ้าง ให้ท่องนวโกวาทบ้างเท่านั้น นับว่ายังล้าหลัง*เมืองอ่างทอง*และ*เมืองสิงห์บุรี*อยู่ ฯ

ราษฎรในพื้นเมือง ได้ทราบจำนวนตามสำมะโนครัวในบัดนี้ว่ามี ๗๐,๐๐๐ เศษ เป็นไทยโดยมาก หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นพื้น ที่ทำสวนน้อยหน่าก็มี แต่เขามักทำเฉพาะในเวลาว่างนา เป็นสินค้าที่ออกหน้าของเมืองนี้อย่างหนึ่ง ฯ สินค้าที่ออกจากเมืองนี้ นอกจากน้อยหน่ายังมีมะตูม หน่อไม้ไผ่ป่าเผาและดินสอพอง แต่ไม่ถึงกับแพร่หลายนัก ฯ ราษฎรในอำเภอเมือง และอำเภอสนามแจง เป็นคนบริบูรณ์ มีบ้านเรือนเป็นหลักฐานโดยมาก แต่ในอำเภอสระโบสถ์ ได้ทราบว่าเป็นคนอัตคัดขัดสนมาก เพราะเป็นอำเภอที่อยู่ดอน หนทางที่จะไปมาติดต่อกับอำเภออื่นไม่สะดวก ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนของรัฐบาล อันเป็นโรงเรียนประจำเมือง ๑ โรงเรียนประชาบาลที่จัดขึ้นประจำอำเภอ ประจำตำบล ๒๒ และโรงเรียนบุคคล ๑ รวมเป็น ๒๔ โรงเรียน นักเรียนในบัดนี้มี ๗๐๐ เศษ สอนถึงมัธยม ๓ เป็นอย่างสูง มีเจ้าคณะหมวด แพทย์ประจำตำบล กำนัน รวมกันเข้าเป็นคณะกรรมการสำหรับจัดการศึกษาสำหรับตำบลนั้น ๆ และในตำบลที่เสด็จคราวนี้ มีนักเรียนรับเสด็จหนาตา ในอำเภอสนามแจง วัดที่ประจำตำบลมีโรงเรียนแทบทุกวัด ต่อไปการศึกษาของราษฎรในเมืองนี้คงจักจำเริญ ฯ

ตอนที่ ๓ เสด็จเมืองสระบุรี

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓ นาที (แห่งวันที่ ๒๑ ม.ค.) ถึง*สถานีบ้านภาชี* อันเป็นที่แยกรถไฟสายโคราชกับสายเหนือ เจ้าพนักงานรถไฟปลดรถที่นั่งออกจากพวง เลื่อนเข้ารางสายโคราช เพื่อคอยรอพ่วงรถที่จะไปสระบุรี ยังมีเวลาอีกนานกว่ารถจะมาถึง จึงเสด็จลงทอดพระเนตรในสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณสถานี พอจวนเวลารถออก เสด็จขึ้นประทับรถที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๖ นาที รถเคลื่อนจากสถานีบ้านภาชี ผ่าน*สถานีหนองกวย หนองแซง บ้านตลาด หนองสีดา บ้านป๊อกแป๊ก*

บ่าย ๕ โมง ๓๖ นาที ถึง*สถานีปากเพรียว* *เมืองสระบุรี* มีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ และมีพลทหารปืนใหญ่ที่ ๓ เมืองนี้ กับพลตำรวจภูธรกองละ ๑ หมวด ยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ เสด็จลงจากรถที่นั่ง ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นแล้ว นายร้อยตำรวจภูธรนำเสด็จไปโดยถนนในตลาด ประทับ*วัดศาลาแดง* ซึ่งมีเขตติดต่อกันกับจวนผู้ว่า-ราชการเมือง เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์ แล้วเสด็จออกมาประทับยังศาลาโถงหลังโบสถ์ มีพวกราษฎรมาคอยเฝ้าราว ๓๐๐ เศษ ทรงปฏิสันถารแล้ว *ประทานพระธรรมเทศนา ทรงปรารภถึงการที่ราษฎรพากันมากระทำความเคารพต้อนรับพระองค์ จึงได้ทรงยกบุคคลที่ควรเคารพและไม่ควรเคารพขึ้นแสดง ฯ ทรงแยกบุคคลที่ควรเคารพออกเป็น ๓ จำพวก คือเป็นผู้ใหญ่โดยชาติ ๑ เป็นผู้ใหญ่โดยวัย ๑ เป็นผู้ใหญ่โดยคุณ ๑ ฯ บุคคล ๓ จำพวกนี้ เป็นผู้ควรได้รับความเคารพของคนอื่น ผู้ที่มาทำความเคารพแก่บุคคล ๓ จำพวกนี้ ย่อมเป็นสุขกายสบายจิต มีแต่ความเจริญ ฯ บุคคลที่ไม่ควรเคารพ ทรงยกพวกคนพาลและพวกโจรเป็นตัวอย่าง ผู้ที่ทำความเคารพแก่คนจำพวกนี้ ย่อมเป็นอวมงคล ไม่เป็นทางแห่งความเจริญ ฯ การที่ราษฎรพากันมาทำความเคารพแก่พระองค์ ชื่อว่าเคารพในพระมหา-กษัตริย์และราชสกุล จัดว่าเคารพโดยชาติ อีกฝ่ายหนึ่ง ชื่อว่าเคารพในสมเด็จพระบรมศาสดาและพระพุทธศาสนา จัดว่าเคารพโดยคุณ ย่อมเป็นสวัสดิมงคลแก่ตน ๆ ฯ* ครั้นประทานพระธรรมเทศนาจบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เด็กมีมาก เข้ามาล้อมรอบพระองค์ ต้องโปรดให้พระราชาคณะผู้ตามเสด็จช่วยผูก ที่เป็นหญิงโปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ผูก แล้วเสด็จประทับกลางศาลาโถง โปรดให้พระสงฆ์เมืองนี้เฝ้า ฯ เวลาค่ำแล้ว จวน ๑ ทุ่ม เสด็จจาก*วัดศาลาแดง* ประทับแรม ณ จวนผู้ว่า-ราชการเมือง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เจ้าคณะแขวงที่มาเฝ้ารับเสด็จในวันนี้ คือ *พระครูนิเทศธรรมกถา วัดบ้านสร้าง บางปะอิน* เจ้าคณะแขวงหนองแค ๑

พระครูมี วัดนาร่อง เจ้าคณะ*แขวงเมือง* ๑ *พระครูโต วัดหนองนกชุม* เจ้าคณะ*แขวงสาวไห้* ๑ ฯ เจ้าคณะเมืองลาสิกขาเสีย ยังไม่ได้ตั้งขึ้นใหม่ ขาดหัวหน้าที่จะคอยสอดส่องการงาน และชักโยงเจ้าคณะทั้งหลายให้ติดต่อกัน เพราะ-ฉะนั้น จะทำอะไร จึงไม่ค่อยพรักพร้อมกัน เช่น ในการรับเสด็จคราวนี้ *พระครูพัด* เจ้าคณะ*แขวงแก่งคอย* บอกอาพาธ ไม่มาเฝ้า ให้แต่*พระนนท์* รองแขวงมาแทน แต่ก็กลับเสียตั้งแต่เช้า ไม่ทันได้เฝ้า ทรงทราบความนี้ได้ตรัสให้ผู้ว่าราชการเมืองส่งหมอขึ้นไปตรวจอาการ ถ้าอาพาธหนักมาไม่ได้ก็ให้ทำรายงานถวาย ถ้าไม่อาพาธหรือสักแต่ว่า ให้นำตัวมาเฝ้า และพระนนท์ รองแขวงที่ด่วนกลับเสียแต่ยังไม่ทันได้เฝ้านั้น ก็ให้นำตัวมาด้วย ฯ

เสด็จมาคราวนี้ ก็เพื่อจะทรงทราบความเป็นไปแห่งคณะสงฆ์ในเมืองนี้ สมควรที่เจ้าคณะทั้งหลายจะมาเฝ้า เพื่อได้ทรงรู้จักเฉพาะตน และได้ทรงหยั่งทราบความเป็นไปของพระทั้งหลาย อันจะพึงสันนิษฐานได้จากหัวหน้า ฝ่ายพระครูเจ้าคณะ ก็จะได้เฝ้าและทราบพระอัธยาศัย และรู้ว่าทางการคณะอย่างไร อันเป็นเหตุให้จัดการงานถูกพระประสงค์ ทั้งจะได้รับประทานพระโอวาท ได้รู้จักและเข้าสมาคมกับพระราชาคณะผู้ตามเสด็จ อันเป็นเหตุชักนำให้เจริญด้วยอัธยาศัยและมรรยาท นับว่าเป็นประโยชน์ทั้งส่วนตัวและการคณะ ฯ เมื่อเสด็จ*เมืองแพร่* พวกเจ้าคณะในมณฑลพายัพบางหัวเมืองมีหนทางมาได้โดยลำบาก ยากกว่าที่อยู่กรุงเทพฯ จะไปเมืองแพร่เสียอีก ถึงดังนั้นเขาก็ยังมีความภักดีมาเฝ้ารับเสด็จถึงเมืองแพร่ และได้รับประโยชน์แห่งการมาดังที่ว่า นี่อยู่ในแขวงอำเภอเมืองนี้เอง ยังไม่มาเฝ้า ถ้าไม่ป่วยจริง เป็นแต่อ้างเลศ ชื่อว่าไม่มีความเคารพต่อพระองค์ และเอื้อเฟื้อต่อการคณะ ไม่สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ปกครองการคณะต่อไป ฯ

๖. วันที่ ๒๒ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตรตามถนนในตลาด ทอดพระเนตรเห็นพระธุดงค์ที่มารับบาตร บ้างถือไม้เท้าและแขวนลูกประคำ ตรัสถามว่า ถือไม้เท้าทำอะไร *พระธุดงค์*ไม่รู้จักพระองค์ ทูลตอบด้วยทะนงว่า ธุดงค์ ตรัสถามอีกว่า ธุดงค์ทำอะไรถึงต้องถือไม้เท้า ทูลแก้ต่อไปอีกว่า สำหรับกันสุนัข ตรัสว่า อ้อ ไปธุดงค์ก็ต้องเตรียมไม้ไปเพื่อตีสุนัขด้วย พระ

เหล่านั้นเก้อ แล้วตรัสสอนพระเหล่านั้นให้รู้สำนึกตัวว่า *การมาธุดงค์ต้องมาด้วยความสงบเสงี่ยม ปราศจากความเย่อหยิ่ง ไม่ควรแสดงตนแก่ใคร จงดูเยี่ยงพระองค์ เสด็จมารับบาตร พระพวกนี้ยังไม่รู้จักว่าใคร แม้จะถือไม้เท้าเพื่อกันสุนัข ก็ชื่อว่าขาดเมตตาจิต ไม่สมควรแก่พระธุดงค์ ตรัสให้พระเหล่านั้นเลิกถือไม้เท้าและห้อยลูกประคำเสีย* แล้วเสด็จกลับ ฯ

ก่อนเสวยเช้า เสด็จทอดพระเนตรภูมิฐาน*วัดศาลาแดง* ประทับหอฉันกลางคณะ มีพวกชาวบ้านนำอาหารบิณฑบาตมาตักบาตรและจัดสำรับถวายพระวัดนี้ ฯ เป็นธรรมเนียมของชาวบ้านนี้ ถึงเวลาเช้า พากันจัดอาหารสดมาทำบุญตักบาตรที่วัด ตามวันปกติได้ทราบว่ามีราว ๒๐ ราย ถ้าวันพระ ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ จึงจะทำบุญเลี้ยงพระที่ศาลา ฯ เวลาเช้า ๑ โมงเศษ ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลภัตตกาล เสด็จประทับศาลาโถง ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานที่ข้าราชการและราษฎรนำมาอังคาสพระสงฆ์ราว ๖๐ ราย ครั้นเสวยเช้า และทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตร*วัดปากเพรียว* ฯ วัดนี้ *พระอธิการธูป* เป็นเจ้าอาวาส *พระสิน* เป็นรองเจ้าอาวาส มีพระ ๑๗ รูป อุโบสถฝาผนังก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้อง ค่อนข้างใหญ่ แต่พระประธานในโบสถ์ยังไม่มี ขาดของสำคัญ ภูมิฐานวัดโปร่งดี ลานวัดรักษาเตียน กุฎีฝากระดาน มุงด้วยกระเบื้องบ้าง สังกะสีบ้าง แบ่งเป็นคณะเหนือ คณะใต้ พระอธิการธูปอยู่คณะใต้ พระสินอยู่คณะเหนือ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรทั้ง ๒ คณะ ฯ *พระมี* ซึ่งเดิมอยู่*วัดศาลาแดง* แล้วเกิดอธิกรณ์ขึ้นกับพระปลัดบุญวัดนั้น หากันด้วยเรื่องหยุมหยิม จนถึงมีพระมหาสมณวินิจฉัยให้แยกออกจากวัดศาลาแดงทั้ง ๒ รูป มาอยู่วัดนี้ ตรัสถามถึง พระอธิการธูปนำเฝ้า ประทานพระอนุศาสนี *ถึงเรื่องให้รู้จักถือเอาประโยชน์แห่งการเป็นหมอ คือให้มีใจเอื้อเฟื้อต่อพระสงฆ์ด้วยกัน ตลอดถึงพวกชาวบ้าน ในเวลาที่เขาป่วยไข้ ช่วยรักษาพยาบาลด้วยจิตเมตตา ไม่เรียกขวัญข้าว ค่ายา ไม่รับบำเหน็จรางวัล ประโยชน์ที่จะพึงได้ คือผู้ที่ได้รับอนุเคราะห์มีความนับถือ มีกิจการอะไรช่วยเอาเป็นธุระ เช่นนี้ประโยชน์ที่ได้รับชื่อว่าชอบธรรมด้วยกัน*

ทั้ง ๒ ฝ่าย มีพระบางองค์ตั้งรังเกียจพระหมอ เป็นการเคร่งเกินไป ทรงอธิบายถึงการที่ให้รู้จักปฏิบัติพระวินัย คือไม่ให้ถือเคร่งเกินไปจนเสียประโยชน์ แต่ไม่ให้หลวมเกินไปจนกลายเป็นสะเพร่า ต้องรู้จักปฏิบติให้พอดี จึงจะได้รับประโยชน์จากการปฏิบัติพระวินัย ฯ

ทรงปฏิสันถารแก่เจ้าอาวาส และรองเจ้าอาวาสอยู่จนเวลาเช้า ๔ โมงเศษ จึงเสด็จลงทางท่าน้ำหน้าวัด ประทับ*เรือพายม้า* พายล่องตามน้ำลงมา ประมาณ ๗ นาที ถึงวัดทองพุ่มพวง อันตั้งอยู่ทางฝั่งขวามือ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร *พระอธิการเฮง* เจ้าอาวาส กับพระลูกวัด ๗ รูป ยืนคอยรับเสด็จอยู่ข้างโบสถ์ เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์ ฯ โบสถ์วัดนี้ฝาผนังและหลังคาบัง และมุงด้วยสังกะสี ศาลาการเปรียญและกุฎีก็มุงด้วยสังกะสีล้วน ถึงหน้าร้อนคงร้อนพอดู ของก่อสร้างไม่มีอะไร พื้นวัดก็ยังรักษาไม่เรียบร้อย *พระปลัดบุญ*คู่วิวาทกับ*พระมี* ถูกแยกจาก*วัดศาลาแดง* มาอยู่วัดนี้ โปรดให้เฝ้าด้วย ภายหลังได้ประทานพระอนุญาตให้กลับคืนไปอยู่วัดศาลาแดงได้ตามเดิม ฯ ประทับอยู่จนเวลาจวนเพลจึงเสด็จกลับ พอเสด็จถึงที่ประทับก็เพลพอดี เสด็จประทับเสวยเพลที่ศาลาโถงวัดศาลาแดง มีราษฎรนำภัตตาหารมาอังคาสพระสงฆ์เหมือนเมื่อตอนเช้า ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์เสร็จแล้ว ประทานของแจก เวลาเที่ยงล่วงแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จจากที่ประทับ ทรงพระดำเนินไปโดย*ถนนสาวไห้* ผ่านหน้าโรงทหารปืนใหญ่ *นายพลตรี พระยาสุรินทรราชเสนี* จเรพัสดุทั่วไป กับ*นายพันตรี หลวงดำรงสุรินทร์ฤทธิ์* ผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๓ เมืองนี้ พร้อมด้วยนายทหารและพลทหารออกมารับเสด็จ พลทหาร ๑ กอง ยืนแถวเป่าแตรวงเพลงมหาชัยถวายคำนับ ทรงอำนวยพรแก่กรมทหารนี้แล้ว เสด็จต่อไปประมาณ ๒๐ นาที ถึงวัด*บ้านอ้อย* วัดนี้มีพระ ๕ รูป *เจ้าอธิการปลั่ง* เจ้าคณะหมวด*ตำบลบ้านอ้อย* เป็นเจ้าอาวาส เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์ ฯ โบสถ์วัดนี้ใหญ่ถึง ๕ ห้อง ฝาผนังก่ออิฐ พื้นปูกระเบื้องซิเมนต์ แต่มีทรุดบ้างแล้ว ทรงนมัสการพระ

แล้ว เสด็จออกมาประทับหน้าโบสถ์ ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแก่ *เจ้าอธิการปลั่ง* และพระลูกวัดทั่วกัน แล้วเสด็จต่อไปราว ๑๕ นาที ถึงวัดบึง มีพระองค์หนึ่ง กับชาวบ้าน ๒-๓ คน มีกำนันตำบลนี้เป็นต้น คอยรับเสด็จอยู่ที่ลานวัด ตรัสถามได้ความว่า วัดนี้มีพระองค์เดียวเท่านั้น *ชื่อซา* ทั้งอัตคัดต้องบิณฑบาตฉัน ชาวบ้านมี ๑๓ หลังคาเรือน สังเกตดูเป็นคนขัดสน *ตรัสให้เจ้าคณะหมวดคอยดูแลวัดนี้ ถ้าชาวบ้านไม่เอาใจใส่ ก็ควรจะปล่อยให้ร้างเสีย ถ้าจะเอาไว้เป็นวัดสำหรับตำบล ถึงหน้าเข้าพรรษาต้องหาพระที่อื่นมาอยู่ และประทานพระโอวาทแก่ราษฎรเหล่านั้น ให้มีความเอื้อเฟื้อและเอาใจใส่บริหารวัดที่อยู่ในตำบลของตน ให้ถือว่าเป็นวัดของตัว* มีพระ*มาอยู่ ควรช่วยบำรุงอุดหนุนด้วยปัจจัย ๔ กุฏีวิหารชำรุดช่วยกันซ่อมแซม ถ้าพระไม่มีอยู่ ควรนิมนต์มาจากที่อื่น เช่นนี้บ้านและวัดต่างย่อมได้อาศัยซึ่งกันและกัน ไม่ควรจะต่างคนต่างอยู่ แล้วไม่ดูแลกัน* ครั้นประทานโอวาทแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ ฯ โรงอุโบสถพังหมดแล้ว นอกจากฝาผนังด้านเหนือยังเหลือเป็นรูปอยู่บ้าง เขาทำเป็นหลังคาเครื่องไม้คลุมขึ้นไว้พออาศัยชั่วคราว มีพระพุทธรูปศิลาประดิษฐานอยู่ในโบสถ์นั้นมาก แต่หางามยาก ทั้งชำรุดเสียแล้วโดยมาก เหลือแต่พระเศียรบ้าง เหลือแต่องค์บ้าง และปรากฏว่ามีผู้เอามาต่อกันเข้าพอกปูนปั้นรูปใหม่ก็มี ในบริเวณโบสถ์นี้มีของฝีมือโบราณหลายอย่างเป็นรูปปรางค์กระเบื้องเล็ก ๆ สูงราวศอกเศษก็มี แต่เป็นชิ้นเป็นท่อน คุมให้ครบไม่ได้ ได้ฐานขององค์ได้ยอดขาดฐาน เพราะฉะนั้น จึงยังคงเหลืออยู่ ฯ ครั้นทอดพระเนตรบริเวณโบสถ์ทั่วแล้ว กำนันนำเสด็จทอดพระเนตรบึงอันเป็นเนมิตกนามของวัดนี้ บึงนี้อยู่หลังวัด ยาวเป็นลำมาบไปไกล แต่ส่วนกว้างราวเส้นเศษเท่านั้น ทรงสันนิษฐานว่าไม่ใช่บึงแท้ คงเป็นลำน้ำเก่า กลางบึงมีบัวหลวงประปราย เขาทำเป็นสะพานไม้ข้ามกลางบึง เสด็จข้ามไปโดยสะพานนี้ มีทางที่จะเสด็จกลับทางนี้ได้ ไม่ซ้ำทางเก่า จึงเสด็จกลับทางนี้ เสด็จกลับถึงที่ประทับค่ำพอดี ฯ

เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จประทับศาลาวัดศาลาแดง มีราษฎรพากันมาเฝ้ามากขึ้นกว่าวันก่อน เสด็จขึ้นประทับบนธรรมาสน์ ประทานศีล ๕ แล้วประทานธรรม *ทรงแสดงพลธรรม คือธรรมเป็นกำลังของผู้ครองเรือน ๔ ประการ คือกำลังกาย ๑ กำลังทรัพย์ ๑ กำลังคุณ ๑ กำลังพวกพ้อง ๑* ครั้นจบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ ค่ำวันนี้มีพระธุดงค์มาคอยเฝ้าอยู่เต็มสนามหญ้าหน้าวัด เพราะเมื่อเช้านี้ได้ตรัสให้ผู้ว่าราชการเมืองสั่งคนให้คอยสกัดพระธุดงค์ไว้คอยเฝ้าในเวลาค่ำ เพื่อจะได้ประทานพระโอวาท ต่างมาพักปักกลดอยู่ ณ สนามหญ้าหน้าเมืองดาษดื่นทั่วไป รวมหมดด้วยกันราว ๑๕๐ รูป จะทรงสั่งสอนที่ศาลา สถานที่ไม่พอกันนั่ง จึงตรัสให้ยกพระเก้าอี้ไปตั้งใต้ต้นมะขามกลางสนามหญ้า เสด็จไปประทับประทานพระอนุศาสนีแก่พระธุดงค์เหล่านั้น

ในเบื้องต้นทรงแสดงเหตุที่ให้ประชุมพระธุดงค์เฝ้าในวันนี้ คือทรงพระดำริเห็นว่า พระธุดงค์ในบัดนี้มีความประพฤติไม่น่าเลื่อมใส ไม่สมแก่พระธุดงค์ เช่น เดินทางมีผู้หญิงและเด็กผู้ชายตามไปด้วย ปักกลดที่ใกล้ประชุมชน เพื่อประสงค์จะให้ชาวบ้านรู้ ห้อยลูกประคำ และถือไม้เท้าเข้าไปในบ้าน แสดงตนว่าเป็นพระธุดงค์ ด้วยมุ่งลาภ มุ่งสรรเสริญเป็นใหญ่ มีพระประสงค์จะทรงชี้แจงให้พระธุดงค์เข้าใจในเรื่องถือธุดงค์ จะได้รู้จักถือเอาประโยชน์ที่ควรจะได้ ฯ ทรงแสดงต้นเค้าของธุดงค์ ที่พระแต่ก่อนได้ประพฤติกันมาอย่างไร และมีผลอย่างไร ฯ พระแต่ก่อนท่านประพฤติกันมาด้วยความเป็นผู้สันโดษมักน้อย มีผลคือทำตนให้สงบ เป็นกายวิเวก เป็นทางให้บำเพ็ญจิตตวิเวกต่อไป และแบบเก่าที่ท่านคิดให้มีบริขารเฉพาะแต่พอดี เช่น บริขาร ๘ และกลดเป็นต้นนั้น เพราะเป็นของต้องการใช้พอเอาไปคนเดียวได้ คล้ายกับเครื่องเดินทางของทหาร เหมาะสำหรับผู้เดินทาง เป็นธรรมเนียมที่ดีมาก แต่พระในบัดนี้ มักประพฤติธุดงค์ด้วยความงมงาย ไม่รู้ว่าธุดงค์เป็นอย่างไร มุ่งหมายผลอย่างไร จึงพาให้ประพฤติเขวไม่ถูกทาง ฯ การมาธุดงค์เพื่อหาที่วิเวก กลับมาปักกลดใกล้บ้าน ถือไม้เท้า แขวนลูกประคำเข้าไปในบ้าน แสดงตนให้เขารู้ว่ามาธุดงค์ ทั้งมี

ความทะนงด้วยประการต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น พระธุงค์ที่ทูลตอบด้วยความทะนงเมื่อเวลาเช้านี้ ฯ การถือธุดงค์เดี๋ยวนี้สักแต่ว่าเป็นพิธี จะว่าอยู่ป่าก็ไม่ใช่ โคนไม้ก็ไม่เชิง และไม่ใช่อัพโภกาสที่แจ้ง ไม่ควรทะนงตนจนเกินไป ไม่ควรปักกลดใกล้ที่ประชุมชน ควรเลือกหาที่ไม่ไกลไม่แค่นักจากหมู่บ้านพอมาบิณฑบาตถึง ไม่ควรถือไม้อันเป็นการผิดกิจพระวินัย และอย่าเอาอย่างฤๅษีแขวนลูกประคำ มีเครื่องเคราารุงรัง ฯ ลูกประคำมีไว้สำหรับนึกถึงพุทธคุณหรือเจริญกัมมัฏฐาน เช่น จบหนึ่ง ก็ชักลูกประคำไปเม็ดหนึ่งจนครบ ๑๐๘ เพื่อทำใจให้เป็นสมาธิ จึงจะมีประโยชน์ ฯ อนึ่ง การมีชีมีผู้หญิงติดไปด้วย เป็นมลทินของบรรพชิต ทั้งผิดกิจพระวินัย ที่ท่านห้ามไม่ให้ชวนผู้หญิงเดินทางร่วมกัน แม้ถึงจะเป็นเด็กผู้ชายก็ไม่ดี เพราะเคยมีพระบางองค์ใช้ให้ช่วยประกาศตนแก่ชาวบ้าน ให้เขานิยมนับถือ หวังจะได้ลาภได้ผล อันเป็นทางเลี้ยงชีพไม่ชอบธรรม การมาธุดงค์ไม่ควรหวังลาภหวังผลสักการะอามิส ต้องมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ และอบรมจิตด้วยคุณธรรมที่ดี แล้วทรงแสดงธุดงค์ ๑๓ ทั้งอย่างสูง อย่างกลาง อย่างต่ำ มีพระแต่ก่อนท่านประพฤติกันมาอย่างไร ตั้งต้นแต่การสมาทาน ตลอดถึงอานิสงส์อันเป็นผลที่มุ่งหมาย ให้ละความประพฤติอันไม่สมควรดังกล่าวแล้วนั้นเสีย ประพฤติตนให้เป็นผู้มักน้อยสันโดษ ประกอบด้วยสมาจารอันบริสุทธิ์ มีศีลและวัตตคุณอันปราศจากโทษ สมควรแก่ธุดงค์ แล้วทรงแสดงหัวใจกัมมัฏฐานอันจักให้สำเร็จผลแก่ผู้มุ่งธุดงคุณนั้น ๆ ฯ

ครั้นประทานพระโอวาทจบแล้ว ประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและหัวใจสมถกัมมัฏฐานแก่พระธุดงค์เหล่านั้นทั่วกัน แล้วเสด็จประทับกลางศาลา เจ้าคณะแขวงเมืองนี้ต่างนำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะพระอธิการในแขวงของตน ๆ เฝ้าเรียงตัว ตรัสถามความเป็นไปของพระสงฆ์และการคณะในแขวงสาวไห้กับแขวงหนองแค ส่วนแขวงเมืองกับแขวงแก่งคอย เจ้าคณะยังมาไม่พร้อม โปรดให้รอไว้เฝ้าในวันหลัง ฯ พระครูโต(๒๔) เจ้าคณะแขวงสาวไห้ ปกครองการคณะในแขวงเรียบร้อย ประทานย่ามและพัดตรามหาสมณุตมาภิเษก นอกนั้น ประทานตามชั้น

ตามความสามารถ ฯ เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ใน*แขวงสาวไห้* การคณะเรียบร้อย เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด ต่างตรวจวัดทั่วถึง หยั่งทราบความเป็นไปด้วยตลอด ฯ *พระครูโต* เป็นเจ้าคณะแขวงมา ๑๕ ปีแล้ว ยังไม่ได้รับความชอบอย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงดังนั้นก็ไม่แสดงความย่อท้อ เอาใจใส่เป็นธุระพระศาสนาโดยเต็มกำลัง และมีเจ้าคณะหมวดตัวรอง ๆ ลงไป ที่เอาใจใส่ในการงานอีกหลายรูป มีพรรษาอายุมาก ๆ ก็มี เช่น *พระอุปัชฌายะอ่วม วัดบ้านใหม่* เจ้าคณะหมวด*ตำบลไก่เซ้า* อายุถึง ๗๕ ปีแล้ว ยังเอาใจใส่ในการพระศาสนาแข็งแรง เขานิมนต์ไปนั่งอุปัชฌายะไกล ๆ ก็อุตสาหะไป ถึงหน้าทอดกฐินวัดไหนในหมวดของท่านยังไม่มีใครทอดกฐิน ท่านเป็นธุระจัดแจงทอดเองเป็นที่รักใคร่เคารพนับถือของชาวบ้านชาววัด ปกครองการเรียบร้อย ทรงสรรเสริญว่าควรเป็นตัวอย่างที่ดีของเจ้าคณะทั้งหลาย ฯ

ส่วนใน*แขวงหนองแค* การคณะยังก้าวก่าย คือ *พระครูนิเทศธรรมกถา* เป็นเจ้าคณะแขวง แต่อยู่*บ้านสร้าง อำเภอพระราชวังกรุงเก่า* ต่างเมืองกัน นี้เป็นเหตุให้การบังคับบัญชาไม่สิทธิ์ขาด ที่ปรากฏในคราวรับเสด็จนี้เอง คือเนื่องจากตรัสถามถึงการคณะ ได้ทรงทราบว่า พระอุปัชฌายะในแขวงนี้ ๓ รูป คือ *พระอุปัชฌายะยอด วัดหนองปลาแข็ง* ๑ *พระอุปัชฌายะบัว วัดบ้านลำ* ๑ *พระอุปัชฌายะตัน วัดอู่ทอง* ๑ หามาเฝ้าไม่ ได้โปรดให้*พระมหานายก* เจ้าคณะปลัดมหาสังฆปริณายก ออกหมายเรียกตัวให้มาเฝ้าในวันที่ ๒๕ มกราคมนี้ ถ้าจะมาไม่ทัน ให้ลงไปเฝ้าที่กรุงเก่าให้ทัน ในวันที่ ๓๐ มกราคมนี้ รูปใดอาพาธ ให้รูปนั้นลงไปเฝ้าที่กรุงเทพ ฯ ในระหว่างที่ยังไม่ได้เฝ้า ให้งดความเป็นอุปัชฌายะไว้ชั่วคราว ฯ

อันเจ้าคณะแขวงผู้อยู่ต่างแขวง ต้องเป็นผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้จริง ๆ จึงควรให้เป็น มิฉะนั้นทำให้การคณะก้าวก่ายไม่เป็นระเบียบ ฯ แม้เจ้าคณะหมวดในแขวงนี้ ก็ไม่ค่อยมีหลักแหลม ไม่ทันเจ้าคณะหมวดในแขวงสาวไห้ แต่*พระวินัยธรยอด วัดเกาะกลาง* อยู่ที่แขวงหนองแคนั้นเอง เป็นรองเจ้าคณะแขวง ดูเป็นผู้เอาใจใส่ในการงานอยู่ มีพระดำรัสถาม

ข้อความอะไร กราบทูลได้ดีกว่าเจ้าคณะแขวง ฯ

๗. วันที่ ๒๓ ม.ค. เมื่อคืนนี้ *พระธุดงค์*พากันสวดมนต์ เสียงเซ็งแซ่ทั้งตอนหัวค่ำและเช้ามืด ทรงรำพึงอยู่ตั้งแต่เมื่อคืนนี้แล้วว่า พระธุดงค์มาพักอยู่มากด้วยกัน เช้าขึ้นบิณฑบาตจะไม่พอฉัน ทรงพระดำริจะให้พวกคฤหัสถ์ที่ตามเสด็จช่วยกันจัดภัตตาหาร ตักบาตร แต่*นายเนียน* ธรรมการเมือง มีใจศรัทธาทูลรับอาสาว่าจะเตรียมของไว้ตักบาตรให้พอแก่จำนวนพระ จึงสิ้นพระวิตก ฯ

เวลาเช้า ย่ำรุ่งครึ่ง เสด็จประทับวัดศาลาแดง ทอดพระเนตร*นายเนียน*กับภรรยาตักบาตรพระธุดงค์ ข้าวองค์ละขันย่อม ๆ มีห่อของคาวและของหวานพร้อม แม้ไม่ได้ที่ไหนก็คงพอฉัน ฯ ทอดพระเนตรเห็นพระที่มารับบิณฑบาตหมู่หนึ่งนุ่งห่มผ้าสะพายบาตรเรียบร้อยเป็นสมณสารูป ตรัสปราศรัยแก่องค์หัวหน้า ทรงทราบว่า*ชื่อน่วม* อยู่*วัดลาดหอย อำเภอบางปลาม้า เมืองสุพรรณบุรี ตรัสชมว่าเป็นผู้มีสมณสารูปดี ฯ ทอดพระเนตรการตักบาตรพระธุดงค์เสร็จแล้ว เสด็จกลับที่ประทับ ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลเชิญเสด็จเสวยกาแฟ เพราะวันนี้มีกำหนดว่าจะเสด็จโดยรถไฟไปเสวยเช้าที่วัดป๊อกแป๊ก* เขาเกรงว่าจะสาย ครั้นเสวยกาแฟพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเสร็จแล้ว เวลาเช้าราว ๑ โมง เสด็จประทับสถานีพอรถไฟมาถึงจึงเสด็จขึ้นประทับ

เวลาเช้า ๑ โมง ๓๗ นาที รถเคลื่อนจากสถานี รถเดินราว ๑๐ นาทีถึง*สถานีป๊อกแป๊ก* พระสงฆ์ประมาณ ๒๐ รูป มี*พระครูมี* เป็นหัวหน้า กับกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ราษฎรในตำบลนี้มาคอยรับเสด็จ เสด็จลงจากรถ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว ทรงพระดำเนินจากสถานีรถไฟไปทางทิศตะวันออกราว ๑๐ นาที ถึงวัด*ป๊อกแป๊ก* เสด็จขึ้นประทับศาลาการเปรียญ เป็นศาลา ๓ ห้องเล็ก ๆ ทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ต้องนั่งยัดเยียดกัน ณ ที่นี้ชาวบ้านเตรียมสำรับคาวหวานไว้คอยเลี้ยงพระราว ๑๐๐ รายเศษ ทรงรับประเคนทั่วกันแล้ว ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว โปรดให้พวก

คฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จเลี้ยงดูกันอีกตอนหนึ่ง แม้เช่นนั้นสำรับยังเหลือเฟือ แล้วประทานของแจกแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

วัดป๊อกแป๊กนี้ เป็นวัดสร้างใหม่ได้สัก ๖ ปี ยังไม่มีของก่อสร้างอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน กุฎีมี ๔–๕ หลัง แต่โกโรโกเตเต็มที มีพระอยู่ ๖ รูป เจ้าสำนักชื่อ*มี* พอเป็นที่อาศัยทำบุญของชาวบ้านตำบลนี้ ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๒๒ นาที เสด็จจากวัดป๊อกแป๊กไปทางทิศตะวันออก เพื่อทอดพระเนตรวัดในตำบล*บ้านดอน*ต่อออกไปอีก ผ่านไปกลางทุ่งนา มีป่าละเมาะและหมู่บ้านเป็นหย่อม ๆ หนทางที่เสด็จไป บางแห่งเป็นทางเกวียน มีฝุ่นฟุ้ง ต้องเดินกระจายกัน และหลีกไม่เข้าทางเกวียน ฯ เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดหนองโนเหนือ ตำบลบ้านหนองโน พระอธิการมี* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ กับพระลูกวัด ๗ รูป ยืนคอยรับเสด็จอยู่ที่ปากตรอกวัด เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ ประทานของแจกแก่พระวัดนี้ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทับพักอยู่สักครู่หนึ่ง แล้วเสด็จต่อไประยะทางประมาณอีก ๑๒ นาที ถึง*วัดหนองโนใต้* ซึ่งเขากำหนดไว้ว่าเป็นที่ประทับเสวยเพล *พระอธิการมาก* เจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระลูกวัดและต่างวัดประมาณ ๓๐ รูป ยืนเข้าแถวคอยรับเสด็จอยู่กลางลานวัด เสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัดแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ เป็นศาลา ๔ ห้อง อย่างใหญ่ กว้างขวาง มีราษฎรเตรียมสำรับไว้คอยถวายเพลประมาณ ๒๐๐ ราย ทรงรับประเคนทั่วกันแล้ว ประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่น เสวยแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตดทานของพวกราษฎรเหล่านั้น *ทรงแสดงสามัคคีธรรมและธรรมสำหรับผูกสามัคคี* จบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์รับอนุโมทนา แล้วประทานของแจกแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ทรงปฏิสันถารแก่ราษฎรเหล่านั้นอยู่จนเวลาบ่าย ๑ โมงเศษ จึงเสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรกุฎีอันเป็นที่อยู่ของพระวัดนี้

เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จกลับจากวัดหนองโนใต้ แยกจากทางเดิมเพื่อ

เสด็จทอดพระเนตรวัด*นาร่อง* อันเป็นที่อยู่ของพระครูมี เจ้าคณะแขวงจาก*วัดหนองโนใต้* ถึงวัดนาร่อง ระยะทางราว ๔๐ นาที เมื่อเสด็จถึง มีพระสงฆ์ราว ๔๐ รูปยืนแถวรับเสด็จ และราษฎรตำบลนี้ประมาณ ๑๐๐ คนนั่งเรียงแถวจุดธูปเทียนสักการบูชา เสด็จประทับบนศาลาการเปรียญ ประทานธรรมเทศนาแก่ราษฎรเหล่านั้น *ทรงแสดงกรณียธรรม ๒ ประการ คือ บุพพการและปฏิการ* จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่ราษฎร แล้วเสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานวัด เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์

เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จกลับจากวัดนาร่อง ทรงพระดำเนินมาตามทุ่งนาราวครึ่งชั่วโมง ถึง*สถานีป๊อกแป๊ก* ประทับพักคอยรถอยู่ชั่วโมงกว่าบ่าย ๕ โมง ๔๒ นาที รถจึงมาถึง เสด็จกลับถึงที่ประทับจวนย่ำค่ำ ฯ

เวลา ๑ ทุ่มเศษ เสด็จประทับศาลา ประทานธรรมเทศนาแก่ราษฎรทรงแสดงธรรมเครื่องแก้ความติดขัด ใจความว่า *ธรรมดาคนเราแม้จะตั้งตนได้แล้ว ก็ยังจะต้องพบความขัดข้องในระหว่าง ๆ อีก เพราะฉะนั้น ต้องบำเพ็ญคุณธรรมไว้เป็นเครื่องแก้ความติดขัดนั้น ๆ ให้บริบูรณ์ ข้อต้นให้มีปัญญารู้จักค้นคว้าเหตุผล แหวกช่องความติดขัดนั้น ๆ ให้ลุไปได้ และให้มีสติคอยเหนี่ยวรั้ง ให้ใช้ปัญญาในทางที่ถูก ให้มีความเพียรบากบั่น มุ่งจะฉวยผลที่หมายให้ได้ หากจะย่อท้อเสียในกลางคัน ให้มีขันติความอดทนยังฉวยผลที่หมายไม่ได้ ไม่ทอดธุระเสีย ทรงยกพระบรมศาสดาทรงแสวงหาโมกขธรรมจนได้ และพระชนกเรือแตก ไม่ทอดอาลัยในชีวิต พยายามว่ายน้ำไปจนรอด ขึ้นเป็นตัวอย่างของผู้ที่มีคุณธรรมเหล่านี้*

ครั้นจบแล้ว ประทับกลางศาลา โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า พระครูพัด เจ้าคณะ*แขวงแก่งคอย* กับพระ*นนท์* รองแขวง ลงมาเฝ้าในวันนี้ พระครูพัดไม่ได้ป่วยหนักหนาอะไร เป็นแต่อ้างเลศเท่านั้น ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระสงฆ์และการคณะในแขวงเมืองกับแขวงแก่งคอย พระครูพัดและพระนนท์กราบทูลการงานในหน้าที่ให้ทรงทราบไม่ได้ตลอด และพระครูพัดหาได้อยู่ในอำเภอแก่งคอยไม่ อยู่ที่วัด*บ้านแก่ง* แขวงอำเภอเมืองนี้เอง

ในปีหนึ่งจะขึ้นไปตรวจแขวงสักครั้งหนึ่งก็ทั้งยาก เป็นเจ้าคณะแขวงอยู่แต่โดยชื่อ หาได้เอาใจในการคณะไม่ เจ้าคณะหมวดก็ไม่มีมาเฝ้า ได้ทราบว่าสึกเสีย ๒ รูป ลาไปเที่ยวรูปหนึ่ง ทั้งนี้เป็นเพราะเจ้าคณะแขวงขาดความสอดส่อง เลือกตั้งเจ้าคณะหมวดไม่เป็น ตรัสให้พระครูพัดนำพระในแขวงแก่งคอยเฝ้า เพื่อจะได้ทรงหยั่งทราบการคณะจากรูปอื่นบ้าง ได้พระเฝ้าอีก ๒ รูป คือ *พระอุปัชฌายะดา* เจ้าอาวาส*วัดท่าศรีโพ* ๑ *พระอธิการจอน* เจ้าอาวาส*วัดบ้านม่วง* ๑ ฯ พระอุปัชฌายะดา[๒๕] เป็นผู้ใหญ่ ทั้งเป็นผู้คล่องแคล่ว มีพระดำรัสถามข้อความอะไร กราบทูลให้ทรงทราบได้แทบทุกประการ พระอธิการจอนก็ดูเป็นผู้เอาการเอางานอยู่ ทั้ง ๒ รูปนี้ไม่มีหน้าที่เกี่ยวแก่การคณะ ยังกราบทูลให้ทรงทราบได้เป็นที่พอพระทัยประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระ ๒ รูปนี้ ส่วนพระครูพัดกับพระนนท์ประทานย่ามชนิดสามัญ ฯ เวลา ๑ ยาม ๕ นาที เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดหนองโนเหนือ หนองโนใต้* ตั้งอยู่ใน*ตำบลบ้านหนองโน* เป็นวัดประจำตำบล ระยะทางไม่ไกลกันนัก เดินราว ๑๒ นาที วัดหนองโนใต้ภูมิฐานดีกว่าวัดหนองโนเหนือ กุฎีมีหลายหลัง ตั้งเป็นหมู่ใหญ่ พระมี ๑๗ รูป อยู่ไม่เต็ม โบสถ์ก่ออิฐถือปูน ฝาผนังเขียนรูปภาพ แต่เป็นฝีมือหยาบ ๆไม่มีน่าดู ฯ หลังวัดออกไปมีเป็นบึงใหญ่ สัณฐานกลม เขาว่าส่วนกว้างที่สุดราว ๑๐๐ เส้นเศษ เป็นบึงแท้ เรียกชื่อว่าบึงหนองโน คำว่า “โน” นั้น ได้ยินว่าเป็นชื่อหญ้าชนิดหนึ่ง หาใช่โสนไม่ เหตุนี้กระมัง ตำบลบ้านนี้จึงชื่อว่าหนองโนตามชื่อบึง ฯ

ชาวบ้านตำบลนี้ ดังได้ทราบ เป็นคนพอทำพอกิน ไม่มั่งมีนักหรือขัดสนนัก หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นพื้น ในตำบลนี้เขาว่าหาไม้ไผ่ปลูกเรือนยาก ต้องไปซื้อมาจาก*บ้านป๊อกแป๊ก* ใช้มุงหลังคาด้วยหญ้าคากรองเป็นพื้น อัตคัดอย่างชาวบ้านดอน แต่ได้ทราบว่าเป็นคนใจบุญ เอื้อเฟื้อในกิจพระศาสนา เอาใจใส่ซ่อมแซมวัด บำรุงพระสงฆ์ไม่ให้อัตคัดด้วยปัจจัย ๔ แต่พระที่ตำบลนี้กิริยามรรยาทเร่อร่า ไม่รู้จักเข้าสมาคม คงจะ

ยังไม่ค่อยได้สมาคมกับพระที่ดีกว่าและเห็นอย่าง ยังเซอะมาก พวกชาวบ้านเขาฉลาดและเรียบร้อยกว่า เวลาที่ตรัสปฏิสันถารปราศรัยกับเขา เขาทูลได้เรียบร้อย ฯ

วัดนาร่อง เป็นวัดพึ่งสร้างใหม่ได้ ๗ ปีนี่เอง กุฎียังไม่มีกี่หลัง เป็นฝากระดาน มุงสังกะสี อุโบสถก่ออิฐถือปูน แต่อยู่ข้างละฟากกับหมู่กุฎี มีลำน้ำเก่าที่ตื้นเขินจนทำนาได้ ที่เรียกว่า*นาร่อง*คั่นกลาง เขาทำเป็นสะพานข้ามยาวเส้นเศษ ลานวัดรักษาเตียนสะอาดดี มีต้นไม้ครึ้มน่ารื่นรมย์ ฯ *พระครูมี* เจ้าอาวาสวัดนี้ เดิมอยู่วัดหนองโนใต้ เมื่อชาวบ้านนาร่องสร้างวัดนี้ขึ้นสำหรับตำบล จึงนิมนต์พระครูมาครองวัดนี้ ย้ายมาได้ ๕ ปีเข้าปีนี้ เป็นผู้ที่ชาวบ้านมีความนิยมนับถืออยู่ ฯ

ตำบลบ้านดอนเหล่านี้ อยู่ในเขตอำเภอเมือง เจ้าคณะแขวงมาอยู่ที่นี่ น่าจะไม่สะดวกแก่การปกครอง เพราะไม่เป็นศูนย์กลาง ทั้งไกลจากเมือง มีเหตุการณ์อะไรรู้ได้ช้า ไม่เหมือนอยู่ในเมือง ฯ อนึ่ง เนื่องจากตรัสถามถึงการคณะในแขวงนี้ ได้ทรงทราบว่าในแขวงอำเภอเมืองนี้มีพระอุปัชฌายะแต่*พระครูมี*รูปเดียว ไม่พอแก่กุลบุตรผู้จะอุปสมบท บางคราวพวกชาวบ้านไปนิมนต์พระอุปัชฌายะกรุงเก่ามาให้อุปสมบทก็มี เป็นการก้าวก่ายไม่ถูกระเบียบแก่การปกครองคณะสงฆ์ ครั้นจะสั่งตรงแก่เจ้าคณะแขวงให้ห้ามปรามก็ไม่เหมาะ จึงได้ตรัสให้เป็นภารธุระของเจ้าคณะหมวดที่จะคอยดูแล อย่าให้พระอุปัชฌายะเมืองอื่นมาให้อุปสมบท ฯ

อีกประการหนึ่ง เจ้าคณะหมวดในแขวงอำเภอเมืองนี้ ๓ พรรษาก็มี โดยที่สุดพรรษาเดียวก็มี ได้ทราบว่าที่อื่นก็มีเหมือนกัน ตรัสสอบถามได้ความว่า เจ้าคณะแขวงเคยให้เจ้าวัดใดเป็นหมวด เมื่อว่างลง ก็ให้เจ้าวัดนั้นที่เป็นใหม่ว่าต่อไป เมื่อหาเจ้าวัดที่สมควรไม่ได้ เจ้าคณะหมวดก็ต้องเป็นผู้ไม่สมควรตามกัน ฯ แท้จริง ตำแหน่งเจ้าคณะหมวด จะย้ายไปอยู่วัดอื่นเช่นเดียวกับตำแหน่งเจ้าคณะแขวงก็ได้ ดีกว่าเลือกผู้มีพรรษาอ่อน ที่ยังไม่สันทัดในการงาน ฯ ได้ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* ยกเจ้าคณะหมวดที่มีพรรษาหย่อนกว่า ๑๐ ออกเสียจากตำแหน่ง ถ้ารูปใดมีพรรษาพ้น ๕ แล้ว

แต่ยังหย่อน ๑๐ ได้การได้งาน ต้องได้รับอนุญาตก่อนจึงตั้งได้ ฯ

อนึ่ง บางวัด มีเจ้าอาวาสเพียง ๒ พรรษาก็มี ตรัสว่า พระเพียง ๒ พรรษายังเด็กนัก ยังเป็นนวกะอยู่ กิจของตนเองก็คงรู้ไม่ตลอด นับประสาอะไรจะปกครองผู้อื่น ตรัสแก่เจ้าคณะหมวดให้คอยสอดส่องดูว่า *วัดในหมวดของใครมีเจ้าอาวาสหย่อนกว่า ๕ พรรษาลงมา จะเลือกหาเจ้าอาวาสให้มีพรรษาเกินกว่า ๕ ขึ้นไปไม่ได้ จงใคร่ครวญดู ถ้าเห็นว่าเป็นวัดสำหรับตำบลจะยุบเสียมิได้ อาจหาเจ้าอาวาสมาแต่อื่นได้ ก็จงหามา ถ้าหาไม่ได้ จงมอบวัดให้แก่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้นให้เอาเป็นธุระดูแลรักษา พระเป็นแต่ผู้อยู่อาศัย* วิธีนี้ได้ทรงแนะนำให้จัดมาแล้วใน*เมืองกำแพงเพชร*และ*เมืองสุโขทัย*ในตำบลที่หาพระยาก เห็นว่าจักเป็นผลดี ฯ

๘. วันที่ ๒๔ ม.ค. วันนี้เป็นวันที่จะเสด็จขึ้น*เขาพระฉาย* เสวยเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที เสด็จประทับรถยนต์พร้อมด้วยพระผู้ตามเสด็จ มีรถยนต์พวกข้าราชการตามเสด็จ ๑ คัน รถแล่นออกจากเมืองข้ามทางรถไฟไปโดยทางตัดใหม่ ตัดไปในท้องทุ่งนา รถเดินราวครึ่งชั่วโมงถึงชายเขา ที่เขาเรียกว่า*ประตูป่า* รถเดินขึ้นบนที่สูงเสมอ สองข้างทางเป็นป่าทึบขึ้นทุกที เป็นป่าไม้ไผ่บงบ้าง ไม้ยางและไม้ขอนสักเล็ก ๆ บ้าง เวลาเช้า ๔ โมง ๗ นาที ถึงลานเขาพระฉาย เสด็จลงจากรถ *พระธุดงค์* ประมาณ ๒๐๐ เศษ ยืนรายแถวสองข้างทางรับเสด็จ ทรงพระดำเนินขึ้นนมัสการพระฉาย บันไดอันเป็นทางขึ้นค่อนข้างชัน ทรงถวายเครื่องสักการะ นมัสการ*พระพุทธฉายา*แล้ว เสด็จขึ้น*เขาลม* ตามทางขึ้น บางแห่งชันเขาทำเป็นราวไม้ไผ่ไว้สำหรับยึด และปลูกร้านย่อม ๆไว้เป็นที่พักในระหว่าง ๆ เนื่องในการรับเสด็จคราวนี้ จวนถึงยอดมีที่ราบเป็นลาน เขาปลูกปะรำไว้เป็นที่ประทับพัก ต่อขึ้นไปจากนี้ ยอดเขาแยกเป็น ๓ ยอด ยอดหนึ่งสูงราว ๖ วา มีมณฑปหลังย่อม ๆ อยู่บนนั้น เป็นที่ประดิษฐาน*พระบาทจำลอง* อีกยอดหนึ่งสูงราว ๓ วา มีวิหารหลังเล็ก ๆ อยู่บนนั้น แต่ชำรุดมากแล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรทั้ง ๒ ยอด แต่อีกยอดหนึ่งไม่มีของก่อสร้างอะไรไม่ได้เสด็จขึ้น ฯ เมื่อยืนอยู่บนยอดเขาทั้ง ๒ นี้ เห็นวนะและพื้นที่ราบได้ไกล

จนสุดสายตา แลเห็นป่าและทุ่งนาสลับกัน นับว่าเป็นที่ทำให้เบิกบานใจได้แห่งหนึ่ง ฯ

เวลาจวนเพล เสด็จลงจากเขา ประทับเสวยเพลที่ศาลา ๙ ห้อง เชิงเขาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย พวกราษฎรที่ขึ้นมาออกร้านขายของและที่ขึ้นมานมัสการพระฉาย ต่างนำอาหารสดมาตั้งเครื่องและเลี้ยงพระสงฆ์เป็นอันมาก เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของมหาชน *ทรงแสดงพระพุทธคุณ ทรงยกพระฉายขึ้นเป็นที่อ้างว่าเป็นที่ส่อพระเกียรติคุณของพระศาสดาเพียงไร แม้จะเสด็จนิพพานนานแล้ว มหาชนยังพากันมาทำสักการบูชาเจดีย์ ที่เข้าใจกันว่าพระศาสดาของตนได้มาประทับบังฝนแล้วฉายพระรูปให้ปรากฏไว้ คำนี้จะเท็จจริงอย่างไรก็ตาม แต่ข้อสำคัญได้แสดงพระคุณของพระองค์ให้ปรากฏว่าเป็นที่สักการเคารพของมหาชนทั่วไป และตามที่เขาพูดกันว่า คนบาปหนาหาได้เห็นพระฉายไม่ คนที่เป็นสัตบุรุษ จึงจะได้เห็นพระฉาย คำนี้ ไม่ไร้เหตุผลเสียทีเดียว เป็นคำอุปมาที่เปรียบด้วยพระโอวาทของพระศาสดาที่ประทานแก่พระวักกลิว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นพระองค์ ผู้ใดเห็นพระองค์ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม เพราะฉะนั้น เมื่อชนทั้งหลายได้มานมัสการพระฉายแล้ว ควรระลึกถึงพระคุณสมบัติของพระองค์ด้วยน้ำใจอันแจ้งชัดจนได้ศรัทธาเลื่อมใส จึงจะชื่อว่าได้เห็นพระองค์ ความเห็นนี้เป็นอย่างประเสริฐเรียกว่าทัสสนานุตตริยะ และควรปฏิบัติตนให้ดำเนินตามปฏิปทาของพระองค์ที่ได้ทรงไว้เป็นแบบอย่าง เช่นนี้จักได้รับประโยชน์แห่งการมานมัสการพระฉายโดยแท้จริง ฯ* ครั้นประทานพระธรรมเทศนาจบแล้วทรงยถา พระสงฆ์รับอนุโมทนา แล้วประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรเหล่านั้น แล้วเสด็จขึ้นนมัสการพระฉายอีกครั้งหนึ่ง ทอดพระเนตรบริเวณเหล่านั้นทั่วแล้ว เสด็จลง

เวลาบ่าย ๒ โมงตรง เสด็จจากเขาพระฉาย ขากลับทรงพระดำเนินมาโดยทาง*บ้านปากข้าวสาร* ประทับวัดบ้านพลับและวัดบ้านปากข้าวสารในระหว่างทาง ฯ

วัดบ้านพลับ มีพระองค์เดียว *ชื่อสา* กับสามเณรอีกรูปหนึ่ง กุฎีมี ๒ – ๓ หลัง ฝาขัดแตะมุงแฝก ตรัสว่า วัดสำหรับตำบลเช่นนี้ มีพระรูปเดียว ทรงเสียดาย ฯ

วัดปากข้าวสาร ภูมิฐานวัดค่อนข้างดี มีโรงอุโบสถ และกุฎีเป็นหลักฐาน พอสมเป็นวัดสำหรับตำบล มีพระ ๕ รูป *พระอธิการอยู่* เป็นเจ้าอาวาส มีพรรษา ๗ บวชเมื่อภายแก่ เดี๋ยวนี้มีอายุถึง ๗๒ แล้ว พระลูกวัดอีกองค์หนึ่ง *ชื่ออยู่* และบวชเมื่อภายแก่เหมือนกัน แต่ยังแข็งแรงกว่าเจ้าอาวาส กราบทูลได้คล่องแคล่ว หลังวัดมีเขาย่อม ๆ อยู่เขาหนึ่ง มีชื่อว่า *เขาน้อย* พระอยู่กราบทูลว่า บนยอดเขามีวิหารเก่าแก่อยู่หลังหนึ่ง ตรัสให้พระอยู่นำทางขึ้นไปทอดพระเนตร เป็นวิหารทำอย่างแบบโบราณ ไม่มีบานหน้าต่าง เหลือแต่ซากฝาผนัง ในวิหารมีพระศิลากองอยู่เรี่ยราย แต่ไม่มีที่ครบบริบูรณ์ทั้งองค์ มีแต่พระเศียรบ้าง พระองค์บ้าง คุมกันไม่ติด ฯ บนยอดเขานี้เป็นที่ราบ ได้ลมดี มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นเต็ม ไม่สูงจากพื้นดินเท่าไรนัก ขึ้นลงไม่ทันเหนื่อย ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จลงประทับปะรำหน้าวัด พวกชาวบ้านตำบลนี้พากันมาคอยเฝ้าอยู่ ณ ที่นี่ประมาณ ๔๐ คนเศษ มีเครื่องสักการบ้าง ผลไม้บ้าง มาตั้งถวาย ประทับประทานปฏิสันถารแก่พวกราษฎรเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่พระวัดนี้และพวกชาวบ้านเหล่านั้น

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาที เสด็จจากวัดปากข้าวสาร ถึงที่ประทับบ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที รวมระยะทางที่ทรงพระดำเนินวันนี้ ๒๒๖ เส้น หรือ ๒ นาฬิกาเศษ ฯ

เวลา ๑ ทุ่มครึ่ง เสด็จลงประทับศาลา ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร *ทรงแสดงกรณียธรรม ๒ ประการ คือบุพพการ และปฏิการ* จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ ค่ำวันนี้มี*พระธุดงค์*มาเฝ้าเพื่อรับประทานพระโอวาทอีก ๒๕ รูป โปรดประทานพระโอวาทแก่พระธุดงค์เหล่านั้นเหมือนเมื่อวันก่อน เมื่อประทานพระโอวาทจบแล้ว ประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและหัวใจสมถกัมมัฏฐานแก่พระธุดงค์เหล่านั้นทั่วกัน แล้ว

เสด็จประทับกลางศาลาโถง พระสงฆ์เมืองนี้เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระอนุศาสนีเนื่องด้วยการปกครอง จบแล้ว เสด็จประทับหน้าศาลา ผู้ว่าราชการเมืองนำข้าราชการและเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จเฝ้าเรียงตัว ประทานของแจกตามชั้นตามหน้าที่ เวลา ๑ ยาม ๓๘ นาที เสด็จกลับที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *เขาพระฉายนั้น* ชื่อว่า*เขาปฐวี* อยู่ติดเป็นพืดเดียวกันกับ*เขาลม* จากพื้นดินขึ้นไปถึงหน้าผา สูงประมาณ ๑๕ วา เงื้อมหน้าผาสูงประมาณ ๔ วา และกว้างราว ๓ วา พระรูปที่ว่าปรากฏเป็น*พระพุทธฉายานั้น* สูงประมาณ ๕ ศอก บางคนว่าเห็น บางคนว่าไม่เห็น แต่โดยมากยอมรับว่าเห็น เพราะกลัวจะถูกเกณฑ์ให้เป็นคนบาปหนา แต่จะอย่างไรก็ตาม ควรนับว่าเป็นเจติยสถานอันสำคัญแห่งหนึ่งในประเทศสยาม หน้าผาตรงที่ปรากฏเป็นพระพุทธฉายานั้น มีท่าทางเงื้อมเป็นสง่า นำให้เกิดศรัทธาและปีติของผู้ที่ได้มานมัสการ ทั้งสถานที่ก็เป็นรมณียสถานชวนให้เบิกบานใจ นับว่าเป็นที่ควรไปนมัสการได้แห่งหนึ่ง ฯ

หน้าเทศกาลที่มหาชนขึ้นนมัสการกันนั้น ปีหนึ่ง ๒ ครั้ง คือเพ็ญเดือน ๓ ครั้งหนึ่ง เพ็ญเดือน ๔ ครั้งหนึ่ง เหมือนอย่าง*พระพุทธบาท* พอขึ้นค่ำหนึ่ง ก็มีคนขึ้นนมัสการกันเรื่อยมา วันที่เสด็จนี้ เป็นวันขึ้น ๙ ค่ำ ก็เห็นมีคนหนาตามากแล้ว ถ้าถึงวันนัด คงมากพอดู ฯ ทางขึ้นนมัสการพระฉายนั้น มี ๒ ทาง คือทางหนึ่งเข้าทาง*ประตูป่า* จาก*ปากเพรียว*ถึงเขาพระฉาย ระยะทาง ๒๑๙ เส้น อีกทางหนึ่งเข้าทาง*บ้านปากข้าวสาร* ไปบรรจบทางกันที่*บ้านพลับ* ระยะทาง ๒๒๖ เส้น อ้อมกว่าทางประตูป่า ๗ เส้น เมื่อเสด็จขึ้นนั้น เที่ยวไปเสด็จเข้าทางประตูป่า เที่ยวกลับทรงพระดำเนินมาทางบ้านปากข้าวสาร ฯ

๙. วันที่ ๒๕ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร เสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่ศาลา*วัดศาลาแดง* ข้าราชการและราษฎรนำสำรับคาวหวานมาตั้งเครื่องและเลี้ยงพระอย่างวันก่อน ๆ ฯ วันนี้มีกำหนดว่าจะเสด็จ*อำเภอแก่งคอย*โดยรถไฟและเสด็จกลับโดยชลมารค ฯ ครั้นเสวยเช้าแล้ว

เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จประทับสถานีรถไฟ เจ้าพนักงานรถไฟจัดรถไฟพิเศษถวาย มีรถพ่วงเฉพาะรถที่นั่งคันเดียว รถเดินราว ๒๐ นาที ถึง*สถานีแก่งคอย* พระสงฆ์ประมาณ ๔๐ รูป และพวกกรรมการอำเภอ มี*พระการีสุนทรากร* นายอำเภอแก่งคอยเป็นหัวหน้า คอยรับเสด็จอยู่ที่สถานี เสด็จลงจากรถที่นั่ง ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นแล้ว พระการี-สุนทรากรกับนายร้อยตำรวจภูธรนำเสด็จไปโดยถนนในตลาด พวกชาวตลาดทั้งไทยทั้งจีนตั้งโต๊ะเครื่องบูชาและจุดประทัดรับเสด็จ ทรงพระดำเนินเลี้ยวถนนหน้าที่ว่าการอำเภอ ประทับ*วัดแก่งคอย* ที่เขาตั้งชื่อว่า*วัดจมูสโมสร* มีราษฎรมาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่เต็มลานวัด เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์แล้วเสด็จออกมาประทับศาลาการเปรียญ โปรดให้พระสงฆ์แขวงแก่งคอยเฝ้าทรงปราศรัย ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระสงฆ์และการคณะในแขวงนี้แล้วประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้น *ทรงสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในสมณปฏิบัติ ตั้งต้นแต่ให้มีสมณสัญญา ตั้งอยู่ในสังวร มีหิริโอตตัปปะ รู้จักละอายและเกรงความผิด ไม่กล้าประพฤติชั่ว มีเมตตากรุณา ไม่ทำตนเป็นคนดุร้าย มีทมะ รู้จักข่มใจ ไม่ให้ฝืนทำสิ่งที่ผิด และมีขันติ รู้จักอดทนต่อเหตุการณ์นั้น ๆ โดยฐานเป็นผู้น้อย ควรประพฤติตนให้เป็นคนว่าง่ายเข้าผู้ใหญ่ให้ติด ทำตนให้เป็นกำลังของท่าน โดยฐานเป็นผู้ใหญ่ ควรมีใจโอบอ้อมอารีผู้น้อย ตลอดถึงเอาใจใส่ดูแลวัดให้เรียบร้อย ที่เป็นเจ้าคณะควรหมั่นเอาใจใส่ตรวจตราการในหน้าที่ แนะนำผู้น้อยให้มีสังวร และชักโยงให้ไปมาถึงกัน ให้มีความสามัคคีกับพวกชาวบ้าน เช่นนี้จึงจะเป็นทางแห่งความจำเริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป* ครั้นประทานพระโอวาทจบแล้ว ประทานของแจกแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั่วกัน แล้วเสด็จประทับหน้าศาลาการเปรียญ ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานที่ราษฎรนำมาถวายราว ๓๐๐ ราย แล้วประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกพวกชาวบ้านเหล่านั้น แล้วเสด็จไปประทับบนธรรมาสน์กลางลานวัด เพื่อประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร *ทรงแสดงกรรมที่ปันบุคคลให้เป็น*

ต่าง ๆ กัน ครั้นจบแล้ว พวกราษฎรถวายเครื่องสักการดอกไม้ธูปเทียน แล้วเสด็จประทับหน้าศาลาการเปรียญ ประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จ แล้วเสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัด ฯ

วัดนี้มีพระ ๕ รูป *พระอธิการปาน* เป็นเจ้าอาวาส ภูมิฐานวัดดี มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ครึ้ม พื้นวัดรักษาเตียน โบสถ์ก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้อง *พระการีสุนทรากร* นายอำเภอเป็นผู้สร้าง รูปร่างเป็นโบสถ์อย่างแบบใหม่ ดูไม่กะทัดรัด ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมงครึ่ง เสด็จจากวัดแก่งคอย ประทับท่าน้ำเหนือวัดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง ทรงเรือประพาส ซึ่ง*นายเรือตรีช้าง* กับพลทหารเรือฝีพายอีก ๘ นาย ขึ้นไปรับเสด็จ โปรดให้ผู้ว่าราชการเมือง กับ*พระการีสุนทรากร* ตามเสด็จมาในเรือที่นั่งด้วย เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๐ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่า ล่องลงมาตามลำน้ำ มีเรือพระและเรือคฤหัสถ์ พวกข้าราชการและราษฎรตามเสด็จหลายลำ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดตามลำน้ำในระหว่างทาง กล่าวตามลำดับ คือ *วัดบ้านม่วง วัดสองคอนใต้ วัดเตาปูน วัดตาลเดี่ยว* สี่วัดนี้อยู่ในแขวงแก่งคอย *วัดหนองบัว วัดบ้านแก่ง* สองวัดนี้อยู่ในแขวงอำเภอเมือง

เมื่อเสด็จออกจากวัดบ้านแก่ง เป็นเวลาจวนค่ำแล้ว พวกราษฎรตามลำน้ำที่เรือที่นั่งผ่านลงไป บ้างจุดไต้ไว้บนแพหยวกกล้วยเล็ก ๆ ทอดทุ่นลอยไว้ เพื่อถวายแสงสว่าง เวลาค่ำแล้ว เรือที่นั่งผ่านหน้า*วัดท่าวัว* ทอดพระเนตรเห็นพวกชาวบ้านพากันมาคอยเฝ้าอยู่ริมท่าน้ำเป็นอันมาก จุดไฟสว่าง ปลูกปะรำไว้ริมน้ำ จัดที่ประทับไว้รับเสด็จด้วย ทรงเกรงว่าเขาจะเก้อ จึงตรัสให้เทียบเรือที่นั่งเข้าที่หน้าปะรำ เสด็จขึ้นประทับ มีพระรูปหนึ่งกับพวกชาวบ้านนี้ มีกำนันเป็นหัวหน้า ลงมาเฝ้า ทรงแสดงความพอพระทัยในความเอื้อเฟื้อของเขา ประทานของแจกไว้เป็นที่ระลึก ฯ วัดนี้มีพระรูปเดียวเท่านั้น *ชื่อแดง* บวชได้ ๓ พรรษา ตรัสว่า ทรงเสียดาย แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ล่องต่อลงไป

เรือที่นั่งข้ามแก่งหลายแก่ง เป็นแก่งใหญ่บ้าง เล็กบ้าง ที่เป็นแก่งใหญ่อยู่ ๓ แก่ง คือ *แก่งพง แก่งขนุน* และ*แก่งเพรียว* ตามแก่งใหญ่ ๆ เหล่านี้มีพวกราษฎรปันกันเป็นตำบล ๆ มีกำนันบ้าง ผู้ใหญ่บ้านบ้าง เป็นหัวหน้ายืนเรียงแถวอยู่ในน้ำข้างละแถว คอยพยุงเรือที่นั่งไม่ให้เป็นอันตราย บางแห่งแทบจะพยุงเรือไปพ้นน้ำได้ ด้วยอาศัยความพร้อมเพรียงกัน และทำด้วยความภักดี แสดงอาการยิ้มแย้มแจ่มใส สนุกสนานเฮฮา เสด็จกลับถึงที่ประทับเวลา ๒ ทุ่ม ๑๐ นาที ฯ

เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จลงประทับศาลา ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง จบแล้ว โปรดให้พระสงฆ์เมืองนี้เฝ้า ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์*ตั้งผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง และเปลี่ยนตัวเจ้าคณะแขวงบ้าง เจ้าคณะหมวดบ้าง คือโปรดให้*พระครูโต วัดหนองนกชุม* เจ้าคณะแขวงสาวไห้ เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองเมืองสระบุรี ยก*พระครูนิเทศธรรมกถา* เจ้าคณะแขวงหนองแค กับ*พระครูพัด* เจ้าคณะแขวงแก่งคอย ออกจากตำแหน่งเจ้าคณะแขวง แต่ให้คงอยู่ในกิตติมศักดิ์ โปรดให้*พระอุปัชฌายะดา วัดท่าศรีโพ* เป็นเจ้าคณะแขวงแก่งคอย ให้*พระวินัยธรยอด วัดเกาะกลาง* เป็นเจ้าคณะแขวงหนองแค ย้าย*เจ้าอธิการสิน* เจ้าคณะ*หมวดปากเพรียว* ไปเป็นเจ้าคณะ*หมวดหนองบัว* ส่วน*หมวดบ้านอ้อย* ซึ่ง*เจ้าอธิการปลั่ง* เป็นเจ้าคณะหมวด มีวัดเพียง ๔ วัด และเป็นวัดโกโรโกเตแทบทั้งนั้น มีพระองค์เดียวก็มี เช่น *วัดบึง* จึงโปรดให้ยุบรวมเป็นหมวดเดียวกันเสียกับหมวดปากเพรียว ให้*พระอธิการธูป* เจ้า*วัดปากเพรียว* เป็นเจ้าคณะหมวดปากเพรียว ให้*พระเที่ยง* สำนักวัด*อนงคาราม* ผู้มาอยู่*วัดศาลาแดง*เมืองนี้ เป็นเจ้าคณะหมวด*ตำบลป่าสัก* ฯ

อนึ่ง *พระอุปัชฌายะดา* ได้นำรายชื่อเจ้าคณะหมวดแขวงแก่งคอยที่โปรดให้จัดใหม่ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย คือ*หมวดท่าศรีโพ* พระครูดา เป็นผู้ว่าเอง จัดให้*พระจอน วัดบ้านม่วง* เป็นเจ้าคณะ*หมวดแก่งคอย* จัดให้*พระสาลี* สำนัก*วัดอนงคาราม* ผู้ขึ้นมาอยู่*วัดเตาปูน*เมืองนี้ เป็นเจ้าคณะหมวด*ตำบลเตาปูน* ทรงเห็นชอบด้วย และประทานพระอนุมัติ แล้วประทาน

ย่ามและหนังสือแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน เวลา ๔ ทุ่ม ๔๕ นาที เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *ตำบลแก่งคอย*นั้น ได้ทราบว่าแต่ก่อนเป็นตำบลที่แร้นแค้น ตั้งแต่รถไฟเดินถึงแล้วค่อยเจริญขึ้น มีผู้คนมาตั้งทำมาหากินมากขึ้น มีตลาดขายทั้งของแห้งและของสด พวกชาวบ้านพื้นตำบลนี้หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาบ้าง ตัดไม้ขายและทำน้ำมันยางขายบ้าง เป็นคนพอทำพอกิน แต่เป็นตำบลที่มีความไข้ชุม ข้าราชการผู้ที่ขึ้นมาเป็นนายมักทนอยู่ไม่ค่อยได้นาน *พระการีสุนทรากร* ผู้เป็นนายอำเภออยู่ในบัดนี้มาเป็นนายอำเภออยู่หลายปีแล้ว เป็นคนมีอายุถึง ๖๐ เศษแล้ว แต่ยังแข็งแรงและเป็นผู้อดทน ตามที่เล่าว่า ในปีหนึ่งต้องเป็นไข้เสมอ แต่วันสองวันก็หาย จนชินกัน เป็นผู้มีอัธยาศัยกว้างขวาง โอบอ้อมอารีแก่ผู้น้อยเอาใจใส่ดูแลสุขทุกข์ของราษฎร ราษฎรในอำเภอนี้มีความรักใคร่นับถือและทั้งเป็นผู้เอาใจใส่การงานในหน้าที่ ตรัสถามถึงเหตุการณ์ในอำเภอนี้กราบทูลให้ทรงทราบได้ตลอด ฯ

วัดตามลำน้ำที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้ เป็นวัดสำหรับตำบลกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้อง โรงอุโบสถเป็นชนิดโถง มีอุโบสถ ฝาผนังก่ออิฐอยู่แต่ *วัดบ้านม่วง* วัดเดียว แต่ก็ชำรุดมากแล้ว จนถึงเจ้าอาวาสปรารภจะสร้างใหม่ เมื่อทรงทราบ ได้ประทานมูลค่าช่วยกำลังแก่เจ้าอาวาส ฯ วัดเหล่านี้มีภูมิฐานคล้าย ๆ กัน การรักษาก็นับว่าเรียบร้อย พอสมแก่วัดสำหรับตำบลเหล่านี้ เว้นแต่*วัดสองคอนใต้* ที่อยู่เยื้อง*วัดบ้านม่วง* ข้ามหน่อยหนึ่ง เป็นวัดที่ร่วงโรย โรงอุโบสถโกรงเกรง ฝาขัดแตะทะลุเป็นช่องโปร่ง แต่ในโบสถ์นั้นเป็นที่ไว้พระพุทธรูป หล่อหน้าตักราวศอกเศษ ที่ชาวบ้านตำบลนี้มีความนิยมนับถือนัก พระพุทธรูปองค์นี้มีประวัติดังที่ได้ทราบมาว่า *พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว* มีพระบรมราชโองการให้เชิญมาจาก*เวียงจันทน์* ประดิษฐานไว้ที่วัดข้างพระราชฐาน *ตำบลบ้านวังศรีทา* ที่ทรงสร้างขึ้นไว้เป็นที่ประทับแรม อยู่ใต้วัดสองคอนใต้ลงไปหนทางประมาณ ๑๐ นาที ฯ ครั้น*พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว*

สวรรคตแล้ว ทั้งวัดทั้งพระราชฐานร้าง พวกชาวบ้านสองคอนใต้จึงเชิญพระพุทธรูปองค์นี้มาประดิษฐานไว้ที่วัดสองคอนใต้ จนถึงรัชกาลที่ ๕ *หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (หม่อมเจ้าพระชัชวาล)*(๒๖) เสด็จขึ้นมาเมืองนี้ เชิญเอาลงไปเสียด้วย พวกชาวบ้านนี้มีความเสียดายมาก ถึงกับร้องไห้ก็มี เมื่อหม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ถึงชีพิตักษัยแล้ว *สมเด็จพระมหาสมณะ*ได้ทรงรับปลงบริขาร จึงโปรดให้เชิญพระพุทธรูปองค์นี้กลับขึ้นมาไว้ที่วัดสองคอนใต้ตามเดิม เป็นที่ปีติยินดีของพวกชาวบ้านนี้มากและอยู่สืบมาจนถึงบัดนี้ แต่น่าเสียดายที่วัดนี้ร่วงโรยเสียแล้ว และมีพระรักษาวัดเพียง ๒ รูปเท่านั้น น่ากลัวจะรักษาไว้ไม่ได้นาน ๆ

๑๐. วันที่ ๒๖ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร เสวยเช้าแล้วเสด็จไปประทานพระโอวาทแก่นักโทษในเรือนจำ นักโทษมี ๙๕ คน ที่ยังอยู่ในระหว่างพิจารณา ๒๗ คน ต้องโทษเพราะลักทรัพย์เป็นพื้น ครั้นประทานพระโอวาทแก่นักโทษแล้ว เสด็จกลับจากเรือนจำ ประทับปะรำท่าน้ำหน้าเมือง มีพระสงฆ์กับพวกข้าราชการและราษฎรตามลงมาส่งเสด็จ ทรงอำนวยพรแก่ผู้มาส่งเสด็จเหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่งเก๋ง ๘ แจว ชื่อ *หยอดนัยนา* ซึ่งกรมทหารเรือจัดขึ้นไปรับเสด็จ มีเรือเก๋งที่นั่งรองสำหรับพระตามเสด็จ ๑ ลำ สำหรับพวกคฤหัสถ์ข้าราชการผู้ตามเสด็จอีก ๔ ลำ และมีเรือพายทรงประพาส ๒ ลำ มีพลทหารเรือประจำเรือต่าง ๆ ๔๐ คน มีพันจ่าเอกแพทย์ ๑ จ่าโท ๒ จ่าตรี ๒ *นายเรือตรีช้าง* เป็นผู้บัญชาขบวนเรือทั่วไป รวมทั้งนายและพล ๔๗ คน โปรดให้*พระครูโต* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง กับ*พระยาสุรินทราภักดี* ผู้ว่าราชการเมือง ตามเสด็จไปในเรือที่นั่งด้วย

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๕ นาที พลทหารเรือ แจวเรือที่นั่งออกจากท่าหน้า*เมืองสระบุรี* ล่องลงไปตามลำน้ำ เสวยเพลในเรือที่นั่ง เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ถึง*วัดเขาแก้ว* เรือที่นั่งจอดเทียบท่าหน้าวัด มีพระสงฆ์กับพวกกรรมการอำเภอสาวไห้ และราษฎรตำบลนี้คอยรับเสด็จอยู่ที่ปะรำชายหาด แต่ยังไม่เสด็จขึ้น เพราะเป็นเวลาเที่ยง แดดกำลังจัด ต่อเวลาบ่าย ๔ โมง

จึงเสด็จขึ้น ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ที่คอยรับเสด็จเหล่านั้นแล้ว ทรงพระดำเนินขึ้นวัดเขาแก้ว เสด็จเข้านมัสการในโบสถ์แล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณวัด ฯ

วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาดิน เป็นวัดที่*พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*ทรงปฏิสังขรณ์อุโบสถก่ออิฐถือปูน มีมุขหน้าหลังภายนอกชำรุดมากแล้ว แต่ภายในยังรักษาดีอยู่ กุฎีมีหลายหลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง มีพระ ๕ รูป *พระอธิการแก้ว* เป็นเจ้าอาวาส ได้ทราบว่าค่อนข้างอัตคัด เพราะตั้งอยู่ไกลหมู่บ้าน และมี*วัดต้นตาล*ที่อยู่ใต้ลงไปหน่อยหนึ่ง เป็นคู่แข่งแบ่งทายกออกเป็น ๒ พวก ถ้าวัดไหนมีกำลังมาก ก็มีพวกชาวบ้านขึ้นมาก ในบัดนี้เขาว่ากำลังวัดนี้สู้วัดตาลไม่ได้

ครั้นทอดพระเนตรภูมิฐานวัดทั่วแล้ว เสด็จลงทางด้านใต้ มีราษฎรชายหญิงคอยเฝ้าอยู่ที่ปะรำเชิงเขาประมาณ ๒๐๐ เศษ เสด็จประทับยังปะรำประทานศีล ๕ แล้ว ประทานพระธรรมเทศนา *ทรงแสดงโอวาทของพระพุทธเจ้า ๓ ประการ ย่นคำสอนในพระศาสนา คือให้เว้นจากทุจริต ประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ ให้ประกอบสุจริต ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ และให้ทำใจให้ปราศจากเครื่องเศร้าหมองใจ มีโลภ โกรธ หลงเป็นต้น* ครั้นจบแล้วประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกพวกผู้ใหญ่

เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จจาก*วัดเขาแก้ว* โปรดให้เรือที่นั่งไปคอยรับเสด็จที่หน้า*วัดหาดพระยาทด* จะเสด็จไปลงที่นั่น ทรงพระดำเนินไปโดยทาง*บ้านต้นตาล* ทอดพระเนตร*วัดต้นตาล* ในระหว่างทาง ฯ วัดนี้มีพระสงฆ์ ๑๒ รูป *พระอธิการก้อน* เป็นเจ้าอาวาส อุโบสถเป็นของสร้างใหม่ ฝาผนังก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้องซิเมนต์ ภูมิฐานวัดดี การรักษาก็เรียบร้อย ประทานย่ามแก่*พระอธิการก้อน*และแก่*พระอธิการแก้ว*ผู้ตามเสด็จมาด้วย

เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๗ นาที เสด็จจากวัดต้นตาล หนทางราว ๒๐ นาที ถึง*วัดหาดพระยาทด* มีพระสงฆ์วัดนี้และราษฎรประมาณ ๖๐ คน คอยเฝ้ารับเสด็จอยู่กลางลานวัด เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์และวิหารแล้วเสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัด ฯ วัดนี้มีพระ ๑๔ รูป *เจ้าอธิการดี* เจ้าคณะ

หมวดตำบลนี้ เป็นเจ้าอาวาส แต่ไม่อยู่ ไปรุกขมูล *พระทั่ง* อธิการรอง เป็นหัวหน้า นำพระสงฆ์วัดนี้รับเสด็จ เป็นผู้มีกิริยามรรยาทเรียบร้อย เป็น*อาจารย์สอนวิปัสสนา* มีคนนิยมนับถือมาก ถึงกับมีผู้หล่อรูปไว้ในโบสถ์ อายุได้ ๕๖ ปี พรรษา ๑๗ ท่าทางสมเป็นผู้ใหญ่ ทรงเลื่อมใส ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระทั่ง* ฯ วัดนี้มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน โบสถ์และวิหารก่ออิฐถือปูน แต่ยกวิหารเป็นสำคัญ ใช้เป็นที่ออกหน้าอย่างแบบเก่า โบสถ์ทำเล็ก ๆ แอบไว้ข้างหนึ่ง ชั่วแต่อาศัยทำสังฆกรรม วิหารทำหลังใหญ่ ฝีมือทำเป็นอย่างชาวพายัพ มีลวดลายสลักอย่างประณีต พระสงฆ์วัดนี้บริบูรณ์ ไม่อัตคัดด้วยปัจจัย เพราะพวกชาวบ้านนี้เป็นผู้เอาใจใส่ในการวัดอยู่ ฯ

เวลาจวนค่ำ เสด็จประทับเรือที่นั่งอันมาจอดคอยอยู่ที่หน้าวัด เวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาที เรือที่นั่งออกจากท่า ล่องต่อลงไป เวลาจวน ๑ ทุ่ม ถึงหน้า*วัดสมุหประดิษฐ์ ตำบลสาวไห้* เขาปลูกปะรำไว้รับเสด็จที่หาดทรายหน้าวัด ประดับประดาด้วยผ้าขาว ผ้าแดง ติด*ธงช้าง*และแขวน*โคมญี่ปุ่น* เรือที่นั่งเทียบท่า พระสงฆ์ประมาณ ๔๐ รูป ราษฎรชายหญิงราว ๕๐๐ คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับ ณ ปะรำ *หลวงทรงศักดิ์วิเศษ* กับ*องุ่น* บุตรี*พระยาชัยวิชิต (ช่วง)* ผู้รักษากรุง ซึ่ง*พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ*[(๒๗)] โปรดให้ขึ้นมาจัดการรับเสด็จคอยเฝ้าอยู่ ณ ที่นั้นด้วย ทรงปฏิสันถารแล้ว ทรงพระดำเนินขึ้นบนวัด เสด็จเข้านมัสการพระในพระอุโบสถ แล้วเสด็จกลับลงมาประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร *ทรงแสดงอัปมาทธรรม อันเป็นธรรมมีอุปการมาก ทั้งทางคดีโลกทางคดีธรรม* จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานปฏิสันถารแก่ราษฎรเหล่านั้น เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง ฯ

๑๑. วันที่ ๒๗ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร เสด็จกลับมาประทับศาลาการเปรียญ พวกราษฎรจัดสำรับคาวหวานมาถวาย ประมาณ ๒๐๐ ราย ทรงรับประเคนทั่วกันแล้ว ประทานศีล ๕ แล้วประทานพระธรรม-

เทศนา *ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕* จบแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานของแจกแก่พวกชาวบ้าน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน แล้วเสด็จทอดพระเนตรวัด เสด็จเข้านมัสการพระในพระอุโบสถ ฯ

วัดสมุหประดิษฐ์นี้ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต) ต้นสกุล*กัลยาณมิตร* เป็นผู้สร้างเดิม และปฏิสังขรณ์ต่อกันมาจนถึง*พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าภัทรายุวดี*[๒๘] *พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ* มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน อุโบสถก่ออิฐ ทรวดทรงงาม กุฏิมีเป็นหมู่ใหญ่ ที่เป็น ๒ ชั้นก็มี หลังสำหรับเป็นที่อยู่เจ้าอาวาส ใหญ่ถึง ๕ ห้อง มีโรงเรียนหนังสือไทย ก่ออิฐ ๒ ชั้น สอนถึงมัธยม ๔ มีเด็กนักเรียน ๑๐๐ คนเศษ ได้อาศัยกำลังของพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์ ทรงช่วยอุปถัมภ์กันต่อ ๆ มา ในบัดนี้ *พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ* ทรงอุปการอยู่ ประทานค่าภัตตาหารเลี้ยงพระ ประทานค่าบำรุงครูโรงเรียน ในบัดนี้มีพระอยู่ ๑๑ รูป เจ้าอาวาสยังหามีไม่ *พระใบฎีกานาค*เป็นผู้รั้ง จึงทรงพระดำริจะให้*พระครูโต* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองมาอยู่ครองวัดนี้ ฯ

ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จลงประทับที่เรือที่นั่ง พระสงฆ์และพวกราษฎรตามลงมาส่งเสด็จที่หน้าวัด เด็กนักเรียนเข้าแถวร้องสาธุการ พวกชาวบ้านโห่และจุดพลุฝรั่งส่งเสด็จ เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที เรือที่นั่งออกจากท่าหน้าวัดสมุหประดิษฐ์ ล่องต่อลงไปตามลำน้ำแควป่าสัก ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองสระบุรี* สถานที่ว่าการเมืองตั้งอยู่*ตำบลปากเพรียว* ฝั่งซ้ายแห่ง*ลำน้ำแควป่าสัก* แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอสาวไห้* ๑ *อำเภอแก่งคอย* ๑ *อำเภอหนองแค* ๑ *อำเภอพระพุทธบาท* ๑ ฯ แต่เดิมที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ที่*ตำบลสาวไห้* ย้ายไปตั้งที่ตำบลปากเพรียว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ (ร.ศ. ๑๑๔) เพื่อให้สะดวกแก่การไปมา เพราะตำบลปากเพรียวใกล้สถานีรถไฟ ตั้งแต่ย้ายที่ว่าการเมืองไปแล้ว ที่ตำบลสาวไห้ร่วงโรยลงมาก เพราะแต่เดิมตำบลสาวไห้มีตลาด เป็นที่รวม

สินค้าทั้งทางบกทางเรือ คือพวกชาวบ้านดอนนำสินค้ามารวมลงที่นั่น พวกลูกค้าชาวเรือก็นำสิ่งของเมืองล่างขึ้นไปขาย และรับซื้อสินค้าของพวกชาวดอน เปลี่ยนซื้อเปลี่ยนขายกัน ครั้นรถไฟเดินถึงแล้ว สินค้าที่เคยเดินทางเรือสู้ทางรถไฟไม่ได้ จึงตั้งไม่ติด และตำบลสาวไห้ก็อยู่ไกลสถานีรถไฟ พวกราษฎรจึงยกตามขึ้นไปที่ตำบลปากเพรียวบ้าง แยกย้ายกันไปในถิ่นต่าง ๆ บ้าง ตำบลสาวไห้จึงร่วงโรยลงโดยลำดับ ฯ

วัดในเมืองนี้ ตามที่ได้เสด็จทอดพระเนตรหรือผ่านไป แลเห็นอยู่เป็นวัดมีหลักฐานพอสมแก่ตำบล แต่ที่เป็นหลักฐานจริง ๆ มีน้อย เพราะคนพื้นเมืองไม่สู้จะบริบูรณ์นัก ฯ วัดในเมืองนี้รวมทั้งหมดมี ๓๑๙ วัด มีวิสุงคามสีมาแล้ว ๒๓๖ วัด เป็นสำนักสงฆ์ ๘๓ วัด ในตำบลหนึ่ง ๆ คิดโดยเฉลี่ยมี ๓ วัดต่อตำบล การที่มีวัดสำหรับตำบลมากเช่นนี้ เขาว่าเป็นเพราะพวกราษฎรยกไปตั้งทำนาอยู่เป็นหมู่ ๆ หมู่ไหนมีกำลังก็ตั้งสำนักสงฆ์ขึ้นดังนี้ วัดจึงมีมากขึ้นโดยลำดับ และวัดเช่นนี้หาที่เป็นหลักฐานยาก ฯ วัดที่อยู่ตามลำน้ำ กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องโดยมาก ที่อยู่ในตำบลบ้านดอนกุฎี ฝามุงจากและแฝกเป็นพื้น โรงอุโบสถ ฝาผนังก่ออิฐ แต่ในอำเภอแก่งคอยเป็นโบสถ์โถงเสียโดยมาก ฯ

*จำนวนพระสงฆ์*รวมทั้งเมือง ได้ทราบจากบัญชีรวมยอดของเจ้าคณะว่ามี ๒,๐๖๒ คิดโดยเฉลี่ยมีราววัดละ ๖ รูป ไม่สู้อัตคัดด้วยปัจจัยนัก เว้นแต่บางตำบลที่ชาวบ้านอัตคัดขัดสน แต่กิจวัตรของพระสงฆ์ ตลอดถึงความประพฤติ และกิริยามรรยาทยังไม่เรียบร้อย สู้พวกชาวบ้านเขาไม่ได้ ยังไม่รู้จักเข้าสมาคม แต่เมื่อเทียบกับ ๓ ปีที่แล้วมา เขาว่าค่อยเจริญขึ้น ฯ

การคณะสงฆ์ แบ่งเป็น ๕ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ มีเจ้าคณะแขวงครบทุกแขวง เจ้าคณะแขวงที่ไม่เอาใจใส่หรืออยู่ต่างเมืองไม่สะดวกแก่การปกครอง ทรงเปลี่ยนตัวเสียใหม่ เพื่อให้สะดวกแก่การปกครอง แต่เจ้าคณะเมืองว่างมานาน เพราะเจ้าคณะเมืองลาสิกขาเสีย (เจ้าคณะเมืองเมืองนี้มีสึกมากกว่าเมืองอื่น สึกติด ๆ กันถึง ๒ หรือ ๓ รูปแล้ว) การคณะจึงยังบกพร่อง ต่อไปได้ทรงเอาเป็นพระธุระคอยสอดส่องอยู่ ทั้งพระครูโต

ก็เป็นผู้ที่ได้การได้งาน การคณะคงจะจำเริญขึ้น ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัยยังไม่ได้จัดขึ้น เพราะการปกครองยังไม่เรียบ ต่อไปเมื่อการปกครองเข้ารูปแล้ว เจ้าคณะเมืองคงจัดให้มีขึ้น ฯ

*ราษฎรในพื้นเมืองนี้*ทราบตามสำมะโนครัวในปีนี้ว่ามีถึงแสนเศษ หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นพื้น ในตำบลบ้านดอน บ้านดอนมีบึงหรือหนองประจำตำบลแทบทุกตำบล พวกชาวบ้านดอนได้อาศัยให้เป็นประโยชน์มาก คือถึงหน้าทำนา ถ้าปีไหนฝนแล้ง ได้อาศัยไขน้ำเข้านาบ้าง ได้อาศัยบริโภคบ้าง ไม่ต้องเดือดร้อนถึงเรื่องกลัวจะอดน้ำ ที่บ้านอยู่ไกล ก็ขุดเป็น*สำโรก*เล็ก ๆ พอเป็นทางน้ำเดินไปได้ และเมืองนี้ที่ชื่อว่า*สระบุรี* ก็น่าจะหมายเอาเหตุที่มีบึงหรือหนองมากนั้นเอง ฯ สินค้าที่จำหน่ายออกจากเมืองนี้ นอกจากข้าวแล้ว มีผลมะเกลือและมะขาม นอกจากนี้ไม่มีอะไรที่ออกหน้า ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนรัฐบาล ๑ ประชาบาล ๖ บุคคล ๑ รวมเป็น ๘ มีนักเรียน ๔๐๐ คนเศษ ครู ๑๕ คน สอนถึงมัธยม ๒ เป็นอย่างสูง แต่ได้ทราบว่ายังไม่เจริญ *เป็นประเพณีของเมืองมีการทำนามาก ถึงหน้าทำนา พวกราษฎรมักลาเอาลูกออกไปทำนา เลิกนาแล้วจึงนำมาฝากใหม่ เป็นการดีอยู่ เด็กได้คุ้นเคยกับทางหาเลี้ยงอาชีพของสกุล จะได้ไม่ต้องเปลี่ยนทาง ในเมื่อยังหาทางดีกว่าไม่ได้ เอาตัวไว้ให้เรียนแต่หนังสือตะพัดไป ไม่คุ้นเคยกับทางหากินอันเป็นมาตามวงศ์ จำต้องเปลี่ยนทางอยู่เอง หาได้ไม่เหมาะ ต้องเป็นเสมียนอยู่นั่นเอง* แต่พวกครูมักบ่นแล้วบ่นเล่า ในตำบลที่ไม่มีโรงเรียน ได้อาศัยฝากวัด พระเป็นผู้สอน สอนกันพออ่านออกเขียนได้ ฯ

นายเนียน ธรรมการเมือง เป็นคนคล่องแคล่ว ได้การได้งาน เอื้อเฟื้อในหน้าที่ จะเสด็จไหน คอยเอาใจใส่เป็นธุระอยู่ ฯ

ตอนที่ ๔ เสด็จท่าเรือและพระพุทธบาท

เวลาเช้า ๕ โมง (แห่งวันที่ ๒๑ ม.ค.) ถึงหน้า*วัดสาวไห้* เรือที่นั่งจอดเทียบท่าหน้าวัด ประทับแสวยเพลในเรือที่นั่งพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เสวยแล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดสาวไห้ พระสงฆ์วัดนี้ ๘ รูป มี*เจ้าอธิการแดง* เจ้าคณะหมวด*ตำบลสาวไห้* เป็นหัวหน้า ลงมายืนคอยรับเสด็จอยู่หน้าวัด เสด็จเข้านมัสการพระในวิหาร การตกแต่งวิหารเป็นอย่างชาวพายัพ พระประธานรูปร่างเป็น*พระพม่า* แล้วเสด็จทอดพระเนตรกุฎีอันมีเป็นหมู่อยู่คณะเดียว ฝากระดานมุงจากเป็นพื้น แต่หลังใหญ่ ๆ นับว่าเป็นวัดอย่างดีสำหรับตำบลนี้ ฯ

ครั้นทอดพระเนตรวัดทั่วแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง เวลาเที่ยง ๓ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าวัด ล่องต่อลงไปถึง*บ้านศาลารี* มีหาดทรายยื่นออกมาทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำ เรือที่นั่งติด พวกชาวบ้านนี้ทั้งหญิงทั้งชายทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ พากันลงมาช่วยเข็นเรือที่นั่งจนออกพ้นจากที่ตื้น ตรัสขอบพระทัยในความเอื้อเฟื้อของพวกชาวบ้านนี้ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กที่ลงมาช่วยเข็นเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ ถึงหน้า*วัดจันทร์* เสด็จลงประทับเรือทรงประพาส พลหทารเรือพายเข้าเทียบท่าหน้าวัดจันทร์ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด ภูมิฐานวัดดี มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ครึ้ม แต่การรักษายังไม่ดี ปล่อยให้หญ้าขึ้นรกจนแทบไม่มีลานวัดที่เตียน มีพระอยู่ ๘ รูป *พระอธิการรุน* เป็นเจ้าอาวาส แต่ยังเป็นเด็กอยู่ มีพรรษาเพียง ๓ เท่านั้น แม้พระลูกวัดก็เช่นเดียวกัน กุฎีมี ๔ – ๕ หลัง อุโบสถก่ออิฐถือปูน ใหญ่ยาวถึง ๗ ห้อง ฝาผนังเขียนรูปภาพ ฝีมือที่เขียนประณีตงดงาม คงเป็นฝีมือเก่า แต่น่าเสียดายที่โบสถ์นี้ชำรุดมากแล้วทั้งข้างนอกข้างใน บางแห่งแตกแยะ ฝนรั่วรดถึงรูปภาพ รูปภาพลบเลือนจนแลแทบไม่เห็นก็มี น่าจะรักษาไว้ให้ดี แต่พระทางแถบนี้ ยังหารู้จักรักษาของเก่าไม่ จะกล่าวถึงว่าจะปฏิสังขรณ์ให้ดีขึ้นเลย แม้แต่เพียงรักษาของเก่าไว้ก็ไม่ได้ มีระฆังหล่อใบหนึ่ง มีลวดลายงดงาม

มีตัวหนังสือจีน คงเป็นของเก่าแก่มาก แต่ถูกเอาไปรองเป็นเสาร้านนั่งเล่นเสียที่หน้าโบสถ์ ตรัสให้รื้อเอาร้านออกเสีย และตรัสกำชับให้จัดการรักษาระฆังนั้นไว้ให้ดี

ครั้นทอดพระเนตรวัดทั่วแล้ว เสด็จลงเรือประพาสข้ามฟาก เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดปากบาง* อันอยู่ตรงกันข้ามกับวัดจันทร์ มีพระลงมาคอยรับเสด็จอยู่รูปเดียว แต่เจ้าอาวาสชื่อไพ อายุ ๓๓ พรรษา ๑๑ ตรัสถามได้ความว่า พระลูกวัดไปบังสุกุลกันเสียหมด ประทานจีวรและหนังสือต่างเรื่องแก่*พระอธิการไพ*แล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ อุโบสถก่ออิฐถือปูน หน้ามุขสลักเป็นลวดลาย ฝีมือที่ทำเป็นของเก่า แต่ชำรุดหักห้อยลงมาบ้างแล้วก็มี เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๐ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส ล่องต่อไป

เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๕ นาที ถึง*วัดเพชร ตำบลบ้านหมากจัน เจ้าอธิการชม* เจ้าอาวาสวัดนี้ กับพระลูกวัด ๔ รูป สวดถวายชัยมงคลรับเสด็จอยู่ที่หน้าวัด มีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ราว ๕๐ คนเศษ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดและเสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ ฯ วัดนี้มีเขตใหญ่กว้างขวาง มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ครึ้ม แต่พื้นวัดรกไปด้วยหญ้าและต้นไม้ต่าง ๆ จนแทบไม่มีที่ว่างแผ้วถางแต่เฉพาะทางเดิน ลานวัดบางแห่งก็ถางไว้บ้าง แต่เห็นได้ว่าถางรับเสด็จ ตามปกติเจ้าอาวาสคงไม่เอาใจใส่เสียเลย ที่สุดจนในโบสถ์ ซึ่งเป็นสถานที่ควรรักษา ก็ไม่เอื้อเฟื้อ ปล่อยไว้ตามบุญตามกรรม พื้นรกไปด้วยหยากเยื่อ และเลอะเทอะไปด้วยมูลค้างคาว ตามผนังโบสถ์ก็มีรอยขีดเขียนเลอะเทอะเปรอะเปื้อน บนเพดานก็มีผ้าจีวรขาด ๆ ขึงอยู่ ดูน่าบัดสี ไม่สมกับเป็นที่คารวสถาน เห็นได้ว่าเจ้าอาวาสไม่ได้เอาใจใส่ดูแลการวัดด้วยประการทั้งปวง สู้วัดที่เขาเป็นลูกคณะก็ไม่ได้ เขายังเอาใจใส่รักษาวัดดีกว่า *ตรัสตำหนิโทษเจ้าอธิการชม แก่ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองไว้ ภายหลังมีพระมหาสมณศาสน์ ถึงผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง ให้ถอดออกเสียจากตำแหน่งเจ้าคณะหมวด เพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่เจ้าคณะหมวดทั้งหลายต่อไป ฯ*

ครั้นทอดพระเนตรวัดแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เวลาบ่าย ๒ โมง

๔๕ นาที พลทหารเรือแจวเรือที่นั่ง ล่องต่อลงไป พร้อมด้วยเรือกระบวนทั้งหลาย เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๐ นาที ถึง*วัดสดือ ตำบลบ้านท่างาม* เขต*อำเภอนครน้อย* (๒๙) กรุงเก่า *พระพิทักษ์เทพธานีผู้รักษากรุง* กับ*หลวงจินดารักษ์* ปลัดเมือง มาคอยรับเสด็จอยู่ที่วัดนี้ หน้าวัดมีตั้งโต๊ะเครื่องบูชาและมีพวกราษฎรมาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ราว ๑๐๐ คนเศษ เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด เสด็จขึ้น พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล ทรงปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ และเสด็จกลับออกมานมัสการพระพุทธไสยา แล้วเสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัด ฯ วัดนี้มีพระ ๑๒ รูป *เจ้าอธิการปัด เจ้าคณะหมวดตำบลนี้ เป็นเจ้าอาวาสเป็นอุปัชฌายะด้วย เป็นที่พวกชาวบ้านมีความนิยมนับถืออยู่ ลานวัดรักษาสะอาดดี กุฎีมีหลายหลัง อุโบสถก่ออิฐถือปูน ทรวดทรงเป็นอย่างโบราณ ฝีมือที่ทำก็เป็นอย่างโบราณ แต่พระประธานในโบสถ์ไม่ค่อยงาม ฯ พระพุทธไสยานั้น อยู่ทางลานวัดด้านใต้ ยาวถึง ๖ วา ๑ ศอก พระลักษณะได้ส่วน งามเป็นสง่าผ่าเผย แต่ชำรุดแล้ว พระกรรณหักข้างหนึ่ง ยังดีข้างหนึ่ง ตามพระองค์บางแห่งปูนกะเทาะ อิฐที่ก่อหักพังลงบ้างแล้ว ประดิษฐานอยู่กลางแจ้ง มีผู้ปรารภจะสร้างวิหารขึ้นครั้งหนึ่ง แต่ทำไม่สำเร็จ ก่อไว้ได้แต่เสา ผู้สร้างหาคิดให้รอบคอบไม่ เสานั้นก่อขึ้นใกล้พระองค์บังพระพักตร์ แลเห็นพระพักตร์ไม่ถนัด ทำให้เสียงาม และเสาที่ก่อค้างไว้นั้นกลับให้โทษ หักพังลงมาทับองค์พระ ตรัสแนะแก่พระอุปัชฌายะปัดให้คิด*จัดการป้องกัน เพื่อรักษาของเก่าไว้ให้เป็นศรีแก่วัด

ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จมาประทับบนร้านกลางลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ จบแล้ว ประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เสด็จข้ามฟากขึ้นทอดพระเนตร*วัดไก่จ้น วัดนี้พระสุวรรณวิมลศีล* เจ้าอาวาสวัดสุวรรณดาราราม ได้เคยอยู่เป็นเจ้าอาวาสมาก่อน ของก่อสร้างยังบริบูรณ์ดีอยู่ กุฎีมี ๑๐ หลังกว่า ฝากระดานมุงกระเบื้อง อุโบสถก่ออิฐถือปูน รักษา

สะอาดเรียบร้อย พื้นวัดก็รักษาไว้เตียนดี มีพระ ๑๐ รูป *พระอธิการกลุ่ม* เป็นเจ้าอาวาส ประทานหนังสือแจกแก่พระวัดนี้แล้ว เสด็จกลับข้ามฟากขึ้นประทับเรือที่นั่ง

เวลาย่ำค่ำเศษ เรือที่นั่งออกจากท่าหน้า*วัดสตือ* ล่องต่อลงไปเวลาจวน ๒ ทุ่ม ถึงหน้าที่ว่าการ*อำเภอนครน้อย ตำบลท่าเรือ* อันเป็นที่ประทับแรม เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าที่ว่าการอำเภอ เสด็จขึ้น มีพระสงฆ์และข้าราชการ พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตลอดถึงพวกราษฎรชายหญิงคอยเฝ้ารับเสด็จประมาณ ๒๐๐ คนเศษ ฝ่ายพระสงฆ์ มี*พระมงคลทิพมุนี*(๓๐) *พระวิสุทธาจารย์เถร* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า และ*พระครูอิ่ม* เจ้าคณะแขวงนครน้อย เป็นหัวหน้า และ*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์*(๓๑) ผู้เสด็จขึ้นมาประทับแรมอยู่ ณ ตำหนักท่าเรือนี้ เสด็จมาคอยเฝ้ารับเสด็จด้วย

ทรงปราศรัยแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จประทับยังปะรำ พวกราษฎรต่างถวายเครื่องสักการดอกไม้ธูปเทียน แล้วประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรเหล่านั้น ใจความว่า *คนเราที่เกิดมาแล้ว ควรทำตนให้เป็นประโยชน์ ทรงเปรียบด้วยของที่ไม่มีวิญญาณ เช่น ผักตบชวาเกิดมาหาประโยชน์มิได้ มีแต่จะประทุษร้ายพืชพรรณอย่างอื่น ๆ ของที่เกิดมาเป็นประโยชน์ เช่น ข้าวเกิดมาเลี้ยงชีวิตคนได้ ในร่างกายของคนเราก็เหมือนกัน ที่เกิดมาให้โทษก็มี ให้คุณก็มี เช่น แผลและฝีเป็นต้น เกิดมาทำร้ายร่างกาย ทอนกำลังกายให้วิการ ให้ง่อยเปลี้ยเป็นต้น ให้ถึงเสียชีวิตก็มี ที่เกิดมามีประโยชน์ เช่น กล้ามเนื้อเป็นต้น แม้ในฝ่ายคนเราที่เกิดมามีประโยชน์ก็มี ไม่มีประโยชน์ก็มี ที่เกิดมาไม่เป็นประโยชน์นั้น เช่น เกิดมาไม่ได้ทำกิจอันเป็นหน้าที่ของคนเรา หรือซ้ำให้โทษก็มี เช่น คนเบียดเบียนเขาด้วยประทุษร้ายชีวิตร่างกายและทรัพย์ของเขาเป็นต้น ที่เกิดมาเป็นประโยชน์นั้น คือรู้จักทำกิจอันเป็นหน้าที่ของตน ๆ เช่น เป็นคนขยันไม่เกียจคร้าน หมั่นทำมาหากิน เลี้ยงตัวเองและครอบครัว สงเคราะห์เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมเมือง ที่เป็นพ่อเป็นแม่ของเขา ก็เอาใจใส่เลี้ยงดูลูก*

สอนให้มีความรู้ ให้รู้จักทำมาหากิน เมื่อถึงคราวส่งเข้าเป็นทหารและพลตำรวจภูธร อันเป็นหน้าที่ของลูกผู้ชายที่จะทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองของตนไม่ปิดบังไว้ และธรรมดาคนที่จะรักษาตนอยู่ได้โดยสวัสดี ก็ด้วยอาศัยพระพุทธศาสนาปกครองน้ำใจ เพราะฉะนั้น จึงควรบำรุงพระศาสนาอุดหนุนพระสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ บริจาคทรัพย์ช่วยในการปฏิสังขรณ์ เช่นเข้าเรี่ยไรในการก่อสร้างกุฎี วิหาร โรงเรียน โรงพยาบาล สะพานน้ำ และถนนหนทางเป็นต้น รักษาตนให้มีศีลมีธรรมะอันงาม ตามภูมิตามชั้นของตนดังนี้แล จึงจะได้ชื่อว่าเกิดมาเป็นประโยชน์โดยแท้จริง ฯ เมื่อประทานพระธรรมเทศนาจบแล้ว ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นพอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ฯ

๑๒. วันที่ ๒๘ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร มีพวกชาวบ้านและชาวตลาดออกมาตักบาตรมาก เสด็จไปพอสุดตลาดก็พอเต็ม ประทานบาตรให้แก่คฤหัสถ์แล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดกลาง*และ*วัดรวก* อันตั้งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดกลางนั้น เจ้าอาวาสชื่อชม เป็นเจ้าคณะหมวด*ตำบลท่าเรือ* ท่าทางเป็นผู้กว้างขวาง เขาว่ามีคนขึ้นมาก *พระมงคลทิพมุนี* กับ*พระวิสุทธาจารย์เถร* พักอยู่ที่วัดนี้ ลงมารับเสด็จ ทอดพระเนตรทั่วทั้ง ๒ วัดแล้วเสด็จกลับ

เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับยังปะรำ มีพวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๑๐๐ รายเศษ ประทานศีล ๕ แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรเหล่านั้นทั่วกัน ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* เสด็จมาตั้งเครื่องด้วย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรทั่วกัน

เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จประทับสถานีรถไฟสายพระพุทธบาท *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* ทรงจัดรถพิเศษถวายและพระองค์ท่านก็โดยเสด็จด้วย เวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ นาที รถเคลื่อนจาก

สถานี ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงหน้า*ศาลเจ้าเขาตก* รถหยุดประมาณ ๕ นาที เสด็จลงทอดพระเนตร แล้วเสด็จขึ้นรถเดินต่อไปอีกราว ๑๕ นาที ถึง*สถานีพระพุทธบาท* มีพระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป มี*พระครูมงคลวิจิตร* และ*พระครูพุทธบาล* เจ้าคณะแขวงอำเภอพระพุทธบาทเป็นต้น คอยรับเสด็จอยู่ที่สถานี เสด็จลง ทรงปราศรัยแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว ทรงพระดำเนินไปโดยถนน เสด็จเข้าประทับยังพลับพลา ณ ท้ายพิกุล มีพวกราษฎรชายหญิงนำอาหารสดคอยอังคาสพระสงฆ์ประมาณ ๑๐๐ รายเศษ ประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว ประทับพัก ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณพระพุทธบาท ฯ ในบริเวณเหล่านี้มี*พระธุดงค์*มาพักอยู่เกลื่อนกลาด ใกล้กับที่ประชุมชนเดินไปมา ไม่มีอะไรเป็นที่กำบังน่าอุจาด ตรัสแก่*พระวิสุทธา-จารย์เถร* ให้เลือกหาที่สำหรับเป็นที่พระธุดงค์พัก ให้ห่างจากประชุมชน แล้วเสด็จขึ้น*เขาโพลังกา* ทอดพระเนตรเห็นสถานที่บนเขานั้นสงัดดี และห่างจากที่ประชุมชน ตรัสแนะแก่พระวิสุทธาจารย์เถรว่า ควรจะให้เป็นที่พักของพวกพระธุดงค์ได้แห่งหนึ่ง

เสด็จลงจากเขาโพลังกา ทอดพระเนตรบ่อพรานล้างเนื้อ แล้วเสด็จเข้าทาง*ท้ายพิกุล* มีพระธุดงค์ปักกลดพักอยู่เรียงรายเป็นหมู่ ๆ ทอดพระเนตรเห็น*พระธุดงค์*รูปหนึ่งนั่งขัดสมาธิหลับตาอยู่หน้ากลด ห้อยลูกประคำที่คอ มีบาตรตั้งเป็นหม้อน้ำมนต์อยู่ข้างหน้า ในฝาบาตรมีด้ายสายสิญจน์และตะกรุด ทำท่าทางคล้ายจะภาวนาหรือทำบริกรรมอะไรอยู่ ตรัสถามว่า แขวนลูกประคำและตั้งหม้อน้ำมนต์ทำอะไร พระรูปนั้นหารู้จักพระองค์ไม่ พูดโอ้อวดต่าง ๆ ตรัสถามว่า อยู่วัดไหน ก็ทูลไม่เป็นหลักฐาน ตรัสให้สวดปัจจเวกขณะก็สวดไม่ได้ กลับอวดอ้างว่าสวดปาติโมกข์ได้ ตรัสให้ลองสวดก็เหลวอีก ทรงแคลงพระทัยว่าจะเป็นพวกพระปลอมเพศ ตรัสให้ค้นเครื่องบริขาร ค้นได้มีดพกในย่าม ๓ เล่ม จึงโปรดให้*พระวิสุทธาจารย์เถร*

นำตัวไปไต่สวน คงได้ความตามทางไต่สวนในภายหลังว่าเป็นพระจรจัด
ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง ติดสุราหรือยาฝิ่นด้วย เดิมบวชอยู่วัดตองปุ เมือง
ลพบุรี ชื่อตัวชื่อเทียบ พระกรรมการผู้ไต่สวนจึงจัดการให้ละเพศภิกษุเสีย
เนื่องจากเหตุนี้ ตรัสให้ค้นตามพระธุดงค์รูปอื่น ๆ ต่อไป คงค้นได้มีดบ้าง
ขวานบ้าง อีก ๔ รูป แต่ทางไต่สวนปรากฏว่า เอามาใช้ตัดไม้ ตอกหลัก
ผูกกลด พระกรรมการผู้ไต่สวนจึงห้ามไว้ครั้งหนึ่ง ตรัสสั่งแก่*พระวิสุทธา-
จารย์เถร*ให้เอาใจใส่ตรวจตราอยู่เสมอ อย่าปล่อยให้มีพระพกมีด พกขวานได้
รูปไหนเคร่งครัดเรียบร้อยดี ประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและหัวใจ
สมถกัมมัฏฐานแจก ได้เห็นผลแห่งพระโอวาทที่ประทานแก่พวกพระธุดงค์ที่
สระบุรี พระพวกนั้นตั้งอยู่ในที่ไม่พลุกพล่าน ในย่ามมีแต่บริขารเล็กน้อยบ้าง
เครื่องยาบ้าง ธูปเทียนบ้าง กับหนังสือที่ได้รับประทานมา

เสด็จกลับถึงพลับพลาที่ประทับ เวลาย่ำค่ำ ๒๕ นาที มีพวกราษฎร
ชายหญิงมาคอยฟังธรรมอยู่ที่ปะรำข้างพลับพลาเป็นอันมาก เสด็จขึ้น
ประทับบนธรรมาสน์กลางปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎร
เหล่านั้น *ในเบื้องต้นทรงเล่าเรื่องพระพุทธบาท ตามความนิยมนับถือของ
มหาชน ถือกันมาว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาเหยียบให้ปรากฏเป็นรอย
พระบาทไว้ ความข้อนี้จะเท็จจริงอย่างไรก็แล้วแต่การณ์ ทางที่ดีควรจะถือ
โดยอุปมาธรรมาธิษฐาน ทรงเหยียบรอยพระบาทไว้นั้น ได้แก่ทรงแสดง
พระธรรมเทศนาไว้เป็นแบบหลัก แม้ถึงพระองค์จะนิพพานแล้ว ธรรมะ
คำสั่งสอนของพระองค์ก็ยังปรากฏเป็นแบบแผนอยู่ ดุจดังพระองค์ได้เหยียบ
รอยพระบาทไว้ ชนที่เกิดมาในภายหลัง ระลึกถึงพระคุณของพระองค์แล้ว
พึงบูชาพระคุณของพระองค์ ด้วยปฏิบัติตามธรรมะคำสั่งสอนของพระองค์
เป็นปฏิบัติบูชาที่พระศาสดาทรงสรรเสริญไว้เมื่อใกล้จะนิพพานว่า เป็นบูชา
อันยิ่ง ประเสริฐกว่าอามิสบูชา ในลำดับนี้ ทรงแสดงพระบารมี ๑๐ ทัศ
อันเป็นพระคุณสมบัติที่พระศาสดาได้ทรงอบรมมา คือทาน ๑ ศีล ๑
เนกขัมมะ คือความพรากจิตไม่ให้ติดในกาม ๑ ปัญญา ๑ วิริยะ ๑ ขันติ ๑
ความสัตย์ ๑ อธิษฐาน คือความมั่นคง ๑ เมตตา ๑ อุเบกขา คือความ*

วางเฉยได้ ๑ พระองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีเหล่านี้มาไม่ท้อถอย ทรงตัดช่องความติดขัดนั้น ๆ ได้ด้วยพระคุณสมบัติเหล่านี้เป็นลำดับมา จนได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ก็ไม่ตัดช่องน้อยแต่เฉพาะพระองค์ ยังมีพระมหากรุณาแก่สัตว์ทั้งหลาย ทรงแสวงหาประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นที่ตั้ง ยังพระชนมชีพของพระองค์ให้ล่วงไปด้วยทรงบำเพ็ญสัตตูปการสัมปทา นักปราชญ์ทั้งหลายจึงสรรเสริญพระองค์ว่า เป็นนายโก หรือโลกนาถ เมื่อได้ทราบพระคุณสมบัติของพระองค์เช่นนี้แล้ว ควรดำเนินตามรอยพระบาทของพระองค์ที่ได้ทรงเหยียบไว้ กล่าวคือพระพุทธจรรยา ครั้นจบแล้ว ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรเหล่านั้น

ค่ำวันนี้โปรดให้มีพุทธบูชา นับว่าสมโภช ที่บริเวณพระมณฑป มีตามประทีปเป็นพิเศษ เวลา ๑ ทุ่ม ๒๕ นาที เสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธบาทบนพระมณฑป ทรงถวายเครื่องสักการะแล้ว ทรงนำพระสงฆ์ทั้งหลายทำวัตรและสวดมนต์ สวดพระธรรมจักรทำนองสังโยคพรักพร้อมกันดี สวดมนต์จบแล้ว เสด็จออกจากพระมณฑป ประทับที่ชาลาพระมณฑปพร้อมด้วยพระสงฆ์ ต่างจุดธูปเทียนแล้ว ทรงนำให้ว่าคำนมัสการ จบแล้วทรงพระดำเนินประทักษิณพระพุทธบาทโดยรอบพระมณฑป ๓ รอบพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีปี่พาทย์ประโคม เสร็จแล้ว

เวลา ๑ ยาม ๕ นาที เสด็จกลับพลับพลา โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า พระครูพุทธบาลนำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ พระอธิการ ในแขวงพระพุทธบาทเฝ้าเรียงตัว ตรัสถามถึงการคณะในแขวงนี้แล้ว ประทานย่ามและหนังสือแก่เจ้าคณะทั้งหลายเหล่านั้น และแก่พระเจ้าหน้าที่ผู้รักษาการณ์พระพุทธบาททั่วกันตามชั้นตามความสามารถ ประทานพระปฏิสันถารแก่พระสงฆ์เหล่านั้นอยู่พอสมควรแก่เวลา ฯ

เสด็จกลับจากพระบาทถึงกรุงเก่า

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *รอยพระพุทธบาทนั้น* ประดิษฐานอยู่บน *ไหล่เขาสัจพันธ์* รอยเดิมได้ทราบว่าลึก ๔ นิ้ว ภายหลังก่อเสริมขึ้นอีก ๒ ชั้น รวมเป็นลึกทั้งสิ้น ๑ ศอก ๘ นิ้ว ยาว ๓ ศอก ๑๓ นิ้ว กว้าง ๑ ศอก ๔ นิ้ว ปรากฏว่าเป็นรอยพระบาทข้างซ้าย หาใช่รอยพระบาทข้างขวาไม่ ตามเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า มีพรานคนหนึ่งชื่อ*บุญ* ไปพบเป็นครั้งแรกเมื่อพุทธศก ๒๑๕๐ จุลศักราช ๙๖๘ ในรัชกาลแห่ง*สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม* ครั้งกรุงเก่ายังเป็นราชธานี เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรแล้ว ทรงทำสักการบูชาเป็นอย่างยิ่ง ทรงพระราชอุทิศที่ดินถวายเป็นบริเวณออกไปอีก ๑ โยชน์โดยรอบ โปรดให้สร้างพระมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทนั้น และให้สร้างพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญและกุฏีอันเป็นที่อยู่แห่งพระสงฆ์พร้อมบริบูรณ์ และทรงสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณนั้นอีกเป็นอันมาก พระพุทธบาทจึงเป็นที่ประชุมชนนัดกันขึ้นไปนมัสการเป็นฤดูตั้งแต่นั้นสืบมา แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ต่อ ๆ มาก็ได้เสด็จขึ้นไปนมัสการแทบทุกพระองค์ ทรงสร้างสถานที่ต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้นบ้าง ทรงปฏิสังขรณ์ของเก่าที่ชำรุดทรุดโทรมบ้าง ของก่อสร้างทั้งหลายจึงยังบริบูรณ์ดีอยู่โดยมาก ปรากฏมาจนถึงบัดนี้ ฯ

รอยพระพุทธบาทนั้น ตามความนิยมนับถือของมหาชนโดยมากถือกันว่าเป็นรอยพระพุทธบาทแท้ *พระพุทธเจ้า*ได้เสด็จมาเหยียบไว้ อ้างเหตุว่าสมกับคำที่พวก*ลังกา*กล่าวว่าในเมืองไทยมีรอยพระพุทธบาทอยู่แห่งหนึ่ง แต่จะเท็จจริงหรือไม่นั้น แล้วแต่นักตำนานจะพึงสันนิษฐาน จะกล่าวแต่ว่าพระพุทธบาทนั้นเป็นเจดียสถานอันสำคัญอย่างยิ่งแห่งหนึ่งในประเทศสยาม เป็นที่นำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เป็นที่เตือนใจให้ระลึกถึงพระคุณของพระบรมศาสดา ทั้งสถานที่ก็เป็นรมณียสถาน มีที่เที่ยวและที่ควรดูหลายแห่ง ไปอยู่วันสองวัน เที่ยวดูไม่จบ มีเขาอยู่ติด ๆ กันเป็นพืดสลับกันเป็นฉากเป็นชั้นงดงาม มีถ้ำที่มหาชนชอบลงไปเที่ยวหลายถ้ำ

ป่าก็ไม่รกจนเป็นชัฏ สะดวกแก่การเที่ยวเตร่ ทางขึ้นก็ไม่ไกลนัก มีทางตัดตรงขึ้นไปจากท่าเรือถึงพระพุทธบาทราว ๕๐๐ เส้นเศษ ครั้งก่อนเมื่อยังไม่มีรถไฟ ผู้ที่จะไปนมัสการพระบาทต้องเตรียมตัวล่วงหน้ากันหลาย ๆ วัน มีเตรียมข้าวสุกข้าวสารเสบียงอาหารสำหรับเดินทางเป็นต้น ผู้ที่มีกำลังก็พาลูกพาหลานญาติพี่น้องขึ้นไปโดยลำพัง ที่ไม่มีกำลังก็โดยสารเขาไป ที่ถึงกับยอมรับอาสาแจวเรือไปให้เขาก็มี การไปนมัสการพระพุทธบาทแต่ครั้งก่อนลำบากเช่นนี้ จึงมีน้อยคนที่จะได้ไปทุก ๆ ปี บางคนไม่เคยขึ้นไปนมัสการเลยก็มี แต่เดี๋ยวนี้ตั้งแต่มีรถไฟแล้ว การไปมาสะดวก มีผู้คนขึ้นไปนมัสการมาก แต่ไปค้างคืนเดียว กลับกันเสียเป็นพื้น ๆ

หน้าเทศกาลที่มหาชนขึ้นนมัสการนั้น ปีหนึ่ง ๒ ครั้ง คือกลางเดือน ๓ ครั้งหนึ่ง กลางเดือน ๔ ครั้งหนึ่ง กลางเดือน ๓ มีคนชอบขึ้นนมัสการมากกว่ากลางเดือน ๔ เพราะป็นวันเหมาะกว่าวันอื่น เป็นฤดูพอใบไม้ร่วงเต็มที่ พื้นดินก็แห้งสนิทดี หมดความไข้และไม่ร้อนจัดนักเหมือนกลางเดือน ๔ เดือนก็กำลังหงาย น้ำท่าในลำธารและสระบ่อก็หาได้ง่าย เกวียนและสัตว์พาหนะก็พอเสร็จจากการไร่นา คนชาวนาก็พอว่างธุระลง จึงเป็นเวลาเหมาะกว่าวันอื่น ๆ เมื่อถึงวันนัดแล้ว ในบริเวณพระบาทเต็มไปด้วยผู้คนชายหญิง ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ คนแก่คนเฒ่าก็ยังอุตสาหะไปกะเขา ที่เป็นคนพิการ เช่น หูหนวก ตาบอดก็มี เที่ยวขอทานอยู่ตามลานพระบาท พวกค้าขายต่างก็นำสินค้าไปออกร้านขาย พวกชาวบ้านป่าเมืองดอนก็หาสิ่งของอันเป็นพื้นบ้านพื้นเมือง เช่น เครื่องยาและสัตว์ป่าเป็นต้นมาขาย พวกชาวกรุงก็เลือกหาสิ่งของที่พวกบ้านป่าเมืองดอนหายากขึ้นไปขาย เช่น เครื่องนุ่งห่มและเครื่องแต่งกายเป็นต้น พวกที่มีเกวียนและสัตว์พาหนะก็เตรียมขึ้นไปรับจ้างคนโดยสารและบรรทุกของ นับว่าพระพุทธบาทเป็นที่บำรุงสินค้าให้เจริญได้แห่งหนึ่ง ฯ ครั้นสิ้นฤดูแล้ง ย่างเข้าฤดูฝนแล้ว มีความไข้ชุกชุม พื้นที่ราบก็กลายเป็นโคลนตม ต้นไม้และเถาวัลย์ขึ้นปกคลุมระกะกัน ไม่สะดวกแก่การเดินทาง เพราะฉะนั้นเขาจึงนัดกันขึ้นไปนมัสการแต่ในฤดูแล้ง ครั้นฝนลงแล้วไม่มีใครกล้าขึ้นไป ฯ

เจ้าหน้าที่ฝ่ายคณะสงฆ์ที่ขึ้นไปกำกับการที่พระพุทธบาทนั้น ในบัดนี้แบ่งเป็น ๒ แผนก คือฝ่ายปฏิสังขรณ์แผนกหนึ่ง ฝ่ายปกครองแผนกหนึ่ง ในบัดนี้ *พระมงคลทิพมุนี* เจ้าอาวาส*วัดจักรวรรดิ์* เป็นเจ้าหน้าที่ดูแลการปฏิสังขรณ์ *พระวิสุทธาจารย์เถร* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า เป็นเจ้าหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย มีชำระอธิกรณ์เป็นต้น ผลประโยชน์ที่เก็บได้จากค่าเช่าโรงร้านนั้น ในปีหนึ่ง ๆ เก็บได้ปีละมาก ๆ อยู่ แต่แบ่งเป็นของวัดแผนกหนึ่ง ของพระพุทธบาทแผนกหนึ่ง โรงร้านที่ปลูกขึ้นในเขตวัดเก็บผลประโยชน์ได้เป็นของวัด ว่าได้ปีหนึ่งราว ๑๐๐ บาทเศษ สำหรับใช้จ่ายปฏิสังขรณ์วัดและเลี้ยงพระสงฆ์ ผลประโยชน์ที่เก็บได้นอกจากเขตวัดออกไปตกเป็นของพระพุทธบาท ปีหนึ่ง ๆ ว่าได้ราว ๒,๐๐๐ บาทเศษ สำหรับเอาไว้ใช้ในการปฏิสังขรณ์พระพุทธบาท ทางบ้านเมืองเป็นผู้รับดูแลทั้งรายได้และรายจ่าย ฯ

เจ้าอาวาสแห่ง*วัดพระพุทธบาท*นั้น มีตำแหน่งเป็น*พระครูพุทธบาล*รักษาการณ์ประจำอยู่ที่วัดพระพุทธบาทนั้น และมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะแขวง*อำเภอพระพุทธบาท*ด้วย พระครูพุทธบาลที่รับตำแหน่งนี้อยู่ในบัดนี้ ชื่อพุด อายุ ๖๓ พรรษา ๒๙ เป็นผู้ที่มีใจกว้างขวาง รักษาการณ์ในหน้าที่เรียบร้อย มีเจ้าคณะหมวดที่มีพรรษาอายุมาก ๆ หลายรูป แต่พระอุปัชฌายะในแขวงนี้ยังมีน้อยตัว พระครูพุทธบาลเองก็ยังไม่ได้รับตราตั้งเป็นพระอุปัชฌายะ จึงทรงพระดำริจะให้เป็นพระอุปัชฌายะ เพื่อสะดวกแก่การอุปสมบทกรรม ฯ

*การคณะ*ในแขวงนี้ เดิมเป็นคณะพิเศษ ขึ้น*คณะอรัญวาสี* อยู่ในใต้บัญชาของพระราชาคณะผู้ว่าการพระพุทธบาท ตลอดมาจนถึง*พระพุฒาจารย์ (มา)*[๓๒] ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตแยกหน้าที่ปกครองไปขึ้นคณะมณฑลกรุงเก่า หน้าที่ปฏิสังขรณ์คงโปรดมอบให้มีพระราชาคณะบัญชาการเป็นพิเศษตามเดิม เจ้าคณะมณฑลอยู่กรุงเก่า เจ้าคณะว่าการเอง คณะพระพุทธบาทจึงขึ้น*คณะกรุงเก่า* หาได้ขึ้น*คณะเมืองสระบุรี*เหมือนในฝ่ายอาณาจักรไม่ เวลานี้ว่างเจ้าคณะมณฑล ทรงบัญชาการเอง ทรงมอบไว้แก่คณะกรุงเก่าเหมือนกัน เพื่อสะดวก

แก่การปกครอง ฯ

๑๓. วันที่ ๑๙ ม.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตร เพื่อทรงทราบธรรมเนียมการตักบาตร มีพวกคฤหัสถ์หญิงชายคอยตักบาตรพระสงฆ์มากมาย แต่ฝ่ายพระหารู้จักรักษาขนบธรรมเนียนไม่ ต่างแย่งเข้ารับกันเป็นพื้น มีพระรูปหนึ่งกำลังทรงรับบาตรอยู่ หารู้จักพระองค์ไม่ ตรงเข้าแย่งยื่นบาตรเข้าไปแทรก มีพระประสงค์จะประทานพระโอวาทไว้เป็นตัวอย่าง จึงทรงแสดงพระอาการแก่นายตำรวจภูธรผู้สะกดรอยตามเสด็จให้รู้โดยนัย แล้วนำพระรูปนั้นมาพลับพลา ตรัสถามถึงชื่อเสียงและวัดที่อยู่ ได้ความว่าชื่อเกิด อยู่วัดบ้านกร่าง เมืองสุพรรณบุรี *ประทานพระโอวาทถึงเรื่องให้รู้จักแสวงหาปัจจัย ๔ โดยชอบธรรม ในเวลาเข้าไปในละแวกบ้าน เพื่อรับบิณฑบาต ให้มีสมณสัญญาและมีสังวรตามเสขิยวัตร สำรวจกิริยามรรยาทให้เรียบร้อย อย่าแย่งกันเข้ารับบิณฑบาต เป็นการเสียมรรยาทของพระคอยรอเข้ารับตามลำดับมาก่อนมาหลัง จึงจะไม่เป็นการเสียกิริยา* ครั้นทรงสั่งสอนแล้ว ทรงพระวิตกกลัวอาหารบิณฑบาตของเธอจะไม่พอฉัน จึงทรงแบ่งบิณฑบาตที่ทรงรับได้มานั้นประทานเพิ่มเติมอีก แล้วปล่อยตัวไป

เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จลงประทับยังปะรำ มีราษฎรนำสำรับคาวหวานมาถวายราว ๕๐ รายเศษ ประทานศีล ๕ แล้ว ประทานพระธรรมเทศนา *ทรงแสดงอัฏฐังคิกมรรค ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ๑ สัมมาวาจา เจรชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ สัมมาวายามะเพียรชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งใจไว้ชอบ ๑ ทรงอธิบายความพออนุรูปแก่ความปฏิบัติของประชุมชนเหล่านั้นแล้ว ในที่สุดทรงสรุปความว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายพระองค์มีพระมหากรุณาแก่หมู่สัตว์เป็นอย่างยิ่ง ไม่เฉพาะแต่ทรงเหยียบรอยพระบาทไว้ในศิลาให้คนบูชานับถืออย่างเดียว พระองค์ยังทรงแสดงธรรมวางขนบธรรมเนียมไว้ เป็นประดุจรอยพระบาทของพระองค์ เราทั้งหลายควรระลึกถึงคุณของพระองค์ แล้วควรดำเนินตามรอยพระบาทของพระองค์ กล่าวคือประพฤติตามพระบรม-*

พุทโธวาทคำสั่งสอนของพระองค์ จึงจะสมกับเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ครั้นประทานพระธรรมเทศนาจบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรเหล่านั้นทั่วกันแล้ว เสด็จขึ้นประทับหน้าพลับพลา เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* เสด็จมาตั้งเครื่องด้วย ครั้นเสวยแล้ว ทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานพระรูปแก่ *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* และแก่*พระยาสุรินทร-ภักดีศรีผไทสมันต์* ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี ประทานเหรียญและหนังสือแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที เสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธบาท ตรัสให้ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายกัปปิยภัณฑ์ราคา ๒๐๐ บาท แก่ไวยาวัจกรของ *พระมงคลทิพมุนี* ทรงอุทิศช่วยในการปฏิสังขรณ์พระพุทธบาท แล้วเสด็จลงจากพระบาท ทรงพระดำเนินมาประทับสถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และพวกราษฎรตามมาส่งเสด็จเป็นอันมาก เสด็จขึ้นประทับรถที่นั่ง พร้อมด้วย *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* และพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จทั้งหลาย เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง รถเคลื่อนจากสถานีพระพุทธบาท

เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ถึง*สถานีท่าเรือ* เสด็จลงจากรถที่นั่ง ทรงพระดำเนินข้ามทางรถไฟไปทอดพระเนตร*วัดหนองแห้ว* ที่พระอุปัชฌายะ*เอี่ยม* เป็นเจ้าอาวาส ฯ วัดนี้เป็นวัดปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ยังไม่มีของก่อสร้างที่เป็นหลักฐาน โรงอุโบสถเป็นชนิดโถง ฐานก่ออิฐ พึ่งสร้างขึ้นใหม่ กุฎีมี ๗ – ๘ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง มีพระอยู่บัดนี้ ๑๒ รูป

ครั้นทอดพระเนตรวัดทั่วแล้ว *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิป-ประพันธ์พงศ์* กราบทูลเชิญเสด็จไปเสวยเพลที่ตำหนักของพระองค์ท่าน พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีพวกราษฎรชาวบ้านหญิงชายนำสำรับคาวหวานมาคอยถวายราว ๑๐๐ รายเศษ ประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยแล้ว *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิป-ประพันธ์พงศ์* ถวายสิ่งของอันเป็นพื้นเมือง และทรงถวายแก่พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จทั่วกัน ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย แล้วเสด็จ

ประทับพระเก้าอี้หน้าตำหนัก ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรเหล่านั้น *ทรงแสดงธรรมเปรียบด้วยท่าเรือ เรือเปรียบเหมือนอัตภาพ อันธรรมดาเรือที่กำลังแล่นอยู่ในมหาสมุทร จะบรรลุถึงท่าเรือได้สมประสงค์ ก็เพราะไม่รั่วน้ำ ล่มจมเสียในระหว่างทาง และต้องทำเรือนั้นให้เบา ไม่ให้หนักหรือเพียบเกินไป เรือ กล่าวคืออัตภาพก็เหมือนกัน จะบรรลุความสุขความเจริญได้ ก็เพราะไม่ประพฤติเสียหาย ตั้งตนไว้โดยชอบ และต้องให้เบา กล่าวคือไม่ให้มีบาปอกุศล บำเพ็ญแต่กุศลความดีความชอบ ต้องรู้จักถือท้ายคัดวาด เมื่อพบความติดขัดเข้า ก็รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล ใช้สติคอยควบคุมเหนี่ยวรั้งไม่ให้พลั้งพลาด มีวิริยะเพียรบากบั่น ไม่ย่อท้อเสียในกลางคัน ดังนี้ ก็จะนำเรือกล่าวคืออัตภาพของตนบรรลุความสุขความเจริญที่ตนปรารถนาได้โดยสวัสดี* ครั้นประทานพระธรรมเทศนาจบแล้ว ประทานของแจกแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก

เวลาเที่ยงเศษ เสด็จจากตำหนักของ*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* ทรงพระดำเนินมาประทับหน้าที่ว่าการอำเภอ มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรมาคอยส่งเสด็จ *พระมงคลทิพมุนี* กับ*พระยาสุรินทรภักดี* ทูลลากลับไปรักษาการณ์พระพุทธบาท ทรงอำนวยพรแก่ผู้มาส่งเสด็จเหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับ*เรือกลไฟ ชื่อมหาวิชัย* อันกรมตำรวจภูธรกรุงเก่าจัดมารับเสด็จ เวลาเที่ยงล่วงแล้ว ๓๒ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าที่ว่าการ*อำเภอนครน้อย* ล่องลงไปตามลำน้ำ ส่วนเรือกระบวนล่องตามไป เมื่อเสด็จขึ้น ทอดพระเนตรวัดตามทางให้ล่วงหน้าไปก่อน ตามวัดที่เรือที่นั่งผ่านไป มีพระสงฆ์ลงมานั่งสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จอยู่ที่หน้าวัดแทบทุกวัด

เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที ถึงหน้า*วัดศาลาลอย* ที่*พระครูอิ่ม*[๓๓] เจ้าคณะแขวงนครน้อย เป็นเจ้าอาวาส เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด *พระครูอิ่ม*พร้อมด้วยพระสงฆ์และชาวบ้านในตำบลนี้คอยรับเสด็จอยู่ที่ริมท่าน้ำหน้าวัด เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถและวิหาร แล้วเสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานวัด ฯ วัดนี้มีของ

ก่อสร้างเป็นหลักฐาน โบสถ์ก่ออิฐ เป็นของเก่า ยาว ๕ ห้อง ทรวดทรงงดงามยังดีอยู่ ไม่มีชำรุด เป็นแต่กระเบื้องที่ปูพื้นทรุดบ้างบางแห่ง พระประธานเป็นของหล่อใหม่ แต่ท่าทางงามสง่าพอใช้ได้ วิหารเป็นของสร้างใหม่อยู่เหนือโบสถ์ ยาว ๕ ห้องเหมือนกัน แต่เล็กและสั้นกว่าโบสถ์ ในวิหารมีพระศิลาหลายองค์ เป็นแต่ลงรักไว้ ยังไม่ได้ปิดทอง พระครูทูลว่า เดิมเป็นพระชำรุดแล้วโดยมาก พระครูจ้างช่างคุมเข้าเป็นองค์ น่าชมที่รู้จักรักษาของเก่า และจัดไว้เป็นระเบียบเรียบร้อยดี ๆ วัดนี้มีพระ ๑๖ รูป มีกุฎีเป็นหมู่ใหญ่ หอสวดมนต์อยู่กลาง ฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้น ภูมิฐานวัดรักษาสะอาดเรียบร้อย และเห็นว่ารักษาอยู่โดยปกติ *ได้ทราบว่าพระครูเป็นผู้คอยเอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ และทั้งเข้าใจในการปกครอง รู้จักผูกสามัคคีบริษัทบริวารไว้ได้ ทั้งชาววัด ทั้งชาวบ้าน มีกิจการอะไรเรียกใช้ได้ เจ้าอาวาสที่มีคุณสมบัติเช่นนี้ แม้จะไม่ได้เป็นเจ้าคณะ ก็ควรจะได้รับความยกย่องอยู่แล้ว* นี่เป็นเจ้าคณะแขวง รักษาการณ์ในหน้าที่เรียบร้อยมาตั้ง ๑๐ ปีกว่า น่าจะได้รับความยกย่องมานานแล้ว แต่ไม่มีใครเสนอความชอบเอง ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูอิ่ม* เป็นประสาทการ

ครั้นทอดพระเนตรภูมิฐานวัดทั่วแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีพวกราษฎรเตรียมสำรับคาวหวานไว้คอยเลี้ยงพวกข้าราชการผู้ตามเสด็จ ประทานโอกาสให้เขาได้เลี้ยงดูกันอิ่มหนำสำราญแล้ว ประทานศีล ๕ แก่ราษฎรเหล่านั้น แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงกัลยาณ-ธรรม ๕ จบแล้ว ประทานของแจกแก่พวกราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก และประทานเหรียญแก่เด็กบางคน แล้วตรัสให้ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายกัปปิยภัณฑ์ช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดนี้ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรอยู่สมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าวัด ล่องต่อลงไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที ถึงหน้า*วัดพระนครหลวง* เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด *พระครูวิหารกิจจานุการ วัดจักรวรรดิ์* ขึ้นมาจัดการรับเสด็จพร้อมด้วยพระสงฆ์วัดนี้ และพวกราษฎรชาวบ้านหญิงชายคอยรับเสด็จ

อยู่ที่หน้าวัด เสด็จขึ้น ทรงปราศรัยแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จขึ้นนมัสการ*พระบาท ๔ รอย* ซึ่งประดิษฐานอยู่ในมณฑป อันมีวิหารคดล้อมรอบ วิหารคดนั้นมีอยู่ ๓ ชั้น มีบันไดขึ้นถึงกันตลอดทั้ง ๓ ชั้น ตั้งแต่พื้นดินถึงคดชั้นล่างสูง ๖ ศอก ชั้นล่างถึงชั้นกลางสูง ๗ ศอก ชั้นกลางถึงชั้นบนสูง ๗ ศอก มณฑปสูง ๕ วา ๓ ศอก รวมส่วนสูงได้ ๑๐ วา ๓ ศอก พระบาท ๔ รอยอยู่ในมณฑปชั้นบน ฯ มณฑปนั้นเป็นของสร้างใหม่ *พระครูวิหารกิจจานุการ* ขึ้นมาสร้างไว้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) และปฏิสังขรณ์วิหารคดชั้นบนด้วย รวบรวมพระพุทธรูปศิลาที่อยู่ตามวิหารคดชั้นล่างขึ้นไปไว้ชั้นบน ที่ชำรุดก็ปฏิสังขรณ์ใหม่ บอกบุญเรี่ยไรรับกันเป็นองค์ ๆ รวบรวมขึ้นไว้ได้รอบวิหารคด ส่วนวิหารคดชั้นล่างอีก ๒ ชั้นนั้น ชำรุดทรุดโทรมแล้ว ยังคงอยู่แต่ซาก ตามซุ้มประตูเป็นรูปปรางค์ยังปรากฏอยู่ เป็นที่อวดฝีมือช่างครั้งโบราณได้แห่งหนึ่ง การปฏิสังขรณ์ของเก่า เลือกปฏิสังขรณ์เฉพาะแต่ที่จำเป็น ปล่อยของเก่าไว้ดูบ้าง เช่นนี้เข้าทีอยู่ ไม่เสียรูปของเก่า และส่อฝีมือช่างกันอยู่ในตัว เสียแต่ยอดมณฑปที่สร้างใหม่นั้น ไม่ทำเป็นรูปปรางค์อย่างซุ้มประตูของเก่า ทำเป็นรูปคล้าย ๆ เมรุ ขัดกันอยู่ ฯ

*พระบาท ๔ รอย*นั้น ทำด้วยปูนเพชร คล้ายศิลาอ่อน งามพอใช้ เป็นฝีมือไทยโบราณชั้นกลางสร้าง ฯ ที่เรียกว่าพระบาท ๔ รอยนั้น คือ มีรอยพระบาทลดกันเป็นชั้นลงไป นับได้ ๔ รอย คงหมายเอารอยพระบาทของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ คือ *พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสป พระอังคีรส* ฯ ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จลงจากมณฑปพระบาท ๔ รอย เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถและวิหารพระจันทร์ลอย ฯ

*พระจันทร์ลอย*นั้น เป็นศิลาแท่งทึบ วงกลมมีลวดลายสลักเป็นรูปพระพุทธรูปและพระเจดีย์รอบวง ดังได้ทราบมา มีคำเล่าลือว่า เป็นศิลาศักดิ์สิทธิ์ ลอยน้ำมาติดอยู่ ชาวบ้านจึงเอาขึ้นไว้และสร้างวัดขึ้น เรียกวัด*พระจันทร์ลอย* หรือ*วัดศิลาลอย* อยู่หลังวัดพระนครหลวงออกไปหน่อยหนึ่ง เมื่อวัดนั้นร้างแล้ว มีผู้นำไปถวายสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า

รัชกาลที่ ๕ โปรดให้ประดิษฐานไว้ที่*วัดเบญจมบพิตร* ภายหลังมีพระบรมราชโองการให้เชิญขึ้นมาประดิษฐานไว้ ณ *วัดพระนครหลวงนี้* และอยู่สืบมาจนถึงบัดนี้ พวกราษฎรชาวบ้านนับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์นัก ใครเจ็บไข้มีอันเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง มาขอน้ำมนต์เอาไปกินเอาไปรด ว่าหายกันโดยมาก ฯ *วัดศาลาลอย*ที่เสด็จมาแล้ว น่าจะเป็นชื่อเรียกเพี้ยนมาจาก*วัดศิลาลอย*กระมัง ฯ

วัดนี้มีพระอยู่ ๙ รูป *พระอธิการชุ่ม* พรรษาได้ ๑๓ เป็นเจ้าอาวาส ครั้นทอดพระเนตรวัดทั่วแล้ว เสด็จประทับศาลาหน้าวัด ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูวิหารกิจจานุการ* และประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์ พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เวลาบ่าย ๕ โมง เรือที่นั่งใช้จักรแล่นต่อลงไป เวลาจวนเย็น ท้องฟ้าครึ้มฝน อากาศอบอ้าว ไม่ช้าฝนก็ตกประปรายลงมา และพอค่ำก็ตกใหญ่ มีพายุพัดจัดด้วย เรือที่นั่งต้องเดินช้าลง

เวลาย่ำค่ำ ๔๐ นาที ถึง*ตำหนักสะพานเกลือ ตำบลเกาะลอย* กรุงเก่า อันเป็นที่ประทับแรม เรือที่นั่งเทียบสะพานหน้าตำหนัก เสด็จจากเรือกลไฟลงประทับเรือที่นั่ง มีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จอยู่มาก แต่ฝนยังไม่หยุด จึงไม่เสด็จขึ้น คืนวันนี้เสด็จประทับอยู่ในเรือที่นั่ง ฯ

ตอนที่ ๕ เสด็จประทับกรุงเก่า

๑๔. วันที่ ๓๐ ม.ค. เช้าวันนี้ มีพวกราษฎรนำสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์ แต่หาได้เสด็จขึ้นไม่ เพราะประชวรไข้หวัด พระกระแสเสียงแห้ง โปรดให้*พระมหานายก*[๓๕] นำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จขึ้นไปฉันฉลองศรัทธาของพวกราษฎรทั้งเช้าและเพล ฯ วันนี้เป็นวันอุโบสถ เสวยเพลแล้ว เสด็จลงประทับยังเรือที่โปรดให้นำออกไปจอดไว้กลางแม่น้ำหน้าเกาะลอย ทรงทำอุโบสถพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ พระครู

อเนกสาวัน (เคลื่อน) สวดพระปาติโมกข์เสร็จแล้ว เสด็จกลับประทับเรือที่นั่ง ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาที เสด็จลงประทับเรือกลไฟของเมือง เพื่อทอดพระเนตรวัดตามลำน้ำ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดตองปุ* อันตั้งอยู่ที่ ๓ แยก เป็นที่รวม*แม่น้ำแควป่าสัก* และ*แควลพบุรี* มีพระอยู่ ๑๐ รูป เจ้าอาวาสชื่อ*เกลี้ยง* ป่วยเป็นโรคเหน็บชา ลงมาเฝ้ารับเสด็จไม่ได้ ตรัสให้*พระครูเป้า*คิลานุปัฏฐากขึ้นไปเยี่ยมและให้ยาไว้ ประทานหนังสือแก่พระสงฆ์และพวกราษฎรผู้มาเฝ้ารับเสด็จแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่งใช้จักรขึ้นไปตามลำน้ำแควลพบุรีราว ๑๐ นาที

ถึง*วัดบรมวงศ์อิศรวราราม ตำบลบ้านเพนียด* เสด็จขึ้นบนวัด *พระครูจันทรรัศมี* เจ้าคณะแขวง*อำเภอรอบกรุง* เป็นหัวหน้า นำพระสงฆ์วัดนี้รับเสด็จ ครั้นเสด็จเข้านมัสการพระในพระอุโบสถแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนกุฎี เพื่อเยี่ยมศพ*พระโพธิวงศาจารย์*[๓๖] เจ้าอาวาสวัดนี้ผู้ถึงมรณภาพเมื่อวันที่ ๖ มกราคม ศกนี้ ทรงทอดผ้าบังสุกุล ตรัสให้นิมนต์พระวัดนี้ ๕ รูป ชักบังสุกุล ประทานค่าภัตตาหารแก่พระวัดนี้รูปละ ๘ บาท ประทับอยู่พอควรแก่เวลาแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง แล่นต่อไปอีกราว ๑๗ นาที

ถึง*วัดจอมเกศ ตำบลบ้านขยาย* เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดจอมเกศ *พระอธิการวอน* เจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระสงฆ์และราษฎรเฝ้ารับเสด็จ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ และทอดพระเนตรภูมิฐานวัดแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนกุฎี มีพระดำรัสถามพระอธิการวอนว่า *พระเชต*กับพระพรรคพวกอีก ๔ รูป ได้ปรองดองร่วมสังวาสกับพระอธิการวอนตาม*พระมหาสมณวินิจฉัย*แล้วหรือยัง พระอธิการวอนกราบทูลว่า พระเชตกับพระพรรคพวกไม่ลงทำอุโบสถสังฆกรรมมาพรรษาหนึ่งแล้ว ทั้งเจ้าคณะเมืองก็ทราบทูลว่า พระเชตกับพระพรรคพวกตั้งเป็นก๊กเป็นหมู่ แตกสามัคคีกับพระอธิการวอน อันเป็นเหตุให้เกิดอธิกรณ์ขึ้นบ่อย ๆ เช่น พระอธิการวอนกั้นระเบียงกุฎีของเธอเอง พระเชตก็หาว่ากั้นปิดทางเดิน เกิดฟ้องร้องเป็นอธิกรณ์กันขึ้น ไม่สงบกันลงได้ ตรัสว่า การที่พระเชตกับพระพรรคพวก

ประพฤติเช่นนี้ ชื่อว่าขัดขืน*พระมหาสมณวินิจฉัย* เพราะอธิกรณ์เรื่องนี้ ทรงวินิจฉัยแล้วว่า พระอธิการวอนเป็นผู้บริสุทธิ์ ให้โจทก์กับจำเลยเข้าปรองดองกันในสังวาสต่อไป (แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒ หน้า๙๒) *พระเชต*กับพระพรรคพวกก็ยังหาปรองดองกับพระอธิการวอนไม่ ยังขืนตั้งเป็นก๊กเป็นหมู่อยู่เช่นนี้ ชื่อว่าขัดขืน*พระมหาสมณวินิจฉัย*โดยตรง จึงตรัสสั่งแก่เจ้าคณะเมืองให้บังคับให้*พระเชต*กับ พระพรรค*พวก*ออกจากวัดจอมเกศ ให้ไปหาวัดอยู่ใหม่ตามชอบใจ ถ้ามีวัดไหนรับไว้ก็แล้วไป ถ้าไม่มีวัดใดวัดหนึ่งรับไว้ ให้ลาสิกขาเสีย ให้เจ้าคณะเมืองรายงานการนี้ให้ทรงทราบ ในระหว่างที่ประทับอยู่กรุงเก่านี้ แล้วเสด็จลงจากกุฎี มีพวกราษฎรคอยเฝ้าอยู่ที่ลานวัด ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรชาวบ้านเหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง แล่นต่อขึ้นไป ถึง*วัดเขาดิน* เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด *พระครูเฮง* เจ้าคณะแขวง*อำเภอนครใน*ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระสงฆ์และพวกชาวบ้านตำบลนี้รับเสด็จ ฯ วัดนี้มีพระอยู่ ๑๑ รูป ค่อนข้างอัตคัดด้วยอาหารบิณฑบาต เพราะในแถบนี้มีวัดตั้งอยู่ติด ๆ กันหลายวัด ทั้งพวกชาวบ้านก็ดูไม่ค่อยบริบูรณ์นัก เจ้าอาวาสทูลว่า พระบิณฑบาตไม่พอฉัน ต้องมีข้าวสารไว้สำหรับหุงเพล ทรงทราบความอัตคัดของพระวัดนี้แล้ว ได้ประทานค่าภัตตาหารช่วยกำลังแก่พระวัดนี้ ประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์และพวกชาวบ้านผู้มารับเสด็จทั่วกัน เวลาบ่าย ๔โมงครึ่ง เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ล่องกลับลงมาถึงเกาะลอยที่ประทับ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ฯ

เวลาค่ำ โปรดให้*พระมหานายก* นำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์เพื่อเป็นมงคลแก่บ้านเมือง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดบรมวงศ์อิศรวราราม* ได้ทราบว่า เดิมชื่อ*วัดทะเลหญ้า* เป็นวัดโบราณ *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ต้นวงศ์มาลากุล ณ กรุงเทพ ฯ* ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ทั้งพระอาราม มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน แต่ชำรุดทรุดโทรมแล้วโดยมาก พื้นอุโบสถก็ทรุด กระเบื้องศิลาที่ปูไว้แตกแยะทั้งข้างในข้างนอก กุฎีก็

ทรุดโทรมมากแทบทุกหลัง ที่ยังบริบูรณ์ดีหายาก ในเวลานี้ว่างเจ้าอาวาส พระครูปลัดของ*พระโพธิวงศาจารย์*ยังอยู่ แต่แก่มากแล้ว เวลาเดินต้องมีคนช่วยพยุง อายุได้ ๘๖ เขาว่าปีเดียวกับพระโพธิวงศาจารย์ ในบัดนี้มีพระอยู่เพียง ๕ เท่านั้น การขบฉันอัตคัดขัดสน เพราะตั้งอยู่ไกลหมู่บ้าน พวกชาวบ้านไม่ค่อยไปมา บ้านที่ใกล้วัดก็มีอยู่บ้าง แต่ไม่มีกี่หลังเรือน ทั้งดูร่วงโรย ทรงพระดำริที่จะหาเจ้าอาวาสมาครองต่อไป เพราะป็นวัดที่ควรรักษาไว้ ในเวลานี้ตรัสให้เจ้าคณะเมืองเลือกหาพระที่พอได้การได้งานให้มาคอยดูแลไปพลางก่อน ถ้าขัดข้องด้วยอาหารบิณฑบาตจะทรงช่วยอุดหนุน ฯ

๑๕. วันที่ ๓๑ ม.ค. เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรวัดในคลองเมืองโดยเรือที่นั่งทรงประพาส เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดหน้าพระเมรุ* ใน*คลองสระบัว* *พระครูพุทธวิหารโสภณ*(๓๗) เจ้าอาวาสวัดนี้พร้อมด้วยพระสงฆ์และพวกชาวบ้านตำบลนี้รับเสด็จ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถและพระวิหาร และทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณวัด ฯ วัดนี้เป็นวัดเก่าแก่ที่มีชื่อเสียงวัดหนึ่ง ของก่อสร้างมีเป็นหลักฐาน พระอุโบสถใหญ่โตสูงเป็นสง่า ยาว ๙ ห้อง เสาข้างในก่อเป็นแปดเหลี่ยม ลองวัดดูกว้างเหลี่ยมละศอกพอดี มีบัวหงายที่ปลายเสา เพดานสลักเป็นดาวล้อมเดือน หน้าต่างเจาะผนังเป็นช่อง ๆ อย่างแบบโบราณ พระประธานหล่อทรงเครื่องต้นและทรงเทริด เป็นของเก่า หน้าตักกว้าง ๒ วา ๒ ศอก ๕ นิ้ว งามพอใช้ได้ ฯ ในพระวิหารอันสูงข้างเหนือแห่งพระอุโบสถ ประดิษฐาน*พระพุทธรูปศิลาคันธารราษฎร์* สูงราว ๑๐ ศอก พระลักษณะงามจับตา ฝีมือที่ทำเป็นอย่างประณีต มีศิลาจารึกแสดงประวัติไว้ที่ผนังในศิลาจารึกนั้นว่า ได้มาจาก*เกาะลังกา* ในยุคกรุงเก่าเมื่อครั้ง*พระอุบาลี*ไปประกาศพระศาสนาที่เกาะลังกา ว่าเป็นศิลาเทศทั้งแท่ง เดิมประดิษฐานไว้ที่*วัดหน้าพระธาตุ* ครั้นวัดนั้นร้าง วิหารชำรุดหักพัง รกเป็นป่า *พระยาชัยวิชิต*ผู้รักษากรุง ในรัชกาลที่ ๓ ได้ปฏิสังขรณ์วัดหน้าพระเมรุขึ้น เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๐ ปีจอ สัมฤทธิศก จึงได้เชิญพระพุทธรูปศิลาคันธารราษฎร์องค์นี้มาจากวิหารวัดหน้าพระธาตุ มาประดิษฐานไว้ที่พระวิหารหลังนี้

และอยู่สืบมาจนถึงบัดนี้ราว ๗๕ ปี ฯ ในท้ายศิลาจารึกนั้น มีคำอธิษฐาน และคำแช่งพวกทำลายพระพุทธรูปเพื่อต้องการทรัพย์สินไว้ด้วย ฯ

ที่ผนังด้านหลังพระวิหารทำเป็นซุ้มพระ มี*พระพุทธรูปศิลา*ยืนสูงเกือบ ๓ ศอก พระลักษณะงดงามมาก ยากที่จะหาพระพุทธรูปองค์อื่นงามเท่า ยิ่งพิศยิ่งงาม ฯ

พระครูพุทธวิหารโสภณ เจ้าอาวาสวัดนี้เป็นผู้เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ ได้ปฏิสังขรณ์พระวิหารที่ไว้พระศิลาเสร็จมาหลังหนึ่งแล้ว บัดนี้กำลังปฏิสังขรณ์พระอุโบสถหลังใหญ่นี้ เดิมชำรุดทรุดโทรมมาก ทรงชักนำพระครูให้ปฏิสังขรณ์ ได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์ช่วยปีละ ๒,๐๐๐ บาท ค่อยทำมาบัดนี้จวนสำเร็จแล้ว น่าชมความสามารถที่อุตสาหะกู้พระอุโบสถหลังใหญ่สนัดขึ้นได้ ต้องลงทุนทั้งกำลังแรงและกำลังทรัพย์ เป็นตัวอย่างแห่งเจ้าอาวาสที่ดีได้รูปหนึ่ง ได้ประทานมูลค่าส่วนพระองค์ช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดนี้ ๑๐๐ บาท

เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จจาก*วัดหน้าพระเมรุ* ประทับเรือที่นั่ง ออกจาก*คลองสระบัว* เสด็จขึ้น*ท่าวาสุกรี* อันเป็นท่าขึ้น*พระราชวังเดิม* เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ*วัดใหม่* มีพระวัดนี้ ๓ รูป กับพวกราษฎรตำบลบ้านท่าวาสุกรีรับเสด็จ ประทานหนังสือแจก ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานนี้ใน*พระราชวังเก่า* *วัดพระศรีสรรเพชญ* และวัดมงคลบพิตร ฯ

โบราณวัตถุในบริเวณเหล่านี้ ไม่มีอะไรเหลือเป็นชิ้นดี นอกจากพระเจดีย์ที่ยังพอเป็นองค์อยู่บ้างมีมากมาย ประดิษฐานอยู่เรียงราย องค์ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง นับไม่ถ้วน พระเจดีย์เหล่านี้น่าจะเห็นว่าสร้างขึ้นเป็นที่บรรจุพระอัฐิเจ้านายในครั้งกรุงเก่าที่ค่อยสร้างขึ้นเป็นลำดับมา ฯ

*วัดมงคลบพิตร*ยังคงเห็นซากวิหารปรากฏอยู่ เหลือแต่เสาและฝาผนัง เสาอยู่ภายในผนังทั้ง ๔ ด้าน มีอยู่ ๑๒ ต้น ก่อเป็นสี่เหลี่ยม ได้ลองเอาแขนโอบวัดดู เหลี่ยมหนึ่ง ๆ กว้าง ๑ วาพอดี ในวิหารนั้นมีพระพุทธรูปบุด้วยทองสัมฤทธิ์อยู่องค์หนึ่ง หน้าตักราว ๔ วา พระหัตถ์

ข้างขวาด้วน เหลือแต่ข้างซ้าย พระเศียรและตามพระองค์บางแห่งทะลุเป็นช่อง แลเห็นเหล็กที่เป็นโครงอยู่ภายใน ฯ

โบราณสถานเหล่านี้ ผู้ใดได้มาเห็นแล้วคงต้องสลดใจ และเป็นเหตุให้นึกปรารภถึงสังขตธรรมได้แห่งหนึ่ง ด้วยในบริเวณเหล่านี้เคยเป็นพระราชวังที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน วัดก็เป็นวัดในพระราชวังคงเป็นสถานที่อันงดงามในครั้งนั้น แต่ในบัดนี้มีเหลือแต่ซากกองอิฐทั้งรกไปด้วยต้นไม้และเถาวัลย์ น่าสลดใจ และเมื่อได้ทราบเรื่องราวในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าด้วยแล้ว จะเห็นเป็นคติได้ว่า *อันกรุงเก่าที่เสียแก่พม่าข้าศึกในครั้งนั้น ก็เพราะขาดกำลังภายในอันสำคัญ คือความสามัคคีกำลังจึงถอย และเลยสิ้นเอาทีเดียว* ข้าศึกได้เผาบ้านเมือง และทำลายถาวรวัตถุเสียเป็นอันมาก ที่ปรากฏเป็นอนุสาวรีย์อยู่ในบัดนี้ และนอกจากชำรุดทรุดโทรมลงโดยปกติ พวกค้นหาทรัพย์สมบัติและของศักดิ์สิทธิ์ตามองค์พระพุทธรูปและเจดีย์ คงช่วยทำลายซ้ำเติมด้วย เพราะตามองค์พระเจดีย์เห็นมีรอยถูกเจาะแทบไม่มีเว้น แต่ในบัดนี้ทางบ้านเมืองได้จัดการรักษาขึ้นโดยแข็งแรง มีผู้รักษาคอยดูแลอยู่ คงจักเป็นอนุสาวรีย์ที่ดูของมหาชนต่อไปได้อีกนาน ฯ

ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่พลับพลาตรีมุขทรงนำพระสงฆ์สวดมนต์ เพื่ออุทิศส่วนกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินในครั้งกรุงเก่า เป็นธรรมบรรณาการ ครั้นจบแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดธรรมิกราช* เสด็จเข้านมัสการพระในพระอุโบสถและพระวิหาร ทอดพระเนตรเจดีย์อันมีสิงห์ล้อมรอบ สัณฐานเป็นอย่างเดียวกันกับ*เจดีช้างรอบที่เมืองสวรรคโลก*และ*สุโขทัย* ฯ วัดนี้มีพระอยู่ ๕ รูป ของก่อสร้างเป็นหลักฐานยังบริบูรณ์ดีโดยมาก โบสถ์และวิหารก็ยังดีอยู่ แต่เจ้าอาวาสมีพรรษาเพียง ๓ เท่านั้นอายุก็ยังน้อย ตรัสสั่งแก่เจ้าคณะเมืองให้มอบวัดนี้แก่เจ้าคณะหมวดในตำบลนี้ให้คอยดูแลอีกชั้นหนึ่ง แล้วเสด็จออกทางหน้าวัด มีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ราว ๒๐ คน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เสด็จกลับ ถึง*เกาะลอย*ที่ประทับจวนย่ำค่ำ ฯ

คืนวันนี้โปรดให้มีประชุมเจ้าคณะเมืองในมณฑลกรุงเก่า โดยฐานทรงบัญชาการคณะมณฑลกรุงเก่าเป็นพิเศษ เวลา ๒ ทุ่ม ๑๗ นาที เสด็จขึ้นประทับในที่ประชุมเจ้าคณะทั้งหลายบน*ตำหนักสะพานเกลือ* *พระมหานายก* เจ้าคณะปลัดมหาสังฆปริณายก ทูลนำรายชื่อเจ้าคณะเมืองเฝ้าเรียงตัว คือ *พระวิสุทธาจารย์เถร* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า ๑ *พระสิงหบุราจารย์* เจ้าคณะเมืองลพบุรี ๑ *พระครูวิเศษชัยสิทธิ์* เจ้าคณะเมืองอ่างทอง ๑ *พระครูสังฆภารวาหะ* เจ้าคณะเมืองลพบุรี ๑ *พระครูโต* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองสระบุรี ๑ ครั้นแล้ว*พระวิสุทธาจารย์เถร*นำเจ้าคณะแขวงในกรุงเก่าเฝ้าเรียงตัว และเจ้าคณะแขวงทั้งหลายเหล่านั้นต่างนำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะแขวงของตน ๆ เฝ้าเรียงตัวจนทั่วกัน ตรัสถามการคณะแก่เจ้าคณะแขวง และเจ้าคณะหมวดในแขวงกรุงเก่าเหล่านั้นแล้ว ประทานย่ามและหนังสือแจกแก่เจ้าคณะทั้งหลายเหล่านั้นตามชั้นตามความสามารถ แล้วประทานพระโอกาสให้เจ้าคณะทั้งหลายทูลเรียนพระปฏิบัติขัดข้องในการคณะของตน ๆ เพื่อจะได้ประทานพระวินิจฉัยไว้เป็นแบบ ฯ

พระวิสุทธาจารย์เถร กราบทูลเรียนพระปฏิบัติว่า มี*พระอุปัชฌายะ*บางรูปให้อุปสมบทแก่กุลบุตรที่ต้องห้าม ถูก*กระทรวงธรรมการ*เรียก*ตราเสมาธรรมจักร*คืน และลงโทษฐานภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง ในระหว่างที่พระอุปัชฌายะรูปนั้นยังไม่ได้รับแต่งตั้งใหม่ ยังขืนให้อุปสมบทแก่กุลบุตรอีกจะควรปฏิบัติอย่างไร มีพระดำรัสตอบว่า อันการลงโทษแก่พระอุปัชฌายะนั้น โดยปกติ*สมเด็จพระมหาสมณะ*ต้องประทานพระอนุมัติก่อน ถ้าจะภาคทัณฑ์ก็คงไม่เรียกตราคืน ถ้าเรียกตราคืนแล้ว ก็ไม่ต้องภาคทัณฑ์ และที่ว่าภาคทัณฑ์นั้น ต้องมีหลักฐานที่ควรเชื่อได้ เช่น มีเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นต้น เพราะฉะนั้น ตามเรื่องที่ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกราบทูลนี้จะอย่างไรอยู่กระมัง จึงตรัสสั่งให้สืบสวนดูให้ได้ความแน่ชัดก่อน จึงค่อยกราบทูลเรียนพระปฏิบัติลงไปให้ทรงทราบ ฯ

พระครูวิเศษชัยสิทธิ์ ทูลเรียนพระปฏิบัติถึงเรื่อง*การห่มผ้า*ว่า มี

เจ้าคณะแขวงและเจ้าคณะหมวดในเมืองอ่างทองปรารถนาจะห่มผ้าตามแบบที่มหาเถรสมาคมได้ตกลงไว้ จะควรปฏิบัติอย่างไร ฯ มีพระดำรัสตอบว่า ในชั้นต้น เจ้าคณะเมืองต้องมาลงทะเบียนต่อ*สมเด็จพระมหาสมณะ*ก่อน ต่อไปถ้าเจ้าคณะแขวงหรือเจ้าคณะหมวด ตลอดถึงเจ้าอาวาส ปรารถนาจะห่มตามวิธีนั้น ก็ให้มาลงทะเบียนต่อเจ้าคณะเมือง แต่เจ้าคณะเมืองต้องสอดส่องตรวจตราดูถึงความประพฤติอย่างอื่น ๆ ก่อน เมื่อเห็นว่ามีความประพฤติเรียบร้อยแล้ว จึงยอมรับลงทะเบียน ถ้าความประพฤติยังไม่เรียบร้อย เป็นแต่ต้องการจะห่มตามอย่างเขา อย่าเพิ่งรับลงทะเบียน รอไว้จนกว่าจะมีความประพฤติเรียบร้อย การห่มผ้ารอเอาไว้ทีหลังความประพฤติ ฯ

ในลำดับนี้ *พระครูพจนโกศล* เจ้าคณะเมืองแขวงอำเภอนครหลวง กราบทูลถามต่อไปว่า ผู้ที่มีความสมัครจะห่มผ้าตามวิธีนั้น จะต้องรอให้พร้อมกันเป็นคณะเป็นวัดหรือไม่ ตรัสอธิบายว่า ไม่ต้องรอให้พร้อมกันก็ได้ จะเป็นเฉพาะคณะ เฉพาะวัด หรือเฉพาะบุคคลก็แล้วแต่ความสะดวก แต่เจ้าคณะเมืองต้องเป็นผู้ลงทะเบียนมาก่อนแล้ว จึงจะรับลงทะเบียนให้ลูกคณะต่อ ๆ ไปได้ ฯ

พระครูวิเศษชัยสิทธิ์ ทูลเรียนพระปฏิบัติถึงเรื่อง*การศึกษาองค์นักธรรม*ในเมืองอ่างทองว่า ในเมืองอ่างทองได้จัดการให้ภิกษุสามเณรเล่าเรียนองค์นักธรรมขึ้นเป็นหลักฐานแล้ว จะควรจัดการอย่างไรต่อไป ตรัสตอบว่า จะเสด็จขึ้นมาเปิดสนามมณฑลสอบไล่ที่กรุงเก่า ถ้าไม่เสด็จมาเอง ก็จะโปรดให้พระกรรมการขึ้นมา บรรดาเมืองในมณฑลกรุงเก่าที่มีนักเรียนจะเข้าสอบไล่ได้ ถ้าเมืองไหนมีนักเรียนมาก เข้ามาสอบที่กรุงเก่าจะเป็นการลำบากและเปลืองโสหุ้ยมาก จะทรงส่งประโยคชนิดเดียวกันขึ้นไปให้เจ้าคณะเมืองเป็นผู้จัดการเปิดประโยคสอบไล่ ถ้าเมืองไหนมีนักเรียนน้อยก็ให้ส่งลงมารวมสอบที่กรุงเก่าทีเดียว ผู้ที่สอบไล่ได้ครบองค์ที่กำหนดไว้ได้เป็น*นักธรรมของมณฑล* *สนามมณฑล*จะเป็นผู้ออกประกาศนียบัตรให้รูปไหนหลักแหลมที่เจ้าสำนักเห็นว่าสามารถจะเล่าเรียนเจริญต่อขึ้นไปอีกได้

ก็พึงส่งลงไปสอบในท้อง*สนามหลวง* กรุงเทพ ฯ ต่อไป ฯ

พระสิงหบุราจารย์ กราบทูลเรียนพระปฏิบัติขัดข้องถึงเรื่องภิกษุสามเณรเมืองสิงห์ถูกเรียกเข้า*รับราชการทหาร* กราบทูลเล่าเรื่องเดิมว่า เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๕๖ *พระสุวรรณวิมลศีล* ครั้งยังเป็นรองเจ้าคณะมณฑลกรุงเก่า จัดการเปิดสนามมณฑล สอบไล่องค์นักธรรมที่*วัดสุวรรณ-ดาราราม* กรุงเก่า เจ้าคณะเมืองทั้งหลายต่างส่งภิกษุสามเณรเข้ามาสอบไล่ สามเณรในเมืองสิงห์ผู้สอบไล่ได้แล้วในคราวนี้ ถูกเรียกเข้ารับราชการ ๕ รูป เจ้าคณะเมืองจึงเรียนหารือไปยังรองเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะมณฑลแจ้งเหตุการณ์เรื่องนี้ไปยัง*กระทรวงธรรมการ* ในที่สุดกระทรวงธรรมการแจ้งความขึ้นมาว่า *สมเด็จพระมหาสมณะ*ตรัสสั่งว่า สามเณรเหล่านั้นยังไม่มีหลักฐานที่ควรเชื่อได้ว่าเป็นนักธรรมที่พ้นจากการเกณฑ์ทหารแล้ว ไม่ควรจะขัดขืนเขา แต่ในระหว่างนั้น สามเณรเหล่านั้นมีอายุครบอุปสมบทแล้ว ๒ รูป ได้ขอใบอนุญาตต่อนายอำเภอ นายอำเภอก็ออกใบอนุญาตให้ จึงได้อุปสมบทเป็นภิกษุขึ้น อีก ๓ นั้นได้สึกออกเข้ารับราชการทหารแล้ว ส่วนพระ ๒ รูปนั้นยังถูกเรียกตัวอยู่ จะควรปฏิบัติอย่างไร? มีพระดำรัสว่า เรื่องนี้ได้ทรงทราบอยู่บ้างแล้ว การที่*พระสุวรรณวิมลศีล*จัดการสอบไล่องค์นักธรรมในครั้งนั้น หาได้กราบทูลให้ทรงทราบไว้ก่อนไม่ ถ้ากราบทูลให้ทรงทราบแล้วจะทรงส่งกรรมการขึ้นมาจัดการให้เป็นหลักฐาน นี่จัดการกันแต่ลำพังเป็นความผิดของหัวหน้าเอง หาใช่เป็นความผิดของนักเรียนไม่ จึงได้ตรัสสั่งให้รอเจ้าคณะมณฑลส่งประโยคเหล่านั้นไปถวาย แต่ยังไม่มีเวลาที่จะได้ทรงตรวจ เมื่อมาได้ทรงทราบเรื่องนี้ขึ้นอีก จึงตรัสแก่*พระยาวุฒิการบดี*(๓๘) เจ้ากรมสังฆการีผู้ตามเสด็จและอยู่ในที่ประชุมนั้นด้วยว่า ให้มีลิขิตถึงผู้ว่าราชการว่า ในระหว่างนี้ ขอให้รอเรียกตัวพระ ๒ รูปนั้นไว้ก่อน กว่าจะได้ทรงตั้งกรรมการตรวจประโยคเหล่านั้น แล้วตรัสสั่งแก่*พระธรรม-ธราจารย์*(๓๙) ผู้ตามเสด็จขึ้นไปด้วย ให้เป็นแม่กองตรวจประโยคเหล่านั้น ฯ

เรื่องที่เจ้าคณะกราบทูลเรียนพระปฏิบัติขัดข้องมีเพียงเท่านี้ ในที่สุดแห่งการประชุม โปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสที่ทรงเรียบเรียง

แนะนำแก่พวกเจ้าคณะและพระอุปัชฌายะในกรุงเก่า และพระดำรัสในการปกครองคณะเมืองกรุงเก่า มีความดังต่อไปนี้ :-

พระดำรัสแก่พวกเจ้าคณะในกรุงเก่า

ขอเจ้าคณะทั้งหลายจงมนสิการความที่กล่าวต่อไปนี้

ในพระพุทธศาสนานี้ มีเมตตาเป็นคุณสำคัญอย่างหนึ่ง พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายได้เสด็จออกทรงผนวชแสวงหาทางพระโพธิญาณ และทรงบำเพ็ญสัมมาสัมพุทธกิจ ก็ด้วยอำนาจพระเมตตา พระสงฆ์สาวกผู้เป็นกำลังช่วยประกาศพระศาสนาครั้งบรมศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ และรักษาพระศาสนาสืบมาเมื่อนิพพานแล้ว ก็เพราะมีเมตตาเหมือนกัน เราทั้งหลายผู้เกิดในภายหลัง ยังได้พบพระพุทธศาสนา ได้มาอุปสมบทและปฏิบัติพระธรรมวินัย ได้ผลอันดีงามโดยสมควรแก่ความปฏิบัติ ก็เพราะพระเมตตาของพระบรมศาสดาและพระสงฆ์สาวก เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกเราก็ชื่อว่าเป็นหนี้อุปการของท่าน อันคนเป็นหนี้ทรัพย์ของเขาก็จะต้องให้ดอกเบี้ยค่าป่วยการและใช้ต้นเงิน ไม่ทำอย่างนั้นก็เป็นคนโกงหรือคนสิ้นคิด เสียชื่อเสียงฉันใด อันคนผู้เป็นหนี้อุปการของท่านผู้อื่น ทำใจด้านเสีย ไม่คิดตอบแทนเมื่อถึงคราว จัดว่าเป็นคนอกตัญญู เป็นคนใช้ไม่ได้ เหตุฉะนั้น เราจึงควรคิดฉลองพระคุณพระบรมศาสดาและพระสงฆ์สาวก ฯ ทางที่เราควรจะฉลองพระคุณท่านนั้น ก็คือช่วยรักษาพระพุทธศาสนาให้ยืดไปเพื่อคนเกิดภายหลังอีก ฯ

อนึ่ง พวกเราไม่ได้หากินตามลำพังตนเอง ย่อมอาศัยน้ำพักน้ำแรงของคฤหัสถ์ เขาต้องออกกำลังกาย กำลังความคิด ได้ความเหน็ดเหนื่อยลำบาก ออกกำลังทรัพย์เสี่ยงได้เสี่ยงเสีย และล่อแหลมต่ออันตรายแห่งชีวิตร่างกายและทรัพย์สิน เขายังมีแก่ใจเฉลี่ยมาเลี้ยงพวกเรา ที่เขาเลี้ยงเสมอพ่อหรือลูกของเขาก็มี เขาไม่เป็นอะไรกับพวกเราเลย เขาเกื้อกูลเราเห็นปานนี้ ก็เพราะเขาเห็นแก่พระศาสนา เขาให้กำลังแก่พวกเรา เพื่อจะได้

ปฏิบัติสืบอายุพระพุทธศาสนา ฯ

ถ้าพวกเราไม่เอาภารธุระพระพุทธศาสนา และจะรับบำรุงของเขาเช่นนั้น ก็เท่ากับบริโภคหนี้ ข้อนี้พระโบราณาจารย์ท่านก็สอนให้พวกเรารู้สึก แต่เราเข้าใจแคบไปเพียงว่า ไม่พิจารณาก่อน แล้วเสพปัจจัย ๔ แต่คำว่าพิจารณานั้น ก็กินความกว้างอยู่ ถ้าพวกเราจะไม่ทำตัวให้เป็นหนี้เขา ก็จำจะต้องเอาภารธุระพระพุทธศาสนา ฯ

อนึ่ง พวกเราได้ชีวิตธรรมดามอบให้ แต่ชีวิตนั้นเป็นของมีอันจะสิ้นในที่สุด เช่นเดียวกับเทียนอันกำลังจุดอยู่ พวกเราจะปล่อยให้ชีวิตหมดไปเปล่า หรือจะน้อมไปในทางที่เป็นประโยชน์ เท่ากับเขาจุดเทียนส่งให้เราเล่มหนึ่ง เราคงไม่จุดเล่นอย่างเด็กเป็นแน่ เราคงใช้ในทางที่เป็นประโยชน์ นี่ก็เหมือนกัน เราควรให้สิ้นไปในทางที่เป็นประโยชน์ ฯ พวกเราเป็นผู้บวช ก็ควรให้เป็นประโยชน์ในทางบำรุงพระพุทธศาสนา ฯ

อันจะเอาภารธุระพระพุทธศาสนานั้น จำต้องเอาธุระในการปกครองคณะก่อนอย่างอื่น ต่อการปกครองเรียบแล้ว การเล่าเรียน การปฏิบัติ และการสั่งสอนจึงจะเป็นไปตามกัน ฯ จงดูตัวอย่างที่กรุงเก่านี้เอง พระสงฆ์ก็มีมาก ชาวเมืองก็บริบูรณ์ แต่เหตุไฉนการพระศาสนาไม่เจริญสมกัน นอกจากมีวัดมากจนรกตา คำตอบก็มีว่า เพราะการปกครองยังไม่เรียบ คณะกรุงเทพ ฯ เดี๋ยวนี้กำลังเจริญ ก็เพราะจัดการปกครองเรียบเข้า ฯ ด้วยเหตุนี้แล ขอเจ้าคณะทั้งหลายจงเอาใจใส่การปกครองคณะอันเป็นหน้าที่ของตน ๆ ฯ

อันการฝ่ายพุทธจักร ต้องอาศัยการฝ่ายอาณาจักร ขอเจ้าคณะทั้งหลายจงทำการกลมเกลียวกันกับฝ่ายอาณาจักร อย่าแก่งแย่งกัน เช่นรับบวชคนผู้ไม่ได้รับอนุญาตจากฝ่ายอาณาจักรเป็นต้น ฯ

เมื่อเราทั้งหลายได้เอาภารธุระพระศาสนาเช่นนี้ ก็จะชื่อว่าได้ฉลองพระคุณพระบรมศาสดาและพระสงฆ์สาวก ได้เปลื้องหนี้ของคฤหัสถ์ และยังชีวิตให้สิ้นไปในทางที่เป็นประโยชน์ ฯ

ขอเจ้าคณะทั้งหลายจงใส่ใจความที่กล่าวมานี้ ฯ

พระดำรัสแก่อุปัชฌายะในกรุงเก่า

ขอชี้แจงแก่อุปัชฌายะทั้งหลาย

๑. ผู้เป็นอุปัชฌายะนั้น เป็นผู้ทำการเกี่ยวข้องด้วยคนมาก จำจะต้องมีหน้าที่ในการปกครอง แต่ได้เคยพบมาว่า อุปัชฌายะบางรูปพอใจเป็นแต่อุปัชฌายะ เบี่ยงบ่ายไม่ยอมเป็นเจ้าอาวาส หรือเจ้าคณะ ขอบอกให้รู้ว่าต่อไปจะจัดไม่ให้เป็นเช่นนั้น ผู้เบี่ยงบ่ายทางปกครองจะต้องออกจากตำแหน่งอุปัชฌายะด้วย เว้นแต่ผู้ได้เคยทำการปกครองมาแล้ว และได้รับยกเป็นกิตติมศักดิ์ ถ้ายังพอใจเป็นอุปัชฌายะ ต้องรับหน้าที่ในการปกครอง ฯ

*๒. อุปัชฌายะนับว่าเป็นผู้ใหญ่ ต้องเห็นแก่พระศาสนา เห็นแก่แผ่นดิน ต้องประพฤติตนให้สมควร อย่าประพฤติให้เป็นหลักตอ ควรประพฤติอย่างไร ควรเว้นอย่างไร จงดูในแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ ภาค ๔ ฯ **

๓. อุปัชฌายะย่อมเป็นหลักในอุปสมบทกรรม และกรรมนี้เป็นกรรมสำคัญ อุปัชฌายะควรจำคำขอบรรพชา คำสวดกรรมวาจา และคำบอกอนุศาสน์ให้แคล่วคล่องแม่นยำ และสอบอักขระต่อท่านผู้รู้ และศึกษาวิธีให้อุปสมบทให้ถูกระเบียบ ฯ

พระดำรัสในการปกครองคณะเมืองกรุงเก่า

มากรุงเก่าคราวนี้ ได้พบข้อที่ควรแก้ไข เราจึงให้คำสั่งดังต่อไปนี้

๑. ในวัดหนึ่ง ๆ ให้พระสงฆ์พร้อมเพรียงกัน อย่าให้แตกเป็นพวกดุจในวัดจอมเกศ ในแขวงในหมวดของเจ้าคณะใดมี ให้เจ้าคณะนั้นกำจัดพวกผิดออกเสียจากวัด ด้วยอาการที่แยกให้กระจายกันอยู่ในต่างวัด ถ้าเป็นผู้กระด้างเหลือปกครอง ให้สึกเสีย ฯ

๒. อันวัดย่อมตั้งอยู่เพื่อเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้าน วัดห่างบ้านไม่จำต้องรักษา เมื่อถึงคราวจงปล่อยให้ร้าง เว้นไว้แต่วัดหลวงที่ยังจำจะต้องรักษาด้วยประการใดประการหนึ่ง ฯ

๓. ในตำบลที่มีวัดมากจนรก เช่น ในหมวดหนึ่ง รวมพระสงฆ์เข้าทุกวัด ถ้ามีจำนวนมากกว่ากำลังของพวกชาวบ้านผู้จะเลี้ยง ให้เจ้าคณะแขวงหรือคณะเมืองแบ่งตอนเอาไปไว้ในตำบลอื่นที่ยังมีพระสงฆ์น้อย หรือระมัดระวังอย่าให้รับอาคันตุกะ หรือรับคนไกลไว้บวช ฯ

๔. ในตำบลเช่นนั้น วัดมีพระสงฆ์น้อย และควรจะปล่อยให้ร้างได้ จงรวมพระสงฆ์เข้าอยู่ในวัดอื่น ที่ยังควรจะรักษาไว้ หรือที่ยังมีพระมาก ปล่อยให้ร้างเสีย รื้อเอาเสนาสนะไปปลูกหรือประกอบที่วัดอื่นที่ยังจะรักษาไว้ ถ้าขัดด้วยมูลค่าที่จะย้าย จงบอกให้รู้ จะดำริดูว่าควรอย่างไร ฯ

๕. วัดที่ยังตั้งอยู่ได้ วัดหนึ่งมีทายกมาก วัดหนึ่งมีทายกน้อย ให้จัดการรวมกัน โดยฐานเป็นสมานลาภสีมา คือมีเขตแห่งลาภร่วมกัน ให้นัดทายกรวมทำบุญ และพระสงฆ์ประชุมพร้อมกันรับในวัดเดียวกัน ถ้าเกี่ยงกัน ก็ให้ผลัดกันที่วัดนั้นบ้าง วัดนี้บ้าง เป็นคราว ๆ ธรรมเนียมนี้วัดในเมืองกำแพงเพชรใช้อยู่ และเป็นไปโดยเรียบร้อย ฯ

๖. ในหมวดหนึ่ง บางวัดมีพระน้อย บางวัดมีพระมาก การปกครองหมวดนั้น ควรใช้ธรรมเนียมเอาแรงกัน ในการรักษาวัดก็ดี ในการซ้อมสวดมนต์ก็ดี ในการเล่าเรียนก็ดี เช่นเดียวกับชาวบ้านบอกแขกในการทำนา ฯ

๗. สิ่งก่อสร้างในบางวัดเป็นของกระจุ๋มกระจิ๋มเกินไป ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน ไม่ใช่แต่เพียงน่าเสียดายทรัพย์ ยังจะต้องใช้ทรัพย์สำหรับรักษาอีก ทั้งเป็นของรกวัด ขอให้เจ้าคณะดูแลเอาใจใส่ อย่าปล่อยให้ทำได้ทำเอา สั่งให้เขาบอก ขอปรึกษาก่อน เห็นควรจึงให้อนุญาต ถ้าไม่ควร ให้ชักนำในการสร้างการปฏิสังขรณ์สิ่งที่เป็นชิ้นเป็นอันและที่วัดต้องการ ฯ

๘. ให้เรียกชื่อหมวดตามตำบล ดุจเรียกแขวง ในหมวดใดมีชื่อตำบลที่เกี่ยวกับตำนานหรือคนรู้จักมาก ให้ถือเอาชื่อตำบลนั้นเป็นชื่อหมวด ฯ

ครั้นพระมหานายกอ่านพระดำรัสจบหมดแล้ว ประทานพัดตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระวิสุทธาจารย์เถร ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่า พระครูวิเศษชัยสิทธิ์ เจ้าคณะเมืองอ่างทอง พระครูพุทธวิหารโสภณ

เจ้าอาวาสวัดหน้าพระเมรุ เวลา ๒ ยาม ๑๐ นาที เสด็จลงประทับแรม ณ เรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ จำนวนเจ้าคณะและพระอุปัชฌายะที่เฝ้าในคืนวันนี้ คือเจ้าคณะเมือง ๕ เจ้าคณะแขวง ๑๐ เจ้าคณะหมวด ๓๕ พระอุปัชฌายะ ๒๐ รวมเป็น ๗๐ ถ้วน ฯ

เนื่องจากตรัสถามถึงการคณะในแขวงกรุงเก่า ปรากฏว่า*พระครูเฮง* เจ้าคณะแขวงอำเภอนครใน เป็นผู้ไม่เอาใจใส่การงานในหน้าที่ของตน เป็นเจ้าคณะแขวงมา ๖ ปีแล้ว ไม่ได้ออกตรวจการณ์ในแขวงตนเลย วัดในแขวงของตนมีเท่าไรก็ไม่รู้ ไม่รู้จักตัวเจ้าคณะหมวดและพระอุปัชฌายะในแขวงตนทั่วถึง เวลากราบทูลนำเฝ้าเรียงตัว ต้องคอยถามชื่อเจ้าคณะหมวดและพระอุปัชฌายะอยู่แทบทุกรูป กราบทูลเหตุการณ์ในแขวงนครในให้ทรงทราบไม่ได้เลยด้วยประการทั้งปวง เป็นเจ้าคณะแขวงอยู่แต่ชื่อเปล่า ๆ ได้ตรัสสั่งแก่*พระวิสุทธาจารย์เถร* ให้ยกพระครูเฮงออกเสียจากตำแหน่งเจ้าคณะแขวง ให้เลือกหาตัวใหม่ ภายหลังพระวิสุทธาจารย์เถรเลือกได้*พระครูพจนโกศล* เจ้าคณะแขวงอำเภอนครหลวง จึงโปรดให้เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงอำเภอนครในด้วยอีกแขวงหนึ่ง ฯ

๑๖. วันที่ ๑ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนสะพานน้ำหน้าตำหนัก ประทานของแจกแก่พวกข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ตามชั้นตามหน้าที่ ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรชายหญิงผู้จัดสำรับมาเลี้ยงพระ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ทรงอำนวยพรแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้มาคอยส่งเสด็จเหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับ*เรือที่นั่งหยอดนัยนา*

เวลาเช้า ๓ ๔๕ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือกระบวนล่องลงไปตามลำน้ำ*เจ้าพระยา* พลตำรวจภูธรยืนแถวเป่าแตรเดี่ยว ส่งเสด็จที่หน้ากรมตำรวจภูธร เวลาเช้า ๕ โมง ๒๕ นาที ถึงหน้า*วัดนิเวศธรรมประวัติ เกาะบางปะอิน* อันเป็นที่กำหนดประทับเสวยเพล เรือกลไฟนำเรือที่นั่งเข้าจอดเทียบท่าหน้าวัด มีพระสงฆ์และพวกกรรมการอำเภอ

ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่เป็นอันมาก เสด็จขึ้นบนวัด *พระภัทรศีลสังวร*[๔๐] เจ้าอาวาสวัดนี้ กับ*พระญาณรักขิต*[๔๑] รองเจ้าอาวาส พร้อมด้วยพระสงฆ์วัดนี้ และ*พระครูธรรมทิวากร* พร้อมด้วยพระสงฆ์ใน*อำเภอพระราชวัง* ยืนเรียงแถวรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในพระอุโบสถ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า *พระครูธรรมทิวากร* นำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ และพระอธิการเฝ้าเรียงตัว มีพระดำรัสถามถึงเหตุการณ์และความเป็นไปของพระสงฆ์ในแขวงอำเภอพระราชวังแก่เจ้าคณะทั้งหลายเหล่านั้นโดยเฉพาะตัว ๆ

การคณะสงฆ์ในแขวงนี้ ยังบกพร่องอยู่มาก เจ้าคณะก็ต่างขาดความสามารถและเอาใจใส่ในหน้าที่ ตั้งต้นแต่คณะแขวงลงไป *พระครูธรรมทิวากร* เจ้าคณะแขวง หารู้จักเจ้าคณะหมวดและพระอุปัชฌายะในแขวงของตนทั่วถึงไม่ ในเวลาที่กราบทูลนำเจ้าคณะหมวดเฝ้า ลูกคณะต้องคอยช่วยบอกชื่อให้ ที่สุดมีเจ้าคณะหมวดมาเฝ้ากี่รูป ก็ทูลให้ทรงทราบไม่ได้ การปกครองก็ก้าวก่ายไม่เป็นระเบียบ เช่น *วัดบ้านพาด* อันขึ้นอยู่ในหมวดของ*เจ้าอธิการลอย วัดบ้านโพ* ว่างเจ้าอาวาสลง เจ้าคณะแขวงก็ไปประชุมพระวัดนั้น ตั้งเจ้าอาวาสเสียเอง เจ้าคณะหมวดหารู้เห็นด้วยไม่ เช่นนี้เป็นการก้าวก่าย เป็นเหตุให้เจ้าคณะหมวดไม่รู้จักเจ้าอาวาสในหมวดของตนทั่วถึง เจ้าอาวาสก็ขาดความนับถือในเจ้าคณะหมวด เป็นการเสียทั้ง ๒ ฝ่าย ทางที่ดีเมื่อวัดไหนว่างเจ้าอาวาสลง เจ้าคณะหมวดในตำบลนั้นควรเลือกหาตัวเจ้าอาวาสใหม่ เมื่อเลือกได้แล้ว นำความขึ้นเสนอแก่เจ้าคณะแขวง เช่นนี้จึงจะเป็นการถูกระเบียบไม่ก้าวก่าย เจ้าคณะหมวดจะได้รู้จักเจ้าอาวาสทั่วถึง เจ้าอาวาสก็จะได้มีความนับถือเจ้าคณะหมวดของตน ทรงปรารภเหตุนี้แล้วจึงตรัสอายัดแก่เจ้าคณะแขวง ให้สั่ง*พระอุ่น* เจ้าอาวาส*วัดบ้านพาด* นำดอกไม้ธูปเทียนไปคำนับเจ้าคณะหมวด*ลอย* แล้วประทานย่ามและหนังสือแก่พระอุปัชฌายะ พระอธิการบางรูปที่เอาใจใส่ในการวัดและการพระศาสนา ครั้นแล้วเสด็จออกจากพระอุโบสถ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณวัด

เวลาจวนเพล เสด็จประทับเสวยเพลในเรือที่นั่ง โปรดให้*พระมหานายก*นำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จขึ้นไปฉันบนวัดพร้อมด้วยพระสงฆ์เจ้าถิ่น มีพวกข้าราชการ กรรมการอำเภอ และพวกราษฎรนำสำรับคาวหวานมาเลี้ยงพระสงฆ์ประมาณ ๑๐๐ รายเศษ เสวยเพลแล้ว *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ* ผู้เสด็จขึ้นมาประทับแรมอยู่*บ้านแป้ง* เสด็จข้ามฟากมาเฝ้า

เวลาเที่ยงเศษ เสด็จขึ้นยังศาลาบนวัด ทอดพระเนตรเห็นพวกราษฎรนำสำรับมาทำบุญเลี้ยงพระมากด้วยกัน ครั้นจะประทานพระโอวาทก็ยังไม่มีพระกระแสเสียง จึงโปรดให้*พระราชมุนี* เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีผู้ตามเสด็จไปด้วย แสดงธรรมแก่ราษฎรแทนพระองค์ แล้วทรงอำนวยพรแก่ราษฎรทั้งหลายเหล่านั้น ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรทั้งหลายเหล่านั้นทั่วกัน แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เวลาบ่าย ๑ โมง เรือกลไฟจูงเรือที่นั่ง ล่องต่อลงไปตามลำน้ำ เพื่อเสด็จเข้าแควน้อยต่อไป ฯ

ตอนที่ ๖ เสด็จแควน้อย

เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที (แห่งวันที่ ๑ ก.พ.) *ถึง ๓ แยกบางไทร* เรือกลไฟจูงเรือกระบวนเลี้ยว*เข้าแควน้อย* บ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดโบสถ์*อันเป็นที่ประทับแรม เรือกลไฟนำเรือที่นั่งเข้าเทียบท่าหน้าวัด *พระครูเย*[๔๓] เจ้าคณะแขวง*อำเภอเสนาน้อย*[๔๔] ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระสงฆ์ และกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน คอยเฝ้ารับเสด็จ เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่ง พวกราษฎรต่างจุดธูปเทียนสักการบูชา ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และพวกราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานวัด เสด็จกลับลงมาประทับเรือที่นั่ง ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เสด็จทอดพระเนตร*วัดห่อหมก*และ*วัดบ้านช้าง* สองวัดนี้ อยู่เหนือวัดโบสถ์ แต่อยู่ข้างละฟากแม่น้ำ แล้วเสด็จล่องกลับลงไป ทอดพระเนตร*วัดสิงห์* ที่อยู่ใต้วัดโบสถ์ลงไปหน่อยหนึ่ง เสด็จถึงที่ประทับจวนย่ำค่ำ ฯ

ค่ำวันนี้ โปรดให้เจ้าคณะแขวงนัดประชุมเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ พระอธิการในแขวงนี้ เพื่อจัดระเบียบการปกครองใหม่ เนื่องจากได้ทรงทราบว่า การจัดคณะหมวดในแขวงนี้ยังหาเป็นระเบียบไม่ คือจัดให้มีเจ้าคณะหมวดมากเกินไปจนเฝือ เช่น ในหมวดหนึ่งมีวัดขึ้นเพียง ๒ วัด หรือ ๓ วัดก็มี ในแขวงนี้มีวัดขึ้นรวมทั้งหมดเพียง ๒๘ วัดเท่านั้น แต่ก็เป็นวัดร้างเสียวัดหนึ่ง จัดเป็นคณะหมวดถึง ๘ หมวด มากเกินกว่าจำเป็น ทั้งเจ้าคณะหมวดที่ตั้งไว้นั้น ก็เป็นสักแต่ว่าไม่มีอำนาจบังคับบัญชาลูกคณะของตนได้สิทธิ์ขาด เพราะเจ้าคณะหมวดบางรูปมีพรรษาอายุน้อย ไม่เป็นที่นับถือของลูกคณะ และไม่ได้จัดตั้งกันให้เป็นหลักฐาน ทั้งมากเกินไปจนเฝือ

ทรงปรารภเหตุนี้ จึงโปรดให้*พระมหานายก*กับ*พระวิสุทธาจารย์เถร* พร้อมด้วย*พระครูเย* เจ้าคณะแขวง ประชุมเจ้าอธิการ พระอธิการในแขวงนี้ จัดคณะหมวดเสียใหม่ ในหมวดไหนที่มีวัดขึ้นเพียง ๒ หรือ ๓ วัด ก็ยุบรวมเข้ากับหมวดอื่นที่อยู่ใกล้เคียงกัน วัดไหนที่ขึ้นก้าวก่ายต่างตำบลกัน ก็จัดให้ขึ้นคณะหมวดตามตำบล เจ้าคณะหมวดรูปไหนที่ไม่สามารถ ก็ถอดออกเสียจากตำแหน่ง เลือกผู้ที่สามารถขึ้นแทน คงจัดคณะหมวดได้ใหม่ ดังนี้

หมวด*ตำบลบ้านช้างน้อย* มีวัดขึ้น ๙ วัด พระครูเย เจ้าคณะหมวดรับเป็นผู้ว่าการเอง ฯ หมวด*ตำบลบ้านเกาะใหญ่* มีวัดขึ้น ๗ วัด ให้พระ-อุปัชฌายะ*ทรัพย์ วัดท่าซุง* เป็นเจ้าคณะหมวด ฯ หมวด*ตำบลบ้านหน้าไม้* มีวัดขึ้น ๗ วัด ให้พระอุปัชฌายะ*เอี้ยง วัดช่างเหล็ก* เป็นเจ้าคณะหมวด ฯ หมวด*ตำบลบ้านสิงหนาท* มีวัดขึ้น ๕ วัด ให้พระอุปัชฌายะ*เล็ก* เป็นเจ้าคณะหมวด รวมเป็น ๔ หมวดด้วยกัน ทรงทราบรายงานแล้ว ทรงเห็นชอบด้วย ได้ประทานพระอนุมัติตามนี้ ฯ

๑๗. วันที่ ๒ ก.พ. เสวยเช้าและเพลในเรือที่นั่ง มีพวกราษฎรนำ

สำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์ทั้งเช้าและเพล โปรดให้พระผู้ตามเสด็จขึ้นไปฉัน ฉลองศรัทธาของเขาที่บนศาลาวัด และโปรดให้*พระมหานายก*นำพระดำรัสพระธรรมเทศนา อันแสดงด้วยกัลยาณธรรม ๕ ขึ้นไปอ่านให้พวกราษฎรฟัง และตรัสให้แจกหนังสือแก่ราษฎรเหล่านั้นทั่วกัน

เวลาเที่ยงเศษ เสด็จขึ้นประทับบนศาลาหน้าวัด ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูเย* พระอุปัชฌายะ*เล็ก* และ*พระมหาเภา วัดสุทัศน์* ผู้ขึ้นมาช่วยเจ้าคณะแขวงจัดการรับเสด็จ ประทานย่ามสามัญและหนังสือพระศาสนาต่างเรื่องแก่เจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ พระอธิการ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง

เวลาเที่ยงล่วงแล้ว ๑๕ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากที่ขึ้นไปตาม*ลำน้ำแควน้อย* เวลาบ่าย ๒ โมง ถึงที่ประทับแรม*วัดบ้านแพน อำเภอเสนากลาง*(๔๕) *พระครูอุดมสมาจาร* เจ้าคณะแขวงอำเภอเสนากลาง พร้อมด้วยพระสงฆ์ในอำเภอเสนากลาง และพวกกรรมการอำเภอ ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัด แล้วเสด็จกลับลงประทับพักในเรือที่นั่ง ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส มีเรือพระสงฆ์และข้าราชการตามเสด็จ เสด็จทอดพระเนตร*วัดกระโดงทอง* อันอยู่ใน*คลองบ้านเจ้าเจ็ด* เป็นวัดที่อยู่แห่ง*พระครูอุดมสมาจาร* เจ้าคณะแขวงไปเรือพายจากวัดบ้านแพนราวครึ่งชั่วโมง เที่ยวกลับเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร*วัดโคกเสือ* อันอยู่เหนือวัดบ้านแพนขึ้นไปหน่อยหนึ่ง เสด็จกลับถึงวัดบ้านแพนที่ประทับแรมย่ำค่ำแล้ว ฯ

เวลา ๑ ทุ่มครึ่ง เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า *พระครูอุดมสมาจาร* นำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ และพระอธิการในแขวงเสนากลางเฝ้าเรียงตัว *พระครูปุ้ย* เจ้าคณะแขวง*อำเภอ*

เสนาใน นำเจ้าคณะหมวดในอำเภอเสนาในมาสมทบเฝ้าในที่นี่ด้วย โปรดให้อ่านพระดำรัสเนื่องด้วยการปกครอง ที่ทรงเรียบเรียงแนะนำเจ้าคณะในกรุงเก่า จบแล้ว ตรัสให้พระมหานายกถามการคณะแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นโดยเรียงตัวทั่วกัน ตลอดถึงพระอธิการ ฯ

การคณะในแขวงนี้ มีข้อที่ยังบกพร่อง คือเจ้าคณะหมวดขาดความเอาใจใส่ดูแล ไม่หยั่งทราบเหตุการณ์ในวัดขึ้นได้ตลอด ที่สุดเลือกตั้งพระพรรษาเดียวให้เป็นเจ้าอาวาสก็มี และไม่ถือวัดที่ขึ้นอยู่ในหมวดของตัวให้เหมือนกับวัดของตัว ส่วนลูกคณะก็ไม่ได้มาวิสาสะทำความเคารพแก่เจ้าคณะหมวด ต่างวัดต่างอยู่ ต่างไม่รู้หน้าที่ของตน เป็นเหตุให้การบังคับบัญชาไม่มีสิทธิ์ขาด บางหมวดไม่มีพระอธิการมาเฝ้า เจ้าคณะหมวดแก้ตัวว่าอาพาธบ้าง ว่าแก่แล้วมาไม่ไหวบ้าง ที่แก้ตัวว่าแก่นั้น ได้ความว่า อายุไม่ถึง ๗๐ ที่ว่ามาไม่ไหวนั้น หนทางก็ไม่ไกลนัก ว่าราว ๒ ชั่วโมงเท่านั้น เมื่อเสด็จเมืองสระบุรี มีเจ้าคณะหมวดในแขวงสาวไห้อายุตั้ง ๗๐ เศษ ยังอุตสาหะมาเฝ้า *ทรงอธิบายถึงหลักแห่งการปกครองว่าต้องมีที่มุ่ง ครั้งพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ พวกสาวกก็มุ่งอยู่ในพระองค์ จึงได้เต็มใจช่วยกันประกอบกิจพระศาสนาสืบมา ในเวลานี้ทรงเป็นประธานแห่งสงฆ์ พระสงฆ์ทั้งหลายควรมีความมุ่งในพระองค์ ช่วยกันทำกิจพระศาสนาเพื่อให้เป็นตัวอย่างต่อไป* จึงตรัสให้เจ้าคณะหมวดนำพระอธิการที่ขาดเฝ้าในคราวนี้ มาเฝ้าให้ทันที่กำลังเสด็จอยู่ในแควน้อยนี้ ฯ

อีกประการหนึ่ง พระอุปัชฌายะใน*แขวงเสนากลางกับเสนาใน* เที่ยวอุปสมบทกุลบุตรต่างแขวงกัน สุดแต่พวกทายกจะนิมนต์ เป็นการสับสนและผิดระเบียบพระมหาสมณาณัติ ดังมีแจ้งในแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ ภาค ๔ แล้ว จึงทรงอายัดให้เจ้าคณะเมืองออกประกาศห้าม อย่าให้สับสนกันอย่างที่แล้ว

ข้อที่ควรชมในแขวงนี้ คือมีเจ้าอาวาสที่สามารถหลายรูป เช่น *พระอธิการนาค วัดโบสถ์ บ้านกระทุ่ม พระอธิการทับ วัดเจดีย์* และ*พระ-อธิการพัน วัดโบสถ์ บ้านช่างเหล็ก* เป็นตัวอย่าง ทั้ง ๓ รูปนี้ เป็นผู้มีอายุ

มากแล้ว แต่เป็นผู้เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ เอื้อเฟื้อต่อพวกชาวบ้าน มีกิจการอะไรเรียกใช้ได้ และไปมาติดต่อกับพระสงฆ์วัดอื่น หยั่งทราบเหตุการณ์ได้ถึงต่างวัด และทั้ง ๓ รูปนี้สนิทสนมกันดี ไปมาถึงกันเสมอ เป็นที่พอพระหฤทัย ได้รับประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*เป็นพิเศษกว่าเจ้าอาวาสอื่น ๆ ฯ

ครั้นตรัสถามการคณะในแขวงนี้ และแขวงเสนาในเสร็จแล้ว ประทานย่ามและหนังสือแก่เจ้าคณะ พระอุปัชฌายะ พระอธิการทั้งหลายเหล่านั้นตามชั้นตามความสามารถ เวลา ๔ ทุ่ม ๔๕ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดบ้านแพน* อันเป็นวัดที่ประทับแรมนั้น มีพระอยู่ ๑๕ รูป เจ้าอาวาสชื่อ*อยู่* เป็นเจ้าคณะหมวดตำบลนี้ด้วย เป็นผู้เอาใจใส่การปฏิสังขรณ์ วัดนี้พื้นที่ลุ่ม น้ำท่วมทุกปี ถึงดังนั้น เจ้าอาวาสก็คอยรักษาให้สะอาดอยู่โดยปกติ มีโบสถ์และกุฎีเป็นหลักฐาน อุโบสถพึ่งก่อใหม่ยังไม่สำเร็จดี ได้ประทานมูลค่าช่วยในการปฏิสังขรณ์แก่เจ้าอาวาส ฯ

๑๘. วันที่ ๓ ก.พ. เวลาเช้า เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีพวกราษฎรจัดอาหารบิณฑบาตมาอังคาสพระสงฆ์เต็มศาลา โปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสพระธรรมเทศนา อันแสดงถึง*กรณียธรรม* ๒ ประการ คือ *บุพพการ* และ*ปฏิการ* แล้วทรงนำพระสงฆ์ทั้งหลายสวดถวายพรพระ จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรจนทั่วกัน ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย สำรับเหลือเฟือ ต้องตั้งซ้อน รูปหนึ่ง ๆ หลายสำรับ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายแล้ว ประทานของแจกแก่พวกราษฎรเจ้าของสำรับ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จลงประทับปะรำหน้าวัด ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้จัดการรับเสด็จ มี*ขุนบริรักษ์เสนาขันธ์*นายอำเภอเป็นต้น ครั้นประทานทั่วกันแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าวัด พร้อมด้วยเรือกระบวน เพื่อเสด็จ*อำเภอเสนาใหญ่*ต่อไป ในระหว่างทางได้เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดในเขต

*อำเภอเสนากลาง*หลายวัด กล่าวตามลำดับที่เสด็จขึ้นทอดพระเนตร คือ *วัดโบสถ์ ตำบลบ้านช่างเหล็ก พระอธิการพัน* เป็นเจ้าอาวาส *วัดเจดีย์ ตำบลบ้านหัวเวียง พระอธิการทับ* เป็นเจ้าอาวาส *วัดบันไดช้าง ตำบลบ้านใหญ่* พระอุปัชฌายะ*ลับ* เป็นเจ้าอาวาส *วัดโบสถ์ ตำบลบ้านกระทุ่ม พระอธิการนาค* เป็นเจ้าอาวาส ฯ วัดเหล่านี้มีอุโบสถก่อ และกุฎี ฝากระดาน มุงกระเบื้องเป็นพื้น ภูมิฐานวัดก็พอสมแก่ตำบล แต่ลานวัดยังรักษาไม่ค่อยสะอาด เพราะเป็นวัดน้ำท่วม มีน้อยวัดที่รักษาได้สะอาด วัดที่รักษาดีควรชม คือ*วัดบันไดช้าง* ที่พระอุปัชฌายะ*ลับ* เป็นเจ้าอาวาส วัดนี้ภูมิฐานก็พอประมาณ แต่การรักษาเรียบร้อย ของก่อสร้างจัดเป็นระเบียบไม่ลักลั่น กุฎีก็ปลูกได้แถวได้แนวเป็นระเบียบดี ทั้งนี้ เพราะเจ้าอาวาสเป็นผู้เข้าใจในการปฏิสังขรณ์ รู้จักสวยงาม และคอยเอาใจใส่บำรุงอยู่เสมอ โบสถ์ก็ปฏิสังขรณ์ใหม่ ทรวดทรงงดงาม ยาว ๗ ห้อง มีมุขหน้าหลัง ยังซ่อมไม่สำเร็จดี ตั้งอยู่บนเนินดินสูงราว ๑ วาเศษ เพื่อกันน้ำท่วม วัดตามแถบนี้ โรงอุโบสถต้องมีเนินดินสูง ๆ รับทั้งนั้น ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาที ถึง*วัดย่านอ่างทอง อำเภอเสนาใหญ่* อันเป็นที่ประทับแรม เรือกลไฟนำเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือกระบวนเข้าจอดเทียบท่าหน้าวัด มีพระสงฆ์และพวกกรรมการอำเภอ ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ มี*พระราชเวที วัดเบญจมบพิตร* ผู้ขึ้นมาช่วยเจ้าอาวาสจัดการรับเสด็จ และ*พระครูสุทธาจารวัตร* เจ้าคณะแขวง*อำเภอเสนาใหญ่*เป็นต้น เสด็จขึ้นบนวัด ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ และเสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานวัด ครั้นแล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เสด็จทอดพระเนตร*วัดตาลานใต้* อันอยู่เหนือ*วัดย่านอ่างทอง*ขึ้นไป หนทางราว ๒๐ นาที เสด็จกลับถึงวัดย่านอ่างทอง ย่ำค่ำ ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม ๑๕ นาที เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ *พระครูสุทธาจารวัตร* เจ้าคณะแขวง นำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ พระอธิการในแขวงเสนาใหญ่เฝ้าเรียงตัว โปรดให้*พระมหานายก*ถามการคณะแก่

พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นแทนพระองค์แล้ว โปรดให้อ่านพระดำรัสเนื่องด้วยทรงแนะนำในการคณะ จบแล้ว ประทานย่ามและหนังสือพระศาสนาแก่เจ้าคณะ พระอุปัชฌายะทั้งหลายเหล่านั้นตามชั้นตามความสามารถ ฯ คืนวันนี้เจ้า*อธิการกํง* เจ้าคณะหมวด*ตำบลรางตะเฆ่* *แขวงเสนากลาง* นำ*พระอธิการจัน* *วัดช้างหลวง* *บ้านปลายกรัด* กับ*พระอธิการพุ่ม* *วัดเกาะบ้านลาดงา* ผู้ขาดเฝ้าที่*แขวงเสนากลาง* มาเฝ้าที่นี่ ฯ เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จลงประทับแรม ณ เรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ การคณะสงฆ์ในแขวงนี้ ไม่มีเหตุการณ์ที่ต้องทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่ง เจ้าคณะแขวง ตลอดถึงเจ้าคณะหมวดต่างตรวจการณ์ในหน้าที่ของตนทั่วถึง รู้จักลูกคณะของตัวได้ทั่ว และมีเจ้าคณะหมวดที่สามารถหลายรูป เช่น พระอุปัชฌายะ*ยิ้ม* *วัดโพเผือก* เจ้าคณะหมวด*ตำบลโคกช้าง*เป็นต้น ปรากฏว่าเป็นผู้เอาใจใส่ในการวัดและการคณะอยู่ ฯ

วัดย่านอ่างทอง ที่ประทับแรมคืนวันนี้นั้น ตั้งอยู่ใน*ตำบลบ้านใหญ่* มีพระอยู่ ๑๒ รูป เจ้าอาวาสชื่อ*ครุฑ* ภูมิฐานวัดดี มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน อุโบสถไม่ใหญ่โตนัก ทรวดทรงกะทัดรัดงามเข้าที มีมุขหน้าหลัง ฝาผนังเขียนลายทรงข้าวบิณฑ์ พื้นปูกระเบื้องศิลา พระประธานหล่อ มีอัครสาวกยืนซ้ายขวางามพอดูได้ ฯ หลังโบสถ์วิหาร ๔ มุข ยอดเป็นปรางค์ทรวดทรวงงดงามอยู่ ในมุขมีพระพุทธรูปประจำครบทั้ง ๔ ด้าน มุขด้านตะวันออก เป็น*พระนาคปรก* ด้านตะวันตกกับด้านเหนือ เป็น*พระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย* ด้านใต้ เป็น*พระปาเลไลยก์* เดินตลอดถึงกันได้รอบทั้ง ๔ ด้าน น้ำหนักของปรางค์ทำให้ฝาผนังทรุด ต้องก่อผนังข้างในขึ้นรับไว้ ทำข้างในเสียงามไป ฯ

๑๙. วันที่ ๔ ก.พ. เวลาเช้า เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีพวกราษฎรนำภัตตาหารมาอังคาสพระสงฆ์เต็มศาลา โปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสพระธรรมเทศนา แล้วทรงนำพระสงฆ์ทั้งหลายถวายพรพระ จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานของพวกราษฎรทั่วกัน

ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแก่พวกราษฎรเจ้าของสำรับ ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอผู้จัดการรับเสด็จ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการครุฑ* แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งออกจากวัดย่านอ่างทอง โปรดให้*พระราชเวที*ตามเสด็จไปในเรือที่นั่งด้วย เรือกลไฟจูงเรือกระบวนขึ้นไปราวชั่วโมงหนึ่ง ถึง*วัดตึก ตำบลผักไห่* อันเป็นที่กำหนดประทับเสวยเพล มีพระสงฆ์และพวกราษฎรคอยรับเสด็จแน่นวัด เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดชีโพน* อันอยู่ตรงกันข้ามกับ*วัดตึก* ที่วัดนี้ก็จัดสถานที่เตรียมรับเสด็จเหมือนกัน มีตั้งโต๊ะเครื่องบูชาและปลูกปะรำ ปูเสื่อเป็นทางลาดพระบาทตั้งแต่สะพานน้ำถึงหน้าอุโบสถ มีพระสงฆ์และพวกชาวบ้านคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่เป็นอันมาก มี*พระมหาบาง* เจ้าอาวาสวัดนี้ เป็นหัวหน้า เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์และวิหาร และเสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานวัด เวลาจวนเพลเสด็จข้ามฟากมายังวัดตึก มีพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ และตกแต่งสถานที่ ดาดผ้าขาว ผ้าแดง ปูเสื่อเป็นทางลาดพระบาท ตั้งแต่สะพานน้ำถึงหน้าอุโบสถ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ และทอดพระเนตรบริเวณวัดแล้ว เสด็จกลับมาประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีพวกราษฎรนำสำรับคาวหวานมาถวายราว ๒๐๐ ราย เกินกว่าจำนวนพระมาก พระรูปหนึ่ง ๆ ต้องซ้อนหลายสำรับ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว โปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของพวกราษฎรเหล่านั้น จบแล้ว ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก และเหรียญแก่เด็กผู้สมควร ที่นี่มีเด็กได้รับประทานเหรียญหลายคน ส่อว่าพวกชาวบ้านแถบนี้เลี้ยงลูกดี แล้วเสด็จขึ้นประทับบนกุฎี ประทานย่ามและหนังสือแจกแก่เจ้าคณะ พระอุปัชฌายะ พระอธิการบางรูป ที่ยังไม่ได้รับประทาน ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรอยู่พอสมควรแก่เวลา แล้วเสด็จลง

ประทับเรือที่นั่ง เวลาเที่ยง ๔๕ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งต่อขึ้นไป เพื่อเสด็จอำเภอวิเศษชัยชาญ แขวงเมืองอ่างทอง ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง (แห่งวันที่ ๔ ก.พ.) ถึง*วัดบางหอย ตำบลบางจักร อำเภอวิเศษชัยชาญ* เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด เสด็จขึ้นวัด *พระครูวิเศษ-ชัยสิทธิ์* เจ้าคณะ*เมืองอ่างทอง* พร้อมด้วยพระครูเจ้าคณะแขวงในเมืองอ่างทอง คือ *พระครูสุกิจวิชาน* เจ้าคณะแขวง*อำเภอวิเศษชัยชาญ* ๑ *พระครูปาโมกขมุนี* เจ้าคณะแขวง*อำเภอปาโมก* ๑ *พระครูเปรม* เจ้าคณะแขวง*อำเภอเมือง* ๑ กับเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ พระอธิการ ในแขวง*อำเภอวิเศษชัยชาญ* ยืนเรียงแถวรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จออกจากโบสถ์ ทอดพระเนตรภูมิฐานวัด มีพวกราษฎรคอยเฝ้า ทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน มียายแก่คนหนึ่งทูลขึ้นว่า ยังไม่เคยเห็นฝ่าพระบาทเลย มาได้เห็นเป็นบุญนัก จะขอพึ่งบุญไปด้วย ตรัสถามว่า จะพึ่งบุญไปไหน ยายทูลว่าไปพระนิพพาน ทรงพระสรวลแล้วประทานพระโอวาทว่า *อันธรรมดาจะขึ้นที่สูง จะก้าวพรวดเดียวให้ถึงที่สูงทีเดียวไม่ได้ ต้องก้าวตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูงโดยลำดับ ข้อนี้ฉันใด แม้การจะไปพระนิพพานก็เหมือนกัน ไปไม่ได้ง่าย ๆ ต้องตั้งตนให้ได้ในโลกนี้ไว้ก่อน อบรมความดีความชอบให้มีขึ้นโดยลำดับ ในที่สุดจึงค่อยบำเพ็ญธรรมที่จะให้ถึงพระนิพพาน* เมื่อประทานพระโอวาท จบแล้ว พวกยายแก่พากันดีใจยกมือร้องสาธุการตามกันแล้วเสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้นว่า *อันการปกครองที่จะเป็นไปโดยเรียบร้อยได้ ก็ต้องอาศัยมีที่มุ่ง ในครั้งพุทธกาล เมื่อพระบรมศาสดาจารย์ยังทรงพระชนม์อยู่ พวกพระสาวกต่างก็มีความมุ่งอยู่ในพระองค์ ในบัดนี้ทรงเป็นประธานปกครองสงฆ์ทั่วไปในสยามรัฐ ก็สมควรที่พระสงฆ์ทั้งหลายจะมีความมุ่งในพระองค์ พวกเจ้าคณะทั้งหลายในเมืองอ่างทอง ต่างพากันมารับเสด็จในคราวนี้ ไม่คิดว่าไกล ก็ชื่อว่าดำเนินตามแบบอันดี เป็นความดีความชอบแก่ตน* ทรงอำนวยพรแก่เจ้าคณะทั้งหลายเหล่านั้นทั่วกัน แล้ว

เสด็จลงประทับพักในเรือที่นั่ง ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จขึ้นบนวัด มีพวกราษฎรจัดสำรับมาเลี้ยงคฤหัสถ์ข้าราชการผู้ตามเสด็จ เป็นการแสดงน้ำใจของพวกชาวบ้านนี้ เป็นธรรมเนียมที่ดีของคนไทยชาวบ้านนอกอย่างหนึ่ง ที่เอื้อเฟื้อในการปฏิสันถารต้อนรับแขก มีแขกมาถึงบ้านไม่ดูดาย หาข้าวหาปลาเลี้ยง แม้ถึงจะเป็นคนชาวบ้านนอกก็จริง แต่โดยมากไม่ใช่เป็นคนหาเช้ากินค่ำ มีบ้านช่องเป็นปึกแผ่นมีเหย้าเรือนพออยู่ มีทรัพย์พอใช้ ถึงคราวที่จะต้องใช้จ่ายก็พอมีใช้ เช่นนี้จัดเป็นพลเมืองที่ดีได้พวกหนึ่ง ตรัสให้ประทานของแจกแก่พวกราษฎรนั้นทั่วกัน ฯ

เวลาย่ำค่ำครึ่ง เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า *พระครูสุกิจวิชาน* เจ้าคณะแขวง นำเจ้าคณะหมวด พระ-อุปัชฌายะ พระอธิการในแขวงอำเภอวิเศษชัยชาญเฝ้าเรียงตัว ฯ มีเจ้าคณะหมวดและพระอุปัชฌายะมาเฝ้าไม่ครบตามจำนวน แม้เจ้าคณะหมวดที่มาเฝ้านั้น บางรูปตรัสถามถึงการคณะ ก็ทูลว่าพึ่งเป็นใหม่ ยังตรวจวัดไม่ทั่ว ตกลงเป็นอันไม่ได้ทรงทราบการคณะจากเจ้าคณะหมวดในแขวงนี้โดยทั่วถึง เจ้าคณะหมวดที่สามารถ และกราบทูลเหตุการณ์ให้ทรงทราบได้ตลอดนั้น คือ *พระปลัดหวาด วัดน้ำพุ* เจ้าคณะหมวด*ตำบลบ้านสี่ร้อย* กับ*พระอุปัชฌายะอิ่ม วัดท่าสุวรรณ* เจ้าคณะหมวด*ตำบลบ้านไผ่จำศีล* ฯ อนึ่งได้ทรงทราบว่า *เจ้าอธิการซัม วัดตลาดใหม่* เจ้าคณะหมวด*ตำบลตลาดใหม่* ขาพิการ ทั้งหูก็ตึง ไม่สามารถจะออกตรวจการณ์ได้ ไม่สะดวกแก่การปกครอง จึงตรัสสั่งเจ้าคณะแขวงให้ถอน*เจ้าอธิการซัม* ออกเสียจากตำแหน่งเจ้าคณะหมวด ฯ

อีกประการหนึ่ง พระอุปัชฌายะในแขวงนี้มีถึง ๖ รูป ทั้งเจ้าคณะแขวงมากเกินต้องการไปจนเฝือ ในหมวดหนึ่งมีพระอุปัชฌายะ ๒ รูปก็มี เป็นพระอุปัชฌายะสักแต่ว่าไม่ค่อยได้บวชใคร เช่น พระอุปัชฌายะ*อ่อน วัดกลาง ตำบลหัวตะพาน* ปีหนึ่งได้นั่งอุปัชฌายะไม่เกินกว่า ๕ ครั้ง จึงโปรดให้พระอุปัชฌายะ*จั่น วัดทำนบ ตำบลสี่ร้อย* เป็นเจ้าคณะหมวด*ตำบลตลาดใหม่* แทน*เจ้าอธิการซัม* และให้เป็นพระอุปัชฌายะใน*ตำบลหลักแก้ว*ด้วย นอกนั้น

ให้คงเป็นไปตามเดิม ครั้นแล้วโปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสที่ทรงแนะนำในการปกครองคณะสงฆ์ จบแล้ว ประทานย่ามและหนังสือพระ-ศาสนาแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้นตามชั้นตามความสามารถ เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดบางหอย*นี้ มีพระอยู่ถึง ๒๙ รูป เป็นวัดที่มีพระมากในตำบลนี้ *พระสมุห์จัน* เป็นเจ้าอาวาส บริเวณวัดกว้างใหญ่ ลานวัดรักษาสะอาดดี โบสถ์ก่ออิฐ ภายในปูกระเบื้องซิเมนต์ ฝาผนังทรุดแถบหนึ่ง คงเป็นเพราะถมดินอันเป็นพื้นรองไม่แน่น มีศาลาการเปรียญหลังใหญ่ ๗ ห้องทั้งเฉลียง ติดเพดานและฝ้า ทำมั่นคงแข็งแรง กุฎีมีมากหลัง สมแก่เป็นวัดมีพระมาก แต่ปลูกไม่ได้ระเบียบ สลับซับซ้อนกันหลายชั้น ดูน่าจะอึดอัด และบางหลังผู้สร้างตั้งใจทำให้วิจิตรเกินไป เช่นทำคล้ายเป็นเรือนยอด มีมุข ๔ ด้าน มีชั้น ๒ มียอดข้างบนคล้ายยอดเมรุ จนแลดูไม่งาม และได้ทราบว่าถึงหน้าฝนก็คุ้มฝนไม่ได้ ถึงหน้าร้อนก็ร้อนจัด เช่นนี้ดูไม่ได้รับประโยชน์สมกับที่ทำเป็นของใหญ่โตเลย ทั้งแลดูเกินงามด้วย ถ้าเอามูลค่าไปทำอย่างอื่นที่เป็นชิ้นเป็นอันยังดีกว่า กุฎีหลังที่เจ้าอาวาสอยู่ ๒ หลังคู่กัน ยาวหลังละ ๕ ห้อง เป็นทรงปั้นหยา ฝาเพี้ยม สลักเป็นลวดลาย ทำอย่างประณีต แต่มีช่อฟ้าใบระกา ดูขัดกันอยู่สองหลังนี้ว่าลงทุนสร้างถึง ๘,๐๐๐ เป็นมูลค่าไม่น้อย ฯ

๒๐. วันที่ ๕ ก.พ. เวลาเช้า มีพวกราษฎรชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์ เสด็จขึ้นประทับเสวยเช้าบนศาลาการเปรียญ ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรอย่างตำบลอื่น ๆ เสวยเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เพื่อเสด็จทอดพระเนตรวัดในตอนเหนือ ๆ ขึ้นไป มีเรือพระสงฆ์และคฤหัสถ์ตามเสด็จหลายลำ

เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดน้ำพุ* *ตำบลบ้านคลองขนาก* อันเป็นที่กำหนดประทับเสวยเพล เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด เสด็จขึ้น มีพระสงฆ์และราษฎรชาวบ้านตำบลนี้คอยรับเสด็จอยู่แน่นวัด *พระปลัดหวาด* เจ้าอาวาสวัดนี้ ล่วงหน้าขึ้นมาคอยรับเสด็จอยู่ก่อน ทรงปฏิสันถารแก่

พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัด แล้วเสด็จประทับ ณ กุฎีเจ้าอาวาส โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรอยู่จนถึงเวลาเพล เสด็จประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีพวกราษฎรจัดสำรับมาถวายประมาณ ๑๐๐ รายเศษ ครั้นเสวยแล้ว โปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสพระธรรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของพวกราษฎรเหล่านั้น จบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์รับอนุโมทนาแล้ว ประทานหนังสือแจกแก่พวกราาฎรทั่วกัน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วประทับพักให้พวกคฤหัสถ์ได้เลี้ยงดูกัน ฯ

วัดน้ำพุ มีพระ ๖ รูป ภูมิฐานวัดพอใช้ได้ ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะ มีหมู่บ้านช่องมากและอยู่ห่างจากวัดอื่น มีของก่อสร้างพอเป็นหลักฐานสมแก่ตำบล *พระปลัดหวาด* ผู้เป็นเจ้าอาวาส มีลักษณะและท่าทางเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นผู้มีใจกว้างขวาง โอบอ้อมอารีแก่ผู้น้อย คุมไว้อยู่ทั้งชาววัดทั้งชาวบ้าน พวกชาวบ้านมีความนิยมเชื่อถือ พระปลัดหวาดว่ากล่าวได้คล้ายอาจารย์กับศิษย์ เป็นตัวอย่างแห่งเจ้าอาวาสที่ดีได้ผู้หนึ่ง ฯ

ครั้นประทับพักอยู่พอควรแก่เวลาแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส พายต่อขึ้นไป ตอนนี้น้ำเชี่ยวพายไม่ค่อยขึ้น พวกชาวบ้านนี้มีความภักดี พากันเอาเชือกมาโยงเรือที่นั่ง ทั้งเรือพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จด้วย ทรงพอพระหฤทัยในความเอื้อเฟื้อของเขา ฯ วัดที่เสด็จขึ้นทอดพระเนตรในตอนนี้นั้น กล่าวตามลำดับเที่ยวขึ้น คือ *วัดสี่ร้อย ตำบลบ้านสี่ร้อย วัดทำนบ ตำบลบ้านท่าช้าง* เที่ยวล่องเสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดไทรยืด ตำบลบ้านบางนาก* ฯ

วัดเหล่านี้มีภูมิฐานคล้ายคลึงกัน ตลอดถึงของก่อสร้างก็ทำรูปอย่างเดียวกัน อุโบสถก่ออิฐถือปูน ทรงสูงจนเกินงาม เป็นของพึ่งสร้างใหม่โดยมาก ข้างในเขียนรูปภาพก็มี วัดอยู่ไม่ห่างกันเท่าไร สร้างอุโบสถได้พร้อม ๆ กัน ชาวบ้านแถบนี้เป็นคนมีกำลังทรัพย์และเอื้อเฟื้อในการบุญ เขากราบทูลว่า วัดในตำบลของเขา เขาบริจาคมากนับเป็นจำนวนร้อยบาท

ขึ้นไป วัดในตำบลอื่นมีผู้มาบอกบุญ เขาบริจาคพอเป็นกิริยา รายละ ๑๐ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ปีหนึ่งบริจาคอย่างนั้นถึง ๑๐ รายบ้าง ๑๒ รายบ้าง ฯ

เสด็จกลับถึงวัดบางหอย บ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ฯ

เวลาบ่ายราว ๔ โมง เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งออกจาก*วัดบางหอย* ล่องกลับลงมา*ตำบลผักไห่* เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงหน้า*วัดอมรฤทธิ์* เสด็จลงประทับเรือที่นั่งทรงประพาส โปรดให้เรือขบวนล่องเลยลงไปยัง*วัดชีโพน* อันเป็นที่กำหนดประทับแรมคืนวันนี้ แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดอมรฤทธิ์ ฯ

ครั้นทอดพระเนตรวัดทั่วแล้ว เสด็จลงประทับที่นั่ง ล่องต่อลงมาราว ๑๐ นาที ถึง*วัดชีโพน* เสด็จขึ้นประทับบนวัด มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จอยู่บนวัดเป็นอันมาก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล เด็กนักเรียนวัดนี้เข้าแถวร้องสาธุการ *พระกรุงศรีบริรักษ์* ผู้ว่าราชการ*เมืองนนทบุรี* ขึ้นมาคอยรับเสด็จอยู่ที่วัดนี้ ประทานปฏิสันถารแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถและวิหาร แล้วเสด็จมาประทับศาลากลางคณะ มีพวกราษฎรชาวบ้านผักไห่มาเฝ้าทั้งผู้หญิงผู้ชายเต็มชานคณะ ทรงปฏิสันถารแก่ราษฎรเหล่านั้น อยู่จนเย็นจึงเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ฯ

เวลาย่ำค่ำครึ่ง เสด็จขึ้นประทับบนศาลากลางคณะ โปรดให้พระสงฆ์ใน*แขวงเสนาใหญ่*เฝ้า ตรัสถามถึงการคณะ และมีพวกราษฎรยังคอยเฝ้าอยู่ ณ ที่นั้นด้วย เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะอำเภอเสนาทั้ง ๓ ฯ วัดในอำเภอทั้ง ๓ นี้ เป็นวัดมีหลักฐานโดยมาก แต่เป็นวัดน้ำท่วม วัดไหนที่เจ้าอาวาสทอดธุระ พื้นวัดมักรก วัดไหนที่เจ้าอาวาสหมั่นเอาใจใส่ในการรักษา พื้นวัดก็สะอาดเตียนดี ฯ ใน*อำเภอเสนาน้อย* มีวัดโกโรโกเตมาก และชาวบ้านก็ค่อนข้างเป็นคนอัตคัดขัดสนเสียโดยมาก ส่วนใน*อำเภอเสนากลาง*กับ*อำเภอเสนาใหญ่* มีวัดที่เป็นหลักฐานมาก ทั้งพวกชาวบ้านก็เป็นคนมีกำลังทรัพย์ โดยมากเอื้อเฟื้อในการวัดและการพระศาสนาอยู่ ฯ กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง โรงอุโบสถก่ออิฐถือปูนเป็นพื้น แต่ผู้สร้างมักไม่รู้จักของสูงและต่ำ ที่หน้าจั่ว

โรงอุโบสถแกะและปั้นเป็นดวงตราราชสีห์บ้าง ตราพระเกี้ยวบ้าง อันไม่สมควรแก่วัดราษฎร์ ได้ตรัสกำชับไว้ไม่ให้มีขึ้นอีกต่อไป

หมายเหตุทั่วไปสำหรับกรุงเก่า ฯ *เมืองกรุงเก่า* ศาลารัฐบาลตั้งอยู่ในวัง*จันทรเกษม* ฝั่งขวาของลำน้ำ*เจ้าพระยา* ฯ การปกครองฝ่ายอาณาจักรแบ่งออกเป็น ๑๒ อำเภอ คือ *อำเภอรอบกรุง* ๑ *อำเภอพระราชวัง* ๑ *อำเภอเสนาใหญ่* (๔๖) ๑ *อำเภอเสนากลาง* ๑ อำเภอเสนาใน (๔๗) ๑ *อำเภอเสนาน้อย* ๑ *อำเภอนครใหญ่* ๑ *อำเภอนครหลวง* ๑ *อำเภอนครใน* ๑ *อำเภอนครน้อย* ๑ *อำเภออุทัยใหญ่* ๑ *อำเภออุทัยน้อย* ๑ ฯ การปกครองทางพุทธจักรก็แบ่งเป็น ๑๒ แขวงดุจกัน แต่แขวงอำเภออุทัยน้อยนั้น มีวัดขึ้นเพียง ๑๒ วัดเท่านั้น และเป็นสำนักสงฆ์เสียถึง ๗ วัด จึงมอบการคณะไว้แก่เจ้าคณะแขวงอำเภอพระราชวัง และมีคณะ*แขวงพระพุทธบาท*ขึ้นเป็นพิเศษอีกแขวงหนึ่ง ฯ *พระวิสุทธาจารย์เถร* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมือง *พระครูจันทรรัศมี* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอรอบกรุง *พระครูธรรมทิวากร* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอพระราชวัง *พระครูสุทธาจารวัตร* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเสนาใหญ่ *พระครูอุดมสมาจาร* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเสนากลาง *พระครูปุ้ย* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเสนาใน *พระครูเย* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเสนาน้อย *พระครูม่วง* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอนครใหญ่ *พระครูพจนโกศล* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอนครหลวง และรั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงอำเภอนครใน *พระครูอิ่ม* เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอนครน้อย *พระครูหร่าย* (๔๘) เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภออุทัยใหญ่ ฯ

*วัดในกรุงเก่า*นี้มีมากมาย ตั้งอยู่ติด ๆ กันรอบเมือง บางวัดมีอาณาเขตติดต่อกัน จนแทบจะนึกว่าเป็นวัดเดียวกัน ที่เป็นวัดใหญ่โตมีถาวรวัตถุเป็นหลักฐานก็มี แต่เป็นวัดร้าง ของก่อสร้างชำรุดทรุดโทรมแล้วโดยมาก ที่กู้ขึ้นได้มีน้อย ที่ได้เสด็จทอดพระเนตรในคราวนี้ มี*วัดหน้าพระเมรุ*ที่นับว่าพอจะกู้ขึ้นได้แล้ว ที่ยังเป็นวัดร้างยังมีอีกมากมาย หากบ้านเมืองจะใช้เป็นที่ทำประโยชน์อย่างอื่น ๆ ก็มีเกินต้องการ ฯ การที่มีวัดมากเช่นนี้ คงค่อยมีผู้สร้างขึ้นโดยลำดับกาล ผู้สร้างไม่บูรณะของเก่า ปล่อยให้ของเก่า

ชำรุดไป สร้างของใหม่เพิ่มเติมขึ้นอยู่เสมอ ในที่สุดจึงเป็นดังนี้ ฯ วัดที่มีพระสงฆ์อยู่ในบัดนี้ ได้ทราบว่ามี ๕๓๐ วัด จำนวนพระสงฆ์ทราบตามรายงานในปีนี้ว่ามี ๔,๙๐๔ รูป คิดถัวกันคงมีวัดละ ๑๑ รูปมีเศษ แต่บางวัดมีพระรูปเดียวก็มี เช่น ใน*แขวงรอบกรุง* มีวัดที่มีพระรูปเดียวหลายวัด ในแขวงอื่นก็มีบ้าง แต่ยังน้อยกว่าในแขวงรอบกรุง ฯ เจ้าอาวาส ๒ หรือ ๓ พรรษาก็มี ที่สุดจนพรรษาเดียวก็ปล่อยให้ขึ้นเป็นเจ้าอาวาส ทั้งนี้คงเป็นเพราะเจ้าคณะต่างไม่ได้เอาธุระสอดส่องในการปกครองวัด หากจะเห็นว่าเจ้าคณะแขวงต้องตรวจการณ์ในหน้าที่มาก มีวัดมากเหลือดู ถึงดังนั้นก็มีเจ้าคณะหมวดอยู่อีกชั้นหนึ่ง ที่อาจตรวจวัดหยั่งทราบเหตุการณ์ได้ทั่วถึง เพราะฉะนั้น เจ้าคณะหมวดควรถูกตำหนิมากกว่าเจ้าคณะแขวง ฯ ได้ประทานพระดำริทางจะแก้ไขข้อเหล่านี้ไว้แก่ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองแล้ว ฯ

ความอยู่กินของพระสงฆ์ไม่อัตคัด เพราะพวกชาวบ้านราษฎรเป็นผู้เอาใจใส่ในกิจพระศาสนาอยู่ ต่างถือวัดในตำบลที่ตนอยู่เหมือนวัดของตัว เอาใจใส่การทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ของก่อสร้างอยู่ และโดยมากชาวเมืองเป็นคนบริบูรณ์ มีกำลังพอที่จะบำรุงการพระศาสนาได้ เช่นการบอกบุญเรี่ยไร สร้างถาวรวัตถุ เรี่ยไรกันทำได้มาก ๆ แม้อย่างนั้น วัดก็ยังมีมากเหลือกำลังจะปฏิสังขรณ์และรักษาอยู่นั้นเอง ส่วนกิจวัตรของพระสงฆ์นั้นค่อนข้างบกพร่อง ยังมีพระที่เที่ยวประพฤติอนาจารเกะกะอยู่มาก ที่เที่ยวดูการมหรสพ ไปในการกฐินผ้าป่าก็มี พระจรจัดก็มีขึ้นบ่อย ๆ ในระหว่างนี้กำลังจัดการปกครองกวดขันขึ้น ฯ

การคณะสงฆ์ในเมืองนี้ กล่าวโดยทั่วไป ต้องนับว่ายังไม่เจริญ มีอธิกรณ์ปีหนึ่งหลายเรื่อง และโดยมากมักเป็นเรื่องใหญ่ ๆ หากันถึงปาราชิกเป็นพื้น ที่มีสาเหตุเนื่องมาจากการแตกสามัคคีกันก็มี ฯ ที่จริงในกรุงเก่านี้พระสงฆ์ก็มีมาก ชาวเมืองก็บริบูรณ์ แต่การคณะสงฆ์ การพระศาสนายังเจริญไม่สมกัน ยังด้อยกว่าเมืองอื่นที่พระสงฆ์น้อยและชาวเมืองขัดสนกว่าเสียอีก ข้อนี้เป็นเพราะจัดการยังไม่เรียบ ปล่อยให้เรื้อกันมานานเจ้าคณะมณฑลที่แล้ว ๆ มาก็กู้ไม่ขึ้น ในบัดนี้ *สมเด็จพระมหาสมณะทรง*

บัญชาการคณะมณฑลเองเป็นพิเศษ ฯ

การศึกษาธรรมวินัยของภิกษุสามเณร ได้จัดขึ้นเป็นหลักฐานแล้วในพรรษานี้ *สมเด็จพระมหาสมณะ*ได้ทรงส่ง*พระมหาชื้น*[๔๙] ขึ้นมาเปิดสอนองค์นักธรรมที่*วัดเสนาสนาราม* ในบัดนี้มีพระในเมืองนี้เป็นครูสอนกันเองได้แล้ว ตั้งวัดเสนาสน์เป็นโรงเรียนศูนย์กลาง เจ้าคณะแขวงต่างได้ส่งภิกษุสามเณรเข้ามาเล่าเรียนมากบ้าง น้อยบ้าง *พระครูโยคานุกูล* วัดเสนาสน์ได้เป็นผู้เอาใจใส่ดูแลการศึกษาของภิกษุสามเณรในเมืองนี้อยู่ต่อไปคงจะเจริญขึ้นโดยลำดับ มีกำหนดว่าจะเปิด*สนามมณฑล*สอบองค์นักธรรมในปลายปีนี้ ฯ

ราษฎรในเมืองนี้ ทั้งหญิงทั้งชายมี ๒๐๐,๐๐๐ คนเศษ เป็นเมืองที่มีพลเมืองมากเมืองหนึ่ง การหาเลี้ยงชีพของราษฎรกล่าวโดยที่เป็นพื้นมีอยู่ ๒ ทาง คือการทำนาอย่างหนึ่ง การค้าขายอย่างหนึ่ง ฯ การทำนาในจังหวัดกรุงเก่า โดยมากมักได้ผลดีทุกปี ถ้าปีไหนน้ำน้อย จึงจะมีเสียหายบ้าง เพราะโดยมากเป็นนาหว่านที่ต้องอาศัยน้ำท่วมเลี้ยงต้นข้าว ฯ พวกราษฎรชั้นสูงอายุนิยมการเข้าวัดถือศีลฟังธรรมกันมาก ในพรรษาวัดที่เป็นหลักฐานและเป็นวัดประจำตำบลมีแทบทุกวัด การถือศาสนาของราษฎร ทราบจากสำมะโนครัวของมหาดไทยว่า พวกที่ถือพระพุทธศาสนา ๑๙๘,๙๙๔ คน ถือศาสนาอิสลาม ๖,๙๒๓ คน ถือศาสนาคริสตัง ๑,๐๙๐ คน ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนของรัฐบาลตั้งสอนเป็นศูนย์กลางอยู่ในเมือง และมีโรงเรียนประชาบาลและบุคคลตั้งสอนประจำอำเภอและตำบลทั่วถึง โรงเรียนของรัฐบาลมี ๔ โรงเรียน มีนักเรียน ๓๙๕ คน สอนถึงมัธยม ๖ เป็นอย่างสูง โรงเรียนประชาบาลมี ๓๘ โรง มีนักเรียน ๙๖๐ คน โรงเรียนบุคคลมี ๓ โรง มีนักเรียน ๙๖ คน ฯ พวกราษฎรโดยมากเป็นคนนิยมในการศึกษา จัดลูกหลานให้เข้าเล่าเรียนศึกษา ในตำบลที่ไม่มีโรงเรียนได้อาศัยฝากวัด พระเป็นผู้สอน พวกเด็ก ๆ รู้หนังสือ พออ่านออกเขียนได้กันโดยมาก ฯ

ขุนชำนิขบวนศาสน์ ธรรมการมณฑล เป็นผู้เอาใจใส่ในการพระ-ศาสนาและการคณะสงฆ์อยู่ รู้การงานได้ดี ตรัสถามเหตุการณ์อะไรกราบทูลให้ทรงทราบได้ ฯ

ตอนที่ ๗ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๒๑. วันที่ ๖ ก.พ. เวลาเช้า เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ*วัดชีโพน* มีพวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์เต็มศาลา โปรดให้*พระมหานายก*อ่านพระดำรัสที่ทรงเรียบเรียงแนะนำแก่เจ้าคณะ และพระสงฆ์สวดถวายพรพระ แล้วทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรทั่วกัน กว่าจะรับเสร็จราวครึ่งชั่วโมง ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานเหรียญแก่เด็กบางคน แล้วเสด็จประทับยังปะรำหน้าโรงเรียน ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ทรงอำนวยพรแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ทั้งหลายเหล่านั้น แล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา นักเรียนร้องสาธุการพวกชาวบ้านโห่ส่งเสด็จ

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือกระบวนทั้งหลาย ล่องลงไปตาม*ลำน้ำแควน้อย* บ่าย ๒ โมงครึ่ง ถึง*บางไทร* ออกแควใหญ่ เรือกลไฟเดินได้สะดวก พอย่างเข้าเขต*เมืองปทุมธานี* *พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์* สมเด็จเจ้าคณะใหญ่หนกลาง ทรงเรือยนต์ขึ้นมารับเสด็จ พร้อมด้วยเจ้าคณะในเมืองปทุมธานีและ*เมืองนนทบุรี* เสด็จขึ้นมาเฝ้าบนเรือที่นั่ง กับ*พระอุดมญาณ*[๕๐] ทรงปฏิสันถารเล่าถึงการเสด็จ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึง*วัดเสาธงทอง* เมืองนนทบุรี อันเป็นที่กำหนดประทับแรมคืนวันนี้ มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงพวกราษฎรชาวบ้าน คอยเฝ้ารับเสด็จอยู่เป็นอันมาก ในฝ่ายพระสงฆ์ มีพระ

คุณวงศ์(๕๑) เจ้าคณะเมืองนนทบุรี *พระอริยธัชะ*(๕๒) เจ้าคณะเมืองปทุม-ธานี *พระธรรมวิสารทะ* เจ้าคณะเมืองนครเขื่อนขันธ์ *พระสุเมธมุนี*(๕๓) รองเจ้าคณะเมืองนนทบุรี *พระนันทวิริยะ*(๕๔) เจ้าคณะแขวง *อำเภอมหาสวัสดิ์*(๕๕) และ*พระครูปัญญารัต* รองเจ้าคณะเมืองปทุมธานี เป็นหัวหน้า ในฝ่ายข้าราชการ มี*เจ้าพระยายมราช*(๕๖) เสนาบดีกระทรวงนครบาล เป็นหัวหน้า มีตกแต่งสถานที่ ปักราชวัตรฉัตรธงตั้งแต่ท่าน้ำจนถึงอุโบสถ เสด็จขึ้น พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล นักเรียนเข้าแถวร้องสาธุการ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จออกมาประทับศาลาการเปรียญ ราษฎรเฝ้าทรงปฏิสันถารและประทาน*อุปนิสินนกถา*แก่ราษฎรทั้งหลายเหล่านั้นอยู่จนค่ำ แล้วโปรดให้พระสงฆ์เฝ้า ประทานโอกาสให้เจ้าอาวาสผู้ได้ทำการก่อสร้างหรือได้ปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นใหม่ในวัดของตนได้ถวายพระกุศล เจ้าอาวาสทั้งหลายต่างทูลถวายพระกุศล เจ้าอาวาสรูปไหนได้ปฏิสังขรณ์ก่อสร้างอะไรเป็นหลักฐาน ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกเป็นประสาทการ แล้วตรัสถามถึงเหตุการณ์ และความเป็นไปแห่งคณะสงฆ์ใน*เมืองนนทบุรี*ต่อเจ้าคณะทั้งหลายเหล่านั้น เสร็จแล้วโปรดให้*พระมหานายก* อ่านพระดำรัสที่ทรงเรียบเรียงแนะนำแก่เจ้าคณะและพระอุปัชฌายะในกรุงเก่า จบแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* ชั้นที่ ๑ แก่*พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์* สมเด็จเจ้าคณะใหญ่หนกลาง *พระนันทวิริยะ* เจ้าคณะแขวงอำเภอมหาสวัสดิ์ ชั้นที่ ๒ แก่*พระธรรมวิสารทะ* เจ้าคณะเมืองนครเขื่อนขันธ์ *พระสุเมธมุนี* รองเจ้าคณะเมืองนนทบุรี *พระครูปรีชาเฉลิม*(๕๗) เจ้าคณะแขวง*อำเภอตลาดขวัญ*(๕๘) นอกนี้ประทานย่ามชั้นที่ ๓ และย่ามสามัญแจกตามชั้นตามความสามารถ ฯ ครั้นแล้วเสด็จเข้าประทับในอุโบสถ ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่นทำวัตรสวดมนต์ จบแล้ว เวลา ๔ ทุ่มครึ่ง เสด็จลงประทับแรม ณ เรือที่นั่ง ฯ

๒๒. วันที่ ๗ ก.พ. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับบนศาลา

การเปรียญ มีข้าราชการและพวกราษฎรนำสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์ประมาณ ๒๐๐ ราย โปรดให้*พระมหานายก* อ่านพระดำรัสพระธรรมเทศนา จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรทั่วกัน *เจ้าพระยายมราช* กับ*ท่านผู้หญิงตลับ* จัดภัตตาหารมาตั้งเครื่อง ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกแก่พวกราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานพระรูปแก่*พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เจ้าพระยายมราช พระอุดมญาณ เจ้าอาวาสวัดเสาธงทอง* ประทานของแจกแก่พวกข้าราชการผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงประทับเรือกลไฟหลวง เพื่อเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรวัดตามลำน้ำ โปรดให้*พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์* ตามเสด็จไปในเรือที่นั่งด้วย มีเรือกลไฟพระสงฆ์และข้าราชการตามเสด็จ เวลาเช้า ๔ โมง ถึง*วัดมะขาม* อันเป็นที่กำหนดประทับเสวยเพล มีพระสงฆ์และข้าราชการเมืองปทุมธานีคอยรับเสด็จอยู่บนวัด มี*พระครูนันทมุนี*(๕๙) เจ้าคณะแขวง*อำเภอเมือง พระครูปทุมเถรสถาน* เจ้าคณะแขวง*อำเภอสามโคก พระครูอุดตโมรุวงศ์ธาดา*(๖๐) เจ้าคณะแขวง*อำเภอเชียงราก*(๖๑) เป็นต้น เสด็จขึ้น พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และมีตกแต่งสถานที่ปลูกปะรำ ดาดผ้าขาวผ้าแดง ตั้งแต่ท่าน้ำถึงอุโบสถ สองข้างทางมีพวกข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ โปรดให้พระสงฆ์เมืองปทุมธานีเฝ้า ประทานโอกาสให้เจ้าอาวาสถวายพระกุศลอย่างที่เมืองนนทบุรี เจ้าอาวาสทั้งหลายต่างถวายพระกุศลตามที่ตนได้ก่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง มีเจ้าอาวาสที่เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์หลายรูป ไม่แพ้เมืองนนทบุรี ทรงอนุโมทนา และประทานย่ามกับหนังสือพระศาสนาแจกเป็นประสาทการ แล้วเสด็จออกทอดพระเนตรภูมิฐานวัด

เวลาจวนเพล เสด็จประทับศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและพวกราษฎรรามัญจัดสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์แน่นศาลา ประทับ

เสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานหนังสือแจกแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาเที่ยงล่วงแล้ว ๕ นาที เสด็จประทับเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จทอดพระเนตรวัดตามลำน้ำต่อ ๆ ขึ้นไป

เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที ถึง*วัดศาลาแดง* อันตั้งอยู่ปลายเขต*อำเภอสามโคก* ต่อกับ*อำเภอเสนาน้อย* กรุงเก่า เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดและเสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ ฯ วัดนี้มีพระอยู่ ๗ รูป เจ้าอาวาสชื่อ*บุญนาค* ไม่อยู่ ลงไปรับเสด็จที่*วัดมะขาม* อยู่แต่พระลูกวัด ตรัสถามข้อความอะไรก็กราบทูลไม่ได้ ที่สุดมีพรรษาอายุเท่าไรก็กราบทูลไม่ได้ ทั้งกิริยามรรยาทก็ยังไม่เรียบร้อย สู้พวกชาวบ้านที่เขามาเฝ้าไม่ได้ เขากราบทูลเหตุการณ์ให้ทรงทราบได้ เห็นได้ว่า พวกชาวบ้านนี้เจริญไปหน้าพวกพระมีขนบธรรมเนียมแบบแผนดีกว่าพระ รู้จักปฏิสันถารต้อนรับแขก และทั้งปรากฏว่า แม้การรักษาวัดพวกชาวบ้านก็เป็นผู้ดูแลทั้งสิ้น ทรงพอพระหฤทัยประทานหนังสือพระศาสนาและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พวกชาวบ้านเหล่านั้นมี*นายสุด* ทายกเป็นต้น ประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาแก่พระ*วัดศาลาแดง* ครั้นแล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง

เวลาบ่าย ๒ โมง เรือที่นั่งออกจากท่าหน้าวัดศาลาแดง ล่องกลับลงมา เที่ยวกลับเสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดทั้งหลาย กล่าวตามลำดับที่เสด็จขึ้น คือ *วัดฉาง พระครูปทุมเถรสถาน* เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๑๒ รูป *วัดมะขามนอก เจ้าอธิการกิ่ง* เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๑๑ รูป *วัดศาลเจ้า พระอธิการหว่าง* เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๗ รูป สองวัดนี้มีอาณาเขตติดต่อกันมีคูเล็ก ๆ คั่นในระหว่างพอเป็นเขตหน่อยหนึ่งเท่านั้น วัดที่ตั้งอยู่ใกล้กันเช่นนี้จำต้องโทรมลงวัดหนึ่ง ในสองวัดนี้*วัดศาลเจ้า*ร่วงโรยมาก อุโบสถชำรุดหักพังกุฎีก็โกโรโกเต พื้นวัดรก นี้เป็นตัวอย่างแห่งวัดที่ตั้งอยู่ใกล้กัน ฯ วัดเหล่านี้อยู่ในเขตเมืองปทุมธานี ฯ วัดในเขตเมืองนนทบุรีที่เสด็จขึ้นทอดพระเนตรคือ *วัดเกาะ ตำบลบางพูด* กับ*วัดสะพานสูง ตำบลบ้านแหลม* ฯ

*วัดเกาะ*มีพระ ๙ รูป พระอุปัชฌายะ*เดีย* (๖๒) เป็นเจ้าอาวาส

เป็นผู้มีลักษณะท่าทางสมเป็นผู้ใหญ่ มีกิริยามรรยาทเรียบร้อย เป็นที่นับถือของคนในตำบลนี้ ทั้งชาววัดและชาวบ้าน แม้มีอายุมากแล้วถึง ๗๐ เศษ ก็ยังเป็นผู้เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ รักษาวัดสะอาดเรียบร้อยดี เป็นที่พอพระหฤทัย ฯ

วัดสะพานสูง อยู่ใน*คลองวัดแหลม* เยื้องหน้า*วัดเสาธงทอง* ข้ามต้องเสด็จประทับเรือที่นั่งทรงประพาส เข้าไปทอดพระเนตร ฯ วัดนี้มีพระถึง ๒๐ รูป *เจ้าอธิการกลิ่น* เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์เหมือนกัน ศาลาการเปรียญสร้างใหม่ หลังใหญ่โต แต่ยังไม่สำเร็จดี กุฏีมีเป็นหมู่ใหญ่และปลูกได้ระเบียบ ทั้งเป็นผู้เอื้อเฟื้อต่อกิจวัตร หมั่นนำพระลูกวัดสวดมนต์ สวดได้ถึงมหาสมัย ตรัสสรรเสริญไว้เป็นตัวอย่าง ฯ

เสด็จกลับถึง*วัดเสาธงทอง* ย่ำค่ำ ๒๐ นาที เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ ประทานพระรูปแก่*พระกรุงศรีบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองนนทบุรี และประทานของแจกแก่พวกข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ทรงอำนวยพรแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง

เวลาย่ำค่ำ ๕๐ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือขบวนออกจากวัดเสาธงทอง ล่องกลับกรุงเทพ ฯ เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง ถึงท่ากรมตำรวจภูธร ประทานแจกคนเรือแล้ว เสด็จขึ้นท่า มีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จดุจคราวก่อน ๆ ทรงปฏิสันถารแล้ว ประทับรถยนต์ เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

สิริวันที่เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์คราวนี้เป็น ๒๒ วันถ้วน ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลกรุงเก่า พ.ศ. ๒๔๕๗

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. สถานีรถไฟสายเหนือ คือ สถานีรถไฟหัวลำโพง

๒. คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ

๓. พระธรรมวโรดม คือ สมเด็จพระวันรัต (จ่าย ปุณฺณทตฺโต) วัด เบญจมบพิตร

๔. พระพรหมมุนี คือ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศนเทพวราราม

๕. พระญาณวโรภรณ์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

๖. พระธรรมปาโมกข์ (ถม วราสโย) วัดมกุฎกษัตริยาราม

๗. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)

๘. พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง วิริยศิริ)

๙. พระเทพโมลี คือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) วัด บวรนิวาส

๑๐. พระสิงหบุราจารย์ (ลบ จิตาโภ) วัดโบสถ์

๑๑. พระครูสังฆภารวาหะ (เนียม) วัดเสาธงทอง

๑๒. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

๑๓. พระยานครพระราม (ม.ร.ว. เล็ก พยัคฆเสนา ณ กรุงเทพ ฯ)

๑๔. เจ้าอธิการรุ่ง ต่อมาย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดกวิศราราม และได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูโวทานสมณคุต

๑๕. พระพุทธรูปศิลาดังกล่าวนี้ เป็นพระรูปยืนศิลาดำ ประดิษฐานอยู่

ในซุ้มปรางค์ด้านตะวันออกของพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารปัจจุบัน

๑๖. อำเภอโพหวี คือ อำเภอท่าวุ้ง ในปัจจุบัน

๑๗. เจ้าอธิการสาย ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครู-สังวรโสภณ

๑๘. อำเภอสนามแจง คือ อำเภอบ้านหมี่ ในปัจจุบัน

๑๙. เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เป็นชาวกรีกที่เข้ามาทำราชการในราชสำนักของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีชื่อเดิมว่า เยรากี ภายหลังเปลี่ยนเป็น คอนสแตนติน ฟอลคอน มีความชอบในราชการมาก จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยา นับเป็นชาวต่างชาติที่มีบทบาทในประวัติศาสตร์ไทยมากท่านหนึ่ง ถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑

๒๐. ที่ว่าการเมือง คือศาลากลางจังหวัด ปัจจุบันย้ายไปตั้งที่บริเวณสระแก้ว

๒๑. เจ้าอธิการเอี่ยม ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระ-ครูธรรมขันธ์สุนทร

๒๒. พระครูมัง ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูนิยุตพรหมจรรย์

๒๓. อำเภอสระโบสถ์ คือ อำเภอโคกสำโรง ในปัจจุบัน

๒๔. พระครูโต ธมฺมปญฺโญ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูศีลวิสุทธิญาณ เจ้าคณะเมืองสระบุรี และย้ายมาครองวัดสมุหประดิษฐ์ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระ-ศีลวิสุทธิดิลก

๒๕. พระอุปัชฌาย์ดา ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูศีลโสภิต

๒๖. หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (ชัชวาลย์) พระนามฉายา ชลิโต วัดราชประดิษฐ์ ภายหลังย้ายไปอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร สิ้นชีพิตักษัยเมื่อ พ.ศ.

๒๔๔๒

๒๗. พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๕ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ในรัชกาลที่ ๖

๒๘. พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าภัทรายุวดี พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระเชษฐภคินีของพระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ในรัชกาลที่ ๖

๒๙. อำเภอนครน้อย คือ อำเภอท่าเรือ ในปัจจุบัน

๓๐. พระมงคลทิพมุนี (มุ้ย ปณฺฑิโต) วัดจักรวรรดิราชาวาส พระราชาคณะชั้นเทพ ต่อมาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา และเป็นผู้รักษาพระพุทธบาทปรันตประเทศ แทนพระพุฒาจารย์ (มา) สืบต่อมา

๓๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ พระนามเดิมพระองค์เจ้าวรวรรณากร สุดท้ายทรงได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็น กรมพระ ทรงเป็นต้นสกุล “วรวรรณ ณ อยุธยา” สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ในรัชกาลที่ ๗

๓๒. พระพุฒาจารย์ (มา อินฺทสโร) วัดจักรวรรดิราชาวาส เจ้าคณะอรัญวาสี และผู้รักษาการพระพุทธบาท สระบุรี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๓๓. พระครูอิ่ม ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูรัตนาภิรม

๓๔. พระครูบริหารกิจจานุการ (ปลื้ม)

๓๕. พระมหานายก คือ พระเทพกวี (มณี ฉนฺโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

๓๖. พระโพธิวงศาจารย์ (วิญญู)

๓๗. พระครูพุทธวิหารโสภณ (อ่ำ อินฺทปญฺโญ)

๓๘. พระยาวุฒิการบดี (เฟื่อง พรหมจินดา)

๓๙. พระธรรมธราจารย์ คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม

๔๐. พระภัทรศีลสังวร (สารท อหึสโก)

๔๑. พระญาณรักขิต คือ พระราชมุนี (ศรี นารโท)

๔๒. พระราชมุนี คือ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) วัดบวรนิวาส

๔๓. พระครูเย ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่พระครูวินัยสุนทร

๔๔. อำเภอสนามน้อย คือ อำเภอบางไทร ในปัจจุบัน

๔๕. อำเภอสนามกลาง คือ อำเภอเสนา หรือที่เรียกกันว่า บ้านแพน ในปัจจุบัน

๔๖. อำเภอเสนาใหญ่ คือ อำเภอผักไห่ ในปัจจุบัน

๔๗. อำเภอเสนาใน คือ อำเภอบางบาล ในปัจจุบัน

๔๘. พระครูหร่าย วัดสระแก ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูญาณอุทัย มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

๔๙. พระมหาชื้น คือพระครูพุทธมนต์ปรีชา (ชื้น ยอดเศรณี) วัดบวร-นิเวศวิหาร

๕๐. พระอุดมญาณ (ด่วด อุตฺตโม) วัดเสาธงทอง

๕๑. พระคุณวงศ์ (จู สิงโฆ ป. ๔ รามัญ) วัดปรมัยยิกาวาส มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๕๒. พระอริยธัชะ (พุด พุทฺธิญาโณ) วัดสำแล ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดให้ยกเป็นกิตติมศักดิ์

๕๓. พระสุเมธมุนี วัดบ่อ รองเจ้าคณะเมืองนนทบุรีฝ่ายรามัญ

๕๔. พระนันทวิริยะ (โพธิ์) วัดชัยพฤกษมาลา ถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้เป็นเจ้าคณะเมืองนนทบุรีสืบต่อจาก พระคุณวงศ์ (จู) มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

๕๕. อำเภอมหาสวัสดิ์ คือ อำเภอบางกรวย ในปัจจุบัน

๕๖. เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

๕๗. พระครูปรีชาเฉลิม (แฉ่ง) วัดเฉลิมพระเกียรติ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

๕๘. อำเภอตลาดขวัญ คือ อำเภอเมืองนนทบุรี ในปัจจุบัน

๕๙. พระครูนันทมุนี (มลิ ปณฺฑิโต ป. ๓ รามัญ) วัดบางหลวง สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระรามัญมุนี ผู้ช่วยเจ้าคณะจังหวัดปทุมธานี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

๖๐. พระครูอุตตโมรุวงศธาดา (ศุข) วัดสำแล

๖๑. อำเภอเชียงราก คือ อำเภอลาดหลุมแก้ว ในปัจจุบัน

๖๒. พระอุปัชฌาย์เตีย วัดเกาะรามัญ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูอมราธิบดี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลราชบุรี

พ.ศ. ๒๔๕๘

ตอนที่ ๑ เสด็จเมืองสมุทรสงคราม

๑. วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๓ โมง ๕ นาที *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ* เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จโดยรถยนต์ประทับที่ว่าการ*กรมตำรวจภูธร* มีพระสงฆ์และข้าราชการมาส่งเสด็จเป็นอันมาก พระสงฆ์ทั้งสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญ อันดับ ประมาณ ๕๐ รูป มี*พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ พระพรหมมุนี*(๑) *พระญาณวราภรณ์*(๒) *พระธรรมไตรโลกาจารย์*(๓)เป็นต้น ฝ่ายข้าราชการประมาณ ๒๐ ท่าน มี*พระยาธรรมศักดิ์มนตรี*(๔) ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ *พระยาเมธาธิบดี*(๕) เป็นต้น ทรงปฏิสันถารแก่ท่านเหล่านั้นพอควรแล้ว เสด็จลงประทับใน*เรือที่นั่งคล้ายอาสน์สรวง* ซึ่ง*กระทรวงทหารเรือ*จัดมารับเสด็จ พร้อมทั้งเรือกระบวน ๗ ลำ ฯ ผู้ตามเสด็จในคราวนี้ มีพระราชาคณะ ๒ *พระมหานายก*(๖) ปลัดมหาสังฆปริณายก ๑ *พระอโนมคุณมุนี*(๗) รองเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช ๑ *พระครูวินัยธรรม (เป้า)* ศิลานุปัฏฐาก ๑ *พระครูสังฆบริบาล (แจ้ง)* เลขานุการ ๑ *พระมหากมล* ผู้เรียงระยะทาง ๑ *พระมหาทองคำ* ผู้อุปัฏฐาก ๑ เข้ากันเป็น ๖ รูป ฝ่ายคฤหัสถ์ *พระยาวุฒิการบดี*(๘) เจ้ากรมสังฆการี ๑ กับคนในกรมอีก ๓ *ขุนสันทัดธนานุบาล* กรมพระคลังข้างที่ ไวยาวัจกรในพระองค์ ๑ กับคนในกรม ๑ สนมพลเรือน ๒ *หลวงผดุงพยุหพล* สมุหบัญชีในกรม ๑ มหาดเล็ก ๕ คนเครื่อง ๓ ศิษย์วัด ๓ เข้ากันเป็น ๒๐ ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เคลื่อนเรือกระบวนออกจากหน้าท่ากรมตำรวจภูธร มีเรือตำรวจภูธรนำ ล่องเข้า*คลองบางกอกใหญ่* เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที เรือที่นั่งผ่านประตูน้ำภาษีเจริญตอนใน *พระศากยบุตติยวงศ์*(๙) วัดพระเชตุพน เจ้าคณะแขวงภาษีเจริญและหนองแขม *พระครูพุทธพยากร*(๑๐) เจ้าวัดอัปสรสวรรค์ เจ้าคณะหมวดภาษีเจริญ คอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ โปรดให้ลงมาเฝ้าในเรือที่นั่ง ทรงปฏิสันถารโดยสมควร และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระศากยบุตติยวงศ์* และ*พระครูพุทธพยากร* ผู้ตามส่งเสด็จจนสุดเขตของตน ฯ

บ่าย ๑ โมง ๓๐ นาที ถึงประตูน้ำภาษีเจริญตอนนอก ที่นี่มีพระสงฆ์และกรรมการ*เมืองสมุทรสาคร* กับราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จมาก พระสงฆ์ราว ๒๐ รูป มี*พระครูสมุทรคุณากร* เจ้าคณะเมืองสมุทรสาครเป็นต้น สวดชยันโตถวายชัยมงคล กรรมการเมือง มี*พระสาครสงคราม* ผู้ว่าราชการเป็นต้น และราษฎรราว ๑๐๐ คนเศษ คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารประทานของแจกแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นตามสมควรแล้ว เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ออกเรือต่อไป *พระสาครสงคราม*ตามส่งเสด็จด้วย

บ่าย ๒ โมง ๑๑ นาที ออก*แม่น้ำนครชัยศรี* บ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที ถึงประตูน้ำ*บางยาง* มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จราว ๓๐ รูป มี*พระพุทธรักขิต*(๑๑) เจ้าคณะเมืองนครปฐมเป็นต้น พวกกรรมการอำเภอและราษฎรราว ๕๐ คน มี*หลวงสัจจพันธคีรี นายอำเภอตลาดใหม่*(๑๒) เป็นต้น เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถาร และประทานของแจกแก่ผู้มารับเสด็จดุจแห่งอื่น ๆ แล้ว ออกเรือต่อไป บ่าย ๔ โมง ๕๐ นาที ถึงเขต*เมืองนครชัยศรี*กับ*ราชบุรี*ต่อกัน *พระสาครสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครทูลลากลับ *พระวิชิตสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี ผู้ออกมาคอยรับเสด็จที่นี่ ตามเสด็จต่อไป ฯ

บ่าย ๕ โมง ๕๗ นาที ถึง*วัดโชติทายการาม* ใน*คลองดำเนินสะดวก* ซึ่งกะในหมายเสด็จเป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์หลายสิบรูปและข้าราชการตลอดถึงราษฎรมาคอยเฝ้ารับเสด็จเป็นอันมาก ในฝ่ายพระสงฆ์ มี*พระธรรมวโรดม*(๑๓) เจ้าวัดเบญจมบพิตร ผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑลราชบุรี

ล่วงหน้าออกมาคอยรับเสด็จที่นี่ *พระครูอินทเขมา*(๑๔) เจ้าคณะเมืองราชบุรี และ*พระครูอิน* เจ้าคณะแขวง*อำเภอดำเนินสะดวก* เป็นหัวหน้า ในฝ่ายข้าราชการ มี*หลวงประชาธิบาล* นายอำเภอดำเนินสะดวก *นายพันตำรวจตรีหลวงเหิมประยุทธการ หลวงชำนาญวรรัจน์* ธรรมการมณฑลราชบุรี เป็นหัวหน้า พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ตำรวจภูธรลูกเสือและนักเรียนยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่ง ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรที่พากันมาคอยเฝ้าตามสมควรแล้ว เสด็จออกพระสงฆ์บนศาลาการเปรียญ เจ้าคณะเมืองนำพระสงฆ์เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ทรงปราศรัย ตรัสถามความเป็นไปแห่งวัดและพระสงฆ์ และเหตุการณ์อันเป็นไปในคณะสงฆ์ ทรงทราบว่า*พระเฮง*วัดนั้นรับซื้อเรือที่ขโมยลักมาขายไว้ เจ้าของมาตามเอาไม่ให้ ทรงตำหนิว่าอุดหนุนโจร และตรัสให้เลือกเอาอย่างหนึ่ง ถ้ายังปรารถนาจะอยู่วัดนั้นต่อไป ต้องยอมคืนเรือให้เจ้าของ ถ้ายังพอใจจะเอาเรือไว้ จงออกเสียจากวัดนั้น *พระเฮง*ทูลรับจะคืนเรือให้เขา และประทานพระโอวาทให้ตั้งอยู่ในสังวรต่อไป แล้วประทานย่ามตราต่างชั้นและหนังสือธรรมต่างเรื่องแก่พระสงฆ์เหล่านั้นทั่วกัน

เวลา ๒ ทุ่ม ๑๒ นาที เลิกประชุม เสด็จลงประทับที่พลับพลา ทรงเจริญพระพุทธมนต์ทำนองสังโยคพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ โปรดให้*พระธรรมวโรดม*และพระผู้ใหญ่ที่นี่เข้าสวดด้วย เพื่อให้จำอย่างไว้ สวดมนต์จบแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๒. วันที่ ๒๓ พ.ย. เวลาเช้า ก่อนเสวย เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จกลับมาประทับที่เรือที่นั่ง ตำรวจภูธรผู้ที่นำเสด็จมาเมื่อวานนี้เฝ้าทูลลากลับกรุงเทพ ฯ ประทานเหรียญและหนังสือเป็นของแจกแก่ตำรวจภูธรเหล่านั้นทั่วกัน พอได้เวลาเสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เจ้าถิ่น มีพวกข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลถวายอาหารบิณฑบาตประมาณ ๑๐๐ คนเศษ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนา

ภัตตทาน ว่าด้วยกำลังกายเป็นสำคัญของผู้จะตั้งตนให้บริบูรณ์ด้วยกำลังอย่างอื่นต่อไป จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนา แล้วประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าตราเป็นของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก และโปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วยผูก ที่เป็นผู้หญิง โปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ผูก ถ้าเด็กคนไหนไม่ขี้อ้อน แต่งตัวสะอาดเรียบร้อยที่เขื่องหน่อย รู้จักอารีต่อเพื่อนเด็กด้วยกัน ได้รับประทาน*เหรียญอริยสัจ*ผูกคอเป็นพิเศษ แล้วเสด็จประทับพลับพลา *พระวิชิตสงคราม* ผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน*เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก*กับหนังสือธรรมแก่ผู้ว่าราชการเมือง ประทานเหรียญต่างชั้นและหนังสือธรรมต่างเรื่องแก่พวกข้าราชการนอกนั้นทั่วกัน

เวลาเช้า ๔ โมง ๑๓ นาที เสด็จทอดพระเนตร*วัดคูหาสวรรค์* ซึ่งอยู่ในอำเภอนั้น วัดนี้ตั้งอยู่ข้างละฟากข้ามกับ*วัดโชติทายการาม* แต่อยู่ลึกเข้าไปมาก ทรงเรือที่นั่งพาย ใช้เรือยนต์จูงเข้าทางคลองลัด ถึงวัดเช้า ๔ โมง ๔๘ นาที มีพระสงฆ์ที่วัดนี้และต่างวัดคอยรับเสด็จประมาณ ๓๐ รูป เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถาร เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์ แล้วประทับเสวยเพลบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง มีพวกราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาอังคาสพระสงฆ์ประมาณ ๒๐๐ คนเศษ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา*ว่าด้วยกรณียธรรม ๒ ประการ คือความทำอุปการะก่อน เรียกว่าบุพพการ ๑ ความทำอุปการะตอบ เรียกว่าปฏิการ ๑ ซึ่งเป็นหน้าที่อันผู้ใหญ่กับผู้น้อยจะพึงประพฤติต่อกัน ทรงแสดงให้เห็นว่าเป็นกรณียะที่จำเป็นอย่างไร แล้วให้รู้จักที่จะประพฤติให้ถูกตามหน้าที่ของตน ๆ* เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพรแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนา แล้วประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย

เสร็จแล้วเสด็จเข้าประทับในโบสถ์ โปรดให้พระสงฆ์วัดนั้นเฝ้า *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น ด้วยเรื่องให้รู้จักผูกสามัคคี ตั้งต้นแต่ในเพื่อนสพรหมจารีด้วยกัน ตลอดจนถึงทำความปรองดองกับชาวบ้านให้ผู้ใหญ่มีเมตตากรุณาแก่ผู้น้อย* และผู้น้อยอยู่ในบังคับบัญชาของผู้ใหญ่

เหนือตน ครั้นจบแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*กับหนังสือหัวใจไตรสิกขาและธรรมภาษิตแก่*พระอธิการติ๋ว* ผู้เป็นเจ้าอาวาส เพื่อเป็นประสาทการในการเอาใจใส่บำรุงรักษาวัด เป็นที่พอพระหฤทัย และประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขากับผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระสงฆ์ทั้งหลายไว้เป็นที่ระลึก แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามหมู่กุฏี บ่าย ๑ โมง ๓๐ นาที เสด็จกลับ ถึงที่ประทับบ่าย ๒ โมง ๓๘ นาที ประทาน*เหรียญอริยสัจ*กับหนังสือธรรมต่างเรื่องแก่ข้าราชการผู้มีหน้าที่รับเสด็จซึ่งยังไม่ได้ แล้วเสด็จลงประทับในเรือที่นั่งเพื่อเสด็จต่อไป พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการตำรวจภูธรและราษฎรส่งเสด็จ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๖ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าวัดโชติทาย-การามต่อไป บ่าย ๓ โมงเศษ เข้าเขต*เมืองสมุทรสงคราม* และผ่านวัด*เจริญสุขาราม* มีพระสงฆ์สวดชยันโตถวายชัยมงคล ๘ รูป นักเรียนยืนแถวรับเสด็จ ๒๐ เศษ เมื่อถึงประตูน้ำ*บางนกแขวก* ต้องปล่อยเรือกระบวนออกจากกัน พักรออยู่ครู่หนึ่ง เพื่อพนักงานเปิดประตูน้ำ *พระยาราช-พงศานุรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม ขึ้นมาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ ได้ทรงปฏิสันถารแก่ผู้ว่าราชการเมืองตามสมควร เมื่อพนักงานเปิดประตูน้ำแล้ว เสด็จต่อไป บ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที ออกแม่น้ำใหญ่ ตั้งแต่ตอนนี้ไปมีหมู่บ้านหนาแน่น เรือนหลังใหญ่ ๆ

บ่าย ๓ โมง ๕๖ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรม *วัดเกตการาม* แขวงเมืองสมุทรสงคราม มีพระสงฆ์ ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และเด็กนักเรียน ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จเป็นอันมาก พระสงฆ์ประมาณ ๖๐ รูป มี*พระมหาสิทธิการ* เจ้าคณะเมืองสมุทรสงคราม และ*พระครูเมธี-สมุทรเขต* เจ้าคณะ*แขวงบางคนที*เป็นต้น สวดชยันโตถวายชัยมงคล ข้าราชการประมาณ ๔๐ นาย มี*หลวงบรรเทิงทนุราษฎร์* นายอำเภอบางคนทีเป็นต้น ตำรวจภูธรประมาณ ๑๖ คนยืนเข้าแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ นักเรียนประมาณ ๔๐ คนร้องสรรเสริญพระบารมี เมื่อเรือเทียบท่าแล้ว เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการ ประทานด้าย

สายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในโบสถ์ ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาที เสด็จจาก*วัดเกตการาม*โดย*เรือกลไฟสมุทรสงคราม* ล่องลงไปตามลำแม่น้ำ เลี้ยวเข้าทาง*คลองบางน้อย* อันอยู่ทางซ้ายมือด้านตะวันออก เรือเดินราว ๒๐ นาที ถึง*วัดบางน้อย* เสด็จขึ้นประทับที่ปะรำ พระสงฆ์ถวายชัยมงคล ทรงปราศรัย ตรัสถามความเป็นไปและเหตุการณ์ในวัด ตลอดถึงความอยู่กินของพระสงฆ์ แล้วเสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในอุโบสถและวิหาร วัดนี้นับว่าเป็นวัดที่เป็นหลักฐาน กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องแทบทั้งนั้น อุโบสถก่อ ศาลาการเปรียญหลังใหญ่ ยาวถึง ๗ ห้อง กั้นฝาลูกกรงรอบ ในพรรษามีพระสงฆ์จำพรรษาถึง ๗๐ เศษ แม้ในเวลาปกติก็มีจำนวนตั้ง ๖๐ นับว่าไม่น้อยเหมือนกัน *เจ้าอธิการอยู่*เป็นเจ้าวัด เป็นอุปัชฌายะด้วย เป็นผู้มีพรรษาอายุสมเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นที่เลื่อมใสของราษฎรชาวบ้าน ฯ เมื่อทอดพระเนตรสถานนั้น ๆ ตามอารามทั่วแล้ว ประทับที่ลานวัด มีพระดำรัสปราศรัยพวกราษฎรที่พากันมาคอยเฝ้า ประทานของแจกแก่พวกราษฎรเหล่านั้นทั่วกันแล้ว เสด็จลงมาประทับที่ปะรำท่าน้ำ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการอยู่* ผู้เป็นเจ้าอาวาส และประทานหนังสือธรรมแก่พระสงฆ์ทั้งหลายนอกนั้นทั่วกัน แล้วเสด็จกลับ ถึงที่ประทับย่ำค่ำ ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม ๔๐ นาที เสด็จจากที่ประทับ ขึ้นประทับที่หอสวดมนต์บนวัด ทรงเจริญพระพุทธมนต์*ทำนองธรรมยุติกนิกาย* พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายผู้ตามเสด็จ โปรดให้*พระธรรมวโรดม* ผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑลราชบุรี *พระครูเมธีสมุทรเขต* เจ้าวัดนี้ *พระมหาสิทธิ์*และ*พระมหามงคล* ผู้รับรับสั่งออกมาสอน*องค์นักธรรม*ในมณฑลนี้ เข้าสวดด้วย เมื่อจบแล้ว *พระครูเมธีสมุทรเขต*นำเจ้าคณะหมวด พระอุปัชฌายะ พระอธิการเฝ้าทรงปฏิสันถาร ตรัสถามถึงสุขทุกข์ ความเป็นไปของวัดและพระสงฆ์ และเหตุการณ์อันเป็นไปในคณะสงฆ์ แต่เพราะพระเจ้าคณะทั้งหลายไม่สู้จะเอาใจใส่ในการคณะมาแต่เดิมแล้ว เมื่อถูกตรัสถามเช่นนั้น โดยมากทูลไม่ได้

พระเจ้าคณะที่ควรติมากก็คือ *เจ้าอธิการโต วัดบางคนที* เจ้าคณะหมวดบางคนที รับสั่งถามอะไรก็ไม่เข้าใจ แม้ที่สุดพระอธิการในหมวดของตนไม่กี่วัดนัก ก็ไม่รู้จักตลอด ทูลชื่อผิด ๆ พลาด ๆ ทั้งนี้เพราะขาดความเอาใจใส่ในการคณะ ไม่สนใจจะให้รู้ น่าจะไม่ได้ไปตรวจวัดขึ้นสักเท่าไรนัก หรือบางทีจะไม่ได้ไปตรวจเสียเลย ถูกทรงพระตำหนิ ส่วนพระเจ้าคณะรูปอื่นยก*พระครูเมธีสมุทรเขต*เสีย ที่ได้การได้งานมีน้อยรูปเต็มที ที่เห็นว่าเป็นผู้เอาใจใส่ในหน้าที่อยู่ในบัดนี้ก็คือ *เจ้าอธิการเหมือน วัดกลางเหนือ* เจ้าคณะหมวดกลางเหนือ รับสั่งถามอะไรพอทูลได้ รู้จักพระลูกคณะในหมวดของตนตลอด ประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกและย่ามไม่มีตรา ผ้าเช็ดหน้าตรากับหนังสือธรรมต่างเรื่องแก่เจ้าคณะ พระอุปัชฌายะ พระอธิการทั้งหลายเหล่านั้นทั่วกัน เวลา ๔ ทุ่ม ๕ นาที เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดเกตการาม* เป็นวัดมีภูมิฐานดี ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะ มีหมู่บ้านคับคั่ง ของก่อสร้างเข้าใจวางระเบียบ และรู้จักที่จะทำให้งาม ฯ เสนาสนะกับอุโบสถอยู่ต่างจังหวัดกัน กุฏีมีหลายหลังตั้งอยู่เป็นหมู่ อุโบสถก่ออิฐ วัดนี้*พระครูเมธีสมุทรเขต (เพิ่ม)* เป็นเจ้าอาวาส การรักษาวัดสะอาดเรียบร้อย ฯ แม้การศึกษาธรรมวินัยของภิกษุสามเณรก็นับว่าแข็งแรง พระครูได้ทูลขอครูออกไปจาก*วัดบวรนิเวศวิหาร* และได้ตั้งการสอนการเรียนมา ๒ ปีเข้านี่แล้ว เมื่อถึงคราวสอบไล่ ได้ส่งนักเรียนเข้ามาสอบในสนามหลวง ไล่ได้ตามหลักสูตรแห่งองค์นักธรรมไปแล้วหลายรูป นับว่าภิกษุสามเณรมีความรู้ในทางธรรมวินัยเจริญขึ้นบ้างแล้ว ได้ทรงทราบจากรายงานของครูว่า ในเวลานี้มีนักเรียนถึง ๔๐ ภิกษุสามเณรวัดอื่นก็ได้มาสมทบเรียนด้วยเหมือนกัน ฯ นอกจากนี้ยังมีตั้งโรงเรียนหนังสือไทยขึ้นที่วัดอีก และสอนถึงชั้นประถมปีที่ ๔ ฯ

๓. วันที่ ๒๔ พ.ย. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับที่ปะรำทรงรับเครื่องสักการะและเครื่องไทยธรรมของราษฎรที่พากันมาคอยเฝ้าถวายแล้ว เสด็จศาลาการเปรียญ มีราษฎรมาทำบุญแน่นจนเต็มศาลาประมาณ ๔๐๐ คนกว่า ประทานศีลและธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน

ของเขา เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย แล้วเสด็จลงมาประทับที่ปะรำ ประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ กับหนังสือธรรมแก่ข้าราชการผู้จัดการรับเสด็จตามชั้นตามหน้าที่ ฯ

เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที เสด็จลงประทับใน*เรือกลไฟสมุทรสงคราม* ออกจาก*วัดเกตการาม* ล่องต่อไป *พระครูเมธีสมุทรเขต* *พระมหามงคล* *หลวงบรรเทิงทนุราษฎร์* นายอำเภอ ได้โดยเสด็จด้วย และยังมีข้าราชการอีกหลายท่านหลายนายตามส่งเสด็จ เรือเดิน ๘ นาที ถึง*วัดกลางเหนือ* เรือเทียบท่า พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ ประมาณ ๑๖ รูป มี*เจ้าอธิการเหมือน* เจ้าอาวาสเป็นหัวหน้า และมีข้าราชการ ราษฎร เด็กนักเรียน คอยรับเสด็จประมาณ ๒๐๐ เศษ เสด็จขึ้น ทรงฟังพระสงฆ์สวดชยันโตถวายชัยมงคล จบแล้ว *หลวงบำนาญวรวัจน์* ธรรมการมณฑลราชบุรี ได้อ่านรายงานการสร้างโรงเรียนในนามของเจ้าอธิการเหมือน และอุบาสกอุบาสิกาผู้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างขึ้น กราบทูลขอให้ทรงเปิดคลุมป้ายนามโรงเรียน เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่โรงเรียน และกุลบุตรที่เล่าเรียนศึกษาต่อไป

ได้มีพระดำรัสตอบ ทรงแสดงความพอพระหฤทัยในการที่*เจ้าอธิการเหมือน*เป็นผู้มีใจเผื่อแผ่ความดีความเจริญแก่ราษฎร จนถึงได้จัดสร้างโรงเรียนขึ้น เพื่อให้กุลบุตรได้เล่าเรียนศึกษา ทรงอนุโมทนาด้วย แล้วทรงอธิบายถึงประโยชน์แห่งการศึกษาว่ามีมากเพียงไร และให้นักเรียนรู้สึกอุปการคุณของเจ้าอธิการเหมือน ในที่สุดได้ประทานพรให้โรงเรียนและวัดมีความเจริญรุ่งเรืองสืบไป เมื่อจบแล้ว ทรงเปิดคลุมป้ายนามโรงเรียน พระสงฆ์สวดชัยมงคล นักเรียนโห่ร้องชโย ๓ หน และประโคมปี่พาทย์

เสร็จพิธีการเปิดโรงเรียนแล้ว เสด็จโบสถ์ ทรงนมัสการพระแล้วขึ้นประทับบนโรงเรียน เสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์เสร็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้ที่มาบำเพ็ญกุศล ทรงแสดงว่า *การยังบุตรของตนให้ได้รับการศึกษา เป็นหน้าที่ของมารดาบิดาประการหนึ่ง* บุตรผู้ได้

รับศึกษาแล้วย่อมสามารถจะตั้งตัวได้ และบำรุงรักษาวงศ์สกุลให้ยั่งยืน แม้ผู้อื่นที่มิใช่บิดามารดา แต่ขวนขวายให้เด็ก ๆ ได้รับการศึกษา ชื่อว่าได้เกื้อกูลเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เพื่อรู้จักรักษาตัว การศึกษาจึงเป็นกิจควรอุดหนุน ผู้บริจาคทรัพย์สร้างโรงเรียนนี้ขึ้น มีเจ้าอธิการเหมือนเป็นหัวหน้า ชื่อว่าได้อุดหนุนการศึกษาและให้ความรู้แก่กุลบุตร เป็นกุศลอย่างดี ทรงอนุโมทนา เมื่อจบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนา ประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนอย่างที่อื่นตามเคย แล้วประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่เจ้าอธิการเหมือน และพระมหามงคลผู้ตามเสด็จมาด้วย และประทานกัปปิยภัณฑ์เท่าพระชนมพรรษาเป็นจำนวนราคา ๕๖ บาท เป็นส่วนทรงช่วยบำรุงโรงเรียน

เที่ยง ๒๖ นาที เสด็จจากวัดกลางเหนือ ทอดพระเนตรวัดปากน้ำ วัดนี้พระครูช่วง เจ้าคณะแขวงอัมพวา เป็นเจ้าอาวาส นับว่าเป็นวัดที่เป็นหลักฐาน กุฎีวิหารการเปรียญมุงกระเบื้องทั้งนั้น อุโบสถก่อมุงกระเบื้องเหมือนกัน เสียแต่มีของก่อสร้างที่ไม่จำเป็นมากเกินไป เช่น พระบาท พระฉาย พระแท่นจำลอง และอื่น ๆ อีก ไม่โปรดเพราะทรงพระดำริเห็นว่า อันภิกษุผู้จะชักนำชาวบ้านในการสร้างปฏิสังขรณ์ ควรนำให้ทำสิ่งอันเป็นประโยชน์ เช่น อุโบสถและธรรมศาลา บริจาคของเขาจะได้มีผลไพบูลย์ อันเจดียสถานจำลองเช่นนั้น สมควรจะมีเฉพาะในบางวัด ในบางตำบล เป็นต้นว่า ในที่ดอน ไม่มีเจดียสถานอื่น เพื่อชาวบ้านจะได้รื่นเริงในงานนักขัตฤกษ์ เนื่องด้วยการบุญอันเป็นกิจควรปรารถนาอย่างหนึ่ง แต่ในเมืองสมุทรสงคราม เป็นเมืองตั้งอยู่ที่ลำแม่น้ำ มีการชักพระเป็นนักขัตฤกษ์ประจำปีอยู่แล้ว ทั้งมีพระพุทธรูปที่วัดบ้านแหลม ที่ชาวเมืองนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ควรจะนัดไหว้ ไม่ต้องการมีเจดียสถานจำลองอย่างอื่นอีก ทอดพระเนตรสถานนั้น ๆ ทั่วแล้ว เสด็จทางลำแม่น้ำอ้อม เพื่อทอดพระเนตรวัดในทางนั้น

เสด็จขึ้นวัดใหม่คลองดอนที่มิได้กะไว้ในหมายเสด็จ วัดนี้มีพระอธิการใจ เป็นเจ้าอาวาส รักษาสะอาดดี อุโบสถ ศาลา และกุฎี ตลอดถึง

ลานวัดปัดกวาดเรียบร้อย ไม่มีที่อันจะพึงตำหนิได้ ฯ *พระอธิการใจ*รูปนี้เป็นพระมีพรรษาอายุสมเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ มีวัยพอดี ทั้งมีมรรยาทเรียบร้อยท่าทางคล่องแคล่ว เป็นที่นับถือทั้งชาววัดชาวบ้าน ได้ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* กับหนังสือหัวใจไตรสิกขาและธรรมภาษิตแก่พระ-อธิการใจ เป็นประสาทการ และประทานนามวัดเปลี่ยนใหม่ว่า *วัดเสด็จ* หมายความว่า เสด็จมาโดยฉุกเฉิน ได้ทอดพระเนตรเห็นความสะอาดเอี่ยมของวัดอันเป็นอยู่โดยปกติ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ชายหญิงที่พากันมาเฝ้าโดยสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จขึ้นวัด*บางสะแก* ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไป

วัดนี้*พระอธิการชื่อคำ* รักษาสู้วัดเสด็จไม่ได้ เมื่อทอดพระเนตรและประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรเหมือนอย่างที่อื่นตามเคยแล้วเสด็จต่อไปอีกราว ๒๐ นาที เสด็จกลับโดยทางเดิม บ่าย ๓ โมงเศษ เรือเดินออกแม่น้ำใหญ่ และล่องต่อไป

บ่าย ๔ โมง ๓๗ นาที ถึงวัด*ช่องลม ตำบลลมทวน อำเภอเมือง* มีพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ ๒๗ รูป โปรดให้แวะเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นทอดพระเนตร วัดนี้*พระอธิการบ่าย* เป็นเจ้าอาวาส ไม่อยู่ ล่วงหน้าไปคอยรับเสด็จอยู่ที่วัด*บ้านแหลม* เพราะไม่มีหมายว่าจักเสด็จขึ้นวัดนี้ *พระรอง-อธิการไปล่*รับเสด็จ ประทานย่ามแพรเป็นประสาทการ และโปรดให้แจกหนังสือหัวใจไตรสิกขา กับผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระสงฆ์นอกนั้นทั่วกัน เสร็จแล้วเสด็จโดยเรือกลไฟล่องต่อไป ผ่านศาลากลางและวัด*ใหญ่*

บ่าย ๕ โมง ๗ นาที ถึงวัด*บ้านแหลม* ซึ่งเป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตำรวจภูธร เสือป่า ลูกเสือ นักเรียน และราษฎรมาคอยรับเสด็จเป็นอันมาก พระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป มี*พระมหาสิทธิการ*เจ้าคณะเมืองเป็นหัวหน้า ข้าราชการประมาณ ๘๐ นาย มี*พระยาราช-พงศานุรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นหัวหน้า นักเรียน ๑๐๐ คนเศษ ราษฎรราว ๑๐๐ คน ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรโดยสมควรแล้ว เสด็จโบสถ์ ทรงนมัสการพระ แล้วทรงพระดำเนินทอด

พระเนตรอาราม แล้วเสด็จกลับลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จออกพระสงฆ์ที่ปะรำ โปรดให้พระสงฆ์ในเมืองนี้สวดมนต์เจ็ดตำนานทำนองสังโยคถวายตัว ทำนองสวดมนต์พอใช้ได้ ครั้นจบแล้ว ตรัสถามความเป็นไปแห่งคณะสงฆ์เมืองนี้ และประทานพระโอวาทเนื่องด้วยการปกครอง แล้วประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระมหาสิทธิการ* เจ้าคณะเมือง *พระวินัยธรถม* ผู้รั้งคณะแขวงเมือง และแก่*เจ้าอธิการแก้ว วัดพวงมาลัย เจ้าอธิการธูป วัดใหญ่* ผู้มีมรรยาทและอัธยาศัย และพรรษาอายุสมเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ และ*พระอธิการหนู วัดบางกะจันอก* ผู้เอาใจใส่การวัดการพระศาสนา ผูกสามัคคีทั่วถึงทั้งชาววัดทั้งชาวบ้าน และโปรดให้แจกผ้าเช็ดหน้ากับหนังสือธรรมต่างเรื่องแก่พระสงฆ์ทั่วกันแล้ว ***ตรัสอุปนิสินนกถา*** อยู่จนเวลา ๕ ทุ่ม เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

๔. วันที่ ๒๕ พ.ย. เวลาก่อนเสวยเช้า *พระอธิการเที่ยง วัดธรรมนิมิต* ลงมาเฝ้าในเรือที่นั่ง พระอธิการเที่ยงรูปนี้มีพรรษาอายุมากแล้ว เป็นผู้ที่ทรงคุ้นเคยมาก่อนแล้ว ได้ทรงปฏิสันถาร และตรัสถามถึงสุขทุกข์ของท่านแล้วประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* กับหนังสือหัวใจไตรสิกขา และธรรมภาษิตเป็นที่ระลึก พอได้เวลา เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญมีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ประทานศีล ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของข้าราชการและราษฎรเหล่านั้นทั้งหมด แล้วจ่ายไปแก่พระสงฆ์โดยทั่วถึง ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานของแจก ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที ทรงเรือกลไฟที่นั่ง เสด็จศาลากลางระยะทางราว ๑๐ นาที มีข้าราชการ ตำรวจภูธร เสือป่า ลูกเสือ ยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ เสด็จเยี่ยมห้องทำการแผนกต่าง ๆ ทั่วแล้ว เสด็จสถานีตำรวจภูธร ประทานพระโอวาทแก่ตำรวจภูธรซึ่งยืนเข้าแถวอยู่โดยใจความว่า *คนเราที่รวมกันอยู่เป็นปึกแผ่น จะอยู่เป็นสุขสำราญได้ ก็เพราะไม่เบียดเบียนกันและกัน ต่างวางใจในชีวิตและทรัพย์สมบัติของกันลงได้*

แต่บางคนเกิดมาแล้วให้โทษแก่หมู่ก็มี เช่น ประทุษร้ายเพื่อนกันให้ได้ความลำบาก มีทำร้ายร่างกายและลักปล้นของเขาเป็นต้น เหตุนี้ในหมู่หนึ่งจึงจำต้องมีคนจำพวกหนึ่งคอยดูแลสุขทุกข์ของหมู่ ขจัดผู้ที่ประทุษร้ายต่อหมู่ ซึ่งได้แก่พวกเจ้าทั้งหลายนี้แล เมื่อพวกเจ้าเป็นผู้ที่ได้รับหน้าที่เช่นนี้ ก็ควรตั้งใจทำให้สมแก่หน้าที่ ไม่ควรหลบหนีหรือละทิ้งหน้าที่เสีย เมื่อทำได้เช่นนี้ ชื่อว่าได้รักษาบ้านเมืองอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของตนให้อยู่เย็นเป็นสุข ควรยินดีว่าตนมีหน้ามีตาที่ได้ช่วยรักษาความสงบของหมู่ เป็นเกียรติอยู่อนึ่ง เมื่อยังอยู่ในราชการ จงฟังบังคับบัญชาของผู้ใหญ่เหนือตน อย่าประพฤติตนให้ผิดต่อหน้าที่ เมื่อออกจากราชการไปแล้ว ก็อย่าเบียดเบียนข่มเหงราษฎร จงประพฤติตนเป็นพลเมืองที่ดี ให้ได้เป็นกำลังของบ้านเมือง ครั้นจบพระโอวาทแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่ตำรวจภูธรเหล่านั้นทั่วกัน แล้วเสด็จเยือนพวกนักโทษในเรือนจำ

นักโทษเมืองนี้ได้ทราบว่ามีจำนวน ๑๐๐ คนเศษ ต้องโทษโดยฐานทำร้ายร่างกายเป็นพื้น ประทานพระโอวาทแก่คนโทษเหล่านั้น ทรงชี้ให้เห็นโทษของการประพฤติชั่วแล้ว เสด็จจากศาลากลางโดยเรือกลไฟที่นั่งทอดพระเนตรวัดพวงมาลัยและวัดใหญ่ ฯ

*วัดพวงมาลัย*ตั้งอยู่ฝั่งขวา เยื้องศาลากลางน้อยหนึ่ง มีพระสงฆ์ ๓๐ รูป *เจ้าอธิการแก้ว* พรรษา ๔๘ อายุ ๖๘ เป็นเจ้าอาวาส วัดนี้มีของก่อสร้างหยุบหยิมอย่างเดียวกับที่*วัดปากน้ำ อำเภออัมพวา* ฯ วัดใหญ่ตั้งอยู่ฝั่งซ้าย ใต้ศาลากลางลงไปน้อยหนึ่ง มีพระสงฆ์ ๒๕ รูป *เจ้าอธิการธูป* พรรษา ๓๙ อายุ ๖๐ เป็นเจ้าอาวาส วัดนี้มีอุโบสถใหญ่ยาวเป็นสง่า *เจ้าพระยารัตนาธิเบศ (กุน)*[๑๕] ในรัชกาลที่ ๑ เป็นผู้สร้างหรือปฏิสังขรณ์ ฯ ครั้นทอดพระเนตรวัดทั้ง ๒ นี้แล้ว เสด็จกลับถึงที่ประทับย่ำค่ำ ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง ฯ

เวลาทุ่มครึ่ง เสด็จขึ้นบนวัด ประทับที่ปะรำ *พระมหาสิทธิการ* เจ้าคณะเมือง นำพระสงฆ์ในแขวงเมืองเฝ้าแล้ว ตรัสถึงการคณะสงฆ์

มีเรื่องหนึ่ง เจ้าคณะเมืองขอเรียนพระปฏิบัติ *พระเต็ง วัดยี่สาร* ในแขวงเมืองออกฉลากเปล่าบ้าง ฉลากของบ้าง ให้เด็กวัดจับ ผู้ปรารถนาจะจับ ต้องเสียสตางค์จำนวนหนึ่งให้แก่พระเต็ง จับได้ฉลากอย่างใดได้รับของอย่างนั้น จับได้ฉลากเปล่าไม่ได้รับอะไรเลย อย่างนี้จัดเป็น*เล่นการพนัน*หรือไม่ เป็นปัญหากันอยู่ในพวกเจ้าคณะ เจ้าคณะมณฑลตัดสินว่าไม่เป็นการลวง ไม่เสียหายอะไรนัก เป็นแต่เพียงลงทัณฑกรรมก็พอ

ตรัสอธิบายว่า เป็นการเล่นพนัน เพราะเก็บเอาสตางค์แก่ผู้ขอจับ และผู้จับต้องเสี่ยงได้เสี่ยงเสีย การเล่นอย่างนี้ในฝ่ายอาณาจักรก็ห้าม จะเล่นได้ต่อเมื่อได้อนุญาต เช่น ในการนักขัตฤกษ์ เนื่องจากนี้ทรงทราบว่าพระเต็งได้เคยถูกหาในอธิกรณ์เรื่องเล่นสวาสดิ์ก็มี เรื่องกายสังสัคคะก็มี เจ้าคณะมณฑลตัดสินลงโทษ ในเรื่องต้นให้อยู่กรรม ให้ยกฟ้องในเรื่องหลังเสีย ไม่เป็นปัญหา ตรัสถามถึง*พระเต็ง* ได้ทรงทราบว่ายังอยู่ในพรหมจรรย์ ตรัสสั่งให้เจ้าคณะเมืองให้สั่งพระเต็งสึกเสีย แล้วประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ทรงสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในธรรมของภิกษุที่ควรปฏิบัติอย่างไร ตลอดถึงการปกครอง เวลา ๑ ยาม ๓๕ นาที เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

๕. วันที่ ๒๖ พ.ย. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จจาก*วัดบ้านแหลม* ประทับเสวยเช้าที่*วัดธรรมนิมิตร* มีราษฎรมาบำเพ็ญกุศลประมาณ ๒๐๐ คนเศษ เสด็จขึ้นบนธรรมาสน์ ประทานศีลแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาโภชนทานของชาวบ้าน *ทรงแสดงสามัคคีธรรมและธรรมสำหรับผูกสามัคคี ๕ ประการ คือ สัจจะ ความซื่อสัตย์ในกัน ๑ ทมะ ความข่มใจ ๑ ขันติ ความอดทน ๑ จาคะ ความเผื่อแผ่ ๑* จบแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานของแจกเสร็จแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรภูมิสถานวัด เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์ เวลาเช้า ๓ โมง ๔๔ นาที เสด็จกลับที่ประทับ ฯ

วันนี้ กำหนดจะเสด็จ*อำเภออัมพวา* ครั้นเวลาเที่ยงแล้ว จึงเสด็จขึ้นบนวัด มีพระสงฆ์และข้าราชการมาคอยเฝ้าส่งเสด็จอยู่เป็นอันมาก ทรงปฏิสันถารแล้ว ประทานพระรูปแก่ผู้ว่าราชการเมือง ประทานเหรียญ

และหนังสือแจกแก่ข้าราชการผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ทรงอำนวยพรแก่ผู้มาส่งเสด็จเหล่านั้นแล้ว เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จจาก*วัดบ้านแหลม* โดยเรือกลไฟที่นั่งทาง*ลำคลองแม่กลอง* แวะทอดพระเนตร*วัดบางกะจันนอก* วัดนี้ค่อนข้างร่วงโรย แต่*พระอธิการหนู* ผู้เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้เอาใจใส่ในการวัดแข็งแรง กำลังปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุบางแห่งอยู่ ประทานกัปปิยภัณฑ์แก่พระอธิการหนูช่วยในการปฏิสังขรณ์ตามสมควรแล้ว เสด็จต่อไป

บ่าย ๒ โมง ๒๔ นาที ถึง*ตำบลบางขันแตก* ซึ่งมีคลองเล็กแยกจากแม่น้ำใหญ่ เสด็จทรงเรือพายที่เมืองจัดมารับเสด็จเข้าในคลองเล็กต่อไป มีเรือราษฎรประมาณ ๕๐ ลำ ภักดีเข้ามาจูงเรือที่นั่ง เรือพระสงฆ์และเรือข้าราชการตามเสด็จ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดบางขันแตก* ที่เขาประดิษฐ์ตั้งว่า *วัดอินทรประเสริฐ*ในคลองนี้ อันเป็นที่อยู่แห่ง*พระวินัยธรถม*(๑๖) ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมืองแล้ว ทรงเรือที่นั่งพาย เสด็จต่อไป ออกแม่น้ำใหญ่

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึงที่ประทับแรม*วัดอัมพวันเจติยาราม อำเภออัมพวา* มีพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎร์หลายร้อยคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าหน้าวัด พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการยืนแถวรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาท่าน้ำ ประทานของแจกแก่คนเรือที่จูงเรือเสด็จทั่วกัน และโปรดให้*หลวงผดุงพยุหพล* แจกกัปปิยภัณฑ์เป็นค่าขนมแก่เด็กวัดผู้พายเรือพระ แล้วเสด็จขึ้นบนวัด ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการผู้มารับเสด็จเหล่านั้น เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในพระอุโบสถแล้ว เสด็จกลับเรือที่นั่ง ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๗ นาที เสด็จจากที่ประทับโดยเรือกลไฟที่นั่งทอดพระเนตร*วัดบางแคนอก* ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปทางฝั่งขวา ประมาณ ๓๐ เส้น วัดนี้มีพระสงฆ์ ๓๑ รูป *เจ้าอธิการลับ* เป็นเจ้าอาวาส การรักษาวัดสะอาดเรียบร้อยดี ครั้นทอดพระเนตรสถานที่ในวัดทั่วแล้ว เสด็จประทับที่ศาลาท่าน้ำหน้าวัด ซึ่งจัดเป็นที่รับเสด็จ เพื่อให้พระสงฆ์และราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการลับ* ผู้มีพรรษาอายุสมเป็น

ผู้หลักผู้ใหญ่ ทั้งเอาใจใส่ในหน้าที่เจ้าอาวาส เป็นประสาทการ ประทานหนังสือผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จกลับถึงที่ประทับจวนค่ำ ฯ

เวลาทุ่มครึ่ง เสด็จขึ้นบนวัด ประทับที่กุฎีหลังใหญ่ ที่เป็นตำหนักของ*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ* ชั้น ๒ *กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ*(๑๗) มาเดิมตกเป็นมรดกต่อกันมา เจ้าของขอถวาย ประทาน*พระมหาสิทธิการ*มาปลูกที่วัดนี้ ครั้งท่านมาอยู่ใหม่ และประทานค่ารื้อค่าปลูกด้วยเสร็จ อันจัดไว้เป็นที่เสด็จออกพระสงฆ์ *พระมหาสิทธิการ* เจ้าคณะเมือง นำพระสงฆ์ในแขวงนี้และต่างแขวงเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น ด้วยให้ตั้งอยู่ในมรรคาอันภิกษุควรดำเนิน ๘ ประการ ที่เรียกว่ามรรค ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ๑ สัมมาวาจา เจรจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ สัมมาวายามะ เพียรชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งใจไว้ชอบ ๑* ครั้นประทานพระโอวาทจบแล้ว ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระมหาสิทธิการ* เจ้าคณะเมือง *พระครูเมธีสมุทรเขต* เจ้าคณะแขวงบางคนที *พระอธิการใจ* เจ้าอาวาสวัดเสด็จ นอกนั้นประทานย่ามหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกตามชั้นตามความสามารถ เวลา ๔ ทุ่ม ๕๐ นาที เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ วัดตามลำน้ำที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้มีภูมิฐานคล้าย ๆ กันโดยมาก เป็นวัดที่มั่นคงแข็งแรง มีกุฏี ฝากระดาน มุงกระเบื้อง โบสถ์ก่อทุกวัด เว้นแต่*วัดธรรมนิมิตร*และ*วัดบางกะจันนอก* เป็นวัดค่อนข้างร่วงโรย ฯ

วัดอัมพวันเจติยาราม ที่ประทับแรมคืนวันนี้ เป็นพระอารามหลวงในตำนานพระอารามของ*เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี่ สุทัศน์)* เสนาบดีกระทรวงธรรมการว่า *สมเด็จพระรูปสิริโสภาคยมหานาคนารี* พระชนนี ของ*สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี*(๑๘) ทรงสร้างใหม่ พิจารณาพื้นที่และถาวรวัตถุ น่าจะเป็นวัดมาเดิม สมเด็จพระรูปสิริโสภาคย์ทรง

ปฏิสังขรณ์ ตั้งอยู่เหนือปาก*คลองอัมพวา* ในคลองเข้าไป ทราบว่าราชินิกุลบางช้างได้ตั้งนิวาสสถานอยู่สืบกันมา วัดนี้จึงน่าเป็นวัดที่ท่านราชินิกุลได้มาบำเพ็ญกุศลและปฏิสังขณ์ก่อนแล้ว ดุจเดียวกับ*วัดสุวรรณดาราราม*ที่กรุงเก่า เป็นวัดสำหรับราชสกุลแห่งพระบรมราชวงศ์นี้ มีถาวรวัตถุที่เป็นงามเข้า*แบบวัดหลวง* ก็แต่พระอุโบสถ พระวิหารและพระระเบียงดูเป็นทีวัดราษฎร์ มีพระนอนอยู่ที่พระระเบียงองค์หนึ่ง ยาวขนาด ๓ วา เป็นวัดเคราะห์ร้าย ไม่ได้เจ้าอาวาสที่ดีหลายชั่วมาแล้ว วัดร่วงโรย ไม่ได้รับบำรุงเสนาสนะทรุดโทรมร่อยหรอไป เกือบไม่มีพระสงฆ์อยู่ *พระยาราชพงศานุรักษ์* ผู้ว่าราชการเมือง เรี่ยไรปฏิสังขรณ์พระอุโบสถและเสนาสนะคราวหนึ่ง *พระธรรมธีรราชมหามุนี*[๑๙] ครั้งยังเป็นเจ้าคณะมณฑล จัดส่ง*พระวินัยธรรมสังข์ วัดสัตตนารถปริวัตร* เมืองราชบุรี มาอยู่เป็นผู้ดูการ ในรัชกาลปัจจุบันโปรดให้ย้าย*พระมหาสิทธิการ*[๒๐] จาก*วัดบ้านแหลม*มาอยู่ครองมาอยู่ได้สัก ๕ ปี เสนาสนะที่*พระวินัยธรรมสังข์*ทำไว้ไม่แน่นหนาและปลูกในที่ไม่เหมาะ พระมหาสิทธิการต้องรื้อปลูกใหม่ และจับปฏิสังขรณ์พระวิหารและถาวรวัตถุอื่นต่อไป ฯ แม้พระมหาสิทธิการมาอยู่แล้ว พระสงฆ์ก็ยังไม่เรียบร้อย ถูกฟ้องในคดีอาชญาด้วยเรื่องทำร้ายร่างกายเขา อยู่ในระหว่างพิจารณาก็มี ฯ วัดนี้มีโรงเรียนหนังสือไทยชั้นประถม มีนักเรียน ๗๐ คนเศษใช้ครู ๔ คน แต่มัวรับเสด็จเสีย หาได้สอนถวายตัวไม่ ฯ

*วัดบางแคนอก*ที่เสด็จทอดพระเนตรเย็นวันนี้ ได้ความตามคำจารึกติดไว้ในพระอุโบสถว่า *เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง)* สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๒ สถาปนาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ ถาวรวัตถุทำวิจิตรตาม*แบบพระอารามหลวง* ยังดีไม่ทรุดโทรมเหมือนวัดอัมพวัน ก่อนแต่*เจ้าอธิการลับ*มาอยู่ *พระอธิการยัง* เจ้าอาวาส เล่นหวยเสีย ถึงกับยักยอกผลประโยชน์ของวัดและทำหนี้สินในชื่อของวัด มีพระมหาสมณวินิจฉัยในมหาเถรสมาคมให้ลงทัณฑกรรมแล้วสึกเสีย เจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะจังหวัดย้าย*เจ้าอธิการลับ*จาก*วัดบางแคใน* มาอยู่ครอง ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์ค่อยเรียบขึ้น ฯ

๖. วันที่ ๒๗ พ.ย. เสวยเช้าในเรือที่นั่งพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตาม

เสด็จแล้ว เช้า ๒ โมง ๒๖ นาที เสด็จขึ้นทอดพระเนตรหมู่กุฎี และสถานที่ต่าง ๆ ตามพระอาราม แล้วประทับในพระอุโบสถ ทรงบำเพ็ญพระกุศลปุพพเปตพลี ทรงถวายจีวรพระสงฆ์ทั้งวัด ๓๐ รูปเศษ ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์เท่าราคา ๒๐๐ บาท เพื่อปฏิสังขรณ์วัด ทรงอุทิศส่วนพระกุศลแด่ท่านราชินิกุลบางช้างชั้นผู้ใหญ่ แล้วเสด็จลงประทับพักในเรือที่นั่ง ฯ

เวลาจวนเพล เสด็จขึ้นประทับที่ปะรำ มีพวกราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาอังคาสพระสงฆ์ประมาณ ๔๐๐ คนเศษ ทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรเหล่านั้นแล้ว จ่ายไปแก่พระสงฆ์ทั้งหลายทั่วกัน แล้วประทับเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายบนกุฎีพระมหาสิทธิการ เสวยเสร็จแล้วเสด็จลงมาประทานธรรมแก่พวกราษฎรที่ปะรำ ทรงแนะนำให้รู้จักอุบายที่จะตั้งตน อันจะนำชีวิตให้เป็นไปสะดวก ด้วยให้บำเพ็ญทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์และสัมปรายิกัตถประโยชน์ อันมีวิภาคโดยประการเป็นอย่างละ ๔ ความหมั่นในการประกอบกิจเครื่องเลี้ยงชีวิตในทางปราศจากโทษ ความรู้จักรักษาทรัพย์ ความมีมิตรสหายเป็นคนดี และความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้ ไม่ให้ฝืดเคืองจนถึงอดอยาก ไม่ให้ฟูมฟายจนเกินพอดี เหล่านี้เป็นส่วนทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ความเป็นคนมีศรัทธา มีศีล มีความเผื่อแผ่ ไม่ตระหนี่เหนียวแน่น และมีปัญญา เหล่านี้เป็นส่วนสัมปรายิกัตถประโยชน์ ผู้ยึดประโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนี้ไว้ได้ ชื่อว่าตั้งตนได้ทั้งในโภคสมบัติทั้งในคุณสมบัติ จบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวง และประทานของแจกเหมือนที่อื่น แล้วเสด็จลงประทับในเรือที่นั่งเพื่อเสด็จเมืองราชบุรีต่อไป พระสงฆ์ข้าราชการและพวกราษฎรตามลงมาส่งเสด็จที่หน้าวัด พระสงฆ์สวดชยันโตถวายชัยมงคล เด็กนักเรียนเข้าแถวร้องสาธุการ พวกข้าราชการ ชาวบ้านโห่ส่งเสด็จ ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองนี้แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ อำเภอเมือง ๑ อำเภออัมพวา ๑ อำเภอบางคนที ๑ ศาลากลางที่ว่าการเมือง ตั้งอยู่ที่ตำบลแม่กลอง ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำแม่กลอง ฯ

การปกครองแห่งคณะสงฆ์ แบ่งออก ๓ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ

พระมหาสิทธิการ เป็นเจ้าคณะเมือง *พระวินัยธร (ถม)* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมือง *พระครูช่วง* เป็นเจ้าคณะแขวงอัมพวา *พระครูเมธีสมุทรเขต* เป็นเจ้าคณะแขวงบางคนที ฯ การคณะสงฆ์ในเมืองนี้จัดตามระเบียบแล้ว แต่พื้นเดิมของพระสงฆ์เมืองนี้ไม่เรียบมาก่อนแล้ว การปกครองยังอ่อนแอไม่พอกัน พระสงฆ์จึงยังไม่เรียบ ฯ ก่อนแต่นี้พระเมืองนี้ถูกศาลฎีกาลงโทษจำคุกเพราะทำร้ายร่างกายเขาก็มี ถูก*พระมหาสมณวินิจฉัย*กำจัดให้สึกเพราะเล่นหวยและยักยอกเงินวัดก็มี ในบัดนี้ ต้องหาในคดีอาชญาว่าทำร้ายร่างกายเขา ยังอยู่ในระหว่างพิจารณาก็มี มีคดีเกี่ยวข้องกับคฤหัสถ์ในทางแพ่งก็มี ฯ *พระมหาสิทธิการ* เจ้าคณะเมืองเป็นผู้ไม่สันทัดในการปกครองและในการพิจารณาอธิกรณ์ แต่เป็นผู้ชำนาญในการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ เจ้าคณะแขวงก็อ่อนแอ พอใช้ได้รูปหนึ่ง แต่พึ่งเป็นผู้รั้งใหม่เลือกหาพระผู้เป็นงานเป็นการไม่ค่อยได้ ฯ กล่าวกระจายออก วัดที่ปกครองพอเรียบ ๆ มีหลายวัด ที่เป็นเยี่ยมทั้งการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ การรักษาสะอาด และการปกครองเป็นที่พอพระหฤทัยมีวัดหนึ่ง เรียก*วัดใหม่คลองดอน*ได้เสด็จขึ้นไปโดยไม่ได้นัดหมาย ได้ทรงตั้งชื่อว่า *วัดเสด็จ* *พระอธิการใจ*เป็นเจ้าอาวาส ฯ การที่ไม่เรียบร้อยได้ทั่วไป เพราะเจ้าคณะหมวด เจ้าคณะแขวง เป็นผู้อ่อนแอ เอาใจใส่เฉพาะวัดของตน ไม่เอาเป็นธุระวัดขึ้นสักเท่าไรนัก พระเอาใจใส่ในการงานดี เช่น พระอธิการใจ ก็หาได้เป็นเจ้าคณะไม่ ฯ

วัดในเมืองนี้ มีของปลูกสร้างบริบูรณ์หลายวัด ที่ใหญ่และงดงามก็มีส่อความเจริญของเมืองนี้มาก่อน เสียแต่มีติด ๆ กันไปเกินพอดี ในบัดนี้วัดที่ร่วงโรยไปก็มี ที่ยังเจริญรุ่งเรืองก็มี ฯ คนเมืองนี้เทียบกับเมืองอื่นโดยมาก จัดว่าบริบูรณ์กว่ามาก เจ้าอาวาสแห่งวัดใดกว้างขวาง รู้จักบำรุงศรัทธาของเขา ก็อาจหาทรัพย์ปฏิสังขรณ์วัดนั้นได้อยู่ แต่บางรูปไม่รู้จักใช้ทรัพย์อันทายกบริจาค เช่น สร้างพระบาท พระฉาย พระแท่นจำลองขึ้นในวัดเดียวพร้อมทั้ง ๓ อย่างก็มี ทรัพย์ที่จ่ายไปในการนี้มีจำนวนเป็นอันมาก และมิใช่มีเฉพาะวัดเดียว วัดอื่นย่อมมีเช่นนั้นบ้าง ฯ จริง*อยู่* ควรมี*ที่ทางร่าเริงของมหาชนอาศัยบุญเป็นที่ตั้ง* แต่เขาก็มีฤดูชักพระอยู่แล้ว

หากจะมีเจดียสถานจำลองเช่นนั้นบ้าง ก็ควรมีแต่บางอย่างในบางวัด ไม่ควรมีจนดื่น ฯ เจ้าอาวาสแห่งวัดใด ไม่เอาภารธุระพระศาสนาหรือไม่รู้จักบำรุงศรัทธาของเขา วัดนั้นย่อมทรุดโทรม ฯ วัดในเมืองนี้ รวมทั้งหมดมี ๑๐๘ วัด วัดในอำเภอเมือง มี ๓๖ วัด ในอำเภออัมพวา มี ๔๕ วัด ในอำเภอบางคนที มี ๒๗ วัด มีวิสุงคามแล้วแทบทั้งนั้น ที่ยังเป็นสำนักสงฆ์มีเพียง ๗ วัดเท่านั้น จำนวนพระสงฆ์วัดหนึ่ง อย่างมากถึง ๖๐ รูปก็มี ๓๐ รูปเป็นกลาง อย่างน้อยไม่ค่อยต่ำกว่า ๑๐ รูป อยู่ข้างบริบูรณ์ ไม่อัตคัดด้วยปัจจัย ฯ อุโบสถวิหารที่ได้เห็นก่อด้วยอิฐแทบทั้งนั้น กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้น ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัย ได้จัดให้มีขึ้นแล้วที่*วัดเกตการาม* แต่ยังไม่แพร่หลาย ในเวลานี้ภิกษุสามเณรวัดนั้นค่อยมีความรู้ขึ้นบ้างแล้ว ต่อไปถ้าได้ขยายการเรียนให้กว้างขวาง จักได้ภิกษุสามเณรผู้มีความรู้เป็นประโยชน์แก่พระศาสนาขึ้นอีก ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองนี้ทราบว่ามีราว ๖๐,๐๐๐ เศษ เป็นคนไทยมากกว่าจำพวกอื่น ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ทะเล โดยมากหาเลี้ยงชีพด้วยการประมง ทำนาเกลือ เย็บจาก และตัดฟืนขาย นอกนั้นทำสวนมีหมากมะพร้าวเป็นต้น ทำไร่ ปลูกผัก กับทำนาปัก ทำเลที่ดินเป็นสวนมากกว่าเป็นนา หมากและมะพร้าวเป็นอุดมกว่าอย่างอื่น การหาเลี้ยงชีพของราษฎรทุกอย่างไม่ฝืดเคือง ราษฎรที่มั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติมีมาก แต่คนมีนิสัยชอบเล่นการพนัน และใจคอดุร้าย ไม่ค่อยจะมีเมตตาจิตในกัน ก็มีมากเหมือนกัน ฯ

การศึกษาของราษฎร ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นหลายแห่ง มีทั้งโรงเรียนรัฐบาล ทั้งโรงเรียนประชาบาล สอนถึงชั้นมัธยม ๓ เป็นอย่างสูง แต่ยังไม่แพร่หลายทั่วถึงดี ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จถึงเมืองราชบุรี

เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที (แห่งวันที่ ๒๗ พ.ย.) เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดอัมพวันเจติยาราม* ขึ้นไปตาม*ลำน้ำแม่กลอง* เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที เข้าเขต*เมืองราชบุรี* เสด็จแวะทอดพระเนตร*วัดราชคาม*ในระหว่างทาง เวลาย่ำค่ำ ถึง*วัดสัตตนารถปริวัตร* ซึ่งเมืองจัดเป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์ในเมืองนั้นประมาณ ๘๐ รูป มี*พระครูอินทเขมา* เจ้าคณะเมืองเป็นต้น และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือน ตลอดถึงราษฎรประมาณ ๓๐๐ คน มี*พระวิชิตสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น คอยเฝ้ารับเสด็จ และมีพลทหารราบที่ ๔ กองเกียรติยศ กับพลตำรวจภูธร เสือป่า ลูกเสือ ยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในพระอุโบสถแล้ว เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

วัดสัตตนารถปริวัตร ที่ประทับแรมนี้ เป็นพระอารามหลวง *สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์* รับพระบรมราชโองการ สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เปลี่ยนเจดียสถานหรือวัดบน*เขาสัตตนารถ*ที่สร้างเป็นพระราชวังในครั้งหนึ่ง ของก่อสร้างเป็นอย่างกำมะลอไม่แน่นหนา มีพระอุโบสถ พระวิหาร พระพุทธไสยา พระเจดีย์อยู่กลาง เสนาสนะพระสงฆ์รายสองข้าง มีกำแพงล้อมรอบ เดิมยังไม่พระประธาน ภายหลัง*พระพุทธวิริยากร (จิตร)* เจ้าอาวาส ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถเก่าลง สร้างพระอุโบสถใหม่ ขยายใหญ่กว่าของเดิม คือพระอุโบสถหลังนี้ และเชิญพระศิลาจากวัดร้างมาปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นพระประธาน พระสงฆ์วัดนี้เป็น*ธรรมยุติกา* ในเวลานี้ว่างเจ้าอาวาส *พระสมุห์แดง* รักษาการณ์อยู่ ฯ

๗. วันที่ ๒๘ พ.ย. เวลาเช้า ก่อนเสวย เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่ง ทอดพระเนตรสถานต่าง ๆ ตามอาราม แล้วเสด็จเยี่ยมศพ*พระพุทธวิริยากร (จิตร)*[๒๑] ณ กุฎีที่ไว้ศพ ประทานบังสุกุลเสร็จแล้ว เสด็จกลับลงประทับในเรือที่นั่ง เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ผู้ว่าราชการเมืองจัด

เครื่องเสวยลงไปตั้งเครื่อง และจัดสำรับลงไปเลี้ยงพระสงฆ์ พร้อมด้วยข้าราชการหลายท่านหลายนาย และยังมีพวกราษฎรจัดภัตตาหารมาถวายอีกเป็นอันมาก ครั้นเสวยแล้ว ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* ตั้งให้*พระครูเมธีสมุทรเขต*(๒๒) เจ้าวัดเกตการาม เมืองสมุทรสงคราม ผู้ตามเสด็จมาด้วยซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในถิ่นนี้ ทั้งมีอัธยาศัยเผื่อแผ่เอาธุระของเพื่อนพรหมจารีเป็นเจ้าคณะธรรมยุตเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี และโปรดให้*พระมหานายก* เจ้าคณะปลัดมหาสังฆปริณายก แจ้งความแก่พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายใน ๓ เมืองนั้นให้ทราบทั่วกัน ฯ

เวลาเช้า ๔ โมง ๓๕ นาที เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรนำสำรับคาวหวานมาเลี้ยงพระสงฆ์แน่นศาลา ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านด้วยเรื่องกรรม เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว เสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายผู้ตามเสด็จ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานของแจก และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กตามเคย ฯ

เวลาจวนบ่ายโมง เสด็จโดยเรือกลไฟ ล่องลงไป ทอดพระเนตรวัดทั้งหลายตามริมน้ำ กล่าวตามลำดับ คือ *วัดตรีญาติ* *วัดผเนินผลู* (วัดบางป่า) *วัดเหนือวน* *วัดปากคลองบำหรุ* ฯ *วัดตรีญาติ* *พระอธิการชื่น* เป็นเจ้าอาวาส ฯ *วัดผเนินผลู* เป็นวัดเขมร *พระอธิการเก๊า* เป็นเจ้าอาวาส ฯ *วัดเหนือวน* *พระใบฎีกาวง* ฐานานุกรมของ*พระพุทธวิริยากร* เป็นเจ้าอาวาส ฯ สองวัดหลังนี้มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน อุโบสถก่อ กุฎี ฝากระดาน ลานวัดรักษาดี ทั้งเจ้าอาวาสเอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยกำลังในการปฏิสังขรณ์แก่เจ้าอาวาสทั้ง ๒ วัด ฯ *วัดปากคลองบำหรุ* *พระอธิการแก้ว* เป็นเจ้าอาวาส วัดนี้การรักษาไม่ดี กุฎีปลูกใหม่เป็นแถวเป็นแนว ฯ

ครั้นทอดพระเนตรวัดทั้ง ๓ นี้แล้ว เสด็จโดยเรือกลไฟ ขึ้นมาจอดหน้าศาลารัฐบาล เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินไปโดยถนนหน้าเมือง ทอดพระเนตร*วัดช่องลม* ที่อยู่แห่ง*พระครูอินทเขมา* เจ้าคณะเมือง วัดนี้มีของก่อสร้าง

เป็นอันมาก อุโบสถสร้างใหม่ หลังใหญ่โต ฝาผนังก่ออิฐ และมีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นหมู่ใหญ่ แต่ของก่อสร้างเหล่านั้นวางไม่เป็นท่วงทีแลดูรกแน่นไปหมด อัดแอไม่น่าอยู่ ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดแก่พระครูแล้ว เสด็จเยี่ยมศาลารัฐบาล แล้วเสด็จทอดพระเนตร*วัดศรีสุริยวงศ์* ฯ

วัดนี้เป็นพระอารามหลวง *สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์*(๒๓) สร้างขึ้นใหม่ ครั้งท่านมาอยู่ที่เมืองนี้ วางท่วงทีดุจวัดสัตตนารถ แต่ไม่มีพระวิหาร ทำอย่างกำมะลอเช่นกัน พระสงฆ์เป็น*ธรรมยุติกา* ในเวลานี้ว่างเจ้าอาวาส *พระแดง*(๒๔) เป็นผู้รักษาการณ์ เป็นพระได้งานได้การเอาใจใส่ในกิจพระศาสนา รักษาวัดสะอาดเรียบร้อย ทั้งมีอัธยาศัยกว้างขวางรู้จักทั่วถึงทั้งชาววัดทั้งชาวบ้าน ได้รับประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* เป็นประสาทการ ครั้นทอดพระเนตรวัดทั่วแล้ว เสด็จกลับ*วัดสัตตนารถปริวัตร* เวลาย่ำค่ำ ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม ๒๐ นาที เสด็จออกพระสงฆ์ในพระอุโบสถ โปรดให้พระสงฆ์ในแขวงเมืองเฝ้า ทรงปราศรัย ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระสงฆ์และการคณะในแขวงนี้แล้ว ประทานพระอนุศาสนีด้วยธรรมของผู้ใหญ่และการปกครอง จบแล้ว ประทานย่าม หนังสือธรรม และผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พระสงฆ์เหล่านั้นทั่วกัน เวลา ๑ ยาม ๔๗ นาที เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

๘. วันที่ ๒๙ พ.ย. เป็นวันธรรมสวนะ ครั้นเสวยเช้าในเรือที่นั่งพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเสร็จแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง เสด็จขึ้นประทับในอุโบสถ ทรงนำพระสงฆ์สวดมนต์ ทำวัตรเช้า แล้วประทานธรรมีกถาแก่อุบาสกอุบาสิกา ตามประเพณีวันธรรมสวนะอันมาถึงเข้า ทรงยกหัวใจพระศาสนา คือความไม่ประมาทขึ้นแสดง จบแล้ว เสด็จประทับเสวยบนศาลาการเปรียญ แล้วประทานของแจกแก่ข้าราชการและราษฎรผู้ที่มาทำบุญ ประทานนามสกุลและประทานชื่อเด็กแก่ผู้ที่ทูลขอ ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จโดยเรือกลไฟ ทอดพระเนตรวัดทั้งหลาย

ทางเหนือเมือง คือ *วัดบางลี่ วัดโคกหม้อ วัดมหาธาตุ* ฯ *วัดบางลี่* ไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน ฯ *วัดโคกหม้อ* มีมณฑปที่ไว้พระพุทธรูปศิลาเป็นของออกหน้า แต่น่าเสียดายที่*พระครูสิริปัญญามุนี (อ่อน)* ครั้งเป็นเจ้าอาวาสอยู่*วัดศรีสุริยวงศ์*มาปฏิสังขรณ์ทำพระพุทธรูปเหล่านั้นให้เสียงามไปหมด โปรดให้เชิญมาบางองค์ที่ตั้งซับซ้อนกันเกินงาม ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์ไว้เพื่อปฏิสังขรณ์ ฯ *วัดมหาธาตุ* เป็นวัดใหญ่และเป็นวัดเก่าของเมืองนี้ มีของก่อสร้างเป็นชิ้น เป็นของโบราณเหลืออยู่ คือองค์*พระมหาธาตุ*เป็นรูปปรางค์ ฐานก่อด้วยแลง องค์ก่อด้วยอิฐ ส่วนที่ก่อเสริมใหม่ในปูนหลังก็มี มีพระปรางค์ทิศ ๓ ด้าน เปิดด้านบูรพ์เป็นทางขึ้น มีพระระเบียงล้อม ประดิษฐานพระ-พุทธรูปศิลาแดงโดยรอบ พระระเบียงนี้ปรักหักพัง *พระครูสิริปัญญามุนี (อ่อน)*[๒๕] ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ทำอย่างกำมะลอ หลังคามุงสังกะสี พระ-พุทธรูปก็พลอยได้รับปฏิสังขรณ์ปิดทอง แต่กลับเสียงามไปหมด เหมือนที่*วัดโคกหม้อ* ฝีมือทำเลวเต็มประดา แลดูไม่เป็นที่เจริญใจ สู้ปล่อยเป็นศิลาไว้อย่างเดิมไม่ได้ มีกำแพงล้อมชักยาวออกไปทางทิศบูรพ์ ก่อด้วยศิลาแลงข้างบนประดับด้วยศิลาแลงแผ่นจักปลาย สลักเป็นพระพุทธรูปนั่งสมาธิในเรือนแก้วทั้ง ๒ หน้า ในบริเวณที่กำแพงชักยื่นออกมา มีพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ๆ นั่งอยู่ ๕ แห่ง เป็นพระปั้นโบกปูน ทรวดทรงดูได้ มีโรงปลูกครอบไว้พอร่มฝน แต่แห่งหนึ่งยังมีซากวิหารพัง สังเกตตามกำแพงที่ก่อชักออกมาดูเหมือนท่านผู้สร้างคราวทำกำแพง ทำเป็นวิหาร ๕ หลัง หลังหนึ่งหันหลังเข้าพระมหาธาตุ รายตามกำแพงด้านละ ๒ หลัง เปิดหนบูรพ์ไว้เป็นทางเข้าอุโบสถหลังใหญ่ แต่ปฏิสังขรณ์ใหม่ในภายหลัง มีพระประธานปั้นองค์ใหญ่ มีกำแพงก่อด้วยอิฐล้อมเป็นบริเวณหนึ่ง ต่างจากพระมหาธาตุ อยู่ข้างทิศใต้หน้าอุโบสถ ด้านขวานอกกำแพง มีมณฑปหลังหนึ่ง ฐานก่อด้วยแลงเสริมอิฐ มณฑปก่อด้วยอิฐ ข้างในไว้พระบาทก่อโบกปูน และพระพุทธรูปซะรอยของเดิมพังเสียหรือทำค้าง มีผู้สร้างขึ้นภายหลัง ฯ ในเวลานี้มีพระสงฆ์ ๑๘ รูป *เป็นมหานิกายแผลง พระอธิการตั๋น* เป็นเจ้าอาวาสประทานกัปปิยภัณฑ์ไว้ช่วยปฏิสังขรณ์พอเป็นกิริยา ฯ แต่นี้เสด็จสถานี

กรมทหารบก ประทานพระโอวาทแก่พวกทหาร พวกตำรวจภูธร และพวกเสือป่า ทรงสนับสนุนให้มั่นในหน้าที่ของตน ประทานพระพรแล้ว ทรงประน้ำมนต์ประทานทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโรงทหาร ตลอดถึงโรงพยาบาล เสด็จกลับถึงที่ประทับค่ำแล้ว ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม ๔๐ นาที เสด็จขึ้นประทับในโบสถ์ พระสงฆ์เฝ้า เวลา ๒ ทุ่ม ๒๕ นาที เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

๙. วันที่ ๓๐ พ.ย. เสวยเช้าในเรือที่นั่งพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นบนวัด ประทานของแจกแก่ข้าราชการ ทั้งฝ่ายทหารพลเรือน ตลอดถึงราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ทรงอำนวยพรแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จต่อไป พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ข้าราชการ ทหาร ตำรวจภูธร เสือป่า ลูกเสือ ยืนแถวเป่าแตรเดี่ยวส่งเสด็จ

เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือกระบวนทั้งหลาย ขึ้นไปตามลำน้ำแม่กลอง เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ถึง*วัดบ้านซ่อง* อันเป็นที่กำหนดประทับเสวยเพล เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีพวกราษฎรในตำบลนี้นำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๖๐ ราย ครั้นเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้ว *ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของพวกชาวบ้าน ทรงแสดงด้วยการหมั่นแสวงหาทรัพย์ หนทางอันให้เกิดทรัพย์ และสุขอันเกิดแต่ทรัพย์* จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจผูกข้อมือเด็ก ประทานของแจกแก่ราษฎร แล้วเสด็จทอดพระเนตรภูมิฐานวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยในการปฏิสังขรณ์โบสถ์ และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการง้วน* ผู้เป็นเจ้าอาวาส แล้วเสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที เคลื่อนเรือออกจากท่าหน้าวัดบ้านซ่องต่อขึ้นไป

เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที ถึง*วัดใหม่ อำเภอโพธาราม* วัดนี้ในหมายเสด็จไม่ได้กะประทับ แต่ได้ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์และราษฎรมาออกัน

คอยรับเสด็จเป็นอันมาก ตรัสให้เทียบเรือที่นั่งที่ท่าวัด เสด็จขึ้น ให้พระสงฆ์และราษฎรเฝ้า ทรงทราบว่าวัดนี้เป็นที่อยู่แห่ง*พระครูธรรมเสนา*[๒๖] เจ้าคณะแขวงโพธารามนี้ ตรัสว่าชอบ แต่จะจัดวัดนี้เป็นที่ประทับแรม เสด็จอยู่วัดจะได้ทรงรู้จักมักคุ้นกับพระสงฆ์ ทั้งวัดย่อมเหมาะเป็นที่ชุมนุมชน จัดประทับแรมหน้าที่ว่าการอำเภอไม่เหมาะ ตรัสสั่งให้จัดประทับแรม ณ วัดนี้ เจ้าอาวาสและพวกราษฎรได้ทราบว่าจักประทับแรมที่วัดนี้ ต่างแสดงอาการยินดีที่จะได้ต้อนรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และพวกราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จนมัสการพระในอุโบสถ แล้วประทับ ณ ศาลาการเปรียญ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูธรรมเสนา* เป็นประสาทการ ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เสด็จจาก*วัดใหม่* ทรงพระดำเนินไปโดยถนนริมแม่น้ำทางเหนือ เพื่อทอดพระเนตรวัด อันอยู่เหนือที่ว่าการอำเภอ เสด็จเลียบหน้าบ้านราษฎร ผ่านไปโดยถนนในตลาด มีราษฎรไทย จีน ทั้งชาวบ้านตลาด ปูลาดทางเสด็จด้วยผ้าขาว ผ้าแดง ตกแต่งสถานที่ตามหน้าบ้านหน้าร้าน และตั้งที่บูชารับเสด็จ ทรงพระดำเนินไปราวครึ่งชั่วโมง ถึงวัด*โพธาราม* ที่*เจ้าอธิการแดง*[๒๗] เจ้าคณะหมวดตำบลนี้เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จแน่นวัด ราษฎรประมาณ ๖๐๐ เศษ เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถ เสด็จกลับออกมาประทับที่ปะรำ ตรัสไต่ถามถึงความเป็นไปของวัดและพวกชาวบ้าน ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าธิการแดง* และ*พระชื่น* รองเจ้าอาวาส ผู้เอาใจใส่การวัดการพระศาสนาแข็งแรง ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และชาวบ้านผู้รับเสด็จแล้ว

เสด็จจากวัดโพธาราม ทอดพระเนตร*วัดไทร*ต่อไป ระยะทางไม่ไกลกันนัก วัดนี้เป็น*วัดพระสงฆ์รามัญ* *พระอธิการแจ๋ว* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนั้นพร้อมด้วยพระสงฆ์ลูกวัดยืนแถวสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ ราษฎรรามัญประมาณ ๑๐๐ เศษ นั่งเรียงแถวจุดธูปเทียนบูชา เสด็จเข้าในอุโบสถทรงนมัสการพระ และทอดพระเนตรสถานที่ในวัดแล้ว ประทานย่ามตราแก่*พระอธิการแจ๋ว* ผู้รักษาวัดสะอาดเรียบร้อย ประทานผ้าเช็ดหน้าตรา

และด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแก่เด็กบางคนพอเป็นสังเขปแล้ว ทรงมอบส่วนเหลือไว้แก่เจ้าอาวาส สำหรับจะได้แจกพระสงฆ์และราษฎรต่อไป ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๗ นาที เสด็จจาก*วัดไทร* ทรงพระดำเนินกลับมาตามทางเก่า มีพวกชาวบ้านถวายสิ่งของ เป็นเครื่องสักการบ้าง ผลไม้บ้างในระหว่างทางเสด็จ ทรงหยุดปฏิสันถาร ประทานของแจก และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กตามทางตลอดมา กว่าจะถึงที่ประทับย่ำค่ำ ฯ

เวลาทุ่มครึ่ง เสด็จขึ้นประทับบนศาลา ทรงปรารภถึงการที่พระสงฆ์และราษฎรพากันมาทำการเคารพต้อนรับพระองค์ จึงทรงเทศนาสั่งสอนด้วยเรื่องความเคารพ จบแล้ว พวกราษฎรถวายสักการ ดอกไม้ธูปเทียน ประทานของแจกแก่ราษฎรเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว โปรดให้พระสงฆ์ในแขวงนี้เฝ้า ทรงปราศรัย ตรัสถามถึงความเป็นไปแห่งวัดและภิกษุสงฆ์ ทรงแสดงกรณียะเนื่องด้วยการปกครองคณะอันเจ้าคณะและเจ้าอาวาสจะพึงทำ สั่งสอนพระสงฆ์เหล่านั้นแล้ว ประทานย่ามหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พระสงฆ์เหล่านั้นทั่วกันแล้ว เวลา ๔ ทุ่ม ๑๓ นาที เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ พระสงฆ์ที่มาเฝ้ารับเสด็จในวันนี้ มีทั้งในแขวงนี้และต่างแขวง แต่ในแขวงอื่นมาเฝ้าเฉพาะเจ้าคณะแขวง คือพระครู*สังฆกิจบริหาร วัดบ้านโป่ง* เจ้าคณะ*แขวงบ้านโป่ง* ๑ พระครู*ฮัว*[(๒๘)] วัด*วังเย็น* เจ้าคณะ*แขวงลำพยา* ๑ ฯ *การคณะในแขวงโพธารามนี้ นับว่าเรียบร้อยดี พระครูธรรมเสนา เจ้าคณะแขวงเป็นผู้แข็งแรง ปกครองคณะเรียบร้อย ทั้งควบคุมพวกชาวบ้านและชาวตลาดในตำบลนี้ไว้อยู่ มีผู้นิยมนับถือมาก พระสงฆ์ก็พร้อมเพรียงกันดี ทั้งในกิจวัตรและการงาน รู้จักผูกสามัคคีทั้งในพวกเดียวกันเองและกับพวกชาวบ้าน ที่เป็นผู้ใหญ่ต่างก็เอาใจใส่ทำการอันเป็นหน้าที่ มีความโอบอ้อมอารีแก่ผู้น้อย ที่เป็นผู้น้อยต่างก็ลงผู้ใหญ่ เชื่อฟังบังคับบัญชาของผู้ใหญ่เหนือตนเป็นลำดับกันขึ้นไป ไม่ประพฤติลักลั่น และไปมาถึงกันอยู่เสมอเสมอ ฯ* วัดในตำบลนี้ที่ได้ทอดพระเนตรเห็น เป็นวัดที่ปกครองเรียบร้อยดีทุกวัด ทั้งโดยมากเป็นวัด

หลักฐาน โบสถ์วิหารการเปรียญและกุฎีหลังใหญ่ ๆ งาม ๆ มีวิสุงคามสีมาแล้วทั้งนั้น ฯ แม้ราษฎรชาวบ้านก็เป็นคนมีอันจะกิน มีบ้านเรือนเป็นหลักฐาน ตั้งติด ๆ กันเป็นหมู่ใหญ่ มีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่การวัดการศาสนา ฯ

๑๐. วันที่ ๑ ธันวาคม เสวยเช้าในเรือที่นั่งพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นทรงรับพวกชาวบ้านบนศาลาการเปรียญหลังใหญ่ ราษฎรทั้งชายหญิงพากันมาเฝ้ามากมาย ยิ่งมากกว่าเมื่อวานนี้ ทราบว่ามาแต่บ้านไกล ๆ ก็มีบ้าง มีเครื่องสักการอาหารสดและผลไม้มาตั้งถวาย ได้ทรงปฏิสันถาร แล้วประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจกพวกผู้ใหญ่ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก มีพวกราษฎรในตำบลนั้นเดินขบวนแห่ผ้าป่ามาทอดไว้ที่หน้าศาลา เสด็จลงชักผ้าป่าแล้ว ทรงพัก ฯ

เวลาเพล ประทับเสวยเพลบนศาลา มีพวกกรรมการอำเภอและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเป็นอันมากแน่นศาลา พระรูปหนึ่ง ๆ ได้รับแจกหลายสำรับ ครั้นเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน ให้เอาใจใส่ในกรณียะของตน เพื่อยังชีวิตให้มีผล ไม่เป็นอยู่เสียเปล่า จบแล้ว ทรงอนุโมทนา เสร็จแล้วประทานของแจกแก่ราษฎรเหมือนตอนเช้า ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูธรรมเสนา* ผู้เป็นเจ้าคณะแขวง ฯ และ*เจ้าอธิการแดง* เจ้าวัดโพธาราม แล้วเสด็จลงประทับที่ลานวัด ประทานเหรียญหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่-บ้านผู้จัดการรับเสด็จทั่วกันแล้ว เมื่อจะเสด็จจากวัด ประทานชื่อวัดนี้ว่า *"วัดโชค"* เพราะไม่ได้กะไว้เป็นที่ประทับ แต่มีโชคกลับได้เป็นที่ประทับแรม เสด็จลงประทับเรือที่นั่งเพื่อเสด็จต่อไป พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา นักเรียนร้องสาธุการ พวกชาวบ้านโห่ส่งเสด็จ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดโชค* ขึ้นไปตามลำน้ำ เสด็จแวะทอดพระเนตร*วัดคงคาราม*ในระหว่างทาง แม่น้ำตอนข้างเหนือนี้ยิ่งตื้นมากขึ้นทุกที บางแห่งมีหาดทรายยื่นออกมามาก ๆ เรือกลไฟเดินลำบากและอยู่ข้างช้า เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๓ นาที

ถึงพลับพลาที่ประทับแรม ท่าหน้า*วัดบ้านโป่ง อำเภอบ้านโป่ง* พระสงฆ์ในแขวงนั้นประมาณ ๘๐ รูป มี*พระครูสังฆกิจบริหาร* เจ้าคณะแขวงเป็นหัวหน้า สวดชัยมงคลคาถา พวกกรรมการอำเภอและราษฎรประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ยืนแถวรับเสด็จ เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่ง ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์เหล่านั้นพอเป็นกิริยาแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในโบสถ์ แล้วเสด็จกลับลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

เวลา ๒ ทุ่ม ๒๐ นาที เสด็จขึ้นบนวัด ประทับที่ศาลาการเปรียญ *พระครูสังฆกิจบริหาร* เจ้าคณะแขวง นำพระสงฆ์ในแขวงนี้เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ทรงปราศรัย ตรัสถามถึงความเป็นไปแห่งการคณะ ในแขวงนี้ทรงทราบว่า *เจ้าอธิการเข็ม* เจ้า*วัดม่วง* มีพรรษาอายุยังไม่แก่เท่าไรนัก สมควรจะช่วยรับภาระในการคณะได้ แต่หารับหน้าที่เป็นเจ้าคณะหมวดไม่ โดยอ้างเอาความเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ขึ้นเป็นเครื่องแก้ตัว จึงตรัสชี้แจงว่า เมื่อเป็นอุปัชฌายะและยังสามารถก็ต้องรับหน้าที่เป็นเจ้าคณะหมวดด้วย จักเป็นแต่อุปัชฌายะ แต่ไม่เอาธุระการคณะอย่างนี้ เอารัดเอาเปรียบเกินไป ตรัสแก่เจ้าคณะแขวงว่า ถ้า*เจ้าอธิการเข็ม*ไม่รับหน้าที่เป็นเจ้าคณะหมวด เวลาเสด็จกลับจากตรวจการณ์คณะสงฆ์ในเมืองกาญจนบุรี ให้นำความกราบทูล แล้วประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควร แล้วประทานย่ามหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามชั้นตามความสามารถ เวลา ๕ ทุ่ม เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

*วัดบ้านโป่ง*ที่เสด็จประทับแรมนี้ มีพระสงฆ์ ๑๙ รูป เป็นที่อยู่ของ*พระครูสังฆกิจบริหาร* เจ้าคณะแขวง มีต้นไม้ใหญ่ ๆ เป็นรมณียสถาน ทั้งการรักษาวัดสะอาดเรียบร้อยดี แต่ของก่อสร้างยังไม่บริบูรณ์ ฯ

๑๑. วันที่ ๒ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับที่ศาลาการเปรียญบนวัด มีพวกกรรมการอำเภอและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลเป็นอันมาก ประทานศีลแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงอัปมาทธรรม เมื่อจบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกชาวบ้านเหล่านั้นทั่วกัน ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้ว ประทาน

ของแจกเหมือนที่อื่นตามเคย ฯ

เวลาในเพล เสด็จทอดพระเนตรวัด*ดอนตูม* ซึ่งมีระยะทางห่างจากที่ประทับไปประมาณ ๓๐ เส้น วัดนี้เป็นสำนักสงฆ์ ของก่อสร้างไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน แต่การรักษาวัดสะอาดดี มีพระสงฆ์ ๑๓ รูป *พระอธิการโรน* เป็นเจ้าอาวาส ครั้นทอดพระเนตรสถานต่าง ๆในวัดทั่วแล้ว ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และชาวบ้านผู้มาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่วัดนั้น และประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยในการปฏิสังขรณ์โบสถ์แก่เจ้าอาวาส ซึ่งกำลังสร้างค้างไว้ตามสมควร

เวลาจวนเพล เสด็จกลับมาลงเรือที่นั่ง ซึ่งเลื่อนขึ้นมาจอดอยู่ยังท่าเรือเมล์ตลาดบ้านโป่ง เสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเสร็จแล้ว *หลวงนินภูมิบดี* นายอำเภอ นำพวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จ เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานเหรียญและหนังสือแจกทั่วกันตามชั้นตามหน้าที่ ฯ

เวลาเที่ยงแล้ว ๕ นาที เสด็จเยือนตลาด มีราษฎรชาวตลาดตั้งที่บูชารับเสด็จและถวายเครื่องสักการ ประทานด้ายสายสิญจน์และ*เหรียญอริยสัจ*แก่เด็กบุตรชาวตลาดบางคนแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง และเวลาเที่ยง ๒๐ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าเรือเมล์ตลาดบ้านโป่ง ต่อขึ้นไป ฯ วัดอันอยู่ริมน้ำ มีปลูกปะรำ ตั้งที่บูชา พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จที่ปะรำหน้าวัดทุกแห่ง แม้ราษฎรก็ตกแต่งหน้าบ้านรับเสด็จด้วยเหมือนกัน ฯ จาก*อำเภอบ้านโป่ง*ขึ้นไป บ้านเรือนราษฎรไม่ค่อยหนาตาเหมือนแถบบ้านโป่งและโพธาราม แม่น้ำแคบเข้า ตลิ่งสูงตั้งวา ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรมหน้าท่าวัด*ปากบาง ตำบลพงตึก* อันเป็นเขต*อำเภอพระแท่น*(๒๙) มีพระสงฆ์ พวกกรรมการอำเภอ ตลอดถึงราษฎรคอยรับเสด็จแน่นท่า เสด็จขึ้น พระสงฆ์ยืนสวดชัยมงคลคาถา ราษฎรนั่งรายแถวจุดธูปเทียนบูชา ราษฎรเตรียมจัดสำรับคาวหวานมาคอยถวายเพลด้วย เพราะเข้าใจว่าจะเสด็จมาทันเพลที่นี่ ตรัสว่า ไม่ทรงทราบว่าราษฎรจะมีใจเอื้อเฟื้อถึงอย่างนี้ แม้ไม่ได้อังคาส

พระสงฆ์ ความตั้งใจไว้นั้นยังจัดได้ว่าเป็นกุศล ทรงพระดำเนินผ่านแถวให้ราษฎรได้เฝ้าแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงนมัสการพระในอุโบสถ ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง หย่อน ๘ นาที ทรงเรือยนต์ล่องลงไป ทอดพระเนตรวัดในตำบลที่ใกล้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด*ลูกแก* ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายก่อน แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด*รางวาฬ* ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งขวา เที่ยวกลับเสด็จขึ้นทรงดำเนินมาโดยทางบก เลียบมาตามหน้าบ้านราษฎร ถึงที่ประทับก่อนค่ำ ฯ

เวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาที เสด็จขึ้นบนวัด ประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร และประทานพระอนุศาสนีแก่พระสงฆ์เนื่องด้วยการปกครองแล้ว ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นทั่วกัน เวลา ๒ ทุ่ม ๒๐ นาที เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ วัดตามลำน้ำที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้นั้น มีภูมิฐานคล้าย ๆ กัน ตามวัดเหล่านั้นมีอุโบสถก่อแทบทุกวัด ฯ วัดที่ปกครองพอเรียบ ๆ พอสมแก่วัดสำหรับตำบลเหล่านี้ คือ *วัดลูกแก* และ *วัดปากบาง* ทั้ง ๒ วัดนี้รักษาวัดสะอาดเรียบร้อยดี ฯ *วัดลูกแก* มีพระสงฆ์ ๗ รูป *พระอธิการคำ* เป็นเจ้าอาวาส ฯ *วัดปากบาง* มีพระสงฆ์ ๑๙ รูป *พระอธิการโป๊ะ* เป็นเจ้าอาวาส ฯ แต่วัด*รางวาฬ* ซึ่งอยู่ต่อวัดลูกแกลงไป ไม่ได้รักษา ปล่อยให้รก วัดนี้มีพระสงฆ์ถึง ๓๓ รูป *เจ้าอธิการเปรม* เป็นเจ้าอาวาส เป็นอุปัชฌายะด้วย แต่ขาดความเอาใจใส่ แม้ในโบสถ์ซึ่งเป็นคารวสถาน ก็ปล่อยให้รกด้วยยางใยจับตามเพดาน และเต็มไปด้วยมูลค้างคาว จะเสด็จเข้าทรงนมัสการพระก็ไม่ได้ อนึ่ง การห่มผ้าของพระสงฆ์ในวัดก็ไม่เป็นปริมณฑล ตั้งต้นแต่เจ้าอาวาส ตลอดจนถึงพระลูกวัด ได้ตรัสแก่ผู้บัญชาการคณะมณฑล ให้สั่งงดเจ้าอธิการเปรมไม่ให้เป็นอุปัชฌายะจนกว่าจะเป็นผู้เอาใจใส่ในการรักษาวัดและห่มผ้าให้เรียบร้อยก่อน ฯ

๑๒. วันที่ ๓ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นบนวัด ประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านผู้เตรียมมาคอยถวาย จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎรทั่วกัน กว่าจะทร

รับเสร็จราวครึ่งชั่วโมง ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนา พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานเหรียญแก่เด็กบางคนแล้ว เสด็จลงประทับพลับพลาท่าน้ำ ประทานของแจกแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ทรงอำนวยพรแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จ*เมืองกาญจนบุรี*ต่อไป พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา เด็กนักเรียนเข้าแถวร้องสาธุการ พวกชาวบ้านโห่ส่งเสด็จ ฯ

ตอนที่ ๓ เสด็จเมืองกาญจนบุรี

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที (แห่งวันที่ ๓ ธ.ค.) เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดปากบาง* ขึ้นไปตาม*ลำน้ำแม่กลอง* เข้าเขตเมืองกาญจนบุรีต่อไป ฯ แม่น้ำในตอนเหนือนี้คดเคี้ยวไปมายิ่งกว่าตอนล่าง ตั้งแต่เข้าเขตกาญจนบุรีมา ตลิ่งสูงตั้ง ๓ วา บางแห่งก็เป็นหาดออกมามาก ๆ เรือเดินลำบาก ทราบว่าหน้าแล้งบางแห่งถึงกับเดินข้ามได้ ฯ เวลาบ่าย ๕ โมง ๖ นาที ถึงพลับพลาอันปลูกอยู่ที่ท่าหน้า*วัดศรีโละ อำเภอวังขนาย*(๓๐) ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์และข้าราชการพลเรือน ตำรวจภูธรตลอดถึงราษฎรคอยรับเสด็จ พระสงฆ์ประมาณ ๔๐ รูป มี*พระครูวิสุทธิรังสี*(๓๑) เจ้าคณะเมือง เป็นประธาน ข้าราชการและราษฎรประมาณ ๑๐๐ คนเศษ มี*พระสัจจาภิรมย์* ผู้ว่าราชการเมือง เป็นประธาน เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นตามสมควรแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรภูมิสถานวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จกลับลงประทับในเรือที่นั่ง ฯ

เวลาจวนทุ่ม เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ พระครูวิสุทธิรังสีเจ้าคณะเมือง นำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ทรงสั่งสอนถึงสมณปฏิบัติและวิธีปกครองแล้ว ประทานย่ามและหนังสือธรรมตามสมควรแก่ฐานานุรูป เวลา ๔ ทุ่ม เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

วัดศรีโละ ที่ประทับแรมคืนนี้ มีอีกชื่อหนึ่งว่า*วัดอินทาราม* มีภูมิฐานค่อนข้างดี มีต้นไม้ใหญ่ ร่ม มีอุโบสถก่อ กุฎี ฝากระดานมากหลัง ตั้งเป็นหมู่ มีพระสงฆ์อยู่ ๒๑ รูป *เจ้าอธิการพรต*(๓๒) เป็นเจ้าอาวาส รักษาวัดสะอาดเรียบร้อย เป็นพระกว้างขวางในตำบลนี้ มีผู้นิยมนับถือมาก แม้ในหมู่พระสงฆ์ ตลอดถึงพวกชาวบ้านทั่วไป ทั้งเอาใจใส่การวัดการพระศาสนาแข็งแรง รู้ความเป็นไปทางวัดอื่นด้วย รับสั่งถามอะไร ทูลได้คล่องแคล่ว เป็นช่างด้วย ปั้นพระพุทธรูปไว้ที่วัดนี้งามพอใช้ ฯ

๑๓. วันที่ ๔ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรในตำบลนั้น ในชั้นแรกเสด็จไปอย่างเงียบ โดยไม่ทันให้เขารู้ตัวก่อน แต่พวกราษฎรที่มาเฝ้าเมื่อคืนนี้จำพระองค์ได้ไว้ก่อนแล้ว จึงเป็นอันเสด็จเงียบไม่ได้ มีผู้ออกตักบาตรมากพอควร ครั้นเสด็จกลับจากบิณฑบาตแล้ว ประทับยังศาลา ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน ทรงแสดงด้วยประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้า เมื่อจบแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พวกชาวบ้าน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง

เวลาเช้า ๔ โมง ๒๓ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดศรีโละ* ต่อขึ้นไป เสด็จแวะทอดพระเนตร*วัดบ้านถ้ำ*และ*วัดท่าล้อ* อันอยู่ในอำเภอนั้นในระหว่างทาง ทั้ง ๒ วัดนี้มีทั้งพระสงฆ์และราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาที ถึง*วัดชัยชุมพล* อันเป็นที่อยู่แห่ง*พระครูวิสุทธิรังสี* เจ้าคณะเมือง ทอดเรือที่นั่งเพื่อประทับแรมที่หน้าวัดนี้ มีพระสงฆ์ประมาณ ๘๐ รูป และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ตลอดถึงราษฎรประมาณ ๓๐๐ คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้น เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที เสด็จจาก*วัดชัยชุมพล* ทอดพระเนตร*วัดเทวสังฆาราม*และ*วัดอานัม* ทางด้านเหนือเมือง เสด็จกลับถึงที่ประทับย่ำค่ำ ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม เสด็จออกพระสงฆ์บนศาลาการเปรียญ *พระครูวิสุทธิ-*

รังสี เจ้าคณะเมือง นำพระสงฆ์ในแขวงเมืองเฝ้า ประทานพระอนุศาสนีเนื่องด้วยการปกครอง จบแล้ว ประทานย่ามต่างชั้น หนังสือธรรมต่างเรื่องตามชั้น ตามความสามารถ ทรงทราบว่า *พระปลัดจู* ฐานาของพระครูวิสุทธิรังสี อาพาธเป็นไข้ ตรัสให้*พระครูวิสุทธิรังสี*นำเสด็จกุฎี*พระปลัดจู* ตรัสถามอาการแล้ว โปรดให้*พระครูวินัยธรรม (เป้า)* ตรวจรักษาและเอาเป็นธุระ เวลา ๑ ยาม ๓๐ นาที เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ฯ

*วัดชัยชุมพล*ที่ประทับแรมนี้ คนพื้นเมืองเรียก*วัดใต้* เพราะตั้งอยู่ใต้เมืองลงมา มีลานกว้างขวาง มีต้นไม้ร่ม มีของก่อสร้างเป็นสิ่งเป็นอันการรักษาพอดูได้ มีโรงเรียนหนังสือไทย เป็นโรงเรียนประจำเมือง สอนถึงชั้นประถมเป็นอย่างสูง มีพระสงฆ์ ๑๕ รูป เป็น*มหานิกาย* *พระครูวิสุทธิรังสี*เป็นเจ้าอาวาส ฯ

*วัดเทวสังฆาราม*ที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ คนพื้นเมืองเรียก*วัดเหนือ* เพราะตั้งอยู่เหนือเมืองขึ้นไป มีลานกว้างขวาง มีต้นไม้ร่มรื่น พื้นรักษาเตียนดี มีของก่อสร้างเป็นสิ่งเป็นอัน รักษาสะอาดเอี่ยม มีพระสงฆ์ ๒๙ รูป เป็น*มหานิกายแผลง* ปฏิบัติเคร่งครัด *พระอธิการดี*(๓๓) เป็นเจ้าอาวาสเป็นผู้คล่องแคล่วเองานเอาการ ฯ

*วัดอานัม*มีชื่อต่างหาก(๓๔) แต่ยืดยาวเยิ่นเย้อ จึงมิได้ออกชื่อ มีลานวัดกว้าง มีของก่อสร้างเป็นสิ่งเป็นอันเหมือนกัน การรักษาพอใช้ได้ มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป เป็น*อุตรนิกาย* *พระอธิการเทียม* เป็นเจ้าอาวาส ฯ เจ้าอาวาสเป็นผู้คล่องแคล่ว เข้าพระสงฆ์ไทยได้สนิทสนม ไม่ตีตนปลีกเหมือนพระสงฆ์อานัมและจีนในกรุงเทพ ฯ

๑๔. วันที่ ๕ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตโดยถนนหน้าเมืองและถนนตลาด มีคนตักบาตรมาก เสด็จกลับแล้ว ทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดทั่วแล้ว เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ในระหว่างเพลเสด็จขึ้นทอดพระเนตรการสอนการเรียนที่ศาลาการเปรียญหลังใหญ่ ซึ่งใช้เป็นที่สอน ทรงอำนวยพรแก่โรงเรียนแล้ว เวลาจวนเพล เสด็จขึ้นประทับบนศาลา ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน

ทรงแสดงกำลัง ๔ ประการ คือ กำลังกาย ๑ กำลังทรัพย์ ๑ กำลังคุณ ๑ กำลังพวกพ้อง ๑ จบแล้ว ประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่ผู้มาทำบุญทั้งหญิงทั้งชาย ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๗ นาที เสด็จไปประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่ทหาร ตำรวจภูธร เสือป่า ลูกเสือ ที่สถานีกรมทหาร แล้วเสด็จเรือนจำ ทรงสั่งสอนพวกคนโทษแล้ว เสด็จเยือนศาลากลาง แล้วเสด็จกลับที่ประทับ ฯ เวลาค่ำมีพระสงฆ์และชาวบ้านมาคอยเฝ้าดุจวันก่อน ได้ประทานธรรมสั่งสอนตามสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จพัก ฯ

๑๕. วันที่ ๖ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบิณฑบาต แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่ศาลา มีพวกข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลเป็นอันมาก เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ผู้มาบำเพ็ญกุศลเหล่านั้น ทรงแสดงกรณียะ ๒ ประการ จบแล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจก และประทานชื่อบุตรข้าราชการบางคนที่ทูลขอต่อไป พวกข้าราชการพร้อมด้วยกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎร มีผู้ว่าราชเมืองเป็นต้น กราบทูลขอประทานพระอนุญาต เพื่อทำพิธีสมโภชในการที่เสด็จมาถึงเมืองนี้ ทรงพระอนุมัติแล้ว ประทับที่กลางศาลา พวกข้าราชการและราษฎรนั่งล้อมรอบ เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชเสร็จแล้ว

เวลาเช้า ๔ โมง ๓๕ นาที ทรงเรือยนต์ที่นั่ง เสด็จทาง*แควน้อย* พร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และเรือข้าราชการตามเสด็จ เรือเดินขึ้นน้ำไปประมาณ ๓๕ นาที ถึงท่าที่ขึ้นไป*ถ้ำมังกรทอง* เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินไปราว ๑๐ เส้น ถึงศาลาอันอยู่ที่เชิงเขา มีพวกชาวบ้านต่างตำบลนำภัตตาหารมาคอยถวายอยู่ในที่นั้น ทรงปฏิสันถารพอเป็นกิริยาแล้ว ประทับเสวยเพลบนศาลาแล้ว ประทานธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน และประทานของแจก

เวลาเที่ยง เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*ถ้ำมังกรทอง* มีบันไดเป็นทางขึ้น

และมีพระปรางค์อยู่ที่ปากถ้ำ แลเห็นแต่ไกลเป็นสง่าน่าดู ถ้ำนี้ไม่ใหญ่ มีโอกาสที่กว้างพอเป็นห้องตั้งพระพุทธรูป เป็นที่ทำสักการบูชาแห่งหนึ่ง มีซอกพอกั้นเป็นห้องอยู่ได้สัก ๒-๓ แห่ง เป็นที่อากาศเดินได้สะดวก *พระติว* ผู้อยู่ที่นี่ก่อเสริมตกแต่งเข้าด้วย เห็นเป็นที่พออยู่ได้ เธอก่อที่ขังน้ำฉันน้ำใช้ไว้ มีทางรับน้ำมาจากภูเขาและทางระบายน้ำลง น่าดูอยู่ นับว่าเป็นที่ควรดูสำหรับผู้มาเที่ยวเมืองนี้แห่งหนึ่ง ในเวลานี้มีพระอยู่ ๒ รูป ทั้งพระติว ประทานย่ามและหนังสือธรรมแก่พระ ๒ รูปนั้น และประทานกัปปิยภัณฑ์ไว้สำหรับบำรุงถ้ำนี้พอเป็นกิริยา

เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๐ นาที เสด็จบทจรจาก *ถ้ำมังกรทอง* ทรงพระดำเนินเลียบไป โดยถนนริมแม่น้ำสายตัดใหม่ ระยะทางยาว ๘๐ เส้น ถึงที่ซึ่งกองทหารมาตั้งระเบิดเขา กองทหารเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ เสด็จลงประทับเรือยนต์ที่นั่ง เสด็จกลับถึงที่ประทับเวลาบ่าย ๓ โมง ฯ

วันนี้เป็นวันอุโบสถ เสด็จลงทรงทำอุโบสถในเรือที่ผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้กลางแม่น้ำ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ *พระมหาทองคำ* สวดพระปาติโมกข์ เสร็จแล้ว เสด็จขึ้นประทับที่ปะรำบนวัด *นายพลตรีพระยาพิชัยชาญฤทธิ์* ผู้บัญชาการกรมทหาร มณฑลราชบุรี นำข้าราชการฝ่ายทหาร *พระสัจจาภิรมย์* ผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการฝ่ายพลเรือนเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน*เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก* *เหรียญอริยสัจ* และหนังสือธรรมเป็นของแจกแล้ว เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง ฯ

๑๖. วันที่ ๗ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมง ๕ นาที เสด็จ*วัดเทวสังฆาราม* มีพวกชาวบ้านจัดสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๗๐ ราย ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านแล้ว ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการดี* ผู้รักษาการณ์ในหน้าที่เจ้าอาวาสเรียบร้อย ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแก่พวกชาวบ้าน และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๑ นาที เสด็จจาก*วัดเทวสังฆาราม* โดยถนนริม

แม่น้ำสายเหนือ เพื่อทอดพระเนตรวัดทั้งหลายทางเหนือเมืองต่อขึ้นไป มีราษฎรชายหญิงออกมานั่งเฝ้ารับเสด็จอยู่ตามหน้าบ้านเป็นหมู่ ๆ และตั้งที่บูชารับเสด็จตลอดทาง

เวลาเช้า ๔ โมง ๔๓ นาที เสด็จถึง*วัดท่ามะขาม* ที่ประทับร้อน *พระอธิการทด* เจ้าอาวาสวัดนี้พร้อมด้วยพระลูกวัด ๗ รูป ยืนแถวสวดชัยมงคลคาถารับเสด็จอยู่ที่ริมทางเข้าวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีชาวบ้านจัดภัตตาหารมาถวายประมาณ ๖๐ รายเศษ เสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน ทรงแสดงบุญกิริยาวัตถุ ๓ จบแล้วทรงอนุโมทนา แล้วประทานของแจก ฯ *วัดท่ามะขาม*นี้ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน โบสถ์และศาลาการเปรียญชำรุด กุฏีโกโรโกเต แต่ลานวัดเตียน ประทานกัปปิยภัณฑ์ไว้สำหรับปฏิสังขรณ์วัดแล้ว เวลาเที่ยง ๔๐ นาที เสด็จลงประทับ*เรือยนต์* ชื่อ*อร่ามรัศมี* ซึ่งเมืองจัดมารับเสด็จที่หน้าวัดนี้ เสด็จทางลำน้ำ*แควใหญ่*

เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๗ นาที ถึง*วัดหนองบัว* อันเป็นที่อยู่แห่ง*พระครูเหรียญ*(๓๕) ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมือง มีพระสงฆ์พร้อมด้วยราษฎรเป็นอันมากคอยเฝ้ารับเสด็จ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา นักเรียนร้องสาธุการ พวกชาวบ้านนั่งเรียงแถวจุดธูปเทียนบูชา เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่ง ทรงพระดำเนินผ่านแถวให้พระสงฆ์และราษฎรได้เฝ้าแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์ แล้วเสด็จกลับออกมาประทับหน้าโบสถ์ ประทานโอกาสให้ราษฎรเดินประทักษิณเวียนเทียนสมโภชเสร็จแล้ว เสด็จไปประทับที่ศาลา พวกราษฎรมานั่งเฝ้ากันแน่น ประทานพระธรรมเทศนา สั่งสอนด้วยให้ตั้งอยู่ในความสามัคคี จบแล้ว เสด็จลงประทับที่กลางลานวัด ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกพวกผู้ใหญ่ ทรงมอบของแจกไว้สำหรับพระสงฆ์แล้ว เสด็จไปทอดพระเนตร*หนองบัว* อันเป็นเนมิตกนามของวัดนี้ หนองบัวนี้อยู่ทางหลังวัดออกไปหน่อยหนึ่ง กว้างยาวไปไกลหลายเส้นอยู่ แต่สักเท่าไรไม่ทันได้สอบ แต่สันนิษฐานว่าเดิมทีคง

เป็นลำน้ำเก่า ครั้นภายหลังตันจึงกลายเป็นหนองไป ครั้นทอดพระเนตรหนองบัวแล้ว เสด็จกลับเข้าวัด เสด็จขึ้นประทับบนกุฎีซึ่งจัดไว้เป็นที่รับเสด็จ *พระครูเหรียญ*นำพระสงฆ์วัดนี้และต่างวัดเฝ้า มีพระ*ตำบลลาดหญ้า*และ*เมืองเก่า*อันอยู่เหนือขึ้นไปมาเฝ้าด้วย ประทานพระโอวาทและแจกของแล้ว ประทานกัปปิยภัณฑ์ไว้สำหรับปฏิสังขรณ์วัดนี้และ*วัดลาดหญ้า* ฯ

วัดหนองบัวนี้ มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน ศาลาการเปรียญใหญ่ถึง ๕ ห้อง กั้นฝาลูกกรงรอบ หลังคามุงกระเบื้องซิเมนต์ โบสถ์ก่อ มีช่อฟ้าใบระกา หลังคามุงกระเบื้อง ใหญ่ ๕ ห้องเหมือนกัน กุฎี ฝากระดาน มีหลายหลังตั้งเป็นหมู่ รักษาสะอาดดี ตั้งแต่ในร่มตลอดถึงลานวัด ฯ เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที เสด็จกลับถึงที่ประทับเวลาย่ำค่ำ ฯ

๑๗. วันที่ ๘ ธ.ค. เช้าเสด็จขึ้นบนวัด ประทานของแจกแก่ข้าราชการและชาวบ้านผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จแล้ว ครั้นถึงเวลาเช้า ๓ โมง เสด็จบทจรออกจาก*วัดชัยชุมพล* พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ตามเสด็จเพื่อเสด็จทอดพระเนตร*วัดข้างดอน* มีพระสงฆ์ ข้าราชการ และราษฎรรวมกันเป็นอันมากตามเสด็จ พวกราษฎรชาว*บ้านหนองขาว* จัดเกวียนมารับเสด็จ เป็นเกวียนทำขึ้นเฉพาะคราวนี้เองเล่ม ๑ สำหรับทรง และเกวียนสำหรับบรรทุกสิ่งของด้วยหลายเล่ม แต่ไม่ได้ทรงไปทีเดียว เสด็จบทจรไปทางทิศตะวันออกแห่งเมือง ตามทางที่เสด็จไปเป็นทางเกวียน มีป่าไผ่และพันธุ์ไม้เตี้ยขึ้นอยู่ดาดาษทั้ง ๒ ข้างทาง เสด็จไปยังไม่ได้ถึงไหน ก็พอฝนตก เสด็จทั้งฝนต่อไปอีกราวครึ่งชั่วโมง ฝนจึงขาดเม็ด

เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที เสด็จถึงศาลาใหม่ในย่านกลางทาง อันมีระยะทางจากเมืองไปประมาณ ๑๕๐ เส้น เสด็จแวะประทับเสวยเพลที่ศาลานี้แล้ว เสด็จต่อไปอีกราว ๑๕๐ เส้นเศษ เมื่อจวนถึง*บ้านหนองขาว* เสด็จขึ้นทรงเกวียนฉลองศรัทธา พวกชาวบ้านรุมกันลากด้วยความยินดี

เวลาบ่าย ๑ โมง ถึง*วัดหนองขาว อำเภอวังขนาย* มีพระสงฆ์และราษฎรชาวบ้านทั้งหญิงทั้งชายคอยเฝ้ารับเสด็จแน่นวัด มีประโคมปี่พาทย์ เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จไปประทับที่ศาลา ทรงปรารภ

ถึงการที่ราษฎรพากันมาทำความเคารพต้อนรับเสด็จ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องความเคารพในบุคคลควรเคารพ จบแล้ว เสด็จไปประทับเก้าอี้ที่กลางลานวัด ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาที่ประทับแรม ฯ

เวลาย่ำค่ำ ๒๔ นาที เสด็จลงประทับที่ศาลา มีพวกราษฎรพากันมาเฝ้ามากมาย ทรงนำพระสงฆ์สวดมนต์ และทรงทำน้ำมนต์ด้วย จบแล้วประทานน้ำพระพุทธมนต์แก่ราษฎรเหล่านั้น แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องอุบายให้เกิดสุข จบแล้ว พวกกรรมการอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรในตำบลนั้น กราบทูลขอประทานพระอนุญาตเพื่อทำพิธีสมโภชในการที่เสด็จมาถึงแขวงนี้ ดุจที่แขวงเมือง เสร็จพิธีแล้วเวลา ๒ ทุ่ม ๔๐ นาที เสด็จขึ้นพลับพลาที่ประทับ โปรดให้พระสงฆ์วัดนี้เฝ้า ทรงปราศรัย ตรัสถามความเป็นไปแห่งวัดและพระสงฆ์ และประทานของแจกแล้ว เสด็จพัก ฯ

วัดหนองขาว ที่ประทับแรมคืนวันนี้นั้น เป็นวัดประจำตำบล มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน อุโบสถก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องซิเมนต์ ศาลาการเปรียญมุงกระเบื้องไทย มีกุฎี ฝากระดานเป็นหมู่ใหญ่ ปลูกได้แถวได้แนวกันดี แม้การรักษาวัดก็สะอาดเรียบร้อย เห็นได้ว่ารักษาดีเป็นปกติ มีพระสงฆ์ ๒๒ รูป *พระครูจริยาภิรัต* เป็นเจ้าอาวาส ได้ทราบว่าเจ้าอาวาสเป็นผู้หมั่นเอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ และเอื้อเฟื้อต่อกิจวัตร รู้จักควบคุมบริษัทบริวารไว้อยู่ มีผู้นิยมนับถือมาก ทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านทั่วไป ฯ **ตามบ้านดอนอย่างนี้** การขังน้ำไว้ใช้ในคราวแล้งเป็นสำคัญ ที่*วัดหนองขาว*นี้มีสระขังน้ำไว้ ๒ สระ สระหนึ่ง ๆ ปันเป็น ๒ ห้อง มีทางรับน้ำมาจากเขา ฯ

*บ้านหนองขาว*นี้ เป็นตำบลใหญ่ มีคน ๒,๐๐๐ ขึ้นไปหา ๓,๐๐๐ มีกำนัน ๒ นาย เดิมบ้านตั้งเนื่องกันไปเป็นหมู่เดียว เกิดไฟไหม้ขึ้นลุกลามไหม้บ้านเรือนเป็นอันมาก แต่นั้นจึงแยกออกตั้งเป็น ๒ หมู่ ชาวบ้านหา

เลี้ยงชีวิตด้วยการทำนาและตัดไม้เป็นพื้น เป็นผู้มีอันจะกิน แต่ได้ยินว่ามี *หมอหวย*มายั่วให้เล่นหวยยากจนลงไป ถึงต้องขายนาก็มี ฯ สังเกตคนที่มาเป็นผู้มีอัธยาศัยดี มีใจเผื่อแผ่ เอื้อเฟื้อในการบุญ มีความนิยมชมชื่นในการเสด็จ ประทับ ณ ที่ใด ต่างไปนั่งออกัน ณ ที่นั้น ฯ

เมื่อราว ๓๑ หรือ ๓๒ ปีล่วงมาแล้ว ได้เสด็จธุดงค์มาแรมที่ตำบลนี้คืนหนึ่ง ตรัสถามหาผู้ได้เคยตักบาตร ไม่พบตัวแล้ว ฯ

๑๘. วันที่ ๙ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จไปทรงรับบาตรตามหมู่บ้านราษฎรในตำบลนั้น พวกราษฎรพากันออกตักบาตรมาก มีจำนวนตั้งแต่ ๑๐๐ รายขึ้นไป เสด็จไปไม่ได้ถึงไหนก็เต็มบาตร แล้วเสด็จกลับมาประทับที่ศาลา ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของทายก แสดงอัปมาทธรรม จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานของราษฎรชาวบ้านซึ่งนำมาถวายประมาณ ๓๐๐ ราย ทรงรับอยู่ราวชั่วโมงหนึ่งจึงเสร็จ แล้วเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก*พระครูจริยาภิรัต* เป็นประสาทการ ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พวกราษฎรที่เป็นผู้ใหญ่ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จจาก*วัดหนองขาว*เพื่อทอดพระเนตรวัดในตำบลบ้านดอนต่อไปอีก มีราษฎรชายหญิงตามส่งเสด็จเป็นหมู่ใหญ่ ทรงพระดำเนินไปตามทางเกวียน ผ่านทุ่งนาและป่าละเมาะ ระยะทางราว ๑๐๐ เส้น เสด็จถึง*วัดทุ่งสมอ* ที่ประทับร้อน เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที พอดีฝนตก ณ ที่นี้ มีพวกชาวบ้านเตรียมสำรับคาวหวานมาคอยถวายประมาณ ๑๐๐ ราย เสด็จประทับที่ศาลาการเปรียญ ทรงรับประเคนแล้วเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว เสด็จขึ้นสู่ธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนาทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ และทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกดุจที่อื่น ๆ แล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์ ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัด ฯ

วัดนี้พื้นวัดรักษาดี มีอุโบสถก่อ กุฎี ฝากระดานเป็นหลักฐานพอ

สมควรแก่ตำบล มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป *เจ้าอธิการทา* เจ้าคณะหมวดตำบลนี้เป็นเจ้าอาวาส ทรงแนะเจ้าคณะเมืองให้เอาใจใส่รักษาไว้ เพราะเป็นวัดประจำตำบล สมควรรักษาและบำรุงไว้มากกว่าวัดในตำบลที่มีมากจนดื่น ในตำบลที่มีวัดมากอยู่แล้ว แม้บางวัดจะร้างไปบ้าง ก็ยังมีวัดอื่นเหลืออยู่ แต่ถ้าวัดเฉพาะตำบลร้างเสียแล้ว พวกชาวบ้านจักไม่มีที่ทำบุญและที่อาศัย เสด็จขึ้นประทับบนกุฎี *เจ้าอธิการทา* ผู้เป็นเจ้าอาวาส นำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้า *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ให้รู้จักผูกสามัคคีตั้งต้นแต่ในเพื่อนสพรหมจารีด้วยกัน ตลอดถึงทำความปรองดองกับชาวบ้าน และตรัสแนะพวกราษฎรชาวบ้านผู้มาประชุมเฝ้าอยู่ในที่นั้น ให้ช่วยกันเอาใจใส่บำรุงวัดในตำบลของตน* ตรัสกับพระสงฆ์และชาวบ้านอยู่โดยสมควรแก่เวลาแล้ว เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เสด็จจากวัดทุ่งสมอต่อไป

เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง เสด็จถึงศาลา*ท่าเสา* มีพวกราษฎรชาวบ้านมาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ในที่นั้นประมาณ ๖๐ คนเศษ และตั้งโรงเลี้ยงน้ำร้อน ทรงหยุดพักเสวยน้ำร้อน ประทานด้ายสายสิญจน์แก่เด็กบุตรราษฎรบางคน แล้วทรงพระดำเนินต่อไป ระยะทางราว ๒๐๐ เส้น เสด็จถึงวัด*บ้านทวน แขวงบ้านทวน*[๓๖] เวลาบ่าย ๔ โมง *เจ้าอธิการม่วง*[๓๗] กับพระสงฆ์ในแขวงนี้ประมาณ ๔๐ รูป พร้อมด้วยราษฎรชาวบ้านประมาณ ๕๐๐ คอยเฝ้ารับเสด็จ เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จออกมาประทับหน้าโบสถ์ ประทานโอกาสให้พวกราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาครู่หนึ่งแล้ว เสด็จทอดพระเนตรบนกุฎี อันเป็นที่อยู่แห่งพระสงฆ์วัดนี้ ประทับที่กุฎี*เจ้าอธิการม่วง* เจ้าอาวาส ครู่หนึ่ง ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดทั่วแล้ว เสด็จกลับขึ้นพลับพลาที่ประทับ ฯ

เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จออกให้พระสงฆ์วัดนี้เฝ้าที่พลับพลา ตรัสถามความเป็นไปแห่งการพระศาสนาและพระสงฆ์ในแขวงนี้แล้ว ประทานพระโอวาทในทางสมณปฏิบัติและของแจกทั่วกัน ในเวลานั้น พวกราษฎรยังพากันมาคอยเฝ้าอยู่ที่ข้างพลับพลาอีก ตรัส*อุปนิสินนกถา* ทรงพรรณนา

โทษของการพนันว่าเป็นอบายมุข คือปากทางแห่งความฉิบหาย ตรัสอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จพัก ฯ

วัดบ้านทวน ที่ประทับแรมนี้ เป็นวัดประจำตำบล มีพระสงฆ์ ๑๙ รูป *เจ้าอธิการม่วง* เป็นเจ้าอาววาส เป็นอุปัชฌายะในตำบลนี้และตำบลใกล้เคียง มีอายุ ๘๐ แต่ยังแข็งแรง มีรูปสมบัติเป็นสง่า มีกิริยามรรยาทเรียบร้อย สมเป็นผู้ใหญ่ เอาใจใส่ในการวัดการพระศาสนา เป็นผู้รู้สึกต่อกรณียะ เมื่อเสด็จถึงกาญจนบุรี ยังเดินทางไปรับเสด็จถึง ๖๐๐ เส้น ไม่วางตนเป็นผู้ชราและอยู่เฉยเสีย ยังทูลการงานได้คล่องแคล่ว ตรัสว่า ทรงเสียดายว่าพึ่งมา ทรงรู้จักท่านเมื่อภายแก่ ไม่เช่นนั้นจักได้ท่านเป็นกำลังพระศาสนาอีกรูปหนึ่ง ได้ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก* เป็นประสาทการ ฯ วัดนี้ภูมิฐานพอใช้ได้ อุโบสถก่อใหม่ หลังใหญ่ กุฎี เครื่องไม้มุงแฝก พลับพลาที่ประทับก็เป็นเช่นกัน เป็นของปลูกขึ้นใหม่ใน ๒-๓ วันนี้ ฝาทำไม่ทันยืมผ้าเต้นท์ทหารหุ้ม แต่เดิมในหมายเสด็จไม่ได้กะเสด็จถึงตำบลนี้ กะเสด็จเพียง*ตำบลหนองขาว* ต่อเมื่อเสด็จถึงกาญจนบุรีแล้ว ทรงพระปรารภถึง*เจ้าอธิการม่วง* ว่าชราแล้ว ยังมีแก่ใจมารับเสด็จ ควรจะเสด็จตอบถึงวัด*บ้านทวน*บ้าง ทั้งจะได้ทอดพระเนตรวัดอื่นอีกด้วย เจ้าอธิการม่วงทราบความแล้วรีบทูลลากลับมาจัดการ ปลูกพลับพลารับเสด็จ ปลูกขึ้นได้เร็วพอใช้ นอกจากนี้ยังทอดสะพานไม้กระดานข้าม*คลองบ้านทวน*อีก ฯ

๑๙. วันที่ ๑๐ ธ.ค. เป็นวันจะเสด็จกลับ พวกชาวบ้านนำภัตตาหารมาถวาย ทรงรับประเคนแล้ว เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนา และทรงอนุโมทนาแล้วประทานของแจก เวลาเช้า ๓ โมง ๑๓ นาที เสด็จออกจาก*วัดบ้านทวน* ทรงใคร่จะลองทรงเกวียนเทียมกระบือ กำนันเล็กจัดมาถวาย เสด็จขึ้นทรง กำนันเล็กเป็นผู้ขับเอง พระตามเสด็จก็ขึ้นเกวียน ทางเกวียนบางแห่งเป็นที่ลุ่ม มีน้ำ พวกชาวบ้านภักดีเข้าช่วยกันพยุงเกวียนดังว่าจะแบกไปได้

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง เสด็จถึง*วัดห้วยสะพาน* *พระอธิการหล่ำ* เจ้าอาวาสวัดนี้พร้อมด้วยพระลูกวัด ๑๓ รูป ยืนแถวสวดชัยมงคลคาถา

รับเสด็จที่ริมทางเข้าวัด เสด็จลงจากเกวียน ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆในวัดนั้น ๆ *วัดห้วยสะพาน*นี้ มีอุโบสถก่อ ศาลาการเปรียญมุงกระเบื้อง กุฏีเป็นเครื่องไม้ ภูมิฐานวัดพอใช้ได้ เวลาจวนเพล เสด็จขึ้นบนศาลาการเปรียญ มีพวกราษฎรชาวบ้านจัดภัตตาหารมาอังคาสพระสงฆ์เต็มศาลา เสวยแล้ว ประทานธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านจบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และพวกชาวบ้าน ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๑ นาที เสด็จบทจรจาก*วัดห้วยสะพาน*ต่อไป บ่าย ๒ โมง ๓๔ นาที ถึง*ตำบลห้วยหลุม* มีพวกราษฎรชาวบ้าน*ทุ่งสมอ*มาตั้งปะรำคอยเลี้ยงน้ำร้อน รวมทั้งผู้มาคอยเฝ้ารับเสด็จด้วยประมาณ ๒๐๐ คนเศษ เสด็จประทับเสวยน้ำร้อนครู่หนึ่ง แล้วเสด็จต่อไป พอพ้นลำห้วย พบพวกราษฎรชาว*บ้านหนองขาว*เป็นอันมากนำเกวียนมารับเสด็จจอดไว้กลางทาง โยงเชือกสำหรับลาก มีคนเตรียมลากเต็มหนทางไม่มีที่หลีกได้ทราบว่าเขาตั้งใจจะนำไปรับเสด็จมาจาก*วัดห้วยสะพาน* แต่พวกชาว*บ้านทุ่งสมอ*ผู้มาตั้งเลี้ยงน้ำร้อนไม่ยอมให้ผ่านตำบลของเขาไป ต่างตั้งรับเสด็จเป็นตำบล ๆ เป็นการสนุกชื่นบาน ต้องเสด็จขึ้นทรงเกวียน คนลากสนุกสนาน ประมาณจำนวนไม่ถนัด เชือกไม่พอ วิ่งเข้าบ้าน ตามทางเอาเชือกมาต่อเข้าอีกโดยลำดับมา แต่หน้าเกวียนคนลากอัดเต็มทาง แผ่ออกไปไม่น้อยกว่า ๑ เส้น ๒ วา ถึงที่น้ำลึกสักหน่อย ช่วยกันยกเกวียนลอยทีเดียวตามทางแห่งคนย่ำเป็นฝุ่นฟุ้ง

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๗ นาที ถึง*วัดหนองขาว* มีพระสงฆ์และพวกชาวบ้านคอยเฝ้ารับเสด็จแน่นวัดดุจคราวก่อน พวกราษฎรแสดงอาการสนิทสนมยิ่งขึ้น เสด็จลงจากเกวียน ประทับที่ร้านใต้ต้นไม้ใกล้พลับพลาประทานโอกาสให้ราษฎรได้เฝ้าแล้ว เสด็จขึ้นพลับพลา เวลาย่ำค่ำ เสด็จลงประทับที่ศาลา ประทานธรรมเทศนาปกิณกะแก่ชาวบ้านผู้มาคอยเฝ้าจบแล้ว พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎร เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานเหรียญ หนังสือธรรม และผ้าเช็ดหน้าเป็นของแจก

ทั่วกันแล้ว เวลา ๒ ทุ่ม ๔๒ นาที เสด็จขึ้นพลับพลา ฯ

๒๐. วันที่ ๑๑ ธ.ค. เสด็จกลับจากบิณฑบาตแล้ว ประทับที่ศาลาการเปรียญ มีพวกราษฎรชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๒๐๐ รายเศษ เสวยแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานของแจกแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๗ นาที เสด็จออกจาก*วัดหนองขาว* พร้อมด้วยคณะสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ ทรงพระดำเนินไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ระยะทางราว ๑๕๐ เส้น

เวลาเช้า ๔ โมง ๔๒ นาที เสด็จถึง*ห้วยนาคราช* ที่ประทับร้อน มีพวกราษฎรชาว*บ้านดอนเจดีย์* (ไม่ใช่ที่แขวงสุพรรณบุรี) มาตั้งปะรำและนำสำรับคาวหวานมาคอยถวายอยู่ในที่นั้นประมาณ ๑๐๐ ราย เขาเดินทางมาราว ๒๐๐ เส้น ประทับเสวยเพลที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานพระธรรมเทศนา และทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจก

เวลาบ่าย ๑ โมง ๕ นาที เสด็จจาก*ห้วยนาคราช*ต่อไป ระยะทาง ๑๖๗ เส้น เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๑ นาที ถึง*วัดศรีโละ ตำบลท่าม่วง อำเภอวังขนาย* กระบวนเรือล่องลงมาจอดคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าวัดแล้ว พระสงฆ์วัดนั้น มี*เจ้าอธิการพรด* เจ้าอาวาส เป็นหัวหน้า พร้อมด้วยราษฎรในตำบลนั้นประมาณ ๓๐๐ คอยเฝ้ารับเสด็จ เสด็จประทับที่ศาลาการเปรียญ ทรงปฏิสันถาร และอำนวยพรแก่ผู้รับเสด็จ ส่งเสด็จแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่งเพื่อเสด็จกลับคืน*เมืองราชบุรี* โปรดให้*พระครูวิสุทธิรังสี* เจ้าคณะเมืองและ*พระสัจจาภิรมย์* ผู้ว่าราชการเมือง ตามเสด็จมาในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองกาญจนบุรีนี้* ตั้งอยู่ ณ *ตำบลปากแพรก* ฝั่งซ้ายแห่ง*แม่น้ำแม่กลอง* ตรง*แม่น้ำแควใหญ่*และ*แควน้อย*ร่วมกัน ฯ แต่ก่อนมา ครั้ง*พม่า*ยังยกทัพมารบกวนพระราชอาณาจักร ทางนี้เป็นทางที่พม่ายกมาทางหนึ่ง เมืองนี้จึงเป็นเมืองหน้าศึก ครั้งรัชกาลที่ ๑ พม่ายกมาคราวใด ทำการไม่สำเร็จคราวนั้น ต้องแตกทัพกลับไป จึงไม่กล้ายกมาย่ำยี ทางนี้จึงสงบศึกพม่ามาตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว ฯ ในบัดนี้ แบ่งเป็น ๔ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอบ้านทวน* ๑ *อำเภอวังขนาย* ๑ *อำเภอสังขละ* ๑ ฯ

การคณะสงฆ์ในเมืองกาญจนบุรี แบ่งเป็น ๔ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ *พระครูวิสุทธิรังสี* เป็นเจ้าคณะเมือง *พระครูเหรียญ* เจ้า*วัดหนองบัว* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมือง *พระครูดอกไม้*(๓๘) เจ้า*วัดประจันตคาม* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงบ้านทวน *พระครูเภา* เจ้า*วัดทอง* เป็นผู้รับตำแหน่งเจ้าคณแขวงวังขนาย *พระครูบะ* เจ้า*วัดลิ่นถิ่น* เป็นเจ้าคณะแขวงสังขละ ฯ การคณะสงฆ์ในเมืองนี้จัดการปกครองทั่วถึง เรียบร้อยดี ไม่มีอธิกรณ์ ความปฏิบัติของพระสงฆ์ก็เรียบร้อย รู้จักสัมมาคารวะ สนใจในการงาน ฯ ในเมืองนี้มี*พระมหานิกายแผลง* ไม่เป็นแต่เพียงห่มแหวก ความปฏิบัติและกิจวัตรดี พร้อมด้วยความสามัคคีในพวกเดียวกันก็ดีด้วย อนาคตของพระมหานิกายได้เช่นนี้ จักเป็นดี ฯ ก่อนได้ยินว่าชวนจะแยกเป็นก๊กจาก*มหานิกายเดิม* แต่*พระครูวิสุทธิรังสี* เจ้าคณะเมือง เป็นผู้สามารถเอาไว้อยู่ ทั้งได้รับคำตักเตือนของเจ้าคณะผู้บัญชาการคณะมณฑลบ้าง ได้อ่านข่าวในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์บ้าง ตลอดจนได้เห็นอย่างในคราวเสด็จ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเข้าได้ ฯ เจ้าคณะเมืองไม่เป็นเพียงเอา*พระมหา-นิกายแผลง*ไว้อยู่เท่านั้น ที่นั้นมี*วัดอนัมนิกาย*วัดหนึ่ง เจ้าคณะเมืองแผ่ความนิยมนับถือออกไปถึงด้วย ทั้งเอาใจใส่การงานในหน้าที่ ไปตรวจดูแลเนือง ๆ เข้าใจชักจูงในสามัคคี เป็นผู้กว้างขวาง ไม่รู้จักเพียงพระ รู้จักถึงหัวหน้าทายกของวัดทั้งหลายด้วย ฯ

วัดในเมืองนี้ เท่าที่ได้เสด็จทอดพระเนตรและเสด็จผ่าน ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน เป็นวัดตำบลเป็นพื้น มีชาวบ้านทั้งหมู่เป็นทายก เช่น *วัดบ้านหนองขาว* และ*วัดบ้านทวน* เป็นตัวอย่าง เจ้าอาวาสปรองดองกับชาวบ้านดี วัดเช่นนี้มักจะเป็นวัดที่บริบูรณ์ และไม่ค่อยทรุดโทรม ได้ทรงพระดำริจะรักษา ถ้าได้จัดให้เป็นประโยชน์มากขึ้น เช่น ตั้งโรงเรียน และมีผู้รักษาไข้เจ็บหรือแจกยา จักสำเร็จประโยชน์มากขึ้นอีก ฯ ได้ทราบว่าวัดในเมืองนี้มีจำนวนทั้งสิ้น ๔๓ วัด มีวิสุงคามสีมาแล้ว ๒๐ วัด ยังเป็นสำนักสงฆ์ ๒๓ วัด มีพระสงฆ์ที่คิดโดยเฉลี่ยถัวกันราววัดละ ๑๕ รูป วัดในอำเภอเมือง อำเภอวังขนาย อำเภอบ้านทวน เป็นวัดที่บริบูรณ์และเป็นหลักฐาน มีโรงอุโบสถก่อ กุฎี

ฝากระดานมุงกระเบื้องโดยมาก วัดที่จัดการปกครองเรียบร้อยรักษาดี มีหลายวัด ฯ *อำเภอสังขละ*อยู่ทางแควน้อย ทางไป*ไทรโยค* ทางไปมาลำบากมีแก่งมาก เจ้าคณะและนายอำเภอมาเฝ้า ล่องน้ำยังหลายวัน กลับต้องทวนน้ำ กว่าจะถึงจักนานวัน ฯ ได้ยินว่าคนแถบนั้นมี*กะเหรี่ยง*เป็นพื้น ไม่มีมาก ท้องที่ยังเป็นป่ามาก วัดก็มีเพียงเป็นสำนักสงฆ์ ถ้าจักเสด็จ จักต้องเปลืองวันมาก ทั้งจักต้องเกณฑ์คนจากเมืองนี้ไปทำที่ประทับ และคอยพยุงเรือขึ้นแก่งลงแก่งตามทาง ประโยชน์อันจักได้เพราะเสด็จจักไม่คุ้มกับความลำบากของคนทั้งหลาย จึงไม่เสด็จ ฯ

*การเล่าเรียนของภิกษุสามเณร*เป็นแต่เล่าสวดมนต์ และเล่านวโกวาทให้จำได้ การสอนใช้วิธีแนะนำบ้าง อ่าน*บุพพสิกขา*ให้ฟังบ้าง ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองนี้ ได้ทราบตามบัญชีสำมะโนครัวในปีนี้ว่า มี ๓๐,๐๐๐ เศษ ในตอนกลางและตอนใต้มีคนไทยและจีนมาก แต่ตอนเหนือขึ้นไป มี*มอญละว้า กะเหรี่ยง จีน เขยสู่* และมี*ข่าสอูด*อีกพวกหนึ่ง พูดภาษาหนึ่งต่างหาก ประพฤติตัวเหมือนกะเหรี่ยง แต่ไม่โพกผ้า หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนา ทำไร่ยาสูบเป็นพื้น แต่ได้ทราบว่าการทำนาทำกันแต่พอกินไม่ถึงกับเป็นสินค้าออกจากเมือง ส่วนการทำไร่ยาสูบเพราะได้ผลประโยชน์ดี มีคนทำกันมาก นับว่าเป็นสินค้าที่ออกหน้าของเมืองนี้ จัดเป็นที่ ๒ ของ*เมืองเพชรบูรณ์* แต่การทำไร่ยาสูบนั้น คนไทยไม่สู้จะได้ทำ เพราะไม่ถนัด มักจะเป็นพวกจีนและจีนเขยสู่ทำโดยมาก ฯ นอกจากยาสูบ ยังมีของอื่นที่เป็นสินค้าออกจากเมืองนี้อีกหลายอย่าง คือฝาง ฝ้าย กล้วยพริก เสา ไม้รวก ไม้ขอนสัก ไม้แดง ไม้เต็งรัง เขาทำในเวลาเลิกนาแล้วไม้ที่ใช้ในราชบุรี สุพรรณบุรี และกรุงเทพ ฯ เป็นไม้แขวงเมืองกาญจนบุรีนี้มาก และหนังสัตว์ป่าจำหน่ายเป็นสินค้าได้บ้าง นับว่าเป็นเมืองที่อุดมไปด้วยสินค้าต่าง ๆ ได้เมืองหนึ่ง ฯ ได้ทราบว่าในเมืองนี้มีคน*สูบฝิ่น*โดยชุกชุม ทั้งชายทั้งหญิง ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนรัฐบาล ๓ โรงเรียน ประชาบาล ๖ โรงเรียนบุคคล ๒ มีนักเรียน ๔๔๙ คน ครู ๒๐ คน สอนถึงชั้นมัธยม ๒ เป็นอย่างสูง ฯ

ตอนที่ ๔ เสด็จกลับคืนเมืองราชบุรี

เวลาบ่าย ๓ โมง ๖ นาที (แห่งวันที่ ๑๑ ธ.ค.) เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดศรีโละ* แลเห็นคนยืนรายตลอดฝั่งวัดซ้อนกันเป็นตับ สลับสีด้วยผ้านุ่งห่ม สงบกิริยาเงียบเสียง แสดงอาการละห้อยใจ ไม่ร่าเริงเหมือนเมื่อคราวเสด็จถึง กระบวนเรือล่องลงมาตามลำน้ำ เข้าเขต*เมืองราชบุรี* บ่าย ๕ โมง ๑๑ นาที ถึงพลับพลาหน้า*วัดท่าเรือ แขวงพระแท่น* ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม *พระครูอินทเขมา* เจ้าคณะเมืองราชบุรี ได้ขึ้นมาคอยรับเสด็จที่นี่ พร้อมด้วยพระสงฆ์ในแขวงนี้ประมาณ ๖๐ รูป และมีพวกกรรมการอำเภอและราษฎรอีกหลายสิบคน มี*นายแอร่ม* นายอำเภอนี้เป็นต้น คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์ โบสถ์วัดนี้ขนาด ๓ ห้องเล็ก ๆ ฝากระดานมุงจาก ไม่แน่นหนา กั้นฝายังไม่รอบทุกด้าน และพระประธานในโบสถ์ยังไม่มี เป็นแต่เชิญพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ มาตั้งที่ไว้ ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยในการปฏิสังขรณ์โบสถ์ตามสมควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม ๓๕ นาที เสด็จออกพระสงฆ์ที่พลับพลาแพ โปรดให้*พระครูท้วม* ผู้เป็นเจ้าคณะแขวง นำพระสงฆ์ในแขวงนี้เฝ้าถวายสักการะ ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระสงฆ์และการคณะในแขวงนี้ ทรงทราบว่าเจ้าคณะแขวงเป็นผู้ขาดความเอาใจใส่ในหน้าที่ เป็นเจ้าคณะแขวงอยู่แต่โดยชื่อ ทั้งเฉื่อยชา และมึนตึง การคณะไม่ค่อยรู้อะไร กราบทูลการงานในหน้าที่ให้ทรงทราบไม่ได้ตลอด มีพระดำรัสถามข้อความอะไรก็ไม่เข้าใจ สู้เจ้าอาวาสบางรูปในแขวงนี้ไม่ได้ ทรงพระตำหนิว่าไม่สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ปกครองคณะต่อไป *พระอธิการปิ๋ว วัดกระทุ่มน้อย* ผู้มาเฝ้าอยู่ในที่นั้นเป็นแต่เพียงชั้นเจ้าอาวาส ยังสามารถกราบทูลการงานให้ทรงทราบได้ดีกว่า ตรัสชมพระอธิการปิ๋วว่าสมควรเป็นแบบอย่างของเจ้าอาวาสทั้งหลาย ได้ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระอธิการปิ๋ว เป็นประสาทการ

ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น เพื่อรู้สึกต่อกรณียะของตนผู้มีหน้าที่รักษาพระศาสนา ทรงพระปรารภถึงคณะแขวงนี้ที่ได้เจ้าคณะไม่ดี ทรงพระดำริเห็นว่า คณะแขวงนี้มีพรมแดนติดต่อกับคณะ*แขวงวังขนายเมืองกาญจนบุรี* คณะสงฆ์เมืองนี้จัดการปกครองเรียบร้อยแล้ว ทั้ง*พระครูวิสุทธิรังสี* เจ้าคณะเมือง ก็ได้เคยช่วยเป็นธุระ ในคราวเทศกาลที่มหาชนขึ้นไหว้พระแท่นแล้ว และรู้จักวัดในแขวงอยู่แล้วด้วย ถ้าคณะแขวงนี้ ขึ้นคณะเมืองกาญจนบุรี เมืองกาญจนบุรีอาจชักจูงให้เจริญเร็วกว่าคงขึ้นคณะเมืองราชบุรีอยู่ จึงตรัสให้แยกคณะ*แขวงพระแท่น*จาก*คณะเมืองราชบุรี* ยกไปขึ้น*คณะเมืองกาญจนบุรี* ดุจเดียวกับแยกคณะแขวงพระพุทธบาท จากคณะเมืองสระบุรี ยกไปขึ้นคณะเมืองกรุงเก่า เสด็จพระธุระแล้ว เสด็จพัก ฯ แต่นั้น ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์*สั่งอย่างนั้น และถอน*พระครูท้วม*ออกจากตำแหน่งเจ้าคณะแขวงพระแท่น ทรงตั้ง*เจ้าอธิการพรต* เจ้าอาวาสวัดศรีโละ เจ้าคณะหมวด*ตำบลท่าม่วง* อำเภอวังขนาย เมืองกาญจนบุรี เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงพระแท่น ฯ

๒๑. วันที่ ๑๒ ธ.ค. วันนี้เป็นวันจะเสด็จขึ้น*พระแท่นดงรัง* เวลาเช้ามีพวกชาวบ้านมาเข้าแถวคอยตักบาตรอยู่บนวัดแน่น เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่งทรงรับบาตรแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลา ทรงรับประเคนสำรับของราษฎรทั่วกันแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงอนุโมทนาและประทานของแจกเสร็จแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๓ นาที เสด็จจากวัด*ท่าเรือ*พระแท่นพร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ ทรงพระดำเนินไปโดยถนนสายที่ตัดใหม่ ตรงไปพระแท่นดงรัง สองข้างทางเป็นป่าไผ่เป็นพื้น เมื่อจวนจะถึงพระแท่น เป็นพื้นเตียนราบ มีต้นรังดาดาษไป

เวลาเช้า ๔ โมง ๕๕ นาที ถึงวัด*พระแท่นดงรัง* ระยะทางตั้งแต่ท่าเรือประมาณ ๒๕๐ เส้น มีพระสงฆ์วัดนี้ ๑๕ รูป และราษฎรชาวบ้านประมาณ ๒๐๐ คอยรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานที่พวกชาวบ้านจัดมาถวายประมาณ ๕๐ ราย ประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ แล้วทรงอนุโมทนา

ประทานหนังสือแจกแก่พวกผู้ใหญ่ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลาเที่ยง ๑๓ นาที ทรงพระดำเนินขึ้นนมัสการพระแท่น ทางตั้งแต่ศาลาจนถึง*วิหารพระแท่น* ราว ๑๕-๑๖ เส้น เสด็จเข้าในวิหาร ทรงถวายเครื่องสักการพระแท่นเป็นพุทธบูชาแล้ว เสด็จออกจากวิหาร ทอดพระเนตรสถานต่าง ๆ ในบริเวณนั้นแล้ว ทรงพระดำเนินไปขึ้น*เขาถวายพระเพลิง* ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตก ไปแต่วิหารถึงเชิงเขา ๑๐ เส้น ๗ วา เขานั้นไม่ใหญ่ เป็นหินฟันม้า สูงตั้งแต่พื้นดินตลอดถึงยอดไม่เท่าไรนัก ทางขึ้นไปเป็นบันได ก่อด้วยอิฐ ๙๓ ขั้นตามนับได้ ฯ มีคำเล่าสืบกันมาว่าบันไดนี้คนขึ้นพร้อมกันต่างคนต่างนับ นับได้ไม่เท่ากัน ตรัสว่า เมื่อเสด็จธุดงค์มาที่นี้ จาก*บ้านหนองขาว* ได้ทรงลองให้นับดู เป็นอย่างนั้นจริง เหตุให้เป็นอย่างนั้น เพราะบันไดนั้นขั้นไม่เท่ากัน ขั้นอย่างบันไดสามัญก็มี ขั้นเล็กจนเป็นอิฐแผ่นเดียว ไม่น่านับว่าเป็นขั้นก็มี ขั้นใหญ่น่าเข้าใจว่าเป็นชานในระหว่างก็มี ทั้งชำรุด ปูนกะเทาะด้วย ต่างคนต่างนับ ต่างคนต่างสันนิษฐานไม่ลงรอยกัน จึงนับได้ไม่เท่ากัน ครั้งนั้นตรัสให้ทำความตกลงกันไว้ในเบื้องต้นก่อนว่า อย่างไหนจักนับเอาเป็นขั้น อย่างไหนจักไม่นับ ภายหลังแม้ต่างคนต่างนับ นับได้เท่ากันทุกคน ฯ บนยอดเขานั้นมีมณฑปหลังย่อม มีชานทักษิณรอบพอเดินได้ ในนั้นมี*พระบาทจำลอง* ฯ ยืนอยู่บนยอดเขา แลไปเห็นต้นเต็งรังและไม้แดงรอบข้าง ได้ทราบว่ามีผู้มาตัดมาก เป็นสินค้าของเมืองราชบุรีอย่างหนึ่ง ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมงครึ่ง เสด็จลงจาก*เขาถวายพระเพลิง* กลับมาตามทางเดิม ถึงหมู่กุฎีอันเป็นที่อยู่แห่งพระสงฆ์วัดนี้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ฯ กุฎีมี ๖-๗ หลัง แต่ไม่แน่นหนา ฝากระดานบ้าง ฝาขัดแตะบ้าง มุงแฝกทั้งนั้น ประทับพักที่หอสวดมนต์ *พระอธิการจัน* ผู้เป็นเจ้าอาวาส นำพระสงฆ์ลูกวัดเฝ้า ทรงปฏิสันถาร ประทานของแจกแก่พระสงฆ์ ประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยในการบำรุงวัดตามสมควร จวนบ่าย ๓ โมง เสด็จลงศาลาประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ทรงแสดงพุทธประวัติตอนนิพพานโดยใจความว่า

สมเด็จพระบรมศาสดาทรงพระประชวรมาตามทาง เสด็จพระพุทธดำเนินมาถึงดงรัง อันเป็นที่พักในระยะทางแห่งมัลลกษัตริย์ แขวงกรุงกุสินารา ทรงหยุด ณ ที่นั้น ตรัสสั่งพระอานนท์ให้แต่งพระแท่นถวาย ณ ภายใต้ต้นรังคู่ แล้วลงบรรทม เทศนาโปรดสุภัททปริพพาชก และประทานพระบรมพุทโธวาทแก่พระภิกษุสงฆ์ เพื่อรักษาพระศาสนา เป็นสัมมาสัมพุทธกิจครั้งสุดท้าย แล้วดับขันธปรินิพพาน

พระแท่นดงรังนี้ประดิษฐานขึ้นไว้เป็นอุทเทสิกเจดีย์ที่ระลึกถึงพระองค์ ผู้ทรงพระชนม์อยู่เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนแล้ว และดับขันธปรินิพพาน ณ สถานที่นั้น พวกชาวบ้านในตำบลนี้ อันเจดียสถานนี้เตือนใจอยู่ ควรตั้งใจประพฤติตามพระพุทธจรรยาด้วย ยังชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์ ตั้งแต่แก่ครอบครัวของตนเอง ตลอดถึงคนหมู่อื่น เช่นนี้จักได้ชื่อว่าเกิดมาดี มีชีวิตไม่เป็นอยู่เปล่า เป็นอันได้ประโยชน์แห่งการอยู่ในตำบลนี้ ฝ่ายผู้มานมัสการชั่วคราว ประพฤติตามอย่างนั้น จักยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ดุจกัน เป็นอันจักได้รับผลานิสงส์แห่งการขึ้นพระแท่น ฯ

เมื่อจะเสด็จกลับ ประทานตลับเหรียญอริยสัจแก่หญิงชาวบ้านนี้บางคน ผู้ได้เคยถวายบิณฑบาตครั้งเสด็จธุดงค์มาถึงนี้ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จจากวัดพระแท่นดงรัง ทรงพระดำเนินกลับมาตามทางเดิม

บ่าย ๔ โมง ๔๙ นาที ถึงศาลาตำบลบ้านบึง นายหงี่ ผู้ใหญ่บ้านและจีนเหรียญ ชาวตลาดท่าเรือพระแท่น มาตั้งเลี้ยงน้ำร้อนรับเสด็จอยู่ที่นี่ ประทับพอเป็นกิริยาครู่หนึ่งแล้ว ทรงพระดำเนินต่อมา ถึงวัดท่าเรือ เวลาย่ำค่ำ ๕๐ นาที มีพวกราษฎรที่ได้ทรงนัดให้มาฟังธรรมคอยเฝ้าอยู่ที่กลางลานวัดประมาณ ๖๐๐ เศษ เสด็จประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎร ทรงยกท่าเรือพระแท่นขึ้นเป็นอุปมาว่า บุคคลผู้ยังตั้งตนไม่ได้เปรียบเหมือนบุคคลผู้พายเรือยังไม่ถึงท่า อันผู้พายเรือ ถ้าไม่รู้จักคัดรู้จักวาด ทั้งเป็นผู้ประมาท ก็อาจพาเรือไปเป็นอันตรายลงได้ ต่อเป็นผู้เข้าใจทั้งไม่ประมาท จึงอาจนำเรือไปถึงท่าที่ประสงค์ได้โดยสวัสดีฉันใด ความ

เป็นไปของบุคคลก็เป็นฉันนั้น ยังตั้งตนไม่ได้เพียงใด ชื่อว่ายังพายเรือไม่ถึงท่าเพียงนั้น ต่อเมื่อรู้จักใช้ความเพียรในทางที่ชอบ ประกอบด้วยสติปัญญาอาศัยความไม่ประมาท ตั้งตนขึ้นได้แล้ว จึงชื่อว่าถึงท่าโดยบรรยาย ชาวบ้านท่าเรือนี้ผู้ยังตั้งตนไม่ได้ ควรพากเพียรตั้งตนให้ได้ ผู้ตั้งตนได้แล้ว ควรรักษาฐานะของตนไว้ให้มั่นคง จึงจะสมเป็นชาวบ้านท่าเรือ แต่นั้นทรงแสดงทางตั้งตนทั้งในคดีโลกทั้งในคดีธรรมต่อไป จบแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่งเวลาเกือบ๒ ทุ่ม ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ องค์พระแท่นนั้น เป็นศิลาแท่งทึบ หน้าลาดเท ข้างหนึ่งขรุขระ ผันเบื้องบนทางทิศอุดร ยาว ๒ วา ๓ ศอก ๑ คืบ กว้างทางเบื้องบน ๔ ศอก ๘ นิ้ว ๒ กระเบียด ทางเบื้องล่าง ๓ ศอก ๑๑ นิ้ว ๒ กระเบียด สูงทางเบื้องบน ๑ ศอก ๑ คืบ ด้านล่าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ทางด้านข้างบนเป็นกระพัก ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งดุจเป็นพระเขนย กว้างสักคืบหนึ่งมีเศษ สูงราวคืบหนึ่ง สันนิษฐานว่าเป็นศิลาปลายเทือกแห่งเขา ข้างหลังพระวิหารพ้นตอนที่เป็นองค์พระแท่นขึ้นไป ชะรอยจะปราบศิลาลงไปทำตอนที่เป็นองค์พระแท่นให้เด่น แล้วก่อวิหารสวมขึ้นไว้ ตามพื้นเฉลียงวิหารด้านนอก ยังมีศิลาที่ปราบลงไปไม่เสมอ ผลุดเป็นปุ่มป่ำอยู่ก็มี ข้างหลังวิหารเป็นเขาศิลาไม่ใหญ่ เป็นเทือกเดียวกับ*เขาถวายพระเพลิง* เป็นเขาโดดเดี่ยวอยู่ในตำบลนี้ ตั้งอยู่ปลีกห่างจากเขาในตำบลอื่น ท่านผู้สถาปนาช่างเลือกที่ได้เหมาะดี วิหารทำใหญ่ แต่เกลี้ยง ๆ ไม่มีจิตรกรรม หน้าบันสลักใช้จานประดับตามผนังและเสา ฯ เมื่อเสด็จครั้งก่อน ได้ทอดพระเนตรเห็นรูปพระที่ทำด้วยผ้าห่มพระแท่นทับถมกันเข้าหลายชั้น แลดูเหมือนบรรทมคลุมผ้าตลอดทั้งพระองค์ ได้ยินว่าในหน้าเทศกาลที่คนขึ้นไหว้ และในเวลาเสด็จพระราชดำเนินหรือเจ้านายเสด็จ เขาทำอย่างนั้นเข้าทีอยู่ เข้าไปถึงทำให้รู้สึกใจหายได้ เที่ยวนี้หาได้ทำอย่างนั้นรับเสด็จไม่ ตรัสถามได้ความว่า เลิกเสียนานแล้ว รับสั่งให้ทำ มีผ้าไม่พอจะทำให้เป็นองค์ล่ำสัน ทำได้แต่เป็นองค์แฟบ ๆ เป็นเพราะไม่เก็บผ้านั้นไว้ หรือคนถวายน้อยไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ หน้าเทศกาลขึ้นไหว้พระแท่น ในระหว่างขึ้น ๘ ค่ำ

ไปหาเพ็ญเดือน ๔ ฯ

๒๒. วันที่ ๑๓ ธ.ค. เช้า *พระครูวิสุทธิรังสี* เจ้าคณะเมืองกาญจนบุรีทูลลากลับ ประทานพระรูปแก่พระครู ผู้เอาใจใส่ในการคณะสงฆ์ ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* ตั้งให้*เจ้าอธิการม่วง* เจ้า*วัดบ้านทวน* แขวงบ้านทวน เมืองกาญจนบุรี เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงนั้นโดยกิตติมศักดิ์ ทรงมอบ*พระมหาสมณศาสน์*นั้น ให้พระครูเชิญไปประทาน ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์*อีกฉบับหนึ่ง ถึงเจ้าคณะผู้บัญชาการคณะมณฑลราชบุรี ทรงตั้ง*พระอธิการใจ* เจ้า*วัดเสด็จ* แขวงอัมพวา เมืองสมุทรสงคราม เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงบางคนทีเมืองนั้น

เวลาเช้า ๑ โมง ๒๖ นาที ประทับกลางลานวัด ตรัสพระธรรมเทศนาพรรณนาอริยทรัพย์ ๗ จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานที่พวกราษฎรชาวบ้านจัดมาถวายประมาณ ๖๐ รายแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้วเสด็จลงจากศาลาประทับที่ลานวัด ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กประทานเหรียญต่างชั้นแก่พวกกรรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จแล้ว เสด็จลงประทับในเรือที่นั่ง พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พวกกรรมการอำเภอและราษฎรโห่ส่งเสด็จ

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๗ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้า*วัดท่าเรือพระแท่น* ล่องต่อมา ผ่านพลับพลาที่ประทับแรมอำเภอบ้านโป่ง มีพวกกรรมการอำเภอยืนเข้าแถวถวายคำนับรับเสด็จ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรมหน้าที่ว่าการ*อำเภอโพธาราม* มีพระสงฆ์ต่างวัด พวกกรรมการอำเภอ และราษฎรมาประชุมกันคอยรับเสด็จที่นี่ประมาณ ๓๐๐ เศษ เมื่อเรือที่นั่งเทียบท่าแล้วเสด็จขึ้นประทับที่ปะรำ ทรงปฏิสันถาร ตรัสเล่าถึงการคณะสงฆ์เมืองกาญจนบุรี ที่เจ้าคณะจัดการปกครองเรียบร้อยตลอดทั่วถึง เป็นที่พอพระหฤทัยแก่เจ้าคณะทั้งหลายแล้ว ทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* ตั้ง*พระครูธรรมเสนา* เจ้าคณะแขวงโพธาราม ให้ว่าคณะแขวงเมืองอีกแขวง

หนึ่ง ทรงจัดเป็นแขวงพิเศษ ให้ขึ้นตรงต่อเจ้าคณะได้ทีเดียว เจ้าคณะเมืองคงว่าแขวงอื่นอันเหลือ ยกแขวงท่าเรือซึ่งยกไปขึ้นคณะเมืองกาญจนบุรี โปรดให้เจ้าคณะผู้บัญชาการคณะมณฑลอ่าน*พระมหาสมณศาสน์*นั้นในที่ประชุมสงฆ์แล้ว ทรงรับเครื่องสักการของพวกราษฎร ในคราวนี้ก็มีพวกราษฎรนำของถวายมาเพื่อให้ทรงชักผ้าป่าดุจคราวก่อน แสดงอาการปีติยินดี และพากันมามากจนเต็มปะรำและหลามออกไปข้างนอก ทรงชักผ้าป่าแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนา ทรงแสดงว่า *ผ้าป่ามีมูลมาแต่ผ้าบังสุกุล ในชั้นแรกภิกษุเที่ยวเก็บหาเอาเอง ต่อมาทายกผู้ปรารถนาบุญ เอาผ้าไปวางไว้ในที่ภิกษุเที่ยวหามีป่าช้าเป็นต้น ภิกษุผู้ถือปังสุกูลิกธุดงค์ก็ถือหย่อนลงมา ถือเอาผ้าเช่นนั้นด้วย ผ้านี้จึงได้ชื่อว่าผ้าป่า กลายมาเป็นธรรมเนียมบริจาคทานอย่างหนึ่ง และทอดกันในท้ายฤดูฝนตลอดฤดูหนาว เพราะเป็นคราวที่ภิกษุแสวงหาผ้าทำจีวรผลัดของเก่า นับเข้าในบุญกิริยาวัตถุส่วนทานมัย ต่อนี้ไปทรงแสดงบุญกิริยาวัตถุ ๓* จบแล้ว ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าตราเป็นของแจกแก่ราษฎร

พระทักษิณคณิศร เจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี *พระครูอิน* เจ้าคณะแขวงดำเนินสะดวก *พระสัจจาภิรมย์* ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนบุรี และ*นายฮั้ว* เจ้าของ*เรือเมล์บ้านโป่ง* ผู้มีความเอื้อเฟื้อ จัดเรือยนต์ของเขาถวายทรงใช้ในคราวเสด็จไปตรวจคณะสงฆ์ ณ เมืองกาญจนบุรี เฝ้าทูลลากลับประทานพระรูปแก่*พระสัจจาภิรมย์* และ*นายฮั้ว*แล้ว ทรงพักในเรือที่นั่ง

ครั้นถึงเวลา ๑ ทุ่ม ทรงเจริญพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่อำเภอ จบแล้ว เสด็จขึ้นประทับที่ปะรำ มีพวกราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่เป็นอันมาก และต่างพากันนำสิ่งของมาถวายและมาทอดผ้าป่าเหมือนเมื่อตอนบ่าย ทรงชักผ้าป่าแล้ว จึงประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาผ้าป่าอีกกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยกรรม จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนา ประทานของแจกแก่คนผู้มาใหม่ เวลา ๑ ยาม ๓๐ นาที เสด็จลงประทับในเรื่องที่นั่ง ฯ เที่ยวเสด็จกลับประทับ ณ ที่นี่ เพื่อให้พลับพลาที่ปลูกไว้แล้วได้ใช้ ไม่เก้อเปล่า ทั้งเป็นตำบลใกล้สถานีรถไฟกว่า*วัดโชค*ที่ประทับเที่ยวแรก ฯ

๒๓. วันที่ ๑๔ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จ*วัดโพธาราม* เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้ว ประทับที่ปะรำ มีพวกกรรมการอำเภอและราษฎรนำสำรับคาวหวานมาถวายเป็นอันมาก คนนั่งแน่นปะรำ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน แล้วเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ประมาณ ๖๐ รูปแล้ว ทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจก ประทานพระรูปแก่*พระครูธรรมเสนา* เจ้าคณะแขวงโพธาราม และ*พระบำรุงบุรีราช* นายอำเภอโพธารามแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนกุฎี ๒ ชั้น ซึ่งจัดไว้ถวายเป็นที่เสด็จพัก พอได้เวลา เสด็จลงชักผ้าป่าที่ชาวตลาดมาทอดแล้ว ทรงอำนวยพรแก่พระสงฆ์และพวกราษฎรแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง ๖ นาที เสด็จจาก*วัดโพธาราม*ไปประทับสถานีรถไฟ เพื่อเสด็จเมือง*เพชรบุรี*ต่อไป ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองราชบุรี เป็นเมืองใหญ่ในทิศตะวันตก สันนิษฐานตามของก่อสร้างที่วัดมหาธาตุครั้งโบราณน่าจักได้เป็น*เมืองหลวง* หรือ*เมืองลูกหลวง*มาสักคราวหนึ่ง เป็นเมืองหน้าศึกเป็นที่ ๒ ถัด*เมืองกาญจนบุรี*เข้ามา ฯ สถานที่ว่าการของเมืองนี้ เดิมตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำราชบุรี บัดนี้ได้ย้ายไปตั้งอยู่ทางฝั่งขวาตรงกันข้าม ส่วนในบริเวณกำแพงเมืองเก่าเป็นสถานีของกรมทหารบกกองพลที่ ๔ ฯ ในบัดนี้แบ่งเป็น ๖ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง* ๑ *อำเภอโพธาราม* ๑ *อำเภบ้านโป่ง* ๑ *อำเภอพระแท่น* ๑ *อำเภอลำพยา* ๑ *อำเภอดำเนินสะดวก* ๑ ฯ

คณะสงฆ์ แบ่งเป็น ๖ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ แต่เสด็จมาในคราวนี้ได้โปรดให้ยกแขวงพระแท่นไปขึ้นคณะเมืองกาญจนบุรีเสียแขวงหนึ่ง เพื่อให้สะดวกแก่การปกครอง ฯ การคณะสงฆ์ในเมืองนี้ แม้ได้จัดตามระเบียบแล้ว แต่พื้นเดิมของพระสงฆ์เมืองนี้ไม่เรียบมาก่อนแล้ว การปกครองอ่อนแอไม่พอกัน พระสงฆ์จึงยังไม่เรียบเหมือนที่เมืองกาญจนบุรี ฯ ก่อนเสด็จมา ศาลฎีกาได้ส่งคำพิพากษาลงโทษจำคุกพระเมืองนี้ เป็นชั้นพระอธิการ เพราะรับซื้อโคจากโจร และเสือกไสเพื่อจะกลบความ และได้ทราบจากสารบบฎีกาว่า พระต้องหาในทางอาชญาหนักถึงฆ่าคนก็มี มีคดี

เกี่ยวข้องกับคฤหัสถ์ในทางแพ่งก็มี ฯ *พระครูอินทเขมา* เจ้าคณะเมืองรูปใหม่ก็อ่อนเกินไป มีดีเป็นที่พอพระหฤทัยอยู่แต่คณะแขวงโพธาราม แห่งเดียว *พระครูธรรมเสนา* เป็นเจ้าคณะแขวงปกครองทั่วถึง รู้จักชักจูงในทางสามัคคี เป็นผู้กว้างขวาง คณะนี้มีทั้ง*มหานิกาย*ทั้ง*รามัญนิกาย*เข้ากันได้เรียบร้อย เสด็จไปคราวนี้ พระครูได้นัดเจ้าอธิการและพระอธิการตามวัดดอนมารับเสด็จด้วย เป็นทางได้ทรงสอบถาม และทรงทราบความเป็นไปของวัดดอน นอกจากเจ้าคณะแขวง ยังมีพระชั้นเจ้าคณะหมวด เจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาสดี ๆ อีกหลายรูป ฯ *พระสงฆ์ธรรมยุต*เจริญแพร่หลายในแขวงเมืองราชบุรี และในแขวงเมืองสมุทรสงครามนั้น เห็นจะเป็นเพราะคณะมหานิกายในตำบลเหล่านั้นเสื่อมทราม ส่วนที่อำเภอโพธาราม ที่คณะมหานิกายยังดีอยู่ ยังหามีวัดธรรมยุตตั้งขึ้นไม่ ฯ

*วัดในเมืองนี้*ตามบัญชีมี ๒๔๓ วัด มีวิสุงคามสีมา ๒๐๑ วัด เป็นสำนักสงฆ์ ๔๒ วัด ตามที่ได้เสด็จทอดพระเนตรและเสด็จผ่าน โดยมากโบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐ กุฏี ฝากระดานมุงกระเบื้อง วัดหนึ่ง ๆ มีพระสงฆ์ที่คิดเฉลี่ยถัวกันราววัดละ ๑๐ รูป ทราบว่าที่อำเภอโพธาราม ความเป็นไปของพระสงฆ์บริบูรณ์กว่าทุกอำเภอ แม้ที่อำเภอเมืองก็สู้ไม่ได้ ฯ

วัดในอำเภอแห่งเมืองราชบุรีที่ใหญ่และเป็นของเก่า มีแต่*วัดมหาธาตุ* ตั้งอยู่ในตำบลที่ตั้งเมือง และ*วัดอรัญญิก* ที่ผลัดชื่อภายหลังว่า *วัดเจริญ-ธรรมวิหาร* อยู่*ทุ่งเขางู* นอกจากนั้นเป็นวัดสร้างในปูนหลัง สู้วัดในอำเภอโพธารามและวัดในเมืองสมุทรสงครามไม่ได้ วัดในอำเภอดำเนินสะดวก แม้นวัดในอำเภอเมืองเป็นวัดรุ่งเรือง มีพระสงฆ์ถึง ๕๐ รูปขึ้นไปก็มี วัดในอำเภอนอกจากนี้ ตามที่ได้เสด็จทอดพระเนตรหรือผ่านไป เป็นวัดไม่แข็งแรง แต่เป็นวัดตำบลโดยมาก ไม่เบียดเสียดเหมือนในตำบลที่ออกชื่อมาแล้ว ฯ การปลูกสร้างปฏิสังขรณ์ในอำเภอเมืองมีอยู่ แต่ค้างมีหลายวัด ได้กำลังไม่พอ ไม่รู้จักวางจังหวะของก่อสร้าง ไม่รู้จักรักษาให้สะอาดให้เตียน ในอำเภอโพธาราม วัดที่มีการปลูกสร้างและได้รับปฏิสังขรณ์รุ่งเรืองแทบทั้งนั้น ทั้งรักษาสะอาดและเตียนด้วย วัดในอำเภอนอกจากนี้ รักษาดีโดย

มาก แต่การปลูกสร้างพอสมแก่ตำบลที่ยังไม่บริบูรณ์ ฯ

การเรียนพระธรรมวินัย ได้โปรดให้จัดขึ้นแล้วที่*วัดสัตตนารถปริวัตร* ในคราวเดียวกันที่โปรดให้จัดขึ้นที่เมืองสมุทรสงคราม ทรงส่งครูสอนไปจาก*วัดบวรนิเวศวิหาร* ยังไม่เจริญแพร่หลาย แต่พอชักจูงได้อยู่ ฯ

*ราษฎรในพื้นเมือง*มีมาก ได้ทราบจากบัญชีสำมะโนครัวในปีนี้ว่ามีถึงแสนเศษ เป็นไทยโดยมาก นอกจากพวกไทยมีอีกหลายพวก คือ*มอญ เขมร* จีนเป็นต้น หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาทำไร่ และตัดไม้ฟันเสาเป็นพื้นตามเหมาะแก่ฐานที่ แต่ตอนแถบใต้ลงมา ทำสวนก็มี ผู้หาเลี้ยงชีพในทางหัตถกรรม เช่น ทำเกวียน ทอผ้าก็มี แต่น้อย เพราะซื้อขายกันอยู่แต่ในพื้นเมืองนั้นเท่านั้น ไม่ถึงกับเป็นสินค้าที่จำหน่ายออกไปตามเมือง ฯ สินค้าที่ออกจากเมืองนี้นั้น คือไม้เสา ไม้เข็ม ฟืน ปูนหิน ถ่านไม้ หอม กระเทียม และพริก นอกจากนี้ ซื้อขายกันในภูมิลำเนานั่นเอง ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนรัฐบาล ๖ โรงเรียนประชาบาล ๗ โรงเรียนบุคคล ๔ มีโรงเรียนในบัดนี้พันคนเศษ สอนถึงชั้นมัธยม ๕ เป็นอย่างสูง ฯ

ตอนที่ ๔ เสด็จเมืองเพชรบุรี

เวลาเช้า ๕ โมง ๓๓ นาที (แห่งวันที่ ๑๔ ธ.ค.) รถไฟออกจาก*สถานีโพธาราม* มีพระสงฆ์กรมการอำเภอและราษฎรเป็นอันมากส่งเสด็จที่*สถานีราชบุรี* มีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จ เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๕ นาที ถึง*สถานีเมืองเพชรบุรี* พระสงฆ์ มี*พระพิศาลสมณกิจ*[๓๙] เจ้าคณะเมืองเพชรบุรีเป็นหัวหน้า ข้าราชการ มีพระยาสุรพันธุ์พิสุทธิ์[๔๐] จางวาง และ*พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์* ผู้ว่าราชการเป็นหัวหน้า และพวกราษฎรคอยรับเสด็จ พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล ทหารและตำรวจภูธรยืนแถวเป่าแตรเดี่ยว เสด็จลงจากรถ ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จ แล้วทรงรถยนต์ของผู้ว่าราชการเมือง เสด็จไปประทับ*วัดใหญ่* มีพระสงฆ์วัดนั้น

และราษฎรรับเสด็จ เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญที่จัดไว้เป็นที่ประทับ ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตร*วัดกำแพงแลง* *วัดสระตะพาน* *วัดพระยาเสด็จ* ที่เป็นวัดเก่าและร้าง และ*วัดอุทัย* *วัดพระทรง* และ*วัดสนามพราหมณ์* ที่เป็นวัดปฏิสังขรณ์ใหม่ มีพระสงฆ์อยู่ และเสด็จทอดพระเนตร*วัดค้างคาวร้าง* ที่ตั้งเป็นสำนักชี อยู่ติดต่อกับวัดสนาม-พราหมณ์ ได้ประทานหนังสือธรรมแจกพระสงฆ์และพวกชีตามวัดที่เสด็จ เสด็จกลับถึงที่ประทับเวลาเกือบ ๑ ทุ่ม *พระวิชิตสงคราม* ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี *ขุนกสิภูมิพิทักษ์* เจ้าพนักงานเกษตรมณฑลราชบุรี ผู้ตามมาส่งเสด็จทูลลากลับ ประทานพระรูปแก่*พระวิชิตสงคราม* ฯ

เวลา ๒ ทุ่มล่วงแล้ว เสด็จออกพระสงฆ์ในอุโบสถ พระสงฆ์เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทเนื่องด้วยการปกครอง และประทานย่ามตามชั้น เวลายามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดใหญ่*ที่ประทับแรมนี้ มีอีกชื่อหนึ่งว่า *วัดสุวรรณาราม* เป็นวัดเก่า มีตำนานว่า *สมเด็จพระสังฆราชแตงโม* เป็นผู้ปฏิสังขรณ์ขึ้น ฯ สมเด็จพระสังฆราชแตงโมนั้น ได้ยินว่าเป็นชาว*บ้านหนองหว้า*เมืองนี้ บวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดใหญ่ เข้าไปอยู่เล่าเรียนที่กรุงเก่า ครั้งกรุงเก่ายังเป็นพระนครหลวง ได้ดีจนได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ท่านระลึกชาติภูมิของท่าน จึงออกมาปฏิสังขรณ์*วัดหนองหว้า*และ*วัดใหญ่* เพราะชื่อว่าสุวรรณาราม มีเรื่องเล่าเพื่อให้เข้าเค้าต่าง ๆ ฯ

เรื่องหนึ่งว่า *สมเด็จพระสังฆราชแตงโมนั้น* เดิมชื่อ*ทอง* ครั้งเป็นสามเณรอยู่ที่วัดใหญ่ ได้ฉันเปลือกแตงโม ตั้งแต่นั้นมาจึงมีชื่อฉายาว่าแตงโม วัดใหญ่ชื่อสุวรรณารามนั้น ขนานตามนามเดิมของท่าน ฯ อีกเรื่องหนึ่งว่า บางทีท่านคงเป็น*พระสุวรรณมุนี* ที่สังฆราชาเมืองเพชรบุรีมาก่อน ฯ

*พระมหาสมณมติ*ไม่พ้องด้วย ๒ เรื่องนี้ ฯ ถ้าชื่อแตงโมเป็นชื่อฉายาที่เกิดขึ้นด้วยความเย้ยหยัน เมื่อท่านทรงสมณศักดิ์สูงสุดแล้ว ใครจักกล้า

เรียก ประสานตามเรื่องนี้ นึกให้ท่านมีชื่อฉายาในอุปสมบทว่า สุวรรณะ เข้าทีกว่า ฯ มติที่ว่าท่านคงเป็นพระสุวรรณมุนี ที่สังฆราชาเมืองเพชรบุรีมาก่อนนั้น พระราชาคณะหัวเมืองเข้าไปเป็นสมเด็จพระสังฆราชในกรุงนั้น ในเวลาปกติดูเป็นยากนักหนา เพราะไม่สันทัดในการงาน ไม่ได้ปลูกความเลื่อมใสของชาวกรุงมาแต่เดิม ยิ่งครั้งนั้นการไปมายังไม่สะดวก ยิ่งพ้นวิสัย แต่เพียงส่งพระราชาคณะในกรุงออกไปครองคณะหัวเมืองในบัดนี้ ยังแผ่ความนิยมนับถือออกไปได้เป็นอันยาก เอาพระหัวเมืองเข้ามาเป็นใหญ่ในกรุงครั้งนั้นน่ายากขึ้นอีกสักปานไร ถ้า*สมเด็จพระสังฆราชแตงโม*นั้นได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชจริง ๆ น่าต้องเข้าไปแต่ยังเป็นผู้น้อย เจริญในสมณศักดิ์โดยลำดับ จนได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ถ้าท่านได้ออกมาเป็นพระสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา เมืองเพชรบุรี ไม่น่าได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช คงเป็นเพียงพระสังฆราชาเท่านั้นเอง เรียกยกย่องเป็นสมเด็จขึ้นไปเอง แต่พระราชาคณะสามัญเขายังเรียก*สมเด็จเจ้า* เว้นไว้แต่จะมีวาสนามากประจวบกับโอกาส เช่น *พระอาจารย์สุข วัดท่าหอย* กรุงเก่า ที่ทรงอาราธนาลงมาอยู่กรุงเทพ ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้เป็น*พระญาณสังวร* ที่พระราชาคณะ ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นสมเด็จพระราชาคณะ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ฯ ถ้าท่านเป็นเพียง*พระสุวรรณมุนี* วัดใหญ่ ชื่อ*วัดสุวรรณาราม*เข้ากันได้ แต่วัดสุวรรณารามก็ดี วัดทองก็ดี มีดื่นในเมืองนั้น ๆ ที่เห็นว่าเอาอย่างตามกันมา ฯ

ตำนานเรื่อง*สมเด็จพระสังฆราชแตงโม*นั้น ไม่ทรงอำนวยตาม ไม่ทรงคัดค้าน แต่ท่านองค์นั้นได้ปฏิสังขรณ์วัดใหญ่นั้น คงฟังได้ มีรูปอยู่ในอุโบสถ ฯ อุโบสถและศาลาการเปรียญ กล่าวกันว่าเป็นของสร้างขึ้น ปลูกขึ้นในครั้ง*สมเด็จพระสังฆราชแตงโม*ปฏิสังขรณ์ อุโบสถก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องกาบู ศาลาการเปรียญ เครื่องไม้ ฝากระดานมุงกระเบื้องอย่างเดียวกัน เขียนผนังและฝาข้างในทั้ง ๒ แห่ง แต่ที่ศาลาการเปรียญลบเลือนเสียมากแล้ว ทั้ง ๒ อย่างนี้ฝีมือทำประณีตน่าดู แต่ระเบียงล้อมอุโบสถ เป็นของทำขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ครั้ง*พระครูมหาวิหาราภิรักษ์*

(พุก) เป็นเจ้าอาวาส ฯ ศาลาการเปรียญนั้น อีกเสียงหนึ่งว่า ชะรอยเป็น*ตำหนักสมเด็จพระสังฆราชแตงโม* ที่กรุงเก่า รื้อมาปลูกเมื่อท่านนิพพานแล้ว ฯ *พระมหาสมณมตี*ไม่พ้องด้วย เพราะเสนาสนะสงฆ์ในวัดไม่ร้างจักรื้อเอาไปปลูกที่วัดอื่นไม่สมควร ทั้งสมเด็จพระสังฆราชแตงโมก็คงครองวัดหลวงที่สำคัญ แม้นิพพานแล้วก็คงมีสมเด็จพระสังฆราชองค์อื่นอยู่ครองสืบไป เช่น *วัดมหาธาตุ*ในกรุงเทพ ฯ เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชสืบกันมาหลายองค์ ไม่อย่างนั้น ก็คงมีพระราชาคณะผู้ใหญ่ครอง ที่ไหนจักรื้อเอาไปปลูกที่วัดใหญ่ในหัวเมือง ไม่เหมือนตำหนักเจ้านายผู้ใหญ่ที่รื้อเอาไปปลูกที่วัด ต่างฐานะกัน ฯ นอกจากนี้มีกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หมู่ ฯ ในพรรษามีพระสงฆ์ถึง ๖๐ รูปเศษ ในเวลาเสด็จมี ๔๐ รูปเศษ เป็น*มหานิกาย พระอธิการมุ่ย* เป็นเจ้าอาวาส ฯ

วัดนี้รักษาดี ทั้งของปลูกสร้างทั้งพื้นวัด ได้ชื่อมานานแล้ว ของปลูกสร้างบูรณะของเก่าไว้ ไม่เปลี่ยนแปลงให้เสียรูปเดิมและฝีมือเดิม เสียอยู่แต่ในศาลาการเปรียญ ทำบุษบกธรรมาสน์เทศน์ขึ้นใหม่ ย้ายของเก่าออกจากที่เสีย น่าเสียดาย แม้งามก็เป็นของฝีมือใหม่ ไม่เชิดชูความเป็นของเก่าเหมือนของเดิม ลานวัดตรัสทักว่าดูรกไปกว่าเมื่อเสด็จครั้งก่อน *พระอธิการมุ่ย*กราบทูลว่า การรักษายังคงที่อยู่ตามเดิม ไม่ได้ทอดทิ้งให้เสื่อมทรามลงเลย ตรัสว่า บางทีจะเป็นเพราะได้ทอดพระเนตรเห็นวัดในแขวงเมืองกาญจนบุรี มี*วัดเทวสังฆาราม*เป็นต้น ที่รักษาดีกว่า*วัดใหญ่* จึงทอดพระเนตรเห็นวัดใหญ่รกไป วัดใหญ่เลือกรักษาเฉพาะที่ต้องการใช้ ที่ไม่ได้ใช้ปล่อยให้รก แรกทอดพระเนตรเห็น ชะรอยจักยังไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นวัดอื่นที่รักษาดีกว่านี้ จึงเข้าพระหฤทัยอยู่ว่ารักษาดี ฯ

วัดกำแพงแลง วัดสระตะพาน วัดพระยาเสด็จ ที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ ยังมีซากแห่งของก่อสร้างเหลืออยู่ ส่อความเก่าของเมืองนี้ในทางโบราณคดี ฯ ที่*วัดกำแพงแลง* มี*เทวสถาน*ก่อด้วยแลงล้วน เป็นรูปปรางค์ยอดเดียวใหญ่ ตั้งอยู่ปลีกทางทิศบูรพ์ ถัดมาทางทิศปัจจิม ๓ ยอดเรียงแถวทางทิศอุดร มาหาทิศทักษิณ ยอดกลางตรงยอดใหญ่ ถัดออกมาทางทิศ

ปัจจิม ตรงยอดกลาง มียอดเล็กอีกยอดหนึ่ง เข้ากันเป็น ๕ ยอด ทรงสันนิษฐานว่า เดิมคงเป็น*เทวสถาน*ยอดเดียวใหญ่ก่อน ภายหลังจึงสร้าง ๓ ยอดครบพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ยอดเดียวเล็ก น่าเป็นของเนื่องจากยอดกลางแห่งปรางค์ ๓ ยอด กำแพงล้อมวัด ก่อด้วยแลงเหมือนกัน ซึ่งวัดเรียกตามกำแพงนี้เอง วัดนี้ครั้งบ้านเมืองยังนับถือ*ศาสนาพราหมณ์*เป็นเทวสถาน ครั้นบ้านเมืองเปลี่ยนถือ*พระพุทธศาสนา* จึงได้แปลงเป็นวัดเช่นเดียวกับที่*เมืองสุโขทัย*และ*เมืองลพบุรี* ฯ

ที่*วัดสระตะพาน*มีซากอุโบสถใหญ่ พังลงหมดแล้ว เหลือแต่เสาบางต้น มี*ใบสีมาใหญ่* เป็นศิลาแลงแท่นหนา ทิ้งอยู่ตามนั้น ส่อว่าที่นั่นเป็นอุโบสถ ฯ ได้ยินว่าพระประธานองค์ใหญ่ในพระอุโบสถ*วัดบวรนิเวศ-วิหาร* ที่*สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังมหาศักดิพลเสพ*ในรัชกาลที่ ๓ ทรงเชิญมาจากเมืองนี้ เดิมสถิตอยู่ที่วัดสระตะพานนี้ พิจารณาขนาดแห่งอุโบสถก็พอสมกัน ตรัสขอผู้ว่าราชการเมืองให้ส่งใบสีมาวัดนั้นคู่หนึ่ง(๔๒) เข้ามาถวายที่*วัดบวรนิเวศวิหาร* เพื่อจะได้เอาไว้เป็นเครื่องหมายเนื่องด้วยพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ฯ

ที่*วัดพระยาเสด็จ* มีวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาหลายองค์ ชำรุดแล้วทั้งนั้น ฯ

วัดอุทัย ท่านหรุ่น มารดา*เจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)* หรือท่านเองปฏิสังขรณ์ *วัดสนามพราหมณ์ นายเอม*พ่อค้าเมืองนี้ปฏิสังขรณ์ของปลูกสร้างเป็นของใหม่ ทั้ง ๒ วัดมีพระสงฆ์เป็น*ธรรมยุต* มีจำนวนพอครบคณะสงฆ์ หรือเกินขึ้นไปบ้าง นับว่าไม่เจริญ ฯ *วัดพระทรง* มีพระสงฆ์เป็น*มหานิกาย* ในเวลาเสด็จมี ๒๑ รูป *พระวินัยธรเนย* เป็นเจ้าอาวาส ดูท่วงทีเป็นวัดเก่า ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ฯ

สำนักชีตั้งขึ้นที่วัดค้างคาวร้าง อยู่ติดกับวัดสนามพราหมณ์ *นายเอม*เป็นหัวหน้าสร้างขึ้น มีชีหลายคน ฯ ถ้าสำนักชีนี้ได้รับเด็กหญิงไว้ฝึกสอนเหมือนวัดรับเด็กชายไว้ จักเป็นประโยชน์ดี ถ้าพวกชีขวนขวายในการพยาบาลไข้ด้วย เหมือน*ชีฝรั่ง*ยิ่งดีขึ้นไป เช่นนี้น่าบำรุงไว้ ถ้าเป็นแต่มาอยู่

รวมกันจำศีลเท่านั้น ก็อย่างนั้นเอง ฯ

การรับเสด็จของพระสงฆ์ หาได้นัดหมายกันเหมือนในเมืองอื่น รับเสด็จเฉพาะพระในแขวงเมืองนี้เอง ดูไม่รู้สึกว่าเสด็จมาตรวจคณะสงฆ์โดยฐานเป็นพระธุระ รู้สึกเหมือนอย่างเสด็จประพาส ดูไม่ทำความสำคัญในพระองค์ แม้เมื่อเข้าเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ในเวลาเสด็จออกพระสงฆ์ในพระ ๕๐ รูปเศษ มีพระครองผ้าไม่เรียบร้อย จีวรที่ควรปกศอก ถกขึ้นเหนือบ่า เปิดสีข้าง ไม่ต่ำกว่า ๑๐รูป ที่เป็นเจ้าคณะแขวงก็มี เจ้าคณะหมวดก็มี เจ้าอาวาสก็มี จนตรัสให้ออกไปครองมาใหม่ ตรัสถามถึงการงาน ไม่อาจจะกราบทูลให้เป็นที่พอพระหฤทัย มีรูปเดียวที่พอพระหฤทัย คือ *พระครูญาณวิมล วัดศาลาเขื่อน* เจ้าคณะ*แขวงนายาง* ครองผ้าก็เรียบร้อย มรรยาทก็สังวร สมแก่การเข้าเฝ้า ตรัสถามถึงการคณะ ก็กราบทูลให้เป็นที่พอพระหฤทัยได้ ฯ เจ้าคณะแขวงในเมืองนี้ นอกจาก*พระครูญาณวิมล* ออกันอยู่ในเมืองทั้งนั้น เป็นโดยมีสมณศักดิ์อยู่แล้ว ก็ให้ว่าคณะแขวงหรือตามแขวงนั้น ๆ ไม่มีพระผู้สามารถจะเป็นเจ้าคณะ ยังจะต้องทรงสอดส่องดูก่อน จึงทรงพระดุษณีภาพอยู่ ฯ ในเมืองอื่นพระต่างแขวงมารับเสด็จได้ตรัสถามถึงการงาน พอทรงทราบความเป็นไปแห่งคณะแขวงนั้น ๆ ที่ไม่ได้เสด็จได้บ้าง ส่วนในเมืองนี้ เจ้าคณะแขวงก็อยู่ในเมือง พระต่างแขวงก็ไม่ได้มาเฝ้า ขาดทางที่จะทรงสอดส่องถึงการคณะ ตรัสให้เจ้าคณะแขวงบอกนัดเจ้าคณะหมวดตามแขวงนั้น ๆ เข้ามาเฝ้า ฯ

๒๔. วันที่ ๑๕ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จไปรับบิณฑบาตโดยถนนตลาด มีพระตามเสด็จเป็นปัจฉาสมณะรูปหนึ่ง เพราะเป็นวันแรกพระยังไม่ทันรู้จักพระองค์ ได้ทรงพบพระบิณฑบาตด้วยอาการปราศจากสังวร เสด็จแวะทอดพระเนตร*วัดเกาะ* อยู่ต่อปลายตลาดเข้าไป เสด็จกลับถึง*วัดใหญ่* ประทับที่ปะรำ พวกข้าราชการและราษฎรนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๑๐๐ เศษ ทรงรับประเคนทั่วแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

วันนี้ราษฎรบ้านไกลแตกตื่นกันมาเฝ้าเป็นอันมาก เวลาบ่าย ๓

โมงเศษ เสด็จลงให้พวกราษฎรเฝ้าที่ปะรำ ตรัสสั่งไวยาวัจกรในพระองค์ให้แจกเบี้ยเลี้ยงแก่พวกราษฎรบ้านไกลแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดแก่นเหล็ก* *วัดมหาธาตุ* *วัดเกาะ* *วัดจันทร์* เสด็จกลับถึงที่ประทับเวลาค่ำแล้ว ฯ

เวลา ๑ ทุ่ม เสด็จลงที่ปะรำ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรจบแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ *พระครูญาณเพชรรัตน์*[๔๓] เจ้าคณะแขวงเมืองกับเจ้าคณะหมวดบางรูปเฝ้า ตรัสสอบถามถึงการคณะ เวลา ๔ ทุ่มล่วงแล้วทรงพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ วัดที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ เป็นวัด*มหานิกายทั้งนั้น* *วัดแก่นเหล็ก* เป็นวัดปฏิสังขรณ์ใหม่ ลานวัดไม่ได้รักษาปล่อยให้ต้นผักต้นหญ้าขึ้นรกไปหมด มีทางเดินเฉพาะชั่วรอยเท้า ทั้งมีในหมายเสด็จกะเสด็จทอดพระเนตร *พระครูญาณวิสุทธิ์* ผู้เป็นเจ้าอาวาสไม่ได้ตระเตรียมไว้รับเสด็จเลย ในอุโบสถที่เป็นคารวสถานยังแขวนพัดใบไว้ ได้บังพระประธาน ไม่สมควร ตรัสสั่งให้เอาออกเสีย พระสงฆ์มีกี่รูปไม่ทราบแต่รับเสด็จเพียง ๕ รูปเท่านั้น ฯ

*วัดมหาธาตุ*ตั้งอยู่ใกล้วัดแก่นเหล็ก เป็นวัดเก่าของเมืองนี้ มี*พระมหาธาตุ*อยู่หลังวิหารใหญ่ ก่อเป็นรูปปรางค์ ชักเป็นมุขหรือเป็นเก็จ ๔ ทิศ ที่มุมมีพระปรางค์เล็ก ๒ พระเจดีย์ ๑ ว่าง ๑ ฝีมือและขนาดส่อว่าเป็นของก่อทีหลัง มีระเบียงล้อมเชื่อมกับวิหารใหญ่ ประดิษฐานพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นบ้าง ทรงจีวรบ้าง พระมหาธาตุนี้ทำค้างอยู่ ทรงสันนิษฐานว่า ค้างมาแต่เดิม เพราะทรวดกับทรงไม่สมกัน ก่อขึ้นไปจะให้ได้ทรวดคงพังลงมา จึงต้องปล่อยให้ค้างไว้ ทั้งอยู่ใกล้วิหารเกินไป เมื่อพังลงมาคงตกถูกมุขหลังแห่งวิหารด้วย ฯ วิหารใหญ่สร้างต่อพระมหาธาตุออกมาทางทิศบูรพ์ เป็นหลังใหญ่ ๗ ห้อง พระประธานเป็นพระทรงเครื่องต้น ประทับนั่ง องค์ใหญ่ หน้าตักประมาณ ๗ ศอก ยังมีพระพุทธรูปอื่นอีกหลายองค์ไม่มีงาม มีวิหารย่อมลดมาสองข้าง ก่ออิฐถือปูน ขนาด ๓ ห้อง หลังคามุงกระเบื้อง หน้าบันและซุ้มประตู ซุ้มหน้าต่างปั้นลาย ฝีมือปั้นวิจิตรงดงาม ภาพกลางหน้าบันและกลางซุ้มไม่ซ้ำกัน เลยดูไม่จืดตา มุขหลัง

แห่งวิหารใหญ่พังดังว่าแล้ว ปฏิสังขรณ์ใหม่ไว้*พระบาทจำลอง* ไม่เข้ากับของเดิม ฯ อุโบสถสร้างข้างทิศทักษิณแห่งวิหารใหญ่ ต่อวิหารเล็กออกไปขนาด ๗ ห้อง พระประธานองค์ใหญ่เหมือนกัน แต่ครองจีวร ฯ เสนาสนะสงฆ์อยู่บริเวณหนึ่งต่างหากทางทิศทักษิณ เช่น *วัดบวรนิเวศวิหาร* ฯ คราวไฟไหม้ตลาด*เมืองเพชรบุรี* เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ไฟลามไหม้เสนาสนะของวัดนี้ด้วย แต่เดชะบุญไม่ไหม้ถาวรวัตถุอันเป็นชิ้น ฯ เวลานี้*พระอธิการชิด*(๔๔) *เจ้าอาวาส กำลังขวนขวายปลูกเสนาสนะอยู่ ปลูกขึ้นได้หลายหลังแล้ว ในทางนี้นับว่าดี แต่ในทางโบราณคดี ไม่รู้จักรักษาของที่เป็นชิ้น และไม่รู้จักใช้ของเหล่านั้นให้สมควร ในวิหารใหญ่เอาเครื่องไม้อะไรเข้าไปตั้งไว้บังพระประธาน วิหารเล็กแต่แรกไม่ได้เปิดถวายตัว ตรัสให้เปิด ทรงพบว่าเอาศพเข้าไปไว้ในนั้น และใช้เป็นที่เก็บอิฐกระเบื้องและปูน ตรัสสั่งให้รื้อออกเสีย และศพนั้นก็ให้ย้ายไปไว้เสียที่อื่น ฯ ในเวลานี้มีพระสงฆ์ ๑๙ รูป ดูเป็นวัดที่จะเจริญต่อไป เสียดายแต่ตั้งอยู่ในที่เบียดเสียดกับวัดอื่นหลายวัด ฯ*

*วัดเกาะ*เป็นวัดเก่า อุโบสถเป็นของเก่า ฝีมือก่อสร้างและปั้นลายไม่ถึงวัดมหาธาตุ ผนังข้างในเขียนรูปภาพฝีมือไม่งาม ตามศักราชที่จดไว้เขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๗ จ.ศ. ๑๐๙๖ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นพระนครหลวงตอนปลาย เป็นรัชกาลแห่ง*สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ)* ศาลาการเปรียญเป็นของที่ปลูกทีหลัง ในเวลานี้มีพระสงฆ์ ๒๑ รูป *พระอธิการเหลี่ยม* เป็นเจ้าอาวาส เอาใจใส่ในการวัด รักษาวัดเตียนดี ฯ

วัดจันทร์ ดูท่วงทีเป็นวัดเก่า แต่ของปลูกสร้างดาดไป มีต้นไม้ใหญ่ร่มครึ้ม ที่อุปจารมีสระบัว เป็นรมณียสถาน ในเวลานี้มีพระสงฆ์ ๒๗ รูป *พระอธิการอ่วม* เป็นเจ้าอาวาส ฯ

๒๕. วันที่ ๑๖ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จบิณฑบาตตามถนน ทรงแวะทอดพระเนตร*วัดชีปะเกิด วัดลาด วัดท่อ* ในระหว่างทาง เสด็จกลับแล้วประทับที่ปะรำ ทรงรับประเคนภัตตาหารของข้าราชการและราษฎรประมาณ ๑๐๐ ราย แล้วเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จโดยรถยนต์สู่เขาหลวง ทรงพระดำเนินขึ้นเขา เข้าถ้ำ ทรงนมัสการพระพุทธรูปในถ้ำ แล้วเสด็จทอดพระเนตรถ้ำ เสด็จกลับจากเขาหลวง ทรงแวะทอดพระเนตรวัด*ถ้ำแกลบ* อันตั้งอยู่เชิงเขาหลวงนั้นเอง แต่ต่างฐานจากถ้ำหลวง วัดนี้มีพระสงฆ์ ๕ รูป เป็น*มหานิกาย* *พระอธิการคล้าย* เป็นเจ้าอาวาส เป็นที่เหมาะสำหรับภิกษุผู้แสวงหาวิเวก ของปลูกสร้างเป็นเครื่องไม้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*ถ้ำแกลบ* เสด็จกลับจากนั้นแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด*มหาสมณาราม* อันตั้งอยู่เนิน*เขามหาสวรรค์*แล้ว เสด็จสถานีกองทหารบก ประทานพระโอวาทแก่ทหารตำรวจภูธรและเสือป่าแล้ว ทรงประน้ำมนต์ประทานทั่วกัน เสด็จกลับถึงที่ประทับค่ำแล้ว ฯ

เวลา ๑ ทุ่มล่วงแล้ว เสด็จลงประทับที่ปะรำ มีราษฎรมาคอยฟังธรรมเป็นอันมาก นั่งเบียดเสียดกันเต็มปะรำแล้ว ยังหลามออกมาภายนอก *ประทานพระธรรมเทศนา ปรารภถึงชื่อเมืองนี้ว่าเมืองเพชร อันเพชรย่อมมีคุณสมบัติ คือความเป็นของแข็ง ความเป็นของใสและรุ่งเรือง และความเป็นของมีค่ามาก ชาวเมืองนี้ควรทำตนให้มีคุณสมบัติเหมือนเพชร จะได้สมเป็นชาวเมืองเพชร ฯ เพชรเป็นของแข็ง ไม่มีของอื่นจะกัดได้ นอกจากเพชรด้วยกันเอง ชาวเมืองนี้ควรทำตนให้เป็นคนแข็งแรงทั้งกายทั้งใจ ไม่ย่อท้อต่อความลำบากยากเข็ญ และสามัคคีปรองดองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็นกำลังของพระราชอาณาจักร ไม่ให้ศัตรูกล้าเข้ามาย่ำยี ฯ เพชรเป็นของใสและรุ่งเรือง มีรัศมีพราว ชาวเมืองนี้ก็ควรประพฤติในทางบริสุทธิ์ปราศจากโทษ ตั้งตนให้ได้ในทางทรัพย์ จะได้ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้รุ่งเรือง ฯ เพชรเป็นของหาค่ามิได้ เพราะคุณสมบัติ ๒ ประการเบื้องต้นนั้น ชาวเมืองนี้ก็ควรทำตนให้เป็นคนหาค่ามิได้ ในสกุลของตนเองก็ดี ในบ้านเมืองก็ดี เพราะความดีของตน คือทำตนให้เป็นคนสำคัญในสกุล โดยการเกื้อหนุนทะนุบำรุงเชิดชูวงศ์สกุล และทำตนให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเพื่อนร่วมบ้านเมือง ฯ* จบแล้ว ทรงรับสักการของราษฎร ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

พระครูเมธีสมุทรเขต เจ้าคณะธรรมยุตมณฑลราชบุรี นำพระสงฆ์ธรรมยุตในเมืองนี้เฝ้าถวายเครื่องสักการ ประทานพระโอวาทและของแจกตามสมควรแล้ว ทรงพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *เขาหลวงนั้น* ไม่ใช่เขาสูงใหญ่ทีเดียว แต่ไม่ใช่เขาเล็กอย่างเขาพระแท่นดงรัง ตั้งอยู่ปลีกจากเขาอื่นในทิศตะวันตกเฉียง-เหนือแห่งเมือง ทางไปราว ๘๐ เส้นเศษ ฯ *ถ้ำหลวง*แห่งเขานั้น เป็นถ้ำใหญ่อยู่ ในที่ใกล้ ๆ นอกจาก*ถ้ำเขาสามร้อยยอด* ยังไม่ได้ยินว่ามีที่ไหนเท่า ครั้งรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระพุทธรูปใหญ่น้อยขึ้นในถ้ำนี้ ทรงอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงศ์นี้ ในรัชกาลก่อน ๆ บ้าง เป็นส่วนพระองค์เองบ้าง เป็นส่วนพระราชเทวีพระราชโอรสพระราชธิดาและพระสนมบ้าง เป็นส่วนพระราชวงศานุวงศ์บ้าง ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงต่อมา ฯ

*วัดมหาสมณารามนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*ทรงสถาปนาขึ้นที่เนิน*เขามหาสวรรค์* ในคราวที่ทรงสร้าง*พระนครคิรี*เป็นที่ประทับบนยอดเขานั้น เป็นวัดเล็กสำหรับพระราชวัง ไม่มีโอกาสที่จะขยายให้เจริญได้ ในเวลานี้พระนครคิรีไม่ได้เป็นที่เสด็จประทับแล้ว แต่วัดก็ยังตั้งติดต่อมาได้ วัดตั้งอยู่บนเนินเขาอย่างนี้ ถึงคราวฤดูแล้งย่อมอัตคัดน้ำ แต่ในเวลานี้มีทางแก้ คือก่อบ่อขังน้ำด้วยคอนกรีต รองน้ำฝนไว้ใช้ คนน้อยอาจจะพอกัน ในเวลานี้มีพระสงฆ์ ๑๓ รูปเป็น*ธรรมยุติกา พระปลัดเล็ก*(๔๕) *ของพระมหาสมณวงศ์ (แท่น)* ผู้ถึงมรณภาพแล้ว รักษาการณ์อยู่ เป็นผู้เอาใจใส่ในการวัด เป็นที่พอพระหฤทัย ฯ

๒๖. วันที่ ๑๗ ธ.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จออกรับบิณฑบาตตามถนน ถึง*วัดน้อย*ที่เคยประทับแรมเมื่อคราวก่อน เสด็จเข้าทอดพระเนตร เสด็จกลับแล้ว มีชาวบ้านมาคอยตักบาตรอยู่ที่วัดเป็นอันมาก ทรงรับบาตรอีกเที่ยวหนึ่งพร้อมด้วยพระสงฆ์ แล้วประทับที่ปะรำ ทรงรับประเคนสำรับที่ทายกทายิกานำมาถวายแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลาบ่ายเกือบ ๓ โมง ทรงรถยนต์ เสด็จ*เขาบันไดอิฐ* ทอดพระเนตรวัดที่นั้นแล้ว เสด็จเข้าถ้ำ เที่ยวเสด็จกลับทรงพระดำเนิน แวะทอดพระเนตร*วัดพระนอน* *วัดคงคาราม* และ*วัดยาง*ตามทางเสด็จ กลับถึงที่ประทับค่ำแล้ว ฯ

เวลาจวน ๑ ทุ่ม เสด็จลงประทับที่ปะรำ ทรงนำพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่เมือง จบแล้ว ทรงแสดงพระธรรมเทศนา **วันนี้มีคนมาฟังเต็มปะรำเหมือนกัน** เสด็จขึ้นแล้ว โปรดให้เจ้าคณะหมวดต่างแขวงที่ตรัสให้เรียกมาเข้าเฝ้า ตรัสถามถึงความเป็นไปแห่งวัดและพระสงฆ์ตามแขวงนั้น ๆ แล้ว เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *เขาบันไดอิฐ* เป็นเขาอีกเทือกหนึ่ง สูงและยาวกว่า*เขาหลวง* แต่แคบกว่า มีวัดตั้งอยู่บนเขา อุโบสถวิหารอยู่บนไหล่เขา ศาลาและเสนาสนะสงฆ์อยู่ล่างลงมา ในถ้ำมีพระพุทธรูปเหมือนกัน แต่ไม่ใช่ของหลวง ในเวลานี้มีพระสงฆ์ ๒๗ รูป เป็น*มหานิกาย* *พระอธิการชิด*เป็นเจ้าอาวาส ทรงทราบว่าอัตคัดด้วยบิณฑบาต ประทานค่าอาหารไว้เกื้อกูลโดยสมควร ฯ

วัดพระนอน ตั้งอยู่เชิง*เขามหาสวรรค์*อีกด้านหนึ่ง แต่วิหารพระนอนอยู่บนไหล่เขา *พระนอน*ยาวประมาณ ๑ เส้น งามพอใช้ ทั้งพระนอนทั้งวิหารเป็นของเก่าของเมืองนี้ ดูเหมือนจะได้รับปฏิสังขรณ์มาบ้างในปูนหลัง ในเวลานี้วิหารชำรุดมาก ถ้าทิ้งไว้พังลงมาทับพระนอนชำรุดไป จักน่าเสียดายมาก ครั้นจะปฏิสังขรณ์ขึ้น จักเป็นมูลค่าเป็นอันมาก อยู่ในระหว่างทรงพระดำริ *พระครูสุชาติเมธาจารย์* เป็นเจ้าอาวาส อยู่ข้างจะทอดทิ้งเสียด้วย มัวทำแต่สิ่งไม่เป็นชิ้นเป็นอัน เช่น *พระฉายจำลอง* ทำไว้ทำอะไรไม่รู้ได้ ถ้าเพื่อนัดคนขึ้นไหว้ นัดไหว้พระนอนชิ้นของเก่าไม่ดีกว่าหรือ ฝีมือทำเขาพระฉายก็บัดซบ แม้ทำไว้ตามลำพังยังดูไม่ได้แล้ว ซ้ำก่อประชันขึ้นกับเขาจริง ๆ จักเป็นสักปานไร ทำขึ้นไว้ทั้งเสียทรัพย์ทั้งกีดที่ ทำให้วิหารพระนอนเสียงามไปมาก ฯ

วัดคงคาราม เป็นพระอารามหลวง ในทำเนียบพระอารามหลวง

ของ*เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร*(๔๖) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ว่ารัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์ พิจารณาของก่อสร้างที่ทำเป็นของดาด ดูเหมือนจะไม่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ โดยเจาะจงเป็นพิเศษ หากจะได้รับปฏิสังขรณ์เป็นของหลวง ก็น่าจะเป็นเพียงโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ว่าราชการครั้งนั้นปฏิสังขรณ์ขึ้น ด้วยเงินอากรที่เก็บได้ในเมืองนี้ เช่นเดียวกับ*วัดบางพระ* แขวงเมืองชลบุรี ที่ว่ารัชกาลที่ ๔ ทรงปฏิสังขรณ์ วัดนี้ได้รับ*พระกฐินหลวง*นั้น ก็ไม่เป็นหลักแน่ทีเดียว เพื่อนำความเข้าใจว่าเป็นอย่างนั้น เพราะธรรมเนียมก่อนแต่นี้ เจ้าคณะเมืองอยู่วัดใด วัดนั้นก็ได้รับพระกฐินหลวง วัดคงคารามเป็นที่อยู่เจ้าคณะเมืองมานานแล้ว ได้รับพระกฐินหลวงโดยฐานนั้นก็เป็นได้ เดิมเป็นมาอย่างไรก็ตาม บัดนี้เป็นพระอารามหลวง ได้รับพระกฐินหลวง ในเวลานี้*พระพิศาลสมณกิจ* เจ้าคณะเมือง เป็นเจ้าอาวาส มี*พระครูสุวรรณมุนี*(๔๗) เจ้าคณะรอง มีพรรษาอายุกว่ามาก เป็นรองเจ้าอาวาสรวมกันอยู่เช่นนี้ คงได้ข้างหนึ่ง เสียข้างหนึ่งหรือไม่สะดวกด้วยกันทั้ง ๒ ข้าง ฯ

*วัดยาง*เป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้างใหญ่ ๆ ดูเหมือนเป็นวัดเก่า ได้รับปฏิสังขรณ์ใหม่ อยู่ตรงข้างละฟากถนนกับวัดคงคาราม *พระปลัดจันทร์* เป็นเจ้าอาวาส แต่*พระครูญาณเพชรรัตน์* เจ้าคณะแขวงเมือง ก็อยู่ที่วัดนี้ ฯ สามวัดหลังนี้อยู่ใกล้ ๆ กัน แต่มีพระสงฆ์วัดละมาก ๆ *วัดพระนอน* มีพระสงฆ์ ๒๒ รูป *วัดคงคาราม*มีพระสงฆ์ ๓๕ รูป *วัดยาง*มีพระสงฆ์ถึง ๕๘ รูป เป็น*มหานิกาย*ทั้งนั้น ฯ

๒๗. วันที่ ๑๘ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จกลับจากบิณฑบาตแล้ว ประทับเสวยเช้าที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีข้าราชการและชาวบ้านนำภัตตาหารมาถวายเหมือนในวันก่อน ๆ ทรงอนุโมทนาแล้ว เสด็จขึ้น ฯ วันนี้เป็นกำหนดที่จะเสด็จ*เมืองประจวบคีรีขันธ์* ก่อนแต่เสด็จ ได้ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการมุ่ย*เจ้าวัดนี้ ประทานพระรูปไว้สำหรับวัดนี้ด้วย ตรัสสั่งไวยาวัจกรในพระองค์ให้จ่ายกัปปิยภัณฑ์ เป็นส่วนทรงช่วยบำรุง*วัดใหญ่*ราคา ๒๐๐ บาท เป็นส่วนทรงช่วยปฏิสังขรณ์*วัดมหาธาตุ* อันถูกไฟไหม้ราคา ๑๐๐ บาท ประทานพระรูปแก่ผู้ว่าราชการเมือง

ประทานเหรียญต่างชั้นแก่ข้าราชการและราษฎรผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ ฯ

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ทรงรถยนต์ เสด็จเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษแล้ว เสด็จศาลากลางและศาล ผู้ว่าราชการตั้งเครื่องและอังคาสพระสงฆ์ที่ศาลากลางนั้น ทรงอนุโมทนาแล้ว ทรงรับเครื่องสักการของข้าราชการ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาที เสด็จจากศาลากลาง ประทับสถานีรถไฟเพื่อเสด็จเมืองประจวบคีรีขันธ์ต่อไป ฯ ที่สถานีมีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารทั้งฝ่ายพลเรือนคอยส่งเสด็จ ฯ

หมายเหตุเฉพาะตำบล ฯ ตำบลที่ตั้ง*เมืองเพชรบุรี*นี้ มีซากแห่งของก่อสร้างเหลืออยู่ ทั้งของก่อสร้างที่ยังรักษาอยู่ได้ ส่อความว่าเป็นเมืองเก่าแก่ ปูนเดียวกันกับ*เมืองสุโขทัย*และ*ลพบุรี* เป็นเมืองถือ*ศาสนาพราหมณ์*มาก่อนเหมือนกัน มีของก่อสร้างเป็นชิ้นเป็นอันมากหลาย ส่อว่าได้เคยเป็น*พระนครหลวง*ในแถบนี้ในปูนหนึ่ง ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้าง*พระนครคิรี*ที่ประทับบนยอด*เขามหาสวรรค์* เสด็จพระราชดำเนินมาประทับเป็นคราว ๆ บางคราวมีการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอที่นี่ ฯ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชวังใหม่ที่*ตำบลบ้านปืน* ฯ มีวัดเป็นอันมากอยู่ติด ๆ กันไป เช่น วัดในกรุงเก่า และวัดใน*เมืองนครศรีธรรมราช* แต่ประหลาดที่ยังรักษาอยู่ได้มากไม่ทรุดโทรมและร้างเหมือนวัดในสองเมืองนั้น อุโบสถและวิหารก่ออิฐ กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้น พระเจดีย์ไม่มีเป็นพื้น ทั้งพระสงฆ์ก็มีมาก ได้อาศัยตลาดเป็นที่โคจร ตลาดตั้งอยู่ทั้ง ๒ ฝั่งแม่น้ำ ทางฝั่งขวาเป็นสายยืดยาวสองฟากถนน ระยะทางเดินบิณฑบาต ตั้งแต่ต้นจนปลายตลาดตั้งชั่วโมง ยังมีตรอกซอยอีก ตลาดทางฝั่งซ้ายไม่ยืดยาวนัก เพราะมีวัดเป็นอันมาก ในเวลานี้ศาลากลางตั้งอยู่ทางฝั่งซ้าย ตลาด ๒ สายนั้น อาจเลี้ยงพระสงฆ์ได้ทั้งเมือง ตั้งแต่ไฟไหม้เมื่อศกหลังมา ได้ยินว่าร่วงโรยไป แม้อย่างนั้น ก็ยังอาจเลี้ยงพระสงฆ์อยู่ได้ ฯ ตำบลที่ชาวเมืองอยู่แน่นหนาก็ที่ตลาดนั้นเอง มีบ้านใหญ่ก็แต่บ้าน*พระยาสุรพันธุ์พิสุทธิ์*กระมัง บ้านเรือนราษฎรตั้งเรี่ยรายกันไปตามฝั่งน้ำก็มี ตามบกก็มี มีฝรั่ง*พวกมิชชันนารี*ตั้งสอน*ศาสนาคริสตัง ลัทธิโปรเตสตัน*นานมาแล้ว แต่จะ

สอนคนให้เข้ารีตได้เท่าไรหาทราบไม่ ฯ

เสด็จครั้งนี้ ยังทรงสอดส่องการคณะสงฆ์ได้ไม่พอ ตกลงพระหฤทัยว่า เสร็จการสอบความรู้สนามหลวงประจำปีแล้ว จักเสด็จตรวจคณะสงฆ์เมืองนี้ตามแขวงทั้งหลายอีกเที่ยวหนึ่ง ฯ

ตอนที่ ๖ เสด็จเมืองประจวบคีรีขันธ์ และเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

เวลาเที่ยงครึ่ง (แห่งวันที่ ๑๘ ธ.ค.) รถที่นั่งเคลื่อนจาก*สถานีเมืองเพชรบุรี* *พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์* ผู้ว่าราชการเมืองตามส่งเสด็จมาในรถที่นั่ง ฯ ตั้งแต่เพชรบุรีลงไป ทางรถไฟทำไปใกล้ภูเขาและตัดลงไปหาฝั่งทะเล ในที่บางแห่งอาจแลเห็นทะเลได้แต่ไกล ทำให้ภูมิภาคตามทางในตอนนี้งดงามน่าดูยิ่งนัก พื้นที่ในแถบนี้ยังว่างเปล่าอยู่มาก นอกจากมีการทำนาแห่งละเล็กละน้อย ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง ก็มีแต่ป่าและเขาทั้ง ๒ ข้างทางรถไฟ บรรดาราษฎรที่อยู่ตามชายทะเล โดยมากหาเลี้ยงชีพด้วยการประมงและผสมปศุสัตว์ เช่น โคกระบือขาย ส่วนพวกที่อยู่ลึกเข้าไปในป่าและตามชายเขา ทำไร่ทำนาและค้าขายของป่าต่าง ๆ

เมื่อรถที่นั่งถึง*สถานีหัวหิน* อันเป็นเขต*เมืองประจวบคีรีขันธ์* มีทั้งพระสงฆ์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ มี*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศววรฤทธิ์*(๔๘) *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาดิศรมหิป*(๔๙) ผู้เสด็จออกมาประทับหาความสำราญอยู่ที่ตำบลนี้ พร้อมด้วย*หม่อมเจ้าสฤษดิเดช* สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี และ*พระยาสิริธรรมบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองประจวบคีรีขันธ์เป็นต้น ได้ทรงปฏิสันถารแก่ท่านเหล่านั้นอยู่จนเวลารถเคลื่อนที่ พระสงฆ์และข้าราชการเมืองนี้ผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จบางท่าน มี*พระยาสิริธรรมบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ตามเสด็จมาในรถที่นั่ง ฯ ตำบลสถานีต่าง ๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึง ได้มีการตกแต่งประดับประดา พระสงฆ์สวดชัย-

มงคลคาถา และราษฎรคอยรับเสด็จตามสมควรแก่ตำบล ได้ทรงปฏิสันถารและประทานของแจกทุก ๆ สถานีไป

เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๗ นาที ถึง*สถานีเมืองประจวบคีรีขันธ์* มีพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรคอยรับเสด็จมากด้วยกัน พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พลตำรวจภูธรและเสือป่ายืนแถวเป่าแตรเดี่ยวรับเสด็จ เสด็จลง ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นตามสมควรแล้ว ทรงพระเก้าอี้หามเสด็จโดยถนน ตามทางมีราษฎรตั้งที่บูชาและตกแต่งหน้าบ้านหน้าร้านรับเสด็จ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาที เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับแรม ณ เชิง*เขาช่องกระจก* ระยะทางราว ๒๐ เส้นเศษ ฯ

๒๘. วันที่ ๑๙ ธ.ค. เช้า เสด็จบิณฑบาต ทรงพระดำเนินตามถนนหลวง เลี้ยวลงไปทางสถานี แล้วเสด็จกลับพลับพลา ประทานพระรูปแก่*พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์* ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ผู้ตามเสด็จมาแต่วานนี้และเฝ้าเพื่อทูลลากลับ พอได้เวลา เสด็จลงประทับที่ปะรำหน้าพลับพลามีพวกข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลประมาณ ๔๐ คนเศษ ประทานศีลแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน ทรงแสดงกัลยาณ-ธรรม ๕ อันเป็นธรรมคู่กับศีล ๕ จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของพวกข้าราชการและราษฎร พระสงฆ์สวดถวายพรพระแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานของแจกแก่เจ้าของสำรับแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๘ นาที เสด็จไปประทับที่ศาลากลาง ประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่พลตำรวจภูธรเสือป่าลูกเสือเหมือนที่เมืองอื่น แล้วเสด็จจากศาลากลาง ทรงพระดำเนินไปโดยถนนทางด้านใต้แห่งที่ว่าการเมือง ระยะทางประมาณ ๒๐ เส้นเศษ เข้าทอดพระเนตรวัด*เกาะหลัก* เสด็จเยือน*พระอธิการอิน* เจ้าอาวาส ผู้อาพาธอยู่ในเวลานี้ และประทานกัปปิยภัณฑ์เป็นค่าภัตตาหารแก่พระสงฆ์วัดนี้ตามสมควรแล้วทรงพระ-เก้าอี้หามเสด็จกลับ เวลาย่ำค่ำครึ่ง เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับ ฯ

เวลา ๒ ทุ่มล่วงแล้ว เสด็จออกพระสงฆ์ที่พลับพลา ตรัสถามความเป็นไปแห่งการวัดการพระศาสนา มีพระดำรัสสั่งคำค้านของ*พระครูสุทธาจารคุณ*[๕๐] รองเจ้าคณะเมือง ปรารภอธิกรณ์ปฐมปาราชิกในระหว่าง*นายศรีเมฆ โจทก์ เจ้าอธิการหว่าง วัดปากคลองปราณ* จำเลยแล้ว ทรงบังคับ*พระครูสุทธาจารคุณ*ผู้ประพฤติตนไม่สมควรเป็นผู้ใหญ่ ขวนขวายในอธิกรณ์จนเกินไป ไม่รู้จักระเบียบว่า อธิกรณ์ที่*สมเด็จพระมหาสมณะ*ประทานพระวินิจฉัยแล้ว ย่อมถึงที่สุด ยังกล้าคัดค้าน ตรัสให้ขอขมา และให้อยู่ในระหว่างถูกตำหนิโทษ ๑ ปี เพราะโทษที่ไม่รู้จักเคารพในการปกครอง ไม่ฟังคำบังคับบัญชาเจ้าคณะผู้ใหญ่เหนือตน แม้เป็น*สมเด็จพระมหาสมณะ*แล้ว *ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ใจความว่า อันการปกครองจะเรียบได้จำต้องอาศัยผู้น้อยรวมความมุ่งอยู่ในผู้ใหญ่ เคารพเชื่อฟังผู้เป็นหัวหน้า พึงดูตัวอย่างพระสงฆ์สาวกในกาลก่อน ๆ ท่านมุ่งอยู่แต่ในพระศาสดา ตลอดถึงได้ร่วมใจกับพระศาสดาช่วยกันประกาศพระศาสนาให้แพร่หลาย พระศาสนาจึงตั้งยั่งยืนสืบมาได้ ท่านทั้งหลายก็ควรรวมความมุ่งอยู่ในผู้ใหญ่เลื่อนขึ้นไปเป็นชั้น ๆ กัน ให้เหมือนพระสงฆ์สาวกมุ่งอยู่ในพระศาสดาฉะนั้น* ครั้นจบแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูทิม*[๕๑] *เจ้าวัดท่าม่วง* เจ้าคณะ*แขวงกำเนิดนพคุณ* และ*เจ้าอธิการบุนนาค*[๕๒] เจ้าวัด*หัวหิน* ผู้เอาใจใส่การวัดการพระศาสนา รักษาการณ์ในหน้าที่เรียบร้อย ทั้งเข้ากับชาวบ้านสนิทสนม สมควรเป็นผู้ใหญ่ ทรงปฏิสันถารและตรัส*อุปนิสินนกถา*แก่พระสงฆ์อยู่โดยสมควรแก่เวลา เมื่อพระสงฆ์ทูลลากลับ ได้โปรดให้ไวยาวัจกรในพระองค์จัดค่าพาหนะส่งพระสงฆ์ผู้มาแต่ไกล ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดเกาะหลัก*ไม่แปลกพระเนตร เป็นแต่เสด็จคราวนี้ได้ทอดพระเนตรเห็นมีพระสงฆ์มากขึ้นกว่าเมื่อเสด็จคราวก่อน (พ.ศ. ๒๔๕๕) เมื่อเสด็จคราวก่อนนั้น มีพระสงฆ์เพียง ๙ หรือ ๑๐ รูปเท่านั้น แต่เสด็จคราวนี้มีพระสงฆ์ถึง ๓๐ เศษ รองเจ้าคณะเมืองอยู่ที่วัดนี้แต่ไม่ได้อยู่ในตำแหน่งเจ้าอาวาส เป็นแต่ตั้งสำนักที่ว่าการคณะเท่านั้น

เพราะแต่เดิมไม่ได้อยู่ที่วัดนี้ พึ่งย้ายมาอยู่เมื่อภายหลังครั้งได้รับตำแหน่งเป็นรองเจ้าคณะเมืองแล้ว เพราะฉะนั้น ในส่วนการวัดจึงคงให้เป็นหน้าที่ของ*พระอธิการอิน* เจ้าอาวาสตามเดิม ฯ

๒๙. วันที่ ๒๐ ธ.ค. เช้าเสด็จบิณฑบาต ทรงดำเนินตามถนนหลวงไปทางใต้ มีผู้ทราบแล้วตักบาตรมากขึ้น แล้วเสด็จกลับมาประทับที่ปะรำหน้าพลับพลา มีพวกข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายมากกว่าเมื่อวานนี้ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน ด้วยกรณียธรรม ๒ ประการ คือบุพพการ และปฏิการ จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของข้าราชการและราษฎรเหล่านั้น ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ และทรงอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกแก่ผู้มาทำบุญแล้วเสด็จขึ้น ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๓ นาที เสด็จไปประทานพระโอวาทแก่นักโทษในเรือนจำ นักโทษเมืองนี้มีจำนวนเกือบ ๒๐๐ คน ต้องโทษโดยฐานทำร้ายร่างกายกับลักทรัพย์เป็นพื้น จบแล้ว เสด็จกลับพลับพลา ฯ เวลาค่ำ มีพวกข้าราชการและราษฎรเดินกระบวนแห่ผ้าป่ามาทอดในบริเวณที่ใกล้แห่งพลับพลา เสด็จลงประทับ ณ ปะรำ ประทานธรรมีกถา อนุโมทนาผ้าป่าโดยสังเขป แล้วทรงชักผ้าป่าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์เมืองนี้แล้ว เสด็จขึ้น ฯ

๓๐. วันที่ ๒๑ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตแล้วกลับมาประทับที่ปะรำหน้าพลับพลา ทรงเทศนาแก่ประชาชนผู้จัดภัตตาหารมาอังคาสพระสงฆ์ ทรงปรารภชื่อ*ตำบลเกาะหลัก* ซึ่งได้เสด็จมาพักแรมอยู่นี้ จึงทรง*แสดงธรรมด้วยเรื่องให้บุคคลมีเกาะมีที่พึ่งด้วยธรรม ๔ ประการ คือความหมั่น ความไม่ประมาท ความระวังตน ความข่มใจ เพื่อให้สมกับตำบลที่ชื่อว่า "เกาะหลัก"* ในที่สุดพระธรรมเทศนา ประทานพรแก่พวกทายกทายิกาทั้งหลาย ทรงถวายพรพระแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและทรงอนุโมทนา เสร็จแล้ว ประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๓ นาที เสด็จจากพลับพลาที่ประทับ ไปทรงทำ

อุโบสถใน*เรือเป็ดทะเล* ซึ่งเมืองจัดไว้ที่เชิง*เขาช่องกระจก* พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ โปรดให้*พระธรรมวโรดม*กับ*พระครูวินัยธรรม (สิน) วัดเบญจมบพิตร*เข้าด้วย *พระมหาทองคำ*สวดพระปาติโมกข์ จบแล้ว เสด็จลงสรงน้ำทะเล แล้วเสด็จกลับพลับพลาที่ประทับ ฯ เวลาเย็น *ช่วงภรรยาพระยาสิริธรรมบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมือง นำภรรยาข้าราชการเฝ้า ทรงปฏิสันถาร และประทานเหรียญกับหนังสือธรรมแจกตามสมควรแก่ชั้นแล้ว ประชุมพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดพระพุทธมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่เมือง จบแล้ว โปรดให้พระสงฆ์ในเมืองนี้สวดมนต์ถวายบ้าง สวดทำนองอย่างหัวเมือง แต่ดีขึ้นมาก เสียงแปร่งค่อยหายไป และว่าพยัญชนะไม่เพี้ยนเหมือนที่ได้ทรงฟังเมื่อเสด็จคราวก่อน ประทานรางวัลแก่พระสงฆ์เหล่านั้นทั่วทุกรูป เวลายามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

๓๑. วันที่ ๒๒ ธ.ค. เสวยเช้าที่พลับพลาแล้ว ประทานพระรูปแก่*พระยาสิริธรรมบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมือง และประทานเหรียญบ้าง หนังสือธรรมบ้าง แก่ข้าราชการเมืองนี้ผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ทรงพระเก้าอี้ เสด็จจากพลับพลาสู่สถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และข้าราชการตามส่งเสด็จ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นอยู่จนรถไฟมาถึงแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๒ นาที รถเคลื่อนจาก*สถานีเมืองประจวบคีรีขันธ์* ผ่าน*สถานีขั้นกระได บ่อนอก เมืองกุย วังพง*

เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ถึง*สถานีหัวหิน* พระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้ง ๒ พระองค์ ซึ่งได้ออกพระนามมาแล้ว ได้เสด็จมาคอยรับเสด็จอยู่ที่สถานีพร้อมด้วยพระสงฆ์และราษฎรในตำบลนี้ เสด็จลงจากรถ ทรงปฏิสันถารแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงพระดำเนินผ่านให้พระสงฆ์และราษฎรได้เฝ้าแล้ว เสด็จโดยรถม้าที่*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์*ทรงจัดไว้รับเสด็จ เสด็จประทับ ณ ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ฯ เวลาบ่ายราว ๔ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตร*วัดหัวหิน* อันอยู่ในตำบลนั้น เสด็จกลับแล้ว ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ

สวดพระพุทธมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *ตำบลหัวหินนั้น* อยู่ชายทะเล เป็นที่มีอากาศดี เหมาะแก่ผู้มาพักหาความสำราญ แต่ก่อนได้ยินว่ามีแต่หมู่บ้านน้อย ๆ เท่านั้น ตั้งแต่ทางรถไฟถึงตำบลนี้แล้ว ได้เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว มีบ้านเรือนราษฎรมากขึ้น ทั้งผู้คนก็มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่ามีถึงพันคนเศษ ในบางฤดูมีทั้งชาวกรุงเทพ ฯ ทั้งชาวต่างประเทศพากันมาเที่ยวและมาพักเพื่อหาความสำราญ ต่อไปในกาลข้างหน้า นับวันแต่จะเจริญขึ้นทุกที ฯ ส่วนการหาเลี้ยงชีพของราษฎรที่อยู่ในตำบลนี้ นอกจากหากินด้วยการประมง ก็มีการทำไร่ทำนาตัดไม้และการอื่น ๆ อันเหมาะแก่ท้องที่นั้น ฯ

วัดหัวหิน ที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้ ตั้งอยู่ในเข้าไปจากทะเลน้อยหนึ่ง ภูมิฐานดี มีอากาศโปร่งและมีลานกว้างขวาง มีของปลูกสร้างเช่น โรงอุโบสถ ศาลา และกุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้อง จัดเป็นวัดรุ่งเรืองได้อยู่ ในบัดนี้มีพระสงฆ์ถึง ๕๑ รูป *เจ้าอธิการบุนนาค* เป็นเจ้าอาวาสเป็นผู้มีพรรษาอายุ เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เอาใจใส่การวัดการพระศาสนา เป็นที่นับถือของประชาชน ฯ

๓๒. วันที่ ๒๓ ธ.ค. เป็นวันทรงพัก ประทับเสวยเช้าและเพลที่ตำหนักทั้ง ๒ เวลา *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์* ได้ทรงเอาเป็นพระธุระในเครื่องเสวย เวลาเพล มีพวกราษฎรในตำบลนั้นนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๕๐ ราย เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทาน และประทานของแจกแก่พวกราษฎรชาวบ้าน ฯ เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จทรงพระดำเนินทอดพระเนตรภูมิสถานตามแถบนั้นแล้วเสด็จกลับ ฯ ทรงถวายพระรูปแก่*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์* ไว้ที่ตำหนักนั้นแผ่นหนึ่ง เพื่อเป็นที่ระลึกถึงการเสด็จมาประทับ ฯ

๓๓. วันที่ ๒๔ ธ.ค. เสด็จจากหัวหินโดยรถไฟพิเศษ เช้า ๑ โมง ๑๒ นาที ลงที่*สถานีปราณเก่า* เช้า ๑ โมง ๔๒ นาที ที่สถานีมีผู้มาคอยรับเสด็จทั้งพระสงฆ์ทั้งราษฎร เสด็จบทจรจากนั้น ระยะทางราว ๑๐ เส้น

ถึง*วัดเมืองเก่า พระอธิการสวัสดิ์* เจ้าอาวาส นำพระลูกวัด ๕ รูป สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ เสด็จประทับเสวยเช้าที่วัดนี้ มีพวกราษฎรในตำบลนั้นจัดภัตตาหารมาคอยถวายอยู่ประมาณ ๒๐ ราย ครั้นเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์เสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้น วัดนี้ร่วงโรยไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน โบสถ์วิหารเป็นไม้เก่าชำรุด ประทานของแจกแก่พระสงฆ์วัดนี้ทั่วกันแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๔๗ นาที เสด็จจาก*วัดเมืองเก่า* ระยะทางราว ๖๐ เส้น

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง เสด็จถึง*วัดนาห้วย* อันเป็นที่ประทับร้อน พระสงฆ์วัดนี้ ๒๓ รูป มี*พระอธิการเปี่ยม* เจ้าอาวาส เป็นหัวหน้าสวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรบริเวณวัด ฯ *วัดนาห้วยนี้* ภูมิฐานวัดค่อนข้างดี ของก่อสร้างเป็นหลักฐานกว่าวัดเมืองเก่า มีอุโบสถก่อ กุฏี. ฝากระดานมากหลัง ทั้งรักษาสะอาดกว่า ฯ เสด็จประทับเสวยเพลที่ศาลาโถงพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ มีราษฎรชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาอังคาสพระสงฆ์ ประมาณ ๓๐ รายเศษ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทาน ด้วยเรื่องให้ยกตนขึ้นจากหล่ม ๔ ประการ คือความยากจน ๑ เสพของมึนเมา ๑ การทำบาปอกุศล ๑ ความมัวเมาในกามคุณ ๑ จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่ราษฎรชาวบ้าน ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว

เวลาบ่ายโมง ทรงพระดำเนินไปลงเรือที่นั่งที่ท่า เพื่อเสด็จ*ปากคลองปราณ* ประทับที่ท่า ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และชาวบ้านผู้ตามส่งเสด็จพอเป็นกิริยาแล้ว เสด็จลงประทับเรือฉลอม ผูกประทุน แต่งเป็นเรือที่นั่ง อันชาวบ้านปากคลองปราณจัดมารับเสด็จ เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๕ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่า พร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และคฤหัสถ์ตามเสด็จ ๘ ลำ ล่องลงไปตามลำแม่น้ำปราณ มีเรือราษฎรชาวบ้านประมาณ ๑๐ ลำ

ชักเรือที่นั่ง พร้อมทั้งเรือกระบวนเสด็จ คนลงเต็มทั้ง ๑๐ ลำ ลำละ ๒๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง เห่ร้องมาตามระหว่างทาง ฯ *แม่น้ำปราณนี้* เป็นแม่น้ำที่งดงามและอุดมไปด้วยปลาต่าง ๆ เมื่อแลไปข้างไหน ก็แลเห็นภูเขารอบข้าง ทั้งลำแม่น้ำวกไปวกมาน่าดูยิ่ง ถึงตำบลปากคลองปราณ เรือปลาอันจอดอยู่ตามแถบนั้น ชักธงสำหรับเรือ แสดงความยินดี มีพวกกรมการอำเภอและราษฎรในตำบลนั้นประมาณ ๑๐๐ คนเศษ คอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าว่าการอำเภอ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๗ นาที เรือที่นั่งเข้าจอดเทียบท่า เสด็จขึ้น มีพระดำรัสปราศรัยแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นตามสมควรแล้ว ทรงพระดำเนินผ่านไปโดยถนนตลาด เลียบหน้าบ้านราษฎร ระยะทางราว ๑๐ เส้น ถึง*วัดปากคลองปราณ* มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จเป็นอันมาก เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ ประทานพระโอวาทเป็น*อุปนิสินนกถา*แก่พวกราษฎร ด้วยเรื่องเคารพในฐานะควรเคารพ ครั้นจบแล้ว หญิงชื่อ*เคลือบ*ทูลเกล้า ฯ ถวายเรื่องราวกล่าวโทษ*พระครูสุทธาจารคุณ*ว่า เที่ยวพูดประจานเขาในสมาคมนั้น ๆ ว่า ทำชู้ด้วย*เจ้าอธิการหว่าง* ในอธิกรณ์นั้นเสด็จลงประทับที่ลานวัด ตรัสถามจำเลยพระสงฆ์และราษฎร ได้ความว่าตั้งแต่ประทาน*พระมหาสมณวินิจฉัย*ยกฟ้องของ*นายศรีเมฆ*แล้ว พระครูไม่ได้ช่องเพื่อจะกำจัด*เจ้าอธิการหว่าง* ไปในสมาคมนั้น ๆ ในการบวชนาคก็ดี ในการศพก็ดี ยกเรื่องนั้นขึ้นเล่า เพื่อนำผู้ฟังให้ลงสันนิษฐานเอาเป็นจริง ตรัสว่า เป็นการพูดประจานเขา ตรัสถาม*อำแดงเคลือบ*ถึงความปรารถนาของเขาว่าจะให้ทำอย่างไร เขากราบทูลว่า เขาปรารถนาเพียงจะกราบทูลขออารักขา เพื่อมิให้พระครูเที่ยวพูดประจานเขาต่อไปอีกเท่านั้น ทรงยกเรื่อง*พระสุธรรมเถรด่าจิตตคฤหบดี* มีพระพุทธาณัติให้สงฆ์ลง*ปฏิสาราณียกรรม* ให้ขอขมาโทษต่อจิตตคฤหบดี ในเรื่องนี้ ตรัสให้*พระครูสุทธาจารคุณ*ขอขมา*อำแดงเคลือบ* พอเสด็จลุกขึ้นจากที่ประทับ ราษฎรหมู่นั้นถวายสาธุการเสียงแซ่ไป เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ ประชุมพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่อำเภอ ฯ

๓๔. วันที่ ๒๕ ธ.ค. เสด็จออกแต่เช้า ประทับที่ปะรำหน้าศาลา มีพวกชาวบ้านจัดภัตตาหารมาคอยถวายอยู่ประมาณ ๖๐ ราย ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน ด้วยเรื่องให้ทำตนให้บริบูรณ์ ด้วยประโยชน์ทางคดีโลก และประโยชน์ทางคดีธรรม จบแล้วพระสงฆ์สวดถวายพรพระแล้ว เสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและทรงอนุโมทนาแล้ว ชาวบ้านชายหญิงถวายสักการ ประทานหนังสือแจกแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรภูมิสถานวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์ ฯ โบสถ์วัดนี้เป็นฝากระดานมุงกระเบื้อง กุฎีเป็นเครื่องผูก การรักษาวัดสะอาดดี มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป ฯ ก่อนแต่นี้ได้ทราบว่า*พระครูสุทธาจารคุณ* ผู้เป็นอริกับ*เจ้าอธิการหว่าง* ได้พยายามจะล้มวัดนี้ แต่ชาวบ้านในตำบลนี้ เป็นฝ่ายเจ้าอธิการหว่างทั้งนั้น ได้ช่วยกันเป็นกำลังแข็งแรง การที่พระครูพยายามจะล้มวัดนี้ จึงเป็นอันไม่สำเร็จ ฯ

ครั้นเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ในวัดทั่วแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง ทรงพระเก้าอี้ไปลงเรือที่ท่า พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาส่งเสด็จที่วัดแล้ว ตามเสด็จไปถึงท่า มีพวกกรมการอำเภอและราษฎรส่งเสด็จมาก ที่มีพาหนะตามส่งเสด็จจนตลอดทางก็มี ทรงเรือที่นั่งฉลอม ผูกประทุน ออกจาก*ปากคลองปราณ* ระยะทางประมาณ ๓ ชั่วโมงเศษ ถึง*ท่าปราณเก่า* เสด็จขึ้น ประทานของแจกแก่คนเรือทั่วกันแล้ว ทรงพระเก้าอี้หามเสด็จจากนั้นสู่สถานีปราณเก่า มีราษฎรชายหญิงเป็นอันมากมาคอยส่งเสด็จอยู่ที่สถานีประทับประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาส่งเสด็จเหล่านั้นโดยสมควรแก่เวลาแล้วเสด็จโดยรถไฟพิเศษ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที จากสถานีปราณเก่า ลงที่*สถานีหัวหิน* เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาที แล้วทรงพระเก้าอี้จากสถานีไปประทับแรม*วัดหัวหิน* ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เมื่อเตรียมเสด็จคราวนี้ *เจ้าอธิการบุนนาค* เจ้าวัดหัวหิน ได้สร้างกุฎี ฝากระดานขึ้นไว้ถวายเป็นตำหนักที่ประทับ พร้อมด้วยกุฎี และศาลา ที่พักพระและคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ ฝ่าย*พระเจ้าบรม-วงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์* ก็มีพระประสงค์จะใคร่ให้เสด็จประทับที่

ตำหนัก ทรงรับอาราธนาไว้แล้ว เสด็จครั้งแรกจึงประทับที่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ เสด็จครั้งหลังจึงประทับที่วัดหัวหิน เพื่อได้สมปรารถนาด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ฯ

๓๕. วันที่ ๒๖ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงประทับเสวยเช้าที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีพวกกรมการอำเภอและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลถวายอาหารบิณฑบาตประมาณ ๕๐ ราย ครั้นเสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนาด้วยกรณียะ ๒ ประการ จบแล้ว ทรงนำอนุโมทนาและประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้น ฯ เวลาเพล มีพวกราษฎรนำสำรับมาถวายเหมือนตอนเช้า โปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จลงฉันฉลองศรัทธาของเขา และโปรดให้แจกของแจกแก่ราษฎรเจ้าของสำรับทั่วกัน ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที เสด็จขึ้นประทับที่หอสวดมนต์ *เจ้าอธิการบุนนาค*นำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้า ประทานพระโอวาท ด้วยเรื่องวิธีการปกครอง การหมั่นเอาภารธุระพระศาสนาและความปฏิบัติสมควรแก่สมณะ แล้วประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้ ในการที่ได้เสด็จมาประทับอยู่ชั่วคราว ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการบุนนาค* ประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์ ประทานพระรูปแก่ท่านสมุหเทศาภิบาล และประทานเหรียญหนังสือธรรมผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พวกกรมการอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้านผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จทั่วกัน เวลา ๑ ทุ่มเศษ เสด็จกลับที่ประทับ ประชุมพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดพระพุทธมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ตำบล ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ *เมืองประจวบคีรีขันธ์* ตั้งสถานที่ว่าการเมืองอยู่*ที่ตำบลเกาะหลัก* ริมชายทะเล เป็นเมืองเล็กและยังไม่เจริญ ถนนหนทางและบ้านเรือนราษฎรยังไม่ครึกครื้น พื้นที่ยังรกร้างว่างเปล่าอยู่มาก แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ *อำเภอเมือง ๑ อำเภอปราณ ๑ อำเภอกำเนิดนพคุณ ๑*(๕๓) ฯ แต่เดิมสถานที่ว่าการของเมืองนี้ตั้งอยู่ที่*ปราณเก่า* พึ่งย้ายมาตั้งที่ตำบลเกาะหลักนี้ได้สัก ๗ ปี ตั้งแต่ย้ายมาตั้งที่นี่ มีคนมาอยู่มากขึ้น ส่วนที่ปราณเก่า ร่วงโรยลง ฯ

*วัดในเมืองนี้*มีน้อย ในฝ่ายคณะสงฆ์จึงมีแต่เจ้าคณะรอง *พระครูสุทธาจารคุณ*รับตำแหน่ง ไม่ได้ตั้งเจ้าคณะเมือง จัดเป็นคณะแขวง แต่ที่อำเภอกำเนิดนพคุณ *พระครูทิม วัดท่าม่วง* เป็นเจ้าคณะแขวง ในอำเภอเมือง และในอำเภอปราณ จัดเป็นเพียงคณะหมวด ในอำเภอละหมวด *เจ้าอธิการอิ่ม วัดอู่ตะเภา* เป็นเจ้าคณะหมวดในอำเภอเมือง *เจ้าอธิการบุนนาค วัดหัวหิน* เป็นเจ้าคณะหมวดในอำเภอปราณ เสด็จมาครั้งนี้ตรัสให้สมทบคณะหมวดในอำเภอเมืองกับคณะหมวดในอำเภอปราณ ยกขึ้นเป็นคณะแขวงเมือง โปรดให้*เจ้าอธิการบุนนาค*เป็นเจ้าคณะแขวง บัดนี้คณะสงฆ์ในจังหวัดนี้จึงจัดเป็น ๒ แขวง แขวงเมือง ๑ แขวงกำเนิด-นพคุณ ๑ ฯ

วัดในเมืองนี้ ซึ่งได้เห็นเป็นวัดประจำตำบลทั้งนั้น *วัดหัวหิน*เป็นรุ่งเรืองกว่าทั้งนั้น นอกจากนั้นพอเป็นวัด มีของปลูกสร้างเป็นฝากระดานรวมทั้งเมืองทราบว่าเพียง ๒๘ วัดเท่านั้น ทั้งเป็นสำนักสงฆ์โดยมาก มีพระสงฆ์วัดหนึ่ง ๆ โดยคิดเฉลี่ยถัวกันราววัดละ ๑๓ รูป ฯ

ความเป็นไปของพระสงฆ์ ไม่บริบูรณ์ บิณฑบาตได้ไม่ค่อยพอฉันชาวบ้านหาของแห้งมาไว้ให้ทำฉันที่วัด วัดที่อยู่ในหมู่คนมากค่อยดีหน่อย ฯ ความประพฤติและการนุ่งห่มเรียบร้อยโดยมาก ฯ การเรียนนับว่ายังไม่มีอะไรเป็นหลักฐานเลย ฯ

อธิกรณ์อื่นไม่มี นอกจากเรื่อง*เจ้าอธิการหว่าง ที่พระครูสุทธา-จารคุณ* ถูกทรงตำหนิโทษ และถูกทรงบังคับให้ขอขมาดังกล่าวแล้ว ฯ ตั้งแต่ ๑๓ ปีถึง ๑๕ ปีล่วงมาแล้ว มีเสียงเล่าลือว่า เจ้าอธิการหว่างล่วงปฐมปาราชิกสิกขาบทด้วยหญิงมีชื่อ เป็นแต่ลือกันไปจนเงียบเสียงไปเอง ต่อมา *เจ้าอธิการหว่าง*ได้รับตราตั้งเป็นอุปัชฌายะจากกระทรวงธรรมการ พระครูก็ไม่ได้คัดค้าน ภายหลังแต่เสียงเล่าลือสงบแล้ว ๗ ปีหรือ ๘ ปี พระครูหยิบอธิกรณ์เรื่องนี้ขึ้นพิจารณา ตามคำโจทก์ของชายผู้หนึ่ง ชื่อ*นายศรีเมฆ* ผู้อยู่ต่างถิ่นจากวัดปากคลองปราณ ไม่เกี่ยวข้องในคดี ผู้โจทก์ก็ไม่ได้เห็นเอง เป็นแต่เก็บคำบอกเล่าหรือคำเล่าลือมาโจทก์ พระครูมีหมาย

เรียกจำเลย จำเลยบิดพลิ้ว พระครูพิจารณาพยานโจทก์ฝ่ายเดียว แล้วส่งเจ้าคณะตัดสิน ตั้งแต่*พระราชมุนี (ชม)*[๕๔] จนถึง*พระธรรมวโรดม* ไม่มีเจ้าคณะมณฑลรูปใดรูปหนึ่งได้ตัดสิน พระธรรมวโรดมเรียกตัวจำเลยมาให้การและสืบพยานฝ่ายจำเลยแล้ว ส่งสำนวนมาขอเรียนพระปฏิบัติ *สมเด็จพระมหาสมณะ*ตรัสสั่งให้ยกฟ้องของโจทก์เสีย ทรงอ้างเหตุว่าเป็นความเก่านานมาแล้ว โจทก์ไม่ได้เกี่ยวข้อง ไม่ได้เห็นเอง พยานไม่พอจะฟัง ฝ่ายจำเลยก็มีพิรุธอยู่บ้าง ข้อภายนอกที่ปรากฏ เช่น ไปทำเรือนให้โยมที่*บ้านปรือใหญ่ ตำบลสามร้อยยอด* ที่พยานจำเลยเองก็เบิกถึง ยังปฏิเสธเสียได้ แต่การปฏิเสธนี้ อาจได้รับความเสี้ยมสอนจากทนายความก็เป็นได้ จะถือเอาเป็นสำคัญยังไม่พอ ถ้าสงฆ์หมู่ใดรังเกียจ ห้ามจำเลยไม่ให้เข้าสังวาส ถ้าสงฆ์หมู่ใดไม่รังเกียจ จำเลยจะเข้าสังวาสด้วยก็ได้ จำเลยจะควรเป็นเจ้าอาวาสเป็นอุปัชฌายะต่อไปหรือไม่ เอาไว้ดูความนับถือของราษฎรและพระสงฆ์ก่อน พระครูไม่อาจล้มเจ้าอธิการหว่างทางอธิกรณ์แล้ว คราวนี้แสดงตัวเป็นฝ่ายโจทก์ เที่ยวโฆษณาความเสียของจำเลยในที่นั้น ๆ และมีหนังสือเข้าไปต่อว่า*กรมราชบัณฑิต* ผู้ออกหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ที่ลงพระดำรัสสั่งอธิกรณ์เรื่องนี้ว่า *สมเด็จพระมหาสมณะ*ไม่ทรงรู้จักพิเคราะห์คำพยาน ในคราวเสด็จออกมาตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลราชบุรีคราวนี้ แต่ยังไม่ทันเสด็จถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมื่อเสด็จถึงนั่น ได้ทรงตำหนิโทษว่าประพฤติไม่สมควรเป็นผู้ใหญ่ ขวนขวายในอธิกรณ์จนเกินไป และไม่รู้จักในระเบียบว่า อธิกรณ์ที่สมเด็จพระมหาสมณะประทานพระดำรัสสั่งแล้ว ย่อมถึงที่สุด กล้าคัดค้านเข้ามา โทษของพระครูสมควรจะถอดเสียจากสมณศักดิ์ แต่ในเวลาเสด็จมา ไม่มีพระประสงค์จะให้ผู้ใดผู้หนึ่งถึงความเสื่อมเสีย จึงทรงบังคับให้ขอขมา และให้อยู่ในระหว่างถูกตำหนิโทษ ๑ ปี เพื่อให้ทำแก้ตัว ฯ ทรงใคร่จะสอดส่องให้ตระหนัก ได้เสด็จไปถึง*วัดปากคลองปราณ* ได้ทรงพบว่า ไม่มีชาวบ้านเป็นอริหาความใส่เจ้าอธิการหว่างเลย เป็นพวกเดียวกันทั้งตำบล เป็นฝ่ายนับถือเจ้าอธิการหว่างทั้งนั้น เสียงลือก็ไม่ได้เกิดขึ้นที่นั่น เป็นเสียงเกิดขึ้นที่อื่น เมื่ออธิกรณ์ยังไม่

ได้ตัดสิน ผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑลสั่งล้มวัดนั้นคราวหนึ่งแล้ว เมื่อได้ตัดสินยกฟ้องแล้ว ได้ถอนคำสั่งนั้น ให้เจ้าอธิการหว่างเป็นเจ้าอาวาสต่อไป แต่ยังไม่อนุญาตให้เป็นอุปัชฌายะ ชาวบ้านจะบวชกุลบุตรต้องนิมนต์อุปัชฌายะมาจากอื่น อุปัชฌายะให้อุปสมบทแล้ว พาภิกษุใหม่ไปอยู่ที่อื่นเสีย นี้เป็นพยายามจะล้มวัดนั้น ด้วยไม่ให้มีพระเหลือ แต่ไม่กระจ่างว่าเป็นอุบายของพระครู เป็นแต่อุปัชฌายะแก้ว่า ตนเองไม่ได้รังเกียจเจ้าอธิการหว่าง แต่ทำอย่างนั้นเพราะกลัวอำนาจพระครู วัดนั้นมีวัดเดียวเป็นวัดตำบล หมู่บ้านมีมาก ทั้งมั่งคั่ง ไม่ควรจะล้มวัดนั้นเลย ชาวบ้านกราบทูลขอพระอนุญาตให้พระชาวบ้านนั้นได้มาอยู่วัดนั้น เมื่อเสด็จกลับมาหัวหินแล้ว ทรงสอบถามดู สมัครไปอยู่ทุกรูป ได้ทรงอนุญาตให้ไป เมื่อความปรากฏขึ้นเช่นนี้ เจ้าอาวาสบางรูปผู้ตั้งรังเกียจยอมถอนรังเกียจ ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองไม่มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่ามี ๒๐,๐๐๐ เศษ ๆ พวกที่อยู่แถบดอน ๆ ขึ้นไป มักทำไร่ทำนากันโดยมาก ฝ่ายพวกที่อยู่ริมชายทะเลหาเลี้ยงชีพด้วยการประมง สังเกตเฉพาะที่ได้เห็นในตำบลที่เสด็จ เป็นคนพอมีอันจะกิน เอาใจใส่ในการวัดการศาสนาปานกลาง ในวัดที่เจ้าอาวาสเป็นผู้กว้างขวาง โอบอ้อมอารี เขาก็เอาใจใส่ช่วยเป็นธุระแข็งแรง ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนตั้งสอนทั่วไปตามวัดในท้องถิ่น มีทั้งโรงเรียนรัฐบาล ทั้งโรงเรียนประชาบาล สอนถึงชั้นประถม ๓ เป็นอย่างสูง ฯ

๓๖. วันที่ ๒๗ ธ.ค. ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ปะรำ มีราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนวันก่อน เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานของแจกแก่พวกราษฎรผู้มาทำบุญ และพวกแม่ครัววัดผู้ทำเครื่องและอาหารถวายพระสงฆ์ ทรงอำนวยพรแก่ราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จจากวัดหัวหิน ประทับสถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และข้าราชการกับราษฎรเป็นอันมากตามส่งเสด็จ มีกองตำรวจภูธรและกองนักเรียนคอยส่งเสด็จด้วย ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาส่งเสด็จเหล่านั้นอยู่

พอได้เวลาแล้ว เสด็จขึ้นรถไฟพ่วงพิเศษ

เวลาเช้า ๑ โมง ๓๒ นาที รถเคลื่อนจาก*สถานีหัวหิน* แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ *พระยาสิริธรรมบริรักษ์* ผู้ว่าราชการเมือง ตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จถึงเมืองเพชรบุรี เมื่อรถที่นั่งถึง*สถานีเพชรบุรี*และ*ราชบุรี* มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรคอยรับเสด็จดุจคราวก่อน ๆ เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๘ นาที ถึง*สถานีนครปฐม* มีพระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป มี*พระพุทธรักขิต* เจ้าคณะเมืองเป็นประธาน และข้าราชการประมาณ ๒๐ คน มี*เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์*[๕๕] สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี เป็นประธาน ได้ประทานเครื่องสักการแก่*พระพุทธรักขิต* เชิญไปบูชาพระปฐมเจดีย์ และทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นอยู่จนเวลารถออก

เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๓ นาที ถึง*สถานีบางกอกน้อย* มีพระสงฆ์และข้าราชการมาคอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก พระสงฆ์ มี*พระพรหมมุนี* *พระญาณวราภรณ์* *พระธรรมปาโมกข์* *พระธรรมไตรโลกาจารย์*เป็นต้น และคฤหัสถ์ มี*พระยาศรีวรวงศ์* *พระยาเมธาธิบดี* *พระยาธรรมการบดี* เป็นต้น คอยรับเสด็จ เสด็จลงทรงปฏิสันถาร ตรัสเล่าถึงการเสด็จตามสมควรแล้ว ทรงเรือยนต์เสด็จข้ามฟากไปขึ้นท่ากรมตำรวจภูธร แล้วประทับรถยนต์ เสด็จกลับ*วัดบวรนิเวศวิหาร* ฯ

ตอนที่ ๗

เสด็จอำเภอนายาง และอำเภอเมือง

๓๗. วันที่ ๕ มีนาคม เวลาเช้า ๒ โมง ทรงรถยนต์ เสด็จจาก*วัดบวรนิเวศวิหาร* สู่ท่าที่ว่าการกรมตำรวจภูธร ประทับเรือยนต์ เสด็จข้ามฟากไปขึ้นท่า*สถานีรถไฟสายบางกอกน้อย* มีพระสงฆ์และข้าราชการมาคอยส่งเสด็จดุจคราวก่อน ทรงปฏิสันถารแก่ท่านเหล่านั้น พอได้เวลาแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๘ นาที รถเคลื่อนจากสถานี

เช้า ๒ โมง ๔๓ นาที ถึง*สถานีบ้านเขมร* แขวงเมืองนครปฐม *พระพรหมมุนี* เจ้าคณะรองหนเหนือ ผู้บัญชาการคณะมณฑลนครชัยศรี กับ*พระยาสิริชัยบุรินทร์* ผู้ว่าราชการเมืองนครปฐมมาคอยรับเสด็จที่นี่ พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการในแขวงเมืองนี้ เสด็จลงจากรถที่นั่ง ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นพอเป็นกิริยาแล้ว เสด็จจากนั้นโดยเรือกลไฟของเมืองนี้ ขึ้นไปตาม*ลำน้ำนครชัยศรี* ระยะทางประมาณ ๑๕ นาที ถึง*วัดสัมปทวน* มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จ และมีปะรำ ดาดผ้าขาวผ้าแดง ตกแต่งสถานที่รับเสด็จ เสด็จขึ้น ทรงพระดำเนินผ่านแถวให้พระสงฆ์และราษฎรได้เฝ้าแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถ ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัด ฯ

วัดนี้เป็น*วัดธรรมยุต* อยู่ริมน้ำฝั่งขวามือ ภูมิฐานวัดดี เป็นรมณียะอยู่ อุโบสถก่ออิฐ สร้างใหม่ใหญ่ ๕ ห้อง และมีกุฎี ฝากระดาน หลังคามุงกระเบื้องเป็นแถวกันดี วัดนี้มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป สามเณร ๖ รูป *พระอธิการวง* พรรษา ๑๐ อายุ ๓๓ เป็นเจ้าอาวาส เป็นพระเคยได้รับศึกษาอยู่ในสำนัก*วัดเทพศิรินทร์* ท่าทางคล่องแคล่ว รู้การรู้งาน ทั้งเอาใจใส่การวัดการพระศาสนา รักษาวัดสะอาดเรียบร้อยดี ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* เป็นประสาทการ

เวลาจวนเพล เสด็จประทับศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรจัดสำรับคาวหวานมาถวาย ประทับเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว เสด็จเข้าในอุโบสถ ประทานพระธรรมเทศนา ด้วยเรื่องสามัคคี อันเป็นธรรมมีอุปการะมาก ครั้นจบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนา ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่ราษฎรเจ้าของสำรับ แล้วเสด็จขึ้นประทับพักบนกุฎีเจ้าอาวาส ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๕๓ นาที เสด็จทรงพระดำเนินออกจาก*วัดสัมปทวน* เพื่อเสด็จกลับมาขึ้นรถไฟที่สถานี เสด็จทอดพระเนตร*วัดแค*ในระหว่างทาง ทรงพระดำเนินต่อมาถึงสถานีรถไฟ นายสถานีจัดที่ประทับถวายโดยเอื้อเฟื้อ

และจัดปานะหมากพลูบุหรี่เลี้ยงพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ พอรถไฟมาถึง เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานี *พระพรหมมุนี พระยาสิริชัยบุรินทร์* และ*พระอธิการวง*ตามเสด็จมาในรถที่นั่ง รถผ่านสถานี*บ้านท่าแฉลบ*และ*ต้นสำโรง*

เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๗ นาที ถึง*สถานีเมืองนครปฐม* มีพระสงฆ์ประมาณ ๒๐ รูป มี*พระพุทธรักขิต*เจ้าคณะเมืองนครปฐมเป็นหัวหน้า ข้าราชการประมาณ ๑๕ คน มี*พระยามหาอำมาตยาธิบดี*[๕๖] อุปราชมณฑลภาคตะวันตก และสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี *เจ้าพระยาศรีวิชัยชนินทร์* สมุหเทศาภิบาลเก่า และ*พระยาบำเรอศักดิ์*สมุหพระราชมณเฑียร เป็นหัวหน้าคอยรับเสด็จ เสด็จลงทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการเหล่านั้นแล้ว เสด็จโดยรถยนต์หลวงสู่องค์*พระปฐมเจดีย์* ทรงถวายเครื่องสักการเป็นพุทธบูชาแล้ว ทรงรถยนต์เสด็จจากนั้นไปยังสำนักสงฆ์*วัดพระปฐมเจดีย์* ประทับที่*ตำหนักยาเหล*[๕๗] ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๕ นาที *สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า*[๕๘] ซึ่งเสด็จมาประทับแรมอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเยือนที่*ตำหนักยาเหล* เวลา ๑ ทุ่ม เสด็จกลับ ฯ ในคืนนี้ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระพุทธรักขิต* และ*พระอธิการวง วัดสัมปทวน* เป็นประสาทการ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดสัมปทวน*ที่เสด็จเมื่อเช้าวันนี้นั้น เดิมเป็นวัด*มหานิกาย* พระสงฆ์เป็น*ลาว* มีไม่กี่รูป ทั้งของปลูกสร้างก็ทรุดโทรมพึ่งโอนมาเป็น*วัดธรรมยุต*ก่อนหน้านี้ไม่กี่ปี ฯ เหตุที่โอนมานั้น คือ *พระอธิการโล่ง* เจ้าวัดสัมปทวนรูปก่อน เดิมเป็นมหานิกายอยู่ที่*วัดแค* ไปแปลงเป็นธรรมยุตมาจากสำนัก*พระพุทธวิริยากร (จิตร) วัดสัตตนารถปริวัตร* ราชบุรี แล้วกลับมาอยู่วัดแคตามเดิม มีเพื่อนภิกษุสามเณรธรรมยุตมาอยู่ด้วย มีชาวบ้านนับถือ ที่วัดแคจึงมีเป็น ๒ สำนัก ทั้งมหานิกายทั้งธรรมยุตเข้ากันไม่ได้ ทรงทราบข่าวนั้นแล้ว จะทรงย้ายพระธรรมยุตไปเสียทีเดียวก็มีมากแล้ว จึงทรงขอโอน*วัดสัมปทวน*ที่ร่วงโรยนั้นมา ย้าย

พระมหานิกายที่นั่นไปสมทบอยู่*วัดแค* ย้ายพระธรรมยุตจาก*วัดแค*มาอยู่*วัดสัมปทวน* ตั้งแต่นั้นมามีทายกช่วยทำนุบำรงวัดสัมปทวนรุ่งเรืองขึ้น *พระยาสโมสรสรรพการ (พัด)* สร้างอุโบสถขึ้นใหม่ ขยายใหญ่กว่าของเดิม พวกทายกนอกนั้น ได้ช่วยกันสร้างวิหาร ศาลา และเสนาสนะเป็นต้นขึ้น *พระอธิการโล่ง*มาอยู่ได้ไม่ช้า ก็อาพาธถึงมรณภาพ *พระอธิการวง* ได้เป็นเจ้าอาวาสสืบมา มีอัธยาศัยอ่อนโยน ตั้งหน้าเพื่อจะเข้ากันกับพระมหานิกาย แต่ยังเข้าไม่ได้สนิท เสด็จคราวนี้ทั้ง ๒ วัด บางทีจะเป็นทางโยงให้สนิทกันเข้าได้ ฯ เสด็จประทับแรมที่นครปฐมวันนี้ เพื่อเฝ้าสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า แต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงแสดงสามีจิกรรม เสด็จพระราชดำเนินมาสู่ตำหนักที่ประทับก่อน เพื่อไม่ต้องเสด็จไปเฝ้าถึงพระราชวังสนามจันทร์ ฯ

๓๘. วันที่ ๖ มี.ค. ก่อนเสวยเช้า เสด็จออกให้พระสงฆ์เฝ้าที่กุฎี*พระพุทธรักขิต* ประทานของแจกแก่พระสงฆ์ ประทานพระรูปไว้สำหรับวัดนี้ เพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ได้เสด็จมาประทับ แล้วเสด็จทอดพระเนตรหมู่กุฎี พอพวกทายกทายิกามาประชุมกันพร้อมแล้ว เสด็จประทับศาลาทรงเทศนาด้วยเรื่องให้รู้จักถือเอาสาระแห่งชีวิต จบแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ และทรงอนุโมทนา ฯ เสร็จแล้วประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่ชาวบ้าน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ทรงรถยนต์ของท่านสมุหเทศาภิบาลเสด็จจากสำนักสงฆ์*วัดพระปฐมเจดีย์* ไปทรงนมัสการพระปฐมเจดีย์อีกครั้งหนึ่ง แล้วไปประทับยังสถานีรถไฟ มีพระดำรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการผู้มาส่งเสด็จ ประทานพระรูปแก่*พระยามหาอำมาตยาธิบดี* และ*พระยาสิริชัยบุรินทร์* ประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่ข้าราชการครั้นจวนเวลารถออก เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เวลาเช้า ๔ โมง ๒๑ นาที รถเคลื่อนจาก*สถานีเมืองนครปฐม* *หม่อมเจ้าสฤษดิเดช* สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี เสด็จมาเข้ากระบวนโดยเสด็จด้วย เพื่อตามเสด็จถึงราชบุรี เมื่อรถที่นั่งถึง*สถานีเมืองราชบุรี*และ*เมืองเพชรบุรี*

มีทั้งพระสงฆ์ทั้งข้าราชการคอยรับเสด็จ ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๔ นาที ถึง*สถานีเขาทโมน* แขวงเมืองเพชรบุรี มีพระสงฆ์และราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จเป็นอันมาก มี*พระธรรมวโรดม* เจ้าคณะรองหนใต้ ผู้บัญชาการคณะมณฑลราชบุรี ผู้ออกมาเตรียมการคอยรับเสด็จที่นี่ และ*พระพิศาลสมณกิจ* เจ้าคณะเมืองเพชรบุรี และ*พระครูวิริยสาร* เจ้าวัด*หัวหิน* แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์เป็นต้น พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พลตำรวจภูธรยืนเข้าแถวรับเสด็จ เสด็จลงทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรตามสมควรแล้ว เสด็จบทจรไปวัด*เขาทโมน* อันตั้งอยู่ที่กลางทุ่งทางทิศตะวันตก ห่างจากสถานีรถไฟไปราว ๑๐ เส้น มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่วัดอีก เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จกลับออกมาประทับที่ปะรำ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กพอเป็นสังเขปแล้ว

เสด็จไปทอดพระเนตร*วัดห้วยเสือ* ระยะทางจากวัดเขาทโมน ๔๐ เส้น เวลาเสด็จ ๔๙ นาที ฯ วัดนี้แคบ ภูมิฐานไม่ดี แต่รักษาเตียน โบสถ์ฝากระดานมุงกระเบื้อง ศาลาเป็นเครื่องไม้เหมือนกัน กุฏีเป็นฝากระดานฝาขัดแตะ มุงจากเกือบทั้งนั้น *พระอธิการรอด* เป็นเจ้าอาวาส ฯ ทอดพระเนตรวัดนี้แล้ว

เสด็จกลับวัด*เขาทโมน* เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น วัดนี้พื้นวัดรักษาดี ในอุโบสถศาลาและกุฎีปัดกวาดเรียบร้อย โปรดว่ารู้จักรักษา และประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการใหม่* ผู้เป็นเจ้าอาวาสแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญที่วัดจัดไว้เป็นที่ประทับแรม ฯ เวลาค่ำ เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรชาวบ้าน ทรงแสดงกำลังกาย อันเป็นกำลังสำคัญของผู้ครองเรือนจบแล้ว พวกชาวบ้านถวายสักการดอกไม้ธูปเทียน ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจก ทรงปฏิสันถาร และตรัส*อุปนิสินนกถา*อยู่โดยสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดเขาทโมน*นี้ มีภูมิฐานดี อุโบสถสร้างใหม่ ฝาผนังก่ออิฐถือปูน มุงกระเบื้องซิเมนต์ มีกุฎีเป็นหมู่ใหญ่ และปลูกได้ระเบียบเรียบร้อยดี มีพระสงฆ์ถึง ๒๔ รูป พระที่มีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ถึง ๑๕ ก็มี และมีพระสวดปาติโมกข์ได้หลายรูป ได้ทำอุโบสถอยู่ ฯ *พระอธิการใหม่* เป็นผู้เอางานเอาการ ได้ปฏิสังขรณ์อุโบสถเสร็จมาแล้วหลังหนึ่ง บัดนี้กำลังสร้างกุฎีขึ้นอีกหลังหนึ่ง เป็นกุฎีตึก ๒ ชั้น จวนสำเร็จแล้วเหมือนกัน ควรเป็นตัวอย่างแห่งเจ้าอาวาสที่ดีได้รูปหนึ่ง ฯ

๓๙. วันที่ ๗ มี.ค. เวลาเช้า พวกราษฎรชาวบ้านมาเข้าแถวตักบาตรที่ลานวัด นั่งชักแถวยาว คนราว ๔๐๐ เศษ เสด็จออกจากที่ประทับ ทรงรับบิณฑบาตแล้ว เสด็จประทับเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ปะรำ พวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายราว ๑๐๐ เศษ เสวยแล้วทรงอนุโมทนาไว้ทีหนึ่งแล้ว พอพวกชาวบ้านบริโภคอาหารกันแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงกำลังอีก ๓ ประการ คือกำลังทรัพย์ กำลังคุณ และกำลังพวกพ้อง สืบอนุสนธิจากเมื่อคืนนี้ จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ทรงรับของถวายแห่งชาวบ้าน มีน้ำตาลโตนดเป็นพื้น แล้วเสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

เวลาเพล มีพวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายเหมือนเมื่อเช้า เสวยแล้ว ประทานเหรียญกับหนังสือแก่พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ ทรงแจกหนังสือกับผ้าเช็ดหน้าแก่ราษฎรที่เป็นผู้ใหญ่ ประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงการเสด็จ และโปรดให้ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายกัปปิยภัณฑ์ เป็นของทรงช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดนี้ ๑๐๐ บาท ฯ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๖ นาที เสด็จจาก*วัดเขาทโมน*ไปสู่สถานี มีพระสงฆ์และราษฎรชายหญิงตามส่งเสด็จ ฯ ราษฎรในตำบลนี้ เป็นไข้กันชุกชุม บางคนทั้งกำลังป่วยอยู่ก็ยังมาเฝ้า โปรดให้*พระครูวินัยธรรม* (เป้า) แจกยาแก่คนผู้ต้องการ ฯ พอได้เวลาแล้ว เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที รถเคลื่อนจาก*สถานีเขาทโมน* ผ่าน

สถานีหนองไม้เหลือง หนองจอก หนองศาลา หนองตาพต มีพระสงฆ์และคฤหัสถ์รับเสด็จทุก ๆ สถานี

เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาที ถึง*สถานีบ้านชะอำ* มีพระสงฆ์และพวกกรมการอำเภอ พร้อมทั้งราษฎรหลายร้อยรับเสด็จ *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์* ซึ่งเสด็จไปประทับแรมอยู่ที่หัวหิน เสด็จมาประพาสที่ชะอำในวันนี้ ทรงรับเสด็จอยู่ที่นี่ด้วย เสด็จลงทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จ แล้วเสด็จบทจรจากสถานี ระยะทาง ๙ เส้น ถึง*วัดชะอำ* อันเป็นที่ประทับแรมในวันนี้ มีพระสงฆ์ยืนแถวสวดถวายชัยมงคลที่ริมทางเข้าวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จขึ้น*เขาชะอำ* ทอดพระเนตรถ้ำ เสด็จลงจากเขาประทับที่แคร่ใต้ต้นไม้ตามลาน ทรงปราศรัยแก่ราษฎรชาวบ้านผู้พากันมาเฝ้า ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ในลำดับนั้น เสด็จออกให้พระสงฆ์เฝ้าที่หอสวดมนต์ ตรัสถามความเป็นไปแห่งวัดและพระสงฆ์ ทรงสั่งสอนด้วยการปฏิบัติพระศาสนา ตลอดถึงการปกครองเวลาจวน ๒ ทุ่ม เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้าน ด้วยกรณียธรรม ๒ ประการ คือบุพพการ และปฏิการ จบแล้วประทานของแจกเหมือนในตำบลอื่น เวลายามเศษ เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดชะอำนี้* มีพระสงฆ์อยู่ ๑๙ รูป *พระอธิการเวค* พรรษา ๑๙ เป็นเจ้าอาวาส เป็นพระกำลังควรแก่การงาน รักษาวัดสะอาดสะอ้านเรียบร้อย โบสถ์ฝาไม้ กุฎีมีหลายหลัง ตั้งเป็นหมู่ ฝากระดานบ้าง ฝากระแชงอ่อนบ้าง มุงจาก ฯ ความเป็นไปของพระสงฆ์ไม่อัตคัด พระไม่ต้องไปบิณฑบาตไกล มีหมู่บ้านอยู่ใกล้ ๆ ทั้งชาวบ้านก็เอาใจใส่อยู่ ฯ

๔๐. วันที่ ๘ มี.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรในตำบลนั้น เสด็จกลับแล้ว ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการเวค* เจ้าอาวาส ประทานพระรูปไว้เป็นที่ระลึกที่วัดนี้ และประทานกัปปิยภัณฑ์ราคา ๑๐๐ บาท เป็นของช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดนี้ เวลาเช้า ๒ โมง ๕ นาที เสด็จลงประทับที่ปะรำ มีพวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายราว ๑๐๐ ราย ประทับเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์

แล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ว่าด้วยความสามัคคี อนุโมทนาภัตตทาน ของชาวบ้าน จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนา ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่ราษฎรเจ้าของสำรับ แล้วเสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

เวลาเพล มีพวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาเลี้ยงพระสงฆ์ เหมือนเมื่อเช้านี้ ประทับเสวยเพลบนกุฎี โปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ แบ่งลงไปฉันที่ปะรำบ้าง ฯ เวลาเที่ยงแล้ว พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานเหรียญหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจก ประทานชื่อบุตรราษฎรบางคนที่ทูลขอ แล้วเสด็จพัก ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จออกประทานของแจกแก่หญิงชาวบ้านผู้ทำครัวเลี้ยงในเวลาเสด็จ มี*อำแดงสุข* โยม*พระอธิการเวค* เป็นหัวหน้า แล้วเสด็จจาก*วัดชะอำ* ทรงพระดำเนินไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เพื่อทอดพระเนตรวัดในตำบลอื่นต่อไป มีราษฎรชายหญิงตามส่งเสด็จ เสด็จไปตามทางเกวียน อันตัดไปตามเชิง*เขาเจ้าลาย* บ่าย ๕ โมง ๑๒ นาที ถึง*ตำบลบ้านใหม่* ในที่นี้มีชาวบ้านทั้งหญิงทั้งชายประมาณ ๑๐๐ คนเศษคอยรับ เสด็จประทับที่ปะรำซึ่งปลูกไว้รับเสด็จ ทรงปฏิสันถาร ประทานของแจกแก่ชาวบ้านเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วทรงพระดำเนินต่อไป เมื่อใกล้จะถึง*วัดนายาง* มีบ้านราษฎรตั้งเป็นหมู่ใหญ่ ตั้งที่บูชารับเสด็จเรียงราย มีชาวบ้านชายหญิงออกมานั่งรับเสด็จอยู่หน้าบ้านเป็นหมู่ ๆ

เวลาย่ำค่ำ ๔๓ นาที ถึง*วัดนายาง* รวมระยะทางที่เสด็จในบ่ายวันนี้ ๒๕๔ เส้น มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จเป็นอันมาก ราษฎรประมาณ ๕๐๐ เศษ มีประโคมปี่พาทย์ด้วย ทรงพระดำเนินผ่านแถวให้พระสงฆ์และราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน ทรงปฏิสันถารพอเป็นกิริยาแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลา ฯ

เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จลงประทับ ณ ปะรำหน้าศาลา ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎร ทรงยกความไม่ประมาทอันเป็นหัวใจพระศาสนา

ขึ้นแสดง จบแล้ว พวกราษฎรถวายสักการดอกไม้ธูปเทียน ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจก แล้วเสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

๔๑. วันที่ ๙ มี.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตแล้ว ทอดพระเนตรสถานที่ในวัด ฯ วัดนี้ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะ มีหมู่บ้านคับคั่ง แม้ของก่อสร้างก็พอเป็นหลักฐานสมแก่วัดสำหรับตำบล มีอุโบสถก่อ กุฎีฝากระดานมากหลัง ทั้งการรักษาวัดก็สะอาดเรียบร้อยดี ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ปะรำ มีพวกชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๑๐๐ รายเศษ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของทายก ทรงแสดงทิศ ๖ จบแล้ว ประทานของแจกแก่พวกชาวบ้าน ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จขึ้น ฯ

เวลาเพล มีพวกชาวบ้านจัดภัตตาหารมาถวายเหมือนเมื่อเช้า เสวยแล้ว ประทานพระรูปไว้เป็นที่ระลึกที่วัดนี้ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการแช่ม* เจ้าอาวาส ประทานกัปปิยภัณฑ์ เป็นของทรงช่วยในการปฏิสังขรณ์วัด ๑๐๐ บาท และประทานเหรียญหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่ผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จทั่วกัน ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง หย่อน ๕ นาที เสด็จจาก*วัดนายาง*ต่อไป มีราษฎรชายหญิงตามส่งเสด็จเป็นหมู่ใหญ่ ทรงพระดำเนินไปตามทางเกวียน ผ่านทุ่งนาและป่าละเมาะบางแห่ง บ่าย ๔ โมง ๕๔ นาที ถึง*ตำบลหนองบัว* อันมีระยะทางราว ๑๐๐ เส้น มีราษฎรในตำบลนั้นประมาณ ๒๐๐ คนเศษออกมานั่งรับเสด็จอยู่ที่ริมทาง และตั้งที่บูชา ตั้งที่เลี้ยงน้ำร้อน ทรงหยุดพักประทานปฏิสันถารแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จต่อไปได้หน่อยหนึ่ง มีชาวบ้านคนหนึ่งมานั่งคอยอยู่ข้างทาง กราบทูลว่า ผู้ใหญ่บ้านผู้กำกับคนขนของมา ป่วยอยู่ในพุ่มไม้ ตรัสถามได้ความว่าลงท้อง เสด็จแวะเข้าไปทอดพระเนตร ตรัสให้*พระครูวินัยธรรม (เป้า)* ตรวจอาการ แล้วให้ยารับประทาน พออาการค่อยทุเลาแล้ว โปรดให้ขึ้นเก้าอี้หามไปส่งไว้ที่บ้านญาติของเขา ณ ตำบลหนองบัวนั้น เสด็จต่อไป ตามระยะทางตั้งแต่บ้านหนองบัวมา รกเป็นป่าทั้ง ๒ ข้างทาง แม้หมู่บ้านก็ตั้งอยู่

ห่าง ๆ กัน ค่ำกลางทาง มีพวกชาวบ้านจุดโคมไฟส่องแสงสว่างและตั้งที่บูชา

เสด็จถึง*วัดหนองจอก* อันเป็นที่ประทับแรม เวลา ๑ ทุ่ม หย่อน ๕ นาที รวมระยะทางที่เสด็จในบ่ายวันนี้ ๒๒๔ เส้น เวลาเสด็จ ๒ ชั่วโมงกับ ๕๐ นาที พระสงฆ์วัดนี้ ๒๒ รูป มี*พระอธิการทอง*ผู้เป็นเจ้าอาวาสเป็นหัวหน้า พร้อมด้วยราษฎรในตำบลนั้นประมาณ ๓๐๐ รับเสด็จ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเป็นกิริยาแล้ว เสด็จขึ้นศาลาการเปรียญที่จัดไว้เป็นที่ประทับ ฯ

เวลาจวน ๒ ทุ่ม เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้มารับพระโอวาท ทรงแสดงประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้า จบแล้ว ประทานพระอนุศาสนีแก่พระสงฆ์ต่อไป ทรงสั่งสอนตั้งต้นแต่ให้ตั้งอยู่ในสมณปฏิบัติ ตลอดถึงให้ช่วยกันรักษาภาระพระศาสนาเพื่อฉลองพระคุณสมเด็จพระบรมศาสดา จบแล้ว ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้น เวลายามเศษ เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

๔๒. วันที่ ๑๐ มี.ค. เวลาเช้า ก่อนเสวย เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัด ฯ วัดนี้เป็นวัดเก่า พึ่งบูรณะขึ้นใหม่ ยังไม่บริบูรณ์ ฯ ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์เท่าราคา ๑๐๐ บาท เป็นของทรงช่วยในการปฏิสังขรณ์แล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลา ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการทอง* ประทานของแจกแก่พวกกรมการอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้านผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ และประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงการเสด็จ พอได้เวลาเสด็จลงประทับ ณ ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน ทรงแสดงกัลยาณธรรม ๕ จบแล้วเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที เสด็จจากวัดหนองจอก ระยะทาง ๙๑ เส้น ถึง*วัดมาบปลาเค้า* อันเป็นที่ประทับร้อน เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที พระสงฆ์วัดนี้ราว ๒๐ รูป มี*เจ้าอธิการชัน* เจ้าอาวาส เป็นหัวหน้าสวดชัยมงคลคาถา

รับเสด็จ ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว ประทับเสวยที่ปะรำ มีพวกชาวบ้านในตำบลนี้นำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๑๐๐ เศษ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานด้วยพรหมวิหารธรรม จบแล้ว ประทานของแจก แล้วเสด็จขึ้นประทับพักบนศาลาการเปรียญ ฯ ครั้นถึงเวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จลงให้พระสงฆ์และชาวบ้านเฝ้าที่ปะรำ ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการชัน* ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแก่พระสงฆ์และชาวบ้านเหล่านั้นแล้ว เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ วัดนี้ภูมิฐานดี มีกุฎีฝากระดานเป็นหมู่ อุโบสถก่อ มีลานกว้างขวาง และรักษาสะอาด

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที เสด็จจาก*วัดมาบปลาเค้า* ระยะทาง ๑๐๕ เส้นเศษ ถึง*วัดเขากระจิว* เวลาบ่าย ๕ โมง ๗ นาที มีพระสงฆ์และชาวบ้านรับเสด็จ มีประโคมปี่พาทย์ เสด็จผ่านแถวให้เฝ้าทั่วกันแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ในวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จขึ้น*เขากระจิว* ทอดพระเนตรถ้ำ โปรดให้สร้างพระพุทธรูปไว้เป็นที่ระลึกองค์หนึ่ง *พระมหานายก*และ*พระยาวุฒิการบดี*สร้างด้วยท่านละองค์ เสด็จลงจากเขา ทอดพระเนตรสถานนั้น ๆ ทั่วแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ เวลา ๑ ทุ่ม ๑๕ นาที ประชุมพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดพระพุทธมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่วัดและกุฎี โปรดให้พระผู้ใหญ่ในเมืองนี้เข้าสวดด้วยดุจคราวก่อน ๆ แล้วเสด็จลงประทับ ณ ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ด้วยเรื่องควรทำชีวิตให้เป็นสาระ จบแล้วประทานของแจก และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ตำบลเขากระจิวนี้เป็นที่งดงาม เขาตั้งอยู่โดดกลางทุ่ง เป็นเขาย่อม ไม่สูงเท่าไรนัก ที่เชิงเขามีหนองน้ำล้อม แต่จะไปแค่ไหน ไม่ได้ตรวจทั่ว วัดตั้งอยู่เชิงเขา มีอุโบสถตึก ศาลา โรงเรียน กุฎีเครื่องไม้พร้อมบริบูรณ์ ที่ประทับเป็นกุฎีใหญ่ ฝากระดานมุงกระเบื้องพื้น ๒ ชั้น สร้างค้างอยู่ พึ่งสำเร็จเมื่อเตรียมรับเสด็จคราวนี้เอง *พระอธิการ*

*กฤช*ปรารภนิมิตนี้ ขอถวายเป็นตำหนักสำหรับเป็นที่เสด็จประทับ ถาวรวัตถุรักษาเอี่ยม แลดูสดใส ทั้งลานวัดก็แผ้วกวาดเตียน เป็นรมณียสถาน เสียแต่พื้นวัดลุ่ม ฤดูน้ำ น้ำท่วมถึง อุโบสถต้องทำเป็นพื้น ๒ ชั้นอย่างกุฎี ทรงพระปรารภจะให้สร้างอุโบสถขึ้นใหม่ที่เนินเขา ใช้อุโบสถเก่าเป็นโรงเรียน พระอธิการกฤชเป็นผู้เอาใจใส่ในการจัดการเรียน เป็นที่พอพระหฤทัย ฯ

๔๓. วันที่ ๑๑ มี.ค. เวลาเช้า ย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรในตำบลนั้น มีพระตามเสด็จเป็นปัจฉาสมณะ เสด็จกลับแล้ว *พระอธิการกฤช* เจ้าอาวาส นำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการกฤช เจ้าอธิการชัน* เจ้าอาวาสวัดมาบปลาเค้า ประทานจีวรตัด ย่าม หนังสือธรรม และผ้าเช็ดหน้าแจกพระสงฆ์นอกนั้น ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์ราคา ๑๐๐ บาท เป็นของทรงช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดนี้ และประทานพระรูปไว้เป็นที่ระลึกถึงการเสด็จ พอได้เวลาเสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน ด้วยธรรม ๒ ประการ คือหิริและโอตตัปปะ จบแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที เสด็จจาก*วัดเขากระจิว* ระยะทาง ๑๐๑ เส้น ถึง*วัดท่าคอย* อันเป็นที่ประทับร้อน เวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาที มีพระสงฆ์กับราษฎรในตำบลนั้นประมาณ ๔๐๐ รับเสด็จ เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว ประทับที่ปะรำ ทรงรับประเคนสำรับคาวหวานของราษฎรชาวบ้านประมาณ ๒๐๐ ราย เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ด้วยพระพุทธโอวาท ๓ ประการ คือจงไม่ประมาท ๑ จงรักษาจิตของตน ๑ จงยกตนขึ้นจากหล่ม ๑ จบแล้ว ทรงนำอนุโมทนา และประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้นประทับพักบนศาลาการเปรียญ ฯ เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๔ นาที เสด็จลงประทับที่ปะรำ พระสงฆ์และราษฎรเฝ้าแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้น วัดนี้ภูมิฐานดี กุฎี ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น อุโบสถก่อ มุงกระเบื้องเหมือน

กัน มีพระสงฆ์ ๒๗ รูป *พระอธิการฉิม* เป็นเจ้าอาวาส รักษาวัดสะอาดเรียบร้อย ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* เป็นประสาทการ

เวลาบ่าย ๔ โมง หย่อน ๕ นาที ทรงเรือที่นั่งเก๋ง ๔ แจว เสด็จจากนั้นพร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และเรือข้าราชการตามเสด็จประมาณ ๒๐ ลำ ล่องลงมาตาม*ลำน้ำเพชรบุรี* บ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที ถึง*วัดอินจำปา* *พระอธิการด่วม* เจ้าอาวาส นำพระสงฆ์วัดนี้ ๑๑ รูปสวดถวายชัยมงคล-คาถา มีราษฎรประมาณ ๗๐ เศษรับเสด็จ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร และประทานของแจกแล้ว ออกเรือต่อมา ค่ำตามทาง บรรดาวัดตามริมน้ำจุดโคมไฟส่องแสงสว่าง ตั้งที่บูชา และมีพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จทุกแห่ง

เวลา ๑ ทุ่ม ๑๐ นาที ถึงท่าหน้า*วัดศาลาเขื่อน* ที่ประทับแรม มีพระสงฆ์ประมาณ ๖๐ รูป ราษฎรประมาณ ๕๐๐ คนรับเสด็จ เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินผ่านแถวให้เฝ้าแล้ว ทรงพระดำเนินเข้าวัด อันตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำขึ้นไปประมาณ ๓-๔ เส้น เสด็จขึ้นศาลาการเปรียญที่จัดไว้เป็นที่ประทับ ฯ

เวลา ๒ ทุ่มล่วงแล้ว เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรม-เทศนาแก่ราษฎร ทรงแสดงพระพุทธโอวาทย่นคำสอนในพระศาสนา ๓ ประการ คือเว้นจากทุจริต ประกอบสุจริต และทำใจของตนให้บริสุทธิ์ จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลายามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดศาลาเขื่อน*นี้ เป็นที่อยู่ของ*พระครูญาณวิมล* เจ้าคณะแขวงนายาง[๒๔] มีพระสงฆ์ ๓๒ รูป วัดนี้ดีทั้งการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ ทั้งการรักษาสะอาด ทั้งการปกครอง มีอุโบสถ กุฎีฝากระดานเป็นหมู่ใหญ่ ปลูกได้ระเบียบเรียบร้อยดี เตรียมรับเสด็จคราวนี้พระครูให้ทำฝาไม้กั้นศาลาการเปรียญ ที่เดิมเป็นของโถง แต่ไม่ทันแล้วทั่วต้องใช้ใบตาลเข้าช่วยบ้าง ฯ

๔๔. วันที่ ๑๒ มี.ค. เช้า เสด็จบิณฑบาตแล้ว เสด็จกุฎีพระครู พระครูนำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว ประทานพระรูป

และ*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระครู ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกพระสงฆ์ ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์ราคา ๑๓๐ บาท ช่วยพระครูในการกั้นฝาศาลาการเปรียญอันทำค้างอยู่นั้น แล้วเสด็จลงประทับเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ปะรำ มีราษฎรนำสำรับมาถวายตั้งแต่ ๒๐๐ ขึ้นไปหา ๓๐๐ ราย เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาว่าด้วยความสามัคคีอนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน จบแล้ว ประทานของแจก ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที เสด็จจาก*วัดศาลาเขื่อน*โดยชลมารค เข้าเขตอำเภอเมือง ระยะทางราวชั่วโมงครึ่ง ถึง*วัดป่าแป้น* มีพระสงฆ์และราษฎรรับเสด็จเป็นอันมาก เสด็จขึ้นประทับเสวยเพลพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ปะรำ มีพวกราษฎรนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๑๐๐ รายเศษ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงพรรณนาบุญกิริยาวัตถุ จบแล้ว ทรงนำอนุโมทนา ประทานของแจกแล้ว ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรวัด เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์และวิหาร วัดนี้ *พระอธิการหนู* เป็นเจ้าอาวาส ภูมิฐานวัดพอใช้ได้ เวลาบ่ายจวน ๒ โมง เสด็จไปทอดพระเนตร*วัดศาลาหมูสี* ระยะทางประมาณ ๒๐ เส้น วัดนี้มีอุโบสถใหญ่ยาวเป็นสง่า แต่การรักษาไม่ดีพอ *พระอธิการกลิ่น* เป็นเจ้าอาวาส เสด็จกลับมาลงเรือที่หน้า*วัดป่าแป้น*

เวลาบ่าย ๓ โมง ๕ นาที ออกเรือต่อไป เสด็จแวะทอดพระเนตร*วัดท่าชัย วัดรวก วัดท่าโพ* ในระหว่างทาง มีทั้งพระสงฆ์ทั้งราษฎรรับเสด็จ ฯ ทั้ง ๓ วัดนี้มีภูมิสถานคล้าย ๆ กัน มีอุโบสถก่อทุกวัด ที่*วัดท่าชัย* พระประธานเป็นพระพุทธรูปยืน ทรงเทริดงามพอดู การรักษาก็นับว่าใช้ได้ เว้นแต่*วัดรวก* พื้นวัดรก กุฎีร่วงโรย ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง หย่อน ๕ นาที เสด็จถึง*วัดจันทร์ เมืองเพชรบุรี* อันเป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์และข้าราชการราษฎรรับเสด็จ มี*พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์* ผู้ว่าราชการเมือง เป็นประธาน เสด็นขึ้นทรงปฏิสันถาร

เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์แล้ว เสด็จขึ้นศาลาการเปรียญที่จัดไว้เป็นที่ประทับ ฯ

เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรชาวบ้าน ทรงแสดงอุบายเครื่องแก้อุปสรรค ๔ ประการ คือให้รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง มีสติเหนี่ยวรั้ง มีความเพียรบากบั่น มีขันติประคอง จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกผู้มาฟังธรรม และประทานชื่อบุตรราษฎรบางคนผู้ทูลขอ ต่อไปประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ทรงสั่งสอนด้วยสมณปฏิบัติและวิธีปกครอง เวลา ๔ ทุ่ม ๒๕ นาที เสด็จขึ้น ฯ

ตอนที่ ๗ ต่อ เสด็จอำเภอบ้านแหลม และอำเภอเขาย้อย

๔๕. วันที่ ๑๓ มี.ค. เสวยเช้าแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๔๖ นาที ผู้ว่าราชการเมืองเชิญเสด็จไปประทานน้ำพระพุทธมนต์ เพื่อเป็นมงคลฤกษ์ในการขึ้นจวนใหม่ และเพื่อเสด็จลงเรือที่จัดเตรียมไว้ทางนั้น ทรงประน้ำพระพุทธมนต์ประทานแก่ผู้ว่าราชการเมืองและตามบริเวณจวน ทรงอำนวยพรแก่ครอบครัวของผู้ว่าราชการเมืองแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่งเก๋ง ๔ แจว ล่องลงไปตาม*ลำน้ำเพชรบุรี* พร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และเรือคฤหัสถ์ตามเสด็จ ผ่าน*วัดน้อย วัดขุนตรา วัดสิงห์ วัดทอง วัดกุฎี วัดใหม่* ที่หน้าวัดเหล่านี้ปลูกปะรำ ตั้งที่บูชา พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลทุกแห่ง บางวัดก็มีพวกราษฎรมาสมทบเฝ้าอยู่ด้วย แห่งละมากบ้าง น้อยบ้างตามสมควรแก่ตำบล

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ถึง*วัดปากคลองบางครก* อันเป็นที่ประทับร้อน มีพระสงฆ์และราษฎรรับเสด็จพอประมาณ พระสงฆ์สวดชัยมงคล เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถ และทอดพระเนตรบริเวณวัด ฯ วัดนี้มีขนาด ทั้งของปลูกสร้าง ทั้งการรักษาพอประมาณจัดว่าเป็นอย่างดีได้ในครั้งโน้น *เจ้าอธิการโศก* เจ้าคณะหมวดตำบลนี้ผู้เป็นเจ้าอาวาส ได้เห็นเมื่อไปเฝ้าที่เมืองเพชรบุรีครั้งก่อน มีกิริยาท่าทางเป็น

ผู้คล่องแคล่ว น่าจะได้งานได้การ ครั้นมาถึงถิ่นฐานเข้า เห็นวัดไม่รุ่งเรืองสมกัน แต่จะว่าเพิกเฉยไม่เอาธุระวัดทีเดียวก็หาได้ไม่ บางทีจักไม่เคยไปเห็นตัวอย่างดี ๆ ในที่อื่น เข้าใจว่าเพียงเท่านั้นก็พอแล้ว อย่างไรก็ดี ยังได้รับประทานจีวรแพรเป็นประสาทการ นับว่าเป็นเจ้าอาวาสที่ยังใช้ได้ ฯ เสด็จกลับมาประทับเสวยเพล พร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ศาลาริมน้ำ มีพวกราษฎรชาวบ้านจัดภัตตาหารมาถวายพอประมาณ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านด้วยจักร ๔ จบแล้ว ทรงนำอนุโมทนา ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือแจกแก่พวกราษฎรแล้ว เสด็จขึ้นประทับพักบนศาลาการเปรียญ ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๓ นาที ทรงเรือที่นั่งเก๋ง ออกจาก*วัดปากคลองบางครก* แจวล่องต่อลงไป บ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดในกลาง อำเภอบ้านแหลม* เสด็จขึ้นบนวัดพร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ตามเสด็จแล้ว โปรดให้เรือขบวนล่องเลยลงไปยัง*วัดนอกต้นสน* อันกำหนดเป็นที่ประทับแรมคืนวันนี้ จักเสด็จขึ้นทรงพระดำเนินไป แล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ใน*วัดในกลาง* ฯ วัดนี้มีที่ทางกว้างขวางพอควร ทั้งมีของก่อสร้างที่ใหญ่และงามมาก เช่น พระเจดีย์ พระพุทธรูป โรงอุโบสถ ศาลา และธรรมาสน์เทศน์เป็นต้น แต่ทรุดโทรมแล้วทั้งนั้น *เจ้าอธิการอั๋น* เจ้าคณะหมวดตำบลนี้ เป็นเจ้าอาวาส มีแต่ขวนขวายสร้างของใหม่ ๆ ที่ไม่เป็นประโยชน์ขึ้น ไม่เห็นว่ามีตั้งใจกู้ของเก่าไว้ ฯ เสด็จออกทางหลังวัด ทรงพระดำเนินเลียบไปตามหลังบ้านราษฎรแล้วเข้าตลาด มีพวกราษฎรชาวตลาดตั้งที่บูชา ดาดผ้าขาวผ้าแดง ตกแต่งหน้าบ้านหน้าร้านรับเสด็จที่เป็นจีนจุดประทัด เสด็จถึง*วัดนอกต้นสน* อันมีระยะทางราว ๓๐ เส้น เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที มีพระสงฆ์และพวกกรมการอำเภอ ตลอดถึงราษฎรรับเสด็จ มี*พระครูสุชาติเมธาจารย์* เจ้าคณะแขวงอำเภอบ้านแหลมเป็นต้น ทรงฟังพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล จบแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในพระอุโบสถแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดอุตมิง* อันอยู่ต่อวัดนอกต้นสนออกไป ระยะทางราว ๒๐ เส้น เสด็จกลับถึงวัดนอกต้นสนย่ำค่ำ ฯ

เวลาทุ่มครึ่ง เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ทรงสั่งสอนด้วยความสามัคคี มีคนพากันมาฟังมากประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ สังเกตอาการของพวกราษฎรเหล่านั้นดูรู้สึกปีติยินดีไปตามกัน ประทานของแจกแก่ราษฎรเหล่านั้น และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จขึ้นประทับบนกุฎี โปรดให้พระสงฆ์วัดนี้เฝ้า ทรงปราศรัย ตรัสถามความเป็นไปแห่งวัดและพระสงฆ์แล้ว เวลายามเศษเสด็จขึ้นศาลาการเปรียญที่จัดเป็นที่ประทับ ฯ

วัดนอกต้นสน ที่ประทับแรมคืนวันนี้ ตั้งอยู่ที่*ปากน้ำบ้านแหลม* ภูมิฐานเข้าที ทั้งอากาศโปร่งดีมาก แต่เป็นวัดโล่งโถง ปลูกอะไรขึ้นยาก เพราะพื้นดินเป็นที่เค็ม ตามฝาผนังอุโบสถก็ชื้นไปด้วยส่าน้ำเค็ม การสร้างถาวรวัตถุที่แล้วด้วยอิฐด้วยปูนไม่เหมาะ เพราะไม่ถาวร อิฐปูนผุกร่อนไป ฯ วัดนี้มีพระสงฆ์ ๑๕ รูป *พระอธิการสุด* เป็นเจ้าอาวาส มีอายุถึง ๗๐ เศษแล้ว แต่ยังแข็งแรง สร้างถาวรวัตถุเป็นชิ้นเป็นอันได้หลายแห่ง เช่น อุโบสถ และศาลาการเปรียญเป็นต้น ทั้งเป็นผู้เอื้อเฟื้อในกิจวัตรหมั่นนำพระลูกวัดลงทำวัตรสวดมนต์ สวดได้ถึงมหาสมัย ฯ

๔๖. วันที่ ๑๖ มี.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตตามถนนในตลาดและตามหมู่บ้านราษฎรในตำบลนั้น แล้วเสด็จกลับมาวัด ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระอธิการสุด* เจ้าอาวาส ประทานย่ามตราแก่พระจีน รองเจ้าอาวาส ประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงการเสด็จ ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์เท่าราคา ๑๐๐ บาท เป็นของทรงช่วยในการปฏิสังขรณ์วัดแล้ว เสด็จลงประทับ ณ ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้าน ด้วยกรณียธรรม ๒ ประการ จบแล้วทรงรับประเคนสำรับของพวกราษฎร พระสงฆ์สวดถวายพรพระแล้วประทับเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงนำอนุโมทนา ประทานของแจกแก่พวกราษฎรเจ้าของสำรับ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานของแจกแก่พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จ มี*หลวงอนุรักษ์ภักดี* นายอำเภอเป็นต้น เวลา ๓ โมง ๒๐ นาที เสด็จจาก

วัดนอกต้นสนโดยทางเรือ กลับตามทางเดิม ประทับที่*วัดปากคลองบางครก* ดุจในวันก่อน มีราษฎรนำสำรับมาถวายเหมือนกัน

เวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จจากวัดนั้น เข้า*คลองบางครก* เพื่อเสด็จ*บางตะบูน อำเภอเขาย้อย*ต่อไป ระยะทาง ๒๕ นาที เรือที่นั่งผ่านวัด*เขาตะเครา* มีเรือราษฎรประมาณ ๓๐ ลำ ปักธงไสว เข้าอาสาจูงเรือที่นั่งและเรือตาม เวลาบ่าย ๓ โมง หย่อน ๕ นาที ถึง*วัดลัด* เสด็จขึ้นทอดพระเนตร เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ถึง*วัดใหม่* ปากอ่าว*บางตะบูน อำเภอเขาย้อย* อันเป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์และพวกกรมการอำเภอ ตลอดถึงราษฎรรับเสด็จ ***มีพระครูญาณวิสุทธิ์*** เจ้าคณะแขวง เป็นหัวหน้า พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล เด็กนักเรียนถวายสาธุการ เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถ และทอดพระเนตรภูมิฐานวัด ครั้นแล้วเสด็จลงประทับเรือใบ แล่นออกไปทางปากอ่าว เพื่อทอดพระเนตรภูมิลำเนาในตำบลนั้น แล้วเสด็จกลับ ประทับ ณ ศาลาการเปรียญที่จัดไว้สำหรับ ฯ

เวลาจวน ๒ ทุ่ม เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรชาวบ้าน ทรงยกการหาเลี้ยงชีพด้วยการประมงของชาวบ้านนั้นขึ้นเป็นบทตั้ง *มีใจความว่า คนชาวบ้านนี้ ต้องเลี้ยงชีวิตด้วยการประมงอันเป็นการพร่าชีวิตสัตว์อื่นลงเพื่อตน โดยเหมาะแก่ถิ่นฐานที่ตั้งอยู่ ถิ่นฐานบ่งการให้จำต้องทำ ไม่อย่างนั้นก็ไม่อาจเป็นอยู่หรือไม่อาจตั้งอยู่ รู้อย่างนี้แล้ว ควรรู้จักประหยัดทรัพย์ที่หาได้ในทางนี้ จับจ่ายแต่ในทางอันเป็นประโยชน์จริง ๆ คือเลี้ยงตนและครอบครัว ออกส่วนเป็นราชพลีช่วยเป็นกำลังแผ่นดิน บริจาคเกื้อกูลพระศาสนา สงเคราะห์เพื่อนมนุษย์ด้วยเมตตากรุณา เว้นการจับจ่ายโดยทางสุรุ่ยสุร่ายเสีย เช่นนี้จักไม่เป็นอันพร่าชีวิตสัตว์ลงเปล่า ๆ บุญที่ทำส่วนหนึ่งนั้น จะได้ธารณ์บาปที่ได้ทำไว้อีกส่วนหนึ่ง คนเราโดยมาก ย่อมทำทั้งบาปทั้งบุญ คนใดทำบาปมากจนบุญธารณ์ไว้ไม่อยู่ คนนั้นย่อมตกลงสู่ฐานะอันต่ำ ได้ความลำบากยากเข็ญ คนใดทำบุญมาก จนบาปไม่อาจถ่วงไว้ คนนั้นย่อมขึ้นสู่ฐานะอันสูง*

ได้ความสุข ถึงความเจริญรุ่งเรือง คนใดทำบุญทำบาปพอธารณ์กัน คนนั้นย่อมพอเป็นอยู่ได้ รู้อย่างนี้แล้ว ควรตั้งใจทำบุญ กล่าวคือความดีไว้ให้มาก ๆ แม้ยังเป็นผู้ต้องทำบาปบางอย่างอยู่ ครั้นจบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลายามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ *วัดใหม่* อันเป็นที่ประทับแรมนั้น เป็นวัดประจำตำบล ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะ มีภูมิฐานดี มีบ้านช่องมาก อยู่ในเข้าไปจากทะเลน้อยหนึ่ง พอแลเห็นทะเลได้ถนัด วัดนี้มีอุโบสถและธรรมศาลาเป็นหลักฐาน สร้างใหม่ หลังใหญ่โต อุโบสถทำด้วยเครื่องไม้ไม่ใช่ก่อ เหมาะแก่ภูมิประเทศในตำบลนั้น กุฎีเป็นเครื่องไม้เหมือนกัน ปลูกเป็นหมู่ มีพระสงฆ์อยู่ ๑๕ รูป เป็นพระชาวบ้านนี้เอง *พระอธิการแฉ่ง* ผู้เป็นเจ้าอาวาส มีพรรษา ๑๗ อายุ ๓๐ เศษ มีวัยพอดี ควบคุมพระสงฆ์และชาวบ้านในตำบลนี้ไว้อยู่ มีผู้นิยมนับถือมาก ฯ วัดนี้รักษาสะอาดเรียบร้อยดี ได้ประทานมูลค่าช่วยในการปฏิสังขรณ์ ๑๐๐ บาท ฯ

๔๗. วันที่ ๑๕ มี.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรแล้วเสด็จกลับมาประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงทางทำชีวิตให้เป็นสาระ จบแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว ประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้น ฯ เวลาเพล มีพวกราษฎรจัดสำรับมาเลี้ยงพระสงฆ์ดุจเมื่อตอนเช้า โปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จลงไปฉันฉลองศรัทธาของเขา เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานของแจกแก่พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน ประทานจีวรแพรแก่*พระอธิการแฉ่ง* เจ้าอาวาส ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พระสงฆ์

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ทรงเรือที่นั่ง เสด็จกลับจาก*วัดใหม่ปากอ่าว* ถึง*วัดเขาตะเครา* เจ้าอาวาสไปพระบาทยังไม่กลับ *พระอิน* รองเจ้าอาวาสนำพระสงฆ์วัดนี้ ๑๐ รูป สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จที่หน้าวัด เสด็จขึ้นแล้วทรงพระดำเนินขึ้น*เขาตะเครา* เข้าทรงนมัสการพระในโบสถ์ อันตั้งอยู่บนเนินเขา ฯ วัดนี้มีพระพุทธรูปที่ชาวบ้านนับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ประดิษฐาน

อยู่ในอุโบสถ ทราบว่ามีคนพากันไปนมัสการเสมอไม่ขาด องค์ที่นับถือกันว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์นั้น ดูไม่สมเลย เป็นพระหล่อองค์เล็ก ๆ หน้าตัก ๑ คืบ ๒ นิ้ว ๑ กระเบียด พระองค์ก็ทำไม่ได้ส่วน พระพักตร์ก็ไม่งาม ทั้งไม่ใช่พระแบบของเมืองนี้ เมื่อครั้งยังเป็น*พระนครหลวง*ด้วย เป็นพระสร้างในปูนหลังนี้เอง พระองค์ที่นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์นั้น ทรงพระดำริเห็นว่าน่าจะมิใช่องค์นี้ ชะรอยจะเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่ อันเป็นพระทรงเครื่องต้นอย่างโบราณ หน้าตัก ๑ ศอก ๑ คืบ ๙ นิ้ว พระพักตร์งามเป็นสง่าผ่าเผยทำได้ส่วนดี ประดิษฐานเป็นประธานอยู่ในนั้น แต่เหตุไฉนจึงพากันเข้าใจว่าพระองค์เล็กไป มีทางสันนิษฐานว่า บางทีจะมีการแห่หรือการสรงน้ำอุทิศพระศักดิ์สิทธิ์ แต่เชิญพระองค์เล็กออกแทน คนเห็นชินตานานมาไม่รู้เรื่อง เลยลงสันนิษฐานว่าพระองค์เล็กนั้น ฯ เสด็จขึ้นยอดเขา ทรงนมัสการพระในวิหาร แล้วเสด็จลงมาประทับที่ศาลาท่าน้ำหน้าวัด มีพวกราษฎรมาเฝ้า ทรงปฏิสันถารตามควร ประทานย่ามแพรแก่*พระอิน* รองเจ้าอาวาส ประทานของแจกแก่พระสงฆ์ ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์เพื่อปฏิสังขรณ์วัด ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลา

๒ ทุ่ม ๕ นาที เสด็จจาก*วัดเขาตะเครา*ต่อมา เป็นเวลาน้ำลง คนเรือต้องช่วยกันลงเข็นตลอดทาง จักต้องเสด็จถึงเมืองในคืนนี้ เพราะพรุ่งนี้เป็นวันกำหนดเสด็จ*ตำบลห้วยโรง* มีพวกชาวบ้านที่อยู่ตามริมน้ำลงมาช่วยเข็นด้วยประมาณ ๗๐ คนเศษ ตรัสขอบใจแก่พวกเขา ทั้งมืดค่ำ แล้วตามบ้านที่ผ่านมา ยังตั้งที่บูชารับเสด็จ เวลาราวยามเศษ ถึง*วัดปากคลอง-บางครก เจ้าอธิการโศก* เจ้าอาวาส พร้อมด้วยพระลูกวัดคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าหน้าวัด เสด็จขึ้นจากเรือที่นั่ง ประทับที่ปะรำท่าน้ำ ทรงรออยู่กว่าเรือตามมาถึงพร้อมกัน ประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าแจกแก่ราษฎรชาวบ้านผู้ช่วยเข็นเรือทั่วกัน เวลา ๕ ทุ่ม แล้วเสด็จจากวัดนั้นขึ้นน้ำมาประจวบกับเวลาน้ำขึ้นพอดี แต่ยังไม่เต็มที่ ต้องลงเข็นบ้างบางแห่ง กว่าจะถึง*วัดจันทร์* เวลา ๓ ยามเศษ แม้อย่างนั้นยังมีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จอยู่ เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารแล้ว เสด็จขึ้นประทับแรมบนศาลาการเปรียญ ฯ

๔๘. วันที่ ๑๖ มี.ค. เสด็จออกจากที่ประทับแต่เช้า ประทานจีวรแพรแก่พระอธิการอ่วม เจ้าอาวาส ประทานกัปปิยภัณฑ์เท่าราคา ๑๐๐ บาท เพื่อปฏิสังขรณ์วัด และประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้เป็นที่ระลึก เวลาเช้าย่ำรุ่งเศษ เสด็จบทจรไปประทับสถานีรถไฟ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้มาคอยส่งเสด็จแล้ว ที่นี้มีข้าราชการและราษฎรจัดข้าวกระทงบ้าง ข้าวห่อบ้างมาถวาย เสด็จขึ้นประทับรถที่นั่งพ่วงพิเศษ เวลาเช้า ๑ โมง ๑๓ นาที รถเคลื่อนจากสถานี มีพระสงฆ์และข้าราชการเมืองนี้โดยเสด็จ เสวยเช้าในรถที่นั่ง เวลาเช้า ๑ โมง ๔๗ นาที ถึงสถานีคลองประดู่ เสด็จบทจรจากสถานี ระยะทาง ๖๔ เส้น ถึงวัดโพ ตำบลบางเค็ม อันเป็นที่ประทับร้อน เวลาเช้า ๓ โมง ยังไม่ถึงเวลาเสด็จขึ้น ทรงพักบนศาลาการเปรียญที่จัดไว้เป็นที่ประทับพลาง

พอเวลาเพล เสด็จลงรับสำรับที่พวกราษฎรนำมาถวายประมาณ ๑๐๐ ราย เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงยกคำว่า บางเค็มอันเป็นชื่อของตำบลนี้ขึ้นเป็นบทตั้ง มีใจความว่า *คำว่าเค็ม นี้ ตามที่เข้าใจกันอยู่ ก็หมายเอาเกลืออันมีรสเค็มเป็นปกติ ธรรมดาเกลือนั้น มีรสเค็มอยู่อย่างใด ก็เค็มอยู่อย่างนั้น หาได้กลายเป็นรสเปรี้ยวหรือรสหวานไปไม่ แทรกอยู่ในของใด ก็ส่อรสของตนอยู่ในของนั้น ควรเป็นคติของคนทั้งหลายอย่างหนึ่งว่า เกิดมาเป็นคน ควรประพฤติตนให้เป็นเหมือนอย่างเกลือที่มีรสเค็มฉะนั้น ควรไว้ชื่อเสียงของตน ว่าเป็นคนดี อย่าให้เขาว่าได้ ว่าเป็นคนดีในต้น ภายหลังกลายเป็นคนเลว อบรมคุณธรรมอย่างใดไว้แล้ว เป็นต้นว่า เมตตา กรุณา วิริยะ สติ ปัญญา พึงรักษาคุณธรรมอย่างนั้นไว้ อย่าให้สูญไปเสีย แม้ตกทุกข์ถึงยากอย่างไร ๆ หรือมีภัยอันตรายมาคุกคาม ก็อย่าละความดีของตนเสียง่าย ๆ พึงใช้ความอดทนรักษาไว้ให้ยืนที่ คนทั้งหลายผู้อยู่ในตำบลนี้ ประพฤติได้อย่างนี้ ก็จักชื่อว่าได้ทำตนให้เป็นเหมือนอย่างเกลือมีรสเค็ม ไม่กลับกลายไปเป็นรสอย่างอื่น และส่อรสของตนอยู่ในของอื่น สมกับที่อยู่ในตำบลชื่อว่าบางเค็มนี้* ในที่สุดพระธรรมเทศนา ทรงอำนวยพรแล้ว ทรงนำอนุโมทนา ประทานด้าย

สายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือธรรมผ้าเช็ดหน้าแจกแก่พวกราษฎรแล้ว เสด็จขึ้น ฯ วัดนี้ *พระอธิการวัน* เป็นเจ้าอาวาส ของก่อสร้างไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน และการรักษาวัดก็ไม่สะอาด นี้ส่อว่าเจ้าอาวาสเป็นผู้ขาดความเอาใจใส่ดูแลรักษา ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เสด็จจาก*วัดโพ* *ตำบลบางเค็ม* ระยะทาง ๑๐๔ เส้นเศษ ถึง*วัดห้วยโรง* อันเป็นที่ประทับแรม เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที มีพระสงฆ์พร้อมด้วยราษฎรในตำบลนั้นประมาณ ๓๐๐ รับเสด็จที่พากันไปรับเสด็จในกลางทางก็มาก ผูกธรรมาสน์ที่สวดพระปาติโมกข์เป็นพระเสลี่ยงไปรับ ทรงเมื่อจวนถึง เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จกลับออกมาประทับที่ปะรำ ประทานโอกาสให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกันแล้วเสด็จขึ้นศาลาการเปรียญที่จัดไว้เป็นที่ประทับ ฯ

เวลา ๒ ทุ่มล่วงแล้ว เสด็จลงประทับที่ปะรำหน้าศาลา มีพวกราษฎรพากันมาฟังธรรมมากมาย จนที่ในปะรำไม่พอกันนั่ง จึงโปรดให้ย้ายพระที่ประทานพระธรรมเทศนาออกไปตั้งใต้ร่มไม้ เสด็จไปประทับทรงแสดงธรรมสั่งสอนราษฎรเหล่านั้น ด้วยหน้าที่อันผู้เป็นพลเมืองดีควรประพฤติ จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลายามเศษเสด็จขึ้น ฯ

*วัดห้วยโรง*นี้ มีภูมิฐานพอใช้ได้ มีบริเวณกว้างใหญ่ มีโบสถ์ วิหารเป็นเครื่องไม้ มีกุฏิมากหลัง หลังใหญ่ ๆ ก็มี มีพระสงฆ์ถึง ๓๕ รูป เป็นวัดที่มีพระมากในตำบลนี้ *พระอธิการหนึ่ง* พรรษา ๒๓ อายุ ๔๓ เป็นเจ้าอาวาสเป็นผู้เอาใจใส่ดูแลรักษาวัดอยู่ ทั้งรู้จักผูกสามัคคีทั่วถึงทั้งชาววัดทั้งชาวบ้านได้ประทานมูลค่าช่วยการปฏิสังขรณ์ ๑๐๐ บาท และประทานจีวรแพรเป็นประสาทการ ฯ

๔๙. วันที่ ๑๗ มี.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรแล้ว เสด็จเลยไปทอดพระเนตร*ห้วยโรง* อันอยู่เหนือวัดขึ้นไปราว ๑๕ เส้น เป็นลำห้วยกว้างขนาด ๒ วาเศษ แต่ยาวไปไกลอยู่ ได้ยินว่ามีน้ำเสมอทุกฤดูไม่ขาด พวกชาวบ้านได้อาศัยใช้น้ำในลำห้วยนี้เอง แล้วเสด็จ

กลับมาประทับเสวยเช้าที่วัดพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีราษฎรชายหญิงนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๒๐๐ ราย เสวยแล้ว เสด็จขึ้นพลางพอพวกชาวบ้านบริโภคอาหารเสร็จแล้ว เสด็จลงประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของทายกทายิกาด้วยจักร ๔ ประการ จบแล้ว ทรงนำอนุโมทนา ประทานของแจกแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เสด็จลงประทับที่ปะรำ ประทานนามสกุลแก่ผู้ที่ทูลขอ ประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับ และประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้เป็นที่ระลึก เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จจาก*วัดห้วยโรง* ระยะทาง ๑๑๓ เส้นเศษ สู่*สถานีคลองประดู่* เสด็จโดยรถไฟ เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๔ นาที ลงที่*สถานีบ้านน้อย* เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๘ นาที มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่ที่สถานี มีพระเสลี่ยงอย่างนั้นมารับด้วย เสด็จบทจรจากนั้นไปพลาง ค่ำกลางทาง ระยะทางราว ๕๐ เส้น เมื่อจวนถึง จึงทรงพระเสลี่ยง ราษฎรแย่งกันหาม ผลัดให้โอวาสแก่กันและกันมาตามทางเสด็จถึง*วัดท้ายตลาด* อันเป็นที่ประทับแรม เวลาย่ำค่ำ ๕๐ นาที มีพระสงฆ์และราษฎร ตลอดถึงเด็กนักเรียนรับเสด็จอยู่อีกเป็นอันมาก ประทับที่ปะรำประทานโอกาสให้พวกราษฎรได้เฝ้า ทรงปฏิสันถาร และตรัส*อุปนิสินนกถา*อยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จออกพระสงฆ์บนศาลาการเปรียญ โปรดให้*พระครูญาณวิสุทธิ์* เจ้าคณะแขวง นำเจ้าคณะหมวดในแขวงนี้เฝ้า ตรัสถามความเป็นไปแห่งวัดและพระสงฆ์ในหมวดนั้น ๆ โดยเฉพาะทรงไล่เลียงถึงการตั้งเจ้าคณะหมวด เพราะในบางหมวด เช่น ในหมวดห้วยโรง เจ้าคณะหมวดอ่อนแอ ไม่ได้การได้งาน เจ้าอาวาสดีกว่าก็มี แต่เหตุไฉนไม่ได้เป็น ทรงทราบว่าเจ้าคณะหมวดเคยอยู่วัดใด เมื่อว่างตัวลง คงเลือกเจ้าอาวาสใหม่แห่งวัดนั้นให้รับตำแหน่งต่อมา ตรัสว่า อำนวยการไม่ถูก ตำแหน่งเจ้าคณะหมวดไม่จำต้องตั้งยืนที่อยู่วัดเดียว ย้ายไปตั้งที่วัดอื่นก็ได้ ควรถือเอาความสามารถของผู้เป็นนั้นแลเป็นประมาณ ตรัสให้งด*พระอธิการวันวัดโพบางเค็ม* ผู้รั้งเสีย ให้*พระอธิการหนึ่ง* เป็นผู้รั้งคณะหมวดห้วยโรงต่อไป ประทานย่ามและหนังสือธรรมแจกแก่เจ้าคณะหมวดและเจ้าอาวาสเหล่า

นั้นตามชั้นตามความสามารถ ทรงส่งพระสงฆ์กลับแล้ว เวลา ๔ ทุ่ม ๔๕ นาที เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับเมืองเพชรบุรี ฯ เมืองนี้เป็นมาอย่างไร ได้กล่าวไว้แล้วในหมายเหตุเฉพาะตำบลในตอนที่ ๕ ในตอนนี้ จักประมวลกล่าวทั่วไป ฯ

ความเป็นปึกแผ่นของเมืองนี้ มีในเฉพาะตำบลที่ตั้งเมืองเท่านั้น พ้นจากนั้นออกมา ไม่มีซากแห่งถาวรวัตถุส่อความเก่าแก่เลย มีแต่หมู่บ้าน ทุ่งนา ป่าไม้ ดงตาล ห้วย คลอง และภูเขา วัดตามตำบลก็เป็นของตั้งขึ้นใหม่พอสมแก่หมู่บ้าน ส่อความว่าในครั้งโบราณได้ตั้งกันอยู่อัดแอเฉพาะในตำบลที่ตั้งเมืองเท่านั้น ไม่ได้ขยายออกมา คงมีแต่หมู่บ้านราษฎรเหมือนในทุกวันนี้ *ตำบลชะอำ* มีชื่อระบุไว้ใน*ประกาศพระราชพิธีตรุษ* ส่อว่าเป็นเมืองตั้งมานานก็จริง แต่ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน คงเป็นแต่หมู่บ้านเท่านั้นเอง เช่นเดียวกับ*เมืองอินทร์ เมืองพรหม* ฯ ในบัดนั้น แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ อำเภอเมือง ๑ อำเภอบ้านแหลม ๑ อำเภอเขาย้อย ๑ อำเภอนายาง ๑ อำเภอแม่ประจันต์ ๑ ฯ ศาลากลางตั้งอยู่ที่ตำบล *คลองกระแชง* ฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำเพชรบุรี ฯ

คณะสงฆ์ แบ่งเป็นแต่ ๔ แขวง ฯ *พระพิศาลสมณกิจ* เป็นเจ้าคณะเมือง *พระครูสุวรรณมุนี* เป็นเจ้าคณะรอง *พระครูญาณเพชรรัตน์* เป็นเจ้าคณะแขวงเมือง *พระครูสุชาติเมธาจารย์* เป็นเจ้าคณะแขวงบ้านแหลม *พระครูญาณวิสุทธิ์* เป็นเจ้าคณะแขวงเขาย้อย *พระครูญาณวิมล* เป็นเจ้าคณะแขวงนายาง ฯ การปกครองได้ทราบว่าพึ่งจัดเข้าระเบียบตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) เมื่อครั้ง*พระธรรมวโรดม* เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑล ๓ ปีมานี้เอง ฯ *ธรรมเนียมเดิมคล้ายในกรุงเทพ* ฯ วัดทั้งหลายต้องมีสังกัด *วัดพระราชาคณะ* และ*วัดพระครูเป็นเจ้าสังกัด* วัดทั้งหลายเลือกขึ้นเอาได้ตามชอบใจ สับสนก้าวก่ายกัน ไม่เป็นตามตำบล ฯ *พระธรรมวโรดม*จัดใหม่ รวมวัดเป็นแขวงตามท้องที่ ให้พระครูเหล่านั้นเป็นเจ้าคณะแขวงละรูป เจ้าคณะ

แขวงอยู่ในเมืองนั้นเอง หาได้อยู่ประจำแขวงไม่ จัดอย่างนี้ก็เพื่อจะควบพระครูเหล่านั้นให้เข้ากับตำแหน่ง เพราะเป็นอยู่แล้ว ตรัสถามถึงการงานไม่ค่อยได้เรื่อง ดูเหมือนพระครูเหล่านั้นบางรูปจะไม่ได้เอาธุระนัก สักแต่ว่าเป็น ฯ ทั้งเจ้าคณะเมืองทั้งเจ้าคณะแขวงอ่อนแอไม่ทันสมัย เป็นเช่นนี้ทั้ง*คณะเมืองราชบุรี*ทั้ง*คณะเมืองเพชรบุรี* ทรงเข้าพระหฤทัยว่า เพราะทะนงว่าเป็นคณะเมืองใหญ่ ไม่มีที่อื่นสู้ จึงไม่สนใจในการสมาคมกับคณะเมืองอื่นเขาเจริญขึ้นอย่างไร จึงไม่รู้ ฝ่ายตนไม่นำพา ค่อยเสื่อมลงก็ไม่รู้อีก จึงสู้เขาไม่ได้ ตรัสบอกให้รู้ว่า *คณะเมืองกาญจนบุรี*เขาเป็นเช่นไร พึ่งได้ความรู้สึกดุจคนพึ่งตื่นจากหลับ ฯ

ในเมืองนี้ก็มี*วัดธรรมยุต* แต่ไม่แข็งแรง จึงไม่แพร่หลายเหมือนใน*เมืองราชบุรี*และใน*เมืองสมุทรสงคราม* ฯ

*วัดในเมือง*นี้มีมาก อัดแอกัน เฉพาะในเมืองและตามริมน้ำขึ้นไปแต่ในอำเภอเมืองเหมือนกัน ในอำเภออื่นตั้งอยู่ห่างกัน เป็นวัดประจำตำบลเป็นพื้น รวมทั้งมวล ๑๒๔ วัด(๒๖) มีวิสุงคามสีมาแล้วแทบทั้งนั้น และโดยมากเป็นวัดมีโรงอุโบสถก่อ กุฎี ฝากระดาน หลังคามุงกระเบื้อง ฯ ในอำเภอเมืองมี ๗๑ วัด ในอำเภอบ้านแหลมมี ๒๗ วัด ในอำเภอเขาย้อยมี ๑๔ วัด ในอำเภอนายางมี ๑๐ วัด ในอำเภอแม่ประจันต์มี ๒ วัด ในอำเภอหลังที่สุดนี้มีวัดน้อย ในฝ่ายคณะสงฆ์จึงจัดสมทบเข้ากับแขวงนายาง ฯ

จำนวนพระสงฆ์วัดหนึ่ง อย่างมากถึง ๕๐ รูปขึ้นไป แต่อย่างน้อยถึงไม่พอคณะสงฆ์ คิดโดยเฉลี่ยถัวกัน มีวัดละ ๑๕ รูป ๑๖ รูป ฯ

ความเป็นไปของพระสงฆ์ ดังได้ทราบมา พระสงฆ์ในเมืองได้อาศัยบิณฑบาตตามตลาดเป็นพื้น แม้ชาวเมืองเอื้อเฟื้อในการตักบาตร มีผู้ใส่ดาษดื่นไป เจ้าอาวาสใหญ่ ๆ ที่มีพระสงฆ์หลายรูป ยังต้องตั้งครัวทำเลี้ยงกันในเวลาเพล หรือแม้ในเวลาเช้าด้วยก็มี ฯ

*การสอนการเรียนธรรมวินัย*ของภิกษุสามเณรยังไม่เจริญ ส่งนักเรียนเข้าสอบในสนามมณฑลราชบุรีบางรูปบางครั้งแล้วก็หายไป เมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามเจริญไปหน้ากว่า แต่ทำนองสวดมนต์เป็นดีกว่า

ของคณะเมืองอื่น ฯ

ราษฎรในพื้นเมือง ทราบว่ามีราวแสนเศษ[๒๗] เป็นคนไทยมากกว่าจำพวกอื่น การหาเลี้ยงชีพของราษฎร กล่าวแต่ที่เป็นพื้น มี ๒ ทาง คือการทำนากับทำตาล แต่การทำตาลเป็นสิ้นค้าออกหน้าของเมืองนี้ โดยมากเป็นคนมีอันจะกิน มีบ้านเรือนเป็นหลักฐาน ทราบว่าเป็นคนเอาใจใส่ในการพระศาสนามาก ฯ

การศึกษาของราษฎร มีโรงเรียนตั้งสอนแพร่หลายทั่วถึง ทั้งโรงเรียนรัฐบาล ทั้งโรงเรียนประชาบาล ทั้งโรงเรียนบุคคล สอนถึงชั้นมัธยมเป็นอย่างสูง ฯ

๕๐. วันที่ ๑๘ มี.ค. เวลาเช้า ก่อนเสวย เสด็จทอดพระเนตร*วัดห้วยหลวง* ระยะทางจาก*วัดท้ายตลาด*ไปราว ๑๕ เส้น วัดนี้ *พระอธิการลัด* เป็นเจ้าอาวาส เป็นวัดหลักฐานพอสมแก่ตำบลนี้ มีอุโบสถก่อ และกุฎีฝากระดานหลายหลัง เวลายังเช้าอยู่ จึงเสด็จต่อไป ทอดพระเนตร*ถ้ำเขาย้อย* อันตั้งเด่นอยู่ที่กลางทุ่งทางทิศตะวันตก ระยะทางไม่ไกลเท่าไรนัก ราว ๒๐ เส้นเศษ ในถ้ำประดิษฐานพระพุทธไสยา ยาว ๖ วาเศษ เป็นที่มานมัสการของมหาชนในคราวเทศกาลประจำปี แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่*วัดท้ายตลาด* มีพวกราษฎรชาวบ้านนำสำรับคาวหวานมาถวายประมาณ ๑๐๐ ราย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์เสร็จแล้ว ประทานพระรูปไว้ที่วัดนี้ ประทานจีวรแพรแก่*เจ้าอธิการอ่อน* เจ้าอาวาส ผู้เอาใจใส่ในการวัด การปฏิสังขรณ์ ประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรเป็นที่ระลึกทั่วกัน และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลาเช้า ๓ โมง ๒๔ นาที เสด็จจาก*วัดท้ายตลาด*สู่สถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และราษฎรตามส่งเสด็จถึงสถานี ตรัส*อุปนิสินนกถา*แก่ผู้มาส่งเสด็จเหล่านั้นตามสมควรแก่เวลา พอรถไฟมาถึง เสด็จขึ้นประทับรถที่นั่งพ่วงพิเศษ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๓ นาที รถเคลื่อนจาก*สถานีบ้านน้อย* แขวงเมืองเพชรบุรี เวลาเช้า ๕ โมง ๔๔ นาที ถึง*สถานีเมืองราชบุรี* รถยังจัก

หยุดนาน เสด็จไปประทานพระโอวาทแก่นักโทษในเรือนจำพลาง นักโทษเมืองนี้ทราบว่ามีจำนวน ๖๐๐ คนเศษ ต้องโทษเพราะทำร้ายร่างกายกับลักทรัพย์เป็นพื้น แต่นั้นเสด็จตำหนัก*หม่อมเจ้าสฤษดิเดช* สมุหเทศาภิบาลเป็นการเยี่ยม พอได้เวลา เสด็จกลับมาขึ้นรถที่สถานี

เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๓ นาที รถเคลื่อนจากสถานีเมืองราชบุรี ถึง*สถานีเมืองนครปฐม* มีพระสงฆ์ ข้าราชการ และราษฎรคอยเฝ้าที่ชานสถานี มีพระดำรัสปราศรัยตามสมควรแก่เวลา บ่าย ๓ โมง ๒๒ นาที ถึง*สถานีบางกอกน้อย* มีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จดุจคราวก่อน เสด็จลง ตรัสเล่าถึงการเสด็จแล้ว ทรงเรือยนต์ข้ามฟากไปขึ้นท่ากรมตำรวจภูธร ประทับรถยนต์ เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

สิริวันที่เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ทั้ง ๒ คราว เป็น ๕๐ วันแล ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๘

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. พระพรหมมุนี คือ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศนเทพวราราม

๒. พระญาณวราภรณ์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

๓. พระธรรมไตรโลกาจารย์ คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส

๔. พระยาธรรมศักดิ์มนตรี คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

๕. พระยาเมธาธิบดี (สาตร สุทธเสถียร) เจ้ากรมราชบัณฑิต กระทรวงธรรมการ

๖. พระมหานายก คือ พระเทพกวี (มณี ฉนฺโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

๗. พระอโนมคุณมุนี คือ พระรัตนธัชมุนี (จู อิสฺสรญาโณ) วัดบวรนิเวศวิหาร

๘. พระยาวุฒิการบดี (เฟื่อง พรหมจินดา)

๙. พระศากยบุตติยวงศ์ (เผื่อน ติสฺสทตฺโต ป. ๙) วัดพระเชตุพน ฯ สุดท้ายโปรดเกล้า ฯ สถาปนาเป็น สมเด็จพระวันรัต มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐

๑๐. พระครูพุทธพยากรณ์ (เจริญ อุปติสฺโส) ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะในราชทินนามเดิม

๑๑. พระพุทธรักขิต (พลอย) วัดพระปฐมเจดีย์

๑๒. อำเภอตลาดใหม่ คือ อำเภอสามพราน ในปัจจุบัน

๑๓. พระธรรมวโรดม คือ สมเด็จพระวันรัต (จ่าย ปุณฺณทตฺโต) วัดเบญจมบพิตร

๑๔. พระครูอินทเขมา (ห้อง) วัดช่องลม ถึง พ.ศ. ๒๔๖๑ โปรดให้ยกเป็นกิตติมศักดิ์ เพราะชรา

๑๕. เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ต้นสกุล "รัตนกุล" ใน "เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์" ว่า เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ จึงเป็น เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ที่สมุหนายก

๑๖. พระวินัยธร ถม ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูวัตตโกศล

๑๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ พระนามเดิม พระองค์เจ้าชายโต พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๒ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ ในรัชกาลที่ ๔

๑๘. สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ในรัชกาลที่ ๑ และทรงเป็นพระราชชนนีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒

๑๙. พระธรรมธีรราชมหามุนี คือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) วัดบรมนิวาส

๒๐. พระมหาสิทธิการ (แดง) จากวัดบ้านแหลม หรือวัดเพชรสมุทร

๒๑. พระพุทธวิริยากร (จิตร ฉนฺโน) มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๒๒. พระครูเมธีสมุทรเขต (เพิ่ม อุชุโก) ซึ่งโปรดให้ย้ายมาครองวัดสัตตนารถปริวัตรและเป็นเจ้าคณะธรรมยุตมณฑลราชบุรี และโปรดให้เลื่อนเป็นที่ พระครูอุดมธีรคุณ ในปีเดียวกันนั้น (พ.ศ. ๒๔๕๘) แต่ยังไม่ทันได้ย้ายถึงมรณภาพเสียก่อน

๒๓. สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ถึงพิลาลัยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕

๒๔. พระแดง ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูธรรมาภินันท์

๒๕. พระครูสิริปัญญามุนี (อ่อน เทวนิโภ) เคยดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองปราจีนบุรี และครองวัดแก้วพิจิตร ต่อมาย้ายมาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะเมืองสมุทรสงคราม และครองวัดศรีสุริยวงศ์ แล้วย้ายไปดำรงตำแหน่งเจ้าคณะธรรมยุตเมืองฉะเชิงเทรา-ปราจีนบุรี-นครนายก และอยู่ครองวัดเทพนิมิต จนถึงมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

๒๖. พระครูธรรมเสนา ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระครูธรรมเสนานี เจ้าคณะจังหวัดราชบุรี

๒๗. เจ้าอธิการแดง ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูโพธาภิรม

๒๘. พระครูฮั้ว ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูอาจารโสภณ

๒๙. อำเภอพระแท่น คือ อำเภอท่ามะกา ในปัจจุบัน เดิมอยู่ในเขตจังหวัดราชบุรี โอนมาอยู่ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐

๓๐. อำเภอวังขนาย คือ อำเภอท่าม่วง ในปัจจุบัน

๓๑. พระครูวิสุทธิรังษี (เปลี่ยน อินฺทสโร) ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะในราชทินนามเดิม

๓๒. เจ้าอธิการพรต วัดศรีโลระ หรือวัดศรีโลหะ ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูยติวัตรวิบูลย์

๓๓. พระอธิการดี พุทฺธโชติ ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูอดุลยสมณกิจ สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นที่พระเทพมงคลรังษี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ท่านเป็นพระอุปัชฌาย์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อครั้งทรงบรรพชาและอุปสมบท ที่วัด

เทวสังฆาราม

๓๔. วัดอานัมดังกล่าวนี้ คือ วัดถาวรวราราม ซึ่งอยู่ติดกับวัดเทวสังฆาราม

๓๕. พระครูเหรียญ สุวณฺณโชติ วัดหนองบัว หรือวัดศรีอุปลาราม ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครู-นิวิฐสมาจาร สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระโสภณสมาจาร มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ท่านเป็น สรณคมนาจารย์และพระกรรมวาจาจารย์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) เมื่อครั้งทรงบรรพชาและทรงอุปสมบทที่วัดเทวสังฆาราม

๓๖. แขวงบ้านทวน คือ อำเภอพนมทวน ในปัจจุบัน

๓๗. เจ้าอธิการม่วง ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูสิงคีคุณธาดา

๓๘. พระครูดอกไม้ ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูวัตตสารโสภณ

๓๙. พระพิศาลสมณกิจ (ริด) ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดให้พ้นจากหน้าที่เจ้าคณะจังหวัดเพชรบุรี และเจ้าอาวาสวัดคงคาราม เข้ามาเป็นเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม ในกรุงเทพ ฯ เข้าใจว่าพระพิศาลสมณกิจคงไม่ยอมมา จึงปรากฏต่อมาว่า โปรดให้ถอดจากที่พระราชาคณะและตำแหน่ง เพราะไม่รับภารธุระพระพุทธศาสนา ขัดพระบรมราชโองการ และขัดพระ-มหาสมณศาสน์

๔๐. พระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทียน บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์-พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)

๔๑. พระอธิการมุ่ย สุดท้ายได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูสาครญาณ

๔๒. ใบสีมาศิลาแลงคู่ดังกล่าวนี้ เข้าใจว่า คือใบสีมาศิลาขนาดใหญ่

คู่ที่ตั้งอยู่หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร ในบัดนี้

๔๓. พระครูญาณเพชรรัตน์ (พุ่ม) วัดยาง มรณภาพในปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๕๙

๔๔. พระอธิการชิต ในปีต่อมา (๒๔๕๙) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูญาณพิลาศ สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระสุวรรณมุนี มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗

๔๕. พระปลัดเล็ก จิตสีโล ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูมหาสมณวงศ์ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔

๔๖. เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี่ สุทัศน์)

๔๗. พระครูสุวรรณมุนี (ฉุย) ต่อมาได้เป็นเจ้าคณะจังหวัดเพชรบุรี ต่อจาก พระพิศาลสมณกิจ (ริด) สุดท้ายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะในราชทินนามเดิม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๔๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร ทรงเป็นต้นสกุล "กฤดากร ณ อยุธยา" สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ในรัชกาลที่ ๖

๔๙. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาดิศรมหิป พระนามเดิม พระองค์เจ้าไชยานุชิต ทรงเป็นต้นสกุล "ชยางกูร ณ อยุธยา" สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘

๕๐. พระครูสุทธาจารคุณ (อ่ำ) วัดโสธาราม รองเจ้าคณะจังหวัดและผู้รั้งเจ้าคณะจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ โปรดให้ถอดจากตำแหน่ง เพราะมีความผิดในหน้าที่การปกครองคณะและเกียดกันผู้น้อย คงเป็นพระครูนอกราชการ ถือพัดรองของหลวง

๕๑. พระครูทิม ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูศีลวิมล

๕๒. เจ้าอธิการบุญนาค ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๘) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูวิริยสาร

๕๓. อำเภอกำเนิดนพคุณ คืออำเภอบางสะพาน ในปัจจุบัน ซึ่งเคยเป็นเมืองเก่ามาแต่โบราณ เรียกว่า เมืองกำเนิดนพคุณ

๕๔. พระราชมุนี (ชม สุสมาจาโร ป. ๔) วัดบวรนิเวศวิหาร มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

๕๕. เจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์ (ชม สุนทรารชุน) ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

๕๖. พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง วิริยศิริ)

๕๗. ตำหนักยาเหล หมายถึง พระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ ในพระราชวังสนามจันทร์ ซึ่งมีอนุสาวรีย์ยาเหลตั้งอยู่ข้างหน้า

๕๘. สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในที่นี้ หมายถึง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๙

ตอนที่ ๑

ก. เสด็จผ่านจังหวัดธัญบุรี

๑. วันที่ ๒๗ ตุลาคม เวลาเช้า ๙ นาฬิกาเศษ สมเด็จพระมหาสมณะเสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหาร โดยรถที่นั่งยนต์ไปสู่*วัดราชาธิวาส* ที่วัดนั้น มีพระสงฆ์เถรานุเถระ ข้าราชการกระทรวงธรรมการ กระทรวงทหารเรือ ข้าราชการกระทรวงธรรมการ กระทรวงทหารเรือ และพวกอุบาสิกาต่างวัด คอยส่งเสด็จ ทรงปฏิสันถารทั่วหมู่แล้ว เสด็จลง*เรือที่นั่งคล้ายอาสน์สรวง*ที่กระทรวงทหารเรือจัดมารับเสด็จ พร้อมด้วยเรือจูงและเรือตาม ผู้ตามเสด็จฝ่ายบรรพชิต[(๑)] *พระมหานายก* ๑ *พระมหาตรี* วัดเทพศิรินทราวาส เจ้าหน้าที่แต่งระยะทาง ๑ *พระครูวินัยธรรมเป้า* คิลานุปัฏฐาก ๑ *พระครูใบฎีกาจ่าง* อุปัฏฐากในพระองค์ ๑ *สามเณรโชติ* เปรียญ เลขานุการ ๑ ข้าราชการ *พระยาวุฒิการบดี* เจ้ากรมสังฆการี ๑ *ขุนพิสณฑ์สังฆกิจ* กรมสังฆการี ๑ *หลวงราชบำเรอ* กรมสนมพลเรือน ๑ *ขุนสันทัดธนานุบาล* กรมพระคลังข้างที่ ไวยาจักรในพระองค์ ๑ ข้าหลวงน้อยในพระองค์ *หลวงผดุงพยุหพล* ๑ เหล่านี้ในสำรับ กับโปรดให้*หลวงวิภาชวิทยาสิทธิ์* ธรรมการมณฑลจันทบุรี ๑ *ขุนนิพิฐนิติสาร* ธรรมการมณฑลร้อยเอ็ด ๑ ตามเสด็จเพื่อเรียนการ

เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งและเรือขบวนออกจากท่า*วัดราชาธิวาส* ขึ้นแม่น้ำเจ้าพระยาไป ประทับร้อน*วัดตำหนัก จังหวัดนนทบุรี* มีพระสงฆ์และข้าราชการในจังหวัดนั้นรับเสด็จพร้อมด้วยราษฎร ทรงแสดงธรรมประทานหนังสือธรรมแจกผู้ใหญ่ และสายสิญจน์แจกเด็กแล้ว เสด็จออกจากวัดนั้น เข้า*คลองรังสิต* ที่ปากคลอง มีเจ้าคณะและเจ้าอาวาสใน*จังหวัดปทุมธานี*มาคอยสวดถวายพระพร มีข้าราชการยืนเฝ้าที่*ประตูน้ำจุฬา-*

ลงกรณ์ พระยาสุริยราชวราภัย ผู้ว่าราชการ*จังหวัดธัญบุ*รีมาคอยรับเสด็จ เรือขบวนเข้าประตูน้ำไปในคลองรังสิต เวลา ๔ ล.ท. ล่วงแล้ว ถึงวัด*สาลีเขตตาราม* อันตั้งอยู่ในระหว่างคลองสามคลองสี่ ทอดเรือที่นั่งหยุดประทับแรมที่วัดนี้ มีพระสงฆ์และข้าราชการ*จังหวัดธัญบุรี*(๒) **กับกำนัน** ผู้ใหญ่บ้านรับเสด็จ เสด็จขึ้นบนวัด ทรงนมัสการพระพุทธรูปในอุโบสถแล้ว ประทับพลับพลา *พระครูธัญเขตเขมากร* เจ้าคณะจังหวัดธัญบุรี นำพระสงฆ์ *พระยาสุริยราชวราภัย* ผู้ว่าราชการ นำข้าราชการเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ตรัสปฏิสันถาร และประทานของแจกโดยสมควรแล้ว เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง ต่อนี้ไปก็เหมือนกัน จักไม่กล่าวถึงอีก จักกล่าวเฉพาะเมื่อประทับแรมบนบกหรือในเรือกลไฟ ฯ

วัดนี้ *หม่อมเขียน* ใน*พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์* ผู้มีนาอยู่ในแถบนี้ เป็นผู้สร้าง มีโรงอุโบสถ ศาลา และกุฏีพอสมควรแก่ตำบล *พระครูธัญนครเขมกิจ* รองเจ้าคณะจังหวัด เป็นเจ้าอาวาส ฯ

๒. วันที่ ๒๘ ต.ค. เช้า เสด็จทอดพระเนตรวัด ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรจัดสำรับมาถวายประมาณ ๒๐๐ คนเศษ เสด็จขึ้นประทานเทศนาก่อนแล้ว ทรงรับประเคนสำรับแล้ว เสวยเช้าที่พลับพลาพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงอนุโมทนา ฯ นี้เป็นนิพัทธกิจมีทุกวันไป จักไม่กล่าวซ้ำ ต่อมีแปลกออกไป จึงจักกล่าว ฯ ในตอนเช้านี้ เสด็จทอดพระเนตรวัดในคลองสองโดยเรือยนต์ เสด็จกลับมาเสวยเพลที่วัด*สาลิเขตตาราม* เที่ยงแล้ว ประทาน*พระมหาสมณศาสน์*เปลี่ยนชื่อวัดสาลิเขตตาราม เป็นวัด “เขียนเขต” แก่พระครูธัญนครเขมกิจ เจ้าอาวาส ตามคำทูลของ*หม่อมราชวงศ์ สุวพรรณ* ใน*พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์* ผู้มี*หม่อมเขียน*เป็นมารดา ด้วยเห็นว่าที่นั้นหาใช่นาข้าวสาลีไม่ ทั้งจะได้เป็นสิริมงคลแก่วัด ทรงพระอนุมัติให้โดยฐานะที่เป็นชื่อยาว และประทาน*พัดมหาสมณุตมาภิเษก*แก่พระครูด้วย แล้วเสด็จจากวัดเขียนเขตโดยเรือยนต์ เพื่อทอดพระเนตร*วัดหัตถสารเกษตร*ในคลองซอยที่ ๕ ฝั่งเหนือ ที่อยู่แห่ง*พระครูธัญญเขตเขมากร* เจ้าคณะจังหวัด โปรดให้เรือขบวนออกเลยไป

คอยรับเสด็จที่ปากคลองซอยที่ ๕

เสด็จกลับจาก*วัดหัตถสารเกษตร* ขึ้นเรือที่นั่งที่นั้น ออกเรือขบวนต่อไป ผ่านศาลากลาง อันตั้งอยู่ปากคลองซอยที่ ๖ ฝั่งเหนือ มีข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ยืนแถวรับเสด็จ แวะทอดพระเนตร*วัดนาบุญ* อันอยู่ปากคลอง ๗ ฝั่งใต้ *หม่อมแช่มในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์* มาเฝ้ารับเสด็จด้วย วัดนั้น กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์เดิมทรงมีนาอยู่ในแถบนั้น ทรงสร้างขึ้นไว้ *หม่อมแช่ม*ไปอยู่ดูการงานในที่นั้น ฯ

เสด็จจากวัดนาบุญ ถึง*วัดแก้วไพฑูรย์* อีกชื่อหนึ่งว่า*วัดปากบึง* เวลา ๕ ล.ท. ทอดเรือที่นั่ง หยุดเพื่อประทับแรม ที่วัดนี้*เจ้าอธิการทา* ผู้รั้งคณะแขวงองครักษ์แห่งจังหวัดนครนายก และ*หม่อมเจ้าธำรงสิริ* สมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี มาคอยรับเสด็จอยู่ นอกจากนี้ มีผู้รับเสด็จเหมือนในที่อื่น การรับเสด็จอย่างนี้ มีทุกแห่งไป จักไม่กล่าวถึงอีก นอกจากมีแปลก ฯ วัดนี้มีของปลูกสร้างยังไม่บริบูรณ์ ฯ

*วัดในจังหวัดธัญบุรี*ที่ได้เห็น ไม่ค่อยเป็นหลักฐานมั่นคง ของปลูกสร้างมักเป็นกำมะลอ พออยู่ พอใช้การ หลังคาใช้สังกะสีมุงเป็นพื้น ตรัสถามได้ความว่า เพื่อกันลมดี ส่วนโรงนาที่ยาวก็มี อย่างไรเขาใช้มุงจากอยู่ได้ เพราะเขาทำถูกแก่เทศะ ที่นั้นเป็นที่แจ้ง ถูกพายุพัดแรง เขาปลูกโรงเตี้ย ๆ จึงอยู่ได้ ฝ่ายวัดทำการปลูกสร้างไม่ถูกแก่เทศะ เอาอย่างวัดในเมือง เช่น ปลูกศาลาสูง ปลูกกุฎี ๒ ชั้น ต้องทนลมไม่ได้อยู่เอง ตรัสว่า ถ้าทรงเป็นเจ้าอาวาสในถิ่นนั้น จักทรงทำโรงอุโบสถเตี้ย ๆ ปลูกศาลาดินเป็นแต่ดาดพื้นให้นั่งได้ ปลูกกุฎีอย่างโรงนาพื้นดิน ยกแคร่เฉพาะที่อยู่ที่นอน ๒ ฟาก เปิดทางเดินกลาง ทำให้โปร่ง เช่นนี้น่าจะอยู่ได้โดยผาสุก วัดที่ทำแข็งแรงก็มี ที่เห็น คือ*วัดมูลจินดาราม* ที่เสด็จผ่านไป แล้ว*วัดหัตถสารเกษตร* ที่เสด็จทอดพระเนตร แต่จะหวังเอาเป็นหลักฐานหาได้ไม่ เพราะเนื่องด้วยเจ้าของผู้สร้างเท่านั้น สิ้นเจ้าของแล้ว ไม่มีสกุลเอาธุระต่อไปก็ดี เจ้าของร่วงโรยลงก็ดี ย่อมโทรมลง เช่น *วัดมูลจินดาราม* ฯ วัดใน

จังหวัดธัญบุรีไม่มั่งคั่งรุ่งเรืองนั้น เพราะที่นาในตำบลนั้นยากที่จะหาได้ว่า เป็นของใครในท้องถิ่นเอง คนในท้องถิ่นตั้งทำนาเอง เป็นแต่เจ้าของทรัพย์ผู้อยู่นอกท้องถิ่นเสียและเป็นอันมาก ให้คนเช่าทำ ฝ่ายคนผู้เช่าทำเล่า ก็สำส่อน ยกมาแต่ที่อื่นเป็นพื้น ไม่คิดอยู่ยั่งยืน ทำนาได้ผลก็อยู่ไป ไม่ได้ผลก็ย้ายไปหาที่อื่นทำ โดยที่สุด ต้นไม้ใหญ่ อันจะใช้เป็นร่มเงา ก็ไม่คิดจะปลูก ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจักบำรุงวัด นอกจากเลี้ยงพระสงฆ์ตามวัน ฯ

คณะสงฆ์ในจังหวัดธัญบุรี จัดเป็น ๔ แขวง ๑. *แขวงรังสิต* ที่เรียกในครั้งนั้นว่าแขวงเมือง มีวัด ๘ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๕ วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ ไม่ได้จัดหมวด พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๑๐๑ รูป พระครูย้วน วัดเขียนเขต เป็นเจ้าคณะแขวงนี้ *พระครูธัญนครเขมกิจ* เป็นอุปัชฌายะประจำแขวง ๒. *แขวงลำลูกกา* มีวัด ๒๑ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๒ วัด จัดเป็น ๔ หมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๑๓๑ รูป *เจ้าอธิการแต้ม* เจ้าคณะหมวด*วัดคลองชัน* เป็นผู้รั้งคณะแขวงนี้ *เจ้าอธิการภู่* เจ้าคณะหมวด*วัดธัญผล* เป็นอุปัชฌายะประจำแขวง ๓. *แขวงคลองหลวง* มีวัด ๑๑ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๓ วัด จัดเป็น ๒ หมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๘๗ รูป ว่างเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะจังหวัดว่าการเอง และเป็นอุปัชฌายะประจำแขวงด้วย ๔. *แขวงหนองเสือ* มีวัด ๖ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๓ วัด ไม่ได้จัดเป็นหมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๕๘ รูป *พระครูบัว วัดพวงแก้ว* เป็นเจ้าคณะแขวงนี้ เป็นอุปัชฌายะประจำแขวงด้วย รวม ๔ แขวง มีวัด ๔๖ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๒๓ วัด ยังเป็นสำนักสงฆ์ ๒๓ วัด จัดเป็น ๖ หมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๓๗๗ รูป มีอุปัชฌายะ ๔ รูป วัดเหล่านี้เป็นวัด*รามัญ*บ้าง เป็นวัด*มหานิกาย*บ้าง รวมอยู่ในคณะเดียวกัน *พระครูธัญเขตเขมากร* เป็นรามัญ เป็นเจ้าคณะจังหวัด *พระครูธัญนครเขมกิจ* เป็นไทย เป็นเจ้าคณะรอง ฯ

ข. เสด็จถึงจังหวัดนครนายก

๓. วันที่ ๒๙ ต.ค. เสด็จจาก*วัดแก้วไพฑูรย์* โดยเรือขบวน เข้าแดนจังหวัดนครนายกที่คลอง ๑๔ ผ่านที่ว่าการ*อำเภอองครักษ์* มีกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎร ตั้งที่บูชาและรับเสด็จที่นั้น และมีรายทางมาเป็นตำบล ๆ แม้พวกแขกผู้ถือ*ศาสนาอิสลาม* ก็แสดงน้ำใจดีรับเสด็จด้วย เรือขบวนออก*ประตูน้ำเสาวภาผ่องศรี* เลี้ยวขึ้นตามลำน้ำนครนายก ถึง*วัดอัมพวัน บ้านบางอ้อ อำเภอบ้านนา* เวลา ๓ ล.ท. เศษ ทอดเรือที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรมในที่นี้ ***พระครูอุดมศีลวัตร*** เจ้าคณะรองผู้รั้งคณะจังหวัด *พระครูเลื่อง* เจ้าคณะแขวง*วังกระโจม*ที่เรียกในครั้งนั้นว่าแขวงเมือง เจ้าคณะหมวดเจ้าอาวาสอื่น และ*พระพิบูลสงคราม* ผู้ว่าราชการจังหวัดและกรมการ*อำเภอบ้านนา*คอยรับเสด็จ ตำรวจภูธรและนักเรียนยืนแถว เสด็จนมัสการพระพุทธรูปในอุโบสถแล้ว ประทับศาลาการเปรียญพระสงฆ์เฝ้า เวลายังวันอยู่ เสด็จทอดพระเนตร*วัดบางอ้อใน*และ*วัดบางอ้อนอก*โดยเรือพาย เวลาค่ำราษฎรชาว*บ้านบางอ้อ*และบ้านใกล้เคียงแห่ผ้าป่าผ่านพลับพลาถวายทอดพระเนตร แล้วนำเข้ามาทอดที่หน้าพลับพลาส่วนถวายพระสงฆ์นำขึ้นทอดบนวัด ฯ ค่ำวันนี้ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*เจ้าอธิการทา วัดบางปลากด* ผู้รั้งคณะแขวงองครักษ์ *เจ้าอธิการจ้อย วัดทองย้อย เจ้าอธิการดี วักกุฎีเตี้ย เจ้าอธิการจันทร์ วัดอัมพวัน พระอธิการเพชร* เจ้า*วัดบางอ้อใน* ฯ

๔. วันที่ ๓๐ ต.ค. ประทานพระมหาสมณศาสน์ เลื่อน*เจ้าอธิการทา* ผู้รั้งเป็นพระครูเจ้าคณะแขวงองครักษ์ จังหวัดนครนายก เวลา ๙ ล.ท. เศษ เสด็จจาก*วัดอัมพวัน*โดยเรือขบวน มีเรือราษฎรชักเรือที่นั่งบ้าง ตามบ้างรับส่งกันเป็นระยะ ๆ คือ *ตำบลบ้านบางอ้อ ตำบลบ้านเหล้า ตำบลท่าช้าง ตำบลบ้านซื่อ ตำบลวังกระโจม ตำบลใหญ่ลาว ตำบลหนองโพ ตำบลบ้านบ่ง* แม่น้ำแคบเรือเบียดเสียดกัน ในเรือเหล่านั้น เด็ก ๆ มาด้วยก็มี ทรงพระวิตกว่า ถ้าเรือล่มลงเด็กจักเป็นอันตราย รับสั่งให้จัดเรือไว้สำหรับช่วยคนเรือล่มการก็เป็นสมคาดไว้ เรือนั้นได้เข้าช่วย ไม่มีใครเป็นอันตราย ประทานผ้า

เช็ดหน้าตราแจกราษฎรผู้ลงเรือเข้าขบวนตามระยะมา เสด็จถึง*วัดส้มป่อย* เวลา ๙ ล.ท.เศษ เสด็จขึ้นวัด ทรงนมัสการพระพุทธรูปในอุโบสถแล้ว ประทับบนศาลา พระสงฆ์และข้าราชการเฝ้าแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดโพท้ายเมือง* อันอยู่ฟากโน้นเยื้องวัดส้มป่อยน้อยหนึ่ง ฯ ค่ำวันนี้พระสงฆ์ต่างวัดและราษฎรจัดดอกไม้ไฟมาจุดสมโภช ฯ

๕. วันที่ ๓๑ ต.ค. เช้าเสด็จรับบาตรตามตลาด กลับแล้ว ทอดพระเนตรวัด มีทายกมาตักบาตรและถวายสำรับประมาณ ๓๐๐ เศษ มากกว่าในที่อื่น เวลา ๙ ก.ท. เสด็จโดยเรือยนต์ ขึ้นน้ำไปประทับ*วัดอุดมธานี* ที่อยู่แห่ง*พระครูอุดมศีลวัตร* ชาวบ้าน*ตำบลใหญ่ลาว* และบ้านใกล้เคียงตั้งเครื่องเพลและเลี้ยงพระสงฆ์ เสด็จกลับจากวัดอุดมธานี ล่องน้ำลงมาเสด็จขึ้น*วัดศรีเมือง* ที่อยู่แห่ง*พระครูเลื่อง* ราษฎรเวียนเทียนสมโภช แล้วเสด็จขึ้นที่ศาลากลาง ข้าราชการถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว แล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ในบริเวณนั้น เสด็จกลับถึงวัด*ส้มป่อย* เวลา ๕ ล.ท. ราษฎร*อำเภอปากพลี* ที่เรียกในครั้งนั้นว่า*อำเภอเขาใหญ่* และ*อำเภอวังกระโจม*(๓) จัดกระบวนแห่ผ้าป่า บ้องไฟ *ปราสาทผึ้ง* เดินผ่านถวายทอดพระเนตร แล้วนำบ้องไฟไปจุดที่ทุ่งข้างวัด ส่วนปราสาทผึ้งที่จัดเครื่องผ้าป่าเข้าไว้ นำมาทอดถวาย เวลาค่ำมีจุดดอกไม้ไฟสมโภชอีกคืนหนึ่ง ฯ วันนี้มีราษฎรตามดอน ตื่นกันมาเฝ้ามาก คนหลามเต็มไปทั้งวัด ได้ยินว่าพวกพ่อค้าชาวตลาดมีแก่ใจหาอาหารเลี้ยง ฯ

*ปราสาทผึ้ง*ที่กล่าวถึงในวันนี้นั้น เป็นของพวกฝั่งโขง ทำกันมาเป็นประเพณี ในการบุญใหญ่ ๆ ที่ใหญ่ต่อหยวกเป็นโครงประดับด้วยลวดลายขี้ผึ้งบาง ๆ เช่น พุ่มเข้าพรรษา ที่เล็กทำโครงไม้ ประดับขี้ผึ้งล้วน ใช้ตั้งเครื่องสักการบ้าง ไทยธรรมบ้าง ตามความนิยม ฯ

*วัดส้มป่อย*ที่ประทับแรมนี้ จัดว่าเป็นวัดใหญ่ของเมืองนี้ มีของก่อสร้างชิ้นใหญ่ ๆ *พระครูสังฆรักษ์* ฐานานุกรมเจ้าคณะมณฑล เป็นเจ้าอาวาส ฯ

วัดในจังหวัดนครนายก ที่ได้เห็น เป็นวัดมีของปลูกสร้างบริบูรณ์

โดยมาก เป็นหลักฐานกว่าวัดใน*จังหวัดธัญบุรี* เสียแต่ไม่พบชิ้นเก่าสมแก่ชื่อจังหวัดที่ตั้งมานานแล้ว เจ้าคณะและเจ้าอาวาสผู้ฉลาดเฉลียวรอบคอบก็มี ชะรอยเพราะเป็นผู้เกิดในที่นั้น ได้รับความอบรมในที่นั้น อันตั้งเป็นปึกแผ่นสืบมานาน ส่วนพระหัวหน้าในจังหวัดธัญบุรี เขานิมนต์มาจากที่ต่าง ๆ ได้รับความอบรมมาในที่ต่าง ๆ จำไม่สม่ำเสมอกันอยู่เอง ฯ แม้ราษฎรชาวเมืองชายหญิงผู้รู้จักคิดอ่านก็มี คงเป็นเพราะเหตุอย่างเดียวกัน ฯ

คณะสงฆ์ในจังหวัดนครนายก จัดเป็น ๔ แขวง ๑. แขวงวังกระโจม ที่เรียกในครั้งนั้นว่า *แขวงเมือง* มีวัด ๕๘ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๕๐ วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ จัดเป็น ๗ หมวด พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๓๖๘ รูป *พระครูเลื่อง* เป็นเจ้าคณะแขวง เป็นอุปัชฌายะประจำแขวงด้วย ๒. *แขวงปากพลี* ที่เรียกในครั้งนั้นว่า *แขวงเขาใหญ่* มีวัด ๒๖ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๒๒ วัด จัดเป็น ๒ หมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๑๒๐ รูป ว่างเจ้าคณะแขวง *พระครูอุดมศีลวัตร*ว่าการไปพลาง ไม่มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๓. แขวงบ้านนา มีวัด ๒๖ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๗ วัด จัดเป็น ๔ หมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๒๒๐ รูป มีพระครูเจ้าคณะแขวง แต่หาได้มาเฝ้าไม่ ได้ยินว่าอาพาธหนัก จึงไม่รู้จักชื่อ มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๒ รูป ๔. *แขวงองครักษ์* มีวัด ๙ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๕๐ วัด ไม่ได้จัดหมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๑๑๐ รูป *พระครูทา* เป็นเจ้าคณะแขวง และเป็นอุปัชฌายะประจำแขวงด้วย รวมทั้ง ๔ แขวง มีวัด ๑๑๙ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๙๔ วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ จัดเป็น ๑๓ หมวด พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๘๑๘ รูป มีอุปัชฌายะ ๔ รูป ในเวลานั้นว่างเจ้าคณะจังหวัด *พระครูอุดมศีลวัตร* เจ้าคณะรองเป็นผู้รั้ง ฯ

มีโรงเรียนรัฐบาล ๑ ในเวลานั้นมีนักเรียน ๑๐๖ ใช้ครู ๓ โรงเรียนประชาบาล ๗ มีนักเรียน ๑๘๓ ใช้ครู ๙ โรงเรียนบุคคล ๑ มีนักเรียน ๒๗ ใช้ครู ๑ รวมเป็น ๙ โรง มีนักเรียน ๓๑๖ ใช้ครู ๑๓ สอนถึงชั้นไหน ไม่มี

แจ้งในรายงาน ฯ

ในจังหวัดนี้มีราษฎรถือ*ศาสนาคริสตัง*บ้าง ถือ*ศาสนาอิสลาม*บ้าง จึงมี*วัดคริสตัง* ๒ วัด *สุเหร่า ๖ แห่ง คนถือศาสนาคริสตัง มีจีนและญวน*เป็นพื้น ในศกนั้นมีจำนวน ๖๕๔ คน คนถือศาสนาอิสลาม เป็น*แขกจาม แขกชวา แขกมลายู* รวม ๒,๓๑๘ คน นอกจากนั้นมีไทยเป็นพื้น มี*มอญ*บ้าง *เขมร*บ้าง ถือพระพุทธศาสนา มีจำนวน ๕๕,๖๙๓ คน มีคนถือศาสนามากขึ้นทั้ง ๓ ศาสนา มีจำนวนมากน้อยตามส่วน เข้าใจว่าเป็นเพราะคนยกมาตั้งจากที่อื่นบ้าง เพราะเกิดขึ้นใหม่ในพวกนั้นเองบ้าง หาได้เป็นเพราะแปลงรีตไม่ ฯ

ค. เสด็จถึงจังหวัดปราจีนบุรี

๖. วันที่ ๑ พฤศจิกายน เช้าเสด็จทรงรับบาตรทางใต้วัด เลยเสด็จทอดพระเนตร*วัดวังกระโจม* ที่เป็น*วัดธรรมยุต*โดยการเงียบ ไม่ทันมีใครรู้ เสด็จกลับมาเสวยเช้าที่*วัดส้มป่อย* มีทายกนำสำหรับมาถวายเหมือนในวันวานนี้ เวลา ๙ ก.ท. เสด็จจากวัดส้มป่อยโดยเรือขบวน ล่องน้ำลงมาหยุดประทับที่หน้า*วัดอัมพวัน* เพื่อให้เรือราษฎรส่งเสด็จเพียงนี้

เรือขบวนล่องจากวัดอัมพวัน มาตาม*ลำน้ำนครนายก* ผ่าน*ตำบลองครักษ์* ทางที่เสด็จมาออก*แม่น้ำบางปะกง* ขึ้นน้ำไปถึง*วัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง* จังหวัดปราจีนบุรี เวลาค่ำแล้ว *พระครูปาจีนธรรมธารี* เจ้าคณะจังหวัดปราจีนบุรี *พระครูจาด* เจ้าคณะแขวงบ้านสร้าง พระอธิการวัดนี้ กับเจ้าคณะแขวงและเจ้าอาวาสอื่น *หม่อมเจ้าทองเดิม* ผู้ว่าราชการจังหวัด และข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน รับเสด็จ ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรใน*ตำบลบางแตน*และบ้านใกล้เคียงแห่ผ้าป่าผ่านพลับพลา ถวายทอดพระเนตรแล้ว นำเข้ามาทอดข้างเรือที่นั่ง ฯ

๗. วันที่ ๒ พ.ย. เวลา ๙ ก.ท. เสด็จจาก*วัดบางแตน*โดยเรือขบวนประทับร้อนที่*วัดบางกระเบา* ได้ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระครูจาด* เจ้าวัดนี้ เวลา ๑ ล.ท.เศษ เสด็จจากวัดบางกระเบาขึ้นน้ำ

ต่อไป ถึง*ตำบลกระจะ* หน้า*วัดมะกอก* ราษฎรอำเภอเมืองเตรียมเรือมาคอยจูงเรือที่นั่ง แต่เวลาเย็นแล้ว โปรดให้เรือกลไฟจูงเรือขบวนต่อไป ผ่านหน้าศาลากลางและกรมทหารราบที่ ๑๙ ทหาร ตำรวจภูธร เสือป่า ลูกเสือนักเรียน ยืนแถวรับเสด็จ เป่าแตรเดี่ยว เวลาบ่าย ๕ นาฬิกาเศษ ถึง*วัดแก้วพิจิตร* ทอดเรือที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรม ฯ

๙. วันที่ ๓ พ.ย. เช้า เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัด ราษฎรนำสำหรับมาถวาย ๓๐๐ เศษ เวล่ำเพล เป็นของข้าราชการถวาย ฯ บ่าย ๓ นาฬิกาเศษ เสด็จโดยเรือยนต์ขึ้นน้ำไป เสด็จขึ้นที่*วัดเลียบ* ที่วัดนี้อุโบสถปฏิสังขรณ์ใหม่ ได้ยินว่า *พระอภัยพิทักษ์ บุตรเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์*(๔) เป็นผู้บริจาคทรัพย์ ทอดพระเนตรวัดแล้ว เสด็จกลับผ่าน*วัดแก้วพิจิตร* เสด็จขึ้นที่ท่าสโมสรทหาร ทหารกองเกียรติยศยืนแถวรับเสด็จ มีแตรวงและธงประจำกองบรรเลงเพลงมหาชัย ประทับที่ห้องกลางสโมสร *นายพันโท หลวงรัด-รณยุทธ* ผู้บังคับการกรมและนายทหารอื่น ถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัวแล้ว เสด็จออกที่มุขสโมสร ประทานพระโอวาทแก่นายและพลทหารกับครอบครัว นำให้พวกทหารมั่นในหน้าที่ของตน และแนะภรรยาให้สนับสนุนสามีด้วยเอาใจใส่ในการบ้านเรือนและเลี้ยงบุตร แล้วพวกทหารแสดงกีฬาถวายทอดพระเนตร เสร็จแล้ว เสด็จลงสนาม ทรงประน้ำพระพุทธมนต์ประทานแก่ทหารแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโรงทหาร เสด็จลงเรือทางท่าหน้าที่ว่าการกรมทหาร ล่องลงมาทอดที่สะพานน้ำหน้าศาลากลาง เสด็จขึ้น ตำรวจภูธรและเสือป่ายืนแถวรับเสด็จ ประทับที่ศาลากลาง ผู้ว่าราชการและข้าราชการฝ่ายพลเรือนถวายดอกไม้ธูปเทียน เสด็จทอดพระเนตรที่ทำการทั่วแล้ว เสด็จกลับ ทรงประน้ำพระพุทธมนต์ประทานแก่เสือป่าและตำรวจภูธรมาตามทาง เสด็จเข้าเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษในทางกัมมัสสกตา คือความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน ให้รู้จักกลัวความผิด แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรโรงเรียนตัวอย่าง นักเรียนยืนแถวรับเสด็จประทานพระโอวาทแก่พวกนักเรียน เพื่อตั้งใจเล่าเรียนให้มีผล โตขึ้นจะได้หนุนผู้ใหญ่ผู้ล่วงไป และทรงประน้ำพระพุทธมนต์ประทาน จากนั้น เสด็จ

วัดหลวง พระครูปาจีนมุนี เจ้าคณะจังหวัดกิตติมศักดิ์ ผู้เป็นเจ้าวัดนี้ รับเสด็จพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงนมัสการพระพุทธรูปในอุโบสถแล้ว ประทับศาลา ทรงแสดงปกิณกเทศนาแก่ราษฎร เพื่อได้ความรื่นเริงในธรรมแล้ว เสด็จลงเรือกลับขึ้นนำไป*วัดแก้วพิจิตร* ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย ฯ

ในคราวที่ประทับอยู่*วัดแก้วพิจิตร* กรมทหารได้จัดหมวดมาอยู่รักษาการณ์ ฯ

*วัดแก้วพิจิตร*นี้ เป็นวัดธรรมยุต ว่างเจ้าอาวาส โปรดให้*พระครูวินัยธรรม เคลือบ วัดเทพศิรินทราวาส* ชาวเมืองนี้เป็นผู้รั้ง ทรงส่ง*พระ-มหาพรหม วัดบวรนิเวศวิหาร* มาอยู่เป็นครูสอนธรรม มีพระมหานิกายหลายรูปมาอยู่อาศัยเพื่อเรียนธรรม ฯ ของปลูกสร้างในวัดนี้ นอกจากโรงเรียนที่*เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์*สร้าง ไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน โรงอุโบสถก็อยู่ข้างทรุดโทรม ของปลูกสร้างไม่เป็นระเบียบ ส่วนโรงเรียนนั้นเป็นตึกอย่างฝรั่ง ทำงดงาม มั่นคงแข็งแรง อยู่ข้างดีเกินไปสำหรับวัดนั้น การเรียนมี ๓ ประเภท เรียนหนังสือไทย ๑ เรียนธรรม ๑ เรียนแปลบาลี ๑ ฯ

๙. วันที่ ๔ พ.ย. เวลา ๙ ก.ท. เสด็จจาก*วัดแก้วพิจิตร*โดยเรือขบวน แวะทอดพระเนตร*วัดสง่างาม*ในระหว่างทาง ประทับร้อนที่*วัดกระแจะ* ในที่นี้ทรงแสดงพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของทายก *ทรงยกกระแจะอันเป็นชื่อของวัดขึ้นเป็นข้อปรารภ ว่ากระแจะเป็นของหอมฉันใด คนควรรักษาชื่อเสียงของตนให้หอมฉันนั้น กระแจะอบของอื่น ย่อมทำของนั้นให้พลอยหอมด้วยฉันใด คุณธรรมย่อมอบคนให้ชื่อเสียงหอมฉันนั้น กลิ่นอบแห่งกระแจะย่อมฟุ้งไปได้แต่ตามลม ส่วนกลิ่นอบแห่งคุณธรรมย่อมฟุ้งไปได้ทั้งตามลม ทั้งทวนลม คนชาวบ้านนี้ควรทำชื่อเสียงของตนให้หอม ด้วยอบรมคุณธรรม จะได้สมกับชื่อบ้าน* ฯ เสด็จจากวัดกระแจะ ถึง*วัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ ที่พระครูเทศ* เจ้าคณะแขวงนี้ เป็นเจ้าอาวาส เวลายังวันอยู่ เสร็จการรับเสด็จแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดดอนตะแบก*และ*วัดประทุมบูชา* ในตำบลนี้ ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย ฯ

ฆ. เสด็จถึงจังหวัดกบินทร์บุรี[๔]

๑๐. วันที่ ๕ พ.ย. เช้า ทายกนำสำรับมาถวายประมาณ ๑๐๐ เศษ ฯ ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระครูเทศ*แล้ว เสด็จจาก*วัดใหม่กรงทอง*โดยเรือขบวน ประทับร้อนที่*วัดอรัญเพสี* เสด็จจากนั้นเข้าจังหวัดกบินทร์บุรี *พระภักดีเดชะ* ผู้ว่าราชการจังหวัด มาคอยรับเสด็จ แวะทอดพระเนตร*วัดโชติการาม* เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *วัดเพชรเอิม* และ*วัดปากแพรก* อันอยู่ตามทาง ผ่านศาลากลาง มีการรับเสด็จ เวลา ๕ ล.ท. ล่วงแล้ว ถึง*วัดท่าพาณิช* ทอดเรือที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรม พลับพลาที่นี่ปลูกบนบก เสด็จออกพระสงฆ์บนนั้น ฯ ค่ำวันนี้มีลอยกระทงและจุดดอกไม้เพลิงถวายทอดพระเนตร ฯ

๑๑. วันที่ ๖ พ.ย. ในตอนเช้าไม่ได้เสด็จข้างไหน ครั้นบ่าย ๓ นาฬิกาล่วงแล้ว ทรงเรือยนต์ขึ้นน้ำไปเข้า*แควหนุมาน* เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดพระยาทำ* ที่อยู่แห่ง*พระครูกบินทร์จริยาธิมุต* เจ้าคณะจังหวัดกิตติมศักดิ์ เสด็จกลับจากวัดนั้น ล่องผ่านที่ประทับ เสด็จขึ้นศาลากลาง *พระภักดีเดชะ* ผู้ว่าราชการ และข้าราชการถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว ทรงรับแล้ว เสด็จทอดพระเนตรที่ทำการทั่วแล้ว เสด็จกลับมา*วัดท่าพาณิช* เวลาเย็นราษฎรแห่ผ้าป่า*ปราสาทผึ้ง* และบ้องไฟถวายทอดพระเนตรแล้ว นำผ้าป่าเข้ามาทอดและนำบ้องไฟไปจุดข้างวัด ฯ คืนวันนี้มีจุดดอกไม้เพลิงเหมือนในวันก่อน ฯ

ในวันที่เสด็จประทับอยู่ในจังหวัดนี้ ฝนตกร่ำไป เสด็จทอดพระเนตรสถานที่นั้น ๆ ต้องเสด็จทั้งฝนยังตก เป็นเพราะฝนปีนี้ล่า ก่อนแต่เสด็จถึงก็ตกมาแล้ว น้ำในแม่น้ำ ในปีอื่น ถึงพฤศจิกายน เรือใหญ่เดินไม่สะดวกแล้ว แต่ในปีนี้มีน้ำหลากลงมาอีก เพราะฝนตกปลายฤดู เรือขบวนยังเดินขึ้นมาได้โดยสะดวก ฯ

*แม่น้ำบางปะกง*ที่เป็นลำใหญ่ มาสุดเพียงกบินทร์บุรี พ้น*วัดท่าพาณิช*ขึ้นไปน้อยหนึ่ง แยกเป็น ๒ แคว แควขวา (หันหน้าลง) เรียกว่า

แควหนุมาน ที่วัดพระยาทำตั้งอยู่แควซ้าย เรียกว่า*แควสระแก้ว* พื้นแผ่นดินในจังหวัดนี้สูงกว่าระดับพื้นทะเลมาก แต่ลำแม่น้ำไม่ยาวสมกัน น้ำในแม่น้ำจึงแห้งเร็ว ฯ ตั้งศาลากลางที่ว่าราชการในตำบลนี้ เป็นเหมาะแก่ภูมิสถาน ฯ

วัดในจังหวัดนี้ ที่ได้เห็น เป็นวัดตั้งใหม่ ของปลูกสร้างเป็นอย่างกำมะลอ ใช้สังกะสีมุงเป็นพื้น คล้ายวัดในจังหวัดธัญบุรี ฯ

*พระสงฆ์*ดีเกินคาดหมาย ไม่ตื่น ไม่เซอะ ไม่เปรียว แสดงอาการเคารพนับถือสนิทสนม ชื่นบานในการที่ได้พบเจ้าคณะสูงสุดของตน แม้ภิกษุผู้มาจาก*อำเภออรัญประเทศ* ก็ไม่เป็นเถื่อน กราบทูลเฉลยพระดำรัสได้คล่องแคล่ว แต่จะหาผู้หลักแหลมแท้ทีเดียวก็ไม่มี นอกจาก*พระครูกบินทร์จริยาธิมุต*รูปเดียว อยู่ด้วยความสงบเรียบร้อย ไม่มีอธิกรณ์ในทางคณะและในทางอาณาจักร เป็นผู้ที่ปกครองง่าย ถ้าได้มีการไปมาถึงกันกับพระสงฆ์ในจังหวัดอื่นที่ควรเป็นตัวอย่างข้างดี จักดีขึ้นอีก พอพระหฤทัยอยู่ ฯ ทรงพระปรารภถึงภิกษุผู้มาจากอำเภออรัญประเทศอันเป็นที่กันดาร ประทานผ้าสบงจีวรที่ได้ทรงรับในการผ้าป่าทั่วกัน พระผู้ตามเสด็จ ผู้ได้ผ้าป่า ก็พลอยอนุโมทนาในสังคหวัตถุนี้ ได้ช่วยออกเพิ่มเติมให้อีก ฯ

คณะสงฆ์ในจังหวัดนี้ จัดเป็น ๓ แขวง ๑. *แขวงกบินทร์บุรี* เรียกในครั้งนั้นว่า*แขวงเมือง* มีวัด ๖๕ วัด ในรายงานไม่ได้ระบุว่าได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้วเท่าไร จัดเป็น ๙ หมวด พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๓๖๖ รูป *เจ้าอธิการเตี้ย วัดกลาง* เป็นผู้รั้งคณะแขวงนี้ มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๒ รูป ๒. *แขวงอรัญประเทศ* มีวัด ๖ วัด ไม่ได้จัดหมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๓๙ รูป มีเจ้าคณะแขวง ได้ยินว่าเตรียมมารับเสด็จ แต่อาพาธเสีย มาหาไม่ได้ จึงไม่ทราบชื่อ มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๑ รูป ๓. *แขวงวัฒนา* มีวัด ๑๓ วัด ไม่ได้จัดหมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๗๙ รูป มีเจ้าคณะแขวง แต่ไม่ได้มารับเสด็จ ไม่ทราบชื่อ มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๑ รูป รวม ๓ แขวง มีวัด ๘๔ วัด ตามบัญชีสำมะโนครัวฝ่ายมหาดไทยว่าได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๒๑ วัด เหลือจากนั้นยังเป็น

สำนักสงฆ์ พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๔๘๔ อุปัชฌายะ ๔ ว่างเจ้าคณะจังหวัด *เจ้าอธิการเตี้ย* รั้งคณะจังหวัดอยู่ฯ เดิมที*พระครูกบินทร์จริยาธิมุต* เป็นเจ้าคณะจังหวัด แต่ขอลาออกจากตำแหน่ง ครั้ง*พระทักษิณคณิศร* เป็นเจ้าคณะมณฑล พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออก แต่ให้คงอยู่ในกิตติมศักดิ์ฯ พระครูนี้มีขาพิการมาแต่ยังเยาว์ แต่เป็นผู้สามารถในกิจการและได้ทำการคณะมาแล้ว *พระทักษิณคณิศร* ขอเรียนพระปฏิบัติว่าจะควรขึ้นเป็นเจ้าคณะจังหวัดได้หรือไม่ ตรัสว่า ไม่เป็นข้อขัดข้อง ถ้าจะเข้าสมาคมไม่ถนัดก็อย่าเข้า ได้ทรงขอพระราชทานสัญญาบัตรเป็น*พระครูกบินทร์จริยาธิมุต* เจ้าคณะจังหวัด การที่พระครูขอลาออกจากตำแหน่งนั้นเข้าพระหฤทัยว่า พระครูไม่สะดวกใจเพราะเป็นผู้พิการกระมังฯ เสด็จครั้งนั้น พระครูมารับเสด็จ ยืนรับเสด็จได้ แต่ต้องใช้ไม้เท้ายัน เดินใช้ไม้เท้าก็ได้ นั่งห้อยเท้าก็ได้ เป็นแต่นั่งพับขาไม่ได้ วัยยังไม่แก่เกินกาล เป็นผู้เฉียบแหลม ไม่มีพระในจังหวัดนั้นจับ ทั้งเป็นที่นับถือของประชาชนฯ

ทรงทราบจาก*พระภักดีเดชะ* ผู้ว่าราชการจังหวัดว่า การที่พระครูลาออกนั้น เพราะ*พระทักษิณคณิศร* เจ้าคณะมณฑลคิดจะย้ายพระครูมาอยู่วัด*ท่าพาณิช* ทรงทราบเหตุอย่างนั้นแล้ว *ทรงพระวินิจฉัยว่า พระผู้เป็นเจ้าอาวาสอยู่มานาน ได้ทำความคุ้นเคยกับชาวบ้าน แผ่ความนับถือของเขากว้างขวางออกไป จงตั้งมั่นอยู่ได้แล้ว ถูกย้ายไปอยู่วัดอื่น กว่าจะแผ่ความกว้างขวางในหมู่คนในตำบลที่ตนไปอยู่ใหม่ได้ก็นาน เหมือนขุดย้ายต้นไม้ใหญ่แล้ว ไปปลูกในที่อื่น ย่อมเฉาอยู่นาน กว่าจะแตกกิ่งก้านและใบผลิดอกออกผล บางทีเลยตายเอาทีเดียว ไม่จำเป็นแล้ว ไม่ควรย้ายเลย ฯ วัดพระยาทำ*ที่พระครูอยู่กับวัดท่าพาณิชก็อยู่แค่กัน วัดพระยาทำเป็นวัดเก่ากว่า มีของปลูกสร้างมั่นคงกว่าวัดท่าพาณิช ทางไปมาก็ไม่ติดขัด เจ้าคณะมณฑลคิดจะย้ายพระครูมาอยู่วัดท่าพาณิชนั้น คิดไม่รอบคอบ ตรัสขอให้พระครูเข้ารับตำแหน่งอีก จักโปรดให้คงอยู่วัดพระยาทำตามเดิม การที่พระครูทูลรับ ย่อมเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ทั้งบรรพชิต ทั้งคฤหัสถ์ฯ

ในจังหวัดนี้ มีโรงเรียนรัฐบาล ๒ สำหรับชาย ๑ มีนักเรียน ๙๗ ใช้ครู ๔ สำหรับหญิง ๑ มีนักเรียน ๓๙ ใช้ครู ๑ โรงเรียนประชาบาลสำหรับชาย ๑ มีนักเรียน ๕๐ ใช้ครู ๑ ฯ

ในจังหวัดนี้ ไม่มีวัด ไม่มีคนถือศาสนาต่าง พลเมือง ๓๘,๙๔๕ มีไทยเป็นพื้น มี*เขมร*รองลงมา มี*จีน* *มอญ* และ*กุลา*บ้าง ถือพระพุทธศาสนาทั้งนั้น ฯ

ง. เสด็จกลับลงมาจังหวัดปราจีนบุรี

๑๒. วันที่ ๗ พ.ย. ก่อนแต่เสด็จกลับ ได้ประทาน*พระมหาสมณศาสน์* สั่งให้*พระครูกบินทร์จริยาธิมุต*กลับเข้าว่าการในตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดกบินทร์บุรีไปพลางอีก กว่าจะได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตและประทาน*พัดมหาสมณุตมาภิเษก*ด้วย และประทาน*พระมหาสมณศาสน์* เลื่อน*เจ้าอธิการเตี้ย วัดกลาง* ผู้รั้ง ขึ้นเป็นพระครู เจ้าคณะแขวงเมือง และประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่พระครูเตี้ย เจ้าคณะแขวง และ*เจ้าอธิการนาค* เจ้าวัดท่าพาณิช เจ้าคณะ*หมวดวังตาล*

เวลา ๙ ก.ท. ล่วงแล้ว เสด็จออกจาก*วัดท่าพาณิช*โดยเรือขบ.น ล่องน้ำลงมา เข้าจังหวัดปราจีนบุรี ประทับร้อนที่*วัดหาดยาง* เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *วัดธรรมโพศรี* ในที่นี้ได้ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*เจ้าอธิการพิมพ์* เจ้าอาวาส เจ้าคณะ*หมวดหาดสูง* เสด็จจากวัดหาดยางล่องต่อมา เลี้ยวเข้า*คลองประจันตคาม* ถึง*วัดท่าเรือ* อำเภอประจันตคาม เวลาค่ำแล้ว ในที่นี้มีราษฎรตื่นกันมารับเสด็จเต็มหลามไปทั่วทั้งวัด ที่มาแต่ไกลก็มีมาก เสด็จขึ้นวัดให้ราษฎรเฝ้า เสด็จเข้าอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้ว ประทับที่พลับพลา ราษฎรพากันเข้ามาถวายนมัสการ ที่เป็นชายยกพระบาทขึ้นทูนศีรษะ ที่เป็นหญิงกราบแทนพระบาท กว่าจะหมดจำนวนคนราว ๒ ชั่วนาฬิกา แล้วทรงชักผ้าป่าของราษฎร ฯ

ตามลำ*คลองประจันตคาม* ที่เสด็จเข้ามาวันนี้ ตั้งแต่ปากคลองเข้ามามีวัด มีบ้าน รายเข้ามาสักหน่อยหนึ่ง ต่อนั้นเป็นที่ว่าง ต่อถึง*ตำบลท่าเรือ*

ปลายคลองจึงมีบ้านตั้งอยู่ติด ๆ กันไปจนถึงวัด มีเรือใหญ่ ๆ จอดอยู่ตามฝั่งคลองเพื่อบรรทุกข้าวเปลือก ดูครึกครื้น ฯ ตำบลนี้เป็นที่พวกดอนบรรทุกข้าวเปลือกลงมาขายเช่นเดียวกับ*ตำบลสะแกกรัง จังหวัดอุทัยธานี* เรือค้าขายเข้ามารับข้าวเปลือกไปจากนี้ ตำบลนี้จึงเรียกว่า *ท่าเรือ* ฯ วัดท่าเรือนี้ เป็นวัดประจำตำบล เจริญสมแก่หมู่บ้าน ขาดแต่เจ้าอาวาสผู้สามารถ ฯ

๑๓. วันที่ ๘ พ.ย. เช้า ทายกนำสำรับมาถวายประมาณ ๓๐๐ เศษ นอกจากนั้นยังมีคนหลามเต็มวัดเหมือนเมื่อคืนนี้ เพราะคนมาแต่ไกลนอนค้างคืนที่นั้น ทรงแสดงธรรมในที่แจ้งข้างอุโบสถ เพื่อคนได้ฟังทั่วกัน และประทานหนังสือแจกแก่คนเหล่านั้นทั่วไป คนมาแต่ไกลจะได้เก็บไว้เป็นที่ระลึก ฯ เวลา ๙ ก.ท. ล่วงแล้ว เสด็จจาก*วัดท่าเรือ* โดยเรือขบวน ล่องออกมาทาง*คลองประจันตคาม* และทอดพระเนตรวัดในตอนใกล้ปากคลองแล้ว เรือขบวนออกจากปากคลอง ล่องลงมาทางแม่น้ำบางปะกง ผ่านหน้ากรมทหารและศาลากลาง มีทหารและเสือป่า ลูกเสือยืนแถวส่งเสด็จ เวลา ๓ ล.ท. ถึง*วัดมะกอก* ทอดเรือที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรม เสร็จการรับเสด็จแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดกุฎีศรีธรรม วัดโคบุตร วัดเรไร* โดยเรือยนต์ ฯ ค่ำวันนี้ข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน และราษฎรแต่ง*กระทง*ลอยผ่านหน้าพลับพลาถวายทอดพระเนตร ฯ

กระทงที่กล่าวถึงนี้ ไม่ใช่ของเล็ก ๆ ที่เย็บด้วยใบตองหรือด้วยใบพลับพลึง หรือใช้ดอกบัวบานปักธูปเทียน เป็นอย่างที่เรียกว่ากระทงใหญ่ ใช้เรือสำปั้นบ้าง เรืออย่างอื่นบ้าง ตกแต่งโคมไฟ ใช้ไม้ไผ่บ้าง หยวกบ้าง ต่อเป็นแพ แต่งโคมไฟบนนั้น การที่เรียกว่ากระทงนั้น เป็นแต่สักว่าโวหาร ฯ

*วัดมะกอก*ที่ประทับแรมนี้ มีอุโบสถปฏิสังขรณ์ใหม่ *พระภักดีเดชะ* ผู้ว่าราชการจังหวัดกบินทร์บุรี บ้านอยู่ใกล้วัดนี้ เป็นผู้บริจาคทรัพย์ มีของปลูกสร้างอย่างอื่น เป็นของใหม่ ไม่จับตา แต่จัดว่าหมดจด เป็น*วัดธรรมยุต พระอธิการอิ่ม* เป็นเจ้าอาวาส ฯ

วัดอื่นในจังหวัดปราจีนบุรีนี้ ซึ่งได้เห็นและซึ่งผ่านมา ที่เป็นวัดใหญ่

อยู่ข้างทรุดโทรม ที่เป็นวัดเล็กได้รับปฏิสังขรณ์ใหม่ก็มีบ้าง เช่น *วัดเลียบ* *วัดหลวง* ที่ได้เสด็จแล้ว แต่ทำอย่างใหม่ ๆ ไม่น่าดู *วัดในอำเภอศรีมหาโพธิ์* อยู่ข้างดีกว่าวัดในอำเภอเมือง ที่*วัดใหม่กรงทอง* กุฏีและศาลาเป็นอย่างไทยน่าดู ทั้งอยู่สบายด้วย แต่อุโบสถเป็นอย่างอื่นไปเสียแล้ว วัดมีของก่อสร้างเป็นอย่างเก่า ได้พบแต่*วัดดอนตะแบก*แห่งเดียว แต่ทรุดโทรมมากแล้วน่าเสียดาย วัดนี้นำให้สันนิษฐานว่า เมืองคงได้ตั้งมาที่*ตำบลท่าประชุม*นี้ในครั้งหนึ่ง ฯ

*พระสงฆ์ในเมืองนี้*ตามที่ได้พบ ไม่น่ายังความเลื่อมใสให้เกิด ไม่น่าเอ็นดูเหมือนพระสงฆ์ในจังหวัดกบินทร์บุรี เพราะที่นั้นเป็นจังหวัดน้อยรู้สึกเจียมตัว ที่นี่เป็นจังหวัดใหญ่ ชะรอยจะถือตัวเหมือนในจังหวัดใหญ่อื่น ๆ จึงตกข้างเลวทรามดุจกัน เจ้าคณะก็ไม่ดีไปกว่าเจ้าคณะในจังหวัดกบินทร์บุรี ที่พอพระหฤทัยมีแต่*พระครูเทศ* เจ้าคณะแขวงศรีมหาโพธิ์รูปเดียว เทียบกับทหารเข้าแล้ว มรรยาทของพระด้อยกว่าของนายทหารเสียอีก อัธยาศัยก็อยู่ข้างกระด้าง อุปัชฌายะบางรูปไม่มาเฝ้าก็มี เช่นนี้มักไม่ดูอย่างใคร น่าจะนำสู่ความเจริญได้โดยยาก ฯ

คณะสงฆ์ในจังหวัดนี้ แบ่งเป็น ๔ แขวง ๑. *แขวงเมือง* ว่างเจ้าคณะแขวง *พระครูปาจีนธรรมธารี* เจ้าคณะจังหวัดว่าการเอง ๒. *แขวงประจันตคาม* *พระครูโอด* เป็นเจ้าคณะแขวง แต่หาได้อยู่ในแขวงนั้นไม่ อยู่วัดประทุมบูชา แขวงศรีมหาโพธิ์ ๓. *แขวงศรีมหาโพธิ์* *พระครูเทศ*ผู้ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น*พระครูสังวรกิตติ์*เมื่อภายหลังเป็นเจ้าคณะแขวง ๔. *แขวงบ้านสร้าง* *พระครูจาด* เป็นเจ้าคณะแขวง *พระครูปาจีน-ธรรมธารี* เป็นเจ้าคณะจังหวัด แต่หาหาได้อยู่ที่เมืองไม่ อยู่วัด*อู่ทอง* ทางดอนได้ยินว่าไกลจากเมืองราว ๔๐๐ เส้น ยังมี*พระครูปาจีนมุนี* เดิมเป็นเจ้าคณะจังหวัด ภายหลังยกเป็นกิตติมศักดิ์ แต่พระครูเจ้าคณะจังหวัดใหม่ก็ไม่ได้แสดงสามารถยิ่งไปกว่าเจ้าคณะจังหวัดเก่า เป็นแต่ท่าทางคล่องแคล่วกว่าสักหน่อยหนึ่ง ฯ จำนวนวัดและจำนวนพระสงฆ์มีเท่าไร ธรรมการจังหวัดไม่ได้ถวายรายงาน เป็นแต่ถวายหนังสือว่าจักถวายภายหลัง ก็หา

ได้ถวายไม่ ส่วนเจ้าหน้าที่แผนกอื่น ที่ไม่ได้ทรงเกี่ยวข้องด้วยโดยตรง เสด็จเยี่ยมสำนักงานของเขา เขายังได้ถวายรายงาน พอทรงทราบการในหน้าที่ของเขาได้ ฯ

ตามบัญชียอดสำมะโนครัวของมหาดไทย *วัดในจังหวัดนี้* รวมทุกแขนงมี ๘๒ สำนักสงฆ์ ๗๙ รวมเป็น ๑๖๑ พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๑,๐๖๔ ฯ ในจังหวัดนี้ มี*วัดธรรมยุต* ๕ วัด พระสงฆ์จำพรรษา ๕๖ รูป เป็นพระสงฆ์*วัดแก้วพิจิตร* ๓๑ รูป เหลือจากนั้นวัดหนึ่ง ๆ มีพระสงฆ์ไม่เท่าไรนัก อยู่ข้างร่วงโรย ฯ วัดธรรมยุตนี้ *พระครูสิริปัญญามุนี (อ่อน)* เจ้าคณะเดิมแห่งเมืองนี้ มาตั้งขึ้นไว้ จัดการไม่ถูกทาง คือไม่ตั้งให้มั่นคงไว้วัดหนึ่งก่อนแล้ว ต่อมากำลังพอจึงค่อยขยายออกไปอีก มีผู้นับถือธรรมยุตในที่ใด ก็รีบขายออกไปในที่นั้น ต่างวัดต่างไม่มีกำลังจะอุ้มกันและกัน ฝ่ายพระสงฆ์เล่า อยู่กระจายกัน ไม่ได้รับอบรมสม่ำเสมอกัน จึงแลดูทราม ฯ

ในจังหวัดนี้ มี*วัดคริสตัง* ๓ วัด มีคนถือศาสนานี้ ๓๘๘ คน มีจีนญวนเป็นพื้น *วัดอิสลาม*ไม่มี มีแต่คนถือศาสนานั้น มีจำนวนเพียง ๑๒๖ คน เป็น*แขกจาม*และ*แขกเทศ* พลเมืองนอกจากนั้นอีก ๖๕,๐๖๑ เป็นไทยโดยมาก มี*เขมร*รองลงมา มี*จีน*บ้าง *มอญ*บ้าง เป็นผู้ถือพระพุทธศาสนา ฯ

จ. เสด็จผ่านจังหวัดฉะเชิงเทรา กลับกรุงเทพ ฯ

๑๔. วันที่ ๙ พ.ย. ก่อนแต่เสด็จกลับ ตรัสสั่งยก*พระครูโอด* เจ้าคณะแขวงประจันตคาม เป็นกิตติมศักดิ์ ให้*เจ้าอธิการสิงห์ วัดโนน* รองเจ้าคณะแขวงประจันตคาม เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงนั้น ให้*พระอธิการอิ่ม เจ้าวัดมะกอก* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมือง โดยฐานันดรเป็นเจ้าอธิการ ในหน้าที่เจ้าคณะแขวง ให้ขึ้นคณะจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนวัดและส่วนตัวคงขึ้น*คณะธรรมยุติกนิกาย*ตามเดิม ฯ

อนึ่ง ทรงปรารภว่า เสด็จมาถึงจังหวัดแล้ว *เจ้าอธิการแดง วัดลำดวน* หามาเฝ้าไม่ เจ้าอธิการแดง เป็นอุปัชฌายะ ควรจะแสดงความเคารพนับถือและประพฤติการกลมเกลียวกับคณะ ให้สมควรแก่การที่ได้รับการยกย่อง

เป็นผู้ใหญ่ จะได้นำศิษย์ให้ประพฤติตาม เจ้าอธิการแดงกลับประพฤติตรงกันข้าม ไม่นำพาในพระองค์เสียเลย เมื่อครั้งเสด็จตรวจคณะสงฆ์ในจังหวัดกาญจนบุรี *เจ้าอธิการม่วง เจ้าวัดบ้านทวน* ภายหลังเป็น*พระครูจามิกรธรรมธาดา* เจ้าคณะรอง เป็นอุปัชฌายะอยู่ทางดอน เดินทางมารับเสด็จถึงแม่น้ำราว ๖๐๐ เส้น อายุก็ถึง ๘๐ แล้ว ยังรู้สึกต่อกรณียะของตน ตรัสสรรเสริญว่าสมควรเป็นผู้ใหญ่ ได้เสด็จไปเยี่ยมตอบถึงวัดบ้านทวน ตรัสให้*พระมหานายก*ออกลิขิตสั่งงด*เจ้าอธิการแดง* จากตำแหน่งอุปัชฌายะไว้กว่าจะได้เฝ้าแล้ว ในที่ใดที่หนึ่ง ที่จังหวัดฉะเชิงเทรา หรือกรุงเทพ ฯ ก็ตาม ภายหลังต่อมา*เจ้าอธิการแดง*เลยลาออกจากตำแหน่งอุปัชฌายะทีเดียว ฯ

อนึ่ง ทรงพระปรารภว่า เจ้าคณะจังหวัดอยู่ดอน ใครมีธุระไปหายากเจ้าคณะในกรุงจะส่งหนังสือถึงก็ไม่สะดวก ตรัสให้เจ้าคณะจังหวัดเลือกวัดใดวัดหนึ่งในเขตเมือง ที่ผู้มีธุระไปมาได้สะดวก ไว้เป็นสำนักที่ว่าการคณะ ผู้ปรารถนาจะส่งหนังสือถึงหรือยื่นเรื่องราว จะได้ส่งที่วัดนั้น ฯ

เวลา ๙ ก.ท. เสด็จออกจาก*วัดมะกอก*โดยเรือขบวน ล่องน้ำลงมาเข้าจังหวัด*ฉะเชิงเทรา พระศุภกิจวิเลขการ* ผู้ว่าราชการคอยรับเสด็จแวะทอดพระเนตรวัดใน*อำเภอบางคล้า* อันอยู่ตามทาง คือ *วัดประจำรัง วัดกระเจ็ด* ถึง*วัดโสธร*เมืองฉะเชิงเทรา เวลา ๘ ล.ท. มีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร ทั้งฝ่ายพลเรือน คอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก มีทหาร ๑ กองร้อย เสือป่า ๑ กองร้อย ยืนแถว เวลาเสด็จขึ้น แตรบรรเลงเพลงมหาชัย ทรงพระดำเนินผ่านแถวทหารและเสือป่าทั่วแล้ว เสด็จนมัสการพระในอุโบสถ ฯ

พระประธานในอุโบสถวัดนี้ เป็น*พระศักดิ์สิทธิ์* ที่ชาวจังหวัดนี้นับถือมาก มีคนมานมัสการไม่ขาด และมีการไหว้ประจำปี กำหนดในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ถึงวันนี้เข้ามีเรือมาเป็นอันมาก นอกจากไหว้พระ มีการออกร้านและแข่งเรือ เป็นวันสนุกของชาวเมือง เช่นเดียวกับพระพุทธรูป*วัดบ้านแหลม จังหวัดสมุทรสงคราม* แปลกกันแต่ปางและขนาด พระที่วัดบ้านแหลมเป็นพระยืน ขนาดเท่าคน พระที่วัดนี้เป็นพระนั่ง ขนาดใหญ่

กว่า และเป็นของเก่ากว่า วันนี้เป็นกำหนดไหว้พระประจำปีที่วัดนี้ มีเรือราษฎรมามาก รออยู่เพื่อรับเสด็จด้วย จนเย็นแล้วจึงได้กลับ การที่เสด็จถึงค่ำไปนั้น เพราะกว่าจะเสด็จออกจาก*วัดมะกอก*ได้ก็สายแล้ว เพราะต้องทรงทำบุรพกิจประจำวัน กล่าวคือทรงรับประเคนสำรับของทายก เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนา ประทานของแจก และผูกมือเด็ก ทั้งมีพระธุระที่ทรงสั่งเนื่องด้วยการคณะสงฆ์ด้วย และยังแวะทอดพระเนตรวัดตามทางอีก ฯ

พรุ่งนี้เป็นวันพระราชพิธีฉัตรมงคล การเสด็จตรวจคณะสงฆ์ จึงได้แบ่งเป็น ๒ ระยะ ระยะต้นจบลงเพียงเท่านี้ เพื่อเสด็จเข้าไปในงานพระราชพิธีนั้น ฯ

๑๕. วันที่ ๑๐ พ.ย. เวลา ๑๐ ก.ท. ล่วงแล้ว เสด็จจาก*วัดโสธร*โดยเรือยนต์ ขึ้นที่ท่าสถานีรถไฟ พอได้เวลา เสด็จขึ้นทรงรถไฟพิเศษออกจากสถานี มีการส่งเสด็จเหมือนรับเสด็จเมื่อวานนี้ ถึงสถานีกรุงเทพ ฯ เวลาเที่ยงเศษ ทรงรถยนต์เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๙

ตอนที่ ๒

ฉ. เสด็จถึงจังหวัดฉะเชิงเทรา

๑๕. วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน เวลาเช้า เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหาร โดยรถยนต์ ประทับที่สถานีรถไฟหลวงหัวลำโพง เวลา ๗ นาฬิกา ๓๕ นาที ก.ท. รถไฟออก ทรงรถพ่วงพิเศษ บรรพชิตและคฤหัสถ์สำรับเดิมตามเสด็จ เปลี่ยนแต่*หลวงรักษ์ราชหิรัญ* กรมพระคลังข้างที่ เป็นไวยาวัจกร แทน *ขุนสันทัดธนานุบาล*ผู้ป่วย แต่ในคราวนี้ *หม่อมเจ้าธำรงสิริ* สมุหเทศาภิบาล มณฑลปราจีนบุรี และ *นายพลตรี พระยาพิพิธเดชะ* ผู้บัญชาการกองพล ทหารบกที่ ๙ ผู้เข้ามาในงานพระราชพิธีฉัตรมงคล ตามเสด็จออกไปด้วย ถึงสถานีแปดริ้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๒๒ นาที ก.ท. มีการรับเสด็จเหมือนใน หนหลัง เสด็จลงเรือที่นั่งที่ท่าสถานี เข้า*คลองท่าไข่* ผ่านประตูน้ำ เสด็จขึ้น *วัดนครเนื่องเขต* *วัดสว่างอารมณ์* *วัดปากคลองหลวงแพ่ง*ในระหว่างทาง เพื่อให้พระสงฆ์และราษฎรเฝ้า ที่*วัดนครเนื่องเขต* ได้ประทานพัดรองของ หลวงสำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสแก่*พระอธิการบัว* ที่*วัดปากคลองหลวงแพ่ง* ราษฎรกราบทูลขออุปัชฌายะ ทรงพระดำริเห็นว่า *พระครูฮ้อ* เจ้าอาวาส เป็นเจ้าคณะแขวงในแขวงนั้น สมควรเป็นอุปัชฌายะ ตรัสถามมติพระสงฆ์ และราษฎร ต่างเห็นชอบด้วย ถวายสาธุการ เมื่อเรือขบวนถึงหน้า*วัดโพเย็น* ราษฎร*อำเภอบางน้ำเปรี้ยว*ลงเรือมาแห่เสด็จ เวลา ๕ นาฬิกา ๔๐ นาที ถึง*วัดบางน้ำเปรี้ยว* เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *วัดแสนศรัทธาราษฎร์* ทอดเรือ ที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรม ฯ ค่ำวันนี้ เสด็จออกพระสงฆ์ ตรัสให้สวดมนต์ ถวาย และประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระครูฮ้อ* เจ้า คณะแขวงบางน้ำเปรี้ยว และ*พระอธิการหงส์* *เจ้าวัดหนองจอก* จังหวัด

มีนบุรี[๖] ผู้มาสมทบรับเสด็จ ฯ ราษฎรแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย และมีการเล่นสมโภช ฯ

วัดในคลองนี้ที่ได้เสด็จขึ้นและผ่านมา ล้วนเป็นวัดตั้งใหม่ ยังไม่เจริญโดยมาก ที่ค่อยดีคือ*วัดนครเนื่องเขต ที่พระอธิการบัว* เป็นเจ้าอาวาส และ*วัดปากคลองหลวงแพ่ง ที่พระครูฮ้อ* เจ้าคณะแขวง เป็นเจ้าอาวาส วัดหลังนี้ ยังไม่ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมา กำลังขอพระราชทานอยู่ ดูท่วงทีเป็นวัดที่จักเจริญข้างหน้า พระสงฆ์แห่งวัดเหล่านี้ไม่อัตคัดด้วยบิณฑบาต แต่ยังไม่เรียบร้อย สวดมนต์ไม่พร้กพร้อม ก่อนแต่พระครูฮ้อเป็นเจ้าคณะแขวง พระประพฤติไม่ดีก็มี ฯ

๑๖. วันที่ ๑๔ พ.ย. เสร็จนิพัทธกิจแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๒๐ นาที ก.ท. เสด็จออกจาก*วัดบางน้ำเปรี้ยว*โดยเรือขบวน ไปตาม*ลำคลองบางขนาก* ผ่านประตูน้ำ ออก*แม่น้ำบางปะกง* ล่องลงมา เลี้ยวเข้า*คลองท่าลาด* ผ่านที่ว่าการ*อำเภอเมืองพนมสารคาม* ราษฎรลงเรือมาคอยแห่เสด็จที่นั่น เวลาเกือบ ๕ ล.ท. ถึง*วัดจอมศรี* ทอดเรือที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรม ฯ ที่วัดนี้ *พระครูสารธรรมสุนทร* เจ้าคณะแขวงพนมสารคาม เป็นเจ้าอาวาส จัดการรับเสด็จ ปลูกปะรำตามทางเดิน ลาดผ้าขาว โปรยเข้าตอกดอกไม้ตามแบบลาว ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย และพระสงฆ์จัดดอกไม้เพลิงมาจุดสมโภช ฯ

๑๗. วันที่ ๑๕ พ.ย. เวลา ๑๐ นาฬิกาครึ่ง ก.ท. ทรงเรือกลไฟกรมตำรวจภูธรชื่อ*แผนสะท้าน* เสด็จขึ้นไปตาม*ลำคลองท่าลาด* หยุดประทับที่*วัดท่าเกวียน* เสวยเพลที่วัดนี้แล้ว เสด็จล่องลงมา ผ่านวัดจอมศรีที่ประทับเพื่อทอดพระเนตรวัดทางล่าง เสด็จขึ้นที่*วัดเตาอิฐ* แล้วเสด็จกลับวัดจอมศรี เย็นวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่าและปราสาทผึ้งมาทอดถวาย ฯ ในวันนี้ ที่ตามทางเสด็จก็ดี ที่วัดท่าเกวียนก็ดี มีทายกทอดผ้าป่าถวายส่วนพระองค์และส่วนพระสงฆ์ตามเสด็จเป็นอันมาก ประทานแจกตามวัดรายทางมา เย็นวันนี้มีราษฎรมาทอดผ้าป่าถวายอีก จึงโปรดให้มีการพระกุศล ทอดผ้าป่าถวายพระสงฆ์*วัดจอมศรี* มีการฉลองครึกครื้น ฯ คืนนี้มีจุดดอกไม้เพลิงอีก ฯ

*วัดในอำเภอเมืองพนมสารคาม*ที่ได้เสด็จขึ้นและผ่านนั้น เป็นวัดเล็กเป็นพื้น มีของปลูกสร้างพอสมแก่วัด ส่อให้เห็นว่าเป็นวัดตั้งมานานสมแก่อำเภอนี้ ครั้งยังเป็นเมืองจัดวา *วัดเตาอิฐ*ที่เสด็จขึ้นวันนี้ ดูเหมือนเป็นวัดใหญ่ในท้องถิ่นนี้ มีกุฎีใหญ่ ก่อเป็นตึก แต่อยู่ข้างทรุดโทรม ฯ

*พระสงฆ์*เป็นไทยบ้าง เป็นลาวบ้าง ได้ข่าวว่าเรียบ แต่การปกครองแยกเป็นแผนกกัน *พระครูสารธรรมสุนทร* เป็นเจ้าคณะลาว *พระครูต๋อ* เป็นเจ้าคณะไทย มีพระดำรัสว่า พวกไทยและพวกลาว โดยสัญชาติไทยก็ไม่ต่างกัน ภาษาก็อย่างเดียวกัน ไม่น่าจะแยกว่า พวกนี้เป็นไทย พวกโน้นเป็นลาว ที่เป็นการข่มกันเอง ในบัญชีสำมะโนครัวฝ่ายอาณาจักร ก็ได้รวมกันแล้ว เรียกว่าไทยทั้งนั้น ฝ่ายพระสงฆ์ยังแยกเป็น*คณะไทย คณะลาว*อยู่ ตามลัทธิก็เป็นมหานิกายด้วยกัน หาควรจะแยกกันไม่ ควรจะรวมเข้าเป็นคณะเดียวกัน ฯ

๑๘. วันที่ ๑๖ พ.ย. ก่อนแต่เสด็จกลับ มีพระดำรัสสั่งให้รวมพระสงฆ์คณะไทยกับคณะลาวในอำเภอเมืองพนมสารคามนั้นเข้าเป็นคณะเดียวกัน ตามพระปรารภที่ได้กล่าวมาแล้ว โปรดให้*พระครูสารธรรมสุนทร* เทียบที่รองเจ้าคณะจังหวัด มีตำแหน่งกำกับคณะสงฆ์แขวงเมืองพนมสาร-คาม ให้*พระครูต๋อ*คงเป็นเจ้าคณะแขวงตามเดิม แต่ว่าคณะที่รวมกันนี้ทั่วไปอยู่ใต้บัญชาของพระครูสารธรรมสุนทร ข้อขัดข้องและอธิกรณ์ที่จะขอหารือและร้องอุทธรณ์พ้นเจ้าคณะแขวงขึ้นไป ให้ขอหารือและร้องต่อพระครูสารธรรมสุนทรก่อน พ้นจากนั้นจึงให้ขึ้นไปถึงเจ้าคณะจังหวัด และประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่ *พระครูสารธรรมสุนทร* ฯ

เวลา ๙ นาฬิกา ๑๕ นาที ก.ท. เสด็จกลับจากวัด*จอมศรี*โดยเรือขบวน ล่องลงมาตาม*คลองท่าลาด* ประทับร้อนที่*วัดบางคา* ที่*พระครูต๋อ*เป็นเจ้าอาวาส พอพระหฤทัยว่า จัดกุฎีเรียบร้อยและรักษาวัดสะอาด เสด็จจากวัดบางคาต่อมา ออก*แม่น้ำบางปะกง* ล่องลงมา เวลาบ่าย ๓ นาฬิกาล่วงแล้ว ถึง*วัดบางคล้า* *อำเภอบางคล้า* เสร็จการรับเสด็จแล้ว เวลายังวันอยู่ เสด็จทอดพระเนตร*วัดโพ*กับ*วัดแจ้ง* เวลาค่ำราษฎรแห่ผ้าป่ามา

ทอดถวายและมีจุดดอกไม้เพลิง ฯ

๑๙ วันที่ ๑๗ พ.ย. ก่อนแต่เสด็จกลับ มีพระดำรัสสั่งว่า เสด็จมาตรวจคณะสงฆ์ในแขวงบางคล้า ได้ทรงพบพระในแขวงนี้ ไม่เห็นผู้สามารถจะเป็นเจ้าคณะแขวง ให้ยกคณะแขวงบางคล้าไปขึ้นคณะแขวงเมืองพนมสารคาม อยู่ใต้บัญชาของ*พระครูสารธรรมสุนทร* เทียบที่รองเจ้าคณะจังหวัด *พระครูต๋อ* เจ้าคณะแขวงพนมสารคาม ให้ถอน*พระปาน*ที่เจ้าคณะจังหวัดพึ่งจัดให้เป็นผู้รั้งคณะแขวงบางคล้าออกจากหน้าที่ ฯ

เวลา ๑๑ นาฬิกา ก.ท. เสด็จออกจาก*วัดบางคล้า*โดยเรือขบวนเสด็จขึ้นที่*วัดสัมปทวน ที่อยู่แห่งพระครูญาณรังสี* เจ้าคณะจังหวัด เพื่อให้พระสงฆ์และราษฎรเฝ้า แล้วเสด็จขึ้น*วัดแหลมบน* ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า*วัดสายชล* ที่อยู่แห่ง*พระครูคณานุกิจวิจารณ์* รองเจ้าคณะจังหวัด และบัญชาการคณะแขวงเมืองด้วย และ*วัดแหลมล่าง* ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า*วัดภิกษุสังขรณ์* วัดนี้*พระอธิการไข่* เป็นเจ้าอาวาส รักษาสะอาดดี เป็นที่พอพระหฤทัย เสด็จถึง*วัดโสธร* ที่ประทับแรม เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. ล่วงแล้วมีการรับเสด็จเหมือนในหนหลัง ฯ ค่ำวันนี้ ทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ตามเสด็จและเจ้าคณะในจังหวัดนี้ เพื่อเป็นมงคลแก่จังหวัด ฯ อนึ่ง สมุหเทศาภิบาล และข้าราชการฝ่ายพลทหาร พลเรือน ลอยกระทงผ่านหน้าพลับพลาถวายทอดพระเนตร เหมือนที่จังหวัดปราจีนบุรี มีดอกไม้เพลิงจุดด้วย ฯ

๒๐. วันที่ ๑๘ พ.ย. เวลา ๘ ก.ท. เสด็จบทจรสู่กรมทหารบกราบที่ ๙ มณฑลปราจีนบุรี มีทหารกองเกียรติยศและยืนแถวรายทางรับเสด็จเสด็จผ่านแถวทหารแล้ว *พระยาพิพิธเดชะ* ผู้บัญชาการกองพล นำเสด็จทอดพระเนตรโรงทหารทั่วตามกำหนดแล้ว เชิญเสด็จประทับที่ห้องผู้บัญชาการกองพล นำนายทหารสัญญาบัตรเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว เสร็จแล้วเสด็จจากที่นั้น มีนายทหารสัญญาบัตรถือบาตรน้ำมนต์ตามเสด็จ ทรงประทานแก่นายทหารและพลทหารอันตั้งแถวรับเสด็จอยู่ตามทาง ประทับ ณ ที่พักข้าราชการ ภรรยานายทหารและพลทหาร

เสมียนพนักงานได้ตั้งเครื่องและเลี้ยงพระสงฆ์ตามเสด็จ เสวยแล้ว เสด็จลงประทับที่กระโจมหน้าที่พักข้าราชการนั้น ผู้บัญชาการกองพลนำนักโทษเข้ามากราบทูลรายชื่อแล้ว ปล่อยให้พ้นโทษต่อหน้าที่นั่ง เพื่อเป็นทางได้แผ่พระกรุณา ทรงสั่งสอนทหารผู้พ้นโทษนั้น เพื่อไม่ให้ทำผิดจารีตของทหารอีก แล้วประทับพระเก้าอี้ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่นายทหาร พลทหาร เสมียนพนักงาน กับครอบครัว เหมือนที่ทรงแสดงมาแล้วที่กองทหารจังหวัดปราจีนบุรี จบแล้ว เสด็จลงเรือยนต์ ที่ผู้บัญชการกองพลจัดถวายที่ท่าน้ำของกองพลทหารบกที่ ๙ นั้น มีทหารกองเกียรติยศตั้งแถวเสด็จและรายทาง เรือที่นั่งล่องน้ำลงมายัง*วัดโสธร* ที่ประทับ ฯ ในเวลาเสด็จถึงก็ดี ในเวลาเสด็จกลับก็ดี แตรวงบรรเลงเพลงมหาชัย แตรสั้นเป่าเพลงถวายคำนับ พลทหารกระทำวันทยาวุธ ในเวลาเสด็จกลับ มีร้องชโยถวายด้วย ฯ

เวลา ๓ นาฬิกา ๓๖ นาที ล.ท. เสด็จโดยเรือยนต์ขึ้นน้ำไป ประทับที่หน้า*สโมสรเสือป่า* เสด็จขึ้นบนสโมสร พวกเสือป่าเดินแถวถวายแล้ว รวมกองหน้าที่นั่ง ประทานพระโอวาทเท้าความถึงหนหลังว่า *ชาติไทยเราเดิมเป็นนักรบทั้งแผ่นดิน ในคราวว่างศึกได้แยกย้ายกันทำหน้าที่ต่าง ๆ มีสงครามขึ้น ได้รวมช่วยกันต่อสู้ศัตรู ความกล้าหาญและความพร้อมเพรียงของพวกนักรบ ย่อมทำความสงบทั้งภายในทั้งภายนอกยืนยาวมา จนพวกมีหน้าที่ในฝ่ายพลเรือนไม่คุ้นเคยแก่การทหาร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการฝ่ายพลเรือนเข้าใจในการทหารเหมือนอย่างเดิม จึงได้ทรงจัดตั้งกองเสือป่าขึ้น อันเสืออยู่ในที่ใดย่อมทำให้ที่นั้นมีสง่า เป็นที่เกรงขามแม้แห่งมนุษย์ ด้วยความกล้าหาญของมันฉันใด พวกเสือป่าควรทำแผ่นดินของตนให้มีสง่า เป็นที่เกรงขามแห่งปรปักษ์ ด้วยความกล้าหาญของตนฉันนั้น* นักรบย่อมมีหน้าที่ป้องกัน*ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ผู้เป็นดุจศีรษะแห่งชาติและผู้อุปถัมภ์พระศาสนา รู้สึกอย่างนี้แล้ว ปลงใจในหน้าที่ของตน ความกล้าหาญจักเกิดขึ้น* ลงท้ายประทานพรแก่พวกเสือป่า จบแล้ว ทรงประน้ำมนต์ประทาน

เสด็จจากสโมสรเสือป่า ขึ้นทอดพระเนตร*วัดท้ายเมือง* แล้วเสด็จตำหนัก*หม่อมเจ้าธำรงสิริ* เป็นการเยือนโดยฐานทรงพระเมตตา ประทานพระพรและพระรูปแก่หม่อมเจ้าธำรงสิริแล้ว เสด็จกลับ*วัดโสธร* ฯ

ค่ำวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย และมีจุดดอกไม้เพลิงอีก ฯ โปรดให้พระสงฆ์เมืองนี้สวดมนต์ถวายที่พลับพลา ประทานพัดรองสำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสแก่*พระสมุห์เหลี่ยม วัดสัมปทวน* ฐานานุกรมของ*พระครูญาณรังสี* ฯ

๒๑. วันที่ ๑๙ เช้า ๗ นาฬิกาครึ่ง ทรงเรือยนต์ขึ้นน้ำไป เลี้ยวเข้า*คลองตลาดใหม่* เสด็จขึ้น*วัดเทพนิมิตร* ฯ วัดนี้เป็น*วัดธรรมยุต พระปลัดเกด*เป็นเจ้าอาวาส มีของปลูกสร้างไม่เป็นระเบียบ เพราะ*พระครูสิริปัญญามุนี (อ่อน)* ผู้มาตั้งไว้เดิมและมาอยู่เมื่อภายหลัง ครั้งถอนมาจาก*วัดศรีสุริยวงศ์*ราชบุรี เป็นเจ้าคณะธรรมยุตในลำน้ำนี้ ดีแต่ชักนำคนในการปลูกสร้างแต่ไม่รู้จักวางระยะว่าอย่างไรจักงาม ฯ พวกข้าราชการและราษฎรตั้งเครื่องและเลี้ยงพระสงฆ์ เสวยแล้ว เสด็จกลับ*วัดโสธร* ฯ บ่ายวันนี้พวกราษฎรในอำเภอเมืองมาแข่งเรือถวายทอดพระเนตรที่หน้าพลับพลา

๓ นาฬิกาล่วงแล้ว ทรงเรือยนต์ขึ้นน้ำไป เสด็จขึ้นเยือน*ศาลารัฐบาล* ทอดพระเนตรที่ทำการทั่วแล้ว ประทับที่ห้องประชุม ข้าราชการฝ่ายพลเรือนถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว แล้วเสด็จเยือนศาลมณฑลและที่ว่าการตำรวจภูธร ทรงประน้ำมนต์ประทานกองตำรวจภูธร แล้วเสด็จ*โรงเรียนเบญจมราชูทิศ* และ*โรงเรียนดัดดรุณี* ทอดพระเนตรการสอน แล้วเสด็จเรือนจำ ประทานโอวาทแก่พวกคนโทษ เสด็จกลับถึงที่ประทับเวลาค่ำแล้ว ฯ ค่ำวันนี้ มีจุดดอกไม้เพลิงเหมือนคืนก่อน ฯ

ทรงพระปรารภว่า *พระครูคณานุกิจวิจารณ์* เจ้าคณะรองชรามากอยู่เวลานี้ว่าการคณะแขวงเมืองอยู่ด้วย เป็นการเกินกำลัง ทั้งเจ้าคณะจังหวัดก็ชราเหมือนกัน และทุพพลภาพด้วย ต้องการมีผู้ช่วย พระครูคณานุกิจ-วิจารณ์ก็ทำไม่ได้ ในเวลาเสด็จออกพระสงฆ์ ได้ตรัสถอนคณะแขวงเมืองจากพระครูคณานุกิจวิจารณ์ คงให้เป็นแต่เจ้าคณะรองตำแหน่งเดียว และ

ประทาน*พระมหาสมณศาสน์ตั้งพระอธิการไข่ วัดแหลมล่าง* เป็นเจ้าคณะแขวงเมือง และให้เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะจังหวัดด้วย ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งเจ้าคณะแขวง เปลี่ยนพัดสำหรับตำแหน่งเจ้าคณะหมวดที่ได้ประทานไว้แล้วในวันหลัง กับประทานพัดรองสำหรับตำแหน่งเจ้าคณะหมวด แก่*เจ้าอธิการกฤช วัดคุ้งกร่าง* ฯ

๒๒. วันที่ ๒๐ พ.ย. เป็นกำหนดเสด็จจากเมือง มีราษฎรนำสำรับมาถวายมากประมาณ ๔๐๐ เศษ เสวยแล้ว ทรงทำบุรพกิจเสร็จ เสด็จนมัสการพระในอุโบสถ แล้วลงเรือที่นั่งที่พลับพลา มีการส่งเสด็จเหมือนในหนหลัง เรือขบวนล่องน้ำลงมา แวะทอดพระเนตร*วัดบางกรูด*ในระหว่างทาง เข้าเขต*อำเภอบ้านโพ* ที่เรียกในครั้งนั้นว่า*อำเภอเขาดิน* พวกราษฎรในอำเภอนั้นลงเรือมาคอยแห่เสด็จ ประทับร้อนที่*วัดสนามจันทร์* แล้วเสด็จต่อไป ค่ำกลางทาง เรือขบวนเดินไม่เห็นทาง ผ่านเข้าไปในระหว่างโพงพางทั้งน้ำก็เชี่ยว ต้องแก้เรือออก เรือจูงกลับตัวไม่ได้ *เรือชัยศรีประเวศ*ของกระทรวงธรรมการจูงเรือที่นั่งเข้าเทียบท่า*วัดบางปะกงบน* เสด็จถึงเวลา ๗ นาฬิกา ล.ท. แล้วออกพระสงฆ์บนวัดทีเดียว ทรงปรารถถึง*เจ้าอธิการดิส วัดบางสมัคร* ผู้เป็นอุปัชฌายะในตำบลนั้นว่า ชรามากแล้ว ยังรู้สึกต่อหน้าที่ มีแก่ใจมารับเสด็จ ในเวลานั้นหนาวแล้ว เจ้าอธิการดิสสั่นถวายตัวอยู่ ประทานผ้าห่มสักหลาด ๑ ผืน ทรงคลุมประทานเอง และประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งอุปัชฌายะด้วย ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่ามาทอดถวายและมีจุดดอกไม้เพลิง ฯ

อนึ่ง วันนี้ตรัสสั่ง*พระมหานายก* เจ้าคณะปลัดมหาสังฆปริณายกให้มีลิขิตถึงเจ้าคณะจังหวัดสั่งว่า เสด็จตรวจคณะสงฆ์มาถึงแขวงเขาดินได้ทรงพบว่า *พระครูหลี* เจ้าคณะแขวง เป็นผู้งมงาย ตรัสถามอะไรไม่ได้เรื่อง อายุก็ยังไม่มากนัก ให้ถอด*พระครูหลี* ออกจากตำแหน่งเจ้าคณะแขวงให้คงอยู่ในตำแหน่งเจ้าอาวาสแห่ง*วัดสนามจันทร์*เท่านั้น ให้ยกคณะแขวงเขาดิน มาขึ้นคณะแขวงเมือง อยู่ในใต้บัญชาของ*พระครูไข่* เจ้าคณะแขวงนั้น ฯ

วัดตามลำแม่น้ำ ตั้งแต่*อำเภอบางคล้า*ลงมาถึง*อำเภอบางปะกง* ที่ได้เสด็จประทับ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรและเสด็จผ่านไป เป็นวัดสมบูรณ์ด้วยของปลูกสร้างเป็นพื้น แต่ไม่พบชิ้นเก่า หรือทำเข้าแบบแผน นอกจากอุโบสถ*วัดท้ายเมือง* พระสงฆ์ดูดีกว่าจังหวัดปราจีนบุรี ไม่มีทิฏฐิมานะ แต่เจ้าคณะมีน้อยทีเดียวที่ได้งานได้การ เจ้าคณะจังหวัดชราและทุพพลภาพรับเสด็จได้แต่ที่วัดของท่าน เจ้าคณะรองชรา กิริยาท่าทางยังกระชุ่มกระชวยไปตามเสด็จได้บ้าง แต่อยู่ข้างไหล ๆ เจ้าคณะแขวงที่เป็นอยู่ก็มี ที่เทียบที่ไว้ก็มี ไม่เป็นงานเป็นการ โดยที่สุดรูปไม่สมประกอบก็มี เว้นแต่*พระครูฮ้อ* เจ้าคณะ*แขวงบางน้ำเปรี้ยว* และ*พระครูต๋อ* เจ้าคณะ*แขวงพนมสารคาม* จะว่าไม่มีพระสามารถก็ไม่ได้ ที่แลเห็นว่าสามารถก็มี อาจจะกล่าวได้ว่าเลือกตัวเข้าเทียบกับตำแหน่งเจ้าคณะไม่เหมาะ ฯ

คณะสงฆ์ในจังหวัดฉะเชิงเทรานี้ แบ่งเป็น ๖ แขวง ๑. *แขวงเมือง* มีวัด ๓๔ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๓๑ วัด เหลือเป็นสำนักสงฆ์เพียง ๓ วัด จัดเป็น ๓ หมวด มีพระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๔๕๓ รูป เดิม*พระครูคณานุกิจวิจารณ์* เจ้าคณะรองบัญชาการคณะแขวงนี้ ในครั้งนี้ ทรงตั้ง*พระอธิการไข่* ภายหลังเป็น*พระครูสุตาลงกต เจ้าวัดแหลมล่าง* เป็นพระครูเจ้าคณะแขวง มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๓ รูป ๒. *แขวงบางน้ำเปรี้ยว* มีวัด ๒๐ วัด ได้พระบรมราชนุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๑ วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ มีสำนักสงฆ์ร้าง ๑ แห่ง จัดเป็น ๒ หมวด พระสงฆ์จำพรรษา ๑๘๗ รูป *พระครูฮ้อ* ที่ภายหลังเป็น*พระครูอาจารสัมบัน* เป็นเจ้าคณะแขวง ไม่มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๓. *แขวงพนมสารคาม* มีวัด ๔๙ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๔๒ วัด เหลือเป็นสำนักสงฆ์เพียง ๗ วัด มีสำนักสงฆ์ร้าง ๕ แห่ง จัดเป็น ๗ หมวด มีพระสงฆ์จำพรรษา ๒๙๒ รูป เดิมแยกเป็น ๒ คณะ *พระครูสารธรรมสุนทร* ว่า*คณะลาว* *พระครูต๋อ* ภายหลังเป็น*พระครูพุทธิสาร* ว่า*คณะไทย* ตรัสให้รวมเป็นคณะเดียวกัน ให้พระครูพุทธิสารเป็นเจ้าคณะแขวง ให้ขึ้นในพระครูสารธรรมสุนทร เทียบที่เจ้าคณะรอง มีอุปัชฌายะ

ประจำแขวง ๒ รูป ๔. *แขวงบางคล้า* มีวัด ๒๓ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๒๑ วัด เหลือเป็นสำนักสงฆ์เพียง ๒ วัด มีสำนักสงฆ์ร้าง ๒ แห่ง จัดเป็น ๓ หมวด มีพระสงฆ์จำพรรษา ๓๓๔ รูป ว่างเจ้าคณะแขวง เดิม*พระปาน*เป็นผู้รั้งอยู่ ตรัสถอนออกเสีย ทรงยกไปสมทบกับแขวงพนมสารคาม มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๑ รูป ๕. *แขวงหัวโพ* เรียกในครั้งนั้นว่า *แขวงเขาดิน* มีวัด ๒๓ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๕ วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ จัดเป็น ๒ หมวด มีพระสงฆ์จำพรรษา ๓๓๒ รูป เดิม*พระครูหลี* เป็นเจ้าคณะแขวง ตรัสให้ถอนออกเสีย ให้ยกไปสมทบคณะแขวงเมือง มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๓ รูป ๖. *แขวงบางปะกง* มีวัด ๑๓ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๐ วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ จัดเป็น ๓ หมวด มีพระสงฆ์จำพรรษา ๑๗๘ รูป *พระครูแดง* เป็นเจ้าคณะแขวง มีอุปัชฌายะประจำแขวง ๒ รูป รวมเข้าด้วยกันทุกแขวง มีวัด ๑๖๒ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๓๐ วัด ยังเป็นสำนักสงฆ์อยู่ ๓๒ วัด มีสำนักสงฆ์ร้าง ๘ แห่ง จัดเป็น ๒๐ หมวด มีพระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๑,๗๗๖ รูป *พระครูญาณรังสี* เป็นเจ้าคณะจังหวัด *พระครูคณานุกิจวิจารณ์* เป็นเจ้าคณะรอง มีอุปัชฌายะ ๑๑ รูป ในจังหวัดนี้มี*วัดธรรมยุต* ๒ วัด มีพระสงฆ์ ๒๓ รูป เป็นพระสงฆ์*วัดเทพนิมิตร* ๑๗ รูป อีก ๖ รูป เป็นพระสงฆ์*วัดไผ่เสวก* ฯ วัดธรรมยุตในจังหวัดฉะเชิงเทรา ในจังหวัดปราจีนบุรี และในจังหวัดนครนายก รวมขึ้นอยู่ใน*พระครูสิริปัญญามุนี* เมื่อพระครูถึงมรณภาพแล้ว ยังไม่ได้ทรงตั้งเจ้าคณะ ฯ

ในจังหวัดนี้ มีโรงเรียนชั้นประถม ๑๕ โรง เป็นของรัฐบาล ๒ เป็นของประชาบาล ๑๓ ตั้งรายกันไปทุกอำเภอ ใช้ครู ๒๖ คน มีนักเรียนชาย ๗๐๕ คน มีนักเรียนหญิง ๕๓ เฉพาะที่โรงเรียนรัฐบาล อันตั้งอยู่ที่เมือง มีโรงเรียนมัธยม ๑ ของรัฐบาล ตั้งอยู่ที่เมือง ใช้ครู ๗ คน มีนักเรียนชาย ๑๓๐ หญิง ๑ ฯ ในจังหวัดนี้ มี*วัดจีน* ๕ วัด มี*นักพรต* ๘ รูป รวมอยู่ในจำพวกถือพระพุทธศานา มี*วัดคริสตัง* ๔ มี*วัดอิสลาม* ๒ ในจำนวนพลเมือง

๑๒๐,๘๗๘ คน ถือ*ศาสนาคริสตัง* ๑,๔๑๐ คน ถือ*ศาสนาอิสลาม* ๖,๒๓๓ คน เหลือจากนั้นอีก ๑๑๓,๒๓๕ คน ถือพระพุทธศาสนา คนถือศาสนาคริสตังน้อยกว่าในศกหลัง ๑๑๒ คน คนถือศาสนาอิสลามมากขึ้นจากจำนวนในศกหลัง ๒๔๖ คน คนถือพระพุทธศาสนามากขึ้น ๖,๔๔๗ คน ฯ

ราษฎรในจังหวัดนี้ มีทางหาเลี้ยงชีวิตกว้างกว่าในจังหวัดอื่น ที่อยู่ตอนบนทำนาเป็นพื้น ตอนกลางทำสวนบ้าง ค้าขายบ้าง ตอนล่างทำจากบ้าง ทำการประมงบ้าง จัดว่าเป็นจังหวัดที่สมบูรณ์ ฯ

ช. เสด็จถึงจังหวัดชลบุรี

๒๓. วันที่ ๒๑ พ.ย. เสร็จนิพัทธกิจแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดบางปะกงกลาง* และ*วัดบางปะกงล่าง* แล้วเสด็จกลับที่ประทับ เที่ยงเศษเสด็จลง*เรือกลไฟแผนสะท้าน* ออกจากวัดบางปะกงบน เพื่อเสด็จตรวจ*แขวงท่าตะกูด* จังหวัดชลบุรี ฯ ต่อนี้ไปขบวนเสด็จเปลี่ยนเป็นเรือกลไฟ โปรดให้เรือขบวนเดิมกลับกรุงเทพ ฯ เรือที่นั่งเลี้ยวเข้า*คลองพานทอง* ถึง*บ้านย่านซื่อ* ราษฎรลงเรือพายมาคอยแห่เสด็จ แวะทอดพระเนตร*วัดบ้านมอญ* ที่อยู่*พระครูเปิ้น* เจ้าคณะแขวงท่าตะกูด เสด็จถึง*วัดพานทอง* ที่ประทับแรม บ่าย ๒ นาฬิกา ๒๕ นาที *พระครูชลธารมุนี* เจ้าคณะรองรักษาการณ์ในหน้าที่เจ้าคณะจังหวัด พร้อมด้วยพระสงฆ์ และ*พระยาประชาศัยสรเดช* พร้อมด้วยกรมการอำเภอ รับเสด็จ เสด็จออกพระสงฆ์ และข้าราชการ ราษฎร ประทานโอวาทโดยสมควร บ่าย ๔ นาฬิกา ๕๐ นาที ทรงเรือพาย เสด็จทอดพระเนตร*วัดโคก* อันอยู่ในเข้าไป ในที่นั้นได้ทรงพบ*พระสมุห์ล่อน* เจ้าอาวาส **ผู้รีบกลับจากวัดพานทองเพื่อรับเสด็จ** กำลังเป็นลมอยู่ ได้เสด็จไปประทับ โปรดให้*พระครูวินัยธรรม* ช่วยแก้ไขจนฟื้นแล้วจึงเสด็จกลับ เวลาค่ำเสด็จออกพระสงฆ์อีก ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระครูเปิ้น* เจ้าคณะแขวงท่าตะกูด *เจ้าอธิการนิล* เจ้าคณะ*หมวดท้ายเซิด* และ*พระอธิการเพิ่ม* เจ้าวัดพานทอง ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรบ้าน

พานทองและบ้านใกล้เคียงแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย ฯ ประทับแรมบนพลับพลา ฯ

๒๔. วันที่ ๒๒ พ.ย. เช้า ๙ นาฬิกา ๕๐ นาที เสด็จกับจากวัด*พานทอง*โดยทางเดิมออกจากปากคลอง เรือที่นั่งเทียบ*เรือพระยม* อันกระทรวงนครบาลส่งไปรับเสด็จ เสด็จขึ้นเรือพระยม *กัปตันนิเอนเซน* นายเรือ กับ*หลวงสมุทรโคจร* ผู้กำกับเรือ ออกไปรับเสด็จริมทางขึ้น เรือพระยม*ชักธงพระราชวงศ์ใหญ่*ขึ้นที่เสากลาง *พระครูชลธารมุนี* กับ*พระยาประชาศัยสรเดช*ตามเสด็จมาด้วย *พระศุภกิจวิเลขการ* ผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา ทูลลากลับ ณ ที่นี้ เที่ยงล่วงแล้ว เรือพระยมออกเดิน พอออกปากอ่าวบางปะกง พบเรือใบของราษฎรชาวจังหวัดชลบุรี มาคอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก ชักธงสำหรับเรือ ดูครึกครื้นน่าดู พอเรือที่นั่งผ่านไปแล้วออกเรือตามเสด็จมา แต่หาพรักพร้อมเป็นขบวนไม่ กระจายกันไปเสียไม่น่าดูเหมือนเมื่อกำลังจอดอยู่ เวลาบ่าย ๒ นาฬิกา เรือที่นั่งทอดสมอตรงหน้า*วัดเขาบางทราย* จังหวัดชลบุรี เสด็จลงจากเรือพระยม ทรง*เรือแผนสะท้าน* เข้าเทียบท่าหน้าวัด ในที่นี้ *พระธรรมไตรโลกาจารย์* ออกมาช่วย*พระครูชลธารมุนี* รับเสด็จพร้อมด้วยพระสงฆ์ เสด็จบทจรจากสะพานน้ำโดยทางเข้าวัด พอเข้าวัด ตามทางปลูกปะรำปูผ้าลาดพระบาท ตั้งเครื่องสักการบูชา พระสงฆ์ต่างวัด ข้าราชการ ตลอดถึงกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรรับเสด็จ ตำรวจภูธรและนักเรียนยืนแถว นักเรียนร้องคำฉันท์ยอพระเกียรติ แต่งใหม่สำหรับรับเสด็จในคราวนี้ ประทับที่ศาลา พระสงฆ์เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์แล้ว ทรงแสดงธรรมแก่ราษฎรแล้ว เสด็จขึ้นที่ประทับ เป็นกุฎี ฝากระดาน ๒ ชั้น ฯ

๒๕. วันที่ ๒๓ พ.ย. ตอนเช้า เสด็จทอดพระเนตรวัด และขึ้นเขา บ่าย ๒ นาฬิกาเศษ เสด็จบทจรจาก*วัดเขาบางทราย* ไป*บางปลาสร้อย* ระยะทางประมาณ ๑๐๐ เส้น ตามบ้านและร้านตลาดตั้งเครื่องสักการบูชาครึกครื้นตลอดทาง ประทับที่ศาลากลาง ข้าราชการถวายดอกไม้ธูปเทียน

เรียงตัว ทอดพระเนตรที่ทำการทั่วแล้ว เสด็จเยือนศาลจังหวัด ทรงฟังคำพิพากษาของศาลในคดีบางเรื่อง แล้วเสด็จเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษ ในลำดับนั้น เสด็จ*วัดเนิน วัดต้นสน วัดใหญ่* แล้วเสด็จกลับวัด**เขาบางทราย** ฯ ค่ำวันนี้ เสด็จลงศาลา แสดงธรรมแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ ฯ

๒๖. วันที่ ๒๔ พ.ย.วันนี้เป็นวันอุโบสถ พอได้เวลา เสด็จเข้าอุโบสถทรงนมัสการ และทำวัตรเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ประทับที่ศาลา*ประทานอุโบสถศีลและพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ว่าด้วยผู้จะข้ามห้วง ๔ มีกามเป็นอาทิ ย่อมข้ามได้ด้วยศรัทธา ผู้จะเข้าอรรณพคือทะเลใหญ่ ได้แก่สังสารวัฏ ย่อมข้ามได้ด้วยความไม่ประมาท ผู้ใครจะพ้นทุกข์ ย่อมล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร ผู้ปรารถนาความบริสุทธิ์ ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา* ฯ บ่ายจวน ๒ นาฬิกา เสด็จประทับที่ศาลาอีก *หลวงวรนิติปรีชา* ผู้พิพากษาศาลจังหวัดชลบุรี กับข้าราชการและราษฎรผู้ร่วมคิดด้วยกัน จัดขบวนแห่พระรูปสมเด็จพระมหาสมณะ เดินจาก*บางปลาสร้อย*มาถึงวัด*เขาบางทราย* ผ่านหน้าที่นั่งถวายตัว ตั้งยานทรงพระรูปพร้อมด้วยเครื่องสักการไว้ที่หน้าศาลา ทรงประสาทพระพรแก่*หลวงวรนิติปรีชา*กับสหาย ตลอดถึงคนเข้าขบวนแห่แล้ว บ่าย ๓ นาฬิกาล่วงแล้ว เสด็จบทจรไปบางปลาสร้อยอีก ทอดพระเนตร*วัดป่า วัดใหม่ วัดกำแพง วัดกลาง วัดราษฎร์ศรัทธาธรรม วัดเครือวัลลิ์ วัดสมณะ วัดน้อย วัดโพ วัดช่องลม* รวม ๙ วัด วัดเหล่านี้อยู่ติด ๆ กัน ไม่มีบ้านคั่นโดยมาก มีบ้านคั่นบ้างก็น้อย ที่ห่างออกไปก็แต่วัดช่องลม อยู่ตามทางเสด็จ เสด็จถึงวัดเขาบางทราย ๗ นาฬิกา ล.ท. ฯ ค่ำวันนี้ทรงทำอุโบสถที่วัดนี้ ฯ

*วัดเขาบางทราย*ที่เสด็จประทับแรมนี้ ได้ทราบว่า *สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิส)* ครั้งยังเป็น*เจ้าพระยาพระคลัง* สร้างหรือปฏิสังขรณ์ เป็น*วัดธรรมยุต*มาแต่ครั้ง*เจ้าอธิการสน*สามชั่วเจ้าอาวาสเข้านี่ *พระชลโธปมคุณมุนี (พุฒ)* เป็นเจ้าอาวาสในลำดับแห่งเจ้าอธิการสน เป็นผู้เคยทำราชการมา ครั้งรัชกาลที่ ๔ เป็นที่*ขุนสาครวิสัย* จึงเข้าใจฝึกบริษัท

ให้เจริญด้วยขนบธรรมเนียม รู้จักเพื่อจะประพฤติสุภาพต่อผู้อื่น *พระธรรมไตรโลกาจารย์* ได้เป็นศิษย์ของพระชลโธปมคุณมุนี อยู่ในสำนักท่านมาแต่ยังเป็นเด็ก บรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ท่านส่งเข้ามาเล่าเรียนในกรุงเทพ ฯ ถึงคราวอุปสมบท ได้ออกไปอุปสมบทที่วัดนั้น ครั้งหนึ่ง*พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*เสด็จพระราชดำเนินวัดนั้น ครั้งนั้นพระชลโธปมคุณมุนียังเป็นเพียงเจ้าอธิการ ท่านว่าคำถวายพระพรแทนถวายอดิเรกอย่างถวายพระพรเทศน์ แต่ตัดคำขอพระราชทานอภัยออกเสียลงท้ายขอถวายพระพร ทรงชมความเฉลียวฉลาดของท่าน ในลำดับมาทรงตั้งท่านเป็น*พระครูชลโธปมคุณมุนี* แล้วเลื่อนเป็นพระราชาคณะชื่อนั้นเป็นเจ้าคณะเมืองชลบุรี วัดนั้นเจริญมาแต่ครั้งนั้น เป็นบ่อเพาะพระดี ๆ ครั้นพระธรรมไตรโลกาจารย์ได้เป็นพระราชาคณะขึ้นใหม่ และได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ได้ช่วยทะนุบำรุงวัดนั้นด้วย วัดนั้นยิ่งเจริญขึ้นอีก ครั้น*พระชลโธปมคุณมุนี*ถึงมรณภาพแล้ว *พระครูชลธารมุนี (เอี่ยม)* ผู้เป็นศิษย์ เป็นเจ้าอาวาสสืบมาจนบัดนี้ วัดนี้ตั้งอยู่ห่างจากบางปลาสร้อยที่ตั้งเมือง ระยะทางประมาณ ๑๐๐ เส้น ได้องคสมบัติแห่งอารามที่นิยมในบาลี คืออยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก ถึงพร้อมด้วยทางไปมาสะดวก คนผู้มีธุระพอไปได้ แต่เงียบเชียบไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน มีลมพัดเย็นสบาย ควรเป็นที่เจริญสมณธรรม หรือกล่าวในทางคดีโลก เป็นที่เหมาะสำหรับการเล่าเรียน แต่เพราะอยู่ห่างจากประชากร ถ้าเจ้าอาวาสไม่แข็งแรงแล้ว จักไม่อาจเป็นวัดที่เจริญ ของปลูกสร้างในวัดนี้มีบริบูรณ์สุกใสไม่ชำรุด การรักษาลานวัดก็ดีไม่รก มีพื้นที่กว้างขวาง เสนาสนะปลูกห่างกันได้ ไม่เบียดเสียดแลดูงาม ทั้งอยู่สบายด้วย ฯ ที่เมืองนี้ไม่มีแม่น้ำ หน้าแล้งขัดสนด้วยน้ำเขาคิดกันจะกั้นเขาเป็นที่ขังน้ำไว้บ้าง จะทำทางนำน้ำมาจากเขาเขียวบ้างก็ได้ยินว่ามีเหตุขัดข้อง แต่ในบัดนี้ ที่วัดนี้ได้ทำบ่อคอนกรีตรองน้ำฝนจากหลังเขามาขังไว้พอใช้ในวัด ทรงพระดำริเห็นเป็นทางที่ดี เพราะแบ่งกำลังกันทำได้ ถ้ามีทั่วไปตามวัดใหญ่ ๆ ราษฎรจะได้พลอยอาศัย ทรงรับสร้างเพิ่มขึ้นอีกบ่อหนึ่ง ทรงขนานนามไว้ว่า *บ่อประทาน* เพื่อราษฎรจะได้

อาศัยด้วย ฯ

วัดในตำบลบางปลาสร้อย ที่เสด็จทอดพระเนตร อยู่ติด ๆ กันดังกล่าวแล้ว แต่น่าประหลาดว่า โดยมากยังดีอยู่ ที่ร่วงโรยมีน้อย ไม่เหมือนวัดในจังหวัดอื่นอันเป็นอย่างเดียวกัน อุโบสถรูปทรงเป็นแบบไทย ภายในเขียนผนังก็มี โดยมากเป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๓ เป็นอย่างสูง เว้นแต่*วัดใหญ่* มีบางสิ่งที่เก่าขึ้นไปกว่าก็ได้ แต่วัดเหล่านั้นคงได้ตั้งมาก่อนแล้ว**ก็มี** ส่วนการปฏิสังขรณ์คงได้ทำกันมาโดยลำดับ วัดในตำบลนี้รุ่งเรืองด้วยของก่อสร้าง เข้าแบบแผนกว่าวัดในจังหวัดอื่นแห่งมณฑลนี้ แต่พระพุทธรูปไม่มีงามเลย แม้ในจังหวัดอื่นก็เช่นกัน ยกเสียแต่พระประธานในอุโบสถ*วัดโสธร* จังหวัดฉะเชิงเทรา ฯ

พระสงฆ์ในตำบลนี้ เจริญกว่าใน*จังหวัดฉะเชิงเทรา* คล้ายพระสงฆ์ในกรุง มุ่งคอยเอาอย่างกัน ไม่ถือทิฏฐิมานะ ไม่ดื้อดึง เช่น เมื่อเสด็จขึ้นวัดเขาบางทราย ที่วัดนั้นลั่นระฆัง ที่วัดอื่นก็ทำตามกัน เช่นนี้นำสู่ความเจริญง่าย ในครั้งนั้นยังขาดการเรียนธรรม มีเฉพาะที่*วัดเขาบางทราย*เท่านั้น มาบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๑) ตั้งการเรียนธรรมขึ้นได้แล้ว มีการสอบ ๒ คราวมาแล้ว มีพระที่นั่นเองเป็นครูสอน และได้เข้าเป็นกรรมการสนามจังหวัดก็มี ฯ

๒๗. วันที่ ๒๕ พ.ย. เช้า ๗ นาฬิกา เสด็จบทจรจาก*วัดเขาบาง-ทราย* โปรดให้*พระธรรมไตรโลกาจารย์*เข้าขบวนเสด็จด้วย ประทับร้อน*ที่วัดท้องคุ้ง ตำบลนาป่า* เสด็จจากนั้นต่อไป มีหญิงชาวบ้าน*ชื่อเลียบ* กราบทูลว่า บุตรของเขาเจ็บบาดแผล ถูกมีดฟัน ทรงหยุดประทับ โปรดให้แพทย์ประจำจังหวัดไปตรวจชำระแผลแล้วใส่ยาให้ เสร็จแล้วจึงเสด็จต่อไป ถึง*วัดหนองตำลึง*ที่ประทับแรม บ่าย ๔ นาฬิกา ๕๐ นาที ฯ ระยะทางเสด็จวันนี้ จากวัดเขาบางทราย ถึง*วัดท้องคุ้ง* ๑๓๘ เส้น จากวัดท้องคุ้ง ถึงวัดหนองตำลึง ๑๖๐ เส้น รวม ๒๙๘ เส้น ฯ มีชาวบ้านมารับเสด็จมากประทับที่พลับพลา ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรเพื่อได้ความชื่นบานในธรรม ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระวินัยธรแดง*

วัดใหญ่ พระวินัยธรรมยา วัดกลาง พระสมุห์ล่อน วัดโคก ฯ

๒๘. วันที่ ๒๖ พ.ย. เสร็จนิพัทธกิจแล้ว เสด็จจาก*วัดหนองตำลึง* ประทับร้อนที่*วัดท้ายเซิด*ที่ยังเป็นแต่เพียงสำนักสงฆ์ มีของปลูกเป็นเครื่องผูก ในที่นี้มีพระต่างถิ่นเป็นลม ทรงทราบ โปรดให้ช่วยแก้ไข พระรูปนี้เป็นเพียงอนุจร ไม่ต้องมารับเสด็จก็ได้ แต่ใคร่จะเห็นจึงได้มา เป็นผู้ไม่แข็งแรงพอ อยู่ในที่เบียดเสียดด้วยคนมาก ย่อมเป็นลม ทั้งอย่างนั้นพอใจตามเสด็จไปด้วย แล้วไปเป็นลมในที่อื่นอีก ฯ เสด็จจาก*วัดท้ายเซิด* แวะทอดพระเนตร*วัดบ้านเซิด* วัดกุดโง้ง ในระหว่างทางที่วัดหลังมีราษฎรทอดผ้าป่าถวาย วัดนี้เป็นรมณียสถาน มีหนองบัวโดยรอบ มีของปลูกสร้างอย่างวัดบ้านนอก บ่าย ๕ นาฬิกา ล่วงแล้ว เสด็จถึง*วัดกลาง อำเภอพนัสนิคม* มีราษฎรตื่นกันมารับเสด็จเป็นอันมาก มีจำนวนกว่า ๑,๐๐๐ ฯ ระยะทางเสด็จวันนี้ จากวัดหนองตำลึง ถึงวัดท้ายเซิด ๒๐๐ เส้น จากวัดท้ายเซิดถึงวัดกลาง ๑๑๒ เส้น รวม ๓๑๒ เส้น ฯ เวลาค่ำ เสด็จลงโรงธรรมสภา ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร จบแล้ว โปรดให้แจกหนังสือธรรมให้ได้ทั่วกัน สิ้นหนังสือกว่า ๘๐๐ เล่ม ฯ ค่ำวันนี้ราษฎรแห่ผ้าป่าและ*ปราสาทผึ้ง*มาทอดถวาย และมีการเล่นสมโภช ในบริเวณที่ประทับจุด*โคมบัวดาษ*ดื่น ฯ

๒๙. วันที่ ๒๗ พ.ย. มีราษฎรนำภัตตาหารมาถวายเป็นอันมาก ตั้งแต่เสด็จตรวจคณะสงฆ์มายังไม่มีที่ไหน ถึงเช้าราว ๗ นาฬิกาครึ่ง ประทานพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของราษฎร กว่าจะทั่วกันต่อ ๑๐ นาฬิกาครึ่งแล้ว ต้องทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ฉันในระหว่าง ส่วนพระองค์เมื่อทรงรับเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นเสวยที่พลับพลา เทียบตามจำนวนหนังสือแจกผู้มาทำบุญสำรับที่ถวายกว่า ๗๐๐ คู่ ยังที่ถวายปลีกอีกก็มี ฯ บ่าย ๔ นาฬิกาล่วงแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดปะขาวน้อย วัดปะขาวใหญ่ วัดเกาะ วัดใหม่* พอพระหฤทัย*พระอธิการช่วย* เจ้าวัดใหม่ว่าเอาใจใส่ในการวัด ปฏิสังขรณ์อุโบสถค้างอยู่ ประทานกัปปิยมูลช่วย และรักษาวัดสะอาด มีโรงเรียนประชาบาลด้วย มีนักเรียน ๕๒ คน เข้าแถว

รับเสด็จ เวลาค่ำ เสด็จออกพระสงฆ์ที่พลับพลา ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูอินทโมลี* เจ้าคณะแขวง และประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*เจ้าอธิการขาว วัดเซิด* และพระ*อธิการช่วย* วัดใหม่ ฯ

อำเภอพนัสนิคม[๑๖]นี้ เดิมเป็นเมืองจัตวา ภายหลังยุบลงเป็นอำเภอ ขึ้นจังหวัดชลบุรี ฯ เจ้าคณะแขวงเคยเป็นเจ้าคณะจังหวัดมาก่อน จึงมีฐานันดรเสมอนั้นอยู่ตามเดิม ฯ ตำบลที่เสด็จประทับนี้ เป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ มีบ้านเรือนและร้านตลาดครึกครื้น มี*วัดคริสตัง*ในตำบลนี้ด้วย ๑ วัด แต่ที่ว่าการคณะสงฆ์หาได้อยู่ที่นี้ไม่ เจ้าคณะอยู่ที่*วัดหลวง* ไกลจากนี้ออกไป หาได้เสด็จถึงไม่ พระสงฆ์ในแขวงนี้ที่ได้เห็น ไม่แผกจากในแขวงเมืองนัก ฯ

๓๐. วันที่ ๒๘ พ.ย. เป็นวันเสด็จกลับ ฝนตกพรำมาแต่เช้า ทรงรออยู่จนสาย ฝนยังไม่หาย ต้องเสด็จทั้งฝนยังตก ออกจาก*วัดกลาง* ๘ นาฬิกา ๔๕ นาที ถึง*วัดท้ายเซิด*จวน ๑๐ นาฬิกา ฝนหยุด ประทับกลางวันที่นั่น บ่าย ๑ นาฬิกาล่วงแล้ว เสด็จออกจากวัดท้ายเซิด แวะเสด็จทอดพระเนตร*วัดหนองแช่แว่น วัดมาบโป่ง วัดปูนเถ้าม้า วัดหนองกระทุ่ม* ในระหว่างทาง ถึง*วัดหนองตำลึง* ที่ประทับแรม บ่าย ๔ นาฬิกา ๑ ภาค ฯ

๓๑. วันที่ ๒๙ พ.ย. เช้า ๗ นาฬิกา ๒๐ นาที เสด็จจาก*วัดหนอง-ตำลึง* โดยทางเดิม ถึง*บ้านนางเลียบ* ทรงหยุด โปรดให้แพทย์ไปตรวจใส่ยาให้คนเจ็บอีก แพทย์กราบทูลรายงานว่า แผลดีขึ้น แล้วเสด็จต่อไป ประทับร้อนที่*วัดท้องคุ้ง บ้านนาป่า* บ่าย ๑ นาฬิกาครึ่ง เสด็จจากนั้น แยกจากทางเดิม ไปลง*บางปลาสร้อย* ระยะทางตั้งแต่วัดท้องคุ้ง ถึงท่าเรือหน้าศาลากลาง ๑๗๔ เส้น ประทับที่ศาลา*วัดกลาง* เสด็จออกพระสงฆ์ ทรงพระปรารภถึงวัดในถิ่นนี้ที่อยู่ติด ๆ กัน แต่จัดแยกเป็น ๓ หมวด ไม่เกื้อกูลแก่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในเวลานี้ *พระครูสุนทรธรรมรส วัดอ่างศิลา* เป็นเจ้าคณะแขวงนี้ *พระครูชลธารมุนี* ผู้รักษาการณ์ในหน้าที่เจ้าคณะจังหวัดอยู่ข้างเหนือ เจ้าคณะแขวงอยู่ข้างใต้ คำสั่งของผู้ว่าการคณะจังหวัด

จักผ่านบางปลาสร้อยไปอ่างศิลา เจ้าคณะแขวงจักสั่งจากนั้น วกมาถึงเจ้าคณะหมวดที่บางปลาสร้อยอีก เป็นการทวนไปทวนมา มีพระประสงค์จะจัดให้กลมเกลียวกัน และให้ไปมาถึงกันง่ายขึ้น จึงทรงออก*พระมหาสมณศาสน์* ตรัสสั่งให้*พระครูชลธารมุนี* เจ้าวัดเขาบางทราย เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดชลบุรี เทียบที่*พระครูสุนทรธรรมรส* เจ้าวัดอ่าง-ศิลาใน เจ้าคณะแขวงเมือง ในตำแหน่งเจ้าคณะรอง บัญชาคณะแขวงบางพระที่ว่างเจ้าคณะด้วย ฯ ตรัสให้เลิกหมวดวัดกลาง หมวดวัดเครือวัลลิ์และหมวดวัดเนิน ในแขวงเมือง จังหวัดชลบุรีเสีย ให้รวมวัดในสามหมวดนั้นเข้าในหมวดเดียวกัน เรียกว่า*หมวดบางปลาสร้อย* ทรงตั้งกรรมการสงฆ์ ๕ รูป คือ *พระวินัยธรกัน* เจ้าคณะหมวดวัดเครือวัลลิ์ *พระวินัยธรรมยา* เจ้าคณะหมวดวัดกลาง *เจ้าอธิการคง* เจ้าคณะหมวดวัดเนิน *พระปลัดฮง* เจ้าวัดราษฎร์บำรุง *พระวินัยธรแดง* เจ้าวัดใหญ่ เป็นผู้บัญชาการหมวดนั้นและแขวงนั้น ทรงวางระเบียบไว้สำหรับด้วย ฯ ตรัสให้ถอนหมวดเสม็ดและหมวดอ่างศิลา ไปฝาก*แขวงบางพระ* และให้ถอน*วัดหนองข้างคอก* จากหมวดบางปลาสร้อยไปขึ้น*หมวดนาป่า* คณะแขวงเมือง ฯ อนึ่ง อุปัชฌายะในหมวดบางปลาสร้อย ในเวลานั้นมีแต่*พระวินัยธรกัน*รูปเดียว ไม่มีตัวผลัด ตรัสให้เลือกขึ้นอีกรูปหนึ่ง กรรมการสงฆ์เลือก*พระวินัยธรแดง* เจ้าวัดใหญ่ขึ้นเมื่อภายหลัง โปรดให้รับตราตั้งจาก*พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวร-สิริวัฒน์* สมเด็จคณะใหญ่หนกลางตามธรรมเนียม ฯ

บ่ายเกือบ ๔ นาฬิกา (๒๙ พ.ย.) เสด็จจาก*วัดกลาง*ไปสู่ท่าเรือหน้าศาลากลาง ผู้ว่าราชการจัดขบวนเรือใบส่งเสด็จ เรือใบเหล่านี้ ของราษฎรชาวเมืองนี้ เจ้าของมีความเอื้อเฟื้อ จัดมารับเสด็จ ทรงเรือของ*นายใช้* เรือที่นั่งใช้ใบออกจากท่าราว ๓๐ นาทีเศษ ถึงอ่างศิลา เรือที่นั่งเทียบสะพานน้ำ เสด็จขึ้นประทับแรมที่*ตึกมหาราช* พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จพักที่ตึกมหาราชนั้น ข้าราชการพักที่*ตึกราชินี* ฯ

*ตำบลอ่างศิลา*นี้ในรัชกาลที่ ๕ ตอนแรก ๆ เป็นที่สำหรับชาวกรุงเทพ ฯ และพวกฝรั่งไปอยู่พักผลัดอากาศอย่าง*ตำบลหัวหิน*ในบัดนี้ ตึก

๒ หลังนี้ท่านเสนาบดีกรมท่า ผู้บัญชาการเมืองชลบุรี สร้างขึ้นไว้สำหรับ แต่สร้างในรัชกาลที่ ๔ หรือในรัชกาลที่ ๕ หาทราบไม่ แต่ชื่อพึ่งพระราชทานเมื่อภายหลังในรัชกาลที่ ๕ ครั้งอยู่ในปกครองของกระทรวงมหาดไทยแล้ว ในเวลาโน้นมีค่ายหลวงไว้สำหรับเป็นที่ประทับ *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับสัก ๒-๓ ครั้ง แต่เพราะไม่มีอ่าว ทางไปมาไม่สะดวก ไม่มีหาดทรายที่อาบน้ำทะเลได้สะดวกกระมัง จึงไม่เป็นที่ติดเหมือนหัวหิน ฯ

๓๒. วันที่ ๓๐ พ.ย. เช้า ๘ นาฬิกา เสด็จ*วัดอ่างศิลาใน* ตามทางตั้งแต่ประตูวัดถึงอุโบสถ ปลูกปะรำ ประดับใบไม้สด มีผ้าลาดพระบาท เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงนมัสการพระพุทธรูป *เจ้าอธิการจั่น วัดเสม็ด* ผู้ชรามากแล้ว แต่ยังอุตสาหะมาคอยเฝ้าอยู่ที่นั้น ตรัสปฏิสันถารแล้วประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งอุปัชฌายะแก่ *เจ้าอธิการจั่น* เสด็จมาประทับศาลา *ประทานพระธรรมเทศนา ปรารภชื่อตำบลอ่างศิลาว่า อ่างเป็นที่รองรับน้ำฉันใด ชาวบ้านตำบลนี้ควรทำตนให้เป็นที่รองรับแห่งกุศลธรรมฉันนั้น กล่าวคือหมั่นอบรมคุณความดีให้มีในสันดาน และทำความประพฤติให้งามพร้อมไตรทวาร แต่อ่างที่นั่นไม่ขังน้ำได้จริง ฝนตกแล้วน้ำรั่วไหลไปหมด คนในตำบลนี้อย่าทำตนให้เป็นดุจอ่างที่นั่น กุศลธรรมความดีอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำไว้แล้ว พึงเพียรรักษาไว้อย่าให้เสื่อมเสียไป กล่าวคืออย่าละเลยเสีย และหมั่นเพิ่มพูนให้เจริญยิ่ง ๆ* จบแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของราษฎร เสวยเช้าที่นั่น แล้วเสด็จทอดพระเนตรเสนาสนะและโรงเรียน ตรัสชมว่า รักษาเสนาสนะสะอาดและลานวัดเตียน แล้วเสด็จทอดพระเนตร*วัดอ่างศิลานอก*อันอยู่ใกล้กัน มีทางเกวียนคั่น แล้วเสด็จกลับโดยถนน ผ่านตลาดสู่ที่ประทับ ฯ

เวลาค่ำ ๗ นาฬิกา ๒๐ นาที เสด็จ*วัดอ่างศิลาใน*อีก ประทับที่กุฎี*พระครูสุนทรธรรมรส* ประทานพระโอวาทแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์แล้ว มีพระดำรัสปรารภถึง*วัดอ่างศิลาใน* กับ*วัดอ่างศิลานอก* ได้เสด็จทอดพระเนตรตรวจดูวัดทั้ง ๒ ทรงเห็นเจริญไม่ทันกัน วัดในเจริญกว่าวัดนอก

พระสงฆ์ก็ผิดกัน ดังได้เคยทรงสังเกตมาแล้วในที่อื่นเป็นเช่นนี้เพราะถือพวกไม่เอาอย่างกัน การถือพวกนั้น อาจจะปันลงไปถึงชาวบ้านในตำบล หาดีไม่ ถ้าได้รวมวัดในกับวัดนอกเป็นวัดเดียวกัน ความปรองดองในระหว่างพระสงฆ์ตลอดถึงชาวบ้านจะได้เป็นอันเดียวกัน ความเจริญจะได้เป็นไปพร้อมกัน ต่างจะได้อาศัยกำลังกัน ในการทำพิธีก็ดี ในการเทศนาก็ดี ในอุโบสถสังฆกรรมก็ดี ยังมีข้อขัดแต่ทางเกวียนอันผ่านไปในระหว่าง แต่ผู้ว่าราชการจังหวัดกราบทูลรับจะย้ายทางเกวียน ยอมให้เปิดเขตวัดถึงกัน เพราะเหตุนั้น มีพระดำรัสสั่งให้รวมวัดในกับวัดนอกเป็นวัดเดียวกัน เรียกชื่อตามตำบลว่า *วัดอ่างศิลา* ให้*พระครูสุนทรธรรมรส* เป็นเจ้าอาวาสปกครองทั่วไป ให้เจ้าอาวาสวัดนอกเป็นฐานานุกรมของพระครูสุนทรธรรมรสหรือของ*พระครูชลธารมุนี* ให้รวมกันทำอุโบสถและสังฆกรรมในอุโบสถเดียวกัน ตามแต่จะเลือกเอาอุโบสถไหน เหลืออีกแห่งหนึ่งให้ใช้เป็นวิหาร ให้รวมกันทำพิธีบูชาพิเศษ และมีเทศนาประจำวันพระ รับทานบริจาคของทายกในที่แห่งเดียวกัน ส่วนพระสงฆ์ให้อยู่กระจายกันทั้ง ๒ สำนัก เพื่อจะได้รักษาเสนาสนะ และถาวรวัตถุให้คงอยู่ตามที่ ฯ

ทรงมอบ*พระมหาสมณศาสน์*สั่งเรื่องนี้ไว้แก่เจ้าคณะ ตรัสขอผู้ว่าราชการจังหวัดช่วยเป็นธุระ เพื่อจัดการให้เป็นไปตามพระดำรัสนั้นทุกประการ ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูสุนทรธรรมรส* และพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งอุปัชฌายะแก่*พระวินัยธรถัน* เจ้าวัดเครือวัลลิ์ สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะหมวดแก่*พระปลัดยัง* เจ้าวัดราษฎร์บำรุง แก่*พระวินัยธรแดง*เจ้าวัดใหญ่ ผู้ได้รับประทานพัดสำหรับเจ้าอาวาสไว้ก่อนแล้ว สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสแก่*พระสมุห์ฮวด* รองเจ้าอาวาสวัดอ่างศิลา เวลา ๘ นาฬิกาล่วงแล้ว เสด็จกลับ ทรงชักผ้าป่าของราษฎรอันทอดถวายไว้ที่หน้ากุฏีพระครูสุนทรธรรมรส ประทับแรมที่*ตึกมหาราช*อีกคืนหนึ่ง ฯ

๓๓. วันที่ ๑ ธันวาคม เสด็จเสวยเช้าที่*วัดอ่างศิลา* ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งคณะหมวดแก่*เจ้าอธิการคง* เจ้าวัดเนิน เสด็จกลับ

ที่ประทับ ประทานกัปปิยมูลราคา ๑๕๐ บาท เป็นค่าบำรุง*ตึกมหาราช*และ*ตึกราชินี* ทรงมอบให้ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นธุระ เที่ยงครึ่ง เสด็จจากตึกมหาราช ลงเรือใบ ใช้ใบไปขึ้น*เรือพระยม* เที่ยง ๕๐ นาที เรือที่นั่งออกเดินบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่ง ถึงบางพระ ทอดสมอ เสด็จลง*เรือกระเชียง* ไปขึ้นที่ท่ากรมทหารเรือชายทะเล ทรงพระดำเนิน จากนั้นไป*วัดบางพระ*ที่ประทับแรมอันอยู่ใกล้กัน เสร็จการรับเสด็จแล้ว บ่าย ๒ นาฬิกา ๒๐ นาที เสด็จประพาส*เขาพระบาท* และ*บ่อน้ำร้อน* สรงที่นั่น ทอดพระเนตรในบริเวณนั้นแล้ว เสด็จกลับถึงวัดบางพระ เวลาเกือบ ๖ นาฬิกา ฯ

*บ่อน้ำร้อน*ที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ มีหลายบ่อ แต่ที่ก่อเขื่อนโบกปูนทำไว้สำหรับเป็นที่คนอาบบ่อเดียว มีศาลาที่พัก ๒ หลัง น้ำในบ่อนั้น ในเวลานั้นเต็มเปี่ยม นั่งอาบข้างบ่อตักถึง น้ำนั้นอุ่นมากอยู่ ขนาดน้ำร้อนที่อาบกัน เสียดายว่าไม่ได้มีปรอทไปวัด เดือดเป็นฟองปุด ๆ ขึ้นมาจากก้นบ่อ สันนิษฐานว่าใต้นั้นน่าจะมีแร่กำมะถัน *ตำบลบางพระ*นี้มีชื่อลำลือเพราะบ่อน้ำร้อนนี้ด้วยอย่างหนึ่ง เป็นที่คนไปเที่ยวดู ฯ ตรัสแก่ผู้ว่าราชการจังหวัดว่า ถ้ามีคนมาอาบติด บ่อเดียวไม่พอ จะทรงรับออกมูลค่าให้ทำอีกบ่อหนึ่ง ฯ

*วัดบางพระ*ที่ประทับแรมนั้น เป็นพระอารามหลวง ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งรัชกาลที่ ๔ มีตราพระมหามงกุฎทำไว้ที่หน้าบัน *เจ้าพระยาทิพากรวงศ์* เสนาบดีกรมท่า บัญชาการเมืองชลบุรี เป็นผู้บัญชาการทำ แต่ฝีมือช่างที่ทำนั้น ส่อว่าไม่ได้ทรงโดยเจาะจง บางทีจะเป็นเพราะเสด็จประพาสไปถึงที่นั้น ทอดพระเนตรเห็นวัดทรุดโทรม ตรัสสั่งให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นของหลวง จึงไม่ได้ทรงตั้งพระครูเจ้าอาวาสหรือได้ทรงตั้ง แต่ไม่ติดต่อมาหาทราบไม่ ในตอนหลังไม่ได้ทรงตั้ง แต่มีพระกฐินหลวงมาจนบัดนี้ ฯ จัดว่าเป็นพระอารามหลวงอาภัพ เจ้าอาวาสไม่ได้เป็นพระครูชั้นสัญญาบัตร ก่อนหน้าแต่เสด็จ *พระครูฉิ่ง*เจ้าคณะแขวงบางพระ เป็นเจ้าอาวาส พึ่งถึงมรณภาพ ศพยังไม่ได้เผา สมควรจะได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระครูเจ้าอาวาส แต่ไม่ใช่วาสนาของพระครู เจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะ

จังหวัดจึงไม่ได้บอกรายงานเข้ามากราบทูลและทรงสอดส่องออกไปไม่ถึง ฯ

๓๔. วันที่ ๒ ธ.ค. ทรงแสดงธรรมแก่ทายกทายิกาผู้นำสำรับมาถวาย ทรงปรารภถึงชื่อบางพระ ทรงแสดงว่า พระคือสมณะ ย่อมมีคุณสมบัตินำมาซึ่งความเลื่อมใสประการหนึ่ง ท่านเป็นผู้มาดีไปดี ท่านไปข้างไหนย่อมไม่ให้ร้ายคนในถิ่นที่ท่านไปเหมือนโจรและข้าศึก ท่านย่อมแผ่เมตตากรุณา แสดงธรรมสั่งสอน ให้ได้ปัญญาเห็นธรรม นำให้ละอกุศลสมาทานกุศล ด้วยน้ำใจอาจหาญรื่นเริงแล้ว ให้ได้บรรลุสมบัติต่างประการเป็นอานิสงส์ ยังคนในท้องถิ่นให้รู้สึกว่าท่านมาดี ครั้นกลับไป ท่านฝังความรู้สึกถึงคุณสมบัติของท่าน อันนำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสไว้ในใจของเขา คนชาวบางพระควรเอาอย่าง จักไปข้างไหนอย่าให้ร้ายแก่คนในท้องถิ่นที่ไปพึงผูกไมตรี ทำความคุ้นเคย ต่างทำประโยชน์ให้แก่กัน ยังเขาให้รู้สึกว่ามาดี จักกลับยังเขาให้ระลึกถึงด้วยความชอบพอ อย่างนี้จักชื่อว่าทำตามจรรยาของพระสมณะ อนึ่ง เกิดมาในโลก จงทำตนให้เป็นผู้มาดี อย่าเบียดเบียนโลก กล่าวคืออย่าผลาญสกุล อย่าผลาญชาติ อย่าลบล้างพระศาสนา อย่าขบถต่อพระมหากษัตริย์ อย่าทำร้ายคนทั่วไป จงทำตนให้เป็นประโยชน์แก่โลกตามสามารถ เมื่อละโลกไป จงยังเขาให้รู้สึกเสียดาย จักชื่อว่าเป็นผู้ไปดี ฯ เสวยแล้ว ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสแก่พระวินัยธรรมเภา ฐานานุกรมของพระครูชลธารมุนี รองเจ้าอาวาสวัดเขาบางทราย แล้วเสด็จเยือนโรงทหารเรือ

เวลา ๑๑ นาฬิกา ก.ท. เสด็จบทจรจากวัดบางพระไปตามหนทางริมชายทะเลไปสู่ตำบลศรีมหาราชา ประทับที่วัดหนองขาม ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสแก่เจ้าอธิการทอง บริษัททำป่าไม้ที่นั้นเชิญเสด็จทอดพระเนตรโรงงานของเขา จัดรถงานมารับเสด็จ มีรถจักรจูงแล่นไปในราง เสด็จทอดพระเนตรเลื่อยไม้ในโรงงานนั้นแล้ว เสด็จกลับบริษัทจัดรถงานส่งเสด็จไปลงที่ท่าของบริษัท ทรงเรือใบของนายคันไปขึ้นเรือพระยม ๓ นาฬิกา ๓๗ นาที ล.ท.

เรือที่นั่งออกเดิน ๔ นาฬิกา ๔๐ นาที ล.ท. ถึงตำบลนาเกลือ อำเภอ

บางละมุง ทอดสมอ ทรงเรือใบของ*นายอากรกิมเฮง*ไปขึ้นที่ท่าตลาด เสด็จบทจรตามถนนตลาด ประทับที่หน้าร้านนายกรกิมเฮงที่จัดไว้เป็นที่เลี้ยงน้ำร้อนเสด็จครู่หนึ่ง แล้วเสด็จต่อไปถึง*วัดช่องลม* ที่ประทับแรม ฯ ได้ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระครูสาย*(๗) *วัดหนองเกดน้อย* เจ้าคณะแขวงบางละมุง *พระอธิการเผือก วัดช่องลม* และ*พระอธิการเดิม วัดห้วยใหญ่* ฯ ชาวบ้านตำบลนี้มีนาย*อากรกิมเฮง* และ*นายเที่ยง* ผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้า เข้าชื่อกันถวายหนังสือว่า พวกเขาได้ทราบข่าวว่าจักเสด็จมาถึงนี่ พากันยินดี ได้ช่วยกันทำพลับพลาที่ประทับถึง ๒ เดือนเศษ เสด็จประทับเพียงคืนเดียวน้อยนัก ขอเชิญเสด็จประทับแรมต่อไปอีกเพื่อสมศรัทธา ทรงพระปรารภถึงศรัทธาและประสาทะของเขา ประกอบกับความตั้งใจที่พลับพลานั้นส่ออยู่ จึงทรงรับอาราธนาเพื่อประทับแรมอีกคืนหนึ่ง ตัดวันประทับแรมที่เกาะสีชังเสีย เสด็จขึ้นทอดพระเนตรแล้ว ออกเรือที่นั่งไปทอด ประทับแรมที่หน้า*อ่าวบางเหี้ย*ทีเดียว ข้างนี้จักเสด็จทอดพระเนตร*วัดหนองเกดน้อย* และ*วัดหนองเกดใหญ่* อันอยู่ดอนขึ้นไป ฯ

๓๕. วันที่ ๓ ธ.ค. ราษฎรในตำบลนั้นและมาจากดอนก็มี นำสำรับมาถวาย ๓๐๑ ที่ ทรงแสดงธรรมปรารภนาเกลืออันเป็นชื่อของตำบลว่า ชาวตำบลนี้ควรรักษาความดีของตนไว้ อย่าให้เสื่อมสูญเหมือนเกลือรักษารสเค็มของมันไว้ แม้แทรกในอาหารก็ส่อรสของมันอยู่ ฯ บ่าย ๒ นาฬิกาล่วงแล้ว เสด็จบทจรขึ้นไปทางดอน ประทับ*วัดหนองเกดน้อย* ที่*พระครูสาย*เป็นเจ้าอาวาส เป็นที่ ๑ *วัดหนองเกด ที่เจ้าอธิการผ่อง* เป็นเจ้าอาวาสเป็นที่ ๒ พอพระหฤทัยว่า รักษาวัดดี พระสงฆ์ที่รับเสด็จมีมรรยาทเรียบร้อยทันพระสงฆ์ในแขวงเมือง ดีกว่าพระสงฆ์ในแขวงบางพระ ทำนองสวดมนต์เป็นทำนองกรุงเทพ ฯ มีแปร่งน้อยที่สุด คำที่สวดถวายชัยมงคลมีแปร่งเพียงอักษรเดียว พอพระหฤทัยในการปกครองคณะของ*พระครูสาย* เจ้าคณะแขวงนั้น อยู่ห่างจากเมืองออกมา ทั้งอยู่ดอนด้วย พ้นจากทางไปมาถ้าเป็นผู้ทำการเอาหน้า น่าจะไม่มีอุตสาหะ *พระครูสาย*เป็นผู้ทำการตามหน้าที่จริง ๆ การคณะและการอาวาสจึงได้เรียบร้อย เสด็จมาทอดพระเนตร

เห็น เป็นโอกาสของพระครูสาย เพื่อจะได้รับผลแห่งการที่ทำนั้น เสด็จกลับถึง*วัดช่องลม* ค่ำแล้ว ฯ ทางเสด็จวันนี้ พ้นจากชายทะเลขึ้นไป เป็นสวนหมากมะพร้าวทั้งนั้น พื้นดินมีน้ำฉ่ำ เป็นที่น่ารื่นรมย์ แปลกจากตำบลอื่นแห่งจังหวัดชลบุรี ฯ ค่ำวันนี้ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งเจ้าคณะหมวดแก่*พระอธิการผ่อง* เจ้าวัดหนองเกดใหญ่ ฯ

ในคราวที่เสด็จประทับอยู่ที่*วัดช่องลม*นี้ ๒ ราตรี หนาวจัดมาก เวลาเช้า ๖ นาฬิกา ปรอทลง ๖๑ ดีกรีฟาเรนไฮต์ น่าสงสารราษฎรผู้มาแต่ไกลต้องกรำหนาว แต่ส่วนเขาก็ได้ความอิ่มใจไปทางหนึ่ง ว่าได้เฝ้าและได้ทำบุญแด่พระองค์ ฯ วัดช่องลมที่ประทับแรมนี้ เป็น*วัดธรรมยุต* มีพระสงฆ์จำพรรษา ๑๐ รูป *พระอธิการเผือก* เป็นเจ้าอาวาส ดูเป็นวัดตั้งใหม่เสนาสนะยังไม่บริบูรณ์ สู้วัดหนองเกด ๒ วัดไม่ได้ ฯ

คณะสงฆ์จังหวัดชลบุรี แบ่งเป็น ๕ แขวง ๑. *แขวงบางปลาสร้อย* ในครั้งนั้น*เรียกแขวงเมือง* เดิม*พระครูสุนทรธรรมรส* เป็นเจ้าคณะแขวง เสด็จครั้งนี้ทรงถอนไปบัญชาคณะแขวงอื่น ทรงตั้งกรรมการสงฆ์ไว้บัญชาการแขวงนี้ไปก่อนดังกล่าวแล้ว ๒. *แขวงพนัสนิคม พระครูอินทโมลี* เป็นเจ้าคณะแขวง มีสมณฐานันดรชั้นเจ้าคณะจังหวัด เพราะได้เคยเป็นเจ้าคณะจังหวัดมาก่อนดังกล่าวแล้ว ๓. *แขวงพานทอง* เรียกในครั้งนั้นว่า*แขวงท่าตะกูด พระครูเปิ้น* เป็นเจ้าคณะแขวง ๔. *แขวงศรีราชา* เรียกในครั้งนั้นว่า *แขวงบางพระ* ว่างเจ้าคณะแขวง เสด็จในครั้งนี้ โปรดให้*พระครูสุนทรธรรมรส* เทียบที่เจ้าคณะรองบัญชาการ ๕. *แขวงบางละมุง พระครูสาย* ภายหลังได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น*พระครูวินัยสาคร* เป็นเจ้าคณะแขวง ในแขวงหนึ่ง ๆ มีวัดเท่าไร มีพระสงฆ์เท่าไร ธรรมการจังหวัดไม่ได้ถวายรายงาน เช่นเดียวกับธรรมการจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนเจ้าหน้าที่แผนกอื่นเขายังได้ถวายรายงานในหน้าที่ของเขาตามบัญชีสำมะโนครัวแผนกมหาดไทย รวมทุกแขวงมีวัด ๑๓๒ วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว ๑๑๐ วัด เหลืออีก ๒๒ วัด ยังเป็นสำนักสงฆ์ พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น ๑,๒๘๙ รูป เดิม*พระครูชลโธปมคุณมุนี (เกลี้ยง)* เป็น

เจ้าคณะจังหวัด ถูกอธิกรณ์หลายเรื่อง มี*พระมหาสมณวินิจฉัย*ให้สึก และพระราชทานพระบรมราชานุมัติ ในครั้งเสด็จ ตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดว่างอยู่ ตรัสสั่งให้*พระครูชลธารมุนี* เจ้าคณะรองเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัด ภายหลังแต่นั้น ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเป็น*พระครูเขมทัสสีชลธีสมานคุณ* เจ้าคณะจังหวัด ฯ ลำพังคณะแขวงหนึ่ง ๆ จัดการปกครองเรียบร้อย แต่ขาดผู้ชักโยงให้ถึงกัน เพราะเจ้าคณะจังหวัดเก่าประพฤติไม่ดีพอเพื่อจะทำหน้าที่ ในบัดนี้ เจ้าคณะจังหวัดใหม่กำลังพยายามอยู่ เพื่อจะชักโยงให้ถึงกัน ฯ มีวัด*ธรรมยุต* ๔ วัด มีพระสงฆ์จำพรรษา ๖๘ รูป เป็นวัดใหญ่เฉพาะ*วัดเขาบางทราย* มีพระสงฆ์จำพรรษาถึง ๔๓ รูป ตั้งหลักมั่นคงไว้ให้ได้แล้ว จึงค่อยแผ่ออกไป เป็นทำถูกทาง ฯ

ในจำนวนพลเมือง ๘๗,๑๙๔ คน เป็นผู้ถือ*ศาสนาคริสตัง* ๘๓๑ มีวัด ๓ วัด ถือ*ศาสนาอิสลาม*เพียง ๗๔ คน ไม่มี*สุเหร่า* เหลืออีก ๘๖,๒๘๙ คน ถือพระพุทธศาสนา มีจำนวนคนทวีขึ้นทุกศาสนา คนถือศาสนาคริสตังและศาสนาอิสลามทวีเพียงจำนวน ๑๐ คน ถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวน ๑,๐๐๐ สันนิษฐานว่า เพราะคนเกิดขึ้นใหม่บ้าง มาแต่อื่นบ้าง ฯ

ฌ. สรุปรายการ

ในการเสด็จตรวจคณะสงฆ์ในมณฑลปราจีนบุรี เวลาเสด็จถึงที่ประทับแห่งหนึ่ง ๆ มีพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และข้าราชการกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตลอดราษฎรรับเสด็จ ถ้าเป็นที่เมืองมีกองตำรวจภูธร และนักเรียนยืนแถวรับเสด็จ กองตำรวจภูธรเป่าแตรเดี่ยว เสด็จขึ้นวัดประทานพระปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ทั่วทุกหมู่ ตลอดถึงราษฎรแล้ว เสด็จนมัสการพระพุทธรูปในอุโบสถ **ถ้ามีราษฎรมามาก** ประทานพระธรรมเทศนาพอเกิดความชื่นบานในธรรม มักจะเป็นเรื่องเนื่องด้วยการรับเสด็จ *ทรงยกการที่ราษฎรพากันมารับเสด็จนั้น ว่าเป็นคารวะส่วนหนึ่งโดยฐานที่พระองค์เป็นพระบรมวงศ์ เป็นเคารพในพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่ร่มเกล้า ฯ ของประชาชน โดยฐานเป็นประมุขแห่งพระสงฆ์ ชื่อว่าเคารพ*

ในสมเด็จพระบรมศาสดา ในลำดับนั้น ทรงแจกคนผู้ควรเคารพ ๓ จำพวก คือท่านผู้สูงกว่าโดยกำเนิด ได้แก่พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ ๑ ท่านเจริญกว่าโดยวัย ได้แก่มารดาบิดาและญาติผู้ใหญ่ ๑ ท่านผู้เจริญกว่าโดยคุณ ได้แก่พระสงฆ์ ๑ และอาการที่ควรจะแสดงคารวะอย่างไรแก่บุคคล ๓ จำพวกนั้น บางคราวทรงยกการพรักพร้อมกันรับเสด็จขึ้นชี้ให้เห็นกำลังของสามัคคี แล้วทรงแสดงอานิสงส์แห่งสามัคคี บางคราวทรงแสดงเรื่องอื่น อันมีอัตถุปปัตติเหตุที่ควรยกขึ้นปรารภ ฯ

เวลาเช้า ราษฎรนำสำหรับคาวหวานมาถวาย เสด็จขึ้นธรรมาสน์ ประทานเบญจศีลแล้ว ทรงแสดงธรรมแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของทายกทายิกาด้วยผ้าทอด เพื่อประเคนได้สะดวกทั้งหญิงทั้งชาย ในเวลานั้นพระสงฆ์สวดถวายพรพระ สำรับที่ทรงรับประเคนแล้วจ่ายไปเลี้ยงพระสงฆ์ในที่ประชุมนั้น เป็นพระตามเสด็จบ้าง เป็นพระในจังหวัดมารับเสด็จบ้าง เป็นพระวัดนั้นบ้าง และจ่ายไปเลี้ยงพระสงฆ์วัดนั้นบนกุฎีผู้ไม่ได้ฉันในที่ประชุม ถ้าสำรับมากสมทบถวายรูปหนึ่งหลาย ๆ ที่ บางทียังเหลืออีกมาก พอพระฉันบ้างแล้ว ผู้อังคาสถอนออก ยกสำรับอื่นเข้าไปประเคน บ้างก็แบ่งไว้สำหรับเลี้ยงข้าราชการที่ตามเสด็จ เสวยแล้ว ทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนา ประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าตราแจกแก่เจ้าของสำรับ ทรงผูกสายสิญจน์ ประทานแก่เด็กชาย โปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วยบ้าง โปรดให้สมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการจังหวัดผูกให้เด็กหญิง เด็กที่ยังเล็ก กล้าและร่าเริง ไม่ขี้อ้อน ผู้เลี้ยงทำนุบำรุงดี เป็นเด็กพีและหมดจด เด็กที่เขื่องมีกิริยาเรียบร้อย รู้จักนับถือพระนับถือผู้ใหญ่ รักใคร่เอื้อเฟื้อในน้องของตนและเพื่อนเด็กด้วยกัน ประทานเหรียญอริยสัจให้ผูกคอ ฯ ส่วนพระสงฆ์ประทานหนังสือแสดงข้อปฏิบัติสำหรับสมณะ และผ้าเช็ดหน้าตรา ที่เป็นชั้นผู้ใหญ่และที่ได้งานได้การ ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*บ้าง ย่ามตราบ้าง ย่ามไม่มีตราบ้าง จีวรแพรจีวรผ้าบ้าง ฝ่ายข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และคฤหัสถ์ผู้มีหน้าที่ในการรับเสด็จ ประทานเหรียญต่างชนิดบ้าง ผ้าเช็ดหน้าตราบ้าง ที่เป็นหญิง ประทานตลับตราบ้าง ผ้า

เช็ดหน้าตราบ้าง ฯ

พระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแก่คฤหัสถ์ บางวันทรงแสดงการบริหารร่างกายว่าอย่างไรให้เกิดความสำราญ บางวันทรงแสดงกำลังต่างประเภท อันผู้จะตั้งตัวในฆราวาสควรขวนขวายให้มีขึ้น บางวันทรงแสดงกรณียะอันบุคคลนั้น ๆ ควรทำ บางวันทรงแสดงถึงกิจการอันจะพึงทำให้สำเร็จด้วยสามัคคี บางวันทรงแสดงฆราวาสธรรม บางวันทรงแสดงทางที่จะทำชีวิตให้เป็นประโยชน์ ไม่เป็นหมัน บางวันทรงแสดงประโยชน์ในปัจจุบันและในอนาคต บางวันทรงแสดงเบญจศีลเบญจธรรม บางวันทรงแสดงบุญกิริยาวัตถุ บางวันทรงแสดงอัปมาทธรรม นอกจากนี้ ถ้าชื่อวัดชื่อตำบลเหมาะเพื่อจะปรารภพระธรรมเทศนา ก็ทรงยกขึ้นเป็นข้อปรารภแสดงด้วยอุปมาอุปไมยดังกล่าวแล้วในระหว่าง ๆ เมื่อมีอัตถุปปัตติเหตุอย่างอื่น ก็ทรงปรารภแสดงไปตามนั้น ฯ

ส่วนพระโอวาทที่ประทานแก่พระสงฆ์นั้น เนื่องด้วยสมณปฏิบัติและการปกครอง บางวันทรงแสดงไตรสิกขา บางวันทรงแสดงจตุปาริสุทธิศีล บางวันทรงแสดงคารวะ ๖ บางวันทรงแสดงสาราณียธรรม ๖ บางวันทรงแสดงอปริหาณียธรรม ๗ บางวันทรงแสดงอัฏฐังคิกมรรค ๘ บางวันทรงแสดงพระธรรมวินัย ๘ บางวันทรงแสดงทสธรรม บางวันทรงแสดงธชัคคสูตร ยกเทวดำรัสของสมเด็จอมรินทราธิราช นำให้เทวดาผู้รบกับอสูร ดูธงของพระองค์และของเทวดาแม่ทัพแล้วทำตามธงให้สัญญาอย่างไรเป็นข้ออุปมา ทรงนำพระสงฆ์ให้มุ่งหมายถึงผู้ใหญ่ขึ้นมาเป็นชั้น ๆ ตลอดถึงพระองค์ คอยทำตามคำสั่งของผู้ใหญ่ ตั้งใจทำความปรองดองกัน เพื่อรักษาพระศาสนาให้ยืนยาว บางวันทรงแสดงกรณียะของพระสงฆ์ที่สมควรจะตั้งใจทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยฐานเป็นผู้กตัญญูรู้พระคุณของสมเด็จพระบรมศาสดา และเป็นกตเวทีฉลองพระคุณท่าน บางวันทรงแสดงถึงความเป็นอยู่แห่งภิกษุต้องเนื่องด้วยคฤหัสถ์เขาเฉลี่ยทรัพย์ที่หาได้ด้วยน้ำพักน้ำแรงมาเลี้ยง ก็เพื่อให้กำลังจะได้ปฏิบัติและเอาธุระพระพุทธศาสนา ภิกษุไม่ทำอย่างนั้น ชื่อว่าบริโภคหนี้ของเขา จึงสมควร

จะปฏิบัติและเอาธุระพระศาสนา และชักนำเขาในการที่ชอบ เป็นต้นว่า ให้ละบาปบำเพ็ญบุญ และรับฝึกหัดบุตรหลานเขาให้เป็นคนดี มีความรู้ความสามารถ ฯ

โดยปกติในที่ประทับแรมหลายราตรี มักทรงแสดงธรรมแก่คฤหัสถ์ในเวลาเช้า ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ในเวลาค่ำ ในเวลาเสด็จตรวจวัด ทรงพบการสร้างการปฏิสังขรณ์อันยังค้างได้มูลค่ายังไม่พอ ได้ประทานช่วยมากบ้าง น้อยบ้าง โดยสมควรแก่รูปการ อย่างน้อยเท่าจำนวนพระ-ชนมายุปีละ ๑ บาท ฯ ในวัดที่เสด็จประทับแรม ได้ประทานพระรูปไว้เป็นที่ระลึกแก่บางวัด ประทานเพิ่มกัปปิยมูลด้วย อย่างน้อยร้อยบาท ฯ

ในเวลาเสด็จจากที่ประทับแรม มีการส่งเสด็จเหมือนในเวลารับเสด็จ ฯ

เสด็จคราวนี้ ถูกคราวทอดผ้าป่า พวกชาวบ้านแห่ผ้าป่ามาทอดถวาย ณ ที่ประทับก็มี ทอดตามรายทางเสด็จก็มี มากกว่ามาก เหลือจากใช้เป็นเสบียง ประทานแจกแก่พระผู้มารับเสด็จ ฯ

พลับพลาอันเจ้าหน้าที่ในราชการปลูกรับเสด็จในทางน้ำ ปลูกริมฝั่งเป็นพลับพลาโถง มีแต่ห้องสรง มีเพิงออกไปเป็นที่จอดเรือที่นั่ง ประทับแรมในเรือที่นั่ง ในที่ประทับแรมบนบก มีห้องบรรทม มีที่พักพระสงฆ์และข้าราชการตามเสด็จ พลับพลาน้ำที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นใหญ่กว่าในที่อื่น ใช้เสาไม้จริง ฝา แผง พื้นกระดานพลับพลายก มีเฉพาะที่จังหวัดชลบุรี ใช้ฝาไม้ระกำ พื้นกระดานทำอย่างประณีต อาจจะทนไปได้หลายปี ได้ทราบว่าที่เขาจักไม่รื้อจักถวายไว้เป็นเสนาสนะสงฆ์ก็มี ฯ คนปลูกพลับพลาได้ทราบว่าเจ้าหน้าที่ขอแรงราษฎรผลัดกันทำ ที่อาสาทำประจำก็มี เจ้าหน้าที่กราบทูลเสนอขอประทานให้ได้รับเหรียญมหาสมณุตมาภิเษกก็หลายคน ฯ ส่วนพระประสงค์ไม่พอพระหฤทัยเพื่อจะให้จัดการรับเสด็จแข็งแรงนัก อย่างไรคนจักลำบากน้อยที่สุดเป็นพอพระหฤทัย ทรงมุ่งจะให้คนในท้องถิ่นได้ประโยชน์แห่งการเสด็จมามากกว่าที่เขาต้องเสียไป ถ้าคนต้องทำการหลายอันหนักหรือต้องมาทำแต่ไกล การได้ประโยชน์ของเขาจักไม่คุ้มการ

ที่เขาต้องเสียไป ฯ

การรับเสด็จทำด้วยตั้งใจ แสดงความยินดี แต่มากเกินไป เสร็จการรับเสด็จแล้ว ยังต้องทรงรอชักผ้าป่า เสร็จแล้วจึงจะได้ทรงพัก อีกอย่างหนึ่ง การเล่นสมโภชในทางดอนมีจนดึกแทบทุกวันไป ไม่ได้ทรงพักสงบ ถ้ามีเฉพาะเวลารับเสด็จเท่านั้น จักเป็นที่พอพระหฤทัย ครั้นจักตรัสห้าม เขาจักเสียใจ และคนที่มารับเสด็จก็ชอบดูด้วย เป็นอันว่า ทรงปล่อยให้คนทั้งหลายได้ความรื่นเริงตามกัน ฯ

ในทุกจังหวัดแห่งมณฑลนี้ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร ทั้งฝ่ายพลเรือน ทั้งฝ่ายธุรการ ทั้งฝ่ายตุลาการ กลมเกลียวช่วยกันดี ตรัสชมความสามัคคีของข้าราชการในมณฑลนี้ ฯ ในเวลาทรงแสดงธรรม ข้าราชการตั้งแต่สมุหเทศาภิบาลลงมา ได้นั่งเข้าสมาคมปนกับราษฎร ไม่ไว้ยศน่าดูอยู่สมควรดีในทางพระศาสนา ฯ

ในพวกข้าราชการ สมุหเทศาภิบาลมารับเสด็จถึงจังหวัดธัญบุรี และตามเสด็จตลอดมณฑล ผู้ว่าราชการจังหวัดรับเสด็จจากกลางทาง เมื่อเข้าพรมแดนบ้าง ณ วัดที่ประทับแรมวันแรกบ้าง เมื่อเสด็จต่อไป มักตามส่งเสด็จถึงที่ประทับแรมแรกแห่งจังหวัดอื่น ข้าราชการนอกจากนี้ ผู้มีแก่ใจตามส่งเสด็จแค่บ้าง ไกลบ้างก็มี ฯ เจ้าคณะจังหวัดและเจ้าคณะแขวงไม่รู้จักธรรมเนียมนี้หรือเอื้อเฟื้อไม่พอ โดยมากไม่ได้ตามเสด็จข้ามเขตของตน มีน้อยรูปที่ได้ทำอย่างนั้น ฯ

ญ. เสด็จผ่านจังหวัดสมุทรปราการกลับกรุงเทพ ฯ

๓๖. วันที่ ๔ ธ.ค. เช้าเสร็จนิพัทธกิจแล้ว พระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จมาจากจังหวัดฉะเชิงเทราและจังหวัดชลบุรี เฝ้าทูลลากลับ ๑๐ นาฬิกา ๔๐ นาที เสด็จจาก*วัดช่องลม* มาลงเรือใบที่ตลาด ไปขึ้น*เรือพระยม* ทรงเรือของ*นายฮ้อ หม่อมเจ้าธำรงสิริ* สมุหเทศาภิบาล และ*พระยาประชาศัยสรเดช* ผู้ว่าราชการจังหวัดชลบุรี ตามเสด็จในเรือที่นั่ง

เพื่อส่งเสด็จถึงเกาะสีชัง ๑๑ นาฬิกา ๓๕ นาที เรือที่นั่งออกเดิน ๑ นาฬิกา ๑๐ นาที ล.ท. ถึงเกาะสีชัง ทอดสมอ พระบริรักษ์ภูเบนทร์ นครบาลจังหวัดสมุทรปราการ นำเรือกลไฟชื่อระวังมารับเสด็จ ทรงเรือนั้นเพื่อขึ้นฝั่ง แต่น้ำตื้นมาก ต้องทรงเรือกระเชียงอีกต่อหนึ่ง นายตำรวจลิโอเดสารวัตรตำรวจพระนครบาล ผู้ดูการโรงเรียนดัดสันดานที่นั้นรับเสด็จ เชิญเสด็จขึ้นประทับบนโรงเรียน ตั้งพระสุธารสร้อนถวาย และเลี้ยงน้ำร้อนพระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จ ประทานพระโอวาทแก่พวกเด็ก ผู้ถูกส่งมาดัดสันดาน ในเวลานั้นมี ๔๖ คน ทรงเตือนให้เห็นผลแห่งการชั่วที่ได้ประพฤติมา ให้คิดกลับความประพฤติใหม่ แม้ถึงทำเสียมาแล้วกลับตัวได้ก็ยังจัดว่าใช้ได้ ดีกว่ากลับตัวไม่ได้เสียเลย ไม้ไผ่ต้นคดปลายตรงเขาว่ายังใช้ได้ เบื้องต้นแห่งการกลับความประพฤติ จงตั้งใจทำตามคำสั่งของครู จงตั้งใจเรียน อย่าข่มเหงกันและกัน กลับไปจากที่นี่แล้ว จงเข็ดหลาบ อย่ากลับประพฤติชั่วอีก คนชั่วเป็นกำลังแห่งบ้านเมืองไม่ได้ มีแต่ทอนลง เกิดมาเป็นคนควรทำตนให้เป็นกำลังแห่งบ้านเมือง

๒ นาฬิกา ๔๐ นาที เสด็จจากโรงเรียนดัดสันดาน ทรงบทจรไปตามถนนชายทะเลสู่วัดจุฑาทิศนธรรมสภาราม อันตั้งอยู่ทางแหลมพระจุลจอมเกล้า มีราษฎรชาวเกาะเตรียมสำรับไว้ถวาย ด้วยสำคัญว่าจักเสด็จถึงทันเพล เสด็จทอดพระเนตรโรงอุโบสถและลานวัด ทรงเลือกสถานที่จะสร้างพระอุโบสถใหม่ให้เป็นของถาวร ทรงกะสถานที่ตั้งศาลาและเสนาสนะ แล้วประทับที่ลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวเกาะมีใจความว่า คนเหล่านั้นเป็นผู้อยู่เกาะ เกาะย่อมเป็นที่พำนักของตนฉันใด ควรทำกุศลคือความดีให้เป็นเกาะที่พำนักของตนฉันนั้น ด้วยความหมั่น ด้วยความไม่ประมาท ด้วยความระวัง ด้วยความรู้จักข่มใจของตน เกาะที่ต่ำน้ำทะเลท่วมถึง เป็นที่พำนักอาศัยไม่ได้ เกาะคือกุศล อันห้วงน้ำคือกิเลสท่วมถึง ย่อมเป็นที่พำนักไม่ได้เหมือนกัน ผู้จะทำเกาะในคดีธรรมเป็นที่พำนักของตน ควรทำอย่าให้ห้วงน้ำคือกิเลสท่วมได้ ตรัสเอาใจพวกชาวเกาะในการที่จัดสำรับมาถวาย แม้ไม่ได้เสวยและพระสงฆ์ไม่ได้ฉัน ก็จัดว่าเป็น

อันได้ถวาย เป็นบุญเหมือนกัน จงเลี้ยงข้าราชการและมหาดเล็กกับคนเรือผู้ตามเสด็จมา ของจักไม่เสียเปล่า พวกชาวเกาะได้ทำตามรับสั่ง คนตามเสด็จรับประทานอาหารเสร็จแล้ว เสด็จลงที่*ท่าเทววงศ์* ทรงเรือกระเชียงไปขึ้น*เรือระวัง* อันส่งเสด็จต่อถึง*เรือพระยม* ๖ นาฬิกาล่วงแล้ว *หม่อมเจ้าธำรงสิริ* กับ*พระยาประชาศัยสรเดช*ทูลลากลับ ต่อมาอีกราว ๑๐ นาที เรือที่นั่งออกจากเกาะสีชัง เวลา ๙ นาฬิกาล่วงแล้ว ทอดเสมอหน้าปาก*อ่าวบางเหี้ย* ประทับแรมในเรือพระยม ฯ

*เกาะสีชัง*ที่เสด็จวันนี้นั้น เป็นที่เหมาะสำหรับจอดเรือในแถบชายทะเลตะวันออก เพราะเป็นที่บังคลื่นในหน้ามรสุม ถึงคราวมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เกาะสีชังเองย่อมบังคลื่นไว้ ถึงคราวมรสุมตะวันออก-เฉียงเหนือ เกาะขามย่อมบังไว้ จึงเป็นที่เรือกำปั่นใหญ่อันข้ามสันดอนไม่ได้จอดบรรทุกสินค้าที่นั้น อันเรือลำเลียงบรรทุกมาจากกรุงเทพ ฯ แต่เพราะเป็นเกาะไม่มีธารน้ำจืด คนจึงมาอยู่มากไม่ได้ จึงไม่เจริญ ในบางคราวเป็นที่ชาวกรุงเทพ ฯ และพวกฝรั่งมาอยู่พักเพื่อผลัดอากาศ แต่ไม่ติดเหมือนกัน อัตคัดน้ำและอาหารยิ่งกว่าอ่างหิน แต่มีที่จอดเรือสะดวกและมีหาดที่ลงอาบน้ำได้ ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๕ ตอนกลางได้เสด็จพระราชดำเนินมาประทับคราวละหลายเดือน สัก ๒-๓ ปีได้เริ่มสร้างพระราชฐานที่นั้น ต่อมาหาได้เสด็จประทับอีกไม่ ฯ เกาะนี้ขึ้นจังหวัดสมุทรปราการ ส่วนฝั่งที่ตรงเกาะนี้ เป็นจังหวัดชลบุรี เกาะอื่น ๆ ต่อเกาะสีชังออกไป ขึ้นจังหวัดชลบุรี ตลอดถึงพรมแดนจังหวัดระยองมณฑลจันทบุรี ฯ

วัดจุฑาทิศนธรรมสภาราม ที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้นั้น *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ได้ทรงเริ่มสถาปนาไว้ ครั้งเสด็จพระราช-ดำเนินมาประทับที่เกาะนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ยังไม่ทันได้ก่อสร้างพระอุโบสถ เป็นแต่ปลูกโรงอุโบสถไว้ พอพระสงฆ์ได้ทำอุโบสถกรรม ปลูกศาลาเป็นที่เลี้ยงพระและมีเทศนา และปลูกเสนาสนะพอพระสงฆ์ได้พัก ทรงตั้งพระในเกาะนี้เองเป็นพระครูเจ้าอาวาส ทรงบริจาคค่าบำรุงพระสงฆ์เป็นรายเดือน ในเวลานี้ว่างพระครูเจ้าอาวาส *พระเขียว*รักษาการณ์อยู่ มีพระสงฆ์

๕ รูป ครั้นไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินต่อมา การวัดนี้จึงไม่ได้ทำต่อไป มีแต่ร่วงโรยลง แต่ได้ทรงพระราชอุทิศพระราชทรัพย์ไว้แล้วบางจำนวน เสด็จมาครั้งนี้เพื่อจะตรวจเลือกสถานที่สร้างพระอุโบสถและเสนาสนะตามพระราชปรารภ ฯ

โรงเรียนดัดสันดาน ที่เสด็จวันนี้นั้น เป็นที่สำหรับฝึกเด็กผู้ทำผิดกฎหมายอาญาที่ศาลยังไม่ลงโทษ แต่ส่งให้มาฝึกหัดเพื่อกลับตัวเป็นคนดี โรงเรียนเช่นนี้ สมควรจะตั้งอยู่ในที่ห่างไกล มีทางไปมาไม่สะดวก ที่กระทรวงนครบาลเลือกเอาเกาะสีชังนี้ เด็กที่ต้องพลัดบ้านมาอยู่ไกลเช่นนี้ จะได้รู้สึกว้าเหว่ จักหนีกลับบ้านก็ยาก จะได้ตั้งหน้าเรียน ฯ

๓๗. วันที่ ๕ ธ.ค. เช้า ๘ นาฬิกา ๑ ภาค เสด็จจาก*เรือพระยม* ทรงเรือกลไฟชื่อ*ปากเตร็ด* เข้าอ่าว*บางเหี้ย* เป็นแม่น้ำใหญ่เข้าไป มีบ้านตั้งอยู่ติดต่อกันไปทั้ง ๒ ฝั่ง ประทับ*วัดบางเหี้ยนอก* เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *วัดมงคลโคธาวาส* เสด็จนมัสการพระในอุโบสถแล้ว ทอดพระเนตรเสนาสนะแล้ว ประทับศาลา ประทานพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของชาวบ้านมีจำนวน ๑๖๒ ที่แล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ทรงนำอนุโมทนา ประทานหนังสือธรรมแจกแก่ทายกทายิกา และสายสิญจน์แก่เด็กแล้ว เสด็จประทับที่กุฎี*พระครูทอง*[๘] เจ้าอาวาสผู้เป็นเจ้าคณะแขวงบางเหี้ยนี้ ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์แล้ว ประทาน*พัดตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*พระครูสุนทรสมุทร* เจ้าคณะจังหวัดสมุทรปราการ และพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*พระครูทอง* เจ้าคณะแขวงนี้ และ*พระครูกิ่ม* เจ้าคณะแขวงบางพลีใหญ่ และประทานย่ามตราแก่เจ้าคณะและเจ้าอาวาสอื่นอีก เที่ยงครึ่ง เสด็จจาก*วัดบางเหี้ยนอก* ทรงพระดำเนินมาทอดพระเนตร*วัดน้อย* เสด็จลงเรือที่นั่งออกปากอ่าวไปขึ้น*เรือพระยม* บ่าย ๑ นาฬิกา ๒๐ นาที เรือที่นั่งออกจากหน้าบางเหี้ย ๔ นาฬิกาครึ่งถึงปาก*คลองแหลมฟ้าผ่าล่าง* ทอดสมอ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*ป้อมพระจุลจอมเกล้า* กองทหารเรือผู้รักษาป้อมรับเสด็จ เสด็จกลับถึงเรือพระยม ๕ นาฬิกา ๓ ภาค ฯ

วัดในปากอ่าวบางเหี้ยที่ได้เสด็จขึ้นและผ่านมา มีลานลุ่ม น้ำทะเลขึ้นถึง ไม่สะอาด ของก่อสร้างด้วยอิฐโบกปูน เช่น อุโบสถและพระเจดีย์ถูกไอน้ำเค็มผุกร่อนไป เจ้าอาวาสผู้เอาใจใส่ ต้องคอยหมั่นปฏิสังขรณ์ ของปลูกด้วยไม้ เช่น ศาลาและกุฏีไม่เป็นอะไร ในตำบลเช่นนี้ โรงอุโบสถฝาไม้ เป็นเหมาะกว่าฝาก่อ ฯ การสึกหรออย่างนี้ เฉพาะมีในตำบลที่น้ำเค็มพื้นเป็นเลน ที่ชายทะเลพื้นเป็นทราย หาผุกร่อนอย่างนั้นไม่ ฯ

๓๘. วันที่ ๕ ธ.ค. เช้า ๘ นาฬิกา ๒๐ นาที ทรงเรือพายเข้า*คลองแหลมฟ้าผ่าล่าง* เสด็จขึ้นที่วัดชื่อนั้น ฯ วัดนี้แปลกกว่าวัดอื่น ในปากอ่าวจังหวัดนี้ หน้าวัดก่อเขื่อนด้วยศิลา พื้นวัดถมสูงจนน้ำทะเลท่วมไม่ถึง เกลี่ยทรายขาวสะอาด มีทางเดินก่อด้วยอิฐ ปลูกต้นไม้เป็นแนวไป อุโบสถก่ออิฐโบกปูน หลังคามุงกระเบื้อง หน้าบันสลักปิดทอง ศาลาการเปรียญ ฝาไม้ทาสี หลังคามุงกระเบื้อง หน้าบันสลักปิดทอง กุฏี ฝากระดานรักษาสะอาด *เจ้าอธิการสุด* เจ้าคณะหมวดตำบลนี้ เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้มีอุตสาหะ หินที่ก่อเขื่อน ไปบรรทุกมาจาก*เกาะสีชัง* ทรายที่เกลี่ยพื้นวัด ไปบรรทุกมาจากอ่างศิลา ทำนุบำรุงวัดมาได้ ๒๙ ปี นอกจากนี้ ยังตั้งโรงเรียนสอนเด็กชาวบ้านในตำบลนี้ ตนเองเข้าใจในการหมอ มียาไว้สำหรับรักษาคนในวัดและชาวบ้าน พอพระหฤทัยว่า ประกอบด้วยองคคุณของเจ้าอาวาสเกือบบริบูรณ์ ขาดแต่ไม่ได้แสดงธรรมสั่งสอนด้วยตนเอง ประทานพัดรองของหลวงสำหรับตำแหน่งแก่*เจ้าอธิการสุด* สองรูปนี้ แต่นั้นมา ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร *พระครูทอง* เป็น*พระครูสุทธิรัต เจ้าอธิการสุด* เป็น*พระครูวัตตสุนทร* ฯ ทอดพระเนตรวัดแล้ว ประทับบนศาลา ประทานพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงรับประเคนสำรับของข้าราชการและราษฎรประมาณ ๑๐๐ เศษ มีพวกที่เมืองมาสมทบทำบุญด้วย นครบาลจังหวัดช่วยเป็นธุระจัดเรือไฟจูงเรือบรรทุกสำรับไป คนปนกันหมด จึงสังเกตไม่ได้ว่าคนไหนชาวบ้านในตำบลนั้น มีอาหารการกินเป็นอย่างไร เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ เสร็จแล้ว ทรงนำอนุโมทนา แล้วประทานหนังสือและสายสิญจน์แจกแก่ผู้มาทำบุญและบุตรหลาน ประทานเหรียญต่างชนิดแก่

ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้มีหน้าที่จัดการรับเสด็จ

เที่ยงแล้ว ๑ ภาค เสด็จจาก*วัดแหลมฟ้าผ่าล่าง* ต่อเข้าไปในคลอง เพื่อทอดพระเนตรลำคลองและหมู่บ้านจนสุดเขตบ้านแล้ว กลับโดยทางเดิม เสด็จขึ้น*เรือพระยม* บ่ายเกือบ ๑ นาฬิกา เรือที่นั่งออกเดินเข้าปากน้ำเจ้าพระยา ผ่าน*ป้อมผีเสื้อสมุทร* ที่ป้อมยิงสลุต*ธงพระราชวงศ์ใหญ่* ๒๑ นัด ตามวัดริมแม่น้ำในจังหวัดสมุทรปราการและในจังหวัดพระประแดง แต่งธงตั้งที่บูชารับเสด็จ มีพระสงฆ์สวดชัยมงคลถวาย บ่าย ๔ นาฬิกาครึ่ง ถึงหน้า*วัดราชาธิวาส* เรือที่นั่งทอดสมอ ประทานเหรียญบ้าง กัปปิยมูลบ้าง แก่พนักงานและคนประจำเรือแล้ว ทรง*เรือยนต์สุพรรณหงส์* เสด็จขึ้นที่ท่าวัดราชาธิวาส *พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์* และพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พระครูฐานานุกรมเปรียญ พระนักธรรม พระอันดับ กับ*พระยาวิสูตรสาครดิฐ* อธิบดีกรมเจ้าท่า และข้าราชการกระทรวงธรรมการ มี*พระยาเมธาธิบดี*เป็นต้น และพวกอุบาสิกาต่างวัด คอยรับเสด็จ ตรัสปฏิสันถารทั่วหมู่แล้ว ทรงรถยนต์พระที่นั่งกลับยัง*วัดบวรนิเวศวิหาร* เสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงนมัสการ*พระพุทธชินสีห์*แล้ว เสด็จขึ้นพระตำหนัก ฯ

สิริวันเสด็จ ระยะแรก ๑๕ วัน ระยะหลัง ๒๓ วัน เข้ากันเป็น ๓๘ วัน ทั้งวันเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์ มณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๙

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. รายนามผู้ตามเสด็จฝ่ายบรรพชิต (๑) พระมหานายก คือ พระเทพกวี (มณี ฉนฺโน) วัดบวรนิเวศวิหาร (๒) พระมหาตรี คือ พระมหาตรี นาคะประทีป ป. ๗ วัดเทพศิรินทราวาส ภายหลังลาสิกขา เข้ารับราชการใน กรมตำรา กระทรวงกลาโหม สุดท้ายได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นที่ พระสารประเสริฐ ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘

๒. จังหวัดธัญบุรี ยุบลงเป็นอำเภอและขึ้นกับจังหวัดปทุมธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔

๓. อำเภอวังกระโจม คือ อำเภอเมืองนครนายก ในปัจจุบัน

๔. เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

๕. จังหวัดกบินทร์บุรี ยุบลงเป็นอำเภอและขึ้นกับจังหวัดปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

๖. จังหวัดมีนบุรี ยุบลงเป็นอำเภอและขึ้นกับจังหวัดพระนคร หรือ กรุงเทพมหานครในบัดนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔

๗. พระครูสาย วัดเกดน้อย ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๙) ได้รับ พระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูวินัยสาคร

๘. พระครูทอง วัดบางเหี้ยนอก ต่อมาในปีเดียวกัน (๒๔๕๙) ได้รับ พระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูสุทธิรัต

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในจังหวัดสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๔๕๙

ตอนที่ ๑ เสด็จจังหวัดสุพรรณบุรี

๑. วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ *สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส* เสด็จลงประทับเรือยนต์ที่นั่งชื่อ*ชัยศรีประเวศ* ที่ท่าหน้า*วัดสัมปทวน* อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที เรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าวัดสัมปทวน ขึ้นไปตามลำน้ำนครชัยศรี เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดห้วยพลู*ในระหว่างทาง เวลาเช้า ๓ โมง ๕๒ นาที ถึง*วัดบางพระ* ตำบลบางพระ อำเภอนครชัยศรี เรือที่นั่งเทียบท่าหน้าวัด *พระพุทธรักขิต* เจ้าคณะจังหวัดนครปฐม และ*เจ้าอธิการอิ่ม* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ พร้อมด้วยพระสงฆ์วัดนี้ ๔๙ รูป กับพวกกรมการอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่หน้าวัด เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถแล้วเสด็จมาประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎรผู้จัดสำรับมาถวาย ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้วประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาเที่ยงครึ่ง เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง*ปิกนิก* อันเรือกลไฟของกรมตำรวจภูธรจูงตามขึ้นมาภายหลัง ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จบทจรจาก*วัดบางพระ* ทอดพระเนตร*วัดกลาง วัดละมุด* และ*วัดโพรงจระเข้* เสด็จกลับถึงวัดบางพระ เวลาย่ำค่ำครึ่ง ฯ

เวลา ๒ ทุ่ม เสด็จขึ้นประทับในอุโบสถ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น เวลา ๒ ทุ่ม ๕๐ นาที เสด็จลง ฯ

๒. วันที่ ๑๒ มี.ค. เสด็จขึ้น เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้ว ประทานของแจกแก่พวกกรมการอำเภอ กำนัน

ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จทั่วกัน แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่ง*ปิกนิก* เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งจากท่าหน้า*วัดบางพระ*ขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาที ถึง*วัดบางปลา อำเภอบางปลา*[๑] ที่ประทับร้อน มีพระสงฆ์และพวกราษฎรคอยรับเสด็จ เรือที่นั่งจอดเทียบสะพานน้ำหน้าวัด เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จขึ้นบนกุฎีเยี่ยม*พระครูเมธีธรรมคุต* เจ้าคณะแขวงบางปลา ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ อาพาธเป็นโรคเส้นประสาทพิการ แล้วเสด็จประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญ ประทานศีล และประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎรผู้จัดสำรับมาถวายและอังคาสพระสงฆ์ เสวยแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาเที่ยง ๑๕ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เรือกลไฟจูงต่อไป เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาที ถึง*วัดหินมูน* ที่ประทับแรม *พระพุทธรักขิต* ผู้ล่วงหน้าขึ้นมาก่อนกับพระสงฆ์วัดนี้ และพวกชาวบ้านราษฎรคอยรับเสด็จ เรือที่นั่งเข้าจอดเทียบในประร่ำน้ำหน้าวัด เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้าทรงนมัสการพระในอุโบสถ เสด็จออกมาประทับที่ศาลาหน้าวัด โปรดให้พวกราษฎรเฝ้า ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๕ นาที เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง ฯ

๓. วันที่ ๑๓ มี.ค. เสวยเช้าแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดพระปริตรทำน้ำมนต์เพื่อรดเด็กผู้มาโกนจุก ๒ คน และสวดชัยมงคลคาถา ในเวลาโกนจุก โปรดให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้ตามเสด็จตัดจุก โกนเสร็จแล้วประทาน*เหรียญอริยสัจ*ห้อยคอเป็นของขวัญ เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งจาก*วัดหินมูน*ต่อขึ้นไป เข้า*เขตจังหวัดสุพรรณบุรี* เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดลาดหอย อำเภอบางปลาม้า* จังหวัดสุพรรณบุรี ที่กำหนดประทับแรม มีพระสงฆ์และพวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และพวกราษฎรคอยรับเสด็จ ในฝ่ายพระสงฆ์ที่เป็นเจ้าคณะ คือ *พระครูวิบุลเมธาจารย์* เจ้าคณะจังหวัดสุพรรณบุรี ๑ *พระครูวินยานุโยค*[๓] เจ้าคณะ*แขวงบางปลาม้า* ๑ *พระครูโพธาภิรัต* เจ้าคณะ*แขวงเมือง* ๑

พระครูธรรมสารรักษา เจ้าคณะ*แขวงนางบวช* ๑ *พระครูกริช* เจ้าคณะ*แขวงเดิมบาง* ๑ *พระครูปลื้ม* เจ้าคณะ*แขวงศรีประจันต์* ๑ *พระครูช้อย* เจ้าคณะ*แขวงสองพี่น้อง* ๑ *พระสมุห์ปลั่ง* ผู้รั้งคณะ*แขวงจระเข้สามพัน* ๑ เรือที่นั่งจอดเทียบท่าหน้าวัดแล้ว เสด็จขึ้น พระสงฆ์สวดชัยมงคล เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จออกมาประทับที่ศาลาการเปรียญ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า เจ้าคณะทั้งหลายต่างถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาที ทรงเรือยนต์*ชัยศรีประเวศ*ขึ้นไปตามลำน้ำ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร*วัดสวนหงส์ วัดบ้านด่าน* และ*วัดกกม่วง* เสด็จกลับถึงวัดลาดหอยเวลาย่ำค่ำ ฯ

๔. วันที่ ๑๔ มี.ค. เวลาบ่าย ๓ โมง ทรงเรือยนต์*ชัยศรีประเวศ* จาก*วัดลาดหอย*ต่อขึ้นไป มีเรือยนต์ของ*พระยาสุนทรสงคราม* ผู้ว่าราชการจังหวัดสุพรรณบุรี นำเสด็จ และเรือยนต์สำหรับพระสงฆ์และคฤหัสถ์ตามเสด็จอีก ๑ ลำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที ถึง*วัดลานคา* เรือที่นั่งจอดเทียบท่าหน้าวัดแล้ว เสด็จขึ้น พระสงฆ์ยืนแถวสวดถวายชัยมงคล เด็กนักเรียนลูกเสือและนักเรียนสามัญของโรงเรียนวัดนี้ยืนแถวรับเสด็จ และมีราษฎรชาวบ้านตำบลนี้มาคอยเฝ้ารับเสด็จอีกเป็นอันมาก ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ พระสงฆ์เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน*ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก*แก่*เจ้าอธิการทอง*ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ แล้วเสด็จออกมาประทับที่โรงเรียนโถงหน้าวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานยาแก่*นายอ่ำ*ผู้ป่วยเป็นโรคผอมแห้งแต่ยังอุตส่าห์มาเฝ้า และตรัสสั่งไว้ว่า ถ้าใช้ยาที่ประทานนี้ถูกแก่โรค ให้ใครตามขึ้นไปกราบทูลที่เมือง จักประทานเพิ่มมาให้อีก

เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที ทรงเรือยนต์จาก*วัดลานคา*ต่อขึ้นไป เรือเดินไม่สะดวก เพราะเป็นหาดทรายตื้นเขิน ต้องเดินตามร่องน้ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๕ นาที ถึง*วัดโพนางเซา* ที่ทรงกะไว้ว่าจะเสด็จขึ้นบกที่วัดนี้

เพื่อทรงพระดำเนินขึ้นไปเมือง พระสงฆ์วัดนี้และพระครูเจ้าคณะผู้ล่วงหน้าขึ้นมาก่อน กับราษฎรชาวบ้านตำบลนี้เป็นอันมากคอยเฝ้ารับเสด็จ เรือที่นั่งจอดเทียบท่าหน้าวัดแล้ว เสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ทรงพระดำเนินจาก *วัดโพนางเซา*ไปเมืองโดยทางฝั่งตะวันออก เวลาย่ำค่ำ ๑๕ นาที ถึง*วัดใหม่* ที่ประทับแรม อันตั้งอยู่เหนือศาลากลาง มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ พระสงฆ์ยืนแถวสวดถวายชัยมงคล เด็กนักเรียนลูกเสือและสามัญตั้งแถวสวดบทสังฆคุณ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถแล้วเสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง เสด็จออกพระสงฆ์ที่ศาลาการเปรียญ พระครูเจ้าคณะ เจ้าอธิการ พระอธิการ เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานย่ามและหนังสือพระศาสนาแจกแก่พระสงฆ์แล้ว พวกข้าราชการเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทแก่พวกข้าราชการเหล่านั้น เวลายามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

๕. วันที่ ๑๕ มี.ค. เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จข้ามฟากขึ้นท่า*วัดประตูศาล* ทรงพระดำเนินไปโดยถนน*วัดป่าเลไลยก์* ราวครึ่งชั่วโมง ถึงวัดป่าเลไลยก์ พระสงฆ์วัดนี้ยืนแถวสวดชัยมงคล พวกราษฎรจุดธูปเทียนสักการบูชา เสด็จเข้านมัสการ*พระป่าเลไลยก์*ในวิหารแล้ว เสด็จออกทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณวัด เสด็จขึ้นประทับบนหอสวดมนต์ กลางคณะ *พระครูโพธาภิรัต* เจ้าคณะแขวงเมือง ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ นำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้า เวลาเย็นฝนตก ประทับรอฝนอยู่จนค่ำ เวลาย่ำค่ำ ๑๕ นาที เสด็จกลับจากวัดป่าเลไลยก์ ถึงวัดประตูศาล อันเป็นที่อยู่ของ*พระครูวิบุลเมธาจารย์* เจ้าคณะจังหวัด มีพวกราษฎรคอยเฝ้า เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ พวกราษฎรเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทแก่พวกราษฎรเหล่านั้น เสด็จกลับถึง*วัดใหม่* เวลา ๑ ทุ่ม ฯ

๖. วันที่ ๑๖ มี.ค. เสวยเช้าแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*วัดมหาธาตุ*

*วัดประตูศาล*ฝั่งขวา และ*วัดประสาท*ฝั่งซ้าย เสด็จกลับมาเสวยเพลที่วัดใหม่ ฯ เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จทอดพระเนตร*วัดสนามชัย* อันอยู่เหนือเมืองขึ้นไป ระยะทางเดินราว ๑ ชั่วโมง มีพวกราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่วัดเป็นอันมาก ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎรเหล่านั้น ประทานหนังสือแจก และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที เสด็จกลับจากวัดสนามชัย ทอดพระเนตร*วัดชายนา* อันอยู่ในระหว่างทาง เสด็จกลับถึง*วัดใหม่*เวลาย่ำค่ำครึ่ง ฯ

เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกประทับบนอาสน์สงฆ์ศาลาการเปรียญ ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง และเพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่พระสงฆ์เมืองนี้ด้วย จบแล้ว ประทานพระธรรม-เทศนาแก่พระสงฆ์และพวกราษฎร ทรงแสดงหน้าที่ของพระสงฆ์ทั้งที่เป็นเจ้าคณะ เจ้าอาวาส และลูกวัด จบแล้ว ประทานของแจกแก่พวกข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จตามชั้นตามหน้าที่แล้ว ประทานชื่อ*วัดใหม่* ที่ประทับแรมนี้ว่า *วัดสุวรรณภูมิ* เวลา ๔ ทุ่ม ๑๕ นาที เสด็จขึ้น ฯ

๗. วันที่ ๑๗ มี.ค. วันนี้เป็นวันกำหนดจะเสด็จจากเมือง ขึ้นไปตามอำเภอฝ่ายเหนือ ครั้นเสวยแล้ว เวลาเช้า ๑ โมง ๒๐ นาที เสด็จบทจรจาก*วัดสุวรรณภูมิ* ขึ้นไปตามฝั่งซ้าย เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดจันทน์* ที่ประทับร้อน *พระสมุห์พริ้ง*ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ นำพระสงฆ์วัดนี้ ๒๑ รูป สวดถวายชัยมงคล และมีพวกราษฎรชาวบ้านมาคอยเฝ้ารับเสด็จเป็นอันมาก เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จข้ามฟาก ทอดพระเนตร*วัดพร้าว*ฝั่งขวา ตรงกันข้ามกับวัดจันทน์ อันเป็นที่อยู่ของ*พระครูปลื้ม* เจ้าคณะแขวงศรีประจันต์ เสด็จกลับมาประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญวัดจันทน์ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้จัดสำรับมาถวายและอังคาสพระสงฆ์ เสวยเพลแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรอยู่จนเวลาบ่าย ฯ

เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที เสด็จข้ามฟากขึ้นที่ท่า*วัดพร้าว* ทรง

พระดำเนินต่อขึ้นไปโดยทางฝั่งขวา เวลาย่ำค่ำ ๔๐ นาที ถึง*วัดยาง อำเภอศรีประจันต์* ที่กำหนดประทับแรม อันตั้งอยู่ฝั่งซ้าย เสด็จถึงก็พอค่ำพอดี *พระครูวิบุลเมธาจารย์*เจ้าคณะจังหวัด นำเจ้าอธิการและพระอธิการในแขวงศรีประจันต์กับพระสงฆ์วัดนี้ ๑๕ รูป มี*พระอธิการผ่อง*ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้เป็นต้น สวดถวายชัยมงคล พวกราษฎรนั่งเรียงแถว จุดธูปเทียนสักการบูชา ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรแล้ว เสด็จประทับที่ปะรำกลางลานวัด โปรดให้ราษฎรเฝ้า ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎร จบแล้ว พวกราษฎรต่างถวายดอกไม้ธูปเทียน ทรงรับประเคนจนทั่วกัน กว่าจะเสร็จเป็นเวลานาน เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

ระยะทางที่ทรงพระดำเนินในวันนี้ ตอนเช้า ๒ ชั่วโมงถ้วน ตอนบ่าย ๓ ชั่วโมงกับ ๕ นาที รวมเป็น ๕ ชั่วโมง ๕ นาที ฯ

๘. วันที่ ๑๘ มี.ค. เวลาเช้าและเพล มีพวกราษฎรนำสำรับมาถวายแน่นปะรำ เสด็จลงเสวยที่ปะรำทั้งเช้าและเพล ตรัส*อุปนิสินนกถา*อยู่กับพระสงฆ์และราษฎรตลอดเวลาที่ประทับร้อน พวกราษฎรเฝ้าล้อมแน่น เวลาบ่าย ๔โมง เสด็จข้ามฟากขึ้น*วัดบ้านกร่าง* อันตั้งอยู่เยื้องวัดยางขึ้นไปหน่อยหนึ่ง *เจ้าอธิการโพ* ผู้เป็นเจ้าวัดนี้ นำพระสงฆ์วัดนี้และต่างวัดสวดถวายชัยมงคล เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ แล้วทรงพระดำเนินขึ้นไปโดยทางฝั่งขวา เสด็จผ่าน*วัดบ้านกล้วย* *พระครูธรรมสารรักษา*เจ้าคณะแขวงนางบวช กับพวกกรมการ*อำเภอนางบวช*(๔) มารับเสด็จเวลาค่ำ พวกกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรช่วยกันจุดได้ตามไฟนำทาง เวลา ๑ ทุ่มครึ่ง ถึง*วัดวังหิน* อำเภอนางบวช ที่กำหนดประทับแรม พระสงฆ์ มี*พระครูวิบุลเมธาจารย์* กับ*พระปลัดเล็ก* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้เป็นต้น สวดถวายชัยมงคล พวกราษฎรนั่งรายแถว จุดธูปเทียนบูชาประทับพักแล้ว เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จลงประทับศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จขึ้น ฯ

ระยะทางที่ทรงพระดำเนิน ในตอนบ่ายวันนี้ ๓ ชั่วโมงครึ่ง ฯ

๙. วันที่ ๑๙ มี.ค. เสด็จเสวยเช้าและเพลที่ศาลาการเปรียญ

ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้นำสำรับมาถวายทั้ง ๒ เวลา เสวยเพลแล้ว ประทานของแจกแก่พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้จัดการรับเสด็จ แล้วเสด็จเข้าประทับในอุโบสถ *พระปลัดเล็ก*นำพระสงฆ์วัดนี้เฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ แล้วเสด็จประทับที่ร้านใต้ร่มไม้กลางลานวัด ตรัส*อุปนิสินนกถา*อยู่กับราษฎรจนได้เวลา ฯ

เวลาบ่าย ๔ โมง ๘ นาที ทรงพระดำเนินจาก*วัดวังหิน* ไปโดยทางฝั่งขวา พวกชาว*บ้านย่านยาว*และ*บ้านขวาง* มีความภักดีจัดที่ประทับพักและเตรียมน้ำร้อนน้ำเย็นไว้ถวาย ประทับพักฉลองศรัทธาทั้ง ๒ แห่ง เวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาที ถึง*วัดสามชุก ตำบลบ้านสามชุก* ซึ่งตามกำหนดเดิมว่าเตรียมไว้เป็นที่ประทับเสวยเพล มีราษฎรชาวบ้านตำบลนี้คอยเฝ้ารับเสด็จเป็นอันมาก เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จออกมาประทับที่ร้านข้างศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร

เวลา ๑ ทุ่ม ๕ นาที เสด็จข้ามฟากจาก*วัดสามชุก* ทรงพระดำเนินต่อขึ้นไป เวลา ๒ ทุ่ม ๔๐ นาที ถึง*วัดคลองขอม* พระสงฆ์วัดนี้และราษฎรจัดที่ประทับรับเสด็จ ประทับพักอยู่ราว ๒๕ นาที แล้วเสด็จต่อไป ถึงวัด*บ้านทึง* อำเภอนางบวช ที่ประทับแรม เวลา ๑ ยาม ๒๐ นาที หักเวลาที่ประทับพักในระหว่างทางเสีย ๑ ชั่วโมงครึ่ง คงเป็นระยะทางที่ทรงพระดำเนินในตอนบ่ายวันนี้ ๓ ชั่วโมง ๔๒ นาที ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรผู้มารับเสด็จ แล้วเสด็จขึ้นที่ประทับ ฯ

๑๐. วันที่ ๒๐ มี.ค. เวลาเช้า เสด็จลงเสวยที่ศาลาการเปรียญ เวลาเพลเสวยบนที่ประทับ เวลาบ่าย เสด็จออกประทับหอสวดมนต์กลางคณะ ตรัส*อุปนิสินนกถา* กับพระสงฆ์และพวกราษฎร เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง ทรงพระดำเนินจาก*วัดบ้านทึง*ไปโดยทางฝั่งซ้าย เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ถึง*วัดตะเภาล่ม ตำบลตะเภาล่ม* พระสงฆ์วัดนี้ มี*พระอธิการอุย*เป็นต้น กับราษฎรตำบลนี้ จัดที่ประทับรับเสด็จ ประทับพักราว ๒๐ นาที ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร แล้วเสด็จต่อไป ข้ามฟากที่ใต้*วัดนางบวช* ทรง

พระดำเนินทางฝั่งขวา เวลาย่ำค่ำ ถึง*วัดท่าช้าง อำเภอเดิมบาง*[๕] ที่กำหนดประทับแรม หักเวลาที่ประทับแรมพักที่วัดตะเภาล่มเสีย ๒๐ นาที คงเป็นระยะทางที่ทรงพระดำเนินในวันนี้ ๓ ชั่วโมงกับ ๑๐ นาที เวลาเสด็จถึง *พระครูกริช* เจ้าคณะแขวงเดิมบาง ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ นำพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พวกราษฎรสวดบทสังฆคุณรับเสด็จ และ*พระครูโต* เจ้าคณะแขวง*อำเภอบ้านเชี่ยน จังหวัดชัยนาทบุรี* กับ*พระยาชัยนฤนาท* ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาทบุรี พร้อมด้วยข้าหลวงธรรมการจังหวัด และนายร้อยตำรวจภูธรมาเฝ้ารับเสด็จที่วัดนี้ ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จขึ้นประทับพัก เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จลงประทับยังปะรำกลางลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร เวลา ๑ ยาม ๔๐ นาที เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุทั่วไปเฉพาะจังหวัดสุพรรณบุรี ฯ

วัดก็ดี พระสงฆ์ก็ดี ในจังหวัดนี้ ตั้งแต่เมืองลงมาและขึ้นไป เฉพาะที่ได้เห็น ผิดกันไกลทีเดียว ราวกับเป็นต่างจังหวัดกัน ฯ ในตอนใต้เมืองลงมา วัดเล็ก ๆ ถาวรวัตถุไม่เป็นของมีฝีมือ บ้างก็ชำรุด พื้นวัดรกไม่ได้รักษา วัดที่รักษาดีทั้งถาวรวัตถุทั้งลานวัด มี*วัดลานคา*วัดเดียวเท่านั้น *วัดสวนหงส์* มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ร่มรื่นเป็นรมณียสถาน ตั้งอยู่ในที่ลำน้ำวกอ้อมออกมา แม่น้ำถึงสองด้านงามดี ทั้งไม่ไกลนักไม่แค่นักจากโคจรคาม น่าเสียดายว่าถาวรวัตถุทรุดโทรมและลานวัดรก ถ้าไม่ชำรุดและรักษาดีจักงามไม่น้อย พระสงฆ์มีมรรยาทไม่เรียบร้อยราวกับผู้ไม่ได้รับความฝึกปรือ ทั้งเปรียวทั้งใจจืด เสด็จผ่านหน้าวัดมาโดยขบวนเรือ ไม่ทำมนสิการเสียเลย เว้นพระสงฆ์วัดที่เสด็จผ่านโดยทางบก ฝ่ายพวกทายกทายิกาเป็นผู้มีอัธยาศัยและมรรยาท เป็นผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เข้าเฝ้าถึงโดยอาการชื่นบานเหมือนราษฎรในจังหวัดอื่น และในจังหวัดนี้ตอนเหนือเมืองขึ้นไป ฯ ในตอนที่ตั้งเมือง วัดดีกว่าในตอนล่าง ทั้งเขตทั้งถาวรวัตถุ ทั้งการรักษาเสียแต่อยู่ข้างจะชิดกันนัก ส่วนพระสงฆ์ก็ค่อยเรียบร้อยขึ้น แต่ยังไม่พอจะชม ทั้งไม่กลมเกลียวกันด้วย พวกทายกทายิกาไม่พรักพร้อมเหมือนในตอนใต้เมือง

เป็นผู้ถือเขาถือเรา เข้าใจว่าพระเป็นผู้นำทาง เสด็จประทับแรมอยู่*วัดใหม่* ที่ประทานชื่อว่า*วัดสุวรรณภูมิ* เวลาค่ำ ประทานพระธรรมเทศนาทุกคืน *วัดประตูศาล* อยู่ฟากโน้นเยื้องกันนิดเดียว พวกวัดนั้นโดยมากไม่ได้มาฟังธรรมที่วัดสุวรรณภูมิ ในวันที่เสด็จวัดประตูศาล ที่นั้นตั้งธรรมาสน์ไว้เป็นที่ทรงแสดงธรรม และมีชาวบ้านรับเสด็จอยู่หมู่หนึ่ง ตรัสว่า ทรงแสดงธรรมที่วัดสุวรรณภูมิทุกคืน วัดนั้นก็อยู่ใกล้กัน คนอาจไปถึง อย่างไรจักให้เทศนาที่นั้นด้วย จึงทรงทราบว่าคนเหล่านั้นหาได้ไปฟังไม่ ฯ

ในตอนเหนือเมืองขึ้นไป วัดโดยมากมีเขตกว้าง ถาวรวัตถุรักษาเอี่ยม ลานวัดกวาดเตียน มีต้นไม้ใหญ่ร่มรื่น ที่*วัดจันทร์*มีอุโบสถสร้างแล้วใหม่ ทรวดทรงงาม หลังคามีช่อฟ้าใบระกา หน้าต่างประตูมีซุ้มประดับกระจกปิดทอง บานเขียนลายรดน้ำอย่างพระอารามหลวงในกรุงเทพ ฯ *พระสมุห์พริ้ง* เจ้าอาวาส เป็นผู้เข้าใจในนวกรรม ปรุงเครื่องอุโบสถเอง เป็นแม่งานดูการเอง ตรัสถามถึงราคาสร้างและทางหา พระสมุห์พริ้งกราบทูลตามใส่ใจไว้ ราวสักหมื่นหกพันบาทหรือสองร้อยชั่งเป็นเรือน หากยิ่งหรือหย่อนก็จักไม่มากนัก มูลค่านั้นเรี่ยรายได้ในจังหวัดนั้นเองเป็นส่วนมาก อยู่ชิดกันก็มี อยู่ห่างกันก็มี เจ้าอาวาสมักเป็นผู้คล่องแคล่ว เอางานเอาการกว้างขวาง พระสงฆ์ดูได้รับฝึกปรือดีกว่าในตอนล่าง พวกทายกทายิกามีอารีต้อนรับดี มีความเบิกบานเฝ้าแหนโดยใกล้ชิด พอใจใน*อุปนิสินนกถา* ทูลถามอะไรต่าง ๆ ตลอดเวลา ทรงพักร้อน ฯ

ถาวรวัตถุที่เป็นของโบราณในจังหวัดนี้ เฉพาะที่ได้เห็นในแขวงเมือง *พระปรางค์วัดมหาธาตุ พระเจดีย์วัดสนามชัย กับพระป่าเลไลยก์* วัดชื่อนั้นได้ทราบว่าที่*อำเภอจระเข้สามพัน*ยังมีอีก มีมากกว่าในแขวงเมือง มีอยู่ในเมืองร้าง ที่เรียกว่า*เมืองท้าวอู่ทอง* ฯ *พระป่าเลไลยก์*นั้น เป็นพระพุทธรูปเสด็จนั่งห้อยพระบาทอยู่บนฐาน ไม่ใช่บนภูเขา ไม่มีรูปช้างและวานรอันสมควรกัน *สมเด็จพระมหาสมณะ*ทรงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นพระปางเสด็จนั่งห้อยพระบาท อย่างของพวก*อุตรนิกาย* มิใช่พระป่าเลไลยก์ ฯ ฝีมือปั้นส่อว่าเป็นพระครั้ง*กรุงศรีอยุธยา*เป็นพระนครหลวง เป็นปูนหลัง

แห่ง*พระไตรรัตนนายก* *วัดพนัญเชิง* ความงามก็สู้ของพระไตรรัตนนายกไม่ได้ ขนาดเล็กกว่า ดูด้วยตาขนาดราว*พระพุทธเทวปฏิมา* พระประธานในพระอุโบสถ*วัดพระเชตุพน* แต่งามไม่ถึงพระพุทธเทวปฏิมา ฯ พระวิหารพระป่าเลไลยก์ทรวดทรงดีกว่าพระวิหารพระไตรรัตนนายก วัดพนัญเชิง หลังคายกเป็น ๓ ชั้น ฯ พระป่าเลไลยก์นี้ เป็นที่นับถือของราษฎรในจังหวัดนี้ มีเทศกาลไหว้เป็นงานปี ฯ ก่อน *พระยาสุนทรสงคาม (อี้ กรรณสูต)*[๖] เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด วัดป่าเลไลยก์ไม่มีพระสงฆ์ พระยาสุนทรสงครามจัดตั้งขึ้น เจ้าคณะมณฑลจัดให้*พระครูโพธาภิรัต*ไปอยู่ ยังไม่ได้สร้างอุโบสถ ทรงกำหนดไว้ว่าจักสร้างที่อุโบสถร้าง ที่เรียกว่า*วัดมอญ* ฯ

คณะสงฆ์จังหวัดสุพรรณบุรี มี*พระครูวิบุลเมธาจารย์* เป็นเจ้าคณะจังหวัด แบ่งเป็น ๗ แขวง *แขวงบางปลาม้า* *พระครูวินยานุโยค* เป็นเจ้าคณะแขวง *แขวงเมือง* *พระครูโพธาภิรัต* เป็นเจ้าคณะแขวง *แขวงศรีประจันต์* *พระครูปลื้ม* เป็นเจ้าคณะแขวง *แขวงนางบวช* *พระครูธรรมสารรักษา* เป็นเจ้าคณะแขวง *แขวงเดิมบาง* *พระครูกริช* เป็นเจ้าคณะแขวง *แขวงสองพี่น้อง* *พระครูช้อย* เป็นเจ้าคณะ *แขวงจระเข้สามพัน* *พระครูสมุห์ปลั่ง* เป็นผู้รั้ง ฯ ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงมี ๒ ชั้น เจ้าคณะแขวงได้รับราชทินนามชั้น ๑ ในจังหวัดนี้ คือพระครูวินยานุโยค พระครูธรรมสารรักษา พระครูโพธาภิรัต เจ้าคณะแขวงไม่มีราชทินนามชั้น ๑ คือพระครูเรียกตามชื่อเดิม เช่น พระครูปลื้ม ฯ พระครูพวกหลัง ได้ทราบว่าเป็นเพียงผู้รั้งก็มี อันผู้รั้งคณะแขวงยังไม่ควรเป็นพระครู ควรเป็นเพียงเจ้าอธิการ แต่ที่นี่เรียกพระครู ความเข้าใจผิดจะพึงมีอย่างหนึ่ง บางทีเจ้าคณะมณฑลผู้ตั้งจักเข้าใจว่าพระครูมีราชทินนาม จึงเป็นตัวเจ้าคณะแขวง พระครูไม่มีราชทินนามเป็นแต่ผู้รั้ง เมื่อตั้งให้เป็นผู้รั้งจึงให้เป็นพระครูด้วย ไม่อย่างนั้นจะพึงเข้าใจว่าแม้ผู้รั้งก็เป็นพระครูเหมือนกัน ทำให้สับสน เพื่อจะแก้ให้เข้าระเบียบ ทรงทราบว่ารูปใดเป็นแต่ผู้รั้ง ทรงเห็นสมควรจะคงอยู่ในตำแหน่ง ได้ประทาน*พระมหาสมณศาสน์*เลื่อนขึ้นเป็นตัวพระครู เจ้าคณะแขวงในคราวนี้ ได้ทรงเลื่อน*พระครูกริช*ที่ว่าเป็นผู้รั้งคณะแขวงเดิมบาง ขึ้นเป็นตัวเจ้าคณะ

แขวงนั้น พระครูเจ้าคณะแขวงที่ชรา แต่ยังควรจะให้คงอยู่ในตำแหน่ง ได้ทรงตั้งผู้ช่วยเจ้าคณะแขวงขึ้น ในคราวนี้ได้ทรงตั้ง ๒ รูป คือ*พระปลัดเล็ก วัดวังหิน* เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะแขวงนางบวช *พระสมุห์พริ้ง วัดจันทน์* เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะแขวงศรีประจันต์ ฯ เจ้าคณะแขวงหลายรูปไม่ได้อยู่ในท้องถิ่น ที่เป็นพระครูมีราชทินนามอยู่แล้ว บรรจุในตำแหน่งก็ชอบอยู่ หรือในแขวงนั้น ไม่มีผู้สมควรเป็นเจ้าคณะ เลือกพระนอกแขวงก็พอได้ แต่ในแขวงสองพี่น้อง และในแขวงจระเข้สามพัน ทรงทราบว่ามีพระอุปัชฌายะอยู่ อย่างไรจึงไม่ได้รับเลือกขึ้นเป็นเจ้าคณะแขวง ตรัสถามเจ้าคณะจังหวัด กราบทูลอ้อมแอ้ม ตรัสถามเจ้าคณะทั้ง ๒ ไม่รู้การในคณะเลย บางรูปตั้งแต่รับตำแหน่งแล้ว ยังไม่ได้เคยไปถึงแขวง มีพระประสงค์จะทรงทราบความเป็นไปโดยแท้จริง มีพระดำรัสสั่งให้เจ้าคณะจังหวัดสั่งพระอุปัชฌายะใน ๒ แขวงนั้น ให้เข้าไปเฝ้าในกรุงเทพ ฯ เพื่อทรงรู้จักตัวไว้ เป็นทางทรงสันนิษฐานถึงการที่ตั้งเจ้าคณะแขวง ๒ นั้นนอกถิ่น จะสมควรเพียงไรหรือไม่ ฯ

อธิกรณ์ในคณะสงฆ์จังหวัดนี้ ในคราวเสด็จมี ๒ เรื่อง ๑. *พระมา วัดหน่อพุทธางกูร* ถูกหาว่าปล้ำหญิง เจ้าคณะจังหวัดตัดสินว่า ต้องอาบัติสังฆาทิเลส และไล่เสียจากวัด จำเลยไม่ยอมออก เจ้าคณะก็เฉยเสีย โจทก์ถวายเรื่องราว ตรัสสั่งให้จำเลยทำให้ถูกระเบียบ ถ้ายังจะต่อสู้ก็ให้อุทธรณ์ หรือแม้ถวายฎีกาขึ้นไปโดยลำดับ ถ้าไม่ต่อสู้ ก็ต้องออกจากวัด ตามคำตัดสินของเจ้าคณะจังหวัด ฯ ๒. *พระอธิการ วัดบ้านทึง* ถูกหาว่าจับชาวบ้านโบย เจ้าคณะตัดสินให้ลงทัณฑกรรม โจทก์ไม่ยอม เจ้าคณะจึงยังไม่บังคับ เมื่อเสด็จประทับแรมที่วัดนั้น โจทก์ถวายเรื่องราว ตรัสว่า เจ้าคณะทำถูกแล้ว โจทก์จะเอาโทษมากกว่านั้นก็ต้องฟ้องศาล ภายหลังโจทก์ยอม จึงรับสั่งให้เจ้าคณะทำตามคำตัดสินนั้น ฯ ส่วนคดีอาชญาที่ภิกษุเป็นจำเลย ต้องหาว่าทำร้ายร่างกายชาวบ้าน พิจารณาอยู่ในศาลจังหวัดเรื่องหนึ่ง จำเลยถวายเรื่องราว ขอให้พิจารณาในทางคณะสงฆ์ ทรงสั่งเรื่องราวว่า คณะสงฆ์ไม่มีอำนาจจะเรียกมาพิจารณา ต้องเป็นไปตามคดีฝ่ายอาณาจักร ฯ

อธิกรณ์เช่นเรื่องที่ ๑ และเรื่องที่ ๓ ยังมีอยู่ตราบใด ยังหวังความเรียบแห่งคณะสงฆ์ไม่ได้ตราบนั้น ฯ

วัดในจังหวัดนี้ ที่ตั้งโรงเรียนหนังสือไทย มีน้อยนัก เป็นแต่พระสอนให้เด็กของตนเรียนอ่านเขียนที่กุฏีตามประเพณีเดิม ตรัสถามเจ้าอาวาสบางรูป ผู้ที่ทรงเห็นว่าเอางานเอาการถึงการที่ไม่ตั้งโรงเรียน กราบทูลว่าแต่ก่อนก็ตั้ง ลำพังเด็กบ้านตำบลนี้มีจำนวนไม่พอจะตั้งเป็นโรงเรียน ต้องรับเด็กบ้านอื่นอันอยู่ไกลมาไว้ ไม่มีกำลังพอจะเลี้ยง จึงต้องเลิกโรงเรียนรับสอนแต่เด็กบ้านนี้ตามกุฏี คำกราบทูลของเจ้าอาวาสรูปนี้โดยความจริงใจ ความปรารถนาของเจ้าอาวาส ก็เพียงจะให้การเล่าเรียนแก่เด็กในตำบลของตน ชาวบ้านก็เหมือนกัน เต็มใจอุดหนุนเฉพาะการเล่าเรียนในตำบลของตน รับเด็กในตำบลอื่นมาไว้ ข้างผู้รับไม่ได้ประโยชน์ การเรียนย่อมเจริญไม่ได้อยู่เอง กล่าวโดยย่อ การเรียนที่เกินพอดีของตำบล ย่อมเป็นไปไม่ได้ วัดที่จัดการเรียน ควรรู้จักทำแต่พอดี การเรียนจึงจะตั้งถาวร ฯ

เนื่องจากเสด็จตรวจคณะสงฆ์คราวนี้ เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว ได้ทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยก *พระครูวิบุลเมธาจารย์* เจ้าคณะจังหวัดไว้ในกิตติมศักดิ์ ให้ *พระครูวินยานุโยค* เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะ-จังหวัด ทรงเทียบที่ *พระครูธรรมสารรักษา* เป็นเจ้าคณะรอง โปรดให้ *พระปลัดเล็ก วัดวังหิน* เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงนางบวช โปรดให้ *เจ้า-อธิการทอง วัดลานคา* เป็นผู้รั้งคณะแขวงบางปลาม้า ตรัสถอน*พระครูช้อย*จากตำแหน่ง เจ้าคณะแขวงสองพี่น้อง โปรดให้ *เจ้าอธิการเหนียง วัดสองพี่น้อง* เป็นผู้รั้งคณะแขวงสองพี่น้อง ตรัสถอน *พระสมุห์ปลั่ง ผู้รั้งจากตำแหน่งเจ้าคณะแขวงจระเข้สามพัน โปรดให้ เจ้าอธิการเบี๋ยน วัดโพธาราม* เป็นผู้รั้งคณะแขวงจระเข้สามพัน ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จผ่านจังหวัดชัยนาทบุรี สิงห์บุรี ลพบุรี กลับกรุงเทพ ฯ

๑๑. วันที่ ๒๑ มี.ค. เวลาเช้า เสด็จลงเสวยที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานศีล และประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร วันนี้เป็นตรุษแรม ๑๔ ค่ำ มีราษฎรนำเด็กมาโกนจุกหลายคน ทรงทำพิธีประทานเหมือนในหนหลัง ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาเสร็จแล้ว เสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จลง ประทานปฏิสันถารแก่ราษฎรร เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จจาก *วัดท่าช้าง* ทรงพระดำเนินตัดขึ้นดอนโดยทางไป*อำเภอบ้านเชี่ยน*(๗) จังหวัด*ชัยนาทบุรี* เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที ถึง *วัดกรรมเชียร ตำบลบ้านกรรมเชียร* มีพระสงฆ์และราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ ประทับที่วัดกรรมเชียน ๒๕ นาที ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรเหล่านั้น ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จต่อไป ประทับพักที่ *บ้านน้ำพุ* ๒๐ นาที ที่ *บ้านตอตะโก* ๒๕ นาที ที่สำนักสงฆ์บ้านทับนา ๑๐ นาที เวลา ๑ ยาม ๒๐ นาที ถึง *วัดบ้านเชี่ยน* อำเภอบ้านเชี่ยน จังหวัดชัยนาทบุรี ที่กำหนดประทับแรม *พระครูโต* เจ้าคณะแขวง อำเภอบ้านเชี่ยน นำพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พวกกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านยืนแถวรับเสด็จ พวกราษฎรนั่งเรียงแถวจุดธูปเทียนทำสักการบูชา ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรแล้ว เสด็จขึ้นพลับพลาที่ประทับแรม ฯ

ระยะทางที่ทรงพระดำเนินในตอนบ่ายวันนี้ หักเวลาที่ประทับในระหว่างทางแล้ว คงเหลือ ๕ ชั่วโมงครึ่ง ฯ

๑๒. วันที่ ๒๒ มี.ค. เสด็จลง เสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้จัดสำรับมาถวาย วันนี้ยังเป็นตรุษแรม ๑๕ ค่ำ มีราษฎรนำเด็กมาโกนจุกเป็นอันมากกว่า ๒๐ คน ทรงทำพิธีประทานเหมือนในหนหลัง ครั้นเสวยและทรงอนุโมทนาแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ทรงพระดำเนินจาก *วัดบ้านเชี่ยน* ตัดลง *ลำน้ำมะขามเฒ่า* หนทางราว ๑๐๐ เส้น

ทรงพระดำเนิน ๕๐ นาที ถึง *วัดหันคา* ที่กำหนดประทับร้อน อันตั้งอยู่ริมลำน้ำมะขามเฒ่า *ตำบลบ้านหันคา* ลำน้ำนี้เป็นทางเชื่อมลำน้ำเจ้าพระยาที่ *อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาทบุรี* กับลำน้ำ*นครชัยศรี* ที่อำเภอเดิมบาง จังหวัดสุพรรณบุรี เวลานี้ลำน้ำแห้งขาดเป็นห้วง ๆ เรือเดินไม่ได้ ที่ห้วงข้างวัดกว้างและลึก ใช้เรือเล็กได้ มีปลาชุม ประทับเสวยเพลที่พลับพลา เสร็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่พวกราษฎรผู้จัดสำรับมาถวาย ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานของแจกแก่พวกกรมการ อำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จ แล้วประทับพักกลางวันที่แพโบสถ์ในลำน้ำ

เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที เสด็จจาก *วัดหันคา* ข้ามฟากที่เหนือวัดหน่อยหนึ่ง ทรงพระดำเนินโดยทางไป*อำเภอสรรค์*(๘) หนทางที่เสด็จไปนั้นตัดไปในป่าไผ่อันใหญ่กว้าง ประทับพักที่ *หนองทับเจ็ก* ๒๐ นาที ที่ *บ้านคลองควาย* ครึ่งชั่วโมง หมดเขตอำเภอบ้านเชี่ยน เข้าเขตอำเภอสรรค์ พอเสด็จออกจากบ้านคลองควาย เวลาพลบพอดี มีพวกราษฎรจุดไต้รายทาง พ้นจากป่าออกท้องทุ่ง หนทางเป็นน้ำเป็นโคลน เพราะฝนตกเมื่อตอนบ่ายมากมาย ทรงพระดำเนินลุยน้ำลุยโคลนไปราว ๒ ชั่วโมง มีบางแห่งเป็นที่ดอนผ่อนให้ แต่บางแห่งต้องลุยน้ำตั้งครึ่งแข้ง พวกตามเสด็จล้มกันหลายคน เสด็จถึงสำนักสงฆ์ *ตำบลบ้านดงคร* เวลา ๔ ทุ่ม ๑๕ นาที ระยะทางที่ทรงพระดำเนินในวันนี้ ตอนเช้า ๕๐ นาที ตอนบ่าย ๗ ชั่วโมง ๕๕ นาที รวมเป็น ๘ ชั่วโมง ๔๕ นาที ฯ ระยะทางตั้งแต่บ้านหันคามาถึงดงคร เป็นป่า ไม่มีบ้านคน ต่อจวนถึงดงครจึงเป็นทุ่งนา ทางเดินตั้งแต่พื้นยังร้อนค่อยผ่อนเย็นลง ในที่สุดถึงต้องลุยตม ฯ

๑๓. วันที่ ๒๓ มี.ค. เสวยเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ทรงพระดำเนินจาก *วัดดงคร* เสด็จแวะ *วัดมหาธาตุ* อันตั้งอยู่ฝั่งขวาของ*ลำน้ำแควน้อย* ทรงนมัสการ *พระมหาธาตุ* วัดนี้มีถาวรวัตถุของโบราณเหลืออยู่ คือพระมหาธาตุเป็นรูปปรางค์และเจดีย์อื่นอีกหลายองค์ กับอุโบสถและวิหาร ในนั้นตั้งพระพุทธรูปอย่างเก่าเต็มไป ส่อว่าอำเภอนี้ ในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นพระนครหลวง ได้เคยเป็นเมืองชั้นลูกหลวงครองเช่นเดียวกับ

เมืองสุพรรณบุรี ถ้าในปูนเดียวกัน ก็น่าได้แก่ *เมืองแพรกศรีราชา* ที่ *เจ้ายี่พระยา* อยู่ครอง ครั้งแผ่นดิน *สมเด็จพระอินทราธิราชที่ ๑* พ.ศ. ๑๙๔๖ ครั้นทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จ *วัดมเหยงคณ์* อันเป็นที่อยู่ของ *พระครูสังฆภารวินิต* เจ้าคณะแขวง อำเภอสรรค์ ฝั่งซ้าย เสด็จถึง พระสงฆ์ ๒๕ รูป มี *พระครูทัด* เจ้าคณะแขวงเมือง จังหวัดชัยนาทบุรีเป็นต้น สวดถวายชัยมงคล เด็กนักเรียนเข้าแถวร้องสาธุการ *พระสิงหบุราจารย์* เจ้าคณะจังหวัดสิงห์บุรี กับ *พระสิงหบุรีศรีนัทยเขต* ผู้ว่าราชการจังหวัดสิงห์บุรีและ *หลวงชำนิขบวนศาสน์* ธรรมการมณฑลกรุงเก่ามารับเสด็จที่นี้ ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นแล้ว เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ เสด็จออกมาประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญ เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้จัดสำรับมาถวาย ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จลงประทับที่อุโบสถ ทรงทำอุโบสถพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จข้ามฟากที่หน้า *วัดมเหยงคณ์* ทรงพระดำเนินลงไปโดยทางตามริม *แม่น้ำแควน้อย* มีพวกราษฎรคอยเฝ้าอยู่ตามหน้าบ้าน จุดธูปเทียนสักการบูชา ประทับพักที่ *บ้านบางน้ำพระ* ๑๐ นาที ที่ *วัดสมอ* ๒๐ นาที พอเสด็จจากวัดสมอ ฝนตกประปราย ไม่สู้มากนัก แต่ทางลื่นมาก เวลาย่ำค่ำ ๕๕ นาที เสด็จถึง *วัดบางขุด* ที่ประทับแรม *พระอธิการแพ* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ นำพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรแล้ว เสด็จขึ้นพลับพลาที่ประทับแรม ฯ

ระยะทางที่ทรงพระดำเนินในวันนี้ ตอนเช้า ๑ ชั่วโมง ๑๕ นาที ตอนบ่าย ๓ ชั่วโมง ๒๕ นาที รวมเป็น ๔ ชั่วโมง ๔๐ นาที ฯ

๑๔. วันที่ ๒๔ มี.ค. เสด็จลง เสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้จัดสำรับมาถวาย เสวยแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จบทจรจาก *วัดบางขุด* ถึง *วัดโพงาม* ที่ประทับร้อน เวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที ประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก เวลาบ่าย ๑ โมงครึ่ง ทรงพระดำเนินจาก *วัดโพงาม* ต่อไป ประทับพัก

วัดสนามชัย ครึ่งชั่วโมง ทรงพระดำเนินจากวัดสนามชัยไปอีก ๑๕ นาที ก็หมดเขตอำเภอสรรค์ จังหวัดชัยนาทบุรี เข้าเขต *อำเภอสิงห์*(๙) *จังหวัดสิงห์บุรี* เสด็จแวะทอดพระเนตร *วัดพระปรางค์* ครึ่งชั่วโมง ที่วัดนี้มีเตาที่เผาภาชนะดินของโบราณ ชาวบ้านเรียกว่า *โคกหม้อ* เช่นเดียวกับ *เตาทุเรียง* ที่เผาภาชนะเคลือบที่ *จังหวัดสวรรคโลก* เป็นของแปลกในตำบล ส่วนพระปรางค์เล็กมาก แต่ไม่มีที่วัดอื่นในตำบลนี้เท่านั้น เสด็จออกจากวัดพระปรางค์ ถึง *วัดโพชนไก่* ที่ประทับแรม เวลาย่ำค่ำ ๓๕ นาที *พระครูรัตนาธาร* เจ้าคณะแขวงสิงห์ ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ กับ *พระครูเกศีวิกรม* เจ้าคณะแขวงเมือง นำพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และมีราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ประมาณ ๕๐๐ เศษ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จประทับศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จขึ้นที่ประทับแรม ฯ

ระยะทางที่ทรงพระดำเนินในวันนี้ ตอนเช้า ๑ ชั่วโมง ๔๐ นาที ตอนบ่าย ๔ ชั่วโมง ๕ นาที รวมเป็น ๕ ชั่วโมง ๔๕ นาที ฯ

*แควน้อย*ที่เสด็จตั้งแต่อำเภอสรรค์ลงมานั้น ได้ทราบว่าเป็นลำน้ำเก่า ปากบน ออก *แม่น้ำเจ้าพระยา* ที่อำเภอเมือง *จังหวัดชัยนาทบุรี* ปากล่างออกแม่น้ำเดียวกันที่ *อำเภอเสนากลาง* *จังหวัดกรุงเก่า* ครั้นกระแสแห่งแม่น้ำเจ้าพระยาเปลี่ยนทางใหม่ เช่น เป็นอยู่ในบัดนี้ แควนี้ก็แคบและเขินเข้า เดี๋ยวนี้หน้าแล้งเรือเดินได้ไม่ตลอด ตอนที่เสด็จแห้งเห็นพื้นทรายโดยมาก มีน้ำขังเป็นห้วง ๆ แต่เป็นที่เจริญกว่า *แควใหญ่* มีบ้านคนเรียงรายไปตาม ๒ ฝั่ง น้ำไม่ขาดระยะ มีสวนมีนา ในอำเภอสิงห์ ไม่พบถาวรวัตถุของเก่า เป็นแต่ได้เห็นพระเศียรพระพุทธรูปศิลา ที่ว่านำเอามาจากวัดในป่า พระพักตร์งามอยู่ ดูเหมือนงามกว่าพระที่ *อำเภอสรรค์* ส่วนราษฎรที่อำเภอสรรค์ ท่วงทีตั้งเป็นปึกแผ่นมานาน มีกิริยาเป็นชาวเมือง ส่วนที่ *อำเภอสิงห์* ดูเป็นที่ตั้งทีหลัง มีกิริยาเป็นชาวบ้าน ฯ

๑๕. วันที่ ๒๕ มี.ค. เสด็จลง เสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญ มีราษฎรนำสำรับคาวหวานมาถวายแน่นศาลา ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร

เหล่านั้น เสวยแล้ว ประทานย่ามและหนังสือแจกแก่พระสงฆ์ เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จข้ามฟากที่หน้าวัดโพชนไก่ ทรงพระดำเนินผ่าน *ทุ่งหนองหลวง* และ *ทุ่งหนองลี* เวลาเช้า ๕ โมง ๑๕ นาที ถึง *วัดแหลมคาง* ที่ประทับร้อน *ตำบลบ้านแม่ลา* ประทับเสวยเพลที่ปะรำกลางลานวัด เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร จบแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วประทับพักกลางวันที่แพโบสถ์ใน *ลำแม่ลา* ลำแม่ลานี้ เป็นลำน้ำเก่าตันเสียแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ทรงเรือพายม้าข้ามฟากลำแม่ลา ที่หน้า*วัดแหลมคาง* ทรงพระดำเนินผ่าน *ทุ่งหนองละมาน* ราว ๑ ชั่วโมง ถึง *วัดใหม่ ตำบลบ้านทับยา อำเภออินทร์*(๑๐) มีราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จ ประทับพักที่วัดใหม่ ประทานพระโอวาทแก่ราษฎร ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จลง ทรงเรือที่นั่งเป็ดเก๋ง ๖ แจวของ *พระยาโบราณราชธานินทร์* อุปราชมณฑลกรุงเก่า จัดลงมารับเสด็จ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที เรือที่นั่งแจวเคลื่อนจากท่า ล่องลงไปตาม *ลำน้ำเจ้าพระยา* เวลา ๑ ทุ่มครึ่ง ถึง *วัดสังฆราชาวาส* ที่กำหนดประทับแรม อันตั้งอยู่เยื้องที่ว่าการจังหวัดหน่อยหนึ่ง เรือที่นั่งเทียบแพหน้าวัด แล้วเสด็จขึ้น *พระสิงหบุราจารย์* เจ้าคณะจังหวัดสิงห์บุรี กับ *พระครูเกศีวิกรม* เจ้าคณะแขวงเมือง *พระครูพรหมจริยวัตร* เจ้าคณะแขวงพรหม *พระครูรัตนาธาร* เจ้าคณะแขวงสิงห์ นำพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พวกข้าราชการมายืนแถวรับเสด็จ พลตำรวจภูธรตั้งแถวเป่าแตรเดี่ยวถวายคำนับ และมีราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ที่ปะรำกลางลานวัด เสด็จประทับที่ปะรำ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร จบแล้ว โปรดให้พระสงฆ์เฝ้า ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จลงประทับแรมที่แพหน้าวัด ฯ

๑๖. วันที่ ๒๖ มี.ค. เสด็จขึ้น เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญ มีราษฎรจัดสำรับมาถวายราว ๒๐๐ ราย ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรเหล่านั้น เสวยแล้ว ประทานย่ามและหนังสือแจกแก่พระสงฆ์ ประทานของแจกแก่เจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จ เวลาเช้า ๓ โมงตรง เสด็จจาก*วัดสังฆราชาวาส* ทรงพระดำเนิน ล่องลงไปโดยทางหลวงริมลำน้ำฝั่งซ้าย

ราว ๔๐ นาที ถึงปากน้ำ *บางพุทรา* เลี้ยวเข้าทางไป *จังหวัดลพบุรี* เวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาที ถึง *วัดใหม่* ที่ประทับร้อน *ตำบลบ้านม่วงหมู่ อำเภอเมือง จังหวัดสิงห์บุรี* มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จ *พระครูสาย* เจ้าคณะแขวงอำเภอโพหวี จังหวัดลพบุริ กับ *พระพิษณุโลกบุรี* ผู้ว่าราชการจังหวัดลพบุรี มารับเสด็จที่วัดนี้ เสด็จเข้านมัสการพระในอุโบสถ แล้วเสด็จประทับเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ เสวยแล้ว ประทานพระธรรม-เทศนาแก่ราษฎร จบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์รับอนุโมทนา ตรัส*อุปนิสินน-*กถา อยู่กับราษฎรตลอดเวลาที่ประทับร้อน

เวลาบ่าย ๒ โมง ๕๕ นาที เสด็จข้ามฟากที่หน้า *วัดใหม่* ทรงพระดำเนินไปโดยทางริมแม่น้ำฝั่งขวา ประทับพักที่ *วัดพระปรางค์ ตำบลบ้านบางปทุน อำเภอพรหม*(๑๑) ๒๐ นาที วัดนี้ไม่มีพระปรางค์เลย เป็นแต่สักว่าชื่อ แล้วเสด็จข้ามฟากที่หน้าวัดพระปรางค์ ทรงพระดำเนินไปโดยทางหลังหมู่บ้านฝั่งซ้าย *เข้าเขตอำเภอโพหวี จังหวัดลพบุรี พระครูนิยุตต-พรหมจรรย์* เจ้าคณะ *แขวงสนามแจง* *พระครูธรรมขันธ์สุนทร* เจ้าคณะ*แขวงสระโบสถ์* และ *เจ้าอธิการเรือง* เจ้าคณะหมวด *ตำบลถนนแค* มารับเสด็จตามทาง ๆ ตามหลังวัดที่เสด็จผ่านไป มีปลูกปะรำ ตกแต่งสถานที่ จัดที่ประทับไว้ พระสงฆ์วัดนั้น ๆ กับราษฎรประจำตำบลออกมาคอยเฝ้ารับเสด็จและต่างเตรียมน้ำร้อนน้ำเย็นไว้ถวาย และเลี้ยงพวกตามเสด็จ ประทับพักที่ปะรำหลัง *วัดปากน้ำ* ๑๕ นาที ที่ศาลาหลัง *บ้านกล้วย* ๑๕ นาที ที่ปะรำหลัง *วัดภิญโญ* ๑๕ นาที เสด็จถึง *วัดเสือ* ที่ประทับแรม เวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ นาที หักเวลาที่ประทับพักในระหว่างทางเสีย ๑ ชั่วโมง ๕ นาที คงเหลือระยะทางที่ทรงพระดำเนินในตอนบ่ายนี้ ๔ ชั่วโมง ๑๕ นาที ตอนเช้า ๑ ชั่วโมง ๒๕ นาที รวมเป็น ๕ ชั่วโมงครึ่ง เวลาเสด็จถึง พระสงฆ์ประมาณ ๔๐ รูป มี *พระครูวินยาภิรัต* เจ้า *วัดมณีชลขันธ์* เป็นต้น ยืนแถวสวดถวายชัยมงคล ประทับที่ปะรำกลางลานวัด โปรดให้ราษฎรเฝ้า ประทานพระโอวาทแก่ราษฎร จบแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้าประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เนื่องด้วยการปกครอง เวลา ๑ ยามเศษ

เสด็จขึ้นที่ประทับที่ *พระครูสาย* จัดกุฏีของท่านไว้ถวาย ฯ

วัดในอำเภอนี้ ที่ได้เสด็จทอดพระเนตร อุโบสถและวิหารเป็นของก่ออิฐถือปูน ศาลาการเปรียญและกุฎีเป็นเครื่องไม้ ฝากระดาน หลังคามุงกระเบื้อง เป็นหลักฐาน ศาลาและกุฏีทรวดทรงยังดีอยู่มาก ไม่ปู้ยี่ปู้ยำด้วยฝีมือ *ช่างจีน* กุฏีพระครูสายอันจัดเป็นที่ประทับ เป็นของดูได้ ส่อว่า การไม้*ช่างไทย* ที่นั่นยังทำเป็น แต่ของก่อจับแปรไปบ้างแล้ว ฯ *พระครูสาย* เจ้าวัดนี้มีรูปสมบัติเป็นสง่า ทั้งมีมรรยาทงามน่านับถือ มีชาวบ้านชั้นคฤหบดีมีวัยเป็นผู้ใหญ่ มาอยู่ช่วยพระครูรับเสด็จเป็นหลายคน มีกิริยาอัธยาศัยเรียบร้อยน่าชม สมกันทั้งเจ้าวัดและลูกบ้าน ฯ

๑๗. วันที่ ๒๗ มี.ค. เสด็จลง เสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญ ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร เสวยแล้ว *พระครูสาย* ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้นำ *พระพัน* ผู้เป็นพระอธิการรองเฝ้าถวายตัว เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาที เสด็จข้ามฟากที่หน้า *วัดเสือ* ทรงพระดำเนินไปโดยทางฝั่งซ้าย ตัดไปเมือง เวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ถึง *วัดเชิงท่า* ที่ประทับร้อน เป็นเวลาที่ทรงพระดำเนินในตอนเช้านี้ ๒ ชั่วโมงกับ ๒๕ นาที *พระครูโวทานสมณคุต* เจ้าคณะแขวงเมืองผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ นำพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล กับมีข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ตลอดถึงราษฎรรับเสด็จ ประทับเสวยเพลบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ เสร็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร จบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์รับอนุโมทนา เวลาบ่าย ๑ โมงครึ่ง เสด็จประทับสถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และข้าราชการ ตลอดถึงราษฎรมาคอยส่งเสด็จ จวนได้เวลารถออก เสด็จขึ้นประทับรถที่นั่ง เวลาบ่าย ๒ โมง รถไฟเคลื่อนจากสถานีลพบุรี ถึงสถานีกรุงเทพ ฯ ย่ำค่ำเศษ ทรงรถยนต์กลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

รวมวันที่เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ คราวนี้ ๑๗ วันถ้วน ฯ

รวมระยะทางที่ทรงพระดำเนิน จากจังหวัดสุพรรณบุรี ถึงจังหวัดลพบุรี ประมาณ ๔,๘๐๐ เส้น ฯ

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์ จังหวัดสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๔๕๙

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. อำเภอบางปลา คือ อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน

๒. พระครูวิบูลย์เมธาจารย์ วัดประตูศาล ในปีต่อมา (๒๔๖๐) โปรดให้ยกเป็นกิตติมศักดิ์ เพราะไม่สามารถปริหารการคณะให้เรียบร้อย และโปรดให้ พระครูวินยานุโยค เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดสุพรรณบุรี

๓. พระครูวินยานุโยค วัดสุวรรณภูมิ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้เลื่อนขึ้นเป็นที่ พระครูศรัทธานุสารี เจ้าคณะจังหวัดสุพรรณบุรี

๔. อำเภอนางบวช คืออำเภอสามชุก ในปัจจุบัน

๕. อำเภอเดิมบาง คือ อำเภอเดิมบางนางบวช ในปัจจุบัน

๖. พระยาสุนทรสงคราม (อี้ กรรณสูต) ต่อมาได้เลื่อนเป็น พระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๖-๒๔๖๘

๗. อำเภอบ้านเชี่ยน คือ อำเภอหันคา ในปัจจุบัน

๘. อำเภอสรรค์ คือ อำเภอสรรค์บุรี ในปัจจุบัน

๙. อำเภอสิงห์ คือ อำเภอบางระจัน ในปัจจุบัน

๑๐. อำเภออินทร์ คือ อำเภออินทร์บุรี ในจังหวัดสิงห์บุรี ปัจจุบัน

๑๑. อำเภอพรหม คือ อำเภอพรหมบุรี ในจังหวัดสิงห์บุรี ปัจจุบัน

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะ เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ มณฑลพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๖๐

ตอนที่ ๑ เสด็จจังหวัดสวรรคโลก

๑. วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ เวลา ๖ นาฬิกา ๔๕ นาที ก.ท. *สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส* เสด็จออกจากวัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ โดยรถยนต์ถึง *สถานีรถไฟสายเหนือ* พระสงฆ์ทั้งพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรม เปรียญ อันดับ มาคอยส่งเสด็จที่สถานีประมาณ ๑๐๐ เศษ มี *พระธรรมวโรดม*[๑] *พระพรหมมุนี พระญาณวราภรณ์ พระธรรมเจดีย์ พระธรรมไตรโลกาจารย์ พระธรรมโกศาจารย์*เป็นต้น ฝ่ายคฤหัสถ์ผู้มาส่งเสด็จราว ๒๐ ท่าน มี *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฏ์*[๒] และ *เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี* เสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นต้น ตรัสปราศรัยแก่ท่านเหล่านั้นพอสมควรแล้ว เสด็จขึ้นรถไฟพร้อมด้วยผู้ที่ตามเสด็จ คือพระราชาคณะ ๒ พระครู ๑ พระครูฐานานุกรม ๑ เปรียญ ๑ คฤหัสถ์ข้าหลวงในกรม ๑ นายดาบตำรวจพระนครบาล ๑ พนักงานคลัง ๒ พนักงานสนมกระทรวงวัง ๒ มหาดเล็ก ๗ แพทย์ ๑ คนครัว ๒ ศิษย์วัด ๒ รวม ๒๓ คน และ *พระญาณดิลก*[๓] ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดลพบุรี ตามส่งเสด็จถึงลพบุรี *นายพันตำรวจโท พระพิทักษ์ทวยหาญ* มารับเสด็จจากพิษณุโลก เวลา ๗ นาฬิกา ๕ นาที ก.ท. รถไฟออกจาก *สถานีกรุงเทพ ฯ* ถึง *สถานีท่าพ่อ จังหวัดพิจิตร* เวลา ๖ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. ฯ

ตามสถานีต่าง ๆ ในจังหวัดและตำบลที่เสด็จผ่านมา มีพระสงฆ์ในวัดที่ใกล้เคียง พร้อมด้วยเจ้าคณะ และข้าราชการชาวบ้านในจังหวัดและตำบลนั้น ๆ มาคอยรับเสด็จแห่งละมาก ๆ ตรัสปราศรัยและประทานพรแก่ผู้มาเฝ้าโดยควรแก่เวลา ถ้าที่สถานีรถไฟหยุดนาน ก็เสด็จลงประทาน

โอกาสให้ได้เฝ้าใกล้ ๆ ประทานพระโอวาทและประทานพรแก่ผู้มาเฝ้าเหล่านั้น ฯ เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง และผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ ข้าหลวง ธรรมการ โดยมากมารับเสด็จและตามส่งเสด็จตลอดเขตของตน เช่นเสด็จในคราวก่อน ฯ

ที่ *จังหวัดพิจิตร สถานีท่าพ่อ* มีผู้มาคอยรับเสด็จมาก ทั้งพระสงฆ์และข้าราชการราษฎรมาจากตำบลไกล ๆ และต่างจังหวัดก็มี พระสงฆ์ มี *พระวรญาณมุนี* เจ้าคณะ *จังหวัดพิษณุโลก* และ *พระครูเพชรบูรณ์คณาวสัย* เจ้าคณะ *จังหวัดเพชรบูรณ์* เป็นหัวหน้า ฝ่ายคฤหัสถ์ มี *พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฦาชัย* สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก และ *หม่อมเจ้าทัศโนภาศ* อัยการมณฑล *หลวงชำนาญขบวนสอน* ธรรมการมณฑลพิษณุโลก เป็นหัวหน้า เสด็จลงจากรถไฟ ประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จเหล่านั้นแล้ว เสด็จทรงรถถ่อมา ถึง *วัดท่าพ่อ* เพื่อประทับแรม ที่นั่นมีผู้ตามส่งเสด็จถึงวัดท่าพ่อเป็นอันมาก ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่ตามมาเฝ้านั้นแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้าน ความว่า *พระสงฆ์และชาวบ้านมีหน้าตาแช่มชื่นเบิกบานอยู่ เพราะได้เฝ้าพระองค์ผู้เป็นสมณะ การเห็นสมณะให้เกิดความยินดีเช่นนี้ ควรระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระสงฆ์สาวกของพระองค์ และตั้งใจประพฤติเอาอย่าง เพราะท่านปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ถ้าจะถามตัวเราดูว่า ยินดีด้วยเหตุใด ก็จะรู้สึกได้ว่า เพราะท่านประพฤติดี ทำประโยชน์ที่ควรทำ ชักนำให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ละความชั่ว หวังประโยชน์แก่ประชาชนในที่นั้น ๆ ชื่อว่าเป็นผู้เสด็จมาดี และเมื่อไป ก็ชื่อว่าเสด็จไปดี เพราะได้ระลึกถึงความดีความงามที่ท่านทำไว้ ทั้งได้จำไว้ปฏิบัติ หรือนึกเสียดาย แม้ถึงการที่ได้รับรองเลี้ยงดูท่าน ก็ทำด้วยความเต็มใจ เพราะตนเองรู้สึกว่า ได้บำเพ็ญกุศลเพิ่มพูนกรรมที่ชอบ ประกอบกิจอันเป็นหน้าที่ เมื่อนึกถึงก็สบายใจ การเห็นสมณะจึงชื่อว่าเป็นมงคลอันอุดม ฯ อีกอย่างหนึ่ง การเกิดมาดีและตายไปดี ก็เพราะได้ทำประโยชน์ ผู้มาร้ายไปร้าย ก็เพราะมาล้างผลาญ เช่น บุตรเกิดมาผลาญสกุล ทำให้พ่อแม่ย่อยยับ เมื่อเกิดมาก็ชื่อว่าทำความทุกข์เดือดร้อนให้ เมื่อตายไปแล้ว ก็ยังทิ้งความโทมนัสไว้*

เมื่อระลึกถึงก็ไม่สบายใจ หรือแม้ผู้นับถือพระศาสนา เมื่อมาทำลายของในวัดอันเป็นสมบัติของพระศาสนาดังนี้ ก็ฝังความเสียไว้ ฝ่ายผู้ทำความดีก็ชื่อว่าฝังความดีไว้ให้เขาระลึกถึง ตัวอย่างเช่นการบำรุงบุตรธิดาจนตั้งตัวได้ หรือทำประโยชน์ไว้ในพระศาสนาดังนี้ ก็ชื่อว่าเป็นผู้มาดีและเป็นผู้ไปดี เพราะให้ประโยชน์สำเร็จ และเป็นตัวอย่างที่ให้ระลึกถึงความดีในภายหลัง ฯ จบแล้ว เสด็จขึ้น

พระสงฆ์ทั้งเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวดผู้มารับเสด็จและพระวัดนั้นถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ความว่า การงานที่ทำร่วมกัน จักรักษาและปกครองให้เป็นไปเรียบร้อยเป็นที่น่าเลื่อมใส ก็ต้องช่วยกันให้พร้อมเพรียง ไม่แก่งแย่ง คือต่างคนทำหน้าที่ของตนไม่ให้บกพร่องตามฐานะและสามารถของตน ที่เป็นผู้ใหญ่และผู้น้อย ซึ่งเรียกว่าสามัคคี เมื่อมีความสามัคคี ก็เป็นเหตุมีกำลังมากแม้การใหญ่ก็อาจทำสำเร็จได้ การชักโยงผู้ใหญ่กับผู้น้อยให้สมาคมคบหากันเพื่อเข้าใจกิจการงานกว้างขวาง อันเป็นทางแห่งการพร้อมเพรียง จึงเป็นหลักใหญ่แห่งการคณะ เพราะฉะนั้น เจ้าคณะต้องรู้จักชักโยงลูกคณะ เจ้าวัดต้องรู้จักสมานพระในวัดและชาวบ้านให้กลมเกลียวกัน จะได้เป็นกำลังในพระศาสนา แต่การที่จะให้ชอบพอจะให้มีสามัคคีนั้น เป็นการยาก ถ้าไม่ทำให้เหมาะเป็นธรรม ก็ไม่เป็นไปด้วยดี เช่น คนประจบเพื่อให้ถูกใจเขาต่าง ๆ เกินควร ดังนั้น แม้เขาจะชอบบ้าง ก็คงชอบโดยฐานเห็นผู้ประจบเป็นเลว ไม่ประกอบด้วยนับถือ ถ้าจะมีมัธยัสถ์มากเกินไป ไม่ทำการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ช่วยเหลือในกิจที่ควรช่วย ก็จะกลายเป็นคนปั้นปึ่งวางท่า เป็นคนคับแคบ ไม่มีใครพอใจ ต้องทำให้เป็นสายกลาง ทำให้พอดีพองาม จึงจะเป็นไปได้ดี บางคนแม้มีความปรารถนาดีอยู่ แต่มีเสีย เช่น เป็นคนผลุนผลันตึงตังพลั้งพลาดอยู่ ไม่มีอย่างอื่นเป็นเครื่องทดแทนให้พอ ก็เป็นอันยากที่จะปลูกความนิยมนับถือให้เกิดได้ ถ้ามีคุณสมบัติอย่างอื่น เช่น เป็นคนมีเมตตา ไม่ตระหนี่ มีความเผื่อแผ่ ดังนี้ ก็พอจะแก้ได้บ้าง ฯ การทำดีก็พลอยเป็นศรีแก่พระศาสนา ทำผู้ไม่เคยเลื่อมใสให้เลื่อมใส ทำผู้เลื่อมใส

แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นไม่จืดจาง ในที่สุดประทานพรแล้ว ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านที่ยังคอยเฝ้าอยู่เล็กน้อย แล้วเสด็จกลับที่ประทับ ฯ

มี *พระมา* ถวายหนังสือร้องเรื่องถูกห้ามอุโบสถ ทรงไต่สวนได้ความว่า พระวัดนั้นเองไม่ปรองดองกันด้วยเรื่องเล็กน้อย ที่ต่างคนต่างไม่รู้จักประพฤติ คือฝ่ายพระครูเจ้าวัดไม่รู้จักว่ากล่าวผู้ประพฤติไม่สมควร ฝ่ายพระผู้อยู่ในวัดทำอะไรไม่รู้จักกลมเกลียวกัน พระครูก็พลอยถือเขาถือเราไปด้วย ตรัสสั่งให้ประนีประนอมทำอุโบสถร่วมกัน และตรัสสอนให้รู้จักกลมเกลียวกัน เพื่อเป็นประโยชน์ เป็นกำลังของวัด ถ้าผู้ใดไม่ยอมก็ให้ออกเสียจากวัด ดังปรากฏอยู่ในพระวินิจฉัยและพระดำรัสสั่งแล้ว ฯ ต่อถึงเวลา ๖ นาฬิกา ๑๓ นาที ล. ท. จึงได้ทรงพัก ฯ

๒. วันที่ ๑๖ ก.พ. เช้า มีชาวบ้านนำอาหารมาถวายมาก ทรงรับประเคนแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้าน ความว่า *บ้านนี้ชื่อว่าท่าพ่อ คำว่า พ่อ นั้น น่าจะมาจากล้อหรือเกวียน ซึ่งเป็นเครื่องบรรทุกสิ่งที่เป็นประโยชน์ ร่างกายก็เหมือนกัน ควรจะบรรทุกแต่ของที่เป็นประโยชน์ คือคุณสมบัติ ตั้งใจทำแต่ความดี ไม่ทำชั่ว เกรงกลัวบาปแม้น้อยหนึ่ง สำรวมระวังตัว รู้ว่าอะไรดีทำอย่างนั้น เช่น การทำมาหาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ รักษาการงานที่ถูกไว้ คุณเหล่านี้ควรบรรทุกไว้ในตัว อนึ่ง เมื่อรู้สึกว่าใจน้อมไปในทางชั่ว เช่น สูบฝิ่น ดื่มสุรา และเล่นการพนัน ไม่ควรฝืนใจทำ ควรเป็นคนอดทนทำการงาน ไม่มีประมาทในกิจที่ประกอบ ตัวเราก็เหมือนล้อเกวียนสำหรับบรรทุกคุณความดี จงเพียรทำความดีไว้ แม้ถึงจะตายไปก็ไม่ต้องเสียใจ เพราะได้ใช้ร่างกายให้เป็นประโยชน์สมควรแล้ว*

เสวยเช้าแล้ว เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๐ นาที ก. ท. เสด็จจาก*วัดท่าพ่อ* โดยรถไฟพร้อมด้วยผู้ตามเสด็จ มีพระสงฆ์และข้าราชการราษฎรส่งเสด็จเป็นอันมาก เวลา ๒ นาฬิกา ๒๒ นาที ล. ท. ถึง *สถานีสวรรคโลก* มีข้าราชการชาวบ้านมารับเสด็จที่สถานี และตามส่งถึงพลับพลาเป็นอันมาก ตรัสปราศรัยแก่พวกที่มารับเสด็จและส่งเสด็จ พอควรแก่เวลาแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๔ นาฬิกา ๑๙ นาที ล.ท. เสด็จทอดพระเนตร *วัดสวัสดิการาม* และ*วัดสวรรคาราม* ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งขวาแห่ง *แม่น้ำยม วัดสวัสดิการาม* เป็นวัดที่โทรมมานานแล้ว จนบัดนี้ก็ไม่เจริญขึ้น *วัดสวรรคาราม* ซึ่งเป็นวัดที่ *พระครูสวรรควรนายก* เจ้าคณะจังหวัด เป็นเจ้าอาวาส จัดดีขึ้นกว่าเมื่อก่อน ๓ ปีที่แล้วมา เวลานี้มีพระสงฆ์ ๒๕ รูป ฯ เวลา ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. เสด็จกลับถึงพลับพลา ประทับพักแล้ว เวลา ๗ นาฬิกา ๔๑ นาที ล.ท. เสด็จออก ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้านผู้มาคอยเฝ้าอยู่เต็มหน้าพลับพลา ความว่า

คนเราย่อมปรารถนาความดี ความงาม ความสุขด้วยกันทุกคน แต่เราจะได้ก็ต้องอาศัยประกอบเหตุให้ถูกจึงจะได้ ไม่ใช่ว่าจะสำเร็จได้ด้วยความปรารถนา เหมือนการเดินทาง ถ้าผิดก็ไม่พ้นภัยอันตรายเดือดร้อน ถ้าถูกทางก็ถึงที่ประสงค์ ให้ประโยชน์สำเร็จ ความประพฤติผิดทาง เช่นคิดเห็นไปว่า ทำอย่างนั้นอย่างนี้จะได้ผลที่พึงใจ แต่เป็นการทุจริต กิจนั้นย่อมให้เดือดร้อนในเวลาทำ เพราะตนรู้อยู่ด้วยน้ำใจว่าชั่ว จำจะต้องระวังซ่อนเร้นผู้อื่นด้วยกลัวเขาจะจับได้ ถ้าปิดไม่มิดเพราะความผิดเนื่องด้วยผู้อื่นมีเหตุผลที่เขาจะสาวเอาได้ ก็จะต้องได้รับภัยอันตราย เสียชื่อเสียง เพิ่มความทุกข์ร้อนขึ้นอีก จะไม่ดำเนินไปสู่ความผิด ก็ต้องมีธรรมเป็นหลัก คือมีความละอายแก่ใจ ไม่ฝืนความรู้สึกของตน ตรงกับคำบาลีว่า หิริ ดังนี้ รู้ว่าอะไรชั่ว มีโทษ เป็นความเสียหาย ก็ไม่ทำ เมื่อมีอะไรมาล่อหรือยั่วยวนให้อยากทำ ก็มีสติรั้ง อย่าทำลง ข่มใจไว้ ให้มีความละอาย ความข่มใจนี้เป็นเครื่องรักษาคนไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ฯ

อีกอย่างหนึ่งง ต้องมีความเพียรประกอบการทำมาหากินให้ตั้งตัวได้ ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเป็นอยู่ และต้องเป็นคนอดทนต่อความลำบาก อดทนต่อทุกขเวทนา อดทนต่ออาการหมิ่นประมาทของผู้อื่น มีสติระวังทรัพย์และการงานของตนไม่ให้เสีย ใช้ปัญญาพิจารณาสอดส่องให้รอบคอบ ดังนี้ ก็จะคุ้มครองไม่ให้โทษเกิดขึ้นได้ ฯ ทุกคนมีความรักตัวอยู่ด้วยกัน แต่ประพฤติไม่ถูกทาง ให้มีโทษภัยเกิดขึ้น ก็ชื่อว่าไม่รักตัว เพราะทำชั่วให้ตน เหมือน

ทำให้ผู้อื่นที่ตนชังหรือยิ่งกว่า แม้การเลี้ยงบุตรที่รัก แต่ตามใจเกินไป เด็กได้ใจไม่อยู่ในถ้อยคำ จนเป็นคนเสีย ไม่ได้ตั้งอยู่ในความดี ดังนี้ แม้พ่อแม่จะรักลูกก็เหมือนเป็นศัตรูของลูก เพราะสนับสนุนลูกให้ทำชั่ว ไม่ปราบปราม หาชื่อว่ารักลูกไม่ ต้องเป็นผู้รู้จักประกอบตนให้เป็นผู้พ้นโทษ บริบูรณ์ด้วยกำลังและคุณสมบัติจึงจะจัดว่ารักตน เลี้ยงลูกให้เป็นคนดี รู้จักเชื่อถ้อยคำผู้ใหญ่ไม่กล้าทำชั่ว มีความเกรงกลัวผิด ดังนี้ จึงจะชื่อว่ารักลูก ฯ

อีกอย่างหนึ่ง พึงไม่ประมาทต่อภัย ถึงตนเป็นคนมีกำลังพอเลี้ยงตัวได้ ไม่ประพฤติผิดแล้ว ก็ต้องอาศัยสามัคคีปรองดองกัน ให้มีกำลังมีน้ำใจเผื่อแผ่นับถือการปกครอง ฝ่ายบ้านเมืองที่มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นหัวหน้าจึงจะป้องกันภัยได้ ฯ

ในที่สุดประทานพรแล้ว เสด็จประทับในที่ประชุมพระสงฆ์ มีพระครูสวรรควรนายก เจ้าคณะ จังหวัดสวรรคโลก พระครูธรรมภาณโกศล ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะ จังหวัดสุโขทัย พระครูวิริยโสภิต เจ้าคณะ แขวงวังไม้ขอน พระครูอุดตมะ(๔) เจ้าคณะ แขวงหาดเสี้ยว พระครูวินิตศีลขันธ์ เจ้าคณะ แขวงนครทัยเป็นต้น ถวายดอกไม้ธูปเทียน ตรัสปราศรัยเนื่องด้วยความเป็นไปของพระในถิ่นนั้น ๆ แล้วประทานพระธรรมเทศนา ความว่า พวกเราทั้งหลายมีสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนาถะ บวชอุทิศเฉพาะพระองค์ เป็นการสืบอายุพระศาสนา คือบวชต่อ ๆ กันไป รักษาความดีความงามให้เป็นอยู่ต่อ ๆ กันไป แต่ผู้ที่จะนับว่าเป็นผู้สืบอายุพระศาสนาที่แท้จริงนั้น ต้องเป็นสมณะที่ดี มีความละอายแก่ใจ ไม่ทำชั่วฝืนความรู้สึก คือเป็นผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ มีขันติประกอบประโยชน์ให้สำเร็จ นำพระศาสนาให้ยืดยาวไป จึงจะชื่อว่าเป็นผู้สืบอายุพระศาสนา ถ้าประพฤติไม่ดี ก็ไม่ชื่อว่าเป็นผู้สืบอายุพระศาสนา เพราะว่าทำความเสื่อมเสียมาให้แก่พระศาสนา คนที่ยังไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใส และพาให้คนที่เลื่อมใสแล้วกลับห่างเหิน เห็นพระศาสนาเป็นไม่ดี ดังนี้ กลับเป็นผู้บั่นอายุพระศาสนา พระศาสดาไม่ทรงเห็นประโยชน์ในส่วนพระองค์เป็นใหญ่ สู้พร่าประโยชน์ของพระองค์เพื่อความสุขแก่ผู้อื่น มีพระหฤทัยกว้างขวาง มีพระกรุณา

ปรานีเผื่อแผ่ อดทนประกอบประโยชน์ให้สำเร็จแก่ประชาชน จึงเป็นที่นับถือยิ่งกว่าพระปัจเจกโพธิผู้รู้เฉพาะตน ไม่สามารถทำประโยชน์ให้แพร่หลาย อย่าว่าถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเลย แม้แต่เพียงพระสาวก เช่น พระสารีบุตร พระมหากัสสปะนั้น ถ้าถามใจเราดูก็จะรู้สึกว่าน่าเลื่อมใส น่านับถือมากกว่าพระปัจเจกโพธิ เพราะได้ทราบว่าท่านทำประโยชน์ให้เจริญแพร่หลาย เมื่อความเสียหายจะเกิดหรือเกิดขึ้นแล้ว ก็เอาเป็นธุระแก้ไข เช่น การทำสังคายนาให้พระศาสนาเป็นมายั่งยืน จนพวกเราผู้เกิดในภายหลังได้รู้เห็นและได้รับประโยชน์ นับว่าเราเป็นหนี้บุญคุณพระศาสนาอยู่ เราควรจะช่วยกันเอาธุระปกครองพระศาสนาให้ถาวรสืบไป จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้สืบอายุพระศาสนา ไม่ตระบัดหนี้ท่าน จบแล้ว ตรัสปราศรัย และประทานย่ามและหนังสือแก่พระสงฆ์ที่มาเฝ้าเหล่านั้น แล้วเสด็จขึ้น ฯ

๓. วันที่ ๑๗ ก.พ. เช้า มีชาวบ้านนำสำรับมาถวายเป็นอันมาก เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๑๖ นาที ก.ท. เสด็จบทจรไปโดยทางริมแม่น้ำฝั่งขวา มีพระสงฆ์และข้าราชการชาวบ้านตามเสด็จเป็นอันมาก เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๖ นาที ถึง วัดคุ้งยาง ระยะทาง ๑๒,๕๙๐ ก้าว ฯ มีชาวบ้านนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเป็นอันมาก ประทับเสวยเพลแล้ว เวลาเที่ยง ๑๐ นาที เสด็จออกจากวัดคุ้งยาง ทรงพระดำเนินต่อมา เวลาเที่ยง ๔๒ นาที วัดท่าเกย ระยะทาง ๔,๖๘๐ ก้าว ระยะทางที่เสด็จวันนี้ รวม ๑๗,๒๗๐ ก้าว ฯ มีชาวบ้านมาคอยรับเสด็จหลายร้อยคน ตรัสปราศรัย และเสด็จทอดพระเนตรวัดแล้ว เสด็จขึ้นพลับพลาที่พระครูวิริยโสภิต จัดแต่งรับเสด็จ ฯ

เวลาบ่าย เสด็จลง ประทานปฏิสันถารแก่ราษฎร เวลาค่ำ เสด็จลงชักผ้าป่าของราษฎรแล้ว ประทานธรรมแก่ชาวบ้านผู้มาคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๔๐๐ เศษ ความว่า ผู้รับศีลแล้วควรตั้งใจฟังธรรมอันเป็นคู่กันคนทั้งหลายผู้มาเฝ้าวันนี้ ก็มาด้วยความเคารพนับถือ อันการนับถือเป็นคุณสำคัญ เป็นหลักแห่งการประพฤติธรรม เพราะเป็นเหตุให้มุ่งความดีหวังดี เช่น การยิงเป้าต้องมีศูนย์เป็นที่เล็ง จึงจะชวนให้ยิง ถ้ายิงไปตามบุญตามกรรม ไม่มีที่เล็ง ก็ไม่สนุก การพายเรือก็ต้องมี มุ่งว่าจะไปที่ไหน

จึงจะมีแรงพาย อันความเคารพนับถือนี้ ควรมีแก่คนทุกชั้น อันผู้ไม่มีที่เคารพนับถือ ความประพฤติมักเขว แม้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นยอดแห่งนักปราชญ์ ก็ยังทรงนับถือธรรม เพราะคนอยู่ด้วยไม่มีที่นับถือย่อมไม่สบาย วัตถุที่ควรนับถือนั้นมี ๓ อย่าง คือสกุล การปกครอง พระ-ศาสนา ทรงแสดงโดยพิสดาร จบแล้ว ตรัสปราศรัยเล็กน้อย เวลา ๘ นาฬิกาเศษ ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

๔. วันที่ ๑๘ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๔๐ นาที ก. ท. เสด็จ *วัดตลิ่งชัน* ทอดพระเนตรวัด และทรงนมัสการพระในอุโบสถแล้ว เสด็จต่อไป ถึง*วัดเชิงคีรี* เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๕ นาที ล. ท. ระยะทาง ๖,๑๕๐ ก้าว มีชาวบ้านนำสำรับมาถวายมาก เสวยเพลแล้ว ประทานธรรมอนุโมทนา ความว่า *การที่ท่านทั้งหลายมาทำการต้อนรับต่าง ๆ มีถวายสำรับและช่วยกันตกแต่งสถานที่เหล่านี้ ก็ด้วยความปีติยินดีและทำได้ด้วยมีกำลังกายกำลังทรัพย์ เพราะฉะนั้น ควรรู้จักบำรุงกำลังกายกำลังทรัพย์ไว้ แล้วทรงแสดงวิธีบำรุงกำลังนั้น ๆ และทรงแสดงประโยชน์ของสามัคคี พร้อมทั้งธรรมเครื่องผูกสามัคคี* จบแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ฯ วัดนี้เป็นวัดเก่า ในโบสถ์วิหารมีพระพุทธรูปหล่องาม ๆ หลายองค์ แต่โบสถ์วิหารเล็ก เวลานี้มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป *พระมหาชม* ๔ ประโยค เจ้าคณะหมวด *ตำบลศรีสัชนาลัย (เมืองเก่า)* เป็นเจ้าอาวาส ฯ เวลา ๑ นาฬิกา ๑๕ นาที เสด็จทอดพระเนตรคลองลัดขุดใหม่ ถึงพลับพลาปากคลองขุดใหม่ข้างเหนือ ระยะทาง ๔,๘๔๐ ก้าว ฯ เสด็จคราวก่อนเมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๗ *พระยาสุรบดินทร์-สุรินทรฦาชัย* สมุหเทศาภิบาล และ *พระสวรรคโลกบุรี* ครั้งยังเป็น *พระเกษตร-สงคราม* ผู้ว่าราชการจังหวัด กราบทูลว่า รออันกรมศิลปากรปักขึ้นไว้ ไม่อาจป้องกันกระแสน้ำมิให้เซาะฝั่ง *วัดพระบรมธาตุ* ไม้ที่สอดจีมจากเสารอเข้าไปในดิน กระเทือนเพราะกระแสน้ำพัดถูกเสารอ กลับคุ้ยดินเป็นโพรงไปอีก และได้เชิญเสด็จทอดพระเนตร ท่านสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเห็นว่า ถ้าขุดคลองระบายน้ำทางฟากโน้นเหนือวัดขึ้นไป จักป้องกันได้ แต่จะต้องใช้เงินประมาณหมื่นบาท ยังหาไม่ได้ ถวายแผนที่ทอดพระเนตร

ทรงเห็นชอบด้วย ทรงแนะให้จัดการเรี่ยไรก่อนจำนวนที่ขาด ทรงรับจะขวนขวาย สมุหเทศาภิบาลเรี่ยไรได้ ๖,๐๐๐ บาทเศษ ยังขาดอีก ๔,๕๐๐ บาท ทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต จ่ายรายพระราชกุศลประจำปีในงบประมาณกระทรวงธรรมการ เป็นอันขุดสำเร็จ ฯ ตั้งแต่ขุดแล้ว น้ำแบ่งเดินทางนั้น กระแสน้ำทางแม่น้ำอ่อนลง ตลิ่งวัดไม่พังมาสองหน้าน้ำแล้ว ฯ คลองนี้ยาว ๓๓ เส้น แต่ยังตื้น น้ำไม่ขังอยู่นาน บางทีจะต้องขุดซ่อมอีก ฯ ประทับที่พลับพลา ตรัส *อุปนิสินนกถา* โดยปรารภโบราณวัตถุ พอให้เกิดธรรมสังเวชแก่ผู้ตามเสด็จอยู่ ๑ นาฬิกา ๒๔ นาที แล้วเสด็จกลับ ถึง *วัดท่าเกย* เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. ฯ ระยะทาง ๑๐,๖๕๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๒๑,๖๔๐ ก้าว ฯ

เวลาค่ำ เสด็จลง ประทานธรรมแก่ราษฎรที่มาเฝ้า ทรงแสดงกรรมอันจำแนกให้สัตว์เป็นต่าง ๆ กัน ในที่สุดพระธรรมเทศนา ประทานพรแล้วตรัสปราศรัย และแสดงเหตุอันจะให้การฟังสำเร็จประโยชน์ เวลา ๘ นาฬิกา ๑๖ นาที ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๕. วันที่ ๑๙ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว ประทานพระรูปและ *ย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก* ชั้น ๒ กับหนังสือต่างชนิดแก่ *พระครูวิริยโสภิต* เจ้าอาวาส *วัดท่าเกย* และประทานย่ามสามัญกับหนังสือธรรมแก่พระวัดนั้นผู้ช่วยจัดการรับเสด็จ ๑๐ รูป เวลา ๘ นาฬิกา ๔๕ นาที ก.ท. เสด็จพระดำเนินจาก *วัดท่าเกย* ถึงพลับพลา *วัดน้อย* เวลา ๑๐ นาฬิกา ๒๕ นาที ก.ท. ระยะทาง ๑๐,๙๖๐ ก้าว เสด็จประทับที่พลับพลาวัดน้อย เสวยเพลแล้วเวลา ๑ นาฬิกา ๒ นาที ล.ท. เสด็จทรงพระดำเนินจาก *วัดน้อย* *พระครูอุตตมะ* นำเกวียนมีคนลากมาราว ๗ เล่ม พร้อมด้วยชาวบ้าน *หาดเสี้ยว* ราว ๒๐๐ คน มารับเสด็จที่ *ประตูเมืองเก่า* แต่ไม่โปรดทรงเกวียน ด้วยทรงเห็นว่าไม่จำเป็นที่จะเอาอย่างคนทุพพลภาพ และทำผู้อื่นให้ลำบากโดยมิใช่เหตุ เสด็จ*ถึงเตาทุเรียง* ระยะทาง ๑๑,๒๐๐ ก้าว ประทับพักร้อนที่พลับพลา ๓๐ นาที แล้วเสด็จต่อไป ถึงสะพานสร้างใหม่ *คลองปากล้าว* ซึ่ง *รองอำมาตย์โท ขุนวิเศษชัยสัตย์ นายอำเภอหาดเสี้ยว*[๕] พร้อมด้วย

กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรอำเภอนั้นสร้างขึ้น โดยปรารภการเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในอำเภอหาดเสี้ยวคราวนี้ เสด็จประทับที่ปะรำแล้ว *ขุนวิเศษชัยสัตย์* อ่านรายงานการก่อสร้างสะพาน และทูลเชิญเสด็จ ทรงตัดแพรแถบที่ผูกขวางไว้ กับขอประทานนามสะพานอีกครั้งหนึ่ง มีพระดำรัสตอบ ใจความว่า *การที่ขุนวิเศษชัยสัตย์ พร้อมด้วยข้าราชการและราษฎรชวนกันออกทรัพย์ที่เป็นเงินบ้าง สิ่งของบ้าง ออกกำลังแรงบ้าง สร้างสะพานนี้ขึ้นเป็นของถาวร เพื่อสะดวกแก่การไปมาของประชาชน ด้วยมาปรารภการที่พระองค์เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในอำเภอหาดเสี้ยวนี้ นับว่าได้บำเพ็ญประโยชน์ ๒ ประการ คืออย่างหนึ่งเป็นสาธารณประโยชน์ ให้ความสุขแก่ผู้ไปมายิ่งขึ้น เพราะการไปมาในระหว่างตำบลและบ้านเมืองตลอดถึงประเทศ ยิ่งสะดวกขึ้นได้เพียงใด ก็ทำให้การสมาคมของคนในที่นั้น ๆ อันเนื่องด้วยการทำมาหาเลี้ยงชีพเจริญขึ้นเพียงนั้น การทำสะพานและถนนในทางพระศาสนาท่านจัดว่าเป็นการบำเพ็ญบุญอย่างเลิศประการหนึ่ง เพราะใครจะเดินไปมาเวลาใด ก็ได้ความสุขเวลานั้น เหมือนเราได้บำเพ็ญบุญอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ฯ อีกอย่างหนึ่ง สร้างขึ้นด้วยปรารภการที่พระองค์เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในอำเภอนี้ ชื่อว่าเคารพในพระเจ้าแผ่นดินด้วย พระองค์ก็เป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง และชื่อว่าเคารพต่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย เพราะพระองค์เป็นหัวหน้าพระสงฆ์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระพุทธเจ้า นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรผู้ช่วยกันสร้างสะพานนี้ ชื่อว่าได้ทำหน้าที่ของผู้มีกตัญญูกตเวทีที่ทางพระศาสนานิยม ฯ* ในที่สุดประทานพรแล้ว เสด็จตัดแพรแถบและทรงดึงสายสิญจน์เปิดผ้าแพร อันปิดป้ายชื่อสะพาน ซึ่งประทานให้ไว้ว่า "*สะพานชีเจ้าจาริก*" เสด็จข้ามสะพานพร้อมด้วยผู้ตามเสด็จ พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลคาถา และข้าราชการชาวบ้านร้องไชโย มีปี่พาทย์ประโคม ฯ เสด็จถึง *วัดโพไทร* ตำบลหาดเสี้ยว เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. ระยะทางนับแต่เตาทุเรียงมา ๙,๗๕๐ ก้าว ระยะทางที่เสด็จวันนี้รวม ๓๑,๙๑๐ ก้าว ฯ

เวลา ๘ นาฬิกา ๘ นาที ล.ท. เสด็จประทานธรรมแก่ราษฎรที่มาคอย

เฝ้าอยู่ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ความว่า อันคนพวกเดียวกัน มีกำเนิดอันเดียวกัน เป็นไทยด้วยกัน แม้จะต่างกันโดยเป็นพระสงฆ์บ้าง คฤหัสถ์บ้าง เป็นเจ้านายบ้าง ข้าราชการบ้าง ราษฎรบ้าง มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน แต่พร้อมกันทำหน้าที่ของตน จึงจะมีความเจริญเป็นสุขสบาย เหมือนร่างกายอันมีส่วนอวัยวะต่าง ๆ ทำหน้าที่นั้น ๆ เช่น มีหัว มีตัว มีมือ มีเท้า มีตา หู จมูก ปาก หรือส่วนหนึ่งที่เป็นภายใน มีปอด หัวใจ ตับ ไต กระเพาะ และลำไส้เป็นต้น ล้วนต้องทำหน้าที่ของตน พร้อมเพรียงกันจึงจะมีความสุข ถ้าส่วนใดขาดไม่ทำหน้าที่เสียสักอย่างหนึ่งแล้ว ก็จะไม่สบาย เจ็บไข้ได้ทุกขเวทนา หรือเป็นอยู่ไม่ได้ อันคนเราทุกชั้น ทั้งสูงและต่ำเป็นอยู่เนื่องกัน ต้องอาศัยกันและกัน ถ้าไม่พร้อมเพรียงกันทำหน้าที่ ก็จะมีความเดือดร้อน ต่างต้องทำหน้าที่ของตน เช่น พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงสอดส่องดูแลสุขและทุกข์ของราษฎร ข้าราชการต้องทำงานซื่อตรงสุจริต ไม่ใช้อำนาจในทางผิด คิดให้ราษฎรได้รับประโยชน์และความสุข เป็นผู้ต่างพระเนตรพระกรรณของพระเจ้าแผ่นดินจริง ๆ ราษฎรก็ตั้งใจทำมาหาเลี้ยงชีพ ไม่เกะกะล่วงกฎหมาย พระสงฆ์ก็เรียนธรรมวินัย ปฏิบัติชอบ และสั่งสอนเขา พระเจ้าแผ่นดินเปรียบเหมือนศีรษะ ผู้อื่นเปรียบเหมือนร่างกาย อวัยวะนั้น ๆ น้อยบ้าง ใหญ่บ้าง ต่างต้องอาศัยกัน ต้องพร้อมใจกันทำหน้าที่จึงจะมีความสุข ฯ จบแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา ๔๘ นาที ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๖. วันที่ ๒๐ ก.พ. เช้า เสด็จบิณฑบาต เสวยเช้าแล้ว ประทับพัก เสวยเพลแล้ว มีการ *บายศรี* คือชาวบ้านอำเภอหาดเสี้ยวนั้น นำเครื่องสักการะและข้าวสาร ข้าวเกรียบว่าว ขนมนางเล็ด มาพร้อมกันทุกคนแล้ว มีหัวหน้า ๒ คน กล่าวคำถวายพระพรมีประการเป็นอันมาก คล้ายการ ทำขวัญนาค และกล่าวคำขอขมา จบแล้ว ถวายเครื่องสักการะนั้น ๆ แต่ไม่มีการเวียนเทียน ธรรมเนียมนี้ที่จะเสื่อมสูญไปเสียนาน จึงไม่มีใครทำเป็น ตรัสประทานพรแก่เขา และอนุโมทนาแล้ว ตรัสเล่า *วิธีบายศรี* ที่ใช้กันในกรุงให้ฟังแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๒ นาฬิกา ๓๕ นาที ล.ท. เสด็จทอดพระเนตร วัดหาดสูง วัดนี้มีพระ ๗ รูป เจ้าอาวาสชื่อ *ธัมมา* แล้วเสด็จทอดพระเนตร วัดนนทาราม

วัดนี้สร้างใหม่ มีพระ ๒ รูป *พระพ่วง* พรรษา ๙ อายุ ๔๓ เป็นผู้รั้งวัด แล้วเสด็จต่อไป ถึง *วัดป่างิ้ว* ทางจาก *วัดโพไทร* มา ๗,๑๐๐ ก้าว โปรดประทานสายสิญจน์แก่พวกเด็ก ๆ ที่ตามส่งเสด็จ และมารับเสด็จที่นั่นแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ตรัสแก่ *พระธรรมธราจารย์* ว่า วัดในอำเภอนี้ไม่ค่อยจะมีวิสุงคาม วัดนี้มีทำเลดี ทั้งตั้งอยู่ในที่ห่างจากวัดที่มีวิสุงคาม ควรขอพระราชทานวิสุงคามได้ แล้วเสด็จกลับโดยทางชลมารค ล่องน้ำ เวลา ๕ นาฬิกา ๔๕ นาที ล. ท. ถึงท่าหน้า*วัดโพไทร* เสด็จขึ้น ฯ

เวลาค่ำ เสด็จออกประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ความว่า *การที่ทำร่วมกัน ต้องอาศัยความพร้อมเพรียง และมีหัวหน้าชักนำ เช่น การรบกัน ก็ต้องมีผู้สั่งการ จึงจะทำให้สำเร็จด้วยดี ถ้าไม่มีหัวหน้า ย่อมทำไม่พรักพร้อมกัน หรือไม่พ้นความหวาดหวั่น เพราะฉะนั้น การที่สำคัญ จึงจะต้องมีผู้ฉลาดสามารถเป็นหัวหน้า ให้ผู้น้อยมีมุ่งที่จะทำหน้าที่ให้พร้อมกัน ทรงยกธชัคคสูตรมาอธิบาย โดยความว่า สมเด็จอมรินทราธิราชตรัสให้ดูธงของพระองค์ จะได้มีใจมั่นไม่หวั่นต่ออันตราย หรือไม่ฉะนั้นให้ดูธงของท้าวปชาบดี ท้าววรุณ ท้าวอีสาน ผู้เป็นแม่ทัพรอง ๆ ลงไป ก็จะเป็นผู้ไม่ครั่นคร้ามต่อพวกอสูรผู้เป็นข้าศึก ฯ การรักษาพระศาสนาก็เหมือนกัน จำต้องมีหัวหน้าเป็นที่มุ่งที่อาศัย การทำกิจจึงจะเป็นไปด้วยดี และหัวหน้าก็มีเป็นชั้น ๆ ดุจกัน อันผู้น้อยจะพึงมุ่งขึ้นมาโดยลำดับ ฯ* จบแล้ว ประทานของแจก คือย่ามและพัด หนังสือต่างชั้นต่างชนิดแก่เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด เจ้าอาวาส ตลอดถึงพระอันดับโดยควรแก่ฐานานุรูปแล้ว เสด็จประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้านผู้มาคอยเฝ้าอยู่เต็มลานวัดดังวันก่อน ทรงแสดงกรณียธรรม ๒ ประการ จบแล้ว ตรัสปราศรัยเป็น *อุปนิสินนกถา* เล็กน้อย เวลาประมาณ ๘ นาฬิกา ๕๐ นาที ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

๗. วันที่ ๒๑ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๑๙ นาที ก. ท. เสด็จ *วัดเวียงชัย* ซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายแห่ง *แม่น้ำยม* ระยะทาง ๓,๗๒๐ ก้าว ชาวบ้านถวายสำรับแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงกัลยาณธรรม จบแล้ว เสด็จขึ้นเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญ และตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้าน จนเวลา

๒ นาฬิกา ๒ นาที ล.ท. เสด็จ *วัดคูหา* ระยะทาง ๓,๐๐๐ ก้าว เสด็จทอดพระเนตรวัด และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ชาวบ้าน จบประทานพรแล้ว เสด็จกลับถึง *วัดโพไทร* เวลา ๔ นาฬิกา ๕๕ นาที ล.ท. ระยะทาง ๖,๐๔๐ ก้าว ระยะทางที่เสด็จวันนี้ รวม ๑๒,๗๖๐ ก้าว ฯ ทั้ง ๒ วัดที่เสด็จวันนี้ มีพระวัดละ ๓–๔ รูป เป็นวัดสามัญ ไม่มีอะไรที่ควรกล่าวถึง ฯ

เวลา ๘ นาฬิกา ๓ นาที ล.ท. เสด็จลงประชุมสงฆ์ผู้ตามเสด็จสวดมนต์ ทำน้ำมนต์ แล้วประทานธรรมแก่ชาวบ้าน ทรงแสดงฆราวาสธรรมจบแล้ว ประทานเหรียญและหนังสือผ้าเช็ดหน้าแก่พวกกรมการอำเภอและชาวบ้านผู้ช่วยจัดการรับเสด็จโดยฐานานุรูปแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๒๓ นาที ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๘. วันที่ ๒๒ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว ประทานพระรูปแก่ *พระครูอุตตมะ* และ *ขุนวิเศษชัยสัตย์* นายอำเภอหาดเสี้ยว เวลา ๘ นาฬิกา ๓๖ นาที ก.ท. เสด็จกลับจาก *วัดโพไทร* หาดเสี้ยว ถึง *เตาทุเรียง* เวลา ๑๐ นาฬิกา ก.ท. ระยะทาง ๘,๒๐๐ ก้าว ชาวบ้านหาดเสี้ยวนำสำรับมาถวายเป็นอันมาก ประทับที่ปะรำ เสวยเพลแล้ว เสด็จทอดพระเนตรเตาทุเรียง ตรัสปราศรัยและประทานพรแก่ผู้ที่มาเลี้ยงพระ และผู้ที่ตามส่งเสด็จที่นั่น เวลา ๒ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. เสด็จพระดำเนินต่อมา ทอดพระเนตรเตาเผาถ้วยชาม เช่นเตาทุเรียงอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งพบใหม่ ณ *ตำบลป่ายาง* เตานี้ใหญ่มาก แต่ลวดลายและเนื้อชามดูไม่สู้ดีเหมือนที่เตาทุเรียง เสด็จจากเตาเผาถ้วยชามแล้ว เสด็จทอดพระเนตร*แก่งหลวง* และเสด็จต่อมา ถึงพลับพลา *วัดน้อย* เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. ระยะทาง ๑๓,๕๐๐ ก้าว ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่มาคอยรับเสด็จแล้ว เวลาย่ำค่ำ เสด็จ *วัดพระบรมธาตุ เมืองสวรรคโลกเก่า* ทางจากพลับพลา ๑,๘๐๐ ก้าว ทรงนมัสการ และทำวัตรที่พระวิหารหน้าพระบรมธาตุแล้ว เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลา ๘ นาฬิกา ๒๐ นาที เสด็จขึ้น ฯ ระยะทางที่เสด็จวันนี้ รวม ๒๕,๓๐๐ ก้าว ฯ

หมายเหตุเฉพาะ *อำเภอหาดเสี้ยว* ฯ วัดที่ได้ทอดพระเนตรในอำเภอนี้

นอกจาก *วัดโพไทร* เป็นวัดที่ยังไม่มีโบสถ์บ้าง มีแล้วยังไม่ได้ผูกพัทธสีมาบ้าง มีเสนาสนะ ฝากระดานมุงกระเบื้อง และภูมิฐานกว้างสะอาด แต่มีพระน้อย ไม่ค่อยครบคณะสงฆ์ ฯ

คนในอำเภอนี้ มีความประพฤติกลมเกลียวกันดี ทั้งฝ่ายวัดและฝ่ายบ้าน ฯ การหาเลี้ยงชีพ ผู้ชายทำไม้และทำนา ผู้หญิงปั่นฝ้ายทอผ้ายกดอกลวดลายอย่างหยาบ ๆได้หลายอย่าง ทำทั้งผ้านุ่งผ้าห่ม ชาวบ้านนั้นใช้ผ้าที่ทอในอำเภอนั้นโดยมาก ข้าราชการบางท่านใช้ผ้าทอที่นั่นตัดเสื้อนอกก็มี น่าจะบำรุงการทอผ้าให้ดีขึ้น ฯ

๙. วันที่ ๒๓ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๒๔ นาที ก. ท. เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานในเมืองเก่า คือ *วัดช้างล้อม* และ *วัดพระเจดีย์ ๗ แถว* เสวยเพลที่ในเมืองเก่านั้น แล้วเสด็จทอดพระเนตร *วัดนางพระยา* และ *หลักเมือง* แล้วเสด็จกลับ ผ่านพระราชฐานเก่ามาถึงพลับพลา เวลา ๑ นาฬิกา ล. ท. ระยะทาง ๗,๒๕๐ ก้าว ฯ

เวลา ๔ นาฬิกา ๔๕ นาที ล. ท. เสด็จ *วัดพระบรมธาตุ* ทอดพระเนตรตลิ่งบริเวณพระบรมธาตุ ซึ่งเป็นที่ถูกน้ำเซาะ ทอดพระเนตรและทรงบูชาพระบรมธาตุแล้ว เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลา ๖ นาฬิกา ๑๕ นาที เสด็จขึ้น ฯ

๑๐. วันที่ ๒๔ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๑๖ นาที ก. ท. เสด็จทอดพระเนตร *วัดเขาอินทร์* อีกอย่างเรียก *วัดไตรภูมิป่าแก้ว* เป็นวัดร้าง ระยะทาง ๓,๘๗๐ ก้าว เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลา ๑๑ นาฬิกา ก. ท. ฯ เวลาเย็น เสด็จลงหน้ามุขพลับพลา ประทานปฏิสันถารแก่ราษฎรผู้มาเฝ้าจากตำบลต่าง ๆ จนเวลา ๘ นาฬิกา ๓๐ นาที ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

๑๑. วันที่ ๒๕ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เสด็จทำอุโบสถที่ *เรือเป็ด* เหนือที่ผู้ว่าราชการจังหวัดจัดถวาย ซึ่งจอดอยู่กลาง *แม่น้ำยม* หน้าพลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ฯ

เวลา ๔ นาฬิกา ๑๖ นาที ล. ท. เสด็จประทานปฏิสันถารแก่ราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่หน้าพลับพลาแล้ว เสด็จ *วัดพระบรมธาตุ* ทรงบูชาพระบรมธาตุแล้วทำวัตร ประทานพระธรรมเทศนาเนื่องใน *พิธีมาฆบูชา* ปรารภวัน

มาฆบูชาแล้ว ทรงแสดงพุทธประวัติโดยย่อพร้อมด้วยจาตุรงคสันนิบาต และทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดมนต์ ทำน้ำมนต์ และโปรดให้พนักงานแจกธูปเทียน ทรงนำพระสงฆ์และคฤหัสถ์บูชาพระ และเวียนเทียนพระบรมธาตุ ๓ รอบแล้ว ตรัสให้แจกสายสิญจน์และน้ำมนต์ ทรงผูกสายสิญจน์ประทานแก่ผู้ตามเสด็จและราษฎรแล้ว เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลา ๗ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เมื่อเสด็จคราวก่อน ทรงทราบว่าถึงหน้าเทศกาล ชาวเมืองนี้พากันไปนมัสการเจดียสถานอื่น เป็นต้นว่า *พระแท่นศิลาอาสน์* ตรัสว่า *พระบรมธาตุ* ของเมืองนี้เป็นเจดียสถานอันสำคัญแห่งหนึ่ง ไม่น่าชาวเมืองนี้จะไปนมัสการเจดียสถานอื่น สถานที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ คนมานมัสการจักไม่อัตคัดด้วยน้ำเหมือนในที่อื่น โบราณวัตถุก็มีให้ดู ภูเขาก็มีให้ขึ้น เป็นที่อาจชักคนต่างเมืองมานมัสการด้วยก็ได้ โปรดให้ *พระครูวิริยโสภิต* คิดจัดตั้งเทศกาลไหว้พระประจำปีขึ้นที่ *วัดพระบรมธาตุ* พระครูได้จัดขึ้นตามรับสั่ง ตั้งมาได้ ๓ ปีแล้ว คราวนี้เป็นที่ ๔ ฯ ปีนี้คนมามากเต็มลานวัด นับว่าตั้งติด เห็นได้ว่าจะจำเริญต่อไป คนต่างเมืองมาเป็นอันมากจนอาหารในร้านไม่ใคร่จะพอขาย ฯ เสด็จคราวนี้ประจวบกับเทศกาล มีคนมาฟังเทศนาและสมทบเดินเทียนด้วยเป็นอันมาก ฯ

๑๒. วันที่ ๒๖ ก.พ. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา ๒๕ นาที ก.ท. เสด็จจากพลับพลา *วัดน้อย* เมืองสวรรคโลกเก่า ถึง *วัดตลิ่งชัน* ระยะทาง ๕,๑๒๐ ก้าว ประทับเสวยเพล ประทานธรรมแก่ราษฎรผู้นำสำรับมาถวาย *ทรงแสดงอานิสงส์แห่งการปฏิสันถารและการบริจาคทาน รักษาศีล ปฏิบัติธรรม ว่าเป็นเหตุแห่งความเจริญประโยชน์สุขที่ต้องประสงค์* และ *ทรงแสดงโทษแห่งการที่ประพฤติตรงกันข้ามว่าให้ผลเป็นทุกข์ แล้วทรงแสดงพรหมวิหาร อันเป็นต้นเค้าแห่งความดี ซึ่งจัดว่าเป็นภาวนา* จบแล้ว ประทานย่ามตราชั้น ๓ แก่ *พระสมุห์รอด* เจ้าอาวาส *วัดตลิ่งชัน* และโปรดให้ประทานหนังสือแจกแก่พระที่วัดนี้ทั่วกัน เวลา ๑ นาฬิกา ๒ นาที เสด็จจากวัดตลิ่งชันถึงพลับพลาจังหวัดสวรรคโลก เวลา ๔ นาฬิกา ๑๘ นาที ล.ท. ระยะทาง

๒๕,๙๕๐ ก้าว ฯ รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๓,๑๐๗๐ ก้าว ฯ

ตามทางที่เสด็จ ทั้งเที่ยวเสด็จไปและเที่ยวเสด็จกลับ ชาวบ้านที่อยู่ใกล้ทาง ได้ออกมาตั้งที่บูชารับเสด็จตลอดทาง ตรัสปราศรัย และประทานพรแก่เขาตลอดมา ฯ

เวลา ๘ นาฬิกา ล.ท. เสด็จออก ประทานปฏิสันถาร และประทานธรรมแก่ราษฎรผู้มาเฝ้า *เบื้องต้นทรงปรารภเมืองนี้อันชื่อว่าสวรรคโลก หมายเอาพิภพของเทวดา และคนผู้อยู่ในเมืองนี้ ก็เป็นดุจเทวดา ควรจะประพฤติตนเอาอย่างเทวดา คือประพฤติธรรมของเทวดา แล้วทรงแสดงเทวธรรม ๕ ประการ คือ ศรัทธา ศีล พาหุสัจจะ จาคะ ปัญญา ว่าเป็นหลักแห่งการประพฤติของเทวดา อันคนเมืองนี้ ถ้าจะประพฤติอะไรไม่เป็นธรรม คือประกอบด้วยทุจริต ผิดธรรมของเทวดา ก็ควรจะละอายแก่ใจ และควรตั้งใจประพฤติตนให้เป็นคนมีศรัทธา เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่น เชื่อกรรม เชื่อผล เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ไม่เชื่อในสิ่งที่ผิดที่ไร้เหตุ เชื่อด้วยลำพังอธิโมกข์ คือน้อมใจไปตาม อาจทำให้เสียก็ได้ ฯ ให้เป็นคนมีศีล รักษากายวาจาเรียบร้อย เว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่น ให้ความไม่มีภัยไม่มีเวรแก่ผู้อยู่ร่วมกัน ฯ ให้เป็นคนสนใจฟัง เพราะผู้ตั้งใจฟังย่อมได้ความรู้ ความคิดของบัณฑิตเป็นบรรทัดนำความประพฤติของตนให้ตรง ฯ ให้เป็นผู้รู้จักบริจาคเผื่อแผ่ ไม่เห็นแก่ตัวส่วนเดียว เพราะคนอยู่ด้วยกัน ถ้าคิดแต่ได้ส่วนตัวอย่างเดียว ย่อมไม่ได้ความเจริญ แต่ผู้ให้พึงรู้จักประมาณ ไม่ให้จนถึงตนต้องขาดแคลน และไม่สุรุ่ยสุร่าย ฯ ให้เป็นคนมีปัญญา รู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ แล้วหลีกจากโทษเสีย ฯ ผู้เป็นเทวดา แม้เมื่อยังไม่ไปเกิดเป็นเทวดาก็ประพฤติเช่นนั้น ไปเกิดเป็นเทวดาแล้วก็ประพฤติเช่นนั้น จึงครองความเป็นเทวดาอยู่ได้ และเทวดานั้นเป็นผู้กล้าในการทำประโยชน์ ไม่กล้าในการทำทุจริต อันชนผู้อยู่ในเมืองสวรรคโลก ก็ดุจว่าเป็นเทวดา ควรประพฤติธรรมของเทวดา จึงจะสมแก่ความเป็นชนชาวเมืองนี้ ฯ* จบแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๑๓. วันที่ ๒๗ ก.พ. เสวยเพลแล้ว ประทานพระรูปแก่ พระยา-

สุรินทรภักดีศรีไผทสมันต์ ผู้ว่าราชการจังหวัด และข้าราชการบางท่านที่ได้รับเสด็จและตามส่งเสด็จหลายคราว ประทานเหรียญและผ้าเช็ดหน้าแก่ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พนักงานเจ้าหน้าที่ แล้วประทานปฏิสันถารแก่ผู้ที่มาคอยเฝ้าอยู่ จนเวลา ๑ นาฬิกา ๔๗ นาที ล.ท. เสด็จจากพลับพลาสวรรคโลกมาสถานีรถไฟ มีผู้ตามส่งเสด็จทั้งพระสงฆ์และข้าราชการราษฎรเต็มลานสถานี ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่มาส่งเสด็จพอควรแล้ว เสด็จขึ้นรถไฟพร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ มีผู้มารับเสด็จจากจังหวัดอุตรดิตถ์ และอำเภอพิชัย อำเภอตรอนก็มี ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จอำเภอตรอน จังหวัดอุตรดิตถ์

เวลา ๒ นาฬิกา ๑๐ นาที ล.ท. (แห่งวันที่ ๒๗ ก.พ.) รถไฟออกจาก *สถานีสวรรคโลก* ถึง *บ้านดารา* จังหวัดอุตรดิตถ์ เวลา ๓ นาฬิกา ๗ นาที ล.ท. เสด็จลง ประทานปฏิสันถารและของแจกแก่ผู้ที่มาเฝ้า ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เวลา ๔ นาฬิกา ๓๔ นาที ล.ท. เสด็จขึ้นรถไฟ ออกจากสถานีบ้านดาราไป เวลา ๑๓ นาที ถึง *สถานีท่าสัก* มีพระสงฆ์และข้าราชการชาวบ้านมารับเสด็จเป็นอันมาก ตรัสประทานปฏิสันถารแล้ว เสด็จจากสถานีถึง *วัดหาดสองแคว* เวลา ๖ นาฬิกา ๕ นาที ล.ท. ระยะทาง ๗,๐๔๐ ก้าว มีพระสงฆ์และข้าราชการชาวบ้านมารับเสด็จประมาณ ๗๐๐ คน โปรดประทานธรรมแก่ชาวบ้านเหล่านั้น *เบื้องต้นทรงปรารภการฟังธรรม ให้รู้จักกำหนดใจความเพื่อเข้าใจ และประพฤติให้สำเร็จประโยชน์ แล้วทรงแสดงเหตุแห่งความจำเป็นที่บุคคลจะต้องเป็นผู้มีกตัญญูกตเวที และเป็นบุพพการีของเขา* จบแล้ว ประทานปฏิสันถารเล็กน้อย เวลา ๖ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. เสด็จขึ้นศาลาการเปรียญ ซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับแรม ฯ

๑๔. วันที่ ๒๘ ก.พ. เช้า เสด็จลง ทรงผูกข้อมือเด็ก มีชาวบ้านมาทำบุญมาก เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๓ นาที ก.ท. เสด็จทอดพระเนตร *วัดกลิงคราช* ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับวัดหาดสองแคว แล้วเสด็จทอดพระเนตร *วัดบ้านแก่ง* ระยะทาง ๔,๑๓๐ ก้าว มีชาวบ้านนำสำรับมาถวายและคอย

เฝ้าอยู่เต็มลานวัด ทรงผูกข้อมือเด็ก และเสวยเพลแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ความว่า

ผู้รับศีลแล้วตั้งใจปฏิบัติตามความปฏิญญา ก็ชื่อว่ามีศีล ควรฟังธรรมให้เป็นคู่กัน แล้วทรงแสดงธรรมอันเหมาะแก่ตำบลที่ชื่อว่าบ้านแก่ง ความว่า แก่งนั้น ได้แก่หินที่งอกอยู่กลางแม่น้ำ เป็นเครื่องกั้นทางเรือให้ไปมาลำบาก ผู้ไปมาค้าขายไม่อยากจะพบปะ และการที่จะไปมาต้องเป็นคนฉลาดสามารถจึงจะข้ามไปได้ เหมือนเครื่องติดขัดแก่ความเป็นไปของคนเรา อันอัตภาพของคนก็เหมือนเรือ ที่จะต้องประคับประคองให้ดำเนินไปด้วยสติปัญญาสามารถ จึงจะข้ามแก่งคือข้อติดขัดไปได้

อันแก่งสำคัญของคนก็คือการทำมาหากิน เพราะคนเราจำเป็นจะต้องกินอยู่นุ่งห่ม ถ้าไม่มีกินอยู่นุ่งห่มก็จะเป็นเหตุให้กระวนกระวาย จนถึงลักฉ้อแย่งชิงของเขามาบริโภคหรือประพฤติทุจริตอย่างอื่น แต่เหตุที่ทำนั้นเป็นเหตุเสียหายที่จะให้ความเป็นไปไม่ตลอด คือถูกเวรตอบหรืออาชญาแผ่นดิน ดังนี้ ชื่อว่าติดแก่งเป็นไปไม่ตลอด

เมื่อรู้ดังนี้ก็ควรบำรุงกำลัง คือ ระวังอย่าให้มีโรค เช่น รู้จักประมาณในการบริโภค รู้จักรักษาอิริยาบถ รู้จักรักษาธาตุ รู้จักเว้นของที่ไม่สบาย เสพของที่สบาย เมื่อรู้จักบำรุงร่างกายอยู่ฉะนี้ ก็จะเป็นคนมีกำลังปราศจากโรค ถึงจะทรุดโทรมลงก็คงเป็นไปตามวัย แต่กำลังนั้น เพียงกำลังร่างกายก็ยังไม่พอ เพราะการที่ทำให้เกิดผลไพบูลย์ได้ต้องอาศัยความคิด เพราะฉะนั้น จะต้องรู้จักจำและรู้จักคิด หาเหตุผลที่ควรจะทำควรจะคิดให้ได้ผลดี และไม่ใช่แต่เท่านั้น ยังต้องบำรุงกำลังทรัพย์อีก เพราะกำลังทรัพย์เป็นเครื่องอุดหนุนให้สำเร็จประโยชน์คล่องขึ้น ไม่เหมือนคนขาดทรัพย์ แต่การหาทรัพย์นั้น ถ้าหาด้วยทางทุจริต เช่น ลักหรือรับของโจร ดังนี้ ก็เหมือนเก็บถ่านไฟไว้ในเรือน มีแต่จะร้อนลุกขึ้นให้เป็นอันตราย จะต้องรู้จักแสวงหาในทางที่ชอบ และจะต้องรู้จักรักษา ไม่ควรจะเสียอย่าไปให้เสีย รู้จักบูรณะพัสดุที่คร่ำคร่าไม่ให้เสีย รักษาให้พ้นอันตราย มีทรัพย์ก็เหมือนคนมีมือยาวหากินคล่อง

แต่เมื่อจะมีแต่กำลังกาย กำลังความคิด กำลังทรัพย์เท่านั้น ถ้าไม่มีคนนับถือ ชื่อเสียงเสีย ก็ยากที่จะทำการงานของตัวให้ได้ดี เช่น การค้าขายก็ไม่ค่อยสะดวก จะต้องทำตนให้เป็นที่นับถือของเขา คนที่จะเป็นที่นับถือของเขานั้น ไม่เลือกว่าจะเป็นคนแก่คนหนุ่มหรือเด็ก ถ้ามีคุณความดีแล้ว ก็นับว่าเป็นที่นับถือของเขาได้ ไม่ใช่ว่าแก่แล้วก็จะมีคนนับถือ คนแก่ไม่ดีเขาก็ไม่นับถือ เหมือนพื้นที่ดี แต่ไม่ได้ปลูกต้นไม้ ที่เป็นผลดีก็ไม่เป็นที่นิยม เมื่อทำตนให้เป็นที่นับถือแล้ว ก็ควรหากำลังพวกพ้อง คือรู้จักปฏิบัติตามสังคหวัตถุ

เมื่อมีกำลังกาย กำลังความคิด กำลังทรัพย์ กำลังพวกพ้องบริบูรณ์ดังนี้ ก็จะพาเรือคืออัตภาพของตนให้ดำเนินไปโดยสวัสดี เหมือนคนกับเรือบรรทุกสินค้าพาไปขาย พ้นจากแก่งที่ติดขัดไปได้ แม้บ้านนี้จะไม่มีแก่งจริง แต่ชื่อว่าบ้านแก่ง ก็ควรเป็นที่ระลึกเพื่อปฏิบัติธรรมให้สำเร็จประโยชน์ ฯ

ในที่สุดประทานพร และประทานสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการอำเภอ ซึ่งตั้งอยู่เหนือวัดบ้านแก่งราว ๑๕ เส้น มีกำนัน ผู้ใหญ่บ้านคอยรับเสด็จ ประทานพรแก่ข้าราชการเหล่านั้นแล้ว เสด็จเรือพายม้า ซึ่งผู้ว่าราชการจังหวัดจัดถวายพร้อมด้วยเรือพายม้าบ้าง เรือชะล่าบ้าง ตามเสด็จ ๑๕ ลำ ล่องตามน้ำมา เวลา ๒ นาฬิกา ๑ นาที ล.ท. ถึง *วัดหาดสองแคว* เสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. เสด็จทอดพระเนตร *แควเก่า* ซึ่งอยู่หลังวัดอันเป็นนิมิตให้ชื่อ *ตำบลหาดสองแคว* แต่แควนั้นตื้นจนเกือบเสมอที่อื่น เสด็จกลับแล้ว *พระธรรมธราจารย์*(๖) นำพระในอำเภอตรอนเฝ้า ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านผู้มาคอยเฝ้าอยู่ที่ปะรำแล้ว เสด็จออกพระสงฆ์ มีพระครูวิเชียรปัญญามหามุนี เจ้าคณะจังหวัดอุตรดิตถ์ *พระครูธรรมฐิติวงศ์คีรีเขต* เจ้าคณะแขวงลับแล *พระครูญาณปรีชา* เจ้าคณะ *แขวงบางโพ พระครูรื่น* เจ้าคณะ*แขวงตรอน พระครูเรือง* เจ้าคณะ *แขวงน้ำปาดเป็นต้น* ตรัสถามการคณะสงฆ์แก่เจ้าคณะเหล่านั้น เนื่องด้วยความเป็นไปของพระสงฆ์และกำลังของวัดตำบลนั้น ๆ ในแขวงตรอน ตลอดถึงขนบธรรมเนียมและการเกี่ยวข้อง

กับชาวบ้านแล้ว ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ *ทรงปรารภพระ ๒ อำเภอมีน้อย ควรจะเป็นพระที่แข็งแรง เป็นพระที่ดี สามารถประกอบการพระศาสนา จึงจะชักโยงให้ชาวบ้านนิยมนับถือ ซึ่งจะเป็นเหตุให้พระศาสนาตั้งอยู่เป็นประโยชน์ยั่งยืนต่อไป เพราะตนอุปสมบทอุทิศเฉพาะพระศาสดา ควรตั้งใจทำกิจพระศาสนาให้เต็มเรี่ยวแรง ไม่อ่อนแอ ต่อนี้ทรงแสดงคุณอันเป็นเครื่องประดับของสมณะที่ดี เช่น ให้มีสมณสัญญา และสติ ขันติ เพียร ปัญญา สามัคคี เหมือนที่ทรงแสดงมาแล้วในที่นั้น ๆ* ในที่สุดประทานพรแล้ว ประทานของแจก คือประทานย่ามตราและพัดรอง และหนังสือธรรมต่างชนิดแก่*พระครูเรือง* เจ้าคณะแขวงน้ำปาด และประทานย่ามต่างชั้นและหนังสือธรรมแก่เจ้าอธิการและพระอธิการ ประทานผ้าเช็ดหน้าแก่พระอันดับผู้ที่มาเฝ้า ฯ

เวลา ๖ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. เสด็จประทานธรรมแก่คฤหัสถ์ที่มาคอยเฝ้าอยู่เป็นอันมาก *เบื้องต้นทรงปรารภชื่อตำบลหาดสองแคว แล้วทรงแสดงธรรมประกอบเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจชาวบ้านนี้ ความว่า ทางหรือคลองเป็นที่ไปมาสองทาง มีทางอ้อมหรือทางที่มีอุปสรรคทาง ๑ มีทางที่ไปได้สะดวกห่างจากอันตรายทาง ๑ ผู้ไปมาต้องฉลาดไปทางที่ไปห่างจากอันตรายจึงจะไม่ไร้ประโยชน์ ความเป็นไปของคนเราก็เหมือนกัน ถ้าดำเนินไม่ถูกทาง ก็จะต้องถึงอันตราย ถ้ารู้จักทางอันควรประพฤติ ก็จะให้ความเป็นไปของตนสะดวก ทางสองทางนั้นควรรู้ ดังนี้ คือรู้จักเสพของที่สบาย ๑ เว้นของที่ไม่สบาย ๑ แล้วทรงแสดงโทษของการเสพของไม่สบาย เช่น ดื่มสุรา สูบยาฝิ่นที่ไม่มีเหตุจำเป็น ทรงแสดงคุณของการใช้ในเหตุที่ควร เช่น ใช้เป็นยาแก้โรค เป็นอุทาหรณ์ ความเป็นไปของคนย่อมจะประสบทางสองแควนั้น ถ้ารู้จักว่าแควนั้นตื้น แควนี้ลึก เป็นทางตรง แล้วเลือกดำเนินในทางที่ตรงที่ไม่เขิน ก็จะไปได้สะดวก ฯ อีกอย่างหนึ่ง การคบคน ก็ต้องรู้จักคบ คือคบคนดีหรือคนเสีย ซึ่งนับว่าเป็นทางสองแควเหมือนกัน การคบนั้น เช่น การได้กันเป็นสามีภรรยา ก็นับว่าคบกัน ถ้าไม่รู้จักเลือก เช่น หญิงได้ชายชั่ว ไม่รู้จักทำมาหากิน ประพฤติเหลวไหลก็ดี ชายได้หญิงชั่วเป็นภรรยาก็ดี ดังนี้ ก็นับว่าเดินไปในทางเขินทางตื้น ได้ความเดือดร้อน ฯ*

อีกอย่างหนึ่ง การสามัคคีและแตกร้าวกัน ก็นับว่าเป็นสองทางที่จะต้องเลือกอีกอย่างหนึ่ง ทางสุจริต ทางทุจริต ทรงแจกเป็นกุศลและอกุศลอย่างละ ๑๐ และทรงแสดงทางที่เศร้าหมองและทางที่บริสุทธิ์ พร้อมด้วยคุณและโทษ เพื่อให้รู้เลือกถือเอาส่วนข้างดี เมื่อรู้จักเลือกแล้ว ความเป็นไปแห่งชีวิตของตนก็จะเป็นไปสะดวกไม่ติดขัด ฯ จบแล้ว ประทานพร และทรงนำพระสงฆ์สวดมนต์ ทำน้ำมนต์ประทานแก่ราษฎรเหล่านั้น ประทานของแจกแก่เจ้าพนักงานผู้จัดการรับเสด็จ ประทานพระรูปแก่ *พระอุตรดิตถ์บุรี* ผู้ว่าราชการจังหวัดอุตรดิตถ์ และ *หลวงตรอนตรีสินธุ์* ประทานเหรียญและหนังสือผ้าเช็ดหน้าตราแก่ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตามสมควรแก่ฐานันดร เวลา ๘ นาฬิกา ๔๐ นาที ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะอำเภอตรอน ฯ ใน *แขวงตรอนนี้* มีวัด ๑๘ วัด โดยมากเป็นแต่สำนักสงฆ์ ไม่ค่อยมีวิสุงคามสีมา มีพระวัดละไม่ค่อยถึง ๑๐ รูป รวมพระทั้งแขวงมีเพียง ๗๐ รูป จัดเป็น ๒ หมวด แต่ส่วนความนิยมนับถือของชาวบ้านนับว่ายังดี ฯ ใน *แขวงน้ำปาด* ได้ทราบว่า มีวัด ๑๕ วัด มีพระวัดละไม่ค่อยครบคณะสงฆ์ ทั้งพระผู้ใหญ่ตั้งแต่พรรษา ๑๐ ขึ้นไปก็มีเพียง ๒ รูป เมื่อในพรรษามีพระเพียง ๔๐ รูป ส่วนการคณะในแขวงนอกนั้นมีแจ้งอยู่ในระยะทางเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ. ศ. ๒๔๕๗ แล้ว ฯ

๑๕. วันที่ ๑ มีนาคม พ. ศ. ๒๔๖๐ เวลา ๖ นาฬิกา ๓๐ นาที ก. ท. เสด็จจาก *วัดหาดสองแคว* โดยทางชลมารค ล่องลงมาตาม *ลำน้ำน่าน* พร้อมด้วยเรือตามเสด็จในขบวนราว ๑๕ ลำ พระสงฆ์และข้าราชการราษฎรตามส่งเสด็จเป็นอันมากทั้งทางเรือและทางบก เวลา ๗ นาฬิกา ๑๖ นาที ก. ท. ถึง *ท่าสัก* เสด็จขึ้นประทับที่สถานีรถไฟ ทรงผูกข้อมือเด็ก และโปรดประทานของแจกแก่ผู้ที่นำข้าวห่อมาถวาย ตรัสประทานปฏิสันถารแก่ผู้ที่ตามมาส่งเสด็จแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา ๒๕ นาที ก. ท. เสด็จขึ้นรถไฟ รถออกจากท่าสัก ระยะทาง ๔๕ นาที ถึง *สถานีพิชัย* มีพระสงฆ์และข้าราชการชาวบ้านใน *อำเภอพิชัย* มารับเสด็จอยู่เต็มหน้าสถานี เสด็จลง ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์แล้ว เสด็จพระดำเนินไป *วัดหน้าพระธาตุ* ระยะทาง

๕,๕๐๐ ก้าว มีผู้ตามส่งเสด็จเป็นอันมาก เสด็จนมัสการพระในวิหารแล้ว ประทานปฏิสันถารแก่ผู้ที่มาเฝ้า และทรงรับประเคนสำรับ เสวยเพลแล้ว พระสงฆ์เจ้าคณะและเจ้าอาวาสในอำเภอพิชัยเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานย่ามและหนังสือแจกแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร *ทรงปรารภความเปลี่ยนแปลงแห่งเมืองพิชัย คือเดิมเคยเป็นเมืองใหญ่ เป็นที่มั่นอยู่หน้าศึก จัดเป็นเมืองโท มีเมืองอื่นขึ้น แต่มาภายหลังความนิยมเปลี่ยนแปลงไปเพราะเหตุนั้น ๆ เช่น ทำเลและสินค้าเคยเห็นว่าดี เป็นที่ชุมนุมใหญ่ กลายเป็นอย่างอื่นไป และย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่อื่น ภายหลังถึงยุบลงเป็นอำเภอ ขึ้นอยู่ในเมืองอื่นอีกฝ่ายหนึ่ง เมืองที่เคยเป็นเมืองน้อยมาภายหลังความนิยมของคนเปลี่ยนแปลงไป ด้วยแม่น้ำเปลี่ยนแปลงหรือทางค้าขายสะดวกกว่ากัน ก็กลับจำเริญเป็นเมืองใหญ่ ทั้ง ๒ นี้ เหตุหากบันดาลให้เป็นไป แม้ความเป็นไปของคนก็เนื่องด้วยเหตุ ควรรู้จักกำหนดเหตุอันเป็นภายในเป็นสำคัญยิ่งกว่า เพราะจะได้ประกอบเหตุอันเป็นเครื่องเจริญ แล้วทรงจำแนกกรรม เพื่อให้รู้จักเลือกประกอบกรรมที่ชอบอนึ่ง เมืองนี้ชื่อว่าเมืองพิชัย สมควรผู้ที่อยู่เมืองนี้จะพึงประกอบกำลังให้ได้ชัยชำนะในโลกทั้ง ๒ คือรู้จักแสวงหาทางอันจะไปในเบื้องหน้า ทรงแสดงสัมปรายิกัตถประโยชน์โดยพิสดาร ให้ทุกคนปฏิบัติเพื่อชนะโลกทั้ง ๒ สมชื่อเมือง* ในที่สุดประทานพร และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จกลับโดยทางเดิม ประทับร้อน ณ *วัดมหาธาตุ* ทอดพระเนตรวัด และทรงปฏิสันถารแก่ผู้ตามมาเฝ้าที่นั้นแล้ว เสด็จพระดำเนินมาสถานีรถไฟ มีพระสงฆ์และข้าราชการชาวบ้านตามส่งเสด็จเป็นอันมาก ฯ

เวลา ๔ นาฬิกา ล.ท. เสด็จขึ้นรถไฟ ออกจาก *สถานีพิชัย* ฯ ถึง *สถานีพิษณุโลก* เวลา ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. พระสงฆ์และข้าราชการทหาร พลเรือน ตำรวจภูธร และราษฎรมารับเสด็จเต็มสถานี ตรัสปราศรัยแก่ผู้มารับเสด็จตลอดมา ถึงพลับพลาที่ประทับแรม ประทับพักแล้ว เวลา ๗ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. เสด็จ *วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ* ทรงถวายเครื่องสักการ *พระพุทธชินราช* และโปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จบูชาแล้ว ทรง

ทำวัตรพร้อมด้วยพระสงฆ์ ทั้งผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์จังหวัดนั้น แล้ว
ประทานธรรมแก่ราษฎรผู้มาประชุมฟังอยู่เต็มพระวิหาร *ทรงแสดงอุบาย
อันจะให้ได้อานิสงส์แห่งการฟังธรรมแล้ว ทรงยกพระเมตตาคุณและพระ-
กรุณาคุณของพระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพุทธจริยาบางประการขึ้นแสดงเป็น
อุทาหรณ์ พอเป็นปัจจัยแก่สัมมาปฏิบัติ เพื่อให้ผู้มาอยู่เฉพาะพระพักตร์
พระพุทธปฏิมา น้อมใจระลึกถึงพระคุณและตั้งใจปฏิบัติตามพระพุทธจรรยา
จะได้ทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์ ทั้งฝ่ายศาสนาและฝ่ายบ้านเมือง* ในที่สุด
ประทานพรแล้ว พระสงฆ์สวดมนต์ ทรงทำน้ำมนต์ประทานแก่ชาวบ้าน
ต่อนั้นพระสงฆ์ในจังหวัดพิษณุโลกเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทาน
หนังสือแจกทั่วกันแล้ว เสด็จกลับ ถึงพลับพลา เวลา ๑๐ นาฬิกา ล.ท. ฯ

๑๖. วันที่ ๒ มี.ค. เช้า มีชาวบ้านมาถวายสำรับมาก เสวยเช้าแล้ว
เวลา ๘ นาฬิกา ๔๐ นาที ก.ท. เสด็จ *อำเภอนครป่าหมาก*[๗] จากพลับพลา
ถึงศาลา *โคกช้าง* ระยะทาง ๙,๙๕๐ ก้าว เสด็จประทับพักบนศาลา ตรัส
ปราศรัย และประทานพระโอวาทแก่ชาวบ้านผู้นำภัตตาหารมาถวาย และ
เสวยเพลแล้ว เสด็จต่อไป จากโคกช้าง ถึง *ตำบลชุมแสง* ระยะทาง ๘,๘๙๐ ก้าว
เสด็จประทับพักครู่หนึ่งแล้ว เสด็จต่อไป ถึง *หนองปรือ* ระยะทาง ๖,๐๐๐ ก้าว
ประทับพักอีกครู่หนึ่ง แล้วเสด็จจากหนองปรือต่อไป ถึง *หนองแหวน* *พระ-
สวรรคโลก* ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกมาคอยรับเสด็จที่นี่ เสด็จต่อไป
ถึง *เขาสมอแครง* ระยะทาง ๑๐,๔๒๐ ก้าว มีพระสงฆ์และกรมการอำเภอ
ราษฎรมารับเสด็จเป็นอันมาก ตรัสประทานปฏิสันถารแล้ว เสด็จพระ-
ดำเนินต่อไป ถึงพลับพลา *ตลาดชุม* เวลา ๖ นาฬิกา ๕ นาที ล.ท. ระยะทาง
๖,๓๒๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๔๑,๕๓๐ ก้าว มีพระสงฆ์ ข้าราชการ
ทั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นักเรียน ราษฎรผู้มาเฝ้ารับเสด็จประมาณ ๔๐๐ เศษ
ตรัสปราศรัยแก่ผู้มาเฝ้าเหล่านั้นโดยสมควรแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๘ นาฬิกา ๑๖ นาที ล.ท. เสด็จลงประทานพระธรรมเทศนา
แก่ราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่หน้าพลับพลา *ทรงปรารภความต้อนรับของ
ชาวนครป่าหมาก แล้วทรงแสดงประโยชน์แห่งสามัคคีและพรหมวิหาร ๔*

อันเป็นเครื่องผูกสามัคคี ความว่า คนอยู่เป็นหมู่กันย่อมมีสุขทุกข์เนื่องกัน สมควรประพฤติธรรมสำหรับหมู่ ควรเจริญพรหมวิหาร เว้นจากเบียดเบียน รู้จักนับถือกัน รู้จักทำกิจร่วมกัน การที่ได้มาเฝ้าและฟังธรรมวันนี้ก็จะเป็นประโยชน์ ชื่อว่าเป็นมงคล ต่อนั้นตรัสประทานพร จบแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

๑๗. วันที่ ๓ มี.ค. เช้า เสด็จบิณฑบาต กลับแล้ว เสด็จทอดพระเนตร *วัดตลาดชุม* วัดนี้เป็นวัดเก่า โบสถ์เล็ก ไม่มีหน้าต่าง มีแต่ช่องลมยาว ๆ อย่างแบบโบราณ *พระครูเจ๊ก* เจ้าคณะ *แขวงนครป่าหมาก* เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๑๕ รูป ตรัสแก่ *พระธรรมธราจารย์* ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลกว่า ถ้าชำรุดจะซ่อมแซมใหม่ อย่าให้แก้ ให้รักษาไว้เป็นของเก่า ถ้าทุนที่จะทำขาดเท่าไรจงกราบทูล แล้วเสด็จทอดพระเนตรพระเก่าที่โรงหน้าอุโบสถ พระพุทธรูปองค์หนึ่ง หนักตักราว ๓ ศอก งามมาก ควรจะเป็นพระประธานได้ แต่องค์ชำรุดมาก โปรดให้บูรณะขึ้น และให้ตั้งไว้ในอุโบสถ ค่าซ่อมแซมเท่าไรจะประทานเป็นส่วนพระองค์ เพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ได้เสด็จถึงอำเภอนี้ พระพุทธรูปองค์นี้ เดิมว่าอยู่ที่ *เขาสมอแครง พระครูอนุโยคศาสนกิจ* เป็นผู้เชิญมา ฯ เสด็จกลับพลับพลา ทรงผูกข้อมือเด็กและประทานสายสิญจน์แจกทั่วกัน ชาวบ้านนำสำรับมาถวายเป็นอันมาก ทั้งเช้าทั้งเพล เสวยแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๒ นาฬิกา ๓๕ นาที ล. ท. เสด็จทอดพระเนตร *วัดบึงพร้าว* ระยะทาง ๑๐,๗๐๐ ก้าว เป็นวัดร้าง ไม่มีอะไร นอกจากซากอุโบสถ วิหาร และพระพุทธรูปหักพังเล็กน้อย แล้วเสด็จ *วัดเณรน้อย* ระยะทางจากวัดบึงพร้าว ๒,๕๙๐ ก้าว มีผู้มาคอยรับเสด็จประมาณ ๓๐๐ เศษ ตรัสประทานปฏิสันถารพอควร แล้วประทานพระธรรมเทศนา *ทรงแสดงธรรมดาอันทุกคนต้องการ เช่น รักสุข เกลียดทุกข์ จึงพากันแสวงหาด้วยอุบายต่าง ๆ ดีบ้าง ชั่วบ้าง ตามความเห็นของตน ด้วยคิดว่าจะได้ความสุข เช่นการถือเจ้าถือผี ซึ่งไม่ได้ความสุขจริง ส่วนในพระศาสนาสอนให้รู้จักป้องกันภัยอันตราย ๒ ประการ คืออันตรายภายใน อันตรายภายนอก* จบประทานพร

แล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานหนังสือแจกแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลา ๗ นาฬิกา ล.ท. ระยะทาง ๘,๙๒๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๒๒,๒๑๐ ก้าว ฯ

เวลา ๘ นาฬิกา ๕ นาที ล.ท. เสด็จลง ประทานธรรมแก่ชาวบ้านความว่า *คนเรามีเกิดเป็นเบื้องต้น แล้วก็มีตายในที่สุด เหมือนภาชนะดินที่ทำขึ้นแล้ว ในที่สุดก็แตก อนึ่ง ทรงเปรียบชีวิตด้วยน้ำในหนองหน้าแล้งมีแต่จะแห้งไปถ่ายเดียว เพราะพระอาทิตย์แผดเผา หรือเทียนที่จุดไฟ มีแต่จะหมดไป คนเราก็มีแต่จะตายไปในที่สุดเหมือนกัน แต่ช้าบ้าง เร็วบ้าง เพราะกรรมที่ทำไว้ เหมือนเทียนที่เขาฟั่น มีไส้เล็กบ้าง โตบ้าง ขี้ผึ้งมากบ้างน้อยบ้าง แม้โดยปกติ จุดก็ย่อมหมดช้าเร็วต่างกัน แต่ถ้ารักษาไม่ดี แม้สังขารอันควรจะอยู่นาน ก็กลับจะดับเร็ว ถ้ารักษาตัวดี อายุก็จะเป็นอยู่ได้นานแต่ในที่สุดก็ต้องตาย เมื่อจะเทียบกับสกุลที่สืบต่อกัน ก็จะเห็นได้ว่า ชีวิตของคนหนึ่งย่อมไม่นานเท่าใด กว่า ๘๐ ปีขึ้นไปก็เป็นอย่างมาก พ้นจากนั้นมีน้อยนัก*

แต่การสืบสกุลนั้น ตั้งแต่ทวดมือนุชนสืบกันลงมาจนถึงชั้นหลานชั้นเหลน แม้เพียงนี้ก็จะเห็นได้ว่า ยาวกว่าอายุของคนคนเดียว เพราะฉะนั้นควรจะต้องเห็นสกุลเป็นสำคัญ ที่จะต้องใช้ความพยายามบำรุงรักษาสกุลให้ตั้งอยู่ยั่งยืน ตั้งต้นแต่รู้จักเลี้ยงลูกของตน ให้เป็นคนสามารถดำรงวงศ์สกุลด้วยให้ได้รับการศึกษา รู้จักการงานอันเป็นพื้นบ้านพื้นเมือง และรู้จักศิลปวิทยาอันจะเป็นเครื่องหาเลี้ยงชีพ ดังนี้ สกุลจึงจะตั้งอยู่ยืดยาว เท่ากับการต่ออายุ

แต่สกุลนั้นก็ยังมีความเสื่อมสูญง่ายกว่าชาติ เพราะถ้าลูกหลานว่านเครือไม่ดี ไม่สามารถ ย่อมไม่อาจสืบสกุลไปได้ ถึงแม้ว่าสกุลนั้นจะตั้งอยู่ยืดยาวกว่าอายุของคนคนหนึ่งก็จริง แต่เมื่อเทียบกับชาติแล้ว ย่อมไม่มั่นคงเหมือนชาติ เพราะฉะนั้น ไม่ควรทำใจคับแคบเห็นแก่สกุลเท่านั้น พึงเป็นผู้มีน้ำใจกว้างขวางเผื่อแผ่แก่คนร่วมชาติ และเอาใจช่วยการแผ่นดิน เพื่อรักษาชาติให้ตั้งอยู่ถาวร

แม้ชาติที่ไม่ได้รับความเอาใจใส่บำรุงรักษาและป้องกันของคนร่วมชาติด้วยกันแล้ว อาจตกไปอยู่ใต้อำนาจของชาติอื่นแล้ว ย่อมสาบสูญไปในที่สุด เช่นเดียวกับบุคคลตาย แม้ชาติมีอำนาจปกครองตนเอง ก็ยังต้องถือธรรมเป็นหลัก ไม่อย่างนั้นจักไม่อาจทรงอยู่ได้ จึงเป็นหน้าที่ของทุกคนจะช่วยกันบำรุงพระศาสนา เพื่อรักษาธรรมไว้ ชาติจะได้ตั้งอยู่โดยสวัสดี

เทศนาจบแล้ว ทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และทรงทำน้ำมนต์แจกแก่ผู้ที่มาประชุมในที่นั้น เวลา ๙ นาฬิกา ๒๐ นาที ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๑๘. วันที่ ๔ มี.ค. เช้า เสด็จบิณฑบาต และเสวยแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา ๕๐ นาที ก.ท. เสด็จออกพระสงฆ์อำเภอนครป่าหมาก พระสงฆ์เจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง ตลอดจนถึงเจ้าอาวาส ถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ *ทรงแสดงศีลและอาจาระ พร้อมด้วยวัตรและธรรมอันเป็นคุณของสมณะ คือพึงตั้งอยู่ในสังวร ไม่ประพฤติหยามหยาบ รู้จักรักษามรรยาท เป็นต้นว่า นุ่งห่ม เดิน นั่ง ขบฉัน ให้เรียบร้อย ไม่ลำพอง ปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่า "สีลสมฺปนฺโน" ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล และพึงเอาใจใส่ในกิจวัตร เป็นต้นว่า ปัดกวาดเสนาสนะ ต้อนรับอาคันตุกะ และเมื่อเป็นอาคันตุกะไปสู่ถิ่นของท่าน รู้จักนับถือเจ้าอาวาส ทำอย่างนี้ ชื่อว่า "วตฺตสมฺปนฺโน" ผู้ถึงพร้อมด้วยวัตร และพึงรู้จักอบรมใจของตนด้วยธรรม พึงทำใจให้อยู่ในอำนาจ แล้วทรงแสดงธรรมอันเป็นเครื่องประดับของสมณะคล้ายกับที่ทรงแสดงมาแล้วในที่นั้น ๆ* จบแล้ว ประทานย่ามตราและหนังสือต่างชนิดแก่*พระครูอนุโยคศาสนกิจ* เจ้าคณะรอง *พระครูเจ๊ก* เจ้าคณะแขวงนครป่าหมาก เจ้าคณะหมวด เจ้าอาวาส ตลอดถึงพระอนุจรผู้มาเฝ้าแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เพลแล้ว ประทานของแจกแก่ข้าราชการเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จ และตรัสปราศรัยแก่ผู้มาคอยส่งเสด็จ จนเวลา ๒ นาฬิกา ๒๐ นาที ล.ท. เสด็จจากพลับพลา *บ้านตลาดชุม* ถึง *เขาสมอแครง* ระยะทาง ๕,๔๘๐ ก้าว ผู้ที่ตามส่งเสด็จถึงนี่ประมาณ ๒๐๐ เศษ ประทับพักครู่หนึ่ง ตรัสประทานพร

แก่ผู้มาส่งเสด็จแล้ว เสด็จต่อไป ถึง *วัดดอนทอง* ตำบลชื่อนั้น เวลา ๕ นาฬิกา ๕๐ นาที ล.ท. ระยะทาง ๑๘,๘๘๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๒๔,๓๖๐ ก้าว มีชาวบ้านมารับเสด็จประมาณ ๑๐๐ เศษ

เวลา ๘ นาฬิกา ล.ท. เสด็จประทานธรรมแก่ราษฎร *ทรงปรารภนามตำบลอันชื่อว่าดอนทอง เพื่อจำง่าย อันดอนทองนี้น่าจะหมายเอาว่าเป็นทำเลดี อันจะเป็นประโยชน์ในการทำมาหากิน ทำการเพาะปลูกให้ผล ทรงชักนิยายสาธกมาให้เข้าใจ ความว่า เศรษฐีผู้หนึ่งสั่งลูกไว้เมื่อจวนจะตายว่า ได้ฝังทองไว้ในที่นั้น ๆ ครั้นภายหลังลูกไปขุดหาทอง ไม่พบ ก็เพาะปลูกพืชพันธุ์ที่เป็นประโยชน์ ขุดหาย้ายที่ไปมา ที่ซึ่งพื้นขึ้นปลูกพืชพันธุ์ก็ขยายออกไป ได้ผลจากสิ่งที่ปลูกนั้นมาก ภายหลังจึงลงสันนิษฐานได้ว่า บิดาบอกให้ทองไว้ ย่อมหมายให้ได้ทองด้วยอุบายอันนี้เอง เพราะฉะนั้น ชาวบ้านจึงจะควรที่จะใช้กำลังของตนหาทรัพย์สินให้เกิดขึ้นในที่ของตน เช่น เข้าใจเพาะปลูก ด้วยรู้ว่าที่นี่ควรจะปลูกข้าว ที่นี้ควรปลูกไม้ อย่างไหนจะได้ผลดี ก็ปลูกอย่างนั้น ถ้าพากันทำพร้อมกันมาก ๆ ก็อาจให้เป็นตำบลที่ครึกครื้นใหญ่โตขึ้นได้ ด้วยมีการค้าขายติดต่อกับตำบลอื่น อันการอยู่ในประเทศที่เป็นทำเลดีนี้ เป็นปัจจัยให้ถึงความสุขความเจริญ เหมือนล้อเกวียนที่ได้อาศัยขนข้าวในนามาบ้าน หรือขนเสบียงไปนา ก็ไปได้สะดวกแต่เกวียน ๒ ล้อ ส่วนในพระศาสนาทรงแสดงจักร ๔ เทียบด้วยรถ ๔ ล้อ อันไม่ต้องอาศัยขาทรายค้ำ แล้วทรงอธิบายโดยพิสดาร ทุกคนได้ประกอบการให้เหมาะแก่พื้นที่ รู้จักคบค้าสมาคมกับผู้ที่เป็นบัณฑิต ไม่คบคนพาล ตั้งตนไว้ในคุณสมบัติดังกล่าวแล้ว และอบรมคุณความดีที่มีแล้วไม่ให้เสื่อม ทำความดีให้เจริญขึ้น ดังนี้ ก็จะมีแต่ความเจริญสุข ปราศจากภัยอันตราย ในที่สุดประทานพรแล้ว* ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้าน เวลา ๙ นาฬิกา ๑๓ นาที ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๑๙. วันที่ ๕ มี.ค. เช้า ทรงผูกข้อมือเด็ก และทอดพระเนตรวัด โปรดประทานกัปปิยภัณฑ์เท่าราคา ๕๐ บาท ช่วยในการสร้างศาลาการเปรียญหลังใหม่ ซึ่งจัดเป็นที่ประทับ ฯ วัดนี้ไม่มีโบสถ์ ทั้งเป็นวัดประจำตำบล

ตรัสแก่ *พระธรรมธราจารย์* ว่าน่าจะขวนขวายสร้างโบสถ์ขึ้น และกลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ แล้วขอพระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาก็ได้ ฯ เสวยเพลแล้ว ทรงนำพระสวดมนต์ ทำน้ำมนต์ และประทานธรรมแก่ชาวบ้าน ทรงแสดงความเคารพอันเป็นหลักแห่งความประพฤติ จบแล้ว ประทานพรชาวบ้านพร้อมใจกันเวียนเทียนสมโภช ฯ *การเวียนเทียน* ที่นี่ไม่มีพิธีอะไรนอกจากจุดเทียนติดกระจกต่างแว่นเข้าแล้ว โบกควันและส่งต่อกันเวียนไปไม่มีปี่พาทย์ ในระหว่างเวียนเทียน ทั้งผู้หญิงทั้งผู้ชายช่วยกันโห่ไม่ค่อยขาดเสียง ครบ ๓ รอบแล้ว ดับด้วยใบพลู เป็นเสร็จพิธี ฯ ประทานเหรียญและหนังสือแจกแก่เจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จแล้ว เวลา ๓ นาฬิกา ๔๐ นาที ล.ท. เสด็จจาก *วัดดอนทอง* มีผู้ตามส่งเสด็จตลอดทาง บ้างโห่ร้องเซ็งแซ่มาจนถึงศาลา *กะพี้หมู* ระยะทาง ๑๓,๒๓๐ ก้าว ประทับพักอยู่ครู่หนึ่ง ประทานพรแก่ผู้ที่ตามส่งเสด็จเพียงนี้ แล้วเสด็จต่อไป ถึงวัดพระศรีรัตน-มหาธาตุ เวลา ๘ นาฬิกา ๗ นาที ล.ท. ระยะทาง ๑๖,๘๒๐ ก้าว เสด็จทำวัตรในพระวิหาร *พระพุทธชินราช* พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงอายุของบุคคลว่าไม่ยืนนานสักเพียงไร ควรทำประโยชน์ให้แก่สกุล แก่ชาติ เป็นการสืบอายุ ดังได้ตรัสที่อำเภอนครป่าหมาก จบแล้ว ทรงสวดมนต์ ทำน้ำมนต์ประทานดุจในหนหลังแล้ว เสด็จจากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เวลา ๑๐ นาฬิกา ล.ท. สู่พลับพลาที่ประทับ ฯ ระยะทางที่เสด็จวันนี้รวม ๓๐,๐๕๐ ก้าว ฯ

หมายเหตุเฉพาะ *อำเภอนครป่าหมาก* ฯ แขวงนี้มีวัด ๒๒ วัด ทั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ไม่มีวิสุงคามสีมาโดยมาก มีพระ ๘๕ รูป จัดเป็น ๔ หมวด นับว่าร่วงโรย มีพระวัดละ ๒ รูป ๓ รูปก็มี *วัดตลาดชุม* จัดเป็นอย่างดีของอำเภอนี้ก็มีกุฏีเพียง ๕ หลัง ศาลาการเปรียญ โบสถ์อย่างสามัญ แต่ลานวัดกว้างและมีต้นไม้ใหญ่ ฯ การศึกษา มีโรงเรียนหนังสือไทยเชลยศักดิ์ ๒ โรง นักเรียนราว ๔๐ คน ฯ ชาวบ้านหาเลี้ยงชีพด้วยการกสิกรรมและตัดไม้ขาย ฯ ทางเดินในระหว่างพิษณุโลกไปนครป่าหมาก เป็นทุ่งโดยมาก คือทุ่งนาบ้าง อ้อ-แขมบ้าง นอกจากทุ่งก็เป็นป่าแดง พื้นเป็นทรายรุ่ยเดินยาก ทางจาก *ตลาดชุม* ไป *ดอนทอง* เป็นป่าแดงเกือบตลอดทาง จาก *ดอนทอง* มา *พิษณุโลก* เป็นทุ่งตลอดทาง ฯ

ตอนที่ ๓ เสด็จจังหวัดพิจิตร ตลอดถึงเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๒๐. วันที่ ๖ มี.ค. เวลา ๖ นาฬิกา ๓๔ นาที ก.ท. เสด็จบทจรจากพลับพลาจังหวัดพิษณุโลก ถึงสถานีรถไฟ ระยะทาง ๑,๐๙๐ ก้าว มีผู้ตามส่งเสด็จมาก พระสงฆ์ มี *พระวรญาณมุนี* เจ้าคณะจังหวัด และ *พระครูอนุโยคศาสนกิจ* เจ้าคณะรองเป็นต้น ฝ่ายข้าราชการ มี *พระสวรรคโลกบุรี* ผู้ว่าราชการจังหวัด และ *พระศรีสมัตถการ* ปลัดมณฑลเป็นต้น ตรัสปฏิสันถารและประทานของแจกแก่ข้าราชการผู้จัดการรับเสด็จแล้ว เวลา ๗ นาฬิกา ก.ท. เสด็จขึ้นรถไฟพร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ ออกจาก *สถานีพิษณุโลก* ถึง *สถานีพิจิตร* เวลา ๘ นาฬิกา ๘ นาที ก.ท. มีพระสงฆ์และข้าราชการราษฎรมารับเสด็จเต็มหน้าสถานี *พระมหานายก* ทูลลากลับกรุงเทพ ฯ ณ ที่นี้ เพื่อไปจัดการปลงศพโยมผู้หญิงที่จังหวัดสมุทรสงคราม เสด็จบทจรจากสถานีมา ๘ นาที ถึงพลับพลา ระยะทาง ๑,๐๒๐ ก้าว ชาวบ้านถวายอาหารบิณฑบาต เสวยและทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๓ นาที ก.ท. เสด็จจากพลับพลา ข้ามฟากมา *วัดท่าหลวง* ระยะทาง ๑,๑๓๐ ก้าว ทรงเปิด *โรงเรียนนักธรรม* ที่สร้างใหม่ *พระศรีสิทธิรักษ์* ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่านรายงานถวาย โดยความว่า

พระศรีสิทธิรักษ์ พร้อมด้วยข้าราชการและราษฎร มีศรัทธาสร้างโรงเรียนนักธรรมขึ้น ด้วยทุน ๓,๙๐๐ บาท โดยได้รับความแนะนำของ *พระธรรมทัสสี* และ *พระมหาเม้า* ว่า ที่ *วัดท่าหลวง* ยังไม่มีโรงเรียนนักธรรม ควรจะช่วยกันบำรุงให้มีขึ้น เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาเป็นต้น บัดนี้สำเร็จแล้ว ประจวบกับเวลาเสด็จ จึงมีความยินดีขอเชิญเสด็จเปิดโรงเรียนนี้ เพื่อความเจริญสุขสวัสดีแก่โรงเรียนนักธรรมจังหวัดพิจิตร

จบแล้วมีพระดำรัสตอบ ทรงปรารภการที่ได้ทอดพระเนตรเห็นโรงเรียนนักธรรมเป็นที่พอพระหฤทัย เพราะการศึกษาพระศาสนาในหัวเมืองยังมีน้อยเต็มที ทั้งในจังหวัดนี้ก็พึ่งจะเริ่มขึ้น แต่ก่อนมาการศึกษาที่จัดกันในกรุง

ก็เฉพาะให้เรียนภาษาบาลี จะจัดตั้งในหัวเมืองก็ไม่ติด พึ่งจะมีการสอนธรรม ก็ยังไม่แพร่หลาย การที่จัดโรงเรียนนักธรรม ให้มีการสอนธรรมขึ้น ย่อมเป็นเหตุให้พระศาสนาเจริญ มีผู้รู้ผู้เข้าใจพระศาสนาได้เพียงใด ความประพฤติปฏิบัติย่อมดีงามขึ้นเพียงนั้น แต่นั้นการปกครองก็ย่อมเป็นไปสะดวกตามกัน นับว่าได้ทำประโยชน์แก่พระศาสนา เป็นกิจที่สมควรแท้จริง

ในที่สุดประทานพรเพื่อความสวัสดีแก่โรงเรียนนักธรรมนั้นแล้ว ทรงชักเชือกซึ่งผูกแพรเปิดป้ายนามโรงเรียนออก พระสงฆ์สวดชัยมงคล-คาถา จบแล้ว เสด็จเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญ และทรงผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จเยี่ยมศพ *พระธรรมทัสสี (เอี่ยม)* เจ้าคณะจังหวัด ประทานบังสุกุล และประทานธูปเทียนฝากไว้เผาศพ ฯ

เวลา ๓ นาฬิกา ๕๕ นาที ล.ท. เสด็จออกจาก *วัดท่าหลวง* มาประทานธรรมแก่นักโทษในเรือนจำ โดยความ *ทรงแสดงความสงสารพวกนักโทษเหล่านั้น ในการที่ต้องมาถูกจองจำลำบากไม่เหมือนคนทั้งหลายเขา แต่การที่ต้องมาเป็นเช่นนี้ ก็เพราะกรรมที่ทำไว้ไม่ดีให้ผลทันตา ทรงจำแนกกรรมให้ผลต่างกันอย่างไร ทั้งข้างดีทั้งข้างชั่ว ทรงแนะนำให้ละเว้นจากกรรมชั่ว ประกอบแต่ที่ดี ส่วนความผิดซึ่งได้ทำไปแล้ว จะทำแก้ไม่ได้ ตรัสสอนให้ตั้งใจรับโทษ ใช้กรรมเสียให้หมดไป อย่าคิดหลบหนี เมื่อพ้นกำหนดโทษแล้ว ให้ตั้งใจทำกรรมดีต่อไป ไม่ทำกรรมชั่ว ก็พอจะเอาตัวรอด เหมือนไม้ต้นคดแล้ว แต่ปลายตรงก็ยังใช้ได้* แล้วเสด็จจากเรือนจำ ทอดพระเนตร *ช้างเผือก* และ *ช้างสีประหลาด* ที่จวนผู้ว่าราชการจังหวัด และทอดพระเนตรศาลากลาง เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. ระยะทาง ๑,๓๔๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๔,๕๘๐ ก้าว ประทับพักแล้ว

เวลาค่ำ เสด็จลงประทานธรรมแก่ราษฎร *ทรงแสดงสรรพสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้นดีบ้าง ชั่วบ้าง มีทั้งต้นไม้ทั้งวัตถุ ทั้งสัตว์ต่าง ๆ ตลอดถึงมนุษย์พอเข้าใจในความต่างกันด้วยเป็นประโยชน์หรือไม่ ทรงแนะให้คิดถามตนเองดูว่า เราเกิดมาจักเป็นคนชนิดไร เพื่อได้ปัญญาเห็นการทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ครอบครัว และชาติ ศาสนา ว่าเป็นการสมควรดี* ในที่สุดประทานพรแล้ว

เวลา ๙ นาฬิกา ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๒๑. วันที่ ๗ มี.ค. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา ๔๙ นาที ก.ท. เสด็จพระดำเนินจาก *สโมสรพิจิตร* มาตามถนนริมแม่น้ำฝั่งขวา และผ่านทุ่ง ถึง *วัดคลองคเชนทร์* เวลา ๙ นาฬิกา ๕๗ นาที ก.ท. ระยะทาง ๗,๘๐๐ ก้าว มีข้าราชการและชาวบ้านมารับเสด็จที่นี่ราว ๓๐๐ คน ประทานปฏิสันถาร แล้วประทานธรรม ทรงแสดงกรณียะ ๒ ประการ จบแล้ว เสวยเพล และทรงผูกข้อมือเด็ก แล้วเสด็จทอดพระเนตรวัด ภูมิฐานวัดดี มีต้นไม้ใหญ่ร่มครึ้ม เป็นที่รมณียะ มีพระ ๑๓ รูป *พระมหาทิน* เป็นเจ้าอาวาส ประทานหนังสือแจกแก่พระวัดนั้นแล้ว

เวลา ๒ นาฬิกา ๓ นาที ล.ท. เสด็จจาก *วัดคลองคเชนทร์* ถึง *วัดโรงช้าง* ระยะทาง ๘,๖๙๐ ก้าว ประทับพัก ๔๙ นาที ในระหว่างนี้ได้ทอดพระเนตรเห็นโรงอุโบสถทำค้างอยู่ ตรัสถามได้ความว่า หมดมูลค่าอันจะพึงจ่าย ตรัสรับว่าเรี่ยไรเพิ่มแล้ว มูลค่ายังขาดอีกเท่าไร จงกราบทูลเข้าไป จักทรงบริจาคเพิ่มในนาม *พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมา* ประทานย่ามและหนังสือแจกแก่พระวัดนั้นแล้ว เสด็จจากวัดโรงช้างต่อไปถึง *วัดนครชุม* เวลา ๔ นาฬิกา ๔๗ นาที ล.ท. ระยะทาง ๔,๙๐๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๒๑,๓๙๐ ก้าว ประทานปฏิสันถารแก่ราษฎรที่มาเฝ้าแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

เวลา ๗ นาฬิกา ๔๐ นาที ล.ท. เสด็จประทานธรรมแก่ราษฎร *ทรงยกความไม่ประมาทขึ้นเป็นกระทู้ ว่าเป็นหัวใจพระศาสนา คือให้มีสติ ไม่มัวเมาในลาภยศสรรเสริญสุข ไม่มัวเมาในร่างกาย ความสบาย และชีวิต ว่ายังเป็นหนุ่มสาว ยังไกลต่อความเจ็บไข้ ความตาย พึงห้ามจิต อย่าให้ละเลิงเพราะอิฏฐารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ความไม่ประมาท พึงให้เป็นไปในการรักษา ทรงแสดงการรักษาทรัพย์และการงาน อันเป็นหน้าที่ รักษาบุญกุศลเป็นอุทาหรณ์ อะไรควรรีบทำพึงทำเสีย ไม่ปล่อยให้กาลล่วงไป ดังนี้ ก็จะชื่อว่าถือเอาประโยชน์ทั้ง ๒ คือทั้งโลกนี้และโลกหน้าไว้ได้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะนิพพาน ก็ได้ประทานพระโอวาทไว้ว่า "วยธมฺมา สงฺขารา*

อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ" สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ท่านให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด จบแล้ว ตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์ เวลา ๙ นาฬิกา ๓๒ นาที ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

๒๒. วันที่ ๘ มี.ค. เสวยเช้าแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๓๐ นาที ก. ท. เสด็จทอดพระเนตร *วัดพระธาตุ* ซึ่งเป็นวัดร้างและกำแพงเมืองเก่า *เกาะศรีมาลา* และ *ถ้ำสีหมอก* ระยะทาง ๒,๑๘๐ ก้าว แล้วเสด็จกลับตามทางเดิมถึงพลับพลา เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๐ นาที ก. ท. ระยะทาง ๒,๒๒๐ ก้าว ฯ

วัดพระธาตุ นั้น มีแต่ฐานโบสถ์วิหาร และพระธาตุก็พังมาก องค์ไม่โตเท่าไร รูปเป็นอย่าง *เจดีย์พม่า* ฯ กำแพงเมืองเก่ายังเหลือสูงอยู่ราว ๕-๖ ศอก คูข้างนอกมีน้ำขังทั้งปี ฯ *เกาะศรีมาลา* นั้นกว้างยาวไม่เกิน ๑๐ วา อยู่กลางสระซึ่งติดต่อกับคูหรือกลางคูนั้นเอง ว่ามีกำแพงล้อมข้างนอกคูอีกชั้นหนึ่ง ฯ *วัดนครชุม* นี้ มีพระ ๑๑ รูป *พระครูศีลธรารักษ์* เจ้าคณะ *แขวงท่าหลวง* เป็นเจ้าอาวาส ภูมิฐานและของก่อสร้างเป็นสามัญ ฯ

เวลา ๒ นาฬิกา ล. ท. เสด็จจากพลับพลา *วัดนครชุม* ถึงพลับพลา *ปากดงท่าข่อย* ระยะทาง ๑๑,๒๒๐ ก้าว ประทับพัก ๖ นาทีแล้ว เสด็จจากพลับพลาปากดงท่าข่อย มาถึง *วัดท่าตำหนัก* ประทับพัก ๒๒ นาที เสด็จถึง *วัดโพประทับช้าง* เวลา ๖ นาฬิกา ๔๕ นาที ล. ท. ระยะทาง ๒๐,๗๒๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๓๖,๓๔๐ ก้าว ฯ วันนี้มีพายุใหญ่ เป็นลมแดงพัดตั้งแต่เสด็จออกจากวัดท่าตำหนักมาจนถึงวัดโพประทับช้างยังไม่หยุด พอพายุสงบ เสด็จออก ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านที่มาคอยเฝ้าแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

๒๓. วันที่ ๙ มี.ค. เสด็จทอดพระเนตร*วัดโพประทับช้าง* ซึ่งเป็นวัดร้าง วัดนี้ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า *สมเด็จพระสรรเพชญที่ ๘ (พระเจ้าเสือ)* ทรงสร้าง เพราะพระองค์ได้ประสูติที่ตำบลนี้ ของก่อสร้างยังเหลือปรากฏ เป็นวัดใหญ่ ควรเป็นวัดหลวงจริง พระอุโบสถเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปใหญ่ ๗ ห้อง กว้าง ๗ วา ๒ ศอก ยาว ๑๒ วา มีมุขหน้า มุขหลังต่างหาก มีกำแพง ๒ ชั้น นอกนั้นยังมีวิหารการเปรียญและซุ้มหน้าต่างประตูอยู่ เป็นฝีมือช่างครั้งกรุงเก่า ส่วนบริเวณกุฎีมีเหลือแต่เสาปูน

ทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จ วัดท่าตำหนัก ทรงรับประเคนอาหารบิณฑบาตแล้ว ประทานธรรมแก่ราษฎร ทรงแสดงบุญคือทำใจดีว่า ย่อมเป็นเหตุให้ได้ความสุข และทางทำบุญ คือทำทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ทรงจำแนกทางทั้ง ๓ นี้ โดยลำดับกัน ประการที่ต้น พึงทำความเผื่อแผ่ ไม่เห็นแก่ตัวมากเกินไป เพราะการให้ปันเผื่อแผ่เป็นเครื่องหมายน้ำใจที่ดี คนใจคับแคบเขาก็มีทรัพย์ เลี้ยงตัวเองได้ เป็นแต่ไม่เอื้อเฟื้อแก่ใคร ทำไมจึงพากันค่อนขอดเกลียดชังเขา เพราะเขาขาดความเผื่อแผ่ คนผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ทำไมเขาจึงพากัน นิยมรักใคร่ เพราะเขาได้เฉลี่ยสุขอันเขาจะพึงได้ให้แก่ผู้อื่นด้วย ประการที่ ๒ พึงรักษาศีล ประพฤติกายวาจาให้เรียบร้อย ไม่พึงเบียดเบียนกัน และพึง รู้จักรักษามรรยาท เป็นต้นว่า นุ่งห่ม เดิน นั่งให้สงบเสงี่ยม ทรงแสดงศีล ๕ เป็นอย่างต่ำโดยพิสดาร อย่างสูงขึ้นไปทรงแสดงกายสุจริต วจีสุจริต ประการ ที่ ๓ พึงเจริญภาวนา อบรมใจในความดี ความงาม คือคิดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ไม่คิดเบียดเบียนกัน ใจอันผ่องใสย่อมเป็นปัจจัยความรักษาศีลบริสุทธิ์ และ ความพอใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่บริจาคทาน เพราะกายจะทำการและปากจะพูด วาจาใด ย่อมเกิดแต่ใจคิด วันนี้ท่านทั้งหลายพากันมาเลี้ยงพระสงฆ์ผู้อาคันตุกะ มีสมเด็จพระมหาสมณะเป็นประธาน ก็ชื่อว่าได้บริจาคทาน เมื่อรับศีล ไปแล้ว ตั้งใจปฏิบัติตาม ก็ได้ชื่อว่ามีศีล เมื่อฟังธรรมไปแล้ว ตั้งใจอบรม คุณความดี ก็ได้ชื่อว่าเจริญภาวนา อันเป็นเหตุแห่งสุขที่ปรารถนาอยู่ด้วยกัน ทุกคน จบแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก เสวยเช้าแล้ว ประทานของแจกแก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จตำบลนั้น ประทานย่ามหนังสือแก่ พระอธิการหลั่น และประทานหนังสือธรรมแก่พระวัดนั้นแล้ว

เวลา ๙ นาฬิกา ๔๘ นาที ก.ท. เสด็จจาก วัดท่าตำหนัก ข้ามลำ แม่น้ำพิจิตรเก่า มาถึง ท่าบัวทอง แม่น้ำยม อันตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๘ นาที ล.ท. ระยะทาง ๗,๒๗๐ ก้าว พระสงฆ์ มี พระครูไข่ เจ้าคณะแขวงอำเภอบางคลาน เป็นหัวหน้า และราษฎรมารับเสด็จราว ๒๐๐ คน เสวยเพล และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว ประทานธรรมแก่ราษฎร ทรงยกกระแสแห่งแม่น้ำขึ้นเป็นข้อตั้ง กระแสนั้นย่อมพัดพาสวะให้ไหลไป

สุดแต่จะไปติดค้างหรือลอยลิ่วไปไม่มีหลักแหล่ง คนผู้ประพฤติตนไม่มีหลัก สุดแต่ความปรารถนาจะชักพาให้ทำ ตั้งตัวเองไม่ได้ ย่อมเป็นเหมือนสวะ คนผู้รู้จักคติแห่งกระแสน้ำ ย่อมอาจใช้เรือพายวาดคัดให้ไปได้ทั้งตามทั้งทวนกระแสถึงถิ่นที่มุ่งหมาย คนผู้รู้จักหลีกจากทางฉิบหาย ดำเนินในทางเจริญ ตั้งตนอยู่ได้ก็เป็นดุจกัน แต่นั้นทรงแนะนำในอัตตสัมมาปณิธิ คือการตั้งตนไว้โดยชอบทั้งในคดีโลกทั้งในคดีธรรม จบแล้ว ประทานของแจกแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จ

เวลา ๒ นาฬิกา ล.ท. เสด็จจาก *ท่าบัวทอง* โดยเรือสำปั้นเก๋ง มี*เรือพายม้า* และเรืออื่นส่งเสด็จ ๑๘ ลำ เวลาราว ๕ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. ถึง *วัดบางลายเหนือ* เสด็จขึ้นประทับบนกุฏิวัดนี้ *พระใบฏีกาวิน* เป็นเจ้า-อาวาส มีพระ ๘ รูป เวลา ๗ นาฬิกา ๑๒ นาที ล.ท. เสด็จออกพระสงฆ์ *พระครูไข่* เจ้าคณะแขวงบางคลาน นำพระสงฆ์ในอำเภอบางคลานเฝ้า ตรัสถามการคณะสงฆ์เนื่องด้วยความเป็นไปของพระสงฆ์ในอำเภอนั้นแล้ว *ประทานพระโอวาทแก่ภิกษุสงฆ์เหล่านั้น เพื่อตั้งอยู่ในสมณปฏิบัติ ให้สมกับเป็นผู้รับทักษิณาของพวกคฤหัสถ์ บริจาคของเขาจะได้มีผลดี ดุจหว่านพืชในเนื้อนา อันได้ไถสงเอารากหญ้าขึ้นแล้วฉะนั้น* ประทานของแจกแล้ว *ประทานธรรมแก่ชาวบ้าน ทรงแสดงกรรมว่า ย่อมปันคนเราให้ดีบ้าง เลวบ้าง ต่าง ๆ กัน ทรงชักอุทาหรณ์มาชี้แล้ว ทรงจำแนกกรรมทั้งข้างดีข้างชั่ว ทรงชักนำเพื่อละกรรมข้างชั่วเป็นส่วนปหานะเสีย และสมาทานกรรมข้างดีเป็นส่วนภาวนา* จบแล้ว ตรัสปฏิสันถารพอควรแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๒๔. วันที่ ๑๐ มี.ค. เช้า เสด็จทอดพระเนตรโบสถ์สร้างใหม่ซึ่งยังค้างอยู่ ยังไม่มีบานประตูหน้าต่างและเพดานหน้าจั่ว มูลค่าหาได้ไม่พอจะทำ วัดนี้เป็นวัดประจำตำบล ควรได้รับอุดหนุน ทรงรับว่า เมื่อเรี่ยไรเพิ่มแล้ว ยังขาดอีกเท่าไร จงมีใบบอกเข้าไปกราบทูล จักทรงบูรณะให้พอ ในพระนาม *พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมา* ทรงผูกข้อมือเด็ก และเสวยเช้าแล้ว ประทานของแจกแก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จที่นั้นแล้ว

เวลา ๘ นาฬิกา ๕๐ นาที ก.ท. เสด็จจาก วัดบางลายเหนือ โดยทางชลมารค กระบวนเรือเหมือนเมื่อวาน เสด็จมาทางราว ๓๐ นาที ถึง วัดบางลายใต้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรราว ๑๕ นาที เสด็จต่อมา เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๕ นาที ก.ท ถึง วัดปากน้ำ มีชาวบ้านนำสำรับมาถวายราว ๑๐๐ ราย ประทับเสวยเพลที่นั้นแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงความปรารถนาของคนเรามี ๒ ประการ คือเพื่อคลาดแคล้วจากทุกข์ภัย ๑ เพื่อได้สุขได้ความเจริญ ๑ นี้เป็นเหตุให้แสหาไปในทางต่าง ๆ นำให้บนบานเทวดาและวัตถุที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ บ้างถือเอาเป็นผู้คุ้มครองรักษา ในทางพระพุทธ-ศาสนาท่านสอนว่า ธรรม ๒ ประการ คือหิริ ความละอายแก่ใจของตนเอง และโอตตัปปะ ความเกรงกลัวจะผิด ย่อมเป็นธรรมคุ้มครองรักษาคนเราให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์ภัย แต่นั้นทรงชักนำเพื่ออบรมหิริโอตตัปปะให้บริบูรณ์ จบแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก

เวลา ๒ นาฬิกา ล.ท. เสด็จจาก วัดปากน้ำ โดยทางชลมารค ต่อมาเวลา ๓ นาฬิกา ล.ท. เสด็จถึง วัดบ้านตาล เสด็จขึ้น ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านที่มาคอยรับเสด็จ แล้วเสด็จขึ้น ฯ วัดนี้มีพระ ๑๔ รูป พระช้อย เป็นเจ้าอาวาส ของก่อสร้างไม่มีหลักฐานอะไร ฯ เวลา ๗ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. เสด็จลงประทานธรรมแก่ราษฎร ทรงยกความไม่ประมาท คือมีสติไม่เลินเล่อขึ้นแสดง ให้กำหนดรู้ความแปรไปแห่งสังขารด้วยอำนาจอนิจจตา ความไม่เที่ยงถาวร พึงนึกดูถึงความเป็นมาของเราตั้งแต่แรกเล็ก ๆ แล้วก็โตขึ้น ๆ เป็นหนุ่มเป็นสาว แก่เฒ่า ความคิด ความเห็น ความสามารถก็เปลี่ยนแปลงไม่คงที่อยู่ จนกระทั่งความนิยมก็ไม่คงที่ คือเมื่อเด็กชอบใจไปอย่างหนึ่งเมื่อหนุ่มสาวชอบใจนิยมไปอย่างหนึ่ง เมื่อแก่เฒ่าเป็นไปอีกอย่างหนึ่ง ในที่สุดก็ตาย นี้เป็นธรรมดาของสังขาร มีคติจะผ่านวัยทั้ง ๓ คือรุ่น กลางคน แก่เฒ่าเจริญขึ้นแล้วทรุดโทรมลง เหมือนคนข้ามสะพานเดินสูงขึ้น ๆ แล้วถึงพื้นราบบนสะพาน แล้วต่ำลง ๆ แต่ไม่เป็นอย่างนั้นทุกคน ต่อกุศลหนหลังส่งจึงจักผ่านไปได้ตลอด โดยมากย่อมเป็นได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ เมื่อย่างเข้าสู่วัยใด ควรประพฤติโดยสมควรแก่วัยนั้น แต่นั้นทรงแสดงอุบายอันควรประกอบในวัย

ทั้ง ๓ โดยลำดับ ไม่ประมาท ทำกิจการให้สมแก่วัยนั้น ๆ แล้ว ย่อมได้ชื่อว่าปฏิบัติตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จักถึงความเจริญทั้งในโลกนี้โลกหน้า เวลา ๘ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๒๕. วันที่ ๑๑ มี.ค. เสวยเช้า และประทานของแจกแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ก.ท. เสด็จโดยทางชลมารค กระบวนเรือเหมือนวันก่อน ถึงวัดโพทะเล เสด็จขึ้น ทรงผูกข้อมือเด็ก และเสวยเพลแล้ว ประทานธรรมแก่ราษฎร ทรงปรารภการประสบกันของบุคคลว่า ถ้าได้ทำประโยชน์ให้แก่กันจึงจะเป็นความดี เช่น ได้นำคำสอนของพระศาสดามาสอน เพราะเป็นทางให้ได้ความสุขด้วยกันทุกคน อันจะให้ได้ความสุข พึงเป็นผู้รักษาศีล ทรงแสดงศีลว่าเป็นคุณประดับคนให้งามกว่าเครื่องประดับภายนอก อีกอย่างหนึ่ง พึงเป็นผู้มีศรัทธาความเชื่อ ทรงอธิบายศรัทธาว่าต่างจากอธิโมกข์อย่างไร การน้อมใจเชื่อง่าย ๆ เป็นอธิโมกข์ เจือด้วยโมหะ อาจถูกหลอกให้หลงไปตามก็ได้ การเชื่อด้วยมีเหตุผล เห็นด้วยน้ำใจ เป็นศรัทธา ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ อีกอย่างหนึ่ง พึงเป็นผู้มีปัญญา คือความรู้ ความเข้าใจแก้ความติดขัด ถ้าไม่มีปัญญา ทำสิ่งไรพบความติดขัด ย่อมชักให้ถอยหลังง่าย ๆ ทางที่ให้เกิดปัญญาความคิด คือความหมั่นสังเกตกำหนดจดจำสิ่งที่ได้พบเห็น คิดประสมเหตุผล ดังนี้ จักมีปัญญาสามารถชำแรกความติดขัดไปได้ อีกอย่างหนึ่ง พึงไม่ทำบาป คือไม่ปรารถนาจะให้คนอื่นเขาทำแก่ตนอย่างใด ไม่ทำอย่างนั้น ถ้าทำย่อมเป็นบาป บาปนั้นจักให้ผลอันตนไม่ปรารถนาชนผู้ปรารถนาความสุข พึงเป็นผู้มีศีล ปลูกศรัทธา อบรมปัญญา ไม่ทำบาปจักได้สมปรารถนา ฯ

เวลา ๑ นาฬิกา ๑๐ นาที ล.ท. เสด็จจาก วัดโพทะเล โดยทางชลมารคต่อไป เวลา ๓ นาฬิกา ๓๐ นาที ล.ท. ถึง *วัดบางคลาน* ซึ่งจัดเป็นที่ประทับแรม มีชาวบ้านมาคอยรับเสด็จมาก เสด็จขึ้น ประทานพระโอวาทเนื่องด้วยความเคารพเหมือนที่ทรงแสดงแล้ว ฯ *วัดบางคลาน* นี้มีพระ ๓ รูป พระจ้วน เป็นเจ้าอาวาส มีของเป็นหลักฐานก็เฉพาะแต่ศาลาการเปรียญ ฯ เวลา ๔ นาฬิกา ๒๖ นาที ล.ท. เสด็จจาก *วัดบางคลาน* โดย *เรือพายม้า*

พร้อมด้วยผู้ตามเสด็จ เพื่อทอดพระเนตร *วัดวังตะโก* ทาง ๑๙ นาที ถึงวัดนี้ ภูมิฐานดี มีต้นไม้ใหญ่ร่มรื่น แต่โบสถ์วิหารชำรุดมาก มีพระสงฆ์ ๘ รูป *พระแจะ* เจ้าคณะหมวด เป็นเจ้าอาวาส ฯ ทอดพระเนตรวัดทั่วแล้วเสด็จกลับทางสถลมารค ฯ เวลา ๗ นาฬิกา ๓๙ นาที ล.ท. เสด็จออกพระสงฆ์ *พระครูไข่* เจ้าคณะแขวงบางคลาน นำเจ้าอธิการ พระอธิการ และพระสงฆ์ในวัดใกล้เคียงเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว ประทานพระโอวาท *ทรงปรารภการที่พระสงฆ์เจ้าคณะและลูกคณะได้มาสมาคมกัน นับว่าเป็นมงคล ทรงถือเป็นโอกาส จึงประทานพระโอวาทไว้แก่พระสงฆ์ ทรงแสดงคุณเครื่อง*ประพฤติของสมณะ ตั้งต้นแต่ให้มีสังวร ระวังกาย ไม่เป็นหัวไม้ ตลอดลงมาถึงไม่ลำพอง ระวังวาจา คือไม่พูดตลกคะนองโลน ไม่พูดด่าว่าเสียดสี ระวังใจไม่คิดโลภอยากได้ของเขา ไม่คิดประทุษร้าย สำรวมอินทรีย์ ไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ เช่น เห็นรูปที่น่าดู หรือฟังเสียงที่ไพเราะก็ไม่แสดงอาการให้ผิดปกติ รู้จักประมาณในการแสวงหาและในการบริโภค เว้นจากการหาอันไม่ใช่ของสมณะ ไม่รับสินน้ำใจอันเป็นประดุจปลาติดเบ็ด ซึ่งเขาอาจฉุดไปไหนไปได้ รู้จักรับแต่พอดี สันโดษในปัจจัยทั้ง ๔ มีอย่างใดก็พอใจอย่างนั้น สันโดษว่าโดยเค้ามี ๓ สันโดษตามมีตามได้ ๑ สันโดษตามกำลัง ๑ สันโดษ ตามสมควร ๑ มีสติสัมปชัญญะ คือจะทำ จะพูด นึกก่อน กำลังทำ กำลังพูดรู้ตัวอยู่ และมีความเพียรคอยระวัง เพื่อไม่ทำบาปอันยังไม่เคยทำ เพื่อละบาปที่เคยทำแล้ว เพื่อทำกุศลอันยังไม่เคยทำ และเพื่อรักษากุศลที่เคยทำมาแล้วให้ถาวรไพบูลย์ ภิกษุตั้งอยู่ในสังวร เป็นผู้รู้จักประมาณ เป็นผู้สันโดษ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ และเป็นผู้มีเพียรอย่างนี้ ย่อมเป็นสมณะที่ดี สมควรสืบอายุพระศาสนา เป็นอันได้บูชาพระศาสดาด้วยบูชาอย่างยิ่ง แม้คฤหัสถ์ผู้ได้ฟัง มาอนุโลมปฏิบัติตามพระสงฆ์ เช่น ประพฤติเรียบร้อย รู้จักประมาณในการแสวงหา รู้จักทำใจให้พอด้วยของที่แสวงหาได้ มีสติสัมปชัญญะ ระวังความพลาดความพลั้ง เพียรทำความดี หลีกความเสีย จักเป็นสัตบุรุษดุจกันเป็นอุบาสกอุบาสิกาสมควรดี จบแล้ว ประทานย่ามและหนังสือต่างชนิดแจกแก่พระสงฆ์เหล่านั้น ตามควรแก่ฐานานุรูปแล้ว เวลา ๘ นาฬิกา ๓๔ นาที

ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะอำเภอบางคลาน ฯ

อำเภอนี้มีวัด ๒๖ วัด ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน มีพระสงฆ์วัดละไม่ค่อยถึง ๑๐ รูป ของก่อสร้างโดยมากเป็นอย่างสามัญ สมเป็นวัดที่ตั้งอยู่ห่างจากจังหวัด เว้นแต่วัดที่พึ่งแรกตั้งหรือตั้งมานาน แต่ไม่มีผู้รักษาติดต่อเสมอไป ก็เป็นวัดที่ร่วงโรย ฯ ส่วนอาหารการบริโภคก็พอเป็นไป ไม่ถึงฝืดเคือง ฯ ราษฎรในอำเภอนี้ มีการหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นพื้น สังเกตตามอาการและสถานที่ได้เห็น เป็นคนไม่ค่อยจะมั่งคั่งเหมือนคนใน *อำเภอบางมูลนาก* ยังห่างจากการสมาคมกับคนต่างถิ่น ฯ

๒๖. วันที่ ๑๒ มี.ค. เช้า ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานธรรมแก่ราษฎรผู้มาทำบุญราว ๗๐๐ คน แสดงคติของคนเราผู้เกิดมาแล้ว มีอันจะตายเป็นสภาวะ และปฏิบัติอันสมควรกัน จบแล้ว เสวยเช้า และทรงทำน้ำมนต์ประทานชาวบ้าน แล้วเสด็จทำอุโบสถพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จบน *เรือเป็ดเหนือ* ที่ผู้ว่าราชการจังหวัดจัดถวาย อันทอดอยู่ ณ กลาง *แม่น้ำยม* เสร็จแล้วเสวยเพลที่วัด ประทานของแจกแก่ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการรับเสด็จที่อำเภอบางคลาน ฯ

เวลา ๒ นาฬิกา ล.ท. เสด็จพระดำเนินจาก *วัดบางคลาน* มีผู้ตามส่งเสด็จมาก ถึง *วัดบางมูลนาก* เวลา ๖ นาฬิกา ๗ นาที ล.ท. ระยะทาง ๒๘,๔๐๐ ก้าว มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จมาก ตรัสปฏิสันถารแล้วเสด็จขึ้น ฯ เวลา ๘ นาฬิกา ล.ท. เสด็จประทานธรรมแก่ราษฎร *ทรงแสดงความเจริญว่าเป็นผลอันทุกคนพึงปรารถนา และธรรมอันเป็นทางมาแห่งความเจริญ ๗ ประการ คือข้อหนึ่ง สมาคมการเข้าประชุมเพื่อได้พบเห็นรู้จักกับคนนั้นคนนี้ เป็นทางคุ้นเคยกันจะได้อาศัยกันและกันในกิจธุระ อีกข้อหนึ่ง มีสามัคคีพร้อมเพรียงกันทำการงาน หรือก่อสร้างของอันจะให้สำเร็จประโยชน์ร่วมกัน เช่น ทำถนนหนทาง และพึงรู้จักรวมกำลังกัน กำจัดหรือป้องกันคนร้าย เช่นนี้จักได้ความสะดวกและปราศจากอันตราย อีกข้อหนึ่ง การอยู่ใต้พระราชกำหนดกฎหมาย ไม่ฝ่าฝืน จักเป็นพลเมืองที่ดี เป็น*

กำลังของบ้านเมือง อีกข้อหนึ่ง เคารพผู้ใหญ่ในสกุล และนับถือการปกครองแผ่นดิน ยำเกรงเจ้าหน้าที่ คือผู้ว่าราชการ และนายอำเภอ ตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้าน เช่นนี้จักอยู่ด้วยความสงบ อีกข้อหนึ่ง อย่าลุอำนาจแห่งความอยากได้ อันจะนำให้ทำทุจริต เช่นนี้จักไม่ต้องรับผลร้าย อีกข้อหนึ่งพึงเป็นผู้รู้อยู่ คืออยู่ที่ไหนอยู่ได้ เช่น จีนมาอยู่เมืองไทย ไม่ติดถิ่น คือที่ไหนดีก็ไปทำที่นั้น อยู่ที่นั้น แต่อย่าให้เกินไปถึงไม่รักถิ่นเลย เหมือนอย่างจีนแม้เขามาตั้งตัวได้ในเมืองเรา เขาก็ไม่ทิ้งบ้านเดิม เขาส่งเงินไปบำรุง หรือตายแล้วยังส่งให้เอาศพไปฝังเมืองเขา เช่นนี้จักไม่ติดขัดในการหาเลี้ยงชีวิต อีกข้อหนึ่ง รู้จักต้อนรับผู้ที่เป็นแขกมาถึง เป็นทางปลูกบุญคุณในเขา เช่นนี้ไปไหนจักมีที่รู้จัก ผู้ใดประพฤติธรรม ๗ ประการนี้เป็นปกติ ผู้นั้นจักลุถึงความเจริญ จบแล้ว ชาวบางคลานผู้ตามส่งเสด็จทูลลากลับ ประทานของแจกแล้ว เวลา ๑๐ นาฬิกา ล.ท. เสด็จขึ้น ฯ

๒๗. วันที่ ๑๓ มี.ค. เช้าเสด็จออก พระสงฆ์อำเภอบางมูลนากเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วทรงแสดงอปริหานิยธรรม ๗ ประการ โดยควรแก่ความประพฤติของภิกษุ จบประทานพรแล้ว ประทานย่ามแจกหนังสือต่างชั้นแก่ภิกษุเหล่านั้นโดยควรแก่ฐานานุรูป แล้วเสด็จศาลาการเปรียญ มีผู้นำอาหารบิณฑบาตมาถวายมาก ประทานธรรมแก่ชาวบ้าน ทรงแสดงพระคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ว่าพระองค์เสด็จอุบัติมา ได้ประพฤติประโยชน์แก่ประชาชนเป็นอันมาก ควรคนในภายหลังจะถือเอาเป็นตัวอย่างประพฤติตาม ทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองและพระศาสนา ฯ เสวยเช้าแล้ว เสด็จเยี่ยม พระครูมา เจ้าคณะแขวงบางมูลนากเจ้าวัดนั้นผู้อาพาธ

เวลา ๘ นาฬิกา ๕๒ นาที ก.ท. เสด็จจาก วัดบางมูลนาก ข้ามฟากมาสถานีรถไฟ ทาง ๑๐ นาที ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่ตามส่งเสด็จถึงสถานี มี พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฦๅชัย สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเป็นต้น และตรัสประทานพรแก่ผู้ที่มาส่งเสด็จทั่วกันแล้ว เวลา ๙ นาฬิกา ๓๘ นาที

ก.ท. เสด็จขึ้นรถไฟ ออกจาก *สถานีบางมูลนาก* เวลา ๑๐ นาฬิกา ๕๐ นาที ก.ท. ถึง *สถานีนครสวรรค์* มีพระสงฆ์และข้าราชการจังหวัดนี้มารับเสด็จเป็นอันมาก พระสงฆ์ มี *พระครูวินัยธรตุ๊* เจ้าคณะ *แขวงปากน้ำโพ* และ *พระครูธรรมบาล* เป็นต้น ข้าราชการ มี *พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม* สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ และ *พระเทียรฆราช* ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นต้น เสด็จ *วัดโพธาราม* โดยเรือยนต์ ที่ผู้ว่าราชการจังหวัดจัดถวาย ทาง ๑๕ นาที มีชาวบ้านนำอาหารบิณฑบาตมาถวายมาก เสวยเพลแล้ว ประทานธรรม ทรงแสดงกรณียะ ๒ ประการ ประทานพร และอนุโมทนาภัตดทานแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก ฯ

เวลา ๒ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. เสด็จจาก *วัดโพธาราม* โดยเรือสำปั้นพาย เพราะน้ำน้อย ไม่สะดวกสำหรับเรือยนต์ ทวนน้ำมาถึงสถานีรถไฟ ทาง ๓๐ นาฬิกา ประทับพัก ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่ตามส่งเสด็จ จนถึงเวลา ๓ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. เสด็จขึ้นรถไฟ ออกจาก *สถานีนครสวรรค์* ถึง *สถานีช่องแค* รถพัก ๒๐ นาที เจ้าพนักงานจัดรถจักรลากต่อมา ๓๐ นาที ถึง *สถานีบ้านหมี่* เวลา ๖ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. มีพระสงฆ์และข้าราชการชาวบ้านมารับเสด็จอยู่เต็มชานสถานี มีแตรวงและกลองยาวประโคม เสด็จถึง *วัดโพนทอง* เวลา ๗ นาฬิกา ๔๕ นาที ล.ท. ระยะทางประมาณ ๕,๐๐๐ ก้าว ประทับที่ตำหนัก ๒ ชั้น อัน *พระครูธรรมขันธ์สุนทร* เจ้าคณะ *แขวงสระโบสถ์* เจ้าวัดนี้สร้างไว้รับเสด็จตั้งแต่เสด็จคราวแรกแล้ว พระครูปรารภจะสร้างขึ้นไว้ แต่พึ่งแล้วทันรับเสด็จในคราวนี้ ตรัสปฏิสันถารแก่ผู้มารับและตามส่งเสด็จ แล้วเสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ หัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก

ได้เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ครั้งหนึ่งแล้ว ได้ทรงจัดการคณะในจังหวัดนั้น ๆ ไว้ให้เป็นระเบียบ คือทรงเลือกตั้งและเปลี่ยนเจ้าคณะให้เหมาะแก่การงานในหน้าที่นั้น ๆ พร้อมทั้งประทานพระโอวาท *ให้ฉลาดในการปฏิบัติพระศาสนา ทรงชักโยงพระสงฆ์และชาวบ้านในต่างถิ่นต่างจังหวัด ให้รู้จักสมาคมกลมเกลียวกัน เพื่อได้เข้าใจการงานกว้างขวาง*

เพราะได้พบเห็นในที่นั้น ๆ ทั้งจะได้พร้อมเพรียงกันทำกิจที่เกิดขึ้นให้สำเร็จด้วยดี แต่การเสด็จเที่ยวนั้น มีเวลาน้อยเพียง ๓๗ วัน จึงเสด็จตรวจได้แต่ในอำเภอที่ทรงเห็นเป็นสำคัญ และการไปมาสะดวก ซึ่งควรจะตรวจก่อน ไม่ทั่วถึงทุกอำเภอ ฯ การเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์คราวนี้ ก็เพื่อเสด็จตรวจในอำเภอซึ่งยังไม่ได้เสด็จ และทอดพระเนตรการงานในจังหวัดนั้น ๆ ที่ได้ทรงตรวจจัดไว้แล้ว ในคราวเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์เที่ยวนี้ จึงไม่ค่อยต้องทรงจัดอะไรนัก เมื่อเสด็จถึงวัดใดที่เป็นทำเลเหมาะ อันควรเป็นวัดประจำตำบลเป็นต้น ก็ทรงบริจาคกัปปิยภัณฑ์บำรุงวัดบ้าง ทรงรับช่วยในการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ที่กำลังทำอยู่บ้าง โดยควรแก่สถานที่นั้น ๆ เช่น ในวัดที่ได้เสด็จประทับแรมทั่วไป และในวัดที่เสด็จถึงบางวัด นอกจากนี้ก็ประทานธรรมเทศนาให้พระสงฆ์และฆราวาสได้ความรู้ความเข้าใจในการประพฤติธรรม เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ยิ่งขึ้นทั้งในทางโลกทางธรรม ตามสมควรแก่ภูมิประเทศนั้น ๆ เป็นข้อสำคัญ ฯ

ส่วนการบ้านเมือง ทั้งประชาชนและภูมิประเทศเป็นอย่างไร ปรากฏในหมายเหตุระยะทางเที่ยวก่อนแล้ว ไม่มีอะไรแปลก นอกจากการศึกษาที่จัดเพิ่มขึ้น คือบำรุงโรงเรียนประชาบาลให้พอเป็นหลักฐานขึ้นในจังหวัดพิษณุโลก อุตรดิตถ์ พิจิตร จังหวัดละหลายแห่ง ในโรงเรียนที่เป็นหลักเป็นฐานแล้วทุกแห่งให้มีการสอนวิชาหาเลี้ยงชีพ คือการเพาะปลูกด้วยตามสามารถที่ครูจะสอนได้ นอกจากนี้สมุหเทศาภิบาลได้จัดให้มี *การศึกษาสำหรับผู้ใหญ่* คือให้มีการประชุมราษฎรตามตำบลหรือหมู่บ้าน แนะนำความประพฤติของผู้ใหญ่เดือนละครั้ง ให้ธรรมการมณฑลเป็นผู้เรียบเรียงคำแนะนำส่งไปตามจังหวัด เพื่อส่งไปให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านจัดการนัดประชุมสั่งสอนกันเอง ฯ

๒๘. วันที่ ๑๔ มี.ค. เช้าเสด็จทอดพระเนตรวัด และทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว ประทานธรรมแก่ราษฎร ทรงปรารภการที่ชาวบ้านพากันยินดีปีติต้อนรับเสด็จ *แล้วทรงแสดงลักษณะและอานิสงส์ของเมตตา และกรุณา มุทิตา อุเบกขา ว่าเป็นธรรมสำหรับผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ในสกุล หรือผู้ปกครองเขา*

เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน อำเภอ ก็ต้องมีธรรม ๔ ประการนี้เป็นเครื่องอยู่ จึงจะเป็นไปได้เรียบร้อย อีกอย่างหนึ่ง ควรรู้จักผูกสามัคคีด้วยการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่กัน ไม่แก่งแย่งกัน ดังนี้ จึงจะอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากอันตราย ในที่สุดประทานพรแก่ผู้ที่มาถวายอาหารบิณฑบาตทั่วกัน ฯ เวลา ๓ นาฬิกา ๒๐ นาที ล.ท. เสด็จบทจรจาก *วัดโพนทอง* ทอดพระเนตรสำนักสงฆ์ที่ *เขาสนามแจง* ระยะทางราว ๙,๒๙๐ ก้าว เที่ยวเสด็จกลับ เสด็จทอดพระเนตร *วัดเชียงงา* และ *วัดโบสถ์* เสด็จกลับถึงวัดโพนทอง เวลา ๗ นาฬิกา ๕ นาที ล.ท.

เสด็จลงประชุมสงฆ์สวดมนต์ แล้วทำน้ำมนต์ประดำหนักใหม่ *พระครูธรรมขันธ์สุนทร* เจ้าอาวาส ถวายรายงานการสร้างตำหนักถวายเป็นที่ประทับ ทรงประทานสาธุการ และประทานพรแก่ชาวบ้านผู้ช่วยขวนขวายในการสร้างกุฏีนั้นแล้ว ประทานธรรมแก่พระสงฆ์ เจ้าคณะ และเจ้าอาวาสใน *อำเภอบ้านเส้า* และ *อำเภอสระโบสถ์* ที่ *พระญาณดิลก* เจ้าคณะจังหวัดนำเฝ้า *ทรงแสดงคารวะ ๗ ประการ คือเคารพพระพุทธเจ้า* จะเข้า*ไปสู่เจดียสถาน ทำอาการสำรวม ไม่ลำพองกายและวาจา ไม่ปรารภพระ-ศาสดาของตนพูดเล่นหรือติเตียน อีกอย่างหนึ่ง เคารพในพระธรรม ตั้งใจเรียน ตั้งใจปฏิบัติโดยเอื้อเฟื้อ ไม่ปรารภพระธรรมพูดเล่น อีกอย่างหนึ่ง เคารพในพระสงฆ์ ตั้งใจทำตามอย่างท่าน ไม่ปรารภท่านพูดเล่น จะเข้าประชุมสงฆ์ ไม่ทะนงว่าเป็นผู้ใหญ่ แสดงกิริยาหยามหยาบ ประพฤติเรียบร้อยเสมอกันทั้งผู้ใหญ่ทั้งผู้น้อย อีกอย่างหนึ่ง เคารพในการศึกษา คือสิ่งใดยังไม่รู้ตั้งใจเรียน สิ่งใดเรียนแล้ว ใช้ความตรึกตรองให้เข้าใจแจ่มแจ้ง เช่นนี้จักสามารถรักษาแบบแผนธรรมเนียมของอาจารย์ไว้ได้ อีกอย่างหนึ่ง เคารพในสมาธิ คือรักษาใจของตนให้สงบจากอารมณ์อันทำใจให้ฟุ้งซ่าน รู้จักคุมใจให้เป็นไปตรงต่อคุณที่ประสงค์ อีกอย่างหนึ่ง เคารพในความไม่ประมาท คือไม่เลินเล่อ คอยระวังความเสื่อมความเสียมิให้เกิดขึ้น และคอยบำบัดการณ์เช่นนั้นอันเกิดขึ้นแล้ว อีกอย่างหนึ่ง เคารพในปฏิสันถาร คือทำความเอื้อเฟื้อในการต้อนรับอาคันตุกะผู้มาถึงถิ่นโดยฐานานุรูป ไม่ดูดาย คารวะ ๗ นี้*

เป็นบรรทัดสำหรับภิกษุจะพึงปฏิบัติตามด้วยความเอื้อเฟื้อ จักถึงความเจริญในพระศาสนา จบแล้ว ประทานหนังสือต่างชนิดแก่เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด เจ้าอาวาส ทั่วกันแล้ว ต่อนี้ *พระอธิการโพ วัดบางทราย* ถวายพระกุศลในการที่ได้ทำการปฏิสังขรณ์ขึ้นในวัดนั้น เธอพึ่งเป็นเจ้าอาวาสได้ ๔ ปี ทำการได้หลายอย่าง สมควรเป็นเจ้าอาวาสจริง ๆ ทรงอนุโมทนาแล้ว โปรดประทานพัดเจ้าอาวาสแก่เธอ และประทานพัดสำหรับเจ้าคณะหมวดแก่ *เจ้าอธิการโพ วัดมะขามเฒ่า* และ *เจ้าอธิการทอง วัดทะเลหญ้า* ผู้เอาใจใส่ในการงาน เวลา ๑๑ นาฬิกา ๔๕ นาที ล. ท. เสด็จขึ้น ฯ

๒๙. วันที่ ๑๕ มี.ค. เช้าทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว ประทานธรรมแก่ชาวบ้าน *ทรงแสดงความดีงาม ความเจริญที่บุคคลปรารถนาอยู่ทั่วกัน ว่าจะมีได้เพราะเหตุเป็นทางมา แล้วทรงยกจักร ๔ ขึ้นแสดงว่าเป็นเหตุแห่งความดีงาม ทรงอธิบายโดยพิสดาร สมเป็นข้อปฏิบัติของชนในที่นั้น* เสวยเช้าแล้ว ประทานของแจกแก่เจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จ เวลา ๙ นาฬิกา ๑๐ นาที ก. ท. เสด็จพระดำเนินมาจาก *วัดโพนทอง* มาถึง *สถานีบ้านหมี่* ประทับพักที่ร้าน *นายพึ่ง* ผู้ที่ทรงรู้จักมาแต่ครั้งก่อน จนรถมา ประทานพระพรแก่พวกเจ้าของร้านและพวกส่งเสด็จแล้ว เวลา ๑๐ นาฬิกา ๑๐ นาที ก. ท. เสด็จขึ้นรถไฟ ออกจาก *สถานีบ้านหมี่* ฯ พระสงฆ์เจ้าคณะ และข้าราชการผู้มารับเสด็จ และตามส่งเสด็จ ทูลลากลับในท้องที่ของตน ๆ เช่นเมื่อเที่ยวเสด็จไป ฯ ตามสถานีที่รถผ่านมา มีพระสงฆ์และฆราวาสมารับเสด็จแห่งละมาก ๆ เมื่อรถหยุด ก็โปรดประทานปฏิสันถาร และให้ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กบ้าง หนังสือบ้างแจกตามควร ฯ เวลา ๔ นาฬิกา ๒๔ นาที ล. ท. รถไฟถึง *สถานีกรุงเทพ* ฯ มีพระสงฆ์และฆราวาสมารับเสด็จที่สถานีราว ๒๐๐ มี *พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์* เป็นต้น ตรัสประทานปฏิสันถารพอควรแก่เวลาแล้ว ทรงรถยนต์ เสด็จถึง *วัดบวรนิเวศวิหาร* พร้อมด้วยผู้ตามเสด็จ เวลา ๔ นาฬิกา ๔๐ นาที ล. ท. เสด็จทรงนมัสการพระพุทธชินสีห์ในพระอุโบสถ โปรดให้พระสงฆ์เฝ้าแล้ว เสด็จขึ้น ฯ

สิริเป็น ๒๙ วันแล

คำอธิบายประกอบระยะทางเสด็จฯ ตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๖๐

❀❀❀❀❀❀❀❀

๑. รายนามพระสงฆ์ผู้มาส่งเสด็จ คือ (๑) พระธรรมวโรดม คือ สมเด็จพระวันรัต (จ่าย ปุญฺณทตฺโต) วัดเบญจมบพิตร (๒) พระพรหมมุนี คือ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศนเทพวราราม (๓) พระ-ญาณวราภรณ์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร (๔) พระธรรมเจดีย์ คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เข้ม ธมฺมสโร) วัดพระเชตุพนฯ (๕) พระธรรมไตรโลกาจารย์ คือ สมเด็จพระพุทธโฆษา-จารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส (๖) พระธรรมโกศาจารย์ คือ พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธโช) วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ สุดท้ายทรงได้รับเลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมพระ ทรงเป็นต้นสกุล "สวัสดิวัฒน์ ณ อยุธยา" ทรงเป็นพระชนกนาถของ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘

๓. พระญาณดิลก (รอด วราสโย) วัดเสนาสนาราม

๔. พระครูอุตตมะ วัดหาดเสี้ยว ในปีต่อมา (๒๔๖๑) ได้รับพระราช-ทานสัญญาบัตรเป็นที่ พระครูศรัทธาโสภณ

๕. อำเภอหาดเสี้ยว คือ อำเภอศรีสัชนาลัย ในปัจจุบัน

๖. พระธรรมธราจารย์ คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม

๗. อำเภอนครป่าหมาก คือ อำเภอวังทอง ในปัจจุบัน

ใบแก้คำผิด

คำว่า "ตรวจการณ์คณะสงฆ์" ทุกแห่งในหนังสือนี้ แก้เป็น "ตรวจการคณะสงฆ์"